

(निर्णयसागर प्रेस, बम्बई के पूर्व संस्करण से पुनर्मुद्रित)

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महर्षिपतञ्जलिविनिर्मितम्

व्याकरणमहाभाष्यम्

श्रीमदुपाध्यायकैयटप्रणीतेन

भाष्यप्रदीपेन

श्रीमन्नागेशभट्टविरचित-

भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन

समुल्लसितेन

तत्रेदम्

षष्ठाध्यायात्मकम्

स्थानेविधिरूपम्

पञ्चमं खण्डम्

तच्च

श्रीमता भार्गवशास्त्रिणा

विषमस्थलटिप्पण्यादिभिः पाठभेदादि पूरणेन च

सम्भूष्य परिष्कृतम्

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड

दिल्ली ११०००७

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
(प्राच्यभारती के प्रकाशक एवं वितरक)
३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड
पो० बा० नं० २११३
दिल्ली ११०००७
दूरभाष : २३६३९१

मूल्य : ३३०.०० (२ से ६ भाग)

मुद्रक
धोजी मुद्रणालय
वाराणसी

VYĀKARANAMAHĀBHĀŚYA

OF

PATAÑJALI

With

THE COMMENTARY BHĀŚYAPRADĪPA

OF

KAIYATA UPĀDHYĀYA

&

THE SUPER COMMENTARY BHĀŚYA-

PRADĪPODDYOTA

OF

NĀGESĀ BHATTA

Volume V

STHĀNAVIDHIRŪPAM

(*Chapter VI of Ashtadhyayi*)

Edited with

Notes and Variants

by

Shri Bhargava Shastri Joshi

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road

DELHI 1110007

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN.

(*Oriental Publishers & Distributors*)

38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road

Post Box No. 2113

DELHI 110007

Telephone : 236391

Reprint Edition

1988

This Publication has been brought out with the
financial assistance from Ministry of
Education & Culture, Govt. of India.

If any defect is found in this book, please
return the copy by V. P. P. for the cost of
postage to the publisher for free exchange.

Printed in India

योगेश्वरस्य भगवतः परमकारुणिकस्य परमानुग्रहेणाथ प्रदीपोद्भासित उज्ज्वलपरिवृष्टः प्रभाभासुरो महाभाष्यस्य पतञ्जलिप्रणीतस्य षष्ठोऽध्यायो मुद्रणविधानेन शाणोलीढो मणिरिव चकास्वितराम् । अचिरोद्भूतोऽयं महाभाष्यभागो न चिराद्विद्वज्जनकरकमलान्यधितिष्ठतीति साभिमानं विज्ञापयामः ।

अथ यावत् कैयटनागोजीभट्टसदृशैः शब्दशास्त्रपारावारीणैः पदवाक्यप्रमाणकुशलैर्विद्वदग्रेसरैर्महाभाष्याब्धिनिर्तरां परमादरेणालोडित इति नास्मादसौदरम्भरैस्तत्र किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्यते, तथापि कविकुलगुरुणाऽऽदिकविना भगवता वाल्मीकिना सुसुतोऽपि रघुकुलभूषणो भगवान् रामचन्द्रः किम्भवभूतिप्रभृतिभिः कविभिः पुनः पुनर्न स्तूयते ?

न वाऽष्टादशपुराणनिर्माणचातुरीवैदग्ध्यवता भगवता व्यासेन बहुशो वर्णितोऽपि यशोदानन्दनः कविभिरनेकैः किमिदं तोष्टूयते ? विदग्धवरैः सर्वैः संस्तूयमानस्य परब्रह्मणो यथा न किञ्चिद्धीयते तथा शब्दब्रह्मणोऽपि—इति अस्मत्परिश्रमो न पुनरुक्तः स्यात् ।

अपि च कस्मिंश्चित्काले प्रसिद्धतरस्यापि पदार्थस्य कालान्तरेणाप्रसिद्धिमागतस्य पुनः पुनः संशोधनमपि न पुनरुक्तदोषमावहति । प्राचीनटीकाकृतसमये च प्रसिद्धतरस्य तस्यार्थस्य टीकायामनुपपादनमप्यत एव युज्यते । इदानीं महाभाष्ये यानि वार्तिकानि संगृहीतानि तान्येतान्येवेति निश्चयो महता प्रयत्नेनाप्यशक्य इति विदुषां नाविदितम् । तथा श्लोकवार्तिकानि यानीह दृश्यन्ते तानि किं महर्षिणा कात्यायनेन कृतानि उतान्येन केनापि महत्तरणेत्येतदपि बहुतरकालव्यवाया-ज्ज्ञातुमशक्यमिवावभासते ।

अथायमत्र प्रश्न उपपद्येत यत्—वार्तिककर्तुरनभिधानेऽपि तदनुसारेण कृताः प्रयोगाः साधव एव, भाष्यपरिगृहीतत्वाद-खिलानि तानि प्रमाणान्येव—इति किमु तत्कर्तुरभिधानानभिधानेन ? व्याकरणस्य चेन्द्रचन्द्रादिमहर्षिभेदेन भिन्नत्वात्तत्तन्महर्षि-कर्तृकाण्यपि वाक्यानि भाष्यपरिगृहीतानि भवेयुरिति न स विषयः क्षोदक्षेममर्हति—इति । सत्यम् । न वयमिन्द्रचन्द्रादिमहर्षि-वचसां द्रोहं कुर्मः किन्तु यद्यत्र कश्चिच्चतुर्थोऽपि मुनिः प्रमाणत्वेनाश्रीयेत तदा त्रिमुनिव्याकरणमित्येषा प्रसिद्धि-र्विलयं यायात् ।

ननु सूत्रकृतैव बहुषु सूत्रेषु 'लङ्' शाकटायनस्यैव 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यादिप्रक्रमेण शाकटायनप्रभृतीनामाचार्याणां प्रामाण्यमाश्रितमिति त्रिमुनिव्याकरणमित्येषा प्रसिद्धिः कविकल्पनैव । भाष्यकृताऽपि 'अपर आह' 'भारद्वाजीयाः पठन्ति' इत्येवंविधस्य ग्रन्थस्योक्तत्वात्त्रिमुनिव्याकरणमित्येतन्नैवाश्रयणीयमिति चेत्, न; सूत्रकृता न शाकटायनप्रभृतीनामाचार्याणां वचनान्यत्रोपनिबद्धानि किन्तु तेषां नामग्रहणेनैव तन्मतोल्लेखः क्रियते । स च नैतत्प्रसिद्धेः प्रतिकूलः, प्रत्युतास्य व्याकरणस्य निर्मूलत्वशङ्का व्यपनुदति । व्याकरणञ्चेत् 'कलौ पाराशरी स्मृतिः' इतिवदिदानीं प्रमाणम्, तच्च प्राचीनपरम्परानुबद्धमित्ये-वानेन ज्ञायत इत्यपरमनुकूलम् । भाष्यकृताऽपि यदि तत्तन्नामपुरस्कार एव कृत इत्याश्रीयते तदाऽनुकूलमेव । यदि चान्ये-षामपि महर्षीणां वचसामत्र प्रमाणत्वेनोपन्यासस्तदा शङ्क्यं समुदेति—त ऋषयोऽप्यत्र प्रमाणमिति, तदा च त्रिमुनिव्याकरण-मित्येषा प्रसिद्धिर्भज्येत ।

भाष्यकृदुपन्यस्तवचसामिदानीं पठनपाठनशैलीशैथिल्येन भेदावबोधदुरुहत्वात्तद्वचनविवेकोऽत्र गुरुवरणशुश्रूषासन्म-तिभिर्दृढतरभाष्याभ्यासवशात्तद्वचःपरिशीलनप्राप्तविचारविभवैश्च प्रस्तूयत इति तदनुसन्धानमभ्यर्थ्यते ।

एतत्तु तत्र विचारकक्षामापतति यत्—यद्यत्रान्येऽपि ऋषयः प्रभवन्ति तदा रामायणाद्यार्षग्रन्थेषु परिदृश्यमानान् 'कृत्य' इत्यादिप्रयोगान्परिपश्यन्तो वयं तादृशप्रयोगान् परिकल्पयितुं समर्था इति 'आर्षत्वात्साधु' इत्यादि टीकाकृदुल्लेखः प्रामादिक एव स्यात् । तत्तुल्यन्यायात् 'अवैहि मां किंकरमष्टमूर्तेः' इति कालिदासोक्तौ विविदिषन्तो विद्वांसोऽपि परास्ता भवेयुः । 'चेष्टा व्यनेशजिखिलास्तदाऽस्याः' इति श्रीहर्षस्य तु प्रमाद इति नागोजीभट्टोक्तिः प्रामादिकैव स्यात् । यथाऽपभ्रष्टभाषाव्याकरणेषु अज्ञातत्वेन परिगणिता अपि प्रयोगा यत्रकुत्रापि परिदृश्यमानाः शनैः शनैः साधुत्वकक्षामारोहन्ति तद्वदत्रापि मुनित्रयवचोविरुद्धा

अपि प्रयोगाः शनैः शनैः साधुत्वमापयेयुः । तथा च पाणिनीयव्याकरणस्यैव विलोपप्रसङ्गः, गीर्वाणवाणीविलयप्रसङ्गश्चेति व्याकरणप्रणेतारः परिगणिताः कतिपय एवाभिमतव्याः । अत एव त्रिमुनिव्याकरणमित्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते । भगवता भाष्यकारेणापि तत्र तत्रापाणिनीयं तु भवतीत्यादि वदताऽस्य शास्त्रस्य परिमितव्यतिकर्तृत्वमेव स्वीक्रियते ।

तत्र भगवान् पाणिनिः सूत्राणि प्रणिनाय । कात्यायनश्च स्वीयैर्वार्तिकैस्तत्सूत्ररूपं व्याकरणं समुपबृंह्याचकार । भगवान् भाष्यकारः पतञ्जलिर्महता यत्नेनापि दुरवगाहमेतत्समवलोक्य व्याख्यानानां चानेकविधत्वं सम्परिपश्यन् शब्दसाधुत्वे सुपरिनिष्ठितानामपि भ्रान्तिं समुपलभ्य च परमकृपालुतया सूत्रवार्तिकव्याख्यानं विकीर्षुर्गोनर्ददेशोऽवतीर्य दर्भपवित्रपाणिः प्राङ्मुख आसीनो महता यत्नेनासन्दिग्धं सुपरिष्कृतं सुष्ठुष्टं मधुरतराक्षरसन्ततिसन्ततं गीर्वाणभाषाभूषणभूतं वाक्यप्रमाणाभ्यामन्वितं सांख्यदर्शनानुगतं साहित्यसंमुद्रितं प्राचीनपरम्परानुविद्धं सर्वप्रमाणानामपि प्रमाणभूतं महाभाष्यं विचरयामास । यमषष्ठ्याद्यत्वेऽपि शाफरीवत्फर्करायमाणा मादृशाः शब्दसाधुत्वविषये निःशङ्कं ब्रुवते, भाष्यव्यासज्ञेन प्रतिष्ठां लभन्ते च ।

भाष्यप्रणयनपद्धतिश्च भगवतः—येन क्रमेणाध्याय्यां सूत्राणि प्रणीतानि तं क्रममनतिक्रम्य व्याख्येयसूत्राणि संगृह्य प्रश्नोत्तररूपेण पदकृत्यं व्याख्यां च विधाय तत्र तत्र व्याख्यानसम्बद्धानि वार्तिकान्युपन्यस्य कात्यायनप्रणीतानि वार्तिकानि कुण्डलनाभाष्येण विभूष्य वार्तिकपरिचयार्थं तद्वैतवनियन्त्रणया वा वार्तिकानि चावतरणदानैर्विशेषविचारपरभाष्यैश्च संयोज्य व्याख्यानरीतिरभिनवैव काचित्समुद्भासिता दरीदृश्यते । पुष्कलानि चोदाहरणानि प्रसिद्धतराणि वैदिकलौकिकानि तत्तत्स्थलेषु सूच्युक्तानि भाष्यकृतां सर्वज्ञत्वमभिव्यञ्जयन्ति ।

अत्र च प्रसङ्गवशात् केषुचित्सूत्रेषु वार्तिकप्रणयनाभावात् स्वाशयप्रकटनाभिप्रायाद्वा क्वचित् श्लोकवार्तिकानि अपि प्रयुज्यन्ते । वार्तिकश्लोकवार्तिकयोस्तारतम्यं तु भगवता निपुणतरमुपपादितम् । तद्यथा—‘अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (६।४।४७) इति सूत्रे ‘अस्जादेशात् सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन’ इति वार्तिकं ‘अस्जादेशात्सम्प्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन’ इति अन्यवैर्भाष्याक्षरैर्व्याख्यातम् । एतदेव कुण्डलनाभाष्यमित्युच्यते । श्लोकवार्तिकश्च ‘सूर्यतिथ्यागस्त्यमर्त्यानां य उपधायाः’ (६।४।१४९) इति सूत्रे ‘तथाऽणौ येऽन्यथर्वेषु’ इत्येतत् ‘अन्ति ये च दूरके’ इत्युदाहरणदानेनैव संभूषितम् । उदाहरणमात्रं चैतद्वार्तिकश्लोकवार्तिकविषये प्रदर्श्यते । एवञ्च वार्तिकानि भाष्यकृताऽन्यूनक्षरकुण्डलनया सम्भाव्यन्ते, श्लोकवार्तिकानि च यथाकथञ्चित्कुण्डलनामात्रेणेत्ययं महान् भेदोऽनयोर्वार्तिकश्लोकवार्तिकयोः पर्यवतिष्ठते । तानि चेमानि वाक्यभूतानि वार्तिकानि कात्यायनप्रणीतानीत्यत्र तु न विवादावसरः ।

श्लोकवार्तिकविषये च श्रीमन्नागोजीभट्टसमयपर्यन्तं तत्कर्तुंरूपलम्भ आसीदित्यनुमीयते यतो भट्टैस्तद्विषये न विशेषतः किमप्युक्तं, न वा तद्विषये विशेषो विषयः कश्चिदापादितः । शक्यते चैतदविच्छिन्नभाष्यपठनपाठनशैलीसमृद्धेऽस्मिन् भारते वर्षे वार्तिकश्लोकवार्तिककर्तृपरिचयो दृढतरपठनपाठनसम्प्रदायप्रसिद्ध इति न तद्विषये कश्चित्सन्देहः—इत्यध्यवसातुम् । इदानीं सम्प्रदायलोपात् तान्युभयविधान्यपि वार्तिकानि कात्यायनस्यैव, अन्यकर्तुरनभिधानात् । तथा चैवमनुमातुमपि शक्येत—श्लोकवार्तिकानि कात्यायनकर्तृकाण्येव, अन्यस्य कस्यचन कर्तृत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । यदि कश्चिदन्यः कर्ता स्यात्तदा कात्यायनवत् सोऽपि प्रसिद्धः स्यात्, तदभावादेककर्तृकाण्येवेति । तदेतच्चात्रानुसन्धीयते यत्—वार्तिकान्युभयविधान्यपि कात्यायनप्रणीतानि, उतान्येन केनापि, अथवा कात्यायनकृतानि प्रतिसूत्रमुपलभ्यमानानि वाक्यभूतानि, श्लोकवार्तिकानि चान्यकृतानीति । तत्र वाक्यरूपाणि वार्तिकानि कात्यायनकृतानीत्यत्रायं यावद्विवाद एव नास्तीति ‘अन्येन केनापि कृतानि’ इत्ययं पक्षो नावतिष्ठते । उभयविधान्यप्येतानि कात्यायनकृतान्येवेति पक्षस्तु विचारसहः । यद्यपि वाक्यरूपे वार्तिके भाष्यकृताऽन्यूनक्षरैः कुण्डलना क्रियते न तथा श्लोकवार्तिकेष्विति भाष्यकृत्स्नवहारभेददर्शनाच्चैतान्येककर्तृकाणीति वक्तुं शक्यम्, तथापि वाक्येषु वार्तिकमेवैतदिति प्रज्ञभिज्ञोपोद्बलकप्रमाणाभावात्कुण्डलनया तत्साध्यते, श्लोकेषु तु छन्दोबद्धत्वाद्वाार्तिकपरिमाणप्रहस्य सुप्रहत्वेन यथाकथञ्चिदेव कुण्डलनया निर्वाह्यत इति कुण्डलनान्यूनधिकभावस्तयोर्न भिन्नकर्तृकत्वसाधकः । व्याकरणे चास्मिन् पाणिनि-कात्यायनपतञ्जलीनां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं नान्यस्य कस्यचन ऋषेः । यदि श्लोकवार्तिककारो भिन्नः कश्चनाश्रीयेत तदा तस्य प्रामाण्यं न स्यात्तस्तान्यपि तत्कृतान्येवेति वक्तुं युक्तम् । एवञ्च यदि श्लोकवार्तिककृत् प्रबलतरप्रमाणपरम्पराभिरन्यः कोऽपि प्रमेयः स्यात्तर्हि तद्वेद आश्रयितुं युक्तो नान्यथा—इति चेत्, सत्यम्; पाणिन्युपक्षे व्याकरणे शाकटायनभारद्वाजादीनां प्रामाण्यं पाणिनिद्वारैव सम्भवति, न तु स्वातन्त्र्येण सर्वैतन्त्रस्तन्त्राणामपि तेषां प्रामाण्यमाश्रयितुं युक्तम् । तथा श्लोकवार्तिककारस्य मुनित्रयादन्यत्वेऽपि भाष्यपरिगृहीतत्वात्प्रामाण्यं सुशकम् । अत एव ‘अपर आह’ ‘भारद्वाजीयाः पठन्ति’ इत्यादिभिरवतरणैरुपभूषितान्यपि तत्तद्विवराणां मतानि भाष्यपरिगृहीतत्वात्प्रमाणानीति भाष्ये तदुपस्कारो युज्यते । एवञ्च श्लोकवार्तिककारस्य वाक्यकाराद्वेदेऽपि तत्प्रामाण्याप्रामाण्यविषये न कश्चिद्विवाद आस्थीयते, सूत्रपरिगृहीतत्वाच्छाकटायनादीनां प्रामाण्यवत् भाष्यपरिगृहीतत्वादेतेषामपि प्रामाण्यमित्येव चकास्तितराम् । अतश्च तान्येवोभयविधानि वार्तिकानि स्थलविशेषजातानि प्रदर्श्य तयोर्भिन्नकर्तृकत्वं प्रसाध्यते ।

अथ स्त्रियाम् (४।१।२) इति सूत्रे भाष्ये—

‘संस्थाने स्थायतेर्द्ध स्त्री सतः सप् प्रसवे पुमान् । तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥’

इति श्लोकवार्तिकमुक्त्वा 'स्त्रियामिति ह्यर्थाभिधाने चेद्वावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः' इति वार्तिकमुच्यते । तत्र 'तस्योक्तौ लोकतो नाम' इत्यस्य 'तस्योक्तौ=वचने लोकतो नामैतद्भवति-स्त्री पुमान् नपुंसकमिति' इत्येवं सम्पुटीकरण-द्वार्तिकमेवैतदित्यत्र न शंकालेशः । यथेतद्भाष्यवचनमेव स्यात्तदा सम्पुटीकरणं पुनरुक्तत्वाद्भाष्यकारो नाकरिष्यत् । येषु वचनेषु सम्पुटीकरणं दृश्यते तानि वचनानि न भाष्यकारस्य, किन्तु अन्यस्य कस्यचन तानि-इति नागोजीभट्टैरभ्युपगम्य-**'अणिञोर-नार्षयोर्गुणोत्तमयोः व्यञ्जोत्रे'** (४११।७८) इति सूत्रे 'शब्दान्तरमिदं विद्यात् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु' इति श्लोकभाष्यव्याख्या-नावसरे 'एते श्लोका भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, सम्पुटीकरणभावात्' इति । एवञ्च येषां वचनानां भाष्ये सम्पुटीकरणं दृश्यते तानि भाष्यकृतान्यस्य वार्तिककारस्येति स्थितम् । अत एव 'संस्थाने स्थायतेर्द्द स्त्री-' इति वार्तिकमेवेति निर्विवादम् । यदि च कात्यायनस्यैवं श्लोकवार्तिकं स्यात्तदा 'गुणो वा लुपि युक्तवत्' इत्येतदंशं व्याख्याय 'न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति । पठिष्यति ह्याचार्यः-**'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति'** इत्येवं कात्यायनवार्तिकेन तस्य प्रामाण्यं न वदेद्भाष्यकारः । 'तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत्' इत्यस्य च लिङ्गस्योक्तौ लोकत एतद्भवति-स्त्री पुमानिति, वधिकादिषु तु गुणः=लिङ्गं लुपि युक्तवदिति भवतीत्यर्थः । यद्यपि नागोजीभट्टैः 'गुणो वा लुपि युक्तवत्' इति व्याख्यानावसरे-**'भाष्ये-गुणो वेति'** इत्युक्तम्, तेन च श्लोकोऽयम्भाष्यकारस्य नान्यस्येति प्रतिभाति; तथापि केवलं प्रतीकप्रदर्शनार्थमेव तादृशयुक्तिः । उक्तोते प्रदीपस्थितान्येव प्रायः प्रतीकानि गृह्यन्ते, यत्र च भाष्यवार्तिकस्थानि प्रतीकानि गृह्यन्ते तत्र 'भाष्ये' इत्युक्तिः स्थलविशेष-प्रदर्शनार्थमेवेति शैलीसिद्धोऽयं सम्प्रदायो भट्टानाम् । अन्यथाऽस्य भाष्यकारवचनत्वे 'तस्योक्तौ लोकतो नाम' इत्यंशस्य 'तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्री पुमान् नपुंसकमिति' इत्येतादृशं सम्पुटीकरणं पुनरुक्तत्वादयुक्तमेव स्यात्, अतो नैतद्भाष्यकारस्य । एवञ्च 'न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यते' इत्युक्त्वा 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति वार्तिकप्रामाण्यं ब्रुवता भाष्यकारेणैतत्साधितं यत्-अत्र मुनित्रयादन्यस्य वचनमत्रोद्धृतं तत् न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम्, किन्तु मुनित्रयवचनानु-कूलत्वेनैवेति नात्र **मुनित्रयादन्यः कश्चित्प्रभवतीति** । यथेद्भाष्यकारस्यैव वचनं स्यात्तदा तस्य स्वतःप्रमाणत्वेन वार्तिककारमुखप्रेक्षणमयुक्तमेव स्यात् । यदि चायं श्लोको वार्तिककारस्य तदा तु स्वस्यैव स्ववचनप्रामाण्योपन्यासोऽयुक्ततरः स्यादिति सुस्पष्टमेव तद्विदाम् ।

ननु लिङ्गविषये स्वसिद्धान्तप्रदर्शनोपक्रमे 'अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः' इति भाष्यका-रोक्त्या भाष्यकारस्यैवायं 'संस्थाने स्थायतेः-' इत्यादिः श्लोको नान्यस्य कस्यचनेत्यवशिष्यते । यदि चायम्भाष्यकृत एवेत्या-श्रीयेत तदा 'न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकया-' इत्याद्युक्तिरपि खरसतः संगच्छते । अन्यथोपक्रमे 'स्वकृतान्त आस्थेयः' इति स्वशब्दमुपपाद्योपसंहारेऽपि स्वशब्दोक्तिः खरसतो न संगच्छेतेति चेत्, न । भगवतो भाष्यकारस्य स्वतःप्रमाणत्वात् 'न चैतत्स्वमनीषिकया-' इत्याद्युक्तिः परकीयवचनोपन्यास एव तस्य प्रामाण्यप्रदर्शनार्थोपयुक्ता सूत्रपादिता स्यात् । अन्यथा स्वकीयेष्टिमवलम्ब्य तत्र तत्र सूत्रवार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्यकृततमप्रमाणमेव स्यात् । अथ च 'स्त्रियाम्' इति सूत्रोपक्रमे 'लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने अकुंसे टाप् प्रसज्येत' इत्येतदपि भाष्यवचनमेवेति स्त्रीक्रियमाणे तस्य व्याख्यानमन्यूनाक्षरैर्भाष्यकृद्भिः प्रदर्शितं 'लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति अकुंसे टाप्प्रोति' इत्येवं द्विरुक्तमयुक्तं स्यात् । एवमेव 'संस्थाने स्थायतेर्द्द स्त्री-' इत्यादेरपि सम्पुटीकरणदर्शनादयं श्लोको न भाष्यकारस्य, किन्तु तत्समये प्रसिद्धस्य विदुषोऽन्यस्यैवेति सुनिश्चितं ब्रूमः । तस्य च प्रामाण्यप्रदर्शनाय 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति वार्तिकाश्रयणमपि खरसत उपपद्यते । एवञ्च **मुनित्रया-दन्यः कोऽपि नात्र प्रमाणमित्यपि भाष्यकारैः प्रदर्शितम्** ।

वार्तिकश्लोकवार्तिकविषये प्रदीपोक्तोतादिदर्शनादस्माभिरेवं सिद्धान्तितम्-यस्य वाक्यस्यान्यूनाक्षरैः सम्पुटीकरणं भाष्ये दृश्यते तत्कात्यायनप्रणीतं वार्तिकम् । यस्य च श्लोकस्य यथाकथञ्चित्सम्पुटीकरणं न तत्कात्यायनप्रणीतम्, अपि तु श्लोक-वार्तिककारस्यान्यस्य कस्यचन । यस्मिन् सम्पुटीकरणं नैव दृश्यते ते भाष्यकारस्य अन्यस्य वा श्लोकाः, न वार्तिकानीति ॥

येषु च श्लोकेषु सम्पुटीकरणं न दृश्यत एतादृशानि स्थलान्यबहुन्यपि अनेकानि वर्तन्ते, तद्यथा-**'वित्तो भोगप्रत्य-ययोः'** (८१२।५८) इति सूत्रे-

'यस्य विदेः श्रशकौ तपरत्वे तनवचने तदु वा प्रतिषेधौ ।

इयन्विकरणान्नविधिशिद्धितुल्यो लुग्विकरणो वलि पर्यवपन्नः ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपपाद्य 'एष एवार्थः-ययोर्विद्योः श्रशकौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ । ययोस्तु इयंल्लुक्कौ ताभ्यां छिदिवच्चेद् इष्यते ॥' इत्येवं वार्तिकार्थप्रतिपादकः श्लोक उक्तः । ततश्च 'अपर आह-वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च विच्छश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ।' इति श्लोकद्वयमुक्तम् । अनयोश्च सम्पुटीकरणभावाज्ज्ञेयौ वार्तिकश्लोकौ । तयोराद्यः कदाचित् भाष्यप्रणेतरपि स्यादित्येवानुमातुं शक्यम्, द्वितीयस्त्वपरस्यैव कस्यचनेति सुस्पष्टमेवोक्तं भगवता ।

तथा-**'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूया-**' (८११।८) इति सूत्रे असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थ्यत्वमालक्ष्य तद्ग्रहणे विप्रविशति प्रदर्श्य तत्पदसार्थक्यमेवं प्रसाधितम्-**'एवं तर्थाह- सामृतैः पाणिभिर्भ्रन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।**

लाडनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ।' इत्यादिना । श्लोकश्चायं न वार्तिककारस्य, किन्तु तद्विज्ञान्यान्वयेति प्रतीयते । अत्र च न सम्पुटीकरणलेशोऽपि ।

तथा—'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इति सूत्रे—श्यतेरित्वं ब्रूते नित्यमिति वक्तव्यं संशितव्रतादिसिद्ध्यर्थम् । तत्र वक्तव्यमित्युक्त्वा 'देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशित-व्रतः ॥' इति श्लोक उक्तः । अयञ्च भाष्यकारस्य प्रायः सम्भवति । न चात्र कथमपि सम्पुटीकरणम् ।

तथा—'युष्मदस्मभ्यां ङसोऽङ्' (७।१।२७) इति सूत्रे 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेश-विकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ।' इत्ययं श्लोक उक्तः । नायं वार्तिकसंज्ञां लभते, सम्पुटीकरणाभावात् । एतादृशकति-पयोदाहरणदर्शनादेव निश्चयेनैतज्ज्ञातुं शक्यं यत्—विभिन्नस्थलेषु वैचित्रीकरणं भाष्यकृतां नैतत्स्वाभाविकम्, अपि तु अभिप्रायविशेषेण वैचित्रीकरणं तत्र तत्र युज्यते—इति । एवञ्च श्लोकवार्तिकरूपः कश्चित् प्रकारविशेषो भाष्ये परिदृश्यते स न भाष्यकारस्य न वा वार्तिककृत इति 'न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यते' इति भाष्यदर्शनात् प्रतीयते । उभावपीमौ वार्तिक-कारस्येति स्वीकुर्मस्तदा स्वस्य स्वेनैव प्रामाण्याश्रयणमयुक्तं स्यात् । भाष्यकारस्यायं श्लोक इत्याश्रयणं तु सुतरामशक्यम् । सर्व-तन्त्रस्वतन्त्रस्य भाष्यकारस्य वार्तिकमुखेन प्रामाण्याश्रयणं कल्पतरुमूले उपविष्टस्य भोजनार्थं सत्राश्रयणमिव नातीव रुचिकर-मिति अन्यस्यैवायं कस्यचन श्लोक इति सुव्यवस्थितम् ॥

यद्ययं वार्तिककारः कश्चिदन्यः स्यात्तदा तस्य प्रामाण्यं वार्तिकमुखेनोपपादयता भाष्यकृता स्वसम्मतिरिव वार्तिककार-सम्मतिरपि प्रदर्शितेति न काचित्सन्दर्भाशुद्धिः ।

ननु 'स्त्रियाम्' इति सूत्रस्थोऽयं श्लोको भाष्यकारस्यैव, नान्यस्य, स्वमतप्रामाण्यप्रदर्शनायैव 'न चैतन्मन्तव्यं' इत्याद्युक्तिः श्रौक्या भाष्यकारेण प्रदर्शितेति चेदाग्रहस्तदाऽत्रावधेयम्—'अकथितञ्च' (१।४।५१) इति सूत्रे भाष्ये 'किमुदाहरणम्' इत्युक्त्वा

‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिस्त्रिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥’

इति स्वकीयः श्लोकः प्रदर्श्यते । स्वकीयत्वं चास्य व्याख्यारूपकुण्डलनादर्शनाभावादवगम्यते । ततश्चास्मिन् सूत्रे वाक्य-रूपवार्तिकाभावात् 'कथिते लादयश्चेत्स्युः—' इत्यादिश्लोकवार्तिकमुपपाद्य 'अपर आह—प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इत्युक्तम् । अत्र 'कथिते लादयश्चेत्स्युः' इत्यस्य 'अपर आह' इत्यादेशे कुण्डलनादर्शनाज्ञेयौ भाष्यकारस्येति वर्णयितुं शक्यम् । अतश्चैतावन्यकर्तृकावित्याश्रीयमाणे 'अपर आह' इत्याद्युक्त्या पूर्ववार्तिककर्तृपक्षयाऽन्यकर्तृकत्वमुत्तरस्येति सुस्पष्ट-मेव । एवञ्चैतत्सूत्रावलोकनात् श्लोकवार्तिकानि नैककर्तृकाणि—इत्यप्यापतितम् । 'कथिते लादयश्चेत्स्युः' इति श्लोकवार्तिकं कात्यायनमहर्षेरेवेत्याश्रीयमाणेऽपि 'अपर आह' इत्युक्त्या 'प्रधानकर्मण्याख्येये' इत्येतत्तदन्यस्येत्याश्रयणं गळे पतितमेव ।

ननु 'कथिते लादयश्चेत्स्युः' इति 'प्रधानकर्मण्याख्येये' इति च श्लोकद्वयमपि भाष्यकारस्यैव । अत एव 'आगम एनायं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह—अपर इति' इत्येवमवतरणं 'अपर आह' इत्यादिप्रश्नस्य कैयटः परिकल्पयति । अत एव च 'कारकं चेतुना कथा' इत्यस्यावतरणमुद्धोते 'एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—भाष्ये—कारकं चेतुना कथेति' इतीदृशमुपपद्यते । अन्यथा 'उपपादयति वार्तिके' इति हि उद्धोतकृतोच्येत । अत एव गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति सूत्रे मनो-रमायां 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्—इत्युक्त्वा 'प्यन्ते कर्तुश्च' कर्मण इति वदतो भाष्य-कृत एव तत्र प्रमाणत्वात् इत्युक्तं सङ्गच्छते । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे शब्दरत्नस्य 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । इत्युक्तेः' इत्यस्य व्याख्यायां भैरवमिश्रेण 'इत्युक्तेरिति । इति भाष्योक्तेरित्यर्थः' इत्युक्तं खरसतः संगच्छते । पायगुण्डो-पावहवैद्यनाथेन भावप्रकाशे 'इत्युक्तेरिति' इति शब्दरत्नप्रतीकमुपादाय 'इति भाष्योक्तेरित्यर्थः' इति व्याख्यातमुपपद्यते । एवञ्च 'कथिते लादयश्चेत्स्युः' इत्यादि श्लोकद्वयमपि भाष्यकृतकृतमेवेति कैयटादिप्रामाण्यात्प्रतीयत इति चेत्, न । टीकाकाराणां कैयटादीनां 'न स्वमतिपरिकल्पना' इत्यादिकथनेन 'प्रधानकर्मण्याख्येये—' इतिश्लोको न भाष्यकारस्येत्येव समर्थ्यते । तथा च तत्प्रतीपप्रश्नो भाष्यकृत एवेमौ श्लोकावित्यत्र न प्रामाण्यमादधति । भाष्यकृत एवेमौ श्लोकावित्यत्र दृढतरप्रमाणाभावे प्राचीनाचार्याणामेतानि श्लोकवार्तिकानि भाष्यकृतोपात्तानीति कल्पनैव ज्यायसी । भैरवमिश्रादीनां 'भाष्ये' इति कथनं तु श्लोकवार्तिकं न वार्तिककृतकृतमिति तस्य प्रामाण्यं भाष्याश्रयणादेवेति 'भाष्ये' इत्युक्तिर्नासङ्गता । उद्धोते च 'भाष्ये' इत्युक्तिः शैलीसिद्धेवेति श्लोकयोरनयोरन्यकर्तृकत्वेऽपि नासङ्गतेति स्पष्टं तद्विदाम् ।

एतावत्स्वत्र निर्णेतुं शक्यं यत्—व्याकरणभाष्ये श्लोकवार्तिककारो न एक एव । किन्तु प्राचीनचार्याणामनेकेषां वार्तिकत्वेन प्रसिद्धाः श्लोकाः स्थलविशेषे भाष्यकृता स्वकल्पनायाः सागमकत्वप्रदर्शनवेलायां तत्र तत्रोपनिबद्धास्त एवात्र श्लोकवार्तिकत्वेन व्यवहियन्ते ।

ननु स्वतःप्रमाणस्य भाष्यकारस्यान्यप्रमाणाश्रयणं कथं युज्येतेति चेत्, न । अस्य शास्त्रस्य प्राचीनपरम्परानुबन्धित्वं ध्वनयितुं तथोक्तिरिति तन्नासङ्गतम् । अत एव सूत्रकारेणापि प्राचीनशास्त्रकृतकृताभिः प्रथमादिसंज्ञाभिरत्र व्यवहृतं संगच्छते । एवञ्च 'अकथितञ्च' इति सूत्रे प्राचीनव्याख्यासु परिदृश्यमानः 'कथिते लादयश्चेत्स्युः' इत्यादिः श्लोकोऽन्यस्याचार्यस्य, तस्मिन्नेव

च 'प्रधानकर्मण्यारुये' इत्यादिरपरस्येति व्याख्यानवैविध्यप्रदर्शयितुकामेन भाष्यकारेण द्वावपीमावत्रोपात्तौ—इति कल्पन-
मेव ज्यायः । अत एव 'अपर आह' इत्युक्तिस्तत्र स्वरसतः संगच्छते । अत एव च तयोः श्लोकयोरन्यूनक्षरभाष्येण
व्याख्यानं सामञ्जस्येनोपपद्यत इति वक्तुं शक्यम् । अन्यथा 'प्रधानकर्मण्यारुये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इत्यस्य 'प्रधानकर्म-
ण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्' इति व्याख्यानं द्विरुक्तत्वेनायुक्तं स्यात् । अनयोः श्लोकयोः
सर्वांशेऽपि व्याख्यानं भाष्ये सन्दृश्यते तत्तत् एवावगन्तव्यम् । भाष्यकृद्व्याख्यानपुनरुक्तिबलान्नमौ श्लोकौ भाष्यकारस्येत्यनु-
मीयते । अनुमीयते च श्लोकवार्तिककारो न कश्चिदेक एव किन्तु भाष्यसमयात् प्राक् सूत्रव्याख्याने बद्धादराः प्राचीनाचार्याः
कतिपयाः संभवन्ति । अत एव 'अपर आह' इत्यादिना तेषां भेदो भाष्यकृता प्रादर्शितः ।

यदि चैतावताऽप्याग्रहः—श्लोकोऽयं वार्तिककारस्यैव—इति, तत इतो दत्तदृष्टिभिर्भवितव्यम् । तथाहि—'अदो जग्धि-
र्त्यप्रति किति' (२।४।३६) इति सूत्रे ल्यप्प्रहणप्रयोजनमाविष्कुर्वता भाष्यकृता—

'जग्धिविधिर्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमस्ति कितीति विधानात् ।

हि प्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यप्प्रहर्तीति कृतं तदु विद्धि ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्तम् । ल्यपि परतो यो जग्धिविधिः सोऽकस्मात्सिध्यति, तिकिति ग्रहणात् । एवञ्च ल्यप्प्रहणं
निष्फलमित्युक्त्वा हि प्रभृतीन् ल्यप्प्रवाधत इति ज्ञापनार्थं ल्यप्प्रहणमिति वार्तिकार्थः । अस्मिन् वार्तिके कुण्डलनाभाष्यमपि न
दृश्यते । अस्य च वार्तिकत्वमुक्तोत्तकारेण 'वार्तिके यत्-तत्-इति सामान्ये नपुंसकम्' इत्येवं स्पष्टमुक्तम् । प्रदीपेऽपि 'अयमे-
वार्थो व्याप्रभृतिनाऽप्युक्त इत्याह—जग्धिविधिरिति' इत्यनेन व्याप्रभृतिवचनत्वमस्य स्पष्टमेवोक्तम् । तदग्रे भाष्ये 'एष एवार्थः—

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥ इति'

इत्युक्तम् । अनेन पूर्ववार्तिकापेक्षया भिन्नोऽयं समानार्थः श्लोकः, तेन च भिन्नकर्तृत्वमस्य व्यज्यते । एतच्च 'एष एवार्थ इति'
इति प्रतीकमुपादाय 'अन्येन निबद्ध इति शेषः । मया निबध्यत—इति वा' इति व्याख्याननोद्घोतकृता सुस्पष्टमेवोक्तम् । 'जग्धौ
सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्' इत्ययं श्लोको भाष्यकारस्यान्यस्य वेति निर्णेतुं न प्रभवन्ति उक्तोत्तकाराः । तत्समयेऽप्यस्मिन् विषये सन्देह
आसीदित्यवधार्यते । अस्माभिस्त्वत्रैतत्प्रसाध्यते—कात्यायनाच्छ्लोकवार्तिककारोऽन्य एवेति । स च एको वाऽनेको
वेत्यन्यदेतत् । अत्र च समानार्थकवार्तिकद्वयप्रदर्शनेन तन्नैकस्येति सिद्धम् । प्रथमस्य च व्याप्रभृतिकर्तृत्वं प्रदीपे प्रदर्शितमिति
कात्यायनादन्यस्यैव तदिति सिद्धम् । द्वितीयश्च श्लोकः कदाचिद्भाष्यकारस्यापि संभवेत्—इति पूर्वोदाहृतोद्घोतदर्शनादवसीयते ।

ननु अनयोः श्लोकयोः संपुटीकरणाभावाज्ज्ञेयौ वार्तिकसंज्ञां लभेते । एतौ च प्राकरणिकौ श्लोकविति नानयोर्विषये
कश्चिद्विवाद इति नैतौ प्रस्तुतार्थसाधकविति चेत्, इदमप्यपरं पश्यत—'भृजोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति सूत्रे भाष्ये
'असंज्ञायामिति किमर्थम्' इत्याक्षिप्य 'भार्या' इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । भार्याशब्दो हि गृहिण्याः संज्ञेति तत्र क्यप्प्रभवति,
किन्तु प्यत्प्रत्ययः । ततो वार्तिककृता 'भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात्' इति 'अन्येन=संज्ञायां
समज—' इत्यादिसूत्रेण भृजः क्यप्प्रविधानात् संज्ञाप्रतिषेधेऽपि स्त्रियां प्रतिषेधो न भवति' इत्यर्थकमुक्तम् । ततश्च 'प्रतिषेधः
किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः' इति 'भार्या' नाम क्षत्रिया याऽस्त्रीसंज्ञा तदर्थ 'असंज्ञायाम्' इत्युक्तम्' इत्यर्थकं वार्तिक-
मभिधाय 'सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात्' इति सिद्धान्तो न्यासान्तरेण वार्तिककृता साधितः । सिद्धान्तनो वार्तिककारस्य
चायमाशयः—'भृजोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रमकृत्वा 'संज्ञायां समजनिषद—' इत्याग्रे 'न स्त्रियां भृजः' इति न्यासः कर्तव्यः,
नेन गृहिणीवाचकभार्याशब्दे प्यतः सिद्धिः । एवं कृते सूत्रभेदो भवतीति दोषमुक्त्वा 'भावे इति तत्रानुवर्तते' इत्यादिना
भाष्यकृता स निवारितः । तमेवार्थं भाष्यकारः 'अपर आह—

'संज्ञायां पुंसि दृष्टवान्न ते भार्या प्रसिद्ध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्समृत्तम् । यथा यत्वं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥'

इति श्लोकवार्तिकभ्यां प्रत्यपिपादयत् । अत्र हि वार्तिककारादन्य एवार्थं श्लोकवार्तिककार इति स्पष्टमेव । न त्वनयोः
वार्तिकश्लोकवार्तिकयोः कर्त्रैक्यमुद्भावयितुं शक्यम्, 'अपर आह' इति भाष्यविरोधात्, वार्तिकव्याख्यानप्रक्रमभेदाच्च ।

अपिच वार्तिककृता सूत्रभेदेनान्ये विनिवारितेऽपि सूत्रभेदवारणार्थं प्रयतमानेन भाष्यकारेण स्वकीयैरेव शब्दै-
स्तमर्थं साधयित्वा तादृशार्थसंग्राहकवार्तिकं 'अपर आह' इत्यादिनाऽन्ते विनियोजितम् । वाक्यभूतेषु वार्तिकेषु नेयं रीति-
भाष्यकाराणां क्वापि दृष्टव्यमित्यनुमीयते—कात्यायनमहर्षेरन्यकृतान्येवेमानि श्लोकवार्तिकानीति । अन्यच्च
श्लोकार्थस्य संग्राहकत्वेन अयुक्तानि श्लोकवार्तिकानि खानुमस्यैव प्रमाणानि, नैषां पाणिनीये शास्त्रे खातङ्ग्येण प्रामाण्यमित्यप्यत्र
भगवता ध्वन्यते । एवञ्च त्रिमुनिव्याकरणमित्येषाऽभिमुक्तोक्तिर्निराबाधैव ।

इदमप्यपरमत्रावधेयम्—सर्वत्र यानि कात्यायनवार्तिकानि वाक्यरूपाणि दृश्यन्ते तानि च विधायकत्वेनैव संप्र-
वर्तन्ते न त्वनुवादकत्वेन । श्लोकवार्तिकानि च प्रायः सर्वाण्यप्यनुवादकान्येव न तु विधायकानि । तथा च 'अमावस्यद-
न्यतरस्याम्', (३।१।१२२) इति सूत्रे भाष्ये 'तकारः कस्यानुबन्धः' इति प्रस्तूय 'ओत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति व्यपवर्गाभावात्
मितीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'एवं तर्हि—

'अमावस्योरहं प्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् । तथैकवृत्तितो तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुक्तम् । अस्मिन् सूत्रे हि वाक्यरूपं वार्तिकं नैव दृश्यते, यच्च श्लोकवार्तिकं दृश्यते तत्केवलं सूत्रे किं निपात्यत इत्येतत्प्रदर्शनपरमेव, न त्वनेन किञ्चिद्विधीयते । अयं च वार्तिकार्थः—अमापूर्वो यो वसधातुस्तादृशात्प्रकृतिद्वया-
ण्यतो विधानं क्रियते, तत्रैकस्याश्च प्रकृतेर्वृत्त्यभावो निपात्यते । तथा सति 'अमावास्या'शब्दस्य प्रकृतित्वमभावस्यदित्यस्य
च विकृतित्वमिति एकवृत्तिता सिध्यति स्वरश्चेष्टस्तिप्रत्ययनिमित्तो मे प्रसिध्यति—इति । एवञ्चात्रोभयोर्निपातनं सूत्रकृता कथं
साधितमित्येवानेन श्लोकवार्तिकेन प्रतिपादितमिति नास्यापूर्वविधित्वमिति सुस्पष्टमेव ।

तथा 'छन्दसि निष्टक्यं देवहूय-' (३।१।१२३) इति सूत्रे भाष्ये निष्टक्यं इति किं निपात्यते ? निष्टक्यं कृतेराद्यन्त-
विपर्ययश्छन्दसि, यथा कृतेर्लार्क इत्यादिना निपातनमुपपाद्य 'अपर आह—

'निष्टक्यं व्यस्यं विद्यान्तिसः षत्वं निपातनात् । ण्यदाद्यादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विचिञ्चतुः ॥
इत्येवं साकल्येन सूत्रनिपातनोपपादकं श्लोकवार्तिकं भाष्यकार उदाजहार । अनेनोदाहरणद्वयदर्शनेन सूत्रशेषार्थप्रति-
पादकमेव श्लोकवार्तिकमिति भाष्यकारीयसिद्धान्तः समुद्घासितोऽवतरति । 'छन्दसि-' इति सूत्रे वाक्यरूपं वार्तिकं नास्त्येव ।
कश्चित् 'निष्टक्यं कृतेः-' इत्यादिमुद्रितपुस्तकेषु वार्तिकचिह्नैः परिस्तीर्यते तत्प्रामादिकमेव ।

तथा 'परोक्षे लिट्' (३।२।११५) इति सूत्रे भाष्ये परोक्षशब्दव्युत्पत्तौ आक्षेपमुपपाद्य 'नैष दोषः—

परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् । उत्वं वादेः परादक्षः सिद्धं वाऽस्माच्चिपातनात् ॥

इति श्लोकवार्तिकमुखेन तच्छब्दव्युत्पत्तौ पराकान्तं भाष्यकृता । न चायं श्लोको भाष्यकारस्य सम्भवति । तच्छ्लोक-
सम्पुटीकरणभाष्येण 'परशब्दस्याक्षशब्द उत्तरपदे परो भावो वक्तव्यः, अथवा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम्,
अथवा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिटि' इत्येवं रूपेणान्यस्यायं श्लोको भाष्यकृताऽत्रोदाहृत इति निश्चेतुं शक्यम् । अन्यथा
सरलार्थस्य श्लोकस्य सम्पुटीकरणमनावश्यकं पुनरुक्तं च स्यात्—इति सुधीय एवात्र प्रमाणम् । अत्र हि अनेन श्लोकेन
नापूर्वं किञ्चिद्विधीयते, सूत्रोक्तपरोक्षशब्दश्च प्रकारत्रयेण साध्यत इत्येव । एवञ्च श्लोकवार्तिकविषये पूर्वोक्तः सिद्धान्त एव
स्फुटमनेन व्यज्यते । अस्मिन् सूत्रे च 'परोक्षे लिट्यन्तापहवे च' इति कात्यायनवार्तिकं तु अत्यन्तापहवे सूत्रेणाप्राप्तं
लिटं विधत्ते, न तु तत्पूर्ववार्तिकवदनुवादकम् । 'लट् से' (३।२।११८) इति सूत्रे भाष्यकृता पूर्वं कात्यायनकृतं 'स्मपुरा
भूतमात्रे । न स्मपुराऽद्यतने' इति वार्तिकद्वयमुक्त्वा तत्र चासङ्गतिरूपमाक्षेपं प्रदर्श्य—

'स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किङ्कृतं भवति । न स्म पुराऽद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स इति तत्र नास्ति नञ् कार्यम् । अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ ॥
न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यन्तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ।' इति श्लोकवार्तिकैः कात्यायनवार्तिकार्थोऽन्यथा
साधितः । अनेन श्लोकवार्तिकेनैतन्निधीयते—श्लोकवार्तिकानि सवार्तिकस्य सूत्रग्रन्थस्य व्याख्याभूतानि भाष्यकारा-
त्प्राक् बहुभिर्विचिन्तानि बहुरूपाण्यासन् । तेषु यानि प्रस्तुतोपयोगीनि तान्यत्र भाष्यकृता गृहीतानि—इति प्रतीयते । अत्र
हि 'लट् से' 'अपरोक्षे च' 'ननौ पृष्ठप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषा' 'पुरी लुङ् चासे' इति सूत्रपञ्चकेन प्रत्ययाः कस्मिन् काले
विधेया इति 'स्मपुरा भूतमात्रे । न स्मपुराऽद्यतने' इति वार्तिकाभ्यां निर्णयते । वार्तिकयोश्चायमर्थः—स्मपुराशब्देन स्मपुरा
घटितसूत्राद्यन्तसमुदायः पञ्चसूत्रात्मको लक्ष्यते । तेन च स्मपुराघटिता पञ्चसूत्री भूतमात्रे भवति—इति प्रथमस्यार्थः ।
द्वितीयस्य च—तत्र स्मघटितं पुराघटितं च यत्सूत्रद्वयं 'लट् से—पुरी लुङ् चासे' इति तदनद्यतने न भवति । प्रथमे च
वार्तिके स्मपुराशब्दस्य लक्षणा पञ्चसूत्र्याम् । द्वितीये च न लक्षणा । तत्र भाष्यकृता पूर्वस्मिन् लक्षणोत्तरत्रेति पक्षद्वयमुप-
स्थाप्य श्लोकवार्तिकेन समाहितम् । तच्च स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भूतमात्रे भवन्ति तदा 'न स्मपुराऽद्यतने' इति
वार्तिकं ब्रुवता कात्यायनेन किं कृतम् ? यतः पूर्वसूत्रात् 'लट् से' इति सूत्रेऽनद्यतन इत्यनुवर्त्य तत्साधयितुं शक्यम् ।
उत्तरत्र चानद्यतन इत्यस्यानुवृत्तिर्न । एवञ्च 'पुरी लुङ् चासे' इति सूत्रं भूतमात्रे प्रवर्तते तदर्थं न पुराद्यतन इति वाच्यम् ।
तथाचाऽनद्यतन इत्यस्यानुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिज्ञा स्वीकार्या, उत्तरत्र च तच्चानुवर्तते इति व्याख्यानमप्याश्रयणीयम्, तद-
पेक्षया द्वितीये वार्तिके स्मग्रहणमेव लघु इति चेत्, न । 'पुरी लुङ् चासे' इति सूत्रेऽनद्यतन इत्यनुवर्तते इति लुङ्ग्रहणेन
ज्ञाप्यते । तथाहि—यदि भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदा 'नन्वोर्विभाषा' इति सूत्राद्विभाषाग्रहणमनुवर्त्य विकल्पेन लटो विधानात्
पक्षे लुङ् भविष्यतीति लुङ्ग्रहणं व्यर्थं सदत्रानद्यतनानुवृत्तिं ज्ञापयति । यद्यनद्यतनपदमत्रानुवर्तते तदाऽनद्यतने लुङ् प्राप्त
इति लुङ्ग्रहणं चरितार्थं स्यात् । एवञ्च लुङ्ग्रहणसामर्थ्यादत्राऽनद्यतन इत्यनुवर्तते इति 'न स्मपुराऽद्यतने' इति कात्या-
यनस्य वार्तिकं व्यर्थमेवेति टीकाकर्तुः श्लोकवार्तिककारस्याशयः । अनेन ग्रन्थेन वाक्यकारः कात्यायन एव, श्लोकवार्तिक-
कारश्च ततोऽन्यः कश्चिदाचार्य इति सिद्धम् ।

ननु च श्लोकवार्तिकमिदं भाष्यकारस्येति वक्तुं युक्तमित्यपि न । 'न पुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि
लुङ्ग्रहणम् ।' इति वार्तिकांशस्य भाष्यकृता 'तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यात्—न पुराद्यतन इति । तत्र चापि लुङ्ग्रहणं ज्ञापकम्'
एतावद्विरक्षरैः पुनरुक्त इव व्याख्यानात् । पुनरुक्तशब्दैर्नार्तिकवेनाभिप्रेतस्य सम्पुटीकरणं भाष्यकारशैलीसिद्धत्वाच्च । एवञ्च

नेदं श्लोकवार्तिकं कात्यायनस्य, 'इति ब्रुवता कात्यायनेनेह' इत्युक्तेरसांगत्यापत्तेः । भाष्यकारस्य नैकपि सम्पुटीकरणत्विद्धम् । अत एव भाष्यवार्तिककाराभ्यामन्य एवायं श्लोकवार्तिककारोऽभ्युपगन्तव्यः । स च कात्यायनवार्तिकप्रत्याख्याने यत्नमाचरन् सूत्रवार्तिकयोर्व्याख्याता भाष्यकारापेक्षया प्राक् समुद्भूत इत्येतत्सर्वमप्यनेन वार्तिकेन सुस्पष्टमुच्यते ।

'श्रसोरलोपः' (६।४।१११) इति सूत्रे भाष्ये तपरकरणं किमर्थमित्याक्षिप्य 'आस्ताम्-आसन्' इत्यत्राडागमाकारस्यापि तपरत्वाभावे लोपः स्यादिति प्रयोजनमुक्त्वा 'आटोऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति' इति समाहितम् । कैयटेन च 'नैतदस्तीति' इति प्रतीकमुपादाय 'अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणम्, परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते' इत्यादि व्याख्यातं, ततश्च 'अत एकद्वयमध्य-नादेशादेल्लिति' (६।४।१२०) इति सूत्रे भाष्ये 'दम्भ एत्वं नलोपस्यासिद्धत्वात्' इति कात्यायनवार्तिकं व्याख्याय—

'नशिमन्योरलित्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि । अनेशमेनकेत्येतद्यमानं लिङि पेक्षिरन् ॥

यजायेजे वपावेपे दम्भ एत्वमलक्षणम् । श्रसोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वशासनम् ॥'

इति श्लोकवार्तिकमभाष्यकार उदाजहार । पूर्वत्र निष्फलस्यापि तपरत्वस्यात्र 'श्रसोरत्वे तकारेण' इति तपरत्वफलं ब्रुवतः श्लोकवार्तिकदेतज्ज्ञायते-भाष्यकृता तपरत्वमप्रत्याख्यातम्, सूत्रवार्तिकव्याख्यानकारेण च श्लोकवार्तिकेन तत्तपरत्वं ज्ञापक-मुक्तं 'असिद्धवदत्राभात्' इति विधिरनित्य इति । एतच्च पूर्वापरविरुद्धमिव यदुच्यते तेन श्लोकवार्तिककारस्य भाष्यकारतो भेद-माचक्षते । वस्तुतस्तत्र 'दम्भ एत्वं नलोपस्यासिद्धत्वात्' इति वार्तिकमेव सिद्धान्तो भाष्याभिप्रेतः, न तु तपरकरणस्य ज्ञापकत्वं सिद्धान्तः । 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यस्यासिद्धत्वे देभतुरित्यस्य सिद्धिरेव भाष्यकृता प्रदर्श्यते, न त्वन्यत्फलान्तरं किञ्चिदिति । एवञ्च 'श्रसोरलोप' इति सूत्रस्य तपरकरणस्य वैयर्थ्यं ज्ञापकत्वञ्चेति विप्रतीपमिव शुभता भाष्यकारेणैतत्प्रतिपाद्यते यत्—श्लोकवार्तिककारो भाष्यकारादन्य एव कश्चिद्वैकान्तिक इति । ततश्च भिन्नकर्तृकत्वात्तादृशयुक्तिः संगच्छते ।

ननु प्रत्याख्यानं ज्ञापकत्वमभयमपि भाष्ये सन्निविष्टमिति अन्यतरदत्राप्रमाणमिति वक्तव्यं स्यात् । तत्र भाष्यस्या-प्रामाण्यं तु सुदुरापेतम् । श्लोकवार्तिकस्याप्रामाण्यञ्चेत् भाष्यपरिग्रहीतत्वात् तदपि प्रमाणम् । एवञ्च असङ्गतिरत्रोपवर्ण्ये-तेति चेत्, न । भाष्यकृता हि पूर्व प्रत्याख्यानस्योक्तत्वेन तदेव स्वीयमन्तमित्युपन्यस्तम् । ततश्च 'दम्भ एत्वम्' इति वार्तिक-प्रत्याख्यानाय प्रवृत्तमपि श्लोकवार्तिकं न तथाऽभिप्रेतं यतस्तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यस्याबिल्यत्वेन नैतदन्यत्किञ्चिद्वक्ष्यं साध्यते । तपरकरणं तु प्रत्याख्येयं फलान्तरे वाऽभिनिवेशः कार्य इत्युभयमपि भाष्यकृतां समानमित्यवसेयम् । अत एव न पूर्वापरविरोधः ।

अन्यच्च 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) इति सूत्रे 'त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम्' इति वार्तिककृताऽभिहितम् । ततश्च भाष्यकृता तत्तर्हि वक्तव्यम्—न वक्तव्यमित्युक्त्वा—

'त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युभयद्वयोः । शेषे लोपस्य लोपेन क्षायते प्राक्ततोऽदिति ॥'

इति श्लोकवार्तिकं 'शेषे लोपः' इति सूत्रेण लोपविधानसामर्थ्यात् 'त्यदादीनामः' इति सूत्रं ततः प्राक्प्रवर्तत इति 'द्विपर्यन्ता-नाम्' इति न वक्तव्यमित्यर्थमुक्तम् । अत्र कैयटः—'ततोऽदिति' इति प्रतीकमुपादाय वृत्तपूर्णाथस्तपरनिर्देशः । सूत्रे त्वतपर एवाकारो निर्दिष्ट इत्याह । नागोजीभट्टाश्च—'सूत्रे त्वतपर एवेति—इति प्रतीकमुपादाय न तु वार्तिकदर्शनेन सूत्रे तपरपाठ इति भ्रमितव्यमित्यर्थः । भाष्यमानस्य सवर्णाप्राहकत्वेन तपरत्वे फलाभावादिति तात्पर्यम्' इत्याहुः । भाष्यसंपुटी-करणेन, अनेनोद्घोतग्रन्थेन च वार्तिकमेवैतदित्यत्र न विनिगमनाविरहः । वाक्यरूपवार्तिकखण्डनाय प्रवृत्तमेतच्च कात्यायनस्ये-त्येतदपि स्फुटतरमेव । संपुटीकरणभाष्यदर्शनेन च नैतद्भाष्यवार्तिकम् । एवञ्च कस्यचन पूर्वाचार्यस्यैतद्वार्तिकं सूत्रवार्तिकयो-रर्थबोधनाय प्रवृत्तं मुनित्रयादन्यस्यैवेति निश्चयश्चम् । 'त्यदादीनामः' इति सूत्रे तपरकरणाभावेऽपि श्लोकवार्तिके तपरत्वोल्लेखः प्राचीनव्याकरणवासनानिर्व्यूढोऽनवधानतामूलको वा । पाणिनीयव्याकरणप्रणेतारः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः प्राचीनव्याक-रणवासनानिर्व्यूढा न भवितुमर्हन्तीति तदन्यस्यैव । अनवधानञ्च भाष्ये हेतादृशं काव्यदृष्टपूर्वमिति नैतद्वचनं भाष्यकारस्येति सिद्धम् । भाष्यकृच्छैलीविरुद्धश्चायमुपन्यासः । एतावदेवास्य पर्याप्तं निदर्शनं मुनित्रयादन्यस्यैवेतद्वचनमित्यर्थः ।

अपि च 'कौमारापूर्ववचने' (४।२।११३) इति सूत्रे भगवता कात्यायनेन सूत्रस्य व्यापकत्वोपपत्तये 'कौमारापूर्ववचन इत्यु-भयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे' इति वार्तिकमभ्यधायि । तत्र—

'कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्तम् । एतच्च वाक्यवार्तिकसमानार्थकमिति नैतत्कात्यायनस्य भवितुमर्हति । भाष्यकारस्येदमित्यपि न, 'अथवा कुमार्या भवः कौमारः' इति संपुटीकरणप्रयोगात् । नागोजीभट्टैः—'कुमार्या भवतीति वा—इति वार्तिकव्याख्यानं—कुमार्या भव इति' इत्युक्तम् । तेनास्य वार्तिकत्वम्, कात्यायनपतञ्जलिभ्यामन्यकृतत्वञ्चावगम्यते । 'कुमार्या अण्विधीयते' इति सूत्रार्थमात्रप्रदर्शनमपि कात्यायनशैलीविरुद्धमेव । अत एव वाक्यवार्तिकसमानाक्षरमेतत्सुस्पष्टार्थकमत्र भाष्यकृतोपात्तमित्यु-मातुं शक्यम् ।

'अनेतेः' 'अन्तः' (८।४।११९, २०) इति सूत्रे श्लोकवार्तिकैकचरणोपादानेन भाष्यकृतेष्वप्रदर्श्यते—सूत्रव्याख्यानभूता ये श्लोकाः प्राचीनव्याख्याकाराणां सन्दृश्यन्ते तेऽत्रोपयुक्ताः श्लोकाः—श्लोकार्धाश्रोणः दीयन्ते, न तु साकस्येन सर्वे संपृच्छन्ते ।

अत एव 'अन्तः' इति सूत्रे 'यो वा तस्मादनन्तरः' इत्येव श्लोकचरणः संगृहीतः न तु समग्रः श्लोकः । 'उपसर्गादनोत्तराः (८।४।२८) इति सूत्रे 'भाविन्यप्योति नेष्यते' इति श्लोकचरण एवोपात्तः, तावदेवात्रोपयुक्तमिति न समग्रः श्लोकः संगृहीतः ।

एवञ्च श्लोकवार्तिकानि यानि भाष्ये दृश्यन्ते तानि न मुनित्रयप्रणीतानि, किन्तु सूत्रवार्तिकव्याख्याने बद्धादरैस्तत्र भव-
द्भिर्मुनिभिः प्रणीतानीत्यस्माभिरनुमीयते । भाष्ये येषां श्लोकानां संपुटीकरणं न दृश्यते तादृशा अपि बहवः श्लोकाः संगृहीत-
न वार्तिकसंज्ञां लभन्ते । तेषु च केचिद्भाष्यकृतान्, केचित्तदन्वेषामाचार्याणाम्, केचिच्च संहकाराणां व्याडिचरणानाम्,
ते ते श्लोका भाष्ये समाहृताः संभवन्ति । तथा च 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (५।२।९४) इति सूत्रे भाष्ये व्याख्यानान्ते-

'शैषिकान्मतुवर्थ्याच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताञ्च सनिध्यते ॥'

इति श्लोक उदाहृतः । संपुटीकरणाभावाच्चायं वार्तिकपदवीमर्हति । उक्त्योते च नागोजीभट्टैः श्लोकस्यास्य व्याख्याना-
वसरे 'एवञ्चायं श्लोकः कस्यचिच्छात्रस्येति बोध्यम्' इत्युक्तम् । अतश्च या भाष्ये मुक्तकोक्तयो दृश्यन्ते तासां कर्तुरनुपलम्भे-
ऽपि अनेककर्तृत्वं प्रसिध्यतिराम् ।

अत्रेत्यमवधेयम्-श्लोकवार्तिकानि न कात्यायनकृतानि न वा भाष्यकारप्रणीतानीत्यनुमानादिभिः प्रमाणान्तरैः
प्रसाधितेऽपि च तेषु कामिचन कात्यायनकृतानि नैव सन्तीति निश्चयेन वक्तुं न पारयामः । यतस्तानि श्लोकवार्तिकानि प्रायो-
ऽपूर्वविधायकानि न सन्ति, यानि च विधायकानि दृश्यन्ते तत्कर्तृविचारे सन्दिह्यते चेतः । यथा-'स्त्रीभ्यो ढक्'
(४।१।१२०) इति सूत्रे-

'वडवाया वृषे वाच्येऽण कुञ्चा कोकिलात्स्मृतः । आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र गोधाया ढक्विधौ स्मृतः ॥'

इति वार्तिकेन यद्विधीयते तदपूर्वमिति कृत्वा मुनित्रयोक्तिः कदाचिदयं स्यात्-इति । वस्तुतस्तु 'वडवाया वृषे वाच्ये'
इत्यनेनार्थविशेषे नियमनमेव शब्दस्य क्रियते न त्वपूर्वं किञ्चिद्विधीयते । अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृत इत्यनेनाणो विधानं क्रियते ।
'स चाण् सूत्रान्तरैरप्राप्त इति विधिवार्तिकमेतत्स्यादिति सन्देहः । परन्तु शिवादिगणे कुञ्चाकोकिलाशब्दयोः पाठदर्शनाच्चेदं
विधायकम् । उक्त्योते 'एवञ्च शिवादिगणे कुञ्चाकोकिलापाठोऽनार्थ इति बोध्यम्' इति ग्रन्थदर्शनादस्य विधायकत्वमापन्नमपि
नैतद्विचारसहम् । यतः पाणिनिमहर्षिभिः पूर्वं प्रणीतो गणपाठः कुञ्चाकोकिलाशब्दाभ्यां संभूषित इति नैतद्विरुद्धम् । ततः
पश्चात्संभूतेन 'अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः' इति वार्तिकेन शिवादिगणपठितयोः शब्दयोः कुञ्चाकोकिलयोरनार्थत्वकथनमुक्त्योत-
काराणामयुक्तमेव । 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादौ यथा 'अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम्' इत्युच्यते तद्वदत्रापि 'शिवादिगणे कुञ्चा-
कोकिलशब्दयोः पाठाभावेऽपि न क्षतिः' इत्येवात्र वक्तुमुचितम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति तु मुनित्रयविषयकमेव ।
श्लोकवार्तिककाराश्च न मुनित्रयघटका इति श्लोकवार्तिकबलात् गणे पठितयोः शब्दयोः प्रत्याख्यानमयुक्तमेव ।

इदन्वत्र सुनिश्चितम्-भाष्ये श्लोकवार्तिकानामेषां परिग्रहणेनान्यकृतान्यपि तानि प्रामाण्यकक्षमावहन्तीति 'अण्
कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः' इति वार्तिकेन गणपठितयोः शब्दयोः प्रत्याख्यानं युज्येत, न तु वार्तिकदर्शनेन गणे कुञ्चाकोकिल-
शब्दयोः पाठोऽनार्थ इति वक्तुं युज्येत । विशेषतो विचार्यमाणे नागोजीभट्टसमयेऽपि प्राचीनग्रन्थानामनुपलम्भाद्भाष्यविवेच-
नावसरे इदानीन्तनानामिव भट्टाचार्याणामपि भाष्यवचनविवेचनविषये निरालम्बनतैवेति सुधीभिरत्र दत्तचित्तैर्भवि-
तव्यमित्यभ्यर्थ्यते । अत एव तत्र तत्र 'भाष्ये' 'वार्तिके' इत्यादिवचनविपर्ययो दृश्यते उक्त्योते । 'त्यदादीनामः' इति
सूत्रे त्यदादीनामकारेणेत्यादिव्याख्य नावसरे नागोजीभट्टैः क्वचित् 'भाष्ये' क्वचित् 'वार्तिके' इत्याद्युल्लेखः कृतः । इदं
चोदाहरणमात्रम्, बहुषु स्थलेषु विपर्ययदर्शनात् । भाष्ये क्वचित् 'भारद्वाजीयाः पठन्ति-'अस्जोरोपधयोर्लोप आगमो
रन्विधीयते ।' इति श्लोकवार्तिककर्तृनिर्देशोऽप्युपपद्यते । एतन्निर्देशादेव श्लोकवार्तिकानि अन्यकृतान्यपीति निश्चयेन वक्तुं
पारयामः । अत्रार्थे कैयटोऽपि स्वसंमतिं शब्दत आह-'असिद्धवदत्राभात्' (६।४।२२) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावेलायां
प्रदीपे-'वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः-उक्तुं कृम इति ।' भाष्ये कृतभूरिपरिश्रमो
नागोजीभट्टोऽपि तस्याख्यानावसरे 'वार्तिककारः-कात्यायनः । श्लोकवार्तिककारस्त्वन्य एवेति भावः' इति कण्ठतः स्खानुमति-
मनुमनुते । श्लोकवार्तिककारः कात्यायनाद्विज्ञः प्रायो बहुषु स्थलेषु, तथा भाष्यकारतोऽपि भिन्न एव । अत एव तत्र तत्र
स्पष्टार्थानामप्येषां भाष्याक्षरैः संपुटीकरणं दृश्यते । 'भारद्वाजीयाः पठन्ति' 'अपर आह' इत्यादीनि च तत्पर्यासां निर्देशनम् ।
शब्दकौस्तुभेऽपि 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव-' इत्यादि श्लोकवार्तिकोद्धारप्रसङ्गे 'भाष्यकार आह-सुपां' इत्याद्युक्तम् ।
न चैतेन ग्रन्थेन भाष्यकारस्यैवैतानि वार्तिकानीति विज्ञेयम्, 'अपर आह' इत्यादिभाष्योक्तिविरोधात् । शेखरेऽपि
शुष्किका शुष्कजङ्गा च क्षामिमानौजडत्तथा-इति वैयाग्रपद्यवार्तिके 'शर्पूर्वा' इति सूत्रे कैयटे च 'जौजड' इति
प्रयोगो दृश्यते' इत्युक्तम् ॥

नन्वेतावन्त्युदाहरणान्यवलोक्यैतज्जिर्धारयितुं शक्यं अतः-मुनित्रयादन्यस्य मतमप्यत्र प्रमाणत्वेनाश्रीयत इति त्रिमुनि-
व्याकरणमित्येवोक्तिर्विफलैवेति चेत्, न । कात्यायनप्रणीतानि वार्तिकानि यथा स्वातन्त्र्येण विधायकानि तथा श्लोकवार्तिकानि न
क्वचिदपि विधायकानि किन्तु सूत्रवार्तिकव्याख्यानरूपाण्येव । तादृशाश्च श्लोका भाष्ये द्विधा संगृहीता दृश्यन्ते । एकत्र संपुटी-
करणम्, अन्यत्र तदभावः । यत्र संपुटीकरणं न दृश्यते ते श्लोका भाष्यकारस्यान्यस्य वा भाष्यकृतोपात्ताः । 'लङः शाकटायन-
स्यैव' 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यादौ शाकटायनादीनामपि मतं सूत्रकृतोपात्तमिति यथा प्रमाणं भवति तथा भाष्यकृतोपात्तत्वात्

श्लोका अपि प्रमाणमेव । यत्र च संपुटीकरणं दृश्यते एतादृशानि श्लोकवार्तिकानि केवलं सूत्रार्थानुवादकानि, न स्वतःप्रमाणानि; तेषां प्रामाण्यं सूत्रवार्तिकप्रामाण्येनैवाभिप्रेतमिति न तेषु कश्चिदभिनवपदार्थावतारः । भाष्ये ‘अपर आह—भारद्वाजीयाः पठन्ति’ इत्यादि भिन्नमतसंग्रहान्न तस्य कान्विच्यूनता, प्रत्युत तत्काले सूत्रव्याख्यानरूपेण यैरत्र व्याकरणे पराक्रान्तं सूरिभिस्तत्सम्यक् समवधार्यैव पारदृशना भाष्यकारेण युक्तयुक्तं विचार्य येषां शब्दानां प्रयोगेण साधुत्वसंप्रयोगो जायते तेऽत्र सूत्रवार्तिकनिग्रहानुग्रहेण सांधिता इति विद्वदनुग्रहोऽप्युपपत्स्यते । अत एव वार्तिकेषूपलभ्यमानस्य स्वातन्त्र्यस्य श्लोकवार्तिकेष्वभासोऽपि न । अत एव श्लोकवार्तिकानि अखिलानि सूत्रवार्तिकव्याख्यानरूपाणि पदकृत्यप्रयोजनपराण्येव । अत एव तेषु सूत्रवार्तिकव्याख्यानभूतेषु न काप्यपूर्वं विधानम् । यथा—‘आन्महतः’ इति सूत्रे—

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान् भूतप्रकृतौ महान् महत्येव । तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेदत्र ।

अमहति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् । तस्मात्सिध्यति पुंवन्नित्यर्थात्त्वं तु मन्यन्ते ॥

इत्यादिभिः श्लोकवार्तिकैः सूत्रव्याख्यानमेवाकारि । तत्रैव च ‘महदात्वे घासकारविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनञ्च-इत्यादिना भगवान् कात्यायनः ‘महतो महत्या वा घासो महाघासः’ इत्यादीन् प्रयोगान् सूत्रेणानुपपन्नानप्याज्ञापयति । उदाहरणञ्चैतद्दिङ्मात्रप्रदर्शनम् । श्लोकवार्तिकानामेकत्रानुसन्धानार्थमेवास्मिन् पुस्तके सकलभाष्यगतानि तानि ग्रन्थान्ते निबध्यन्ते ।

अपि च श्लोकवार्तिकानि मुनित्रयान्यप्रणीतान्यपि यदि स्वातन्त्र्येण साधुत्वप्रयोजकानीत्यभिमन्येत तदा सूत्रवार्तिकवदखिलानामप्युपादानं तेषामनिवार्य स्यात् । न च तानि समग्राण्यत्र गृहीतानि-इति-अस्य शास्त्रस्यापूर्णत्वमेव स्यात् । न चैतत्तथा । अत एव ‘अपर आह’ इत्यादिना क्वचित्छ्लोकस्य क्वचित्तदर्थस्य क्वचित्पादमात्रस्यापि संग्रहो दृश्यते भाष्ये । श्लोकवार्तिकानां सर्वेषामसंग्रहेऽपि नास्य शास्त्रस्य कान्विच्यूनता, न वा तानीतरत्र दृश्यमानानि शब्दसाधुत्वार्थमुपादेयानि । पादमात्रिकस्य श्लोकवार्तिकस्य संग्रहश्चेतरत्रापि दृश्यते, यथा—‘अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः’ इति सूत्रे ‘अम्बार्थं व्यक्षरं यदि’ इति पादमात्रमेवोपसज्जग्राह भाष्यकारः । अत्र सम्पूर्णस्य तस्य व्याख्याने ग्रहणे वा फलाभावेन नैतदुल्लिखितमिति नैषां श्लोकवार्तिकानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्यर्थतः संसिध्यति ॥

(सन्धिग्रन्थवार्तिकानि)

भगवता कात्यायनेन प्रणीतानि वार्तिकान्यपि भाष्यतो विविच्य निर्धारणे शृशं सन्दृश्यमानानीदानीं संवृत्तानि, पठनपाठनशैलीसम्प्रदायलोपात् । तन्निर्धारणविषये किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्यते । तत्र च भाष्यसम्पुटीकरणयुतानि वार्तिकानीति तु सर्वसम्मतः पन्थाः । सम्पुटीकरणसर्वेऽपि तद्वचनं वार्तिकमेवेति वक्तुं न शक्नुमः । यतः—‘नान्तः पादमव्यपरे’ (६।१।१५) इति सूत्रे भाष्ये—‘नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः । नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः । कथम् ? अचीति वर्तते इत्युक्तम् ।’ इत्युक्तम् । तत्र ‘नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः’ इति भाष्यांशः समानार्थकभाष्यसम्पुटीकरणसंस्वादावार्तिकमिति भ्रमः सम्प्राप्नोति । अस्य वार्तिकत्वे ‘नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः’ इति उत्तरवार्तिके नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदित्यंशो विफलः स्यात् । पूर्वस्य वार्तिकत्वे हि ‘तथा चेदतिप्रसङ्गः’ इत्येव वार्तिककृतोक्तं स्यात् । वार्तिकेऽनुवादस्य वैयर्थ्याज्ज्ञेदं वार्तिकमिति निर्णयते ।

इदं वार्तिकमित्याग्रहे तु तस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये ‘एवं तर्हि—अतीति वर्तते । अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः’ इत्यत्र ‘अतीति वर्तते’ इत्यस्यापि वार्तिकत्वमापद्येत, तस्याप्युत्तरेण भाष्येण सम्पुटीकरणात् । ननु च तस्याप्यस्तु वार्तिकत्वं, का हानिः ? इति चेत्, वार्तिकानि च प्रायः उपसंख्यानपराणि सूत्रस्थपदाक्षेप-समाधानपराणि सूत्रार्थनिर्द्धारकाणि वा सम्भवन्ति—इति भगवतः कात्यायनस्य शैलीसिद्धः सम्प्रदायः । अनूदितवचसामपि वार्तिकत्वेऽनुवादवैयर्थ्यं शैलीविह्वलं च स्यादिति नास्य वार्तिकत्वम्, तत्समानन्यायेन ‘नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः’ इत्यस्यापि न वार्तिकत्वमित्याप्रतति । अपि च वार्तिकावतरणमवतारयता भाष्यकृता तदंशं कंचिदन्यत् तदुपपादनमनूदितांशस्य वार्तिकत्वाभावमेव योतयति । तथा च ‘एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । एङोऽतीति वर्तते । एङोऽति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः’ इत्यत्र ‘एङ्प्रकरणात्सिद्धम्’ इत्यस्यापि न वार्तिकत्वम्, उत्तरत्र ‘एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वप्रतिषेधः’ इति वार्तिकेऽनुवादवैयर्थ्यात् । एतान्यपि वार्तिकानीति वदता ‘इदं छुप्तं स्यात्’ इत्यादि टिप्पणमारचयता च गौडेन ‘अन्विर्लङ्घित एव वानरभट्टैः’ इत्युक्तिः स्मारितेति किमु परच्छिद्धान्वेषणेन ? । वार्तिकविषये पूर्वाचार्याणामपि क्वचित्सन्देह आसीदिति तत्तद्व्याख्यानलोकनतोऽवभासते । यथा—‘इन्द्रे च’ (६।१।१२४) इति सूत्रे भाष्ये ‘इन्द्रादाविति वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्’ इत्युक्तम् । तद्व्याख्यानावसरे नागोजीभट्टैः ‘वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वासम्भवेन समासाक्षेपात्प्रत्यासत्त्येन्द्रस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम्भः’ इत्युक्तम् । तच्च ‘वार्तिकारम्भः’ इति कथनं भट्टाचार्याणां ‘इन्द्रादाविति वक्तव्यम्’ इति भाष्यमुद्दिश्यैव । तच्च न कात्यायनप्रणीतं वार्तिकम्, सम्पुटीकरणाभावात् । इदानीञ्च सम्पुटीकरणपाठस्यानुपलम्भाद्भाष्यमेव वार्तिकत्वेन भट्टाचार्यैर्गृहीतमित्यवगम्यते । न.पुस्तके ‘इन्द्रादौ’ इति वार्तिकं

प्रदर्श्य 'इदं लुप्तम्' इति टिप्पण्या परिष्कृतम् । तादृशपाठश्च भट्टाचार्यभ्योऽपि प्राचीने भाष्यपुस्तके नोपलभ्यते इति भाष्यांशस्यैव वार्तिकत्वेन ग्रहणमुक्त्येते विराजत इति वयं विद्मः । विद्वत्तमैरत्रावधानं देयमित्यभ्यर्थ्यापरत्र दृष्टिं सञ्चारयामः ।

तथा 'सुदकापूर्वः' (६।१।१३५) इति सूत्रे 'सुदि कात्पूर्वग्रहणमककारादौ कात्पूर्वार्थम्' इत्यपि वार्तिकं न, सम्पुटीकरणाभावात् । तदुत्तरं च 'सुदि कात्पूर्ववधनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम्' इति वार्तिके तदनुवाद-वैयर्थ्याच्च । अस्मिन् सूत्रे झ. पुस्तके वार्तिकत्वेनास्य संप्रदहः, तदुत्तरश्च सम्पुटीकरणमपि तत्र कल्प्यते तत्सर्वमरुचिप्रस्तम् । अनुपलब्धस्य सम्पुटीकरणस्य सत्त्वं प्रकल्प्यास्य वार्तिकत्वेनोक्तं सिकतासेतुरिव राजत इति विद्वांस एवात्र प्रमाणम् । वयं तु नैतद्वार्तिकमिति सम्प्रधारयामः, किन्तु अग्रिमवार्तिकस्यावतरणभाष्यमेवैतदिति ।

तथा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।१५८) इति सूत्रे भाष्ये 'प्रकृतिखरे प्रत्ययस्वराभावः' इति ग्रन्थो दृश्यते । एतच्च वार्तिकमिति सुपरिष्कृते छ. पुस्तके दरीदृश्यते । झ. पुस्तकेऽपि तथैव । वस्तुतस्तु नैतद्वार्तिकमिति संप्रधारयामः । यतोऽस्य वार्तिकत्वे नैतदुपसंख्यानपरम्, न चाक्षेपसमाधानपरम्, न वा सूत्रार्थनिर्धारकम् । प्रायः कात्यायनस्य भगवतः शैलीविरुद्धोऽयं संप्रदाय इति भाष्यमेवैतदिति निर्णायते । अन्यच्च प्राचीनतमपुस्तकेष्वस्य संपुटीकरणभाष्यमपि नोपलभ्यते । अपि चास्य व्याख्यानावसरे नागोजीभट्टरेवमुपन्यस्तम्—'प्रकृतिखरोऽत्रेत्यस्य परत्वादित्याशयं बुद्ध्वा शङ्कते भाष्ये—प्रकृतिखरे प्रत्ययस्वराभाव इति ।' अस्य च वार्तिकत्वे 'भाष्ये' इत्युपन्यास उक्तोक्ततां न संगच्छेत । प्रतीकमपि 'प्रकृतिखरे प्रत्यय-स्वराभावः' इत्येव तैरुपात्तम् । यच्च भाष्ये संपुटीकरणमत्रोपक्षिप्तं कैश्चित् तत् 'प्रकृतिखरे प्रत्ययस्वरस्याभावः' इति । तथा च संपुटीकरणभाष्यसत्त्वे 'भाष्ये—प्रकृतिखरे प्रत्ययस्वरस्याभावः' इत्युपादेयं स्यात् । तदभावादेव च निश्चयेन वयं ब्रूमो नैतद्वार्तिकमिति ।

तथा 'पृषोदराधीनि यथोपदिष्टम्' (६।३।१०९) इति सूत्रे 'उत्तरपदादेः हुत्वञ्च' इति वार्तिकं झ. पुस्तकेऽभिहितम् । तत्प्रामादिकम् । कैयटे 'उत्तरशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते' इति ग्रन्थे 'भाष्ये' इति कथनाज्ज्ञेयवार्तिकम् । उक्तो-तेऽपि 'धासु वा, धासु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः हुत्वञ्च वक्तव्यम्' इति भाष्यव्याख्यावसरे भाष्यकृत उत्तरपदादेरिति वचनस्य वैयर्थ्यमाक्षिप्य 'अत एव भाष्ये हुत्ववचनं वाशब्दवटितं पृथगेवोक्तम्' इत्युक्तम् । तेन 'उत्तरपदादेः हुत्वञ्च' इति न वार्तिकं किन्तु भाष्यमेवेति सूर्यप्रकाशवत्स्पष्टम् । कैचित् तस्मिन्नेव सूत्रे 'धासु वा' इति वार्तिकोत्तरं 'दुरोदाशना-शदभ्येषु' इति वार्तिकं छ. पुस्तके निर्दिष्टम् । पूर्ववार्तिकाच्चोत्तमत्रानुवर्तते । उत्तरपदादेश्च हुत्वमिति भाष्यकृतोच्यते—इति आहुः, तदसमीचीनम्; यदि पूर्ववार्तिकादुत्त्वानुवृत्तिः स्वीक्रियेत तदा विकल्पानुवृत्तिरपि संभावनीया । यदि च वाशब्दे स्वरि-तत्त्वप्रतिज्ञानाभावात्तद्वानुवर्तते इति कल्प्यते तदा तत्सन्नियोगशिष्टस्योत्तरपदादेः हुत्वञ्चेलस्याप्यननुवृत्तौ ब्रूयाद इत्यादीनाम-सिद्धिः स्यात् । उत्तरवार्तिके च 'खरो रोहतां छन्दसि' 'खरो रोहतां छन्दस्युत्त्वम्' इति द्विप्रकारकः पाठो दृश्यते । छन्द-स्युत्त्वमिति पाठे दुरोदाशनाशेत्यस्य न वार्तिकत्वम् । तत् उत्त्वस्यानुवृत्तावत्रोत्त्वग्रहणमनर्थकं स्यात् । तत्र छन्दसि—इत्येव पाठे पूर्वस्य वार्तिकत्वं स्वीकरणीयम्, तथापि संपुटीकरणभाष्याभावेन दुरोदाशनाशेत्यस्य तत्त्वाश्रयणमयुक्तम् । अस्मिन् पुस्तके तु षष्ठ्य उत्त्वमित्यादिवार्तिकोत्तरं 'धासु वा' इत्येव वार्तिकम्, उत्तरपदादेः हुत्वञ्चेति भाष्यमेव । भाष्यकृता च विकल्पासंबन्धाय तत्पृथगुक्तम् । दुरोदाशनाशेत्यपि भाष्यमेव । ततश्च 'खरो रोहतां छन्दस्युत्त्वम्' इति वार्तिकमित्याश्रितम् । तथा च न कोऽप्यनुवृत्तिनिवृत्त्यादिकथाप्रसङ्ग इति ।

एवमेव 'उपसर्गादिति धातौ' (६।१।९१) इति सूत्रे भाष्ये 'उत्तरपदविकाराश्च' इति वार्तिकमस्माभिः स्वीकृतम्, छ. पुस्तके नेदं दृश्यते । अस्मदाधितानि अ, क, ट, ड. इत्येतानि भाष्यपुस्तकानि अस्य वार्तिकत्वे सम्मतानि । उक्तोत्त-काराश्च 'एतद्वार्तिकप्रयोजनान्यपि वाणस्यान्तरङ्गत्वात् वाणदाहमिति परिभाषयैव सिद्धानीति बोध्यम्' इति प्राहुः, तेनाप्यस्य वार्तिकत्वं प्रामाणिकमिति प्रतीयते ।

तथा 'असृजो रोपधयो रमन्त्यतरस्याम्' (६।४।४७) इति सूत्रे 'रसोर्वेवचनान्तिसिद्धम्' इति वार्तिकमाश्रित्य तदुत्तरं रसोर्वेवचने सिचि वृद्धेर्प्रसृजादेशो वक्तव्यः' इत्यस्य च तत्त्वं नाश्रितम्, तादृशस्य पाठस्यानुपलम्भात् । छ. पुस्तके एतद्विप-रीतः पाठो दृश्यते ।

एवमेव 'त्यपि लघुपूर्वात्' (६।४।५६) इति सूत्रे 'अल्लोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः' इति वार्तिकं च. छ. झ. ट. पुस्तकेषु दृश्यते । नैतत्तदत्राद्रियते, प्रामाणिकान्यपुस्तकेषु तादृशपाठानुपलम्भात् । उक्तोत्ते च 'भाष्ये दोषान्तरमाह—अल्लोपे चेति' इति भाष्योक्तोऽयं दोष इत्युक्तत्वाच्च । एतच्च तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पणे स्फुटमुक्तमिति तत् एवावगन्तव्यम् ।

इदञ्चाप्यवधेयम्—प्रामाणिकपुस्तकेषु यादृशः पाठ उपलभ्यते प्रायस्तादृश एवात्र सन्निवेशितः । आदर्शत्वे-नाश्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठो न कल्प्यते । तादृशस्थलेषु टिप्पणे एव वैचित्र्यं प्रदर्श्यते न ग्रन्थेषु इति ।

तथा 'हुञ्चोः सार्वधानुके' (६।४।८७) इति सूत्रे भाष्ये सुदृष्टपुस्तकेषु 'यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधनुकत्वासिद्धम्' इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । सम्पुटीकरणविशिष्टपाठानुपलम्भाज्ज्ञेयतदत्राश्रीयते

तथा 'ऊदुपधाया गोहः' (६।४।८९) इति सूत्रे 'अयादेशप्रतिषेधार्थम्' इति वार्तिकं दृश्यते मुद्रितपुस्तकेषु । अस्मा-
भिस्तु तथा पाठानुपलम्भाभाश्रितम् । अथ च 'ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्गः' इति वार्तिकस्यावतरणपरत्वेनैतद्भाष्यं संगच्छत इति
नास्य वार्तिकत्वमिति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

एवमेव 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (६।४।९४) इति सूत्रे 'चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे च' इति वार्तिकं
च. छ. पुस्तकयोर्न दृश्यते तदुत्तरं च 'चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्' इति वार्तिकं पठ्यते ।
तादृशपाठस्यानुपलम्भाजैतदभाश्रितम् ।

कात्यायनकृतवार्तिकस्यापि व्याख्या श्लोकवार्तिके दृश्यते । यथा—'अष्टाभ्य औङ्' (७।१।२१) इति सूत्रे—

'आत्वं यत्र तु तत्रौत्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः । स्वमोर्लुक् च त्यदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥'
इति वार्तिकमुक्त्वा तदुत्तरं 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इति सूत्रे 'स्वमोर्लुक् त्यदादिभ्यश्च' इति वार्तिकोत्तरं किं पुनः
कारणं न सिध्यतीति प्रश्नस्य पूर्वोक्तश्लोकवार्तिकशेषेन 'कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत्' इत्यनेनोत्तरितम् । 'स्वमोर्लुक् च त्यदादीनां'
इत्यंशस्य व्याख्या भाष्ये न दृश्यते । स एवाथो वार्तिकेनोच्यत इति न पुनस्तस्याख्यातम् । एवञ्च 'स्वमोर्लुक् त्यदादिभ्यश्च'
इत्येतद्वार्तिकं श्लोकवार्तिके 'स्वमोर्लुक् त्यदादीनां' इत्यादिनोपसंख्यया तस्यानुपपत्तिः श्लोकवार्तिकेन दूरीकृतेति वार्तिककारा-
दन्यस्तदुत्तरभावी च श्लोकवार्तिककारः सिध्यतीति निर्विवादम् ।

'इकोऽचि विभक्तौ' (७।१।७३) इति सूत्रे—

'इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् । स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानानुमा अपि । नुद्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित्त्रपो इति ॥'

इत्येवं वार्तिकसंज्ञकं श्लोकद्वयमुच्यते । तत्र प्रथमश्लोकस्य च भाष्ये तत्तदंशोपादानेन व्याख्या कृता । उत्तरश्लोकस्य
च तत्तदंशमनुपादाय केवलं सामान्यव्याख्यैव कृता, अन्ते च तत्समुपवेशितमित्यनेन वार्तिकविषये भाष्यकाराणामा-
दरातिशयः सूच्यते । श्लोकवार्तिकविषये च न तादृशी प्रामाण्यवृद्धिरित्यनया भङ्गाया ज्ञायते । उदाहरणं चेत्तत् । एतादृशा-
न्युदाहरणानि सुबहून्पि विस्तरभयाजैवात्राश्रियन्ते, तत्तत्स्थले टिप्पण्यां च संसूचितानीति तत् एवावगन्तव्यम् ॥

वार्तिकनिर्धारणादिविषये भाष्यपाठ एव प्रमाणम्, अतः शुद्धतरः प्राचीनतमो भाष्यपाठ एव संरक्षणीयः । पाठेषु
वर्णमात्रवैपरीत्याधानेनापि ग्रन्थस्योच्छेदोऽर्थवैपरीत्यं चादधाति—इति तदर्थं द्वित्राणि स्थलानि प्रदर्शयन्ते—

पाठभ्रंशकराणि स्थलानि

'१ ऋतो हलादेर्लघोः' (६।४।१६१) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे उद्घोषितकृता 'टिलोपोऽपीति' इति
प्रतीकमुपादाय 'ऋकाररूपायाहेर्लोपो भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादनन्त्यस्य ऋभावः फलतीति भावः' इति (३६५) तमे
पृष्ठे उक्तम् । तत्र झ. छ. संज्ञकयोर्मुद्रितपुस्तकयोः 'सामर्थ्यादनन्त्यस्य रभावः फलतीति भावः' इति पाठो दृश्यते ।
लिखितेषु प्रामाणिकेषु प्राचीनतमपुस्तकेषु अखिलेष्वपि 'ऋभावः' इति एकविध एव पाठोऽस्तीति अस्माभिः स आहतः ।
अन्यच्च '१ ऋतो हलादेः' इति सूत्रे ऋतः स्थाने रेफ इत्येवोक्तम्, न तु ऋकारोऽन्योऽनन्त्यो वेति निर्धारितम् । अतो
भाष्यकृता 'इह कस्मात् भवति—मातयति, आतयति' इत्याशङ्क्या परत्वादत्र रभावः प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'यदि पुनरवशिष्टस्य
रभाव उच्यते' इति पक्ष उपस्थापितः । तस्य चायमर्थः—'टेः' इति सूत्रं लोपपदं चात्रानुवर्त्य हलादेर्लघोपो विधेयो ऋतश्च रेफः
करणीयः । तथा चान्त्यस्य लोपेऽनन्त्यस्यैव ऋतो रभावो भविष्यतीति मातयतीत्यादौ न दोष इति भाष्याशयः । तदेत-
त्कैयटेनोच्यते—'टिलोपोऽप्यनुवर्तते, ततश्चान्त्यस्य तु शब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावात्'
इति । अस्य ग्रन्थस्य समर्थनं मातयतीत्यादौ वारणञ्च 'ऋकाररूपायाहेर्लोपो भवतीत्युक्ते मातृशब्दे ऋकारस्य लोपे सामर्थ्यात्—
टिलोपविधानसामर्थ्यात् अनन्त्यस्य ऋभावः फलतीति भावः' इत्यनेन ग्रन्थेन नागोजीभट्टः कियते । तत्र टेलोपो भवतीति
टिलोपविधानसामर्थ्यादनन्त्यस्य ऋभावः—ऋत्वं फलतीति न्यायोऽर्थः । सूत्रेऽनुक्त एवार्थः 'फलति' इति शब्देन बोद्धव्यः ।
रभावस्तु सूत्रेण प्राप्त एवेति न स फलितः । ऋकारश्चान्त्योऽनन्त्य इत्युभयविधोऽपि प्राप्तस्तत्र टिलोपविधानसामर्थ्यादनन्त्यस्य
ऋत्वं फलतीति निष्कृष्टोऽर्थः । एवञ्च फलतीत्यंशोऽप्युपपन्नो भवति । मुद्रितपुस्तकानुरोधेन 'रभावः' इति पाठे स्वीकृते रभावो-
ऽनन्त्यस्य ऋकारस्य फलतीति 'ऋकारस्य' इत्यध्याहृत्य कथञ्चिदन्वयः स्वीकार्यः स्यात् । तत्र च रभावे फलितत्वमनुपपन्नमिति
रभाव इति पाठः प्रामादिकः । अत्र चापाततोऽवलोक्यमाने रभावः फलतीति पाठः समीचीन इति प्रतीयते, ऋभाव इति
पाठस्तु समर्पकोऽपि द्राक् तस्य प्रतीतिर्न भवतीति शनैः शनैः स पाठो ह्यस्य स्यादतस्त्वं संरक्षणाय तत्र सूत्रे यत्रोऽस्माभिः
कृत इति मूलग्रन्थसंशोधने ग्रन्थस्य वास्तवं स्वरूपं न हार्यमिति सुधियोऽत्र प्रमाणम् । तदग्रे 'मातयतीत्यादिविति' इति
प्रतीकमुपादाय 'अनन्त्यऋकारस्याभावादित्यर्थः' इति व्याख्यानमारचयद्भिः शेखरकृद्भिः 'ऋभावः फलति' इत्येव पाठः
स्वाभिमत इति स्फुटं प्रतिपाद्यते ।

तत्रैव प्रदीपे 'ततश्चान्यस्य तृशब्दस्य टिलोपोऽन्यस्य तु रभावः' इति ग्रन्थे झ. ड. पुस्तकयोः 'ततश्चान्यस्य ऋशब्दस्य' इति पाठ उपलभ्यते सोऽपि प्रामादिक एव, तादृशपाठस्य प्राचीनपुस्तकेषु प्रामाणिकेषु कापि अनुपलम्भात् । अपि चात्र सूत्रे लोपपदस्य 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रादनुवृत्तिः सम्भवति, तस्मिन् तदग्रे च 'इष्टस्यिद्ध' इति सूत्रे लोपपदस्य पञ्चम्यन्तेन सहान्वयो दृश्यते, तादृशोऽप्यत्र यदि स्वीक्रियेत तदा दोषवारणाय कैयटेन तदनुकूलोऽर्थः स्वीकृतः । स चैवम्—हलादेः परस्यान्यस्य तृशब्दस्य टेलोपो लघोर्ऋशब्दस्य च र इति । मातृशब्दे हलादेर्माशब्दात्परस्तृशब्द एव सम्भवतीति तृशब्दोपादानं स्वरसतः संगच्छते । तत्र हलादेः परो ऋशब्दस्तु न सम्भवति, तकारेण व्यवधानादिति तृशब्दोपादानम् । अन्यच्च तद्व्याख्यानभूते नागोजीभट्टग्रन्थे 'तृशब्दस्यान्यस्य टिलोप इत्यन्वयः' इति दर्शनात्स एव प्रामाणिकः पाठ इति पांशुलपादस्यापि न सन्देहलेशः । एवं स्थिते 'ततश्चान्यस्य ऋशब्दस्य' इति लेखनं जामातृसंशोधनमेवेति विदाङ्कुर्वन्तु ।

तथा 'अस्जो रोपधयोरन्यतरस्याम्' (६।४।४७) इति सूत्रेण रमागमे विधीयमाने अस्जजदेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन इति वक्तव्यं स्यादिति दोषभाषाया रसोर्वा ऋभवतीति वक्ष्यामीत्युक्तं भाष्यकृता । ऋकरणपक्षे च सिन्विष्टेर्अस्जजदेशो विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यं स्यादिति दोषान्तरमुक्तम् । तद्भाष्यव्याख्यानावसरे प्रदीपे (३११) तमे पृष्ठे ऋभावे परत्वादृद्धिः प्राप्नोति तद्वारणाय यत्नः कर्तव्यः, रम्भावे तु क्रियमाणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्रमि सति सिद्धमिष्टमित्युक्तम् । तत्र 'रम्भावे इति' इति प्रतीकमुपादाय "इदमुपलक्षणम्, बरीभृज्यत इत्यत्र नित्यतया जद्वयश्रवणार्थं ऋभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्यावश्यकत्वात् । किञ्चापिल्लिति ऋभावेऽसंयोगात्परत्वेन क्तिवे गुणाभावे बभृजतुरिति स्यात्, इष्यते तु बभर्जतुरिति" इत्युक्तमुद्धोतकारेण । अयञ्च पाठः प्रामाणिकपुस्तकेषु सुस्पष्टं समुपलभ्यते । अत्र मुद्रितपुस्तकेषु 'बरीभृज्यते' 'बभर्जतुः' इत्येवं जद्वयवत्पाठो दृश्यते स प्रामादिकः । बभर्जतुरित्यस्य सिद्धये रम्भावः कार्यः, रम्भावे च जद्वयघटितं रूपं न सिद्ध्यतीति दोष एव । अत एवैकजकारघटितः पाठः सम्यक् । बरीभृज्यत इत्येतच्च अस्जधातोर्ब्रह्मन्तस्योपलक्षणम्, तत्र ऋभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्याभावे रसोर्वा ऋवचनमित्यस्य नित्यतया एकजकारघटितं रूपं स्यात्, जद्वयघटितरूपसिद्धये च तदावश्यकमित्याशयः । अत्रत्यप्रदीपोद्धोतयोः सङ्गतिस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पण्यां स्फुटमुक्तेति नेह प्रपञ्च्यते । एवञ्चोभयत्रापि जद्वयघटितरूपोल्लेखस्तु लेखकप्रमादादेवेत्यवगन्तव्यम् ॥

प्रदीपे अनवधानकल्पम्—

कनचि टीकायामपि भाष्यान्वयविपर्यायो दृश्यते । तथाहि—'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' (६।४।१४९) इति सूत्रे भाष्ये 'अन्तिकस्य तसि कादिलोपे आद्युदात्तत्वञ्च' इत्युक्तं वार्तिककृता । तदुदाहरणञ्च 'अन्तितो न दूरात्' इति प्रदर्श्यते । ततश्च भाष्यकृता तमे तादेश्च कादेश्चेत्युक्त्वा 'अग्रे त्वञ्चो अन्तमः' 'अन्तितमेऽवरोहति' इत्युदाहरणे प्रदर्शिते । अस्योभयस्यापि प्रत्याख्यानाय—

'तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि । द्यौ लोपोऽन्तिषदित्यत्र तथाऽद्यौ येऽन्यथर्वसु ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्य 'अन्ति ये च दूरके' इत्युदाहरणं दत्तं भगवता । अयं चैतद्वार्तिकार्थः—तसि प्रत्यये परतो यः कादिलोप उच्यते स न वक्तव्यः, यतो दाशतये—ऋग्वेदेऽपि 'अन्तिषत्' इत्यत्र द्यौ—उत्तरपदे परतो लोपो दृश्यते, तथाऽद्यौ—अनुत्तरपदेऽपि ये शब्दे परतोऽथर्ववेदेऽन्तिकशब्दस्य कादिलोपो दृश्यतेऽतस्तद्रूपसिद्धयेऽन्तिकस्य तसि कादिलोप इत्याद्यनुक्त्वा 'अन्तिकस्य कादिलोपो बहुलम्' इत्येव वक्तव्यमिति । भाष्येऽवलोक्यमानं 'अन्ति ये च दूरके' इत्याथर्वणिकमुदाहरणं चेदानीं समुपलभ्यमानशौनकीयशाखायां काण्ड. १० सू. ४ मं. ९ 'अरसासं इहाहंयो ये अन्ति ये च दूरके । ध्रुनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दुण्डेनार्गतम् ॥' इत्येवं दृश्यते । अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखाऽपि कतिपयमन्त्ररहिता स्वररहिता चेदानीं पुस्तकमात्रावशेषा पाठभेदबहुला समुपलभ्यते । तस्यामप्ययं मन्त्रः का. १६ सू. १५ मं. ९ इत्यत्रान्यूनानतिरिक्ताक्षरो दृश्यते । अस्योभयत्रापि 'इह अरसासः अहयः ये अन्ति—समीपे ये च दूरके तत्र ध्रुनेन हन्मि वृश्चिकम्, आगतमहिञ्च दुण्डेन हन्मि' इत्यर्थः । अत्र 'ये' इति पदं पृथग्भूतमिति वैय्याकरणनये उत्तरपदव्यवहारमात्रं न भवति, तन्नये उत्तरपदशब्दस्य चरमावयवे रूढत्वात् । अतो ऋग्वेदे उत्तरपदपरतोऽपि लोपो दृश्यते—अथर्ववेदे चानुत्तरपदेऽपि लोपो दृश्यत इति 'तथाऽद्यौ येऽन्यथर्वसु' इति पार्थक्येनोक्तं श्लोकवार्तिककृता । कैयटे च तथाऽद्या येऽन्यथर्वसु इति व्याख्यानावसरे 'अद्याविति' इति प्रतीकमुपादाय "अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये—यत्प्रत्यये परतः अन्ति—इति कृतकादिलोपोऽन्तिकशब्दो गृह्यतेऽथर्ववेदे । अन्तिके भव इति 'भवेच्छन्दसि' इति यति कृतेऽन्तिय इति भवति । कादिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति" इत्युक्तम् । तत्र 'ये—यत्प्रत्यये परतः' इत्याद्यर्थकरणमथर्ववेदसंहिताया असाङ्गिध्यात्तदनवलोकनमूलमेव । यत्प्रत्ययोपपादनार्थञ्च 'अन्तिके भव इति भवेच्छन्दसि—इति यति कृते' इत्युक्तिरपि तदनवलोकनमूलिकैव । यत्प्रत्यये परतश्च भत्वात्प्राप्तस्य लोपस्य वारणाय कादिलोपस्यासिद्धत्वादित्याद्युक्तिरपि तथैव ।

ननु 'अन्ति ये च दूरके' इति भाष्योदाहरणेऽन्तियेशब्दस्य यत्प्रत्ययान्तत्वे का हानिः ? तथा च कैयटग्रन्थोऽप्युपपद्ये-
तेति चेत्, न । अन्तिकशब्दाद्वायर्थे यति 'अन्तिये' इत्यस्य 'अन्तिकोत्पन्नाधिकरणे' इत्यर्थः स्यात्, स चात्रानुपपन्न
इति मन्त्रदर्शनादवगम्यते । अत एव 'ये' इत्यस्य पृथक्पदत्वम् । यत्प्रत्ययान्तत्वे स्वरसिद्धिश्च न स्यात् । तथाहि—शौन-
कीयशाखायां 'ये अन्ति ये च दूरके' इत्येवं स्वरौ दृश्यते । अन्तिकशब्दस्वरविषये पाठभेदोऽप्युपलभ्यते, स चेत्थम्—'अन्ति'
'अन्ती' इति । यत्प्रत्ययान्तत्वस्वीकारे पाठत्रयेऽपि प्रसिद्धस्य स्वरस्य सिद्धिर्न स्यात् । प्रथमो येशब्द उदात्तः, ततः परस्य-
अन्तियेशब्दस्य 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्, चशब्दस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् । तत्र स्वरसंचारसमये—उदा-
त्तादकारात्परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन स्वरितत्वे तस्यैव श्रवणं प्रसज्येत । 'ये' इत्यस्य पृथक्पदत्वे च तस्यो-
दात्तत्वम् । ततः परस्य चशब्दस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इति फिटसूत्रेणानुदात्तत्वे तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति
स्वरितत्वे 'अन्ति'शब्दस्याद्युदात्तत्वेनानुदात्तत्वे च 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति न प्राप्नोति किन्तु 'उदात्तस्वरितपदस्य सन्नतरः'
इत्यनेनानुदात्ततरत्वं 'न्ति'शब्दस्य । तथाच 'ये अन्ति ये च' इत्येवं स्वरश्रुतिः सिध्यति । एवञ्च 'तथाऽथौ येऽन्त्यथर्वसु'
इत्यस्य व्याख्यानानुसारे 'ये—यत्प्रत्यये' इत्यादिव्याख्यानं नैवोपपद्यते । यदि च गोपथब्राह्मणादिदर्शनेनाथर्ववेदस्य शाखाबाहु-
ल्यमनुमीयते, श्रूयते च । तत्र क्वचिच्छाखायां यत्प्रत्ययान्तस्यान्तियेशब्दस्य तादृशस्वरानुकूलपाठानुमानेन कैयटव्याख्यानं
तदनुकूलमिति कल्प्यत इति चेत्, तदपि न । तादृशपाठसत्त्वकल्पनेऽपि समुपलभ्यमानतद्विरुद्धपाठस्य भाष्योदाहृतस्य
साधुत्वार्थं ये—यशब्दे परत इत्येवार्थो युक्तः । 'यदन्ति यच्च दूरके' इति ऋग्वेदमन्त्रे यच्छब्दे परत एव कादिलोपो दृश्यते ।
न त्वत्र यत्प्रत्ययोऽयमिति वक्तुं शक्यम् । तदेतच्च तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पण्यां विस्तरेणामिहितमिति तदवलोकनेन सफलयन्तु
यत्नमिति विज्ञाप्यन्ते विद्वच्चरणाः ।

पांशुलपादमुलभेऽस्मिन् विषयेऽनवधानमाचरयद्भिः कैयटचरणैर्महदुपकृतं यत्—भाष्यस्य पादमात्रस्यापि निर्दुष्टं
व्याख्यानं मादृशैः कर्तव्यमिति । अन्यथा 'अत्यतिदृशानुलम्' इतिवत् भाष्याब्धिरखिलोऽपि परिवृत एव कैयटचन्द्रेणेति
क्व व्याख्यानकथाऽप्यवशिष्यते ? यदि च क्वचिद्व्याख्यातो भाष्यांशोऽवशिष्येत तत्र सर्वतन्त्रखतत्रा नागोजीभट्टा बद्ध-
परिकरा एवेति न तादृशोऽवकाशः । अस्मत्सुभाष्यवशादत्र नागोजीभट्टैरप्युदासितम् । तथाहि—एतत्प्रदीपव्याख्यानानुसारे
भाष्योदाहरणमविविच्य प्रदीपे विश्वासं चान्तिकशब्दाद्यति कादिलोपे इकारलोपः प्राप्नोतीति 'अन्तिये' इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य
कैयटोक्तां कादिलोपस्येत्यादिसमाधिं संसाधयद्भिर्भट्टैः 'अन्तिकशब्दाद्यत्यन्तिये' इत्येवानुमोदितमिति भाष्यव्याख्यानानुसारेऽस्माभिः
समासादितः । एतच्च सर्वतन्त्रपारद्विभक्तिद्विर्यथानुमोद्येत तदैवात्मनि प्रत्ययमाधायतीति तदनुमतिः संप्रार्थ्यते ।

एवञ्च सूत्रपाठस्यान्यविधस्यानुपलब्ध्या तद्विषये संदेहलेशावताराभावेऽपि भाष्ये वार्तिकश्लोकवार्तिकभाष्यवार्तिकदीनां
संप्रधारणाकृत्तान्धनयैव रीत्योद्यानीत्यवधार्य प्रामाण्याप्रामाण्यविषये मुनित्रयादन्यस्यास्यमर्थ्यमत्रेति निश्चाय्य चान्यतो दृष्टिं
सञ्चारयामः ॥

भाष्यपुस्तकेषु पारम्पर्येणाशुद्धिदर्शनम्—

प्रत्यग्रप्रथितेऽस्मिन् षष्ठाध्यायभाष्ये पारम्पर्येणाशुद्धिभ्रमोऽवगम्यते स विदुषां समाजे समुपस्थापनीय इति स्वावगत-
मत्रोपस्थाप्यते—'गमः कौ' (६।४।४०) इति सूत्रे भाष्ये 'गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—परीतत् सहक-
ण्टिका' इति दृश्यते । तत्र तनोतेर्लोप एव भाष्यकृत्कल्पितदिपदविषयः । तावत्येव प्रदर्शनीये 'सहकण्टिका' इत्येतत्पर्यन्तं प्रद-
र्शनमस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रसिद्धतरस्यात्रोपादानमित्यवगमयति । अन्यथा भाष्यकारः परीतदित्येव ब्रूयात् । तच्चैदमनुकरणं न
लौकिकवाक्यस्य सम्भवति । लोके हि सहशब्दयोगे तृतीयाया दुर्वारत्वात् । सहशब्देन सह समासश्च द्विविधः, अव्य-
यीभावो बहुव्रीहिश्च । सहकण्टिकेत्यत्राव्ययीभावो न भवितुमर्हति, आबन्तत्वात्, पुरीतदित्यस्य तद्विशेष्यत्वाच्च । न चायं 'तेन
सहेति तुल्ययोगे' इति विधीयमानो बहुव्रीहिः, तस्यान्यपदार्थप्राधान्यात् 'वोपसर्जनस्य' इत्यनेन सहस्य सादेशापत्तिः । तस्य
वैकल्पिकत्वात् तदभावे तु 'गोत्रियोः—' इति ह्रस्वापत्तिः । ननु ह्रस्वे कृतेऽपि पुरीतदित्येतद्विशेष्यसन्निधानाद्वाबन्तत्वं बहुव्री-
ह्याश्रयणे सूपपादमिति चेत्, न । 'पुरीतदन्नियाम्' इति वाचस्पतिकोशप्रामाण्यात् 'अन्नं पुरीतत्' इत्यमराच्च पुरीतच्छब्दस्य
स्त्रीत्वाभावाच्च तद्विशेषणे टाबन्तत्वं युज्यते । एवञ्च लोके 'सहकण्टिका' इत्यस्यासम्भवाच्चेदं लौकिकप्रयोगानुकरणम् । तदर्थञ्च
द्वितीयो वैदिकः प्रयोग उपास्यः । सहकण्टिकाशब्दघटितप्रयोगश्चाथर्वणवेदे पैप्पलादसंहितायां "यत्ते क्लोमा यद्ददं पुरी-
तत्सहकण्टिका । आमिक्षां दुन्दतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु" १६।१३।७।५। इति दृश्यते । तस्य च शौनकीयशाखासंहि-
तायां काण्ड० १०।१।१५। इत्यत्रायमेव मन्त्रस्तदानुपूर्वीक एव दृश्यते । उभयत्र दृश्यमाने प्रयोगे पुरीतदित्येव । परीतत्सह-
कण्टिकेतिप्रयोगश्चेदानीं समुपलभ्यमाने वेदे नोपलभ्यते । अतः पारम्पर्येणायमशुद्धः प्रयोगः इति कल्पनीयम्, उत परीतत्सह-
कण्टिकेतिप्रयोगः क्वचिदन्यत्रान्वेषणीय इति वा विज्ञेयमिति सुधियो विभावयन्तु । वयं त्वत्रैवं विद्मः—'इहापि यथा
स्यात्' इति भाष्याक्षरस्वरस्येनान्यत्र प्रसिद्धस्य प्रयोगस्यात्रोपादानम् । तच्च लौकिकस्यासम्भवाद्वैदिकमेवेतीदानीं दृश्यमानः

प्रयोगः पुरीतसहकण्टिका-इत्याधर्वणे समुपलभ्यमान एव भाष्यकृतोपलक्षितः स्यात् । तस्य वाक्यस्यार्थानुसन्धानेऽपि पुरी-
तदिति पदमेव तत्र स्वरसतोऽनुषज्यते । यतः कण्ठेन साहित्यं पुरीततो हृदयस्य, अथवा तादृशस्यैवान्यस्य पदार्थस्य कल्पयितुं
योग्यम् । न च तादृशः पदार्थः परीतदितिपदेन कश्चित्सिद्धतरः । न चाधर्वणे बहुत्र पाठभेदस्यापि दर्शनात्परीतदिति पाठः
कल्पयितुं युक्तः, तादृशोऽर्थानुसन्धानाभावात् । एवञ्च भाष्ये 'पुरीतसहकण्टिका' इत्येव परिगृहीतम् । पुरीतदित्यत्र पूर्वपदस्य
दीर्घः 'नहिष्ठितिष्ठिव्यधि-' इति सूत्रेण क्रियते । तस्मिंश्च सूत्रे प्रायः सोपसर्गोदाहरणदर्शनवलात् आधुनिकवैयाकरणानां वेदा-
भ्यासानादरात् लेखकप्रमादाद्वा 'परीतत्' इति विपर्यासः कल्पनापथमवतरति । अन्यच्च 'गमः कौ' इति सूत्रस्य सर्वलोक-
वेदसाधारण्येन स्वरविषयकविप्रतिपत्तेस्तत्राभावेन 'तत्' इत्येव रूपविषयकत्वेन च तादृशेन पाठभ्रंशेन न टीकाकाराणां यशः
परिहास्यते । एतत्पुस्तके च 'परीतसहकण्टिका' 'परीतसहकण्टिका' 'परीतसहकण्टिकया' इत्यादि तत्पुस्तकेषूपलभ्यमानाः
पाठाः प्रदर्शिताः । पुरीतदिति पाठस्य काव्यदर्शनादस्मत्कल्पनाकलितसाम्राज्यं सम्प्रदायविरोधात् पुस्तकेऽस्मिन्नारोप्यते ।
अत एव प्राचीनपुस्तकेषु ये पाठाः सन्दृश्यन्ते त एवात्र प्रदर्शिताः ।

एवमेव 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' (६।१।७५, ७६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि'
इति वार्तिकोदाहरणं—'न च्छायां कुरवोऽपरम्' इति दृश्यते । छान्दसमेतदुदाहरणमित्यत्र तु विवाद एव न । छन्दसि न
हेतादृशान्तदुपलभ्यते । उपलभ्यते चाधर्वणसंहितायां 'न च्छायां कुरवोऽपरम्' (कां. १३ सू. १ मं. ५६।५७)
इति । अत्रापि अनुपलभ्यमानस्यास्योदाहरणस्योपलब्धौ यत्नः कियतामुत लेखकप्रमादात्प्रामादिकमेतदिति निर्णयिताम्,
'कुरवोऽपरम्' इत्यंशे सूत्रस्यानुद्देश्यत्वेन विदुषामनवधानात्पाठभ्रंशोऽयमिति वा कल्प्यताम् । अत्र हि तुल्यकलोदाहरण-
प्रदर्शनार्थमेतदुपन्यस्तम् । ततः परोऽंशो न सूत्रोद्देश्य इत्यनवधानमेव तत्र सन्दृश्यते । एवञ्च 'न च्छायां कुरवोऽपरम्'
इत्येवोदाहरणमुचितम् । अस्माभिस्तु समुपलभ्यमानप्राचीनार्वाचीनाखिलपुस्तकदृष्टः पाठ एव संरक्षितः । अत्रत्यं तत्त्वं
सुधीभिरुहनीयम् ॥

आदर्शपुस्तकेष्वेकविध एवासङ्गतः पाठः—

आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वप्येकविधस्यास्यसङ्गतपाठस्य दर्शनं क्वचिदेव । तदेवम्—'ग्रन्थान्ताधिके च' (६।३।७९) इति
सूत्रे भाष्योक्त्येते 'काष्ठादय इति' इति प्रतीकमुपादाय 'अष्टादशनिमेषाः काष्ठाः, तान्त्रिशत्कलाः, त्रिंशत्कलाः क्षणः' इत्यु-
क्तम् । तत्राष्टादशनिमेषाणामेका काष्ठा भवतीति 'अष्टादशनिमेषाः काष्ठाः' इति काष्ठाशब्दाद्बहुवचनमनुपपन्नम् । तथैव
'तान्त्रिशत्कलाः' इति कलाशब्दादपि । एवमेव च सर्वेषूपलब्धपुस्तकेषु पाठो दृश्यते । स चाल्यन्तमसङ्गत इत्यस्माभिरेक-
वचनान्त एव पाठः काष्ठाकलाशब्दयोः प्रदर्शितः । अथवा पाठविभ्रमो न भाष्यस्थः किन्तु तत्त्वोत्तीकायाम्परिदृश्यमान इति
तथा प्रयतितम् । टिप्पण्यां च तादृशपाठस्यानुपलम्भोऽप्युपलम्भितः । कलाकाष्ठाशब्दयोश्च बहुवचनान्तत्वेनेति भ्रमस्तु
'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला' इति कोशदर्शनात्सुदूरापेतः । एवं चादर्शपुस्तकेष्वखिलेष्वपि सन्दृश्यमानः
कलाकाष्ठाशब्दयोर्बहुवचनान्तपाठः कथमनुस्यूत इति शङ्काकुलं चेतः ॥

भाष्यविषयककिंवदन्तीपरिहारः—

भाष्यकाराणामयं शैलीसिद्धः सम्प्रदायो यत्तैर् साकल्येन सूत्राणि व्याख्यायन्ते । सामान्यतोऽवलोक्यमानेऽर्थोऽंशः सूत्राणां
व्याख्यातः, अर्धश्च कृतेन व्याख्यानेन गतार्थ इति न पुनरत्रोपगृहीतः । क्वचिच्च सूत्रद्वयमुपादाय यत्नेनैकेनैव व्याख्यातम् ।
यथा—'ह्रः सम्प्रसारणम्' 'अभ्यस्तस्य च' (६।१।३१।३२) इति, इदानीं सूत्रद्वयमेतत्प्रसिद्धतरम् । भाष्ये च योगविभागमा-
श्रित्य योगविभागस्य 'गौ च संश्रद्धविषयार्थः' इत्यादीनि फलानि प्रदर्श्यन्ते । अनुमीयते चानेन यत्नेन भाष्यतः पूर्वं योगवि-
भागो नासीत् किन्तु संहितयैव सर्वाऽष्टाध्यायी पठ्यते स्म, अतो भाष्यकृत्कृतोऽयं यत्नः । एवञ्च सूत्रद्वयमेकत्रोपादीयमान-
मपि योगविभागस्य भाष्यकृदधीनत्वादेकेन यत्नेन सूत्रद्वयं व्याख्यातमिति वक्तुं न पार्यते । प्रत्युतैकत्रोपादीयमानं सूत्रद्वय-
मेकमेवेति भाष्यकृत्संमतं स्यात् । तदेतत्सर्वमपि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यादिसूत्रदर्शनादापातरमणीय-
मित्यवभासते । परत्वपूर्वत्वव्यवहारश्च संहितायामनुपपन्न इति तत्राष्टाध्यायी संहितयैव सूत्रकृता प्रणीता स्यात्, परन्तु
वाक्यभेदे प्रयतमानैः पूर्वतनाचार्यैर्द्वयसंहतं तद्भाष्ये समीकृतमिति कल्पना ज्यायसी । सूत्राणां संहितयैव पाठेऽपि
पूर्वोक्तसूत्रद्वयदर्शनेन सूत्रभेदः सूत्रकाराभिमत एवेति निष्प्रत्यूहम् । तदेवं स्थितेऽपि यत्र भिन्नस्थलजे सूत्रे एकत्र समाहृत्य
व्याख्यायते तद्दर्शनाच्चूनमयं भाष्यकाराणामभिसन्धिर्धर्देकेन यत्नेन व्याख्यातव्यानि सूत्राणि न पुनर्व्याख्यायन्त—इति । एतेन
भाष्येऽव्याख्यातानि सूत्राणि न भाष्यकृत्सम्मतानि, अज्ञाभ्रंश्च वा तद्भाष्यमित्यादि कुलपनाजालं परास्तम् । अस्मिन्-
ध्याये भिन्नस्थलानि सूत्राणि स्थलद्वये एव तथा व्याख्यायन्ते । यथा—'चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्' (६।२।१२६) 'अक-
धारये राज्यम्' (६।२।१३०) एतद्वयं सहैव व्याख्यातम् । अस्मिन्सूत्रे वार्तिककृता 'चेलराज्यादिभ्योऽज्यम्' इति वार्तिकेन
सूत्रद्वयविषयकोऽयं विप्रतिषेध उक्तः । तेन भाष्ये सूत्रद्वयोपादानलेखः सङ्गच्छते । विप्रतिषेधप्रकथनातिरिक्तं व्याख्यानं

तु सूत्रद्वयेऽपि नास्त्येव । एवञ्चक्रमेण व्याख्यादर्शनात् येषु सूत्रेषु न कश्चिद्विशेषतो व्याख्यानावसरस्तत्र भाष्यपरिगृहीतत्वा-
भावेऽपि स्वतःप्रमाणत्वेन सूत्राणां प्रामाण्यं निर्विवादमेव ॥

ननु चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायामकर्मधारये राज्यमिति सूत्रद्वयं समानविषयत्वादेकत्र व्याख्यातमपि न तथा चमत्कृ-
तिमादधाति इति चेत्, न । 'समः समि' (६।३।९३) 'नहिद्विद्विषयधिरुचिसहितनिषु कौ' (६।३।११६) इति सूत्रद्वयं न
केवलं विभिन्नस्थानोद्भवं किन्तु विभिन्नविषयमपि सहैव व्याख्याय सूत्राणि क्रमेणैव व्याख्यायन्त इति भ्रमो निराकृतः ।

व्याकरणस्य सर्ववेदलोकविषयत्वम्—

तत्रभवान् भाष्यकारो लौकिकालौकिकोदाहरणैर्भाष्यमिमं विभूषयाञ्चकार । तत्र वैदिकोदाहरणानि सर्ववेदगतानि
दृश्यन्ते । यद्यपि सकलभाष्यस्थोदाहरणप्रदर्शनस्य नायं समयस्तथाप्येतदध्यायगतोदाहरणविवेचनवेलायामपि ऋग्यजुः-
सामाथर्वगतान्युदाहरणानि भाष्यकृतः 'सर्ववेदपारिषदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्' इति प्रतिज्ञां पारयन्ति ।
'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इत्यादौ भाष्यकृता ह्येतदुक्तम् । अस्यार्थश्च तदुक्तोते—'इदन्तु सर्वेषां वैदिकानां
लौकिकानाञ्च शब्दानामनुशासनमित्यर्थः' इत्युक्तः । प्रदीपे च—'वेदेषु वैचित्र्येण व्यवहारात्तद्व्याकरणेऽपि तथैव बहु-
लादिशब्देन व्यवहारः । तेनैतन्न चोदनीयम्—वाग्रहणमेव क्रियतां व्यवस्थितविभाषा वा आश्रीयतां किं बहुलग्रहणेन'
इत्युक्तम् । एवञ्च प्रातिशाख्यादिषु तत्तच्छाखागतशब्दानामेव केषाञ्चन प्रतिपादनात्प्रकृतिप्रत्ययविभागानां स्वराणाञ्चा-
संग्रह इति व्याकरणस्यास्य वैदिकः प्राधान्येन विषयः, लोके चैतदानुक्रम्येनैव शब्दप्रतिपत्तिरिति सर्ववेदपारिषदं
शास्त्रमिति भाष्यकृतप्रतिज्ञातं स्वरसत उपपद्यते । वैदिकोदाहरणानां सर्ववेदविषयताया दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते—

'दाधान् साहान् मीढांश्च' (६।१।१२)	इति सूत्रे 'दाधांसो दाष्टुषः सुतम्' (ऋ. १।१।६)
तस्मिन्नेव सूत्रे	'मीढुः स्तोकाय तनयाय' (ऋ. २।७।१८)
"	'यथेयमिन्द्र मीढुः' (ऋ. ८।३।२४)
'पद्मोमासहमिशसन्पुन्यन्धोषन्यकञ्जक-	'न ते दिवो न पृथिव्या अधिलुषु' (यजु. ४।६।१३)
शुदन्नासञ्जसप्रभृतिषु' (६।१।६)	
'हृल्ल्याभ्यो रीर्घोत्सुतिस्यपृक्तं हल्' (६।१।६८)	'हरि वो मेदिनं त्वा' (यजु. ४।७।१४)
'एङि पररूपम्' (६।१।९४)	'अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवाः' (यजु. अर० ६।१०।३)
"	'अपो त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोद्यन्सादयामि' (यजु. ४।३।१३)
'नान्तः पादमव्यपरे' (६।१।११५)	'शुक्रं ते अन्यत्' (साम० प्र० १ अर्ध० २ द० ८ मं० ३)
'अज्जनगमां सनि' (६।४।१६)	'स्वर्गं लोकं सज्जिगांसत्' (साम० प्र० १ द० २ मं० ६)
'शीर्षश्छन्दसि' (६।१।६०)	'तद्वा अथर्वणः शिरः' (अथ० (पै०) १६।५९)
'गमः कौ' (६।४।४०)	'पुरीतत्सहकण्ठका' (अथ० (शौ०) १०।९।१५)
'सन्यडोः' (६।१।९)	'इयक्षमाणाभ्युभिः सजोषाः' (अथ० (पै०) ३।८।३)

उदाहरणानां दिङ्मात्रमेवैतत्प्रदर्शितम् । प्रायश्च सर्ववेदसम्भूतोदाहरणदर्शनाच्च कस्मिंश्चिदेवे भाष्यकाराणां विशेषा-
भिनिवेशो निर्धारयितुं शक्यः । विशेषाभिनिवेशश्च भाष्योपक्रमे 'वैदिकाः खल्वपि—शास्त्रोदेवीरभिष्टये । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्नि-
मीळे पुरोहितम् । अम आयाहि वीतये ।' इति विपर्यस्तोदाहरणदर्शनादध्यवसातुं शक्यः । तथाहि—प्रामाणिकग्रन्थेषु
ऋग्यजुःसामाथर्वणमितिक्रमदर्शनाद्वेदाद्यवयवप्रतीकनिर्देशावसरे स एव क्रमो ग्रहीतुं युक्तः । 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि
जज्ञिरे' इत्यादिदर्शनाद्वेदोदाहरणस्यैव प्राथम्यं प्रशस्यते । भाष्ये चाथर्वणिकोदाहरणस्य प्राथम्यदर्शनाद्भाष्यकाराणा-
माथर्वणिकत्वमुपपद्येत । एतद्विषये कैयटनागोजीभट्टाभ्यामुदासितम् । छायाकारेण पायगुण्डोपाभिधेन विदुषा 'न चैवमपि
प्रसिद्धऋगादिक्रमेण तत्त्वोक्तिरुचितेति वाच्यम् । तथैव तदुपादेयमित्यत्र मानाभावात् । भाष्यकारस्याथर्वणत्वाच्च । शुद्ध-
छान्दसयोर्द्वयोस्त्र सत्त्वाच्च' इति समाहितम् । अस्मिन् समाधानग्रन्थे 'तथैव तदुपादेयमित्यत्र मानाभावात्' इति समाधान-
मेव ज्यायः, अतस्तदुपादानं बलवत्त्वात्पूर्वमुक्तम् । भाष्यकारस्याथर्वणत्वाच्चेत्येतत्समाधानं बलवत्तरप्रमाणाप्रदर्शनाच्च सन्तोष-
यति चेत् । अस्मद्गुरुचरणाणां पूज्यपादास्त्रभवन्तो बालसरस्वत्यपरनामधेया बालशास्त्रिचरणाः स्वीये भाष्यटिप्पणे
'शास्त्रो देवी०' इति प्रतीकमुपादाय 'अथ क्रमेण ऋग्यजुःसामाथर्वणां प्रदर्शनमकृत्वाऽथर्वयजुर्ऋक्सामां शस्त्र इत्यादिक्रमेण
प्रदर्शयतो भगवतः क आशयः ? उच्यते—त्रेतासाध्यानुश्राविके कर्मणि अथर्ववेदस्याभिचारादिनिराससाधनीभूतानां मन्त्रविशे-
षाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेगादौ तस्योपयोगात् प्रथममुपस्थितिः' इत्याशयं प्रकटीचक्रुः । एवञ्चास्तत्परमगुरुचरणानामपि
भाष्यकाराणामाथर्वणिकत्वं प्रबलतरप्रमाणाभावाच्चाभिप्रेतमित्येव प्रतीयते । अस्मिन्विषये छायायां 'तथैव तदुपादेयमित्यत्र
मानाभावात्' इति प्रदर्शनेन बहुपकृतं समाजस्य, येन तत्तच्छाखाध्येतारः कस्य वेदस्य पूर्वं पाठः करणीय इत्याद्यर्थे विवद-
मानाः सर्वेऽपि परास्ताः ।

वस्तुतस्तु शन्नो देवीत्यस्य पूर्वमुपादानाद्भाष्यकाराणामाथर्वणिकत्वाश्रयणेऽपि तत्तदुदाहरणप्रदर्शनवेलायामुपयुक्तः-
सामाथर्वगतान्युदाहरणान्यविशेषणोदाहरणभिर्भाष्यकृद्भिर्न तथा कापि प्रदर्शितम्, प्रत्युतोदाहरणावसरे ऋगादयोऽपि बहुत्र
पूर्वमुपस्थाप्यन्ते-इति साकल्येन भाष्याभ्यासवतां नैतदविदितम् ॥

भाष्यगृहीतांशस्येदानीमनुपलब्धिः—

अत्रेत्थमाकृतम्-इदानीं समुपलभ्यमानाथर्ववेदे शन्नोदेवीत्यनेनारम्भो न इदयत् इत्यनेन महता हृच्छल्येन भृश-
मवसीदामो वयं वैदिकसंप्रदायानुयायिनः । अथर्ववेदस्येदानीं शौनकीया शाखा सुप्रसिद्धतरा, तस्याश्च 'ये त्रिभुक्ताः परिगन्ति
विश्वो रूपाणि विभ्रतः' इत्यनेनारम्भः । तस्य च द्वितीया पैपलादशाखा क्वचित्समुपलभ्यते । तदप्येतारश्च समुचितगवेषणे-
नापि नोपलभ्यन्ते । अस्याश्च प्राथमिकानि कानिचन सूक्तानि महता यत्नेनापि नोपलभ्यन्त इतीयं गण्डस्योपरि पिटिका
संवृता । ननु शन्नोदेवीति नारम्भवाक्यम्, किन्तु शौनकीयशाखायां का. १ सू. ६ 'शन्नो देवीर्मिष्ट्य आपो भवन्तु
प्रीतये' इति प्रसिद्धतरमेव मङ्गलार्थकसर्वपदघटितत्वात्तदादावुच्यते । अत एव भगवता लौकिकशब्दप्रस्तावावसरे शास्त्रान्तरो-
दाहरणप्रसिद्धानपि घटपटादीन् विहाय गौरश्चः पुरुष इत्यादीनां मङ्गलकामनया कृतमुपादानमुपयुज्यते-इति चेत्, न ।
शन्नोदेवीत्यस्य ऋगादिसाधारण्येनाथर्वणिकमेवैतदित्यत्र विनिगमनाविरहः स्यात् । इषेत्वेत्याद्यारम्भवाक्यसाहचर्याच्चैतदप्या-
रम्भकमेवेति कल्पना ज्यायसी । 'किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः' प्रयोजनमन्वाख्यायते, न पुनरन्यदपि
क्वचित्, ॐ-इत्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्वेवमादीन् शब्दान् पठन्ति' इति भाष्ये शमादिशब्दोपादानाच्च शन्नोदेवीत्यस्य
प्राथमिकत्वं निर्विवादमेव । अथ च ब्रह्मयज्ञादिषु चतुर्वेदाध्यायिभिश्चैवर्णिकैर्नित्यमुद्धोष्यमाणस्य शन्नोदेवीत्यस्याप्यनुपलम्भेन
भृशमुद्वेजिता विद्वच्चरणांस्तदुपलब्धौ यत्नः कियतामित्यर्थयामः । यथामति निरूपयिष्यते चेदमन्तिमभागप्रस्तावना-
वसरे-इत्यभिधाय सर्वसंहारकाय कालाय तस्मै नम इत्यभ्युदीर्य च प्रकृतमनुसरामः ॥

भाष्यकाराणां सर्वज्ञत्वम्—

महाच्छब्दस्य विषयः, सप्तद्वीपा वसुमती...एकशतमध्वर्युशाखाः, नवधाथर्वणो वेद इत्याद्युद्धोषयन्तो भाष्यकाराः
'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति सूत्रे 'द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं लोकवेदयोर्द्वन्द्वस्त्वत्र यथा स्यात् ।
कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः ? वेदे ये सह निर्वापनिर्दिष्टाः, न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः' इत्यभ्युच्चार्य 'ब्रह्मप्रजापत्यादीनाञ्च'
इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमकार्षुः । अनेन च सर्वज्ञत्वमेषां सुस्पष्टं प्रतीयते । सर्वज्ञत्वे विविदिषमाणानामप्याधुनिकानां सुगूढ-
मेतदुत्तरितं यत् सप्तद्वीपाऽपि वसुमती यावती उपलभ्यते तावतैव निर्वाहः कार्यस्तदन्योपलब्धौ च यत्नः कार्य इति ।

'आशितः कर्ता' (६।१।२००) इति सूत्रे वार्तिककृता 'आशिते कर्तरि निपातनमुपधावीर्धत्वमाद्युदात्तत्वञ्च' इत्यनेना-
शितशब्दस्योपधावीर्धत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते । भाष्ये च तत्त्वण्डनमाहपूर्वस्याशितशब्दस्य प्रयोगमुपपाद्य कृतम् । वार्तिक-
कारश्च 'अश्व व्याप्तौ' इति धातोस्तद्रूपमाश्रित्योपधावीर्ध निपातनेन साधयामास । भाष्यकृता-आहपूर्वकोऽयं प्रयोग इत्या-
श्रित्य निपातनस्य वैफल्यं प्रदर्शितम् । एवञ्च 'आशितः' इत्यत्र पदपाठे भाष्यकृत्सरणिमनुरूप्यावग्रहः प्राप्नोति, तत्र चैतदुक्तं
भगवता-'यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारः अनुवर्त्याः । पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम्'
इति । अनेन पदकारापेक्षयाऽपि लक्षणस्य प्राबल्यप्रकथनेन व्याकरणमनुरूप्य वेदार्थमधिजिगांसमानाः परास्ताः । अन्यञ्च
पूर्वतनैः कृतो वेदार्थः कृतानि च पदानि स्वीकृता च व्युत्पत्तिस्तथैवास्माभिः स्वीकर्तव्येति नाग्रहः, किन्तु शास्त्रसरणिमनुरूप्य
पूर्वतनानां प्रमादप्रदर्शनमपि न दोषाय-इति । तदेतच्च यथार्थवस्तुसंशोधनदक्षैः कामक्रोधाद्युपाध्यनधीनैरभिनिवेशानभि-
निविष्टैः शिष्टैरेव कर्तुं युज्येतेति तल्लक्षणं भाष्यकृत्कृतं प्रवर्त्यते ।

शिष्टार्यावर्तलक्षणे—

भाष्ये शिष्टलक्षणं भगवतोक्तं यथा—'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (६।३।१०९) इति सूत्रे शिष्टैर्यथोपदिष्टाः शब्दाः
साधव इति प्रतिपाद्य शिष्टाश्च वैय्याकरणा इत्युक्तम् । तेषाञ्च शिष्टत्वं शास्त्रपूर्वकत्वादेव । शास्त्रं च शिष्टाधीनमित्यन्योन्या-
श्रयशङ्कया शिष्टत्वं निदासत आचारतश्च भवतीत्युक्तम् । 'स च आचार आर्यावर्ते एव । कः पुनरार्यावर्तः ? प्रागादर्शा-
त्प्रत्यक्षालकवनात् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यानिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोडपा अगृह्य-
माणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्वियायाः पारंगतास्तत्रभवन्तः शिष्टाः ।' इत्यनेन शिष्टलक्षणमार्यावर्तलक्षणञ्चोभयमपि
साधितम् । भगवान् मनुहि—

आसमुद्राच्च पूर्वसादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरा गिर्योरायावर्ते प्रचक्षते ।

इत्यार्यावर्तलक्षणमाह, उभयलक्षणदर्शनेनैतत्पर्यवस्यति यन्मध्यदेश एवार्यावर्तः स च नार्यैरधुषितत्वात्तत्पदवी-
मर्हति, किन्तु आर्यावर्तसम्बन्धादर्यपदव्यवहारस्तद्देश्याभिजनानाम् । एतेनोत्तरध्रुवतः समायातैरायैरेवात्राधुषितमिति प्रवादः
परास्तः । तस्मिन्नार्यावर्ते कुम्भ्यामेव येषां धान्यञ्च त्वधिका समृद्धिः, ये च लौकिकालौकिकवस्तुजातेष्वलोडपाः, ये च सदा-
चारानुष्ठानकृतान्तःकरणशुद्ध्याऽविद्यापगमाद्व्यज्ञानवन्तः सर्वविद्यापारंगता ब्राह्मणास्ते शिष्टास्तेषामेव वचनं प्रमाणम्, न
तूद्गरम्भरिणां प्रतिष्ठां कामयमानानां कतिपयग्रन्थावलोकनेन सर्वज्ञत्वभ्रमवतामिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लवचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षात् विशिष्यते ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ इति ।

एवञ्च धर्मशास्त्रविषये पुण्यपापरूपे शब्दैकसमधिगम्ये नवीनाविष्कारं स्वकपोलकल्पितमाविष्कुर्वद्विरत्र विशेषतोऽव-
धेयमिति विज्ञाप्य कतिपयान् मानुष्यसहजान्दोषान् प्रदर्शयितुं पुस्तकपरिचयादिप्रदर्शनेनेदमुपसंहरामः ।

पुस्तकेऽस्मिन्नुद्दिष्टाहत्याय प्रकामप्रयत्नवतां सुचित्तानामप्यस्माकं दीपो नेत्रानुरस्येव कश्चित्
दोषाः प्रतीपतामुपयान्ति । ते च प्रायः कीदृशाः सन्तीति परिचयार्थं कतिपयाः समुदाह्रियन्ते—

अशुद्धम् ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।
एकवर्जं पदस्वरः ।	१४५	७	एकवर्जं पदस्वरः ।
परमने इति ।	२१२	८१	परमनेति ।
ईच भवतीति ।	३०७	१५	ईञ्च भवतीति ।
सामर्थ्यात्-इत्यर्थः ।	३३३	३५	सामर्थ्यात्-इत्यर्थः ।

वर्णमात्रविपर्यासेन प्रत्यहप्रसङ्गेऽपि विलम्बेनाप्यर्थोपस्थितिर्भवत्येव सुचियामिति न तथा
व्याकोपप्रसङ्गो यथा त्र्यधिकत्रिंशत्तमे (३०३) पृष्ठे 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इति सूत्रे 'वामः'
इति वार्तिकतद्व्याख्यानभाष्योत्तरमपेक्षितयोः प्रदीपोद्घोतयोः पूर्वं पाठोऽनवधानवशादेव व्याको-
पयति । एवञ्च परदोषोद्घाटनसमय एव स्वदोषा दृष्टिप्रथमवतरन्तीति दोषराहित्याभिमानोऽल्प-
मतीनां वृथैवेति नाविदितं विद्यावतामित्यभ्यर्थ्यते ।

अथास्मिन् समुयोगे अ. क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. इत्येतानि पञ्चदशपुस्तकान्यादर्शत्वेन
परिगणितानि । चतुर्थपञ्चमाध्यायसंयोजनसमये क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. संज्ञकानि यानि पुस्तकान्यासादितानि
तानि तु तत्तन्महाभागानामौदार्येणेदानीं सन्निहितान्येव । तेषां पुस्तकानां गुणवर्णनमपि न द्रिश्यते । इदञ्च न विस्मरणीयं
यत् क. घ. संज्ञकपुस्तकप्रदातृभिः पण्डितैः पाठणकरोपाह्वयुनाथशास्त्रिभिः स्वयमेव ट. ठ. संज्ञके पुस्तके सम्प्रेष्य बहुपकृता
वयमित्यत्र न संदेहः । ट. संज्ञकं पुस्तकं भाष्यस्य । पुस्तकञ्चेतत्प्राचीनं सुगमाक्षरमशुद्धिबाहुल्यरहितमादर्शपुस्तकगुणा-
न्वितम् । ठ. संज्ञकञ्च प्रदीपस्य । उभयोर्लेखक एक एवेति न पृथक् गुणवादप्रकथनोपयोगः ।

ड. संज्ञकं च भाष्यप्रदीपोद्घोतयुतम् । पुस्तकं चैतत्स्वर्गीय पं. मोतीरामशास्त्रिभिः प्रदत्तं सुष्ठिग्राक्षरमशुद्धिरहितमने-
कैरभ्यासिभिरभ्यस्तं प्राचीनतरमनेकविधाधिकपाठभेदाद्यापूरितं पुस्तकरत्नमेव । लेखनशैली चास्य सुशुभसुपवर्णनीया । तदेतच्च
पुस्तकं षष्ठाध्यायचतुर्थपादमारभ्यैवावशिष्टमिति भृशं दूयते चेत्ततः । महता प्रयत्नेनैतत्सम्पाद्य शास्त्रिचरणैरिदानीत्-
मिति परलोकगतानामपि तेषां शान्तिलाभार्थं शब्दब्रह्मात्मा मृशमभ्यर्थ्यते ।

ढ. संज्ञकञ्च पुण्यपत्तने सुद्वितम् । तत्साहाय्यसम्पादनेन तदादर्शपुस्तकसाहाय्यमपि संपादितं स्यादिति तदनुरोधः ।

अ. संज्ञकञ्च भाष्यप्रदीपयुतम् । एतच्च नागपुरभूषायमाण पं. कृष्णशास्त्रि शुक्लमहाशयस्वामिकं वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घा-
ध्यक्षैः 'रावबहादुर'बिरुदलङ्कृत श्री० सदाशिव माधव पराण्डे महोदयैः परमकृपालुभिर्महता यत्नेनासाद्य दत्तम् । अस्य
पुस्तकस्य वर्णनेऽसमर्था वयम् । एतदेवास्य वर्णनं पर्याप्तं यत्संशयितेषु स्थलेषु नेत्रे निमील्येदमेवैकमवलम्बनमिति ।
पुस्तकञ्चेतत् सं. १७४९ वैकृमीये लिखितमिति ततोऽवबोध्यते । तृतीयाध्यायान्ते १७४९ संवदुल्लिखितः, ग्रन्थान्ते च १७५०
तमः सुस्पष्टं निर्दिष्टः । एकेनैव लेखकेन सुविशदं सुस्पष्टञ्च लिखितमित्यक्षरसाम्येन ज्ञायते । अस्य निःसन्दिग्धाक्षरवर्णनविषये
सुलिखितमपि दुर्लिखितं स्यात् । एतच्च वारं वारं बहुभिर्विद्वद्भिः पुनः पुनरप्यधीतमनेकाक्षरशुद्धिसंयुतं विशिष्टाक्षरेषु
गैरिक्लृप्तमत्यन्तं विशुद्धमनक्षररहितं शेखरहृदयसर्वस्वभूतायाः सदाशिवभट्टीत्यभिरुच्ययाष्टीकायाः प्रणेत्रा विद्वत्सार्वभौमेन
नागपुराधीश्वरभोसलेकुलसुपूजितेन सदाशिवभट्टेन सुचिरमभ्यस्तम् । नूनमनेन पुस्तकेन बहुपकृतमिति तद्दानेन शुल्लेकुल-
भूषणानां पण्डितकृष्णशास्त्रिणां सुचिरं वयमधमर्णाः । ईदृशानि प्राचीनतराणि सुललितानि पुस्तकानि महता यत्नेन संरक्ष्य
तत्तदुपयोगेषु ददतामुदारमतीनां धन्यवादान् वितरामः ।

अत्र च वारं वारं विविधवेदायनेकविधदुर्लभतरपुस्तकसंग्रहश्च समये समये मुम्बापुरीभूषायमाणानां विल्सनमहा-
विद्यालये प्रधानाध्यापकानां वेलणकरोपाह्वरिशर्मणां (प्रो. हरि दामोदर वेलणकर एम्. ए.) साहाय्येन सुचिरं हस्तगत
एवासीत् । वैदिकवचनावचयश्च वेदशीलनदक्षैस्तैर्दर्शितदिशाऽनायासेनासादयितुं सुशक इति धन्यवादवितरणमेव स्वाधीनमिति
तदेवोपहारीक्रियते ।

यैश्च विद्वद्भिर्निर्णसागरास्थानपण्डितैः प्रतिपदमनुसन्धानमाचरद्विर्यदुपकृता वयं तत्तैरेव कर्तुं शक्यमित्येव निर्दिश्यते ।

टङ्कसंयोजकहिराजीप्रभृतीनां कौशलं शीघ्रकारित्वं चास्मिन्नवसरेऽनुपेक्षणीयम् ।

कठिनतरेऽप्यस्मिन् काले महता धैर्येण निर्णयसागरधुरमुद्रहतां श्री रामचन्द्र येस् शेडगे महोदयानां तदधि-
पतीनाञ्च सत्वोत्कर्षेण बहुतरवितव्ययसाध्यमेतत्पुस्तकं विद्वज्जनकरकमलान् रक्षयतीति विदुषामाशीस्ततिभिर्निर्णयसागरः
साधिपश्चिरं विजयतात् ।

भागेऽस्मिन्नभ्याससौलभ्याय षष्ठाध्यायसूत्रवार्तिकपाठोऽन्ते सन्निवेशितः । ततश्च समग्रभाष्यगतानि श्लोकवार्ति-
कान्येकीकृत्य निवेशितानि । सूत्रसूचिरप्यन्ते सन्निवेशिता । विषयानुक्रमः संक्षेपेणादौ व्यासज्ञसौलभ्याय संगृहीतः ।

अनल्पमतिभिरुपक्रमणीयेऽस्मिन् कर्मणि यद्वाङ्मार्गदस्माभिरुपक्रान्तं तदुदाराशयाः सफलयन्तु विद्वच्चरणाः ।

यदत्र सौष्टवं किञ्चित्सद्गुरोरेव मे नहि । यदत्रासौष्टवं किञ्चित्सन्ममैव गुरोर्नहि ॥ इति

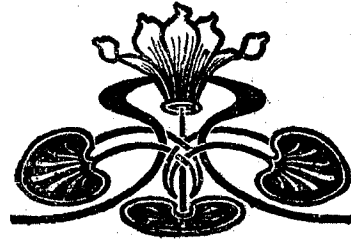
श्रीमधुसूदनसरस्वतीनिष्यन्दैरत्रत्यसत्यतत्त्वप्रथनेन विद्वदनुग्रहं संप्रार्थयामो वयं

अक्षय्यतृतीया
शाके १८६७

काशीविश्वविद्यालयविनेयाः

म. म. जयदेवमिश्रचरणान्तेवासिनः

श्रीभार्गवशास्त्रिणः ।

॥ श्रीः ॥

॥ षष्ठाध्यायस्थविषयानुक्रमः ॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१॥		(उद्घोतः) कर्मधारय योग्यपदानां समासाभावे ।	
एकाचपदार्थसंशयः ... १		सिद्धेऽपि कर्मधारयसमर्थनम् । ... १२	
एकाचपदे बहुव्रीहित्वनिर्णयः ।		प्रथमस्य द्विवचने क्रियमाणे द्वितीयस्याप्राप्तिः ।	
अधिकारत्वनिर्णयः । वैयधिकरणान्वयश्च ।		नानिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिः । ... १३	
धातोरित्थेषाऽवयवषष्ठी । प्रथमतस्तस्य सापेक्ष- त्वादाक्षेपः ।		अलोऽन्त्यनिदर्शनेन प्रथमद्विवचनाप्राप्तिः ।	
(प्रदीपः) वैयधिकरणान्वये ज्ञापकम् ।		सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति, दधिब्राह्मणेभ्यो दीयताम् । ... १४	
(उद्घोतः) अस्याधिकारत्वे ज्ञापकम् । व्याप्तिन्याय- दर्शनम् । ... २		व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः । न्नादिप्रतिषेधदृष्टान्तेन व्यञ्ज- नानिवृत्तिः ।	
व्यपदेशिवद्भावेन समाधानम् । उद्घोताभिप्रायेण पाठभेदः ।		द्वितीयाभावे प्रथमाद्विवचनम् । सति द्वितीये प्रथमस्य प्रतिषेध इत्याश्रयेण हलादिशेषे दोषः । १५	
योगविभागेन समाधानम् ।		ग्रामाद्ग्रामान्मुष्या आनीयन्तामिति दृष्टान्तेन वारणम् । ... १६	
(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावनिर्वचनम् ।		न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६।१।३॥	
(उद्घोतः) व्यपदेशिवद्भावफलम् । कैयटोक्तपक्षस्य खण्डनम् । ... ३		ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य । कण्ठादीनाम् । यथेष्टं नाम- धातूनाम् ।	
योगविभागफलम् ।		पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४॥ ... १७	
योगविभागे दोषोपपादनम् ।		लौकिकदृष्टान्तेन द्वे इति पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थत्वं षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति ।	
(प्रदीपः) अर्थवत्परिभाषाऽनुपस्थानम् । व्यपदेशिव- दित्येतन्न वचनं किन्तु न्यायः । ... ४		उभे अभ्यस्तम् ॥ ६।१।५॥	
योगविभागे दोषाः ।		सहप्रहणं कर्तव्यमाद्युदात्तत्वे दोषाभावात् । ... १८	
(उद्घोतः) लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रवृत्तिः । ... ५		उभेप्रहणस्य फलाभावः, तस्य सहार्थकत्वम् । १९	
योगविभागप्राप्तदोषवारणम् । समुदायस्यावय- वानतिरेकः ।		प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः, समुदाये-गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् । प्रत्येकमिति वचनवत्सहप्रहणस्य नार्थः ।	
एकाचपदे बहुव्रीहौ दोषोपपादनम् । तद्वृणसं- विज्ञानवर्णनम् । ... ६		जक्षित्यादयः षट् ॥ ६।१।६॥	
द्विवचने पक्षद्वयोपपादनम् । स्थाने द्विवचनपक्षे दोषः ।		वेधीत्यर्थं सप्तप्रहणं कर्तव्यम् । ... २१	
(प्रदीपः) सूत्राक्षरैः पक्षद्वयोपपादनम् । ... ७		स्वरातिरिक्तमभ्यस्तकार्यं परस्मैपदे न । अतद्वृणसं- विज्ञानो बहुव्रीहिः ।	
स्थाने द्विवचनपक्षे दोषोपपादनम् । द्विःप्रयोगो- पपादनम् ।		तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७॥	
द्विःप्रयोगपक्षे आक्षेपः, तन्निरासश्च । ... ८		छन्दोप्रहणं कर्तव्यम् । ... २२	
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तन्निरासश्च । ... ९		अन्येषां दीर्घदर्शनात्तुजादीनां कचिददर्शनाच्चार- म्भणीयं सूत्रम् ।	
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तन्निरासश्च । एतत्पक्षोपो- द्वलकं श्लोकवार्तिकम् । ... ११		लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८॥	
अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६।१।२॥		धातुपदप्रयोजनम् । जागर्तेर्वावचनम् । अन- भ्यासप्रहणाक्षेपः । छन्दसि वावचनम् ।	
अजादेरित्यत्र कर्मधारयोपपादनम् । प्रथमनिवृ- त्तिर्वक्तव्या । असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायः ।		(प्रदीपः) चङीत्येतदर्थमभ्यासप्रतिषेधोपयोगः । भाष्यस्य चिन्त्यत्वम् ।	
		(उद्घोतः) प्रतिषेधानर्थक्यवचनात्सन्नताद्यङ्गान्ताद्वा- लोके चङन्तस्यानभिधानम् । ... २३	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सन्यङोः ॥ ६।१।९ ॥	
सूत्रे षष्ठी सप्तम्योर्विचारः । सप्तम्यन्तत्वे दोषो-	
पन्यासः । प्रकृतदोषस्योभयसाधारण्यम् । ...	२४
षष्ठ्यन्तत्वे दोषः । धातुनामनेकार्थत्वम् । ...	२५
द्विवचने समुदायादेशे दोषः । ...	२६
दाश्वान् साह्वान् मीङ्गान् ॥ ६।१।१२ ॥	
निपातनसाधनम् । कृचादीनां के उपसंख्यानम् ।	२८
उपसंख्यानम् । विप्रतिषेधोपसंख्यानम् । ...	२९
अथ द्वितीयमाह्निकम् ।	
ध्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६।१।१३ ॥	
संप्रसारणे अतिप्रसङ्गः । ...	३१
वर्णग्रहणात्सिद्धिः । वर्णग्रहणसिद्धौ दोषः । सिद्धं	
तूत्तरपदवचनात् । ...	३२
निर्दिश्यमानस्यादेशाभावः । अनन्यविकारेऽन्य-	
सदेशस्य । अनन्यविकार इत्यस्य प्रयोजनम् ।	३३
यच्च भमित्यस्य विषये कार्यकालपक्षोपस्थापनम् ।	
सृजेर्बुद्धिविधौ प्रयोजनम् ।	
(उद्ध्येतः) विधौ परिभाषोपतिष्ठते-इत्यस्याभावः ।	
अफटारसंज्ञासु कार्यकालपक्षाभावः ।	
एकदेश्युक्तिकथनञ्च । ...	३४
अनन्यविकार इत्यस्य प्रयोजनम् । अनन्य-	
विकार इत्यस्याश्रयणे दोषोपपादनम् । ...	३५
अनन्यविकार इत्यस्याः स्थापनम् ।	
बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥	
मातृचमातृकमातृषु संप्रसारणविधिः ।	
ग्रहिज्यावयव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छति-	
मृज्जतीनां डिति च ॥ ६।१।१६ ॥	
वयि ग्रहणाक्षेपः । ...	३६
वयिग्रहणप्रयोजनम् । न विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति,	
प्रयोजनाक्षेपः । ...	३७
लित्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ६।१।१७ ॥	
ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिमृज्जतीनामविशेषः । वृश्च-	
तिविषये भाष्यविरोधः । उभयेषां पदप्रयो-	
जनम् । हलादिशेषात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन ।	
संप्रसारणन्तदाश्रयं च बलवत् । ...	३८
बलवत्त्वप्रयोजनम् । प्रयोजनान्यथासिद्धिः ।	
उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्-उभयेषा-	
मभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् । व्यचेः	
कुटादिषूपसंख्यानम् । ...	३९
स्वापेध्रुडि ॥ ६।१।१८ ॥	
चङ्ग्रहणं निष्फलम् ।	
न वशः ॥ ६।१।२० ॥	
अत्र यज्जिऽनुवृत्तिः ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शृतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥	
आश्रम्योः शुभावः क्षीरहविषोः । ...	४०
श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः ।	
प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥	
आहृपूर्वादन्धूधसोः । ...	४१
‘आहृपूर्वाच्चैष नियमः’ इति भाष्यस्य प्रदीपोद्घोत-	
योर्व्याख्यानभेदः ।	
विभाषा श्वेः ॥ ६।१।३० ॥	
श्वेलिख्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । ...	४२
हः संप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य	
च ॥ ६।१।३२-३३ ॥	
योगविभागः । योगविभागफलम् । ...	४३
अपस्पृधेथामानुचुरानुहुश्चिच्युषे तित्याज	
श्राताः श्रितमाशीराशीर्तः ॥ ६।१।३६ ॥	
निपातनविषयदर्शनम् । ...	४५
न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६।१।३७ ॥	
सूत्रप्रयोजनम् । ...	४६
संप्रसारणपदप्रयोजनम् । ...	४७
ऋचि त्रेहत्तरपदादिलोपः । ...	४८
वश्वास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६।१।३९ ॥	
वश्वात्यप्रत्याख्यानम् ।	
अथ तृतीयाह्निकम् ।	
आदे च उपदेशेऽशिति ॥ ६।१।४५ ॥	
एच उपदेशपदान्वयः । ...	४९
नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा हार्थगतिः ।	५०
अशितिपदे पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधवर्णनम् ।	
पक्षद्वये दोषदर्शनम् । ...	५३
पर्युदासे दोषोद्धारः । प्रातिपदिकस्यात्वाप्राप्ति-	
वर्णनम् । ...	५४
क्रीड्जीनां णौ ॥ ६।१।४८ ॥	
आत्वे णौ लीयतेरूपसङ्ख्यानम् । ...	५५
सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ६।१।४९ ॥	
सिध्यतेरज्ञानार्थस्य । अन्यथाऽनिष्टप्रसङ्गः ।	
(प्रदीपः) तपः सेधयतीत्यत्र ज्ञानार्थत्वम्, राजकुले	
देवदत्तं साधयतीत्यत्राज्ञानार्थत्वम् । ...	५६
मीनातिमिनोतिदीङां व्यपि च ॥ ६।१।५० ॥	
आत्वे उपदेशवचनमिष्टप्रत्ययसिद्ध्यर्थम् । ...	५७
उपदेशपदानुवृत्त्या सिद्धम् । न चान्यार्थं प्रकृत-	
मन्यार्थं भवति, न हि गोधासर्पन्ती सर्पणा-	
दहिर्भवति ।	
अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति, शाल्यार्थं कुल्याः	
प्रणीयन्ते पानीयञ्च पीयते ।	

	विषयाः	पृष्ठाङ्कः
	पूर्वोत्तरसूत्रद्वयविषयकं वार्तिकम्—निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः । ... ५८	
	विभाषा लीयते ॥ ६।१।५१ ॥ (उद्घोतः) शिकरणसामर्थ्यादिति प्रदीपोक्तेश्चिन्यत्व- प्रदर्शनम् ।	
	बिभेतेहेतुभये ॥ ६।१।५६ ॥ हेतुभये हेतुरेव भयमिति विग्रहः ।	
	सृजिदशोर्झलयमकिति ॥ ६।१।५८ ॥ असि सङ्ग्रहणम् । ... ५९ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानम् ।	
	शीर्षं ऋच्छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥ तद्वा अथर्वणः शिरः ।	
	ये च तद्धिते ॥ ६।१।६१ ॥ अचि शीर्ष इति वार्तिकस्य सूत्रेषु प्रक्षेपः । ... ६०	
	पद्मोमासहन्निशसन्यूपन्दोषन्यकञ्शकनुद- नासञ्शसम्प्रभृतिषु ॥ ६।१।६३ ॥ ककुहोषणी याचते महादेवः । मांस्युत्सुनामुप- सङ्गधानम् । ... ६१ नस् यत्तस्रुदेषु ।	
	धात्वादेः षः सः ॥ ६।१'६४ ॥ धातुग्रहणप्रयोजनम् । सादेशे सुब्धात्वादीना- म्प्रतिषेधः । ... ६२ षकारोपदेशे प्रयोजनम् । अज्दन्यपराः षोपदेशाः स्मिब्स्वादिसिदिस्वजिस्वप्थ, सृप्यादिवर्जम् ।	
	णौ नः ॥ ६।१।६५ ॥ णकारोपदप्रयोजनम् । ... ६३ सर्वे षोपदेशाः, नृतिनन्दिनर्दिनकिनाटिनाथृना- धृनृवर्जम् ।	
	लोपो व्योर्वलि ॥ ६।१।६६ ॥ व्योलोपे कावुपसंख्यानम् । ... ६४ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । असिद्धं बहि- रङ्गमन्तरङ्गे । ... ६५ अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः, आस्त्रमाणं छान्दसाद्वर्णलोपात् ।	
	वेरपृक्तस्य ॥ ६।१।६७ ॥ द्विजागृह्योः प्रतिषेधः । अनुनासिकः परोऽ- स्मिन् सोऽयमनुनासिकपरः । ... ६६ अनुनासिकवकारग्रहणं वेरिति ।	
	हल्ह्रद्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६।१।६८ ॥ अपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्न लोपाभावः पच- क्षिलादौ । ज्ञापकैर्न सिध्यति । ... ६७ एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६।१।६९ ॥ ... ६९ (प्रदीपः) अन्तरङ्गनापि विधीनं बहिरङ्गो दुग्नाधते ।	

विषयाः पृष्ठाङ्कः

शेष्ठछन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥
जसादिषु छन्दसि वादचनं प्राङ्गौचड्युपधायाः ।
ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६ । १ । ७१ ॥ ... ७२
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । निर्दिश्यमानस्यादेशा-
भवन्ति । नविवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा
ह्यर्थगतिः ।... .. ७३

संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥
अयं योगः शक्यो वक्तुम् । अधिकरणं त्रिवि-
धम्—व्याकमौपश्लेषिकमभिव्यापकं च ।
(प्रदीपः) संहितालक्षणम् । निर्दिष्टग्रहणवैफल्यम् ।
अधिकरणोदाहरणानि ।
(उद्घोतः) निर्दिष्टग्रहणप्रयोजनम् । व्यापकाधारस्य
मुख्यत्वम् । नैषा परसप्तमी, किन्तर्हि ?
सप्तसप्तमी ।... .. ७४
अवग्रहे तु सम्प्रदाय एव शरणम् ।
आङ्माङोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥
आह्माङोः सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः ।
(उद्घोतः) अङ्निमाशब्दो नास्ति तेन 'मास्तु' इति
प्रामादिकम् ।
दीर्घात् । पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७५-७६ ॥
विश्वजनादीनां विकल्पः ।
इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥
इग्रहणप्रयोजनम् । जश्च न सिद्धं यणमत्र पश्य । ७५
यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः । दीर्घस्य यण् ।
ह्रस्व इति प्रवृत्तम् । सम्बन्धवृत्त्या ।
(उद्घोतः) वैकल्पिकेष्वनुष्ठानपक्ष एव ज्यायान् । ... ७६
गुणवृद्धिबाध्यम् । यणादेशः कुतपूर्वस्य । ... ७७
सामर्थ्ययोगाच्चहि किञ्चिदस्मिन्पश्यामि शाले
यदनर्थकं स्यात् ।
वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६ । १ । ७९ ॥
वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः । ... ७८
योगविभागनियमात्सिद्धिः । गोर्यूतौ छन्दसि ।
अध्वपरिमाणे च ।
घातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ६ । १ । ८० ॥
एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः ।
क्रयस्तदर्थे ॥ ६ । १ । ८२ ॥
तत्पदार्थनिर्वचनम् ।
(प्रदीपः) भाषायां वैशब्दोऽसाधुः ।... .. ७९
(उद्घोतः) क्रयविक्रययोर्लक्षणम् ।
भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ६ । १ । ८३ ॥
हृदय्यादीनामुपसंख्यानम् ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथ चतुर्थमाह्निकम् ।	
एकः पूर्वपरयोः ॥ ६ । १ । ८४ ॥	
एकपदप्रयोजनम् । ...	८०
पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् । अनयोः पुलयोः कटं	
कुरु । एकवाक्यभावात् । अर्थात्प्रकरणाद्वा	
लोकवत् ।	
(उद्ध्योतः) भूतभवन्यायः । ...	८१
अवयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः । वसन्ते ब्राह्मणो-	
ऽमीनादधीत । गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः ।	
(उद्ध्योतः) गुणः कृतात्मसंस्कारन्यायः । अनुवाद्यगता	
संख्याऽविवक्षिता, विधेयगता विवक्षितैवेति	
मीमांसकसरणिरेवास्माकम् । ...	८२
धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानात् । लोके ह्युभयथा	
दर्शनं-अवयवेनानवयवेनापि ।	
(उद्ध्योतः) धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रह-	
णम्, तेषां लक्षणानि च । ...	८३
पूर्वपरग्रहणप्रयोजनम् । ...	८५
अन्तादिवच्च ॥ ६ । १ । ८५ ॥	
सूत्रप्रयोजनम् ।	८६
अन्तवत्त्वे प्रयोजनानि । ...	८७
आदिवत्त्वे प्रयोजनानि । ...	९१
अन्तादिवद्भावनिषेधवचनानि । ...	९२
न वा ताद्रूप्यातिदेशात् ।	
षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ६ । १ । ८६ ॥	
सूत्रप्रयोजनम् । सूत्राक्षेपः, समर्थनञ्च । ...	९३
(उद्ध्योतः) षत्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र बहिरङ्गपरिभाषा-	
प्राप्तिरेव न । तस्या अनित्यत्वं तुक्यसिद्ध-	
वचनात् ।	
नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येव ।	
आहुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥	
पदकृत्यम् । ...	९५
गुणपदप्रयोजनम् । तपरपदस्यार्थः । डिशीटा-	
मुपसंख्यानम् । ...	९६
न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ।	
त्येधत्पूर्वसु ॥ ६ । १ । ८९ ॥	
रूपग्रहणं धातुग्रहणं वा । धातुग्रहणे इणीका-	
रादौ प्रतिषेधः । योगविभागात्सिद्धम् ।	
श्रोतः) मा भवान्प्रेदिधदित्यादेरनभिधानम् । ...	९७
येन ना प्राप्तिन्यायः । पुरस्तादपवादा अनन्तरा-	
न्विधीन्वाधन्ते । अक्षराद्वहिन्याम् । प्राद्वहोढोढ्ये-	
वैच्येषु । स्वाकीरेरिणोः । ऋते च तृतीयासमासे ।	
ऽ) स्वशब्दाणिनिस्त्वनभिधानाच्च । ...	९८
प्रवत्सतरकम्बलवसन्मानं वर्णे । ऋणदशाभ्यां च ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आटश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥	
चकारप्रयोजनम् ।	
उपसर्गादिति धातौ ॥ ६ । १ । ९१ ॥	
धातुग्रहणप्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं	
प्रति । विप्रतिषेधप्रतिपादनम् । ...	९९
अत्रत्यः कुण्डलपरिवृतो भाष्यकैयटपाठः प्रक्षिप्त	
इति उद्ध्योतः । विप्रतिषेधः । ...	१०२
औतोऽशसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥	
तिङ् प्रितिषेधः । समासाच्च प्रतिषेधः । ...	१०४
एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि । योश्च सर्वे-	
नामस्थाने वृद्धिविधिः । ...	१०५
यथाव इन्द्रेति दर्शनात् ।	
एङि पररूपम् ॥ ६ । १ । ९४ ॥	
एकनिपातत्वं-त्वे, न्वै । एवे चानियोगे इत्या-	
द्युपसंख्यानम् । ...	१०६
ओमाङोश्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥	
चकारोऽनर्थक इति सौनागाः ।	
उत्सपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥	
अथवद्ग्रहणे नानर्थकस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः	
प्रतिपदोक्तस्यैव ।	
अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६ । १ । ९८ ॥	
अनेकाग्रहणं कर्तव्यम् ।	
(प्रदीपः) प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम् । अर्थवत्परिभाषाऽनि-	
त्यत्वम् । अनागमकानां सागमका आदेशाः ।	
यदागमन्यायः ।	
(उद्ध्योतः) आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवा-	
र्थवत्वम् । अर्थवतो ह्यागम इत्यस्यागमाभा-	
वेऽर्थवतः । ...	१०७
अथ पञ्चममाह्निकम् ।	
नामेडितस्यान्यस्य तु वा ॥ ६ । १ । ९९ ॥	
नित्यमात्रेडिते ङाचि । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः ।	
अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१ ॥	
सवर्णे ऋति ऋ वा, लृति लृवा ।	
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६ । १ । १०२ ॥	
प्रथमपदार्थनिरूपणम् । ...	१०८
प्रथमपदार्थे विप्रतिपत्तयः ।	
(उद्ध्योतः) छत्रिन्यायः । ...	१०९
प्रथमयोर्विभक्तयोर्ग्रहणम् । सवर्णपदप्रयोजनम् ।	११०
अभि पूर्व इति पृथक्करणफलम् । योगविभागो-	
पन्यासः । ...	१११
योगविभागफलम् । योगविभागे दोषाः ।	११२
ज्ञापकेनेष्टसिद्धिः ।	११३
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६ । १ । १०३ ॥	
अव्याप्ति-अतिव्याप्तिपरिहारः श्लोकेन । ...	११५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अग्निं पूर्वः ॥ ६।१।१०७ ॥ वा छन्दसि ।	
सम्प्रसारणाच्च ॥ ६।१।१०८ ॥ वा छन्दसि । ... ११६	
सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम् । असम्प्रसारणात्सिद्धम् । कार्यकृतत्वाद्वा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः कृतुभिर्यजेत । ... ११७	
दीर्घत्वे दोषवारणम् । एकादेशप्रकरणे-विप्रतिषेधोपसंख्यानम् । ... ११८	
अन्तरङ्गबलीयस्त्वज्ञापनम् । १२०	
ज्ञापकप्रयोजनानि । १२१	
व्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥ विकृतनिर्देशप्रयोजनम् ।	
(प्रदीपः) ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ।	
(उद्ध्योतः) समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावः । ग्रहणवतेत्यस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वम् । अभिव्यक्तपदार्थन्यायः । ... १२२	
अतो रोरभुतादभुते ॥ ६।१।११३ ॥ अभुतादभुते प्रयोजनम् ।	
(प्रदीपः) प्रकृतिभावविधानज्ञापकात्स्वरसन्धिप्रकरणे भुतस्य सिद्धत्वम् ।	
(उद्ध्योतः) ज्ञापनस्य फलाभावाच्चिन्त्यत्वम् । ... १२३	
नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥ प्रतिषेधविषयनिर्वचनम् ।	
(उद्ध्योतः) अनन्तरस्य विधिरितिन्यायः । व्याप्तिन्यायः । ... १२५	
अवङ्स्फोटायनस्य ॥ ६।१।१२३ ॥ गोरग्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् । ... १२६	
इन्द्रे च ॥ ६।१।१२४ ॥ इन्द्रादाविति वक्तव्यम् ।	
(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य प्रत्ययविधिविषयत्वम् । ... १२७	
भुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥ नित्यग्रहणप्रयोजनम् । अजग्रहणफलम् । ... १२८	
आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१।१२६ ॥ आङोऽनर्थकस्येति बहुलग्रहणाच्च वक्तव्यम् । ... १२९	
इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वस्य ॥ ६।१।१२७ ॥ चकारप्रयोजनम् । अकृतकारि खल्वपि शाकल्यमभिवत् । कृतकारि खल्वपि शाकल्यं पर्जन्यवत् । १३०	
ऋत्यकः ॥ ६।१।१२८ ॥ सूत्रप्रयोजनम् ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अभुतवदुपस्थिते ॥ ६।१।१२९ ॥ उपस्थितोऽनार्घ इतिशब्दः । ... १३१	
वत्प्रयोजनम् ।	
ईश्चाकवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥ ईग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण चाकवर्मणस्याभुतवत् । १३२	
दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥ तपरप्रयोजनम् ।	
सुट् कात्पूर्वः ॥ ६।१।१३५ ॥ कात्पूर्वग्रहणप्रयोजनम् । ... १३३	
स्थाने द्विवचनपक्षः, द्विःप्रयोगो द्विवचनमिति पक्षश्च ।	
उपदेशिवद्भावोपसंख्यानम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण ।	
पूर्वं धातुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । ... १३७	
सुट् कात्पूर्वान्तपक्षः । अथवा परादिः करिष्यते । अभक्तः करिष्यते । ... १३९	
अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ ६।१।१४२ ॥ सूत्रस्य विषयविशेषेऽवस्थापकं वार्तिकम् ।	
अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥ सातत्यशब्दाक्षेपः । ... १४०	
सातत्यशब्दसाधकवार्तिकम् ।	
गोष्णं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥ असेवितग्रहणप्रयोजनभाष्यम् ।	
विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥ ... १४१	
आश्चर्यमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥ 'आश्चर्यमद्भुते' इति वार्तिकार्थसंग्राहकभाष्यम् ।	
मस्करमस्करिणौ वेणुपरिवाजकयोः ॥ ६।१।१५४ ॥ मस्करिन्शब्दव्युत्पत्तिः । ... १४२	
पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥ अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।	

अथ षष्ठमाहिकम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥ पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्येऽनुदात्ता भवन्ति, एकमचं वर्जयित्वा । ... १४३	
अनुदात्ताः पदे-अनुदात्ताः पदस्येति न्यासो मतुब्लोपेन मत्वर्थोयाकारेण वारितः । ... १४४	
सूत्रप्रयोजनभाष्यम् । ज्ञापकेन सूत्रवैयर्थ्यम् । १४५	
सूत्रारम्भे दोषाः । अस्याधिकारत्वे दोषवारणम् ।	
(प्रदीपः) 'नानेनोदात्तत्वं क्रियते' इति भाष्यपाठभेदः । १४६	

विषयः	पृष्ठाङ्काः
आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥ आशिते कर्तरि निपातनमुपधाक्षीर्षत्वमाद्युदात्त- त्वञ्च । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । पद- कारैर्लक्षणमनुवर्त्यम् ।	
रिक्ते विभाषा ॥ ६।१।२०८ ॥	
विभाषा चेण्विन्धानयोः ॥ ६।१।२१५ ॥ वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः ।	
उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥ उपोत्तमपदाक्षेपः । ... १७७ उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् ।	
अन्तोऽवत्याः ॥ ६।१।२२० ॥	
ईवत्याः ॥ ६।१।२२१ ॥ सूत्रद्वयप्रणयनप्रयोजनम् ।	
चौ ॥ ६।१।२२२ ॥ चोरतद्धित इति वक्तव्यम् । ... १७८	
समासस्य ॥ ६।१।२२३ ॥ ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । ... १८० स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । परिभाषा- ज्ञापकम् । ... १८१	
प्रथमः पादः समाप्तः ।	
अथ द्वितीयः पादः ।	
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥ सूत्रप्रयोजनम् ।	
(प्रदीपः) विधिनियमसम्भवे विधेर्बलवत्त्वम् । ... १८३ असति खत्वपि सम्भवे बाधनं भवति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति, दधि ब्राह्मणेभ्यो दीय- ताम् । ज्ञापकादिना तत्पुरुषादिषु दोषवारणम् । १८४	
तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय- द्वितीयाकृत्याः ॥ ६।२।२ ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य । अव्यये परि- गणनं नञ्कुनिपातानाम् । ... १८६	
सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६।२।११ ॥ सदृशग्रहणाक्षेपः । ... १८७	
इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ ६।२।२९ ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानम् ।	
परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ६।२।३३ ॥ परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन । ... १८८	
आचार्योपसर्जनश्रान्तेवासी ॥ ६।२।२६ ॥ लोकेऽमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति सर्वपूर्वं आनीयते ।	
महान् व्रीह्यपराह्वृष्टीष्वासजावालभारभा- रतहैलिलिरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ६।२।३९ ॥ सूत्रप्रयोजनम् । ... १८९	

विषयः	पृष्ठाङ्काः
कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यम् ॥ ६।२।४२ ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते । दासीभारादीनामिति च । पण्यकम्बलः संज्ञायाम् । ... १९०	
अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥ अहीने द्वितीयाऽनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ।	
गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥ अनन्तरग्रहणाक्षेपः । ... १९१ अनन्तरपदप्रयोजनम् । ज्ञापकादिना साधनम् । अनन्तरपदस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणा- र्थत्वम् । ... १९२ परिभाषाप्रयोजनम् ।	
तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥ कृद्ग्रहणं कृदुपदेशे ताद्यर्थमिदर्थं च । ... १९५	
अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६।२।५२ ॥ अनिगन्तपदाक्षेपप्रयोजनम् । ... १९६ चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये विप्रतिषेधेन । विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरो विप्रतिषेधेन । चित्स्वराद्धारिस्वरो विप्रतिषेधेन । ... १९७ कृत्स्वराद्धारिस्वरो विप्रतिषेधेन । युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन । ... १९८	
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥ पदकृत्यभाष्यम् । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः ।	
दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ६।२।८२ ॥ जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मादन्यात्पूर्वं बहुचो विप्रतिषेधेन ।	
न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ६।२।९१ ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसि उप- संख्यानम् । ... १९९	
अन्तः । सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ ६।२।९२, ९३ ॥ गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ।	
उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ ६।२।१०५ ॥ सूत्रनिर्देशोपपादकभाष्यम् । ... २००	
बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥ विप्रतिषेधोपसंख्यानम् । अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वादीनामुपसंख्यानम् ।	
उदराश्वेषु ॥ ६।२।१०७ ॥ क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्यां विप्रतिषेधेन ।	
सोर्मनसी अलोमोषसि ॥ ६।२।११७ ॥ सोर्मनसोः कपि पूर्व विप्रतिषेधेन ।	
कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययी- भावे ॥ ६।२।१२१ ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन । २०१	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६॥	
अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥	
चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो विप्रतिषेधेन ।	
कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥	
कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ।	
अथ द्वितीयमाह्निकम् ।	
गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥	
पदकृत्यभाष्यम् । ... २०२	
कृद्ग्रहणाक्षेपः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्ग- संज्ञे भवतः । ... २०३	
कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवति, क्रियावदपि । २०४	
अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥	
समासस्यान्त उतोत्तरपदस्येति प्रश्नः ।	
समासस्यान्ते दोषाः । ... २०५	
उत्तरपदस्यान्ते दोषाः । प्रकरणाच्च समासान्तो- दात्तत्वम् । तस्मिन् पक्षे दोषाः, वारणञ्च । ... २०६	
कारकाद्भुतश्रुतयोरेवाशिषि ॥ ६।२।१४८ ॥	
उभयतो नियमः क्रियते-कारकाद्भुतश्रुतयोरेवा- शिषि, आशिष्येव कारकाद्भुतश्रुतयोरिति ।	
संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥	
ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ।	
बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ ६।२।१७५ ॥	
बहोर्नञ्वदतिदेशः । ... २०७	
बहोर्नञ्वदतिदेशो विदेशस्थमपि नञः कार्यं बहोर्थया स्यात् ।	
उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं ॥ ६।२।१७७ ॥	
मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं विप्रतिषेधेन ।	
अभेर्मुखम् । अपाच्च ॥ ६।२।१८५, १८६ ॥	
अभेर्मुखमपाच्चाधुवार्थमबहुव्रीह्यर्थं च । ... २०८	
स्फिगपूतवीणा० ॥ ६।२।१८७ ॥	
स्फिगपूतग्रहणमर्थवार्थमबहुव्रीह्यर्थं च ।	
अतेरकृत्पदे ॥ ६।२।१९१ ॥	
अतेर्धातुलोपे ।	
द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥	
मूर्धनि अकारान्तग्रहणमुत नकारान्तग्रहणम् ।	
पक्षद्वये दोषाः । ... २०९	
यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद- नित्यम् ।	
एवं तर्हि ज्ञापयति-विभाषा समासान्तो भवति । २१०	
परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥	
परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।	
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यतः । ... २११	
इति द्वितीयः पादः ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथ तृतीयः पादः ।	
अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥	
अलुगधिकारः प्रागानङ्, उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् । उत्तरपदाधिकारप्रयोजनानि । २१२	
उपसंख्यानवार्तिकानि । ... २१३	
अपो योनियन्मतुषु ।	
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥	
ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ।	
ओजः सहोभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥	
अञ्जस उपसंख्यानम् ।	
पुंसानुजादीनामुपसंख्यानम् । ... २१४	
आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥	
आत्मनश्च पूरणे, अन्यार्थे च ।	
वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।	
परस्य च ॥ ६।३।७, ८ ॥	
आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम् । ... २१५	
हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम् ॥ ६।३।९ ॥	
उपसंख्यानम् । ... २१६	
निपातनेनोपसंख्यानप्रत्याख्यानम् ।	
कारनास्त्रि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥	
प्राप्तविभाषायां दोषाः । ... २१७	
अप्राप्तविभाषायान्दोषो वारणञ्च ।	
प्राप्तविभाषायां दोषवारणम् । ... २१८	
मध्याह्नौ ॥ ६।३।११ ॥	
गुरावन्ताच्च ।	
बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥	
अत्र घञन्तस्य बन्धशब्दस्य ग्रहणम्, प्रतिषेधे च धातुग्रहणम् ।	
तेन घञन्ते विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेधः ।	
तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥	
बहुलवचनादकर्मधारय इति न वक्तव्यम् । ... २१९	
बहुलवचनस्याकृतत्वम् ।	
सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् ।	
षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥	
उपसंख्यानम् । ... २२०	
ऋतो विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥	
विद्यासम्बन्धेभ्यो विद्यासम्बन्धेषु, योनिसम्ब- न्धेभ्यो योनिसम्बन्धेष्विति नियमो न ।	
आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ ६।३।२५ ॥	
आनङ् नकारप्रयोजनं रपरो माभूत् । ... २२१	
ऋकारान्तानां द्वन्द्वे आनङित्यर्थनिर्णयः ।	
देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥	
वायोः प्रतिषेधः । ... २२२	
पुनर्द्वन्द्वग्रहणालोके वेदे च ये सहनिर्वापनि- दिष्टास्तेषां दीर्घः ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(उद्घोतः) भाष्ये लोकपदेनात्र कल्पसूत्रम् । इहलौ ॥ ६ । ३ । २८ ॥ विष्णोः प्रतिषेधः । मातरपितराबुदीचाम् ॥ ६ । ३ । ३२ ॥ पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ६ । ३ । ३३ ॥ पूर्वोत्तरपदयोर्भेदकारस्यारौ निपात्येते । ... २२३	
अथ द्वितीयमाह्निकम् ।	
स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कात् ॥ ६ । ३ । ३४ ॥ समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कमुत यथाकथञ्चित् । पूर्वोत्तरपक्षयोर्दोषश्च । ... २२४ अनूब्रिति न प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदास एव । पुंवद्भावे-स्त्रीप्रत्ययग्रहणं, स्त्रीशब्दग्रहणं, क्य- र्थस्य वा । ... २२५ प्रथमपक्षे दोषाः । पुंवदित्यत्र वतिनिर्देशः काम- चारश्च वतिनिर्देशे, उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । ... २२६ स्त्रीशब्दग्रहणे दोषाः । ... २२८ तृतीये क्यर्थस्य ग्रहणे दोषाः । मध्यमपक्षा- क्षेपः । प्रथमे दोषवारणम् । ... २२९ पट्टीमृदुभाय इत्यत्र पुंवद्भावाभावस्थापनम् । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । ... २३१ परिगणनवार्तिकानि । ... २३२ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६ । ३ । ३६ ॥ मानिन्ग्रहणप्रयोजनम् । न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥ अयं निषेधः पुंवद्भावमात्रस्य । ... २३४ स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६ । ३ । ४० ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि- शिष्टस्यापि । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६ । ३ । ४२ ॥ सूत्रप्रयोजनम् । ... २३५ कुक्कुटाण्डं मृगक्षीरमित्यादौ सतोऽप्यविवक्षा । यथा- अलोमिका एडका, अनुदरा कन्या । विप्रतिषेध- वार्तिकम् । ... २३६ घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु ॥ ६ । ३ । ४३ ॥ वीप्रहणाक्षेपः । ... २३७ इतः पदानुवर्तनेन वीप्रहणप्रत्याख्यानम् । तथाः शेष- स्यान्यतरस्यामिति सूत्रस्थशेषग्रहणप्रत्याख्यानम् । २३८	
अथ तृतीयमाह्निकम् ।	
आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥ महद्भूते आत्माभावसाधकम् । ... २३९ महद्भूते पुंवद्भावसाधनम् ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(उद्घोतः) हरिकारिकामुखेन च्यवन्तार्थः । २४० लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य । गौणमुख्य- योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः । अर्थान्त्रये एतदेवं भवति, शब्दाश्रये वृद्ध्यात्वे । ... २४१ (प्रदीपः) पदान्तरसम्बन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वप्रतीतिः, न प्रातिपदिककार्ये । (उद्घोतः) गौणमुख्यपरिभाषार्थः साकल्येन । ... २४२ उपसंख्यानवार्तिकानि । ... २४३ घाष्टनः संख्यायामवहुनीह्यशीत्योः ॥ ६ । ३ । ४७ ॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम् । विभाषा चत्वारिंशः ॥ ६ । ३ । ४९ ॥ मण्डूकानुवृत्तिः । हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु ॥ ६ । ३ । ५० ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न । (उद्घोतः) प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः । ... २४४ उत्तरपदाधिकार इत्यस्या ज्ञापकम् । (प्रदीपः) संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६ । ३ । ५२ ॥ पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनम् । ... २४५ उपदेशिवद्भवनम् । पद्यत्यर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥ इके चरतानुपसंख्यानम् ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६ । ३ । ५६ ॥ निष्के चोपसंख्यानम् । ... २४६ उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६ । ३ । ५७ ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य क्षीरोदः सिद्ध्यर्थम् ॥ एकहलादौ पूरयितव्ये ॥ ६ । ३ । ५९ ॥ वर्णाः क्रमेणोच्चार्यन्ते नैकदा ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६ । ३ । ६१ ॥ ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे । ... २४७ इयङुवङ्व्ययप्रतिषेधः । अभ्रकुंसादीनाम् ॥ एकतद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥ एकतद्धित उदाहरणम् । उत्तरपद उदाहरणम् । २४८ खित्यनव्ययस्य ॥ ६ । ३ । ६६ ॥ ह्रस्वानुवर्तनेन सूत्रार्थसाधनम् । ... २४९ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६ । ३ । ६८ ॥ प्रत्ययवद्भावप्रयोजनम् । ... २५० सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । श्रियम्मन्यमित्यस्य सिद्धिः । ... २५१ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । मध्येऽपवादाः पूर्वा- न्विधीन्बाधन्ते । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । उत्तरपदाधिकारेऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्ति- कल्पनम् ॥	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कारे सत्यागद्वय ॥ ६।३।७० ॥ अस्तुशब्दोपसंख्यानम् । ... २५२ उपसंख्यानानि । ... २५३	
रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषानिर्णयः ॥	
नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥ नञो ग्रहणे सानुबन्धकप्रयोजनम् । उपसंख्यानम् ।	
तस्मान्नुच्चि ॥ ६।३।७४ ॥ 'अनुणः' इत्यादिसिद्धये नुद परादिः कर्तव्यः, पदादौ च क्रियमाणे 'तस्मात्' इति वक्तव्यम् । २५४	
एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ६।३।७६ ॥ यरोऽनुनासिके-इति पदान्तस्येत्वं तत् । यं विधि- म्प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्वाध्यते । ... २५५	
सहस्र सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥ सादेशे आद्युदात्तनिपातनस्योपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।	
ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥ ग्रन्थान्तेवचनं कालोत्तरपदार्थम् ।	
वोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥ बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । ... २५६ अकारो मतवर्थायः, अथवा मनुक्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।	
प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥ अगवादिष्विति वक्तव्यम् ।	
चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥ ... २५७ ब्रह्मचारिणि निपातनप्रदर्शनम् ।	
दृग्दशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥ दृक्ष उपसंख्यानम् ।	
समः समि ॥ ६।३।९३ ॥	
नहिवृतिवृषि० ॥ ६।३।९१६ ॥ क्विप्रहणाक्षेपः । ... २५८ यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे एव भवति । क्विग्रहणेन ज्ञाप्यते-धातुग्रहणे तदादिविधिः ।	
विश्वदेवयोश्च० सहस्र सन्निः ॥ ६।३।९२, ९५ ॥ छन्दसि द्वियां बहुलम् ।	
इत्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥ ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ।	
ऊदनोर्देशे ॥ ६।३।९८ ॥ वीर्धग्रहणाक्षेपः । ... २५९ वीर्धग्रहणाभावेऽवग्रहे दोषः स्यात् ।	
अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य० ॥ ६।३।९९ ॥ अन्यस्य कारक इत्यत्र दुक्सिद्धार्थं सूत्रभेदः ।	
कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥ कङ्गावे त्रावुपसंख्यानम् ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥ सूत्रावयवार्थबोधः । ... २६० शिष्टलक्षणम् । आर्यावर्तलक्षणम् । शिष्टज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी । ... २६१ उपसंख्यानानि । ... २६२	
दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥ पूर्वग्रहणेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात्-औदुम्बरी राजा ।	
सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६।३।११२ ॥ अवर्णग्रहणाक्षेपः । ... २६३ अवर्णग्रहणफलम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ।	
इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥ अपीत्वादीनामिति वक्तव्यम् ।	
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये० ॥ ६।३।१२२ ॥ अमनुष्यादिति वक्तव्यम् ।	
(उद्ध्योतः) कृत्रिमः-पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्तः । ... २६४ वस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥ तिपदार्थनिर्णयः । सुदत्तमित्यादि थकारान्तम् ।	
चौ ॥ ६।३।१३८ ॥ न चौ प्रत्यङ्गं भवतीत्यनेन ज्ञाप्यते ।	
सम्प्रसारणस्य ॥ ६।३।१३९ ॥ विप्रतिषेधवार्तिकम् । ... २६५ सङ्कटतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ २६६	
तृतीयः पादः समाप्तः ॥	
अथ चतुर्थः पादः ।	
अङ्गस्य ॥ ६।४।१ ॥ प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार उतासप्तमसमा- तेरङ्गाधिकारः । आसप्तमेति निर्णयः । ... २६७ अङ्गस्येति स्थानषष्ठ्याश्रयणे पञ्चम्यन्तस्य चाधि- कारः । अवयवषष्ठ्यादीनामप्रतिपत्तिः । ... २६८ परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात् । अङ्गस्येति सम्बन्धषष्ठीनिर्देशः । ... २६९ यत्रान्ययोगं नापेक्षते षष्ठी सा स्थानषष्ठी । यत्रान्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी । अङ्गाधि- कारप्रयोजनानि । ... २७०-२७१ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्य- यस्यैव । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तवि- ज्ञानम् । ... २७२	
(उद्ध्योतः) प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या ॥	
हलः ॥ ६।४।२ ॥ ऋकारस्य दीर्घोऽणप्रकरणान्न । ... २७३ यथा लक्षणमप्रयुक्ते ॥	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
नामि ॥ ६।४।३ ॥	
नामि दीर्घ आभिचेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुद्भवेत् । २७४	
वचनाद्यत्र तज्जास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम् ॥	
इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ ॥ ६।४।१२ ॥	
सौ च ॥ ६।४।१३ ॥	
हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः । ... २७५	
नियमस्वरूपसाधनम् । इन्हन्पूर्वार्थम्णामिलेको	
योगः । 'शौ' इति द्वितीयः । ... २७६	
अथवाऽविशेषेण नियमः । उपधालक्षण-	
दीर्घत्वस्य नियमः । ... २७७	
अविशेषेण नियमेऽपि दोषाभावः ॥	
अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ६।४।१४ ॥	
दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् । अननुबन्धकग्रहणे न	
सानुबन्धकस्य । ... २७८	
तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकस्य । ... २७९	
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ॥	
अज्ज्ञानगमां सनि ॥ ६।४।१६ ॥	
इहो गमेरिति वक्तव्यम् । ... २८०	
'अचः सनि' इत्येको योगः । 'हनिगम्योश्च'-अचः	
स्थाने जातयोरित्यर्थको द्वितीयः । अच इत्युप-	
स्थानादुपधाया नोपयोगः । ... २८१	
च्छ्रोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥	
ऊठष्ठित्वसाधनम् । 'एत्वेधत्त्यूहसु' इत्यस्यापि	
ठित्वेनाक्षेपपरिहारः । ... २८२	
छिद्ग्रहणानुवर्तनाक्षेपः ।	
(प्रदीपः) वार्णादाङ्गम्बलीयः । नानर्थकेऽलोन्यविधिर-	
नभ्यासविकारे । ... २८३	
छिद्ग्रहणानुवर्तने दोषपरिहारौ ।	
(प्रदीपः) भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान्गुहाति-इति	
'ऋत उत्' इति तपरकरणात् । ... २८४	
अथ द्वितीयमाह्निकम् ।	
असिद्धवदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥	
(प्रदीपः) सूत्रनिर्देशोपपत्तिः । ... २८५	
(उद्घोतः) अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धाश्रयकार्या-	
निवृत्तिः ।	
(भाष्यम्) असिद्धवचनप्रयोजनम् । ... २८६	
अत्रग्रहणप्रयोजनम् । सूत्रप्रयोजनानि । २८७-८९	
असिद्धवदित्यस्याभावे श्लोकवार्तिककारोक्त-	
दोषाः । ... २९०-९१	
सूत्रारम्भे वसुसंप्रसारणमज्जिधौ सिद्धम् ।	
समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । ... २९२	
अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति-अत्रग्रहणं व्यर्थं	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सत्समानाश्रयत्वं ज्ञापयति तत्तु यथा कथञ्चित् । २९३	
उपसंख्यानवार्तिकानि ।... २९४-९५	
आलोऽर्थप्रतिपादनम् ।	
आलो मर्यादार्थत्वे दोषाः । ... २९६-९७	
आलोऽभिविध्यर्थत्वे दोषाः । ... २९८	
श्रावलोपः ॥ ६।४।२३ ॥	
श्रमि शकारग्रहणप्रयोजनम् । ... २९९	
अनिदितां हल उपधायाः क्लृप्ति ॥ ६।४।२४ ॥	
लङ्गिकम्प्योरुपसंख्यानम् । वुंहेरन्यनिटि । ३००	
वृद्धिः प्रकृत्यन्तरम् । रञ्जेणौ मृगरमणे ।	
घिनुणि रजकरजनरजःसु चोपसंख्यानम् । ३०१	
शास इदङ्गुलोः ॥ ६।४।२४ ॥	
आशासः क्वावुपसंख्यानम् । वर्णाश्रये नास्ति	
प्रत्ययलक्षणम् । सूत्रस्य नियामकत्वोपपादनम् । ३०२	
नियमस्वरूपदर्शनम् ।	
अनुदात्तोपदेशः ॥ ६।४।२७ ॥	
'वाऽमः' इति वार्तिकेन 'वा ल्यपि' इति सूत्र-	
प्रत्याख्यानम् ।	
गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥	
गमादीनामिति वक्तव्यम् । ऊङ् च गमादीनाम् । ३०३	
जनसनखनां सञ्ज्ञलोः ॥ ६।४।४२ ॥	
सञ्ज्ञलोरिति समुच्चयः । योगविभागेन झल्यग्रहण-	
प्रत्याख्यानम् । विप्रतिषेधवार्तिकम् ।... ३०४	
विप्रतिषेधाक्षेपः । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो-	
ऽभावादुत्तरस्य । घुमास्थेतिज्ञापकेन विप्रतिषेध-	
स्थापनम् । ... ३०५	
हल्ग्रहणस्य व्यवस्थार्थत्वम् । ... ३०६	
हल्ग्रहणस्य विप्रतिषेधज्ञापकत्वम् ।	
सनः क्तिचि ॥ ६।४।४५ ॥	
अन्यतरस्यां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यमते	
लोपपदस्यापि प्रत्याख्यानम् ।	
आर्घघातुके ॥ ६।४।४६ ॥	
अधिकारप्रयोजनम् । ... ३०७	
अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।	
अलोप इत्वमेत्वञ्च चिण्वद्भाषश्च स्त्रीयुटि । ३०८-०९	
अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।४७ ॥	
अस्जो रोपधयोरलोप आगमो रन्विधीयते ।	
संप्रसारणे विप्रतिषेधेन । ... ३१०	
विप्रतिषेधाक्षेपे न्यासान्तरम् । ... ३११	
विप्रतिषेधप्रत्याख्यानम् ।	
अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥	
पूर्वविप्रतिषेधः ।... ३१२	
स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, न, इष्टवाची	
परशब्दः ।	

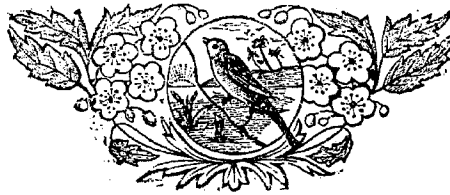
विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥		अटा सिद्धे आङ्गचनप्रयोजनानि । ... ३३०	
यलोपे वर्णग्रहणे दोषाः । ... ३१३		अचि शुधातुभ्रवां य्वोरियङ्बुवङ्गौ ॥ ६।४।७६ ॥	
यग्रहणे सङ्घातग्रहणम् । सङ्घातग्रहणे दोषाः । ३३४		इयङादिप्रकरणे तन्वादीनाञ्छन्दसि बहुलम् ॥ ३३१	
पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः ।		परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	
णेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥		गतिकारपूर्वस्यैवेत्यत इति परमनियमित्यत्र न	
अनिटिग्रहणप्रत्याख्यानम् । ... ३१५		दोषः । यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य, असंयोग-	
निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥		पूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः । धातुना संयोगस्य विशेषणा-	
सेट्ग्रहणप्रयोजनम् । ... ३१६		दिष्टार्थसिद्धिः । ... ३३२	
सेट्ग्रहणाभावे दोषाः । उपसंख्यानवार्तिकम् । ३१७		वर्षाभ्रश्च ॥ ६।४।८४ ॥	
वृथादीनां छन्दोविषयत्वात्सिद्धम् ।		वर्षाहन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् ॥	
अयामन्तालवाय्ये ॥ ६।४।५५ ॥		हुश्रुवोः सार्वधातुके ॥ ६।४।८७ ॥	
इत्नुः क्तुरिति पक्षद्वयोपस्थापनम् ।		हुश्रुग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात् । ... ३३३	
पक्षद्वयेऽपि दोषप्रदर्शनम् । ... ३१८		यङ्लुक्छन्दसत्वात् हुश्रुग्रहणानर्थक्यम् ।	
दोषद्वयनिराकरणम् ।		हुश्रुग्रहणसामर्थ्याद्यङ्लुक्भाषायामपि ॥	
ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५६ ॥		ऊदुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	
लघुपूर्वस्येति न्यासं प्रकल्प्य दोषकथनम् । ३१९		गोहिग्रहणं विषयार्थं यत्रास्यैतद्रूपम् । अयादेश-	
पञ्चम्यन्तपक्षस्थापनम् ।		प्रतिषेधार्थम् । ... ३३४	
विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥		विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनाभावः ॥	
आपः सानुबन्धकग्रहणम् । ... ३२०		दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	
सानुबन्धकनिर्देशो लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-		अत्रापि विकृतग्रहणस्य समानाश्रयवचना-	
पदोक्त्येवनेन प्रत्याख्यातः ।		त्फलाभावः । ... ३३५	
अथ तृतीयमाहिकम् ।		चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	
स्यसिचूसीयुट्तासिषु ॥ ६।४।६२ ॥		चिण्णमुलोर्णित्यवेतानां यङ्लोपे च समाना-	
भावकर्मणोर्ये स्यादयः । भावकर्मवाचिनि ये		श्रयवचनान्नोपसंख्यानम् ।	
स्यादयः । पक्षद्वयेऽपि दोषाः । ... ३२१		छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	
पक्षद्वयेऽपि दोषोद्धारः । कस्यायमिद् भवति । ३२२		अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । ... ३३६	
भावकर्मणोरिति पक्षे सीयुटो न प्राप्नोति ।		घसिभ्रसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	
यावानिण्णाम स वलादेरार्धधातुकस्येति पक्षे		अचीलधिकारादलीत्युक्तम् । हल्ग्रहणानर्थक्य-	
चिण्वद्भावश्चाविशेषितः । ... ३२३		मन्यत्रापि दर्शनात् ।	
उदात्तानुदात्तेभ्योऽप्यनेनैवेद् भवति । ... ३२४		हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥	
सूत्रप्रयोजनानि । उपदेशपदप्रयोजनम् । ... ३२५		हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः । ... ३३७	
विप्रतिषेधवार्तिकम् । सकृद्रतौ विप्रतिषेधे यद्वा-		निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । शब्दान्तस्य च	
धितं तद्वाधितमेव । ... ३२६		प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति । हेरित्यत्र हकारमात्रं	
आतो लोप इटि च ॥ ६।४।६४ ॥		निर्दिश्यत इकास्तूच्चारणार्थः । ... ३३८	
इङ्ग्रहणाक्षेपः ।		चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥	
(प्रदोषः) इङ्ग्रहणे चत्वारः पक्षाः । इङ्ग्रहणप्रयोजनम् । ३२७		चिणो लुकि तग्रहणम्, तलोपस्य चासिद्धत्वम् ।	
घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥		अथवा क्तितीति वर्तते । ... ३३९	
इत्वे वकारप्रतिषेधो घृतपावान इति दर्शनात् ।		उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥	
धीवरी पीवरीति ध्याप्योः सम्प्रसारणम् । ... ३२८		उकारात्प्रत्ययादिति, उकारान्तात्प्रत्ययादिति वा ।	
न माङ्ग्योने ॥ ६।४।७४ ॥		यथेच्छसि तथाऽस्तु । एकत्र तदन्तविधिना, अप-	
अस्मिन् सूत्रे 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्तः' इत्यतोऽ-		रत्र व्यपदेशिवद्भावेन । 'छन्दसि वा' इति च	
टोऽनुवर्तनात् अडादोरयं प्रतिषेधः । अटोऽनु-		वक्तव्यम् । ... ३४०	
वर्तने दोषाः । ... ३२९		अत उत् सार्वधातुके ॥ ६।४।११० ॥	
		सार्वधातुकपदप्रयोजनम् । तस्योत्तरार्थत्वञ्च । ३४१-४२	

विषयः	पृष्ठाङ्काः
सार्वधातुकग्रहणं स्पष्टार्थम्, भूतमात्रेऽपि सार्व- धातुके यथा स्यादित्यर्थः ॥	
श्रसोरलोपः ॥ ६।४।१११ ॥	
अत्र तपरकरणं प्रत्याख्यातम् ।	
इहरिद्रस्य ॥ ६।४।११३ ॥	
दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः स च सिद्धः प्रत्यय- विधौ । दरिद्रस्येति सौत्रोऽयं निर्देशः । ... ३४३	
अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अद्यतनीशब्दः पूर्वा- चार्यप्रसिद्धा लुङ्वाचकः ।	
अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६।४।१२० ॥	
लिङ्गिभित्तो य आदेशस्तदादेर्न । ... ३४४	
अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाद्वभणतुरित्यादावेत्वं प्रा- प्नोति । फलिभजिग्रहणं ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्ध- त्वस्य । शसिदयोः प्रतिषेधात्पेचतुरित्यादौ न दोषः । दम्भ एत्वं नलोपस्यासिद्धत्वात् । ... ३४५	
श्रसोरत्वे तकारेण ज्ञायते-अनिल्योऽयं विधिरिति ।	
थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥	
थल्ग्रहणं समुच्चयार्थं-थलि च सेटि किति च सेटीति । तृफलभजेति ज्ञापनात्-‘शशरिथ’ इत्यादौ न । ... ३४६	
राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥	
राधादिषु स्थानिनिर्देशः । अनर्थकेऽलोन्यविधिर्न, नैतस्याः प्रयोजनानि । अत इति वर्तत इति अका- रस्य भविष्यति ।	
अर्धेणस्त्वसावनजः । मघवा बहुलम् ॥ ६।४।१२७,१२८ ॥	
अर्धेणस्त्वमघोनश्च न शिष्यं छान्दसत्वात्, छन्दस्युभयदर्शनात् । ... ३४७	
अथ चतुर्थमाहिकम् ।	
पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥	
पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यं, सर्वदेशप्रसङ्गात् । न वा निर्दिश्यमानस्यादेशात् । निर्दिश्यमानपरि- भाषाप्रयोजनानि । ... ३४८	
निर्दिश्यमानपरिभाषा नापूर्वा किन्तु ‘षष्ठी स्थाने- योगा’ इत्यनेनोच्यते ।	
वाह ऊर् ॥ ६।४।१३२ ॥	
संप्रसारणेन कृतत्वादूच्चचनमनर्थकम् । तच्चा- न्तरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । ... ३५०	
श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥	
नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् । छान्द- सत्वासिद्धम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य । ३५१	
षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ ६।४।१३५ ॥	
षपूर्वादीनां पुनर्वचनमलोपार्थमुतनियमार्थमिति विकल्प्यालोपार्थमिति निश्चितम् ।	

विषयः	पृष्ठाङ्काः
आतो घातोः ॥ ६।४।१४० ॥	
आतो नाप इति वक्तव्यम् । ... ३५२	
‘आतः’ ‘घातोः’ इति योगविभागेन क्त्वाया- मिल्यादीनां सिद्धिः ॥	
मन्वेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥	
आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात् । ... ३५३	
तिर्विशतेर्ङिति ॥ ६।४।१४२ ॥	
तिग्रहणेऽन्यस्य कस्मान्न भवति ? निर्दिश्यमान- स्यादेशा भवन्तीति ।	
टेः ॥ ६।४।१४३ ॥	
ङित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।	
नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥	
उपसंख्यानवार्तिकानि । ... ३५४	
यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥	
इवर्णस्य-ईकारे किं प्रयोजनकथनम् ? । ... ३५५	
इवर्णस्य-ईकारे प्रयोजनम् ।	
(प्रदीपः) यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवति । अन्तरङ्गं बलीयः ।	
(प्रदीपः) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं, तच्चानित्यम् ।	
(उद्घोतः) समासान्तविधिरनित्यः । अतिदेशे चाति- दिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्माभावस्य सर्व- समतत्त्वम् । संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे मानाभावः । कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । श्याम्प्रतिषेधः । ... ३५६	
विप्रतिषेधवचनानि ।	
सूयेतिष्यागस्त्य ॥ ६।४।१४९ ॥	
सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरज्ञान्यत्वात् । ... ३५७	
स्थानिवत्प्रतिषेधाज्ज्ञान्यत्वम् । स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणानर्थक्यञ्च । अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकारः । विषयपरिगणन- वार्तिकानि । ... ३५८	
उपसंख्यानवार्तिकानि । उपसंख्याने श्लोक- वार्तिकम् । दाशतयः-ऋग्वेदः । ... ३५९	
विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥	
छग्रहणेन सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभाव उभयो- रप्यभाव इति ज्ञाप्यते । ... ३६०	
तुरिष्ठेमेयः सु ॥ ६।४।१५४ ॥	
अन्यलोपवचनानर्थक्यात्सर्वलोपविज्ञानम् ।	
टेः ॥ ६।४।१५५ ॥	
णौ प्रातिपदिकस्येष्टवद्भावो वक्तव्यः पुंवद्भाव- टिलोपयणादिपरार्थम् । ... ३६१	
भारद्वाजीयाः-णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव- रभावटिलोपयणादिपरप्रातिविन्मतोऽङ्कन्यव्यर्थम् ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
इष्टस्य चिद् च ॥ ६।४।१५९ ॥		ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६।४।१७१ ॥	
यकारमात्र आगमः, इकारविशिष्टो वा । लोपा- ननुवर्तने यकारमात्रः, तदनुवर्तने इकारविशिष्टः ।		अयं विधिर्नियमो वा । इदं नियमार्थं विध्यर्थं वेति पक्षद्वयम् । ... ३६८	
ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥		योगविभागेन सर्वेष्टसिद्धिः । ... ३६९	
ज्यात्परस्य लोपविधानेनापि सिद्धावात्वविधानं ज्ञापयति-अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः । ... ३६२		कर्मस्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥	
अकारविधानेनोपपत्तावाकारविधानं ज्ञापयति- भाव्यमानेन सवर्णानां नेति ।		'नस्तद्धिते' इत्यनेनैव सिद्धे कर्म इति निपातनं ज्ञापयति-ताच्छीलिकेऽण्कृतानि भवन्ति ॥	
र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६।४।१६१ ॥		दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्याशिनेय० ॥ ६।४।१७४ ॥	
हलादेरिति विशेषणमङ्गस्य, ऋकारस्य वा । आदि- शब्दस्य सामीप्यावयववाचित्वेनोभयश्चा सम्भवः । ३६३		भ्रौणहृल्ये निपातनवर्णनम् । सामान्येनैवात्र तत्त्वं सिद्धवतीति तत्त्वनिपातनं ज्ञापयति-तद्धिते तत्त्वं न भवतीति । ... ३७०	
पक्षद्वयेऽपि दोषवारणम् । ... ३६४		मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् । मित्रयुशब्दस्य द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । ... ३७१	
सिद्धान्तपक्षस्थापनेन सूत्रस्योपसंहारः ॥		हिरण्मये यलोपवचनम् । हिरण्मये छन्दसि मलोपो निपात्यते । हिरण्ययाः पन्थान आसन् ॥ ३७२	
प्रकृत्यैकाच्च ॥ ६।४।१६३ ॥		समाप्तश्चतुर्थः पादः ।	
किमयमविशेषेण, उत-इष्टमेयःसु । ... ३६५			
न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६।४।१७० ॥			
वा हितनात्र इति वक्तव्यम् ।			

॥ विषयानुक्रमः समाप्तः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं महाभाष्यम् ।

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः,

तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्घोतश्च प्रारभ्यते ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाहिकम् ।

(स्थानेविधिप्रकरणम्)

(१०३५ अधिकारसूत्रम् ॥ ६।१।१ आ. १)

२४३८ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

(द्वित्वाधिकरणम्)

(एकाच्यदार्थबोधकवार्तिकावतरणभाष्यम्)

एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः—एकोऽच् यस्मिन्
स एकाच्—एकाचः—इति,
आहोस्वित् तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः—एको-
ऽच्—एकाच्—एकाच इति ?

किं चातः ?

यदि बहुव्रीहिः, सिद्धम्—पपाच, पपाठ। इयाय,
आर—इति न सिद्ध्यति ।

अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः, सिद्धम्—इयाय,
आर—इति । पपाच, पपाठ—इति न सिद्ध्यति ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) एकाच इति किमयमिति । निर्देशस्य
समानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च, एकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितु-
मशक्यत्वात्, 'ह्लादिः शेषः' इत्यादेर्वहुव्रीहिलिङ्गस्य दर्शनात्
'दीर्घ इणः किति' इति तत्पुरुषलिङ्गोपलम्भात्, स्वरस्य दुरव-
धारणत्वादेकश्रुत्या वा सूत्रपाठात् स्वराक्षिप्त्याभावात्प्रश्नः ।

जयदेवगुरुत्वा पष्ठाध्यायानुवर्तिनाम् ।

भाष्यप्रदीपोद्घोतानां प्रभां पुष्पाति भार्गवः ॥

१ बहुव्रीहिपक्षे पपाचेल्यादौ एकोऽच् यस्मिन्निति सप्तम्यास्य संभवाद्वित्व-
मुपपद्यते । इयायेत्यादौ च तादृशसप्तम्यास्यसंभवेन द्वित्वं न प्राप्नुयात् ॥

२ स्वरस्य दुरवधारणत्वादिति । एकाच्पदे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य प्रकृति-

बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । न
हि संज्ञामेदमात्राहोषः, किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात् ॥

किं चात इति । द्वयोर्विशेषं पृच्छति ॥

सिद्धं पपाचेति । प्रथमत्वाभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावात्,
वक्ष्यमाणाद्योगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षे पचेद्विवचनं सिद्ध्यति
न तु तत्पुरुषपक्षे ॥

(उद्घोतः) निर्देशस्य समानत्वादिति—अनेन सन्देहबीजं
साधारणधर्मदर्शनमुत्तम् ॥ ननूभयोरप्याश्रयणमस्त्वत आह—भिन्ना-
र्थत्वादिति । न द्वेकशब्देन भिन्नयोरभिधानमुपपद्यत इति भावः ॥
नन्वक्षादिवदेकशेषोऽस्त्वत आह—एकवचनेति । सर्वाहारे एकशे-
षस्तु नास्त्येवेति भावः ॥ लिङ्गमप्युभयोरस्तीति न तेनापि निर्णय
इत्याह—ह्लादिरिति । एतेन 'निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन तत्पु-
रुषत्वनिर्णयः' इत्यपास्तम् ॥ इणः किति । बहुव्रीहिपक्षे इणो
द्वित्वासंभवादिति भावः ॥ स्वरादपि न निर्णय इत्याह—स्वर-
स्येति ॥ तत्र हेतुः—एकश्रुत्या चेति । एवं च एकश्रुत्या पाठपक्षे
स्वरो दुरवधारण इति भावः ॥

'किञ्चातः' इति प्रश्नविषयः प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—द्वयोरि-
तीति ॥ ननु बहुव्रीह्यर्थैकाच्चेऽपि प्रथमत्वाभावात्कथं द्वित्वमत
आह—प्रथमत्वाभावेऽपीति ॥ योगविभागः—'एकाचो द्वे'
इत्येवंरूपः ॥

एवोदात्तः, तत्पुरुषपक्षेऽपि अन्तस्योदात्तत्वे स एवोदात्त इति स्वरात् बहुव्रीहि-
तत्पुरुषयोर्विशेषाभाव इति भावः ॥

१ एकोऽच् यस्मिन्निति बहुव्रीह्याश्रये 'पच्' इत्यस्यैकाच्चेऽपि तस्य प्रथ-
मत्वाभावेन कथं तत्र द्वित्वप्राप्तिसादाह—प्रथमत्वाभावेऽपीत्यादिना ॥

३ ननु समाहारे एकशेषे एकाच्पदादेकवचनमप्युपपद्येत । ततश्च बहुव्रीहि-

(५९४७ एकाचपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहु-
ब्रीहिनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुब्रीहिनिर्देशोऽयम् ॥

एकवर्णेषु च कथम् ?

(प्रदीपः) बहुब्रीहिनिर्देश इति । बहुब्रीहेर्निर्देशः= उच्चारणम्, बहुब्रीहिणा वाऽर्थस्य निर्देशः=प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयेण बहुब्रीहिराश्रीयते, वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुब्रीहिणा कृतत्वात् । अत एव प्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमानाश्रयणम् । लिङ्गमप्यनेकं बहुब्रीहेरस्ति 'हलादिः शेषः', 'शर्पूर्वाः खयः', 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति । अञ्जमात्रस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात् ॥

(उद्ध्योतः) बहुब्रीहिशब्दस्य निर्देशाभावादाह—बहुब्रीहेरिति । बहुब्रीहिपदेन तत्संज्ञकमुच्यते । निर्देशः—उच्चारणम्, प्रतिपादनं वेत्यर्थः ॥ ननु स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषो न्याय्योऽत आह—व्याप्तीति ॥ व्याप्तिमेव दर्शयति—वक्ष्यमाणेति ॥ तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामिति । सौत्रो विभक्त्यन्तानामेकशेष इत्यभिमानः ॥ अनेकमिति । तत्पुरुषस्य तु एकमेव लिङ्गं 'दीर्घ इणः' इतीति भावः । वस्तुतो व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धत्वात्तस्य लिङ्गत्वमेव नास्ति ॥

(५९४८ अनुपपत्तिपरिहारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्भचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकवर्णेषु चेति । मुख्य एकाज्यव्यपदेशो येषामस्ति ते व्यपदेशिनः पचादयस्ते यथा द्विर्वचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि ॥

(अधिकारत्वनिर्णायकभाष्यम्)

एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते, तत्र न ज्ञायते-कस्यैकाचो द्वे भवत इति ।

वक्ष्यति 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) इति, तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते ।

यदि धातोरेकाच इति, सिद्धम्-पपाच, पपाठ । जजागार, पुपुत्रीयिषति-इति न सिध्यति ।

१ 'वाऽर्थनिर्देशः' इति झ. पाठः ॥

२ बहुब्रीहिलिङ्गमुपपादयति—अञ्जमाश्रयेति ॥

३ 'एकवर्णेषु व्यप-' इति चरहितः पाठः 'छ.' पुस्तके ॥

४ 'रेकाजवयवो भवति' इति च. छ. झ. क. दर्शितः पाठः ॥

५ 'विषयत्वाल्लक्षणस्य' इति च. पाठः ॥

६ तत्र तत्र—विधिप्रदेशे, अस्य सूत्रस्याधिकारत्वेनात्र कार्यनिर्देशाभावेऽपि विधिप्रदेशे कार्यनिर्देशात्रायं प्रश्नः संभवतीति भावः ॥

धातोरिति नैषैकाचसमानाधिकरणा षष्ठी-धातोरेकाच इति ।

किं तर्हि ?

अवयवयोगैषा षष्ठी-धातोर्य एकाजवयव इति ॥

अवयवयोगैषा षष्ठी चेत्सिद्धम्-जजागार-पुपुत्रीयिषतीति । पपाच-पपाठेति न सिध्यति ।

एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयव इति भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कस्यैकाच इति । विधिं मत्वा विशेषानुपादानात् पृच्छति ॥

वक्ष्यतीति । नायं विधिः, किं तर्हि ? अधिकार इत्यस्मात्तद्व्यापदस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् ॥ धातोरेकाच इति—वैयधिकरण्येन संबन्धोऽभिमतः, धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्यर्थः ॥

इतरस्तु सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाऽऽह—यदि धातोरिति ॥ नैषेति । सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते । तस्मिन्नेकविषयतां लक्षणस्य, प्रथमग्रहणाच्च । सामानाधिकरण्ये च व्यवच्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वस्याधिकारत्वात्तत्र तत्र कार्यनिर्देशोऽस्त्येवेति तत्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—विधिं मत्वेति । स्वार्थत्वे संभवति पाराध्यकल्पनं न युक्तमिति भावः ॥ भाष्ये कस्येत्यस्य—धातोः, प्रातिपदिकस्य वेत्यर्थः ॥

नायं विधिरिति । विधित्वे हि 'लिटि धातोः—' इत्यादेर्विधेयानिर्देशात्पूर्वगैव सिद्धत्वाच्च वैयर्थ्यं स्यादतोऽधिकार एवायमिति भावः ॥ व्यवस्थानमिति । 'धातोरेकाचः—' इत्येवमर्थविशेषस्य व्यवस्थितिरित्यर्थः ॥ जजागारेत्यादिसिद्धये आह—वैयधिकरण्येनेति ॥

संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यायुक्तत्वादाह—सर्वेति । एकाजनेकाजवयवग्रहायेत्यर्थः, तदेवाह—तस्मिन्निति । 'अनेकविषयता' इत्यनेन व्याप्तिन्यायः सूचितः । यत्तत्तस्मिन्वैयधिकरण्ये सत्यनेकविषयता लक्षणस्य भवतीत्यक्षरार्थः । 'अनेकविषयत्वाल्लक्षणस्य' इति कचित्पाठः, तत्रान्वयश्चिन्त्यः ॥ वैयधिकरण्याश्रये ज्ञापकमप्याह—प्रथमग्रहणाच्चेति ॥ इति भविष्यतीति । इति व्यवहारविषयो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(प्रथमाक्षेपभाष्यम्)

एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात्—जजागार, पुपुत्रीयिषतीति ।

पपाच-पपाठेत्यत्र न स्यात् ॥

७ अस्याधिकारपक्षेया विधित्वकल्पने हेतुमाह—स्वार्थत्वं इति ॥

८ तस्मिन्नेकविषयत्वाल्लक्षणस्य—इत्येवं पाठे तस्मिन्निति सतस्या अन्यथो न स्यादिति चिन्त्योऽयं पाठ इति भावः ॥

९ उद्ध्योते 'इति भविष्यतीति' इति प्रतीकानुपगृह्य व्याख्यानं ग्रामाणिकेष्वपि पुस्तकेषु दृश्यते परंतु तादृशः पाठः केवलं टसंहके एव पुस्तके दृश्यते नान्यत्र । कैच्येते च नायं ग्रन्थः । उद्ध्योते भाष्यस्त्रप्रतीके गृह्यमाणे प्रथमतो—भाष्ये—इत्युक्त्वाऽन्तरं प्रतीकानुच्यते तथा नात्रेति सुधीर्बिचारीषम् ॥

(प्रदीपः) यत्रैव प्रथमश्चेति । प्राथम्यस्य द्वितीया-
द्यपेक्षत्वात् ॥

(५९४९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रथमत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमत्वे च ।

किम् ?

व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव ॥

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च—इत्युक्त-
मिति शेषः ॥ किमुक्तमिति पृच्छति—किमिति ॥ तदाह—व्यप-
देशिवदिति । ‘स तर्हि वक्तव्यः’ इति काका प्रश्नः ॥

(५९५० समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* तत्र व्यपदेशिवद्भवनम् * * एकाचो द्वे प्रथमा-
र्थम् * * षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् * ।

नैष दोषः ।

* अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् * इत्येव ॥

(प्रदीपः) अवचनादिति । वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं
वचनेनानिबद्धं लोकव्यवहारसमकम्, तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । तथा
हि—लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदेऽस्यपि
भेदस्य व्यवहारोऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुत्रो विक्रीय-
माणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्यैव शरीरमिति परिदृश्य-
मानावस्था भेदेन निर्दिश्यते । एकमेव हि वस्तु ‘तदेवेदम्’
इति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमैत्यजदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति ।
यथा ‘हन्त्यात्मानमात्माना’ इत्येकस्यापि बुद्ध्यवस्थापितावस्था-
भेदाश्रयः कर्तृकर्मकरणभावः । इयाय—इत्यत्रापि प्रयोगभेदात्—
एति—इतः—यन्ति—आयन्—जिगमिषति—इत्याद्यनन्तरूपस्येण ए-
कोऽयमिकारोऽजिति व्यपदिश्यते ।

अथ चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थ-
समुदायस्याविवक्षितार्थ एको वर्णोऽजिति व्यपदिश्यते । एवं पचे-
रनन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिङादिपरं रूपमवयव इति व्यप-

दिश्यते । प्रथमव्यपदेशोऽपि प्रयोगभेदादेवेति ‘प्रथमगर्भेण हता’
इत्यादिलोकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते । असतोऽपि द्वितीया-
द्यौ बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यसाधर्म्याद्वा ।

प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वम् । सत्यपि
वा गौणत्वे ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ ‘दीर्घ इणः किति’ इत्या-
देशांपकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोतः) ‘न वक्तव्यः’ इत्येतद्गर्भमुत्तरयति—(भाष्ये) उक्तं
वेति । ‘आद्यन्तवत्—’ इति सूत्रे इति शेषः ॥ षत्वे चादेशेति ।
‘आदेशप्रत्ययोः’ इति सूत्रे प्रत्ययांशेऽवयववधौ सत्त्वात् ‘पक्षत्—वक्षत्’
इत्यादौ सकारमात्रस्य प्रत्ययस्य षत्वार्थमित्यर्थः ॥

वचनेनानिबद्धं—वचननिबन्धनत्वाभाववत् । लोकव्यवहारा-
च्छास्त्रेऽपि मुख्यप्रथमादिवत्सिद्धं तत्र कार्यमित्यर्थः ॥ अवस्थाभेदा-
श्रय इति । अवस्थाकृतभेदाश्रय इत्यर्थः ॥ भेदेनेति । दृश्यमाना-
वस्था पूर्वावस्थातो भेदेन निर्दिश्यते इत्यर्थः ॥ नन्वेवं भेदे सति प्रत्य-
भिज्ञौ न स्यादत आह—एकमेव हीति । यथा नटादिशरीरमिति
भावः ॥ बुद्ध्यवस्थापितेति । बुद्धिकल्पितेत्यर्थः । अवस्था—
अन्तःकरणाद्युपाधिसम्बन्धरूपा, न तु वास्तव आत्मन्यवस्थाभेदो-
ऽस्तीति भावः । वस्तुतः ‘शिलौपुत्रस्य शरीरम्’ इत्यादि वस्तुशब्दै
विकल्पात्मकं ज्ञानं, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः, ‘पुरुषस्य
चैतन्यम्’ इति वत् । प्रकृते एकाचत्वज्ञानमपि तथैव । ‘इणो दीर्घः’
इत्यादिशापकाल्लोकनिरुद्धत्वाद्वा तादृशस्यापि शास्त्रीयकार्यनिमित्ता ।

‘अथ वा’ इत्यादिपक्षश्चिन्त्य इत्याद्यन्तवत्सूत्रे उक्तम्, तद्वचन-
यन्नाह—एवं पचेरिति ॥ प्रयोगभेदादेवेति । भाविप्रयोगा-
न्तरसापेक्षया प्रथमव्यवहार इति भावः ॥ प्रथमगर्भेणेति ।
प्रागसुतायामग्रेऽसौष्यमाणायां चार्थ व्यवहारः । गर्भः—अपत्यम् ॥
साधर्म्याद्वेति । अपत्यान्तराभावकालिकापत्यत्वेन सादृश्यम्,
तस्माद्वा एकस्मिन्नपि लोके व्यवहारो दृश्यत इत्यन्वयः ॥

नन्वेवं सति गौणत्वादस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—प्रसिद्ध-
त्वाच्चेति । द्वितीये सादृश्यमूलकत्वाद्गौणत्वं दुर्वारमत आह—सत्यपि
वा गौणत्वे इति ॥

(५९५१ समाधानसाधकान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ योगविभागो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा योगविभागः करिष्यते—
एकाचो द्वे भवतः ॥

१ ‘द्वितीयापेक्षत्वात्’ इति च. पाठः ॥

२ इदानीन्तनोपलब्धभाष्यपुस्तकेषु ‘प्रथमत्वे च’ इत्येवं भाष्यपाठो
दृश्यते । ‘प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे चेत्यस्योक्तमिति शेषः’ इत्युद्घोतदर्शनात्
‘प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च’ इत्येवं पाठोऽनुमीयते ॥

३ ‘स तर्हि वक्तव्य इति काका प्रश्नः । न वक्तव्य इत्येतद्गर्भमुत्तर-
यति’ इत्युद्घोतदर्शनात् ‘स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः’ इत्युत्तरं
‘न वक्तव्यः’ इति ग्रन्थ उद्घोतकारैर्न दृष्ट इति प्रतीयते । इदानीन्तनोपलब्धेषु
सर्वेष्वपि पुस्तकेषु तथा पाठ दर्शनादत्रास्मात्स्थापितः ॥

४ ‘एकत्वप्रत्ययः । तदप्यवस्था—’ इति च. पाठः ॥

५ ‘तथा’ इति झ. पाठः ॥

६ प्रदीपे वचनरहितं यल्लोकविज्ञानमित्यादिनोपपादितः पक्ष एव श्रेयस्त्वः ।
अथवा—इत्यादिपक्षस्तु व्यपदेशिवद्भावयोग्यत्वादयुक्त इत्यादि परिभाषेन्दु-
शेखरं स्पष्टमिति ततोऽवधार्यताम् ॥

७ ‘मुख्यप्रथमसाधर्म्याद्वा’ इति झ. पाठः ॥

८ पक्षत्—वक्षदिति । पञ्चवक्ष्यातुभ्यां लेट्, तिप्, इत्येति लोपः,
लेटोऽडाटौ इत्यङगमः, सिप्, कुत्वम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु मल्यवा-
वयवः सकार इति षत्वं न स्यादिति षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थं व्यपदेशिवद्भावो
वक्तव्य इति वार्तिककृतोक्तम् ॥

९ ‘सिद्धं तत्तत्कार्यमित्यर्थः’ इति झ. पाठः ॥

१० ‘अवस्थाकृतभेदाश्रयेत्यर्थः’ इति पाठः ख. ज. पुस्तकयोः ॥

११ ‘प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्’ इति झ. पाठः ।

१२ ‘शिलापुत्रकस्य’ इति झ. पाठः ॥

१३ द्वितीये—मुख्यसाधर्म्यात्तथाकल्पिते । यत्र तु बुद्ध्या परिकल्प्य व्यव-
हारस्तत्र प्रसिद्धत्वाच्च गौणत्वम् । यत्र च मुख्यसाधर्म्यात्तथा व्यवहारस्तत्र
सादृश्यमूलकारोपाद्गौणत्वं स्यादतस्तदुपपादयति—द्वितीये इत्यादिना ॥

किमर्थो योगविभागः ?

(प्रदीपः) योगविभागो वेति । तेनै प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः । तत्र हि योगविभागसामर्थ्यात् 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इत्यादौ 'एकाचः' इति 'प्रथमस्य' इति च वाक्यभेदेन सम्बध्यते, एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात् । तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्य-संस्कारकाणि उपप्लवन्ते—

धातोरवयवस्यैकाचो लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यम् ।

धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम् ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम् ॥

(उद्द्योतः) नन्वधिकाराधत्वादस्य विभागेऽविभागे वा न विशेषोऽत आह—तत्र हीति ॥

वाक्यभेदेन सम्बन्धप्रकारमाह—तस्मादिति ॥ नियमार्थ-मिति । प्रथमाप्रथमसद्भावविषये इति भावः ॥

(५९५२ साधकान्तरसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् । इयायं, पपाच ।

ततः—

प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम् । यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात्, अप्रथमस्य मा भूदिति । जजागार-पुपुत्रीयिषतीति ॥

(प्रदीपः) एकाच इति । अवयवा अप्येकाचः, समु-दायोऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्च । ततो विशेषानुपादा-नात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥

(५९५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एकाचोऽवयवैकाच्त्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचोऽवयवैकाच्त्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति । नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोऽप्ये-काच्, इज्शब्दोऽप्येकाच्, इकारोऽप्येकाच्, निशब्दोऽपि ।

तत्र निज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च न सन्ति ।

इज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति, दोषा अपि न सन्ति ।

इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति, दोषाश्च सन्ति ।

निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषास्तु सन्ति ॥

तत्र को दोषः ?

(प्रदीपः) निज्शब्दोऽपीति । यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोऽपि, एवमिकारेण सर्वे एका-ज्यपदेशभाज इति भावः ॥ इकारोऽपीति । व्यपदेशिव-द्भावादिति भावः । 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः' इत्यनाश्रित्य 'इकारोऽपि' इत्युक्तम् । न हेतुर्द्वचनम्, अपि तु न्यायः । अर्थवतो भेदकल्पनसंभवादनर्थकोऽपि यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः । शक्यते चेका-रोऽप्यनेकसमुदायान्तर्भावाच्चानारूप इवोपलभ्यमानेन रूपेण-एकाज्-इति व्यपदेष्टुम् ।

नन्वर्थवत्त्वासमुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति, नावयवाना-मनर्थकानाम् । नैतदस्ति । यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवत्परिभाषोपपत्तिरिति । यथा 'शे' इत्यत्र । अन्यथा 'अर्थ-वदधातुः—' इत्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थाना-दनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गात्, 'धातोरवयवस्यैकाचः' इत्यवयवत्वे । नाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकरणान्नास्तीहेतुपरिभाषोपस्थानम् । अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गश्चेद्वदेत, न तु युगपत् । न हेकोऽवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योऽपे-क्षितुम्, अवयवस्य गुणत्वात्-परायत्वात्-एकं प्रति गुणभावाद-परं प्रति गुणभावायोगात् । पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्स-र्वप्रसङ्ग उच्यते । एकस्य चैकाचो द्विर्वचने कृते एकाज्यपदेश-हेतोरचोऽपि द्विरुक्त्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगेऽपरस्यैकाचो द्विर्वचना-प्रसङ्गः, प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य । तस्मात् प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥

इज्शब्दस्येति । इकारस्य लघूपधगुणे सति 'अभ्यास-स्यासवर्णे' इति इकारस्य इयङि 'नियेज' इति रूपं स्यात् । इकारस्यापि द्विर्वचन एतदेव रूपम् ॥ दोषा अपि न स-न्तीति । रूपासिद्धेरन्यस्य जुस्मावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात् ॥

१ 'किमर्थं योगः' इति च. पाठः ॥

२ तेन—योगविभागाश्रयणेन । योगविभागसामर्थ्याच्च नैतेषामेकवाक्यता । एकवाक्यत्वे च पूर्वोक्ता दोषाः प्रसङ्गेरन् ॥

३ 'प्रथमस्यैकाच' इति झ. पाठः ॥

४ एकाच इति । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचनेनैकाच इति पदस्यैकवाक्यतया तृतीयं वाक्यं संबध्यते । अत्र द्वितीयस्येति पदग्रहणात् प्रथमस्येति न संबध्यते ॥

५ 'प्रथमस्यैकाचो' इति च. पाठः ॥

६ 'दोषाश्च न' इति झ. पाठः ॥

७ 'स्तु भवन्ति' इति च. पाठः ॥

८ ननु 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः' इत्यस्य प्रामाणिकवचनत्वे कथं तदनाश्रित्य वक्तुं शक्यमत आह—न ह्येतदिति ॥

९ 'र्थवद्ग्रहणपरि—' इति झ. पाठः ॥

१० 'इकारस्यैकाचो' इति झ. च. पाठः ॥

(उद्घोतः) नन्वेक इकारः कथं सर्वेषामवयवः स्यादित्या-
शङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ इत्यनाश्रित्येति । असहाये
एव व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्येति बोध्यम्, आद्यन्तवत्सुत्रे ‘व्यप-
देशिवदेकस्मिन्’ इत्युक्तेः । तस्मात्त्रयाणामापत्तावेव तात्पर्यम् । पूर्व-
पक्षत्वात् भगवता न क्षोदः कृतः । वक्ष्यमाणेन सर्वसमाधानाच्चेति
दिक् ॥ अर्थवत् इति । अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदकल्पनायाः
सुकरत्वादित्यर्थः । सति संभवेऽर्थवत्त्वकृतभेदेन भेदः, असति तु
प्रकारान्तरेणापीति तद्भावः ॥

अन्यथेति । ज्ञापकमिदं चिन्त्यम्, पशुंदासेनैवार्थवत्त्वभावे
परिभाषाऽनुयोगात्, अर्थवद्ब्रह्मणस्य विशिष्टार्थग्रहणायवश्यकत्वा-
च्चेत्याहुः ॥

अर्थवत्परिभाषाऽनाश्रये हेतुवन्तरमाह—धातोरवयवस्येति ।
अर्थवत्त्वादातोस्तदवयव इत्युक्तेऽवयवोऽनर्थक एव प्रतीयते इति भावः ।
अत एव जजागारेत्यादौ जाग्-इत्यस्य द्वित्वं भवति ॥ ननु सर्वेषां
द्वित्वमेकत्रैव प्रयोगे युगपच्छेद्यते, उत प्रयोगभेदात्पर्यायेण ? तत्राद्यः
पक्षो नोपपद्यते, प्रमित्यनुष्ठानयोरसंभवात्—इत्याह—अत्र चेति ॥
तत्र प्रमितेस्तावद्युगपदसम्भवमाह—नह्येक इति ॥ शक्योऽपेक्षि-
तुमिति । प्रमातुमित्यर्थः । एकस्य तद्वैशिष्ट्येन प्रमाकालेऽपरस्य
तद्वैशिष्ट्येन प्रमाया असम्भवादिति भावः । तदाह—अवयवस्ये-
त्यादिना ॥ युगपदनुष्ठानासम्भवादपि पर्यायप्रसङ्ग इत्याह—एकस्य
चेति ॥ लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भ्रमं वारयति—अचोऽपि द्विरुक्त-
त्वादिति । एवञ्च तदंशमादाय ‘लक्ष्ये लक्षणस्य’ इति न्यायप्रवृत्ति-
रिति भावः । तदाह—प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्येति । अनभ्यासस्येति
निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । वाचः क्रमवृत्तित्वाच्च युगपदनुष्ठानाभाव
इत्यपि बोध्यम् ॥

ननु रूपासिद्धेर्दोषस्य सत्त्वात् ‘दोषा न सन्ति’ इत्युक्तमत
आह—रूपासिद्धेरिति ॥

(५९५४ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तत्र जुस्भाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र जुस्भावो वक्तव्यः । अनेनिजुः,
पर्यवेविषुः । अभ्यस्तात् ज्ञेजुस्भावो भवतीति
जुस्भावो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥

१ ‘भवतीत्यजादौ’ इति च. पाठः ॥

२ ह्रस्वरप्राप्ताविति—नेति । नेनिजति—इत्यत्र निशब्दस्य द्वित्वेऽभ्य-
स्तत्वं ‘निने’शब्दस्य, तस्य च अजादित्यर्थधातुकपरत्वं नास्ति, जकारेण
व्यवधानात् । तथा च नेनिजति—यत्परिवेविषतीत्यत्र स्वरौ न प्राप्नोतीति
भाष्याशयः । ननु ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इत्यनया परिभाषया
जकारादिव्यवधानं नेति चेन्न । तस्याः परिभाषया स्वरत्वव्याप्यधर्मवर्धित-
धर्मनिमित्तताके विधावेव प्रवर्तनेन नात्र प्रवृत्तिः शक्या कल्पयितुम् । ‘अभ्य-
स्तानामादिः’ इत्यस्य च स्वरत्वव्याप्यधर्मवर्धितधर्मनिमित्तत्वाभावात् । सा
च परिभाषा ‘अनुदात्तादेरञ्’ इत्याद्यञ्विधावेव प्रवर्तते, तस्य स्वरौदेश्यक-
विधित्वात् । इयञ्च न स्वरविषये प्रवर्तते । स्वरविधौ च ‘ह्रस्वरप्राप्तौ

(५९५५ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ स्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरश्च न सिध्यति । नेनिजति—यत्प-
रिवेविषतीति । अभ्यस्तानामादिर्नुदात्तो भवत्यजादौ
लसार्थधातुक इत्येष स्वरौ न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वर इति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्
स्वरसिद्धिरिति चेत्, न; ‘ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’
इत्येव व्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वरप्राप्ताविति—ने । विषेयस्वरविषये
एतदेवेति भावः । एतेन—‘स्वरौदेश्यके विधौ व्यञ्जनस्याविद्यमान-
त्वाय तैदावश्यकम् । अत एव शौकम्—वाकमित्यादावनुदात्तादेर-
जित्वाः । एवं च ‘इत्येव व्यवस्थापनात्’ इत्युक्तम्’ इत्यपास्तम् ।
अत्र च जकारादेर्ह्रस्वः स्वरप्राप्त्यभावाद्विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधा-
नात्स्वरसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(५९५६ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अद्भावश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्भावश्च न सिध्यति । नेनिजति,
परिवेविषतीति । ‘अद्भ्यस्तात्’ (७११४) इत्य-
द्भावो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यत्परिवेविषतीति । यच्छब्दप्रयोगः
‘निपातैर्यद्यदि—’ इति निघातप्रतिषेधार्थः ॥

(५९५७ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ नुम्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नुम्प्रतिषेधश्च न सिध्यति । नेनि-
जत्, परिवेविषत् । ‘नाभ्यस्ताच्छातुः’ (७११७८)
इति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥

(५९५८ समर्थकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रहानिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकाच्चः
शास्त्रं हीयते ॥

(प्रदीपः) शास्त्रहानिश्चेति । एकस्मिन्नेकाच्चवयवे
द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विवचना-
भावात्ताद्वैषम्यं शास्त्रं त्यक्तं स्यात् ॥

व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इत्येव व्यवस्थापितमिति ‘नेनिजति’ इत्यादौ स्वरौ
न सिध्यतीति भाष्यमुपपद्यते इति प्रदीपाशयः । ननु ‘ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्’ इत्येव व्यवस्थापनादिति कैर्यटग्रन्थेन ‘स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्’ इत्यस्या अभाव एव प्रतीयते—इत्यत उद्घोते प्रदीपाशयमाह—
ह्रस्वरप्राप्ताविति—नेति । ह्रस्वरप्राप्ताविति वचनेनात्र जकारस्याविद्यमानत्वं
नेति भावः । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इत्यस्य सत्त्वेऽपि विषेयस्वर-
विषये एतदेव प्रवर्तते, स्वरविधावित्यस्य स्वरौदेश्यक एव प्रवर्तनादिति तात्प-
र्यम् । एवं च प्राचीनोक्तं खण्डनमकिञ्चित्करमित्युद्घोताशयः ॥

३ तत्—स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतत् ॥

४ ‘तद्विषयशास्त्रं’ इति क. पाठः ॥

(उद्घोतः) पूर्वोक्तेनेति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधेन चेत्यर्थः ॥ अन्येषामिति । अवयवान्तराणामित्यर्थः ॥ तदुक्तं भाष्ये—समुदायैकाच इति । समुदायरूप एकाच—समुदायैकाच, तस्य शास्त्रं—तद्विषयं शास्त्रमित्यर्थः । धातोः प्रथमैकाचवाचच्छेदेनाऽसति बाधके शास्त्रव्यापारादिति भावः ॥

(५९५९ आक्षेपवारकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तत्समुदायैकाचत्वात्
शास्त्राहानेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तत्समुदायैकाचत्वात् ।

किमिदं तत्समुदायैकाचत्वादिति ?

तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाचत्वम् । तत्समुदायस्यैकाचत्वं तत्समुदायैकाचत्वम्, तत्समुदायैकाचत्वात् । तत्समुदायैकाचो द्विवचनं भविष्यति ॥

कुत एतत् ?

शास्त्राहानेः, एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

ननु च समुदायैकाचोऽपि द्विवचने क्रियमाणेऽवयवैकाचः शास्त्रं हीयते ।

न हीयते ।

किं कारणम् ?

अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य । अवयवात्मकः समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः । तद्यथा—वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रान्तर्भावाद् द्विवचनसंबन्धाच्च कस्मिंश्चिच्छास्त्राहानमित्यर्थः ॥

नन्विति । शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात्, न त्ववयवा इति प्रश्नः ॥

न हीयत इति । यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्यै शास्त्राहानिरुच्यते । अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्रयोगेऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्दीनमेव शास्त्रं स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तस्य समुदाय इति—जातावेकवचने, तेषां समुदाय इत्यर्थः । तत्समुदायैकाचत्वात्—इति—

त्यब्लोपे पञ्चमी । तेषां समुदायस्यैकाचत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्त्या सिद्धमित्यर्थः ॥

ननु समुदायद्वित्वेऽपि अवयवानामप्येकाचत्वात्कथं न शास्त्राहानिरत आह—समुदाये इति । यथा सकृदनुष्ठितप्रवाजादिना शेषित्रयोपकारात्फलाभावात्पृथगननुष्ठानम्, एवं समुदाये द्विरुक्तेऽवयवानां तत्फललाभात्पृथगननुष्ठानमिति भावः । एतदेव स्पष्टयितुं भाष्ये चोद्यसमाधाने—इत्याह—शास्त्रेणेति ॥

यद्यपीति । 'अवयवे अद्विरुच्यमाने' इति च्छेदः । 'समुदाये द्विरुच्यमाने' इति पाठः क्वचित् ॥

(५९६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ तत्र बहुव्रीहिनिर्देशो अनञ्कस्य
द्विवचनमन्यपदार्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र बहुव्रीहिनिर्देशोऽनञ्कस्य द्विवचनं प्राप्नोति । आटतुः, आटुः ।

किं कारणम् ?

अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते, तेन यदन्यद्वचस्तस्य द्विवचनं स्यात् ।

तद्यथा—चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्यता गावः सन्ति स आनीयते, न गावः ॥

(प्रदीपः) अनञ्कस्येति । एकस्य वाऽनेकस्य वा हल एव द्विवचनप्रसङ्गः ॥ तद्यथेति ॥ चित्रगुशब्दस्यान्यपदार्थे एव वाच्यो न तु वर्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः ॥

(उद्घोतः) णलि टकारस्य द्वित्वे व्यपदेशिवद्भावेनादित्वेऽपि मुख्यादित्वाभावाद्बलादिशेषेणाभ्यासटकारनिवृत्तौ 'अत उपधायाः' इति ब्रह्मावाटेत्यस्य सिद्धेर्भाष्ये—आटतुरित्याद्युक्तम्, तच्च र्पाचेल्यस्याप्युपलक्षणमित्याह—अनेकस्य वेति । अतदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति भावः ॥

(५९६१ समाधानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तदुणसंविज्ञानात्पाणिने-
र्यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तदुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य, यथा लोके । तद्यथा—लोके शुक्रवाससमानाय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तदुण आनीयते, तदुणाश्च प्रचरन्ति । एवमिहापि ॥

१ 'तत्समुदायस्यैकाचत्वादिति' इति च. श्र. पाठः ॥

२ 'प्रचलन् सन् सहा' इति च. पाठः ॥

३ 'कस्मिंश्चिच्छास्त्रं हीनमि' इति श्र. पाठः ॥

४ अत्र 'यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने' इत्येवं पाठेऽपि 'अवयवेऽद्विरुच्यमाने' इति पाठ उद्घोतदर्शनादवगम्यते ॥

५ ल्यब्लोपमेव प्रदर्शयति—तेषामिति ॥

६ 'समुदायेऽपि' इति श्र. पाठः ॥

७ भाष्ये 'आट' इत्येतदुक्तत्वा 'आटतुः आटुः' इत्युक्तौ बीजमाह—णलि टकारस्य द्वित्व इति ॥

८ पपाचेल्यस्यापीति । एकाचपदेऽतदुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ 'आट-आटतुः' इत्यादौ यथा हल्भागस्य द्वित्वप्राप्तिस्तथा पपाचेल्यादावपि हल्भागस्याग्रहितस्य द्वित्वप्राप्तिरिति दोषः स्यादिति भावः । आटतुरित्यादावेकस्यैव हलः संभवः, पपाचेल्यादावेकस्यापि हलः संभवोऽस्ति ॥

९ 'ऋत्विजः' इत्येतस्य छ. पुस्तके न पाठः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तस्य—अन्यपदार्थस्य गुणः—विशेषणं तस्य संविज्ञानं, स वर्तिपदार्थो गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम् । संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसम्बन्धाश्रयेण केनचिद्बहुव्रीहिणाऽभिधानादित्यर्थः ॥

शुक्लवाससमिति । अत्र सत्यपि स्वस्वामिभावे वासः संयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासःसंयुक्तपुरुषानयने पृथग-चोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते । इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्तुपलक्षणत्वेनोपात्तानि, तथा च तानि युक्तान्येव । दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां संविज्ञानम् । चित्रगुणवदस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम् । इह तु एकोऽच यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोऽभावात्तस्य कार्यं विधीयमानं तत्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते ॥

(उद्घोतः) तस्य संविज्ञानमिति । आनयनाद्यन्वयित्वेन ज्ञानमित्यर्थः ॥ गुणो वेति—वाशब्दः संविज्ञानेत्युत्तरं बोध्यः । सन्निहितविशेषणस्येति बहुव्रीहिः ॥ विशिष्टसम्बन्धाश्रयेणेति । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धाश्रयेणेत्यर्थः । तदन्यतरसम्बन्धसम्बन्धन्यपदार्थकेन केनचिद्बहुव्रीहिणेति फलितम् । ‘विशिष्टसम्बन्धाश्रयेण’ इति पाठः कचित् ॥

‘अत्र सत्यपि स्वस्वामिभावे’ इति पाठः । सत्येवेति तदर्थः ॥ वासःसंयोगाश्रय इति । भूमादयो मतोरिव बहुव्रीहेरपि विषया इति भावः । ‘असत्यपि’ इति पाठस्तु मनुस्मृत्यस्य भाष्यस्वग्रन्थ-विरुद्धः । यद्वा तत्र पाठे ‘वासःसंयोगाश्रय’ इत्यस्य वासःसंयोग-मूलक आधारपक्षभावे सप्तम्यर्थे बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥ केनचिद्बहुव्रीहिणेत्युक्तं, तत्र ‘केनचित्’ इत्यस्य फलमाह—इह त्विति ॥ उपलक्षणत्वेनेति । दर्शनक्रियाकर्मोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः ॥ तथा—दर्शनक्रिया । तानि—वासांसि । युक्तानि—विषयतया संब-द्धानीत्यर्थः ॥ नावश्यं तत्रेति । वर्तिपदार्थानां दर्शनक्रियायामुप-लक्षणत्वाश्रयणादिति भावः ॥ स्वस्वामिभावविशिष्टमिति । देश-न्तरस्थाभिरपि गोभित्तत्त्वसंभवादिति भावः । सर्वथाऽत्रैतद्गुणसंवि-ज्ञानत्वमेवेति तात्पर्यम् । प्रकृते तु तद्गुणसंविज्ञानत्वमेवेत्याह—इह त्विति ॥ उपलक्षणभावेनापीति । य एकाज् दृष्टस्तस्य द्वित्वमित्येव-मुक्तावपीति भावः । तत्रापि तद्गुणत्वमेव किं पुनरत्र—इति तात्पर्यम् ॥

(स्थाने द्विर्वचनपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवति, आहोस्विद् द्विःप्रयोग इति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) अथ यस्येति । सोपस्कारत्वात् सूत्राणां

तन्निबन्धनानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्र ‘द्वे’ इत्येतत् संख्येये वर्तते । तच्च संख्येयं शब्दानामन्वा-ख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धि बोधारणम् । यदा शब्दरूपं संख्येयं तदा ‘एकाचः’ इति स्थानेयोगा षष्ठी, ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इति परिभाषोपस्थानात्, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति । यथा—‘अस्तोर्भूः’ इति ।

यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य कियारूपत्वात् कियारा-शब्दस्य च स्थान्यादेशभावाद्योगात् ‘एकाचः’ इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते उच्चारणशब्दाध्याहारेण, शेषलक्षणा वा । यथा—मातुः स्मरति—इति द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति । तत्र गुणदोषपरीक्षार्थो विचारः क्रियते ॥

(उद्घोतः) पक्षद्वयोपपत्तिं सूत्राक्षरैर्दर्शयति—सोपस्कार-त्वादिति । ‘द्वे’ इत्यस्य सङ्ख्येयानुकेतत्वापेक्षत्वादिति भावः ॥ तन्निबन्धनानि—तद्वदितानि ॥ संख्येये इति । ‘आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये’ इत्युक्तेरिति भावः ॥

स्थान्यादेशभावाद्योगादिति । असंभवात् ‘षष्ठीस्थाने’ इत्यस्या-प्रवृत्तेरिति भावः । तत्कार्यकारी हि तत्स्थाने भवति । न हि शब्द-कार्यं बोधं क्रिया कर्तुमीष्टे इति तस्या आदेशत्वासम्भव इति तात्प-र्यम् ॥ ननु कृद्योगाभावात्कथं कर्मणि षष्ठीत्यत आह—उच्चारण-शब्दाध्याहारेणेति । ‘एकाचो द्वे उच्चारणे’ इत्येतद्वाक्यैकदेशोऽय-मिति भावः । ‘शेषलक्षणा वा’ इत्यभ्युच्चयः ॥

(५९६२ स्थाने द्विर्वचनपक्षे आक्षेपवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं

समुदायादेशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थाने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः । आटिटत्, आशिशत् ।

किं कारणम् ?

समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आ-देशः, तत्र संप्रसुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति ‘णेरनिटि’ (६।४।५१) इति णि-लोपो न प्राप्नोति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विर्वचनं क्रियतां णिलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाणिलोपः ।

नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपि णिलोपे प्राप्नोत्य-कृतेऽपि ।

अनित्यं द्विर्वचनम् । अन्यस्य कृते णिलोपे प्राप्नो-त्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।

१ ‘असत्यपि’ इति पाठः च. पुस्तके ॥

२ ‘संविज्ञानमित्युत्तरं बोध्यः’ इति झ. पाठः ॥

३ ‘श्रयेणेत्यर्थः’ इति झ. पाठः ॥

४ सर्वथाऽत्रेति । चित्रगुरित्यादौ ॥

५ तत्रापि—उपलक्षणत्वेन दृष्टेऽपि । यथोपलक्षणत्वेन दृष्टस्तत्रापि यदि तद्गुणत्वं तदा विशेषणत्वेन दृष्टे तद्गुणत्वं स्यादिति किमु वक्तव्यम् ॥

६ ‘कर्मलक्षणा षष्ठी’ इति झ. पाठः ॥

७ ‘द्विर्वचनमन्यनित्यम्’ इति झ. पाठः ॥

नित्यमेव द्विर्वचनम् ।

कथम् ?

रूपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

(प्रदीपः) आटिटदिति । प्रातिद्विर्वचनं भवति । 'द्विर्वचनं यणयवायावेकादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिनोस्तवेभ्यः' इति । अथ वा कृतेऽपि णिलोपे 'द्विर्वचनेऽचि' इति रूपस्थानिवद्भावात् कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चित्वाद् द्विर्वचनम्भवति । तच्चैकस्य टिशब्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशः, तत्र गेरभावोदिकारलोपाप्रसङ्गः । न च स्थानिवद्भावाणिग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम् । न ह्ययं गेरादेशः । किं तर्हि ? समुदायस्य टिशब्दस्य । यत्र च द्वौ स्थानित्वेन शब्देन निर्दिष्टौ यथा—'एकः पूर्वपरयोः' इति, तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति—खट्वर्थ इति । इह तु समुदाये णिरन्तर्भूतत्वादादेशेन संबध्यते, न तु साक्षादित्यविषयोऽयं स्थानिवद्भावस्य ॥

अनित्यं द्विर्वचनमिति । 'द्विर्वचनेऽचि' इति कार्यस्थानिवद्भावं मन्यते ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाटिटदित्यत्र परत्वाणिलोपे स्थानिवत्त्वाद्विर्वचनमिति न दोषोऽत आह—प्रागिति । त्वदुक्तप्रक्रियायां ह्यस्यासे इकारश्रवणं न स्यादित्यर्थः । 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यस्य कार्यातिदेशत्वादिति भावः ॥ न च स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवदादेशः—' इत्यनेन । न ह्ययं गेरिति । अयं—द्विर्वचनरूपः । एवं चेकारे णित्वं दुर्लभं । न च ण्यन्ताङ्गान्यत्वेनेकारस्य लोपः सुलभः, अलोऽन्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च ण्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानोऽन्यश्च यो णित्स्य लोप इत्यर्थादिति भावः ॥

नन्वेवं खट्वर्थ इत्यादौ रपरत्वं न स्यात्, समुदायादेशत्वेऽपि ऋवर्णादेशत्वाभावादत आह—यत्र चेति । 'स्थानित्वेन' इत्यस्य 'प्रत्येकम्' इत्यादिः ॥

भाष्ये—संप्रमुग्धत्वादित्यस्य—विवेकानाकलनादित्यर्थः ॥

ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति रूपस्थानिवद्भावात्कथं शब्दान्तरे प्राप्तिरत आह—कार्यस्थानिवद्भावमिति ॥ भाष्ये—रूपस्य स्थानिवत्त्वादिति । स्थानित्वेन रूपस्यातिदेशादित्यर्थः ॥

(५९६३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने चोद्यं तदिहापि चोद्यम् ।

किं पुनस्तत् ?

* सन्यङन्तस्येति चेदशोः सन्यनिटः * दीर्घकुत्व-

१ प्रागिति । णिलोपात्मागित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—द्विर्वचनमित्यादि ॥

२ धातोऽकारो गेरिकारश्च तयोर्द्वयोः स्थाने जाते 'टिटि' शब्दादेशे णेः प्रत्यभिज्ञाभावादिकारलोप प्रसङ्ग इति भावः ॥

३ 'योज्यम्' इति च. पाठः ॥

४ स्थानिवत्त्वादिति । स्थाने द्विर्वचनपक्ष इत्यादिः ॥

प्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात्* आवृद्धयोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः * सन्यङाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेश आभिधत्वात्* इति ॥

(प्रदीपः) अशोः सन्यनिट इत्यादि 'सन्यङोः' इत्यत्र व्याख्यास्यते ॥

(उद्ध्योतः) व्याख्यास्यत इति । चिचीषतीत्यादौ समुदायस्यादेशत्वेन संमोहाद्वित्वे कृते सनि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घो न स्यादित्यादिदोषा अत्रापि बोध्याः । 'अशोः सन्यनिटः' इति दोषस्तु न प्रकृते इति बोध्यम् ॥

(सिद्धान्तोपपादकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ।

(५९६४ सिद्धान्ताक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ द्विःप्रयोग इति चेणकारषकारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विःप्रयोग इति चेणकारषकारादेशादेरेत्त्वं लिटि वक्तव्यम् । नेमतुः, नेमुः । सेहे, सेहाते, सेहिरे । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः, तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति ॥

(प्रदीपः) नेमतुरिति । 'णो नः' इति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति । ततो द्विःप्रयोगेऽप्यादेशादित्वं न व्यावर्तते । स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः । आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात् स्थानिवत्त्वाभावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु स्थानिवत्त्वादादेशादित्वमत आह—आदेशादिव्यपदेशस्येति । अप्राधान्येनाऽप्यलाश्रयणे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तत्र स्थापित इत्यर्थः । अशास्त्रीयत्वाच्चास्य तदभाव इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये—संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रकृतिज्ञानस्येत्यर्थः । अत एवाटिटदित्यत्रैव 'संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य' इति अत्र नोक्तम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगेऽपि द्विर्वचने सति न दोषः । वक्ष्यति तत्र लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम्—'लिटि य आदेशादिस्तदादेर्न' इति ॥

(प्रदीपः) लिटोति । सत्वनत्वयोरनैमित्तिकत्वाल्लिङ्गमित्त्वाभावः ॥

५ ननु नेमतुः सेहे इत्यादौ प्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वाभावोऽत आह—प्रकृतिज्ञानस्येत्यर्थ इति । प्रकृतिप्रत्ययस्येति भाष्ये प्रत्ययपदस्य ज्ञानमर्थः ॥

६ 'अत एकहल्मध्येनादेशादोलिटि' (६।१।२०) इति सूत्रे उक्तमेतत् ॥

(५९६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ इद्वचनं च यङ्लोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद्व चं यङ्लोपे वक्तव्यः । वेभि-
दिता, वेभिदितुम् । 'एकाच उपदेशेनुदात्तात्'
(७।२।१०) इतीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय
आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः
स भवति य एकाजुपदेशेऽनुदात्तः ॥

(प्रदीपः) वेभिदितेति । वेभिद्यशब्दात्तृच्, अलोप-
यलोपयोः कृतयोरिदप्रतिषेधः प्राप्नोति । 'पूर्वस्मादपि विधौ
स्थानिवद्भावः' इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एकाच इति । वेभिदितेत्यत्र भिदेरेव
द्विःप्रयोगादुपदेशे एकाच्चाच्च ततः परस्मैपिनेषधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगेचापि द्विर्वचनेन दोषः । एकाजग्रहणे-
नाङ्गं विशेषयिष्यामः—एकाचोऽङ्गादिति ।

ननु चैकैकमत्राङ्गम् ।

समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्गसंज्ञा
भविष्यति ।

कुत एतत् ?

शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

(प्रदीपः) एकाचोऽङ्गादिति । उपदेशग्रहणेनानुदात्त
एव विशेष्यते, न त्वेकाजिति भावः । औचित्यसंख्यया चैतद्
द्वयजङ्गं, नैकाच् ॥

ननु चैकैकमिति । एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः
प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतः, तत्र परं
यदेकाजङ्गं तदाश्रय इदप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । आश्रुति-
संख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा ॥

समुदाय इति । एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न तु पृथग-

वयवयोः, समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समु-
दायव्यवहारोऽप्यावृत्तिसंख्याश्रयः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) एकाचोऽङ्गादिति । अङ्गत्वस्य विधान-
प्रतिबद्धतया 'एकाचो विहितात्' इत्यनेन न दोष इत्याशयः । एवं
चोपदेशग्रहणमनुदात्तांशे एव सम्बध्यते, न त्वेकाजंशेऽपि, विभि-
त्सतीत्यादौ विहितविशेषणनैवादोषात् । तदाह—न त्वेकाजिति ।
भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे हि अन्तरङ्गत्वात्सन्नते द्वित्वे कृते 'तावेव सुसिद्धौ'
इति वक्ष्यमाणरीत्या समुदायस्यैवाङ्गत्वेन विभित्सतीत्यादावेकाचोऽङ्गा-
त्परत्वाभावेनेहागमस्य दुर्वारत्वेनासङ्गतिः स्पष्टैव । उपदेशग्रहणस्यै-
काजिविशेषणत्वे तु वेभिदितेत्यादौ दोषस्तदवस्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु
द्विः प्रयोगपक्षे उच्चारणभेदेन शब्दभेदे मानाभावात्कथमनेकाच्चवमत
आह—औचित्यसंख्यया चेति ॥ भाष्ये—ननु चैकैकमपीति ।
समुदायोऽवयवश्चेत्यर्थः ॥ अङ्गमिति । प्रत्ययविधानावधिरित्यर्थः ।
इदमेव ध्वनयितुं सिषेचेत्यत्र वक्ष्यति—'एकैकस्मादप्यत्र सुसिद्धिभिः'
इति । न त्वेकैकमत्रै पदमित्यर्थः । तेन हि एतस्य सर्वस्य तद्रीत्या
व्याख्यानमिति ध्वनितम् । तदाह—एकमेवेति ॥ एकस्मात्—
समुदायात् । अपरस्मात्—अवयवात् । एवं चोत्तर'भिव' इत्यस्या-
प्यङ्गत्वम्, तस्यापि प्रत्ययविधानावधित्वात् । तत्रालोपयलोपयोः
कृतयोरिकदेशविकृतन्यायेन 'भिद्' इत्यस्याप्यङ्गत्वम् । एवं चोपदेशे-
ऽनुदात्तादिकदेशविकृतन्यायेन लोकदृष्टान्तमूलकेनैकाचो विहितत्व-
बुद्धिरपि तृचोऽस्त्येवेति इष्टः प्रतिषेधः स्यादेवेत्यर्थः ॥

एकैवाङ्गसंज्ञेति । अयं भावः—'धातोस्तृज्भवति' इत्यस्य धातु-
त्वावच्छिन्नात्तृजभवतीत्यर्थः । तत्र तदवच्छिन्नं यद्यपि द्वयं—समुदा-
योऽवयवश्च, तथापि प्रधानसन्निधौ प्रधान एव कार्यप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वेन
प्रधानस्य समुदायस्यैव तद्विधानावधित्वं नावयवस्य । एवं हि शास्त्र-
महीनं भवतीत्यस्य प्रधानन्यायेन हीनं न भवतीत्यर्थः ।

ननु क्रियावाचकत्वस्याभ्यासैरर्थक्योक्त्या समुदाये एव पर्या-
तेर्धातुत्वमपि तत्रैव—इति—अवयवविषयकवाक्यस्य वक्तुमशक्यतया
'समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिः' इत्यसङ्गतं, द्वयोः संभवे ह्येवं वक्तुं
योग्यमिति चेत्, न । उत्तरखण्डसाहित्यं विनाऽभ्यासमात्रादर्थ-

१ 'इद्वभाष्य' इति ज. पाठः ॥

२ प्रत्ययस्येति । अत्रापि पूर्ववत्प्रत्ययपदस्य ज्ञानमर्थः ॥

३ आश्रुतिसंख्यया—द्विःप्रयुक्तगतसंख्येत्यर्थः ॥

४ ननु 'एकाजग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः—एकाचोऽङ्गात्' इति
भाष्यमनुपपन्नम् । अत्राङ्गस्येति पदस्याभावादत्त आह—अङ्गत्वस्येति ।
अङ्गत्वस्य विधानेन प्रतिबद्धतयाऽत्र संख्याभावादेकाच इति विहितपधमी ।
अङ्गत्वस्यात्र विधानं नास्तीति विहितपधमीसमाश्रयणेनापीष्टसिद्धिः । भाष्यस्य
तथैवाशय इति भावः ॥

५ यथाश्रुतत्वे हीति । यथाश्रुतत्वे हि—अङ्गविशेषणपरत्वे हि । 'एका-
चोऽङ्गात्' इति भाष्यस्याङ्गपदाभ्याहारेण तदन्वयपरत्वे विभित्सतीत्यादाव-
ङ्गस्यैकाचत्वाभावेन न निषेध इति दोषः प्राप्नुयात् । अत एव एकाचोऽङ्गादिति
भाष्यस्य विहितपधमीपरत्वमेवेति सुस्पष्टम् ॥

६ एकाचोऽप्युपदेशग्रहणेनान्वयेऽपि विहितपधमीं विना नेष्टसिद्धिरि-
त्याह—उपदेशेति । विहितपधमीसमाश्रयणे तु एकाचा उपदेशपदान्वयस्य
नोपयोग इति तात्पर्यम् ॥

७ आश्रुतिसंख्याश्रया—द्विःप्रयुक्तगतसंख्याश्रयेत्यर्थः ॥

८ समुदाय इति । सिषेचेविधानावधित्वात् समुदायस्य तदनतिरेकादिति
तात्पर्यम् ॥

९ प्रत्ययविधानावधिरिति । 'ननु चैकैकमत्राङ्गम्' इति भाष्येऽङ्गपदं
प्रत्ययविधानावधेरुपलक्षणं न तु अङ्गसंज्ञापरम् । अन्यथा सिषेचेत्यादौ द्वित्वे
कृते सिषेच्—इत्यस्यैवाङ्गसंज्ञेति 'ननु चैकैकस्मात्सुसिद्धिभिः' इति भाष्यमनुपपन्नं
स्यादिति भावः ॥

१० 'न त्वेकैकमत्र पदमित्येव' इति ज. पाठः ॥

११ तद्रीत्येति । एकाचो विहितादित्येवमन्वयरीत्येत्यर्थः ॥

१२ क्रियावाचकत्वस्येति । अभ्यासस्योत्तरखण्डस्य च पृथक्पृथगर्थवत्त्वे
क्रियावाचकत्वपर्याप्तिः प्रत्येके एवेति धातुत्वपर्याप्तिरपि प्रत्येके एव स्यात् ।
अभ्यासस्य नैरर्थक्येन च न तथेति भावः ॥

१३ तत्रैवेति । सिषेचशब्दस्य द्वित्वे सकारेकारश्चकारातिरिक्तत्वाभावात्समु-
दायस्य समुदाये एव धातुत्वम् अभ्यासैरर्थक्यतात्पर्यात् । बोधानावृत्तेस्तत्त्वभासा-
नैरर्थक्यम् । एतेन सङ्ख्यावस्थापाठात् कथं तत्र धातुत्वमित्यपास्तम् ॥

प्रत्ययाभावेन तस्य नैरर्थव्ययम् । उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययान्वयवहित-
प्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यर्थबोधकताया दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव । पेचतुरि-
त्यादौ तदभावेऽप्युत्तरखण्डमात्रेणार्थबोधाच्च । योतेर्यङन्तात्किञ्चि
यातिरित्यादौववशिष्टप्रत्ययादिव तत् एवार्थबोध इति न तावता-
ऽभ्यासस्यार्थवत्त्वं शङ्कामिति दिक् ॥ न तु पृथग्वयवयोरिति ।
एकोऽवयवशब्दस्तद्वद्वितसमुदायपरः, तेन पृथक्समुदायावयवयोरि-
त्यर्थः । न त्ववयवयोः पृथक् प्राप्तिरस्ति, अभ्यासस्य नैरर्थव्ययत्वा-
त्तुत्वाभावेन प्रत्ययविधानावधित्वाभावात् । सत्त्वेऽपि तदादिग्रहणेन
समुदायस्यैव प्राप्तिरिति यथाश्रुतौसङ्कतिरिति बोध्यम् ॥

(५२६६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ इड्दीर्घप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
जरीगृहिता, जरीगृहितुम् । 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः'
(७।२।३७) इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विवे-
चने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्ध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः ॥

(प्रदीपः) जरीगृहितेति । जरीगृहीप्रब्दात्तृच् ॥

(उद्ध्योतः) जरीगृहशब्दादिति । तत्राहोपयलोपयोः कृत-
योर्ग्रहेः पर इति दीर्घप्रसङ्ग इतिभावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवेचने न दोषः । ग्रहिणाऽङ्गं
विशेषयिष्यामः—ग्रहेरङ्गादिति । ननु चैकैकमप्य-
त्राङ्गम् । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्ग-
संज्ञा भविष्यति ।

१ केवलस्याप्युत्तरखण्डस्यार्थबोधकत्वं दर्शयति—पेचतुरित्यादाविति ॥

२ ननु केवलस्यापि पूर्वभागस्यार्थवत्त्वं दृश्यत इति अभ्यासेऽप्यर्थवत्त्वं
स्यात्तदाशङ्कवारणाय—यातेरित्यादि । क्वचित्पूर्वभागस्यार्थवत्त्वदर्शनेऽपि
नाभ्यासस्यार्थवत्त्वं, अभियुक्तव्यवहाराभावादिति भावः ॥

३ 'स्यादावियानित्यादाववशिष्टप्रत्ययादिव तत्' इति घ. झ. पाठः ।
ग. पुस्तके 'प्रत्ययादिवत् तत्' इति पाठः ॥

४ सत्त्वेऽपि—तद्विज्ञात्वाभावात् प्रत्ययविधानावधित्वेऽपि ॥

५ यथाश्रुतासङ्कतिरिति । 'एकाचोऽङ्गात्' इति भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे-
ऽसङ्कतिरित्यर्थः ॥

६ जरीगृहोति । ग्रहार्थोऽर्थङन्तात्तृजित्यर्थः ॥

७ तृचो ग्रहेः परत्वमुपपादयति—तत्रेति ॥

८ उक्तरीत्येति । एकाचोऽङ्गादित्योक्तरीत्येत्यर्थः ॥

९ जरीगृह—इत्यस्यैवाङ्गत्वमिति । असहाये एव एकदेशविकृतन्यायस्य
प्रवर्तनात् । अत्र च सहायत्वमिति भावः ॥

१० उक्त आशय इति । एकाचोऽङ्गादिति भाष्यव्याख्यानानुसर इति
भावः ॥

११ एकदेशविकृतन्यायेनेति । संसारणेऽपि तत्राभावेन ग्रहित्वमिति
भावः ॥

१२ अङ्गस्येति । ग्रहोऽल्लिटि सूत्रेऽनुवृत्तस्य षष्ठ्यन्तस्याङ्गस्येति शब्दस्य
पञ्चम्या विपरिणामेन ग्रहेर्विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु ग्रहेरिटो दीर्घ-
विषयेऽङ्गत्वाव्यभिचारादङ्गत्वान्वयसामर्थ्यादित्यपि वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

१३ ननु 'ग्रहेरङ्गात्' इति भाष्यस्य यत्र 'ग्रह' इति रूपमङ्गस्य तत्रैव

कुत एतत् ?

शास्त्राह्वानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

(प्रदीपः) ग्रहिणाऽङ्गमिति । अत्र तृचो जरीगृह—इत्य-
ङ्गम्, न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्याद्वि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—ग्रहिणाऽङ्गमिति । उक्तरीत्या ग्रहेरिति
विहितविशेषणं, तृचो जरीगृह—इत्यङ्गं न केवलो ग्रहिः । एकदेश-
विकृतन्यायेनापि जरीगृह—इत्यस्यैवाङ्गत्वं न तु ग्रहेरिति भावः ॥ ननु
चैकैकमिति । उक्त आशयः ॥

ननु द्विःप्रयोगे जरीगृहिर्ग्रहिरेव, एकदेशविकृतन्यायेन चाङ्गत्वम-
पीति दोषस्तदवस्य एवेत्यत आह—विशेषणसामर्थ्याद्विदिति ।
अङ्गस्य विभक्तिविपरिणामेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽङ्ग-
निमित्तावयवस्येति इति षष्ठ्यैव व्याख्यायेतेति भावः । ग्रहेरत्र विषये-
ऽङ्गत्वान्वयभिचाराच्च ।

यथाश्रुतेति । सूत्रश्रुतानुपूर्वाकग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घ इत्यर्थ इति
भावः । अत्र तु यङन्तादिङ्गितो न तु ग्रहेरिति तात्पर्यम् । अन्यथा
नित्यत्वात्संसारणे 'गृहीतम्' इत्यस्यासिद्धिरिति पतद्भाष्यकैयटयो-
र्विहितविशेषणत्वं एव तात्पर्यम् । एकाचोऽङ्गादितिवदस्यापि भाष्यस्य
तथैव व्याख्याया उचितत्वाच्च । किञ्च 'असिद्धवत्—'सूत्रस्यभाष्य-
संमते 'लावस्थायामडादौ' इति पक्षेऽग्रहीष्टामित्यादौ दीर्घानापत्तिः ।
इदमेवाभिप्रेत्य कैयटेन 'यङलोपे चोक्तम्' इति 'ग्रहोऽल्लिटि—'इति
सूत्रभाष्यस्यप्रतीकमुपादाय ग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाद्यङलोपे
दीर्घाभावसिद्धिरिति उक्तम् । भाष्यकृता तु अन्यत्रास्य दोषस्य
सम्यक् परिहाराभिधानात् अनादरेण तद्वार्तिकं 'तदन्तर्द्विवचनात्'
इति विवृतमिति चोक्तम् । अत एव ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः । एवं
च यङ्लुगन्ते यदि ग्रहेः 'प्रयोगोऽस्ति तदा ततः परस्येदो दीर्घो
भवत्येव । अत एव स्थाने द्विवचनपक्षेण न फलभेदः । तत्पक्षे हि

ग्रहोऽल्लिटि सूत्रं प्रवर्तत इत्यर्थस्वीकारे यत्र संसारणं गृहीतमित्यादौ यत्र
चाङ्गमो लावस्थायामेवाग्रहीष्टमित्यादौ चाप्यं दीर्घो न स्यात्तदर्थमाह—यथा-
श्रुतेतीति । एवं च ग्रहेरङ्गादिति भाष्यस्य विशेषणसामर्थ्याद्विदित्वैक्यवट-
ग्रन्थस्य च ग्रहेरङ्गाद्विहितप्रत्ययावयवस्येदो दीर्घ इत्यर्थे तात्पर्यम्, न तु सूत्र-
श्रुतानुपूर्वाकात्परस्येदो दीर्घ इत्यर्थ इति भावः । तथाच गृहीतमित्यत्र ग्रहे-
रङ्गाद्विहितस्येदः सत्त्वेन दीर्घस्योपपत्तिः, लावस्थायामडादौऽपि ग्रहेरेव विहितस्य
लस्य सत्त्वेनाग्रहीष्टमित्यापि न दोष इति तात्पर्यम् ॥

१४ विहितविशेषण एव प्रदीपतात्पर्यमित्यत्रार्थेऽन्यसूत्रस्थप्रदीपसंवादं दर्श-
यति—इदमेवाभिप्रेत्येति ॥

१५ ननु भाष्यकृतमपि यदि विहितविशेषणे तात्पर्यं तदा ग्रहोऽल्लिटि
सूत्रे भाष्येऽपि तथा व्याख्यानमुचितं तत्र न दृश्यत इत्यत आह—भाष्य-
कृता त्विति । भाष्यकारैरेकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे विहितविशेषणकरणेन
निर्दृष्टत्वं स्वीकृत्य तदन्तर्द्विवचनादित्येवोक्तमिति भावः ॥

१६ ननु यङ्लुगन्तात्तृचि 'जरीगृहीता' इत्यत्र स्थाने द्विवचनपक्षे
दीर्घो दुर्बलः, यङ्लुगन्ते हि यङ्लुगन्तान्तरमेव द्वित्वप्रवृत्तेः स्थानिवद्भावेन सा-
भ्यासस्य ग्रहित्वं सुपपादयति । एवं च ग्रहेरङ्गात्परत्वसत्त्वेनेदो दीर्घो भविष्यत्येव ।
द्विःप्रयोगो द्विवचनमिति पक्षे च 'जरीगृह'शब्दात्तृचः सत्त्वेन ग्रहेः परत्वा-
भावेन च दीर्घाप्तिरिति फलभेदः स्यात् । तं निवारयति—एवं च यङ्-
लुगन्त इति । यङ्लुगन्ते हि जरीगृहशब्दात्परस्येदो ग्रहेरपि विहितस्या-
वयवत्वेन विहितविशेषणपक्ष एव न फलभेदः । परविशेषणत्वे तु द्विःप्रयोगा-
द्विवचनं स्थाने द्विवचनमिति पक्षबोध्य फलभेदः स्यादेव । अतोऽपि हेतोर्विहित-
विशेषणे एव भाष्यतात्पर्यमित्युक्तम् ॥

तत्र दीर्घः प्राप्नोत्येव, स्थानिवत्त्वेन ग्रहित्वात् । यद्बहुपुत्रमेव तत्र द्वित्वप्रवृत्तेः, तदुत्तरं प्रत्ययप्रवृत्तेश्च, पूर्वापरभाष्यच्छायाया तत्पक्षे अहेरुकादित्यस्याभावलाभाच्च । अत एव स्थानेद्विवचनपक्षे एतद्वोधानुपगमासाङ्गगतौ न्यूनतेत्युपास्तम् ॥

(५९६७ दोषवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ पदादिविधिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिषेच, सुष्वाप । 'सात्पदाद्योः' (८३।१११) इति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विवचने सति न दोषः । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रसुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति ॥

(प्रदीपः) सिषेचेति । सिचेल्लिङ्गित इति लिङ्गन्तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्पदादिः सकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रत्ययः—ज्ञानम्, प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः । अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यासादुत्तरसकारस्य न पदादित्वमत आह—सिचेरिति ॥ तदादेरेवेति । उत्तरखण्डादेरेवेत्यर्थः ॥ ननु नात्र प्रकृतिप्रत्ययसंमोहः, किन्तु प्रकृतेरेवेत्यत आह—प्रत्ययो ज्ञानमिति ॥ प्रत्ययस्य चेति । प्रकृतेस्तत्वेनाज्ञाने तन्निरूपितत्वात् प्रत्ययत्वाज्ञाने प्रत्ययस्यापि संमोह इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवचने न दोषः । सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः—सुप्तिङन्तं पदम्—यस्मात्सुप्तिङ्गविधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च ।

१ अत एव—द्विःप्रयोगपक्षेऽपि यद्बहुगन्तात्परस्येदो दीर्घसत्त्वादेवेत्यर्थः । अन्यभाष्येनोः पक्षयोः फलभेदेन स्थाने द्विवचनपक्षे तदनुपगमासो न्यून एव स्यात् ॥

२ 'तिङन्तं' इति श्र. पाठः ॥

३ अत्र कैयटः—पदादिविधिप्रतिषेधश्चेति वार्तिकोक्तदोषस्य भाष्यकृता परिहारद्वयमुक्तमित्यभिप्रेत्यते । तद्यथा—द्विःप्रयोगे चापि द्विवचन इत्यादि भाष्योक्तमेकम्, तावेव सुप्तिङाविति भाष्यकारिकोक्तं द्वितीयम् । प्रथमस्य चायमर्थः—'लिटि धातोः' इति सूत्रे 'लिटि' इति विषयसत्तन्माश्रयणे लिङ्गिषध्यामेव द्विवचने उच्चारणभेदाच्छब्दभेदेऽपि सोऽयमिति मलप्रज्ञानात् 'सिच्-सिच्' इत्यत्र खण्डद्वयस्यापि मलेकं धातुत्वं सूचयाम् । तस्मात्प्रत्यये च विशिष्टस्यैव तिङन्तत्वं न तु प्रत्येकस्य । खण्डद्वयस्यापि धातुत्वमलप्रज्ञायां खण्डद्वयादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्राप्तिमाश्रित्य वारयति भाष्यकारः—ननु 'चैकैकसादप्यत्रेति । समुदायादेकैव प्रत्ययेन कर्तार्यर्थोपपत्त्युक्तत्वात्सादेक एव प्रत्ययः, न तु प्रत्ययद्वयम् । ननु चैकैकसादित्यनेन 'सिच् सिच् लिट्' इति समुदाये 'सिच् लिट्' इति समुदायस्यैव पदसंज्ञास्यान तु 'सिच् सिच् लिट्' इत्यस्य—इत्याश्रित्य समुदाये मा—इत्यनेन समाहितम् । एवं च उच्चारणभेदाच्छब्दभेदेऽपि 'सिच् सिच् लिट्' इत्यस्य पदत्वे द्वितीयसिचः पदादित्वाभावेन न सात्पदाद्योरिति निषेध इत्याशयः । भाष्योक्ते एतस्मिन् समाधाने च सिच् सिच् इति खण्डद्वयस्यापि धातुत्वे मलेकास्तिङ्गुत्पत्तिः प्रसज्येत खण्डद्वयाद्विद्वद्वयमुत्पद्येत वा—इत्यादि दोषमुपलब्ध तावेव सुप्तिङाविति द्वितीयसमाधानमुक्तम् । आसिञ्च पक्षे 'लिटि' इति परसत्तन्माश्रित्य उच्चारणभेदाच्छब्दभेदमनाश्रित्य च पूर्वोक्तदोषनिराकरण इति प्रदीपाशयः । उद्घोतकाराच्च द्विःप्रयोगे चापि

ननु चैकैकसादप्यत्र सुप्तिङविधिः । समुदाये वा वाक्यपरिसमाप्तिस्तथा पदसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् ?

शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

तावेव सुप्तिङौ यौ

ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या ।

आदिग्रहणं च कृतं

समुदायपदत्वमेतेन ॥

(प्रदीपः) तावेवेति—परिहारान्तरम् । उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य । ततश्चैकसादेव प्रत्ययविधिः, न तु द्वाभ्यामित्येकैवाङ्गसंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति दोषः ॥ आदिग्रहणं चेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति' इत्यत्र ॥ समुदायपदत्वमिति । सिषेचैवशब्दस्य पदसंज्ञा न तु सेचैवशब्दस्य तदवयवस्य ।

नन्वेवं वेभिमिति स एवैकाज्धातुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात् पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात् । तथा च 'गिरिणा' इत्यादौ 'सावेकाचः—' इति विभक्तैरुदात्तत्वं न भवति । तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य 'समुदाये' वाक्यपरिसमाप्तिः इति परिहार उक्तः । रूपभेदानङ्गीकरणे तु 'तावेव सुप्तिङौ—' इति द्वितीयः परिहारः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सुप्तिङ्भ्यां पदमिति । पदसंज्ञासूत्रे पदं—पदसंज्ञादेर्य—सुबन्तं तिङन्तं च, तत् सुप्तिङ्भ्यां यस्मा-

द्विवचन इति भाष्योक्तार्थ एव तावेव सुप्तिङाविति कारिकयोक्त इति लिटीति परसत्तन्मेवेति च प्रतिपादयति । यदि च कैयटाभिप्रायानुसारेण द्विःप्रयोग इत्यादि भाष्यस्यार्थ आश्रित्य तदा मलेकादपि लिङ्गुत्पत्तिः स्यादिति दोषानुपपन्नसमाश्रित्य कृतं न्यूनता स्यात् । ननु उद्घोताभिप्राये च 'ननु चैकैकसादप्यत्र' इति भाष्यशङ्काऽनुपपन्ना, लिटीति परसत्तन्माश्रयणात्पुनः प्रत्ययानापत्तेः—इति चेत् । ननु चैकैकसादिति भाष्यस्य लिटि परे द्विवचने जाते यो लिट् स तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादुभयप्रकृतिक इत्येवार्थ इति न दोषः । एवं च कारिकया पूर्वोक्तभाष्यार्थ एव प्रतिपाद्यत इति उद्घोताशयः । अन्यस्य तत्त्वं सुधीभिरूहनीयम् ॥

४ 'सिषेच्छब्दस्य' इति श्र. पाठः ॥

५ 'सिच्छब्दस्य' इति श्र. पाठः ॥

६ स एवैकाजिति । तावेव सुप्तिङौ यावितिरीत्या द्विवचनेऽपि द्विवच्चारणमात्रत्वाच्छब्दभेदाभावाद्विद् इति एकाचः परस्य तृच इति निषेधप्रसङ्ग इति भावः ॥

७ ननु वेभिमित्येव यदन्तापुचि शब्दभेदाच्छब्दस्यैव धातुत्वाच्च यदन्तस्यैकाक्षराभावाच्च न दोष इति प्रकारान्तरेण संभावयति—उच्चारणभेदादिति ॥

८ गिरिणेति । उच्चारणभेदाद्यदि शब्दो न भिद्येत तदा इकारद्वयस्याप्येकत्वेन 'सावेकाचः—' इति तृतीयादिविभक्त्युदात्तत्वं स्यात्, तत्रोच्चारणभेदाच्छब्दभेदेन न प्राप्नोति । उच्चारणभेदाच्छब्दभेदे एव विरोधिसंख्याप्रादुर्भावे भवतीति 'गिरिणा' इत्यत्र अक्षत्वेन न दोष इति भावः । विरोधिसंख्याभातुर्भावविषये दृष्टान्तार्थमिदमुक्तम् ॥

९ 'रूपभेदानङ्गीकरणेन तु' इति श्र. पाठः ॥

द्विषित्वादित्वेन विशेषविषयाम् इत्यर्थः । तदाह—सुसिङ्गन्तं पदम्—यस्मादित्यादि ॥

एकैकस्यादिति । समुदायादवयवाच्चेत्यर्थः ॥ समुदाये चेति । लिटीत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन पूर्वं द्वित्वे ततः समुदायाद्विडित्याशयः । समुदायस्य धातुत्वं तु धातोरेव द्विःप्रयोगेण भेदाग्रहादिति बोध्यम् ॥ इत एव वाऽरुचेराह—तावेवेति । तदाह—परिहारान्तरमिति । न त्वयं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्चोक्त इति श्रमः कार्य इति भावः । 'लिङ्-त्पत्यन्तन्तरमेव द्वित्वम्' इति पक्षेऽपि दूषणोद्धार इति तात्पर्यम् ।

पूर्वोक्तार्थोपपादनपरमेवैतद्भाष्यम् । 'ननु चैकैकस्यादध्यय' इत्यस्योभयोरपि तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादुभाभ्यामपि तिङ्बिधिरिति प्रत्यभिज्ञे-त्यर्थ इति परे ॥ एकैवेति । उच्चारणक्रियाद्वयविशिष्टस्येत्यर्थः । उच्चारणभेदेन शब्दभेदाभाव इति भावः ॥ 'एकैवाङ्गसंज्ञा' इत्यपि प्रकृतविषयमेव, बेभिदितेत्यत्र तु कृतद्वित्वाद्यङ्गानादुत्पत्त्या नास्य परिहारस्य विषयः ॥

स एवेति । 'यलोपाहोपयोः कृतयोः' इति शेषः ॥ उच्चारण-भेदादिति । उत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्यां निवर्तयतीति भावः ॥ तद-त्रेति । सिधेचेत्यत्र । अयमत्र भाष्याक्षरार्थः—यौ ततो विधानावधेः परौ तावेवेमौ सुसिङ्गौ यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्यैव न द्वितीयेत्यर्थः । 'आगन्तूनामन्ते निवेशः' इति न्यायात्, द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेय-त्वात्, द्वितीयस्य प्रत्ययोत्पत्तिकालेऽभावात् । आद्या—आद्योच्चारण-विषया । कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनार्थबोधादभ्यासस्य नैरर्थक्य-व्यवहारोऽपि ॥ नन्वेवमपि द्वितीयोच्चारणविषयतद्रूपेण व्यवधाना-प्रत्ययपरत्वाभाव आद्यस्येत्यत आह—आदिग्रहणं चेति ॥ समु-दायपदत्वमिति । उच्चारणक्रियाद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहारः ॥

(१०३६ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. २)

२४३९ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६ । १ । २ ॥

(५९६८ द्वितीयस्येति पदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति ।

कथम् ?

अजादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी—अञ् आदिर्द्वयस्य सोऽयमजादिः—अजादेरिति ।

किं तर्हि ?

कर्मधारयात्पञ्चमी—अञ् आदिः—अजादिः, अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीय-स्यैव भविष्यति ॥

१ कनूच्चारणभेदाच्छब्दभेदमाश्रित्य 'द्विःप्रयोगे चापि—' इत्यादि समा-धानमिति कैयटपक्षे ननु चैकैकस्यादित्यादिग्रन्थो यथाश्रुतः सङ्गच्छते । तावेव सुसिङ्गवित्यादिपूर्वस्येवार्थं प्रपञ्च इति शेषरक्तमन्ते द्वित्वेऽपि शब्दभेदानात्वेन 'ननु चैकैकस्यात्—' इति कथमुपपद्येत तदाह—ननु चैकैकस्यादित्यत्रे-त्यस्येति ॥

२ प्रकृतविषयमेवेति । एकैवाङ्गसंज्ञा पदसंज्ञा नैत्यादि सिधेचेत्येतद्विषय-

(प्रदीपः) द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति । अजा-देरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादप्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाकां द्विर्वचनप्रसङ्गाद् द्वितीयस्येति वक्तव्यम् । कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यम्, न व्यव-हितस्य—इति नार्थो द्वितीयग्रहणेन । तत्र व्याख्यानात् स्वपदार्थ-प्रधानत्वादनन्तरङ्गत्वाद्वा कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु बहुव्रीहित्वपक्षेऽपि प्रथमस्य पूर्वेण सिद्धतया सामर्थ्येन द्वितीयस्यैव भविष्यतीति तत्रापि द्वितीयग्रहणं व्यर्थम्, अत आह—अजादेरिति ॥

यद्यपि 'ईष्यतेस्तृतीयस्य' इत्यस्य नियमार्थत्वेनापि तृतीयानां द्विर्व-वारयितुं शक्यं तथापि तस्य वार्तिकत्वाददोषः । 'न न्दाः संयोगा-दयः' इति सूत्रेऽनुवृत्तस्याजादेरित्यस्येन्द्रिगृहीतत्वादौ दस्य द्वित्व-निषेधाभावाय पञ्चम्यन्तत्वकर्मधारयपरत्वावश्यकत्वादिति भावः, तदाह—तत्र व्याख्यानादिति । 'तत्पुरुषः समानाधिकरण—' इत्यादौ कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वे-ऽपीह व्याख्यानात्कर्मधारय इति भावः ॥ समासद्वयसम्भवे न्याय्यो-ऽप्ययमित्याह—अन्तरङ्गत्वादेति । तद्वीजं स्वपदार्थप्रधानत्वम् ॥

(५९६९ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः

प्राप्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्ति-र्धेक्तव्या । अटिदिषति, अशिशिषतीति ।

किं कारणम् ?

प्राप्तत्वात् । प्राप्नोति 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) इति ॥

ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधियते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् ?

असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति, अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्राप्तत्वादिति । यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते न त्वसत्याम्, तथापि विशिष्टो प्राप्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता, प्राप्तेर्विधातकाभावादित्यर्थः ॥

ननु चेति । येन नाप्राप्तिन्यायात् ॥ कथमन्यस्येति । विरोधाद्वाध्यबाधकभावं मन्यते, यथा—काणोः । इह च विरोधाभावः । अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते, यथा—कृत-कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम् । भिन्नफलत्वात् संज्ञानां समुच्चय इति चेत्, इहाप्यस्यैव फलभेदः—एकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यनेन तु द्वितीयस्य ॥

मेव, बेभिदितेत्यत्र यत्कृतस्याङ्गत्वेन प्रत्ययोपदेशोऽङ्गस्यैकास्त्वाभावादिति भावः ।

१ 'द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति' इति भाष्यग्रन्थमुपपादयति—अजा-देरित्यादिना ॥

२ 'तत्र द्वितीय—' इति ट. क. पाठः ॥

३ कचित्-क. पुलकादौ 'निश्चिदाऽप्राप्ति' इति पाठो दृश्यते, स केयक-प्रमादः ॥

(उद्घोतः) यद्यपीति । एवं च प्राप्तत्वादिति हेतुरसङ्गत इति भावः ॥ विशिष्टेति । निवर्तकान्तराभावविशिष्टेत्यर्थः ॥

यथा काणोरिति । परदेशस्यैकेनाक्रान्तत्वात्तदेव द्वितीयस्य परत्वायोगात्तत्र विरोध इति भावः ॥ भिन्नफलत्वादिति । समान-फलकत्वे हि बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः ॥

(५९७० प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् ।

किं कारणम् ?

अद्वितीयत्वात् । न हीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति ।

कस्तर्हि ?

तृतीयः । तद्यथा—द्वयोरासीनयोस्तृतीय उपजायमाने न द्वितीयो भवति ।

कस्तर्हि ?

तृतीयः ॥

न हि किञ्चिदुच्यते—अकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति ।

किं तर्हि ?

कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति ॥

अनारम्भसममेवं स्यात् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात्, हलादिः शेषः, द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः । अयाणामकाराणां पररूपत्वे—अटिषतीत्येवं रूपं स्यात् ॥

नानारम्भसमम् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, इत्वम्, द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, इत्वम्, द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' (६।४।७८) इतीयङा-

देशः, इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात्, ओणेश्वो-वोणिषतीति ॥

नानिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) न वेति । अनेनासंभवः प्रदर्श्यते । यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयन्तस्य प्रथमद्विर्वचने कृतेऽद्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ननु यदि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोऽयं विरोधः स्यात्, यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथमद्विर्वचनम् । नैतदस्ति । नित्यत्वात्प्राथम्यात् क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात् पूर्वं प्रथमद्विर्वचनम्, तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद्वितीय-द्विर्वचनाप्रसङ्ग इत्यनवकाशत्वात् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते ॥

तद्यथेति । यदा द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजायते तदाऽयं दृष्टान्तः, यदा तु परत उपजायते तदा द्वितीयो द्वितीय एव भवति ॥ न हि किञ्चिदिति । द्वितीयत्वनिर्देशात्, विशेषानुपादानात् ॥

सामर्थ्यादत्र विशेष आश्रीयत इति मत्वाऽऽह—अनारम्भसममिति । अटि स इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनम्—अद् अद्, 'हलादिः शेषः' इति टकारस्य निवृत्तिः । द्वितीयद्विर्वचनम्—अद् अद्, ततः 'हलादिः शेषः' । तत्र द्वयोर्लयाणां वाऽकाराणां पररूपे विशेषाभावाद्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

हलादिशेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते, विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति ? उच्यते—नित्यत्वात्पूर्वं हलादिः-शेषो भवति । द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम् । तद्धि कृते हलादिः शेषेऽटः प्राप्नोति, अकृते तु टद्शब्दस्य । अन्तरङ्गत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपं 'सन्त्यतः' इतीत्वस्य बाधकं मन्यते । इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षत इति बहिरङ्गम् । 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति पक्षे इत्वंमाङ्गं न भवतीति 'वार्णादाङ्गं बलवत्' इत्यपि नास्ति । सत्यपि वेत्वस्याङ्गत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषाऽनुपस्थानमिति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम् । स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते ॥

१ 'प्रथमस्य विज्ञाने' इति झ. च. पाठः ॥

२ 'उपजायते न द्वितीयो द्वितीयो भवति' इति छ. च. झ. ज. पाठः ॥

३ द्वितीयस्य प्राप्तिमुपपादयति—न हि किञ्चिदिति । द्विर्वचने कृते यो द्वितीयः संभाव्येत तस्यापि द्वित्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

४ यदि कृते द्विर्वचने यो द्वितीयः संभाव्येत तस्य द्विर्वचनमिति पक्षे दोषनाह—अनारम्भमिति । यदि च प्रथमस्य द्वितीयस्य च सहैव द्वित्व-प्रवृत्तिः स्यात्तदा इष्टापत्तिरेव स्यादिति भावः ॥

५ पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनाभावे हेतुमाह—नित्यत्वादिति । प्रथमस्य द्वितीयस्य च सहैव द्वित्वविधानाभावे हेतुमाह—प्राथम्यादिति ॥

६ 'द्वयोरासीनयोस्तृतीयः' इत्यादिभाष्योक्तदृष्टान्तसंभवमाह—यदा द्वयोरिति । यत्र प्रथमो देवदत्तो द्वितीयश्च अङ्गदत्तस्तत्र तृतीयो विष्णुमित्रो

यदि देवदत्तात्पूर्वं तस्मात्परो वोपविष्टः स्यात्तदा अङ्गदत्तस्य द्वितीयत्वमुपहन्येत । यदि च तृतीयो विष्णुमित्रो अङ्गदत्तात्परः स्यात्तदा अङ्गदत्तो द्वितीय एवेति न तदा दृष्टान्त इति भावः ॥

७ द्वितीयत्वेति । अजादेद्वितीयस्येति सूत्रे केवलद्वितीयस्य द्विर्वचनमुक्तं न तु तत्र द्वित्वे कृतेऽकृते वेति विशेष उक्त इति भावः ॥

८ तद्वदिति । नित्यत्वादहलादिः शेषे कृतेऽट एव द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोतीत्यर्थः । हलादिशेषेऽकृते तु टद्शब्दस्येत्यर्थः ॥

९ इत्वंमाङ्गमिति । इत्वस्याङ्गत्वाभावादाङ्गमिति परिभाषयाऽपि न तस्य बलवत्त्वमिति भावः ॥

१० प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पक्षात्कीकारे आह—सत्यपि वेति । तस्याः परिभाषया हि द्वयोः समानाश्रयत्वे एव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

कृतेऽपि प्रथमद्विवचने यो द्वितीयस्तस्य द्विवचनं नानर्थकमिति मत्वाऽऽह—नानारम्भसममिति ॥ इत्वमिति । आसप्तम-परिसमाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम् । सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते, न समानाश्रयाङ्गवर्णविषयमेव—इति इत्वमेव प्रवर्तते, न पररूपम् । तत्र कृते द्वितीयद्विवचनं प्राप्नोति, 'अभ्या-सस्यासवर्णे' इतीयङादेशश्च । तत्र नित्यत्वाद्वितीयद्विवचनम् । इयङादेशो ह्यनित्यः, कृते द्वितीयद्विवचने नित्यत्वादित्वे च 'असवर्णे' इति वचनादियङोऽप्रसङ्गात् ।

ननु परस्य कृतेऽपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति । नैष दोषः । 'सवर्णे न भवति' इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात् ॥

द्वयोरिकारयोरिति । अथ परस्येयङादेशः कस्मान्न भवति ? अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते । एकादेशस्य त्वभ्यासहस्रत्वं विशेषाभावाच्चोक्तम् ॥

इयटिषतीति । अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विवचने विशेषः, अकृतेऽपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात् । प्रथमद्विवचने कृते हलादिशेषः—इत्वम्—इयङ्—इति कार्यप्रवर्तनात् । अत एवा-न्येषां ग्रन्थः—'इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णवीर्यता—इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात्' इति । युक्त एवायं ग्रन्थः । वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङा भाव्यं न त्वेकादेशेन, तस्मिन् कृते एकादेशः । तस्य त्वन्तवद्भावाद्भ्रष्टत्वं न भवति, 'नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे' इत्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात् ॥

ओणेऽप्येति । अत्रापि 'ऊवोणिषति' इति पाठेन भाष्यम् । उवोणिषतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विवचने सिद्धत्वात् ॥

नानिष्टार्थेति । 'द्वितीयस्य' इति व्यक्तिराश्रीयते, न जातिः । या चाकृते प्रथमद्विवचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद्वितीयद्विवचनेन प्रथमद्विवचनं बाध्यते ॥

(उद्योतः) ननु 'अद्वितीयत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः, कृतेऽपि प्रथमद्विवचने द्वितीयस्यैकाचः सत्त्वात्; अत आह—यस्येति । अकृतद्विवचनकालिकीं द्वितीया व्यक्तिराश्रीयत इति भावः ॥

प्राथम्यादित्यस्योपपादकं—क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावादिति ॥ अनवकाशत्वादिति । तद्वाधं विना चारितार्थाभावादिति भावः ॥ द्वितीयाभरवनिर्देशादिति । तत्र विनिगमनाविरहात्सर्वद्वितीयव्यक्ति-ग्रहणमिति भावः ॥

विशेष इति । द्वितीयविशेष इत्यर्थः ॥

भाष्ये—कृते द्विवचने इति । अनैभ्यासस्येत्येतत् तत्पुरुषेण-काञ्चिद्विशेषणमिति भावः ॥ पररूपे इति । 'अत आदेः' इति तु न,

तस्य लिख्येव प्रवृत्तेः ॥ द्वयोश्चयाणामिति । पररूपोत्तरं द्वितीयद्विवचने, अन्यथा त्रयाणामिति भावः ॥ विपरीतक्रमः कस्मादिति । एवं च दृशब्दस्य द्वित्वे द्वितीयद्विवचनमर्थवदित्यर्थः ॥

ननु कृते प्रथमद्विवचने हलादिः शेषे च 'सन्त्यतः' इति इत्वं कस्मान्न ? इत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति ॥ इत्वं हीनि । पररूपं तु वार्णादादन्तरङ्गमिति भावः ॥ सत्यपि चेति । आसप्तमाध्याय-समाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षस्याकारे स्थितत्वादिति भावः ॥ ननु इत्सोत्तरं द्वितीयद्विवचनात्प्राक् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र कृत इति ॥ नैष दोष इति । वस्तुतस्तु 'अभ्या-सस्यासवर्णे' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तद्विषये स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिरित्या-द्विकशेषे निरूपयिष्यामः । मूलोक्तसमाधानं तु खिन्यम्, 'पूर्वत्रा-सिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य भाष्ये सवर्णग्रहणप्रत्याख्याना-दित्याहुः ॥ मन्यत इति । वार्णादाङ्गमिति समानाश्रयविषयम्—इति मन्यत इति भावः ।

विशेषाभावादिति । पर्जन्यवत्प्रवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तेर्लक्ष्ये लक्षण-स्येति न्यायेन न दोष इत्यन्ये ॥ वार्णादिति । समानाश्रय एवैत-त्प्रवृत्तिरिति तु निर्मूलमिति भावः ॥ पाठेनेति । सप्तम्यकार्यपाठे छेदेनेति बोध्यं ॥

व्यक्तिरिति । व्यक्तिविशेष इत्यर्थः ॥

न जातिरिति । व्यक्तिसामान्यमित्यर्थः । तदाह—या चाकृते इति । प्रथमस्य तादृशस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात्तदपेक्षत्वाच्च द्वितीय-त्वस्य द्वितीयस्यापि तादृशस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

(५९७१ प्रत्याक्षेपसमाधाने दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यथा वाऽऽदिविकारेऽलोन्त्य-
विकाराभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथा वा आदिविधावलोन्यविधिर्न भवति, एवं द्वितीयद्विवचने प्रथमद्विवचनं न भवि-ष्यति ॥

विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधावादि-विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति ॥

इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विवचने द्वितीयद्विवचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—असति खल्वपि संभवे बाधनं भव-ति, अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति, नैतदस्ति ।

सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा—दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति । एव-मिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विवचनस्य द्वितीय-द्विवचनं बाधिव्यते ॥

१ अङ्गाधिकाराधिकारकसिद्धावयवे आह—आसप्तमेति ॥

२ 'अजादे उवोणिषति' इति क. पाठः स च लेखकप्रमादात् ॥

३ अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रेण द्वितीयस्य द्विवचनमनभ्यासस्येति सिद्धा-न्तात्प्रकाशस्य द्वित्वे कृते कार्यं प्रतिरित्याह—अनभ्यासेति ॥

४ पररूपोत्तरमिति । अकिञ्चित्कारमिदं व्याख्यानम्, यथाश्रुतकेवप-त्स्यापि कापयितुं शक्यत्वात् ॥

५ 'सवर्णग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्' इति झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) यथा वेति । भवतु 'द्वितीयस्य' इति जाति-
निर्देशः, तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमस्यपि विरोधे
बाधकं भवति । यथा—द्वीपमित्यादौ 'आदेः परस्य' इत्यादे-
र्विधीयमानमपीत्वमन्यस्य न भवति, एवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं
विधीयमानं प्रथमस्य न भवति । नैतु च 'अपः' इत्येका षष्ठी
'आदेः परस्य' इत्यादिमलमनुसंहतेति कुतः 'अलोऽन्यस्य'
प्रसङ्गः ? इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः
प्रसङ्गः । नैतदस्ति । 'अपः' इत्येकाऽपि षष्ठी वचनद्वयप्राप्त्यादा-
द्यन्तावुपसंहियेत—अप आद्यन्तयोरीत्वं भवतीति । एकस्मादि
प्रहणकवाक्यालक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते ॥

(उद्घोतः) ननु प्रमाणस्य प्रयोजनानुवर्तित्वाभावात् 'जानिद्यथा'
इत्युक्तमत आह—भाष्ये—यथा वेति । तद्वाच्ये—भवत्तिरिति ॥
जातिनिर्देश इति । मा भूयस्त्विविशेषनिर्देश इत्यर्थः ॥ असत्यपि
विरोध इति । यथा दधिदानं तददानेन । धातुरूप उभयोरप्येको
विषयः । नन्वोदनसेकाख्यफलाभेदात्तत्र बावेऽपि रूपविशेषाख्य-
फलाभेदादत्र कथं बाध इति चेन्न; दधितक्रजन्यविजातीयतुल्यत्वापि
भेदाद्वाधानापत्तेः । अत्राप्यर्थोभिधानाख्यफलाभेदाच्च ॥ अप
आद्यन्तयोरिति । यस्माऽपि षष्ठी तत्रादिन्यायाश्रयेण संवाग्भिभेदा-
द्विभवे—अप आदेरीत्वं भवति, अपोऽन्यस्य चेतीति भावः ।
तदाह—एकस्माद्धीरिति । एवं च कुते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनस्य
चारिताभ्येऽपि यत्र यत्र द्वितीयद्विर्वचनप्राप्तिस्तत्रावश्यं प्रथमद्विर्व-
चनप्राप्तेर्येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः, यथा आदेरित्यनेनान्यस्येत्यस्य ।
अन्यथा यस्यादेरपीत्वंविधानेनादेरित्यस्य चारिताभ्येनान्याश्रयावकत्वं
न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्व-
क्तव्या । अटिठिषति—इति । यथैवाचो निवृत्ति-
भ्रंश्येवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यथैवाचो निवृत्तिरिति । यथाभूतस्य
प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन
बाध्यम्, सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाध-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वेकाच इत्युच्यतेऽचो विधानेन तस्य तन्नि-

१ अजादेद्वितीयस्येति सूत्रे द्वितीयपदस्य व्यक्तविशेषवाचित्वे प्रथमस्य
द्विर्वचने जाते यः पूर्वं द्वितीय आसीत्सोऽत्र तृतीयः संपन्न इति सुपुपपन्नं पूर्व-
वार्तिकोक्तं 'द्वितीयप्राप्तिरद्वितीयत्वात्' इति । यदि च द्वितीयस्येति जाति-
वाचि स्यात्तदा द्वितीयत्वजातिमयद्रव्यत्वस्य द्वित्वमुपजायेत । ततश्च विरोधा-
भावात्कर्म बाध्यबाधकभावः सूत्रयोरनर्थोऽस्मिन्प्रमाणे—भयतिवत्यादि ।
तथा च सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वाधकत्वमित्यभिप्रायः ॥

२ यथा द्वीपमिति । द्वीपमित्यत्र 'अन्तरूपसमंश्चोऽप ईत्' इत्यनेन
पन्थोऽप इत्यादित्यर्थेकेनेत्वं विधीयते । तत्र विधीयमानमपीत्वमाद्यन्तयोरु-
भोरपि संभाव्यते । यथा तत्र 'अलोऽन्यस्य—आदेः परस्य' इत्यनयोः संभवे-
ऽपि बाधो भवति तथाऽत्रापि भावः ॥

३ प्रकारान्तरेण द्वीपमित्यत्र आदेः परस्यालोऽन्यस्येत्यनयोः संभवाभावेन
विरोधमुपपाद्य निरस्यति—ननु आह इत्येकेत्यभिप्रायः ॥

वृत्तावपि व्यञ्जनस्य तन्निवृत्तौ मानाभावोऽत आह—यथाभूत-
स्येति । 'एकाचैः' इति बहुव्रीहिरिति भावः ॥

(५९७२ आक्षेपवारकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्या-
निवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्या-
निवृत्तिः सिद्धा ।

कुतः ?

अशासनात्पूर्वस्य । नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं
त्रिभ्यः ।

किं तर्हि ?

द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे । व्यञ्जनानि पुन-
र्नटभार्यावद्भवन्ति । तद्यथा—नटानां स्त्रियो रङ्ग-
गता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं
तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः
कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते ॥

(प्रदीपः) अशासनात् पूर्वस्येति । अप्राप्त्यनुमानं
बाधः, न हि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितुं शक्यते, प्रमाणत्वा-
विशेषात् । तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं
न विहितं न प्रतिषिद्धम् । नटभार्यावच्च व्यञ्जनानि भवन्तीति
द्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानि द्विरुच्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अशासनात्पूर्वस्येति । पूर्वस्य प्रतिषेधा-
शासनादित्यर्थः ॥ अप्राप्त्यनुमानमिति ! द्वितीयैकाजन्तहिताजादि-
धातुवृत्तिरिक्तविषयं 'एकाचैः' इतीति भावः ॥ न प्रतिषिद्धमिति ।
शब्दतः प्रतिषेधे हि तथा शङ्कितुमपि शक्येतेत्यर्थः ॥

(५९७३ व्यञ्जनानिवृत्तौ हेतुवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं 'न न्द्राः संयोगादयः' (६।१।३)
इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वनिवृत्तौ
व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति ॥

(प्रदीपः) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमाह—न्द्रादिप्रति-

३ सर्वेष्वपि प्रामाणिकेषु लिखितोद्घोतपुस्तकेषु 'अन्यथा यस्यादेरपीत्वं'
इत्येवमक्षरविन्यासो दृश्यते । तच्च झ. संज्ञकमुद्रितपुस्तके 'अन्यथाऽपस्यादे-'
इत्येवमुद्घोषितं तद्वैयर्थ्यमादात् । सञ्च 'अपस्य' इत्युपपन्नम् । यदि च
'अन्यथा पस्यादेर-' इत्येवं पदच्छेदः स्यात्तदा पस्येति षष्ठी भनुपपन्ना,
आदिशब्दयोगात् । यस्यापुशब्दस्येवमर्थः सुपपन्नः ॥

५ एकाच इति बहुव्रीहिरिति । व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्येति संपादयितुं
एकाच इति बहुव्रीहिराश्रयणीयः । तथा च एकोऽन्यस्यसिद्धिः व्यञ्जनसहित-
समुदायस्य द्वित्वं पूर्ववृत्तेण प्राप्तमिति द्वितीयेनाजादेद्वितीयस्येति सूत्रेण तं सङ्ग-
दार्थं परिहृत्य द्वित्वं धर्तव्यमिति व्यञ्जनस्य निवृत्तिः प्राप्ता साऽनिवृत्तिर्वक्त-
व्येति भावः ॥

६ 'व्यञ्जनानिवृत्तिः' इति छ. पाठः ॥

येधाचेति । न्द्राश्च ते आदयस्तेषां द्विवचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाच्चा सह द्विरुच्यन्ते ॥

(उद्ध्योतः) ननु न्द्रादीत्यत्र नदराणां ग्रहणादादिशब्दार्था-
प्रसिद्धिरत आह—न्द्राश्च ते आदयश्चेति ॥

(५९७४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विवचनं
प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य
द्विवचनं न प्राप्नोति । आटतुः, आटुः ।

किं कारणम् ?

प्रतिषिद्धत्वात् । अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात् ॥

(प्रदीपः) तत्र द्वितीयाभाव इति । इह 'अजादेः'

इत्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विवचनमारभ्यमाणं प्रथम-
द्विवचनस्य बाधकमिति यस्यामप्यजादिव्यक्तौ द्वितीयाभावात्
द्वितीयद्विवचनाभावस्तस्यामपि प्रथमद्विवचनाप्रसङ्गः । अटि-
टिषतीत्यादावजायाकृतौ विधीयमानं द्वितीयद्विवचनमाटतुरित्या-
दावपि प्रथमद्विवचनं बाधेतेत्यर्थः । अप्राप्तिरेवात्र प्रतिषेधत्वेन
विवक्षिता ॥

(उद्ध्योतः) नन्वाटतुरित्यादौ द्वितीयद्विवचनाप्रवृत्तेः कथं
प्रथमस्य तद्बाधः ? इत्यत आह—इहाजादेरिति । जात्युद्देशेन
विहितस्य जात्युद्देशेनैव तद्बाधकत्वम्, यथा हलादिः शेषे इति भावः ॥
अजादिसामान्येति । 'द्वितीयस्य' इति करणात्सूत्रकृतोऽजादिपदे
बहुव्रीहिरेव संमत इति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयत्वाद-
जादेरित्येवात्र द्वित्वमिति तु न वाच्यम्, द्वितीयस्येत्युपादानात्प्रथम-
द्वितीययोः सत्तायामेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः ॥ ननु नानेन प्रतिषेधः
क्रियत इति 'प्रतिषिद्धत्वात्' इत्युक्तमत आह—अप्राप्तिरेवेति ॥

(पूर्वपक्षसमाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । सति तस्मिन्प्रतिषेधः । सति द्विती-
यद्विवचने प्रथमस्य प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) सति तस्मिन्निति । 'अजादेः' इति व्यक्ति-
निर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः । अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिब-
न्धनः, द्वितीयस्यैकाचः संभवमभिसमीक्ष्य प्रवर्तते । यत्रेदानीं
द्वितीयो नास्ति तत्रानुपजातनिमित्तोऽपवाद एव न प्रवर्तते इति
प्रथमैकाचो द्विवचनमुत्सर्गः प्रवर्तते एव । तेन यस्यामेवाजादि-
व्यक्तौ द्वितीयद्विवचनं प्रवर्तते तस्यामेव प्रथमद्विवचनं बाध्यते
नान्यस्यामित्यर्थः । जात्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाश्रीयते न

तु जातिः, तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं
प्रवर्तते ॥

(उद्ध्योतः) ननु व्यक्तिनिर्देशे कस्याञ्चिद्व्यक्तावेव शास्त्रं प्रवर्तते-
तेति शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—जात्युपलक्षि-
तेति । जात्युपलक्षितसर्वव्यक्तिविषयकत्वाच्छास्त्रस्य न दोष इति
भावः ॥ ननु जातेः प्राधान्यं नाम न विशेष्यत्वं, तस्यां द्विरुच्चा-
णान्वयासंभवात् । किन्तु जातिगतामेकत्वसङ्ख्यां व्यक्तिधारोप्य
प्रयोग इत्येव, तेन सकलव्यक्तिसङ्ग्रहसिद्धिः । किंच तज्जात्युपलक्षित-
व्यक्तित्वमटोऽप्यस्त्येव । एवञ्च कथमेतत् ? इति चेन्न; द्वितीयैकाचसत्ता-
सम्मानाधिकरणजादित्वजातेराश्रयणम्, न तु तदसमानाधिकरणाया
अपीति तात्पर्यात् । हलादिः शेषे त्वादिहस्तत्तासमानाधिकरणाभ्या-
सत्त्ववत्येव नेतरनिवृत्तिः शेषपदलभ्या, किन्त्वभ्यासत्त्ववत्येवेति ।
अत्र च लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेव प्रमाणमिति बोध्यम् ॥

(५९७५ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सति तस्मिन् प्रतिषेध इति
चेद्वलादिशेषे दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्वला-
दिशेषे दोषो भवति । हलादिशेषे सत्याद्ये हल्य-
नाद्यस्य हलो लोपः स्यात् ।

इहैव स्यात्-पपाच पपाठेति ।

इह न स्यात्-आटतुः, आटुरिति ॥

(प्रदीपः) व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह—सति तस्मिन्निति ॥

(५९७६ प्रत्याक्षेपवारकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लोकवद्वलादिशेषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकवद्वलादिशेषे सिद्धम् । तद्यथा—
लोके ईश्वर आह्वापयति—ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या
आनीयन्ताम्, प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्ता-
मिति । येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्ही-
दानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति । यथा तत्र कचि-
दपि ब्राह्मणस्य सत्ता सर्वत्राब्राह्मणस्य निवर्तिका
भवति, एवमिहापि कचिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्या-
नाद्यस्य हलो निवर्तको भवति ॥

(प्रदीपः) लोकवदिति । आकृतिः पदार्थस्तत्राश्रीयत
इति भावः ॥ प्रागाङ्गमिति । यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात्

१ न्द्राश्च ते आदयश्चेति । न्द्रा इति द्रन्द्वात्पर आदिशब्दः प्रत्येकैर्नदरैः
संयज्यत इति भावः ॥

२ अजादिसामान्यनिर्देशादिति । अजादिधातुत्वावच्छेदेनास्य सूत्रस्य
प्रवृत्तेस्तस्मिन् विषये न पूर्वस्य प्राप्तिरिति आटतुरित्यादौ प्रथमद्विवचनं न
संयज्येतेति भावः ॥

३ ननु अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रेण प्रतिषेधो न विहित इति कथं तस्य
प्रतिषेधत्वं तदाह—अप्राप्तिरेवेति ॥

४ व्यक्तिनिर्देश इति । अजादिधातुत्वावच्छेदेन नाजादेर्द्वितीयस्येत्यस्य
प्रवृत्तिः किन्तु यत्र द्वितीयस्याचः संभवस्तत्रैवेत्याटतुरित्यादावप्रवृत्तिरिति न दोष
इति भावः ॥

५ किन्त्वभ्यासत्वमेवेति । अजादेर्द्वितीयस्येत्यत्र द्वितीयाविवक्षितजादि-
धातुत्वावच्छेदेन तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । तेनादधातोरजादित्वेऽपि द्वितीयाविव-
क्षितत्वाभावेन नात्रेदं सूत्रं प्रवर्तते किन्तु 'एकाचो द्वे' इत्येव । 'हलादिः
शेषः' इत्यत्र च अभ्यासत्वावच्छेदेन तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न तु आदिहल्विवक्षि-
ताभ्यासत्वावच्छेदेनेति भावः । एतच्च व्याख्यानं लक्ष्यानुसारदिव ॥

६ 'हलादिः शेषे दोषः' इति क. पाठः ॥

७ 'पपाचेति' इत्येव क. ट. पाठः ॥

८ 'ग्रामेभ्यो ग्रामेभ्यो' इति ट. पाठः ॥

९ 'तत्राकृतिः पदार्थस्तत्राश्रीयत' इति क. ट. पाठः ॥

कचिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति
तथाऽभ्यासजातेराश्रयणात् कचिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः
सर्वत्रानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लोके जालाश्रयणमुपपादयति—यथा ग्रामा-
कृतेरिति ॥ भाष्ये—सर्वत्राब्राह्मणस्येति । प्रागाङ्ग—‘ग्राममात्रे’
इत्यादिः ॥ सर्वस्यानाद्यस्येति । सर्वाभ्याससंबन्धिन इत्यर्थः ॥

(५९७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कचिदन्यत्र लोप इति चेत्
द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कचिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचन-
मप्येवं प्राप्नोति । कचिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य
प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् ॥

(उद्घोतः) सर्वस्येति । सर्वधातुसंबन्धिन इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मादस्तु सति तस्मिन् प्रतिषेध इत्येव ।

ननु चोक्तं सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्-
ह्लादिशेषे दोष इति ।

प्रतिविधास्यते ह्लादिशेषे ॥

(प्रदीपः) तस्मादस्त्विति । इह व्यक्तिपक्ष आश्री-
यते । ह्लादिशेषे तु जातिपक्षः । व्यक्तिपक्षेऽपि वा प्रतिविधा-
स्यते—अहलभ्यासो भवति, तत आदिः शेष इति ॥

(उद्घोतः) अहलभ्यास इति । ‘ह्रस्वो ह्लादिः शेषः’ इति
संहितापोठेऽहलिति विभज्यते । तत्राभ्यासस्येति षष्ठ्यन्तं प्रकृतमपि
सामर्थ्यात्प्रथमया विपरिणम्यते । तेनाभ्यासस्य सर्वस्य हलो निवृत्तिः
क्रियते । ‘आदिः शेषः’ इत्यनेन तु यत्रादौ हलः सम्भवस्तत्र सोऽभ्यनु-
शायत इति भावः । लक्ष्यानुसारिपूर्वोक्तव्याख्यानापेक्षेदमेव युक्तम् ॥

(१०३७ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ३)

२४४० न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६।१।३॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पूर्वस्याचो व्यञ्जनानीति
पूर्वपक्षः, नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥

(५९७८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति ।
तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते ॥

१ ‘प्रागाङ्गम्’ इति ज. पाठः ॥

२ ‘केचिदाहुः—एकाचम्, ई—’ इति क. पाठः ॥

३ ‘कण्डादीनां च’ इत्यस्य क. ट. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

२ पा० प०

(५९७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्त-
व्यम् ।

केचिदाहुः—एकाच इति । ईर्ष्ययिषति ।

अपर आह—

व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्ययिषति ॥

(५९८० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कण्डादीनां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कण्डादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत
इति वक्तव्यम् । कण्डयिषति । असूययिषति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कण्डादीनां तृतीयस्येति । ‘तृतीयस्यै-
काचः’ इत्यर्थः । तत्र कण्डादीनां तृतीयैकाचोऽसंभवात्तद्वटितसमु-
दायोपलक्षणं तत् । तद्वनयन्नुदाहरति—कण्डयिषति । एवञ्च
चङ्गप्यस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं यद्यभिधानमस्ति ॥

(५९८१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वा नामधातूनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत
इति वक्तव्यम् । अश्वीयिषति । अशिष्वीयिषति ॥
अपर आह—

यथेष्टं वा ।

यथेष्टं वा नामधातूनामिति । पुपुत्रीयिषति,
पुतित्रीयिषति, पुत्रीयिषति ॥

(उद्घोतः) नामधातूनामिति । नामघटितधातूनामित्यर्थः ।
तत्संबन्धिर्तृतीयैकाच इत्यर्थः । तृतीयस्य वा भवति, द्वितीयस्य
वेत्यर्थः । तद्वनयन्नाह—अशिष्वीयिषतीति । अजादिविषयमेतत् ।
‘अजादेः’ इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ तत्रानुवर्तत इति मतान्तरमाह—
अपर आहिति ॥ यथेष्टमिति । उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पर्या-
येणेत्यर्थः । युगपत्तु त्रयाणां न, बाध्यबाधकभावस्य निर्णोतत्वात् ।
अत एव पुनरत्र वाग्रहणं चरितार्थम् ॥

(१०३८ संज्ञासूत्रम् ॥ ६ । ६ । १ आ. ४)

२४४१ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४॥

(अभ्याससंज्ञाधिकरणम्)

(सूत्रार्थसंयोजकभाष्यम्)

पूर्वोऽभ्यास इत्युच्यते, कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो
भवति ?

४ तद्वटितसमुदाय इति । कण्डादिघटितगिजन्तस्य सन्नन्तस्य चकन्तस्य
वा समुदायस्योपलक्षणमित्यर्थः ॥

५ ‘वा नामधातूनां’ इत्यस्य क. ट. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

द्वे इति वर्तते । द्वयोरिति वक्तव्यम् ॥

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति ।

तद्यथा—उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रय-
स्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते ।

देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम्, आढ्यो वैध-
वेयः । देवदत्त इति गम्यते ।

पुरस्तात्पष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थत्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति ।

एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थत्पष्ठी-
निर्दिष्टं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कस्य पूर्वं इति । अवध्यवधिमत्संबन्धे
दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति । यथा—ग्रामात्पूर्वं । इह त्व-
वयवावयविसंबन्धो विवक्षितः—कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्य-
भावः । यथा—पूर्वं कायस्येति ॥

विभक्तिविपरिणाम इति । पूर्वविभक्तित्वात्नेन सामर्थ्या-
द्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'कस्मात्पूर्वम्' इति वक्तव्यमत आह—अव-
धीति ॥ इहेति । पूर्वशब्दोऽवयववाचीति भावः ॥ विभक्त्यन्तर-
स्येति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योग्यविभक्त्यन्तस्य तस्योह इति भावः ।
अयमेव 'प्रत्ययोहः' इत्युच्यते ॥

(१०३९ संज्ञासूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ५)

२४४२ उभे अभ्यस्तम् ॥ ७ । १ । ५ ॥

(अभ्यस्तसंज्ञाधिकरणम्)

(५९८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) सहग्रहणमिति । सहभूतयोः परस्परापे-
क्षयोरेकाऽभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति कर्तव्यम् ॥

१ 'द्वयोरिति च वक्तव्यम्' इति ट, पाठः ॥

२ अवध्यवधिमिति । भाष्ये 'कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति' इत्यत्र
पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वादिग्योगलक्षणपञ्चम्याः प्राप्तिरेव नेति वृथयन्तप्रयोग-
स्योपपत्तिः ॥

३ सामर्थ्यादिति । पूर्वोऽभ्यास इत्यत्र 'द्वे' इत्यनुवर्तनात्प्रथमान्तस्य च
तस्यानन्वयरूपात्सामर्थ्यादित्यर्थः ॥

४ कस्मादिति । भाष्ये 'कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति' इत्यत्र कस्मात्पूर्वो-
ऽभ्यास इत्येवं वक्तुं प्राप्तमिति भावः ॥

५ 'द्वे' इत्यनुवर्तनसामर्थ्याभावेऽपि सिद्धिमाह—स्वरितत्वमेति ॥

६ 'सहग्रहणम्' इति छ, ट, पाठः ॥

७ 'स्यादित्येवमर्थं सहेति' इति ट, पाठः ॥

८ प्रत्येकमिति । एका पूर्वपरस्परित्यक्त यथा 'एक'ग्रहणकृते तद्वदापि

(उद्ध्योतः) सहभूतयोरिति । तद्व्याख्यानं—परस्परा-
पेक्षयोरिति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायाद्भयोर्द्वे संज्ञे स्याताम्,
अतः सहग्रहणमिति भावः ॥

(५९८३ सहपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यात्,
एकैकस्य मा भूदिति ।

यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्येऽदोषस्तदेव पठितम् । 'अनु-
दात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।५८) इति नास्ति यौग-
पद्येन संभवः ।

पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत । पर्यायश्च पूर्वस्य तावत्
परेण रूपेण व्यवहितत्वात् भविष्यति ।

परस्य तर्हि स्यात् । तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न
परस्य भवतीति, यदयं विभेत्यादीनां पिति प्रत्यया-
त्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह । एवं व्यवधानात् पूर्वस्य,
ज्ञापकान्न परस्य ।

उच्यते चेदं—अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भव-
तीति । तत्र स एव दोषः—पर्यायः प्रसज्येत ।

तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आद्युदात्तत्व इति । यस्यानुदात्तत्वे
क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्य इति
व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः । 'एकवर्जम्'
इति संख्यावचने तु विरोधाद्यौगपद्यासम्भवात्पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनात्कार्यं
द्वयोरुदात्तत्वमत आह—यस्यानुदात्तत्वे इति ॥ एवं व्याख्याने
बीजमाह—प्रधानवाचिनीति । प्रधानमुदात्तस्वरितोद्देश्यं वर्जयित्वा
शिष्टमनुदात्तमित्यर्थः ॥ यौगपद्यासंभवे हेतुमाह—सङ्ख्यावचनं
इति । प्रसिद्धत्वात्तस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

भाष्ये—पर्यायश्चेति । अस्य 'वक्तुमशक्यः' इति शेषः, उभ-
योरप्यप्रोक्षेरिति भावः । तदेवाह—पूर्वस्य तावदिति ॥ यदयं
विभेत्यादीनामिति । अविद्यमानोदात्ते लसार्वाधातुके परेऽभ्यस्ता-
नामादिरुदात्त इत्यर्थेकेन 'अनुदात्ते च' इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

सहग्रहणमपेक्ष्यत इति भावः ॥

९ भाष्ये—यद्यप्यमिति । विभेतीत्यादौ 'अनुदात्ते च' (६।१।५८)
इत्यनेन परलण्डस्योदात्तत्वे सिद्धे 'भीहीभृद्भुमदजनधनदरिद्राजागरां
प्रत्ययारिपिति' (६।१।५९) इत्यनेन प्रत्ययात्पूर्वस्य परलण्डस्योदात्तत्व-
विधानमनर्थकं सपरस्य न भवतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

१० यस्यानुदात्तत्व इति । अनुदात्तं पदमिति सूत्रे एकशब्देन पदं गृह्येत
तदा यस्य पदस्यानुदात्तत्वे क्रियमाणे उदात्तादिविधानमनर्थकं स्यात्तमेकं पदं
वर्जयित्वाऽन्यसिञ्जनुदात्तो विधीयते । अस्मिन् पक्षे एकशब्देन प्रधानं पदमेव
गृह्यते । एवञ्च यत्रोदात्तविधानस्य वैयर्थ्यं नास्ति तत्र यौगपद्यसङ्कोचपि ।
यदा च एकशब्देन अनेव गृह्येत तदा न यौगपद्यसंभवः । एकवर्जमित्यस्य
एकं पदं वर्जयित्वा—एकमर्चं वर्जयित्वा—इति वाऽर्थः । तत्र एकं पदमिति पक्षे
लण्डस्यपि आद्युदात्तत्वं स्यादिति यौगपद्यप्रसङ्ग इति भावः ॥

एवमेकैकस्याप्राप्त्या पर्याये दूषिते तं समर्थयितुमाह—एव-
मित्यादि ॥ तत्र स एवेति । विनिगमनाविरहादिति भावः ॥

(सहग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञा-
स्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् ।

अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रकृतः संज्ञिनिर्देशः ।

कथम् ?

द्वे इति वर्तते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयते
तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात्, इह मा भूत्—ईर्त्स-
न्ति—ईर्त्सन्तीति, ईर्त्सन्—ईर्त्सन्, ऐर्त्सन्—ऐर्त्सन् ।

किं च स्यात् ?

अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः
प्रसज्येरन् ॥

अद्भावे तावन्न दोषः । सप्तमे योगविभागः करि-
ष्यते—इदमस्ति 'अदभ्यस्तात्' (७।१।४) इति ।
तत आत्मनेपदेषु । आत्मनेपदेषु चाद्भवति । अनत
इत्युभयोः शेषः ॥

यदप्युच्यते—नुम्प्रतिषेध इति ।

एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ।

इदमिह संप्रधार्य—नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेका-
देश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाच्चुम्प्रतिषेधः । नित्य एकादेशः, कृतेऽपि
नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एकादेशोऽप्यनित्यः ।
अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते;
शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधिलैकादेशः, विधिविषये नुम्प्रतिषेधः ।
विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने, प्राक्तु सर्वनामस्थानो-
त्पत्तेरेकादेशः । तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैका-
देशः, एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्चुम्प्रतिषेधो न
भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—जुस्भाव इति ।

एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ।

एकादेश इत्युच्यते, केन चात्रैकादेशः ?

अन्तिना ।

नात्रान्तिभावः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

जुस्भावेन बाध्यते ।

नात्र जुस्भावः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

शपा व्यवहितत्वात् ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधान-
मेव ॥

किं पुनः कारणम् निमित्तवानन्तिरेकादेशं ताव-
त्प्रतीक्षते, न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्ति-
भावेन भवितव्यम् ?

इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः
स्यात्—अनेनिजुः, पर्यवेविषुः । अस्तु, अन्तिभावे
कृते स्थानिवद्भावान्जिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो
भविष्यति ॥

अथवा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावो-
ऽपवादः, न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिमिविशते ।
पूर्वे ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य
चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । न तावदत्र कदा-
चिदप्यन्तिभावो भवति । अपवादं जुस्भावं प्रती-
क्षते ॥

न खल्वपि क्वचिदभ्यस्तानां श्लेशानन्तर्यम्, सर्वत्र
विकरणैर्व्यवधानम् । तेनावश्यं विकरणनाशः
प्रतीक्ष्यः क्वचिलुका, क्वचित् श्लुना, क्वचिदेकादेशेन ।
स यथैव श्लुलुकोऽप्रतीक्षते तथैकादेशमपि प्रतीक्षते ।

एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सत् आचार्यो न व्यप-
दिशति ।

किम् ?

स्थानिवद्भावम् । स्थानिवद्भाववाक्यवधानम्,
व्यवधानाच्च भविष्यति ।

पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वस्य विधिः ।

पूर्वसादपि विधिः पूर्वविधिः ॥

तदेतदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञा-
स्यते ॥

(प्रदीपः) उभेग्रहणमिति । सर्वभावोपसर्जनद्वित्वमु-
भयान्वेस्यार्थ इति भावः । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्त-
संज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् ॥

ईर्त्सन्तीति । कृते द्विवचनेऽकृत एवाभ्यासलोपेऽन्तरङ्गत्वा-
दुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताऽभ्यस्तसंज्ञा कृतेऽभ्यासलोपे परस्य न

१ 'व्यपवर्गाच्च भविष्यति' इति च. छ. पाठः ॥

२ 'तत्र तावत्' इति ट. पाठः ॥

३ 'प्रतीक्षते' इत्यस्य क. ट. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

४ भाष्ये—'उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते' इत्यस्योपपत्ति-
माह—सहभावोपसर्जनेति । द्वेपदानुवृत्त्या द्वित्वमिति लब्धम्, उभे ग्रह-
णश्च सहभावोपसर्जनत्वं बोधयति ॥

निवर्तते, उभेग्रहणेन तु निरस्यत इति भावः । ऋध आपश्च सन् । 'सनीवन्तद्धे-' इतीडभावपक्षे द्विवचनात्परत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात् 'आपज्ञप्यधामीत्' इतीत्वं परत्वं च । 'न न्नाः संयोगादयः' इति रेफस्य द्विवचनप्रतिषेधः । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति वचनात् धकारस्य चत्वेन तकारे कृते 'त्स' इत्यस्य द्विवचनम् ।

अन्ये त्वाहुः—अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमानं द्विवचनं प्रतीक्षत इति प्राग्द्विवचनम् । तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्येतत् 'उभौ साभ्यासस्य' इति सूत्रारम्भादनित्यत्वात् नाश्रीयते तदा 'धूस' इत्यस्य, तदाश्रयणे तु 'त्स' इत्यस्य । तत ईत्वाभ्यासलोपौ, 'ईत्स-ईप्स' इति स्थिते, लेट्, झिः । अद्भावश्च प्राप्नोति शप् च । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चित्वाच्छप् । अद्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यः । ततः 'होऽन्तः' इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति, पूर्वेण सह शप एकादेशश्च । तत्र वर्णाश्रयत्वादान्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततोऽद्भावः प्राप्नोति । **अथवा** शपः प्रागेव परत्वादद्भावः प्राप्नोति । सोऽपि हि नित्यः, शप एकादेशे कृतेऽन्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात् ॥ **ईर्त्सञ्जिति** । शतरि कृते शप् च प्राप्नोत्येकादेशश्च । 'तत्र वर्णाश्रयत्वादान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकशोर्व्यपवर्गाभावाच्छपोऽप्राप्तिः । तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छब्देवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति । तत्र शब्दपरव्यतिरेकध्यात्परयोरकारयोः पूर्वमेकादेशः, ततः पूर्वेण—इति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति । पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरैकादेशे कृते नुम्प्रतिषेधप्रसङ्गश्चोद्यते ॥ **ऐर्त्सञ्जिति** । ईर्त्स-लङ्-झिः-शप् । अकारयोः पररूप एकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति ॥

अन्यस्याकृत इति । मितः पूर्वभक्तावाञ्जुमि कृते शब्दान्तरत्वम् ॥

निमित्तवानिति । अन्तर्देशे कृते एकादेशे च व्यपवर्गाभावाज्जुसोऽप्रसङ्गः ॥

पूर्वं हीति । उत्सर्गाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवादविवर्जिते विषये प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् ॥ **प्रकल्प्य चेति** । यथा 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति वचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं प्रवर्तते, पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः । यदि तु परस्य यणः पूर्वं न प्रवर्तते तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) उभेग्रहणस्य तादृशविशिष्टार्थवृत्तित्वे मानमाह—**द्वे इत्यनुवृत्त्येति** ॥ भाष्ये—'विज्ञास्यते' इत्युत्तया तस्य तादृशार्थकत्वं न लोकसिद्धमिति सूचितम् ॥ ननु 'द्वे' इत्यनुवर्तनाद्भयोरैव संज्ञा स्यात्, नान्यतरापाये इति किमुभेग्रहणेन ? अत आह—**कृते द्विवचने इति** । ननु 'ईर्त्सन्ति' इत्यादिवारणाद्योभेग्रहणं नावश्यकम् । अद्भावानुसिद्धिर्जुस्भावेषु यथायथं 'अभ्यस्तरूपादङ्गात्' 'अभ्यस्तरूपाद्धातोः'

इत्यर्थकारणेनादोषादिति चेन्न; ऊर्णोत्तर्यङ्लुगन्तात्परस्य ईर्त्सादेरदाधनापत्तेः । अङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्ततयाऽङ्गावयवस्येत्यर्थस्यैवौचित्यात् । जुस्विधावपि धातोर्विहितस्याभ्यस्तात्परस्येत्यर्थस्यैवौचित्याच्च । अत एव न पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निर्दलता ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । द्विवचनमात्रापेक्षत्वात् । अभ्यासलोपस्तु ईकारसन्नियोगेन विधीयमानो बहिरङ्ग इति भावः । यथोद्देशपक्षे चाश्रित्येदम् ॥ परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थः, तदाह—**प्रतिपदविधेरिति** । तत्रावश्यं प्राप्तेऽस्यारम्भादिति भावः । अभ्यासलोपस्तु पृथगेव विधीयते नैतत्सन्नियोगेन—**इत्यभिमानः** ॥

सूत्रारम्भादिति । अन्यथा कृतणत्वस्य द्वित्वे प्राणिनिषतीत्यादिसिद्धेस्तात्पर्यानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ॥ प्रकृते तदनाश्रयणे फलाभावादाह—**तदाश्रयणे त्विति** ॥ तत्र वर्णाश्रयत्वादिति । 'वार्णादाङ्गम्' इति तु न, समानस्थानिकत्वाभावादिति भावः ॥ **'एकादेशश्च'** इत्युत्तरं 'यद्यपि' इति शेषः । शपोऽप्राप्तिरित्यस्य 'तथापि' इति शेषः ॥ शब्देवान्तरङ्गत्वादिति । एकादेशस्त्वपदान्तत्वविशिष्टं पूर्वमकारं गुणसंज्ञकमुत्तरं चापेक्षत इति बह्वपेक्षत्वाद्वहिरङ्ग इति भावः ॥ सिद्धान्तपूर्वपक्षयोराशयं दर्शयति—**तत्र शब्देति** ॥ **पूर्वयोरकारयोरिति** । अन्तरङ्गत्वादिदमेवोचितम् । वस्तुतस्तु 'तत्र शब्द-इत्यादि चोद्यते' इत्यन्तोऽग्रन्थः । सर्वनामस्यानोत्पत्तेः पूर्वं त्रयाणामेकादेशे कृते उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावाद्यपवर्गाभाव इति हि सिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यति । किञ्च तदा पूर्वं पूर्वयोः परयोर्वा एकादेशे न विशेषः, तस्मात्पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति **पूर्वपक्षः** । अन्यथा 'सिद्धान्ते' इति वक्तुमुचितम् ॥ भाष्ये—**अनन्त इत्युभयोः शेष इति** । अत एव प्रतीषिषन्तीत्यादौ नाद्भावः ॥ भाष्ये—**एकादेश इति** । पूर्वयोरैकादेशे कृते शतुरकारेणैकादेशस्य संप्रधारणेति बोध्यम् ॥

ननु नुम्प्रतिषेधे कृतेऽकृते च द्वयोरकारयोरैव पररूपमिति कथमनित्यत्वम् ? अत आह—**मित इति** । तत्राकृतेऽनवयवस्याकारस्य पररूपनिमित्तत्वम्, कृते तु वर्णग्रहणेऽपि कच्चिदागमा इति न्यायाङ्गीकारात्सावयवस्य—**इत्यभिमानः** । इदमपि 'अचोऽवयवो मित्' इत्यभ्युपेत्य । वस्तुतो यस्य विहितस्तस्यैवावयव इति सिद्धान्तः । इदमेव ध्वनयन्नित्यत्वमेकादेशस्योक्तत्वाऽपि उपसंहारे 'नित्यत्वीचैकादेशः' इति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अत एव प्रतीषिषन्नित्यादौ न नुम्प्रतिषेधः ॥ भाष्ये—**एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमिति** । एवं च जुस्भावेन बाधादन्तिभावाप्राप्तावेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यतीत्यसङ्गतमिति भावः । एतदुत्तरम्—'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव' इति कचित्पाठो दृश्यते **सोऽग्रन्थः** । एवं हि जुस्भावाप्राप्तावनतिभावे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यतीत्यस्य स्थिरत्वे **'किं पुनः कारणम्'** इत्यग्रिमग्रन्थानुत्थानापत्तेः । किञ्च **'इदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यः'** इत्यादेरप्यसङ्गत्यापत्तिरिति बोध्यम् ॥ (भाष्ये) **अन्तिरेकादेशं तावदिति** । सनकारशब्दकारयोरैकादेशमित्यर्थः । यदि

१ 'उभेग्रहणात्' इति च. झ. पाठः ॥

२ ऋध आपश्चेति । ईर्त्सन्ति-ईप्सन्तीत्यादौ । रूपसिद्धिमाह—सनीवन्तद्धेति ॥

३ 'प्राप्नोति, शप एकादेशश्च' इत्येव पाठः क. ट. पुस्तकयोः ॥

४ 'ईर्त्सन्ति झिः शप्' इति च. झ. पाठः ॥

५ 'अन्तादेशे प्राकृते' इति च. झ. पाठः ॥

६ 'ज्ञादेरदाध-' इति झ. पाठः ॥

७ 'परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थः' इति झ. पाठः ॥

८ एकोनविंशतितमे पृष्ठे एकोनविंशतिसंख्याकेऽनुक्रमे ग्रन्थोऽयम् ॥

९ त्रयोविंशतिसंख्याकानुक्रमे ग्रन्थोऽयम् ॥

१० त्रयोविंशतमानुक्रमे ग्रन्थोऽयम् ॥

तदुत्तरमन्तिः स्याज्जुसा बाधः संभाव्येत । ततः प्रागेव त्वन्तौ त्रया-
णामकाराणां पररूपे व्यपवर्गाभावाज्जुसोऽप्राप्तिरिति भावः ॥ (भाष्ये)
न पुनस्तावत्येवेति । एकादेशात्प्रागेवेत्यर्थः । उपदेशिवद्वचनात्
ज्ञोऽन्तस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः ॥ (भाष्ये) अन्तिभावेनेति । 'सर्वे
सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन ज्ञविशिष्टस्यान्तविशिष्ट आदेश इत्यर्थ इति
भावः ॥ इहापि तर्हीति । द्वित्वात्पूर्वमेवेति भावः ॥ (भाष्ये) अस्त्र,
अन्तिभावे इति । 'ज्ञेर्जुस्' इत्यादां प्रक्रियालाघवाय विशिष्ट एव
स्थानीति भावः ॥ केचित्तु—'ज्ञेर्जुस्' इत्यत्रकारस्योच्चारणार्थत्वेना-
त्रेतो लोपेऽशिष्टस्याप्यविधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावादान्तो ज्ञत्वा-
भावाज्जुसोऽप्राप्तिरित्युच्येत्—अथवा यद्यपीति—आहुः ॥

पूर्वं हीति—हिशब्दस्त्वितमपवादान पूर्व प्रवृत्तौ न्यायं दर्श-
यति—उत्सर्गाणामिति । यथा कर्मण्यणो विषयान्तरे सावकाश-
स्याकारान्तेभ्यः सन्देहान्न पूर्व प्रवृत्तिः, कस्तु निःसन्दिग्धत्वाच्च
ज्ञाति पूर्व प्रवर्तते इति तेन मुक्त विषयेऽप्यप्रवृत्तिरिति न्याय्यत्व-
मित्यर्थः । 'प्रकल्प्य वा—' इत्यस्य विषयं दर्शयति—यथा नसंप्रसार-
ण इति । इदं तु 'न संप्रारणे—' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैव
स्फुटं भविष्यति ॥ सहग्रहणवादी 'ऐत्सन्' इत्यादावपि जुसोऽपवादस्य
विषयसत्त्वेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तिमाह—(भाष्ये) न खल्वपीति ॥
(भाष्ये) पूर्वस्यादपीति । अत एव 'प्रलैविषन्' इत्यादौ न दोषः ॥

(पक्षभेदेन सहपदप्रयोजनभाष्यम्)

कथं कृत्वैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति ?

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा—प्रत्येकं
वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः ।

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—समुदाये वाक्यपरि-
समाप्तिरिति । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति ।
अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं
दण्डयन्ति ।

सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्येत
इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ उपदेशिवद्वचनादिति । 'आयनेयी—' (७।१।२) इति सूत्रे 'आय-
न्नादिपुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थम्' इति वार्तिकं तस्यात्राप्यनुवृत्तिरिति
भावः । उपदेशिवद्वचनेन च प्रथमोपरिस्थितत्वाद्नादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः ॥

२ ननु शकारमाश्रयानेऽन्तादेशो विधीयते तथा च कथम् 'अन्ति-
भावेन भवितव्यम्' इति भाष्यमुपपद्येत ? तदाह—सर्वे सर्वपदादेशा
इति ॥

३ ठ. पुस्तके 'इहापि तर्हीति । द्वित्वात्पूर्वमेवेति भावः' इति ग्रन्थो
न दृश्यते, झ. पुस्तके 'द्वित्वात्पूर्वमेवेत्यर्थः' इति पाठः ॥

४ द्वित्वात्पूर्वमिति । अन्तादेशस्योपदेशिवद्वचनादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

५ ननु स्थानिवद्भावाच्चिह्नत्वेऽपि शकारमाश्रयानेऽन्तादेशोऽस्य न स्यादत आह—
ज्ञेर्जुसित्यादाविति ॥

६ 'तत्रकारस्य' इति पाठो ग. ज. पुस्तकयोः ॥

७ 'लोपे विशिष्टस्याप्यविधित्वेन' इति झ. पाठः । 'विशिष्टस्याप्यवि-
धित्वेन' इति ट. पाठः । तत्र 'लोपेऽविशिष्टस्याप्य—' इति पाठस्तु साधुतरः ।
शकारस्योच्चारणार्थत्वेनावशिष्टस्य शमात्रस्य स्थानित्वेनावशिष्टमित्यर्थः ।
'विशिष्टस्यापि' इति पाठे सूत्रे ज्ञेतिरिति विशिष्टस्य स्थानित्वेन निर्देशेऽपि तस्यो-

अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुण-
वृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

(उद्घोतः) अथोभेग्रहणस्य सहायत्वमप्रसिद्धमिति बोधयन्
तदपि प्रत्याख्यातुमाह—भाष्ये—कथञ्चैकैकस्येति ॥ इहापि नार्थं
इति । लक्ष्यानुरोधादुक्तरीत्या 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यस्य पूर्वपर-
योर्प्रवृत्त्या वैयर्थ्याच्चात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायस्यैवाश्रय-
णम् । पर्यायकल्पनापेक्षयाऽत्रैतन्न्यायाश्रयणकल्पनैवोचितेति भावः ॥

(१०४० संज्ञासूत्रम् ॥ ६।१।१ आ. ६)

२४४३ जक्षित्यादयः षट् ॥ ६।१।६ ॥

(५९८४ षट्पदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवी-
त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । सप्त
जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञका भवन्तीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

वेवीत्यर्थम् । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् ।
वेव्यते । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं भवति ॥

(प्रदीपः) जक्षितिरादिर्येषां ते जक्षित्यादय इत्याश्रि-
त्याह—जक्षित्यादिष्विति ॥

वेव्यत इति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तत्वं भवति ।
अन्यथा धातुसुरे जित्वाल्लसार्वधातुकादुदात्तत्वे यणादेशे च
कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' इति स्वरितत्वं प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) वक्ष्यमाणरीत्या सप्तग्रहणस्यानावश्यकत्वादाह—
जक्षितिरादिरिति ॥ ननु वेव्यत इत्यत्र 'आत्मनेपदेष्वन्तः'
इत्यादेशस्य सिद्धेः किमभ्यस्तसंज्ञया ? इत्यत आह—अभ्यस्ता-
नामादिरिति ॥ स्वरितत्वं प्रसज्येतेति । व्यशब्दाकारस्येत्यर्थः ।

चारणार्थत्वेनावशिष्टमित्यर्थः । 'विशिष्टस्याप्यविधित्वेन' इति पाठस्तु
प्रामादिकः ॥

८ यथा कर्मण्यण इति । कर्मण्यणिति सूत्रस्याकारान्तभिन्नधातुविषये
चरितार्थस्य 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येतस्य विषये सन्देहान्नपूर्वं प्रवृत्तिरिति
भावः ॥

९ तत्रैव स्फुटमिति । तत्र हि भाष्ये—'नैतस्याः परिभाषायाः
सन्ति प्रयोजनानि' इत्युक्तम् । उद्घोते च—'एतद्विषयोदाहरणानि न
परिभाषया सिद्ध्यन्ति, व्यधादौ यणोऽन्त्येन समानदेशत्वाभावात्'
इत्येवं तद्भाष्यं व्याख्यातम् ॥

१० 'कथञ्चैकैकस्या—' इति उद्घोतसमतः पाठः ॥

११ पूर्वपरयोर्प्रवृत्त्येति । अभ्यस्तानामादिरित्यस्य समुदाये वाक्यपरि-
समाप्तिन्यायान्नोभयत्र प्रवृत्तिरिति अत्रापि प्रत्येकस्याभ्यस्तसंज्ञाया आनर्थक्या-
त्सहग्रहणस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥

१२ छ. पुस्तके नास्य पाठः ॥

१३ ननु वेवीङ्धातोरेभ्यस्तसंज्ञाभावात् 'अदभ्यस्तात्' इत्यनेनादेशा-
नावे रूपासिद्धिः स्यादत आह—ननु वेव्यते इति ॥

सिद्धान्तेऽपि 'उदात्तादनुदात्तस्य-' इति स्वरितस्यैवैष्टत्वाच्चिन्त्य-
मिदम् । तस्माद्देशवैकारे उदात्तश्रवणं न स्यादित्येव वक्तुं युक्तम् ॥

(५९८५ षट्पदप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थः परिगणनेन । अस्त्वा-
गणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति—आङः शासु ।

अस्तु ।

अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति ?

भूयिष्ठानि कार्याणि परस्मैपदेषु, आत्मनेपदी
चायम् ।

स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । यत्राप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्त-
कार्यं स्वरस्तत्राप्यनुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनु-
दात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातु-
स्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा ॥

षसिवशी छान्दसौ । दृष्टानुविधेयश्छन्दसि
भवन्ति ॥

चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव ॥

हुङस्तर्हि प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति ?

भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु, आत्मनेपदी चायम् ।

स्वरस्तर्हि प्राप्नोति ।

'अङ्घ्रिङोः' इति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आङः शास्विति । वेवीङोऽनन्तरमयं
कैश्चित्पठ्यत इति भावः ॥

भूयिष्ठानीति । बहुतराणीत्यर्थः ॥

षसिवशी इति । षस शास्ति स्वप्न इति येन पठन्ति केवलं
षस स्वप्ने वश कान्ताविति तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः-
शास्तीति धातुपाठ एव शासः शितपा निर्देशः कृतः, अर्थभेदात्तु
द्विः पठितः । अन्ये तु—षस स्वप्न इति न पठन्ति । वशे-
र्भाषायां वार्तिककारमतेन प्रयोगः साधुः ॥

चर्करीतमिति । यद्भुङ्गन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

अङ्घ्रिङोरिति । यदि हुङोऽभ्यस्तसंज्ञा स्यात् 'हुवाते
हुवते' इत्यादौ कृतेऽभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव
निघातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययस्वर एव भवति, नाभ्यस्तस्वरः । नन्वसति प्रयोजने
ज्ञापकम् । अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनम्—'हुते-हुपे' इत्या-
दावनुदात्तत्वं मा भूत्, प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात् । अत्र हि

१ 'कार्याणि' इत्यस्य छ. ट. पुस्तके न पाठः ॥

२ 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति' इति छ. ट. पाठः ॥

३ 'शासः शितपा निर्देशः' इत्येव क. पाठः ॥

'अभ्यस्तानामादिः' इति न प्रवर्तते, अजादौ तस्य विधानात् ।
तत्रासति प्रतिषेधे 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति
तु प्रतिषेधेऽन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते । एवं तर्हि
'अभ्यस्तानामादिः' इत्यत्र 'अङ्घ्रिङोः' इत्यनुवृत्त्या प्रतिषेध-
वैचनसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः ॥

(उद्घोतः) ननु जक्षित्यादिभ्यः पूर्वमेव 'आस उपवेशने'
इत्यनन्तरम् 'आङः शासु' इति पठ्यत इति कथं तस्याभ्यस्तसंज्ञा
स्यात् ? अत आह—वेवीङोऽनन्तरमिति ॥

ननु मैत्रेयादयो वेवीङनन्तरं 'षस शास्ति स्वप्ने' 'वश कान्तौ'
इति पठन्तीति 'षसिवशी' इति द्वयोरेव कथमुपादानम् ? अत
आह—षस शास्तीति । केचित्तु—'षस षस्ति' इति पठन्ति ॥ 'शास्ति'
इति पाठेऽपि न पृथग्धात्वन्तरमिदं तकारान्तमिदित्, किन्तु शासः
शितपा निर्देश इति मतेन भाष्यमित्याह—अन्ये त्वाहुरिति ॥ शास
इति । आङः शास्विति—अनुदात्तेत इत्यर्थः ॥ ननु वशेदृष्टान्दसत्वे
'वष्टि भासुरिः—' इत्यादिप्रयोगाणां का गतिः ? अत आह—वशेरिति ।
यदि भाष्यवार्तिककारौ प्रमाणं तर्ह्यसाधुरेव स प्रयोग इति भावः ॥

निघातेनेति । शेषनिघातेनेत्यर्थः ॥ अनुदात्ते चेति । अनेना-
नुदात्तत्वे हि अविद्यमानोदात्तलसार्वधातुकमस्तीत्यभ्यस्तत्वे तत्प्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ अङ्घ्रिङोरित्यनुवृत्त्येति । इह प्रसङ्गोच्चारितः ॥
प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादिति । भाष्यस्वारस्यात्तत्राचीति नानु-
वर्तत इत्यन्ये ॥

(षट्पदार्थकथनपरभाष्यम्)

अथवा सतैवेमे धातवः पठ्यन्ते । जक्ष्-अभ्यस्त-
संज्ञो भवति । इत्यादयश्च षट्, जक्षित्यादयः षडिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । नायं शितपा निर्देशः । किं तर्हि ?
जक्ष्-इति पृथक् पदम् । 'इत्यादयः' इत्यत्र इति शब्देन जक्षिः
परामृश्यते । आदिशब्दश्च समीपवाची । तेन तत्समीपाः षड-
भ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नायं शितपेति । दिर्गपि 'रुदादिभ्यः—' इति तद्रूपं
नेत्यर्थः ॥ समीपवाचीति । एवं चातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा
जक्षेः परे प्रद, जक्षिश्चेति सप्तानां सिद्धा संज्ञेत्यर्थः ॥

(१०४१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ७)

२४४४ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य

॥ ६ । १ । ७ ॥

(५९८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणं कर्त-
व्यम् । छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ।

४ 'द्विः पठ्यते' इति च. पाठः ॥

५ 'प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्' इति उद्घोतसंमतः पाठः ॥

६ ननु शितपा निर्देशे 'जक्षिः' इति निर्देशासंज्ञितिरत आह—शितपीति ॥

अस्मिन्नास्मिन् प्रत्यय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-
तुतो ज शबलान् हरीन् ॥

(५९८६ उपसंख्यानानुपयोगकथने वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनश्छन्दसि दीर्घ-
त्वस्य नाय्यः ।

कुतः ?

अपरिगणितत्वात् । न हि छन्दसि दीर्घस्य परि-
गणनं कर्तुं शक्यम् ।

किं कारणम् ?

(५९८७ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्येषां च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि
छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा—पुरुषः, नारक
इति ॥

(५९८८ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनेकान्तत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः ।
यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च
प्रत्यये न दृश्यते—मामहान उक्थपात्रम्, ममहान
इति च ॥

(१०४२ द्वित्वविधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ८)

२४४५ लिटि धातोरनभ्यासस्य

॥ ६ । १ । ८ ॥

(द्वित्वाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

धातोरिति किमर्थम् ?

ईहाञ्चके ।

नैतदस्ति । लिटीत्युच्यते, न चात्र लिटं पश्यामः ।
प्रत्ययलक्षणेन ।

‘न लुमता तस्मिन्’ (१११६३) इति प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधः ।

इदं तर्हि—सस्त्वांसो विश्विष्वरे ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ईहाञ्चके इति । आमन्तो न धातुरिति
भावः ॥ विश्विष्वरे इति । श्रुवो लिटि श्रेचि ‘छन्दस्युभयथा’ इति

१ मामहान इति । मह पूजायामित्याहोऽऽनन्तः कानचिद्वित्वेऽभ्यासस्य दीर्घ-
रूपम् । ममहानेत्यस्यापि दर्शनादेतत्सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयः ॥

२ लक्षणस्य—सन्त्यङोरिति सूत्रस्य ॥

३ उत्तरार्थः—सन्त्यङोरित्युत्तरसूत्रेऽप्यभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥

४ ‘कर्तव्य एव’ इति च. पाठः ॥

५ उत्तरत्र—लोलुपिषत इत्यत्र ॥

सार्वधातुत्वात् श्रुवः श्रुभावः श्रुश्च । अत्र विकरणान्तसमुदायो
लिट्परो न धातुरिति तदीयप्रथमैकाचो न द्वित्वमिति भावः ॥

(५९८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वावचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वैति वक्तव्यम् ।
यो जागार तमृचः कामयन्ते । यो जजागार तमृचः
कामयन्ते ।

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनभ्यासस्येति किम् ?

कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयते नोनाव ॥

(५९९० अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च

छन्दसि वावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः ।

किं कारणम् ?

छन्दसि वावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे
भवत इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति । जुगु-
प्सिषते लोलुपिषत इत्यादौ सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थ-
त्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावाद्भुतैरर्थोऽप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्तव्यः ।
‘चङि’ इत्येतदर्थस्तु कर्तव्यः । यदा सन्त्यङन्ताणिचि कृते
चङ् भवति—अजुगुप्सत्—अलोलुपत्—इति । तदा द्विर्वचनं मा
भूदिति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) ननूत्तरार्थं तदावश्यकमत आह—जुगुप्सिषत
इति । स्वार्थसन्नतादिच्छासन् । उत्तरत्र यङन्तात्सन् ॥

तदा द्विर्वचनमिति । लक्षणभेदादित्यर्थः । एवं यङन्तात्सन्त्यपि
लक्षणभेदो द्रष्टव्यः । अत एव ‘स्तौतिष्योः—’ इति सूत्रे भाष्ये
यङन्तात्सनि सोऽपिषत इति प्रयुक्तं सङ्गच्छते । प्रकृतसूत्रे प्रयोजना-
भावपरं तु भाष्यमिति भावः । ‘अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि
वावचनात्’ इति भाष्यवार्तिकस्वारस्यालोके एषां प्रयोगाणामसाधुत्वं
कल्पयितुं युक्तमित्यपरे ॥

(५९९१ विकल्पप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे ॥*॥

(भाष्यम्) यियाचिषामह इति प्राप्ते । देवता
नो दाति प्रियाणि, ददाति प्रियाणि । मघवा दातु,

१ लक्षणभेदादिति । सन्नताणिचि चङि—अजुगुप्सत्—इत्यत्र ‘सन्त्यङोः’
‘चङि’ इति लक्षणद्वयमात्रं द्वित्वमिति लक्षणभेद इत्यर्थः ॥

२ ‘लक्षणभेदो द्रष्टव्यः’ इति श. ठ. पाठः । यङन्तात्सनि ‘सन्त्यङोः’
इत्येकेनैव सूत्रेण द्वित्वमात्रेण लक्षणभेद इत्यर्थः । लक्षणभेद इति पाठस्तु लक्षण-
प्रमादात् ॥

८ अत एव—लक्षणभेदादेव ॥

मद्यवा ददातु । स न स्तुतो वीरवद्भातु । वीरव-
द्भातु ॥

(धातुग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यावत्तेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते
धातुग्रहणेनापि नार्थः ।

कस्मान्न भवति—ससृवांसो विशृण्विर इति ?
छन्दसि वाच्यत्वात् ॥

तदेतद्धातुग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तदेतद्धातुग्रहणमिति । अयं भावः—
धातुग्रहणाभावे लिटीत्यादि प्रथमैकाच एव विशेषणं स्यात्, तथाच
पपाचेत्यादावेव स्यान्न तु जजागारेत्यादौ, तस्य लिट्परत्वाभावादिति ॥

(१०४३ द्वित्वविधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ९)

२४४६ सन्यङोः ॥ ६ । १ । ९ ॥

(विभक्तिसन्देहभाष्यम्)

• किमियं षष्ठी, आहोस्वित्सप्तमी ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

किं चातः ?

यदि षष्ठी, सन्यङन्तस्य द्विवचनेन भवितव्यम् ।

अथ सप्तमी, सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विवचनेन
भवितव्यम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमियं षष्ठीति । विभक्तिविचारद्वारेण
तदर्थो विचार्यते ॥

किं चात इति । अर्थभेदप्रश्नः ॥

सन्यङन्तस्येति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-
स्तदन्तस्य' इति षष्ठीपक्षे तदन्तविधिः । सप्तमीपक्षे तु 'तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपस्थानाद्भातोऽरित्यधिकाराच्च
पूर्वस्य धातोः कार्यभावत्वम् ॥

कश्चात्र विशेष इति । लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः ॥

(उद्घोतः) विभक्तिविचारस्य प्रकृतानुपयोगादाह—विभ-
क्तीति ।

सप्तमीपक्षेऽपि तदन्तविधिर्द्विर्वातोऽत आह—परिभाषोपस्थाना-
दिति । एवञ्च सति परे इत्यर्थे कस्मात्—इत्यवधिसाक्षात्त्वेन
यस्माद्विहितस्तस्मादित्यन्वये 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' इति निषेधात्
तदन्तविधिरिति भावः ॥

अर्थकृतविशेषस्य स्पष्टमुक्तत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह—लक्ष्यगतेति ॥

१ प्रथमैकाच एवेति । धातुग्रहणाभावे हि लिट्परस्य प्रथमैकाचो द्वे
स्त इत्यर्थेन पपाचेत्यत्र लिट्परस्य तस्य सत्वेन द्वित्वमुपपद्येत, जजागारेत्यत्र
तु लिट्परस्य प्रथमैकाचोऽसंभवाद्विवाभावात् स्यादतो धातुग्रहणमिति भावः ॥

२ यदि षष्ठीति । सन्यङोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य विशेष-
णत्वेन तदन्तविधौ सन्यङन्तस्य धातोरित्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥

(५९९२ सप्तमीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सन्यङोः परत इति चेदिदो

द्विवचनं परादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्यङोः परत इति चेदिदो द्विवचनं

कर्तव्यम् । अट्टिषति, अशिशिषति ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

परादित्वात् । इट् परादिः ॥

(५९९३ सप्तमीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हन्तेश्चेटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हन्तेश्चेटो द्विवचनं कर्तव्यम् । जेष्ठी-
यते ॥

(प्रदीपः) हन्तेश्चेति । 'गमहन-' इत्युपधालोपस्य
स्थानिवद्भावात् हन एव द्विवचनप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) हन्तेश्चेति । 'हन्तेश्चेत्तरस्य यङ ईट्' इति पक्षे
इदम् ॥ ननुपधालोपेऽन्यत्वाद्भातोर्द्विवचनप्रसङ्ग एवेत्यत आह—
गमहनेति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विवचनं तस्यापि
स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । ईटि स्थानिवद्भावादीदो
द्विवचनं न प्राप्नोति ।

नैष दोषः ।

द्विवचननिमित्तेऽचि स्थानिवदित्युच्यते, न चासौ
द्विवचननिमित्तम् । यस्मिन्नपि द्विवचनं यस्यापि
द्विवचनं सर्वोऽसौ द्विवचननिमित्तम् ।

तस्मादीदो द्विवचनम् । तस्मादुभाभ्यामेव ईदो
द्विवचनं कर्तव्यम्, यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यो
भवति ॥

(प्रदीपः) यस्यापीति । सति तस्मिन् कार्यभावादस्त्येव
निमित्तत्वमिति भावः । यद्यपि रूपस्थानिवद्भावादीदो न भवति
द्विवचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्रयणे द्विवचननिमित्तत्वमीकारस्यो-
च्यते ॥

(उद्घोतः) ननु सन्यङन्तस्य द्वित्वे ईटः कार्यत्वेन निमित्त-
त्वाभावात्कथमुपधालोपस्य स्थानिवत्त्वम् ? अत आह—सतीति ।
तद्भावभावितामात्रेण निमित्तता । एवञ्च ईद्विशिष्टस्य प्रथमैकाचत्वा-
भावेन तस्य द्वित्वं न स्यादिति भावः ॥ यद्यपीति । एवञ्च ईकारस्य
द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति भावः ॥ प्राप्तिमात्रा-
श्रयेणेति । 'यदि स्थानिवत्त्वं न स्यात् स्यादेवेदो द्विवचनम्' इति
काल्पनिकप्राप्तिमात्राश्रयेणेत्यर्थः ॥

१ 'पूर्वस्य द्विवचनम्' इति छ. पाठः ॥

२ ननु हन्तेश्चेत्यायां यङि ङी भावो वाच्य इति वार्तिकेन जेष्ठीयत इति
सिद्ध्यति, तत्रेदोऽभावात् 'हन्तेश्चेटः' इति वार्तिकमनुपपन्नमत आह—हन्ते-
रुत्तरस्येति ॥

(५९९४ सप्तमीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युप-
देशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन
इदप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (७।२।१०)
इत्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इदप्रति-
षेधो वक्तव्यः । विभित्सन्ति, चिच्छित्सन्ति । द्विर्व-
चने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीदृ-
प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तविशेषणं चेदिति । यदा तूभय-
विशेषणं तदा न दोषः, उपदेश एकाच्चात् । सनन्तस्यापि
द्विःप्रयोगे द्विर्वचने दोष एव । स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्य-
यस्य संप्रसुगधत्वादितः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये सप्तमीपक्षे दोषान्तरमाह—अनुदात्त-
विशेषणं चेदिति । 'एकाचः' इति परविशेषणं चेदित्यपि बोध्यम्,
विहितविशेषणपक्षे दोषाभावात् ॥ सन इदप्रतिषेध इति । अन्यथा
आवृत्तिकृतद्वित्वेन श्रूयमाणैकाच्चवस्य बाधितत्वात्स न स्यादिति
भावः ॥ षष्ठीपक्षेऽपि दोष एवेत्याह—सनन्तस्यापीति ॥

(षष्ठीपक्षावतरणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य ॥

(५९९५ षष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सन्यङन्तस्येति चेदशोः
सन्यनिटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्यङन्तस्येति चेदशोः सन्यनिटो
द्विर्वचनं वक्तव्यम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः ॥

(प्रदीपः) इयक्षमाणा इति । अश्रोतेः सन् । 'स्मिपूड-
रञ्जवशां सनि' इति प्राप्त इदं छान्दसत्वाच्च भवति । द्विर्वचनम्,
हलादिः शेषः, 'सन्त्यतः' इतीत्वम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्,
भत्वकत्वषत्वानि, 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदः शानच् । अविक्ष-
माणा इति तु षष्ठीपक्षे प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) नन्वश्रोतेः सनि परस्मैपदित्वात् 'इयक्षमाणा'
इति न सिध्यतीत्यत आह—अश्रोतेरिति ॥ द्विर्वचनमिति ।
अश्रोतेः—अश्—अश्—इतीति भावः ॥ अविक्षमाणा इति । अश् स
इत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धीयमदित्वे' इति परत्वात्षत्वादिसु कृतेषु द्वितीयैकाचः
'क्ष' इत्यस्य दित्वे हलादिः शेषः । ततः 'पूर्वत्रासिद्धीयम्' इत्यस्य
'दित्वे कर्तव्ये कृते च तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न' इत्य-
र्थात् 'कुहोक्षुः' इति जुवे 'सन्त्यतः' इतीत्वमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रा-
वश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः ।

किं कारणम् ?

अशोर्हि प्रतिपदमिद्विधीयते—'स्मिपूडरञ्जवशां
सनि' (७।२।७४) इति । तेनैव द्वितीयद्विर्वचन-
मपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तेनैवेति । यथा छान्दसत्वादिष्वन भवति,
एवं द्वितीयद्विर्वचनमपि । तदभावात्प्रथमद्विर्वचनम् ॥

(उद्घोषः) तदभावादिति । अपवादाभावादुत्सर्गप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अथ वा नैतदशो रूपम् । यजरेष छान्दसो वर्ण-
लोपः ।

तद्यथा—तुभ्येदमग्ने, तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते ।
अम्बानां चरुम्, नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते ।
आव्याधिनीरुगणाः, सुगणा इति प्राप्ते ।
इष्कर्तारमध्वरस्य, निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते ।
शिवा उद्रस्य भेषजी, शिवा रुद्रस्य भेषजीति
प्राप्ते ॥

अश्रूथो वै गम्यते ।

कः पुनरशोरर्थः ?

अश्रोतिर्व्याप्तिकर्मा । एवैवन्तर्हि—यजिरप्यश्रूथे
वर्तते ।

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थं वर्तते ?

बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । तद्यथा—वपिः
प्रकिरणे दृष्टदृष्टेर्दनेऽपि वर्तते—केशान् वपेति ।

ईडिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्ट ईरणे चापि
वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ मरुतोऽमुतश्चा-
वयन्ति ।

करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे
चापि वर्तते—पृष्ठं कुरु-पादौ कुरु, उन्मृदानेति
गम्यते । निक्षेपणे चापि दृश्यते—कटे कुरु-घटे
कुरु-अश्मानमिति कुरु, स्थापयेति गम्यते ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) वर्णलोप इति । यियक्षमाणा इति प्राप्ते
यकारस्य लोपः । उपेयप्राप्त्यर्थत्वादुपायानां धातूनां चानेकार्थ-
त्वात्तन्मिथैव आदराभावः ।

१ आवृत्तिकृतद्वित्वेनेति । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं बाधमिति स्वीकारेणेत्यर्थः ।
स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययसंमोहाच्छ्रूयमाणैकाच्चवस्य बाधो न स्यात् ॥

२ 'पुनरशोरर्थः' इति ट. पाठः ॥

३ 'इयं स' इति छ. पुस्तके नास्ति ॥

४ 'छेदने चापि' इति छ. पाठः ॥

५ 'वपतीति' इति छ. पाठः ॥

६ उपेयेति । उपायानां—व्याकरणादिनिष्पन्नानां प्रयोगार्थत्वेन यकार-
लोपाभावविषयकनियमानाभयणमित्यर्थः ॥

(५९५६ षष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दीर्घकुत्वप्रसारणषत्वमधि-
कस्य द्विर्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति ।
चिचीषति, तुष्टूषति । समुदायस्य समुदाय आदेश-
स्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भ-
वति । तत्राजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचन-
मिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादीर्घत्वम् ।

नित्यं द्विर्वचनम्, कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

दीर्घत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि द्विर्वचने प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

अनित्यं दीर्घत्वम् । न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्र-
कृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।

द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्रा-
प्नोत्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिर-
नित्यो भवति ।

उभयोरनित्ययोः परत्वादीर्घत्वम् ॥

यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तत्र सिध्यति ।
जुहूषति ॥

कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—जिघांसति,
जङ्गन्यते ।

किं कारणम् ?

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्ध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति । तत्राभ्या-
सान्धन्तिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति ॥

संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—
जुहूषति, जोहूयते । समुदायस्य समुदाय आदेश-
स्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्यतिर्भ-
वति । तत्र ह्योऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । वक्ष्येतत्—ह्योऽभ्यस्तनिमित्तस्येति ।
यावता चेदानीं ह्योऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्युच्यते सो-
ऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्—यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने
दीर्घत्वं तत्र सिध्यतीति ॥

षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—पिप-
क्षति, यियक्षति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र
संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति ।
तत्रेणकुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्रा-
प्नोति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विर्वचनं क्रियतां षत्व-
मिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्षत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे षत्वम्, सिद्धासिद्ध-
योश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

(प्रदीपः) दीर्घकुत्वेति । यस्माद्विर्वचनादाधिक्यमुप-
जायते तस्मादीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति, समुदायादेशत्वात्
संप्रमुग्धत्वात् । यदा तु सन्यडोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्यय-
संमोहाभावादीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति ॥ द्विर्वचनाधिकस्येति ।
द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वात् दीर्घाद्यप्रसिद्धिः ।
स्थाने द्विर्वचने चायं दोषः, न तु द्विःप्रयोगे । तत्र प्रकृतिप्रत्यय-
संप्रमोहाभावात् । सर्वे 'सर्वपदादेशाः' इत्याश्रयेण संप्रमोहः ॥

प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाऽऽह—इद-
मिहेति ॥

नित्यं द्विर्वचनमिति । आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्य-
भावात् ॥

अनित्यमिति । व्यक्तिपक्ष इति भावः ॥

जुहूषतीति । ह्यातुमिच्छतीति सन् । अत्राकृते द्विर्वचने-
ऽभ्यस्तत्वाभावात् संप्रसारणाभावादीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वच-
नम्, ततः संप्रसारणम्, ततः 'हलः' इति दीर्घत्वात्परत्वात्
'अजन्तगमां सति' इति दीर्घत्वम् ॥

(उद्द्योतः) 'अधिकस्य द्विर्वचनात्' इति हेतुगर्भमभिधान-
मिवाह—यस्मादिति ॥ आधिक्येऽपि द्विःप्रयोगद्विर्वचनेऽक्षतिरि-
त्याह—समुदायादेशत्वादिति । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ संप्रमुग्धत्वा-
दिति । प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः ॥ द्विर्वचनेनेति । शब्दान्तररूपा-
देशरूपद्विर्वचनेनेत्यर्थः ॥ ननु प्रकृतिप्रत्ययैकदेशयोरयमादेश इति
कथं प्रकृतिप्रत्ययसंसर्गः ? अत आह—सर्वे इति । अवयवसंसर्ग-
द्वारकस्तत्संसर्ग इत्यपि बोध्यम् ॥

आकृतीति । प्रथमैकाच्चाकृतेरेकत्वात् । वस्तुत इदमग्रे भाष्ये
प्रबोध्यते इति न किञ्चिदेतत् ॥

भाष्ये—अजन्तता नास्तीति । अजन्ताङ्गता नास्तीत्यर्थः ।
प्रकृतिप्रत्ययसंसर्गादङ्गत्वाप्रतीतिरिति भावः ॥

व्यक्तीति । व्यक्त्योर्दीर्घाभावाभावाभ्यां भेदात् ॥

ननु जुहोतेः सति दीर्घे द्वित्वे जुहूषतीत्यस्य सिद्धेः 'यत्र तर्हि'
इत्याद्यसङ्गतमत आह—ह्यातुमिति ॥ 'अकृते द्विर्वचने' इत्यस्य
'दीर्घाऽप्रसङ्गः' इत्यनेनान्वयः ॥ ननु द्वित्वे संप्रसारणे 'हलः'
इति दीर्घत्वेन सिद्धिरत आह—परत्वादिति । वस्तुतः 'हलः'

इति दीर्घत्वमपि न, प्रकृतिप्रत्ययसंमोहात्संप्रसारणान्ताङ्गाभावात् ।
संप्रसारणं तु सामर्थ्याद्भविष्यतीति बोध्यम् ॥

भाष्ये—सोऽप्यदोष इति । द्वित्वात्प्राक् संप्रसारणे परत्वादीर्घे
च सिद्धेरिति भावः ॥

(भाष्ये) नास्ति संप्रधारणेति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'
इत्यनाश्रित्येदम् ॥

(५९९७ षष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आवृद्ध्योश्चाभ्यस्तविधि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवृद्ध्योश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्रा-
प्नोति स प्रतिषेध्यः । ईप्सन्ति, ईर्त्सन्ति । ईप्सन्,
ईर्त्सन् । ऐप्सन्, ऐर्त्सन् ।

किं च स्यात् ?

अङ्गावो नुमप्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः
प्रसज्येरन् ॥

नैष दोषः । उक्ता अत्र परिहाराः ॥

(उद्घोतः) उक्ता भन्नेति । 'उभे अभ्यस्तम्' इति सूत्रे इति
भावः ॥

(५९९८ षष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सङ्गाश्रये च समुदायस्य समु-
दायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यप-
देश आमिश्रत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गाश्रये च कार्ये समुदायस्य समु-
दायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेशः ।

किं कारणम् ?

आमिश्रत्वात् । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति ।
तद्यथा—क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते
कियत् क्षीरं कियदुदकमिति, कस्मिन् वा अवकाशे
क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामि-
श्रत्वान्न ज्ञायते—का प्रकृतिः, कः प्रत्ययः, कस्मि-
न्नवकाशे प्रकृतिः, कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति ।

तत्र को दोषः ?

सङ्घि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विवचनं क्रियताम्, कु-
त्वादीनीति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्कुत्वादीनि । पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि,
सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति वक्त-
व्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । विभाषिताः प्रयोज-
यन्ति । दोग्धा-दोग्धा । द्रोढा-द्रोढा ॥

यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्यु-
च्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'षत्वं न सिद्ध्य-
ति' इति ॥

(प्रदीपः) क्षीरोदके इति । व्यक्तिविशेषविवक्षायां
जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः । सप्तम्येकवचनं वा ।
प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विवचनादामिश्रत्वम् ॥

सङ्घीति । सनः सकारादारभ्य महिष्ठो ङकारेण प्रत्याहारः ॥

विभाषिता इति । विधय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—झलाश्रये चेतिस्वरूपकथनम् ॥
प्रत्ययसकारसहितस्येति । अवयवसंमोहद्वारकस्तत्संमोह इत्यर्थः ।
झलादौ सङ्गादौ प्रत्यये कुत्वादिविधानादिति भावः ॥ भाष्ये—कस्मि-
न्नवकाशे इति । सर्वथा प्रकृतिप्रत्ययसंमोहपरमेतद्ब्रह्मव्यम् ॥

विधय इति । घत्वादयः । *अत्र घत्वादिषु कृतेषु पश्चात् 'नित्य-
वीप्सयोः' इति द्वित्वे सतीष्टसिद्धिः । अन्यथा 'द्रोग्धा-द्रोढा' इत्य-
निष्टप्रसङ्ग इति भावः ॥

(सिद्धान्तकथनभाष्यम्)

इह स्थाने द्विवचने णिलोपोऽपरिहृतः । सन्यङोः
परतो द्विवचने इटो द्विवचनं वक्तव्यम् । सन्यङ-
न्तस्य द्विवचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम् ।

तत्र सन्यङन्तस्य द्विवचनं द्विःप्रयोगश्चेत्येष पक्षो
निर्दोषः ।

तत्रेदमपरिहृतम्—सन इदप्रतिषेध इति ।

एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति—उभयविशे-
षणत्वात्सिद्धमिति ।

कथं जेप्नीयते ?

वक्ष्यत्येतत्—यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां ङीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—इह स्थाने द्विवचन इति । तस्मात्त-
दाश्रयणमशक्यमिति भावः । 'सैन्यङोः परतः' इति पक्षे स्थाने
द्विवचनत्वे द्विःप्रयोगत्वे चेदो द्वित्वं वक्तव्यमिति सोऽपि दुष्टः ॥
षष्ठीपक्षे—हन्तेः कुत्वमपरिहृतमिति । 'स्थाने द्विवचनत्वे' इति
शेषः ॥

१ 'सङ्गाश्रये च कार्ये समु-' इति च. झ. पाठः ॥

२ सङ्घि—अयं प्रत्याहारो वार्तिककृता 'परेश्च वाङ्मयोः' इति सूत्रे 'सङ्घि
लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि' इत्युक्तः । स च 'गुणविकि-
रूपः सन्' ३।१।५ इति सनः सकारमारभ्य 'तिसस्तुति' ३।१।७८ इति
सूत्रस्यमहिष्ठो ङकारेण साधितः ॥

३ कुत्वादीनि—'चोः कुः' ८।२।१० इत्यादिना ॥

४ विभाषिता इति । विभाषिता—'वा कुहुहुह' ८।२।१३ इत्यादयो
विधयः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यस्य प्रयोजनम् । अन्यथा 'नित्यवीप्सयोः'
८।१।४ इति द्वित्वे कर्तव्ये वा कुहेत्यादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्वं स्यात् ॥

५ जातिरामिनामित्यनेन क्षीरोदके इत्यत्र नित्य एकवद्भावे प्रात
आह—व्यक्तीति ॥

६ सप्तम्येकवचनं । क्षीरोदके संपृक्ते सति न ज्ञायत आमिश्रत्वादित्यर्थः ॥

७ द्रोग्धा-द्रोढेति । यदि घत्वादिभ्यः प्राक् द्वित्वं स्यात्तदा एकत्र
वत्त्वमपरत्र च द्वत्वमिति दोषः स्यादिति भावः ॥

८ सप्तमे—एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१० इति सूत्रे ॥

९ वक्ष्यत्येतत्—'यङि च' ७।१।७० सूत्रे ॥

१० सूत्रे सन्यङोरित्यस्य सप्तम्यन्तत्वे पक्षद्वयेऽपि दोषमाह—सन्यङोः
परत इति पक्ष इति ॥

भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । 'एकाचः' इत्यस्य विहित-
विशेषणत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

कथं ज्ञेयीयत इति । ईडागमपक्षेऽहोपस्य स्थानिवत्वात्—यने
एव द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः ॥

(१०४६ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. १०)

२४४९ दाश्वान् साह्यान्मीढ्वांश्च

॥ ६ । १ । १२ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

दाश्वानिति किं निपात्यते ?

(५९९९ निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दाशेर्वसौ द्वित्वेदप्रतिषेधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दाशेर्वसौ द्वित्वेदप्रतिषेधौ निपात्यते ।

दाश्वान्सौ दाशुषः सुतम् ॥

दाश्वान् ।

साह्यानिति किं निपात्यते ?

(उद्ध्योतः) द्वित्वेदप्रतिषेधाविति । द्वित्वेदोः प्रतिषेधा-
वित्यर्थः ॥

(६००० निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सहेर्दीर्घत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किं च ?

द्वित्वेदप्रतिषेधौ च । साह्यान् बलाहकः ॥

साह्यान् ।

मीढ्वानिति किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) 'षह मषणे' इति चौरादिकस्य 'आधृषा द्वा'
इति विभाषितणिचः कसौ 'साह्यान्' इति रूपम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु भ्वादिपठितसहेरात्मनेपदित्वात्परस्मैपदमपि
निपात्यमित्यत आह—चौरादिकस्येति । 'षह षुह चवयर्थे' इति
दैवादिकस्य त्वर्थासङ्गतिरिति भावः ॥ विभाषितणिच इति ।
अत्र णिचपक्षे वृद्ध्या सिद्धेर्दीर्घत्वनिपातनं किमर्थमिति केचित् ।
सहानिलस्यासाधुत्वायेत्यन्ये ॥

(६००१ निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मिहेर्दत्त्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च पूर्वयोः ।

किञ्च पूर्वयोः ?

१ घन एवेति । एवञ्चाभ्यासे 'जे' इति रूपं न स्यादिति भावः ॥

२ सङ्गानिति । णिचो विभाषितत्वेन तदभावे वृद्धेरभावात्सङ्गानिति
स्यात् । अतो दीर्घविधानं चरितार्थमिति भावः ॥

३ 'किञ्च पूर्वयोः' इत्यस्य क. पुस्तके पाठो न ।

द्वित्वेदप्रतिषेधौ दीर्घत्वं च । मीढ्वस्तोकाय तन-
याय मृडय । यथेयमिन्द्रमीढ्वः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

मह्यर्थो वै गम्यते ।

कः पुनर्मह्यर्थः ?

महिर्दानकर्मा ।

अतः किम् ?

इत्वमपि निपात्यम् ॥

(६००२ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मह्यर्थ इति चेन्मिहेस्तदर्थ-
त्वासिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे
वर्तते । कथं पुनरन्योनामन्यस्यार्थं वर्तते । बह्वर्था
अपि धातवो भवन्तीति ॥

अस्ति पुनरन्यत्रापि कचिन्मिहिर्मह्यर्थं वर्तते ?
अस्तीत्याह—मिहेर्मह्यः ।

मेघश्च कस्माद्भवति ?

अपो ददातीति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—मेघः कस्मात्—अपो ददातीति ।
यद्यपि 'मिह सेचने' इति धात्वर्थानुसारास्तिब्रवीति मेघ इति वक्तुं
शक्यं, तथाऽप्यल्पजलदातृत्वं तथा सति प्रतीयेत, बहुजलदातृत्वं
च ततः प्रतीयत इति भावः ॥

(६००३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृजादीनां के ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनप्रकरणे कृजादीनां के उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । चक्रम्, चिह्निदम्, चक्र-
समिति ॥

कादिष्विति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—बभूव, ययुरिति ॥

(प्रदीपः) चक्रमिति । 'ययर्थे कविधानम्' इति कः ॥

ययुरिति । 'यो द्वे च' इत्यत्र द्वे चेति न वक्तव्यं भवतीति
भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'यो द्वे च' इति कुप्रत्ययसन्निभोगेन द्वित्व-
विधानाद्ययुरिति सिद्धमत आह—यो द्वे इति ॥

(६००४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ चरिचलिपतिवदीनामन्याकृ

चाभ्यासस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरिचलिपतिवदीनामन्वि द्वे भवत

४ च. छ. झ. पुस्तकेषु 'मृड' इत्येव पाठः क. ट. पुस्तकयोः 'मृडय'
इति, वेदेऽपि तथैव दृश्यते ॥

५ 'मह्यदिर्दान' इति छ. पाठः ।

६ 'यो द्वे च' इति उणादिसूत्रम् २९ ।

इति वक्तव्यम्, आक्चाभ्यासस्य । चराचरः, बलाचलः, पतापतः, वदावदः ॥

(प्रदीपः) चराचर इति । 'अभ्यासस्थानवि' इति वचनादलादिः शेषाभाषः ॥

(उद्घोतः) ननु चराचरादौ हलादिः शेषः स्यादत आह— अभ्यासस्येति । अभ्यासस्य षट्पठ्यते तद्वि नेति तदर्थः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदम् । ईदं वचनं वैकल्पिकं दृष्टव्यम्, 'रात्रिचरः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तत्र 'ट' इत्यन्ये ॥

(६००५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ हन्तेर्धश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हन्तेर्धश्च वक्तव्यः । अचि द्वे भवतः, आक्चाभ्यासस्य । घनाघनः ॥

(६००६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पाटोर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यास-
स्योक्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाटयतेर्णिलुक् वक्तव्यः । अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्, दीर्घश्चाभ्यासस्य, उक्चागमः । पाटपटः ॥

(उद्घोतः) 'पाटपट' इत्यत्र पूर्ववद्बलादिः शेषाभावः ॥

(६००७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनं यणयवायावादेशा-
ल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनो-
रुत्वेभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यण-अयवायावादेश-आलोप-उप-धालोप-णिलोप-किकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

द्विर्वचनस्यावकाशः—विभिदतुः, विभिदुः ।

यणादेशस्यावकाशः—दध्यत्र, मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति—चक्रतुः, चक्रुरिति ।

अयवायावादेशानामवकाशः—चयनम्, चायकः, लवनम्, लावकः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चिचाय, चिचयिथ, लुलाव, लुलविथ ।

आलोपस्यावकाशः—गोदः, कम्बलदः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ययतुः, ययुः, तस्यतुः, तस्युः ।

उपधालोपस्यावकाशः—श्लेष्मघ्नं मधु, पित्तघ्नं

घृतम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जग्मतुः, जग्मुः, जग्मतुः, जग्मुः ।

णिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—भाटिटत्, आशिशत् ।

उत्वेस्यावकाशः—निपृतीः पिण्डाः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—मित्रावरुणौ ततुरिः, दूरे ह्यध्वा जगुरिः ॥

द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वच-
तीति ॥

(उद्घोतः) 'द्विर्वचनं यणयवायाव-' इति वार्तिकं 'द्विर्वचनेऽन्वि' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

(६००८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधा-
त्वादिविकाररीत्वेत्त्वेत्त्वोत्त्व-
गुणवृद्धिविधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनात् प्रसारण-आत्व-धात्वादि-
विकार-रीत्व-ईत्त्व-इत्त्वोत्त्व-गुणवृद्धिविधयो भ-
वन्ति विप्रतिषेधेन ।

द्विर्वचनस्यावकाशः—विभिदतुः, विभिदुः ।

संप्रसारणस्यावकाशः—इष्टम्, सुतम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—ईजतुः, ईजुरिति ।

नैतदस्ति ।

अस्त्वत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य
कितीति भविष्यति, पूर्वस्य 'लित्वभ्यासस्योभये-
षाम्' (६।१।१७) इति ।

इदं तर्हि—लोपुष्यते ।

इदं चाप्युदाहरणम्—ईजतुः, ईजुः ।

ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते
परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति, पूर्वस्य लित्व-
भ्यासस्योभयेषामिति ।

न सिद्ध्यति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (३७)
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अकारेण व्यवहितत्वाच्च
भविष्यति । 'एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

१ अभ्यासस्थानेति वार्तिकार्थमाह—अभ्यासस्य यदिति । अचि न-अच्यस्ये नैत्यर्थः ॥

२ इदं वचनम्—चरिचलिपिचदीनामिति वचनम् । अस्य नित्यत्वे हि रात्रिचर इत्यादावपि द्वित्वमापद्येत । अतस्त्वन्त्ये तत्र टप्रत्ययं कल्पयन्ति । टप्रत्यये कृते अनुगमस्तु रात्रिः कृति विमोक्षनेन स्यादेवेति भावः ॥

३ 'पाटयतेर्णि-' इति क. पाठः ॥

४ उत्त्वस्येति । किकिनोरुत्त्वस्येत्यर्थः । 'आद्यममहनजनः किकिनौ लिट् च' ३।१।१७ इत्यनेन विहितौ यौ किकिनौ तयोः परतः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' 'बहुलं छन्दसि' ७।१।१०३, १०३ इति सूत्राभ्याङ्कृतस्योत्त्वस्यावकाश इत्यर्थः ॥

५ 'वचित्स्वपियजादीनां किति' ६।१।१५ इत्यनेन ॥

६ () एतच्छ्रुतिस्मृत्योऽग्र्य इत्युद्घोते निरूपितम् ॥

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ।)

एवं तर्हि समानग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

अत्रैवस्यावकाशः—गलाता, म्लाता । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जगले, ममले ॥

धात्वैदिविकाराणामवकाशः—नमति, सिञ्चति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ननाम, सिषेच, सञ्चौ ॥

रीत्वस्यावकाशः—मात्रीयति, पित्रीयति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चेक्रीयते, जेहीयते ॥

ईत्वस्यावकाशः—पीयते, नीयते । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—पेपीयते, जेगीर्यते ॥

इत्वोत्तयोरवकाशः—आस्तीर्णम्, निपूर्ताः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आतेस्तीर्यते, निपोर्यते ॥

गुणवृद्धोरवकाशः—चेता, गौः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चिंचाय, चिचयिथ, लुलाव, लुलविथ ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इयाय, इययिथ ।

ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः ।

न सिद्ध्यति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इति गुणवृद्धी भविष्यतः ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयं 'अभ्यासस्यासवर्णे' (६।४।७८) इत्यसवर्णग्रहणं करोति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति ।

१ 'न संप्रसारणे' ६।१।३० इत्यत्र ॥

२ 'आदे च उपदेशोऽस्ति' ६।१।४५ इत्यस्य ॥

३ 'धात्वादेः षः सः' 'णो नः' ६।१।६३, ६५ इत्युक्तानाम् ॥

४ 'रीङ्कृतः' ७।४।२० इत्युक्तस्य ॥

५ 'धुमास्वागापाजहातिसां हलि' ६।१।६६ इत्युक्तस्य ॥

६ 'मेमीयते' इति च. पाठः ॥

७ 'कृत इजातौ' 'उद्द्योतपूर्वत्वं' ७।१।१००, १०२ इत्याभ्यां विहितयोः ॥

८ 'सर्वधातुकार्धधातुकयोः' 'अचोऽणि' ७।१।८३, ७।२।११५ इत्यनयोः ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अत्यर्थमेतत्स्यात् । इयूतः, इयूथः, उवोणं, उवोणिथ ।

यत्तर्हि 'दीर्घे इणः किति' (७।४।६९) इति दीर्घत्वं शास्ति ।

एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

सवर्णदीर्घवाधनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते, एवं यणादेशमपि बाधते ।

एवं तर्हि यणोदेशो योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति—'इणो यण' भवति ।

ततः—एरनेकाचः । एश्चानेकाच इणो यणभवति ।

ततः—असंयोगपूर्वस्य, एरनेकाच इत्येव ॥

असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् ।

ननु चोक्तमर्थमेतत्स्यादिति ।

नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति ॥

एवमपि स्थानिवद्भावादियङ्गं प्राप्नोति ।

अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथंमिच्चैतत्सिद्ध्यति—कस्यादेवात्र न भवति ?

योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वं इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) सोऽप्युच्यते इति । 'स्वपिसमिन्वेजां यञि' इति संप्रसारणम् ॥

जगल इति । भावे लकारः । अशितेति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेधः । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्मन्तरङ्गम् । एवं सर्वैकत्वे अपि ॥

चेक्रीयत इति । यञि 'रीङ् कृतः' इति रीङादेशः ॥

उवोणेति । 'अमन्त्रे' इति प्रतिषेधात् 'इजादेः-' इत्याम्र भवति ॥

नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा 'अभ्यासस्यातः' इति ब्रूयात् । उवोणेत्यादौ तु च्छान्दसत्वाद्यर्थोऽऽप्त दृश्यते तत्

९ वृद्धेऽन्तर्हण-विचाय, गुणस-विचयिथ ॥

१० अस्य पाठः क. ट. पुस्तकयोर्न ॥

११ 'उवोण, उवोणिथ' इति पाठश्च. पुस्तके न । कैश्चिन्नाम 'इयति' इत्यपि पठ्यते, तत्प्रामादिकम् ॥

१२ 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' ६।४।८२ इत्यत्र ॥

१३ 'कथंमिच्चैतत्सिद्ध्यति' इति ट. पाठः । 'कथंमिच्चैतत्सिद्ध्यति' इति च. पाठः ॥

१४ अस्य छ. पुस्तके न पाठः ॥

१५ सत्त्वन्तव इति । सिधति-नमतीत्यत्र ॥

१६ 'छान्दसत्वाद्यर्थोऽऽप्त' इति क. पाठः ॥

इयदादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युक्त्वा भविष्यति । यथा सुवर्गो लोक इति भावः ॥

एवमपीति । यदि पूर्वं द्विवचनं कियते पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैथयटकृते भाष्यप्रतीपे षष्ठा-

ध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) स्वपितृमीरिति । नन्वस्य द्विवापवादत्वाद्विप्रतिषेधासङ्गतिरिति चेन्न, 'असंभवे बाधकत्वम्' इति वार्तिकमते तदुदाहरणसत्त्वेनाक्षतेः ॥

भाष्ये—इदं चापीति । 'न सम्प्रसारणे' इति ज्ञापकात्पूर्वप्रस्य सम्प्रसारणम्, पश्चात्पूर्वस्येति भावः । एकादेशे कृत इत्यादिव्यवधानमेवेत्यन्तोऽग्रन्थः । तथाहि—पूर्वं द्विवे तत् उत्तरखण्डे सम्प्रसारणे पूर्वखण्डस्याकारेणादुगातिरिक्तैकादेशस्य प्राप्तिरेव न । तत्र कृते स्थानिवत्त्वावधाने निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वयकारस्य सम्प्रसारणे परेणैकारेण पूर्वत्वे इजतुरिति स्यात् । तदभावे पूर्वस्येयङि इयेजतुरिति स्यादिति पूर्वं सम्प्रसारणप्रवृत्तये विप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन विप्रतिषेधप्रत्याख्यानवादिन ईदृशोक्त्यसङ्गत्वापत्तेः । 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रस्योभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तेर्भाष्ये वक्ष्यमाणतया पूर्वमेकादेशप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्मादकारेण व्यवहितत्वसङ्ग भविष्यतीत्युत्तरमेवं तर्हि समानाङ्गत्वेन ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥

एवं तर्हि समानाङ्गत्वेति । एवं च व्यवहितेऽपि निषेधप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

भावे लकार इति । न तु कर्तरि, परस्मैपदप्रसङ्गादिति भावः ॥ आत्वमन्तरङ्गमिति । एवञ्चान्तरङ्गवहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इति भावः । इदं च 'द्विवचनेऽपि' इति स्थानिवत्त्ववाराणां वाक्यकमिति तात्पर्यम् ॥ एवं सत्त्वनत्वे अपीति । ते अग्र्यनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गे इति तयोर्विप्रतिषेधायोग इत्यर्थः ॥

भाष्ये—न ह्यन्तरेणेति । एवञ्चासवर्णावपराभ्यासेवर्णादीनां इयदादिविधानं व्यर्थमेव स्यादिति ज्ञापकमित्यर्थः । न चासवर्णग्रहणाकरणेनापीदं सिद्धम्, ईषतुरित्यादावपीयडापत्तेः । एवञ्चासवर्णग्रहणविशिष्टं सूत्रमेतदर्थं ज्ञापकमित्यर्थः । यद्यप्यसवर्णग्रहणं ज्ञापकमित्येवोक्तम्, तथाप्युपपादनग्रन्थेन सम्पूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । न चान्तरङ्गत्वादीर्धेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णताञ्चणव्यसवर्णे इयङ्गिधानेन सूत्रं चरितार्थम्, न च 'अचिश्चु-' इत्यनेन सिद्धिः, वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । कृदतिङ्गसूत्रस्य भाष्योक्तरीत्या 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन तदप्रवृत्तेः । तदुक्त्यन्नाह—नैतदस्ति ज्ञापकमर्थमेतत्स्यादिति । असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तत्खण्डनावसरे तस्यैव व्यावर्त्यं दर्शयितुमुचितम् ॥ उवोण-इति भाष्ये । इयदादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति वचनमजानत इदमपि फलमिलाशयः ॥

यत्तर्हीति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापिते तूत्तरखण्डे यणप्रवृत्त्या तत्सार्थक्यं स्पष्टमेव । समानाश्रये एवैतत्प्र-

वृत्तिरिति तु नाग्रह इति भावः ॥ एवं तर्हीति । केचित्सु यणादेशेऽप्यस्य वैयर्थ्याभावेन तद्भाषे न मानमित्येकदेश्युक्ती इमौ पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति वदन्ति ॥

कैयटे—अन्यथाऽभ्यासस्यार्तेरिति । न च श्रितपा निदेशावच्छुक्ति न स्यादिति वाच्यम्, 'भवतेरः' इति वक्तव्यत्वात् । 'श्रितपा-शपा-' इत्यस्य भाष्येऽदर्शनाच्च ॥ उदाहरणान्तरेऽन्यथासिद्धिमाह—उवोणेत्यादौ त्विति ॥ भाष्यप्रामाण्येन 'इ' 'ओ' इत्याद्याचार-क्विवन्तानां लिटि, उवोणकीषिषीत्यादेशानभिधानेन न तत्र दोष इति भावः । आचारक्विवन्तेभ्य आमा आव्यमित्यन्ये ॥

यदि पूर्वमिति । तदाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वसत्त्वादिति भावः ॥

भाष्ये—अथ सत्यपि विप्रतिषेधे इति । द्विवचनेन परविप्रतिषेधे सति परत्वादुणवृत्तोः पूर्वं सैतोऽित्यर्थः । कथमिवेत्यस्य विवरणं—कस्मादेवात्र न भवतीति । स्थानिवद्भाव इति शेषः ॥ आदिष्टाच्चैप इति । 'द्विवचनेऽपीति कार्यातिदेशः' इति मते इदम् । तदा हि परत्वादुद्धौ पूर्वोक्तपूर्वविप्रतिषेधेन आयादेशात्पूर्वमैशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासहृस्वत्वे सिद्धम् । वस्तुतस्तत्र रूपातिदेश एव सिद्धान्त इति परत्वादुद्धावपि स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, अतः 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकत्वा निवत्त्वाभावकल्पनमावश्यकमिति विप्रतिषेधाभावेऽपि न दोष इति भगवतो गूढं तात्पर्यम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(द्वितीयमाह्निकम्)

(१०४० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. ११)

२४५० ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो-

स्तत्पुरुषे ॥ ६ । १ । १३ ॥

(सम्प्रसारणाधिकरणम्)

(६००९ अतिश्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ष्यङः सम्प्रसारणे पुत्रपत्यो-

स्तदादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ष्यङः सम्प्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ सम्प्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीषगन्ध्यापतिकुलम् ॥

(प्रदीपः) कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । शुत्रस्य कुलं-पुत्रकुलम्, कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपत्तिशब्दानन्तर्याश्रयसम्प्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते । यदा तु कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव ॥

(उद्घोतः) पुत्रशब्दान्तेन कुलशब्दस्य समाप्ते संप्रसारणस्येष्टत्वादाह—पुत्रस्येति ॥ यद्यपीति । अल्पग्रहणाभावादिति भावः ॥

(६०१० अतिप्रसङ्गाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णग्रहण एतद्भवति—यस्मिन् विधिस्तदादाविति, न चेदं वर्णग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) वर्णग्रहणादिति । वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिर्ह वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः । न च तदादिविध्यभावेऽपि तदादौ पुत्रपत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गः । यस्मात् 'तत्पुरुषे' इत्यनेनाधारः, व्यङ्ग्यस्य पुत्रपत्योश्च तत्पुरुष उपात्तस्तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति । यथा वृक्षे शाखेति । वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते । यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवत्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते । यत्तु कारकसूत्रे भाष्यं उक्तम्—न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति, तत् शब्दव्यापाराभिप्रायेण । इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ व्यङ्ग्यतावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः ॥

(उद्घोतः) वर्णग्रहणादिति हेतोर्वैयधिकरण्यं स्वरूपासिद्धत्वं वा परिहरति—वर्णग्रहणे इति । तदादिविधिव्याक्ये 'अल्पग्रहणे' इत्युक्तेरिह सिद्धम्, अत्र वर्णग्रहणाभावात् इति वार्तिकार्थ इति भावः ॥ तत्पुरुषावयवत्वमिति । तत्पुरुषचरमावयवत्वमित्यर्थः । समासस्यावयवद्वयसाक्षात्त्वादिति भावः ॥ प्रत्यासत्त्येति । 'कस्य शाखा' इत्याकाङ्क्षायामाधारत्वेन श्रुतत्वात्स एवावयवी प्रतीयत इत्यर्थः ॥ तच्छब्दव्यापारेति । शब्दतत्तदवयवत्वाऽप्रतीतेरिति भावः । कदाचिदन्यावयवत्वस्यापि प्रतीतेरनियमौभिप्रायं तदित्यन्ते ॥ पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे—पुत्रकुल-पतिकुलरूपे ॥ व्यङ्ग्यतावयवस्येति । व्यङ्ग्यतत्पूर्वावयवस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवौ न भवत इत्यर्थः । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वमस्येवेति परास्तम् ॥

१ पुत्रस्य कुलमित्यादिप्रदीपविवरणफलमाह—पुत्रशब्दान्तेनेति ॥

२ अल्पग्रहणाभावादिति । यस्मिन्विधितदादावग्रहणपरिभाषयाऽल्पग्रहण एव तदादिविधिविधीयते, अल्पग्रहणञ्चात्र नास्तीति न तदादिविधिरिति भावः ॥

३ कदादिपुरुषकेषु अस्य वार्तिकत्वेन नोद्धेयः । वस्तुतस्तु वर्णग्रहण एतद्भवति इत्यादिकुण्डलनासत्त्वाद्वातिकत्वमेव युक्तम् । तच्च नागेशभट्टानामपि संमतम् ॥

४ 'इह च वर्णा' इति च. झ. पाठः ॥

५ तदादौ—पुत्रपत्यादिशब्दे परे पुत्रपतिसामीप्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्ग इति भावः ॥

६ 'पुत्रपत्योरुपात्तस्तत्पुरुषः' इति च. पाठः ॥

७ आधारो अवयवावयविभावप्रतीतिं दृष्टान्तद्वारोपपादयति—यथावृक्ष इति ॥

८ कारकसूत्रे भाष्य इति । सत्र हि—यदा पापायो विवक्षितो भवति तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा—वृक्षात्पर्णं पततीति । संवन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति, न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ॥

(६०११ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहण इति चेत्तदन्त-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः, कारीषगन्ध्यापरमपतिः, कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः, कौमुदगन्ध्यापरमपतिः ।

किं कारणम् ?

यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तदन्तप्रतिषेध इति । तदन्तविध्यपवादास्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाष्यम् । तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः ॥

(६०१२ प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूत्तरपदवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उत्तरपदवचनात् । पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपद उत्तरपदं भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति, न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे ॥

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपतिरिति ।

किं कारणम् ?

पूर्वपदमित्युच्यते, न ह्यत्र व्यङ्ग्यं पूर्वपदमस्ति, व्यङ्ग्यतमेतत्पूर्वपदम् ।

९ शब्दव्यापारेति । न ज्ञायते कङ्कस्य वेत्यादिभाष्यस्यावयवित्वबोधकशब्दस्यात्र व्यापारो नास्तीत्येवार्थः । प्रत्यासत्त्याऽवयवित्वप्रतीतिविषयो भाष्यकृता न क्रियते ॥

१० वर्णग्रहणादिति यथाश्रुते इदमनुमानम्—'तदादावितिप्रसङ्गो न, वर्णग्रहणात्' तच्च नोपपद्यते, हेतोर्वैयधिकरण्यात् । वर्णग्रहणरूपो हेतुर्येभ्यस्त्विवक्षितत्वादिति परिभाषायाम्, अतिप्रसङ्गाभावश्च लक्ष्ये इति हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यम् । स्वरूपासिद्धिरपि हृदो द्रव्यं धूतवत्त्वादित्यत्र यथा तस्या पुत्रपत्यादौ उत्तरपदे अतिप्रसङ्गो न वर्णग्रहणात्—इत्यनुमाने स्यात्तदर्थमनुमानमाह—तदादिविधीत्यादिना । तच्चानुमानम्—इह सिद्धम्, अत्र वर्णग्रहणाभावात् । एवञ्च न वैयधिकरण्यम्, नापि स्वरूपासिद्धिः ॥

११ अनियमाभिप्रायं तदिति । न ज्ञायते कङ्कस्येति भाष्यं वृक्षात्पतन्निपक्षे पतत्यपि वृक्षात्पर्णं पततीति प्रयोगात्, पर्णस्य वृक्षावयवत्वमेवेति विप्रमोऽशक्य एवेत्यभिप्रायकं तद्भाष्यमित्यर्थः ॥

कथम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते, परमकारीषगन्धीपुत्रः-परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिद्ध्यति ।

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति ॥

यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते, अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः, तस्य पुत्रः-अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः, अतिकारीषगन्ध्यपतिः-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन । यो ह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा-प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे, विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते । तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपदे एव पुत्रपती गृह्यते । पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्येत इति तदन्तविध्यभावः ॥

व्यङ्ग्यन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यत्वात् ॥

(उद्घोतः) तत्पुरुष इति । उत्तरपदस्य-सामर्थ्यात्सन्निहितस्य वचनात्-विशेषणत्वेन व्याख्यानात्सिद्धमिति वार्तिकोच्चेति भावः ॥

भाष्ये-सम्बन्धिशब्दाविति । ननूत्तरपदग्रहणस्याकर्तव्यत्वे तत्पुरुषाक्षिप्तत्वं हेतुर्न त्वेनयोः संबन्धिशब्दत्वम्, यदि वा पूर्वपदग्रहणं सूत्रे स्यात्तदैवं वक्तुं योग्यमिति चेन्न । एतौ समासस्य संबन्धिनो धर्मा शब्दौ, अतः समासबोधकतत्पुरुषपदेन स्वार्थस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायामेतयोराक्षेप इत्यर्थेनादोषात् ॥ नन्वेकस्योत्तरपदशब्दस्यैव प्रकृतोपयोगितया संबन्धिशब्दत्वमुच्यताम्, किं द्वयोरुक्त्या ? इति चेन्न, तयोः परस्परसापेक्षत्वेनैकेन निराकाङ्क्षप्रतिपत्त्यभावात् । तदाह-सति पूर्वपदे इत्यादि ॥

उत्तरयति-व्यङ्ग्यन्तमिति ।

तथाचष्टे-प्रत्ययग्रहणेति । स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियम एव निषिध्यते न तु तदन्तविधिरिति भावः ॥

भाष्ये-अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेति । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परि-

भाषानिमित्तमिति बोध्यम् । अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव, स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयस्य तस्याऽसंभवात् ॥

(अतिप्रसङ्गापादकभाष्यम्)

व्यङ्ग्यन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणं प्राप्नोति । वाराहीपुत्रः, तार्षकणीपुत्रः । तत्राप्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(६०१३ अतिप्रसङ्गापोहवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति ॥

(६०१४ अतिप्रसङ्गापोहे सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा-अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

कः पुनरत्र विशेषः-एषा वा परिभाषा क्रियेत, अप्रत्ययस्थस्य वा प्रतिषेध उच्येत ?

अवश्यमेव परिभाषा कर्तव्या, बहून्त्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

कानि ?

(उद्घोतः) अन्यसदेशस्येति । सदेशशब्दः समीपपरः । अन्येन समानो देशो यस्यैवक्षराधेः । समानदेशत्वं चैतरोव्यवधाने इति भावः ॥

(६०१५ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७) इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ।

कथं व्यधेर्विद्ध इति ?

अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(उद्घोतः) क्रियते न्यास एवेति । अन्यसमानदेशत्वाभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यस्यावश्यकत्वात्-इति भावः ॥

(६०१६ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सान्तमहतो दीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम् । पर्यासि, यशांसि । 'प' इत्यस्यापि प्राप्नोति । अन-

५ स्वार्थस्य-तत्पुरुषपदवाच्यस्य समासस्वार्थस्य ॥

१ पुत्रपत्योरिति । परतोऽव्यवहितपूर्वस्य व्यङ्ग्यन्तस्येति शेषः । अत्र हि पुत्रपत्योरिति सप्तम्या पुत्रपत्यव्यवहितपूर्वत्वं व्यङ्ग्यन्तेऽन्वेति, तथा च-उत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योः परतः व्यङ्ग्यन्तस्य सम्प्रसारणमित्यर्थः । तत्र च पुत्रपत्यव्यवहितपूर्वत्वं व्यङ्ग्यन्तस्यासंभवि-इत्यभिप्रायेणासंभव उक्तः ॥

२ न विशेष्येत इति । विशेष्यविशेष्यभावे कामचारादिति भावः ॥

३ ननूत्तरपदेति । भाष्ये उत्तरपदग्रहणस्याकर्तव्यत्वे तत्पुरुषाक्षिप्तत्वं हेतुर्न संभवति, तत्पुरुषोत्तरपदशब्दयोः संबन्धिशब्दत्वाभावादित्यर्थः ॥

४ अनयोः-तत्पुरुषोत्तरपदशब्दयोः ॥

६ पा० प०

७ इतराव्यवधान इति । अन्याव्यवहितपूर्वोऽन्यसदेश इत्यर्थः ॥

८ अस्य वार्तिकत्वेन पाठः क. ट. पुस्तकयोर्न इत्यर्थः ॥

९ इ. पुस्तके '-प' 'य' इत्यस्यापि प्राप्नोति' इति पाठः । ग्रामाणिक-पुस्तकाश्रयेणासाभिरुद्धत इत्युक्तम् । तदनुपयुक्तत्वात्प्रामादिकम् ॥

न्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति दोषो न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'नोपधायाः' (६। ४। ७) इति तत्र वर्तते ॥

एवमप्यनांसी मनासीत्यत्रापि प्राप्नोति ।

सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः-सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति ॥

एवमपि हंसशिरांसि-ध्वंसशिरांसि-अत्रापि प्राप्नोति ।

नैष दोषः । हम्मतेर्हंसः ।

कः पुनराह-हम्मतेर्हंस इति ?

किं तर्हि ?

हन्तेर्हंसः, हन्त्यध्वानमिति ॥

एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते । सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः, सान्तसंयोगेन नोपधाम्-सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति ॥

(प्रदीपः) हंसशिरांसीति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्-काराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥

हन्तेरिति । 'वृत्तुर्वदिहनि-' इति लक्षणसद्भावात् ॥ हन्तीति । गच्छतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-एवमप्यनांसीति । सान्तसंयोगान्तस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थः इति भावः ॥

सान्तसंयोगेनेति । सान्तसंयोगावयवनस्योपधाया इत्यर्थः इति भावः ॥

नन्वनुस्वारं नोपधत्वाभावोऽत आह-अनुस्वारस्येति ॥ भाष्ये-हम्मतेर्हंस इति । एवं च नोपधात्वाभाव इति भावः ॥

लक्षणसद्भावादिति । न हि हम्मतेस्तथा लक्षणमस्तीत्यर्थः ॥ भाष्ये-एवं तर्हीति । अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वादियमेकदेश्युक्तिः ॥

(६०१७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अन्कारान्तस्याल्लोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम् । तक्षणा, तक्षणे-इति 'त' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनाऽकारं विशेषयिष्यामः-अनो योऽकार इति ॥

एवमप्यनसा, अनसे-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः, अना अकारम्-अन्कारान्तस्याङ्गस्यानो योऽकार इति ॥

एवमप्यनस्तक्षणा, अनस्तक्षणे-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भवेति तत्रोपस्थितमिदं भवति 'यच्चि भम्' (१। ४। १८) इति तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः, अनाऽकारम्-यजादिपरस्यानो योऽकार इति ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हि कार्यकालमिति । अयं भावः-तत्पक्षे भवेति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां 'यच्चि भम्' इत्युपस्थितेन तच्छक्तिग्रहे प्रकृतविषयके जाते तस्य बोधः । तत्र लक्ष्यानुरोधादुपस्थितयचीत्यस्य तन्नादिन्यायाश्रयेणान्विशेषणत्वमपीति । यत्तु तत्पक्षे हि 'यच्चि भम्' इत्यादेर्यत्र भशब्दस्तत्र-यचीति, यस्याप्रत्ययविधित्वादिति प्रत्यय इति चोपस्थित इत्यर्थः । एवं चोपस्थितपदानां पदैकवाक्यतयाऽन्वये यथेष्टमभिसम्बन्धः । एतेन-प्रत्ययस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैव यचीत्यादीनामन्वय उचित इत्यपास्तम् । भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुरोधेन चेदृशे विषये उत्थाप्याकाङ्क्षैवान्वयाङ्गीकारादिति भावः-इति, तत्र; एवं हि 'उपस्थितमिदं भवति यच्चि भम्' इति भाष्यासङ्गतेः । तदा हि 'उपस्थितमिदं भवति यच्चि' इत्येवेति वक्तुमुचितम् । किञ्च पदैकवाक्यतयान्वयेऽपि स्वोपस्थापकोपस्थापिते यतः प्रत्ययविधित्वादित्वावेवान्वयापत्तिः । भाष्यप्रामाण्यात्तु मनुक्तार्थ एवोचित इति दिक् ॥ यजादिपरतयेति । 'विधौ परिभाषा' इति न्यायो नास्त्येवेति भावः । इयमप्येकदेश्युक्तिः, उक्तयुक्तेः । आकङ्क्षास्तस्मात् कार्यकालपक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥

(६०१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ मृजेर्वृद्धिविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । न्यमार्द । अटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं 'इको गुणवृद्धी' (१। १। ३) इति, इक एव वृद्धिर्भविष्यति ॥

एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अभ्यासनिर्द्वासेन ह्रस्वो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यथापरिभाषितमिति । परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) अभ्यासनिर्द्वासेनेति । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायानित्यत्वेन पुनःप्रवृत्तिरिति भावः । पर्जन्यैव लक्षणप्रवृत्त्या न्यायानित्यत्वाङ्गीकारेण पुनःप्रवृत्तेरनौचित्यादियमप्येकदेश्युक्तिः ॥

१ असिद्धत्वादिति । एवं च नोपधत्त्वमश्वतमिति भावः ॥

२ उगादिसूत्रं ३४२ एतत् ॥

३ सान्तसंयोगान्तस्येति । सान्तसंयोगान्तो योऽनस्यशब्दस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थः ॥

४ हम्मतेरिति । एवं च हम्मते रूपं हंस इति न भवतीति भावः ॥

५ एकदेश्युक्तिरिति । सर्वनामस्थान इत्यस्याङ्गैवान्वयात्सान्तसंयोगेनान्वयो न भवितुमर्हतीति भावः ॥

६ एतदपि क. ट. पुस्तकचोर्वातिकं न ॥

७ 'कार्यकालं हि संज्ञा' इति छ. पाठः ॥

८ उक्तयुक्तेरिति । अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वादियमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

९ एतदपि भाष्यमेव क. ट. पुस्तकयोः ॥

१० ननु मिमार्जिषतीत्यत्र वृद्धेः प्राक् द्वित्वे ह्रस्वस्यैवाभ्यासस्य सत्त्वात् 'ह्रस्व' इत्यस्य पूर्वमवृत्तिरिति लक्ष्ये लक्षणन्यायस्यात्र विषय एव नेत्यत आह-पर्जन्यवदिति ॥

(६०१९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वसोः संप्रसारणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम् ।
विदुषः पश्य । विद्विक्कारस्यापि प्राप्नोति । अन-
न्त्यविकारेऽन्यसदेशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'न संप्रसारणे संप्र-
सारणम्' (६।१।३७) इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

इद्विकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न
भविष्यति ॥

(उद्घोतः) इद्विकारेण । यून इत्यादावेकव्यवधाने चरि-
तार्थो निषेधोऽत्र न प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

(६०२० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ युवादीनाञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम् ।
यूनः, यूना, यूने । यकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्य-
विकारेऽन्यसदेशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'न संप्रसारणे संप्र-
सारणम्' इति न भविष्यति ।

उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिव-
द्भावाद्व्यवधानमेव ।

एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

(उद्घोतः) समानाङ्गेति । एवं च व्यवधानेऽपि न दोष
इति भावः ॥

(६०२१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ वोरूपधायग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वोरूपधायग्रहणं न कर्तव्यं भवति—
'वोरूपधाय दीर्घ इकः' (८।२।७६) इति ।

इह कस्मान्न भवति—अविभर्भवान् ?

अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) अविभरिति । डभृजो लङ्, तिप्सिपोरन्य-
तरः । शपः श्लुः । द्विवचनम् । 'भृजामित्' इतीत्वम् ॥

(६०२२ अनन्त्यविकारेतिस्वीकारे दोषापादक-
वार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ आदित्यदादिविधिसंयोगादि-
लोपकुत्वढत्वभणभावषत्वणत्वे-
ष्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति ।
'धात्वादेः षः सः' (६।१।६४) 'णो नः' (६५)
इहैव स्यात्—नेता, सोता । इह न स्यात्—नमति,
सिञ्चतीति । आदि ॥

त्यदादिविधि । इहैव स्यात्—तद्, सः । त्यद्,
स्यः—इत्यत्र न स्यात् । त्यदादिविधि ॥

संयोगादिलोप । इहैव स्यात्—मङ्का । मङ्कव्यमि-
त्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोप ॥

कुत्वं । इहैव स्यात्—पक्ता । पक्त्वमित्यत्र न
स्यात् । कुत्व ॥

ढत्वं । इहैव स्यात्—लेढा । लेढव्यमित्यत्र न
स्यात् । ढत्व ॥

भणभाव । इहैव स्यात्—अभुत्सि । अभुत्सातामि-
त्यत्र न स्यात् । भणभाव ॥

षत्वं । इहैव स्यात्—द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न
स्यात् । षत्व ॥

णत्वं । इहैव स्यात्—माषवापेण । माषवापाणा-
मित्यत्र न स्यात् । णत्व ॥

(प्रदीपः) सोतेति । धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्व-
प्रसङ्गः ॥

स्य इत्यत्रेति । 'तदोः सः सावनन्त्योः' इति सत्वं
तकारस्यान्यसदेशत्वाभावात् प्राप्नोति ॥

मङ्कव्यमिति । पदान्त्यसदेशत्वाभावात् संयोगादि-
लोपाप्रसङ्गः ॥

माषवापाणामिति । विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यस-
देशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) पदान्त्यसदेशत्वाभावादिति । पदस्येति-

१ विद्विक्कारस्यापीति । विद्विक्कारो यो वकारस्तस्य प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

२ पुरुषे 'द्विकारेण' इति पाठः ॥

३ विदुष इत्यत्र विद्वस्—अस्—इति स्थिते मल्यसम्बन्धिनो वकारस्य
संप्रसारणे 'न संप्रसारणे' इति निषेधो न प्रवर्तते, येन नाव्यवधानमिति
न्यासात् । यून इत्यत्र एकवर्ण-वधाने सूत्रस्य चरितार्थात् । 'द्विकारेण
व्यवधानात्' इति भाष्यपाठे तु एकवर्णव्यवधानस्य सर्वत्रैव स्थितत्वेन तद्व्य-
वधानमेव नेति द्विकारेण व्यवधानमित्युक्तम्—इत्येवं संगच्छते । अग्रिमप्रश्न-
दर्शनेन च 'इद्विकारेण' इत्येव पाठः साधुः ॥

४ तत्र—न संप्रसारणे संप्रसारणमिति सूत्रे ॥

५ त्यदादिविधिः 'तदोः सः सावनन्त्योः' ॥ १२।१०६ इत्यनेन ॥

६ संयोगादिलोपः 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' ८।२।२६ इत्यनेन ॥

७ कुत्वं 'चोः कुः' ८।२।३० इत्यनेन ॥

८ ढत्वं 'हो ढः' ८।२।३१ इत्यनेन ॥

९ मणभावः 'एकाचो षशो' ८।२।३७ इत्यनेन ॥

१० षत्वं 'प्रश्नश्चस्त्वसुजसुज' ८।२।३६ इत्यनेन ॥

११ णत्वं 'प्रातिपदिकान्त' ८।१।११ इत्यनेन ॥

कारात्पदावयवयोः संयोगाद्योः स्कोलौप इति सूत्रार्थ इति भावः ।
एवं गत्वान्ताः पदाधिकारप्रयुक्ता एव दोषा बोध्याः ॥
विभक्तिस्थितेति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इति
णत्वप्राप्तिः ॥

(परिभाषाविषये सिद्धान्तभाष्यम्)

एते दोषाः समा भूयांसो वा, तस्मान्नाथोऽनया
परिभाषया ॥

न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या,
लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति
स्थाव्यो नाधिशीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा
नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः ।
प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ।

कुत एतत् ?

न हि दोषाणां लक्षणमस्ति ।

तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तद्-
र्थमेवा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ।

इदं प्रतिविधीयते—

(उद्घोतः) भाष्ये—एते दोषाः समा इति । वार्तिकोक्त-
प्रयोजनैः समा इत्यर्थः ॥ भूयांसो वेति—दुष्टताप्रतिपादनपरम् ॥

(६०२३ परिभाषादोषनिरासवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्रैषा परिभाषेयते तत्रोदात्तनि-
र्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—अनन्यविकारेऽ-
न्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति ॥

(प्रदीपः) उदात्तनिर्देशादिति । यथा खरितेनाधि-
कारः, एवमुदात्तेनैषा परिभाषेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवमुदात्तेनेति । प्रतिज्ञाप्राप्तितेनेत्यर्थः ॥

(परिभाषार्थबोधकभाष्यम्)

स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । यत्रैवान्यसदेशश्चानन्यसदेशश्च
युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति, दोषेषु
च-अन्यत्रान्यसदेशः, अन्यत्रानन्यसदेशः । प्रयो-
जनेषु पुनस्तत्रैवान्यसदेशश्चानन्यसदेशश्च ॥

तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि
पठितानि, यान्युभयवन्ति भवन्ति ।

इदमेकं यथा दोषास्तथा वोरूपधाम्रहणमिति ।
अविभर्भवान् । तच्चापि क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) न कर्तव्य इति । सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने
दोषाभावात् ॥

१ यथा खरितेनेति । खरितेन चिह्नेन यथाऽधिकारो ज्ञायते तथोदात्तेन
चिह्नेन परिभाषेत्यर्थः ॥

२ तत्र मातुर्मार्तपुत्रार्थमर्हत् इति वचने विद्यमानेऽस्मादेवेत्युक्तमत
आह—यस्तु मातुर्मिति । अत्र संबुद्धिविषयत्वाभावात् तस्य प्राप्तिरिति भावः ॥

यत्रैवेति । विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात् ॥

इदमेकमिति । अविभरित्यत्रान्यसदेशस्यैकोऽसंभवादन-
न्यसदेशस्यैकः प्राप्तो दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते ॥

(उद्घोतः) विधिनिषेधयोरिति । प्रत्यासत्तेरित्यर्थः ।
यद्यप्यत्र परिभाषाप्रयोजनानि अन्यथा साधितानि तथाप्यदमुयदिति
सिद्ध्यर्थम्, 'सान्तमहृतः' 'अष्टोपोऽनः' इत्यादावेकदेश्युक्तान्याया-
नेकदेशपरिहारार्थं च परिभाषाऽऽवश्यकीति भावः ॥

(१०४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १२)

२४५१ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

मातृमातृकभातृषु ण्यङ्

प्रसार्यो विभाषया ॥

मातृ-कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धी-
मातः, कारीषगन्ध्यामातः । मातृ ॥

मातृक-कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामा-
तृकः । मातृक ॥

मातृ-कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता ॥

(प्रदीपः) कारीषगन्ध्या माताऽस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽस्मा-
देव वचनान्मातृशब्दस्य मातृजदेशः । चकारः स्वार्थः, तेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं भवति । मातृमातृक-
शब्दयोश्च भेदेनोपादानात् 'नयुतश्च' इति पक्षे समासान्ता-
भावः ॥

(उद्घोतः) अस्मादेव वचनादिति । यस्तु 'मातुर्मात-
न्पुत्रार्थमर्हते' इति, स संबुद्धिमात्रविषयः । प्रकृते च भाष्ये सवि-
सर्गोदाहरणात् तद्विषयत्वाभावः स्पष्ट एव । मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्व-
यौतनाभावाच्चेत्याहुः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं-बहुव्रीहत्वात्प्राप्तम्,
अस्यापि वचनस्य बहुव्रीहावेव प्रवृत्तेः ॥

(१०४९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १३)

२४५३ ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिविचति-
वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां छिति च

॥ ६ । १ । १६ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

वयिग्रहणं किमर्थं न वेज् यजादिषु पठ्यते,
वेजश्च वयिरादेशः क्रियते ?

१ अस्यापीति । मातृमातृकभातृषु वेति वचनस्येत्यर्थः ॥

२ यजादिविति । वेजो यजादिषु पाठे 'वयित्वपि यजादीनां छिति'

६।१।१५ सूत्रेण संस्मरणं प्रागुयादिति भावः ॥

५ 'वयिरिति । 'वेजो वयिः' भा।३।१३ इत्यनेन ॥

तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम् ।
तत्रैतत्स्यात्-डिदर्थोऽयमारम्भ इति । तच्च न ।
लिट्ययमादेशः, लिट् च किदेव ॥
अत उत्तरं पठति—

(६०२४ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वयिग्रहणं वेजः प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वयिग्रहणं क्रियते, वेजः प्रतिषेधात् ।
वेजो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति, स वयेर्मा भूदिति ॥
यथैव हि वेजग्रहणाद्विधिः प्रार्थ्यते एवं प्रतिषे-
धोऽपि प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—वेजो लिटीति । ‘वेजः’ इति सूत्रेण
लिटि सम्प्रसारणं निषिध्यते इति भावः ॥

(६०२५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापको-
ऽप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यदयं ‘लिटि वयो यः’ (६।१।३८) इति वयेर्य-
कारस्य सम्प्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः—न वेजग्रहणाद्वयेः सम्प्रसारणप्रतिषेधो
भवतीति ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम्, पितृभ्यासार्थमेतत्स्यात् ।
वयेः पितृसु वचनेष्वभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणं मा
भूदिति ।

ननु च वेजग्रहणादेव वयेः पितृसु वचनेष्व-
भ्यासयकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

किंतीति तत्रानुवर्तते ॥

एवमपि वयेः पितृसु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य
सम्प्रसारणं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

हलादिः शेषेण बाध्यते । नात्र हलादिः शेषः
प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

वक्ष्यति हेतुत्-अभ्याससम्प्रसारणं हलादिशेषा-
द्विप्रतिषेधेनेति ॥

स एष वयेर्यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधः पितृ-
भ्यासार्थः, न ज्ञापकार्यो भवति ॥

(उद्घोतः) न वा यकारप्रतिषेध इति । न च वयेर्यस्यैव
सम्प्रसारणं माभूदिति नियमार्थमिदम् । एवमपि वयेर्यस्य ‘वेजः’ इति
प्रतिषेधाभावे वेज्वार्थजादित्वेन सम्प्रसारणसिद्धौ वयिग्रहणवैयर्थ्य-
स्योपपत्तेः ॥ भाष्ये—ज्ञापक इत्यस्य—बोधकम्—प्रमाणमित्यर्थो
बोद्धव्यः ॥

वक्ष्यति हेतुदिति । अत एव विन्यये विन्याषेलादि सिद्धिः ॥

(६०२६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पितृभ्यासार्थमिति चेन्ना-
विशिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पितृभ्यासार्थमिति चेत् तन्न ।

किं कारणम् ?

अविशिष्टत्वात् । अविशेषेण प्रतिषेधः, निवृत्तं
तत्र कितीति ।

आतश्चाविशेषेण वेजोऽपि हि पितृसु वचनेष्व-
भ्यासस्य सम्प्रसारणं नेष्यते—वचौ, वविधेति ।

विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते, न च
विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥

(प्रदीपः) विकृतिग्रहणमिति । कश्चिद्भूयात्-‘वेजः—’
इति सूत्रं मा कार । वयिग्रहणेन वेजो ग्रहणाद्विप्रतिषेधो सम्प्रसारणप्रति-
षेधो भविष्यति—इत्याशङ्कोकम्—विकृतिग्रहणमिति ॥
यद्यपि वये यकारस्य प्रतिषेध उक्तः, न च वेजो यकारोऽस्ति
तथापि पुष्कलपरिहारं वक्तुमेतच्चाश्रितम् ।

अथवा—‘लिटि वयो यः’ इति योगविभागः करिष्यते । तत्र
वयिग्रहणेन वेजो ग्रहणात्सम्प्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति । ततः
‘यः’ इति द्वितीयो योगो नियमार्थः—यस्य यकारश्चान्यश्चास्ति
तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवति—इत्याशङ्कोकम्—विकृति-
ग्रहणमिति । प्रकृत्या विकृतिरुच्यते, स्थानिवद्भावात्, न तु
विकृत्या प्रकृतिः, भिन्नरूपत्वादिति भावः । तदेवं वयिग्रहणं
प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोतः) विकृतिग्रहणं खल्वपीति भाष्यस्य प्रकृता-
नुपयोगमाशङ्क्य मन्दमतिशङ्कानिवर्तकत्वेन योजयति—कश्चिदिति ।
पुष्कलम्—युक्ततरम् ॥

१ ‘वक्ष्यास्यान्यतरस्यां किं’ ६।१।३९ इत्यत्र ॥

२ ‘अभ्यासयकारस्य’ इति छ. ट. पाठः ॥

३ ‘हलादिशेषेण’ इति छ. पाठः ॥

४ ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ ६।१।३७ इत्यत्रोक्तम् ॥

५ ‘वेज्वार्थजादित्वेन सम्प्रसारणासिद्धौ’ इति छ. ट. पाठः ॥

(१०५० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १४)

२४५४ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्

॥ ६ । १ । १७ ॥

(६०२७ ग्रहादीनां फले विशेषाभावबोधकवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जती-

नामविशेषः ॥ * ॥

(वार्तिकाशयखण्डनभाष्यम्)

यदुच्यते वृश्चरविशेष इति । तन्न । यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्याद्वकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३७) इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

तस्माद्वक्तव्यम्—ग्रहरेविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योर-विशेष इति ॥

(प्रदीपः) ग्रहीति । असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सती-त्यभिप्रायेणैतदुक्तम् ॥

भाष्यकारस्तु—रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्तिककारेणैतदुक्तम्, तच्चायुक्तमिति मन्यमान आह—यदुच्यत इति ॥

(उद्घोतः) वृश्चतावविशेषं वदतो वार्तिककारस्याभिप्राय-माह—असतीति । सूत्राभावे हलादिः शेषेण 'वृश्च' इत्यादि रूपम्, सत्यपि तदेवेति भावः ॥

भाष्यकारस्त्विति । 'ग्रहिज्या—' इति योगे वृश्चतिग्रहणस्य वृक्कण इत्याद्यर्थम्, अत्रोभयेषां ग्रहणस्य चान्यग्रहाण्यर्थमावश्यकत्वाच्च सोऽभिप्राय इति तद्भावः ॥ रेफस्येति । 'लिट्यभ्यासविषये' इत्यादिः ॥ भाष्ये—उरदत्वस्येति । तस्याङ्गाधिकारस्थत्वेनाङ्ग-संज्ञाद्वारा नियमतः पूर्वं परदुदेरावश्यकत्वेन परनिमित्ततया 'अचः परसिन्—' इति स्थानिवत्त्वमिति भावः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम् ?

उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्—वचिस्वपियजादीनाम्, ग्रहादीनां च ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्रकृतमुभयेषां ग्रहणमनुवर्तते ।

यद्यनुवर्तते, ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृ-श्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति चेति यजादीनां डित्यपि प्राप्नोति ॥

नैष दोषः ।

१ वार्तिकमेतदिति प्रदीपोद्घोताभ्यामुक्तावपि कुण्डलनादिरूपः पाठो नोपलभ्यते ॥

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—वचिस्वपियजादीनां कि-
ति, ग्रहादीनां डिति, वचिस्वपियजादीनां किति ।
ततः—लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्, किति डिति—इति
निवृत्तम् ॥

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

अथवैकयोगः करिष्यते—वचिस्वपियजादीनां
किति ग्रहादीनां डिति च—इति । ततो लिट्यभ्या-
सस्येति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥

अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

इदं तर्हि उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—उभयेषा-
मभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्, यदन्यत्रा-
प्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

हलादिशेषः । 'अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषा-
द्विप्रतिषेधेन' इति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न
पठितव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । उभयेषां ग्रहणात्पुनः संप्रसार-
णस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उभयेषां ग्रहणमिति । वच्यादीनां
ग्रहादीनां च तत्तत्सूत्रे बोधकं यत्पदं तदनुवर्तते इत्यर्थः ॥

न चैकयोग इति । सङ्गाहकवाक्यमेकमिति भावः ॥

ननुभयेषां ग्रहणे कृतेऽपि परस्य हलादिः शेषस्य कथं बाधोऽत
आह—उभयेषामिति ॥

(६०२८ विप्रतिषेधबोधकमेकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्याससंप्रसारणं हलादि-
शेषाद्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हला-
दिशेषाद्विप्रतिषेधेन । अभ्याससंप्रसारणस्यावका-
शः—इयाज, उवाप । हलादिशेषस्यावकाशः—
विभिदतुः, विभिदुः ।

इहोभयं प्राप्नोति—विव्याध, विव्यधिथ । अभ्या-
ससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—इयाजेति । हलादिः शेषे कृते संप्रसार-
णमत्र सावकाशमिति भावः ॥

(६०२९ विप्रतिषेधखण्डकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संप्रसारणाश्रयबलीय-
स्त्वादन्वयत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

२ 'वक्तव्यमेतत्' इति क. पाठः ॥

किं कारणम् ?

संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्वत्रापि । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(६०३० संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वप्रदर्शकवार्तिकम् ॥४॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं रमाहोपेयङ्घणः ॥ * ॥

रम्—

(भाष्यम्) भृष्टः, भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च । परत्वाद् रम्भावः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम्, संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

आहोपः—

जुहुवतुः, जुहुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याहोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाहोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

इयङ्—

शुशुवतुः, शुशुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोति, इयङ्देशश्च । परत्वादियङ्देशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

यण्—

संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति, यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आकारलोपश्चेति । सति चाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुच्यते न स्यात्, ततश्च यणादेशः प्रसज्येत ॥

यणादेशश्चेति । 'एरनेकाचः—' इत्यनेन ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—'पूर्वत्वञ्च प्राप्नोत्याकारलोपश्च' इत्यत्र त्रयं प्रतीकम्—आकारलोपश्चेति ॥ नैवाकारलोपे किमनिष्टम् ? अत आह—सति चेति । इदं च 'संप्रसारणाश्रयं च बलवत्' इत्यस्यैव प्रयोजनं बोध्यम् ॥ एरनेकाच इत्यनेनेति । 'शु-इ-अनुस्' इति

स्थितेऽनेकाच्चादिकारस्य यण्प्राप्तिरिति भावः । न तूकारस्य 'इको यण्—' इति यण्, तस्य परत्वात् पूर्वत्वेन बाधात् ॥

(बलीयस्त्वप्रदर्शकखण्डकभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

यत्तावदुच्यते—रम्—इति । इदमिह संप्रसारणम्—रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद् रम्भावः । नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

रम्भावोऽपि नित्यः, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

कथम् ?

योऽसावुकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति ।

अनित्यो रम्भावः, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।

अथापि गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः । 'उपदेशे' इति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यम्, बरी-भृज्यत इत्येवमर्थम् ॥

आहोपेयङ्घणः—इति । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

तदेनन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयञ्च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्, पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः ॥

उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमत्रोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) उपदेश इति । तेनोपदेशे यो रेफस्तस्य रम्भावः ॥

(उद्घोतः) तेनोपदेशे इति । अत एव रीको रेफस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥

आहोपेयङ्घण इति । अस्य 'यदप्युच्यते' इत्यादिः ॥

(६०३१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्जिति

संप्रसारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अञ्जिति संप्रसारणार्थम् । अञ्जिति संप्रसार-

१ 'ग्रहिज्यावयि—' ६१११६ इत्यनेन ॥

२ 'अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' ६१११४ इत्यनेन ॥

३ 'अभ्यस्तस्य च' ६१११३ इत्यनेन ॥

४ 'आतो लोप इति च' ६१११६ इत्यनेन ॥

५ 'परत्वादाहोपः' इति छ. पाठः ॥

६ 'संप्रसारणाच्च' ६१११०८ इत्यनेन ॥

७ 'विभाषा श्वे' ६१११० इत्यनेन ॥

८ 'अधि श्रुधातु—' ६१११७ इत्यनेन ॥

९ 'संप्रसारणाच्च' ६१११०८ इत्यनेन ॥

१० 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' ६१११८२ इत्यनेन ॥

११ 'न चाकारलोपे' इति छ. पाठः ॥

१२ 'तदेतदन—' इति छ. क. पाठः ॥

१३ 'संप्रसारणाश्रयं बलीयो' इति छ. क. पाठः ॥

१४ 'उक्तमुभयेषां ग्रहणस्य' इति क. ट. पाठः ॥

१५ 'गाङ्गुटादिभ्योऽञ्जितिञ्जित्' ११२११ इत्यनेन छित्वे संप्रसारणं

प्राप्नोति ॥

रणं यथा स्यात् । उद्विचिता, उद्विचितुम्, उद्विचितव्यम् ॥

अनसीति किमर्थम् ?

उरुव्यचाः कण्टकः ॥

(प्रदीपः) उरुव्यचा इति । उरु विचतीति 'मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्' इत्यसिप्रत्ययः ॥

(उद्ध्योतः) मिथुनेऽसिरिति । धातूपपदयोगो मिथुनमिति भावः ॥

(१०५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १५)

२४५५ स्वापेश्चङि ॥ ६ । १ । १८ ॥

(चङ्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

डितीति वर्तते । न चान्यः स्वापेर्ङिदस्ति, अन्यदतश्चङः ॥

(प्रदीपः) डितीति वर्तते इति । कितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्यत इति भावः । तच्च चङ्ग्रहणं 'लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यत्र नानुवर्तते, लिङो डितीऽसंभवात् ; इहैव त्वनुवर्तते ॥ न चान्य इति । यद् तावदेनेकात्त्वात् स्वापेर्नास्ति, अपित्सार्धधातुकं तु विकरणेर्व्यवहितम्, अडादयः स्वापेर्न विहिताः ॥

(उद्ध्योतः) ननुभयस्मिन्प्रकृते केवलडितीत्यस्यैव कथं संबन्धः ? अत आह—कितीत्येतदिति ॥ 'वानुकृष्टं नोत्तरत्र' इत्येतत् 'लुटि च' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमत आह—अस्वरितत्वाद्देति । 'ग्रहि-ज्या—' इति सूत्रे चेनास्वरितत्वेऽपि संबन्ध इति भावः । व्याख्याना-न्नानुवृत्तिरिति तत्त्वम् ॥ ननु डितीत्यनुवृत्तौ मध्येऽपि सम्बन्धः स्यादत आह—तच्चेति । 'अन्यो नास्ति' इत्यत्रान्यत्वं कुत ? इत्यतो भाष्ये—अन्यदतश्चङ इति ॥

(१०५२ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १६)

२४५७ न वशः ॥ ६ । १ । २० ॥

(६०३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वशेर्यङि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य । वावश्यते ।

क मा भूत् ?

१ उणादिसूत्रं ६६२ एतत् ॥

२ धातोरेकाचो हलादेरित्यनेन एकाचो धातोर्विहित इति अनेकाचः स्वापेर्न भवति यङ—इति डिप्रत्ययः स्वापेर्नास्तीति भावः ॥

३ 'न चान्यः स्वापेर्ङिदस्ति' इति भाष्ये किमपेक्षयाऽन्यसङ्ख्याकृदेव प्रतिपादयति—अन्यदतश्चङ इति । चङपेक्षयाऽन्यो डिप्रत्ययः स्वापेर्नास्ति ।

उष्टः, उशन्ति—इति । स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । यङीति वर्तते ।

एवं तर्ह्यन्वाचष्टे—यङीति वर्तते इति ।

नैतदन्वाख्येयम्—अधिकारा अनुवर्तन्त इति ।

एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरिति ॥

(प्रदीपः) वशेर्यङीति । यथा 'स्वापेश्चङि' इत्यत्र चङ्ग्रहणानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि चङ्ग्रहणानुवृत्त्या डिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्तिककारो यङ्ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे ॥ नैतदन्वाख्येयमिति । 'स्वापेश्चङि' इत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव । ततश्च डितीत्यस्यानधिकारा-यदेव सम्बध्यते, अनन्तरत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'स्वापेश्चङि' इति चङ्ग्रहणेन डितीत्यस्य निवृत्त्या यङीत्यस्यैवानुवृत्तेर्दिन्मात्रे प्रतिषेधाप्राप्तिः किं वार्तिकेन ? इत्यत आह—यथा स्वापेरिति ॥ चङ्ग्रहणं कृतमेवेति । वार्तिकमते स्थितमेव चङ्ग्रहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यातमिति चङ्ग्रहणानुवृत्तिशङ्कानिरासायान्वाख्यानमनर्थकमित्यर्थः ॥ भाष्ये—अधिकारा इति । अधिकारार्थस्वरितगुणयुक्ता इत्यर्थः ॥

(१०५३ निपातनासूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १७)

२४६४ शृतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

(निपातनाकांक्षाभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(६०३३ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आश्रप्योः शृभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्रप्योः शृभावो निपात्यते ॥

क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम् ।

शृतं क्षीरम्, शृतं हविः ।

क मा भूत् ?

आणा यवागूः, अपिता यवागूरिति ॥

(प्रदीपः) आश्रप्योरिति । 'आ पाके' इत्यदादौ पठ्यते । 'श्रै पाके' इति भवादौ । घटादिषु तु मित्वार्थं 'आ पाके' इति पठ्यते । श्रैतिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे पच्यमानकर्तृक-व्यापारे वर्तते । ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते । ततश्च पच-तीति योऽर्थः स एव श्रपयतीति गम्यते । तत्र यदा आतेः क उत्पद्यते तदाऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति, श्रपेस्तु कर्मणि—शृतं क्षीरं खयमेव, शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥

त्यर्थः ॥

४ 'श्रपिष्यमिव्येजां यङि' ६।१।१९ इत्यतः ॥

५ पयन्तस्य श्रपेः पाकार्थत्वनुपपादयति—आतिश्चेति ॥

६ अकर्मकत्वादिति । आधातोः केवलस्य पच्यमानव्यापारार्थकत्वेऽकर्म-कत्वम् । श्रपेस्तु वक्तृव्यापारार्थकत्वात्पचिवत्त्वकर्मकत्वमिति भावः ॥

(उद्धोतः) निपातनसामर्थ्याल्लुग्विकरणादुल्लिख्यकरणयोरिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा च न प्रवर्तते । विरोधाद्विभयोरप्रवृत्तिरित्याशयेनाह—**आ पाक इत्यादि** । एवञ्चोभयोरप्यत्र निपातनमिति भावः ॥

घटादिषु त्विति । एतैश्चास्यैव सोऽनुवाद इति नातिरिक्तः स इति भावः ॥

भाष्ये—**अपीति**—हेतुमण्यन्तनिर्देशः । एतदर्थमेव निपातनाश्रयणम् ॥

ननु प्यन्तस्य पाकानुकूलव्यापारे वर्तनेऽपि पाकेऽवृत्तेः कथं तत्र निपातनम् ? यथोक्तञ्चित्पाकवृत्तित्वाश्रयणे तु प्यन्ताण्णावपि निपातनापत्तिः, अत आह—**आतिश्चेति** । उभयविधोऽपि पन्थः पाकशब्देनोच्यते, अविशेषात् । अन्तर्भावितप्यर्थपच्यर्थस्तु न गृह्यते, तत्त्वस्य गमकसत्त्वे एव स्वीकारादिति भावः ॥ **पकुव्यापारे** इति । 'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे निजुच्यते' इत्युक्तेः ॥

(६०३४ निपातननियमवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ **अपेः शृतमन्यत्र हेतोः** ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते तेन पकुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिज्वाच्ये श्रपयतेरूपस्य णिचोऽभिधेये क्षीरहविषोरपि शृतमिति न भवति, किं तु श्रपितमिति । तत्र 'आश्रप्योः' इति वचनादायपकुतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणात् 'अन्यत्र हेतोः' इत्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते । एतच्च पाक-

ग्रहणालभ्यते । द्विविधो हि पाकः—विकृतिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च । पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोऽर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः ॥

(उद्धोतः) स्वतन्त्रप्रयोजकरूपस्य मुख्यहेतोरत्रासंभवादाह—**हेतुशब्देनेति** ॥ ननु 'आश्रप्योः' इति श्रपेरभ्यनुज्ञानादन्यत्रहेतोरित्युक्तमत आह—**तेन पकुरिति** ॥ पकुलक्षणेति । पकुलक्षणभूतः—धर्मभूतो यः प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । एवं **पाचयितृलक्षणे**ऽपि व्याख्येयम् ॥ **विक्लेदना**—विकृत्यनुकूलो व्यापारः ॥ **पाचना**—तदनुकूलो व्यापारः ॥

(१०५४ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १८)

२४६५ प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

(६०३५ निपातननियामकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ **आङ्पूर्वादन्धूधसोः** ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम् । आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः ।

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव ।

क मा भूत् ?

आप्यानश्चन्द्रमा इति ॥

उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः—**आङ्पूर्वादेवा-**
न्धूधसोः, अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति ।

क मा भूत् ? प्रप्यानोऽन्धुः, प्रप्यानमूधः ॥

आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि—पीनं^{१०}
पुण्यम्, पीनाः शंबल्यः, ऋक्षणीनमुखी कन्येति ॥

१ निपातनसामर्थ्यादिति । संसारणप्रकरणे आधातोस्संसारणमेव विधेयम्, तथा च 'अ-आ' इति द्वयोरप्यनिदकत्वेन शृतमिति सिद्ध्येत् । अस्मिन् सूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषामवृत्त्या यदि 'आ' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्तदा आणं शृतमिति रूपद्वयम् । संसारणे विधीयमानेऽपि तदेव रूपद्वयमिति निपातनं व्यर्थम्, तत्सामर्थ्यात्परिभाषाद्वयमप्यत्र न प्रवर्तते इति भावः ॥

२ विरोधादेति । लुग्विकरणपरिभाषाद्वादेरग्रहणम्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा च लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति विरोधादुभयोरप्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥

३ एवं चेति । घटादेरतिरिक्तत्वे परिभाषयोरविरोधः स्यात्, तथा चानिष्टं प्रसज्येतेति भावः ॥

४ हेतुमण्यन्तेति । स्वार्थे णिचि तु श्रपितमित्येवेति भावः । 'शृतं पाके' इत्यस्य संसारणविधायकत्वे णिजन्तस्य रूपं न सिद्ध्येदत आह—**एतदर्थमेवेति** ॥

५ यथाकथञ्चिदिति । पाकानुकूलव्यापारे वर्तमानः अपि पाकेऽपि वर्तते एवेति रीत्या प्यन्तस्य पाकवृत्तित्वे पाकानुकूलव्यापारादनुकूलव्यापारे वर्तमानस्यापि पाके वर्तमानत्वं स्यादिति भावः ॥

६ उभयविधोऽपीति । पच्यमानकर्तृकव्यापाररूपः पकुव्यापाररूपश्च । अपेः पाकार्थत्वं प्रदीपकारोक्तमेवम्—पच्यातुः पच्यमानकर्तृकव्यापारे पकु-

व्यापारे च वर्तते, अविशेषात् । आतिश्च पच्यमानकर्तृकव्यापार एव वर्तते । तस्माणिचमत्यस्तु पकुव्यापारे स्यात् । ततश्च पच्येत्यर्थः पकुव्यापाररूपः स एव प्यन्तस्य आधातोः । एवं च अपेः पाकार्थत्वमुपपन्नम् ॥

७ पाकग्रहणादिति । सूत्रे पाके वाच्ये शृतमिति निपात्यते इत्युक्तम् । आश्रप्योरिति वार्तिके अपिग्रहणाच्च णिजन्तस्य पाकार्थत्वसाधनाय पच्यातोर्थः पकुव्यापारः स एव आधातोर्थः । णिजन्तस्य श्रपेस्तु पकुव्यापाररूपोऽर्थ इत्याश्रयणीयम् । एवं चान्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणो णिजर्थो विधि-
क्ष्यते । स च निषेधो व्यर्थः, आधातोः पाचयितृलक्षणव्यापारे णिचि तस्य पाकसमानार्थत्वाभावात् । तस्मात् 'अपेः शृतमन्यत्र हेतोः' इति वार्तिकमेव व्यर्थमिति प्रदीपाश्रयः । अन्ये तु—'अपेः शृत' इति वार्तिकात् पाचयितृलक्षणव्यापारार्थकणिजन्तार्थोऽपि अन्तर्भावितप्यर्थपच्येर्वापि पाकपदेन बोधितः स्यादिति तद्वारणाच्च वार्तिकमावश्यकमित्याहुः ॥

८ स्वतन्त्रेति । आधातोः पकुव्यापारे एव णिचः सत्वेन स्वतन्त्रप्रयो-
जरूपस्य मुख्यहेतोस्तत्रासंभवः ॥

९ वार्तिके हेतुमण्यन्तस्य श्रपेर्ग्रहणेन 'अन्यत्र हेतोः' इत्युक्तं, अत आह—**ननु आश्रप्योरिवीति** ॥

१० 'पीनं युक्तम्' इति छ. पाठः ॥

(प्रदीपः) आङ्पूर्वाच्चेति । आङ्श्रयणेन नियमद्वय-
विधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः । 'आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः'
इत्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते, न तु
केवलः प्यायति ॥

(उद्द्योतः) 'आङ्पूर्वाच्चैष नियमः' इति भाष्यस्य पुनरुक्त-
त्वपरिहारायाह—आङ्श्रयणेनेति ॥ ननु आवनियमेन केवल-
स्यापि व्यावृत्तिः स्यादत आह—आङ्पूर्वादेवेति ॥ अन्ये तु—
आङ्पूर्वाच्चैष इति । न तु—अन्धूधसोरेव, तयोरप्याङ्पूर्वादेव—इति
नियमद्वयमित्यर्थः । तथा सति पीनं मुखमित्याद्यसिद्धिः स्यात्तदाह—
भवति हीति । अन्धूधसोरेव केवलाङ्गवतीत्यत्र न मानम्, एवञ्च
कैयटश्रित्यः । तद्व्याख्याने हि पीनोऽन्धुरित्यादेः साधुत्वं लभ्यते,
न च तत्र मानमस्ति' इत्याहुः ॥

भाष्ये—श्लक्ष्णपीनमुखीति । '—मुखा' इत्युच्यते पाठः ।
चतुर्थभाष्ये 'स्वाङ्गाद—' इति सूत्रे 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इत्यस्य
कर्मधारयार्थकस्यानुवृत्तेरुक्तत्वादिति बोध्यम् । कर्मधारयपूर्वपदो वा
चङ्गुमीहिर्बोध्यः ॥

(१०५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १९)

२४६७ विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

(६०३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ श्वेल्लिङ्गभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) श्वेल्लिङ्गभ्यासलक्षणं संप्रसारणं
नित्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्वि-
यतुः, शिश्वियुः ॥

किमुच्यतेऽभ्यासलक्षणस्येति, न पुनः किल्लक्ष-
णस्यापि । किल्लक्षणमपि हि नित्यमेव प्राप्नोति ।

किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिस्यते ।

यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते, एव-
मभ्यासलक्षणमपि बाधेत ॥

१ आङ्श्रयणेनेति । प्रदीपस्यायमाशयः—आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरिति
नियमेन उपसर्गान्तरपूर्वस्य व्यावृत्तिः—अन्धूधसोरुपसर्गपूर्वाच्चेति तर्हि आङ्पूर्वा-
देवेति । एतेनोपसर्गान्तरपूर्वस्यान्धूधसोः प्रयोगो न । एतदभिप्राये केवलस्य-
उपसर्गरहितस्यान्धूधसोः प्रयोगः स्यात्, तदाह—केवलस्य सर्वत्र पीभाव
इति ॥

२ आङ्पूर्वाच्चैष नियम इत्येतद्भाष्यं प्रदीपोद्द्योताभ्यां निजानिप्रायेण
व्याख्यायते । भाष्ये उभयतो नियमप्रदर्श्य 'आङ्पूर्वाच्चैष नियमः' इत्ये-
तद्भाष्यं पुनरुक्तं स्वातन्त्र्यं आङ्श्रयणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य
सर्वत्र पीभाव इत्येवं तात्पर्यं प्रदीप आह । तेन प्रदीपमते केवलस्यान्धूधसोः
प्रयोगो भवति । उद्द्योतश्च—अन्धूधसोरुपसर्गपूर्वात्केवलाङ्गा स्याच्चेति तर्हि आङ्पूर्वा-
च्चैष, न तु तस्मै केवलस्यान्धूधसोः प्रयोगः ॥

३ भाष्ये—श्लक्ष्णपीनमुखीत्यत्र निपदबहुव्रीहिः 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनान्-'
इति श्रीमत्सर्वो न स्यादत आह—मुख्येयुचितः पाठ इति । स्वाङ्गाद्योप-

न ब्रूमोऽपवादत्वात् श्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं
बाधिस्यत इति ।

किं तर्हि ?

परत्वात् ।

श्वयतिलक्षणस्यावकाशः पिति वचनानि—शु-
शाव, शुशविथ, शिश्वाय, शिश्वयिथ ।

किल्लक्षणस्यावकाशोऽन्ये कितः—शूनः, शून-
वान् ।

इहोभयं प्राप्नोति—शिश्वियतुः, शिश्वियुरिति ।

श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) लिटः कित्वाकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभा-
षेयम् । तत्र संप्रसारणपक्षे कृतसंप्रसारणस्य द्विवचनाच्चास्ति
वक्तव्यम्, संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य 'लिङ्गभ्यासस्योभये-
षाम्' इति संप्रसारणं प्राप्नोति—इति मत्वाऽऽह—श्वेल्लिङ्गिति ॥

यथैवेति । किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा
बाधते यथा तथाऽभ्यासलक्षणमपीति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु शुशुवतुर्गत्यादावभ्यासेऽपि प्रसारणस्यैव
त्वात्किमर्थं प्रतिषेधः ? अत आह—लिटः किरवेति । किति प्राप्तम-
किति चाऽप्राप्तमिति भावः । अत्र च सूत्रे 'लिङ्गभ्यासः' इति वर्तते ॥
कृतसंप्रसारणस्येति । परत्वात्पूर्वं संप्रसारणमिति भावः ॥

तथाऽभ्यासेति । विशेषाभावादित्यभिमानः ॥

भाष्ये—वक्ष्यमाणरीत्याऽभ्यासलक्षणांश्चेति विप्रतिषेधासंभवं मत्वो-
भयोरप्यपवादत्वादित्दं बाधकमिति तदाशयं परिकल्प्याह—न ब्रूमो-
ऽपवादत्वादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भवि-
ष्यति विप्रतिषेधेन ।

अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्ये यजादयः—इ-
याज, उवाय ।

श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परं धातुरूपम्—शुशु-
वतुः, शुशुवुः, शुशविथ ।

श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति—शिश्वियुः ।

सर्जनादिति सूत्रे भाष्यकृता 'कस्याणपाणिपादा' इत्यत्र जीवमावाय स्वाङ्गा-
दिति सूत्रे उपसर्जनग्रहणमित्याशङ्क्यास्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्बहु-
व्रीहेरित्यर्थात्कस्याणपाणिपादेत्यत्र जीवनेति सिद्धान्तितम् । ततश्चास्वाङ्गपूर्व-
पदादित्येतद्बहुव्रीहिविशेषणकृत पूर्वपदविशेषणमित्याशङ्क्य अस्वाङ्गं च तत् पूर्व-
पदं चास्वाङ्गपूर्वपदम्—अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यर्थः प्रदर्शितः ॥

१ 'वचिस्वपियजादीनाङ्किति' 'लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम्' ६।१।१५,
१७ इति सूत्राभ्याम् ॥

५ 'वचिस्वपियजादीनाङ्किति' इत्यनेन ॥

६ 'श्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं बाधिस्यते' इति ८. पाठः ॥

७ परत्वादिति । ननु प्रदीपे 'किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं
विभाषा बाधते यथा तथाऽभ्यासलक्षणम्' इत्याद्यनुपपन्नम्, नित्यानित्ययोः
समवकत्वाभावाद्भिप्रतिषेधानुपपत्तेरिति चेन्न । अस्यापि नित्यत्वेन समवकत्वा-
द्विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

श्रव्यतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि श्रव्यतेरभ्यास-
स्यान्ये यजादयोऽवकाशः । श्रव्यतेर्यजादिषु यः
पाठः सोऽनवकाशः, तस्यानवकाशत्वादयुक्तो
विप्रतिषेधः ।

तस्मात्सुष्ठुच्यते—श्रव्यतेर्लिङ्गभ्यासलक्षणप्रति-
षेध इति ॥

(प्रदीपः) अन्ये यजादय इति । केषुचिदैवयवेषु कृतं
शास्त्रं समुदाये प्रवृत्तं भवति ॥

न हि श्रव्यतेरिति । 'यजादीनाम्' इति व्यवस्थावाच्या-
दिशब्दोपादानात् यथापाठं सर्वेषां चोदितत्वात् कार्येण
भाव्यम् । सर्वकार्यार्थश्च गणपाठः—इति 'किति सम्प्रसारणं
यजादिषु श्रव्यतिपाठस्यावकाशः' इत्यपि न शक्यते वक्तुम् ॥

(उद्घोतः) केषुचिदिति । यथा कर्मण्यण् कवित्सावकाश
आकारान्तेषु केन बाध्यत इति भावः ॥

भाष्ये—परं धातुरूपमिति । अभ्यासोत्तरखण्डे तदभावो
विभाषाफलमिति भावः ॥

(भाष्ये) अभ्यासस्योभयमिति । 'लिङ्गभ्यासस्यो—' इति
सम्प्रसारणम्, 'विभाषा येः' इति पाक्षिकाभावश्चेत्यर्थः ॥

यथापाठमिति । संसुर्धेनिर्देशे हि तथा वक्तुं शक्यम् । अत्र
त्ववयवा एव पृथङ्निर्दिष्टा इति भावः ॥ इति इत्यर्थं यजादिपाठः
सावकाशः स्यादत आह—सर्वेति । एवं चैतत्कार्योद्देश्यकः पाठो-
ऽनवकाश इति भावः । लिट्परश्रव्यत्वभ्यासविषयकलक्षणस्योपप्लुत-
स्याचारितार्थमिति तात्पर्यम् । न च विप्रतिषेधशास्त्रसहकृतेनानेन
तदभाव एव कल्प्यतामिति वाच्यम्, द्वित्वात्पूर्वं परत्वादिभाषाप्रत्या-
द्वित्वोत्तरमभ्यासस्य प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावात् । एतदेवानवकाश-
त्वोक्त्या भाष्ये सूचितमित्याहुः ॥

(१०५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २०-२१)

२४६९-७० हः सम्प्रसारणम्—अभ्य-
स्तस्य च ॥ ६ । १ । ३२-३३ ॥

(६०३७ योगविभागदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हः सम्प्रसारणे योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हः सम्प्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः ।

हः सम्प्रसारणम्—भवति गौ च संश्रद्धोः । ततः—
अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य च सम्प्रसारणं भवतीति ।

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(प्रदीपः) हः सम्प्रसारणे योगविभाग इति ।
इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्देश एक-
योगः । तत्रैकस्मिन् योगे पञ्चमामेऽव्याप्तिरिति योगविभागः
कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) एकमनेकं वेति । यथा 'नद्यादिभ्यो ढक्'
इत्यादि, 'स्वाध्वोरिच' इत्यादि च । तत्रैकयोगे जुहावेत्यादि सिद्ध्यति,
जुहावयिषतीत्यादि न सिद्ध्यति, प्यन्तस्याभ्यस्तत्वेऽपि ह्यतेरभ्य-
स्तत्वाभावात्, तदाह—अव्याप्तिरिति ॥

(६०३८ योगविभागफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गौ च संश्रद्धविषयार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गौ च संश्रद्धविषये हः सम्प्रसारणं
यथा स्यात् । जुहावयिषति, अजूहवत् ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते ।

न चैतद् होऽभ्यस्तम् ।

कस्य तर्हि ?

ह्यययतेः ।

ह एतदभ्यस्तम् ।

कथम् ?

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) इति ।

एवं तर्हि ह्यतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते ।

न चात्र ह्यतिरभ्यस्तम् ।

कस्तर्हि ?

ह्यययतिः ।

ह्यतिरेवात्राभ्यस्तम् ।

कथम् ?

एकाचो द्वे प्रथमस्येति ॥

एवमपि—

(प्रदीपः) 'होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यभिहिते 'एवं तर्हि
ह्यतेरभ्यस्तस्य' इत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः ।

६ क. ट. पुस्तकयोर्नास्य वार्तिकत्वेनोद्देशः ॥

७ "—रेवात्राभ्यस्तः" इति छ. पाठः ॥

८ भाष्ये पुनरुक्त्याद्याहुः निवारयति—होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते इत्यादिना ।

तत्र हि भयमाशयः—हः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेत्यनेन जिह्वायकीषिति-
इत्यत्र सम्प्रसारणं मा भूदित्येतदर्थं हेनोपातोर्थेन 'अर्थाव्यतिरेकः—रूपाव्यति-
रेकः' वा भवेत्तत्र सम्प्रसारणं न भवतीत्याश्रयणीयम् । 'किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यत्र भाष्यकृताऽर्थाव्यतिरेकः प्रद-
र्शितः । जुहावयिषतीत्यत्र हेनः स्वार्थमाधानं न भवतीति सम्प्रसारणं न स्यात् ।
ततश्च 'एवं तर्हि ह्यतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यनेन यत्र हेनो रूपभेदो न
स्यात्तत्र सम्प्रसारणं भवति नान्यत्र । जुहावयिषतीत्यत्र तु हेनो रूपभेदात्सम्प्रसारणं
न प्राप्नोतीति तदाशयः । एवं च न पुनरुक्तिदोषः ॥

१ श्रव्यतेर्यजादिष्विति । 'वचिस्वपियजादीनाङ्किति' इति सूत्रेण इति-
मिलस्य विद्धेर्न च पाठोऽचरितार्थः किन्तु 'लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यने-
नाभ्यासस्य यत्कार्यं श्रव्यतेरुच्यते तदचरितार्थं सत् विप्रतिषेधप्रतिबन्धकमित्या-
शयः । एवं च 'श्रेष्ठिभ्यासलक्षणप्रतिषेधः' इति बचनं चरितार्थमिति
तात्पर्यम् ॥

२ केषुचिदिति । धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यतां कार्यं कतिपयधातुषु प्रवृत्तमपि
समुदाये प्रवृत्तमिव भवति, वचिस्वपीत्यादि धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्य-
तां हि न तथेति भावः ॥

३ यथापाठं—विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतां कस्येन सर्वेषां यजादीनां चोदि-
तत्वात्सर्वेष्ववयवेष्वपि प्रवृत्तं भवति ॥

४ संसुर्धनिर्देशः—कर्मण्यणिलादौ ॥

५ अत्र—लिङ्गभ्यासस्योभयेषामित्यत्र ॥

तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति—जिह्वायकीयिषतीत्यादौ सम्प्रसारणं मा प्रवर्तिष्ट—इति ह्यतेरर्थाव्यतिरेको रूपाव्यतिरेको वाऽऽश्रयितव्यः । तत्र पूर्वं ग्रन्थोऽर्थव्यतिरेकाश्रयः, उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः । इह ह्यतेरर्थो यत्र न व्यतिरिच्यते यथा—जुहाव जुहविष्यति, तत्र संप्रसारणेन भाव्यम्, न त्वर्थव्यतिरेके । ह्याययतौ च प्यर्थस्य प्राधान्यात् व्यतिरिक्तार्थो ह्यतिरिति पूर्वपक्षः ॥

न चैतदिति । अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः, अव्यतिरिक्तार्थं त्वाश्रीयमाणे जुह्वषतीत्यत्र न प्राप्नोति ॥

प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावात्—इति मत्वाऽऽह—**ह्य एतदिति ॥** णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वासंप्रसारणाप्राप्तिरिति मत्वाऽऽह—**एवं तर्हि ह्यतेरिति ॥**

युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह—**ह्यतिरिति ॥**

प्रकारान्तरेण संश्रुत्परे णावप्राप्तिमाह—**एवमपीति ॥**

(उद्ध्योतः) भाष्ये ‘संश्रुत्वविषये’ इत्युक्तिरभ्यासेऽपि संप्रसारणार्थेति बोध्यम् ॥ अर्थाव्यतिरेक इति । व्यतिरेको नाम—अधिकार्थसंबलितता, तद्विशेषणिकोपस्थितिः । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तथैवोपस्थितेः । तदभावोऽव्यतिरेकः, तेन स्वार्थप्राधान्यमित्यर्थः । ‘आश्रयितव्यः’ इत्यस्य ‘संप्रसारणनिमित्तत्वेन’ इति शेषः । ततश्च यत्र ह्यतिः स्वार्थं प्राधान्येनाभिधत्ते तत्र संप्रसारणमित्यर्थः ॥ रूपाव्यतिरेक इति । रूपभेदाभाव इत्यर्थः । तदेव विशदयति—**इह ह्यतेरित्यादिना । व्यतिरिक्तार्थः—**अधिकमर्थं प्रति गुणभूतस्वार्थकः ॥

न प्राप्नोतीति । एवं तु रूपाव्यतिरेक एवाश्रयणीयः । जुहावविषति जिह्वायकीयिषतीत्यादौ च युक्ता रूपव्यतिरेकान्न दोषः । तत्र चाश्रिते सिध्यत्येव जुह्वषतीति भावः ॥ युगागमस्य तद्भक्ततयेति । जिह्वायकीयिषतीत्येतद्व्यावृत्तये उपायान्तरं वक्ष्यतीति भावः ॥

(६०३९ योगविभागफलोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तप्रसारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अनभ्यस्तप्रसारणार्थम् । अनभ्यस्तस्य प्रसारणं यथा स्यात् । जुह्वषति, जोह्वयते ॥

(प्रवीपः) अनभ्यस्तस्येति । अकृतद्विवचनस्येत्यर्थः ॥

१ अव्यतिरिक्तार्थस्येतीति । जुहावविषतीति रूपं न स्वार्थप्राधान्यस्य हेतु इत्याशयः ॥

२ युक्तौ रूपान्तरत्वानापदकत्वे दोषादाह—जिह्वायकीति ॥

३ ननु जुह्वषति जोह्वयत इत्यत्र सत्रस्य यकृतस्य चाभ्यस्तत्वम्, न तु हेतुः, इति सूत्रेणानेन संप्रसारणाप्राप्तेरुपायमाह—अभ्यस्तनिमित्त इति । अभ्यस्तनिमित्ते सति यकि वा संप्रसारणं भवतीत्यर्थः । एवं च जुह्वविषतीत्यत्र

(६०४० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः स्यात् । ‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (६११३७) इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

नैवे दोषः ।

व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितत्वादिति । अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण व्यवहित इति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्रतिषेधो न भविष्यतीति । तदभावे सकृत्प्रवृत्त्येवोभयोः संप्रसारणसिद्धिरिति भावः ॥

(६०४१ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥ (६०४२ योगविभागफलोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रतिषेधार्थं चाभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति, ह्यायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति ॥

(समाधानपूर्वकसिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः, न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते । तद्यथा—दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नङ्वलोदकं पादरोगः, पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्वै धृतम्, आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥

अर्थवाऽकारो मत्वर्थीयः । अभ्यस्तमस्त्यस्मिन् सोऽयमभ्यस्तः, अभ्यस्तस्येति ॥

अभ्यस्तनिमित्ते सति जिह्वा व्यवधानात् हेतुः संप्रसारणाप्राप्तिरित्याशयः ॥

४ ‘ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति’ इति क. ट. पाठः ॥

५ ‘-षेधार्थं वा’ इति क. ट. पाठः । अनयोश्च पुरुषकथोर्नैतद्वार्तिकं किं तु भाष्यमेव ॥

६ अथवेति । अस्मिन् पक्षे हि भाष्यकृता सूत्रस्याभ्यस्तपदेन ह्यतिर्गुह्यते ॥

अथवाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्यतिसमानाधिक-
रणा षष्ठी ।

का तर्हि ?

संबन्धषष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः ।

किं चाभ्यस्तस्य ह्यतिः ।

प्रकृतिः । होऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति ॥

योगविभागस्तु कर्तव्य एव । नात्र ह्यतिरभ्य-
स्तप्रकृतिः ।

किं तर्हि ?

ह्यायतिः ॥

(प्रदीपः) तद्यथेति । ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामा-
नाधिकरण्यादौणार्थत्वं प्रतीयते, इह तु मुख्यार्थसम्भवे कथं
गौणस्य ग्रहणम् ? लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौण-
स्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददोषः ॥

अथैवेति । यौगिकत्वाभिहितेऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वा-
भावः । ह्यतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय
इति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः । अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकर-
णत्वेन ह्यतिरेव निर्दिष्टः । प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्याः स्थाने
षष्ठी कृता । व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ—अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृ-
तियों ह्यतिस्तस्येत्यर्थः ॥

अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरिति । एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वा-
त्संप्रसारणे कृते द्विवचनमित्यदोषः । जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु
न भवति, अभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्य-
येऽनन्तरस्य ह्यतेः संप्रसारणभावात् । अत एव सन्चङ्परे
गौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) लक्ष्यसंस्कारेति । तात्पर्यानुपपत्तिरपि लक्षणा-
बीजमिति भावः ॥

नर्वभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययस्याभ्यस्तशब्देनाभिधाने सप्तमी युक्ता—
इति षष्ठीनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—ह्यतिरेवेति ॥ ननु सप्तम्यर्थ-
वृत्तिनाऽभ्यस्तशब्देन कथं ह्यतेरभिधानम् ? अत आह—अभ्य-
स्तमस्मिन्निति । ह्यतेरभ्यस्तकारणत्वात्, कारणे च कार्यस्य भावा-
दित्यर्थः । अत्र पक्षे जिह्वायकीयिषतीतिसिद्धिर्वक्ष्यमाणस्वीयप्रकारे-
णेति भावः ॥ इत एव वाऽस्तरसादाह—सप्तम्याः स्थाने इति ॥
भाष्ये वक्ष्यमाणवैयधिकरणान्वयापेक्षया स्वोक्ते वैलक्षण्यं दर्शयितुं
न्यधिकरणषष्ठीपक्षेऽन्वयमाह—अभ्यस्तस्य सनादेरिति ॥

१ अथैवेति । अस्मिन् पक्षे हि भाष्ये सूत्रस्याभ्यस्तपदेन सनादिः प्रत्ययो
गृह्यते ॥

२ विरुद्धपदेति । दधिपुसं प्रत्यक्षो ग्वर इत्यादिदृष्टान्तवाक्येषु दधिप्र-
पुषमिति पदार्थस्य ग्वरपदाभेदान्वयोऽसंभवि, विरुद्धपदार्थत्वात् । अत-
स्त्रात्र मुख्यार्थत्वात् ग्वरशब्दस्य ग्वरनिमित्ते लक्षणायुक्ता । इहाभ्यस्तस्य चेति
सूत्रे तु मुख्यार्थत्वाभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तिरिति लक्षणा वक्तव्येति भावः ॥

३ अथैवेति—अथवाऽकारो मत्वर्थोयः इति माज्यस्थनेत्यतस्तौक्यम् ॥

४ अभ्यस्तशब्दोऽस्मिन् । अभ्यस्तमस्मिन् अस्मिन्नित्यादियोगसाधनेनाभ्यस्त-

अदोष इति । जुहूषतीत्यादिसिद्धेरिति भावः ॥ कथं तर्हि तृती-
यपक्षे कृदन्ते संप्रसारणाभावः ? अत आह—जिह्वायकीयिष-
तीति ॥ ननु 'सम्यङ्गोः' इति षष्ठीनिर्देशादभ्यासेन स्वघटितसमुदा-
यस्य द्वित्वनिमित्तप्रत्ययान्तात्वाक्षेपेऽपि तत्परत्वाक्षेपे मानाभावः ।
तदन्तत्वं च तद्वद्विहितसमुदायस्य प्रकृतेऽप्यस्त्येव—इति चेत् ; विन्य-
मेवैतत्, भाष्योक्तेनाभ्यस्तस्य प्रकृतेर्ह्यतेरित्यनेनास्यापि वारणात् ।
यद्गतथातुत्वमादायावयवस्य द्वित्वं स हि तत्प्रकृतिः । स चात्र
वयजन्तः । अत एव 'हः संप्रसारणम्' इति चरितार्थम् ॥

(१०५७ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २२)

२४७३ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चि-
च्युषे तित्याज श्राताः श्रितमाशी-
राशीर्तः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

(निपातनोपदर्शकभाष्यम्)

अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते ?

स्पृधेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने
आथामि द्विवचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपा-
त्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्, अपस्पृधे-
थामिति भाषायाम् ॥

अपर आह—

अपपूर्वात्स्पृधेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य
द्विवचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपा-
त्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्, अपास्पृधे-
थामिति भाषायाम् ॥

श्राताः श्रितमिति किं निपात्यते ?

श्रीणातेः के श्राभावश्चिभावौ निपात्येते ।

क पुनः श्राभावः, क वा श्रिभावः ?

सोमे श्राभावः, अन्यत्र श्रिभावः । न तर्हीदानी-
मिदं भवति—श्रितः सोम इति ।

बहुवचने श्राभावः ॥

न तर्हीदानीमिदं भवति—श्रिता नो ग्रहाः ।

सोमबहुत्वे श्राभावः, अन्यत्र श्रिभावः ॥

पदस्याभ्यस्तनिमित्त इति मुख्य एवार्थः, न तु लाक्षणिक इति भावः ॥

५ षष्ठीनिर्देश इति । अभ्यस्तस्य चेति सूत्र इति भावः । अभ्यस्तम-
स्यस्मिन्निति विग्रहेऽभ्यस्तपदेन सनादेः प्रत्ययस्य ग्रहणेऽभ्यस्तस्य चेति सूत्रे
'अभ्यस्ते' इति प्राप्नोति । अभ्यस्तपदेन ह्येवो ग्रहणे च न कोऽपि दोषः ॥

६ षष्ठ्यौ—इति । अभ्यस्तस्य—ह्य—इति षष्ठीद्वयमित्यर्थः ॥

७ उभयप्रसङ्गे—द्वित्वसंप्रसारणयोः प्रसङ्गे ॥

८ 'नन्दभ्यस्तमित्तप्रत्ययस्य' इति ग. पाठः ॥

९ वक्ष्यमाणेति । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरित्येतत् ॥

(प्रदीपः) कस्याचिच्छायायामस्पृधेयामिलेकं पदमाद्यु-
दात्तं पठ्यते । पदद्वयं चान्यस्याम् । तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम् ।
तदुभयमध्यमेन संगृह्यते । एकश्रुत्या स्वरसर्वनाम्ना पाठात् ।
तत्रैकपदे 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः प्राप्तः 'यद्वृत्तान्तिलम्'
इति प्रतिषिद्धः । ततोऽद्वैतरेणाद्युदात्तं पदं भवति । यदा द्वे
पदे तदा 'निपातैर्यद्यदि-' इति निघाते प्रतिषिद्धे 'तास्यनुदा-
त्तेत्-' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण 'स्पृधेयाम्' इति
पदमाद्युदात्तम् । 'तिङ्ङि बोदात्तवति' इत्यपशब्दस्य निघातः ॥

सोमबहुत्व इति । सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति निय-
माश्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेऽपि श्राभावः क्वचिद्व्यत्येते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अकारलोप इति । 'स्'शब्दाकार-
स्येत्यर्थः ॥

कथं पुनरैकप्रयोगे एकपदत्वानेकपदत्वे, अत आह—कस्यां-
चिदिति ॥ सूत्रे कथमुभयोः सङ्ग्रहः ? अत आह—एकश्रुत्येति ।
द्वितीयपक्षेऽडभावद्वन्द्वसत्त्वात् ॥ सोमस्यैवेति । बहुत्वे चेत्
श्राभावः सोमस्यैवेत्यर्थः ॥ दृश्यते इति । 'यदि आतो जुहो-
तन' इत्यादौ ॥

(१०५८ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २३)

२४७४ न संप्रसारणे संप्रसारणम्

॥ ६ । १ । ३७ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

वैचित्र्यपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारण-
मुक्तम् । तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां संप्रसारणं प्रा-
प्नोति । इष्यते च परस्य यथा स्यान्न पूर्वस्य—इति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

किमन्येऽप्येवं विधयो न भवन्ति—'अतो दीर्घो
यजि' 'सुपि च' (७।३।१०१;१०२) इति, घटाभ्याम् ।
अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्माच्च भवति ?

१ ततोऽद्वैतरेणेति । अपरपक्षेयामिलेकपदे स्पर्धधातुधार्तोरन्त उदात्त
इति उदात्तः, तत आशामि तास्यनुदात्तेदित्यनेनानुदात्ते च अटि लुङ्लङ-
लङ्घवदुदात्त इत्यनेनोदात्ते आद्युदात्तं पदं भवति ॥

२ 'वैचित्र्यपियजादीनां च ग्रहादीनां च' इति छ. पाठः । 'वैचित्र्यपि
यजादीनां च संप्रसारणं' इति क. पाठः ॥

३ 'संप्रसारणं' इत्यस्य क. ट. पुस्तकेषु पाठः ॥

४ 'स्यान्न पूर्वस्य तच्चान्तरेण' इति च. छ. पाठः ॥

५ क. च. झ. छ. पुस्तकेषु 'न'रहितः पाठः । ट. पुस्तके 'न'सहितः ।
भाष्यकारशैलीसिद्धत्वाद्यमेवात्र पाठ आहतः ॥

अस्यत्र विशेषः । इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते—
'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इति ।

ननु चेदानीमेतया परिभाषयेहापि शक्यमुप-
स्थातुम् ।

नेत्याह । न हि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां
चान्त्यो यणस्ति ।

एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती-
त्यन्त्यसदेशो यो यण तस्य कार्यं भविष्यति ।

नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नैतस्याः परिभाषाया इति । एत-
द्विषयोदाहरणानि न परिभाषया सिध्यन्ति, व्यधादौ यणोऽन्त्येन
समानदेशत्वाभावात् । एतत्साध्यानि प्रयोजनानि नास्याः परिभा-
षाया भवन्तीति भाष्यश्रवणार्थः । अत एव 'नैषाऽस्ति परिभाषा'
इति नोक्तम् । अत एव 'प्यङः-' इति सूत्रे प्रयोजनान्यथासिद्धि-
रणोत्तरमपि 'एषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु' इति उपसंहृतम् । अत
एवादमुयङिति सिद्धिरिति दिक् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न सर्वस्य यणः
संप्रसारणं भवतीति यदयं प्यायः पीभावं शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

पीभाववचन एतत्प्रयोजनम्—आपीनोऽन्धुः,
आपीनमूधः—एतद् रूपं यथा स्यादिति । यदि
चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात् पीभाववचन-
मनर्थकं स्यात् । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे
द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यात्—आपीनो-
ऽन्धुः, आपीनमूध इति ।

पश्यति त्वाचार्यः—न सर्वस्य यणः संप्रसारणं
भवतीति ततः प्यायः पीभावं शास्ति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो
ज्ञापको भवति, न च प्यायः संप्रसारणेन सि-
ध्यति । संप्रसारणे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवमपि ज्ञापकमेव ।

६ 'अत एव च' इति झ. पाठः ॥

७ पीभाववचनमिति । प्यायः पीति सूत्रे संप्रसारणस्यानुवृत्तत्वाद्यण-
मात्रस्य संप्रसारणे यकारद्वयस्यापि संप्रसारणे इष्टं रूपं सिद्धमिति पीभाववचन-
मनर्थकं सङ्ज्ञापकं भवतीत्याशयः ॥

८ 'ज्ञापकार्थो' इति च. झ. छ. पाठः ॥

९ अन्त्यस्येति । अलोऽन्त्यस्येत्यनेन । सर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवतीति
ज्ञापने 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यनेनाग्न्यस्य स्यात्, अग्नान्यस्य यणः सत्त्वात् ।
वचिस्वपीत्यग्न्ययणभावादिन परिभाषा नोपतिष्ठति । अत तु तदुपस्थानाभावा-
प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥

कथम् ? प्याय इति नैषा स्थानषष्ठी ।

का तर्हि ?

विशेषणषष्ठी । प्यायो यो यणिति । तदेतज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति
यदयं प्यायः पीभावं शास्ति ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज्ज्ञाप्यते—न
सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत्
परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत्परस्य भवि-
ष्यति न पुनः पूर्वस्येति ।

एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणम्, तद्यदि
तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रस-
क्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या
कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा
भुङ्क्थथा इति, किं तेन कृतं स्यात् ।

अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव ।
तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नो न संप्रसारणे संप्रसा-
रणमिति ॥

(उद्घोतः) यदि तावदिति । अत एव 'लक्ष्ये लक्षणस्य'
इति न्यायसायमविषयः ॥

(आक्षेपनिवारकभाष्यम्)

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—उच्यमानेऽप्येतस्मिन्
कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । इहेङ्गितेन
चेष्टितेन निमित्तिनेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्या-
णामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति—परस्य
भविष्यति न पूर्वस्येति यदयं न संप्रसारणे संप्र-
सारणमिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

यदप्युच्यते—एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं
तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव
प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः
शक्या कर्तुमिति । अस्तुभयोरभिनिर्वृत्तिः । न वयं
पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

संप्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधम् ।
ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् ॥

यदप्युच्यते—अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्य-
नभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न इति ।
तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । तद्यथा—इन्द्रार्था-
स्थूणा—इन्द्र इति ।

एवमिहापि संप्रसारणार्थं संप्रसारणम् । तद्य-
त्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) किं तर्हीति । संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्र-
सारणशब्देनोपचारादुच्यते ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) इहेङ्गितेनेति । इङ्गितम्—मनोव्या-
पारः, चेष्टितम्—शरीरव्यापार उच्चारणम्, निमित्तितम्—
नेत्रव्यापारः । एते प्रत्यक्षे आचार्ये तदभिप्रायगमकाः । प्रकृते तु
तादृशसूत्रोच्चारणमेव तादृशार्थविषयकमाचार्यतात्पर्यं गमयतीत्यर्थः ॥
एतदेव ज्ञापयति परस्येति । न पूर्वं पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः ।
पश्चात्प्राप्तं त्वनेन निषिध्यते । लक्ष्यभेदाच्च न 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति
न्याय इति भावः । एतेन 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयम्' इत्यनेन पूर्वं
परस्य यणः संप्रसारणमिति 'उभे अभ्यस्तम्' इति सूत्रकैयटोक्तमपा-
स्तम् । तत्र 'प्रकल्प्य' इत्यस्य परित्यज्येत्येवार्थोच्यते ॥

एवं रीत्या प्रागुक्तदोषवैयस्याप्युद्धारे कृतेऽपि तथा गूढाश्रयान-
भिज्ञं प्रति अन्त्ययोरुद्धारं प्रौढ्या प्रकारान्तरेणाप्याह—यदप्युच्यते
इत्यादिना ॥ न वयं पूर्वस्येति । पूर्वस्य संप्रसारणस्येत्यर्थः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारण-
ग्रहणं किमर्थम् ?

(६०४३ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारण-
ग्रहणमतोऽन्यत्र प्रसारणप्रति-
षेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्र-
सारणग्रहण एतत् प्रयोजनं विदेशस्थमपि यत्
संप्रसारणं तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात्—'व्यथो
लिटि' (७।४।६८) विव्यथे ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हंलादिशेषापवादोऽत्र
संप्रसारणम् ॥

इदं तर्हि—'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (६।४।१३३)
यूना, यूने ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सिध्यति ।

तृतीयः ॥

७ 'हंलः संप्रसारणम्' ६।१।३२ इत्यतः ॥

८ 'संप्रसारणं' इति च. छ. पाठः ॥

९ हंलादीति । 'विव्यथे' इत्यत्र न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधा-
प्रवृत्तावपि न दोषः । यतः 'व्यथो लिटि' इत्यस्य 'हंलादिः शेषः' इत्यस्या-
पवादत्वेनोत्सर्गसमानदेशा अपवादः इति न्यायेन यकारस्यैव तत्संप्रसारणं
स्यात् न पूर्वस्येति नेदं संप्रसारणग्रहणफलमिति भावः ॥

१ 'प्येतस्मिन् कुतः' इति च. छ. पाठः ॥

२ 'न पूर्वस्येति' इति च. छ. श. क. पाठः ॥

३ 'भुक्थाः' इति क. छ. श. पाठः ॥

४ 'तादृशसूत्रोच्चारणेनैव' इति श. पाठः ॥

५ 'परित्यज्येत्येवार्थः' इति ग. पाठः ॥

६ दोषत्रयस्यापीति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतदिति प्रथमो
दोषः । एकयोगलक्षणं खल्वपीति द्वितीयः । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तमिति

किं कारणम् ?

उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) हलादिशेषापवाद इति । उत्सर्गसदेश-
श्चापवादो भवतीति परस्मैव संप्रसारणं भवति, न पूर्वस्य ॥

एकादेशे कृते इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् ॥

(उद्घोतः) ननु संप्रसारणस्य हलादिशेषापवादत्वेऽपि कथं
वस्य संप्रसारणाभावः ? अत आह—उत्सर्गोति । बहुजकचश्रमु
'प्राक्तेः', 'पुरस्तात्' शब्दाभ्यां मित्राच्च तद्वाधेऽप्यन्यत्र तद्वाधे
मानाभाव इति भावः ॥ ननु हलादिशेषेऽपि वकारेऽस्य चारिताभ्या-
त्कथमपवादत्वम् ? परत्वेन वाधे तु नास्य न्यायस्य विषय इति चेन्न;
तत्तद्विषयेऽवग्रहप्राप्त्या कृते चारिताभ्यां वाध इत्यर्थस्य 'अजादेः—'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेनादोषात् । यकारसंबन्धितवृत्तेरेवाय-
मपवाद इति शकारनिवृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् ॥

नन्वेकादेशे संप्रसारणपरत्वाभावात् कथं निषेधः ? अत आह—
परं प्रतीति । वर्णाश्रयेऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधादिदं धिन्त्यम् ।
किन्तु 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेनैव संप्रसारणत्वमिति
शुक्तम् । एवञ्च तेनैवातिदेशेन व्यवधानमित्याह—(भाष्ये) एका-
देशः पूर्वति ॥

(६०४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समानाङ्गग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । 'न
संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्गे' इति वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एवं तर्हि समानाङ्गेति । एवञ्च
तत्सामर्थ्याच्चिर्दिष्टांशविकल्पपरिभाषोपस्थितिरिति भावः । समाना-
ङ्गग्रहणप्रत्याख्याने तु 'यूनस्तिः' इत्यादि निर्देशाच्चिर्द्वयलभ इति
बोध्यम् ॥

(६०४५ उपसंख्याने दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्रोपोषुषि दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोपोषुषि दोषो भवति । उपोषुषा,
उपोषुषे, उपोषुषि—इति ॥

(प्रदीपः) उपोषुषेति । उपपूर्वाद्भवेः 'भाषावां सद-
वश्रुवः' इति क्खादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिङ्गमुच्यते,
तस्य कसुः, 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम्, द्विवचनम्,
'अकः सवर्णे दीर्घः', 'वस्वेकाचाद्भूतसाम्' इतीद, 'शासिवसि—'

इति षत्वम् । तृतीयैकवचनम्, 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्र-
सारणम्, वलादित्वाभावादिवद्भावः । अत्र समानाङ्गग्रहणात्
'वचिस्वपि—' इत्यस्य संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः ॥

(६०४६ दोषनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्ति-
स्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या
प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः कसावङ्गम्,
कस्वन्तं पुनर्विभक्तौ ॥

अथवा—यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं
क्रियते ?

यावद्भूयात् प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन
निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेः, न
तदा कसोः । यदा च कसोः, अभिनिर्वृत्तं तदा
वसेर्भवति ॥

अथवा—यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं
क्रियते ?

यावद्भूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । अस्मि-
द्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्ग-
लक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यस्याङ्गस्येति । यत्प्रत्ययनिमित्ता
संप्रसारणप्राप्तिस्तत्प्रत्ययरूपिताङ्गे या द्वितीया प्राप्तिरित्यर्थः । एतच्च
'पदस्य विभज्यान्वाख्यानम्' इतिपक्षे बोध्यम् ॥

क्रमेणान्वाख्यानमाश्रित्याह—अथ वेति ॥

पदावधिकान्वाख्याने प्रकारान्तरमाह—अथ वेति । अन्तरङ्ग-
लक्षणः—एकनिमित्तकान्तरङ्गसंप्रसारणमादाय चरितार्थ इत्यर्थः ॥

(६०४७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोप-
श्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋचि त्रेः संप्रसारणं वक्तव्यम्,
उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । तृचं सूक्तम्,
तृचं साम ।

छन्दसीति किम् ?

तृचानि ॥

(प्रदीपः) तृचमिति । तिस्र ऋचोऽस्मिन्निति समासः ।
'ऋक्पूरवधूः—' इति समासान्तः ॥

१ ननु हलादिः शेषापवादत्वेऽस्य सूत्रस्य विवक्ष्य इत्यत्र हलादिः शेषेण
शकारनिवृत्तिर्न स्यादत आह—यकारसंबन्धीति ॥

२ तत्सामर्थ्याच्चिर्दिष्टांशविकल्पपरिभाषोपस्थितिरिति निर्दिष्टे पूर्वस्थेति
परिभाषा निर्दिष्टांशरहिता प्रवर्तते इति भावः । तेन पूर्वस्थेति प्रवर्तते न स्वव्य-

बहितस्येति ॥

३ क. ट. पुस्तकयोरिति शब्दरहितः पाठः ॥

४ उपेयिवानित्यस्य सिद्धिप्रकारमाह—उपपूर्वाद्भवेति ॥

५ उपेयुषा—इत्यस्य सिद्धिप्रकारमाह—तृतीयेति ॥

(६०४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् ।
आरेवानेतु नो विशः । न च भवति-रयिमान्
पुष्टिवर्धनः ॥

(६०४९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कक्ष्यायाः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं
कर्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कण्वः—कक्षी-
वान् ।

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

कक्ष्यावान् हस्ती ॥

(प्रदीपः) कक्ष्याया इति । 'आसन्दीवदधीवत्—'
इत्यत्र कक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) नारब्धव्यमिति । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्र सूत्रे
कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इत्यन्ये ॥

(१०५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २४)

२४७६ वश्चास्यान्यतरस्यां किति

॥ ६ । १ । ३९ ॥

(उद्घोतः) 'वेभः' 'ल्यपि च' इति सूत्रक्रमः । किति^१ लिटि
वयो यस्य वः स्याद्वा, तस्य च संप्रसारणं नेत्यर्थः । चेन्न 'न संप्र-
सारणम्' इत्यस्यानुकर्षणात् ॥

('वश्चास्य'ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यतरस्यां किति
वेजो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् ।

कथम् ?

प्रसारणे कृत उवडादेशे च द्विर्वचनं सवर्णदीर्घ-
त्वम् । तेन सिद्धम्—ववतुः, ववुः, ऊवतुः, ऊवुः ।

१ एतद्भाष्यप्रामाण्यादिति । आसन्दीवदितिसूत्रं भाष्यकृता संज्ञाया-
मित्यनेनायमेकयोगः पृथग्वेत्तेतद्विषयकमेव व्याख्यातम्, न तु तत्र आसन्दी-
वदित्यादिरूपाणां सिद्धिः कृता । अत्र कक्ष्यायाः संज्ञायामिति वार्तिकं व्याख्या-
योदाहरणान्यपि दत्तानि । यदि कक्षीवदितिरूपं निपातनलब्धं स्यात्तदाऽयं प्रयासो
भाष्यकृतां विफलः स्यादिति आसन्दीवदितिसूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इति
कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥

२ वेज इति । वश्चास्यान्यतरस्यामिति सूत्रस्याग्रे इत्यादिः ॥

३ वश्चास्यान्येतिसूत्रस्यार्थमाह—किति लिटीत्यादि ॥

४ चेनेति । वस्तुतस्तु समुच्चयार्थश्चकारः, न तु 'न संप्रसारणम्' इत्य-
स्यानुवर्तनार्थः । वकारकरणदेव 'न संप्रसारणम्' इत्यस्यानुवृत्तिसिद्धेः ।
अन्वयः 'उ'कारमेव विह्वल्य ॥

५ 'संप्रसारणे' इति टा. पाठः ॥

४ वा० पृ०

वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य,
ऊयतुः, ऊयुः ।

त्रैशब्द्यं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥
यद्येवं-ववौ, वविथेति न सिद्धयति ।

'ल्यपि च' (६।१।४१) इत्यनेन चकारेण लिङ-
प्यनुकृष्यते । तस्मिन्नित्ये प्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते इयं
किति विभाषाऽऽरभ्यते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) 'अन्यतरस्यां किति वेजः' इति सूत्रं कर्तव्यम् ।
तत्र लिटीत्यनुवर्तनात्किति लिटि वेजः संप्रसारणविकल्पे सति,
अकिति लिटि 'ल्यपि च' इति चकारेण लिटोऽनुकर्षणात् संप्र-
सारणनिषेधात्सर्वैष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—प्रसारणे कृते इति । द्वित्वात्परत्वा-
दिति भावः ॥ उवडादेशे च द्विर्वचनमिति । 'द्विर्वचनेऽञि'
इति स्थानिवत्त्वादुकारस्य द्वित्वेऽपि वार्णादाङ्गमिति न्यायेनोवङि
सवर्णदीर्घत्वमिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्घोते षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(१०६० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २५)

२४८२ आदेच उपदेशेऽशिति

॥ ६ । १ । ४५ ॥

(आत्वाधिकरणम्)

(उपदेशपदार्थे पक्षद्वयदर्शकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—एज्य उपदेश इति, आहो-
स्विदेजन्तं यदुपदेश इति ?

६ 'लिङ्तुकृष्यते' इति छ. पाठः ॥

७ उपदेशशब्दः प्रकारत्रयेण साधयितुं शक्यः—करणे, कर्मणि, भावे च ।
भावप्रत्ययान्तस्योपदेशशब्दस्याधोच्चारणमर्थः, करणप्रत्ययान्तस्य च शास्त्र-
मर्थः, कर्मप्रत्ययान्तस्य च तस्योपदिश्यमानरूपः—यस्य धात्वादिसंज्ञा क्रियते
सोऽर्थः । करणे भावे च प्रत्ययान्त उपदेशशब्दे तदन्तविध्यभावात् भाष्य-
कृता—एज्य उपदेश इत्येकैव यत्नेन निर्दिष्टः । आसिध्व पक्षद्वये 'उपदेशे'
इति सप्तम्या अधिकरणत्वार्थः संगच्छत इति न सा षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यदा तु
कर्मणि प्रत्ययान्त आश्रीयते तदा तस्योपदिश्यमानार्थत्वात् सप्तम्या अनन्वया-
च्चापदेशपदोत्तरसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वमाश्रीयते, तद्विशेषणत्वेन च तदन्तविध्यो-
पज्ञान्तं यदुपदेश इति पक्षो भवति । वस्तुतस्तु 'उपदेशे' इति पदसत्त्वेऽपि
धातोर्लितस्यानुवृत्ताधेजन्तमिति, अनुवृत्तौ च एज्य इति पक्षद्वयमनुपपाद-
यितुं शक्यम् । तदेवाह—कथमिदमिति ॥

किं चातः ?

(प्रदीपः) कथमिदमिति । यदोपदेशशब्देन करण-
साधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तद-
न्तविधिरित्ययं पक्षो भवति—एज्य उपदेश इति । यदा तु
कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी
तदा उपदेशस्यैवा विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो भवति—
एज्यन्तं यदुपदेश इति । समुदायश्च ग्लैप्रभृतिः प्राधान्ये-
नोपदिश्यते धातुसंज्ञार्थः, नानन्तरीयकत्वेन त्ववयवः ॥

(उद्घोतः) ननु 'धातोः' इत्यस्य 'उपदेशे' इत्यस्य वा
विशेष्यस्य सन्निधानात्तदन्तपक्ष एव युक्त इति सन्देहोऽयुक्त इत्यत
आह—यदेति ॥ शास्त्रमिति । आद्योच्चारणम्—उपदेश इत्यर्थेऽपि
तदन्तविध्यभावादिसमुपलक्षणम् । धातोरित्यननुवृत्तिमाश्रित्येदमिति
बोध्यम् ॥

ननु समुदायावयवयोरुपदिश्यमानत्वं इदं वक्तुं शक्यम्—'एज्य
उपदिश्यमान' इति, विशेषणत्वज्ञानात्तमेव तदन्तविधिप्रवृत्तेः; अत
आह—समुदायश्चेति ॥ अवयव इति । प्रत्येकवर्णरूप इत्यर्थः ।
'दौ' इति समुदायोपदेशे तु मानाभाव इति भावः । कार्योद्देश्यक-
स्यैवोच्चारणस्योपदेशपदार्थत्वं सूचयितुं 'धातुसंज्ञार्थः' इत्युक्तम् ।
अवयवोपदेशफलं तु तत्तत्कार्योद्देश्यसमुदायनिष्पत्तिरेवेति बोध्यम् ॥

(उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वे दोषोपपादकं भाष्यम्)

यदि विज्ञायते—एज्य उपदेश इति, दौकिता-
त्रौकिता—अत्रापि प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—एज्यन्तं यदुपदेश इति, न दोषो
भवति ॥

ननु चैज्यन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने—अ-
त्रापि प्राप्नोति, एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनैज्यन्तं
भवत्युपदेशे ।

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ॥

ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो
भवति । अशितीत्युच्यते, न चात्राशितं पश्यामः ।

ननु च ककार एवात्राशित् ।

न ककारे भवितव्यम् ।

१ समुदायावयवयोः—समुदायस्यावयवयोरित्यर्थः । यदि अवयवस्याप्युप-
देशस्य एज्य उपदेशे इति पक्षः कर्मणि घञन्तेऽपि वक्तुं शक्यः । परन्तु
अवयवानामुपदेशाभावात्तस्मिन् पक्षे तदन्तविधिर्भवतीति भावः ॥

२ विशेषणत्वेति । यद्यवयवानामप्युपदेशः स्यात्तदा एवो विशेषणत्व-
मानं न स्यादिति तदन्तविधिप्रवृत्त्यभावः । अवयवानामेवाप्युपदेशाभावात्तेषां
विशेष्यत्वमनुपपन्नमिति विशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः ॥

३ 'तद्यथा' इत्यस्य पाठः 'ट.' पुस्तके न ॥

४ 'प्राप्तिरिति शिष्टप्रतिषेधे' इति च. छ. श. पाठः ॥

५ 'इदं तर्हि' इति च. छ. श. पाठः ॥

६ एज्य उपदेश इति पक्षे 'दौकिता-त्रौकिता' इत्यत्रात्वमासिरूपदोष
उपपन्नः । स चाशित्तिरिति पर्युदासाद्धार्यते । ततश्च ग्लानीयम्—ग्लानीयमित्य-

किं कारणम् ?

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा

ह्यर्थगतिः ।

नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन्तत्सदृशे कार्यं वि-
ज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा—लोके अब्राह्मण-
मानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति, नासौ लोष्टमा-
नीय कृती भवति । एवमिहाप्येति प्रतिषेधाद-
न्यस्मिन्निति—शित्सदृशे कार्यं विज्ञायते ।

किं चान्यदशित्—शित्सदृशम् ?

प्रत्ययः ॥

इदं तर्हि—ग्लै ग्लानीयम्, ग्लै ग्लानीयम्, वेव
वानीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नु-
वन्ति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । उपदेशोऽप्ययमौकारो भवति,
नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात् ॥

अर्थवतेति । यः शब्दोऽर्थवांस्तस्यार्थोपादानपरित्यागाभ्यां
व्यपदेशिवद्भावो भवति, बुद्ध्या नानात्वकल्पनात् । यथा
'इयाय' इतीण एकाज्यउपदेशः । लोकेऽपि 'स्थूलशिरा राहुः'
इति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्देवविवक्षया व्यप-
देशो भवति, न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं
देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यति-
देशोऽपि न प्रवर्तते, असहायत्वाभावादौकारस्य ॥

इदं तर्हि—'एज्य उपदेश' इत्यस्मिन्पक्षे दोषोद्भाव-
नम् ॥ परत्वादिति । पर्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादा-
त्वस्य—आयादीनां च, अनित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एतदपीति । दौक्—उपदेशे प्रत्येकं
वर्णानां उपदेशः, कान्तसमुदायस्य वा तत्तत्कार्यार्थः, न तु 'दौ'
इत्यौकारान्तसमुदायस्य—इति व्यपदेशिवद्भावेनौकारस्यैज्यन्तत्वमिति
भावः ॥

असहायत्वाभावादिति । अनेनैव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ति-
रपि बोध्या, 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति पाठात् । भाष्ये—
अर्थवतेत्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते । सहायत्वे एव तस्यानर्थकत्वात् ॥
भाष्ये—शित्सदृशम् ? प्रत्यय इति । कर्मधारयाश्रयणेन वदैय-

श्रत्वादिशौ प्राप्तौ परत्वादायादेशः स्यादिति ग्लानीयमिति रूपं न सिद्ध्येदिति
दोष उक्तः । अस्मिन् पक्षे आयादेशस्य स्थानिवद्भावेनाविधित्वादेव संपद्यते ।

७ आयादीनामात्वस्य च बहिरङ्गत्वात्परत्वाभावात्तदुपपादयति—पर्युदास-
पक्षे इति ॥

८ ननु औकारस्यैज्यन्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन साधयितुं युक्तम्, तत्रापि
नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशे 'दौ' इत्यस्याप्युपदेश इति तस्यैज्यन्तत्वं रूप-
देशिवद्भावमावेऽपि सुपपादमित्यत आह—दौक्—उपदेश इति ॥

९ वक्ष्यमाणरीत्या—'इत्संज्ञकशकारादौ' इति रीत्या । निवेद्युण इत्ययं
हि 'छिबुल्लुचमाम्' इति सुशाच्छितीत्यनुवर्तते, तत्र इह आसाञ्जिषेति
कर्मधारयात्सप्तमी, प्रत्ययो विशेष्यः, यस्मिन् विधिरिति परिभाषया तत्त्वादा-
विस्संज्ञकशकारादौ प्रत्यय इत्यर्थः संपद्यते ॥

माणरीत्या शिव प्रत्यय एवेति तत्सदृशोऽपि प्रत्यय एवेति भावः । एवं च पक्षद्वयेऽपि 'द्वौकिता' इत्यत्र न दोष इति तात्पर्यम् ॥

इत्यस्मिन्पक्षे इति । तदन्तविधिपक्षे वक्ष्यमाणरीत्या दोषाभावादिति भावः ॥

ननु प्रसज्यप्रतिषेधेऽनैमित्तिकत्वेनास्वमन्तरङ्गम्, अत आह—
पर्युदासेति ॥

(उपदेशशब्दस्य कर्मसाधनत्वे दोषनिवारकभाष्यम्)
ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

सन्तु ।

आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्वं भविष्यति ।

ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति ।

न भविष्यति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः, अल्विधिश्चायम् ॥

(प्रदीपः) अल्विधिश्चायमिति । ननु 'एजन्तं यदुपदेशः' इत्यत्रापि पक्षे आत्ममल्विधिरेव, गुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणात् । तथा च प्रपञ्चेत्यादाविडभावः । नैतदस्ति । 'एजन्तस्यात्वं भवति' इत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्ममल्विधिः । यदा त्वेवं व्याख्यायते—'उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्वं भवति' इति, तदा त्वस्याल्विधित्वाभावः । एज्य उपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु त्वैतपक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः ॥

नन्वायादिषु कृतेष्वलोऽन्त्यस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति, तथापि जगत्तुरित्यादि न सिध्यति । यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च । तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गस्थापि 'वार्णादाज्जं बलवत्' इत्याकारलोपः प्राप्नोति । यथा—आहुः, प्रहः—इत्यादौ । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'वार्णादाज्जं बलवत्' इत्यनाश्रित्येदमुक्तम् । अत एवात्र परिहारेऽसमासाश्वासात् 'अशिति' इति ज्ञापकादायादय आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) तस्यात्वमिति । एवं चाऽऽयादिषु कृतेष्वपि उपदेश एजन्तमेवैतद्वृष्टमिति न स्थानिवत्त्वोपयोग इति भावः ।

परतः—उपदिश्यमानस्यैजन्तस्येतत्पक्षेऽर्थस्य स्वयमुक्तत्वादेतद्व्याख्यानासम्भवः । तस्मात्प्राधान्येनालाश्रय एवाल्विधित्वमित्य-

भिमानिनोऽयं ग्रन्थ इत्येवोचितम् । अत एवात्रेऽशिति इति ज्ञापकादिमं दोषं परिहरिष्यति—इत्याहुः ॥ एचः स्थानित्वेनोपादानादिति । तत्पक्षे उपलक्षणताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

तदन्तग्रहणपक्षेऽपि 'जगत्तुः' इत्याद्यसिद्धिमाशङ्कते—नन्वायादिविति ॥ लोपश्चेति । 'आतो लोप इति च' इत्यनेन ॥ यथा—आहु इति । आहुपूर्वात् ह्यतेः 'आतश्चोपसर्गे' इति के संप्रसारणे यदि एकादेशः स्यात्तदा आहोपो न स्यादित्युवङ्गि रूपासिद्धिः, 'प्रसारणिभ्यो ङः' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति भावः ॥ अनाश्रित्येति । अनाश्रयणं चानित्यत्वाद्बोध्यम् ॥

(उपदेशशब्दस्य कर्मसाधनत्वे दोषवारकभाष्यम्)

एवं तर्हि—

एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने 'हृतः—हृतवान्' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

भवत्येवात्रात्वम् ।

श्रवणं कस्मान्न भवति ?

पूर्वत्वमस्य भवति ।

न सिध्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पूर्वत्वम् ।

एवं तर्हिदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादात्वम् ।

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

आत्ममपि नित्यम्, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्यमात्वम्, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गं पूर्वत्वं तेन बाध्यते ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विद्वन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम्, संप्रसारणपूर्वत्वम् । कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति ।

अथापि कथं चिदात्मनित्यं स्यात्, एवमपि न दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥

१ 'पुनः'शब्दस्य ट. पुस्तके न पाठः ॥

२ 'इत्यत्र तु पक्षे' इति ग. ख. झ. पाठः ॥

३ व्याख्यानासम्भव इति । उपदिश्यमानं यदेजन्तं दृष्टमित्येवं रीत्योप-

लक्षणत्वमिति कैयटतत्त्वम् ॥

४ कार्यकृतत्वात्—कार्यस्य-भात्वस्य कृतत्वाद्बोध्यं लक्षणन्यायेन न पुनरात्वमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) हृत इति । हेजः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेश एजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वे 'अलोऽन्यस्य' इति वचनादुच्चारणस्यात्वप्रसङ्गः ॥

भवत्येवेति । प्रागेव संप्रसारणादिति भावः ॥

इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—अवगममिति ॥

अथापीति । यदि 'यस्य लक्षणान्तरेण' इति नाश्रीयत इति भावः ॥ उपदेशग्रहणमिति । उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वान्वयप्रसङ्गान्न कर्तव्यम् । अकृते च तस्मिन्नेजन्तत्वात् भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादावस्यात्वविधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) संप्रसारणादिषु—संप्रसारणपूर्वत्वदीर्घत्वेपु ननु ऊकारस्यान्वे प्रयोगासिद्ध्या भवत्येवास्त्वमित्युक्तमत आह—प्रागेवेति । परत्वादात्वे संप्रसारणमिति भावः ॥ ननुपदेशग्रहणाभावेऽपि संप्रसारणादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वेनैजन्तत्वादात्वं प्राप्नोत्येत्यत आह—अकृते चेति ॥ एजन्तस्येति । विशेष्यभावाच्चिन्त्यमिदम् । 'एचः' इति वक्तुं युक्तम् ॥ सूत्रार्थाश्रयणादिति । न तूपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्य—इत्यर्थाश्रयणमित्यर्थः । ननुपदेशग्रहणाभावे गोशब्दादिभ्य आचारकिवन्तेभ्योऽगवीदित्यादावात्त्वापत्तिरिति चेन्न; अनभिधानेनैजन्तेभ्य आचारकिवभावात् ॥

(उपदेशग्रहणवैयर्थ्यबोधकभाष्यम्)

यदि तन्न क्रियते, चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति, यदयं क्रीड्जीनां णावात्वं शास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात्—क्रीड्जीनां णावेवेति ।

यच्चर्हि 'मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च' (६।१।५०) इत्यत्रैजग्रहणमनुवर्तयति ॥

इह तर्हि—ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नायादय आत्वं बाधन्त इति, यद्यमशितीति प्रतिषेधं शास्ति । यदि हि बाधेरन्, शित्यपि बाधेरन् ॥

(प्रदीपः) शित्यपि बाधेरन्निति । ततश्च ग्लायतीत्यादीनां सिद्धत्वात् 'अशिति' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञायते । नैनु 'अशिति' इत्यस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति—यति—स्यति—इत्यादौ हलादावात्वं मा भूत् । नैतदस्ति । 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपविधानादात्वं श्यनि न भवतीति ज्ञायते ॥

१ ननु पूर्वमात्वे ततः संप्रसारणे पूर्वत्वे च आत्वश्रवणाभावो न्यायप्राप्तयेत्याशङ्क्यामाह—इतरस्तिवति ॥

२ विशेष्यभावादिति । उपदेशग्रहणाभावेऽन्यस्य विशेष्यस्याभावाच्चान्वयविध्यभावे 'इव आत्वम्' इत्यर्थः स्यात् । ततश्चास्त्वित्वात्स्थानिवद्भावात्

(उद्घोतः) भाष्ये—एजग्रहणमनुवर्तयतीति । एजन्तानां मीनात्यादीनामास्त्वमित्यर्थेऽनेनैवास्त्वसिद्धेस्तत्सूत्रं व्यर्थं सदेतदर्थज्ञापकमिति भावः । अत्र चकारलब्धमशित्यास्त्वमेजग्रहणसहितं ज्ञापकं बोध्यम् ॥

चेतेत्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तिरभाषया तु न वारणम्, अवयवद्वारा निष्पन्नमेव तत्र लाक्षणिकशब्देन गृह्यत इत्यभिमानात् । वस्तुतोऽनेन ज्ञापकेन तत्परिभाषाऽप्रवृत्तिरेव बोध्यत इति बोध्यम् ॥

भाष्ये—परत्वादायादय इति । अस्त्वित्त्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् पुनैरास्त्वप्राप्तिः । निर्दिश्यमानस्येति परिभाषणाच्चेति भावः ॥ ओतः श्यनीति । यथात्वं स्यात्तर्हि ओकाराभावालोपविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । अत्रेदं तत्त्वम्—अशितोत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वादास्त्वस्यान्तरङ्गत्वेन पक्षद्वयेऽपि दोषपरिहार इति दौकितेत्यादावाद्यपक्षेऽपि न दोषः, एजुपदेशसामर्थ्यात् । न च दौकत इत्यादौ स चरितार्थः, ककारव्यवधानेन तत्रापि शित्परत्वाभावादिति दिक् ॥

(करणसाधनपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु एज्य उपदेश इति । ननु चोक्तं—ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, वेष् वानीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापकः—नायादय आत्वं बाधन्त इति ॥

(६०५० करणसाधनत्वे दोषोपपादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्व एश्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वे एश्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले, मम्ले । अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—शकार इत् यस्य सोऽयं शित्, न शित् अशिदशित्तीति ।

कथं तर्हि ?

शकार इत्—शित्, न शित्—अशित्—अशितीति ॥

यद्येवम्, स्तनन्धय इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अत्रापि शप् शिद्धवति ॥

(प्रदीपः) शकार इदिति । तत्रेता शकारेण प्रत्ययस्याक्षेपात् 'यस्मिन् विधित्तादावत्प्रहणे' इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्वनिषेधादेऽयात्वं भवत्येव ॥

यद्येवं स्तनन्धय इति । विकरणोऽत्र रूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावाच्च भवतीति मन्यते ॥ अत्रापि शिविति । आत्वनिवृत्तिरेव शपः प्रयोजनम् ॥

भाव इत्याद्ययः ॥

१ 'न तु अशिति' इति च. क. पाठः ॥

२ पुनरास्त्विति । आयादिषु कृतेषु स्थाविवत्त्वाभावात् पुनरास्त्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) तत्रेता शकारेणेति । यद्यप्यप्रत्यय ईशोदिः शिदस्ति, तथापि एजन्ताच्छितः प्रत्ययस्यैव संभव इति भावः ॥

नन्वत्रापि शपः शिदादेः प्रत्ययस्य सत्त्वात् कथमात्त्वम्? अत आह—विकरणोऽत्रेति ॥

(‘अशिति’पदे पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरयं पर्युदासः—यदन्यच्छित इति । आ-
होस्वित् प्रसज्यायं प्रतिषेधः—शिति नेति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम्, उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः । उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेध-
लक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, नञः क्रियया संबन्धादसमर्थ-
समासः । स च ‘अकर्तरी च कारके—’ इति कारकग्रहणेन
ज्ञापितः ॥

(उद्ध्योतः) स च ‘अकर्तरीति । अन्यथा कर्तृसदृशस्य कारकस्यैव ग्रहणे सिद्धे कारकग्रहणमनर्थकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासं ज्ञापयति । एवं च तच्छङ्कानिर्वृत्त्या कारकग्रहणं चरितार्थ-
मिति भावः ॥

(६०५३ पर्युदासस्वीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेध
आदिवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः—
ग्लायन्ति, म्लायन्ति ।

किं कारणम् ?

आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशोऽशित आदि-
वत्त्वात्, अस्यन्यच्छित इति कृत्वाऽऽत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्लायन्तीति । लावस्थायामेवाकृतेषु तिवा-
दिष्वात्वं न प्रवर्तते, ग्लैप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यात्
‘अशिति’ इति वचनसामर्थ्याद्वा । ‘पाप्राध्माषेदृशः शः’ इत्ये-
षोऽशितिर् इति वचनस्यावकाश इति चेत् नैकमुदाहरणमशिद्वहणं
प्रयोजयति । अन्यथा ‘अशे’ इति ब्रूयात् ।

अथवा—नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां पूर्वं तिवादयो भवन्ति ।
तेषु कृतेषु नित्यत्वाच्छब्दभवति । ततोऽकारयोः पररूपे-
एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु एकादेशविषय एव किमित्यात्त्वप्राप्तिर्नो भवेत्,
ग्लायतीत्यादावपि लकारेऽशित्यात्त्वप्राप्तेः—अत आह—लावस्थाया-
मेवेति ॥

१ ईशादिः—ईश एवमेव इत्यादिः ॥

२ विधिनिषेधेति । आदेच इति सूत्रे ‘अशिति’ इति प्रसज्यप्रतिषेधे
सूत्रेणात्वं विधाय शिति प्रतिषिध्यते इति विधिनिषेधरूपमर्थद्वयमिति भावः ॥

३ तच्छङ्कानिवृत्त्या—अकर्तरीति समासदर्शनात्पर्युदासोऽयमित्यस्याः शङ्का-

नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामिति । आत्वं तु तेषु कृतेषु नित्य-
त्वाच्छब्दः प्राप्ताऽनित्यम्, प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयत्वाद्वाहिरङ्गं च ॥
भाष्ये—आदिवत्त्वादिति । तत्प्रयुक्तकार्यस्य सत्त्वात्तस्यैव प्रवृत्ति-
रिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन शित्त्वान्ता-
त्वमिति बोध्यम् ॥

(६०५२ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति—सुग्लः,
सुम्लः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति ।
अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्वम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
श्रवणं प्रसज्येत ॥

(६०५३ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासरूपं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति—जग्ले,
मम्ले । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जग्ले इति । एशि परत आत्वम्, तस्य
‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावात् ग्लैशब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे
चाऽभ्यास इवर्णान्तता स्यात् ॥

(६०५४ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अयवायावां प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, शो निशानीयम्,
वेञ् वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—शिति नेति ॥

(६०५५ प्रसज्यप्रतिषेधे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुप-
संख्यानम्—ररीध्वम्, त्राध्वम्,
शिशीते ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वम् । लुक्-
त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य । शिशीते शृङ्गे रक्षसे
विनिक्षे ।

नैष दोषः । इह तावत्—दिवो नो वृष्टिं मरुतो
ररीध्वमिति, नैतत् ‘रै’ इत्यस्य रूपम् ।

कस्य तर्हि ?

रातेर्दानिकर्मणः ।

या निवृत्त्या ॥

४ ग्लै प्रभृतीति । यदि लावस्थायामेवात्वं प्रवर्तते तदा एजन्तोपदेशो-
ऽनर्थकः स्यादित्यर्थः ॥

५ ‘ध्वम् । लुक् । त्राध्वं’ इति क. पाठः ॥

शिशीते शृङ्गे इति नैतत् इयते रूपम् ।

कस्य तर्हि ?

शीङः ।

इत्यर्थो वै गम्यते ।

कः पुनः इयतेरर्थः ?

इयतिर्निशाने वर्तते ।

शीङपि इत्यर्थे वर्तते ।

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते ?

बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । तद्यथा—वपिः प्रक्रियते दृष्टश्छेदने चापि वर्तते—केशान् वपतीति ।

ईङिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ, मरुतोऽमुतश्चावयन्ति ।

करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते—पृष्टं कुरु, पादौ कुरु—उन्मृदानेति गम्यते । निःक्षेपणे चापि वर्तते । घटे कुरु, कटे कुरु, अश्मानमितः कुरु—स्थापयेति गम्यते ॥

(प्रदीपः) ररीध्वमिति । 'रै शब्दे' इत्यस्मात् लोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ध्वम् । शपः 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वं न प्राप्नोति, शबाश्रयप्रतिषेधप्रयत्नात् । पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति । श्रौ द्विर्वचनम् । 'ई हल्यधोः' इतीत्वम् ॥ शिशीत इति । इयतेर्लोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्, शप्च, तस्य श्लुः । तस्य द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य 'बहुलं छन्दसि' इतीत्वम्, 'ई हल्यधोः' इतीत्वम् । ब्राध्वमिति—त्रैङ्, लोट्, ध्वम्, शपः 'बहुलं छन्दसि' इति लुङ् ॥

इत्यर्थ इति । वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति रक्षसे—रक्षोर्थं विनिक्षे—विनिपातनायेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शबाश्रयेति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । 'न लुमता—' इति निषेधस्त्वनाङ्गत्वाच्चेत्यभिमानः ॥ शब्देति । व्यत्ययेनेति शेषः ॥ श्लुः—'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन ॥ भाष्ये—विनिक्षे इति । विनिपूर्वाग्रशेस्तर्भावित्यर्थत्वात् 'तुमर्थे—' इति सेनपत्वे, छान्दसो वर्णलोपः ॥

(प्रसज्यप्रतिषेधे दोषोद्धारकभाष्यम्)

सर्वेषामेव परिहारः—शिशीत्युच्यते न चात्र शितं पश्यामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ।

न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधः ॥

ब्राध्वमिति लुङेप व्यत्ययेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ब्राध्वमिति । लोटर्थे व्यत्ययेन लुङ्, ध्वम्, 'धि च' इति सलोपः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अङ्भावः ॥

(पर्युदासपक्षे दोषोद्धारकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तम् 'अशित्यकादेश प्रतिषेध आदिवत्त्वात्' इति ।

नैष दोषः ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधानम् ॥

यदपि 'प्रत्ययविधिः' इति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति, यदयं 'द्वावामश्च' (३।२।२) इत्यणं कबाधनार्थं शास्ति ॥

यदपि 'अभ्यासरूपम्' इति, प्रत्याख्यायते स योगः । अथापि क्रियते, एवमपि न दोषः ।

कथम् ?

लिटीत्यनुवर्तते द्विलकारकश्चायं निर्देशः । लिटि लकारादाविति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्—'आत्व एह्युपसंख्यानम्' इति ॥

यदप्युक्तम्—'अयवायावां प्रतिषेधश्च' इति, शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्त इति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति ।

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः ।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो द्वावामश्चेत्यणा पुनः ॥

प्रत्याख्यायत इति । 'द्विर्वचनेऽपि' इत्ययं योगः पूर्वेविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते । तत्प्रत्याख्यानात् स्थानिवत्त्वाभावः ॥

द्विलकार इति । 'लिटि वयो यः' इत्यत्र द्विलकारको निर्देशः, तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहायत्वं विज्ञायते—लावस्थायामेव लिख्यात्वं न त्वजादौ—इति स्थानिवत्त्वाभावात् 'जगले' इत्यादि सिध्यति ॥

(उद्घोतः) सर्व इति । युजादिरपीत्यर्थः ॥

पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति । 'द्विर्वचनं यण्यवायाव—' इत्यत्राकारपाठाभावात्परत्वादात्वे कृते द्वित्वमिति भावः ॥ अनुवृत्ते कथं द्विलकारको निर्देशः ? अत आह—लिटि वय इति । 'न संप्रसारणे—' इत्यनेन संहितया पाठ इत्यर्थः ॥ लावस्थायामिति । वाक्यभेदेन संबन्धः । अशित्यात्वम्, लिटि तु लकारादाविति भावः ॥ स्थानिवत्त्वाभावादिति । द्विर्वचननिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावादित्यर्थः ॥

(६०५६ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

गोभ्याम्, गोभिः, नौभ्याम्, नौभिः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति, यदयं 'रायो हल्लि' (७।२।८५) इत्यात्वं शास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात्—रायो हल्येवेति ।

यत्तर्हि 'औतोम् शसोः' (६।१।९३) इत्यात्वं शास्ति ।

एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्—अमि वृद्धि-
बाधनार्थमेतत्स्यात्, शसिप्रतिषेधार्थं च । तस्मात्
प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । उणादीनां
व्युत्पत्तिपक्षे 'गमेडोः' 'ग्लानुदिभ्यां डौः' इत्यादावुपदेशे भव-
त्ययमेच् । एजन्तो वा, अर्थवत्त्वात्—व्यपदेशिवद्भावादिति भावः ॥

अमि वृद्धिबाधनार्थमिति । गां पश्येत्त्र 'गोतो णित्'
इति णित्वे वृद्धिप्रसङ्गात् । गाः पश्येत्त्राशितीत्यात्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु गवादीनामुपदेशाभावात्कथमिति प्रसङ्गः ?
अत आह—उणादीनामिति ॥ तदन्तविधिपक्षेऽप्याह—एजन्तो
वेति ॥ भाष्ये—नियमार्थमेतत्स्यादिति । इदं प्रौढ्या । अतिरि-
शब्दे नपुंसकेऽनेजन्त आत्वार्यं तस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टञ्चेदम् 'इको-
ऽन्वि-' इति सूत्रे भाष्ये ॥

(६०५७ उपसंख्यानवैयर्थ्यबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्या-
प्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न
भविष्यति । धातोरिति वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) इति ॥

अथापि निवृत्तम् ।

एवमप्यदोषः । उपदेशे इत्युच्यते, उद्देशश्च
प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

(प्रदीपः) उद्देशश्चेति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्राति-
पदिकानीति भावः । एतच्च 'अतः कृकमिकंस-' इत्यत्र कंस-
शब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते । 'उणादयो बहुलम्' इत्यस्य तु
सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः ।
ननु 'उगवादिभ्यो यत्' इत्यत्र गवादिगणे 'गो-हविस्-अष्टक'
इति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः, तथा 'नौवयोधर्म-' इत्यत्र
नौशब्दस्य । नैष दोषः । अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधाना-
ल्लब्धसाधिमानः प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः ।
येषां तु स्वरूपज्ञानायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) अथापि निवृत्तमिति । 'ष्यङः संप्रसा-
रण-' इत्यादावसम्बन्धादिति भावः ॥ नोपदेश इति । अनिर्वात-
स्वरूपस्य कार्यार्थस्वरूपज्ञापनार्थमपूर्वोच्चारणं ह्युपदेशः । गुणैः प्रापणं
चोद्देशः ॥ नन्वत्रापि व्युत्पत्तिपक्षे 'डो' इत्यादीनामुपदेशोऽस्त्येवेत्यत

आह—उणादय इति ॥ परार्था इति । परार्था एवेत्यर्थः । येषां तु
परार्थमुपादानेऽपि तेनैव लक्षणेन स्वरूपसिद्धिरपि तेषामुपदेशत्व-
मस्त्येवेति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—प्रसज्यप्रतिषेध एव युक्तः,
पर्युदासपक्षे बहुप्रतिविषयत्वात् । उपदिश्यमानस्य एजन्तस्येत्यर्थाच्च
'गोभ्याम्' 'डौकिता' इत्यादौ न दोषः । धातुग्रहणानुवृत्तौ तु
'उदीचां माङः-' इत्यादावात्त्वानापत्तिः, डकारविशिष्टे धातुत्वा-
भावात् । अनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुतायाः 'न धातुलोप-'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । अयमेव 'अथापि निवृत्तम्-' इति
भाष्यस्याशयः । उपदेशग्रहणं तु कार्यमेव, ज्ञापकाश्रयणे गौरवात्,
गोभ्यामित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । 'उद्देशश्च-' इत्यादि
भाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात् । 'तन्न करिष्यते' इति
प्राक्तनभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः । अन्यानुबन्धसहित-धेद-आदिधातुनां
तु अनुबन्धलोपे कृत उपदेशविषयैजन्तत्वादात्वं भवत्येव, धातुसंज्ञार्थं
तस्याप्युपदेशविषयत्वात् । सति त्वनुबन्धे न प्राप्नोति, परस्य सत्त्वेन
तदा तस्यैजन्तत्वाभावात् । तत्रापि 'माङः' इति निर्देशश्चापितेन
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इत्यनेन सिध्यति । अत एव 'दैपः
'अदाप्' इति प्रतिषेधः सिद्ध्यति । एवं च गोशब्दादिव्यावृत्तये उप-
देशग्रहणावश्यकत्वे तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकता
नव्योक्ता चिन्त्येवेति दिक् ॥

(१०६१ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. २६)

२४८५ क्रीड्जीनां णौ ॥ ६।१।४८ ॥

(६०५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्वे णौ लीयतेरूपसंख्यानं
प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वे णौ लीयतेरूपसंख्यानं कर्तव्यं
प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ।

किं प्रयोजनम् ?

प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं
यथा स्यात् ।

प्रलम्भने तरवत्—जटाभिरालापयते, श्मश्रुभि-
रालापयते ।

शालीनीकरणे—इयेनी वर्तिकांमुल्लापयते, रथी
रथिनमपलापयते ॥

(प्रदीपः) आत्वे णाविति । 'विभाषा लीयतेः' इति
विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । संमानने तु विकल्प एव
भवति । अन्ये त्वाहुः—प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमा-
त्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति संमाननेऽपि नित्यमात्वं भवति ॥

(उद्घोतः) ननु 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वस्य सिद्धत्वात्

किं वचनेन ? इत्यत आह—विभाषेति ॥ शालीनीकरणं—
न्यकारः । अन्ये त्वाहुरिति मतं भाष्याननुगुणम्, 'आत्मनेपद-
विषये' इति वक्तव्ये तयोर्ग्रहणात् ॥

(१०६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २७)

२४८६ सिध्यतेरपारलौकिके

॥ ६ । १ । ४९ ॥

(प्रदीपः) परलोकः प्रयोजनमस्येति—पारलौकिकम् ।

'प्रयोजनम्' इति ठञ् । 'अनुशक्तिकादीनां च' इत्युभयपद-
वृद्धिः । धात्वर्थोपाधिश्चायम्—न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थवर्तते
तदा तस्यात्वं भवति ॥

(उद्ध्योतः) परलोक इति । तेन देहान्तरोपभोग्यफल-
केऽर्थे यदि सिध्यतिस्तदाऽऽत्वं नेत्यर्थः, तदाह—अदृष्टफले इति ॥

(६०५९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति । सांकाश्ये सिद्ध
इत्यादौ सिध्यतिज्ञानार्थः प्रयुज्यते, सांकाश्ये ज्ञायत इत्यर्थव-
गमात् । इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्यवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो
न भवति—राजकुले देवदत्तं साधयतीति । ज्ञातृव्यापारवृत्ते-
स्त्वात्वं निषिध्यते, तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् । सिध्यति तापसः,
आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः, तपः सेधयतीति ॥
ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रति-
षेधाभावः—राजकुले देवदत्तं साधयतीति ॥

(उद्ध्योतः) ननु सिध्यतिनिष्पत्तौ, न ज्ञाने—इति तत्पर्युदासो
व्यर्थोऽत आह—सांकाश्ये इति ॥ ननु राजकुले देवदत्तं साध-
यतीत्यतो ज्ञापयतीत्यर्थप्रतीतेस्तत्राप्यात्वं न स्यादत आह—इह तु

१ धात्वर्थोपाधिरिति । अपारलौकिक इत्येतद्भात्वर्थस्यैव विशेषणम् ।
सूत्रार्थमाह—न चेत्सिध्यतिरिति । अदृष्टफलमिच्छेऽर्थे यदि सिध्यतिस्तदा-
ऽऽत्वं भवतीति भावः ॥

२ ज्ञातृव्यापारेति । राजकुले देवदत्तं साधयति—इत्यत्र देवदत्तं ज्ञापयती-
त्यर्थवगमात् ज्ञानार्थत्वात्कथमत्रात्वमित्याशङ्कायां यत्र ज्ञातृव्यापारो धातुनो-
च्यते तत्रात्वं निषिध्यते, यथा—तपः सेधयतीत्यत्र । सिध्यति तापस इत्यस्मात्
ज्ञानवान् भवति तापस इत्यर्थवगमाज्ज्ञातृव्यापारे एवार्थं सिध्यतिः । तस्मा-
ण्विचि ज्ञातृव्यापारवृत्तित्वेनात्वं न भवति । राजकुले देवदत्तं साधयतीत्यत्र
सिध्यतिर्न ज्ञातृव्यापारवृत्तिः किन्तु ज्ञायमानव्यापारवृत्तिः । राजकुले देवदत्तः
सिध्यति—राजकुले देवदत्तः प्रसिद्धो भवति—सर्वैरपि ज्ञायत इत्यर्थः । तत्र
देवदत्तस्य न ज्ञातृत्वं किन्तु ज्ञायमानत्वमेव । तं देवदत्तं राजकुले साधयति
यज्ञदत्तः—प्रसिद्धं करोतीत्यर्थः । एवं च देवदत्तस्यात्र ज्ञातृत्वाभावेन तज्ज्ञापार-
वृत्तेः सिधधातोरज्ञानार्थत्वमुपपन्नमिति तत्रात्वं सिध्यति । गौणमुख्यन्यायेन
ज्ञातृव्यापारे विद्यमानस्य सिध्यतेर्ग्रहणम्, तस्य मुख्यत्वात् । ज्ञायमानव्यापारे
विद्यमानस्य च गौणत्वाग्रहणमिति भावः ॥

३ ज्ञानपूर्विकायामिति । एतद्वि प्रकारान्तरमुच्यते । अस्मिन् पक्षे संव-

ज्ञायमानेति । स च ज्ञानविषयीभवनरूपः, देवदत्तो ज्ञानविषयो
भवति तमपरो ज्ञानविषयीकरोतीत्यर्थावगतेः । कथमत्र प्रतिषेधो न
भवति ? इत्यत आह—ज्ञातृव्यापारेति । तत्र हेतुमाह—मुख्य-
त्वादिति । एवञ्च तत्र चरितार्थं गौणेऽप्रसिद्धे न प्रवर्तत इति भावः ।
अविर्भूतेत्यादिज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥ तपः सेधयतीति । ततोऽर्थं
णिवि प्रयोगः 'अज्ञानार्थस्य' इत्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः ॥ 'राजकुले
देवदत्तं साधयति' इत्यस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तिमाह—ज्ञानपूर्विकायां
तु संपत्ताविति । संपत्तिः—संवन्धः । देवदत्तो राजकुले ज्ञानपूर्वं
संबद्धो भवति, तमन्यस्तथा संबद्धं करोतीत्यर्थे इति भावः ॥

(६०६० उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अपारलौकिके' इत्युच्यमानेऽनिष्टं
प्रसज्येत । अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति ॥
अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचिदन्यत्रापि ज्ञानार्थे
वर्तते ।

अस्तीत्याह—तपस्तापसं सेधयति, ज्ञानमस्य
प्रकाशयति ।

स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति, ज्ञानमस्य प्रकाश-
यन्तीत्यर्थः ॥

(प्रदीपः) अन्नं साधयतीति । ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्या-
मीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते, न तु पदात् । धात्वर्थः—
तन्निष्पत्तिमात्रम्, अन्नं निष्पादयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो
न भविष्यति । नैतदस्ति । 'तपस्तापसं सेधयति' इत्यत्रापि
पदान्तरसंनिधानात्सिध्यर्थस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयत इति
सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः । वार्तिक-
कारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः । अन्नं साधयतीत्यत्र
दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिद्ध्यत्यर्थस्य—इति निषेधो न भवति ।
हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव
प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥

स्वार्थः सिध्यतिः । एवं चाज्ञानार्थत्वं तस्योपपन्नमित्यात्वे न किञ्चिद्वाधक-
मित्याशयः ॥

४ अन्नं साधयतीति । 'अपारलौकिके' इति विषयसप्तम्याश्रयणे अन्नं
साधयति—इत्यत्र ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यशेषेऽस्यात्र निष्पादनस्य परलोक-
विषयत्वादात्वं न सिध्यतीति भावः । सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वचने क्रियमाने
अपारलौकिकं फलमेव गृह्यते—धात्वर्थस्योपाधिः । तथा च अन्नं साधयतीत्यत्र
तादृशे वाक्यशेषे सत्यपि अन्ननिष्पादनरूपं यत्फलं तस्यापारलौकिकत्वात्
काऽपि हानिः ॥

५ अन्यत्रापि—अपारलौकिकमिन्ने पारलौकिकेऽर्थे ॥

६ इत्याहुरिति । वार्तिककारो हि सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वचनान्तरवार्थ-
मेव पश्यतीति कैयटाशयः । तथा च पारलौकिकज्ञानविचारार्थस्य सिध्यतेर्णावा-
त्वमिति सूत्रार्थः । तेन तपः सेधयतीत्यत्र नात्वप्रसङ्गः । राजकुले देवदत्तं
साधयतीत्यत्र च ज्ञानार्थकत्वेऽपि पारलौकिकज्ञानविचारार्थत्वं संपद्यत इति न
तत्र निषेधः । 'अपारलौकिक इत्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत' इत्यादिभाष्य-
मपि स्वरसतः सर्वमुपपन्नमिति केचित् ॥

(उद्घोतः) न तु पदादिति । 'साधयति' इति पदादित्यर्थः ॥
पदान्तरसन्निधानादिति । 'तपस्तापसम्' इति पदसन्निधानादिति
भावः ॥ इत्याहुरिति । अत्राह्नविबीजं तु 'इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः' इति
वार्तिकशेषविरोधः ॥ अन्नलक्षणं—अन्ननिष्पत्तिलक्षणं ॥ सिध्य-
त्यर्थस्य—तदर्थव्यापारस्य । दानं त्वदृष्टफलम् । एवञ्च साक्षाददृष्ट-
फले धात्वर्थे सावकाशः पर्युदासो व्यवधानेनादृष्टफले न प्रवर्तत
इति भावः । तदेवाह—हेयोपादेयेति । हेयोपादेययोर्थेत्तत्त्वम्—
हेयत्वादिकं तत्प्रत्यक्षीकारः—विवेकज्ञानमित्यर्थः । तपो हि चान्द्रायणा-
दिकमनुष्ठीयमानमनुष्ठानविशेषविषयज्ञानातिशयमुत्पादयतीति भावः ।

(१०६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २८)

२४८७ मीनातिमिनोतिदीङां

ल्यपि च ॥ ६ । १ । ५० ॥

(६०६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मीनात्यादीनामात्व उपदेशवचनं
प्रत्ययविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मीनात्यादीनामात्व उपदेशिवद्भावो
वक्तव्यः । उपदेशवस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

प्रत्ययविध्यर्थम् । उपदेशवस्थायामात्वे कृत इष्टः
प्रत्ययविधिर्यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपदेशवचनमिति । आद्य उच्चारणे—अनु-
त्पन्न एव प्रत्यय आत्वं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थ-
मन्यथा व्याचष्टे—उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति । उप-
देशिन आकारान्ता या—वा—प्रसृतय आकारान्तनिमित्तप्रत्यय-
प्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते तथा मीनात्यादयोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आद्य उच्चारणे इति । तदव्ययहितोत्तरकावे
इत्यर्थः । यदि अयं वार्तिकार्थः, तत्कथं भाष्ये उक्तम्—'उपदेशिव-
द्भावः' इति ? अत आह—भाष्येति । तमेवार्थं शब्दान्तरेण
विशृणोतीत्यर्थः । तदाह—भाष्ये—उपदेशवस्थायामिति ।
उपदेशवस्थासदृशावस्थायामित्यर्थः ॥

(वार्तिकफलबोधकभाष्यम्)

के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति ?

काः ।

कास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

किं कारणम् ?

१ तपः सेवयतीत्यत्र तपसो ज्ञानजनकत्वमुपपादयति—तपो हीति ॥

२ अयं—मीनात्यादीनामात्व इति भाष्योक्तः ॥

३ वार्तिकार्थः—उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थमित्यस्यार्थः । वार्तिककारेण
'उपदेशवचनं' इत्युक्तम् । भाष्यकृता च 'उपदेशिवद्भावः' इत्युच्यते तत्कथं
संगच्छत इति प्रश्नः ॥

४ का—क—क—अङ्—काः ॥

एच इत्युच्यते, न च केव्वेजस्ति ।

णघञ्युज्जविध्यस्तर्हि प्रयोजयन्ति ।

ण, अवदायः । आत इति णः सिद्धो भवति । ण ॥

घञ्, अवदायो वर्तते । आत इति घञ् सिद्धो
भवति ।

किं च भो आत इति घञ्च्यते ?

न खल्वप्यात इत्युच्यते, आतस्तु विज्ञायते ।

कथम् ?

अविशेषेण घञ्त्सर्गः, तस्य इवर्णान्तादुवर्णान्ता-
च्चाजपावपवादौ । तत्रोपदेशवस्थायामात्वे कृते
अपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वा, उँत्सर्गेण घञ्
सिद्धो भवति । एवं च कृत्वा न च 'आतः' इत्यु-
च्यते, आतस्तु विज्ञायते ॥

युच्, ईषदवदानम्, स्वदानम् । आत इति
युच् सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) का इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । 'आतो-
ऽनुपसर्गे—' इति कः । कौ च अङ् च—काः, 'आतश्चोपसर्गे'
इत्यङ्गनिर्दिष्टः ॥

न च केव्वेति । शकन्धादित्वात्पररूपम्, अन्यथा
'काडु' इति स्यात् । 'छिति' च इति गुणप्रतिषेधात्तत्रैवभावः ॥

आतस्तु विज्ञायत इति । सामर्थ्यात् । तथा हि—मीना-
त्यादीनामुपदेश एवात्वे कृत इवर्णान्तलक्षणोऽपवादो न प्रव-
र्तत इति घञेव स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु दावेव कौ—इति बहुवचनानुपपत्तेराह—
आतश्चेत्यादि ॥

शकन्धादित्वादिति । 'छत्रिणः' इतिवदव्ययि कृत्वारोपेण
प्रयोग इत्यन्ये ॥ तत्रैवभाव इति । एवं चैविवषयाभावान्न तद्विषये
आत्वप्रसिरिति भावः ॥ 'आतः' इति वचनाभावे कथमातो विज्ञा-
नम् ? अत आह—सामर्थ्यादिति । अपवादप्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
द्वाराऽऽकारान्तत्वनिमित्तको घञिति भावः ॥

(उपदेशपदान्वयबोधकभाष्यम्)

इदं विप्रतिषिद्धम्—एच उपदेश इति । यथेचः,
नोपदेशे । अथोपदेशे, नैचः । एचश्चोपदेशे चेति
विप्रतिषिद्धम् ।

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायम्—एच उपदेश इति ।
यथेचो नोपदेशे—अथोपदेशे नैचः, ते वयं विषयं
विज्ञास्यामः—एज्विषय इति ॥

५ आत इति । 'इयाद्याधसुसंज्ञवती—' (३।१।१४१) इत्यनेन णः ॥

६ अजपाविति । 'एरच्' (३।१।५६) इत्यनेनाच्, 'कृदोरप्' (५।७)
इत्यनेनाप् ॥

७ उत्सर्गेण—'भावे' (३।१।१८) 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'
(१९) इति सूत्राभ्याम् ॥

८ आत इतीति । 'आतो युच्' (३।१।१२८) इत्यनेन ॥

९ 'न च केव्वेजस्ति' इति भाष्यमुपपादयति—'किति चेतीति ॥

(प्रदीपः) इदं विप्रतिषिद्धमिति । न हि मीनात्यादीनामुपदेश एजस्ति, प्रत्ययनिमित्तत्वादेवः ॥

ते वयं विषयमिति । स तु विषयः—प्रत्ययः, यस्मिन् प्रत्यये एवा भाव्यं तस्मिन्नुत्पन्न एवात्वम् । अन्ये तु—इवर्ण-मेज्विषयमाहुः । यस्येवर्णस्यैवा भाव्यं तस्यात्वम् । केचित्तु—एजेव विषय इत्याहुः । एचि भावित्वेन बुद्ध्याऽऽश्रिते आत्वं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) न हीति । अत्राप्येव इत्यनुवृत्त्यैजन्तानां मीनात्यादीनामुपदेश आत्वमिति विरुद्धमित्यर्थः ॥ स तु विषय इति । 'एचो विषये' इति षष्ठीसमास इति भावः । अत्र पक्षे 'विषये' इति सप्तम्यन्ताध्याहारेण 'अनुत्पन्न एव' इत्यर्थलाभ उपदेशग्रहणात् ॥ तस्यात्वमिति । तच्चानैमित्तिकमिति भावः । अत्र पक्षे 'एचिविषये' इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । अत एवारुचेराह—केचिदिति । एतयोरपि पक्षयोरुपदेशग्रहणादेवानुत्पन्ने प्रत्यये आत्वमिति बोध्यम् ॥

(उपदेशपदानुवृत्तिबोधकभाष्यम्)

तत्तार्हि उपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'आदेव उपदेशोऽशिति' (४५) इति ।

तद्वै प्रकृतिविशेषणम्, विषयविशेषणेन चेहार्थः ॥

न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति ।

न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति—न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥

(प्रदीपः) न चान्यार्थमिति । तस्यैव—तदर्थस्यैवोत्तरानुवर्तनादिति भावः ॥ तत्रैतत्स्यात्—अन्यदेव शब्दरूपं वाक्यान्तरेष्वनुमीयते—इत्याशङ्क्याह—न खल्वपीति ॥

(उद्ध्योतः) तस्यैवेति । तदानुपूर्वीकस्येत्यर्थः ॥ तदर्थस्यैवेति । यो यदर्थः प्रकृत इत्यर्थः ॥ उत्तरभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन योजयति—तत्रैतत्स्यादिति । प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्त्या नान्यत्वमित्युत्तरम् ॥

(उपदेशपदस्य यथेष्टमभिसंबन्धबोधकभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति ।

अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते ॥

यदप्युच्यते—न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति—न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति ।

भवेत्, द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । तद्यथा—गौः शुक्लः, अश्वश्च । शुक्ल इति गम्यते ॥

(प्रदीपः) अन्यार्थमपीति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्तते, तस्य यदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते ॥

शब्दस्त्विति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तत्सदृशं शब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते । सादृश्यात्तु 'तदेवेदम्' इति तत्वाध्यवसायो भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति । तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययोऽभिधीयते । उपदिश्यते तस्मिन्नेजिति—उपदेशः । विषयसप्तमी चेयम् । न चेयं परसप्तमी । तेनानुत्पन्न एव प्रत्यय आत्वम् ॥ इवर्णो—वोपदेशः ॥ अथवा—उपदेशानुपदेशः, तत्प्रतिपादनम् । तत्र पूर्वसूत्र उपदेशग्रहणं प्रकृत्याऽभिसंबन्धात्तद्विशेषणम्, इह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिदोषः ॥

(उद्ध्योतः) ननु लोकवेदयोः प्रकृतार्थस्यैवोत्तरत्रान्वयो दृष्टः, न त्वन्यार्थशब्दस्यान्यार्थत्वम्, अतोऽत्र शास्त्रे विशेषमाह—स्वरितत्वेति ॥ तत्सदृशमिति । अर्थभेदेन शब्दभेदादिति भावः । ननु प्रत्यभिज्ञाविरोधान्न शब्दान्तरत्वमत आह—सादृश्यात्स्त्विति । अत्रोपदेश इत्यस्य कोऽन्योऽर्थः? तत्राह—उपदिश्यत इति ॥ विषयसप्तमीति । एव उपदेशे—प्रत्यये विषय इत्यर्थः ॥ इवर्णो—वोपदेश इति । उपदिश्यत इत्युपदेशः । एवः संबन्धिन्युपदेशभूते इवर्णे विषय इति अर्थः, स्थानिनो विषयत्वेन निर्देशः ॥ तत्प्रतिपादनमिति । एवः प्रतिपादनमित्यर्थः । प्रतिपादनमात्रमुपदेशो न त्त्वारणमिति भावः । एवः प्रतिपादनविषये—एचो बुद्धिस्त्विति सति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वमितिष्टप्रयोगसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ तद्विशेषणम्—बहुव्रीहिणा प्रकृतिभूतस्यैव विशेष्यमित्यर्थः ॥ विषयविशेषणमिति । विषयसप्तम्यन्तया विधेयविशेषणमित्यर्थः ॥ भाष्ये—अश्वश्च । शुक्ल इति गम्यत इति । आश्रयभेदाद्गुणभेद इति मते इदम् ॥

(६०६२ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निमिमीलियां खलचोः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

ईषन्निमयम्, सुनिमयम्, निमयो वर्तते, निमयः । मि ॥

मी । ईषत्प्रमयम्, सुप्रमयम् प्रमयो वर्तते, प्रमयः । मी ॥

ली । ईषद्विलयम्, सुविलयम्, विलयो वर्तते, विलयः ॥

१ बहुव्रीहिणेति । तद्विशेषणपदे स विशेषणं यत्सेवेवं बहुव्रीह्यानुपदेशपदं विशेष्यमित्यर्थो ज्ञेय इति भाषः ॥

२ खलचोरिति । 'ईषदुःसुडु कृष्णकृष्णेषु खल' (३।३।१२६)

इति खल, 'नद्विग्रहपदादिभ्यो ह्युणिन्यच्' (३।१।१३४) 'एरच्' (३।३।१५६) इति सूत्राभ्यामच् ॥

३ 'निमयः, सुनिमयः' इति ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) खलचोरिति । पचाद्यच्च एरचश्च सामान्य-
ग्रहणम् ॥

(उद्घोतः) खलचोरिति । तयोर्विषये आत्वस्य प्रतिषेध
इत्यर्थः ॥ पचाद्यच्च एरचश्चेति । अत एव भाष्ये—निमयो
वर्तते, निमयः—इत्याद्युदाहृतम् ॥

(१०६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २९)
२४८८ विभाषा लीयतेः ॥ ६।१।५१ ॥

('लीयतेः' इति निर्देशार्थबोधकभाष्यम्)

किमिदं लीयतेरिति ?

लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः ॥

(प्रदीपः) यका निर्देश इति । यना निर्देशे लिनाते-
प्रहणं न स्यात्—इति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते ।
यकञ्च इतिपः शित्करणसामर्थ्यादभावकर्मवाचित्वेऽपि प्रवर्तते ।
यथा शबादयोऽकर्तृवाचित्वेऽपीति भावः ॥

(उद्घोतः) सामान्यग्रहणायेति । दैवादिकैमात्रग्रहणे हि
'लीङः' इत्येव निर्देशेदिति भावः ॥ ननु भावकर्मवाचित्वा-
भावात्कथं यक् ? अत आह—यक्चेति ॥ यथा शबादय इति ।
'इन्विभवति—' इत्यादौ । वस्तुत इदं चिन्त्यम्, पिबतिग्लायतीत्यादौ
विभाषादेशप्रवृत्त्या, आत्वनिवृत्त्या च शिस्वस्य चारिताभ्याम् ।
तस्मात् 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिनिर्देशादकर्त्तादिवाचकेऽपि
विकरण इति तत्त्वम् ॥

(१०६५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३०)
२४९३ विभेतेहेतुभये ॥ ६।१।५६ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

हेतुभय इति किमर्थम् ?

कुञ्चिकयैर्न भाययति, अहिर्नैनं भाययति ॥

(प्रदीपः) हेतुभय इति किमर्थमिति । इह णाविति
वर्तते, प्रयोजकव्यापारे च णिच् विधीयत इति सर्वत्र हेतु-
संबन्धिभयसद्भावात् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति
मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) इहेति । भयशब्दो भावसाधनः, षष्ठ्या च
समास इति प्रश्नाशय इत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

'हेतुभये' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि
हेतुभयम् ॥

१ ननु लीयतेरित्यत्र भावकर्मवाचित्वाभावात् इतिपः कथं सर्वभाष्ये
यमिति यक् स्यादय आह—यक्च इतिप इति ॥

२ दैवादिकमात्रेति । लीङो ग्रहणे तदनुबन्धकपरिभाषया दैवादिकस्यैव
ग्रहणं स्वावश्यकत्वात् निरनुबन्धकत्वात् ॥

३ हेतुभयग्रहणस्यानर्थक्यं दर्शयति—भावसाधनत्वं इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

हेतुभय इति नैवं विज्ञायते—हेतोर्भयम्—हेतु-
भयम्, हेतुभय इति ।

कथं तर्हि ?

हेतुरेव भयम्—हेतुभयम्, हेतुभय इति । यदि
स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥

(प्रदीपः) हेतुरेव भयमिति । अपादानसाधनो
भयशब्दः, न तु भावसाधनः । समानाधिकरणपदः समासः,
न षष्ठीसमासः । तेन यदा साक्षात् प्रयोजको भयस्यापादानं
तदैतदात्वम् । यदा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदाऽऽत्वा-
भावः । एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते । भावसाधनत्वे
षष्ठीसमासे च तदनर्थकं स्यात् । यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि
पञ्चमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते तथापि षष्ठीसमासनिरा-
करणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्यमश्रयितव्यम्—इत्यत्र
तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते ॥

(उद्घोतः) यदा साक्षादिति । यथा—मुण्डो भाययत
इत्यादौ । मुण्डो हि तत्र भयहेतुः, न तु कारणान्तरसद्वृत्त इति
भावः ॥ यद्यपि भावेति । ईत्ताविदं स्पष्टम् । लाघवात्कर्मधारय
प्रयोजित इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(१०६६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३१)

२४९५ सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति

॥ ६ । १ । ५८ ॥

(अमागमाधिकरणम्)

(६०६३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमि सङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किमिदं सङ्किति ?

प्रत्याहारग्रहणम् ।

क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ?

सनः प्रभृति आमहिङो ऊकारात् ॥

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) 'अकिति' इति यदि पर्युदासः, अथापि प्रसज्य-
प्रतिषेधः—ज्ञल्यम् भवति किति झलि नेति सर्वथा रज्जुसङ्-
भ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह—अमि सङ्ग्रहणमिति ।

१ सृजिदृशमिति । हेतोर्भयमिति पञ्चमीसमासो वृत्तौ स्पष्टः । तत्र हि—
हेतुरिह परिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजककृतो यद्भयं स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः,
तद्भयं हेतुभयमित्युक्तम् ॥

५ सनः प्रभृतीति । 'गुप्तिकङ्कणः सन्' (१।१।५) इत्यतः 'तिसस-
ङ्कित्' (३।१।७८) इत्येतेत्यन्तमयं प्रत्याहारः ॥

(६०६४ उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ किंप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किवन्तस्य मा भूत् । रज्जुसूडभ्याम्, रज्जुसूडभिः, देवदग्भ्याम्, देवदग्भिः ॥

(६०६५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

(१०६७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३२)

२४९७ शीर्षं छन्दसि ॥ ६ । १ । ६० ॥

(प्रकृत्यन्तरबोधनाधिकरणम्)

(६०६६ सूत्रार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शीर्षं छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीर्षं छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आदेशप्रतिषेधार्थम् । आदेशो मा विज्ञायि, प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत ।

किं च स्यात् ?

अस्कारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्—शिरो मे शीर्यते मुखे, इदं ते शिरो भिनन्तीति, तत्रा अथर्वणः शिरः ॥

(प्रदीपः) आदेशप्रतिषेधार्थमिति । यद्यपि 'शिरसः' इति स्थानी साक्षात् निर्दिष्टस्तथापि समानार्थत्वादादेशेनाक्षिप्यते, यथा—शिवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवदशब्दः—इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति तथाप्युत्तरत्र तदनुवृत्तिराशङ्क्यते—इति तत्परित्यागेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिनिर्देशाभावेनादेशत्वाप्रसक्तेः किं 'प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्' इत्यनेन ? इत्यत आह—यद्यपीत्यादिना । 'पदम्'—आदिसूत्रेऽपि प्रकृत्यन्तरत्वमेव द्रष्टव्यम् । अत एव तत्र भाष्ये 'पादादीनामिति वाच्यम्' इति नोक्तम् ॥ उत्तरत्र—'ये च तद्धिते' इत्यत्र ॥ निर्दोष इति । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेऽप्यगतिकगतिः सा—इति—एतदुक्तं भाष्ये इत्याहुः ॥

(१०६८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३३)

२४९८ ये च तद्धिते ॥ ६ । १ । ६१ ॥

(६०६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ये च तद्धिते शिरसः

आदेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'ये च तद्धिते' इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आदेशार्थम् । आदेशो यथा विज्ञायेत, प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि ।

किं च स्यात् ?

यकारादौ तद्धितेऽस्कारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत—शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति, शीर्षण्यः स्वरः ॥

(६०६८ विकल्पोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वा केशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा केशेषु शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः, शिरस्याः ॥

(प्रदीपः) वा केशेष्विति । तत्र शिरस्यशब्दस्य केशविषयत्वाच्छिरस्यशब्दादेव केशार्थावगमात्केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः । शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) 'शीर्षण्याः' इत्यत्र 'केशाः' श्रुतपादाने 'शिरस्याः' इत्यत्र च तदनुपादाने बीजमाह—तत्रेति । अत्र छन्दसीति नानुवर्तते, 'छन्दसि च' इति वार्तिकवैयर्थ्यापत्तेः—इत्याहुः ॥

(६०६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अचि शीर्षः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः । हास्तिशीर्षः, पैलुशीर्षः ॥

(प्रदीपः) अचि शीर्ष इति—वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रेषु कैश्चित् प्रक्षिप्तम् ॥ हास्तिशीर्षिरिति । बाह्यादिषु शिरशब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तविधिः ॥

(उद्घोतः) ननु शिरस्यशब्दान्तस्यानदन्तत्वात् कथमिच्छ ? अत आह—बाह्यादिष्विति ॥

(६०७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः । द्वे शीर्षे ॥

१ किंप्रतिषेधार्थमिति । अत्र हि सूत्रे सङ्ग्रहणामात्रे रज्जुसूडभ्यामित्यादौ व्यामिपरतस्तस्य च श्रुत्याक्षिप्यत्वाच्चामोति, तत्प्रतिषेधार्थं सङ्ग्रहणमावश्यकम् । वार्तिके किंप्रदेन विचोऽन्युपलक्षणम् ॥

२ सिद्धमिति । 'मृजेईद्धिः' (७।२।११०) इति सूत्रभाष्ये उक्तमेतत् ॥

३ 'इदं ते शिरो भिनन्तीति' इति व. झ. पाठः । 'इदं मे शिरो

भिनन्तीति' इति ट. पाठः ॥

४ 'उत्तरत्र न तदनुवृत्तिराशङ्क्या' इति ठ. पाठः ॥

५ अत एवेति । अन्यथा ये च तद्धित इति सूत्रे 'शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम्' इतिवत्पदोमासिति सूत्रे पादादीनां ग्रहणं कर्तव्यमित्यपि भाष्यकृतोक्तं स्यादिति भावः ॥

(प्रदीपः) छन्दसि चेत्ति । अतद्धितेऽप्यजादौ यथा स्यादिति वचनम् । यद्येवमजादौ छन्दसि शिरश्शब्दप्रयोगो न प्राप्नोति, शीर्षादेशेन बाधात् । सति दर्शने सर्वे विधय-
श्छन्दसि विकल्पन्त इति दोषाभावः ॥

(उद्ध्योतः) अजादाविति । अत एव 'शिरो मे विश, शिरो वा प्तयश्च' इत्यादि सिद्धम् ॥ सति दर्शने इति । 'इमेऽस्मिन् शिरसि प्राणाः' इति दृश्यत एव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—हास्तिशीर्ष्या, पैलुशीर्ष्या—इति, शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति ।

अस्तु । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टिलोपो भविष्यति ।

न सिध्यति ।

'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृति-
भावः प्रसज्येत ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—इह—हास्तीति । स्थानिवद्भावेन शिरश्शब्दत्वात् 'ये च तद्धिते' इति शीर्षन् प्राप्नोतीति भावः ॥ शिरसो ग्रहणेनेति । शिरश्शब्दग्राहकेण 'शिरसः' इत्यनेन ग्रहणेनेत्यर्थः ॥

(न्यासान्तरेण दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनः 'येऽपि तद्धिते' इत्युच्यते ।

किं कृतं भवति ?

इति शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) येऽपि तद्धित इति । यकारादावजादौ च तद्धिते शीर्षन् भवति । तत्रेति प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च व्यङ्ग्यदेशः करिष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) करिष्यत इति । कृतत्वाच्च पुनर्न प्रवृत्तिरिति भावः । व्यङ्ग्यदेशेऽपि सन्निपातपरिभाषया नादेशः, शीर्षादेश-
सन्निपातेन जातस्य व्यङ्ग्यदेशविधातकत्वादिति बोध्यम् । ध्वनितं चेत् 'अणिजोः—' इति सूत्रे भाष्ये । अत्रत्यं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । 'अणिजोः' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादेनयोरनभिधानमेवेत्यपि कश्चित् । यद्वा क्रौड्यादिगणे एतयोः पाठादत्र व्यङ्ग्यः प्रत्ययत्वमेवेत्यणिभ्यां व्यवधानादत्र शीर्षनादेशाभाव इत्याशयः ॥

(न्यासान्तरे दोषभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—स्थूलशिरस इदं स्थूल-
शीर्षमिति—'अन्' (६।४।१६७) अणि—इति प्रकृति-
भावः प्रसज्येत ।

तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन
ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति ।

(प्रथमाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

पार्श्विक एष दोषः ।

कतरस्मिन् पक्षे ?

व्यङ्ग्यविधौ द्वैतं भवति—अणिजोर्वाऽऽदेशः व्यङ्ग्य,
अणिभ्यां वा पर इति ।

तद्यदा तावदणिजोरादेशः, तदैष दोषः ।

यदा ह्यणिभ्यां परः, न तदा दोषो भवति,
अणिभ्यां व्यवहितत्वात् ॥

(१०६९ द्वित्रिसुत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३४)

२५०० पदन्नोमासूहन्निशसन्यूषन्दोष-
न्यकञ्शकन्नुदनासञ्शस्प्रभृतिषु

॥ ६।१।६३ ॥

(प्रदीपः) 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति पादा-
दयोऽपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते ॥

(उद्ध्योतः) सर्वे विधयश्छन्दसीति । एवञ्च लोके पादा-
दीनां शसदा प्रयोगोऽसाधुरेव । वाग्रहणस्य तु नानुवृत्तिरिति भावः ।
वस्तुतस्तु 'तुल्यास्य—' सूत्रादिभाष्ये 'आसे' 'पादेनोपहतम्' 'मासेन
पूर्वाय' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन 'हृदयस्य प्रियः' इत्यादिसौत्रप्रयोगेण
च लोकेऽप्यस्य वैकल्पिकत्वेन प्रकृत्यन्तरत्वपक्षोऽत्रैवश्यकः । छन्द-
सीति नानुवर्तते, विच्छिन्नत्वात्, कैयटादयश्चिन्त्या एवेति बोध्यम् ।

(प्रकृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वबोधकभाष्यम्)

शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्य-
ते—शलादोषणी, ककुदोषणी याचते महादेवः ॥

(प्रदीपः) दोषणी याचत इति । औटि दोशब्दस्य
दोषनादेशः ॥

(उद्ध्योतः) यत्तु 'ककुदोषणी' इत्यत्र प्राण्यङ्गत्वात्समाहार-
द्वन्द्वगर्भे एकशेष इति, तत्र; अल्पाक्षरत्वेन दोःशब्दस्य पूर्वनिपाता-
पत्तेः, तस्मात्ककुदिति पृथक्पदम् । तद्धनयन् तद्रहितं प्रतीकं
शृङ्गाति—दोषणी याचत इति । 'शलादोषणी' इत्यस्य शलाकाकारे
दोषणी इत्यर्थः । पूर्वपदे कालोपदछान्दसः । अग्निगुप्रेषस्येतत् ॥

(६०७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदादिषु मांसपृत्स्नूनामुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादिषु मांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

यन्नीक्षणं मांसपचन्याः, मांसपचन्या इति प्राप्ते ।
मांस ॥

पृत् । पृत्सु मर्त्यम्, पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते ।

पृत् ॥

१ अत्रत्यं भाष्यम्—हास्तिशीर्ष्या—पैलुशीर्ष्या—इत्येतत्समर्थनपरं भाष्यम् ॥

२ अनयोः—हास्तिशीर्ष्या—पैलुशीर्ष्या—इत्येतयोः ॥

३ 'षट्शो वाऽऽवश्यकः' इति ग. ज. पाठः ॥

स्नु । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु, अधि
सानुष्विति प्राप्ते ॥

(उद्ध्योतः) मांसपचन्येति । 'न लुमता-' इति निषेधानिल-
खान्डसि परे आदेशः ॥

(६०७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नस्नासिकाया यत्तस्रक्षुद्रेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्तस्रक्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस्-
भावो वक्तव्यः । यत् । नस्यम् । यत् ॥

तस् । नस्तः । तस् ॥

क्षुद्र । नः क्षुद्रः ॥

(प्रदीपः) यत्तस्रक्षुद्रेष्विति । यत्तसी प्रत्ययौ । क्षुद्र-
शब्द उत्तरपदम् ॥ नस्यमिति । नासिकायां भवो नासिकायै
हितमिति वा शरीरावयवाद्यत् ॥

नस्त इति । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः ॥

नः क्षुद्र इति । नासिकया क्षुद्र इति सुप्सुपेति समासः ॥

(उद्ध्योतः) शरीरावयवाद्यदिति । भवे 'शरीरावयवाच्च'
इत्यनेन, हिते 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेनेति बोध्यम् ॥

(उपसंख्याने शङ्कासमाधानभाष्यम्)

अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
नासिकयो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । इह तावत्—नासिकयो वर्ण इति,
परिमुखादिषु पाठः करिष्यते ।

नासिक्यं नगरमिति, संकाशादिषु पाठः करि-
ष्यते ॥

(प्रदीपः) अवर्णनगरयोरिति । यत् एवैतद्विशेषणम् ॥

परिमुखादिषु पाठ इति । तत्र न्ये कृते सिद्धं नासिक्य-
मिति । ननु 'तिस्वरितम्' इति यति स्वरितत्वं भवति, ण्यन्ययो-
स्त्वाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः । राजन्य-
सांकाशकाम्पित्यनासिक्यदावां घाटानामादिर्वाऽन्तो वेति प्रति-
पदं स्वरविधानादाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेण भाव्य-
मिति नास्ति स्वरभेदः । यत्प्रत्यये च सति अनासिक्यमित्यत्र
'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण त्वाद्युदात्तत्वमिष्यत इति प्रत्याख्यानमेव
युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) यत् एवैतदिति । इतरयोरसंभवादिति भावः ॥

(१०७० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३५)

२५०१ धात्वादेः षः सः ॥ ६ । १ । ६४ ॥

(सत्वाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

धातुग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—षोडन्, षण्डः, षडिकः ॥

अथादिग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—पेष्टा, पेष्टुम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सत्वम्, सत्वे
कृते इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यति ।

इदं तर्हि—लपिता, लपितुम् ॥

इदं चाप्युदाहरणम्—षेष्टा, पेष्टुम् ।

ननु चोक्तम्—अस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृते इण
उत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यतीति ।

नैवं शक्यम् । इह हि—पेक्ष्यतीति, षत्वस्यासि-
द्धत्वात् 'षढोः कः सि' (८।२।४१) इति कत्वं न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपदेशग्रहणानुवृत्त्या प्रातिपदिकानां सत्वं न
भविष्यतीति मत्वाऽऽह—धातुग्रहणं किमर्थमिति ॥

इतरः पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह—षोड-
न्ति । षड् दन्ता असेति बहुव्रीहिः, 'वयसि दन्तस्य दत्' इति
दन्तादेशः । 'षष उत्वं दत्तदशधासूत्ररपदादेः छुत्वं च'
इति उत्त्वष्टत्वे । षण्डशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ षडिक
इति । अनुकम्पितः षडङ्गुलिरिति 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ट्रवा'
इति ठञ्, 'ठाजादावृध्वम्—' इति ङुलिशब्दस्य लोपः, 'ठस्येकः'
इतीकादेशः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ॥

लपितेति । षकारोपदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ 'शेषे विभाषा-
ऽकखादावधान्त उपदेशे' इति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति । 'प्रातिपदिकानां
नोपदेशः' इत्युक्तेरिति भावः । अत्र षण्ड इति षटित्यादेरप्युप-
लक्षणम् ॥

नन्वेवं सति प्रतिपत्तिलाववाय सकारमेवोपदिशेदत आह—
षकारोपदेशस्त्विति ॥

(६०७३ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सादेशे सुन्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सादेशे सुन्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुन्धातु—षोडीयति, षण्डी-
यति ॥ ठिवु—ठीवति ॥ ष्वक्, ष्वक्ते ॥

(प्रदीपः) षोडीयतीति । षोडन्तमाचष्टे इति णिचि
टिलोपे पचायचि कृते षोडमिच्छति आत्मने—इति क्यच्,
'क्यचि च' इतीत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) वार्तिके सुन्धातुग्रहणं नामघटितधातोरुपलक्षण-
मिति ध्वनयन् उभयात्मकमुदाहरणमाह—षोडीयतीति । आख्या-
नणिचः प्रातिपदिकादेवोत्पत्तेरुपात्तसुन्धातोरुदाहरणलाभाय तत्प्रकृ-
तिकक्यजन्तपर्यन्तधावरम् ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिबोधकभाष्यम्)

सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः । उपदेश इति वर्तते, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

यद्येवम्, नार्थो धातुग्रहणेन ।

कस्मान्न भवति—षोडन्, षण्डः, षडिक इति ? उपदेश इति वर्तते, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

ष्ठिवेरपि द्वितीयो वर्णष्टकारः ।

यदि ठकारः, तेष्ठीव्यत इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि थकारः ।

यदि थकारः, दुष्टयूपति-टेष्ठीव्यत इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि द्वाविमौ षिवू । एकस्य द्वितीयो वर्णष्टकारः, अपरस्य थकारः ।

यस्य थकारस्तस्य सत्त्वं प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि द्वाविमौ द्विषकारकौ षिवुष्वक्ती ।

किं कृतं भवति ?

पूर्वस्य षकारस्य सत्त्वे कृते परेण सन्निपाते षुत्वं भविष्यति ।

नैवं शक्यम्, इह हि—श्वलिङ्गं षीवति, मधु-लिङ्गं ष्वक्ते—षुत्वस्यासिद्धत्वात् 'डः सि धुट्' (८।३।२९) इति धुट् प्रसज्येत ॥

एवं तर्हि यकारादी षिवुष्वक्ती ।

किं यकारो न श्रूयते ?

लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

(प्रदीपः) उद्देश इति । लक्षणेन प्रतिपादनं सुब्धातूनाम्, न तु साक्षादुच्चारणमित्यर्थः ॥

द्वितीयो वर्णष्टकार इति । तत्र षस्य सत्त्वे कृते षुत्वं क्रियते ॥

लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'लोपो व्योर्वलि' इति लक्षणेन लुप्तः । तत उपदेशे धात्वादित्वाभावात्सत्त्वाभावः । तत्र यदा षिवु-द्वितीयो वर्णस्थकारस्तदा 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति कृत-षुत्वस्यापि द्विर्वचने 'शपूर्वाः खयः' इति शरो लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वात् षुत्वनिवृत्तौ तेष्ठीव्यत इति भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—धुट् प्रसज्येतेति । एवं च द्वितीयठ-कारकस्यापि सत्त्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् ॥

समाधत्ते (भाष्ये)—यकारादी इति । षिवुत्वेनैकया द्विवचन-निर्देश इति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयवर्णस्य थकारत्वेऽपि कृतषुत्वस्य द्वित्वविधानात् 'तेष्ठीव्यते' इति कथं सिद्ध्येत् ? अत आह—तत्र यदेति । शरो लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वात् ॥ षुत्वनिवृत्ताविति ।

'पूर्वत्रासिद्धीयम्' इत्यस्य द्विर्वचने कर्तव्ये कृते चेत्यर्थादसिद्धत्वेन सिद्धस्य निवृत्त्यभावाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्मात्पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्या-नित्यत्वादकृतषुत्वस्यैव द्वित्वादीति वक्तुमुचितम् ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य स आदेशः क्रियते, न सकार एवोपदिश्येत ।

लघ्वर्थमित्याह ।

कथम् ?

अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेश-मुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निर्वर्तयति—'आदेशग्र-त्ययोः' (८।३।५९) इति । इतरथा हि येषां षत्व-मिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

(षोपदेशप्रदर्शकभाष्यम्)

के पुनः षोपदेशा धातवः पठितव्याः ?

अथ कोऽत्र भवतः पुरुषकारः ? यद्यन्तरेण पाठं किञ्चिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् ।

अन्तरेणापि पाठं किञ्चिच्छक्यते वक्तुम् ।

कथम् ?

अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः, सिद्धस्वदि-स्विदस्वस्त्रिष्वपश्च, सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकसृवर्जम् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । पाठभ्रशसंभवात्प्रश्नः ॥

अज्दन्त्यपरा इति । दन्त्यग्रहणेन वकारो न गृह्यत इत्याशङ्का स्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दिष्टाः ॥

(उद्घोतः) पाठेन निर्णयात्प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह—पाठभ्रंशेति ॥

वकारस्यापि दन्त्यत्वात्स्वदादीनां भेदेन निर्देशोऽयुक्त इत्यत आह—दन्त्यग्रहणेनेति । आशङ्का स्वादित्यंशश्चिन्त्यः । तेन स्वादाधातोर्न षोपदेशत्वमित्यसिद्धदिति सिद्धम् । अज्दन्त्यौ सात्परौ येषान्ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः ॥

(१०७१ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३६)

२५०२ णो नः ॥ ६।१।६५ ॥

(नत्वाधिकरणम्)

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य तस्य नकार आदेशः क्रियते, न नकार एवोपदिश्येत ?

लघ्वर्थमित्याह ।

कथम् ?

१ 'अपरस्य षकारस्य सत्त्वे थकारः' इति ट. पाठः ॥

२ इत्यंशश्चिन्त्य इति । वस्तुतस्तु तत्र वकारस्य दन्त्यग्रहणेन ग्रहणमनिष्ट-मिति 'आशङ्का स्यात्' इति प्रदीपवचनमयुक्तम् । दन्त्यग्रहणेन वकारस्य ग्रहणं भाग्यद्विषेत्तदर्थं सिदादयो निर्दिष्टा इत्येव वक्तव्यमिति भावः ॥

३ क. ग. ज. पुस्तकेषु 'असिस्वदिति सिद्धम्' इति पाठः, स च 'असि-स्वदत्' इत्यादिरूपस्यैकदेश एव गृहीतः ॥

४ 'अज्दन्त्यपराः सादयः' इति भाष्यस्यार्थमाह—अज्दन्त्याविति ॥

अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेश-
मुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निर्वर्तयति—‘उप-
सर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (८।४।१४) इति ।
इतरथा हि येषां णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं
कर्तव्यं स्यात् ।

(णोपदेशपरिगणनभाष्यम्)

के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः ?

कोऽत्र भवतः पुरुषकारः ?

यद्यन्तरेण पाठं किञ्चिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् ।

अन्तरेणापि पाठं किञ्चिच्छक्यते वक्तुम् ।

कथम् ?

सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृतिनन्दिनर्दिनकिना-
दिनाथृनाथृनृवर्जम् ॥

(१०७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३७)

२५०३ लोपो व्योर्वलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(६०७४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्योलोपे क्वावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्योलोपे क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—कण्डूयतेरप्रत्ययः—कण्डूरिति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

वलीत्युच्यते, न चात्र वलादिं पश्यामः ।

ननु चायं क्विवेव वलादिः ।

क्विलोपे कृते वलाद्यभावाच्च प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम्—क्विलोपः

क्रियताम्—यलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात् क्विलोपः, नित्यत्वाच्च ।

नित्यः खल्वपि क्विलोपः । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्य-

कृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विलोपः ।

क्विलोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कण्डूयतेरप्रत्यय इति । ननु च ‘कण्ड्वा-
दिभ्यो यक्’ इत्यत्र ‘नेतेभ्यः क्तिप् दृश्यते’ इत्युक्तम्, तत्कथम-
प्रत्ययः ? एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्तिप् क्रियते ।

१ क. ट. पुस्तकयोः कृतेशब्दस्य न पाठः ॥

२ छ. पुस्तके ‘इयं तर्हि’ शब्दस्य न पाठः ॥

३ तस्य हीति । णकारस्य स्थानिवत्त्वे हि अकारविशिष्टस्यैव धातुत्वं न
तद्विहितस्येति पूर्वस्य धातुत्वं नेत्यर्थः ॥

४ आदिशब्दस्य पूर्वत्वादिति । स्थानिभूतादचभूतत्वाभावादित्यर्थः ॥

५ अत्र क्व-उठि कर्तव्ये स्थानिवद्भावाद्भावेव ॥

६ इति वक्तव्येति । श्रुतत्वाभावाद्भावेति तात्पर्यम् ॥

द्विविधा हि कण्ड्वादयः । तत्र धातुभ्यो यग्विधानात् प्रातिपदि-
केभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव । तत्र क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात्
किपि कृते ‘वेरपृक्तस्य’ इति लोपे अतो लोपे च वलः परस्या-
भावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

न चात्र वलादिमिति । यद्यपि विशेष्यासंनिधाना-
त्तदादिविधेरभावः, तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम् । संभवति हि
‘कृतम्’ इत्यादौ वलादिप्रत्ययः ॥

ननु चायमिति । अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति
स्थानिवत्त्वनिषेधः । अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते
परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्भव-
कस्माच्च भवति ? उच्यते—अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव
कण्डूशब्दस्य धातुत्वाभावाद्भवतोऽप्रसङ्गः । तस्य हि स्थानिवत्त्वे
पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति । यणादेशस्तर्ह्यलोपस्य स्थानिवद्भावात्
प्राप्नोति । भवतु, तस्य किवाश्रय ऊट् करिष्यते । ऊठि च कर्तव्ये
नास्ति स्थानिवद्भावः, आदिशब्दार्थः पूर्वत्वाद्भावात् । अत एव
‘कण्डुवौ-कण्डुवः’ इत्यादावूठ उवळि कर्तव्ये नास्त्यलोपस्य
स्थानिवद्भावः । यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदो-
वङ् न भवति—‘कण्ड्वौ-कण्ड्वः’ इति ॥

परत्वादिति । नन्वकृतेऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः ।
तत्राल्लोपादन्तैरङ्गत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोप-
क्विलोपयोर्विप्रतिषेधाभावः । एवं तर्हि ‘आर्धधातुके’ इति
विषयसप्तम्याश्रयणात् पूर्वमतो लोपः पश्चात् क्विविति भवति
विप्रतिषेधः ॥

(उद्द्योतः) ननु कण्ड्वादीनां धातुत्वात्कथं तेभ्यः सुबन्ता-
द्विहितः क्यच् ? अत आह—द्विविधा हीति ॥

यद्यपीति । तदन्तर्विध्यपवादत्वात्तदादिविधिरपि विशेषणेनैवेति
भावः ॥ तथापीति । उदाहरणेषु प्रायो वलादिप्रत्ययसंभवादिति
भावः । ‘गौवेरः’ इत्यादौ व्यभिचारात्प्राय इति ॥

नन्वत्रालोपस्य ‘अचः परस्मिन्—’ इति स्थानिवत्त्वात्कथं क्विपरत्वं
यस्य ? इत्यत आह—अतो लोपस्येति । परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावे
‘कण्डूय’शब्दस्य धातुत्वं हेतुः ॥ धातुत्वं नास्तीति । किन्तु
धात्ववयवत्वमेवेति भावः ॥ यणादेश इति । ‘इको यणचि’ इत्य-
नेन ॥ उवळि कर्तव्य इति । ऊठ ऊकारस्यादिशब्दचः पूर्वत्वा-
दिति भावः । ‘ओः सुपि’ इति यणादेशस्तु न, संयोगपूर्वत्वात् ।
वस्तुतः ‘कौष्ठं न स्थानिवद्’ इति नाऽत्र यणादेशप्राप्तिः,

७ अन्तरङ्गत्वादिति । अपरनिमित्तत्वेन वेरपृक्तस्येति विलोपस्यान्तर-
ङ्गत्वमिति भावः ॥

८ पश्चात्क्विविति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमल्लोपे जाते क्विबलोपयोः प्रातयोः
परत्वात्क्विलोप इति भावः ॥

९ इति भाव इति । उत्सर्गमानदेशा अपवादा इति परिभाषणादिति
भावः ॥

१० ननु ‘कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे’ इति प्रदीपे यलोपे धातुत्वस्य
हेतुत्वं न संगच्छत इत्यत आह—परिशिष्टस्य धारिविति ॥

सखीयतेः सखीरिति वद-इति बोध्यम् ॥ एवं तर्हीति । परविषयेऽपि जायमानस्य परनिमित्तत्वमिति कथयतीत्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धभावासिद्धिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि-
चिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति
तथेदमपि भविष्यति ॥

अथैवं वक्ष्यामि—‘लोपो व्योर्वेलि’ ।

ततः—‘वेः’ । व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति ।

ततः—‘अपृक्तस्य’ । अपृक्तस्य च लोपो भवति ।
वेरित्येव ॥

(प्रदीपः) यदि वेति । यथा—अतृण्डिल्यत्रेमागमः ॥

ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपा-
दीयते, तद्भवतु प्रत्ययलक्षणेन; यथा—इमागमो हलादौ पिति
सार्वधातुके विधीयमानः । यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्यय-
निमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् ? इत्याशङ्क्य परिहारान्तर-
माह—अथवेति । ‘वेरपृक्तस्य’ इत्ययं योगो विभज्यते । ‘वेः’
इत्येको योगः, तत्र व्योरिति वर्तते । वेरिति च प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तदन्तस्य ग्रहणम्, तस्यैव व्योरिति विशेषणम् ।
तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्यालोऽन्तस्य लोपो भवति ।
प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययत्वं निमित्तमिति । प्रत्ययत्वं तद्व्याप्य-
धर्मो वा निमित्ततावच्छेदक इत्यर्थः । ‘प्रत्ययो निमित्तम्’ इति
पाठान्तरम् ॥ वर्णनिमित्त इति । अस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे ‘गौधेरः’
इत्यादौ यलोपानापत्तिस्तदर्थाभावेति भावः ॥

(६०७५ व्योर्वेकाराक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वलोपाप्रसिद्धिरुक्ताव-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वलोपस्याप्रसिद्धिः—आस्नेमाणम्,
जीरदानुरिति ।

किं कारणम् ?

उक्ताववचनात् । ‘उलोः शूडनुनासिके च’ (६।
४।१९) इत्यूट् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जीरदानुरिति । ननु नात्रोट् प्राप्नोति । एवं

१ ननु आर्षधातुक इति विषयसत्ताश्रये परनिमित्तत्वाभावादलोपस्य
स्थानिवद्भावो न स्यादत आह—परविषयेऽपीति ॥

२ वलोपस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे दोषमाह—गौधेर इत्यादाविति । अत्र
उस्य एयादेशे रमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावेन लोपो न भविष्यति । तस्मिन् सूत्रे
हि प्रत्ययस्थाननुवर्तनात् प्रत्ययनिमित्त-रूपस्यार्थस्यालाभश्चेतीति भावः ॥

३ ‘जीवेरदानुः’ इत्यनेन जीवधातोरदानुप्रत्ययः क्रियते, तत्र निमित्ता-
भावादूट् प्रसङ्ग एव नास्तीति जीरदानुग्रहणं नोपपन्नम्, अतस्तद्ग्रहणप्रयोजन-
माह—ननु नात्रोडित्यादिना ॥

५ पा० प०

तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षिप्तम् । वलोपावकाशप्रदर्शनेन
वाऽऽस्नेमाणमित्यत्र वलोपासिद्धिः प्रदर्श्यते ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) वलोपाप्रसिद्धिरिति । वलोपस्यास्नेमा-
णमित्यादावप्रसिद्धिः—असिद्धिः, ऊठाबाधादिति वार्तिकार्थः ॥ तुल्य-
प्रतिविधानत्वादिति । यथा सूत्रानारंभे छान्दसत्वादास्नेमाण
मित्यत्र वर्णलोपः, एवं जीरदानुरित्यत्रापि—इति प्रदर्शनायोपन्यास
इत्यर्थः ॥ वलोपावकाशेति । वर्णसामर्थ्यादूठं बाधित्वा वलोप
इति यो आन्येत्तं प्रतीत्यर्थः ॥

(६०७६ वकारग्रहणेऽतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्गो ब्रश्चादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति ।
इहापि प्राप्नोति—ब्रश्चनः, व्रीहयः, व्रण इति ॥

(अतिप्रसङ्गनिरासे वार्तिकावतरणभाष्यम्)

उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् । उपदेशसामर्थ्यात्
ब्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति ॥

(६०७७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति
चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु
सामर्थ्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्,
अस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् । संप्रसारणहला-
दिशेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्—
वृक्कणः, वृक्कणवान्, वृक्कति, विवृक्कतितीति ॥

(६०७८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गाः संप्रसारणहला-
दिशेषाः, अन्तरङ्गो लोपः । असिद्धं बहिरङ्गमन्त-
रङ्गे ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गो लोप इति । ततश्चाकृतयोरेव
संप्रसारणहलादिशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्याच्च भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वन्तरङ्गत्वादलोपप्राप्नोति कथं दोषनिवृत्तिः ?
अत आह—ततश्चेति ॥

४ वचनसामर्थ्यात्—लोपो व्योरिति वलोपवचनसामर्थ्यात् । वलोपोऽन-
वकाश इति यस्य अमः स्यात् प्रति ऊठभावविषये वलोपावकाशः प्रदर्श्यते
इति भावः ॥

५ ननु अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कारणमात्रं वा बहिरङ्गमसिद्धमिति हि
‘असिद्धं बहिरङ्ग-’ इत्यस्या अर्थः, न तु तदुत्तरकालमात्रस्य बहिरङ्गत्वादि-
ऊठमनया क्रियते । अत्र हि वृक्कण इत्यादौ प्रथमतो वलोपे जाते पश्चात्प्राप्तस्य
संप्रसारणस्य कथमनयाऽसिद्धत्वमिच्छाक्षेपं वारयति—ततश्चाकृतयोरेवेति ॥

(६०७९ व्योर्वकारप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनारम्भो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनर्वेलोपस्य न्याय्यः ।

कथम्-आस्त्रेमाणम्, जीरदानुरिति ?

(प्रदीपः) अनारम्भो वेति । वाग्रहणात्समाधानं वाऽऽस्त्रेमाणमित्यत्राश्रयणीयम्—‘छान्दसत्वादूट् न भवति’ इत्युक्तं भवति । वलोपश्चात्र प्रत्याख्यायते न यलोपः, गांधेरः-पचैरन्वित्वादौ तस्योपयोगात् ॥

(उद्ध्योतः) वाग्रहणादिति । एवं चारम्भवादिनाऽपि ‘आस्त्रेमाणम्’ इत्यत्र ‘छान्दसत्वाश्रयणावश्यकत्वेऽनारम्भ एव न्याय्य इति भाष्यतात्पर्यमिति भावः । तदेव ध्वनयन्नाह—वलोपश्चात्रेति । एवं च धिन्विप्रभृतिभ्यो वान्तेभ्यो विजैनभिधानाच्चेति बोध्यम् ।

(६०८० अनुपपत्तिपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति च्छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम् ॥

(६०८१ अनुपपत्तिपरिहारे दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ यथा संस्फानो गयस्फानः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—संस्फायनः—संस्फानः, गयस्फायनः—गयस्फान इति ॥

—→←—

(१०७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३८)

२५०४ वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दर्विः, जागृविः ॥

किमुच्यते—दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदाऽपृक्तस्येत्युच्यते ।

भवति वै किंचित्, आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति ।

तद्वा कर्तव्यम्, दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) भवति वै किंचिदिति । यत्सूत्रे क्रियते वस्तु तदाचार्याश्चोदयन्ति तदर्थस्यान्यथा सिद्धत्वप्रतिपादनाय ।

१ ननु आस्त्रेमाणमित्यत्र लोपो व्योरिति वलोपेनैव रूपं सिद्धमतीति ‘अनारम्भो वा’ इति वार्तिकमनुपपन्नमत आह—वाग्रहणादिति । एवञ्चास्त्रेमाणमित्यत्र छान्दसत्वादूट् बाधित्वा वलोप इति भावः ॥

२ विजर्नाभिधानादिति । वलोपप्रत्याख्यानपरमाध्यात् धिन्विधातोर्विण्, अन्यथा एतदर्थं वलोपविधानमावश्यकं स्यादित्यर्थः ।

३ केषुचित् पुरुषकेषु ‘दर्विजागृव्योः प्रतिषेधः’ इत्येवं वार्तिकमधिकं पश्यते । तद्वहुतरपुरुषकाटविरोधान्नावकाशितम् । अन्यच्च यद्येतद्वार्तिकं स्यात्तदा भाष्यकृदनुवादवाक्ये ‘किमुच्यते—दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः’

तत्र—भवति वै किंचित्—इत्येकं वाक्यम् । किं तदित्याह—आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति—इति । अथवा चोदनक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवतीत्येकमेव वाक्यम् ॥

(उद्ध्योतः) यत्सूत्रे इति । एवं चापृक्तस्येति वाच्यम्—इदं वा—इति तदर्थं इति भावः ॥ चोदनक्रियेति । किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यन्तप्रतिपाद्या ॥

(६०८२ प्रतिषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधो-
ऽनुनासिकपरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

लोपः कस्मान्न भवति ?

अनुनासिकपरत्वात्, अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम् । न चात्रानुनासिकपरो विशब्दः, शुद्धपरश्चात्र विशब्दः ॥

(प्रदीपः) अप्रतिषेध इति । अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः ॥

अनुनासिकपरत्वादिति । परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची । यस्य विशब्दस्य पर इकारोऽनुनासिकः—अत एवेत्संज्ञकः स एवानुक्तो लोपविधानाय, न त्वनुनासिकपर इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) विशिष्टदेशेति । विशिष्टः—परत्वविशिष्टो देशो यस्य तादृशावयववाचीत्यर्थः, न त्ववधिसापेक्षार्थवाचीति भावः ॥ अत एवेत्संज्ञक इति । विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वादिति भावः ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते, घृतस्पृक्-दलस्पृक्-अत्र न प्राप्नोति, न होतस्माद्विशब्दादनुनासिकं परं पश्यामः ।

‘अनुनासिकपरत्वात्’ इति नैवं विज्ञायते—अनुनासिकः परो यस्मात्सोऽयमनुनासिकपरः, अनुनासिकपरत्वादिति ।

कथं तर्हि ?

अनुनासिकः परोऽस्मिन् सोऽयमनुनासिकपरः, अनुनासिकपरत्वादिति ॥

एवमपि प्रियं दर्वि-अत्रापि प्राप्नोति ।

इति इत्यत्र ‘किमुच्यते—दर्विजागृव्योः प्रतिषेध इति’ इति वार्तिकस्यैवानुवादः क्रियेत, कुतश्च भाष्यवाक्यस्येति ॥

४ यदाऽपृक्तस्येति । यदा सूत्रेऽपृक्तस्येति क्रियते तदा दर्विरित्यादौ कोप-प्राप्त्यभावात्किमुच्यते प्रतिषेधो वक्तव्य इतीत्यर्थः ॥

५ अनुनासिकः परोऽस्मिन्निति । एवं हि विग्रहे घृतस्पृगित्यत्र किञ्च इकारस्यानुनासिकत्वादनुनासिकपरत्वं सम्पद्यत इति लोपः सिध्यति ॥

६ प्रियं दर्विति । अत्र वेरिकारस्य ‘अणोऽमगृहस्या-’ इत्यनुनासिकत्वे लोपः प्राप्नुयात् ॥

असिद्धोऽनुनासिकः ॥

एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईवि, दिवि, धिवि ॥

(प्रदीपः) इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति—यदीति । विनो नकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूलोपः, घृतस्पृगित्यादावेव तु न प्राप्नोति, किनो नकारस्य लुप्तत्वात् ॥

नैवं विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमाने 'प्रियदर्वि-मन्यः' इत्यादौ स्यात्, इष्टे च विषये न स्यात् ॥

प्रियदर्वाति । अत्र 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इत्यनुनासिकः । प्रिया दर्वर्यस्य तत्-प्रियदर्वि ॥

असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् ॥

(उद्घोतः) ननु दर्वरित्यादौ जातस्य विनोऽनुनासिकपरत्वालोपः स्यादित्येव किं नापादितम् ? अत आह—लुप्तत्वादिति ॥ इत्यादावेव त्विति । इत्यादावपि त्वित्यर्थः ॥

(६०८३ प्रतिषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणम्, न धात्वन्तोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थवत इति । किवादयः 'कर्तरि कृत' इति प्रतिज्ञापितेनार्थनार्थवन्तः ॥

(उद्घोतः) ननु किवादीनामपि लोकेऽप्रयोगेणानर्थकत्वात् तेषामपि लोपो न स्यादत आह—किवादय इति । शास्त्रीयं काल्पनिकमर्थवत्त्वं तेषामप्यस्येवेति भावः ॥

(६०८४ प्रकारान्तरबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वस्य वाऽनुनासिकत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ॥

(प्रदीपः) वस्येति । अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेरिति ॥

(उद्घोतः) अनुनासिकेति । किवादिषु चानुनासिको वकारः प्रतिज्ञात इत्यर्थः ॥

(१००४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३९)

२५०५ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्य-
पृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञा-
येत ।

किं कृतं भवति ?

द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्रोश्च ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति ॥

(प्रदीपः) द्विहलपृक्तग्रहणमिति । 'ङ्यापोर्दीर्घात्सोः'
इत्येव वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ङ्यापोर्दीर्घात्सोरिति । ङ्यावन्तात्तिसोरनभि-
धानादिति भावः । अनभिधाने चेदमेव भाष्यं मानम् । 'प्रत्यया-
प्रत्ययोः—' इति न्यायेनानुनासिकोकारविशिष्टपाठेन च सोः प्रत्यय-
स्यैव ग्रहणमिति सुरासुतमाचष्टे—सुराः सुरासावित्यादौ न लोपा-
पत्तिरिति न तद्व्यावृत्तयेऽपृक्तग्रहणमिति बोध्यम् ॥

(६०८५ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्त-
लोपश्चेन्नलोपाभावो यथा पच-
न्निति ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोप-
श्चेन्नलोपाभावः—राजा, तक्षा । संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति ।

यथा—पचन्—इति । तद्यथा—पचन्, यजन्—इ-
त्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति ॥

(प्रदीपः) राज्ञेति । नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्या-
सिद्धत्वाच्चकारान्तं पदं न भवति, किं तर्हि ? सकारान्तम् । यदा
तु 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'अयचि' इति, अयचि सर्वनाम-
स्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां
सत्यां नलोपः सिद्ध्यति । कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाभावात्
सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः ॥

पचन्निति । ननु चात्र तकारलोप एव न प्राप्नोति, सुलो-
पस्यासिद्धत्वात् । नैष दोषः । पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते,
ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्भवत्येव

१ इविदिवीति । अनेकारलोपात्प्रागेव वेरपृक्तस्येति शानुयात् ॥

२ विनो नकारस्येति । दर्वरित्यत्र, अत्र हि विनो नकारस्य लोपादनु-
नासिकः परो यस्मादित्यर्थे लोपाप्राप्तिरिति—इष्टमिदं, घृतस्पृगित्य तु इष्टोऽपि
लोपो न शानुयादिति भावः ॥

३ इष्टे चेति । पञ्चमी बहुव्रीह्याश्रयणे हि इष्टे—घृतस्पृगित्यत्र न स्यात्,
स्यान्निष्टे—मिवदविमन्य इत्यादौ ॥

४ त्रिभक्तिपरकत्वाभावेऽनुपादयति—प्रिया दर्वरिति । अत्र हि नपुंस-
कत्वादिभक्तेर्लुक् ॥

५ वेरिति । वेरपृक्तस्येति सूत्रे वेरित्येतदनुनासिकवकारादुत्कर्णमिति
भावः ॥

६ 'ङ्यापोर्दीर्घात्सोः' इति न्यायेऽतिव्याप्तिं निवारयति—प्रत्ययाप्रत्यय-
योरित्यादिना ॥

तलोपः । तस्य त्वसिद्धत्वाज्जलोपाभावः । आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्त उपात्तः ॥

(उद्ध्योतः) कृते तु नलोप इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ पूर्वत्र परस्येति । पूर्वपराश्रितत्वादस्यासिद्धत्वस्य, चिणो लुङ्गन्यायोऽत्र नास्तीत्यर्थः ॥ प्रौढिवादेनाह—आद्यन्यासे वेति । 'हलङ्घाप्—' इति न्यास इत्यर्थः ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिबोधकभाष्यम्)

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपे—इति, यदयं 'न डिंसं-बुद्धयोः' (८।२।८) इति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—पचन्, यजन् ।

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति ।

कश्च तुल्यजातीयः ?

यः संबुद्धावनन्तरः ॥

(प्रदीपः) यः संबुद्धावनन्तर इति । पचन्तित्यत्र नकारस्तकारेण व्यवहितः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—संयोगान्तलोपो नलोप इति । न च 'राजैषते' 'चक्रयत्र' 'राजा च्छत्रम्' इत्यादौ वृद्धियण्त्वादिर्कं न स्यात्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति वाच्यम् । नलोपविषये सामान्यतः सिद्धत्वज्ञापनेनादोषात् । 'अचाका राज्यम्' इत्यादीनां त्वनभिधानमेव ॥

व्यवहित इति । 'यः संबुद्धावनन्तरः' इति भाष्येण विभक्ति-संयोगान्तलोप उपलक्ष्यत इति बोध्यम् । 'संबुद्धौ वा नपुंसकानां मलोपो वाच्यः' इति सत्त्वेन हे ब्रह्मज्ञिति नपुंसके स्वमोर्लुकि नलोपनिषेधार्थं तदौवश्यकमिति न वाच्यम् । तर्हि विभाषार्थ-भावश्यकम् ॥

(६०८६ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वखादिषु दत्वं संयोगादि-लोपबलीयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वखादिषु दत्वं च न सिध्यति । उखा-स्रत्, पर्णध्वत् ।

किं कारणम् ?

संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपा-त्संयोगादिलोपो बलीयानिति ॥

(प्रदीपः) उखास्रदिति । 'उखास्रस् स्र' इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वात् बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति । परोऽपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे कर्तव्ये नासिद्धो भवति ।

१ अचाका राज्यमिति । कृधातोर्लुकि लङि अचाकर्त् इति स्थिते संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् 'रोरि' 'दूलोपे—' इति न प्राप्नुयात्, तथा च 'अचाका राज्यम्' इति न सिद्धेदिति भावः । अत्र 'अचाका राज्यम्' इति झ. पाठः । 'अचका राज्यम्' इति ख. पाठः ॥ अचका इति चकारधातोर्लुकि सिध्यति, अचाका इति तु लेखकप्रमादात् ॥

२ विभक्तीति । विभक्त्यैः संयोगान्तलोपः स एवोपलक्ष्यते । पचन् इति स्र इति स्थिते तकारस्य च संयोगान्तलोपः स सिद्धः स्यात्, तकारलोपस्तु न

संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात् संयोगान्तलोपाभावः । ततो विभक्तिसकारः संसर्गेवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) वचनप्रामाण्यादिति । तथाच तत्र वार्तिक-म्—अपवादो वचनप्रामाण्यादिति ॥ संयोगादिलोप इति । संयोगान्तलोपे हि कर्तृत्वमिति स्यादिति भावः ॥

(६०८७ संयोगादिलोपबलीयस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यथा कूटतडिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—कूटतट्, काष्ठतट्—इत्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान् भवति ॥

ननु च दत्वे कृते न भविष्यति ।

असिद्धं दत्वम्, तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति ।

सिद्धकाण्डे पठितं वखादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति । तत्र सौ दीर्घत्वग्रहणं न करिष्यते । वखा-दिषु दत्वं सिद्धमित्येव ॥

एवमप्यपदान्तत्वात् प्राप्नोति ।

अथ सावपि पदं भवति ।

राजा, तक्षा—नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति ।

सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति ॥

(प्रदीपः) काष्ठतट् इति । काष्ठं तक्षतीति, किप् । संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्चं डकारः ॥

दत्वे कृते इति । सावपि पदमिति दत्वभावः ॥

उभयतस्पाशेति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इति भौवा-दिकस्य, 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चौरादिकस्य वा रूप-मेतत् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नो-तीति । एवं च 'न डिंसं-बुद्धयोः' इति सूत्रस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापक-त्वासंभव इति भावः । न च 'डिंसं-बुद्धयोः' इति षष्ठी, अत एव डौ नलोपनिषेधश्चरितार्थः । अन्यथा डेलुका लुप्ततया 'न लुमता—' इति निषेधात् डिपरत्वाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् । एवं च संबुद्धिग्रहणं ज्ञापकमेव—विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावे । न हि प्रथमसं-योगान्तलोपं विना संबुद्धन्तं प्रातिपदिकं लभ्यत इति वाच्यम् । 'न लुमता—' इति निषेधस्यानित्यत्वेन सप्तम्यामपि दोषाभावात्, षष्ठीत्वं प्रकल्प्य ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया हल्ग्रहणस्यैव लघुत्वाच्च । किंच सप्तमीपक्ष एव युक्तः । एवं च 'न लुमता—' इति निषेधस्या-नित्यत्वेनैव नपुंसकान्ते रूपद्वयस्य सिद्धतया 'वा नपुंसकानाम्—'

स्यत्, अनन्तरत्वाभावात् ॥

३ तदावश्यकं—न डिंसं-बुद्धयोरित्येतदभावश्यकमिति न व्यर्थम् ॥

४ तच्छेति । संबुद्धौ वा नपुंसकानामित्येतत् नलोपविधायकं किन्तु विभाषाविधायकमेवेति भावः ॥

५ तथा च तत्रेति । पूर्ववासिद्धमिति सूत्रे वार्तिकमेतत् । 'अनवकाशादेतौ विधी तौ वचनप्रामाण्याद्विष्यतः' इति हि वार्तिकव्याख्याने भगवतोक्तम् ॥

६ काष्ठतडिति । 'काष्ठतट्' इति न स्यादिति भावः ॥

इति न वाचनिकम् । एवं च नपुंसके निषेधाय संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकं दुरुपपादमित्याशयात् । एवं 'सुपीः' 'सुपिसौ' इत्यादौ संयोगादिलोपे 'वोरूपधाया-' इति रेफान्तधातोरुपधाया विधीयमानो दीर्घो न स्यात् । 'तिप्पनस्तेः', 'सिपि धातो रुवां' इत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्राप्तिशेषकत्वाश्रये तु विपरीतं गौरवम् ॥ स्पश बाधनेति । उभयतः स्पाशः-संक्षेपः-बाधकत्वं, स्पशो वा यस्याः सा रज्जुः । यथा काचिद्रज्जुः पूर्वापरकोटी स्पृशति तथाऽयं दोषः सौ पदत्वेऽपदत्वे च न निवर्तत इत्यर्थः ॥

(६०८८ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ रात्तलोपो नियमवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रात्तस्य लोपो वक्तव्यः । अविभर्भवान्, अजागर्भवान् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

नियमवचनात् । 'रात्तस्य' (८।२।२४) इत्येतस्मान्नियमाच्च प्राप्नोति ॥

नैष दोषः । 'रात्तस्य' इत्यत्र तकारोऽपि निर्दिश्यते ।

यद्येवम्, कीर्तयतेरप्रत्ययः-कीः-इति प्राप्नोति, 'कीर्त्' इति चेप्यते ।

यथा लक्षणमप्रयुक्ते ॥

(प्रदीपः) रात्तस्येति । रेफात्परस्य तकारस्येत्यर्थः ॥

तकारोऽपीति । 'रात्तस्य' इति द्वितकारको निर्देशः ॥ यथालक्षणमिति । लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति अप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावाच्च दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति ॥

(उद्घोतः) 'रात्तस्य' इति भाष्ये-तस्य-इति न तच्छब्दस्य रूपमिहा-रेफात्परस्य तकारस्येति ॥ अप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमिति । अप्रवृत्तिस्त्वनमित्यर्थः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्युक्तार्थः ॥

(६०८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रोरुत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) रोरुत्वं वक्तव्यम् । अभिनोऽत्र, अच्छिनोऽत्र । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतोऽति' इत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अभिनोऽत्रेति । भिदेर्लङि सिपि श्रमि संयोगान्तलोपः । स च परत्वादुत्वस्य तत्र सिद्ध इति 'दश्च' इति रुत्वम् । उत्वे तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्भवधानादुत्वं न प्राप्नोति ॥

१ 'रात्तलोपो वक्तव्यः' इति क. च. छ. पाठः ॥

२ स च परत्वादिति । संयोगान्तलोपापेक्षया रुत्वपरमिति रुत्वे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावादुत्वं सिध्यति । तत्तत्त्वे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्सिपिः सकारेण व्यवधानादुत्वं न स्यादिति 'अभिनोऽत्र' इत्यादीनि न सिद्ध्यन्तीति भावः ॥

(६०९० उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) उत्वे सिद्ध इति । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उत्वे सिद्ध इति । अत्र 'कृते कर्तव्ये च' इति शेषः । तेन पूर्वरूपसिद्धिः ॥ इत्यवश्यं वक्तव्यमिति । हरयोऽस्य संन्तीति मनुषि 'छन्दसीरः' इति कृते हरिवच्छब्दात्सौ तल्लोपे पुनस्तकारलोपे 'मनुवसोः-' इति रुत्वे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादुत्वाप्राप्तौ तस्य सिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ।

(६०९१ आनर्थक्ये दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यथा हरिवो मेदिनमिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा-हरिवो मेदिनं त्वा-इत्यत्र संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति ॥

(सूत्रप्रयोजने सिद्धान्तभाष्यम्)

स एव तर्हि दोषः-सैषोभयतस्पाशेति ।

तस्मादशक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विशातुम् । न चेद्विज्ञायते, द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्रोश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-तिस्रोश्च ग्रहणमिति । 'अभिनोऽत्र' इत्यादावुत्वार्यमिति भावः । 'हरिवो मेदिनं त्वा' इति छान्दसवर्णवि-कारेण सिद्धमिति सिद्धत्ववचनारम्भापेक्षयैतदेव ज्याय इति तात्पर्यम् ॥

(१०७५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४०)

२५०६ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६।१।६९ ॥

(६०९२ एकदेश्युपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे कतरत्, हे कतमत् ।

किमुच्यते-डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते ?

१ पुनस्तकारलोप इति । हरिवच्छब्दात्सौ 'उमिदचाम्-' इति तुमि सोल्लोपे पुनः संयोगान्तस्य तकारस्य लोपे नकारस्य रुत्वमित्यर्थः ॥

२ संबुद्धिलोप इति । अस्मिन् सूत्रे ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते । तेन एङ्ह्रस्वात्परो यः संबुद्धेर्ह्रस्वस्य लोप इत्यर्थः सम्पद्यते । तथाच हे कतरदित्यादावन्त्यतकारस्य लोपः प्राप्नोति स प्रतिषेध इति वार्तिकार्थः ॥

(प्रदीपः) हे कतरदिति । कतर सू इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति, अद्भावश्च । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपोऽनित्यः । अद्भावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् संबुद्धिलोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु परत्वादद्भावः संबुद्धिलोपस्य बाधकः स्यादत आह—कर्तर सिति ॥ अद्भावे कृत इति । ततः परत्वात्पररूपेऽपि कृते वक्ष्यमाणरीत्या 'ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिहलः' इत्यर्थाद्धोपप्राप्तिर्विध्या ॥

(६०९३ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः ॥

किं इतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारो निवर्तते ?

नेत्याह ॥

(६०९४ पूर्वोक्ताथंसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तच्चामर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः । किमर्थम् ?

अमर्थम् । अमो लोपो यथा स्यात् । हे कुण्ड, हे पीठ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निवृत्तेऽपि वै अपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि लोपः सर्वापहारी ।

मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्—हे कुण्ड, हे पीठेति ॥

यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तच्च न लभ्यम् ।

किं कारणम् ?

अत्र हि 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' (१.१.६७, ५४) इत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपश्च सति मकारे 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि च' (७.३.१०१, १०२) इति दीर्घत्वे—हे कुण्डाम्, हे पीठाम्—इत्येतद्रूपं प्रसज्येत ॥

१ ग. ज. पुस्तकयोः 'कतसिति' इति प्रतीकं दृश्यते ॥

२ पररूपेऽपीति । वस्तुतोऽद्भावस्य द्वित्वाद्द्विलोपे पररूपाभावस्तथापि अस्मि वक्ष्यमाणं द्वित्वमनाश्रित्येदमुक्तम् ॥

३ निवृत्तत्वादिति । संबुद्धिलोपे इतरादिभ्यः प्रतिषेध इत्यस्य हेतुवाच्यमिति । अतोऽप्यनी उपपन्ना ॥

४ तच्चामर्थमिति । तत्—अपृक्ताधिकारस्य निवर्तनमर्थम्—अमो लोपो

(प्रदीपः) अकारलोप इति । अकारलोपस्यापरनिमित्तत्वात्, दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावः ॥

(उद्घोतः) नन्वलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चैः परत्वाभावेन कथं दीर्घः ? इत्यत आह—अकारलोपस्येति । न च संनिपातपरिभाषया दीर्घप्राप्तिः, तस्या अनित्यत्वात्—इत्यभिमानः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः ।

तद्धलप्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'हल्ङ्घ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' (६८) इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः ।

नैष दोषः । एङ्हस्वादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते—हे कुण्डा, हे पीठा—इत्येतद्रूपं प्रसज्येत ।

अस्मि पूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

अमीत्युच्यते, न चात्रामं पश्यामः ।

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ॥

अथ वेदमिह संप्रधार्यम्—संबुद्धिलोपः क्रियताम्, एकादेश इति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादेकादेशः ।

एवमप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति ।

अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति ।

उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ।

नोभयत आश्रयः करिष्यते ।

कथम् ?

नैवं विज्ञायते—ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेल्लोपो भवतीति ।

कथं तर्हि ?

ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति, स चेत्संबुद्धेरिति ॥

इतरादिभ्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

यथा स्यादित्येतदर्थमावश्यकमित्यर्थः ॥

५ यञः परत्वाभावेनेति । यञपरकत्वाभावेनेत्यर्थः ॥

६ अभिमान इति । तद्वीजं तु 'इतोऽन्यत्र मवृत्तिरेव दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः' इति भाष्यम् ॥

७ इतरादिभ्य इति । हे कुण्ड—हे पीठ—इत्यादिदोषवारणेऽपि हे कतर—इत्यत्र दोषस्तदवस्थ एवेति पूर्वोक्तो इतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः ॥

न चात्राममिति । मकारस्य लुप्तत्वात् ॥

अथ वेति । सत्यामेव हल्ग्रहणानुवृत्तावयं विचारः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । 'ह्रस्वात्संबुद्धेः' इत्युच्यमाने कृते चैकादेशे नास्ति ह्रस्वसंबुद्धोः पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥

ह्रस्वादुत्तरस्येति । पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् ह्रस्वान्तमेतद्वचति । संबुद्धाक्षिप्तं हि प्रकृतिरूपमेव ह्रस्वेन विशेष्यत इति तदन्तविधिः ॥

(उद्घोतः) ननु मलोपेऽकारमात्रस्य विभक्तित्वाभावोऽत आह—एकदेशेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ॥

भाष्ये—परत्वादेकादेश इति । यद्यपि एकादेशे कृते संबुद्धि-लोपस्याप्राप्त्या तस्यानित्यत्वमित्येकादेशो नित्यत्वापि वक्ष्यमाणार्थे-नोभयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्युक्तम् ॥

पूर्वं हल्ग्रहणानुवृत्त्या हे कुण्ड—इति रूपे साधिते तदनाश्रयेणेदं पक्षान्तरमिति भ्रमनिवृत्तये आह—सत्यामेवेति ॥

ननु 'नोभयत आश्रयः करिष्यते' इति प्रतिज्ञयाऽन्यतराश्रयो लभ्यते, तस्माद्ब्रह्मादुत्तरस्येत्यस्य ह्रस्वान्तादुत्तरस्येत्यर्थः कार्यः, तत्रामि पूर्वत्वेन ह्रस्वान्ताङ्गात्परत्वं हल इत्यत आह—पूर्वं प्रतीति ॥ विशेष्यासंनिधानात्कथं तदन्तविधिः ? अत आह—संबुद्ध्याक्षिप्तं हीति । प्रकृतिरूपम्—प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादीत्युप-स्थित्योपस्थितप्रातिपदिकरूपम् ॥

(६०९५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* सिद्धमनुनासिकोपधत्वात् * इति ॥

एवमपि दलोपः साधीयः प्राप्नोति ।

* दुक्करणाद्वा * । अथवा दुक्डंतरादीनामिति वक्ष्यामि ॥

* डित्करणाद्वा * । अथवा डिट्छब्दः करिष्यते ।

स तर्हि डकारः कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव, डिट्कारको निर्देशः—अद्-डुतरादिभ्य इति ॥

एवमपि लोपः प्राप्नोति ।

१ स्थानिवद्भावेनेत्यर्थ इति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादि न प्रवर्तते, तथा लोकव्यवहाराभावात् । तथाच विभक्तित्वादिकमनेन न्यायेना-नयितुमशक्यमिति स्थानिवद्भावकथनम् ॥

२ वक्ष्यमाणार्थेन । ह्रस्वान्तादुत्तरस्य हलो लोप इत्यर्थेन ॥

३ 'ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवति' इति भाष्यस्य ह्रस्वान्तादुत्तरस्येत्य-वर्धकरणे हेतुमाह—ननु नोभयत इति ॥

४ साधीय इति । अदादेशस्यानुनासिकोपधत्वे तस्येत्संज्ञायां डकार एवावशिष्यते । तथाच ह्रस्वान्तादुत्तरस्य हलो लोप इत्यर्थकरणेन दलोपः साधीयान् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

५ दुक्डंतरादीनामिति । एवं न्यासे डतरप्रत्ययान्तानां खमोः परतोः दुगागमः क्रियते । तथा च कतरग्रन्थस्य दुकि परस्य सोल्लोभः स्यादित्याशयः ॥

विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणम् । यस्माद्ब्रह्मात्सं-बुद्धिर्विहितेति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षो वाशब्दः ॥

अनुनासिकोपधत्वादिति । आदेशस्याकारोऽनुनासिक इत्संज्ञको लुप्त इति दकारोऽवशिष्यते । स च भेदाभावात्संबु-द्ध्यावयवो न भवतीति न लुप्यत इति भावः ॥

साधीय इति । व्यपदेशिवद्भावात्, यथा—हे वृक्ष-इत्यादाविति भावः ॥

दुक्करणाद्वेति । दुकि कृते 'खमोर्नपुंसकात्' इति खमो-र्लुक् क्रियते ॥

एवमपीति । अकारात् ह्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येति भावः ॥

विहितविशेषणमिति । प्रतिपादितत्वात्तदन्तविधेरह्रस्वा-न्तात्परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः । ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणात् यस्मात् ह्रस्वात्संबुद्धिर्वि-हिता तस्मादेव परस्य हलो लोप इत्यर्थोऽवतिष्ठते । तेन कतर-दित्यत्र टिलोपे कृते प्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्दकारलोपाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्वं कस्यचित्परिहारास्यानुक्तत्वात् 'उक्तं वा' इति वाशब्दोऽयुक्तोऽत आह—वक्ष्यमाणेति ॥

अकारादिति । विशेष्यासंनिधानात्तदन्ताग्रहणं मन्यते ॥

ननु ह्रस्वात्संबुद्धेर्विधानाभावेन ह्रस्वाद्विहितेत्यसङ्गतमत आह—प्रतिपादितत्वादिति ॥ ह्रस्वान्तात्परस्येति । ह्रस्वान्तात्प्रातिपदि-कात्परस्येत्यर्थः ॥ 'यस्माद्ब्रह्मात्संबुद्धिर्विहितेति तु फलितार्थकथनम्, न तु शाब्दोऽर्थ इत्याह—ततश्चेति ॥

(६०९६ एकदेशिनो विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन ।

अपृक्तलोपस्यावकाशः—गोमात्, यवमान् ।

लुकोऽवकाशः—त्रपु, जतु ।

इहोभयं प्राप्नोति—तत् ब्राह्मणकुलम्, यत् ब्राह्मणकुलम् ।

संबुद्धिलोपस्यावकाशः—अग्ने, वायो ।

लुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—हे त्रपु, हे जतु ।

लुग्भवति विप्रतिषेधेन ।

६ एवमपीति । ह्रस्वान्तादुत्तरस्य हलो लोप इत्यर्थे हि अदभ्याषे क्त्वाटिलोपे च लोपो न प्राप्नोति, तथापि तदन्तविध्यभावेऽर्थ दोषः । तदन्त-विधिमाश्रित्य च समाधानम्—यस्माद्ब्रह्मादित्यादि ॥

७ व्यपदेशिवद्भावादिति । अदादेशाकारस्यानुनासिकत्वादित्संज्ञायां लो-पेऽवशिष्टस्य दकारमात्रस्य संबुद्धिसंबन्धित्वं व्यपदेशिवद्भावेनेति भावः ॥

८ अकारादिति । अदलो डित्वाटिलोपेऽपि ह्रस्वाकारात्परत्वं दकारस्य नाशुपपन्नमिति भावः ॥

९ तदिति । अत्र तत्—यत्—इत्येवोदाहरणम्, ब्राह्मणकुलमिति तु नपुं-सकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥

१० स एवेति । त्रपु—जतु—ह्रस्वाद्येवेत्यर्थः ॥

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) हे त्रप्विति । लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्संबुद्धिगुणाभावः । 'इकोऽपि विभक्तौ' इत्यत्र त्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते—'इह किंचित् त्रपो' इति, ततो गुणेन भाव्यम् ॥

न वक्तव्य इति । न व्याख्यातव्यः ॥

(उद्घोतः) ननु लोपेनैव सिद्धे किं लुका ? इत्यत आह—लुकीति ॥ गुणेन भाव्यमिति । एवञ्च भाष्येद्वयप्रामाण्यादिकल्प इति भावः ॥

ननु 'विप्रतिषेधे परम्—'इति सिद्धेत्वाच्चायं विप्रतिषेधो वक्तव्यत्वाद्धोऽत आह—न व्याख्यातव्य इति ॥

(६०९७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा लोपलुकोर्लुगवधारणा-
यथाऽनडुह्यत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते—*लुगलोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः* ।

यथा—अनडुह्यत इति । तद्यथा—अनड्वानि-
वाचरति—अनुडुह्यत इत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते ।
एवमिहापि ॥

(प्रदीपः) कस्मादित्याह—न वेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुक् बलवान्—इत्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धा नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः ॥ अनडुह्यत इति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः ॥

(उद्घोतः) 'लुगलोप—' इत्यादि विप्रतिषेधसूत्रशेषे वार्तिकम्, वस्तुतस्तदपि न कार्यमित्याह—अन्तरङ्गानपीति । तत्र हि लुक्शब्देन सर्वोऽपि गृह्येत इति भावः । अन्यथा तद्वचनकर्तृव्यता-
प्रत्या गौरवं स्यात् ॥

(१०७५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४१)

२५०७ शोडशसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥

(योगानुपयोगप्रत्यापनभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

१ न व्याख्यातव्य इति । विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे वार्तिककृता 'लुक् लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः' इत्युक्तम्, तत्प्रपञ्चभूतमेवेह 'अपृक्तसंलुङ्लोपाभ्यां लुक्' इति वार्तिकं भगवता कात्यायनेन तत्स्मरणार्थमुक्तम् । भाष्यकारश्चात्र वस्तुतस्तयोर्विप्रतिषेधात् नैतदुदाहरणं 'लुक्लोपयण्य—' इत्यादिवार्तिकस्येत्याह—न वक्तव्य इत्यनेन । तमाशयं दर्शयितुं तद्व्याख्यानं—न व्याख्यातव्य इति । लुक्लोपेत्याद्युदाहरणत्वेनास्य व्याख्यानं न करणीयमिति कैश्यदाशयः ॥

२ भाष्यद्वयेति । हे त्रपु, इह किंचित् त्रपो—इति भाष्यद्वयप्रामाण्या-

कथम्—अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था, ता ता पिण्डानाम्—इति ?

पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

न सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णेन प्राप्नोति ॥

छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः—मधो-
गृह्णाति, मधोस्तृप्ता इवासते, इत्येवमर्थम् । तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् ॥

भवेत्सिद्धम्—अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था ।
इदं तु न सिध्यति—ता ता पिण्डानामिति ।

इदमपि सिद्धम् ।

कथम् ?

साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भवि-
ष्यति ॥

एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति ।

वक्ष्यत्येतत्—जसादिषु छन्दो वावचनं प्राङ् णौ
चङ्युपध्यायाः ॥

(प्रदीपः) नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः ॥
ता ता पिण्डानामिति । 'त-इ' इति स्थिते 'नादिचि' इति पूर्वसवर्णेदीर्घप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नोति ॥

साप्तमिक इति । 'सुपां सुलुक्—' इतीकारस्याकारे
कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णेदीर्घः क्रियते ॥ जसि गुण इति ।
'अग्रे त्री ते' इत्यत्रेति भावः ॥

(१०७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४२)

२५०८ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्

॥ ६ । १ । ७१ ॥

(तुगधिकरणम्)

(६०९८ तुकः पूर्वान्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जन-
ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं
द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । आराशस्त्रिच्छत्रम् । धाना-

दिलर्थः ॥

१ सिद्धत्वादिति ॥ अपृक्तलोपापेक्षया लुकः परत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ।

३ न वेति । अनेन हि अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगवाच्यत इत्यत्र श्रित्य विप्रतिषेधे परमिति सूत्रार्थं 'लुक्लोपयण्य—' इति वार्तिकमपि न कर्तव्यमिति सूचयति ॥

५ गृह्यत इति । अन्तरङ्गानपि विधीनिति परिभाषायां लुक्शब्देन सर्वोऽपि लुक् गृह्येत न तु सुलुगेवेत्यत्र इदमेव भाष्यं मानमित्याशयः ॥

६ छ. पुल्लके—'प्रपाशा इति' इत्येवं पाठो द्रव्यते ॥

शङ्कुलिच्छत्रम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाण-
सिच्छत्रम् ।

द्विगुस्वरः—पञ्चारत्निच्छत्रम्, दशारत्निच्छत्रम् ।

तुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायात्र
विचारः ॥

(उद्घोतः) ननु सञ्ज्ञता पूर्वान्तत्वकरणात् पक्षान्तरानु-
स्थानेन 'तुकि पूर्वान्ते' इत्युक्तमत आह—पूर्वान्तेति । पराशक्त-
पक्षयोर्वक्ष्यमाणरीत्या दुष्टत्वाद्विदुष्य पूर्वान्तः कृत इति बोधनाय
विचार इत्यर्थः । उदाहरणेषु छे च दीर्घात्पदान्तात्— इति तुक् ।
वाक्यसंस्कारपक्षे ह्रस्वस्वराभ्यां तुको नित्यत्वं मन्यते ॥

(६०९९ पूर्वान्तत्वे दोषाभावोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक्, अन्त-
रङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इह तर्हि—ग्रामणिपुत्रः, सेनानिपुत्रः, ह्रस्वत्वे
कृते तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्रामणिपुत्र इति । अत्र तुगन्तरङ्गः, ह्रस्वो
बहिरङ्गः । पूर्वत्र तुक् बहिरङ्गः, स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ ॥

(उद्घोतः) पूर्वसौदिशेषेऽपि तुल्यन्यायत्वप्रतिपादनाय दर्श-
यति—अत्रेति । 'नाजानन्तये' इति न्यायस्तु नास्त्येवेति भावः ॥

(६१०० दोषाभावोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वादेव ॥

अथवा परादिः करिष्यते ।

(६१०१ तुकः परादित्वे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गो भ-
वति । अपच्छायात् । 'वाऽन्यस्य संयोगादेः'
(६।४।६८) इत्येत्वम्प्रसज्येत ॥

(६१०२ दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विलोपवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्निचित्,
सोमसुत् । 'अपृक्तस्य' इति वेलोपो न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । अपृक्तग्रहणं न करिष्यते ।

यदि न क्रियते, 'दर्विः-जागृविः' अत्रापि
प्राप्नोति ।

अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम्, शुद्धपर-
श्चात्र विशब्दः ।

एवमपि सनुषकस्य लोपः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

(६१०३ दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इट्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः । परीतत् ।
सनुषकस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत ॥

एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) परीतदिति । तनोतेः क्विपि 'कौ च गमा-
दीनाम्—' इत्यनुनासिकलोपः । तत्र तुटि परादौ क्रियमाण इट्-
प्रसङ्गः । 'नहिदृति—' इति दीर्घः ॥

(६१०४ अभक्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अभक्ते स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यभक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति—दधि-
च्छादयति, मधुच्छादयति 'तिङ्ङतिङः' (८।१।२८)
इति निघातो न प्राप्नोति ।

ननु च तुगेवातिङ् ।

न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नञ्वियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ।
नञ्वियुक्ते इवियुक्ते वाऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विशा-
यते, तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा—अब्राह्मणमानये-
त्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति, नासौ लोष्टमानीय
कृती भवति । एवमिहापि 'अतिङ्' इति प्रति-
षेधादन्यस्मिन्तिङ्सदृशे कार्यं विशास्यते ।

किं नान्यदतिङ्—तिङ्सदृशम् ?

पदम् ॥

१ पराशक्तपक्षयोरिति । तुकः परादित्वम्, अभक्तस्तुक्—इति पक्षयोः ।

२ 'पुत्र इति ह्रस्वत्वे' इति छ. पाठः ।

३ पूर्वसौदिशेषेऽपीति । आराधयिच्छत्रमित्यादिपूर्वोदाहरणेषु छेचे-
त्यादिना तुक्, अत्र ह्रस्वस्य पितृत्यादिनेति विशेषेऽपीति भावः ॥

४ बहिरङ्गेति । ग्रामणिपुत्र इत्यत्र ह्रस्वानन्तरं तुकः प्राप्तिरनेन सूत्रेण ।
तत्र—अन्तरङ्गे तुकि कर्तव्ये जातस्य ह्रस्वस्यासिद्धत्वाच्च न भवति । आराध-

यिच्छत्रमित्यादावन्तरङ्गो ह्रस्वः । तत्र ह्रस्वे कर्तव्ये जातस्य तुकोऽसिद्धत्वाच्च
भवत्येवेति विशेषः ॥

५ परादिरिति । आराधयिच्छत्रमित्यादौ तुकः परादित्वेऽन्तरङ्गपरिभा-
षाश्रयणं विनाऽपि न दोषः । परादित्वेऽपि ग्रामणिपुत्र इत्यत्र तुटो वारण-
मन्तरङ्गपरिभाषैव ।

६ दधिच्छादयतीति । भस्याभक्तत्वे दधिपदाद्युक्तं व्यञ्जनेनाभ्यवहितं
तिङ्ङन्तं नास्तीति निघातो न प्राप्नोति ॥

(१०७८ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४३)

२५०९ संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥

(प्रदीपः) परो यः सन्निकर्षो वर्णानाम्-वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता, हादाविरामो वा । हादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते । तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्यते तदा संहिता । सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया । ततश्च 'अग्निचित्-अत्र' इत्यादाविकाराकारयोस्तवर्गायेण विच्छेदात्संहिताभावाद्य-णोऽप्रसङ्गादिर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः ॥

(उद्घोतः) सूत्रप्रयोजने ज्ञाते तत्प्रत्याख्यानं सुज्ञानं भवतीति आदौ सूत्रप्रयोजनं दर्शयति—परो य इति । वर्णानाम्-इति प्रत्यासत्तिलभ्यम् ॥ उत्कृष्टत्वापरपर्यायं परस्वमुपपादयति—वर्ण-शून्येनेति । तेनापीत्यर्थः ॥ ततश्चेति । निरन्तरवर्णद्वयविषय-संहिताया ग्रहणादित्यर्थः । संहितायाम्-इति विषयसप्तमी । तेने-गर्चीनैरन्तर्येणोच्चारणे एव यण, न तु वर्णव्यवधाने, नापि तद्वहित-कालव्यवधाने इति भावः । 'इत्याहुः' इत्यस्मिन्बोधं तु संहिता-ऽधिकारवर्हितानां व्यवधानेऽप्रवृत्त्यर्थं निर्दिष्टग्रहणमावश्यकमिति सूत्रमतमिति ॥

(योगानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथम् ?

अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्-व्यापकम्, औप-श्लेषिकम्, वैषयिकम्—इति ।

शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भ-वितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । 'इको यणचि' (६।१।७७) अचि उपश्लिष्टस्येति ।

तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भवि-ष्यति ॥

(प्रदीपः) त्रिप्रकारमिति । आद्यास्त्रयो भेदाः, तद्वेदाना-न्वानन्त्यामेत्याहुः ॥ व्यापकमिति । यथा-दग्नि सर्पिः, तिलेषु तैलमिति ॥ औपश्लेषिकमिति । यथा-कटे तिष्ठति, मधु-रायां वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः ॥ वैषयिकमिति । यथा-खे शकुनयः, गुरौ वसतीति ॥ अन्यदत उपश्लेषादिति । ननु च 'आर्धधातुके' इत्यादौ

विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् कथमिह संबन्धान्तराभावः ? उच्यते—यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वा-पर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्य आश्री-यमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम् । तत्र 'इको यणचि' इत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते, न तु सामान्यमिति न कांश्चेदेषः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम्, व्यवहितयोः पक्षेषाभावादुपश्लेषनिमित्तकार्याप्रसङ्गात् । संहिता-ऽधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञाऽपि प्रयोजनाभावात् प्रत्याख्यातैव ॥

(उद्घोतः) तद्वेदानां त्विति । उपकारभेदादिति भावः ॥ कटे तिष्ठतीति । औपश्लेषिकशब्देन संयोगसमवायमूलको गौण आधारः सर्वोऽप्युच्यत इति तद्भावः । व्यापकाधार एव मुख्य आधार इति 'स्वरितेन'—'साधकतम'—इति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । अत एव 'मासेऽतिक्रान्ते यदीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्' इति 'तत्र च दीयते'—इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'गङ्गायां घोषः' इत्य-प्यौपश्लेषिकमधिकरणम् । उप-समीपे श्लेषः—संबन्धस्तत्कृतमौप-श्लेषिकम् । किंच श्लेषस्य—मुख्यस्य सर्वाधारव्याप्तिरूपस्य समीपं—यत् आधारीययत्किञ्चिदवयवव्याप्तिरूपं तत्कृतमौपश्लेषिकम्, यथा—कटे आस्त इति । गौणमुख्यसाधारण्येन त्रेधा विभागो भाष्ये । सर्व-ज्ञेदं सप्तमीवाच्यमेवेति 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ न प्रकृतेर्नापि प्रत्य-यस्य लक्षणोति बोध्यम् । 'खे शकुनयः' इत्यादौ आकाशकल्पित-देशसंबन्धाद्वैषयिकत्वम् । 'गुरौ वसति' इत्यत्र शिष्यस्य गुरुधीनायां वृत्तौ वैषयिकमधिकरणत्वं बोध्यम् । संयोगसमवायसंबन्धेन च आधारस्तदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकमिति तत्त्वम् ॥

(भाष्ये) अचि उपश्लिष्टस्येति । अन्तसमीपस्येत्यर्थः । यत्तु अचि सति यण भवतीत्यर्थ इति, तत्र; एवं हि यत्र कापि अन्तसत्तामादाय यणापत्तेः । न च 'तस्मिन्'—इति परिभाषया निर्वाहः । यस्यां क्रियायां तस्यान्वयस्तत्क्रियाकर्तृविधेयतया तेन पौर्वापर्यासंभवात्, पूर्वस्येति षष्ठ्या अनन्वयाच्च, तस्यान्यत्रान्वयोऽन्यत्र तस्मिन्पितृपूर्व-त्वान्वय इत्यस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वाच्च । तस्मादुपश्लिष्टपदाध्याहारेण सप्तमीत्वे च युक्तम् । 'उपपदविभक्तेः'—इति न्यायेन 'यस्य च भावेन'—इत्यस्याप्राप्तेश्च । स्पष्टं चेदं 'तत्र च दीयते'—इति सूत्रे कैयटे । ईतदेवाभिप्रेत्य 'श्राद्धलोपः' इत्यत्र वक्ष्यति—'नैषा पर-सप्तमी, किं तर्हि ? सत्सप्तमी' इति ॥

१ व्यापकाधार एवेति । एवञ्च व्यापकशब्देन संयोगसमवायमूलको मुख्य आधारः सर्वोऽप्युच्यते, तदेव व्यापकमधिकरणम् । संयोगसमवायमूलको गौण आधारः सर्वोऽप्यौपश्लेषिकमधिकरणम् । तदतिरिक्तं सर्वमपि वैषयिक-मधिकरणमिति विभागः ॥

२ 'तस्य'शब्दस्य पाठः ख. ग. झ. पुस्तकेषु न ।

३ लक्षणोतीति । वैयर्थ्यकरणमते व्यापकः शब्दो नास्तीति गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणां विनाऽपि शक्यैव बोध इति भावः ॥

४ 'आकाशकल्पित'—इति ज. पाठः ॥

५ तस्य—अचीति सप्तम्यन्तपदस्य । अचि सति यण भवतीत्यत्राचीति सप्त-म्यन्तपदस्य भवनक्रियायामन्वयेन तत्क्रियाकर्तृधेये विधेयतया तेन सहाभि-

त्यस्य पौर्वापर्यासंभवः । कथञ्चित्पौर्वापर्यास्येणोऽपि भजनव्यवहितपूर्वो बणित्वार्थः स्यात्तेन च पूर्वस्येति षष्ठ्या अनन्वय इति भावः ॥

६ तस्यान्यत्रेति । तस्य—अचीति सप्तम्यन्तपदस्य यणभेदात्त्वयः, पूर्व-स्येति पदस्य च इक इति षष्ठ्यन्तेनान्वय इति तु व्युत्पत्तिविरुद्धमिति भावः । वस्तुतस्तु 'निर्दिष्टे' इत्यस्य कारकविभक्त्यधिकरणसप्तम्यन्तत्वेनाधिकरणसप्त-म्यन्त एव तस्मिन्पि परिभाषाप्रवृत्तिरिति सत्सप्तम्यां नात्रास्याः प्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । अत एव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः, कृतीत्यस्य सत्सप्तमीत्वादिति श्राद्धलोपसूत्रोद्घोते स्पष्टम् ॥

७ एतदेवाभिप्रेत्य—कारकसप्तम्यामेवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति-भिप्रेत्य ॥

आर्धधातुक इत्यादाविति । द्वितीयाध्यायस्ये इत्यर्थः ॥ यदा सामान्यस्येति । यत्रोपश्लेषासंभवः, यथा—सामान्यस्य शब्दार्थत्वे, तत्र विषयसप्तमी । तत्संभवे त्वोपश्लेषिक्येवेति भाष्याशय इति भावः ॥ विशेषस्य त्विति । व्यक्तेरित्यर्थः ॥ व्यवहितयोरिति । शुद्धकालव्यवाय एवोपश्लेषाभावे वर्णव्यवाये सुतरां तदभावः । अव्यवहितसामीप्यस्यैवोपश्लेषपदार्थत्वात्, तस्यैव सप्तमीनियामकत्वादिति तात्पर्यम् । अर्धग्रहे तु संप्रदाय एव शरणम् ॥

(१०७९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४४)

२५११ आङ्माडोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ किमर्थमाङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः ?

(६१०५ अनुबन्धफलबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आङ्माडोः सानुबन्धकयो-
र्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रति-
षेधसंप्रत्ययार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते—आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः, माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः ।

इह मा भूत्—आ छायामानयति । प्रमा छन्दः ॥ (प्रदीपः) आङ्माडोरिति । कर्मप्रवचनीयग्रहणसु-पलक्षणार्थम् । तेनेषदर्थस्याप्याङो ग्रहणम्, ईषच्छाया—आ-च्छाया—इति । वाक्यस्मरणयोस्तत्वाकारस्येह ग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति—आच्छाया, आछायेति ॥

(उद्ध्योतः) तेनेषदिति । 'आङोषदर्थे—' इति वार्तिकादिति भावः ॥ सानुबन्धकग्रहणव्यावर्त्य दर्शयति—वाक्येति । 'आ छायाम्' इति भाष्योदाहरणे आकारेण स्मृतिः सूच्यते । तद्विषयनिर्देशादुच्यते । आ—स्मृतं, छाया—तत्साधनमानयतीति भाष्योदाहरणार्थः ॥ विकल्प इति । 'पदान्ताद्वा' इत्यनेन । (भाष्ये) प्रमा—इत्यत्र प्रपूर्वात्माङः 'आतक्षोपसर्गे' इत्येह । अत्र यद्यपि धातुर्छिन्त, तथापि यावन्तो न छिदिति भावः । एतेनाङिन्माशब्दो निषेधार्थोऽव्ययम्, तेन 'मास्तु' इत्यादिसिद्धिरिति नव्योक्तमपास्तम्, एतैर्द्वा-व्यावरोधात् ॥

(१०८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४५)

२५१२ दीर्घात् ॥ ६ । १ । ७५ ॥

(१०८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४६)

२५१३ पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७६ ॥

(६१०६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां
छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वजनस्य छत्रम्, विश्वजनस्य च्छत्रम् । न छायां कुरवोऽपराम्, न च्छायां कुरवोऽपराम् ॥

(१०८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ४७)

२५१४ इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

(यणोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

इग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अग्निचिदत्र, सोमसुदत्र ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । जश्त्वमत्र बाधकं भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) इग्रहणमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥ जश्त्वमत्रेति । परत्वादिति भावः । उभयोरप्यनित्यत्वा-
दस्ति विप्रतिषेधः । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या यणोऽनित्यत्वम्,
जश्त्वस्य तु कृते यण्यप्राप्त्या ॥

(प्रत्याक्षेपकश्लोकभाष्यम्)

जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य

असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्रा-
प्नोति ॥

(प्रदीपः) जश्त्वमिति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति जश्त्व-
स्यासिद्धत्वात् सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र
निष्प्रतिद्वन्द्विनं प्राप्तं पश्य ॥

१ द्वितीयाध्यायस्ये इति । न तु षष्ठाध्यायस्ये इत्यर्थः । तत्र हि पर-
लक्षणाशयम् ॥

२ सामान्यस्येति । जातेरित्यर्थः ।

३ शुद्धकालेति । यत्र कैवल्यकालव्यवायेऽप्युपश्लेषाभावात्तत्र वर्णव्यवाये
सुतरादुपश्लेषाभाव इत्यर्थः ॥

४ अवग्रहे त्विति । अत्र कालव्यवायेऽपि औपश्लेषिकसप्तमी संप्रदा-
याङ्गवति ॥

५ 'आ छः । प्रमा छन्दः' इति क. । 'आ छाया—आच्छाया । प्रमा
छन्दः—प्रमा च्छन्दः' इति छ. पाठः ॥

६ इत्यस्मिन् । स्त्रीत्वादुक्तान्तादित्यपि बोध्यम् ॥

७ एतद्भाष्येति । माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थ इति भाष्यविरोधादिति
भावः ॥

८ विश्वजनादीनामिति । छे वेति नित्यतुम्भिवारणार्थं विकल्पोपसंख्या-
नमित्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिदर्शकश्लोकभाष्यम्)

यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

यश्चापदान्तो हल् अचश्च पूर्वस्तस्य प्राप्नोति ।
पचतीति ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) यश्चेति । पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्त-
हलोऽपि यण् स्यादेवेत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

दीर्घस्य यण्

दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि ।

तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘दीर्घात्-पदान्ताद्वा’ (७५, ७६) इति ।

तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः षष्ठीं
प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ (११, १६६)
इति ॥

भवेत्सिद्धम्—कुमार्यत्र, ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति ।

इदं तु न सिद्ध्यति—दध्यत्र, मध्वत्रेति ॥

(प्रदीपः) अचीत्येषेति । अकृतार्था सप्तमी ‘दीर्घात्’
इति पञ्चम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पने कृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रक-
ल्पिकेति भावः । पूर्वत्र तु ‘छे’ इति सप्तम्याः ‘छे च’ इत्यत्र
कृतार्थाया अपि ‘दीर्घात्’ इति पञ्चम्या ‘शास्त्रासाह्या—’ इत्या-
देशोपकात् षष्ठी न प्रकल्पिता ॥

(उद्घोतः) ननु ‘दीर्घात्’ इति पञ्चमी अचीति सप्तम्या एव
षष्ठीं किं न कल्पयति ? इत्यत आह—अकृतार्थेत्यादि ॥ नन्वेतेनैव
न्यायेन दीर्घादिति पञ्चमी ‘छे’ इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेदत
आह—पूर्वत्र त्विति । किन्तु शापकात् ‘दीर्घात्’ इति पञ्चम्या एव
षष्ठी कल्पितेति भावः ॥ शास्त्रासेति । अन्यथा ‘शास्त्र’ इति
स्यादिति भावः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानपक्ष एव ज्यायानिति तात्पर्यम् ॥

(अतिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

ह्रस्व इति प्रवृत्तं

ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

१ यश्चेति । यदि पदान्ते जश्त्वं यणोऽपवादस्तर्ह्यपदान्ते पचतीत्यादौ
यण् स्यादिति भाष्याशयः ॥

२ शास्त्रेति निर्देशस्य शापकत्वमुपपादयति—अन्यथेति । यदि दीर्घ-
स्वरस्य ह्रस्वः स्यात्तदा ‘शास्त्रासा’ इत्येवं निर्देशः स्यादिति भावः ॥

३ ननु पदान्ताद्वैत्येन विकल्पविधानात्तात्र तुगिति ‘शास्त्रा’ इति निर्देशो
नानुपपन्न इत्याद्युक्त्यामाह—वैकल्पिकेष्विति ॥

४ ‘प्रकृतं’ इति क. पाठः ॥

५ ‘दीर्घात्पदान्तात् ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पे’ इति ट. पाठः ॥

६ इको यणचि सूत्रे दीर्घाद्विजुवर्तमाने दध्यनेत्यादौ यण् न स्यादिति
तद्वारणार्थमत्र ह्रस्वग्रहणमपि ‘ह्रस्वस्य पिति—’ इति सूत्रादनुवर्तत इत्युच्यते,

क प्रकृतम् ?

‘ह्रस्वस्य पिति कृति’ (७१) इति ।

यदि तदनुवर्तते दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्य-इति
ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वादपीति । ‘छे च’ इत्यस्य तु अपदान्तो
ह्रस्वोऽवकाशः—इच्छति, गच्छति-इति ॥

(उद्घोतः) ननु ‘पदान्ताद्वा’ इत्यत्रानुवृत्त्या ह्रस्वस्य विक-
ल्पेन तुग्विधाने ‘छे च’ इति नित्यतुगनवकाशोऽत आह—छे
चेत्यस्य त्विति ॥

(दोषवारकश्लोकभाष्यम्)

संबन्धवृत्त्या

संबन्धमनुवर्तिष्यते—

‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ (७१) ।

संहितायाम् (७२) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘छे च’ (७३) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘आङ्माङोश्च’ (७४) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘दीर्घात्पदान्ताद्वा’ (७५-७६) ह्रस्वस्य पिति
कृति तुक् ।

ततः ‘इको यणचि’ ह्रस्वस्येति वर्तते, पिति कृति
तुगिति निवृत्तम् ॥

इह तर्हि प्राप्नोति—चयनम्, चायकः, लवनम्,
लावकः ।

अयादयोऽत्र बाधका भविष्यन्ति ॥

इह तर्हि प्राप्नोति—खट्वेन्द्रः, मालेन्द्रः, खट्वै-
लका, मालैलका ।

(प्रदीपः) संबन्धमिति । यथेवं ‘छे च’ इत्यत्रापि
दोषः, पितिकृतीति संबन्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावप्रस-
ङ्गात् । नैष दोषः । ‘छे च’ इति समुच्चयस्य चशब्देन स्योत-
नाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग् भवति । तदेवं ह्रस्वदी-
र्घयोर्यण्विधानात् द्रुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वाच्चार्थ इत्यग्रहणेन
ह्रस्व्यावृत्त्यर्थेन ॥

चयनमिति । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणेन प्रवर्तितं
तन्वमिति एचोऽपि यणादेशोऽयादयश्च पर्यायेण प्रवर्तन्त ॥

अयादयोऽत्रेति । द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभौत-
संदिग्धासंदिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येव ॥

तथा च मध्ये पदान्ताद्वैत्यत्रापि ह्रस्वपदानुवृत्तौ छे चेति पृथक्पक्षस्य वैरक्षण्यं
स्पष्टमेवेत्यत आह—अपदान्त इति ॥

७ ‘ततः’शब्दो न क. ट. पुस्तकयोः ॥

८ ‘आवाहयोऽत्र’ इति क. पाठः ॥

९ सम्बन्धानुवर्तने दोषमाक्षिपति—यथेवमिति ॥

१० भाष्यकृदुक्तं चयनमित्यादौ दोषं पक्षविशेष इत्याह—व्यक्ताविति ।
जातिपक्षे तत्र दोष इति भावः ॥

११ ‘आवाहयोऽनेति’ इति ट. पाठः ॥

१२ ‘उत्सर्गापवादः संदिग्धत्वाश्रयः’ इति क. पाठः ॥

१३ अस्त्येवेति । व्यक्तावपि पदार्थेऽपवादोत्सर्गो धाव्यत एवेति भावः ॥

(उद्घोतः) हुतस्य प्रकृतिभावस्येति । अहुतवद्भावे त्वहुत-
शब्दस्य पर्थुदासवृत्त्या ह्रस्वदीर्घपरत्वेन तत्कार्यातिदेशात् हुतस्या-
सिद्धत्वाच्च न दोष इति भावः । यत्तु तत्र पर्थुदासे 'अग्नी
इति' इत्यादौ प्रगृह्याश्रय-प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादहुतवद्भावेन
दीर्घादिकं स्यादिति, तन्न; अहुतवद्भावस्य शब्दतः 'इति' रूपपदसापे-
क्षत्वेन तदपेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वादिति दिक् ॥
नन्वनवकाशैरयादिभिर्बाधात् कथमत्रापत्तिः ? इत्यत आह—व्यक्ता-
विति ॥ द्रव्येऽपीति । अपैवादलु स्वविषयेऽसन्दिग्धत्वेन तात्पर्य-
वान्, उत्तरंस्तु तदतिरिक्तविषयो वा तद्विषयोऽपि वेति सन्दि-
ग्धोऽसंदिग्धेनापवादेन स्वविषयतिरिक्तविषयः कल्प्यते । एवं चाप-
वादविषयव्युत्पत्तिरिक्तव्यक्तिविषयलक्षणानामेवोपप्लव इति भावः ॥

(भक्तिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

गुणवृद्धिर्बाध्यम् ॥

गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इकोऽचि यणेव यथा
स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ?

शाकलम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं
चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) स न वक्तव्य इति । इग्रहणमन्तरेणापि
इको यणि सिद्धे पुनरिग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वा-
द्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते । तेन सिन्नित्यसमा-
सयोर्धनादेश एव, अन्यत्र तूभयम् ॥

(उद्घोतः) नन्वेतन्निग्रहणेन सिन्नित्यसमासयोः कथं शाकल-
प्रतिषेधो लभ्यते ? अत आह—इग्रहणमिति । तच्च वान्यभेदेन
नियमार्थम् । तत्र 'इक एव-अच्येव' इति च न नियमः, फलभा-
वात्, किं तु यणेवेति । स च नियमः शाकल्यारम्भसामर्थ्याच्छब्द-
विशेषविषय एवेति भावः ॥

(११०७ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यणादेशः हुतपूर्वस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशः हुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम् ।
अग्ना३इ इन्द्रम्—अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३उ उदकम्—
पटा३बुदकम् । अग्ना३इ आशा—अग्ना३याशा ।
पटा३उ आशा—पटा३वाशा ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

असिद्धः हुतः, हुतविकारावितौ ॥

(प्रदीपः) अग्ना३यि इन्द्रमिति । 'अग्ने इन्द्रम्' इति

स्थिते 'एचोऽप्रगृह्यास्य' इति पूर्वस्यार्थस्य मात्राया आकार
आदेशः, स च हुतः । उत्तरस्य त्वर्धस्य मात्राया इदुतौ । उदा-
त्तत्वमाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति ॥

हुतविकाराविति । हुतसहितौ विकारावित्यर्थः । यद्यपि
स्वतोऽसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि हुतसिद्ध्या तयोः सिद्धत्वं
प्रतिपादयितुं हुतासिद्ध्या तयोरसिद्धत्वमुच्यते । वार्तिकारम्भे
तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम् ॥

(उद्घोतः) हुतपूर्वत्वमिदुतोर्देशयति—एच इति ॥ अर्धस्य
मात्राया इति । मात्रारूपार्थस्येत्यर्थः । 'स च हुतः' इत्यनेनेदुतो-
रमुतत्वं ध्वनयति ॥ युगपद्भवतीति । त्रिपाद्यां शेषनिघाताप्र-
वृत्तेरिति भावः ॥

ईदुतौ न हुतस्य विकारावत आह—हुतसहिताविति ॥

नन्विदुतोः स्वत एवासिद्धत्वात्पुनरुदात्तसिद्धत्वकथनमयुक्तमत
आह—यद्यपीति ॥ ननु वार्तिकारम्भेऽपि इदुतोरसिद्धत्वात्कथं
सिद्धिः ? अत आह—वार्तिकारम्भे इति ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं 'हुतप्रगृह्या अचि-' (६।१।१२५) इति
हुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्विति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) स्वरसन्धिष्विति । सन्धिः—संहिता,
तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः ॥

यद्यमिति । ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये हुतस्याश्रय-
णात्सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? नैष दोषः । अनेककल्पना-
संभवेऽपीष्टसिद्धयर्थमियमेव कल्पनाऽऽश्रीयते । स्वरसन्धिकार्येषु
सिद्धं हुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) तत्कार्येष्विति । सन्धिशब्देन संहिताकार्यमुप-
चारादुच्यत इति भावः ।

अनेकेति । हुतशब्दस्य हुतस्यानिनि लक्षणेत्यादीति भावः ॥
ननु हुतस्य सिद्धत्वेऽपि कथमिदुतोः सिद्धत्वम् ? अत आह—हुत-
प्रकरणमिति ॥

१ 'अहुतवदुपरिष्ठिते' इत्यनेन कार्यातिदेशे दोषमाक्षिपति—यस्य
तमेति ॥

२ उत्सर्गापवादयोः संदिग्धासंदिग्धत्वमुपपादयति—अपवादस्त्विति ॥

३ 'गुणवृद्धिर्बाध्यः' इति छ. पाठः ॥

४ इको यणचि—इति सूत्रस्य नियमार्थत्वे नियमकथं सम्भवति, तत्र
नियमद्वयव्युदासमाह—फलाभावादिति ॥

५ ननु यणादेशसिद्ध्यभावे 'असिद्धः हुतः' इत्येतदपेक्षया 'असिद्धा-
विदुतौ' इत्येव भाष्यकृदुत्तरं युक्तमत आह—यद्यपीति । सिद्धः हुत इत्यादि
समाधानापेक्षया तादृशमुत्तरमिति भावः ॥

६ आश्रयणादिति । हुतमाश्रित्य प्रकृतिभावविधानात्प्रकृतिभावे कर्तव्ये
हुतस्य सिद्धत्वं स्यात्, ननु सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्वितीत्यर्थः ॥

७ अनेककल्पनासु कल्पनामाह—हुतशब्दस्येत्यादि ॥

(६१०८ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) दीर्घेति । अमा३ यिन्द्रमित्यादौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घः प्राप्नोति । अमा३याशेलादौ तु 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति प्रकृतिभावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते स्मृतपूर्वस्य यणादेशः—'तयोर्ध्वावचि संहितायाम्' (८।२।१०८) इति, तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति ॥

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति ।

अवश्यमिदं वक्तव्यं यौ स्मृतपूर्वाविदुतावसुत-
विकारौ तदर्थम् । भो३ इ इन्द्रम्—भो३ यिन्द्रम् ।
भो३ इ इह—भो३ यिहेति ॥

यदि तद्व्यस्य निबन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम् ।
तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सति
'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' (८।२।४) इत्येष स्वरः प्रस-
ज्येत । तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्,
इदं न वक्तव्यम् ।

ननु चोक्तम्—इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्, यौ स्मृत-
पूर्वाविदुतावसुतविकारौ तदर्थम्—भो३ यिन्द्रम्,
भो३ यिहेति ।

छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति ।

यत्तर्हि न छान्दसम्—भो३यिन्द्र भो३यिहेति
साम गायति ।

एषोऽपि छान्दसि दृष्टस्यानुप्रयोगः क्रियते ॥

जडत्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य

यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

दीर्घस्य यण इह इति प्रवृत्तं

संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ १ ॥

नित्ये च यः शाकलभाक्समासे

तदर्थमेतद्गवांश्चकार ।

सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदस्मिन्

पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

(प्रदीपः) भो३ यिन्द्रमिति । भोशब्दस्य वर्णव्यत्य-
येन छान्दसः स्तुतः । इकारो निपातः, तस्य 'निपात एका-
जनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञा, 'स्तुतप्रगृह्या अचि—' इति प्रकृतिभावे
प्रति यण्विधानम् ॥

अनेन हीति । खरे कर्तव्येऽस्य यणः सिद्धत्वात् 'तयो-
र्ध्वाव—' इत्यनेन तु यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति
खरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः ॥

दृष्टानुविधिरिति । 'सर्वे विधयश्छान्दसि विकल्पन्ते'
इति प्रकृतिभावसवर्णदीर्घत्वाभावे यण भविष्यतीत्यर्थः ॥

एषोऽपीति । छान्दसस्येदमनुकरणम्, साम्नो नाम-
धेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । गीतिरहितश्च स्वरूपमात्रमनुक्रियते—
इति अनुकरणे गीत्यभावः ॥

सामर्थ्ययोगादिति । शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्था-
पनाच्च किञ्चित्—पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्र वक्तव्यमिति । अत्र वार्तिके कृते
'तयोर्ध्वाव—' इति सूत्रं न कार्यमिति लाघवमित्यर्थः ॥

तत्र विनिगमनाविरहं शङ्कते—(भाष्ये) ननु चेति ॥

अत्रत्यस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयति—(भाष्ये) अवश्यमिति ।
कञ्चित् 'तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति—इतीदं न वक्तव्यं
भवति । अवश्यमिदम्' इत्येव पाठः ॥

छान्दसः स्मृत इति । गीतिवशात्स्मृत इति हरदत्तः, तत्र;
भो३यिहेत्यनुकरणे गीत्यभावेऽपि स्मृतदर्शनात् । अत्र हि 'तयो-
र्ध्वाव—' इति सूत्रस्य न प्राप्तिः, तत्र पूर्वसूत्रविहितयोरेव तयोरित्यनेन
परामर्शोदिति भावः । 'अस्मृतविकारौ' इति भाष्यस्य स्मृत-
सहितविकारभिन्नावित्यर्थः ॥

अस्य यण इति । एतत्प्रदेशविहितस्येत्यर्थः ॥ तेन पुनर्—इति
व्याचष्टे—तयोर्ध्वाविति ॥

ननु छान्दसि दृष्टस्याप्यनुविधानं लक्षणेन कर्तव्यमत आह—
सर्वे विधय इति ॥

छान्दसस्येति । अनुकार्यरूपमङ्गमिया हि कृतस्मृतस्यैवैदमनु-
करणमिति भावः ॥ साम्नोऽनुकरणे कथं गीत्यभावोऽत आह—
गीतिरहितं चेति ॥

पदमात्रमपीति । यत्र तु प्रत्याख्यायते तत्र स्पष्टप्रतिपत्त्याभेव
प्रयोजनम् । प्रत्याख्यानं तु तत्सामर्थ्याच्चाश्रयणेन शुष्कतर्कविरुद्ध-
कल्पनाकरणाभावायेति द्रष्टव्यम् । एवं प्रयोजनाकथनेऽपि बोध्यमिति
भावः ॥

(१०८३ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ४८)

२५१६ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६।१।७९ ॥

(आयाद्यादेशाधिकरणम्)

(६१०९ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वान्तादेशे स्थाननिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वान्तादेशे स्थाननिर्देशः कर्तव्यः ।
ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारौकारयोर्मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) चान्तादेश इति । पूर्वत्र स्थानिवि-
शेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात् । इह तु निमित्ताभावात्तन्ना-
भाभावः ॥

(उद्घोषः) चान्तोयीतिसुत्रस्य भाष्यं कैयटश्च 'स्थानेऽन्तर-
तमः' इति सूत्रे व्याख्यातम् । 'गव्यूतिः' इत्यत्र 'लोपः शाक्यस्य'
इति लोपस्तु न, छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । अध्वपरि-
माणेऽपि संज्ञात्वभङ्गपत्तेर्न वलोपः । यथा रघुनाथशब्दे नित्यस्यापि
णत्वस्याभावः । ध्वनितं चेदं 'भूयोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रे भाष्य
इति दिक् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । चान्तग्रहणं न करिष्यते । एवो यि
प्रत्ययेऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।

यदि चान्तग्रहणं न क्रियते—चेयम् जेयम्-
इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८१) इत्येतन्निय-
मार्थं भविष्यति—क्षिज्योरेवैच इति ।

तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति—क्षेयं
पापम्, जेयो वृषल इति ।

उभयतो नियमो विज्ञास्यते—क्षिज्योरेवैचः, त-
योश्च शक्यार्थ एव—इति ।

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—लव्यम्, पव्यम्,
अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम् ।

तुष्यजातीयस्य नियमः ।

कश्च तुल्यजातीयः ?

यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् ।

कथं जातीयकः क्षिज्योरेच् ?

एकारः ।

एवमपि रायमिच्छति—रैयति, अत्रापि प्राप्नोति ।

रायिदृष्टान्दसः, दृष्टानुविधिदृष्टान्दसि भवति ॥

(प्रदीपः) उभयतो नियम इति । योगविभागाश्रय-
णादिति भावः ॥

रायिदृष्टान्दस इति । एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दो-
द्भाषुरिति लक्ष्यते । अथवा क्यच्पर एव रायिदृष्टान्दस
इति व्याख्यायते ॥

(६११० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोर्यूतौ छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । गोर्यूति-
मित्येवान्यत्र ॥

(६१११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । गव्यूतिमध्वानं गतः । गोर्यूतिमित्येवा-
न्यत्र ॥

(१०८४ नियमसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ४९)

२५१७ धातोस्तन्निमित्तस्यैव

॥ ६।१।८० ॥

(एवकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिराख्यमाणो-
ऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत—धातो-
स्तन्निमित्तस्यैवेति, मैवं विज्ञायि—धातोरेव तन्नि-
मित्तस्येति ।

किं च स्यात् ?

अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् । शक्यं दारु,
पिचव्यः कार्पास इति ॥

(१०८५ निपातसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ५०)

२५१९ क्रय्यस्तदर्थे ॥ ६।१।८२ ॥

(तत्पदार्थोपदर्शकभाष्यम्)

तत्—इत्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

स एव क्रीणात्यर्थः । इह मा भूत्—क्रेयं नो
धान्यम्, न चास्ति क्रय्यमिति ॥

(प्रदीपः) तदित्यनेनेति । प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात्परा-
मर्शो न युक्तः । प्रत्ययार्थपरामर्शोऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम् । तयो
हि—यदि स एवार्थः—तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदाऽवश्य-
मेव स्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्तते इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन ॥

अथ सोऽर्थो यस्यासौ—तदर्थः—शब्दः, तदा शब्दे शब्दस्य
वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति ॥

१ निमित्ताभावादिति । यथासंख्यसम्बन्धरूपनिमित्ताभावात्तन्नाभा-
भाव इति भावः ॥

२ एवकार इति । सूत्रे एवकाराभावेऽपि 'चान्तो यि—' इत्यनेनैव सिद्धे-
ऽस्य वैयर्थ्यात् नियमार्थं भविष्यति, तत्र चान्त एव, एव एव, धातोरेव,
तन्निमित्तस्येवेति नियमप्रकाराः सम्भवन्ति । आद्यौ द्वौ व्यावर्त्तमावाश्रित-
त्वाविति द्वयोश्चरमयोरेव सम्भवः प्रदर्श्यते । तन्निमित्तस्य धातोरेवेति निय-

माश्रयणे शक्यमित्यत्र शकुशब्दाद्यति तन्निमित्तं ओर्गुणोद्भाषणं न स्यात्,
स्याच्च ओषत इत्यादाविति इष्टतोऽवधारणार्थ एवकारः ॥

३ 'धान्यम्, क्रेतव्यमित्यर्थः । न चास्ति—' इति क. ट. पाठः ॥

४ अयुक्तमिति । प्रत्ययार्थपरामर्शो हि शक्यार्थः क्रय्यशब्दस्य स्यात्,
स च लोकेऽप्रसिद्ध एवेत्युक्तत्वम् ॥

५ अन्यस्यार्थस्यासम्भवं प्रदर्शयति—तथाहीति ॥

स एवेति । प्रधानस्य परामर्शसंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः । तस्मै क्रयाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते ॥ क्रयमिति । मूल्ये-
नोपादातव्यमित्यर्थः ॥ न चास्ति क्रयमिति । आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु—क्रयशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्तते इति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यत्
द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रयमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रकृतक्रयशब्दाद्यैपरामर्शे संभवति किं प्रभेनेत्यत आह—प्रकृत्यर्थस्येत्यादि ॥

गुणभूतस्येति । सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ यदापण इति । क्रेतृणां क्रयार्थं यदापणे स्थापितमित्यर्थः । तद्वद्व्यति—‘आपणे क्रयाय प्रसारितम्’ इति । अत्रापि ‘क्रयाय’ इत्यस्य ‘क्रेतृणाम्’ इत्यादिः । क्रयाभेत्वं च फलोपधानरूपं न तु योग्यतामात्रम्, ‘तदर्थे’ इति विशेषणसामर्थ्यादिति भावः ॥ भाष्योक्तोदाहरणप्रत्युदाहरण-
योरर्थमाह—मूल्येनेति । केनचित्—‘असम्भवं धान्यं दातव्यम्’ इति क्रेतारं प्रति पृष्टे, इदमुत्तरम्—‘क्रियं नो धान्यं न चास्ति क्रयम्’ इति । क्रयो नाम धान्यार्थिभिर्द्रव्यं दत्त्वा ग्रहणम् ॥ केचि-
त्त्विति । विक्रयो नाम लाभेच्छया द्रव्यग्रहणपूर्वं धान्यादिदानम् । अत्र बोधे एव विशेषः, न तु फले—इति बोध्यम् ॥

(१०८१ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ५१)

२५२० भय्यप्रवर्ये च छन्दसि

॥ ६ । १ । ८३ ॥

(१११२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । हृदय्या आपः ॥

(प्रदीपः) हृदय्या इति । हृदे भवाः, ‘भवे छन्दसि’
इति यत्प्रत्ययः । अकारस्यायादेशः ॥

(१११३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव् शरस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवादेशो भवतीति वक्तव्यम् । शरस्य
च हृदस्य चातोऽववक्तव्यः । हृदय्या आपः । शरव्या
वै तेजसम् । शरव्यस्य पशूनभिर्घातकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) शरव्यस्येति । शरशब्दस्य यति परतो-
ऽकारस्यावादेशः ॥

१ ‘चातोऽवादेशो वक्तव्यः’ इति ट. झ., ‘हृदस्य च चातोऽववक्तव्यः’
इति क. पाठः ॥

(१११४ शरव्यशब्दस्यान्यथासिद्धिकथनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शरवृत्ताद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) शरवृत्तादिति । शरशब्दः ‘शृङ्गिदि-’
इत्यौणादिकः, तस्माद्यति कृते ‘ओर्गुणः’ इति गुणे ‘वान्तो वि-
प्रत्यये’ इति वान्तादेशे च सिद्धः—शरव्य इति ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैटयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) शरवृत्ताद्वेति । शरशब्दप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(१११५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ क्रञ्जती शरुरित्यपि हृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रञ्जती शरुरित्यपि शरशब्दप्रवृत्ति-
र्हृश्यते ॥

(१११६ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ शरहस्त इति च लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरहस्त इति च लोके शरहस्तमुपा-
चरन्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे

पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(१०८७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५२)

२५२१ एकः पूर्वपरयोः ॥ ६ । १ । ८४ ॥

(एकादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

एकवचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) एकवचनमिति । ‘आहुणः’ इत्यादावेकस्या-
देशस्य सूत्र उपादानात्, संख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दोपास्त-
संख्यात्यागे कारणाभावात्, गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानि-
भेदेऽप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्थानिभेदादादेशद्वयप्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमेक-
ग्रहणमिति प्रश्नासङ्गतिरत आह—आहुण इत्यादाविति ॥ विष-
क्षायां हेतुः—शब्दोपात्तेति ॥ गुणभेद इति । गुणानुरोधेन
प्रधानादृत्तेरयोगादिति भावः ॥

२ ‘अनिघातुकः स्यात्’ इति ट. पाठः ॥

३ क. ट. पुस्तकपोरस्य वार्तिकत्वेन न पाठः ॥

(६११७ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकवचनं पृथगादेश-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवचनं क्रियते, एक आदेशो यथा
स्यात्, पृथगादेशो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति । आदेशस्य
विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च—ग्रहं संमार्ष्ट्यादौ संख्याया
अविवक्षितत्वात् स्थानिभेदाद् द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं
कृतम् ॥

(उद्घोतः) प्रधाने च ग्रहमिति । अत्र च संस्कार्यत्वात्प्राधान्यं
बोध्यम् । अत्रापि विधेयस्य गुणादेः साधुत्वेन संस्कार्यत्वात्प्राधान्य-
मित्याशयः । केचित्तु—ग्रहस्यानुवाचत्वेन तत्र सङ्ख्यायां अविवक्षेव,
अत्र तु विधेयगतत्वात्तद्विवक्षेवेति चिन्त्यमिदम् । तस्मादनन्ता-
च्छरावर्णानामत्रोद्देश्यतया प्रत्येकं तेष्वेकैकगुणवत् शब्दोपात्तपूर्व-
पररूपानुवाचभेदेनाभ्यादेशभेदः स्यात्—इति तत्प्रतिषेधार्थमेकग्रहण-
मिति भाष्याशयमाहुः ॥

(६११८ एकपदानुपयोगप्रकथनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां
द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनम् ।

किं कारणम् ?

द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक
आदेशो भविष्यति । तद्यथा—द्रव्येषु कर्मचोदनायां
द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अनयोः पूलयोः कर्तुं
कुरु, अनयोर्मृत्पिण्डयोर्धटं कुरु—इति । न चोच्यते
एकमिति, एकं चासौ करोति ॥

किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेक-
स्याभिनिर्वृत्तिर्भवति ?

(प्रदीपः) न वेति । कर्मचोदना—कर्मणः कारकस्य
किममाणत्वेन या चोदना तस्यामित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वार्तिके कर्मशब्दः कारकपरो न क्रिया-
परः । द्रव्येष्विव द्रव्यवत् । कर्मचोदनायां संबन्धिद्रव्येषु द्वित्वेऽपि
यथेकमेव निष्पाद्यते तद्वदित्यर्थः ॥ तदाह—कर्मण इति ॥

(६११९ एकपदानुपयोगसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तच्चैकवाक्यभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवाक्यभावाद्व्येषु कर्मचोदनायां

द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्य-
भावाद्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आ-
देशो भवति—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च’
(६११२०) ‘अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’ (६१
१११७) इति ॥

(प्रदीपः) एकवाक्यभावादिति । यथोपात्तविशिष्ट-
कारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यथोपात्तेति । यत्सङ्ख्याकं यद्रूपं कारकमु-
पात्तं तत्संख्याकेन तद्रूपोपात्तनान्विता क्रियैव वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥
साध्यमानेति । एवं च भूतैर्भवन्यायेन यद्रूपेण क्रियाविशिष्टस्य
साध्यत्वं बुद्धं तत्रैव संबन्धिनः सिद्धस्य साधनत्वकल्पनादेकत्वं कटस्य,
उपात्तसङ्ख्याया अविवक्षायां मानाभावादिति भावः । एवं व्याख्याने
‘एकवाक्यभावात्’ इति भाष्यसामञ्जस्यं कथमिति चिन्त्यम् । तस्मा-
दयमत्र भाष्यार्थः—एकवाक्येऽनेकसाधनकैकविधेये एकस्य विधेय-
त्वप्रतीतिः, यथा—प्रकृते वाक्ये । अत एवास्य पूरस्य कटं कुरु—अस्य
च पूरस्य कटं कुर्वति वाक्यैर्भेदेनेककटस्य विधेयत्वप्रतीतिरिति ॥

(लौकिकदृष्टान्तेनाक्षेपभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—एकवाक्यभावान्—इति ।

तत्र ।

अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्ति-
र्भवति । अर्थो वाऽस्यैकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र
भवति—इदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थाद्वा
प्रकरणाद्वा व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनो-
र्द्वावादेशौ भवतः—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च ङः’ (८११४२) ‘उभौ साभ्यासस्य’ (८११२१)
इति ॥

कथं यत्तदुक्तं—व्याकरणेऽपि हि अन्यत्र द्वयोः
स्थानिनोरेक आदेशो भवति—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि-
मवामुपधायाश्च’ ‘अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’
इति ?

इह तावत्—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च’
इति, स्तां द्वावुठौ नास्ति दोषः, सवर्णदीर्घत्वेन
सिद्धम् ।

इह—‘अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’ इति,
वक्ष्यति होतत्—अस्जो रोपधयोर्लोप आगमो
रन्विधीयत इति ॥

१ केशमटोक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सम्बन्धित्वमुपपादयति—अत्रापीति ॥
२ ननु ‘ग्रहं संमार्ष्टि’ इत्यत्र संमार्जनस्य विधेयत्वम्, न ग्रहस्येत्यत आह—
केचिदिति ॥

३ द्रव्यवदिति । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन वतिः ॥

४ न वा द्रव्यवदिति वार्तिकार्थमाह—कर्मचोदनायामिति ॥

५ भूतं भव्येति । भूतं भव्येन योजयेदिति हि न्यायस्वरूपम् ॥

६ ‘अनेकसाधनैकविधेये’ इति झ. पाठः ॥

७ ‘वाक्यभेदेनैककटस्य’ इति झ. पाठः ॥

८ ‘प्रकरणं’ इति क. ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) आगमो रमिति । तेन नासौ द्वयोः स्थाने विधीयत इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदुच्यते—अर्थात् प्रकरणाद्वेति, तन्न ।

किं कारणम् ?

एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति ।

आतश्चैकवाक्यभावात् । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुरैपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु—अनयोः पूल-योः कटं कुरु, अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुरु—इति । एकमेवासौ करिष्यति ॥

कथं यदुक्तं—व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानि-नोद्भावादेशौ भवतः—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ ‘उभौ साभ्यासस्य’ इति ?

इह तावद्—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः’—इति द्वे वाक्ये ।

कथम् ?

योगविभागः करिष्यते—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः’ ततः ‘पूर्वस्य च दः’ इति ।

इहापि—‘उभौ साभ्यासस्य’ इति, उभौग्रहण-सामर्थ्याद् द्वावादेशौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) उभौग्रहणसामर्थ्यादिति । प्राणिनिषती-त्यादौ ‘अनितेः’ इत्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे ‘साभ्यासस्य’ इत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमिति ‘उभौ’-ग्रहणमादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते—साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारौ भवत इति । तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । ‘आहुणः’ इत्यादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात् । यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरिविवक्षितत्वे हेतुः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—योगविभाग इति । भिन्नविभक्त्यु-च्चारणादिति भावः ॥

१ इत्यनेक इति । रस्य स्थाने लोप उपधायाश्च रमागम इति न द्वयोः स्थान एको विधीयत इति नानेकः स्यादित्यर्थः ॥

२ ग्राम्यमिति । ग्राम्यं पांसुलपादमित्यादिकथनं तु नायमर्थज्ञः, नापि च प्रकरणज्ञ इत्येतदवगमयितुम् । अत्र हि अनयोः पूलयोः कटं कुरु इत्यु-च्यमाने तादृशप्रकरणज्ञेनानर्थज्ञेन ग्रामीणेन एक एव कटः कियते न द्वौ तदेकवाक्यत्वादेव, नान्यत्कारणमित्याशयः ॥

३ ‘पांसुरपाद’ इति ट. ‘पांसुलपाद’ इति च. पाठः ॥

४ नञ्वेकपदप्रत्याख्यानं गुणवृद्ध्यादिविधायकसूत्रेषु स्थान्यनुकूलौ द्वावा-देशौ भविष्यतोऽत आह—आहुण इत्यादाविति ॥

५ ननु पदगौरवाद्योगविभागो गरीयानित्येवं प्रायोऽभिमुक्ता मन्यन्ते । तथा च योगविभागैकपदप्रत्याख्यानं न युक्तमत आह—भिन्नविभक्तीति । प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकत्वेन गौरवं पदगौरवादित्यादेर्मूलम् । तच्च नात्र, विभक्त्येदेनोच्चारणात्स्फुटमत्र वाक्यभेद इत्याशयः ॥

ननुभौग्रहणं स्थानिद्वयसमर्पणार्थमावश्यकमत आह—प्राणिनि-षतीति । साभ्यासस्य—इति च ‘गुणः कृतात्मसंस्कारः’ इति न्यायेनानितिविशेषणम्, न नकारविशेषणम् । एतेन प्राधान्यान्-कारविशेषणत्वेऽभ्याससहितनस्येत्यर्थेन विशिष्टस्य स्थानित्वलोभेऽपि नद्वयस्य स्थानित्वालाभः, रमागमेन रोपधयोऽरिवाभ्यासनिवृत्त्याप-त्तिश्च—इति परास्तम् । तत्रोर्ध्वत् सकृत्प्रवृत्त्यैव नद्वयस्यापि निवृत्तेः स्थान्यभावादेव पुनः प्रवृत्त्यभावेनादेशद्वयलाभार्थमुभौग्रहणमिति भावः ॥ विवक्षणादिति । शब्दोपात्तत्वाद्विवक्षैव न्याय्या, नावि-वक्षा, कारणाभावादिति भावः । विशिष्टविधिसम्भवेन विधेयगतैक-त्वविवक्षायां बाधकाभावात् । एवं यत्र विशिष्टस्योद्देश्यत्वे विरोधस्त-त्राविवक्षा । यथा—‘ग्रहं संभाष्टि’ इत्यादौ ‘प्राजापत्या नवग्रहाः’ इति नवत्वसङ्ख्याविशिष्टानामेव प्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ नन्वेवं ‘तस्या-पत्यम्’ इत्यादावपि सङ्ख्याविवक्षा स्यादत आह—यत्र त्विति ॥ लक्ष्यसिद्धिरिति । वस्तुतोऽनुवाच्यता सङ्ख्याऽविवक्षिता, विधेय-गता विवक्षितैवेति मीमांसकसरणिरेवास्माकमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

(६१२० लौकिकदृष्टान्तेनाक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययो यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः प्रा-प्नोति, यथा लोके ।

तद्यथा लोके—

‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

‘गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः’ इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

तथा ‘त्रिहृदयङ्गमाभिरङ्गिरशब्दाभिरुपस्पृशेत्’ इति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

एवमिहापि खड्गेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् ॥

६ एतेन—गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुवर्तत इति न्यायेन अनिति-रूपो गुणः—अप्रधानः कृतात्मसंस्कारः—साभ्यासस्येति विशेषणात्कृत आत्म-संस्कारो यस्य एवमूतः, तत्त्वेन ॥

७ तत्रोद्घटिति । ऋद्धोः शब्दनुनासिकेभ्योऽनेन लुक्प्रहितस्य स्थाने जायमानः शकारस्तु कं च निवर्तयति तथोभौग्रहणाभावे साभ्यासस्यानितेर्वे-जाते नकारद्वयस्यापि निवृत्तिर्जाता णकारश्चैव पठेति णद्वयार्थमुभौग्रहणमिति भावः ॥

८ साविष्येति । विवक्षायां शब्दोपात्तत्वं हेतुः, अविवक्षायां हेतुर्नास्तीति अविष्येति नेति तात्पर्यम् ॥

९ तत्रावयव इति । यथा लोके वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदेव-प्रधानं कियते नासकृत्, तथा शब्दशाब्देऽपि कसिद्धिद्वये शास्त्रार्थसम्प्रत्यय-स्यात् न सर्वलक्ष्येभ्योऽर्थः ॥

(प्रदीपः) तत्रावयव इति । व्यक्तिमुदायापेक्षया एका व्यक्तिवयवः, तत्रैव शास्त्रीयं कार्यं प्राप्नोति । तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानात्, न तु सर्वान् व्यक्तिवित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्रावयव इति । अयं भावः—सर्वान् शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकं स्यात् । यथा—‘आधानेनाग्निं संस्कुर्वीत’ इत्याद्यर्थकमाधानादिवाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकम् । अत एव पुनःपुनर्नाधानादिसंस्कारः । तत्र व्याकरणशास्त्रस्यावर्णादिवि पूर्वपरयोर्गुणो भवति, तद्वच्च साधु भवति, तच्च प्रयोक्तव्यम्—इत्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्, अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयभिन्नस्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यं वाच्यः । तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यात्—इत्यावश्यकमेकग्रहणम् । गुणादिविधिर्यथा लक्ष्यसंस्कारकस्तथा प्रयोगविधिरपि पुरुषसंस्कारक इति । तदाह—व्यक्तिमुदायेति । मालेन्द्रादिषु न स्यादिति—भाष्ये—तद्विषयः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः ॥

(११२१ लौकिकदृष्टान्तेन समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानाद् यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्, धर्मोपदेशने चास्मिन्नास्तेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते, यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥

लोके तावत्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेया—इति,

ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं च ब्राह्मणमहत्त्वैकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् ।

तथा—‘पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः’ इति,

पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् ॥

तथा—वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतूभिर्यजेतेति,

अश्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, सकृदिष्टा पुनरिज्यायां न प्रवर्तते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ‘साधुभिर्भाषितव्यम्’ इति धर्मनियमोऽनेन क्रियत इति—अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते, न तु कस्यापि देव शब्दव्यक्तावित्यर्थः ॥ अनवयवेनेति । साकल्येनेत्यर्थः ॥

तथा पूर्ववया इति । न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते, यावद्विधिरपि यथासंभविमिति दर्शयितुमुपन्यासः ॥

अश्याधाननिमित्तमिति । अश्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः, सत्यश्याधानेऽग्निष्टोमादिष्वधिकारात् ॥

(उद्घोतः) समाधत्ते—(भाष्ये)—धर्मोपदेशन इति । धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रहणम् । यदैवावे पापजनकं तन्नित्यम्, यथा—ब्राह्मणाहिंसादि । नैमित्तिकं यथा—वृद्धागमने प्रत्युत्थानम् । काम्यं—ज्योतिष्टोमादि । तत्रैतच्छास्त्रविषयप्रयोगविधेर्नित्यसमता, शास्त्रसंस्कृतशब्दप्रयोगस्य ‘नापभाषितवै’ इति श्रुत्या स्वार्भावे तदर्थकान्यशब्दप्रयोगे पापबोधनात्—इत्याशयेनाह—साधुभिरिति । ‘साधुभिर्भाषितव्यम्’ इति यत उक्तमतोऽनेन—व्याकरणेन तद्विषयो धर्मनियमः क्रियत इत्यर्थः । ‘धर्मोपदेशने’ इति कारणव्युत्पन्नं शास्त्रवाचि । ‘अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु’ इत्यनेन स्वातंत्र्यं वारयति । एवं वर्क्ष्यमाणो भाष्योक्तः फलसम्बन्धोऽपि तत्रैव—इति सर्वविषयता शास्त्रस्य बोधिता ॥

दृष्टान्तान्तरोपन्यासे प्रयोजनमाह—न केवलमिति । निषेध इति—नित्यविध्युपलक्षणम् ॥

अश्याधाननिमित्तमिति यजनक्रियाविशेषणमित्याह—बहुव्रीहिरिति ॥

(द्विविधदृष्टान्तव्यवस्थापकभाष्यम्)

उभयथेह लोके दृश्यते—अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययः, अनवयवेनापि ।

कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते ?

लभ्यमित्याह ।

कथम् ?

इह तावत्—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति, अश्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थम् । सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः—प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः

१ सिद्धं त्विति । धर्मोपदेशनेऽस्मिन् शास्त्रेऽनवयवेन—उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्तिविज्ञानात्सिद्धम्, यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च धर्मोपदेशनेषु इत्यर्थः ॥

२ अर्थप्रतिपादनायेति । विवक्षितार्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु घटादिशब्देषु सर्वेष्वेव साधुत्वान्वाख्यानाय शास्त्रं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

३ नित्यनैमित्तिककाम्यानां लक्षणानि सोदाहरणान्याह—यदैवाव इत्यादि ॥

४ स्वाभाव इति । स्वाभाव इत्यस्य विवरणं तदर्थकान्यशब्दप्रयोग

इति । साधुशब्दस्थानेऽसाधुशब्दानां प्रयोगे पापजननात् ॥

५ स्वातन्त्र्यमिति । तेन न साधुशब्दप्रयोगजन्यफलभावायैकस्यैव शब्दस्य पुनः पुनः प्रयोग इति ॥

६ वर्क्ष्यमाणः—एकः शब्दः सम्बद्धं ज्ञात इत्यादि ॥

७ तत्रैव—अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु साधुशब्देष्वेव ॥

८ सर्वविषयता—उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता ॥

९ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यस्य पुनः पुनः प्रवृत्त्यभावे वीजमाह—सकृदाधायेत्यादि ॥

प्रवृत्तिर्न भवति । अतोऽत्राप्यवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति, उपनयनं संस्कारार्थम् । सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति । अतोऽत्राप्यवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—त्रिहृदयङ्गमाभिरङ्गिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति, उपस्पृशनं शौचार्थम् । सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवति । अतोऽत्राप्यवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

इहेदानीम्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः—सुरा न पेयेति, ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान् दोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति, पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः । कथम् ?

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति

यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां

पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ इति ।

स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्जयेतेति,

इज्यायाः किञ्चित्प्रयोजनमुक्तम् ।

किम् ?

‘स्वर्गे लोकेऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते’ इति । तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम् ।

किम् ?

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति—इति ।

यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति, किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते ? न वै कामानां तृप्तिरस्ति ॥

(प्रदीपः) यज्ञमुखमिति—यज्ञद्वारम् । यज्ञोपायमित्यर्थः ॥

ब्राह्मणवध इति । एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते ॥ ऊर्ध्वं प्राणा इति । अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः ॥

वसन्त इति ॥ अङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वं—इति काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुष्ठीयन्ते । यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति । नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदाऽवश्यानुष्ठेयानि । नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः ॥

(उद्द्योतः) यज्ञोपाय इति । संस्कृताग्निसम्पादनार्थत्वादानस्य सम्पन्नेष्वग्निषु प्रयोजनाभावात् पुनःकरणमिति भावः ॥

भाष्ये—संस्कारार्थमिति । वेदाध्यापनाद्युपयोगिसंस्कारार्थमित्यर्थः ॥

निषेधातिक्रमादिति । तदतिक्रमे प्रत्यवायोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ अर्थवादोऽयमिति । प्रत्युत्थानाकरणे प्राणोत्क्रमणरूपमसंतमपि दोषमुद्भाव्य तत्प्रशंसा क्रियते तदननुष्ठाने दोषदर्शनेन तदनुष्ठानार्थम्,

व्याघ्रादिव्यपदेशेन यथा बालो निवर्त्यते ।

असत्योऽपि तथा कश्चित्प्रत्यवायोऽभिधीयते ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ शब्दप्रयोगस्य नित्यकाम्यत्वात्तस्य पुनः पुनरनुष्ठानबोधनाय नित्यनैमित्तिककाम्यानां पुनःपुनरनुष्ठाने हेतुमाह—अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गशब्देन फलं प्रति अङ्गभूतो याग उच्यते ॥ अधिकारिभिः—कामनावद्भिर्लैवणिकैरग्निविद्यायुक्तैः ॥ नैमित्तिकानि—प्रत्युत्थानादीनि ॥ नित्यानाम्—अग्निहोत्रादीनाम् । नित्यत्वात्—यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्त्वात्, अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्चेति भावः ॥

शब्दप्रयोगस्य काम्यत्वं दर्शयति—एक इति—भाष्ये । नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्थत्वेन स्पष्टमेव । सम्यक् ज्ञात एकोऽप्यर्थबोधनाय सुप्रयुक्तश्चेत्कामधुग्भवति, किं वक्तव्यं सर्वेऽपि—इति तदर्थः । एवं व्यवहारे प्रयोगविषयाणां सर्वेषां शास्त्रविषयता सूचिता । ‘शास्त्रान्वितः’ इत्यनेन शास्त्रस्मरणपूर्वकं प्रयोगे धर्मः सूचितः । अत्र प्रयुक्तिलाघवादर्थबोधनाय प्राप्ते एव प्रयोगे फलसम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरित्यपास्तम् । एवं च नित्यनैमित्तिककाम्यविधिविषये प्रत्यवायपरिहाराय फलप्राप्तये च तत्तल्लक्ष्यविषयानन्तवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदा-

१ ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादीनां ब्राह्मणमात्रे पुनः पुनः प्रवृत्तौ बीजमाह—ब्राह्मणवध इत्यादि ॥

२ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यस्य पुनः प्रभुत्वभावमुपपादयति—संस्कृतेति ॥

३ ‘वेदाध्यापनाद्युपयोगि’ इति श्र. पाठः ॥

४ ननु यागश्चाङ्गी न त्वङ्गम्, तत्कथमुच्यते—अङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति । अत आह—अङ्गशब्देनेति ॥

पुनः पुनरनुष्ठानसिद्धिः । तत्र तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये 'गुणो भवति' इत्याद्यन्तोऽश आधानादिवल्लक्ष्यसंस्कारक एव, फलाश्रवणात् । अत आद्युक्तौ मानाभावात्पूर्वपरघटितमेकमेव वाक्यमिति नादेशद्वयम् । अत एवैकलक्ष्ये शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इति, 'सङ्गाहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लुतः' इति चेति दिक् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथ पूर्वैति । 'आहुणः' इत्यादौ 'आत्' इत्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, 'अवि' इत्यादिका सप्तमी 'आत्' इत्यादेरिति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु तद्दिना कथं पूर्वपरयोः स्थानित्वमत आह—आहुण इत्यादाविति ॥

(६१२२ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वपरग्रहणं परस्यादेश-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपरग्रहणं क्रियते परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत्—'आद् गुणः' (६।१।८७) इति ॥

कथं च प्राप्नोति ?

(प्रदीपः) पूर्वपरग्रहणमिति । परस्यैवादेशो मा भूत्, पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु परस्यानेऽप्यादेशस्येष्टत्वात्तत्प्रतिषेधार्थत्वमशुक्तमत आह—परस्यैवेति । 'आत्' इति पञ्चम्याऽकृतार्थेया पूर्वत्र कृतार्थाया अचीति सप्तम्या एव षष्ठी प्रकल्पनादिति भावः ॥

(६१२३ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा—'द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) इति ॥

(६१२४ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष्ठीनिर्देशार्थं च पूर्वपरग्रहणं क्रियते । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

(प्रदीपः) षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति । निर्देशः—

निर्दिष्टम् । तुशब्दश्चशब्दाथे । अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अनिष्टनिवृत्तिरिति । तदभावे परस्यैवादेशः स्यादित्यनिष्टम् । सत्त्वे तु पूर्वपरयोरुभयोरिष्टस्थानित्वसिद्धिः—इति वार्तिकद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(६१२५ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्था-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् ।

कस्य ?

स्थानेयोगत्वस्य ॥

नैष दोषः । आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ।

तथा—अचीत्येषा सप्तमी आदिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१।१।६८) इति ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नोमे युगपत्प्रकल्पके भवत इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

यदुक्तं—सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति, स न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) यदुक्तमिति । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र ॥ सप्तमीपञ्चम्योश्चेति । 'आनेमुक्' 'ईदासः' इत्यादौ । न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धम्, यतो विरोधाज्ज भवेत् ।

सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके ।

षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितम् ॥

(उद्घोतः) कथमुभयोः प्रकल्पने विरोधाभावः ? अत आह—सूत्रद्वयेति । ज्ञापकेन चोभयोः प्रकल्पने निरस्ते परत्वानवकाशत्वाभ्यां व्यवस्थेत्यर्थः ॥

१ ननु तत्तल्लक्ष्यविषयाणि वाक्यान्पुप्लुवन्त इति सर्वलक्ष्यविषयकत्वं शास्त्रस्येति 'आहुणः' इत्यादावपि पूर्वविषयकं परविषयकञ्च वाच्यमिति ज्ञाप्यदेशो स्यातामत आह—तत्र तत्तदिति ॥

२ 'अत एवाहुणौ' इति क. पाठः ॥

३ तद्दिना—पूर्वपरग्रहणं विना ॥

४ 'परस्यादेशः प्राप्नोति' इति ड. पाठः ॥

५ 'तुशब्दश्चाथे' इति ठ. पाठः ॥

६ 'सूत्रद्वये प्रमाणत्वात्—' इति क. पाठः । सूत्रद्वयेति । सूत्रद्वयस्य 'आने मुक्' 'ईदासः' इत्येतस्य प्रमाणत्वात् द्वे विभक्ती—पञ्चमीसप्तम्यो षष्ठ्या प्रकल्पिके भवेताम्, तेन पूर्वपरग्रहणस्य ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमित्यर्थः । सूत्रद्वये—इति पाठे सूत्रद्वये प्रामाण्याश्रयणादित्यर्थः ॥

(१०८८ अतिदेशसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५३)

२५२२ अन्तादिवच्च ॥ ६ । १ । ८५ ॥

(अतिदेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) स्थानिवद्भावेनेति । ब्रह्मबन्धुरित्यादौ प्राति-
पादिकत्वादिकार्याणामित्यर्थः ॥

(६१२६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तादिवद्भचनमामिश्रस्या-
देशवचनात् ॥ * ॥(भाष्यम्) अन्तादिवद्भचनं क्रियते, आमिश्रस्या-
देशवचनात् । आमिश्रस्यायमादेश उच्यते स नैव
पूर्वग्रहणेन गृह्यते, नापि परग्रहणेन । तद्यथा—
क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वाच्चैव क्षीरग्रहणेन गृह्यते
नोप्युदकग्रहणेन, इष्यते च ग्रहणं स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्भचनम् ।

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) आमिश्रस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । पूर्वपरसमु-
दायो हि एकादेशस्य स्थानी, न प्रत्येकं पूर्वपरौ—इति तदाश्रयं
कार्यं स्थानिवद्भावोदप्राप्तमनेनातिदिश्यते ॥ क्षीरोदके इति ।
नियतव्यक्तिकविक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावाभावः ।यदि तर्हि समुदायः स्थानी, नावयवः; तत्कथमुक्तम्—यो
क्षुभयोः स्थाने भवति लभते सावन्यतरतो व्यपदेशमिति
खट्वर्थ इत्यादौ परत्वं भवति—इति ? समुदायव्यतिरिक्तसमु-
दायाभावाद् वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाविरोधः ।
स्थानिवद्भावे तु स्थानी साक्षात्निर्दिष्ट आश्रीयते ॥ नन्वादेश-
ग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्थान्यप्यानु-

१ 'न बोदकग्रहणेन' इति ट. पाठः ॥

२ स्थानिवद्भावादप्राप्तमिति । स्थानिवत्सूत्रेणादेशस्य स्थानिवृत्तिधर्म-
वत्वमितिदिश्यते, तेनैतद्ब्रह्मक्षेत्रविदेशे पूर्वपरसमुदायवृत्तिधर्मस्यातिदेशः स्यात्
तु पूर्वस्यातिदेशः परस्य वा । अनेन सूत्रेण तादृशोऽतिदेश आरभ्यत इति
सुप्रारम्भः ॥३ जातीति । क्षीरोदकत्वकालोः संपृक्तत्वासम्भवाद्वा व्यत्ययोरेव-
प्राधान्येनाश्रयणमित्येकवद्भावाभाव इति भावः ॥

४ उरणं परस्त्रोक्तमाध्यकृदुक्तिविरोधं वारयति—यदि तर्हि ॥

५ समुदायीति । समुदायस्यावयवानतिरेकाद्वस्तुतः समुदाये जायमानो-
ऽवयव एव पर्यवस्यतीति अवयवतो व्यपदेशाविरोध इति भावः ॥६ ननु समुदायस्यावयवानतिरेके आदेशोऽवयववृत्तिधर्मातिदेशात्स्थानिव-
द्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति नास्योपयोग इत्याशङ्क्यायामाह—स्थानिवद्भाव इति ।
यत्र साक्षात्स्थानी निर्दिश्यते तत्रैव स्थानिवद्भावः । अत्र तु समुदायः स्थानि-
त्वेन साक्षात्निर्दिष्टो नावयव इति नैतत्स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः ॥मानिक आश्रीयते । यथोदाहृतम्—'एरुः'—पचतु । अत्र हीका-
रेणकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणाप्युकारान्त आदेशः ।
तस्य स्थानिवद्भावात्तिष्ठन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । एवम्—
एकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्ध-
मिति किमनेनातिदेशेन ? एवं तर्हि 'अनल्विधौ' इति स्थानिव-
द्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदम् । तथा च क्षीरपेणेत्यादौ 'एका-
जुत्तरपदे णः' इति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावाद्भवति ॥ यत्तिवह
वार्तिकम्—'अन्तादिवद्भचनमामिश्रस्यादेशवचनात्' इति, तैदा-
देशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन ॥(उद्ध्योतः) अनुमीयमानेति । अनुमीयमानं स्थानित्वं
ययोः पूर्वपरावयवयोः—पूर्वपरवर्णवृत्तितावयवयोः, तदाश्रयमित्यर्थः ।
अवयवस्य स्थानित्वे तदवयवकयोरपि तदनुमानमिति भावः ॥
क्षीरपेणेति । एकादेशे एकाजुत्तरपदत्वाभावाण्णत्वं न स्यात् ।
अन्तवद्भावात् भवति, उभयत आश्रयणाभावात् । 'अतादृष्यति-
देशात्' इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्माश्रयकार्यातिदेशाभाव एव बोध्यते,
न चेदं तथा । स्थानिवत्त्वं तु अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे नेति
प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ णत्वमल्विधिरपीत्यादि—परामर्शेनेत्यन्तं
चिन्त्यम् । एकाच्चत्वस्य ध्रुत्वा सत्त्वेनोत्तरपदत्वस्य स्थानिवत्त्वेनापि
सुलभत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्याशयः—स्थानिवद्भावेन सर्वाशब्दे
पूर्वान्तवत्त्वलभ्यमानसर्वनामत्वाप्रसङ्गः, तस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभा-
वात्, सिद्धान्तिन आदेशग्रहणप्रयोजनाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ।
न चानुमानिकादेशे समुदाययोरपि स्थानित्वम् । तत्कल्पकत्वार्थं हि
पूर्वपरवृत्तिसमुदायस्यैकादेशवृत्तित आदेश इत्येव, न तु तयोः समु-
दाययोः प्रत्येकं स्थानित्वबोधकम्, मानाभावात् । तथा कल्पने च
स्वाश्रयशब्दस्य समुदायस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावं गृहीत्वा स्थानि-
वत्त्वेन तस्य स्वशब्दत्वात्त ईरिन्शब्दे वृद्ध्यापत्तिरतः स्थानिवत्त्वा-
प्रवृत्तिः । किञ्च स्थानिवद्भावाङ्गीकारे क्षीरपेणेत्याद्यसिद्धिः । एकादे-
शस्थानित्वस्य वर्णयोस्तद्वृत्तिधर्मवत्समुदाययोर्वा कल्पनेऽपि उत्तरपद-
भूत'प'शब्दे तत्कल्पने मानाभावात् । अत एव 'राजकीयम्' इत्या-
दावहोपो न । अक्षरार्थस्त्वेवम्—आनुमानिकस्थान्यादेशभावेऽपि
आमिश्रस्यान्तादिरूपवर्णद्वयवृत्तिसमुदायस्यायमादेश उच्यते इति ॥७ तदादेशेति । स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणादानुमानिकस्थान्यादेशभा-
वोऽपीह गृह्यत इत्यर्थेकादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेनेत्यर्थः ॥८ ननु अतीयात् क्षीरपेणेत्यादौ पूर्वपररूपावयवयोः स्थानित्वानुमानेऽपि
एकाजुत्तरपदत्वमुपसर्गात्परत्वं वा कथमुपपद्येत ? अत आह—पूर्वपरवर्णेति ।
पूर्वपरौ यौ वर्णौ तद्वृत्तौ यौ पूर्वपररूपावयवौ तयोरित्यर्थः । आनुमानिक-
स्थान्यादेशेनावयवस्य स्थानित्वे लब्धे तौ—अतयवौ अवयवौ ययोः समुदाय-
योक्तोरपि स्थानित्वानुमानमिति भावः ॥९ 'समुदायस्यावयवानतिरेकेण तस्य स्थानित्वे तदवयवयोरपि तदनुमान-
मिति भावः' इति ग. पुस्तके पाठांतरम् ॥१० भाष्याशयः—इत्यन्तरे स्थानिवद्भावेनेत्यस्माद् 'आमिश्रस्य'—आ-
ईधमिअस्य, पूर्वान्तपरादिवर्णावच्छेदेन मिअस्य समुदायस्यादेश उच्यते । स
नैव स्थानिवद्भावेन पूर्वपरग्रहणेन ग्रहीतुं शक्नोति, समुदायस्यास्थानित्वात् ।
नापि प्रत्यक्षतः इति ग. पुस्तके पाठाधिक्यमपि दृश्यते ॥

तदेव दृष्टान्तव्याजेनाह—(भाष्ये) तद्यथेति । यत्तु 'आमि-
श्रस्य' इत्यस्य पूर्वपरवर्णसमुदायस्येत्यर्थे इति, तन्न; 'पूर्वपरयोः'
इति द्विवचनेन वाच्यस्थानित्वस्य प्रत्येकमेव विश्रान्तेः । ध्वनितं
चेदम् 'उरणपरः' सूत्रे भाष्ये ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(६१२७ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यस्यान्तादिवत्त-

न्निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यस्यान्तादिवद्भाव इष्यते तन्नि-
र्देशः कर्तव्यः । अस्यान्तवद्भवति, अस्यादिवद्भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र यस्येति । अन्तादिशब्दयोरवयवविशेष-
वाचित्वादवयविमात्राक्षेपेऽपि अवयवविशेषप्रतिपादनाय तन्नि-
र्देशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(६१२८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

पूर्वपराधिकारात् । पूर्वपरयोरिति वर्तते । पूर्वस्य
कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति । परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति ॥

(प्रदीपः) पूर्वस्येति । क्विदादेशविधानात्प्राग्यौ पूर्व-
पराौ तौ गृह्येते । यथा—वृक्ष-औ-वृक्षावित्यत्र सुपमौकारं परं
प्रति आदिवद्भावादेकादेशस्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति ।
क्वचित्तु कृत एकादेशे यौ पूर्वपराौ तौ गृह्येते ॥

(उद्घोतः) यथा वृक्ष औ इति । कृते एकादेश इह पूर्व-
परयोर्भेदेन निर्देशाभावादित्यर्थः ॥ क्वचित्चित्ति । क्षीरपेणेत्यादौ ।
तत्र हि कृते एकादेशे पूर्वः पान्तस्तदन्तवत्त्वादेकादेशस्यैकाजुत्तरपद-
त्वात् पत्वं भवति । यद्यपीदं प्राक्तनपूर्वपरग्रहणेनापि सिध्यति
तथापि एवमपि सिध्यतीत्यभिमानः । पूर्वपराौ चान्त्रान्तादिघटितौ
द्वैष्टव्यौ भाष्ये ॥

(सूत्रस्याप्रवृत्तिस्थलबोधकभाष्यम्)

अथ यत्रोभयमाश्रीयते, किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भ-
वति-आहोस्वित्परस्यादिवद्भवति ?

उभयत आश्रये नाम्तादिवत् ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा—लोके द्वयो-
स्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति, स तयोः पर्यायेण
कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत् प्रेषयतः,
नानादिभ्यु च कार्यं भवतः, तत्र यद्यसावविरो-
धार्थी भवति उभयोर्न करोति ।

किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ?

यौगपद्यासंभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । यथा 'एतेर्लिङि' इति ह्रस्व-
त्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानम् 'अतीयात्-परीयात्-इत्यादौ
न भवति । तथा हि—अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ, तत्र
यदि पूर्वं प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं
प्रति कथमादिवद्भावः स्यात् ? एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्य-
न्तवद्भावो न स्यात्, एकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति
भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्योक्तं न्यायसिद्धत्वमुपपादयति—तथा
हीति ॥ पारतन्त्र्यविरोधादिति । पूर्वपरशब्दाभ्याम्—अन्तादिश-
ब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वादिति भावः । अत एव स्थानि-
वद्भाव उभयत आश्रयणेऽपि भवति । अत एव 'पलायते' इत्यादौ
'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वसिद्धिरित्यष्टमे भाष्ये स्पष्टम् । ननु
वतिघटितवाक्येनारोपमात्रं बोध्यते, कार्यनिर्वाहायारोपितपूर्वान्तत्व-
परादित्वयोश्च न विरोध इति चेन्न; विरुद्धविषयारोपयोर्युगपदसम्भव
इत्याशयात् । वस्तुतः शास्त्रस्याहाराणोपमात्रपरत्वेन तस्य च विरु-
द्धविषयस्यापि सम्भवेन 'अथ यत्रोभयम्—' इत्यादिभाष्यमेकदे-
श्युक्तिः । कैयटोक्तोदाहरणस्यापि प्रकारान्तरेण सिद्धेरप्येव वक्ष्यमाण-
तया नैतदर्थस्य फलमिति बोध्यम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

(६१२९ अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्तवत्त्वे प्रयोजनं बहुचूर्ण-
पदाट्टजिवधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तवत्त्वे बहुचूर्णपदाट्टजिवधाने

४ अत एव—स्थानिवत्सूत्रे पारतन्त्र्यदर्शकपूर्वपरशब्दप्रयोगाभावादेव ।

५ अत एव—उभयत आश्रयणेऽपि स्थानिवद्भावस्य सत्त्वादेव । अत
एव स्थानिवत्सूत्रेण नैतद्वृत्तार्थम् । अन्यच्च अन्तादिवत्सूत्रे वर्णप्राधान्य एव न
प्रवर्तते, अप्राधान्येनालाश्रयणे प्रवर्तते एव । स्थानिवत्सूत्रं तु अप्राधान्येनाप्य-
लाश्रयणे न प्रवर्तते इत्यनयोर्भेदः पूर्वमुपपादित उद्घोते ॥

६ 'नैतदभ्येत्यर्थस्य फलं' इति श्र. पाठः ॥

१ भेदेनेति । वृक्ष-औ-इत्यत्र कृत एकादेशे पूर्वपरयोः पार्थक्येन
निर्देशाभावादित्यर्थः ॥

२ प्राक्तनेति । क्वचित्प्राक्तनशब्दस्थाने प्राकृतशब्दस्य पाठः ॥

३ द्रष्टव्यावित्यत्र 'भाष्ये' इति ग. पुस्तक एव दृश्यते, नान्येषु
पुस्तकेषु ॥

प्रयोजनम् । द्वादशान्यिकः । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं—बह्वचपूर्वपदादुद्भवतीति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्र कृतेऽप्येकादेशे बह्वचपूर्वपदं भवति—त्रयोदशान्यिकः ॥

(प्रदीपः) द्वादशान्यिक इति । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने प्रवृत्तान्यस्येति 'तद्वितार्थे' इति समासः । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बह्वचपूर्वपदं भवतीति ठच् सिध्यति । अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देन नाश्रित इत्युभयाश्रयाभावात् प्रतिषेधाभावः ॥

क तर्हि स्यात् । वचनाद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति मन्यते ॥

यत्रेति । सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) अन्यानि कर्माणि—अपेक्षाः ॥

(६१३० अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम् । मधु पिबन्ति । शिदशितोरेकादेशः शितोऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं—शितेति पिबादेशः ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—पिबति ॥

(प्रदीपः) पिबन्तीति । 'पा अ अन्ति' इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोति, शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति । वाणीदाज्ञमित्यनाश्रित्येदमुक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु एकादेशात्पूर्वं पिबादेशस्य सिद्धेः किमन्तवत्त्वेन ? इत्यत्र आह—पा अ अन्तीति ॥ अनाश्रित्येति । भिन्नस्थानिकत्वात् तदाश्रयणमिति भावः ॥

(६१३१ अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वैभक्तस्य णत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । क्षीरपेण, सुरापेण । उत्तरपदविभक्तयोरेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्—एकाजुत्तरपदे णो भवतीति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—क्षीरपाणाम्, सुरापानाम् ॥

(प्रदीपः) वैभक्तस्येति । विभक्तौ भवो वैभक्तः ॥

(उद्ध्योतः) वैभक्तस्य—विभक्तिस्यतस्य । अर्थेकाजुत्तरपदवन्नेतल्लभ्यम् ॥

(६१३२ अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम् । अमी अत्र, अमी आसते । अमू अत्र, अमू आसते । अदस्विभक्तयोरेकादेशोऽदसोऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं—'अदसोसेर्दादुदोमः' 'एत ईद्वहुवचने' (८।२।८०, ८१) इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—अमीभिः, अमूभ्याम् ॥

(प्रदीपः) अमी इति । अदसस्य दाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' इति पररूपे 'जसः शी', 'आद्गुणः', अदे इति स्थिते ईत्वमत्वे ॥ अमू इति । 'अदौ' इति स्थिते ऊत्वमत्वे ॥ क तर्हि स्यात् । अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी, आनन्तर्यसंबन्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः ॥ अमीभिरिति । पूर्वोक्ताश्रयणेऽत्र न स्यातामीत्वोत्वे—इत्यवयवावयवसंबन्धे षष्ठ्याश्रयते ॥

(उद्ध्योतः) अदस इति पञ्चमीति । अदसः परस्मैकारस्य बहुवचनोक्तावीकार इत्याद्यर्थे 'अदे' इत्यादौ दकारान्तस्यैकादेशविकृतन्यायेनादसुबुद्धयुत्पादात्ततः परत्वादेकारादेरीत्वादिसिद्धिरित्यभिमानः ॥ पूर्वोक्तार्थेति । अत्र हि एकारोऽदसवयव इति न दान्तस्यादसशब्दत्वं तेन न्यायेन लभ्यमिति भावः ॥

(वार्तिकावतरणे प्रयोजनभाष्यम्)

स्वरितत्वे प्रयोजनम्—कार्या, हार्या । तित्त्वित्तोरेकादेशस्तितोऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं—'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—कार्यः, हार्यः ॥

(प्रदीपः) कार्येति । 'कार्य आ' इति विभज्यान्वाख्याने विचारः । यदा तु 'स्वार्थमभिधाय' इति क्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात् स्वरितान्तात् कार्यसन्दाहानुत्पत्तौ प्रयोजनभावः ॥

(उद्ध्योतः) लब्धसंस्कारादिति । नदिर्भूतलिङ्गापेक्षान्-

१ 'अपेक्षाः' इति ग. पाठः । अभ्यवेन द्वादशापेक्षापर्यायशब्दानि कर्माणि प्रवृत्तान्यस्येत्यर्थः ॥

२ अत्रैकाश्रिति । एकाजुत्तरपदत्वं विशेषणतयाऽकाश्रयणश्रित्ति न तत् स्थानिवद्भावलभ्यम्—इत्यभिमानेनेदम्, पूर्वोक्तैरवयवसंबन्धः । वस्तुत एकाश्रयणे नातिदेशापेक्षा—इति स्थानिकत्वेनोत्तरपदत्वं सुलभमिति यद्वाशयः, सोऽपि चिन्त्यः । उत्तरपदावयवत्वेनेनोत्तरपदावयवत्वाभावाच्चेत्तरपदत्वं

स्थानिकत्वावलभ्यमिति कैयटाशयः । आनुमानिकादेशत्वेनोत्तरपदादेशत्वमिति तु न युक्तम् । तदनाश्रयणेनेदं भाष्यमिति कैयटेन पूर्वमुक्तत्वात्—इति न. पुस्तके अत्रेकेन विदुषाऽस्य ग्रन्थस्याशयः प्रदर्शितः । स आनवध इति तथैवोद्भूतोऽत्र ॥

३ तेन—एकादेशविकृतन्यायेन ।

पेक्षया स्वरादीनामन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अर्थतो बहिरङ्गत्वानाश्रयणेन, पूर्वमेव स्त्रीत्वविशिष्टयोग्यकर्मत्वविवक्षणेन च पूर्वमेव टानुचित इति केचित् ॥

(६१३३ भाष्योक्तप्रयोजनखण्डनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितत्वं क्रियताम्-एकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधाक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैष युक्तो विप्रतिषेधः, नित्य एकादेशः, कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्य एकादेशः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति, अन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाश्रित्यैकादेशः, पदस्य स्वरितत्वम् ।

स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् ।

कथम् ?

उक्तमेतत्—पदग्रहणं परिमाणार्थमिति ।

उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्, स्वरितत्वे कृते आन्तर्य्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नित्य एकादेश इति । स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽन्यत्वाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यम् ॥

पदस्य स्वरितत्वमिति । 'तित्स्वरितम्' इत्यत्र 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेनैकवाक्यत्वात् ॥ आन्तर्य्यत इति । स्वरितेऽनुदात्तस्य सङ्गात्वात् ॥

(६१३४ खण्डनोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टेति । 'तित् स्वरितम्' इत्यत्र 'तिदिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वचनात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः' इति तदन्तस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् 'प्राति-

पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषोपस्थानात् । न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते इति 'ह्यथाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उद्घोतः) ननु 'तित्स्वरितम्' इत्यत्र तितः शब्दरूपस्य ग्रहणात्प्रातिपदिकग्रहणाभावेन कथं लिङ्गविशिष्टग्रहणम् ? अत आह—तित्स्वरितमित्यत्रेति ॥

(वार्तिकावतरणे प्रयोजनभाष्यम्)

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्—गुडोदकम्, मथितोदकम् । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्—उदकेऽकेवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो नास्ति—उदश्विदुदकम् ॥

(प्रदीपः) गुडोदकमिति । उभयाश्रयत्वाद्वा निषेधो न भवति । एकैकादेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दशशब्दस्याप्युदकशब्दग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते ॥

(उद्घोतः) ननुदकशब्दे परतः पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वविधानेनोभयाश्रयत्वात्कथमेतदन्तवत्त्वप्रयोजनम् ? अत आह—उभयेति ॥ निषेधः—अन्तादिवद्भावाभावः ॥ एकदेशेति । ननु तेनैव न्यायेनौकारान्तस्य पूर्वपदत्वमपि स्यादिति भाष्यासङ्गतिः, इति चेन्न; तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावात् ॥

(६१३५ अवतरणोक्तप्रयोजनखण्डनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः—उदश्विदुदकम् । एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—मथितोदकम्, गुडोदकम् ।

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

(प्रदीपः) एतत्प्रयोजननिराकरणायाह—पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति । ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः, पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात् स्त्री बहिरङ्गः—इत्युक्तोऽयं विप्रतिषेधः ।

१ 'एकादेशेऽतिवाज' इति श. पाठः ॥

२ पदस्य स्वरितत्वमिति प्रतीकस्य पाठः क. ठ-पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

३ 'उभयाश्रयत्वादेव निषेधो' इति क. पाठः ॥

४ एकदेशेति । एकदेशविकृतमिति परिभाषणाद्वादिवत्वापेक्षेति नोभयत आश्रयणमित्यर्थः ॥

५ उदकेऽकेवलाश्रयति । अकारोकारविकारत्वात् । न च अनुदात्तस्याव-

वानतिरेकादकारविकारत्वमोकारस्येति वाच्यम् । अपुच्छदण्डान्तवत्त्वेन तदवयवमात्रविकारस्यैव ग्रहणबोधनमित्याशयात् ॥

६ एतदिति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनमिति भाष्यकृदुक्तप्रयोजनमित्यर्थः ॥

७ स्त्री बहिरङ्ग इति । गुणवृद्ध्यादेकादेशापेक्षया 'उदकेऽकेवले' इति स्त्रीः पदवृद्ध्याभवत्वाद्बहिरङ्ग इति भावः ॥

नेवमपूर्वं चोद्यते । 'एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गवलीयस्त्वात्' इति वक्ष्यमाणत्वात्, 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकाश्रयेण च परिहरिष्यते ॥

(उद्ध्योतः) ज्ञापकेति । अन्तरङ्गोऽप्येकादेशः पूर्वपदोत्तर-
पदनिमित्तकार्यात्पूर्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(६१३६ विप्रतिषेधप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥ एकादेशे हि स्वरिताप्रसिद्धिः ॥*॥

(भाष्यम्) एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः
स्यात् । यो हि मन्यते—अस्त्वत्रैकादेशः, एकादेशे
कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यति—इति, स्वरितत्वं
तस्य न सिध्यति—'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ'
(८।१।६) इति । गुडोदकम्, मथितोदकम् ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वं तस्य न सिध्यतीति । एका-
देशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात् । पूर्वं तु पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्युदकशब्दो-
ऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति ॥

(उद्ध्योतः) पक्षे स्वरित इति । पदादावनुदात्ते परत
उदात्तेन सहैकादेशो वा स्वरित इत्यर्थेन 'स्वरितो वा—' इति
सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(वार्तिकावतरणेऽन्तवत्त्वप्रयोजनभाष्यम्)

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् । प्रादिता
प्राशिता । कृदन्त्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति ।
यथा शक्यते कर्तुम्—गतिकारकोपपदात्कृदन्तमु-
त्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्र नैकादेशः—प्रकारकः, प्रकरणम् ॥

(प्रदीपः) प्राशितेति । वृच् । वृनि तु 'तादौ च
निति कृत्यौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥

(६१३७ भाष्योक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात् ।
कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः—प्रकारकः, प्रक-
रणम् ।

एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रादिता, प्राशिता ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

(६१३८ अन्तवत्त्वेनासिद्धिबोधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तर-

पदस्यापरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते—अस्त्वत्रैकादेशः,
एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति,
कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

उत्तरपदस्यापरत्वात् ।

न हीदानीमेकादेशे कृत उत्तरपदं परं भवति ।

ननु चान्तादिवद्भावेन परम् ।

उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥

(प्रदीपः) न हीदानीमिति । एकादेशेन व्यवधानात् ।
न चैकदेशविकृतस्यान्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति, एकादेशस्य
तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यति—इति युक्तं कल्पयितुम् ।
प्राशनमित्यादौ दोषप्रसङ्गात् । तथाहि—अशनशब्दो लिखरे-
णाद्युदात्तः, तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात् पूर्वं
उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात् ? तस्मात्
पूर्वं स्वरः कर्तव्यः, पश्चादेकादेशः ॥

(उद्ध्योतः) एकादेशेन व्यवधानादिति । एकादेशेन
तयोर्भेदस्य तिरोधानादित्यर्थः ॥ कथमुत्तरपदस्येति । 'बहुव्रीहौ
प्रकृत्या—' इत्यादिनेवानेनापि उदात्तस्वरितयोगिन एवोत्तरस्य प्रकृति-
स्वर इति भावः । कृतः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे—' इति परिभाषया
यतः कृद्विहितकृदन्तमुत्तरपदं न परं भवतीति भाष्यार्थः । टका-
रादिभावेऽङ्गत्वादिप्रत्यभिज्ञानाभावेनैकदेशविकृतन्यायविषयाभावात् ।
स्थानिवत्त्वं तु न, शास्त्रीयादेशाभावात् ॥ 'ननु चान्तवद्भावेन—'
इत्येकदेशिना शङ्कितेऽपर एकदेश्याह—उभयत इति (भाष्ये) ।
तेनातिदेशेन परत्वाभावादिति परे ॥

(६१३९ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्र-
तिषेधेन ।

उत्तरपदवृद्धेरवकाशः—पूर्वत्रैगर्तकः, अपरत्रै-
गर्तकः ।

एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—पूर्वेषु कामशमः, अपरैषु का-
मशमः ।

उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) पूर्वत्रैगर्तक इति । पूर्वेषु त्रिगर्तेषु भव
इति तद्वितार्थं समासः । 'सुसर्वादिकशब्देभ्यो जनपदस्य' इति
तदन्तविधिना 'अवृद्धादपि—' इति वुञ् प्रत्ययः । 'दिशोऽम-
द्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ननु च 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्य-

स्या वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः । एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम् ।
इदं तूदाहरणम्—पूर्वकार्णामृत्तिक इति ॥

(उद्घोतः) अथैकादेशस्यान्तरङ्गत्वेन विप्रतिषेधायुक्तत्वं निर-
सितुं ज्ञापकेनात्रान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिमाह—उत्तरपदवृद्धिश्चै-
कादेशादिति (भाष्ये) ॥ ननु च प्राचामिति । इषुकामशमीशब्दस्य
प्राग्ग्रामवाचित्वात् 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्यस्या एव वृद्धेः
प्राप्तत्वादित्यर्थः । त्रिगतेस्तु जनपदो न ग्रामनगरवाचीति भावः ॥
प्रकरणेति । उत्तरपदवृद्धिप्रकरणस्यैकादेशस्य च विप्रतिषेध आश्रीयत
इत्यर्थः ॥ विशेषाश्रयणे तूदाहरणं दर्शयति—पूर्वकार्णोति ।
'उभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावात्' इति पाठः । ज्ञापकपरं भाष्यं
विप्रतिषेधसूत्रे व्याख्यातम् । वृक्षे-पचे-वृक्षौ-इत्यादौ यस्माद्विधि-
रित्याश्रयणादुभयाश्रयणेनोदाहरणत्वं चिन्त्यमिति केचित्, तत्र ।
एकादेशविकृतन्यायेन वृक्ष-इत्यस्य वृक्षशब्दत्वेन पूर्वान्तवत्त्वानु-
पयोग इत्याशयात् ॥

(६१४० एकादेशस्यान्तरङ्गत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्ग-
वलीयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादेशस्तु प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गवलीयस्त्वात् । अन्तरङ्गं वलीयो भवति ॥
तत्र को दोषः ?

(६१४१ एकादेशस्यान्तरङ्गत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ तत्र वृद्धिविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र वृद्धिर्विधेया ॥

(प्रदीपः) तत्र वृद्धिविधानमिति । एकादेशस्यो-
भयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावाद्देरप्रसङ्गात् ॥

(एकादेशसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—पूर्वोत्तर-
पदयोस्तावत्कार्यं भवति, नैकादेशः—इति, यद्यम्
'नेन्द्रस्य परस्य' (७।३।२२) इति प्रतिषेधं
शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैकः 'यस्य' इति लोपेन
हियते, अपर एकादेशेन । अनचूक इन्द्रः संपन्नः ।
तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः ? पश्यति त्वाचार्यः—पूर्वपदो-
त्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति, ततो
'नेन्द्रस्य परस्य' इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

(६१४२ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्य-
संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिवत्त्वे प्रगृह्यसंज्ञायां प्रयोजनम् ।
अग्नी इति, वायु इति । द्विवचनाद्विवचनयोरेका-
देशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत क-
र्तुम्—'इदं देद्विवचनं प्रगृह्यम्' (१।१।११) इति ।
क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न भवति—वपुणी इति, जनुनी
इति ॥

(६१४३ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ सुप्तिङाविविधेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्तिङाविविधेषु प्रयोजनम् ।

सुप्—वृक्षे तिष्ठति, पृक्षे तिष्ठति । सुवसुपोरे-
कादेशः सुप् आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम्—
सुबन्तं पदम्—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—वृक्षस्तिष्ठति, पृक्षस्ति-
ष्ठति । सुप् ॥

तिङ्—पचे, यजे—इति । तिङतिङोरेकादेश-
स्तिङ् आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम्—
तिङन्तं पदम्—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—पचति, यजति । तिङ् ॥
आप्—खट्वा, माला । आवनापोरेकादेश आप्
आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम्—आबन्ता-
त्सोलोपो भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—कुञ्जा, उष्णिहा, देवविशा ॥

(६१४४ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ आङ्ग्रहणे पदविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्ग्रहणे पदविधौ प्रयोजनम् ।
अद्याहते, कदाहते । आङनाङोरेकादेश आङ्
आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—'आङो
यमहनः' (१।३।२८) इत्यात्मनेपदं भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—आहते ॥

(प्रदीपः) अद्याहत इति । वाक्यसंस्कारपक्षाश्रया-
प्येतान्युदाहरणानि ॥

(उद्घोतः) वाक्यसंस्कारेति । पदसंस्कारे तु आहत इत्यादौ आत्मनेपदे कृते पश्चादद्यशब्देन सम्बन्धे दीर्घ इतीष्टं सिध्यतीति भावः ॥

(६१४५ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ आटश्च वृद्धिविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अद्यै-हिष्ट, कदैहिष्ट । आटोऽद्यशब्दस्य चैकादेश आट आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—‘आटश्च’ अचि वृद्धिर्भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—ऐहिष्ट, ऐक्षिष्ट ॥

(६१४६ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् । धारयः, पारयः । कृदन्तोरैकादेशः कृत आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—कृदन्तं प्रातिपदिकमिति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—कारकः, हारकः ॥

(प्रदीपः) धारय इति । धारयतीति धारयः, ‘अनुपसर्गाद्विम्प—’ इति शः, कर्तरि शप् ॥

(६१४७ अन्तादिवच्चावनिषेधवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् ।

के पुनरभ्यासादयः ?

अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनैह्रस्त्वानि ।

अभ्यासह्रस्वत्वम्—उपेयाज, उपोवाप ।

ऊर्हह्रस्वत्वम्—उपोह्यते, प्रोह्यते, परोह्यते ।

अम्बार्थ-नदी-नपुंसक-उपसर्जनह्रस्त्वानि—

अम्बात्र, अक्कात्र । कुमारीदम्, किशोरीदम् ।

आराशस्त्रीदम्, धानाशकुलीदम् । निष्कौशाम्बी-

दम्, निर्वाणसीदम् । अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उपेयाजेति । उप इजाय इति स्थिते ‘आ-ङुणः’ तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद् ह्रस्वत्वप्रसङ्गः ॥

प्रोह्यत इति । अणग्रहणानुवृत्तिम् ‘उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्’ इत्येतज्ज्ञानपेक्षेदमुक्तम् ॥

१ ‘आटश्च वृद्धिर्भवतीति’ इति क. ठ. पाठः ।

२ ‘न-कार्यम्, हार्यम् ।’ इति क. च. पाठः ।

अम्बात्रेति । ‘अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वे कृते एकादेशो च तस्यान्तवद्भावात् पुनर्ह्रस्वप्रसङ्गः ॥ निष्कौशा-म्बीदमिति । नपुंसकह्रस्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः ॥

(उद्घोतः) अणग्रहणानुवृत्तिमिति । आ उह्यते—समोहते इत्यत्र ह्रस्वव्यावृत्तये ‘केऽण—’ इत्यत ‘उपसर्गाद्भ्रस्व—’ इति सूत्रेऽण इत्यनुवृत्तिराश्रितेति भावः ॥

परत्वादुपसर्जनह्रस्व इति । कार्यैक्ये विप्रतिषेधाभावादिदं चिन्त्यम् । तस्मात्पदान्तरसंबन्धावगम्यनपुंसकत्वप्रयुक्तह्रस्वत्वापूर्वमेवोपसर्जनह्रस्वत्वमिति भाष्याशयमन्ये ॥

(६१४८ निषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतद्वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गह्रस्वत्वम्, बहिरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते ‘लक्ष्ये लक्षणस्य—’ इति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः । विकारभेदेन न लक्ष्यभेद इति भावः । एवं च ‘ह्रस्वत्वे कृते’ इति कैयटश्चिन्त्यः । ननुह्रस्वत्वं कथमन्तरङ्गम् ? उपसर्गसम्बन्धमिति तत्त्वात्—इति चेन्न । ‘बहिरङ्गलक्षणत्वात्’ इत्यस्योपलक्षणत्वात् । ‘वर्णा-दाङ्गम्’ इत्यनेन तत्र पूर्वं ह्रस्वत्वमिति बोध्यम् । एवञ्चासीयादित्या-देरपि सत्यभिधानेऽनयैव रीत्या सिद्धौ ‘उभयत आश्रयणे नाम्ता-दिबत्’ इत्यस्योदाहरणान्तरं न्ययम् । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु न किञ्चित्तदुदाहरणं दर्शितम् ॥

(६१४९ अन्तादिवच्चावनिषेधवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ वर्णाश्रयविधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(६१५० अन्तादिवच्चावनिषेधप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं खट्वाभिर्जुहावास्या अश्व इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) इह-खट्वाभिः, मालाभिः—अतो भिस् ऐस्भवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकर-णसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् तपरकरणे प्रयोजनम् ।

किम् ?

कीलालपाभिः, शुभंयाभिः ॥

३ ‘नपुंसकोपसर्जनानि’ इति ड. च. पाठः ॥

जुहाव—‘आत औ णलः’ (७।१।३४) इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥

अस्या अश्व इति—‘एङ्ः पदान्तादति’ (६।१।१०९) इति पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जुहावेति । ह्यतेर्लिटि तिपि णलि ‘अभ्यस्तस्य च’ इति सम्प्रसारणम्, ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वैकादेशः, तस्याकारं प्रत्यादिबद्धावाण्णल औत्वप्रसङ्गः ॥

अस्या अश्व इति । इदमश्वतुर्थ्येकवचनम्, लदाद्यत्वम्, णप्, ‘सर्वनामः स्याद् ह्रस्वश्च’ इति स्याद् ह्रस्वश्च, वृद्धिरेकादेशः, ‘हलि लोपः’ इतीद्रूपस्य लोपः, ‘एचोऽयवायावः’ इत्येकारस्यादेशः, ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥

(६।५१ निषेधप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ न वाऽताद्रूप्यातिदेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा षक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अताद्रूप्यातिदेशात् । न हि ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रया वा एते विधयः, अताद्रूप्यान् भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) न वेति । कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम् । विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते । तुक्यसिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम् । यदि हि वर्णाश्रयो विधिनेनातिदिश्येत तदा—अधीत्य—प्रेत्य—इत्यादावेकादेशस्य ह्रस्वं प्रत्यादिबद्धावाप्तुकः सिद्धत्वात्तुक्क्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥

(उद्घोतः) कार्यमात्रमिति । अवयववाचकान्तादिशब्दाभ्यामाक्षिप्तसमुदायनिमित्तकार्यमात्रमित्यर्थः ॥ न तु रूपमिति । न स्वन्तावयवमात्रनिबन्धनं कार्यमित्यर्थः ॥ अनुमर्थं स्थापकेन साधयति—तुक्क्यसिद्धेति ॥

(१०८९ असिद्धत्वातिदेशसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ५४)

२५२३ षत्वतुकोरसिद्धः

॥ ६ । १ । ८६ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(६।५२ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षत्वतुकोरसिद्धवचनामादेश-
लक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षण-
भावार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते, आदेश-
लक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ।

आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—कोऽसिञ्चत्,
सोऽसिञ्चत् । एकादेशे कृते इण इति षत्वं प्राप्नोति,
असिद्धत्वान्न भवति ।

उत्सर्गलक्षणभावार्थं च—अधीत्य, प्रेत्य । एका-
देशे कृते ‘ह्रस्वस्य’ इति तुङ्ग प्राप्नोति, असिद्ध-
त्वाद्भवति ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(प्रदीपः) उत्सर्गेति । उत्सर्गः—स्थानी, सामान्येनो-
त्सृष्टत्वात् ॥

(उद्घोतः) रुढिर्योगमपहरतीति न्यायस्य प्रकरणपर्यालोच-
नया त्याग इत्याशयेनाह—उत्सर्ग इति ॥ सामान्येन—साधा-
रण्येन ॥ उत्सृष्टत्वात्—बोधितत्वादित्यर्थः ॥

(६।५३ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धि-
रुत्सर्गाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः ।
अधीत्य, प्रेत्य ।

किं कारणम् ?

उत्सर्गाभावात् । ह्रस्वस्येति उच्यते, न चात्र
ह्रस्वं पश्यामः ॥

ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(६।५४ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति
चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्,
तत्र ।

किं कारणम् ?

नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । न ह्यन्यस्या-
सिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देव-
दत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

(प्रदीपः) नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेणमुच्यते ।
आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे
स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात् ॥

(उद्घोतः) कार्यासिद्धत्वेति । अत्र पक्षे निरभिधानारोपा-
सम्भवेन लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥

(६१५५ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्बचनम-
सिद्धत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः, असि-
द्धत्वं च ।

अधीत्य, प्रेत्येति स्थानिवद्भावः ।

कोऽसिञ्चत्, सोऽसिञ्चदित्यत्रासिद्धत्वम् ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वं चेति । षत्वेऽसिद्धत्वम्, स्था-
निवद्भावे तु स्वाश्रयस्यानिवर्तनात् षत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननु षत्वमपि स्थानिवत्त्वेन सिद्धमत आह—
स्थानिवद्भावे त्विति । न च स्थानिवद्भावेन षत्वविषयेऽभावाति-
देशो बाध्यः, एवञ्च तद्विरुद्धत्वात्स्वाश्रयं षत्वं नेति बाध्यम् ।
यकेन स्थानिवत्पदेन तुगंशे भावातिदेशः, षत्वेऽभावादतिदेश इत्यस्य
द्वन्द्वसमासेन दुरुपपादत्वात् । योगविभागेऽर्थाधिकारशङ्का स्यादिति
तद्वारणेन स्पष्टार्थमसिद्धत्वातिदेश एवाश्रित इति भावः ॥

(६१५६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्थानिवद्बचनानर्थक्यं शास्त्रा-
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्बचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

शास्त्रासिद्धत्वात् । नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं
क्रियते ।

किं तर्हि ?

शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेशशास्त्रं
तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति ॥

(प्रदीपः) एकादेशशास्त्रमिति । ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं
प्रवर्तते, पश्चादेकादेशशास्त्रम्—इत्युक्तं भवति ॥

(वार्तिकावतरणे—उपसंख्यानभाष्यम्)

संप्रसारणङीदसु सिद्धः । संप्रसारणङीदसु
सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम् ।

शकहृषु, परिवीषु । संप्रसारण ।

ङि—वृक्षे छत्रं, वृक्षे छत्रं, प्लक्षे छत्रं, प्लक्षे
छत्रम् । ङि ।

इदं—अपचे छत्रम्, अपचे छत्रम्, अयजे
छत्रम्, अयजे छत्रम् ॥

(प्रदीपः) शकहृष्विति । शकान् हयंतीति क्विप्,
संप्रसारणम्, पूर्वैकादेशः, 'हलः' इति दीर्घत्वम् । तत्रैका-
देशस्यासिद्धत्वादिषु उत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात् ॥

वृक्षे छत्रमिति । एकादेशस्यासिद्धत्वात्त्रित्यो ह्रस्वाश्रय-
स्तुक् स्यात् । 'दीर्घात्-पदान्ताद्वा' इति विकल्पेन त्विष्यते ॥

१ 'कोऽसिञ्चत्, सोऽसिञ्चत्' इति क. पाठः । 'कोऽसिञ्चत्, सोऽसिञ्चत्'
इति ट. पाठः । 'कोऽसिञ्चत्, सोऽसिञ्चत्' इति छ. पाठः ॥

(६१५७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणङीदसु सिद्धः
पदान्तपदाद्योरेकादेशस्या-
सिद्धवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संप्रसारणङीदसु सिद्ध एकादेशः ।
कुतः ?

पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् । पदा-
न्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते, न चैष
पदान्तपदाद्योरेकादेशः ॥

यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः—सुसस्या
ओषधीस्कृधि, सुपिप्पला ओषधीस्कृधि—अत्र
षत्वं प्राप्नोति ।

तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः,
षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं भवति ॥

यदि षत्वं प्रत्येकमात्रदेशामसिद्धम्—शकहृषु,
परिवीषु—अत्र षत्वं न प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

कथं—सुसस्या ओषधीस्कृधि, सुपिप्पला ओष-
धीस्कृधि ?

नैष दोषः । भ्रातृपुत्रग्रहणं ज्ञापकम्—एकादेश-
निमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यद्यं कस्कादिषु
भ्रातृपुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नै-
कादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, शकहृषु, परिवीषु—अत्र षत्वं न
प्राप्नोति ।

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।

किं च तुल्यजातीयम् ?

यः कुण्डोः ॥

यद्येवं, वेजोऽप्रत्यये परत उरिति प्राप्नोति,
उदिति चेष्ट्यते ।

यथा लक्षणमप्रयुक्ते ।

अथवा—नैवं विज्ञायते—पूर्वस्य च पदादेः परस्य
च पदान्तस्येति ।

कथं तर्हि ?

परस्य च पदादेः पूर्वस्य पदान्तस्येति ॥

(प्रदीपः) पदान्तपदाद्योरिति । ननु तुल्ये वाचनि-
कत्वे को विशेषः—येन 'संप्रसारणङीदसु सिद्धः' इति प्रत्याख्या-
यते 'पदान्तपदाद्योः' इति तु क्रियते । उच्यते—त्याघवात्पद-
स्येवेव वक्तव्यम् । अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।
तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते ॥

ओषधीस्कृधीति । औषधिशब्दाद् द्वितीयाबहुवचनम्, 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' इति दीर्घः, ततः पूर्वसवर्ण-दीर्घः, सत्वविसर्जनीयौ, 'कःकरत्करति-' इति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते । 'इणः षः' इत्यधिकारादिण उत्तरस्य षकारः, तत्रैकादेशस्य 'पदान्तपदाद्योः-' इति वचनादसिद्धत्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः । असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वाप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति ॥

भ्रातृषुत्रग्रहणमिति । 'ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः' इत्यल्लुक्, 'ऋत उत' इत्युकार एकादेशः, रपरत्वम्, 'रात्स्य' इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । तत्रैकादेशस्य सिद्धत्वात् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वार्थं भ्रातृषुत्रग्रहणं ज्ञापयति-नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति ॥

वेज इति । वकारस्य संप्रसारणम्, प्रथमैकवचनम्, ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् ह्रस्वान्तत्वाभावाच्चुम् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

यथालक्षणमिति । मा भूत्तुगागम इत्यर्थः ॥

अथ वेति । पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते, अन्तादिग्रहणं च । तत्र यथासंख्यसंबन्धात् पूर्वस्य पदस्यान्तस्य, परस्य पदस्यादेशैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते । आकारश्चात्र पदादिर्न भवति, नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावाच्चुम् भवत्येवेत्यर्थः ॥ किमर्थं षत्वर्तुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाद्वैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयति-अचोरानन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेनाक्षदूरित्यत्रोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति ॥

(उद्ध्योतः) संप्रसारणङीहस्विति । स्थानिनोऽधिकरण-त्वविवक्षया सप्तमी ॥ ननु 'वृक्षे छत्रम्' इत्यत्रेभ्यत एव तुक्, अत आह-एकादेशस्येति ॥

ओषधेश्च विभक्ताविति । मन्त्रविषयेऽस्य प्राप्त्यैतदुपन्यासः ॥ एकादेशस्य-पूर्वसवर्णदीर्घरूपस्य ॥ असिद्धत्वे त्विति । इण उत्तरत्वाभावादिति भावः ॥

एकादेशात्परस्येति । एकादेशशालं निमित्तं यत्येति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

भाष्ये-यथेवमिति । 'संप्रसारणङी-' इति वार्तिकप्रत्याख्यान इत्यर्थः ॥

प्रथमैकवचनमिति । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्सुपः पूर्वमेकादेशस्तु-क्च, तथापि पदस्य विभज्यान्वाख्यान इदम् ॥

पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते इति । 'अधीत्य' इत्यादौ तुक्सिद्धिस्तु सुबन्तेन समासे बोध्येति भावः । पदशब्देनार्थवत् उपलक्षणाददोष इत्यन्ये ॥ यावतेति । एतद्विप्रतिषेधसूत्रे व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु षत्वस्य त्रैपादिकत्वाच्च बहिरङ्गपरिभाषाप्राप्तिरेव न । यद्यपि तुकि

सा प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वं तुक्यसिद्धवचनाज्ज्ञायते । अत एव 'ह्रस्वस्य-' इति सूत्रे ग्रामणिपुत्रे तुगसिद्धपरिभाषया व्याव-र्तितः, क्वचित्तत्प्रवृत्तेः । नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येव, 'वाह ऊह' इति सूत्रे पुनरसिद्धपरिभाषोपन्यासवदिह तदुपन्यासाभावादि-त्याहुः ॥

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५५)

२५२४ आहुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

(गुणाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

गुणग्रहणं किमर्थम्, न आदेको भवतीत्युच्येत ?
(प्रदीपः) गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणान्नियमादाहुण एव भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) वक्ष्यमाणादिति । 'एचि वृद्धिरेव' 'एच्येव वृद्धिः' । 'उपसर्गाद्वृत्तिधातावेव वृद्धिः' 'ताहसे धातौ वृद्धिरेव' इत्या-दिकादित्यर्थः ॥

(गुणपदाभावे आक्षेपश्लोकभाष्यम्)

आदेकश्चेदुणः केन

आदेकश्चेत्, गुणः केनेदानीं भविष्यति-ख-द्वेन्द्रः, मालेन्द्रः । खट्वोदकम्, मालोदकम् ।

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति ॥
ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः ।

(प्रदीपः) स्थानेऽन्तरतमो हि स इति । पूर्वपरयोः कण्ठतालव्ययोरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः, कण्ठोष्ठयोस्तु कण्ठोष्ठ्य ओकारः ॥ ऐदौतावपीति । ऐकारस्यापि कण्ठता-लव्यत्वादौकारस्य कण्ठोष्ठ्यत्वाच्चेति भावः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ

ऐदौतौ न भविष्यतः ।

किं कारणम् ?

एचि ऐदौतावुच्येते ॥

इह तर्हि-खद्व्यर्थः, मालव्यर्थः-ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) ऐदौतौ नैचीति । ऐदौतोरनेन सिद्धयोः 'वृद्धिरेचि' इति नियमार्थं भविष्यति-एच्येव वृद्धिर्भवतीति । उभयतो नियमश्च व्याख्यास्यते-वृद्धिरेवैचीति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेवं नियमे एचि ऐदौतावपि प्राप्नुत इत्यत आह-उभयत इति । तत्रादिनेति भावः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

ऋकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥

उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम्, न च ऋकार उभयोरन्तरतमः ॥

आकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) नोभयान्तर इति । अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः ॥

(उद्घोतः) स्थानत उभयान्तर इति । 'अर्' इत्यवयव-द्वारा कण्ठमूर्धन्य इत्यर्थः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

आकारो नर्तिधातौ सः

आकारो न भविष्यति ।

किं कारणम् ?

ऋतिधातावाकार उच्यते तन्नियमार्थं भविष्यति—ऋकारादौ धातावेव, नान्यत्रेति ॥

हुतस्तर्हि प्राप्नोति ।

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

हुतश्च विषये स्मृतः ।

विषये हुत इत्युच्यते । यदा च स विषयः, भवितव्यमेव तदा हुतेन ॥

(प्रदीपः) हुतश्चेति । हुतविधाने सति यस्मिन् विषये हुतो विहितस्तस्मिन्प्यनेनैव भाष्यम्, अस्मिन् कर्तव्य आष्टमिकस्य हुतस्यासिद्धत्वात्—इति पक्षेऽनुवादप्रसङ्गात् हुतो न भविष्यति—इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु दूरादाह्वानादिविषये हुतविधानेऽप्यन्यत्रा-नेन हुतः प्राप्नोत्येवेत्यत आह—हुतविधाने इति । तत्र दूरादाह्वानादिविषयरूपे पक्षेऽनुवादत्वरूपवैयर्थ्यदोषप्रसङ्गः । क्वचिदनुवादत्वरूप-क्वचिद्विधिरिति वैरूप्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । केचित्तु—यदा स विषय इति । यदा दूरादाह्वानादिविषयस्तदा भवत्येव हुत इति न विशेषः । दूरादाह्वानादिविषयाभावे तु नानेन हुतविधानम्, उपेन्द्रादौवनान्तर्यादिति भावः । त्रिमात्रे स्थानिनि हुतापत्तिस्तत्रे क्रियत प्रवेष्टाहुः ॥

(गुणपदप्रयोजनश्लोकभाष्यम्)

आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्मिति । खट्वा-इन्द्रः—खट्वेन्द्रः । खट्वा-उदकं—खट्वोदकम् । खट्वा-ईषा—खट्वेष्टा । खट्वा-ऊढा—

खट्वोढा । खट्वा-एलका—खट्वैलका । खट्वा-ओदनः—खट्वौदनः । खट्वा-पेटिकायनः—खट्वैटिकायनः । खट्वा-औपगवः—खट्वौपगवः ॥

(प्रदीपः) त्रिचतुर्मात्रा इति । हुताहुतप्रसङ्गे 'हुतश्च विषये स्मृतः' इति न्यायः, न तु हुतप्रसङ्गे—इति त्रिमात्रप्रसङ्ग उच्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वेनेनैव न्यायेन त्रिमात्रायापादनमसङ्गतमत आह—हुताहुतेति । यथा—उपेन्द्रे । अत्र तु सर्वदा त्रिमात्र एव प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ?

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥

तँपरे च गुणवृद्धी ॥

(प्रदीपः) तपरत्वान्न ते स्मृता इति । सतीह गुणग्रहणे गुणसंज्ञाविधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया अभावादप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(तपरपदार्थबोधकभाष्यम्)

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह ।

तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः,

'ऋदोरप' (३।३।५७) इहैव स्यात्—यवः, स्तवः ।

लवः, पवः—इत्यत्र न स्यात् ।

नैष तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ।

किं दकारे प्रयोजनम् ?

अथ किं तकारे ?

असंदेहार्थस्तकारः ।

यद्यसंदेहार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुख-सुखार्थस्तकारः, दकारोऽपि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तव किं तकारे इति । पञ्चमीसमासाभाववादिनस्तव—इति शेषः ॥

(३।५८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गुणे डिशीटामुपसंख्यानं दीर्घत्व-बाधनार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणे डिशीटामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

डि—वृक्ष इन्द्रः, पृष्ठ इन्द्रः ।

१ 'हुत उच्यते' इति छ. पाठः ॥

२ आन्तर्यादिति । उपेन्द्रे स्थानिनोर्द्विमात्रकत्वेन हुतोऽन्तरतम इति हुतो न भवतीति भावः ॥

३ अनेनैव । हुतश्चविषये स्मृत इति न्यायेनैव ॥

४ 'तपरे गुणवृद्धी' इति च—रहितः पाठः क. च. छ. पुस्तकेषु ॥

५ 'कर्तव्यम् । वृक्ष इन्द्रः, पृष्ठ इन्द्रः । डि । शी—' इति पाठः क. ट. पुस्तकयोः ॥

शी—य इन्द्रम्, त इन्द्रम् ।

इट्—अपच इन्द्रम्, अयज इन्द्रम् ।

किं प्रयोजनम् ?

दीर्घत्वबाधनार्थम् । सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) वृक्ष इन्द्र इति । वृक्ष इ इन्द्र इति स्थिते 'आहुणः' इत्यकारेकारयोगुणः प्राप्नोति, इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद् दीर्घत्वप्रसङ्गे गुण उच्यते ॥

(उद्घोतः) शब्दपरेति । गुणे कृते दीर्घप्राप्ताऽसंभवरूपो विरोधः । शास्त्रतोऽपि दीर्घस्य परत्वमस्तीति शब्दग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

(६१५९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् ।

किं कारणं ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वम्, अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) न वेति । एकपदाश्रयत्वाद् गुणोऽत्रान्तरङ्गः ॥

आदेकश्रेढुणः केन

स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।

ऐदौतौ नैचि तावुत्तौ

ऋकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥

आकारो नर्तिधातौ सः

सुतश्च विषये स्मृतः ।

आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्रासु

तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥

(१०९१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ५६)

२५२६ एत्येधत्पूदसु ॥ ६ । १ । ८९ ॥

(वृद्ध्यधिकरणम्)

(प्रदीपः) एत्येधत्योः 'एडि पररूपम्' इति प्राप्ते, ऊठि आहुणे च वृद्धिविधानम् ॥

(उद्घोतः) नन्वेत्येधत्योः 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धमत आह—एत्येधेति ॥

(एत्येधत्योर्विषये पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

किमिदमेत्येधत्यो रूपग्रहणम्, आहोस्विद्धातुग्रहणम् ?

किं चातः ?

यदि रूपग्रहणम्, सिद्धम्—उपैति, प्रैति । उपैषि, उपैमि, प्रैमीति न सिद्ध्यति ।

अथ धातुग्रहणम्, सिद्धमेतद्भवति ॥

किं तर्हीति ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । एतिरेवात्र विचार्यते । एधेस्वात्मनेपदित्वाद् रूपग्रहणाभावः । साहचर्यात्तु द्वयोर्निर्देशः । यदि 'एति' इति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम् । अथ 'इक् शितपो' इति शितपा निर्देशः, ततो धातुग्रहणम्—इति संशयात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) नन्वेधतेरात्मनेपदित्वेन रूपग्रहणासंभवादुभयोर्ग्रहणमसङ्गतमत आह—एतिरेवेति ॥ नन्वेवं प्रश्नभाष्ये 'एत्येधत्योः' इत्यसङ्गतमत आह—साहचर्यादिति ॥ शितपो धातुनिर्देश एव सत्त्वेन विचारानुपपत्तेरार्ह—यद्येतीति ॥

(६१६० धातुग्रहणपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ इणीकारादौ प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उपेतः, प्रेतः—इति ॥

(६१६१ दोषनिरासवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते । 'वृद्धिरेचि' (८८) । ततः—'एत्येधत्योः' । एत्येधत्योश्चैचि वृद्धिर्भवति । ततः—'ऊठि' । ऊठि च वृद्धिर्भवतीति ॥

(प्रदीपः) योगविभागादिति । एकस्मिन् योगे 'एचि' इत्यस्योठा सम्बन्धाभावादिकस्य द्वन्द्वार्थस्य विशेषणसम्बन्धाय विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद् योगविभागसंश्रयः ॥

(उद्घोतः) योगविभागाश्रयणे बीजमाह—एकस्मिन्निति । प्रतिषेधवार्तिके 'इणि' इत्युपलक्षणमेधतेरपि । अत एत्येधत्योरिति योगं विमज्ज्य तस्यैचीति विशेषणमुक्तं भाष्ये, मा भवान्प्रेदिधत्त्वादौ व्यभिचारसंभवात् । ऊठा तु न संबन्धः, असंभवात् । वस्तुतो वार्तिकानुरोधादेधत्त्ये उपरजकतया विशेषणमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । 'मा भवान्प्रेदिधत्' इत्यादेरनभिधानमित्येवोचितम् ॥

१ 'किमिदं रूपग्रहणम्' इति ट. पाठः ।

२ उपैषीति । अथ एतिरूपाद् वृद्धिर्मायुयात् ।

३ किं तर्हीतीति । एत्येधत्योरिति धातुग्रहणे उपैषीत्यादि रूपाणां सिद्धादपि सर्वथेष्टसिद्धिर्नैति सूच्यते ।

४ आहृति । प्रदीपे एतिविषयक एव विचारः कृतः, न एत्येधत्विषयकः, तत्र धातुग्रहणस्य शितपा निर्देशेनैव सिद्धत्वात् ।

५ 'वृद्धिप्रतिषेधः' इति छ. पाठः ।

६ सम्बन्धाभावात्—सम्बन्धानावस्येष्टत्वात् द्वन्द्वार्थस्य—द्वन्द्ववटकस्य एकस्य—एतिपदस्य विशेषणसम्बन्धाय—एचीति विशेषणसम्बन्धाय विभागस्य—पृथकारस्यैकस्मिन्योगे कर्तुमशक्यत्वादित्यन्वयः । 'सम्बन्धाभावाय विभागस्य' इति च. पाठः ॥

(योगविभागे आक्षेपसमाधानविषयकं भाष्यम्)

एवमपि आ इतः—एतः; उपेतः, प्रेतः—इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति ।

न भविष्यति । नाप्राप्ते पररूप इयं वृद्धिरारभ्यते, सा यथैव 'एङि पररूपम्' बाधते, एवमाङि पररूपं बाधेत ।

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त एङि पररूप इयं वृद्धिरारभ्यते, आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ।

अथ वा—पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते, नाङि पररूपम् ॥

(प्रदीपः) सा यथैवेति । बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाधाप्रसङ्ग इति भावः ॥

येन नाप्राप्त इति । कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापिबाधस्यान्याय्यत्वात् ॥

अथवेति । अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्धायां परत्वादुत्तरं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बाध्यमात्रेति । 'येन नाप्राप्ते' इत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थ इति भावः । यद्वा 'येन' इत्यस्य यद्गर्भावच्छिन्नेन कार्येणेत्यर्थः ॥

कार्यविशेषेति । 'येन' इत्यस्य यच्छास्त्रेण प्राप्तेनेत्यर्थ इति भावः ॥

अनन्तर इति । प्रथमोपस्थितत्वेनेति भावः ॥

(६१६२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अक्षादूहिण्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षादूहिण्यां वृद्धिर्वक्तव्या । अक्षौहिणी ॥

(प्रदीपः) अक्षादिति । अक्षानूहतेऽवश्यमित्यावश्यकं णिनिः । 'साधनं कृता' इति समासः ॥

(उद्घोतः) अक्षानिति । ऊहिरत्र वक्ष्यते । अक्षौः—रथावयवाः । इदं च रथतुरगादीनामुपलक्षणम् । तान्परसेनां प्रति नियमेन प्रापयतीत्यर्थः । अक्षौहिणीशब्दः सेनाविशेषे रूढः ॥ आश्विनके घोले निरुपपदो णिनिरुपपदसमासाभावादाह—साधनमिति ॥

१ 'न भविष्यति' इत्यस्य छ. ट. पुस्तकयोः पाठो न दृश्यते ॥

२ अक्षौहिणीशब्दाधेमाह—अक्षा इति ॥

(६१६३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ प्रादूहोढोढ्येवैष्येषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रात्—ऊह-ऊढ-ऊढि-एष-एष्य-इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या । प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्यः ॥

(प्रदीपः) प्रादिति । प्रेष्यशब्दस्त्वौघ्यशब्दे भवति । प्रौढाशब्दे—आ ऊढा-ओढा, 'प्र ओढा' इति स्थिते 'ओमाढोश्च' इति पररूपं भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वेवं प्रेष्यशब्दस्यासाधुत्वं स्यादत आह—प्रेष्यशब्दस्त्विति । ईष्यशब्दः 'ईष गति—'इति दीर्घादेश्येति साधुः ॥

(६१६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वात्—ईर-ईरिन्-इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या । स्वैरैः, स्वैरी ॥

(प्रदीपः) स्वैरीति । स्वेन—आत्मना ईर्ते—गच्छत्ववश्यमिति णिनिः ।

(उद्घोतः) ईर्ते इति । 'ईर गतौ' आदादिकः । स्वच्छन्दचारीत्यर्थः ॥

(ईरिन्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं स्वैरीति ?

इनिनेतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्—स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी ॥

(प्रदीपः) इनिनेति । णिनिस्त्वनभिधानाच्च भविष्यति, 'स्वैरी' इति प्रयोगाभावादिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु णिनावनिष्टरूपापत्तिरत आह—णिनिस्त्विति ॥

(६१६५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या । सुखार्तः, दुःखार्तः ।

ऋत इति किम् ?

सुखेतः, दुःखेतः ।

तृतीयाग्रहणं किम् ?

परमर्तः ।

समास इति किम् ?

सुखेनर्तः ॥

१ 'स्वैरं' इति ट. क. पाठः ॥

२ 'कथं स्वैरी ?' इत्येव क. ट. पाठः ॥

(६१६६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां
चर्णे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे
वृद्धिर्वक्तव्या । प्रार्णम्, वत्सतरार्णम्, कम्बला-
र्णम्, वसनार्णम् ॥

(६१६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ ऋणदशाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या । ऋणा-
र्णम्, दशार्णम् ॥

(प्रदीपः) दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च
संज्ञा ॥

(१०९२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५७)

२५२७ आटश्च ॥ ६ । १ । १० ॥

(चकारप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

वृद्धेरनुकर्षणार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते ॥

इदं तर्हि—आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्यात्, यद-
न्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

पररूपम् ।

उस्योमाङ्ङ्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति
स न वक्तव्यो भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदन्यदिति । 'च'शब्द एवकारार्थं
इति भाषः ॥

(१०९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५८)

२५२८ उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।११ ॥

(धातुग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

धाताविति किमर्थम् ?

इह मा भूत् । प्रर्षभं वनम् ॥

१ प्रच्छेद इति । भाष्यस्य सर्वत्रैवेव पाठ उपलभ्यते । उणादीनामभ्युत्प-
त्तिपक्षे ऋषभशब्दे परतो वृद्धिर्न प्राप्नोतीति प्रच्छेद इत्यत्र वृद्धिः प्राप्नुयादेव ।
यवश्च प्रच्छेद इति प्राप्नोतीत्यस्य प्रच्छेद इत्यत्र वृद्धिः प्राप्नुयादित्यर्थे एवोचितः ।
यथास्तुतार्थकरणे इहस्य प्रच्छेद इति रूपस्य वृद्धिर्न स्यादिति ॥

२ 'यत्रोपसर्गत्वं' इति क. ठ. च. झ. पाठः । उद्घोतपाठश्च 'यत्र चोपस-
र्गत्वं' इति, स एवात्राहतः ॥

(प्रदीपः) प्रर्षभमिति । प्रगता ऋषभा अस्मादिति
बहुव्रीहिः । उणादीनामभ्युत्पत्तिपक्षे धातुर्ऋषभशब्दे नास्ति ॥

(उद्घोतः) ननु ऋषेरभवि कित्वातिदेशे ऋषभशब्द इति
नेदं धातुग्रहणस्य प्रयोजनं युक्तमत आह—उणादीनामिति ॥

(६१६८ धातुग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे
उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्राद-
यस्तं प्रतीति वचनमिति ॥

क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रच्छेद इति प्राप्नोति ।
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनाश्र-
भवति ॥

(प्रदीपः) उपसर्गादिति । उपसर्गैरेव धातोरपक्षे-
पाद्धानुग्रहणं न कर्तव्यम् । यत्र चोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रो-
पसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते, यथा नासिकाया नस्मावविधौ,
न तु सम्भवत्युपसर्गत्वे ॥

प्रच्छेद इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः ॥

(उद्घोतः) नन्विदमुपसर्गग्रहणम् 'उपसर्गाच्च' इत्यादिवत्
प्रादीनामुपलक्षणमिति न धात्वाक्षेपकं स्यादित आह—यत्र चेति ॥

(धातुग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उपसर्गादिति धातौ वृद्धि-
रेव यथा स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

ह्रस्वत्वम् 'ऋत्यकः' (६।१।१२८) इति ।

ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेन
इति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) यदन्यदिति । सति धातुग्रहणे योगविभा-
गेन पुनर्विधीयते इति शाकलं बाध्यते ॥

(उद्घोतः) ननु धातुग्रहणमात्रात् 'ऋत्यकः' इति प्राप्तं
ह्रस्वं कथं बाधतेऽत आह—सतीति ॥

(६१६९ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छे तुकः संबुद्धिगुणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) छे तुग्भवतीत्यस्यात्संबुद्धिगुणो भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः—इच्छति, गच्छति ।

३ यथा नासिकाया इति । उपसर्गाच्च (५।१।११९) इति सूत्रेण प्रादे-
परस्य नासिकाशब्दस्य नसादेशोऽन्त्यपक्षे विधीयते । तत्र यत्रोपसर्गशब्देन
प्रादयो लक्ष्यन्ते तथाऽत्रापि—यत्रोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रोपसर्गशब्देन प्रादी-
नामुपलक्षणमिति भावः ॥

४ यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति समाधानसाध्यनिषेधमुपपादयितुमाह—बहु-
व्रीहिरिति ॥

संबुद्धिगुणस्यावकाशः—अग्ने, वायो ।
इहोभयं प्राप्नोति—अग्नेच्छत्रम्—अग्ने छत्रम्,
वायोच्छत्रम्—वायो छत्रम् ।

संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) अग्ने छत्रमिति । अग्निस् छत्रमिति स्थिते
'एहहस्तात्संबुद्धेः' इति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा हस्ता-
न्तत्वाभावाद् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणे हस्ताभावात्तुक्
न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः ॥

(६१७० विप्रतिषेधखण्डनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्त-
रङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः । असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति । द्विपदाश्र-
यत्वात् ॥

(उद्द्योतः) द्विपदेति । एवं च गुणे कृते 'दीर्घात्-पदान्ता-
दा' इति वैकल्पिकस्तुगिति भावः ॥

(आक्षेप-समाधानपरभाष्यम्)

अन्तरेणापि विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परि-
भाषां सिद्धम् ।

कथम् ?

इदमिह संप्रधार्यम्—संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण
इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद् गुणः ।

नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृ-
तेऽपि ।

गुणोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नो-
त्यकृतेऽपि ।

अनित्यो गुणः । न हि संबुद्धिलोपे कृते प्राप्नोति ।
तावत्येव छेदानन्तर्यम्, तत्र तुका भवितव्यम् ।

तस्मात्सुष्ठूच्यते—छे तुकः संबुद्धिगुणे न वा,
बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीयः पण्डितमन्यत्वादाह—अन्त-
रेणापीति ॥

आचार्य आह—अनित्यो गुण इति ॥

तस्मादिति—पूर्वोक्तार्थं निगमयति ॥

(उद्द्योतः) अनित्यो गुण इति—भाष्ये । 'यस्य च लक्ष-
णान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' इति न्यायानाश्रयेण
इति बोध्यम् ॥

निगमयतीति । साध्यावधारणाय हेतुपूर्वं पुनः पक्षं साध्यवन्तं
करोतीत्यर्थः ॥

(६१७१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्या-
सगुणादयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणा-
दयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः—हृतः, जीनः,
संवीतः, शूनः ।

तुकोऽवकाशः—अग्निचित्, सोमसुत् ।

इहोभयं प्राप्नोति—परिवीषु, शकहृषु ॥

णिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रकार्यं गतः, प्रहार्यं गतः ॥

अल्लोपस्यावकाशः—प्रचिकीर्षिता, प्रजिहीर्षिता ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रचिकीर्ष्यं गतः, प्रजिहीर्ष्यं
गतः ॥

अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

के पुनरभ्यासगुणादयः ?

ह्रस्वत्वात्वेस्त्वगुणाः ।

ह्रस्वत्वस्यावकाशः—ययतुः—ययुः, तस्थतुः—
तस्थुः ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अपचच्छतुः, अपचच्छुः ॥

अत्वस्यावकाशः—चक्रतुः, चक्रुः ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अपचच्छृदतुः, अपचच्छृदुः ॥

इत्वस्यावकाशः—यियक्षति, यिपक्षति ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिच्छादयिषति, चिच्छद-
यिषति ॥

गुणस्यावकाशः—लोलूयते, बेभिद्यते ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—वेच्छिद्यते, चोच्छुष्यते ॥

१ 'अनित्यो गुण इति—भाष्य' इति घ. पाठः ॥

२ साध्यावधारणायेति । अत्र हि अन्तरङ्गत्वादिति हेतुना संबुद्धिगुणे
विप्रतिषेधाभावः साध्यते । तादृशसाध्यस्य स्पष्टप्रतिपत्तयेऽत्र नपुरुषन्यास

इत्यर्थः ॥

३ 'चिकीर्षिता, जिहीर्षिता' इति च. छ. पाठः ॥

४ 'ययतुः, ययुः' इति छ. क. ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) शकृद्विवृति । ब्रूयतेः क्तिपि संप्रसारणे पूर्वकादेशे च कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति तुक् प्राप्नोति, 'ह्रलः' इति दीर्घत्वं च ॥

प्रकायैति । तुकि सति तेन व्यवधानाणि लोपाप्रसङ्गः ॥

अपचच्छतुरिति । 'छो छेदने', आत्वम्, अतुस्, 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विवचनम् । छा छ् इति स्थिते यदि 'दीर्घात्' इति पूर्वं तुकस्यात्तदाऽजन्तत्वाभावाद् ह्रस्वो न स्यात् ॥

अपचच्छदतुरिति । 'उच्छदिर दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्य द्विवचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात्, तत ऋकारान्तत्वाभावात् 'उरत्' इत्यत्वं न स्यात् ॥

चिच्छर्दयिषतीति । छर्द वमने, चुरादिः ॥

(उद्ध्योतः) तेन व्यवधानादिति । णिलोपात्परत्वाद्यपि कृते तुकि 'गेरनिटि' इत्यत्र निर्दिश्यमानस्य गेः-णकारेत्संज्ञकेकारस्य व्यवधानादिति भावः ॥

स्थानिवत्त्वादिति । 'द्विवचनेऽन्वि' इत्यनेन ॥ ह्रस्वो न स्यादिति । ह्रस्वश्रुत्याऽन्विभाषोपस्थितेः । पूर्वं तु ह्रस्वे 'छे च' इति तुकि सति रूपसिद्धिरिति भावः । ह्रलदिशेषस्तु न, अभ्यास-संज्ञाप्रवृत्तिकाले साक्षात्स्थानिर्द्धारं वा संनिहितानामेव ह्रलं तेन निवृत्तेः । अत्र च 'नुगतः-' इति नुविधानं ज्ञापकमिति तात्पर्यम् ॥

ऋकारान्तत्वाभावादिति । 'ववृते' इत्यादौ पूर्वं ह्रलदिः शेषे पश्चादिति रपरत्वे पुनर्ह्रलदिः शेषः, लक्ष्यभेदादिति भावः ॥ भाष्ये-गुणस्येति । 'गुणो यश्चलुकोः' इत्यस्य ॥

(६१७२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यणादेशादाहुणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशादाहुणो भवति विप्रतिषेधेन ।

यणादेशस्यावकाशः-दध्यत्र, मध्वत्र ।

आहुणस्यावकाशः-खद्वेन्द्रः, खद्वोदकम् ।

इहोभयं प्राप्नोति-वृक्षोऽत्र, प्लक्षोऽत्र ॥

(प्रदीपः) वृक्षोऽत्रेति । 'वृक्षस् अत्र' इति स्थिते 'सस-जुषो रुः, 'अतो रोः'-इत्युत्वम् । तत उकारस्याकाराश्रयो यण् प्राप्नोति, पूर्वेण सहाहुणश्च ॥

(६१७३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इरुगुणवृद्धिविधयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इरुगुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

इरुरोरवकाशः-आस्तीर्णम्, निपूर्ताः पिण्डाः ।

यणादेशस्यावकाशः-चक्रतुः, चक्रुः ।

इहोभयं प्राप्नोति-दूरे ह्यध्वा जगुरिः, मित्रावरुणौ ततुरिः, किरति, गिरति ॥

गुणवृद्धयोरवकाशः-चेता, गौः ।

यणादेशस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-चयनम्-चायकः, लवनम्-लावकः ॥

(प्रदीपः) ततुरिरिति । 'आहगम-' इति किकिनोरन्यतरः । लिङ्गद्वावाद्विवचनम्, 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम्, रपरत्वं च ॥

(उद्ध्योतः) ततुरिरित्यादि- 'वार्णादाजं बलीयः' इत्यनाश्रित्य, यणादेशस्यान्तरङ्गत्वं चानाश्रित्य ॥

(६१७४ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा

एकादेशाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

भलोपस्यावकाशः-गार्ग्यः, वात्स्यः ।

एकादेशयणादेशयोरवकाशः-दधीन्द्रः-मधूदकम्, दध्यत्र-मध्वत्र ।

१ आत्वम्-आदेच उपदेशेऽगितीत्यनेन ॥

२ अजन्तत्वाभावादिति । नानर्थकेऽलोन्वयविधिरनभ्यासविकार इति परिभाषणात् 'ह्रलः' इत्यनानर्थकेऽपि तदन्तर्विधिः ॥

३ ननु तुकि कृते तुनिवृत्तस्य अदागमन्यायेन णित्वाणि लोपप्रसङ्ग एवेत्यत आह-णिङोपादिति ॥

४ ननु गेरनिटीत्यत्र निर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थितावपि निर्दिश्यमानस्य गेरवयवस्येकारस्य लोप इत्येवमन्वये तुका व्यवधानेऽपि लोपः स्यादेवेत्यत आह-णकारेत्संज्ञकेकारस्येति । सामानाधिकरण्येनान्वयात्तुकि कृते न प्राप्नुयादित्याशयः ॥

५ द्विवचनेऽन्वीत्यनेनेति । अनेन रूपादिदेशादिति भावः । अत्र पर-किञ्चित् तु नात्र, पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्याभावात् ॥

६ स्थानिद्वारेति । अत एव ववृत्त इत्यादावभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाजानन्तरं रपरत्वमवृत्तावपि ह्रलदिशेषः प्रवर्तते, तस्य स्थानिद्वारा सन्निहितत्वात् ॥

७ लक्ष्यभेदादिति । तल्लक्ष्यत्वञ्च-स्त्रीयमाथनिकमवृत्तावृद्धेश्वतावच्छेदकावच्छेदेनाश्रीयमाणो बावात् शब्दसमुदायस्तद्विशिष्टावटितत्वे सति स्त्रीयमाथनिकमवृत्तिपूर्वकालिकमातिविषयावटितत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावटकत्वञ्च-स्ववटकमात्रोद्देश्यविकारागमातिरिक्तत्वेतदुभयसम्बन्धेन । अत्र रेफस्य स्ववटकमात्रोद्देश्यविकारत्वेन विकारातिरिक्तत्वाभावादेकसम्बन्धेऽपि द्वयं नास्तीति-रीत्या तद्विशिष्टावटितत्वेऽपि स्थानिद्वारा प्राथमिकमवृत्तिपूर्वकालिकमातिविषयावटितत्वात्लक्ष्यभेद इति भावः । वस्तुतस्तु अभ्यासविकारेषु बाधबाधकभावो नास्तीति उरदत्वमवृत्तवन्तरमेव ह्रलदिशेष इत्याशयः ॥

इहोभयं प्राप्नोति—दाक्षी-दाक्षायणः, ग्राक्षी-ग्राक्षायणः ॥

[अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

अचि भलोपस्यावकाशः—दाक्षी—दाक्षायणः, ग्राक्षी—ग्राक्षायणः ।

एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, ध्रुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—गाङ्गेयः, गाङ्गः ॥]

धातुस्वरस्यावकाशः—पचति, पठति ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अश्वर्थम्, श्रीषा ॥

प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः—आम्रः, शालः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अश्वुदकम्, वृक्षार्थम् ॥

प्रत्ययस्वरस्यावकाशः—चिकीर्षुः, औपगवः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्ष्वर्थम्, औपगवार्थम् ॥

समासान्तोदात्तस्यावकाशः—राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—राजवैद्यर्थम्, राजवैदीहते ॥

उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः—नदी, कुमारी ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—कुमार्यर्थम्, कुमारीहते ॥

(प्रदीपः) दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं स्त्री 'अत इज्' । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'यस्य—' इति लोपो भवति ॥ दाक्षायण इति । दाक्षेरपत्यं युवा । 'यजिषोश्च' इति फक् । फस्यायनादेशः । तत इकारस्य यण् च प्राप्नोति लोपश्च ॥

[गाङ्गेय इति । 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ङक् । ङस्य एयादेशः । 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिलोपेन बाध्यते ॥ गाङ्ग इति । शिवायणा सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते ॥]

१ [] एतच्चिह्नान्तर्गतो भाष्यकैर्यटोर्भागः प्रक्षिप्त इत्युद्धोतः ॥

२ 'शालः' इत्युदाहरणं क. छ. ट. पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

३ 'अर्थे' (६।२।४४) अर्थशब्दे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्येत्यर्थकेन सूत्रेण ॥

४ अक्षयेण मिश्रीकरणम् (२।१।३५) इति सूत्रे वार्तिकमेतत् । समानाधिकरणाधिकारे कान्तस्त्वृतीयापूर्वपदः समस्यते शुबन्तेन, उत्तरपदस्य च लोपो भवति । अत्राक्षिप्तहितशब्दस्योदकशब्देन सह समासः, सहितशब्दस्य लोपश्च भवति ॥

५ न हि रूपे स्थरे वेति । दाक्षिशब्दाङ्गीपि भलोपैकदेशी प्राप्नोतः । तत्र भलोपे अनुदात्तस्य च यशोदात्तलोप-इत्यनेन ङीपीकारस्योदात्तत्वं ङीप ईकारस्य च सतो दीर्घत्वमिति भलोपे स्वररूपयोर्न विशेषः । पूर्वमेकादेशे च यकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्तत्वेकादेशेन दीर्घत्वमिति न विशेषः । इत्यन्तस्य दाक्षिरित्यस्यान्तानुदात्तत्वं नित्यत्वेनेति भावः ॥

अश्वर्थमिति । 'अर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे च 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' इति स्वरितत्वं भवति ॥ श्रीषेति । ईषेरिगुपधलक्षणः कः । श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या—' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः । तत एकादेशः 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति स्वरित उदात्तो वा । अथवा—श्रियमिच्छतीति क्तिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सति 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्—' इति विभक्तैरुदात्तत्वं वा भवति ॥

अश्वुदकमिति । अमिसहितमुदकम्—अश्वुदकम्, 'सर्मा-नाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च' इति समासः । 'उदकेऽकेवले' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति । तस्माद-मिरुदकमत्युष्णत्वाद्वाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः । ततः 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या—' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिकस्वरे सति यणादेशे च 'उदात्तस्वरितयोः—' इति स्वरितत्वं भवति । पूर्वं यणि सति न सिद्ध्येत् ॥ वृक्षार्थमिति । 'अर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति सिद्ध्यति । पूर्वं त्वेकादेशे न सिद्ध्येत् ॥

चिकीर्ष्वर्थमिति । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' इति अकारस्य स्वरितत्वम् ॥ औपगवार्थमिति । 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति वा स्वरितत्वम् ॥

राजवैदीहत इति । राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः । ईहते—इत्यस्य 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः ॥

(उद्धोतः) सवर्णदीर्घं बाधित्वेति । न्यायप्रदर्शनार्थमिदम् । न हि रूपे स्वरे वाऽत्र विशेषोऽस्ति । अतिसखेरित्यादौ तु विशेषो बोध्यः ॥ 'दाक्षी' इत्यादौ यद्यपि यणादेशान्तरङ्गौ तथाप्यनित्यत्वात्तद्विप्रवृत्तिर्बोध्यः ॥

एतदुत्तरम्—'अचि भलोप एकादेशाद्विप्रतिषेधेन' इत्यादि 'गाङ्गेयो गाङ्ग' इत्यन्तं पठ्यते, तस्य पूर्वसात्को भेदः ? दाक्षी—दाक्षायण इत्यप्यचि भलोपस्यैव विप्रतिषेधस्यानम्, गाङ्गदाक्ष्योश्च को विशेष इति चिन्त्यम् । तस्मादयं प्रक्षिप्तो ग्रन्थो भाष्यकैर्यटोरिति

६ अतिसखेरित्यादौ विवृतिः । सखीमतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्र सखिशब्दाङ्गीपि भलोपैकदेशी प्राप्नोति, यद्यत्र भलोपो न स्यादेकादेशश्च स्यात्तद। पूर्वान्तवद्भावेन कृतदीर्घस्य सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिनाषाया अप्रवृत्त्योपसर्जनद्वयत्वेऽपि कृते विघ्नज्ञा न स्यात् । पूर्वं भलोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽस्य सखिशब्दावयवे वर्णत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तौ विघ्नज्ञा निरावधेयः । यवचैकादेशाद्भलोपो विप्रतिषेधेनेत्यस्येतदुदाहरणं संगच्छते । एतच्च स्वयत्वादिति सूत्रे शेखरे स्पष्टम् । तत्र हि 'यस्येति चेति सूत्र-भाष्याच्च सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवविभक्तयोरित्युदाहरित्यर्थः । यथाऽस्त्वसन्तस्येति सूत्रेऽधातोरित्येतदुदात्तधातुपदस्य पिण्डम इत्यादिसिद्धयर्थं धात्ववयवे लक्षणाऽऽकरे दृश्यते । तदन्तसंज्ञापक्षेऽप्यसखीति स्वरैरेव विशेषणम्, ततश्चादन्तविधिः । ततश्च सख्यवयवविभक्तयोरित्यन्तमित्यर्थः' इति ॥

७ तदप्रवृत्तिः—अनन्तरूपपरिभाषाया अप्रवृत्तिः ॥

बहवः ॥ इति वृद्धिरिति । एकादेशत्वसामान्यापेक्षया तु दण्डाय-
मित्यवकाशप्रदर्शनं बोध्यम् ॥

अर्थमित्यादि—पदसंस्कारपक्षे । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण च मूल-
शास्त्रस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयेन ‘पचति’ इत्याद्यवकाशकथनमित्याहुः ॥
ननु अर्थमित्यत्र ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यमिति कथमत्र
धातुस्वरप्राप्तिः । सति वा धातुस्वरे यणि तस्य भवणाभावात्फलाभाव
इति किं विप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—अर्थे इति । श्रीषा यस्या
इति पाठः, भाष्ये ‘श्रीषा’ इति दीर्घपाठात् । अथवा भियमिच्छतीति
तृतीयैकवचनं—श्रीषा—इति । अत्र पूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाभावा-
त्कुतश्चपदप्रकृतिस्वर एव न स्यादिति तन्निबन्धनं विभक्त्युदात्तत्वं
न स्यादिति भावः ॥

न सिध्येदिति । पूर्वं यण्युदात्तयण्यभावात्स्वरितो न स्याद-
त्यर्थः ॥ पूर्वं त्विति । उदात्तानुदात्तैकादेशाभावात्स्वरिताद्यभावः
स्यादित्यर्थः ॥

उदात्तस्वरितयोरिति । ‘अर्थे’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्य-
यस्वरे यणि चेति भावः ॥

राजवैद्यर्थमित्यादि—वाक्यसंस्कारे उदाहरणम् ॥ निघात
इति । तत्र पूर्वमेकादेशे यणि वा स्वरितादि न स्यात् । विदस्वा-
पत्यं वैदी ॥

धातुप्रातिपदिकादिस्वरानामप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तानामेव पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरेण तन्मात्रानुमत्या सिद्धानीमान्यपि अन्तरङ्गत्वादिति
कश्चित् ॥

(६१७५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके एकादेशा-
द्भवतो विप्रतिषेधेन ॥

अल्लोपस्यावकाशः—चिकीर्षिता, जिहीर्षिता ।

एकादेशस्यावकाशः—पचन्ति, पठन्ति ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्षकः, जिहीर्षकः ॥

आल्लोपस्यावकाशः—पपिः सोमम्, ददिर्गाः ।

एकादेशस्यावकाशः—यान्ति, वान्ति ।

इहोभयं प्राप्नोति—ययतुः, ययुः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अल्लोपाल्लोपयोरवकाशौ—चिकी-
र्षिता, पपिः—इति । अत्राप्याहुणरूपैकादेशप्राप्तेऽस्मिन्मिदम् ।
एकादेशस्यान्तरङ्गतया ‘वार्णादाङ्गम्—’ इति परिभाषयाऽस्य सिद्धिरव-
श्यवाच्यतया नात्यन्तं क्षोदः कृतो भगवतेति बोध्यम् ॥ चिकीर्षक
इति । अत्र लोपे ईकारस्य लिट्स्वरेणोदात्तत्वं फलम् ॥

१ ननु भाष्ये—एकादेशस्यावकाशः—दण्डायमिति प्रदर्श्य इहोभयं प्राप्नोति—
गाङ्गेय इत्युक्तम्, अकः सवर्णस्य दण्डायमित्यवकाशं प्रदर्श्य गाङ्गेय इत्यत्र
वृद्धिमासिकथनं कथं संगच्छेत ? इत्यत आह—एकादेशत्वसामान्यापे-
क्षेति ॥

(६१७६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मितपूर्व-
पदविकाराश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मितपूर्वपद-
विकाराश्चैकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रति-
षेधेन ।

इयङुवङ्गोरवकाशः—श्रियौ-श्रियः, भ्रुवौ-भ्रुवः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिक्षियिव-चिक्षियिम, लुलु-
वतुः-लुलुवुः, पुपुवतुः-पुपुवुः ॥

गुणवृद्ध्योरवकाशः—चेता, गौः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—साधुचायी, सुचायी, नश-
भावुकोऽध्वर्युः, शयिता, शयितुम् ॥

टितोऽवकाशः—वैष्णाम्, सतानाम्, पञ्चा-
नाम् ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—वृक्षाणाम्, लृक्षाणाम् ॥

कितोऽवकाशः—साधुदायी, सुधुदायी ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—दायकः, धायकः ॥

मितोऽवकाशः—अपुणी, जतुनी ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अस्थीनि, दधीनि, अतिस-
खीनि ब्राह्मणकुलानि ॥

पूर्वपदविकाराणामवकाशः—होतापोतारौ ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—नेष्टोद्गातारौ, आग्नेन्द्रम् ॥

(प्रवीपः) चिक्षियिवेति । क्षि क्षये, लिट्, क्वादिनि-
यमादिद्, सवर्णदीर्घे प्राप्ते इयङ् । येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोऽप-
वादावियङुवङौ, सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्वाधकौ ॥ साधु चिनो-
तीति—साधुचायी । ‘साधुकारिणि च—’इति णिनिः ।
सु चिनोतीति तच्छीलः—सुचायी । ‘सुप्यजातौ—’इति
णिनिः । सुपीति वर्तमाने सुब्रह्मणं सुम्मात्रे यथा स्यादिति भाष्ये
ह्युक्तम् ॥ अनमो नमो भवतीति—नशम्भावुकः । ‘आव्य-
सुभग—’इत्यनुवर्तमाने ‘कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुकजौ’इति शुक्ञ्
प्रत्ययः । तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः ॥

२ ननु अर्थमित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ‘धातोः’ इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरित
आह—मूलशास्त्रस्यैवेति । एवञ्च पचतीत्यवकाशप्रदर्शनं सुवचम् ॥

३ छ. पुलके ‘अमीनाम्, इन्दूनाम्’ इत्युदाहरणे ॥

वृक्षाणामिति । नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः । न हि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पञ्चानामित्यादिरवकाशः । कचिदग्नीनामिति पाठः । तत्रायं भावः—अधिकविषयव्यापिनो यण एवापवादो नुटः, दीर्घस्य तु परत्वाद्वाधकः ॥

दायक इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागम आहुणं बाधते, परत्वेन तु सर्वणदीर्घत्वम्—इति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः ॥

अस्थिनीति । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते, परत्वेन तु सर्वणदीर्घत्वम् । अतिसखीनीति—बहुव्रीहिः ॥

(उद्ध्योतः) नन्विषयवाच्यां यणिव दीर्घोऽप्यपवादत्वादेव बाधित्यते किं विप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—**येन नाप्राप्तीति ॥** ननु ‘सुपीति वर्तमाने सुग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्’ इति वृत्तावुक्तत्वेन कथमत्रोपसर्गे णिनिः ? अत आह—**सुपीति ।** न तस्मात्प्रकृतो मतमिति भावः ॥

ननु ह्रस्वलक्षणनुदा विप्रतिषेधस्योदाहरणात् षड्नुटोऽवकाशप्रदर्शनमसङ्गतमत आह—**नुडागममात्रमिति ॥ कचिदिति ।** ‘टिदवकाशप्रदर्शने’ इति शेषः ॥ ननु यणदीर्घयोरपवादत्वादेव नुट् बाधक इति विप्रतिषेधोऽयुक्तोऽत आह—**तत्रायमिति ॥** ननु सर्वत्र कार्यान्तरे प्राप्ते युक्त आरम्भादपवादत्वादेवासौ दीर्घबाधको न तु परत्वादत आह—**येन नेति ।** बहुविषयव्यापित्वादित्यभिमानः ॥

नुमागम इति । ‘इकोऽन्वि—’ इति नुमत्र ॥ प्रादिसमासे दृचस्यादत आह—**बहुव्रीहिरिति ॥**

(६१७७ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदविकाराश्च ॥ * ॥

उत्तरपदविकाराश्चेति वक्तव्यम् ॥

उत्तरविकाराणामवकाशः—समीपम्, दुरीपम् । एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—नीपम्, वीपम्, प्रेपम्, परेपम् ॥

(प्रदीपः) वीपमिति । अत्र यण प्राप्तः ॥ प्रेपमिति । सर्वणदीर्घत्वं चेत्वेन बाध्यते । ‘इत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यम्’ इत्येकीयमतत्वाच्चाश्रीयते ॥

(उद्ध्योतः) ननु ‘इत्वमनवर्णान्तात्’ इत्युक्तः प्रेपमित्यत्रेवं दुर्लभमत आह—**इत्वमिति ।** एवं चावर्णान्ते विकल्प इति भावः । एतद्वार्तिकप्रयोजनान्यपि वार्णस्यान्तरङ्गत्वात् ‘वार्णादाङ्गम्—’ इति परिभाषयैव सिद्धानीति बोध्यम् ॥

१ इत्वमनवर्णान्तादित्यस्य प्रयोजनमाह—एवञ्चावर्णान्त इति ॥

२ तद्विषयग्रहणादिति । तद्विषयः अकारस्वेत्संज्ञाभावाज्जादित्

(१०९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५९)

२५३० औतोम्हासोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

(६१७८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचिनवम्, असुनवम् ॥

(प्रदीपः) ओतस्तिङीति । साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते । सुप एव हि शसोऽत्र संभवः, अचीत्यधिकारात्तद्धितस्याग्रहणात् ॥ अचिनवमिति । लङ् । मिप् । अम्भावः । विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु शसा साहचर्यात्सुप एवामो ग्रहणम्, अत आह—**साहचर्यस्येति ॥** ननु तद्धितोऽपि शसस्तीति तत्साहचर्यात्कथं सुपो ग्रहणम् ? अत आह—**अचीत्यधिकारादिति ॥**

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । गोग्रहणं करिष्यते, ‘आ गोतः—’ इति वक्तव्यम् ॥

(६१७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्यां गच्छ ॥

(प्रदीपः) न्यासान्तराश्रयणेऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह—**गोग्रहण इति ॥**

(६१८० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासाच्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रगुं पश्य, शबलगुं पश्य ॥

ननु च ‘आ-ओतः’ इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ।

इदमिह संप्रचार्यम्—आत्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादात्वम् ॥

(प्रदीपः) अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति—**समासाच्चेति ॥**

त्वमिति न तस्य ग्रहणमिति भावः ॥

३ ‘इत्वे कृते’ इति क. पाठः ॥

(६१८१ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणमात्वम्, अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

ननु च—आ गोतः—इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।

कथम् ?

ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ।

स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ।

ननु च 'ओतः' इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ।

नेत्याह । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः ।

'आ गोतः' इत्युच्यमानेऽपि न दोषः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—गोः पूर्वेणित्वात्स्वखरेषु स्थानिवन्न भवतीति ॥

स एव तर्हि दोषः—गोप्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति । सूत्रञ्च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—ओतस्तिङि प्रतिषेध इति ॥

(६१८२ प्रथमवार्तिकप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सुबधिकारात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपीति प्रकृतं वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'वा सुप्यापिशलेः' (९२) इति ॥

यद्यनुवर्तते, इहापि विभाषा प्राप्नोति ।

सुप्रहणमनुवर्तते, वाग्रहणं निवृत्तम् ॥

कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, एकदेशो न ? ।

(६१८३ प्रत्याख्यानोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे चैकदेशानुवृत्ति-

रन्यत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव ।

कान्यत्र ?

अलुगविकारः प्रागानङ्, उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

(प्रदीपः) एकयोगे चेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते, नान्यदिति भावः ॥

(उद्घोतः) यस्य स्वरितत्वमिति । समासनिर्देशेऽपि 'सङ्ख्याव्यथादेः—'इत्यादावेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते, तत्र किं वक्तव्यमसमासनिर्देशे—इति भावः । एवं च 'निवृत्तम्' इति भाष्येऽननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । केचित्तु निवृत्तमिति भाष्यस्वरसात्तस्यापि स्वरितत्वमस्येव, वृष्टान्तस्य तादृशस्यैवोक्तत्वात् । तत्फलं तु 'एङि पररूपम्' इति सूत्रे 'वा सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानमित्याहुः ॥

(भाष्यम्) एवमपि—

(६१८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अम्युपसंख्यानं वृद्धिबलीय-
स्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अम्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

वृद्धिबलीयस्त्वात् । परत्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एवमम्युपसंख्यानमिति । 'गोशब्दे वृद्ध्याभावस्य' इति शेषः । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(६१८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनवकाशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधयति ॥

सावकाशमात्वम् ।

कोऽवकाशः ? द्यां गच्छ ॥

(६१८६ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ द्योश्च सर्वनामस्थाने

वृद्धिविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) द्योश्चेति । 'ओतो णित्' इति सूत्रं पठितव्यम्, गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् । वर्णनिर्देशे हि तत्परत्वं प्रसिद्धम् ॥

१ 'ह्रस्वे कृते' इति क. पाठः ॥

२ सुबधिकारादिति । एवञ्च गोप्रहणञ्च, द्योरुपसंख्यानमित्यादि च न कर्तव्यमिति भावः ॥

३ 'अन्यत्रापि नावश्यमिहैव' इति वार्तिकपाठः क. ट. पुस्तकयोः ॥

४ असमासनिर्देश इति । अस्तिस्त्वमितिज्ञानात्स्वनाशपटकस्याप्येकदेशा-

नुवृत्तिर्दृश्यते तर्हि किमु वक्तव्यम्—असमासनिर्देशे एकदेशानुवृत्तिर्भवतीति, अवश्यमेकदेशानुवृत्तिर्भवतीति भावः ॥

५ वृष्टान्तस्य—अलुगविकारः प्रागानङ् इत्यादेः । तत्र हि उत्तरपदवदनुपपत्त्याप्युत्तरानुवृत्तिर्दृश्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'गोतो णित्' इति न्यासेन कथं चोद्बुद्धिः ?
अत आह—ओतो णिदिति ॥ उपलक्षणत्वेन व्याख्याने वीज-
माह—वर्णेति । एतद्व्यभिचानःसोकारान्तानां त्वनभिधानमाहुः ।

(६१८७ समाधानसाधकप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ यद्याव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमी-
रुत स्युः ।

यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धि-
रुच्यते, अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिस्यते ॥

(१०९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६०)

२५३१ एङि पररूपम् ॥ ६ । १ । १४ ॥

(पररूपाधिकरणम्)

(६१८८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्वि निपात
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्वका-
रादौ निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै-त्वै,
नु वै-त्वै ।

वकारादाविति किमर्थम् ?

त्वावत्, न्वावत् ॥

निपात इति किमर्थम् ?

तु वानि, नु वानि ॥

(प्रदीपः) तुन्वोरिति । सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः ।
तु आवत्-त्वावत् ॥ नु वानीति । वातेल्लोडुत्तमैकवचने
'वानि' इति रूपम् ॥

(उद्ध्योतः) आवदिति—निपातः ॥

(६१८९ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा निपातैकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

निपातैकत्वात् । एक एवायं निपातः—त्वै, न्वै ॥

(प्रदीपः) एक एवेति । अर्थभेदाभावादेको निपातः ॥

(उद्ध्योतः) एकनिपातत्वं कथं ज्ञायतेऽत आह—अर्थभेदा-
भावादिति ॥

(६१९० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एवे चानियोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पररूपं वक्तव्यम् । इह एव—इहेव,
अद्येव ।

अनियोग इति किमर्थम् ?

इहैव भव मा स्म गाः, अत्रैव त्वमिह वयं
सुशेवाः ॥

(प्रदीपः) एवे चानियोग इति । नियोगः—अवश्य-
म्भावः—अवधारणम्, तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति । यथा—
केव भोक्ष्यते । अत्रानवकलुप्तावेवशब्दः । यदा त्ववधारणे
वर्तते तदा वृद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) यथा केवेति । अनवकृत्तिः—असंभावना ।
भोजनं कच्चिदपि न संभाव्यत इत्यर्थः ॥

(६१९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शकन्ध्वादिषु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शक
अन्धुः—शकन्धुः, कुल अटा—कुलटा, सीम
अन्तः—सीमन्तः ।

केशेष्विति वक्तव्यम् । यो हि सीमोऽन्तः,
सीमन्तः स भवति ॥

(प्रदीपः) शकन्धुरिति । अन्धुः—उदपानम् ॥ कुल-
टेति । अटति—इत्यटा, पचायच् । पश्चात् कुलेन संबन्धः ।
अन्यथा 'कर्मण्यण' इत्यणप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) उदपानमिति । उदकं पीयते यत इति संज्ञाया-
मुदभावः । कूप इत्यर्थः ॥ कुलटा—भिक्षुकी, त्वैरविहारिणी च ॥

(६१९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्त-
व्यम् । स्थूलोतुः—स्थूलौतुः, बिम्बोष्ठी—बिम्बौष्ठी ॥

(प्रदीपः) ओत्वोष्ठयोरिति । ओतुः—बिडालः ॥

(उद्ध्योतः) बिडालः—मार्जारः । वार्तिके ओष्ठशब्दस्य
परनिपातः, पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् । स्त्रियामुदाहरणं तु तत्रैव
प्रयोगमभिप्रेतत्वाद् ॥

(६१९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एमनादिषु च्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एमनादिषु च्छन्दसि पररूपं वक्त-
व्यम् । अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोन्नन्सादयामि ॥

१ स्वावदिति । अत्र हि पररूपे तावदित्यनिष्टं रूपं प्रसज्यते ॥

२ 'एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम्' इति छ. पुस्तके नास्तिपाठः ॥

३ 'पररूपं वक्तव्यम्' इत्येव आश्रयपाठः क. द. पुस्तकयोः ॥

४ व्यन्तादभाष्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति वचनात् ओष्ठशब्दस्य पूर्वनिपातः
मातोऽत आह—वार्तिके इति ॥

(१०९६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६१)

२५३२ ओमाडोश्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

(चकाराजर्थक्यबोधकभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ।

एडीत्यनुकृष्यते ।

किं प्रयोजनम् ? ।

इह मा भूत्-अद्य आ कृश्यात्-अद्याश्यात्,
कदा अश्यात्-कदाश्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यश्यादित्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति-चोऽनर्थकोऽनधि-
कारादेर्दः ॥(प्रदीपः) अद्यश्यादिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्प-
रोऽपि सवर्णदीर्घो बाध्यते ॥(उद्ध्योतः) नन्वत्र परत्वादीर्घप्रसङ्गोऽत आह-प्रति-
पदेति । तत्र च सत्यपि चारितार्थे प्रथमप्रवृत्तौ नियामकम् । प्रवृत्ते
च तस्मिन् तदप्राप्तिरेवेति भावः ॥

(६१९४ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उस्योमाडूक्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उसि पररूपे ओमाडोश्चाटः प्रति-
षेधो वक्तव्यः । औस्त्रीयत्, औढीयत्, औङ्गा-
रीयत् ॥

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । उक्तम् 'आटश्च' (९०) इत्यत्र
चकारस्य प्रयोजने-आटोऽचि वृद्धिरेव यथा
स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥(प्रदीपः) औढीयदिति । वहेराडपूर्वस्य कर्त्रत्ये
'ओडम्' इति रूपम्, ततः क्यचि लङि रूपमेतत् ॥

(१०९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६२)

२५३३ उत्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

(अपदान्तात्पदप्रयोजनभाष्यम्)

अपदान्तादिति किमर्थम् ?

का उस्मा-कोस्मा ।

अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् ।

कस्मान्न भवति-का उस्मा-कोस्मा ?

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति ।

नैषा परिभाषेह शक्या विशातुम्, इह हि दोषः
स्यात्-भिन्दा उस्-भिन्धुः, छिन्धा उस्-
छिन्धुः ॥एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं न भविष्यति ॥उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'अतो गुणे'
(९७) अपदान्ताद्यथा स्यादिति ।

इह मा भूत्-दण्डाग्रम्, धुपाग्रमिति ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नं प्राति-
पदिकमुल्लेख इत्युस आनर्थक्यम् ॥नैषेति । ननु न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम्-इति कथमना-
श्रयणमुपपद्यते ? अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः । तच्चानि-
त्यत्वं 'अप्तुत्तृच्'-इति तृन्तृचोर्भेदेनोपादानेनार्वादेशतृनि-
वृत्त्यर्थेन ज्ञापितम् । नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रस-
ङ्गात्तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥ भिन्धुरिति । अनागमकानां
सागमका आदेशा इति न्यायाद्यामुदादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वम्,
न तु तदेकदेशस्य । यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्-
ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्तदाऽर्थवत्त्वमेव-उसः ॥एवं तर्हि । उस्माशब्दो वसः 'स्फायितश्चि'-इति रकि
संप्रसारणे व्युत्पाद्यते । 'शासिवसि-' इति षत्वं 'न रपर-' इति
प्रतिषेधाच्च भवति । एवमत्रोसिति लाक्षणिकं रूपम् ॥

(उद्ध्योतः) अन्युत्पन्नमिति । औणादिकत्वादिति भावः ॥

अर्वादेशमिति । 'प्रत्ययाप्रत्यययोः'-इति परिभाषयाऽस्याग्रहणा-
च्चिन्त्यमिदम् । तस्या अप्यनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्याशय इत्यन्त्रे ।
वस्तुतः 'इणः पीध्वम्'-इति सूत्रस्याङ्ग्रहणेन द्वयोरप्यनित्यत्वज्ञापन-
सिद्धेस्तयोर्भेदेनोपादानं चिन्त्यप्रयोजनम् । ध्वनितं चेदं 'ण्वुत्तृचौ'
इत्यत्र भाष्ये इति बोध्यम् ॥ यदा त्विति । अन्यथाऽर्थवतो ह्यागम
इत्युत्पत्त्यसङ्गतिरिति भावः । चिन्त्यमिदम्, तदाऽप्यागमविशिष्टस्यैवार्थ-
वत्त्वात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादेरिडागमापत्तिः । अर्थवतो
ह्यागम इत्यस्यागमाभावेऽर्थवत् इत्यर्थे इति बोध्यम् ॥

(१०९८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६३)

२५३५ अव्यक्तानुकरणस्यात इतो

॥ ६ । १ । ९८ ॥

(६१९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतावनेकाजग्रहणं अर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतावनेकाजग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ 'आ कृश्यात्, अद्य अश्यात्-अद्याश्यात्-इति ट. पाठः ॥

२ 'कारादेर्द इति' इति ट. पाठः ॥

३ 'कमल्ये परे ओड' इति च. झ. पाठः ॥

४ 'परिभाषा शक्या' इति क. ट. पाठः ॥

५ 'छिन्धा उस्-छिन्धुः' इत्युदाहरणं क. ट. पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

किं प्रयोजनम् ?

अर्थम् । इह मा भूत्—अदिति ॥

(१०९९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६४)

२५३६ नाग्नेडितस्यान्यस्य तु वा

॥ ६ । १ । ९९ ॥

(६१९६ एकदेशिनो नित्यत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नित्यमाग्नेडिते डाचि ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यमाग्नेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् । पटपटायति ॥

(प्रदीपः) 'नित्यमाग्नेडिते डाचि' इति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे कैश्चित् प्रक्षिप्तम् ॥

(६१९७ नित्यत्वबोधनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकारान्तानुकरणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा—अकारान्तमेतदनुकरणम् । भवेत्सिद्धं यदाऽकारान्तम् ।

यदा तु खलु अच्छद्धान्तं तदा न सिध्यति ।

विचित्रास्तद्धितवृत्तयः, नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) विचित्रा इति । प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(११०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६५)

२५३८ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(६१९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा-
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होत् ऋकारः—होत्कारः ॥

(प्रदीपः) ऋवेति । 'ऋ लृ' ईत्येतयोः संवृतत्वात् विवृताभ्यामृकारलृकाराभ्यामसावर्ण्यादजृग्रहणेनाग्रहणात्, अर्थ-

१ इत्येतयोरिति । यतश्चार्तिकद्वयविधेययोः 'ऋलृ'वर्णयोर्भाष्यकृताऽनप्यप्युपपादितम् । अनयोश्च खरेष्वन्तर्भावाभावादिवृत्तत्वं नास्ति, किन्तु संवृतप्रत्ययवत्त्वमेव ॥

२ ऋकारेति । स्थानिमृताभ्यामित्यर्थः ॥

३ अजृग्रहणेनेति । सावर्ण्याभावाद्ग्रहणेनाग्रहणम् ॥

४ अर्थवृत्तीयेति । वार्तिकविधेययोर्दीर्घत्वेन द्विमात्रत्वमुपपन्नम् । अर्थमात्रोऽत्र रेफोऽधिक इति प्रदीपाद्यः ॥

५ भाष्यविरोधादिति । तत्र हि 'ऊकालोऽच्च' इत्यदीर्घप्रवृत्तयोः भवतीत्युच्यते । न च ऋकारो लृकारो वाऽजृति' इत्युक्तम् । तत्र मते अर्थवत्त्वमासीत्युक्तावपि अर्थवृत्तीयमात्रवेनोक्तत्वाभावाद्भ्रष्टादिप्रमाणपरितिरिति

तृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाभावादीर्घसंज्ञाया अभावाच्चनम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

(उद्घोतः) वार्तिकप्रयोजनं वक्तुं सूत्रेणासिद्धिं दर्शयति—
ऋ लृ इति । सावर्ण्याभावाय विवृतत्वाभावेऽपि उपस्थितरेफीय-
ईषत्पृष्ठप्रत्ययत्वमेव वक्तुं युक्तम् । 'तुल्यास्य—' इति सूत्रे कैयटेना-
प्येवमेवोक्तमिति चिन्त्यमेतत् । अर्धतृतीयमात्रत्वादित्यपि चिन्त्यम्,
'तुल्यास्य—' सूत्रस्यर्थाप्यविरोधात् ।

इति श्रीशिवमहसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्घोते षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(६१९९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लृति लृ वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृति लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होत् लृकारः—होत्लृकारः ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमे

पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(११०१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६६)

२५३९ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः

॥ ६ । १ । १०२ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(प्रथमपदार्थे पक्षद्वयोपस्थापकम्भाष्यम्)

प्रथमयोरित्युच्यते, कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम् ?

किं विभक्तयोः, आहोस्वित् प्रत्यययोः ?

(प्रदीपः) प्रथमशब्दः सन्निवेशविशेषापेक्षोऽभिधेये वर्तते । तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति—कयोरिति ॥ ननु धातु-
निपातादीनामपि प्राथम्यसम्भवद्विशेषविषयः प्रश्नो नोपप-
द्यते । नैष दोषः । 'दीर्घाजसि च' इति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रह-
णात् विभक्तयोः प्रत्यययोर्वा ग्रहणे पुनः प्रतिषेध उपपद्यते, न
तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणे ॥ ननु सामान्यग्रहणेऽपि प्रतिषेधो-
पपत्तौ लिङ्गत्वानुपपत्तिः । नैतदस्ति । प्रथमयोरिति कस्यचिदेव

विरोधः ॥

६ भाष्यकृद्भिः कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणमिति विशेषविषयः प्रश्नः कृतः, य-
च्च नोपपद्यते इत्याशङ्क्यामाह—ननु धात्विति ॥

७ 'ग्रहणं, यतः प्रतिषेध उपपद्यते न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात्' इति च. झ. पाठः ॥

८ ननु प्रथमपदेन धात्वादीनां दीर्घाजसि चेति सूत्रानुपपत्त्याऽग्रहणेऽपि प्रत्ययत्वविभक्तिवरूपधर्मयोर्ग्रहणे दीर्घाजसि चेत्युपपद्यतेऽतस्तत्रोर्ध्वमेवोर्ध्वमेव ग्रहणं स्यादत आह—ननु सामान्येति ॥

९ लिङ्गत्वेति । दीर्घाजसि चेत्यस्य प्रत्ययत्वविभक्तिव्यर्थोर्ध्वमेवोर्ध्वमेव ग्रहणे लिङ्गत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

विशेषस्य ग्रहणं न तु योग्यपदेन सर्वेषां विशेषाणाम्, सर्वविशेषविषयस्य सन्निवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगपत् बुद्ध्याऽपेक्षितुमशक्यत्वात्, प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य । तत्र प्रसिद्धाश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्, 'प्रातिपदिकार्थः' इत्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्तरङ्गत्वात् प्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम् । प्रत्ययस्य हि प्रथमतः प्रत्ययान्तरात्, त्रिकैस्य तु बहिरङ्गम् । तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणात् द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानम् । यथा 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति गोमैयादीनामर्धर्चशब्देन । तथा च बहुवचनं कृतम् ॥

अन्ये त्वाहुः—द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं नान्यथा । ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परपेक्षयोर्द्वयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव । तत्र 'प्रथमयोः' इति छलिङ्गनिर्देशो विभक्तिग्रहणम् । पुलिङ्गनिर्देशो तु प्रत्ययग्रहणम् । समानश्च निर्देश इति सन्देहः ॥

(उद्घोतः) तत्र विशेषेति—'प्रथमयोः' इति निर्देशस्य स्त्रीरूपसाधारणादित्यर्थः । कस्मिन्सन्निवेशे क्रमेण सन्निविष्टानामादिभूतो हि प्रथमशब्देन बोध्यते ॥ विशेषविषय इति । विभक्तिप्रत्ययविषय इति भावः ॥ 'सर्वेषां विशेषाणाम्' इत्यस्य 'ग्रहणम्' इति शेषः । तत्र हेतुमाह—सर्वेत्यादि ॥ अशक्यत्वादिति । सर्वसन्निवेशानां युगपद्बुद्ध्याऽपेक्षासम्भवादिति भावः ॥ तदाह—प्रतिनियतेति । तत्तत्सन्निवेशस्थिततत्पर्यालम्बनत्वादित्यर्थः ॥ तत्र विभक्तिप्रत्ययविषयसन्देहे बीजमाह—तत्र प्रसिद्धीति । उभयोरन्येकसन्निवेशापेक्षत्वात्प्राथम्यस्येत्यर्थः ॥ अन्तरङ्गमिति । तत्तत्सन्निवेशस्थितसर्वापेक्षया प्रथमत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वावस्य प्राथम्यं मुख्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्यायमिति द्विवचननिर्देशोऽनुपपन्नोऽत आह—तत्र प्रथमसाहचर्येदिति । द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादिति भावः ॥

द्वितीयायाः प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वबुद्धिवारणायाह—अनपेक्षितपरस्परपेक्षेति । अनपेक्षितपरस्परपेक्षप्रथमत्वद्वितीयत्वयोरित्यर्थः । 'अनपेक्षितपरस्परयोः' इति पाठः कश्चित् । अत्रासन्निवीजं त्वेवविधं प्राथम्यं तृतीयादेरपीति ॥ निर्देशादपि न सन्देहनिवृत्तिः,

१ विभक्तिग्रहणस्येति । प्रातिपदिकार्थलिङ्गेति सूत्रे प्रथमापदेन विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धिः, तदाश्रयेण विभक्तिग्रहणाशङ्का ॥

२ त्रिकस्य—विभक्तिरित्यर्थः ॥

३ द्वितीयस्यापीति । प्रथमयोरिति द्विवचननिर्देशसामर्थ्यात्प्रथमातिरिक्तस्यापि कस्यचित् प्रथमपदेन ग्रहणं तत्र द्वितीयस्यैव । प्रथमस्य प्रथमपदेन ग्रहणे, द्विवचननिर्देशादप्यस्य ग्रहणे च प्राप्ते सन्निवेशाद्वितीये एव प्रथमारोपः क्रियते इति द्वितीयस्य ग्रहणम् ॥

४ गोमयादीनामिति । अर्धर्चाः पुंसि चेत्साहचर्याद्विग्रहणमावेऽपि बहुवचननिर्देशसामर्थ्यादप्येषां ग्रहणे प्राप्ते तदनन्तरशब्दानां गोमयादीनामेव ग्रहणं न तु यत्र कुत्र स्थितानां शब्दानां ग्रहणम्, तद्वदेति भावः ॥

५ प्रकारान्तरेण द्वितीयस्य प्राथम्यमुपपादयति—अन्ये त्वाहुरिति । एतच्च कैवल्यात्मनो 'अजादीनां वा यौ प्रथमौ' इति भाष्यतुसारं द्रष्टव्यम् ॥

६ परापेक्षं—तृतीयादेरपीति । तृतीयादेरप्येव द्वितीयोऽपि प्रथम एवेति भावः ॥

प्रत्युत सन्देह एवेत्याह—तत्रेति ॥ विभक्तीति । समुदायस्य विभक्तिसंज्ञेति भावः ॥

(सिद्धान्तदर्शनभाष्यम्)

विभक्तयोरित्याह ।

कथं ज्ञायते ?

अचीति वर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ॥

(प्रदीपः) न चाजादी इति । 'प्रथमयोः' इति

विशेष्यम्, तद्विशेषणमचीति; तेनाजादयोः प्रथमयोरिह ग्रहणम् । न च सुशब्दोऽजादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते । विभक्त्योस्त्वजादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणम् । यद्यपि प्रथमे त्रिके सुशब्दस्याजादित्वासंभवत्वाप्यवयवान्तरद्वारक-
त्रिकस्याजादिव्यपदेश इति अजादयोः प्रथमयोरिति सम्बन्धो-
पपत्तिः । प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुशब्दस्यानजादित्वात्, औजसो-
श्चाप्राथम्यात्—प्रत्यययोरजादोरिति सम्बन्धायोगः ॥

(उद्घोतः) तदादिविधिसिद्धये विशेष्यं दर्शयति—प्रथम-
योरिति । सिद्धप्रथमत्वकयोरजादित्वं विशेषणमिति भावः ॥ यद्य-
पीति । विभक्तिसंज्ञकत्रिकस्य सर्वस्याजादित्वासंभव इति भावः ॥
परिहरति—तथापीति । छत्रिन्यायेनेति भावः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

ननु चैवं विज्ञायते—अजादी यौ प्रथमौ, अजादीनां वा यौ प्रथमौ—इति ॥

(प्रदीपः) अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी विशेष्यौ, तद्विशेषणं प्रथमयोरिति । तेनायमर्थो भवति—'अजादी यौ प्रत्ययौ अन्यापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घः' इत्येवमौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिग्रहणस्याजग्रहणं न लिङ्गम् ॥ अजादीनां वेति । अचीति वर्तते, निर्धारणसप्तमी चेदाश्रीयते, जादौ चैकवचनम् । तुल्यजातीयस्य च निर्धारणं भवतीति अजादीनां मध्ये प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ, तौ औजसावेवेति विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः ॥

(उद्घोतः) नन्वजादी यौ प्रथमावित्युच्यमाने कथं लिङ्गीति—

७ अन्ये त्वाहुरिति मतेन विभक्तिप्रत्यययोर्ग्रहणमेकेन निर्देशेन साध्यते—
तत्र प्रथमयोरिति ॥

८ ननु विभक्तिः छलिङ्गा, प्रत्ययश्च पुलिङ्गस्तयोः काश्चमेकेन शब्देना-
भिधानमत आह—निर्देशाख्येति ॥

९ कस्मिन्सन्निवेशे—विभक्तिसन्निवेशे प्रत्ययसन्निवेशे वा ॥

१० समुदायस्य—त्रिकसमुदायस्य ॥

११ 'न चाजादी' इति ट. पाठः ॥

१२ विभक्तयोरजादित्वमुपपादयति—यद्यपीति ॥

१३ प्रत्यययोरजादित्वमात्रं दर्शयति—प्रत्यययोरित्येति ॥

१४ सिद्धप्रथमत्वकयोः—सिद्धे प्रथमत्वं ययोरिति बहुव्रीहेः कप्रत्ययः ॥

१५ निर्धारणसप्तमी—अजादीनां वा यौ प्रथमाविति भाष्ये—अजा-
दीनामित्येषा ॥

१६ लिङ्गाविषयकं—नायार्थो 'अचीति वर्तते' इति लिङ्गविषयकम् ॥

घटनमत आह—अजादी विशेष्याविति । सिद्धाजादित्वस्य प्राथम्यं विशेषणमिति भावः । न च विशेष्यत्वे कथं तदादिविधिरिति वाच्यम् । 'दीर्घाजसि-' इति लिङ्गात् प्रत्यययोर्बुद्धिसन्निधानादचीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदादिविधिः, अजादित्वविशिष्टप्रत्ययरूपौ यौ प्रथमावित्यर्थ इति भावः ॥ निर्धारणसप्तमी चेहेति । शब्दाधिकारादिति भावः ॥ जातौ चेति । वचनविपरिणाम इत्यन्ये । अयं पक्ष एक-देशयुक्तिः, 'कारके' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धत्वात् ॥ तुल्यजातीय-स्येति । 'गैवां कृष्णा संप्रक्षीरा' इत्यादौ यथा गौरेव प्रतीयते न महिष्यादि, तथेति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (१०३) इत्यनु-
क्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
—विभक्तयोर्ग्रहणमिति ॥

अथवा—सुपीति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । 'वा सुप्यापिशलेः' इत्यतः सुपीति वर्तते । तत्र 'दीर्घाजसि च' इति प्रतिषेधाच्छिञ्जात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्रह्माणुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते । 'सुपः' 'विभक्तिश्च' इत्यत्र 'त्रीणि' इत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभ-
क्तित्वं प्रसिद्धः सुब्रह्म इति विभक्त्योर्ग्रहणं सम्पत्त्यते ॥

(उद्योतः) ननु सुपीत्यनुवृत्तावपि कथं विभक्तिग्रहणम्, न प्रत्ययग्रहणम् ? अत आह—तत्रेति ॥ प्रसिद्धो यो धर्म इति । सुप्राग्देन सुबुद्देशेन विहितधर्मो लक्ष्यते, तेन सुबुद्देशेन विहितधर्म-
युक्तयोः प्रथमयोरित्यर्थ इति विभक्तिग्रहणसिद्धिः । तदाह—सुपो विभक्तिश्चेति ॥ त्रीणीत्यनुवृत्त्येति । एतेन विभक्तिसंज्ञाया अपि प्रत्येकवृत्तितया पक्षयोरविशेष इत्यपास्तम् । यदापि विभक्तिसंज्ञा प्रत्येकं तदापि 'तस्माच्छसः-' इति ज्ञापकात्मकप्रथमयोस्त्रिकयोर्ग्रहण-
मिति 'विभक्तिश्च' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एवं च 'अथवा सुपि' इत्युक्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

('अमिपूर्वः' इति सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः, अमिपूर्वत्वं चो-
च्यते, न 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्येव सिद्धम् ?
न सिध्यति ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इत्युच्यमानेऽप्यपि दीर्घः
प्राप्नोति—वृक्षम्, लृक्षम् ।

नैष दोषः ।

१ ननु प्रथमयोरित्यस्य विशेषणत्वे तदादिविधिरनुपपन्नोऽत आह—
न च विशेष्यत्व इति । प्रत्ययपदस्य दीर्घाजसि चेति लिङ्गादुपरिष्ठितस्य
विशेष्यत्वमिति भावः ॥

२ प्रत्ययपदस्य अचीत्यस्य विशेष्यत्वेऽर्थमाह—अजादीति ॥

३ तुल्यजातीयस्य निर्धारणे दृष्टान्तमाह—गवां कुण्ठेति ॥

४ विभक्त्योरेवेति । तस्माच्छसो न इत्यत्र तस्मादित्यनेन पूर्वसवर्ण-
प्रतिनिर्देशः कृतः सक्षयं नकारो विधीयते । यदि च प्रथमयोः प्रत्यययोर्ग्रहणं
तदा आह—पूर्वसवर्णग्रहणं तस्मादित्यनेन प्रतिनिर्देशो न दुष्येत । तच्चिदं-

यत् पूर्वस्मिन् योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृ-
त्तम् ।

एवमपि इदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेना-
म्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत—वृक्षम्, लृक्षम्,
द्विमात्रः प्राप्नोति ।

नैष दोषः ।

सवर्णग्रहणं न करिष्यते ।

यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते, कुतो व्यवस्था?

आन्तर्यतः ।

यथेवम्—अग्नी, वायू—त्रिमात्रः प्राप्नोति ।
वृक्षम्, लृक्षम्—द्विमात्रः ।

तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम्, तस्मिन् क्रियमाणे
दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिन्ननुवर्तमाने 'अमि पूर्वः'
इत्यपि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । 'खिद्वां कुमारीम्'
इत्यादौ लक्षणयोः फलभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः ।

इतरः 'वृक्षम्-अग्निम्' इत्यादौ फलभेदं मत्वाऽऽह—न
सिध्यतीति ॥

यत्पूर्वस्मिन्निति । 'अकः सवर्णे-' इत्यतो दीर्घग्रहणं
नानुवर्तत इत्यर्थः ॥

एवमपीति । अग्नी इत्यादि सिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं
कर्तव्यम् ॥ सवर्णग्रहणमिति । ततश्च-वृक्षम्-अग्निम्-
कुमारीम्-कुमारीः पश्य-वधूम्-वधूः-इत्यादि सर्वं सिद्ध्यति ॥
कुतो व्यवस्थेति । वृक्षम्-अग्निम्-वायुम्-इत्यादौ ह्रस्व
एव, अग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति ।
तथाहि—यदि पूर्वा व्यतिराश्रीयते तदाऽग्नी इत्यादावपि
ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाऽग्निसिद्ध्यादावपि दीर्घ-
प्रसङ्ग इति भावः ॥

आन्तर्यत इति । पूर्वाकृतिराश्रीयते, 'हुतश्च विषये
स्मृतः' इति हुतो न भविष्यति, दीर्घश्च भविष्यति—इति मन्यते ॥

त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । हुताहुतप्रसङ्गे 'हुतश्च विषये
स्मृतः' इत्युच्यते । इह तु हुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः ॥

तस्मादिति । यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोष-
स्तस्मादित्यर्थः ॥

द्विभक्त्योर्ग्रहणमित्याशयः ॥

५ 'पूर्वसवर्णदीर्घ इत्युच्यमाने' इति ट. पाठः ॥

६ खट्वा मिति । अमि पूर्व इत्यस्याकरणेऽपि खट्वा-वधू-कुमारी मि-
त्यादौ पूर्वसवर्णः स्यादित्यालोच्य वृक्षमित्यादौ दोषमनभ्युपगम्य च भाष्ये-
ऽयं प्रश्न इति भावः ॥

७ 'दीर्घग्रहणमिह ना' इति ड. पाठः ॥

८ 'आहुतः' इति दृष्टे स्तोत्रभाष्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) फलाभेदमिति । तथा च 'अमि पूर्वः' इति सूत्रं व्यर्थमिति भावः ॥

नानुवर्तते इति । 'प्रथमयोः' इत्यत्र अननुवृत्तिरेव निवृत्तिरिति भावः ॥

अग्नी इत्यादिसिध्यर्थमिति । अन्यथा पूर्वो हस एवोभयोः स्थाने स्यादित्यर्थः ॥

भाष्ये—पूर्वसवर्णः प्रसज्येतेति । तथा च 'वृक्षम्' इत्यादावपि दीर्घः स्यादिति भावः ॥ ततश्चेति । कचिदिष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

एवमप्यग्नी इत्यादौ मुतः प्राप्नोतीत्यत आह—मुतश्चेति ।

इह तु मुतस्यैवेति । अन्तरतमपरिभाष्येति भावः ॥

भाष्ये—तस्मिन् क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यमिति । तत्र दीर्घः पूर्व इति विरोधवारणाय सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र कृतेऽग्नी इत्यत्र मुतव्यावृत्तये दीर्घग्रहणं कार्यम् । जौला दीर्घस्य सामानाधिकरण्यात्संभवाज्जातिपक्षेऽपि विप्रतिषिद्धमेवेति भावः ॥

(योगविभागप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं पृथगुच्यते, नैहैवोच्येत—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि च' इति ?

यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति, अमि चेत्पुच्यते, तेनाभ्यपि दीर्घः प्रसज्येत—वृक्षम्, वृक्षम् ।

नैष दोषः ।

दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते ।

एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत ।

सवर्णग्रहणं न करिष्यते ।

यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते, पूर्वस्मिन् योगे विप्रतिषिद्धम्—यदि पूर्वः, न दीर्घः । अथ दीर्घः, न पूर्वः । पूर्वो दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

तस्मादुभयमारब्धव्यम्, पृथक् च वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अमि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः ॥

दीर्घग्रहणमिति । 'अमि च' इत्यत्रेति भावः ॥

एवमपीति । ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः ॥

पूर्वस्मिन् योग इति । पूर्वव्यक्त्याश्रये 'अग्नी' इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये सूक्त एव दोषः ॥ 'प्रथमयोः पूर्वः' इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते, 'अमि च' इत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत् ॥

तस्मादुभयमिति । अथोभयस्मिन् पृथक्कर्तव्ये 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम् ? यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । नैतदस्ति । व्यक्तिपक्षस्यापि सम्भवात् 'अग्नी' इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु 'प्रथमयोः' इत्यत्र दीर्घानुवृत्तिरावश्यक्यो 'अग्नी' इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तयेऽत आह—अमि चेत्यत्रेति ।

त्रिमात्रप्रसङ्ग इति । 'वृक्षम्' इत्यादौ द्विमात्रस्तु नापाद्यः, वचनसामर्थ्यात् 'प्रथमयोः' इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । उपलक्षणं वा ॥

उक्त एवेति । आकृत्यर्थकपूर्वग्रहणस्यैव 'अमिपूर्वः' इत्यत्रानुवृत्त्या आन्तरतम्यात्कुमारीमित्यादौ पूर्वजातीयस्त्रिमात्रः स्यादित्यर्थः ॥

अनुवृत्त्येति । 'दीर्घग्रहणस्य' इत्यादिः ॥ दुर्लभमेतदिति । प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादनुक्तमेतदित्यर्थः ॥

व्यक्तिपक्षस्यापीति । अत्रेदं बोध्यम्—आकृतिग्रहणेऽपि कथं 'दीर्घः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् ? जातौ दीर्घत्वादेरभावात् । तस्मात्पूर्वशब्देन पूर्वजातीयो लक्षणाय इत्याकृतिग्रहणतात्पर्यम् । व्यक्तिपक्षस्यापीत्यादेस्तु लक्षणया प्रयोगस्यान्यास्यत्वम्, रूढिप्रयोजनभोरभावात्—इति ॥

(६२०० योगविभागे पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथमयोरिति योगविभागः

सवर्णदीर्घार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'प्रथमयोः' इति योगविभागः कर्तव्यः, प्रथमयोरकः सवर्णदीर्घो भवति ।

ततः 'पूर्वसवर्णः', पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति ॥

किमर्थो योगविभागः ?

सवर्णदीर्घार्थः । सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्—वृक्षाः, वृक्षाः, वृक्षान्, वृक्षान् ॥

(६२०१ योगविभागसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे हि जश्शसोः पररूप-प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगे हि सति जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत—वृक्षाः, वृक्षाः, वृक्षान्, वृक्षान् ॥

ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधयिष्यते ।

नोत्सहते बाधितुम् ।

किं कारणम् ?

१ यच्चनसामर्थ्यात्—अमि चेति वचनसामर्थ्यात् ॥

२ उपलक्षणमिति । कुमारीमित्येतदुपलक्षणं वृक्षमित्यादेरपि ॥

३ आकृतीति । प्रथमयोः पूर्व इत्यस्मादाकृत्यर्थकपूर्वग्रहणस्यैवोत्तरपक्षेऽनुवृत्तिरिति कुमारीमित्यत्र त्रिमात्रप्रसङ्गस्यो दोषः ॥

४ 'पूर्वसवर्णः दीर्घः' इति क. पाठः ॥

५ 'वृक्षि' शब्दः क. ख. पुस्तकयोर्न ।

१ ननु सवर्णग्रहणे क्रियमाणे दीर्घग्रहणनावश्यकमित्यस्तु, सवर्णग्रहणेऽपि क्रियमाणे दीर्घग्रहणमेव कृतेषु सिद्धं स्यादत आह—तत्र दोष इति ॥

२ ज्ञातेति । प्रथमयोः पूर्व इत्येतदुक्तपूर्वशब्दस्य व्यक्तिबोधकत्वे दोषः स्पष्टं जातिपक्षेऽपि सवर्णग्रहणनावश्यकमेव, अन्यथा पूर्वो दीर्घ इत्यप्युक्तं जातौ जश्शसोः पररूपभावात् पूर्वो दीर्घ इत्यप्युक्तं सामानाधिकरण्याभावात् इति नान्यः ॥

(प्रदीपः) वृक्षा इति । अत्राहुणः प्राप्तः, ततो दीर्घः, ततः परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः, ततः पररूपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) अत्राहुण इति । ततश्चतुर्थकक्षान्तरप्राप्तपररूप-
बाधनाय योगविभाग इत्यर्थः ॥ ततः पररूपेति । सर्वापवादत्वा-
दिति भावः ॥

(६२०२ योगविभागफलसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आहुणयणादेशयोरपवादा वृद्धि-
सवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं
स्वरसन्धिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहुणयणादेशावुत्सर्गौ । तयोरप-
वादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः । तेषां सर्वेषां
पररूपमपवादः । तत्सर्वबाधकम्, सर्वबाधकत्वात्
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आहुणेति । तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयक-
क्ष्याप्राप्ताः, पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः ॥

(योगविभागसामर्थ्यबोधकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूप-
मपवादः कस्मादेव न बाधते ?

योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः । योगवि-
भागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियमाणेऽपीति । यथा 'वृक्षा' इत्यादौ
योगविभागेन पररूपं 'पचन्ति' इत्यादौ सावकाशं बाध्यते
तथा 'अग्निम्-वायुम्' इत्यादौ सावकाशमपि पूर्वत्वं 'वृक्षम्'
इत्यादौ बाध्यते । यथापि पूर्वत्वं न बाध्येत । अथापि पूर्वत्वं
न बाध्यते, पररूपमेव बाध्येत इत्युच्यते तदाऽस्य विभागस्य
कारणं वाच्यमिति भावः । अथवाऽयमभिप्रायः—यदि
पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगवि-
भागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति ॥ योगविभाग इति ।
चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु योगविभागस्य सर्वापवादत्वात्पररूपस्यापि
बाधस्तेन स्यादत आह—यथा वृक्षा इति । 'अग्निम्' इत्यादौ
सावकाशत्वं योगविभागीयप्रथमसूत्रापेक्षया ॥ अस्य चोद्यस्य भाष्ये
एव वक्ष्यमाणत्वात्तन्नायमेतद्भाष्यार्थोऽत आह—अथवेति ॥ चतु-
र्थेति । एवं च तृतीयकक्ष्याप्राप्तं पररूपं चतुर्थकक्ष्याप्राप्तो योगविभागो
बाधत इति भावः ॥

१ 'चतुर्थेति' इति प्रतीकं घ. झ. पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

२ एतान् गा इति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र तस्मात्पदमावेऽपि
शसः सामान्येन नकारविधानं कर्तुं शक्यते । तथाच शसः सकारोच्चारणमन-
र्थकं स्यात् । अतः किमप्यवधित्वेनाश्रयणीयं स्यात्, तत्र यदि एकादेशप्रव-
रणमाश्रियेत तदा गा इत्यत्र नकारः प्राप्नुयादित्यर्थः । सामान्येन नकारविधाने
ननु दृश्यमपि पूर्वं दृष्टमिति तथोदाहरणम् । सकारोच्चारणं तु छन्दसि सर्व-

(६२०३ योगविभागेऽतिप्रसङ्गापादनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थ-
श्चेदम्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद-
म्यतिप्रसङ्गो भवति—वृक्षम्, पृक्षम् ।

यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते, एवमपि-
पूर्वत्वमपि बाधेत ॥

(६२०४ योगविभागेऽतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तर-
निर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नत्वस्य चाभावः—वृक्षान्, पृक्षान् ।
किं कारणम् ?

तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनान-
न्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
'तस्माच्छसो नः पुंसि' ।

किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दि-
श्यते ?

इह मा भूत्—एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान्
पश्य ॥

(प्रदीपः) नत्वस्येति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र
तच्छब्देनानन्तरस्य 'पूर्वसवर्णः' इत्यनेन विहितस्य परामर्शात्
'गिरीन्-वायून्' इत्यादावेव नत्वं स्यात्, न तु वृक्षानित्यादौ
'प्रथमयोः' इति योगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः ।
एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम्, यत्रोच्यते—अन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—इति । यदा तु सूत्रद्वयस-
मुदायमेकया वृद्ध्याऽपेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा
नास्ति दोषः, यथोच्यते—उभयं निवृत्तं तदपेक्ष्यामहे—इति ॥

एतान् गा इति । 'औतोमृशसोः' इत्याकार एकादेशः ॥

(उद्घोतः) 'अनन्तरनिर्देशात्' इति हेतोरसिद्धिं परिहरति—
तस्माच्छस इति ॥ वायूनित्यादावेवेति । तत्रापवादपररूपा-
प्राप्तेः परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घ एवेत्यर्थः । समुदायस्यैकवृद्ध्याऽपेक्षणे वृष्टा-
न्तमाह—यथोच्यत इत्यादि । 'यत्रोच्यते' इति पाठे यत्रोक्तेऽर्थे
स्थित्वा इदमुच्यते—'उभयं निवृत्तम्' इत्यादीत्यर्थः ॥ प्रकृतैकादेशसामान्य-
परामर्शेऽपि भाष्योक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्याह—औतोमिति । तस्मादन-
न्तरनिर्देश एवावश्यक इति भावः । 'एतान् गाश्चतुरः—' इति

विधीनां वैकल्पिकत्वेन चरितार्थम् ॥

३ 'यत्रोच्यते' इति क. च. ट. झ. पुस्तकेषु पाठः । उद्घोतस्तुस्तकेषु
'यथोच्यते' इति प्रतीकदर्शनात्तथा पाठ आश्रितः । उभयं निवृत्तं तदपेक्षि-
ष्यामहे इतीतरत्र यथोच्यते तथाऽपि कल्पनमिति भाष्यकृद्वचनसामान्यमिति
भावः ॥

भाष्यस्य—एतान्वलीवदरूपान् चतुःसङ्ख्याकान् गाश्चरतः पश्ये-
त्यर्थः । पुंस्वाभिन्नस्य विशेषणनिर्देशः । अर्थान्तरवारणायानेक-
विशेषणोपादानम् । कश्चित् 'एतान् गाः पश्य' इत्येव पाठः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्येकयोग एव ।

ननु चोक्तम्—*एकयोगे हि जइशसोः पररूप-
प्रसङ्गः* इति ।

नैष दोषः ।

(६२०५ एकयोगत्वसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६॥)

॥ * ॥ इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पर-
रूपाभावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं 'नादिचि' (१०४) इतीज्-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न जइशसोः
पररूपं भवतीति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—वृक्षाः,
प्लक्षाः, वृक्षान्, प्लक्षान् । यदि च जइशसोः पररूपं
स्यात्, इज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—
न जइशसोः पररूपं भवति—इति, तत इज्ग्रहणं
करोति ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

उत्तरार्थमेतत्स्यात्—'दीर्घाज्जसि च' (१०५)
इचि चेति ।

यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत ।
इहापि तर्हि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थम्, न ज्ञापकं
भवति ॥

एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं
कुर्वीत, नापि जस्रग्रहणम् । एतावदयं ब्रूयात्—
दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवति—इति तन्नियमार्थं
भविष्यति—दीर्घाच्छस्येव, नान्यत्रेति ।

सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं
करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न जइशसोः पररूपं
भवतीति ॥

(प्रदीपः) इज्ग्रहणं त्विति । यदि जइशसोः पररूपं
स्यात् तदा 'नैत्' इत्येव ब्रूयात्, इत्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात्,
प्रातिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः ॥

उत्तरार्थमिति । 'कुमार्यौ-वध्वौ' इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घ-
प्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥

यद्युत्तरार्थमिति । एवं सति पृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्च-
काराकरणाच्च 'दीर्घादिजसोः' इति लाघवं भवति ॥ इहा-
पीति । सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य 'इज्'-
ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्वाज्ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः ॥

दीर्घाच्छसीति । 'दीर्घादिजसोः' इत्यस्मादपि लघुतरोऽयं
सूत्रन्यास इति भावः । तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते,
किन्तु इहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चेति । एवञ्चेज्ग्रहणाभावेऽपि
तत्रैव प्रतिषेधसिद्धेस्तदर्थं सज्जइशसोः पररूपाभावं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

उत्तरार्थेत्येति । 'इह किञ्चिन्नपो' इत्यनाश्रित्येदम् ॥

ननु विधेर्नियमो दुष्टोऽत आह—लघुतरोऽयमिति । किञ्चि-
लाघवं प्रति कञ्चिदनादरोऽस्तु, प्रकृष्टे तु लाघवे तदनादरो नोचित
इति अयं नियमो न दुष्ट इति भावः ॥ भाष्ये—दीर्घाच्छस्येवेति ।
विपरीतनियमस्तु न, व्याख्यानात् । 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' इति
निर्देशाच्चेति भावः ॥

(योगविभागसमर्थकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु योगविभागः ।

ननु चोक्तम्—*योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थं
श्वेदम्यतिप्रसङ्गः*—इति ।

नैष दोषः ।

अभ्यपि योगविभागः करिष्यते—असि । असि
यदुक्तं तन्न भवतीति । ततः—पूर्वः । पूर्वश्च भव-
त्यमीति ॥

यदप्युच्यते—*नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तर-
निर्देशात्*—इति ।

कः पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं निर्दे-
ष्टुम् ?

एवं किल प्रतिनिर्दिश्यते—तस्मात्=पूर्वसवर्ण-
दीर्घादिति ।

तच्च न ।

एवं प्रतिनिर्दिश्यते—तस्मात्=अको दीर्घादिति ।

अथवा—तस्मात्=प्रथमयोर्दीर्घादिति ॥

(प्रदीपः) असि यदुक्तमिति । 'प्रथमयोः' इति योग-
विभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः ॥

तस्मादको दीर्घादिति । एकया बुद्ध्या अकस्थानिकजि-
सूत्रीविहितो दीर्घः परामृश्यत इत्यर्थः ॥

'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकः
परामर्श इति मत्वाऽऽह—अथवेति । 'प्रथमयोः' इत्येवं यो
विहितो दीर्घः परामृश्यत इति सूत्रद्वयविषये नत्वं सिध्यति ॥

१ ततः—तदर्थम् ॥

२ 'इहापि क्रियमाणं' इति 'तर्हि' शब्दरहितः पाठः क. पुस्तके ॥

३ 'नसिग्रसोः' इति क. ट. पाठः ॥

४ 'नात्' इति । नादिचीति सूत्रे 'इज्'ग्रहणं न कार्यम्, तस्य चावर्णाच्च
पूर्वसवर्ण इत्यर्थः ॥

५ 'अकः स्थानिकः' इति क. पाठः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-अमीति । विभक्ते 'नादिन्वि' इत्यतः 'न' इति वर्तते ॥

नन्वनन्तरस्येति न्यायात् 'पूर्वसवर्णः' इति विहितदीर्घस्यैव परामर्शो युक्तोऽत आह-एकया बुध्येति ॥

(एकयोगत्वे सिद्धान्तभाष्यम्)

अथवा-पुनरस्तु अम्येकयोगः ।

ननु चोक्तम्-योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थं श्रेयस्यतिप्रसङ्गः-इति ।

नैष दोषः ।

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयं योगविभागः पररूपं बाधियते, अमि पूर्वत्वं न बाधियते ।

यद्येतदस्ति- 'मध्येऽपवादाः-' 'पुरस्तादपवादाः-' इति, नार्थ एकेनापि योगविभागेन ।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इत्येवं पररूपमकः सवर्णदीर्घत्वं बाधियते, प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं न बाधियते ॥

(प्रदीपः) मध्येऽपवादा इति । न्यायश्चायं न तु वचनम्, तद्वक्ष्यति- 'यद्येतदस्ति' इति । न हि वचनस्यासत्ता-सम्भावना, न्यायस्तु क्वचित्कश्चिदाश्रीयते इति युज्यते वक्तुम् ॥

यद्येतदस्तीति । यदा बाध्यानि लक्षणानि भेदेनापेक्ष्यन्ते तदा क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात् पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वा 'मध्येऽपवादाः' इति 'पुरस्तादपवादाः' इति चाश्रीयते । यदा तु लक्षणसमुदायो बाध्यत्वेनापेक्ष्यते तदा तस्यैकत्वाभावेत्येतत्- 'मध्येऽपवादाः' इति 'पुरस्तादपवादाः' इति च ॥

(उद्घोतः) न हि वचनस्येति । वचनं स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तत इति न क्वचित् भवतीत्यर्थः ॥ न्यायस्त्विति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥

न्यायसिद्धत्वमेव दर्शयति-यदेति ॥ क्वचिदनाश्रयणे बीजं दर्शयति-यदा त्विति । तदपेक्षायां च लक्ष्यानुरोध एव बीजम् । ननु 'निजां त्रयाणाम्' इत्यत्र त्रयाणां ग्रहणेनात्र शास्त्रे क्रमव्यतिक्रमाश्रयणात् 'क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात्' इति चिन्त्यम् ॥

(प्रकारान्तरेण सिद्धान्तसाधकभाष्यम्)

अथवा-सप्तमे योगविभागः करिष्यते ।

इदमस्ति- 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।१०१) 'सुपि च' (१०२) इति । ततो वक्ष्यामि-बहुवचने ।

१ यद्वक्ष्यतीति । भाष्यकारो यतः कारणात् 'यद्येतदस्ति' इति वक्ति अतोऽयं न्यायः, न तु वचनमिति भावः ॥

२ चिन्त्यमिति । निजां त्रयाणामिति हि सूत्रे त्रयाणामित्यन्तरार्थम्, गणान्ते एवात्रयाणामेव पठितत्वात् । तद्वि श्रुत्यामिदित्युत्तरार्थम् । तत्र हि त्रयाणामित्यस्याभावेऽधिकधातूनामनुपादानं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थमित्याहुः । वस्तुतस्तु कपिअञ्जकिरणन्यायेन त्रयाणामित्यस्याभावेऽपि त्रयाणामेव धातूनामुपादानं

बहुवचने च अतो दीर्घो भवति । ततः-इत्येत् । एकारश्च भवति बहुवचने झलीति ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति-वृक्षाणाम्, पृक्षाणाम् ।

तत्र को दोषः ?

दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्ण प्राप्नोति ।

इदमिह संप्रधार्यम्-दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादीर्घत्वम् ।

नित्यं खरवपि दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोति, अकृतेऽपि । नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्ण प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'आत्' ग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'आज्जसेरसुक्' (७।१।५०) इति । तेन कृतेऽपि दीर्घत्वे नुट् भविष्यति ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति-कीलालपाम्, शुभयाम् । आतो लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्-लोपः क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्बुद्ध ।

एवं तर्हि 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यत्र 'आतो धातोः' (६।३।१४०) इत्यातो लोपः संबन्धमनुवर्तिष्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति-कीलालपानाम् ब्राह्मणकुलानाम् ।

नपुंसकस्य नेत्यप्यनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) अथवा सप्तम इति । वृक्ष अस् इति स्थिते पूर्वस्य दीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जधि 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घः, शस्ति तु 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति ॥

एवं तर्हि । अकारेण चाण्त्वादाकारो गृह्यते ॥

कीलालपानामिति । 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे 'बहुवचने' इति दीर्घत्वे कृते 'आतो धातोः' इत्यधिकारादा-कारलोपप्रसङ्गः ॥

नपुंसकस्य नेति । 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यत्र सूत्रे 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकग्रहणं 'नेतराच्छन्दसि' इत्यतो नेति चानुवर्तते, आतो धातोर्लोप इति च । ततः-नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अकः सवर्ण इतीति । 'दीर्घाञ्जसि च' इति

स्यात्र स्वधिकधातूनाम्, तेनैव बहुवचनोपपत्तेः । यथा कपिअलानालभेतेत्यत्र बहुवचनोपपत्तिः कपिअलत्रग्रहणेनोपपत्तेति नाधिकानां ग्रहणं तद्वत्त्रापि श्रुत्यामिति बहुवचनोपपत्तिरप्यपेक्ष्यते ग्रहणेनैवोपपत्तेति त्रयाणां ग्रहणं व्यर्थं सङ्ज्ञापयति-अस्मिन् शास्त्रे कपिअललभमनन्यायो नाश्रीयत इति । एवञ्च क्रमव्यतिक्रमस्यापि सम्भवादप्यदाह-पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभादेति प्रदीपे ॥

पूर्वसर्गदीर्घनिषेधादिति भावः । 'झव्येत्' इति च पूर्वविहितदीर्घा-
पवादः ॥

नन्वादित्यनुवृत्तावपि कथमाकारान्ताद् ? अत आह—अका-
रेणेति । एवं चाप्रमहणं न कार्यमिति लाघवम् ॥

ननु नपुंसकहस्वे कथम् 'आतो धातोः' इति लोपः ? अत
आह—ह्रस्वो नपुंसक इति । धातुभिन्नाकारान्तशब्दस्यामि
प्रयोग एव न, अनभिधानात्—इति न तत्र दोषः । 'आतः' इति
योगविभागात्तत्राप्यालोपो वा ॥

(११०२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६७)

२५४० तस्माच्छसो नः पुंसि

॥ ६ । १ । १०३ ॥

(नत्वाधिकरणम्)

(पुंसांबहुत्वे-पुंशब्दाद्बहुषु-इति पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)
किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवति, आहोस्वित्पुं-
शब्दाद्बहुषु ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । 'पुंसि' इति किं शसो
विशेषणम्—पुं बहुत्वे यः शसुत्पन्न इति, अथ प्रकृतेः—पुंश-
ब्दाद्यः शसिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्योक्तपक्षद्वये उपपत्तिमाह—पुंसीतीति ।
प्रत्ययार्थबहुत्वबोधकस्याध्याहतपदस्य विशेषणम्, अध्याहतप्रकृति-
वाचकस्य वा—इत्यत्र विनिगमकाभावादिति भावः ॥ ननु पुंशब्दाद्यः
शस् स पुं बहुत्व एव—इति पक्षयोरविशेषोऽत आह—भाष्ये—पुंश-
ब्दाद्बहुष्विति । यत्किञ्चिद्भवे बहुत्वे इत्यर्थः ॥

(प्रथमे पक्षे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्

पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ।

तत्र सिद्ध्यति । भूकुंसान् पश्येति ॥

(प्रदीपः) भूकुंसान् पश्येति । स्तनकेशसम्बन्धात्
स्त्रीप्रतिभासं भूकुंसार्थं मन्यते ॥

(उद्ध्योतः) वस्तुतः स्त्रीत्वाभावेऽपि आरोपितलौकिकस्त्री-
त्वाश्रयेणात्र दोषोद्भावनमित्याह—स्तनेत्यादि । स्त्रीविषयारी नर्तकः
पुरुषो भूकुंसः । अत्र न पुंगतं बहुत्वम्, पुंशब्दाद्यत्किञ्चिद्भवे
बहुत्वे तु शसति ॥

(प्रथमे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

नपुंसके तथैवेष्टम्

१ पक्षयोः—प्रदीपोक्तयोः । भाष्योक्तपक्षद्वयस्फुटीकरणाय प्रवृत्तस्य तथैव
संदिग्धत्वमिति भावः ॥

२ तत्रेति । पुंशब्दाद्विषयां यत्रत्वमिष्यते तत्र सिद्ध्यतीत्यन्वयः ॥

३ 'भूकुंसः' इति ग. ज. पाठः ॥

तच्च न सिद्ध्यति । षण्डान् पश्य, षण्डकान्
पश्येति ॥

(प्रदीपः) षण्डानिति । षण्डशब्देन प्रसवासमर्थस्य
नपुंसकस्याभिधानम् ॥

(प्रथमाश्रयणेऽतिव्याप्तिदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति । चञ्चाः पश्य, वञ्चिकाः
पश्य, खरकुटीः पश्य ॥

अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु ।

(प्रदीपः) चञ्चा इति । चञ्चेव—चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ'
'संज्ञायाम्' इति कन् । 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । चञ्चाशब्देन
पुंसोऽभिधानाच्चत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) चञ्चाशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्तदुत्तरशसः पुं बहुत्वे
वृत्तिं दर्शयति—चञ्चेति ॥

(द्वितीये पक्षे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

पुंशब्दादिति चेदिष्टं

स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति ।

स्थूरान् पश्येति ॥

(प्रदीपः) स्थूरानिति । स्थूराया अपत्यानि । 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्' । 'यञञोश्च' इति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकि' इति
टापो लुक् । ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाच्चत्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) स्थूरादीनां स्त्रीशब्दत्वं दर्शयति—स्थूराया
इति । यैद्यपि द्वितीयपक्षे 'षण्डान्' इति न सिद्ध्यति तथापि 'भूकुं-
सान्' 'चञ्चाः' इति च सिद्ध्यतीत्याशयः ॥

(द्वितीये दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

कुण्डिन्या अररकायाः

अपत्यं च न सिद्ध्यति । कुण्डिनान् पश्य, अर-
रकान् पश्य ॥

(प्रदीपः) कुण्डिनानिति । कुण्डिन्या अपत्यानि ।
'गर्गादिभ्यो यञ्' । 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्' इति
यञो लुक् । कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः, स च स्त्रीलिङ्गा-
देशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायाः पूर्ववद्यजादि ॥

(दोषवारकं श्लोकभाष्यम्)

पुंस्प्रधान्यात्प्रसिद्ध्यति ॥ २ ॥

पुंस्प्रधाना एते शब्दाः, ततो नत्वं भविष्यति ॥

३ ननु द्वितीयपक्षोपादाने 'स्थूरापत्ये—' इति अन्य एव दोषः किमर्थमुक्तः,
पूर्वोक्तदोषाणामनित्यत्वात्—अत आह—यद्यपीति । द्वितीये पक्षे प्रथमापे-
क्षया न्यूनसंख्याका दोषा एवेति भावः ॥

५ 'भूकुंसान्' इति ग. ज. पाठः ॥

(विशिष्टार्थे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

पुंस्प्राधान्ये त एव स्यु-

ये दोषाः पूर्वचोदिताः ।

भ्रूकुंसान् पश्य, पण्डान् पश्य, पण्डकान् पश्य,
चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्य, खरकुटीः पश्येति ॥(उद्द्योतः) भाष्ये—पुंस्प्राधान्ये इति । यदि स्थूरादीनां
पुंस्प्राधान्यात्पुंशब्दत्वं तदा भ्रूकुंसादीनां तत्त्वाभावात्, चञ्चादीनाञ्च
तत्त्वादुक्तदोषा अत्रापीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्माद्यस्मिन् पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय
प्रतिविधेयं दोषेषु ॥(प्रदीपः) तस्माद्यस्मिन्निति । अर्थपक्षं परत आश्र-
यिष्यति । द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाभावः । तथाहि—पुंवाची
शब्दः पुंशब्द उच्यते । ततो भ्रूकुंसादयः शब्दाः पुमांसमा-
चक्षणाः पुंशब्दा उच्यन्त इति नानयोः पक्षयोः फलभेदः ।
षण्ढपण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत एव नपुंसकरूपोऽर्थ
उच्यते । यथा—नपुंसकोऽभवदिति नपुंसकशब्देन । स्त्रीसूत्रे
हि 'न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकलिङ्गमास्थातुम्—' इत्यादिना
विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम् । स्थूरादयोऽपि
प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति ॥(उद्द्योतः) 'तस्मात्' इत्यादिभाष्येण यः पक्षः परिगृहीतस्तं
दर्शयति—अर्थपक्षमिति । शास्त्रीयार्थपक्षमित्यर्थः ॥ द्वयोरपि
त्विति । शास्त्रीयलिङ्गग्रहणे 'पुंसां बहुत्वे—पुंशब्दाद्बहुषु' इति द्वयोः
पक्षयोरित्यर्थः । लौकिकलिङ्गग्रहणे पक्षद्वयस्याप्यधिकदोषग्रस्तत्वाच्छा-
स्त्रीयलिङ्गग्रहणमास्थाय लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् 'पुंसि वर्तमाना-
त्प्रातिपदिकात्' इत्येवं व्याख्येयम्, तत्र हि चञ्चा इत्याद्यसिद्धिरेक
एवं दोष इति 'तस्माद्यस्मिन्पक्षे' इत्यादिभाष्यार्थ इत्यर्थः । प्रति-
विधानं तु 'वधिकादिषु—' इति वक्ष्यति ॥ पुंशब्दा उच्यन्त इति ।
एवञ्च पुंस्त्वविशिष्टवाचकतया तेषां पुंशब्दाद्बहुत्वे इत्यर्थे, पुंस्त्व-
विशिष्टानां बहुत्वे इत्यर्थे वा न दोष इत्यर्थः ॥ शास्त्रीयार्थग्रहणेनैव
दर्शयति—स्त्रीसूत्रे हीति । अत एव नपुंसकस्य पुंस्त्वानुगतता ॥

(संग्रहः)

न त्वं पुंसां बहुत्वे चेत्

पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥

नपुंसके तथैवेष्टं

स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्येत ॥ १ ॥

१ 'भ्रूकुंसादीनां' इति ग. ज. पाठः ॥

२ परतः—सिद्धान्ते ॥

३ 'स्थूरापत्यं' इति छ. पाठः ॥

४ छत्तञ्च—वा च्छन्दसीत्येतत् । यथेकवाक्यवतथैव विकल्पविधानं तदाऽस्य
सूत्रस्य आपायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥

पुंशब्दादिति चेदिष्टं

स्थूरापत्ये न सिध्यति ॥

कुण्डिन्या अररकायाः

पुंस्प्राधान्यात् प्रसिध्यति ॥ २ ॥

पुंस्प्राधान्ये त एव स्युर

ये दोषाः पूर्वचोदिताः ॥

तस्मादर्थे भवेन्नत्वं

वधिकादिषु युक्तवत् ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) वधिकादिषु युक्तवदिति । 'लुपि युक्त-
वद्यक्तिवचने' इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्नत्वाभाव इत्यर्थः ॥(उद्द्योतः) नन्वेनेन न्यायेन वधिकादयोऽपि पुंशब्दाः, अत
आह—लुपीति । स्त्रिलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावोऽपि तेनातिदिश्यत
इति भावः ॥

(११०३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६८)

२५४४ अमि पूर्वः ॥ ६ । १ । १०७ ॥

(पूर्वरूपाधिकरणम्)

(छन्दसि विकल्पबोधकं भाष्यम्)

वा च्छन्दसीत्येव । यमीं च यम्यं च, शमीं च
शम्यं च, गौरीं च गौर्यं च, किशोरीं च किशोर्यं
च ॥(प्रदीपः) वा च्छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन
सम्बध्यते । अन्यथा भाषायां न स्यात् ॥ शम्यं चेति ।
विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति,
तथोर्त्र विशेषाभावात्—इति यणादेश एव भवति ॥(उद्द्योतः) ननु यणादेशनाथकपूर्वसवर्णदीर्घवाचकपूर्वरू-
पत्वे विकल्पितेऽपि तदभावे दीर्घ एव स्यादत आह—विकल्पेति ।
'अग्निम्' इत्यादौ विशेषसत्त्वेऽप्येतद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्तिरिति
भावः ॥

(११०४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६९)

२५४५ संप्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥

(छन्दसि वेत्यस्य सम्बन्धबोधकं भाष्यम्)

वाच्छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानः, मित्रा-
वरुणौ इज्यमानः ॥५ अत्र—यमीं च यम्यं चेत्यादौ पूर्वरूपस्याभावे पूर्वसवर्णदीर्घमन्त्रौ
विशेषाभावाद्यणादेश इत्यर्थः ॥६ एतद्विषयकेति । यमीं च यम्यं चेत्यादिलक्ष्यविषयकोपप्लुतलक्षणस्य—
पूर्वरूपविकल्पविधायकस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः ॥

(६२०६ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्ग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् । असमानाङ्गस्य मा भूदिति—शकहर्थम्, परिव्यर्थम् ॥

(प्रदीपः) समानाङ्ग्रहणमिति । यदि सम्प्रसारणं तस्माच्च परोऽच्—एकस्मिन्नङ्गे भवतस्तदा पूर्वकादेशो भवति नान्यथा ॥

शकहर्थमिति । अन्यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणम्—अन्यस्मिन्नङ्ग—इति पूर्वकादेशाभावः । अत्रान्तवद्भावेनोकारस्य संप्रसारणत्वम् ॥

(उद्घोतः) समानशब्द एकपर्यायः, तदाह—एकस्मिन्नङ्गे इति । यैवपि 'शकहर्थम्' इत्यस्य सुनिरूपितमेकमङ्गत्वं तथापि भिन्नाङ्गत्वाभावोऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् ॥

ननु संप्रसारणस्थानिकोऽयम्, न संप्रसारणमत आह—अत्रान्तवदिति । 'हलः' इत्यादिष्ठापकात्ताद्रूप्यस्याप्यतिदेश इत्यभिमानः ॥

(६२०७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमसंप्रसारणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

असंप्रसारणात् ।

कथमसंप्रसारणम् ?

वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा, न वर्णस्य ॥

अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव ।

वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः ।

कथम् ?

अन्योऽयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां

वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा । स तु संप्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते । 'शकहर्थम्' इत्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तित उकार इति नास्ति संप्रसारणव्यपदेशः ॥

वर्णस्य चेति । यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः, एकादेशस्तु न यणस्थानिकः । अन्तवद्भावोऽपि नास्ति, वर्णविधावन्तवद्भावप्रतिषेधात् । अन्तरङ्गत्वाच्च 'हलः' इति संप्रसारणदीर्घे कृते 'ऊ'कारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वकादेशाभावः । संप्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश आश्रीयते ॥

(उद्घोतः) निर्वर्तित उकार इति । संप्रसारणनिर्वर्तितत्वं त्वशास्त्रीयत्वात्तातिदिश्यत इति भावः ॥

दीर्घे कृते इति । तद्वचनसामर्थ्यात्साक्षात्संप्रसारणस्थानिकस्य वर्णरूपमपि संप्रसारणत्वमिति दिश्यते, न तु तत्स्थानिकस्यापीति भावः । तदाह—संप्रसारणदीर्घे त्विति ॥ 'एकः' इति भाष्यस्य तस्यैवातत्त्वे तत्स्थानिकस्य सुतरामतत्त्वमिति भावः ॥

(६२०८ एकदेशिनः समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा सकृत्कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ॥

(प्रदीपः) कार्यकृतत्वाद्देति । शास्त्रस्यास्मिन् विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रस्येति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायादिति भावः । लक्ष्यसंस्कार एव हि शास्त्रीयकार्यविधेः फलमिति तात्पर्यम् ॥

(एकदेशिसमाधानासङ्गतिबोधकभाष्यम्)

(भाष्यम्) विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेत—इति अश्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते ।

१ समानाङ्ग्रहणमित्यस्यार्थमाह—यदीति ॥

२ शकहर्थमित्यत्र समानाङ्गत्वाभावमुपपादयति—अन्यस्मिन्नङ्गे इति ॥

३ समानपदस्य विशेषार्थमाह—यद्यपीति । ईदंशाखांस्वीकारे शकहर्थशब्दास्तुप्रत्यये तत्प्रत्ययनिरूपितमेकमेवेदमङ्गमिति समानपदमत्राव्यावर्तकं स्यादित्यर्थः ॥

४ इत्यभिमान इति । अन्तादिवचनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावात्संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपेण निष्पन्नोकारे 'हलः' इति दीर्घविधानसामर्थ्यात्संप्रसारणत्वाश्रयणमित्यभिमानः । वस्तुतस्तु तत्र संप्रसारणपदस्य संप्रसारणस्थानिकपरत्वमेवेति न तत्सूत्रसामर्थ्याश्रयणमिति भावः ॥

५ वाक्यस्य संज्ञाविधाने संप्रसारणेन निर्वर्तितोकारे वर्णे संप्रसारणसंज्ञाप्रसिद्धाह—स त्विति । साक्षात्संप्रसारणेन निष्पन्नस्योकारस्य संप्रसारणव्यवहार औपचारिकेऽपि संप्रसारणस्थानिकस्य न तथा व्यवहारे युक्त इत्या-

शयः । एवञ्च वाक्यसंज्ञापक्षे शकहर्थमित्यत्र न पूर्वरूपमाप्तिरिति न तत्पक्षेऽर्थदोष इति भावः ॥

६ अन्तरङ्गत्वाच्चेति । शकहर्थमित्यत्र यणादेशांशगोवेत्यादिः । हल इति दीर्घविधानसामर्थ्यात्तस्मिन् कर्तव्ये एकादेशनिष्पन्नस्य संप्रसारणत्वाश्रयणेऽपि अर्थशब्दाकारेण सह पुनस्तस्मिन् कर्तव्ये सामर्थ्याभावात् तस्य संप्रसारणत्वमिति वर्णसंज्ञा पक्षेऽपि न दोष इति प्रदीपाशयः ॥

७ भाष्यस्येति । अन्योऽयं संप्रसारणसंप्रसारणयोः स्थाने एक इति भाष्यस्येत्यर्थः । शकहर्थमित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपेण निष्पन्नस्य संप्रसारणत्वाभावादीर्घेण निष्पन्नस्य सुतरां तत्त्वाभावः ॥

८ अस्मिन् विषये इति । यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति शास्त्रमेकस्मिन् ब्राह्मणविषये प्रवृत्तं पुनस्तद्ब्राह्मणविषये न प्रवर्तते तथैकस्मिन् लक्ष्ये प्रवृत्तं संप्रसारणाच्चेति सूत्रं पुनस्तद्लक्ष्ये न प्रवर्तते इति भावः ॥

तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः—*सिद्धमसंप्रसारणात्*—इति ॥

(प्रदीपः) युक्तं यत्तस्यैवेति । पराङ्गमन्याधानं यज्ञ-मुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते । तैत् प्रयोजनाभावाच्चानुष्ठीयते ॥

यत्तु तदाश्रयमिति । यस्मात् फलावाप्तिस्तत् फलभेदाद्विद्यमानसकृदनुष्ठीयते इति भावः ॥ अस्याधाननिमित्तमिति । अस्याधानं निमित्तं=हेतुरस्येति बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने-प्रयोगे वा फलमिति फलान्तरार्थं शब्दान्तरे लक्षणमावर्तयेदित्यपरिहारः—‘कार्यकृतत्वात्’ इति ॥

(उद्घोतः) ननु पुनः क्रियमाणं कर्मान्तरमेवेति ‘तस्यैव’ इत्युक्तम् ? अत आह—पराङ्गमिति । परस्य—अग्निहोत्रादेरङ्गमित्यर्थः । तदेवाह—यज्ञमुखेति । यज्ञोपायेत्यर्थः । प्रतिपत्तिरव प्राप्तिः । आधानादिसंस्कृताग्निष्वेव ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिविधानादिति भावः ॥ यस्मात्फलावाप्तिरिति । ‘अङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम्’ इति न्यायेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं नैमित्तिकानाम्, तेषामपि प्रतिनिमित्तमावृत्तेः ॥

‘अस्याधाननिमित्तम्’ इति षष्ठीतत्पुरुष इति भ्रमवारणायाह—बहुव्रीहिरिति ॥ प्रकृते योजयति—एवमिहापीति । ‘एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति’ इति श्रुतेः शास्त्रस्यापि प्रयोगपर्यन्तं व्यापार इत्युक्तमिति भावः ॥ प्रयोगे वेति—वाशब्दश्चार्थे ॥ शब्दान्तरे इति । ‘हूतः’ इत्यादाविव ‘शकहर्षम्’ इत्यादावपि लक्षणमावर्तयेत्—तद्विषयलक्षणोपप्लवमपि कुर्यात् । एवञ्च यथाऽऽधानमूलककतोः कारणं भवति, लक्षणान्तरविहितत्वात् ; तथाऽस्यापि ‘शकहर्षम्’ इत्यादौ ‘शकहूः’ इत्येतद्विषयकैतल्लक्षणविहितसंप्रसारणैकादेशमूलकात्तद्विषयकलक्षणान्तरात्स्यादेव संप्रसारणमिति तात्पर्यम् ॥

१ फलभेदाभावादिति । वसन्ते ब्राह्मण इति शास्त्रेणाग्निब्राह्मणयोश्चयोरपि संस्कारो जात इति पुनस्तत्प्रवृत्तावपि तदेवफलं तच्च निर्वृत्तमिति फलभेदाभावः । एवं च न कुर्यान्निरूपकं कर्मेति निषेधान्न पुनस्तत्करणमिति भावः ॥

२ तत्—वसन्ते ब्राह्मण इति शास्त्रम् ॥

३ अस्याधानमिति । अत्र हि षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निहोत्रादिभिरित्येतस्य निमित्तत्वेन वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यस्य नैमित्तिकत्वं संप्राप्नुयात्, तथा च नैमित्तिकानामपि प्रतिनिमित्तमावृत्तेः सत्त्वात्पुनः पुनः प्रवृत्तिः स्यात्, तच्चाग्निमिति बहुव्रीह्याश्रयणम् । बहुव्रीहिलिङ्कारे च वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निहोत्रादिरित्यस्य नैमित्तिकत्वेन पुनः पुनस्तस्य प्रवृत्तिरुच्येति भावः ॥

४ तस्यैवेति । ‘युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिः’ इति भाष्यस्थं तस्यैवेत्युक्तं तदादिति भावः ॥

५ इति तात्पर्यमिति । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञात इत्यादिद्वितया संप्रसारणाच्चेति शास्त्रस्य प्रयोगपर्यन्तं व्यापाराश्रयणात्, असाधुप्रयोगवारणाच्च तद्विरक्तित्यासाधुत्वपर्यन्तमपि व्यापारात्संप्रसारणाच्चेति शास्त्रेण शकहर्षमित्यादि-
६ अक्षय्य प्राथमिकपूर्वरूपघटितस्य साधुत्वोपपादनेऽपि पुनस्तत्त्वान्तरप्रवृत्तिर्हुल-
येति ‘लक्षणमावर्तयेदित्यपरिहारः’ इति कथनं मौल्येति तात्पर्यमिति भावः ॥

६ ‘दीर्घत्वं वचनम्’ इति च. झ. पाठः ॥

(असंप्रसारणत्वे आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि नेदं संप्रसारणम्, हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(६२०९ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ दीर्घत्वं वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति ॥

(६२१० समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अन्तवत्त्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तवत्त्वाद्देति । वर्णाश्रयेऽपि तत्प्रवृत्तिस्तु ‘हलः’ इति ज्ञापकादेवेति बोध्यम् । वचनप्रामाण्यादिति पूर्वभाष्यस्य तत्रत्यसंप्रसारणपदं संप्रसारणस्थानिकपरमित्यर्थे इति पक्षयोर्भेदः ॥

(६२११ एकादेशप्रकरणशेषे विप्रतिषेधोप-
संख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आटो वृद्धेरियङ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आटो वृद्धिर्भवतीत्येतत्सादियङ् भवति विप्रतिषेधेन ।

आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः—ऐक्षिष्ट, ऐ-
हिष्ट ।

इयङोऽवकाशः—अधीयाते, अधीयते ।

इहोभयं प्राप्नोति—अध्यैयाताम्, अध्यैयत ।

इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन ॥

७ पक्षयोर्भेद इति । ‘दीर्घत्वं वचनप्रामाण्यात्, अन्तवत्त्वाद्वा’ इति पक्षयोर्भेदः सूर्यपटः । वचनप्रामाण्यादिति पक्षे हल इति सूत्रेऽनुवर्तमानस्य संप्रसारणपदस्य संप्रसारणस्थानिकोपलक्षकत्वम्, तेन च संप्रसारणस्थानिकस्याप्येकादेशस्य संप्रसारणत्वाद्भल इति दीर्घः सिद्धः । अन्तवत्त्वाद्देति पक्षे संप्रसारणस्थानिकस्यान्तवद्भावेन संप्रसारणत्वाद्भल इति दीर्घः क्रियते । पक्षद्वयेऽपि हल इति सूत्रस्य सामर्थ्यमाश्रयणीयम्, सामर्थ्याच्च कल्पनाद्वयमिति पक्षद्वयोपपत्तिः ॥

८ आटो वृद्धेरिति । ननु ‘आटो वृद्धेः’ इत्यादिविप्रतिषेधविधायकवार्तिकानां तद्व्याकृति भाष्यस्य च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे कः प्रसङ्गः ? नैतानि वार्तिकानि संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्य बलवरत्वं दुर्बलत्वं वा बोधयन्ति—इति चेन्न । एकादेशप्रकरणशेषोपपत्तयः वार्तिकानि, तच्चाभावसिद्धिमात्रमिति अस्मिन् सूत्रे प्रसङ्ग इत्यारम्भः ॥

९ अधीयात इति । अधिपूर्वकात् ‘इह अध्ययने’ इत्यस्माद्धटि द्विवचने रूपम् । अस्य नित्यमधिपूर्वत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति बलवत्त्वेन पूर्वं धातूपसर्गयोरेकादेशे नैतत्सिध्यते । णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशात्पूर्वं साधनेन योगे नायं दोषः ॥

१० अध्यैयातामिति । ‘इह अध्ययने’, लङि द्विवचने रूपम् ॥

नैष युक्तो विप्रतिषेधः,

अन्तरङ्गाऽऽटो वृद्धिः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाश्रित्याटो वृद्धिः, अङ्गस्येयडादेशः ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आट् क्रियताम्—
इयडादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादियङ् ।

नित्य आडागमः, कृतेऽपीयङि प्राप्नोति—अकृ-
तेऽपि ।

इयङपि नित्यः, कृतेऽप्याटि प्राप्नोति—अकृ-
तेऽपि ।

अनित्य इयङ्, न हि कृत आटि प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गाऽऽटो वृद्धिः ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद्-
नित्यम् । न चात्राडेवेयङो निमित्तं विहन्ति, अवश्यं
लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या । उभयोर्नित्ययोः
परत्वादियडादेशः ॥

(प्रदीपः) अध्वेयातामिति । कृतेषु लदेशेष्वद-
क्रियते इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते ॥

अन्तरङ्गेति । 'वार्णादाङ्गम्—'इत्यनाश्रित्येदमुच्यते ॥

यस्य च लक्षणान्तरेणेति । एतत् कचिदाश्रीयते,
कचिच्च । यथोक्तम्—तद्वाङ्मणकुलमित्यादौ त्यदादिभ्यो लुप्त-
क्तव्य इति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण—'इति त्वाश्रीयमाणे
नित्यत्वाङ्गुलिसिद्धः, तस्य हि 'अतोऽम्'इति लक्षणेन निमित्तं
विहन्यते न पुनस्तदाद्यत्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुक्तः । तत्र
यदा लक्षणयोरेव विचारः—किं लक्षणं नित्यम्, किमनित्यम्—
इति, तदा च 'यस्य च लक्षणान्तरेण—'इति न्यायः । यदा तु
कार्ययोर्विचारः—'कस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्तते, किं न
प्रवर्तते—'इति तदा नास्त्येदत्—यस्य च लक्षणान्तरेणेति ॥

(उद्घोतः) ननु परत्वादादेशेषु अकृतेष्वद—इति कथमियङ्-
वृद्धोर्युगपत्प्राप्तिः ? अत आह—कृतेष्विति । लमात्रापेक्षत्वेनान्तर-
ङ्गत्वाविति भावः । 'लावस्यायामट्'इति पक्षे तु अन्तरङ्गत्वाद्वाङ्मावेत-
द्रूपसिद्धिः । कथंचिद्वार्णादाङ्गमित्याश्रयेऽप्यनेकावस्थाप्राप्तिः ।
तस्मादध्वेयातामित्यादि छान्दसम् । तत्र हि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे-
ऽपि'इति बहुलग्रहणादादेशोत्तरं परत्वादियङि तत् आटि वृद्धिरिति
बोध्यम् ॥

१ कथंचिदिति । पदस्य विभक्त्यान्तराणामिति पक्षाभिप्रायेणास्याः
परिभाषाया अत्र प्राप्तिः । तस्मिन् पक्षे हि अवि आ इ आतामित्युपरिधत्तौ
कार्त्तरम् ॥

२ छान्दसमिति । 'संप्रसारणाच्चैति सूत्रोदाहृतमध्वेयातामित्यादि तु
छान्दसम् । तस्मादीदृशे विषये पक्षयोः फलाभेदाय 'इङ्' धातोर्लोकेऽनभि-
धानमेव' इत्यादिग्रन्थेन 'इङ् अध्ययने' इति धातावदादिगणे शेषरे प्रपञ्चित-

यथोक्तमिति । 'स्वमोर्नपुंसकात्'इत्यत्र भाष्ये इदमुक्तम् ।
त्यदादिभ्यः परयोः स्वमोः परमपि त्यदाद्यत्वं बाधित्वा लुप्तक्तव्य
इति तदर्थः । तत्र नित्यत्वं लुक्त आशङ्क्य 'अत्वे कृतेऽमा बाधाद-
नित्यो लुक्'इति भाष्ये उक्तम् ॥ तत्र यदेति । अन्येन बाधेऽपि
लक्षणस्य कृतेऽकृते च तस्मिन्प्रसङ्गसत्त्वत्वेन नित्यत्वमिति भावः ।
बाधकाबाधितप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यत्र न मानमिति तात्पर्यम् ॥ यदा
त्विति । बाधकाबाधितप्रसङ्ग एव यदा गृह्यत इति तात्पर्यम् । 'किं
प्रवर्तते'इति शब्देन सूचितमेतत् ॥

(६२१२ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आहुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङ-

भ्यासयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रति-
षेधेन ।

क ?

आङ्भ्यासयोः ।

आहुणस्यावकाशः—खट्वा—इन्द्रः—खट्वेन्द्रः, खट्वो-
दकम् ।

सवर्णदीर्घत्वस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—अद्य-आ-ऊढा—अद्योढा,
कदा-आ-ऊढा—कदोढा, उप-इ-इजतुः—उपे-
जतुः, उप-उ-उपतुः—उपोपतुः ।

सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) उप इ इजतुरिति । पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं
भवति, पश्चादाहुणः । अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति ॥

(उद्घोतः) पश्चादाहुण इति । पूर्वं आहुणेऽनिष्टं स्यादतो
विप्रतिषेधाश्रय इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादपीति । एकपदाश्रय-
त्वादीषोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥

(उदाहरणान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः ।

अस्त्वन्नाहुणः, आहुणे कृते अयवौ च, हलादिः
शेषः, पुनराहुणो भविष्यति ।

भवेत्सिद्धम्—उपेजतुः, उपेजुरिति ।

इदं तु न सिध्यति—उपोपतुः, उपोपुरिति ।

अत्र आहुणे कृत ओदन्तो निपात इति प्रगृह्य-
संज्ञा, प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः
प्राप्नोति ।

मेतदिति तत् पञ्चावधार्यम् ॥

१ छन्दसि रूपसिद्धिप्रकारमाह—तत्र हीत्यादिना ॥

२ छ. पुस्तके 'अवकाशः—खट्वोदकम्, खट्वेन्द्रः' इत्येव पाठः ॥

३ च. श. पुस्तकयोस्तु 'खट्वा—उदकं—खट्वोदकम्' इत्येव पाठः ॥

४ 'सवर्णदीर्घस्यावकाशः' इति च. श. पाठः ॥

५ 'गुणः, अयवौच' इति छ. पाठः ॥

पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः, न चैव पदान्तः ।
पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते ।
एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति—ओदन्तो निपात इति ।
किं कारणम् ?
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥
इहापि तर्हि—अद्योढा, कदोढेति ।
भवेद्रूपं सिद्धं स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिप्रदर्शयितुमाह—अभ्या-
सेति ॥ हलादिः शेष इति । अभ्यासानभ्यासयोरेका-
देश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते, तत्स्था-
निकोऽप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः । एकारस्य
त्वभ्यासहस्रो न भवति । ह्रस्वे कर्तव्ये 'नाभ्यासादिषु'—इत्यन्ता-
दिवद्भावनियेधात् ॥

पदान्तभक्त इति । अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभत
इत्यर्थः ॥

इहापीति । विप्रतिषेधोपालम्भः ॥

(उद्ध्योतः) अभ्यासानभ्यासैकादेशतत्स्थानिकायादेशयोर-
भ्यासत्वाभावेऽत आह—अभ्यासेत्यादि । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति
तु न, लक्ष्यभेदादिति भावः ॥ अन्तवद्भावनिषेधादि ।
तत्प्रत्याख्याने तु बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वालक्ष्यभेदाभावेन न तत्प्र-
वृत्तिरिति बोध्यम् ।

ओकारस्य कथं पदान्तत्वमत आह—अन्तवद्भावादिति ॥
आधे—पदान्तभक्त इत्यस्य—पदान्तस्थानिक इत्यर्थः ॥

विप्रतिषेधोपालम्भ इति । विप्रतिषेधाङ्गीकारे रूपसिद्धावपि
स्वरदोष इत्यर्थः ॥

(६२१३ विप्रतिषेधाभावे दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरदोषस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरे तु दोषो भवति । अद्योढा—एवं
स्वरः प्रसज्येत, अद्योढा—इति चेष्ट्यते ॥

(प्रदीपः) स्वरदोषस्त्विति । अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः । आङ् 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे-
णोदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र यदि पूर्वं सवर्णदीर्घः स्यात्
तदा द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तः, ततः—आहुणः 'एकादेश
उदात्तेनोदात्तः' 'स्वरितो वाऽनुदात्तपदादौ' इति पक्ष उदात्तः
स्यात्, पक्षे स्वरितः । यदा तु पूर्वमाहुणः पश्चात् 'ओमाङोश्च'

इति पररूपं तदा 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति पररूपे कर्तव्ये एकादेशस्व-
रयोः—उदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या—अस्वरस्यैकादेशस्य
पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु पूर्वमाहुणे तस्य पक्षे स्वरितत्वेन पररूपस्य
स्वरितत्वम्, पक्षे उदात्तत्वमेवेति न विशेषोऽत आह—एकादेशस्वर-
योरिति ॥ उदात्त एवेति । तत्त्वमेवेष्टयत इति विप्रतिषेधो दुष्ट
इति भावः ॥

(विप्रतिषेधाभावे पररूपानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

आङि पररूपवचनं चेदानीमनर्थकं स्यात् ।

नानर्थकम्, ज्ञापनार्थम् ।

किं ज्ञाप्यम् ?

(प्रदीपः) आङि पररूपवचनं चेति । न केवलं
स्वरदोषः, यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधवादानर्थक्यं परिहर्तुमाह—नानर्थकमिति ।
यदा पूर्वमाहुणः प्रवर्तते तदा 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिबाधनार्थम्
'ओमाङोश्च' इति वक्तव्यमित्यज्ञापकम् । विप्रतिषेधे त्वाश्रीय-
माणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति ॥

(उद्ध्योतः) पररूपवचनं चेति 'च'शब्दार्थं दर्शयति—
न केवलमिति ॥ न प्रमाणीकृतमिति । विप्रतिषेधेन पूर्वं सव-
र्णदीर्घे पश्चादाहुणेन सिद्धे पररूपविधानं व्यर्थमिति भावः ॥

ज्ञापकं भवतीति । एवञ्चान्तरङ्गबलीयस्त्वज्ञापकबोधनायार्थं
विप्रतिषेधो मयोक्तः, न तु स्थितोऽयमिति न स्वरे दोष इत्यर्थः ॥

(६२१४ पररूपवचनज्ञापनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आङि पररूपं तु ज्ञापकम-
न्तरङ्गबलीयस्त्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्तरङ्गं व-
लीयो भवतीति ।

किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गम्, यावता द्वे पदे
आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याहुणोऽपि ।

धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम् ।

कुत एतत् ।

पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति, नाद्य-
शब्देन ।

किमर्थं तर्ह्यद्यशब्दः प्रयुज्यते ?

अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

१ 'अन्तवद्भावनिषेधात्' इति उद्ध्योताहुणः पाठः । अन्तादिष्वेति
सूत्रे 'नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे' इति वार्तिकं दृश्यते । अत्र 'नाभ्यासादिषु'
प्रत्येव पाठः सार्वभौमः । अत्रत्यं पाठभेदतत्त्वं सुधीभिरुहनीयम् ॥

२ तत्प्रत्याख्यान इति । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे इति वार्तिकप्रत्याख्याने ॥

३ न तदिति । न हलादिष्वेवमवृत्तिरिति भावः ॥

४ 'स्वरे दोषस्तु' इति च. छ. पाठः ॥

५ तत्त्वमेवेति । नित्यमुदात्त एवेष्टयत इति भावः । विप्रतिषेधविधाने

पक्षे उदात्तो यद्यपि भवति तथापि पक्षे स्वरितः स्यात्, स चानिष्टः ॥

६ 'ज्ञापकार्थ' इति छ. श. पाठः ॥

७ न तु स्थित इति । आङि पररूपवचनेन यज्ज्ञाप्यते तेन विप्रतिषेधोऽर्थं
न स्थितः किन्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वमेवेति भावः ॥

८ ननु यदि आङोऽद्य शब्देन न पूर्वं संबन्धः, नापि च धातुना, धातोः
पूर्वमाहुः संबन्धात् । तर्हि अद्यशब्दस्य प्रयोग एव व्यर्थ इत्यत आह—
किमर्थमिति ॥

(प्रदीपः) नाद्यशब्देनेति । 'अद्य' इत्यस्याधारार्थस्याडा सम्बन्धो नास्ति, क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य । अडादिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ । परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पूर्वमुपसर्गस्य हीति । धातोस्तदर्थान्तरभावेण बोधजनकत्वस्य तत्संबन्धं विनाऽभावादित्यर्थः ॥ नाद्यशब्देनेति । पृथगुपसर्गस्यार्थाभावादिति भावः ॥

किमर्थं तर्हीति । आङ् इव विशिष्टस्याप्यधातुत्वादिति भावः ॥

समुदायेनेति । उपसर्गद्योत्यर्थसहितधात्वर्थेनेत्यर्थः । एवञ्चान्तरङ्गार्थकशब्दनिमित्तत्वेनोपसर्गधातुकार्यमन्तरङ्गमिति भावः । निरूपयिष्यते चेदं 'सुटात्पूर्वः' इत्यत्र । एवञ्च भिन्नपदवाच्यकारकसंबन्ध उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगादनन्तरमेवेति सूचितमिति दिक् ॥ ननुपसर्गस्य क्रियाविशेषप्रतीतिहेतुत्वात्तेनापि संबन्धो युक्त एवेत्यत आह—अडादीति । 'अग्नी अत्र' इत्यादौ सर्वत्र पदान्तरापेक्षत्वाद्गर्णविकाराणां बहिरङ्गत्वं बोध्यम् ॥

(६२१५ ज्ञापनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनडेर्यडिसिन्डिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अग्नी अत्र, वायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः ।

पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्ण ॥

पूर्वत्व । शकहर्थम्, परिव्यर्थम् । पूर्वत्वं च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व ॥

तहिलोप । अकार्यत्र, अहार्यत्र, एचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतः, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

तहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । तहिलोप ॥

टेन । वृक्षेणात्र, प्लक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । टेन ॥

डेर्य । वृक्षायात्र, प्लक्षायात्र । डेर्यादेशश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः—'एङ्गः पदान्तादिति' (६१११०९) इति परपूर्वत्वम् ।

१ आङ् इति । अद्येत्यस्याधारार्थकत्वेन तस्य क्रियायामेव संबन्ध उचितः स न संभवति, यथा—आङ्गे न धातुत्वं तथा आङ्गविशिष्टस्यापि न धातुत्वमिति न तद्व्याप्यस्य क्रियात्वमिति न तेन संबन्धः स्यादिति भावः ॥

डेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । डेर्य ॥

डिसिन् । यस्मिन्निदम्, तस्मिन्निदम् । सिन्भा-
वश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्ण-
दीर्घत्वम् ।

सिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः । डिसिन् ॥

डिणलौत्वम् । अग्नाधिदम्, ययावत्र । डिणलौत्वं प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घ-
त्वम् ।

औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(प्रदीपः) अग्नी अत्रेति । 'अग्नि औ अत्र' इति स्थिते विचारः । एवं 'शकहू आ अर्थम्' 'अकारि त अत्र' 'पच हि इदम्' 'वृक्ष आ अत्र' 'वृक्ष ए अत्र' 'अग्नि इ इदम्' 'यथा अ अत्र' ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ।

(ज्ञापनप्रयोजनसमर्थकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वृक्षा अत्र, प्लक्षा अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः—'अतो रोरमुतादमुते (६११११३)' इत्यु-
त्वम् ।

पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः ।

न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम् । आद्ययोगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

(प्रदीपः) वृक्षा अत्रेति । अनुदाहरणमेतदित्याहुः । 'वृक्ष अस् अत्र' इति स्थिते कृते रुत्वे उत्त्वस्य प्राप्तिः । तच्च रुत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे असिद्धम्, उत्वे एव त्वाश्रयात्सिद्धम्—वृक्षोऽत्रेति । ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पूर्वं भाव्यम् । तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः ॥

प्रतिविधेयमिति । 'पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्' इत्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्र उक्ताः ॥

(उद्घोतः) आहुरिति । तद्धूनयन्नाह—नावश्यमिदमेवेति—भाष्ये ॥ आद्ययोग इति । विप्रतिषेधसूत्र इत्यर्थः ॥ प्रतिविधेयं दोषेष्विति । अनित्यत्वमङ्गीकार्यमिति भावः ॥

२ 'आद्ये योगे' इति छ. ट. पाठः ॥

३ अस्यानुदाहरणत्वं प्रपञ्चयति—वृक्ष असिद्धिः ॥

४ अनित्यत्वमिति । बहिरङ्गपरिभाषाया इत्यादिः ॥

(११०५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७०)

२५४९ ख्यत्यात्परस्य ॥ ६ । १ । ११२ ॥

(ख्यत्यात्परार्थबोधकभाष्यम्)

किमिदं ख्यत्यादिति ?

सखिपत्योर्विकृतग्रहणम् ।

किं पुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते, न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । किमकारान्तयोर्ग्रहणम्, अथ कृतयणादेशयोः । आद्ये पक्षे मुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः ॥

सखिपत्योरिति । 'सख्युर्थः' 'पत्युर्नः' इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणम्, अपि तु कृतयणादेशयोः ॥

न सखिपतिभ्यामिति । विकारनिर्देशे क्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः । साक्षाच्चिर्देशे तु स्पष्टावगतिः ॥

(उद्घोतः) अथ कृतयणेति । आगन्तुनाऽकारेणेति भावः ॥ मुख्याग्रहणे हेतुमाह—सख्युर्थ इत्यादि ॥ ननु 'सखिपतिभ्याम्' इत्युक्ते मात्राधिक्याद्विपरीतं गौरवमत आह—विकारेति ॥

(विकृतनिर्देशप्रयोजनभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । गरीयांश्चैव निर्देशः स्यात् ।

इह च प्रसज्येत—अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः स्वम् ।

इह च न स्यात्—सखीयतेरप्रत्ययः—सख्युः, पत्युः । लूनीयतेरप्रत्ययः—लून्युः, पून्युः ॥

(प्रदीपः) अतिसखेरिति । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः । अथवा शोभनः सखा—अतिसखा, 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । सखिपतिभ्यामुत्तरावत्र ङसिङसावित्युत्पत्तिः । अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्रीयते—सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसाविति, तदाऽत्रोत्वाप्रसङ्गः । अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत ।

तदाह—इह चेति । अतिसखेरित्यत्र 'असखि' इति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्केवलस्यैव सखिशब्दप्रतिषेधविज्ञानात् ॥ सखीयते-

१ ख्यत्यादिति निर्देशे संभाव्यमानं पक्षद्वयमाह—किमकारान्तेति । अकारान्तस्य ख्यशब्दस्य ल्यशब्दस्य च ग्रहणे मुख्यशब्दघटकस्य ख्यस्य, अपत्यशब्दघटकस्य ल्यस्य च ग्रहणप्रसङ्गः ॥

२ मात्राधिक्यादिति । सन्दिग्धोच्चारणे व्याख्यानापेक्षत्वम्, असन्दिग्धोच्चारणे न तदिति फलमुखगौरवं न दोषायेति न्यायात्, मात्रागौरवेऽपि न दोष इति शङ्कितुराशय इति भावः ॥

३ मात्रागौरवमिति । सखिपतिभ्यामिति निर्देशे ख्यत्यादिल्यपेक्षया मात्रागौरवस्याधिक्यात्—फलमुखगौरवमपि न दोषायेति तात्पर्यम् । सन्दिग्धोच्चारणेन व्याख्यानापेक्षाऽपि एतादृशमात्रागौरवापेक्षया लघु इति तात्पर्यमिति भावः ॥

रिति । विद्यमानं खमस्य—सखः, तमिच्छत्यात्मन इति क्यच्, 'क्यचि च' इतीत्वम् ॥ लून्युरिति । लूनमिच्छतीति क्यच् । अत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नत्वस्यासिद्धत्वात्त्यशब्दो भवति । अत्र चोदयन्ति—सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अलोपयलोपयोश्चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'इको यणचि' इति ईकारस्य यणा भाव्यम् । तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्, आदिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गाद्वा 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपप्रसङ्गः । ततश्च सख्युरित्यादिरूपाणि न सिध्यन्ति । नैतदस्ति । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् ॥

(उद्घोतः) गरीयांश्चेति—भाष्यस्य त्वत्यन्तं मैत्रागौरवमिति प्रतिपत्तिगौरवं न दोषायेति भावः ॥

समासान्ताभावायाह—अतिक्रान्तः सखा येनेति । इदं चिन्त्यम्, 'यस्येति च' इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तदन्तेऽपि घिसंज्ञानिषेधेन तत्र गुणाप्राप्तेः । तस्मात्सखीमतिक्रान्त इति विग्रहः । एवं च समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्पञ्चभाष्ये उक्तत्वेन समासान्ताप्रसक्तिरेव । उपसर्जनह्रस्वत्वे च सखिशब्दत्वम्, लक्षणिकत्वाच्च न घित्वप्रतिषेधः । प्रकृतभाष्यं तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयेण प्रवृत्तमिति बोध्यम्, विहितविशेषणानाश्रयणवत् । न च 'परस्य' इत्यनेन विरोधाद्विहितविशेषणासंभवः । सखिपतिभ्यां विहितङसादेरिति—इत्यर्थे पूर्वपरयोरिति निवृत्त्या परस्यैवादेशलाभार्थं तत्सत्त्वेन तद्विरोधाभावात् । तदाश्रयणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाश्रयणे च दोषमाह—भाष्ये—इह च नेत्यादिना ॥ ग्रहणवतेति । इदं चिन्त्यम्, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । 'यस्येति च' इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनात्र शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति बोध्यम् । अधिकं 'यस्येति च' इत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥ सखिशब्दाक्यन्वि त्वेकदेशविकृतन्यायेन सखिशब्दत्वं दुर्वारम्, 'अभिव्यक्तपदार्थाः' इति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेत्यत आह—विद्यमानं खमिति । 'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम् ॥ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । ङस्निमित्तयणस्तु बहिरङ्गतया तस्य न लोपः ॥

४ सखेति । राजाहः सखिभ्यष्टलिति हि तत्पुरुष एव भवतीति बहुव्रीहिप्रदर्शनमिति भावः ॥

५ चिन्त्यमिति । यस्येति चेति सूत्रे हि भाष्ये—इवर्णस्य ईत्वे किमुदाहरणमित्याशङ्क्य इदं तर्हि—अतिसखेरागच्छति—यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽसखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत—इति तदन्तस्यापि घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्पष्टमुक्तः, तथाऽतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहावपि घिसंज्ञाप्रतिषेधाच्चैवं विग्रह इति भावः ॥

६ ननु सखीमतिक्रान्त इति विग्रहे समासान्तापत्तिरत आह—यत्वं चेति ॥

७ सत्वमिति । सहस्य सदेश इति भावः ॥

(११०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७१)

२५५० अतो रोरमुतादमुते

॥ ६ । १ । ११३ ॥

(रुत्वाधिकरणम्)

(पदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थममुतादमुत इत्युच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । प्रकृतिभावविधानाज्ज्ञापकात् स्वरसन्धिप्रकरणे हुतस्य सिद्धत्वात्तत्परकरणेनैवोत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) ज्ञापकात्स्वरसन्धीति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मुतात्परस्य हुते वा परतो मा भूत्—इति ।

हुत्पतारस्य—सुस्रोता ३ अत्र न्वसि ।

हुते परतः—तिष्ठतु पय आ३मिदत्त ।

'अतः—अति'इत्युच्यते, कः प्रसङ्गः मुतात्परस्य हुते वा परतः स्यात् ?

असिद्धः हुतः, तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । प्रकृतिभाव एव सिद्धः हुतः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये समाधत्ते—मुतात्परस्येति । अयं भावः—प्रकृतिभाव एव तेनाश्रयात्सिद्धत्वं लभ्यते, सामान्यापेक्ष-ज्ञापके फलाभावात् । एवं हुतस्यासिद्धत्वात्तत्परकरणेन न वारणम् । र्देतत्करणे तु प्रतिभोगित्वेनाश्रयादुल्लेख्या सिद्धत्वमित्यनेन तद्वारण-मिति । तमिममाश्रयमजानानावेकदेशिनावाहदुः—अतोऽस्ती-त्यादि—कार्येण भवितव्यमित्यन्तेन ॥ प्रकृतिभाव एवेति । अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥

(अमुतादमुतपदार्थनिर्णये एकदेशिभाष्यम्)

अथ 'अमुतात्—अमुते' इत्युच्यमानेऽपि यावता-ऽसिद्धः हुतः, कस्मादेवात्र न प्राप्नोति ?

अमुतभाविनोऽमुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते ॥

१ अभिमान इति । शङ्कितुरेकदेशिनोऽभिमान इत्यर्थः ॥

२ सिद्धान्ती ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं वारयति—प्रकृतिभाव एवेति ॥

३ तेनेति । हुतस्य प्रकृतिभावविधानेन प्रकृतिभावे विधीयमान एव हुतस्य सिद्धत्वमिति लभ्यत इत्यर्थः ॥

४ एतत्करण इति । अमुतादमुत इति करणे भेदीयप्रतिभोगित्वेन हुतस्या-श्रयणात्सिद्धत्वमिति अनेन—अमुतादमुते इति पदेन हुतविषयकलक्षणे उत्त-वारणमिति भावः ॥

५ 'अपि'शब्दः क. छ. पुलकयोर्न दृश्यते ॥

६ सामर्थ्यात्—अमुतादमुते इति पदोपादानसामर्थ्यात् गौणस्य—हुत-स्थानिभूताकारस्याश्रयणमित्याशयः ॥

७ ज्ञापितेऽपीति । अत्रायं कैश्यटाशयः—अमुतादमुते इति वचनं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति—सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्विति । यद्येतज्ज्ञाप्यते तदाऽपि स्वाग्रे चारितार्थस्य अन्यत्र फलस्य चाभावाच्चैतज्ज्ञापकमुपपद्यत इति चिन्त्यमिति भावः ॥

(प्रदीपः) अमुतभाविन इति । हुतभावित्वादुपचारात् स्थान्येवाकारः हुतस्येदोच्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिषेधोपा-दानसामर्थ्यात् 'सिद्धः हुतः—' इति परिहारोऽस्ति, तथापि परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः ॥

(उद्ध्योतः) उपचारादिति । सामर्थ्याद्गौणस्याश्रयणमिति भावः ॥ सिद्धः हुत इति । ज्ञापितेऽपि प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वाभ्यां चारितार्थ्याभावाच्चिन्त्यमिदम् । यदि तु भाष्ये वक्ष्यमाणमाश्रया-त्सिद्धत्वमेवैतदक्षरार्थस्तदा 'एव परिहारो नाश्रितः' इत्युक्तिरसङ्गतेति सहृदया भावयन्तु ॥

(एकदेशिनोज्ञापकाश्रयेण समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं हुतः प्रकृत्येति हुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति, सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । सामान्येन संहिताधिकारवि-हितकार्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते ॥

(उद्ध्योतः) सामान्येनेति । तदेवमेव पक्षे 'अमुतादमुते' इत्येतत्प्रत्याख्यातम् ॥

(६२१६ एकदेशिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः

समानपदे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः समा-नपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पयो३द्, पयो३द् ॥

(प्रदीपः) अकारहशोरिति । उत्त्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । तत् उत्त्वे कृते 'आहुणः', 'एडः पदान्तादिति' इति पूर्वैकादेशः, ततः हुतः ॥ पयो ३ छिति । पयोऽदतीति क्तिप्, ततः सम्बुद्धिः । 'दूराद्धूते च' इत्यकारस्य वाक्यस्य टेः हुतभावित्वादुत्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ पयो३देति । पयो ददातीति कः प्रत्ययः । ततः संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वात् 'गुरोरदृत्तः—' इति हुतभावित्वात् 'अमुतात्' इति निषेधात् 'हशि च' इत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

८ ननु सिद्धान्ते 'आश्रयात्सिद्धत्वम्' इति भाष्यकृताऽऽश्रीयते तदुद्दि-श्यैव प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यादित्यादिः प्रदीपस्तत्राह—यदि स्थिति । वस्तुतो विद्यमानस्याश्रयात्सिद्धत्वस्यानाश्रयणमयुक्तमिति भावः ॥

९ कार्यापेक्षया ज्ञाप— इति च. श. पाठः ॥

१० तदेव मन्त्रेति । सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्विति भाष्यस्यायमाशयः—स्वर-सन्धिष्विषये हुतस्य सिद्धत्वे तस्य परत्वेन सन्धिकार्यापेक्षया हुत एव स्यादिति तत्परकरणादेव चात्र सन्धिकार्यं न स्यादिति अमुतादमुतवचनं व्यर्थं सप्तत्या-रुयत इति भावः ॥

११ भाष्यकृद्विवर्तिकावतरणरूपेण पक्षद्वयमत्रोपस्थापितम् । अमुतभाविनो-ऽमुतभाविनीति प्रथमः, सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्विति द्वितीयः । प्रथमपक्षे पयो३दित्यत्र हुतभावित्वादस्याकारस्योत्त्वप्रतिषेधः प्राप्तः, द्वितीये च वाक्य-संस्कारपक्षे सिद्धत्वात्पूर्वमुत्त्वस्य हुतः प्राप्तः । एवं चोभयथापि प्राप्तस्योत्त्वप्रति-षेधस्यानेन निषेधः क्रियत इति अमुतादमुतवचने क्रियमाणे दोष एवेति ॥

(उद्ध्योतः) 'अमुतात्' इति क्रियमाणे दोषमाह—अमुताद-
मुतवचनेऽकारेत्यादि । निमित्तभूतयोरकारहशोः समानपदस्यत्व
इत्यर्थः । तैदा हि मुतस्य सिद्धत्वेन परत्वात्पुनरेतु उवाप्रसङ्ग
इति बोध्यम् ॥

(६२१७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः मुतः, अन्तरङ्ग-
मुत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति—सुस्रोता३ अत्र न्वसि ।

अन्तरङ्गोऽत्र मुतः, बहिरङ्गमुत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—न वा बहिरङ्गत्वादिति । ज्ञापकेन
तु पूर्वत्रासिद्धत्वस्यैव बाध इति भावः ॥

(मुतोत्वयोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वव्यवस्थापकभाष्यम्)

क पुनरिहान्तरङ्गः मुतः—क वा बहिरङ्गमुत्वम्,
उत्वं वाऽन्तरङ्गम्—मुतो वा बहिरङ्गः ?

वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः मुतः, बहिरङ्ग-
मुत्वम् ।

समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गम्,
बहिरङ्गः मुतः ॥

(प्रदीपः) वाक्यान्तस्येति । सुस्रोता३ इत्यादौ
पदान्तरानपेक्षणात् मुतोऽन्तरङ्गः ॥ वाक्यादाविति । वा-
क्यादौ परतो वाक्यन्तस्येत्यर्थः । उत्त्वप्रसङ्गकथनार्थं चैतत् ।
उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम् ॥

बहिरङ्गः मुत इति । दूरादूतायार्थापेक्षत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) पदान्तरानपेक्षणादिति । वाक्यान्तरस्य-
पदान्तरानपेक्षणादित्यर्थः । उत्वं तु वाक्यान्तरस्यपदसापेक्षमिति
भावः ॥

वाक्यादौ परत इति । 'आगच्छ' इत्यादिपूरणात्सुस्रोता इत्य-
न्तमेकं वाक्यम्, 'अत्र न्वसि' इत्यपरमिति भावः ॥ दूरादूतायार्था-
पेक्षत्वादिति । बहिर्भूतसंबोधनाद्यपेक्षत्वादित्यर्थः । यदि त्वार्थापेक्षं न
बहिरङ्गं तर्हि वाक्यत्वसंपादकपदान्तरसापेक्षत्वात्पुनस्तस्यात्र बहिरङ्गत्वं
बोध्यम् । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गः मुतोऽसिद्धस्तथापि
न क्षतिः, स्वदृष्ट्याऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात् ।
स्वदृष्ट्या विद्यमानस्य घटस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनवत् ॥

१ वार्तिकार्थमाह—निमित्तभूतयोरित्यादि ॥

२ तदा हि—अमुतादमुतवचनेन पूर्वोक्तार्थे ज्ञापिते ॥

३ ननु सिद्धः मुतः खरसन्धिषु इति ज्ञात्वेन बहिरङ्गासिद्धत्वस्यापि
बाधः प्राप्नुयादित्याद्यङ्गायानाह—ज्ञापकेन त्विति । प्रयोजनाभावाद्बहिरङ्गा-
सिद्धत्वं न बाध्यत इति भावः ॥

४ ननु सुस्रोता३ अनेत्यत्रोत्पत्त्यात्तौ 'अत्र' इति पदस्यपेक्षत एवेति
कथमुक्तं पदान्तरानपेक्षणादिति ? अत आह—वाक्यान्तरस्येति ॥

५ ननु बहिरङ्गपरिभाषायाः बाधकत्वेन तदृष्ट्याऽसिद्धः मुत इति

(सिद्धान्तभाष्यम्)

किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते,
न पुनरसिद्धत्वमपि ?

यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि ।

एवं मन्यते—असिद्धः मुत आश्रयात्सिद्धो
भवति ॥

अथवा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्पत्त्यार-
भ्यते, साऽऽश्रयात्सिद्धा स्यात् ।

कस्यां च नाप्राप्तायाम् ?

असिद्धपरिभाषायाम् ।

बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च ॥

(प्रदीपः) किं पुनः कारणमिति । द्विविधेऽसिद्ध-
त्वेऽसम्भवति कस्माद्बहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते, न तु पूर्वत्रासिद्ध-
त्वमपि ? अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्यते तथा बहिर-
ङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः ॥ असिद्ध इति ।
'पूर्वत्रासिद्धम्' इति वचनात् ॥

आश्रयादिति । 'अमुतादमुते' इति प्रतिषेधाश्रयणसाम-
र्थ्यात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते, न
तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं 'वाह ऊद्' इत्यत्र ज्ञापितं च,
विप्रकृष्टत्वात् । पयोऽडित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया मुतस्या-
सिद्धत्वापादनात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वा-
भावः ॥

आश्रयात्सिद्धा स्यादिति । तद्विषयस्य मुतस्य सिद्ध-
त्वात् 'सिद्धा' इत्युक्तम् । अनाश्रयणं तु तस्या अत्राभि-
मतम् ॥

(उद्ध्योतः) तथा बहिरङ्गेति । एवञ्च 'न वा बहिरङ्गा-
सिद्धत्वात्' इति परिहारोऽसङ्गत इति भावः ॥

प्रत्यासत्त्येति । पाणिनीयत्वरूपयेत्यर्थः ॥ ज्ञापितं चेति ।
अनेनानुमानिकात् प्रत्यक्षशिष्टं सन्निहितमिति सूचितम् । 'विप्रकृष्ट-
त्वाच्च तु बाध्यते' इत्यन्वयः ॥

बहिरङ्गासिद्धत्वाबाधे युक्त्यन्तरमाह—भाष्ये—अथ वेति ॥

ननु मुत आश्रयात्सिद्धः, न तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति परिभाषा—
इति किमुच्यते 'साऽऽश्रयात्सिद्धा' इति ? अत आह—तद्विषयेति ॥
अनाश्रयणं त्विति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्या अत्रानाश्रयणमित्यर्थः ॥

अविद्यमानत्वात्पुनस्तस्य कथं तथा परिभाषया मुतस्यासिद्धत्वं वक्तुं शक्यमस्य
आह—यद्यपीति । अन्तरङ्गशास्त्रत्वं हि तस्या सिद्धम् । अन्तरङ्गशास्त्रं परि-
दृष्ट्या अत्रासिद्धं तत्रेयं न प्रवर्तते । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि अन्तरङ्गशास्त्रेऽस्या
उपस्थितौ बाधकाभाव इत्याशयः ॥

६ तत्र दृष्टान्तमाह—स्वदृष्टयेति ॥

७ असिद्धपरिभाषायाम्—पूर्वत्रासिद्धमिति परिभाषायाम् ॥

८ ननु प्रत्यासत्तिश्चात्र साभिध्यं तच्च असिद्धपरिभाषाया एवेति कथं-
मुच्यते पूर्वत्रासिद्धं प्रत्यासत्त्या बाध्यत इति ? तदाह—पाणिनीयस्येति ॥

(११०७ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७२)

२५५२ नान्तः पादमध्यपरे ॥ ६।१।११५॥

(प्रकृतिभावाधिकरणम्)

(प्रतिषेधबोधकभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः ।

नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः ।

कथम् ?

अचीति वर्तते, अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तस्य पूर्वकादेशस्य प्रतिषेधस्तदाऽयवौ प्राप्तु इति प्रश्नः ॥

सर्वप्रतिषेध इति । विशेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात् ॥

(उद्घोतः) यद्येङ इति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादित्यर्थः ॥

अयवाविति । 'सुजाते अश्व' इत्याद्यौ । विशेषमनपेक्ष्येति । व्याप्तिन्यायेन लक्ष्यानुरोधेन च बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादिति भावः ॥

(६२१८ अतिप्रसङ्गपादकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेध-
श्चेदतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अन्वग्निरुप-
सामग्रमख्यत्, प्रत्यग्निरुपसामग्रमख्यत् ॥

(प्रदीपः) अन्वग्निरिति । यणादेशस्यात्र प्रतिषेध-
प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) यणादेशस्येति । 'एङः' इति नानुवर्तते इति भावः ॥

(प्रतिषेधान्तरबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अति' इति वर्तते । अकाराश्रयं यत्प्रा-
प्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

१ नान्तःपादमिति ॥ इदानींतनोपलब्धाष्टाध्यायीपाठे तु 'प्रकृत्यान्तः
पादमध्यपरे' इत्येवं पाठो दृश्यते । शेखरे 'प्रकृत्यान्तःस्वभावेन, न विकार-
भापयत इति यावत्' इति दर्शनात् 'प्रकृत्यान्तः' इत्येव पाठोऽनुमीयते ।
'इकोऽसवर्णे' इति सूत्रे 'किमर्थश्चकारः ? प्रकृत्येवेतदनुकृत्यते' इति
भाष्यकारोक्त्या 'प्रकृत्यान्तः पादमध्यपरे' इत्येव पाठ इति निश्चीयते ।
वस्तुतस्तु पतञ्जलव्याख्यासहस्रे 'कस्या प्रतिषेधः' इत्यादिभाष्यदर्शनात्पाणिनि-
प्रणीतं सूत्रं 'नान्तः पादमध्यपरे' इत्येवेति प्रतीयते । वार्तिककृताऽपि 'नान्तः
पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः' इत्येवोक्तमिति पाणिनीयः पाठो
नान्त इत्येव । किमर्थश्चकारः ? प्रकृत्येवेतदनुकृत्यते इति भाष्याच्च नान्तः
पादमिति प्रतिषेधः । प्रकृत्यान्तः पादमिति सुवचनमिति भाष्याश्रयः । अन्त इत्येतन्न
पृथक् पठ्यते, किन्तु अन्तःपादमिति अधिकरणवत्किमर्थमात्रं 'इत्ये' इत्यर्थकस्य
पठ्यन्तेन पादमध्यपरेनाप्यकीर्णः । 'प्रकृत्यान्तः' इति सूत्रपाठे प्रकृत्यापदस्य

(प्रदीपः) अकाराश्रयमिति । अकार एव निमित्तं
यस्य तस्य प्रतिषेधः, यणादेशस्तु अज्मात्रनिमित्तो नाकाराश्रय
इति न प्रतिषिध्यते ॥

(उद्घोतः) ननु यणप्यत्राकारनिमित्तक एवेत्यत आह—
अकार एवेति ॥

(६२१९ द्वितीयस्मिन् प्रतिषेधे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकाराश्रयमिति चेदुत्त्व-
वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकाराश्रयमिति चेदुत्त्वं वक्तव्यम् ।
कालो अश्वः, शतधारो अयं मणिः ॥

(६२२० द्वितीये दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अयवोः प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुजाते
अश्वसूनुते, अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते
अन्यत् ॥

(प्रदीपः) अयवोश्चेति । अयवौ हि अज्मात्राश्रयौ,
नाकाराश्रयौ ॥

(दोषद्वयनिराकरणभाष्यम्)

एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । 'एङः—अति' इति वर्तते ।
एङोऽति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

(६२२१ एङ्ग्रहणानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्रेरत्र, वायोरत्र । 'अतो
रोरमुतादमुते' (११३) एङश्च—इत्युत्त्वं प्राप्नोति ॥

(६२२२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

स्वभावेनावस्थितिरर्थः, स्वभावेनावस्थितिश्च—आदेशेनावस्थित्वरूपा । तेन
विकारसामान्याभावलाभः । 'अध्यपरे' इति बहुव्रीहिः, तस्य नञा समासः, बहु-
व्रीहावन्यपदार्थश्चात्र बौद्धः, नञ्विशिष्टस्येव अन्येन संबन्धात् । बौद्धपदार्थ-
प्रतियोगिको भेदश्च नञा चोच्यते । पश्चादतीत्याद्यर्थतो विशेषणम्—इति ॥

२ नान्तःपादमिति । केचित्तु 'नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः'
इति वार्तिकम् । य, झ, पुल्लकयोस्तथा निर्देशो दृश्यते । अत्र तु बहुतरपुल्ल-
केषु वार्तिकत्वेन पाठानुपलम्भात् नादत्तम् ॥

३ एङ्ग्रहणमिति । यदि प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रे एङ् इत्यनुवर्तते
तदा 'अतो रोरमुतादमुते' इति सूत्रेऽपि तस्यानुवर्तनादेऽन्तादौत्वं प्राप्नु-
यादित्यर्थः ॥

४ 'तत्तर्हि कर्तव्यम्' इति य, झ, पाठः ॥

न वक्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

ननु चोक्तम्—एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्व-
प्रतिषेध इति ।

नैष दोषः । पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते,
न चैङः पदान्तात्परोरुस्ति ॥

(प्रदीपः) उत्त्वप्रतिषेध इति । एङ्ग्रहणमिहानुवर्त-
मानम् 'अतो रोरुतादुद्धते' इत्यत्रापि अनुवर्तते इति एङ्प्रस-
रोरुत्प्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—न चैङः पदान्तादिति । एवञ्च
मण्डूकानुवृत्तिरिति भावः । 'सेः—सयौ' इत्यादौ तु न दोषः, 'सावपि
पदम्' इति पक्षस्यानाश्रयणादिति भावः । यद्वा तेषामनभिधानमेव
सौ—इति बोध्यम् । 'प्रकृत्यान्तः—' इति पाठे तु नायं विचारः, तत्र
हि प्रकृतिशब्दः स्वभावे, कारणे वा । 'एङः' इत्यस्य च प्रथमया
विपरिणाम इति बोध्यम् । यद्यपि 'नान्तः' इति पाठेऽपि आनन्त-
र्यात्पूर्वरूपस्यैव निषेधः, अष्टावसरन्यायाच्चायादीनामप्यभाव इति 'इको
गुणवृद्धौ' इत्यत्रोक्तम्, तथापि 'तौ सत्' इत्याद्यनुपपत्त्या अष्टावस-
रन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनङ्गीकार इत्याशयेन बाध्यसामान्यचिन्तया सर्व-
निषेधः प्रतिपादित इति बोध्यम् ॥

(११०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७३)

२५६० अवङ् स्फोटायनस्य

॥ ६ । १ । १२३ ॥

(६२२३ न्यासान्तरबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोरग्वचनं गवाग्रे स्वर-
सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोरग्वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् । गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थथा
स्यात् । गवाग्रम् ॥

(प्रदीपः) गोरग्वचनमिति । अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः
'फिष्—' इत्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थानेऽवङ् भवञ्च-
न्तोदात्तः प्राप्नोतीति अग्निधेयः । स च 'आगमा अनुदात्ताः'
इत्यनुदात्तः । तेन चोकारस्य पदान्तताया विघातात् पूर्वैका-
देशाभाव अवादेशो भवति ॥

गवाग्रमिति—बहुव्रीहिः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा-
द्युदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु गमेर्बोप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तस्योकारस्या-
द्युदात्तोऽवङ् सिद्ध इति किमनेन ? इत्यत आह—अव्युत्पत्तीति ॥
अन्तोदात्तस्येति । अन्तोदात्तशब्देन विधानात्तथा व्यवहारविष-
योऽस्ति । अन्तोदात्तशब्दाद्युदात्तोऽप्ययमित्यपास्तम् । अग्निधेयौ

चेष्टसिद्धिर्लाघवं चेति भावः ॥ नन्वकि 'एङः पदान्तात्' इति
पूर्वरूपापत्तिरत आह—तेन चेति ॥

आद्युदात्तत्वं भवतीति । गोशब्दीयान्तोदात्तस्थित्या 'गवाग्रम्'
इति समुदाये आद्युदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । समासान्तोदात्तत्वे त्वनु-
दात्तस्योकारस्यानुदात्त एवावङ्, अवादेशश्च—इति न विशेष इति
भावः ॥

(६२२४ प्रथमन्यासे दोषोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवङादेशो हि स्वरे दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवङादेशो हि स्वरे दोषः स्यात् ।

अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्रस-
ज्येत ॥

(दोषसमर्थकभाष्यम्)

कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच् ?

व्यपदेशिवद्भावेन ।

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः, एव-
माद्युदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

सत्यमेवमेतत् ।

न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो
भवतीति ।

इदं पुनरस्ति—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भव-
तीति ।

सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदा-
त्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥

(व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण अवङ्न्यासस्थापनपरभाष्यम्)

यदि पुनर्गमेर्बो विधीयेत ।

किं कृतं भवति ?

प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृत आनन्तर्यत आद्युदात्तस्या-
द्युदात्त आदेशो भविष्यति ।

कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदैकाच् ?

व्यपदेशिवद्भावेन ।

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्तः, एवम-
न्तोदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

सत्यमेवमेतत् ।

न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रत्ययस्यान्त उदात्तो
भवतीति ।

इदं पुनरस्ति—प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति ।

सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तः, तत्रान्तर्यत आद्युदा-
त्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । आद्युदात्तविधानशास्त्रप्रवृ-
त्तये व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) आद्युदात्तविधानशास्त्रेति । आद्युदात्तविधायकशास्त्रेत्यर्थः ॥

(द्विधासमर्थनेऽप्याक्षेपभाष्यम्)

एतदप्यादेशे नास्ति—आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य यथैवाद्युदात्ता, एवमन्तोदात्ताऽपि ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । ‘आद्यन्तवदेकस्मिन्’ इति शास्त्रातिदेशे त्वदुक्तं स्यात् । यदा त्वनेन कार्यमात्रम्—उदात्तत्वमस्येवातिदेशेऽन्तत्वे वाऽतिदिश्यते तदाकारस्यादिव्यपदेशाभावः, कुतस्वदादेशस्याद्युदात्तत्वम्? उदात्तत्वं चानियतदेशं पर्यायेण स्यात्—इति पक्षेऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु स्थानिनो लक्षणत आद्युदात्तत्वात्किमुच्यते ‘प्रकृतिश्चास्य’ इत्यादि? अत आह—आद्यन्तवदिति ॥ शास्त्रातिदेशेति । ‘आद्युदात्तश्च’ इति शास्त्रस्यातिदेशे तदनुपपत्त्या तस्यादित्वव्यपदेशोऽप्यतिदिश्येत्यर्थः । कच्चित् ‘व्यपदेशातिदेशे’ इति पाठः ॥ यदा त्विति । एवं चौकारस्यादित्वव्यपदेशाभावेन नियताद्युदात्तव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे तदभावः सुतरां सिद्ध इत्यर्थः ॥ गौणस्य च व्यवहारस्योभयविधस्यापि सत्त्वादादेशेऽपि पर्यायप्रसङ्ग इत्याह—उदात्तत्वं चेति । तस्मादवश्यकव्यः । न च ‘चित्रगोशब्द’ इत्यादावगवडोविशेषः, ‘गडः’ इत्यनुबुद्ध्या तत्रैतत्सत्त्वाप्रवृत्तेः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एवमपि—उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।

यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि । गवास्थि, गवाक्षि ॥

(प्रदीपः) स निपातनस्वर इति । एकश्रुत्या सूत्रपाठे यन्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्ववाधनार्थं विज्ञायते ॥

एवमपीति । परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग इत्युपदेशिवद्भावात् पूर्वमवडि सतिशिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

(उद्ध्योतः) लाघवमनाहत्यापि सूत्रैककृतावङ्पक्षे समाधत्ते भाष्ये—एवं तर्हि ॥ नन्वनङ्गुदात्तग्रहणेनासति यत्नविशेषे स्वरूपत उच्चारितगुणस्याविवक्षाशोपनादिदमसङ्गतमत आह—एकश्रुत्येति । अव्युत्पन्नत्वे तु न्याय्ये प्रकृतितः प्राप्ते स्वरे उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति बोध्यम् ॥

१ ‘प्रकृतिस्वर’ इति च. पाठः ॥

२ ‘एकश्रुतिरिति व्यपदेशातिदेशे’ इति च. पाठः ॥

३ आद्युदात्तनिपातनमिति । अवङ्गु आद्युदात्तत्वं निपात्यते, अन्यथा प्रकृतिस्वर यथैवाद्युदात्ता यथैवान्तोदात्ताऽपि—इति दोषप्रसङ्गात् ॥

४ ‘सूत्रकृतावङ्पक्षे’ इति झ. पाठः ॥

५ ज्ञापयदिति । आदेशवर्धीति सूत्रे ‘अनङ्गुदात्तः’ इति ग्रहणाज्ज्ञापनात् खं

ननु पूर्वमवडि समासस्वरे इष्टसिद्धिः किमुपदेशिवद्भावेन? इत्यत आह—परत्वादिति ॥ अवङ्गुप्रसङ्ग इति । स च निपातनस्वरेणोदात्तः प्रसज्येतेत्यनुदात्तश्रवणार्थं तदावश्यकमिति भावः । न च उपदेशिवद्भावस्य समानकालप्रवृत्तिकसमासस्वरबाधनेन चरितार्थतया ‘हे चित्रगोशब्द’ इत्यत्र चित्रगोशब्दस्य पदसंस्कारपक्षे गुणापेक्षयाऽप्यादावाभिविज्ञाद्युदात्तत्वेनान्तोऽनुदात्तः । तत्राव्यागमेऽनुदात्ते उभयोरनुदात्तयोः श्रवणम्, अवङ्गुपक्षे तन्निपातनस्वरेण गकाराकारस्योदात्ततेति विशेष इति वाच्यम् । अस्यैव लौकणिकत्वेनावैतदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

(११०५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७४)

२५६१ इन्द्रे च ॥ ६ । १ । १२४ ॥

(न्यासाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

इन्द्रादाविति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—गवेन्द्रयज्ञे व्रीहीति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम्?

न वक्तव्यम् ।

नैवं विज्ञायते—इन्द्रेऽचीति ।

कथं तर्हि?

अचि भवति,

कतरस्मिन्?

इन्द्रेऽचीति ॥

(प्रदीपः) इन्द्रादाविति । इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः । केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति तु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः ॥

इन्द्रेऽचीति । इन्द्रशब्दो विशेष्यः, अचीति विशेषणम् । सिद्धान्ते त्वज्जिह्वोः, इन्द्रशब्दो विशेषणम् । तदादावपि इन्द्रशब्दस्योऽज् भवतीत्यवङ्सिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) नन्विन्द्रस्यादिरिति तत्पुरुषे इन्द्रशब्दपूर्ववर्तिशब्दे परत इत्यर्थे उदाहरणासङ्गतिरत आह—इन्द्रशब्द इति ॥ प्रत्ययविधिविषय इति । ‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्च’ इति शापकस्य सजातीयविषयत्वादिति भावः । वस्तुतस्तत्पुरुष एव, इन्द्रशब्दाद्यवयवे परत इत्यर्थः, तर्हि बहुव्रीह्याश्रयणेनेति चिन्त्यम् । वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वासंभवेन समासाक्षेपात्प्रत्यासत्त्येन्द्रस्योत्तरपदत्वे एव

रूपमिति सूत्रे रूपपदेन—उदात्तत्वाद्युदात्तत्वस्वरितत्वानुनासिकस्वननुनासिकत्वातिरिक्तभावणप्रत्ययविषयतावच्छेदकधर्माच्छिन्नस्य ग्रहणमिति ज्ञाप्यत इति ॥

६ उदात्तत्वविषयायां यत्नं दर्शयति—अव्युत्पन्नत्वमिति ॥

७ लाक्षणिकत्वेनेति । प्रतिपदोक्तलैको ग्रहणमित्यत्रापि भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥

प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम्भः । उदाहरणे उत्तरपष्ठीतत्पुरुषगर्भः पष्ठीतत्पुरुषः ॥ इन्द्रशब्दो विशेष्य इति । ततश्चाजादाविन्द्रे उत्तरपदे इत्यर्थः स्यात्, अचीति च व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ सिद्धान्ते त्विति । अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भावः ॥

(१११० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७५)

२५६२ सुतप्रगृह्या अचि नित्यम्

॥ ६ । १ । १२५ ॥

(नित्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषा-ग्रहणं निवृत्तम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुतप्रगृह्याणामचि प्रकृति-भाव एव यथा स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ?

शाकलम् ।

[सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स न वक्तव्यो भवति] ॥

(प्रदीपः) नित्यग्रहणमिति । 'इन्द्रे च' इति ये सूत्रं पठन्ति 'सुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति तु द्वितीयम्, तन्मते नैष प्रश्नः ॥

पूर्वस्मिन्नेवेति । 'इन्द्रे च' इत्यत्र ॥

शाकलमिति । ह्रस्वत्वमित्यर्थः । नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते—सुतप्रगृह्यारूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते, न तु रूपान्तरयुक्ता इति । अथवा सुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृति-भावो नित्यं भवति, न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'इन्द्रे च नित्यम्' 'सुतप्रगृह्या अचि—' इति पाठात्प्रश्नोऽयमयुक्तोऽत आह—इन्द्र इतीति ॥

इन्द्रे चेत्यत्रेति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥ शार्कल्यमत-विधीयमानप्रकृतिभावस्येष्टत्वादाह—ह्रस्वत्वमित्यर्थे इति । अन्यथा

१ वार्तिकारम्भ इति । इदानींतनोपलब्धभाष्यपुस्तकेषु अस्मिन् सूत्रे वार्तिकं न दृश्यते । परं चैतत्कल्पयितुं शक्यम्—वार्तिकशब्दो न वररुचिकृत-वाक्येष्वेव प्रयुज्यते, किन्तु भाष्येष्टत्वादावपि वार्तिकशब्दप्रयोगः । तथा च 'इन्द्रादाविति वक्तव्यम्' इति भाष्यवाक्यमेव वार्तिकपदलक्ष्यं स्यात् । अत्रत्यं तत्त्वं सुधीभिरुक्तम् ।

२ उदाहरणे—गेवन्द्यश इत्यत्र । उत्तरः—इन्द्रग्रहः पष्ठीतत्पुरुषस्तद्गर्भो गोशब्देन सह पष्ठीतत्पुरुष इति भावः ॥

३ अचीत्यनुवृत्तिरिति । इन्द्रशब्दस्याजादित्वेनावीति व्यर्थं सदिन्द्रशब्दे उत्तरपदेऽवकाशे विधत्ते । 'इन्द्रादाविति वक्तव्यम्' इत्यत्रावयवकमिति भावः ॥

'वायू इति' इत्यादां पक्षे ह्रस्वत्वं स्यादिति भावः ॥ नित्यग्रहणेन शाकलनिवृत्तिः कथं लभ्यते ? अत आह—नित्यग्रहणादिति । 'नित्यम्' इत्येवकारार्थे ॥ सुतप्रगृह्यारूपा एवेति । सुतरूपा एव, यादृशानां प्रगृह्यप्रवृत्तिस्तद्रूपा एव चेत्यर्थः । नित्यमिति विभा-षाधिकारनिवृत्तिमूलकम् ॥ अथवेति । अत्र पक्षे 'नित्यम्' इति योगो विभज्यते । 'अयम्' इत्यध्याहारः । 'सुत' इत्याद्यनुवर्तते ॥ तेनोक्तार्थलाभः । परे तु—एवकारार्थनित्यपदस्य प्रकृत्येवनेनान्वयेन यथाश्रुतभाष्यसामञ्जस्य कैयटोक्तः क्लेशः किमर्थं इति विन्य-मित्याहुः । भाष्ये—'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स न वक्तव्यो भवति' इत्यग्रन्थः, उपपत्त्यभावा-दित्याहुः ॥

(अजग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथाजग्रहणं किमर्थम् ?

अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(६२२५ अजग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुतप्रगृह्योष्वजग्रहणमनर्थक-मधिकारात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुतप्रगृह्येषु अजग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अधिकारादेव सिद्धम् । 'अचि' इति प्रकृतमनु-वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'इको यणचि' (६।१।७७) इति ॥

(६२२६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ तच्च तस्मिन् प्रकृतिभावार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) तच्च द्वितीयमजग्रहणं कर्तव्यम्, प्र-कृतिभावार्थम् ।

तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, जान्वस्य रुजतीति ॥

(प्रदीपः) तच्च तस्मिन्निति । यस्मिन्नच्यादेशो विधी-यते तस्मिन्नेवाचि परतः सुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः ॥

३ सिन्नित्यसमासयोरिति । अयं पाठः क. ट. पुस्तकभेदे दृश्यते, छ. पुस्तकेनायम्, इतरेषु 'अयं पाठः कृचिञ्' इति टिप्पणेन सुक्षिप्तः ॥

५ नैष प्रश्न इति । इन्द्रे चेति पृथक्सूत्रकरणे तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा-धिकारो नानुवर्तते । तथा च विभाषेत्यननुवर्तनादिर्दं सूत्रं नित्यमेव स्यादिति भावः ॥

६ ननु 'यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत्, किञ्चान्यत्प्राप्नोति ? शाकलम्' इति भाष्यमनुपपन्नम्, शाकलेन विधीयमानस्य प्रकृतिभावस्य तत्रेष्टत्वादाह—शाकल्यमतेति ॥

७ शाकल्यशस्यानिष्टस्योदाहरणमाह—अन्यथेति ॥

जानु उ अयेति । उञ्-निपातः, तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये अकारस्य निमित्तत्वाभावात् प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव । तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः, तस्य 'इको यणचि' इति यणादेशः प्रकृतिभावाच्च भवति । मय उजो वो वा' इति पक्षे वकारः ॥

(उद्घोतः) यस्मिन्नचीति । पुनस्तदुपादानसामर्थ्यात्प्रत्यासत्त्याश्रयेण यत्तच्छब्दावध्याहृत्य व्याख्यानादेकनिमित्ततादेशप्रकृतिभावयोर्लभ्यत इत्यर्थः ॥

इदमेवोदाहरणमपि—इत्याह—तत्रादिवदिति । प्रगृह्यत्वं परादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मो नेति तत्प्रवृत्तिर्विध्या । कथं तर्हि 'जान्वस्य' इति वकारोऽत आह—मय इति ॥

(हुतस्य प्रकृतिभावाक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं हुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते ?

स्वरसन्धिर्मा भूदिति ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वरसन्धिः प्राप्नोति ।

हुते कृते न भविष्यति ।

असिद्धः हुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति हुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिभावस्य सन्ध्यभावप्रयोजकत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह—पूर्वत्रेति ॥

(६२२७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात् हुतो विप्रतिषेधेनेति ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं हुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—एकादेशात्हुतो भवति विप्रतिषेधेनेति ॥

(प्रदीपः) हुतप्रकृतिभाववचनमिति । ज्ञापकादस्मात् हुतः सिद्ध इति भावः ॥

(उद्घोतः) इदं न साक्षाद्विप्रतिषेधज्ञापकम्, किन्तु हुतसिद्धत्वज्ञापनद्वारा, भाष्यान्तरैकवाक्यत्वात्—इत्याह—ज्ञापकादिति ॥

१ ननु अन्तादिवच्चेत्यनेनापि वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानतिदेशात्कथमेकादेशः प्रगृह्यः ? अत आह—प्रगृह्यत्वमिति ॥

२ भाष्यान्तरैकेति । अतो रोरहुतदिति सूत्रे आश्रयात्सिद्धत्वमिति भाष्यान्तरात्हुतस्य सिद्धत्वमेवानेन गम्यत इति भावः ॥

३ प्रायः सर्वेषु पुस्तकेषु 'शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः' इति पाठो दृश्यते । अ. पुस्तके 'शालायामिन्द्र-शालेन्द्र' इति पाठः । उद्घोतकृताऽपि तदेव प्रदर्शितम् ॥

* अनेन—हुतस्य सिद्धत्वज्ञापनेन त्रैपादिकासिद्धत्वमेव निराक्रियते

(६२२८ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एकादेशात् हुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादेशात्हुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति । शालायामिन्द्र-शालेन्द्र ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—'शालेन्द्र' इति पाठः । अत्र पूर्वं हुते प्रकृतिभावादेकादेशो न स्यात् ॥

(६२२९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽतिप्रसङ्गः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः हुतः, अन्तरङ्ग एकादेशः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) न वेति । शालेन्द्रे—एकादेशोऽन्तरङ्गः, हुतो दूराद्भूतावर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । एवं तु सति 'देवदत्तः अत्र न्वसि' इति हुतैकादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते, हुतस्यैकपदाश्रयत्वादनन्तरङ्गत्वात् । एकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वात्—इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) बहिरङ्ग इति । त्रैपादिकासिद्धत्वमेव नाप्राप्तत्वादेन बाध्यते, न बहिरङ्गासिद्धत्वमपीति भावः ॥ चिन्त्यमेतदिति । एवञ्चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगेन विप्रतिषेधोक्तिर्युक्ता, एतद्विषये 'धेन नाप्राप्ति—'न्यायेन त्रैपादिकासिद्धत्वाभावो ज्ञाप्यते । अन्तरङ्गत्वाच्चात्र हुत इति वक्तुमुचितमिति तात्पर्यम् ।

परे तु—हुतस्यापि वाक्यत्वसंपादकपदान्तरसापेक्षतयैकादेशसमत्वमेवेति चिन्त्यमेव चिन्त्यमित्याहुः ॥

(भाष्ये) असिद्धं बहिरङ्गमिति । स्वर्गद्वयाऽसिद्धस्यापि बहिरङ्गस्यान्तरङ्गं प्रत्यसिद्धत्वव्युत्पादनमनया नानुपपन्नमिति 'अतो रोः—' इत्यत्र निरूपितम् ॥

(११११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७६)

२५६३ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि

॥ ६ । १ । १२६ ॥

(६२३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आङोऽनर्थकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङोनर्थकस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् ॥

न तु बहिरङ्गपरिभाषामात्मपीत्यर्थः ॥

५ 'आहुः' इत्यस्यापेक्षं पाठो ज्ञा. पुस्तके दृश्यते—'ननु कैयटोक्तान्तरङ्गत्वाभावेऽपि एकवाक्यसापेक्षहुतापेक्षया मित्रवाक्यसाधारणसापेक्षत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वेन विप्रतिषेधात्पुनस्तद्वत्त्वमिति चेन्न । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्ग्रन्थकृत्समतत्वात् । 'अतो रोः—' इति सूत्रस्याहुतस्यान्तरङ्गत्वाभिधायकभाष्यशेखरादिकं तु बहिरङ्गत्वाभावतात्पर्यकमिति दिक्' इति ॥

६ ननु अन्तरङ्गस्य त्रैपादिकत्वे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते तथा बहिरङ्गसापेक्षत्वेऽपि सा परिभाषा न प्रवर्ततेत्याशङ्क्यावाग्याह—एवदृश्येति ॥

(प्रदीपः) आङोऽनर्थकस्येति । 'अत्र आं अपः' इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिरेवाङनर्थकः, अनर्थान्तरवाचित्वात् । यथा 'अधिपरी अनर्थकौ' इत्युक्तम् । आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ् ॥

(उद्घोतः) नन्वर्थबोधनाय शब्दप्रयोगादनर्थकत्वमनुपपन्नमत आह—अत्रे इत्यादि ॥ क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियागत-विशेष्योक्तत्वादित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

बहुलवचनाच्च भविष्यति । आङोऽनुनासिक-छन्दसि बहुलम् ॥

माधे—बहुलवचनादिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥

(१११२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७७)

२५६४ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च

॥ ६ । १ । १२७ ॥

(चकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

प्रकृत्येतदनुकुर्यते ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वरसन्धिर्मा भूदिति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । ह्रस्ववचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

भवेत्—दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्यात्, ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति ।

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति ।

न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति । न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते, न वा कृतदमश्चुः पुनः दमश्चुः कारयति ।

ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा । भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते, कृतदमश्चुरपि पुनः दमश्चुः कारयति ।

सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति—भोजनविशेषात्, शिल्पिविशेषाद्वा ।

ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्नवत् । तद्यथा—अग्निर्यदग्धं तदहति ॥

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत् प्रयोजनम्—स्वरसन्धिर्मा भूदिति ।

कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा—पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—हुतप्रगृह्या अनुकुर्यन्ते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च हुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या ।

नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनमुक्तम् ।

अन्यतरच्छक्यमवकुम् ॥

(प्रदीपः) 'लुटि च कृपः' इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानात्, अधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसन्ध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाऽऽह—किमर्थ इति ॥

भवेदिति । दीर्घा ह्रस्वाश्चैकः सन्ति—कुमारी अत्र, दधि अत्रेति । ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्, स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात् ॥

न हि भुक्तवानिति । भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात्पुनर्भुजेरप्रवृत्तिः ।

अनैकान्तिकमेतदित्याह—ननु चेति ॥

सामर्थ्यादिति । फलविशेषसद्भावादित्यर्थः । ग्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम् । इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

स्वरसन्धिर्मा भूदिति । यणादेशवाधनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रत्यापत्यर्थमित्यर्थः । अग्निर्दग्धं न दहति, अयोरयत्वात्—इति नासौ दृष्टान्त उपादेयः ॥ इहापि न दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह—कृतकारीति ॥

(उद्घोतः) ननु 'लुटि च कृपः' इत्यत्र सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानात्पुनः प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—लुटि चेत्यादि ॥ अधिकाराभिव्यक्तये इति । स्फुटप्रतिपत्तये क्रियमाणेष्वपि अत्र व्यर्थः, फलाभावादिति भावः ॥

स्वत एवेति । अप्राप्ते हि विधिरर्थवान्, न तु प्राप्ते इति भावः ॥

नन्वभ्यासदार्ढ्याय सकृत्पठितोऽप्यनुवाकः पुनः पठ्यते—इत्याशङ्क्य यत्र सकृत्प्रवृत्त्या फलसंपत्तिस्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्नैत्याह—भुजेरिति ॥

१ तदर्थस्य—अधिकरणार्थस्य ॥

२ 'न च कृपः' इति च. छ. पाठः ॥

३ इका सन्तीति । इकोऽसवर्णे इजेतच्छास्त्रप्रवृत्तियोन्मा इति शेषः ॥

४ 'पुनर्भोजनाप्रवृत्तिः' इति च. पाठः ॥

५ 'इहापि पुनर्न दुर्लभो' इति च. छ. पाठः ॥

भाष्ये—सामर्थ्यादित्यस्य समीचीनोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्भावादित्यर्थः, तदाह—फलविशेषेति ॥

ह्रस्वविधानेन स्वरसन्ध्यभावमुपपादयति—ह्रस्वस्य ह्रस्वेति ॥ अग्निष्टुष्टान्तो वैधर्म्यान् युक्त इत्याह—अग्निर्दग्धमिति । न च ह्रस्वस्य वैकल्पिकतया ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकारः । तेन 'चक्री अत्र' इत्यादिसिद्धिः । प्रकृतिभावस्यापि वैकल्पिकत्वात्पक्षे 'चक्रयन्त्र' इत्यपीति वाच्यम् । 'चक्री अत्र' इत्यस्य संहिताया अविवक्षायां सिद्धेः । न चोत्तरसूत्रस्य समासेऽपि प्रवृत्त्या तद्विषये 'विश्वपा क्रधी-णाम्' इत्यर्थं चकारः । भाष्यविरुद्धसूत्राशयकल्पनापेक्षया सामर्थ्य-सिद्धानुवादकश्चकार इत्येव सूत्राशयस्य वक्तुमुचितत्वात् ॥

भाष्ये—भुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्येति । प्रकृत्यैवेत्यर्थः । व्याकरण-स्वस्थयोः 'कुगति—' इति नित्यसमासः । विग्रहाभावः—अस्वपदवि-ग्रहत्वं च नित्यसमासत्वे हेतुः । अस्वपदविग्रहोदाहरणम्—कुमार्यै-इदं—कुमार्यैरिति ॥

(६२३१ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकल-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः, प्रजां विदाम ऋत्वियाम्, वैयाकरणः, सौवश्वः ॥

(प्रदीपः) सिन्नित्यसमासयोरिति । नित्याधिकार-विहितः समासो नित्यसमासः । यो वा विग्रहाभावादस्वपद-विग्रहत्वान्नित्यः समासः सोऽपि नित्यसमासः ॥ वैयाकरणः सौवश्व इति । प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम् । 'व्याक-रण—स्वश्वः' इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति ॥

(वार्तिकस्थनित्यग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्यामातिर्नद्यातिः ॥

(प्रदीपः) वाप्यश्व इति । सुप्पुपेति समासः । 'संज्ञा-याम्' इति तु समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेधः ॥

(उद्घोषः) नित्यत्वादिति । समीपार्थान्यूनानाधिकार्यविग्रहा-भावेनास्य नित्यसमासत्वव्यवहारादिति भावः ॥

(६२३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृति-
भावमात्रम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईषा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृति-

भावमात्रं द्रष्टव्यम् । ईषा अक्षः, का ईमिरे पिश-
ङ्गिला, यथा अङ्गदः ॥

(१११३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७८)

२५६५ ऋत्यकः ॥ ६ । १ । १२८ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(६२३३ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋत्यकः सवर्णार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सवर्णार्थोऽयमारम्भः । होतृ ऋश्यः ॥

(६२३४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः ॥

(६२३५ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्वि-
प्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्यादुपसर्गा-
द्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ।

ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्यावकाशः—खट्व ऋश्यः,
माल ऋश्यः ।

उपसर्गाद्वृद्धेरवकाशः—विभाषा ह्रस्वत्वम्, यदा
न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः ।

ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—प्राप्नोति, उपाप्नोति ।
उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधानर्थव्यबोधकभाष्यम्)

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः ।

उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्—उपसर्गा-
द्वृद्धिर्धातौ वृद्धिरेव यथा स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति
तन्मा भूदिति ॥

(१११४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७९)

२५६६ अमुतवदुपस्थिते ॥ ६ । १ । १२९ ॥

(उपस्थितपदार्थबोधकभाष्यम्)

'उपस्थिते' इत्युच्यते, किमिदमुपस्थितं नाम ?

अनार्थ इतिकरणः । सुश्लोका ३ इति, सुश्लो-
केति ॥

१ वैयाकरणः—सौवश्व इत्यत्र तद्विज्ञानपर्यन्तानुधावनं न विशेषफलजनक-
मित्याह—प्रदेशान्तरेति ॥

२ समासार्थेति । समासार्थपेक्षयाऽन्यूनाधिकोऽर्थो यस्य—एतादृशस्य
विग्रहस्याभावेनास्य नित्यसमासत्वमित्यर्थः । अ. पुस्तके 'समासार्थान्यूनाना-
धिक' इत्यादिः पाठो दृश्यते, स चाशुद्धः । न्यूनाधिकार्थविग्रहाभावकथनेना-

न्यूनाधिकार्थविग्रहसत्ताऽनुरूपेति । तदा च तस्य नित्यसमासत्वं न स्यादिति
भावः ॥

३ प्रकृतिभावमात्रम्—न तु ह्रस्व इति भावः ॥

४ 'का ईमरे पिशङ्गिला' इति छ. पाठः ॥

(प्रदीपः) अनार्ष इति । पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपेऽवस्थापनार्थं य इति प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ऋषिः=वेदः, तत्र भव आर्षः । यथा—इडा इति मे मन इति । ततोऽन्यः—अनार्षः । स कुत्रेत्यत आह—पदस्येति । 'प्रयुज्यते' इत्यस्य 'पदकारैः' 'सोऽपि' इति शेषः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ वद्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथेति । हुतस्य श्रवणेन न भाव्यमिति हुत एव निषिध्यताम्, किमतिदेशार्थेन वद्वचनेन—इति भावः ॥

(उद्धोतः) ननु हुताप्रतिषेधाय वतिरिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—हुतस्येति । स्वरसन्धेरवश्यम्भावादिति भावः ॥

(६२३६ वद्वचनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ वद्वचनं हुतकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) वद्वचनं क्रियते हुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । हुतकार्यं प्रतिषिध्यते, त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते ।

किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनम्, यावता हुतकार्यं प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् ?

(६२३७ त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे फलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यहुतप्रतिषेध-प्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि हुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अग्नी३ इति । वायू३ इति ।

किं चेदानीं तस्या अपि त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनम् ?

यावता हुतकार्यं प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् ।

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

अन्येन विहितत्वात् । अन्येन हि लक्षणेन हुत-प्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते । प्रगृह्यः प्रकृत्येति ॥

(प्रदीपः) अग्नी३ इति । अत्र हुताश्रयोऽपि प्रकृतिभावः

प्राप्नोति, प्रगृह्याश्रयोऽपि । तत्र हुताश्रये प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्या-श्रयप्रकृतिभावभावात् हुतस्य श्रवणं सिध्यति । हुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात् ॥

(उद्धोतः) 'अन्येन विहितत्वात्' इति वार्तिकांशमवतारयति भाष्ये—किंचेदानीं तस्या अपीति । प्रगृह्यसंज्ञकहुतनिष्ठाया इत्यर्थः ॥

'अन्येन विहितत्वात्' इति हेतुं व्याचष्टे—तत्रेति ॥

(१११५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८०)

२५६७ ई३चाक्रवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥

(प्रदीपः) ई३ इति त्रिमात्रस्य निर्देशः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्रा-प्तविभाषेयम्, अथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा, अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) प्रयोजनविषयसन्देहोपपत्तिं दर्शयति—किमिति । अन्ये तु 'उपस्थिते' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्यारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे चाक्रवर्मणस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरार्थस्तु स्पष्ट इत्याहुः ॥

(६२३८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ई३ चाक्रवर्मणस्येत्यनुप-स्थितार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपस्थितार्थोऽयमारम्भः । चिनु ही३ इदम्—चिनु हीदम्, सुनु ही३ इदम्—सुनु हीदम् ॥

(प्रदीपः) अनुपस्थितार्थमिति । उभयत्र विभाषेयम्, परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् ॥

(उद्धोतः) उभयत्र विभाषेयमिति । नैन्विदमीकार-प्रत्याख्यानपरभाष्येण विरुद्धम्, तत्प्रत्याख्याने हि 'सुश्लोकेति' इत्यादाविव 'चिनु हीति' इत्यादावपि नित्याहुतवद्भाव एवेष्टः । तेन वैकल्पिकबोधिताभावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधोन्मिल्यादिति चेत्, चिन्त्यमेवेतत् ॥

(ईकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ईकारग्रहणेन नार्थः, अविशेषेण चाक्रवर्मणस्या-चार्यस्याहुतवद्भवतीत्येव ।

१ ननु पदकारैः प्रयुज्यते तस्यैव ग्रहणे 'गामित्ययमाह' इत्येदौकिक-कसेतिशब्दस्य ग्रहणं न स्यादत आह—सोऽपीति ॥

२ 'प्रकृतिभावाद्' इति च. झ. पाठः ॥

३ किमर्थमितीति । अहुतवदिति सूत्राद्यदि अहुतपदमत्रानुवर्तेत तदाऽस्य सूत्रस्य पूर्वसूत्रविषयनियतत्वेन तद्विभाषेयमिति—प्राप्तविभाषा । यदि तत्रानुव-र्तेत पूर्वविप्रतिषेधश्चाश्रयेत तदा हुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनेन विहितस्य हुतस्य स्थानेऽहुतवद्भावस्येयं विभाषेति अप्राप्तविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रमाणाभावाद् न्याय्यत्वाच्च परविप्रतिषेधस्य तत्पक्षे उभयविभाषाभाह ॥

४ ननु सूत्रप्रयोजनं पृच्छतो भाष्यकारस्य प्राप्तविभाषाऽप्राप्तविभाषेयमि-

त्यादिराशयो न, अतस्तमाशयमाह—अन्ये त्विति ॥

५ ननु अस्मिन् सूत्रे ईकारग्रहणस्य प्रत्याख्याने उपस्थितपदानुवर्तने चास्य सामान्यविषयत्वं पूर्वसूत्रस्य च विशेषविषयत्वमिति उभयत्रविभाषेति प्रदीपोक्त-मनुक्तमत आह—नन्विदमित्यादि । ईग्रहणप्रत्याख्याने चाक्रवर्मणस्य मते हुतोऽहुतवदित्येवार्थः । तथा च 'सुश्लोकेति' इत्यत्रानेन विकल्पे प्राप्तेऽपि तं बाधित्वा नित्य एवाहुतवद्भावः । तेन—अहुतवदुपरिस्थित इत्यनेन । वैक-ल्पिकबोधिताभावस्य—विकल्पेन बोधितो योऽभावः—अहुतवद्भावभाव-स्तस्य—ईचाक्रवर्मणस्येत्येत्यर्थः ॥

इदमपि सिद्धं भवति—वशा ३ इयम्, वशेयम् ॥

(१११६ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।५ आ. ८१)

२५६८ दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥

(उकारादेशाधिकरणम्)

(तपरप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थस्तकारः ?

‘तपरस्तत्कालस्य’ (१।१।७०) इति तत्कालो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

आन्तर्यतोऽर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य स्थाने मात्रिक उकारः सिद्ध्यति ।

न सिद्ध्यति । ऊटि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥

श्लोकभाष्यम्—

तदर्थं तपरः कृतः ।

एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

(प्रदीपः) ऊटि कृत इति । शुभ्र्यामित्यादौ परत्वादूटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते, ऊट्विधौ तु छितीति नानुवर्तत इति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम् । ननु भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न गृहीष्यतीति नार्थस्तकारेण । एवं तर्हि तपरत्वमेव ज्ञापकम्—भाव्यमानोऽप्युकारो भिन्नकालं सर्वणं गृह्णातीति । तेनामूर्भ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥

(उद्घोतः) परत्वादिति । उत्वं तु ‘विमलघु’ इत्यादौ सावकाशम् । तत्र सोऽङ्का लुप्तत्वेनोठैः प्राप्त्यभावात् ॥ भाव्यमानोऽपीति । तेन ‘अदसोऽसेर्दादुदोमः’ इत्यत्र दीर्घविधानसिद्धिः । तदाह—तेनेति । यत्तु तत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशेन सिद्धे ज्ञापनस्य फलाभाव इति, तत्र । समाहारद्वन्द्वे प्रातिपदिकत्वेऽन्तर्वर्ति-सुपोर्लुकि ह्रस्वदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वाद्भस्वे, वर्णेद्वयाश्रयदीर्घापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्वा ह्रस्वे कृते पश्चाद्दीर्घे ‘उ’ इति रूपासिद्धेः । अत एव ‘ऊकाल’ इति सूत्रे ‘उकालः’ इति नाकारीत्याशयात् ॥

(१११७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६।१।५ आ. ८२)

२५७२ सुट् कात्पूर्वः ॥ ६।१।१३५ ॥

(सुटोऽधिकरणम्)

(कात्पूर्वप्रयोजनभाष्यम्)

कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् ?

कात्पूर्वो यथा स्यात्—संस्कृता, संस्कृतम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

सुडिति आदिलिङ्गोऽयं क्रियते, करोतिश्च ककारादिः, तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्वं एव भविष्यति ।

अत उत्तरं पठति—सुटि कात्पूर्वग्रहणमककारादौ कात्पूर्वार्थम् ।

सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते, अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्करतुः, संचस्कृदः ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव धातोः सुडिधी-यत इति पृच्छति—कात्पूर्वग्रहणमिति । अथवा ‘धातु-पसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इत्यङ्भ्यासाभ्यां पूर्वमेव सुट् भविष्यति, स च टित्वात्पूर्वं इति प्रश्नः । अथवा वक्ष्यमाणानेक-प्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः ॥

आदिलिङ्ग इति । आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः ॥

सुटि कात्पूर्ववचनमिति । अङ्भ्यासयोरन्तरङ्गत्वं मन्यते ॥

(उद्घोतः) सुटो देशविशेषप्रतिपत्तये कात्पूर्वग्रहणस्यावश्य-कत्वेन प्रश्नानुपपत्तेराह—वक्ष्यमाणैरिति । अस्याधिकारतया वक्ष्यमाणसूत्रैकवाक्यत्वात्तत्र च करोति किरलोः काद्योरेव निर्देशा-दिति मात्रः ॥ नन्वङ्भ्यासविषये मध्यप्रवेशार्थं तदावश्यकमत आह—अथ वेति ॥

वक्ष्यमाणानेकेति । अङ्भ्यासवति सुग्नित्वस्य वा, तत्रापि प्रवृत्त्यर्थं वा—इत्यनेकेत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिः, सामानाधिकरण्या-नुपपत्तिश्चेत्यत आह—आदिलिङ्गमिति । आदित्वप्रयोजकं लिङ्ग-मित्यर्थः ।

ननु परत्वात्—धातुपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वाच्च सुटि द्विवचनादौ सिद्धि मत्वाऽऽह—अङ्भ्यासयोरिति । अङ्ग्रहणं व्यर्थम्, अत्रे ‘संचस्करतुः’ इत्यस्यैवोदाहरणत्वात् । किञ्च विकरणविशिष्टस्याङ्गस्याटि व्यवधानात्सुट्प्राप्तिरेव न, टित्वस्य तु ‘स्थाने द्विवचनत्व’पक्षे तत्र

१ ‘तपरकरणं किमर्थम्’ इति क. पाठः ॥

२ ‘मात्रिक उकारो भविष्यति’ इति च. क. पाठः ॥

३ पूर्वमूठः प्रातिविषयमाह—शुभ्र्यामित्यादिति ॥

४ परिभाषाज्ञापनस्यान्यत्रफलमाह—तेनामूर्भ्यामिति ॥

५ ऊट इति । श्लोः श्रुतिसिद्धे छितीत्यनुवर्तनाभावे श्रुतादौमल्ये परतो विधीयमानस्योऽपि विमलघु इत्यत्र लुकास्तत्वेन प्रत्ययलक्षणमावादा-प्राप्तिरिति भावः ॥

६ प्राप्तयोरिति । उरु इत्यवस्थायां इहो नपुंसके प्रातिपदिकत्वेति

इत्यः प्राप्तः, अकः सर्वणं दीर्घ इति दीर्घश्च प्राप्तः । यदि पूर्व इत्यः स्यात्तद् दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्तिः । इत्यस्तु दीर्घोकारस्यैवेति नित्य एवेति भावः ॥

७ इत्यस्य पूर्वप्राप्तिविषये निर्देशप्रमाणमप्याह—अत एवेति ॥

८ सुटि कादिति । एतद्वार्तिकमिति कैश्चिद्वाक्यादम् । नैतद्वार्तिकमिति भाष्यवार्तिककारशैलीतो ज्ञायते । यद्येतद्वार्तिकं स्यात्तदोत्तरवार्तिके पुनरप्यसौ-गत्यानुवादो विफलः स्यात् । अतो नैतद्वार्तिकमिति प्रतीयते ॥

९ ‘कात्पूर्ववचनमक’ इति च. छ. म. पाठः ॥

१० प्रयोजनानेकत्वं कथयति—अङ्भ्यासवतीति ॥

कृते प्राप्तिरिति बोध्यम् । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे इदम् । 'मन्यते' इत्यनेनास्यासिद्धान्तत्वं दर्शयति ॥

(६२३९ कात्पूर्वप्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ
कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि
तत्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ का-
त्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् ।
कथम् ?

द्विर्वचनात्सुटिप्रतिषेधेन । द्विर्वचनं क्रियतां
सुडिति, सुट् भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः—विभिदतुः,
विभिदुः ।

सुटोऽवकाशः—संस्कृता, संस्कृताम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—संचस्करतुः, संचस्कररिति ।

सुट् भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) द्विर्वचनात्सुडिति । अन्तरङ्गबहिरङ्गभाव-
मनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते । तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्ग-
विज्ञानात् 'सृक्'शब्दस्य द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः
शेषे सिद्धं रूपम् ॥

(उद्घोतः) नन्वन्तरङ्गबहिरङ्गयोः कथं विप्रतिषेधोऽत आह—
अन्तरङ्गेति ॥

(६२४० एकदेशिनो विप्रतिषेधस्वीकारे
दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनात्सुटिप्रतिषेधेनेति चेत्
द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनात्सुटिप्रतिषेधेनेति चेद्वि-
र्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात् ॥

(प्रदीपः) शब्दान्तरस्येति । स्थाने द्विर्वचने शब्दा-
न्तरत्वम् । व्यक्तौ पदार्थे चैककदोषानवतारः, 'सकृद्गता

विप्रतिषेधे—' इति सुटि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गात् । तस्मादाकृति-
पक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेऽपि
जातिसद्भावात्तद्वारेण पुनः कार्यप्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः ।
सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः । चक्र-
मिव विपरिवर्तनात्—चक्रकम् । इत्यर्थे 'संज्ञायाम्' इति कन्-
प्रत्ययः । पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्गश्च 'अनभ्यासस्य' इत्यस्य प्रत्याख्याना-
दुच्यते । अथवा—साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्या-
सस्येति प्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) द्विःप्रयोगपक्षे शब्दान्तरत्वाभावादाह—स्थाने
इति । व्यक्तापिति—आकृतीति च सकृद्व्यादिपक्षबीजोपलक्षणम् ॥
ननु 'न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम्' इति 'न ह्यव्यवस्थाकारिणा' इत्यादिना
कथं चक्रकदोषपरिहारोऽत आह—सकृत्प्रवृत्त्यैवेति । विकार-
कृतशब्दान्तरत्वेन लक्ष्यभेदो नाश्रीयत इति भावः ॥ अथवा
साभ्यासादिति । 'अनभ्यासस्य' इति 'लिटि' इत्यादिनिमित्तविशे-
षणम्, अनभ्याससंबन्धिनि लिटीत्यादि क्रमेणार्थः । संबन्धश्च
विहितत्वमेवेति भावः ॥

(६२४१ शब्दान्तरत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः
प्रसङ्ग इति चेत् द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतं द्विर्व-
चनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

(६२४२ विप्रतिषेधस्वीकारेऽनवस्थाख्यापकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तथा चानवस्था ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रक-
मव्यवस्था प्रसज्येत ॥

(चक्रकदोषनिवारकभाष्यम्)

नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शा-
खेण भवितव्यम् । शाखतो हि नाम व्यवस्था । तत्र
सुटि कृते द्विर्वचनम्, द्विर्वचनेनावस्थानं भवि-
ष्यति ॥

१ 'अन्तरेणापि वचनं तत्सिद्धं' इति क. पाठः ॥

२ द्विर्वचनादिति । एतदपि वार्तिकमेवेति व्याख्यातं कैश्चित् । तदपि
उत्तरवार्तिके पुनरुवादासामर्थ्यान्वोचितम् ॥

३ चक्रकेति । तथा चानवस्थेति वार्तिकेन वक्ष्यमाणं चक्रदोषापत्तिर्व्यक्ति-
पक्षे न स्यादिति भावः ॥

४ चक्रकदोषाभावे हेतुमाह—सकृद्व्याप्तिरिति । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं
लक्षणोपपन्नबाहुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरचारितार्थत्वेन पर्यायेण
द्वयोरपि प्राप्नोति परमेवेति नियमार्थमिदमिति सकृद्व्याप्त्यायसिद्धिः । अतो
व्यक्तिपक्षे सकृद्व्याप्त्यात् 'तथा चानवस्था' इति चक्रकदोषानापत्तिः ॥

५ आकृतिपक्ष इति । जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदककान्ते कचिल्लक्ष्ये
चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थले
उभयोरप्यप्राप्तौ परविपर्ययमिदमिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिः । एवञ्चाकृति-
पक्षे विप्रतिषेधात्पूर्वं सुटि कृतेऽस्मिन् पक्षे पुनः प्रसङ्गस्य सत्त्वेन द्विर्वचनप्राप्तिः ।

द्विर्वचनविशिष्टस्य च पुनः सुट्, पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकापत्तिः ॥

६ निमित्तविशेषणमिति । अनभ्यासस्येति न धातोर्विशेषणम्, अपि तु
लिटीत्येतन्निमित्तविशेषणम् । तथा चानभ्यासे लिटीत्येवान्वयः । षष्ठ्यर्थसम्ब-
न्धश्च विहितत्वरूपः तेनानभ्यासाद्विहिते लिटीत्याद्यर्थः सम्पद्यते । अभ्यासा-
द्विहितश्च लिट् यत्र साभ्यासात्प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्ययान्ताल्लिटि सम्भव-
तीति तस्य प्रतिषेधः स्यात्, न तु पुनः प्राप्तस्य द्वित्वस्येति चक्रकापत्तिदोष-
सम्भवः ॥

७ द्विर्वचनमिति । पूर्ववार्तिकेन सुटः पुनः प्रसङ्ग उच्यतेऽनेन च द्विर्व-
चनस्य पुनः प्रसङ्ग इति तयोर्भेदः ॥

८ 'सकृत्कृतमिति' इति क. छ. पाठः । मध्ये 'द्विर्वचनं' इति शब्दो न
दृश्यते ॥

९ अवस्थानमिति । लक्ष्ये लक्षणन्यायमाश्रित्य भगवताऽवस्थानमुच्यते ।
एवं च लक्ष्ये लक्षणन्यायलक्षणे विकारागमातिरिक्तत्वं देयमिति सूचयति ॥

(६२४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अङ्गव्याय उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गव्याये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समस्करोत्, समस्कार्षीत् ॥

(प्रदीपः) अङ्गव्याय इति । 'अङ्गव्यायस्य व्यायेऽपि' इति सूत्रस्यापाठे वार्तिकप्रवृत्तिः । परत्वाद्विकरणान्तस्याङ्गस्याङागमे कृते तेन व्यवधानात्समोऽनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) एवञ्च 'कात्पूर्वग्रहणमभ्यासविषये देशविशेष-प्रतिपत्त्यर्थम्' इत्युक्ते, तत्र—अङ्गिषये च ताभ्यां व्यवधायात्सुट एवाप्राप्ति-रिति वाच्यकारो वार्तिकमारभते—अङ्गव्याय इत्यादिना । सुट उपसंख्यानमित्यर्थः ॥ सूत्रस्यापाठे इति । एवञ्च 'अङ्गव्याय-व्यायेऽपि' इत्यनार्थः सूत्रपाठ इति भावः ॥ ननु पूर्वं सुटि ततोऽपि सिध्यति, किञ्च 'यदागमाः—' इति न्यायात्स्वाङ्गस्याव्यवधायकत्वाच्च दोषः, अत आह—परत्वादिति । नित्यत्वाद्विकरणे तदन्ताङ्गस्याव्य-वोऽडिति भातोर्व्यवधायक इति भावः ॥

(६२४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासव्यवाये च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्त-व्यम् । संचस्करतुः, संचस्करः ॥

(प्रदीपः) अभ्यासव्यवाये चेति । न-अप्राप्तः सुटुपसंख्यायते, अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषेऽव-स्थाप्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यासस्य व्यवधायकत्वं प्रसिद्धमिति किं वच-नेन ? इत्यत आह—नाप्राप्त इति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं द्वित्वेऽभ्यासा-त्पूर्वं सुट प्राप्त उपसंख्यानेन परस्तात्नीयत इत्यर्थः । परे तु—उत्तर-खण्डस्यैवार्थवत्त्वाद्भातुत्वम्, अतोऽत्रापि व्यवधानादप्राप्तस्यैवोपसंख्या-नमित्याहुः । एवञ्चैतदर्थं कात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥

(उपसंख्यानाक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते अभ्यासव्यवाय इति, यदिदानीमेवो-क्तम्—द्विवचनान्तसुट्प्रतिषेधेनेति ॥

(६२४५ विप्रतिषेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्ग-

लक्षणत्वात् सुटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणः सुट्, अन्त-रङ्गं द्विवचनम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) अविप्रतिषेध इति । पदद्वयाश्रयत्वात्सुट् बहिरङ्गः, एकपदाश्रयत्वात् द्विवचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबल-त्वाभावाद्विप्रतिषेधाभावः ॥

(कात्पूर्वग्रहणमभ्यासम्)

एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्—कात्पूर्वो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वाद्द्विवचने कृते परत्वादनन्तरङ्गत्वाद्वाङ्गमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रह-णम्, कालावधारणार्थं वा । करोतेः कादित्वावस्थायामेव सुट् भवति । कृते सुटि अङ्गद्विवचने भवतः ॥

(उद्घोतः) इदानीं भाष्यकारो वचनारम्भेण सूत्रप्रत्याख्या-नमयुक्तं मन्यमान आह—एवमर्थमेवेति ॥ तत्राङ्गव्याये यथा सूत्रेण सिध्यति तदाह—परत्वादनन्तरङ्गत्वादेति । सुटो विकर-णाच्च पूर्वमङ्गमेव इत्यर्थः । वस्तुत इदं भाष्यं 'स्थाने द्विवचनं, देशप्रवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणम्' इति पक्षेऽभ्यासविषयमेव । अङ्गिषये त्वटि कृते सुटोऽप्राप्त्या तद्विषयता वक्तुमयोग्येति बोध्यम् । अग्रिम-ग्रन्थस्य तदभिप्रायेणैव प्रवृत्तेश्चेत्याहुः ॥ ननु कात्पूर्वग्रहणेन मध्यानु-प्रवेशोऽयुक्तः, द्वित्व-कात्पूर्वग्रहणाभ्यां विरुद्धदेशसमर्पणेन परस्पर-व्याघातात्; अत आह—कालावधारणार्थं वेति । कात्पूर्वग्रहणेन सुट्प्रवृत्तेः कालो लक्ष्यते । यदा करोतिः कादित्वा सुडित्यर्थः । एवञ्चाङ्गद्विवचनाभ्यां पूर्वमेव सुडिति न व्यवधानमिति वार्तिकद्वयं प्रत्याख्यातम् ॥

(कात्पूर्वग्रहणेऽप्याक्षेपभाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि वै कात्पूर्वग्रहणेऽत्र न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् ।

किं कारणम् ?

आदिलिङ्गोऽयं क्रियते, करोतिश्च ककारादिः,

दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः ॥

(प्रदीपः) क्रियमाणेऽपीति । परत्वानन्तरङ्गत्वाभ्या-मङ्गद्विवचनयोः कृतयोश्चित्वात्सुटो मध्यानुप्रवेशाभावः ॥

करोतिश्चेति । संस्कृतेत्यादौ । ततश्चात्रैव स्यात् । अङ्-

१ लावस्थायामडिति पक्षमाश्रित्य वार्तिककार आह—अङ्गव्याय इति ॥

२ समोऽनन्तर इति । सम्परिभ्यामिति सूत्रे सम्परिभ्यामिति पक्षस्या सम्परिभ्यामव्यवहितस्य करोतिरित्यर्थादत्र व्यवधानेऽव्यवधानं न सम्भवतीति भावः ॥

३ यदागमन्यायेनाङ्गविशिष्टस्यापि धातुत्वमेवेति अव्यवहितस्य करोतेः सम्भवाद्दोषाभाव इत्याशङ्क्य तं दोषमुपपादयति—नित्यत्वादिति । सुटः प्राक् विकरणे जाते विकरणान्तग्रहणेनाङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं स्यात् धातुग्रहणेन च न स्यादिति अत्र व्यवधानमेवेति भावः ॥

४ ननु अभ्यस्तस्यापि कृञः करोतिग्रहणेन ग्रहणात् समः परत्वेन सुट् भवेत्येवेति किमर्थं वचनमत आह—न-अप्राप्त इति ॥

५ कालावधारणार्थत्वमेव विवृणोति—करोतेरिति । अद्वित्वोत्पत्ति-कालात्पूर्वमेव सुडित्यर्थः ॥

६ वचनारम्भेण—अङ्गव्यायस्य व्याये उपसंख्यानमिति वचनारम्भेण ॥

७ 'क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे' इति वैशब्दरहितः क. च. पाठः ॥

८ 'सिध्यति न ह्ययं' इति च. छ. पाठः ॥

९ अत्रैवेति । ककारादेः करोतेः सत्त्वात्, यत्र तु न ककारादिः संचस्कारो-त्यत्र, तत्र न स्यादिति भावः ॥

१० यत्र न ककारादिस्तत्र न स्यादित्यत्र हेतुमाह—अङ्गद्विवचनयो-स्त्विति । यत्राङ्गद्विवचनयोः प्रवृत्तिस्तत्र द्वित्वेनान्यो देशः सुट उच्यते कात्पूर्व-ग्रहणेन चान्य इति विरुद्धदेशसमर्पणम् ॥

द्विवचनयोस्तु कृतयोष्टित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणाद-
प्रवृत्तिरेव सुटः स्यात् ॥ दृष्टश्चेति । अडभ्यासवानित्यर्थः ।
स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः । 'अनागमकानां सागमका
आदेशाः' इत्यङगममुक्तोऽप्यातिदेशिकः, ततश्च कात्पूर्वग्रहणा-
त्ककारादेरेव स्यात् न त्वडभ्यासवत् इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इदानीं वार्तिकारम्भवादी सूत्रमात्रेण न सिध्यती-
त्याह—भाष्ये—क्रियमाणेऽपीति । कात्पूर्वग्रहणस्य लक्षणार्था
मानाभावाद्देशप्रकृत्यर्थत्वमेव शब्दमर्यादया लभ्यते, तच्च यत्र प्राप्ति-
स्तद्विषयमेव स्यादिति संस्कृतेत्यादावेव स्यात् । अडद्विवचनयोस्तु
व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति तद्वैयर्थ्यम्, वार्तिकारम्भं विना प्रयोगा-
सिद्धिश्चेति तात्पर्यम् ॥

करोतिश्च कादिरिति ग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—तत-
श्चेति ॥ अप्रवृत्तिरेवेति । अविरोधेन प्रवृत्तौ संभवत्यां विरोधे
प्रवृत्त्ययोगः, व्यवधानाच्च तत्राप्रवृत्तिरिति भावः । यैः ककारादिः
करोतिर्दृष्टस्तत्रैव स्यात्, यस्त्वातिदेशिकोऽककारादिर्दृष्टस्तत्र न
स्यादिति भाष्याक्षरार्थः ॥ स हीति । अभ्यासवानित्यर्थः । स्थाने
द्विवचनपक्षे इदम् । कुर्वते कृते वा करोतित्वमतिदेशेनेति बोध्यम् ॥
अनागमकानामिति । विन्यसिमिदम्, बुद्धिविपरिणामेनातिदेशत्वव्यव-
हारेऽपि स्थानपक्ष्या निर्देशाभावादतिदेशप्राप्तेः । यदागमा इति
व्यायेन ग्रहणमप्यातिदेशिकमिति तु भाष्याशयः ॥

(दोषस्थलदर्शकभाष्यम्)

पाक्षिक एष दोषः ।

कतरस्मिन् पक्षे ?

सुडविधौ द्वैतं भवति—अविशेषेण वा विहि-
तस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं ककारादिदेशप्रकृत्यर्थं
स्यात्, विशेषेण वा विधिरिति ।

द्विवचनविधौ चापि द्वैतं भवति—स्थाने वा
द्विवचनं स्यात्, द्विप्रयोगो वा द्विवचनमिति ।

तद्यदा द्विप्रयोगो द्विवचनम्, अविशेषेण विहि-
तस्य च सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रकृत्यर्थं तदैष दोषः ।
यदा हि स्थाने द्विवचनं तदा यद्येवाविशेषेण
विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रकृत्यर्थम्—अ-
थापि विशेषविधिः, न तदा दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सुडविधौ द्वैतमिति । कात्पूर्वग्रहणमड-
भ्यासव्यवयानिवृत्त्यर्थं वा स्यात्—प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः ॥
अविशेषेणेति । कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः । 'तस्मिन्-

करोतौ सुट् भवति, यत्र भवन् कात्पूर्वो भवति' इत्यडभ्यासविषये
निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति ॥ विशेषेण वेति । यत्रानेक-
लक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणमिति अनेकलक्षण-
संनिपाते कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते—'कात्पूर्वः सुट्
कर्तव्यः' । कार्यान्तराच्च प्राक् भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति ॥

तद्यदा द्विप्रयोग इति । उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो
भिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादे रूपस्य व्यवधानात्संपरि-
भ्यासुत्तरोऽनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति सुटोऽप्र-
सङ्गः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेष-
विधिर्भवतीत्युक्त एव द्विवचने सुट् क्रियत इति न दोषः ।
स्थाने द्विवचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः, स चाव्यवहित
इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः
क्रियत इति दोषाभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियते
इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः ॥

(उद्द्योतः) कात्पूर्वग्रहणेनाडभ्यासविषये यथा सुटो
निवृत्तिस्तथा दर्शयति—कालविशेषानङ्गीकरणमिति ॥ यत्रेति ।
संस्कृतेत्यादौ । तत्र टित्वादेव कात्पूर्वत्वं सिद्धमिति भावः ॥ अने-
केति । यथाऽडभ्यासविषये तद्विधायकवचनसंनिपातः । कार्यान्त-
राच्चेति । 'तदा सुट् कार्यः—यदा कृतः कात्पूर्वः' इति वाक्यार्थ
इति भावः ।

अनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति । देशप्रकृत्य-
र्थत्वपक्षे 'समादेः परस्य कादेः करोतेः सुट्' इत्यर्थ इति भावः ।
एवमडव्यवायेऽपि सुटोऽप्रसङ्गो बोध्यः । संपरिभ्यासुत्तरः करोतिर्न
भवतीत्येतावदेव तु वक्तुमुचितम् ॥ 'यदा हि स्थाने' इत्यादि भाष्यं
व्याचष्टे—स्थाने द्विवचने इति ॥ चकारात्पूर्व इति । कात्पूर्व-
ग्रहणसामर्थ्यात्संस्कृतेत्यादौ चरितार्थटित्वस्य तङ्गीच इत्यर्थः ॥
अथापि विशेषेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—विशेषेति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

द्विप्रयोगो चापि द्विवचने न दोषः ।

संपरिभ्यामिति नैषा पञ्चमी ।

का तर्हि ?

तृतीया । संपरिभ्यामुपसृष्ट्येति । व्यवहितश्चा-
प्युपसृष्टो भवति ॥

(प्रदीपः) उपसृष्ट इति । संबद्ध इत्यर्थः । द्विप्रयोगे
च द्विवचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य

१ तद्वैयर्थ्यम्—कात्पूर्वग्रहणवैयर्थ्यम् । संस्कृतेत्यादौ कात्पूर्वस्यैव
सत्त्वात्, अडद्विवचनविषये तु कात्पूर्वस्य सम्भवाभावात् ॥

२ करोतिश्च ककारादिरित्यादि भाष्यस्यार्थनाह—यः ककारादिरिति ॥

३ इदं—आतिदेशिककरोतित्वम् ॥

४ द्विप्रयोगो द्विवचनमिति पक्षेऽपि आतिदेशिकत्वमुपपादयति—सुट्त्वे
कृते वेति । कुहोशुरिति उल्लेखे कृते तस्य स्थानिवद्भावात्करोतित्वमिति आति-
देशिकं करोतित्वमुपपद्यते ॥

५ चिन्त्यमिति । आतिदेशिकत्वमङ्गगमसहितस्य भाष्यकृतानपि सम्म-
तम् । अनागमकानां सागमका इत्यादि यत्कौप्येनेनेकं तच्चिन्त्यमित्यर्थः ॥

६ अत्र 'मा'शब्दो न दृश्यते क. छ. च. पुस्तकेषु ॥

७ द्विप्रयोगो वा' इति पाठः ट. पुस्तके ॥

८ 'यद्यविशेषेण' इति क. ट. पाठः ॥

९ पक्षद्वयेति । सुटित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्चाडभ्यासविषयेऽप्रवृत्तिः, कात्पूर्व-
ग्रहणेन च कालावधारणं क्रियत इति अडभ्यासविषये ततः पूर्व प्राप्तिरपीति
पक्षद्वयोपपत्तिः ॥

१० ननु अर्थद्वारकोपसर्गसम्बन्धः समुदाये, अवयवस्त्वनर्थक इति कथं
परेण संबन्धोऽत आह—द्विरिति । एक एवाथो द्वाभ्यामुच्यत इत्यर्थः ।
वचनसामर्थ्याच्च न पौनरुक्त्यमित्याशयः ॥

११ द्वयोः—अभ्याससुत्तरसङ्गच्छस्य च ॥

रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते । समुदायस्य त्वर्थ-
वत्तामाश्रित्य वक्ष्यते—‘विमुष्वापेति केन न’ ‘अनर्थकः’ इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्विःप्रयोगे चापीति । देशप्रकृत्य-
र्थत्वपक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । लक्ष्यासिद्धिरूपदोषस्यायं परिहारः ।
वैयर्थ्यरूपो दोषस्वरत्येवेति बोध्यम् ॥ समुदायस्य त्विति । अर्था-
वृत्त्यभावादिवदेव युक्तम् ॥ वक्ष्यते इति । ‘सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि-
सूति-’ इति सूत्रे । तत्र ‘विस्वप् अ’ इति स्थिते ‘पूर्ववासिद्धमद्विर्व-
चने’ इत्युक्ते—उपसर्गसंसर्गाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वात्पूर्वप्राप्तत्व-
निवृत्तये सुपीति कृतसंप्रसारणग्रहणम् । अभ्यासस्य संप्रसारणे कृते-
ऽपि तस्यानर्थकत्वात्प्राप्त्वाभाव इत्युक्तम् । इह तु प्रकारान्तरेण दोष-
निवृत्तेरुक्तत्वादनास्थावादेन भगवतेदमुक्तमिति भावः । वस्तुतोऽ-
भ्यासोऽनर्थक एव, उत्तरखण्डस्त्वर्थवानेवेति ‘एकाचो द्वे’ इत्यत्र
निरूपितमिति न भाष्ययोः कश्चिद्विरोध इति बोध्यम् । ‘द्वाप्यर्थ-
वन्तौ’ इति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक् ॥ केन नेत्यन्ता शङ्का ।
अनर्थक इत्युत्तरम् । ‘संपरिभ्याम्’ इत्यस्य तृतीयान्तत्वेऽडव्यवाये
इत्यपि न कार्यम् । एवं स्थाने द्विवचने कात्पूर्वग्रहणसार्थक्यमुक्तम् ।
तेन द्विःप्रयोगे तद्व्यर्थमेवेति सूचितम् ॥

(६२४६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उपदेशिवद्ब्रचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) उपदेशिवद्ब्रचनं चेति । अन्यथा पदद्वया-
श्रयत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात् । चङि
च ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु सुटि संयोगादित्वादुक्तत्वाच्च गुणदीर्घा-
भावौ सिद्धाविति किमुपदेशिवद्ब्रचनेन ? इत्यत आह—अन्यथेति ।
उपदेशिवद्ब्रचने तु सुटोऽन्तरङ्गत्वेनासिद्धत्वाभावाद्गुणदीर्घाभावौ सिद्धा-
विति भावः । ‘उपदेशिवद्’ इत्यस्य च प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः ।
एवञ्चास्य बहिर्भूतोपसर्गपेक्षत्वम्, गुणदीर्घयोश्च बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्व-
मिति समतेत्याशयः ॥

१ ननु प्रत्येकमर्थवत्प्राज्ञीकारे सुविनिर्दुर्भ्य इति सूत्रभाष्ये ‘विमुष्वापेत्यत्र
पत्वभावाद्वाच्यं सुपेरनर्थकत्वाच्च’ इति वक्ष्यमाणं विरुद्धं स्यादत आह—
समुदायस्येति ॥

२ वैयर्थ्यरूपेति । कात्पूर्वग्रहणस्येत्यादिः ॥

३ वक्ष्यतीति । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः (७१११०) इति सूत्रे भाष्य
उक्तमेतत् । तत्र हि—‘संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—सं-
स्करतुः । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इदं तु न
सिध्यति—संस्करतुः । किं कारणम् ? सुटो बहिरङ्गत्वात् । संयोगादिग्रहणे
क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणमनन्यार्थं विज्ञायते’ इत्युक्तम् । संयोगोपधग्रह-
णसामर्थ्याच्च सुटो बहिरङ्गसिद्धत्वं नास्तीति भावः ॥

४ चङि दीर्घेति । ‘समचिस्करत्’ इत्यत्र दीर्घो ऋषोरिजनेन प्राप्तस्य
दीर्घस्य वारणेनापि नार्थ इति भावः ॥

(६२४७ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लिटिगुणचङिदीर्घप्रति-
षेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिटि गुणार्थं चङि दीर्घप्रतिषेधा-
र्थम् ।

लिटि गुणार्थं तावत्—संचस्करतुः, संचस्करः ।

चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च—समचिस्करत् ॥

(उपसंख्यानप्रयोजनान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः ।

वैक्ष्यत्येतत्—*संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपध-
ग्रहणं कृजर्थम्* इति ॥

चङि दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः ।

पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा ।

युक्तमिह द्रष्टव्यम्—किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्ग-
मिति ।

धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् ।

कुत एतत् ?

पूर्वं हि धातुरूपसर्गेण युज्यते, पश्चात्साधनेनेति ।

नैतत्सारम् ।

पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण ।

साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति, तामुपसर्गो विशि-
नष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः
शक्यो वक्तुम् ।

सत्यमेवमेतत् ।

यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं
कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते ।

अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयम्, यो हि मन्यते पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तस्य
‘आस्यते गुरुणा’ इत्यकर्मकः ‘उपास्यते गुरुः’
इति केन सकर्मकः स्यात् ।

एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरो भवति ।

कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) संयोगोपधग्रहणमिति । ततो वचने-
नासिद्धत्वं बाध्यते ॥

५ ननु सुटः पदद्वयाश्रयत्वं दीर्घस्य चैकपदाश्रयत्वमित्यन्तरङ्गत्वं सुट-
पेक्षया दीर्घस्येति प्रथमतो दीर्घेऽनिष्टरूपापत्तिस्तं वारयितुमाह—पदमितीय-
मिति । तस्याः कृत्रिमसंज्ञत्वात्तदन्तरङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः ॥

६ ‘उपसर्गेणेति आस्यते’ इति क. ट. अ. पाठः । तेषु ‘तस्य’ शब्दो
न दृश्यते ॥

७ केन सकर्मक इति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते चेत् केन कारणेन
भाववाचिनः ‘आस्य’ इत्यस्य उपशब्दप्रयोगे पश्चात्कृतेऽपि तस्य कर्मवाचित्वं
स्यादित्यर्थः ॥

८ धातूपसर्गसंबन्धस्य सर्वतोऽन्तरङ्गत्वात् साधनवाचकप्रत्ययनिमित्तकस्य
कार्यस्य सुटः पूर्वं प्राप्त्यभावात् पूर्वं सुटि रूपस्य सिद्धत्वादाह—कात्पूर्वेति ॥

९ असिद्धत्वं—बहिरङ्गासिद्धत्वम् ॥

पदमिति । अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते । अनुत्पन्नेष्वेव तिङ्शु धातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः । करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति, विशेष्यस्यासन्निधानात् । 'अतः कृकमि-' इत्यत्र समासाधिकारात्समासेनाक्षिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यते इति भवति तदादिविधिः । 'अनिगन्तो-
द्यतौ वप्रत्यये' इत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितम्- 'धातुना विशेष-
णेन तदादिविधिर्भवति' इति ॥

युक्तमिति । यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हति, तदेवाश्रयणीय-
मित्यर्थः ॥

पूर्वं धातुरिति । विशिष्टा क्रिया साधनेनार्थलाभाय
संबध्यत इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः ॥

इतरो लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षतीति मत्वा-
ऽऽह-**नैतदिति ॥**

इतरो विशिष्टा क्रिया साधनेन साध्यते, न तु साधनाल्लब्ध-
स्वरूपाऽन्यतो विशेषं लभत इति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्ट-
साध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह-**सत्यमिति ॥**

सर्वत इति । धातुसंज्ञाया अपील्यर्थः । यस्माद्धातूप-
सर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते, अडादिव्यवस्थार्थं
तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम्, तत्र 'सं कृ' शब्दे व्यवस्थित एव
सुट् भवति । पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातु-
संज्ञा ॥

(उद्योतः) ननु कृतेऽपि संयोगोपग्रहणे सुटोऽसिद्धत्वा-
त्कथं गुणोऽत आह-**तत इति ॥**

निवार्यत इति । पदद्वयाश्रयत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वं यद्युक्तं तन्नि-
राक्रियत इत्यर्थः ॥ **अनुत्पन्नेष्विति ।** करोतौ धातौ परतस्तद्विधाना-
दिति भावः ॥ ननु 'अतः कृ-' इत्यादिवत् 'करोत्यादौ पदे'
इत्यर्थात्कथं तिङ्प्रत्यये पूर्व सुट् ? अत आह-**करोतिना चेति ॥**
सत्त्वविधौ त्वस्ति तत्संविधानमित्याह-**अतः कृ इति ।** समा-
साधिकारश्च 'नित्यं समासे-' इत्यतः । अनेनात्र 'कर्णीपुत्तरप-
देषु' इति वाक्यैकदेश उच्चारित इति बोध्यते । अयमेवाक्षेप इति
बोध्यम् ॥ ननु वर्णग्रहणाभावात्कथं तदादिग्रहणमत आह-**अनि-
गन्त इति ॥**

१ सदादिविधिर्नास्तीति । एवं च संपरिभ्यामित्यस्य संपरिभ्यामुत्तरस्य
कृधातोरित्येवार्थः स्यात् । तथा च साधनबोधकप्रत्ययनिमित्तत्वात्सुटोऽन्त-
रङ्गत्वमिति भावः । धातोः कार्यमुपग्रहणं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषाया-
स्त्वन न प्राप्तिः । धातोः कार्यत्वेवाभावात् । प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्य-
कत्वाभावाच्च ॥

२ विशिष्टक्रिया इति च. झ. पाठः ॥

३ विशेषणेन-उपसर्गबोल्याधेन ॥

४ तत्संविधानं-विशेष्य सन्निधानम् ॥

५ अनेनात्रेति । अतः कृकमीत्यत्र समासपदावुवर्तनात् कृकमिकसंज्ञ-
पात्रकृशाकर्णेषु इत्येतत्सूत्रकृतकृतस्य कर्णीपुत्तरपदेऽपि वाक्यस्यैकदेश
उच्चारित इति भावः ॥

६ अयमेवाक्षेप इति । न तु पीनो देवदत्त इत्यादिवदक्षेपः, किन्तु
वाक्यैकदेशोच्चारणरूप एवाक्षेप इति तात्पर्यम् ॥

७ 'अहोऽर्थे भावे' इति झ. पाठः ॥

भाष्ये-**द्रष्टव्यम्**-इत्येह भावे कृत इत्याह-**तदेव दर्शन-
मिति ।** 'किमन्तरङ्गं बहिरङ्गम्' इति प्रश्ने यद्युक्तं तदेवाश्रयणीय-
मिति भाष्यार्थः ॥ युक्तं दर्शनमेवाह-**भाष्ये-धातूपसर्गयो-**
रिति । एवञ्च सुटोऽन्तरङ्गत्वेनासिद्धत्वाभावाद्युत्पाभावेन न
दीर्घप्रसङ्गः, संयोगादित्वाच्च गुणसिद्धिरित्यर्थः ॥

अर्थलाभायेति । 'उपास्यते गुरुः' इत्यादौ साधनेन कर्मणा
स्वान्वययोग्यार्थलाभायेत्यर्थः ।

भाष्ये-नैतत्सारमिति । वृक्षमाणोऽभिप्रायः । तस्यासारतां
दर्शयन् 'पूर्वं धातुः साधनेन' इत्यस्य युक्तत्वं दर्शयति-**साधनं
हीति ॥** क्रियां-तत्प्रतीतिम् । साधनयोगेन हि साध्यत्वेन धात्व-
धेप्रतीतिः, साध्यत्वस्य साधननिरूप्यत्वात् । क्रियायोगे चोपसर्गत्व-
मिति भावः । तदाह-**तामुपसर्ग इति ॥** तां-साध्यत्वेन प्रतीताम् ।
तत्र विशेषणीभूतमर्थमुपसर्गो द्योतयतीत्यर्थः ॥ **अभिनिवृत्तस्य-**
साध्यत्वेन ज्ञातस्य, विशेषः-विशेषणम्, उपसर्गेण शक्यो द्योत-
यितुम् । एवञ्च पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति न सारमिति भावः ॥ इतर
पतदङ्गीकुर्वन्नेवान्तरङ्गत्वं व्युत्पादयितुमाह-**सत्यमेवमेतत् । यस्त्व-
साविति ।** उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगात्पूर्वं साधनयोग इति सत्यमेव ।
परन्तु त्वदभिमतं धातूपसर्गसंबन्धकृतमर्थमभ्यन्तरं कृत्वा-स्वबोध-
कत्वा र्थतोः पूर्वं नियमेनाकाङ्क्षितार्थत्वात् साधनतत्कार्यप्रत्यययोगे
कृते क्रियात्वावगतावुपसर्गसंज्ञकशब्दयोगः । अन्यथा केवलधातुतः
सर्वत्राप्रतीयमानः सोऽर्थः कथं श्रोत्रा बुध्येतेति भावः ॥ **यो
हि मन्यते इति ।** शब्दसंबन्धवदर्थसंबन्धोऽपि पश्चादिति यो
मन्यत इत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गतरक इति । साधनसंबन्धोत्तरमुपसर्गसंबन्धे 'सं कृ ति'
इति स्थितेऽन्तर्भूतार्थकनिमित्तकत्वाद्वासाधनसंबन्धनिमित्तकत्वादि-
कार्यसिद्धन्तरङ्गतर इत्यर्थः । ईदृशे स्थलेऽयमेव साधुत्वान्वाख्यानप्र-
कारः । अत एव 'उपपदमतिङ्' इति सूत्रे धातूपसर्गयोः समासमाशङ्क्य
'पूर्वं धातुः साधनेन' इति पूर्वं तिङ्गि विक्षिप्तेनैव सामर्थ्यं स्यात् । तत्र
'अतिङ्' इति निषेधाच्च तिङन्तेनैकार्थीभाव इति समाहितम् । तिङां
द्योतकत्वमेवेति तद्भावः । किञ्च संपरिभ्यामुपसृष्टस्येत्यर्थेन समो
योगात्पूर्वमेव सुट् । संपरिभ्यामित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि ताभ्यां

८ ननु क्रियानिर्वर्तकत्वं कर्तुरेवेति कथमुच्यते साधनं हि क्रियामित्यादि ?
अत आह-**तत्प्रतीतिमिति ॥**

९ साधनयोगेनेति । साधनसंबन्धानन्तरं साध्यत्वेन प्रतीतौ क्रियात्व-
मुपपद्यते ततश्च तत्संबन्धादिनामुपसर्गत्वमिति धातूपसर्गयोः कार्यं नान्तरङ्ग-
नित्याशयः ॥

१० धातोः पूर्वमिति । साधनसंबन्धात्पूर्वं धात्वर्थस्य नियमेनाकाङ्क्षित-
त्वात् उपसर्गबोल्यार्थमुपसर्गश्चैव साधनसंबन्धो भवतीति धातूपसर्गयोः कार्य-
स्यान्तरङ्गत्वमिति सिद्धान्तनोभ्यते । ततश्चोपसर्गसंज्ञकस्य शब्दस्य संबन्धो
भवति ॥

११ तत्रोपपत्तिमाह-**अन्यथेति ॥**

१२ धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वमुपपादयति-**साधनसंबन्धोत्तरमिति ।**
उपसर्गबोल्यार्थमुपसर्गश्च साधनसंबन्धे जाते उपसर्ग-साधनबोधकप्रत्यययोश्च
कार्योत्पत्तिवेलायां उपसर्गबोल्यार्थस्य प्रथममुपसर्गहीतत्वात्तदेव कार्यमन्तरङ्ग-
नित्याशयः ॥

परत्वयोग्यस्येत्यर्थेन ततः पूर्वमेव सुट् । अत एव निविशत इत्यादौ न समासः, नेः परत्वयोग्यादित्यर्थेन पूर्वमेवात्मनेपदप्राप्तेः, नेर्विशेष्यस्येत्यर्थाद्वा । स्पष्टं चेदं 'नेर्विशः' इत्यत्र भाष्ये इति परे ॥

लब्धस्वरूपेति । प्रतिपन्नस्वरूपा—इत्यर्थः, तद्व्याभश्च साधनावयव इति भावः । निष्पन्नस्वरूपा—इति तु नार्थः, निष्पत्तिविशेषणसंबन्धेऽनुपयोगात् ॥ 'सत्यम्' इत्यङ्गीकाराशयमाह—**बुद्धीति ।** बुद्ध्या निरूपितं विशिष्टं यत्साध्यं तस्य भावी यः साधनसंबन्धस्तदाश्रयेणेत्यर्थः । एवमपि पूर्वोक्तार्थस्यानुपपत्त्या कथं भाष्यस्वारस्यमिति चिन्त्यम् ॥

धातुसंज्ञाया इति । करोताविति दितैषा निर्देशात्कथं ततः प्राक्सुट् ? इति चिन्त्यम् । 'यस्माद्धातु—' इत्यादिकमपि कथं भाष्यस्वरसिद्धमिति चिन्त्यम् । 'सं कृशब्दे' इत्यपि चिन्त्यम्, भाष्येण साधनकार्योत्तरमुपसर्गयोगप्रतीतेः । एवञ्च 'सं कृ ति' इति प्रयोक्तुमुचितम् । अन्यथाऽत्रैव धातूपसर्गयोः समासापत्तिः ॥ तेनार्थेन—समुदायार्थेन । आरोपादिति भावः ॥

भाष्ये—**कात्पूर्वग्रहणं चापीति ।** द्वित्वादिभ्यः प्रागेव सुटुत्पत्तेः 'स्थाने द्विवचन'पक्षेऽपि तत्र कर्तव्यमिति भावः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यदि पुनरयं सुट् कात्पूर्वान्तः क्रियते ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'सुक्' इति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'सुट् पूर्वान्तः' इति विरुद्धमत आह—**ककारमिति ॥**

(६२४८ पूर्वान्तत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कात्पूर्वान्त इति चेद्विधि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कात्पूर्वान्त इति चेत् रुः कश्चिद्विधेयः, कश्चित्प्रतिषेधः । संस्कर्ता । समो विधेयः, सुटः प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) संस्कर्तेति । 'समः सुकि' इत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावात्संस्कारस्य रुत्वं न प्राप्नोति । सुकस्तु पदान्तत्वाद्भुत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) पौर्वापर्याभावादिति । एवञ्च मस्य रुत्वा-

१ दितेति । धातुनिर्देश एव दितपः संबन्धात् धातुसंज्ञातः प्राक् सुट् शक्य इति चिन्त्यत्वे बीजम् ॥

२ अन्यथेति । यदि 'सं कृ' इत्यवस्थायामेव सुटः प्रातिनिर्गम्यते तदा पूर्वं समास एव स्यादिति भावः ॥

३ द्वित्वादिभ्य इति । साधनबोधकप्रत्ययस्य पूर्वसुटपत्तावपि तन्निमित्तकार्योत्पत्तेः पूर्वं सुडिति भावः ॥

४ विरुद्धमिति । टिप्पणेषु पूर्वान्तत्वमिति विरोधः ॥

५ 'भावाभ्यामकारस्य' इति क. च. झ. पाठः । वस्तुतस्तु ह्येति 'एवं च मस्य रुत्वाप्राप्तिः' इति दर्शनात् 'भावात्सकारस्य' इत्येव पाठः श्रेयान् । ट. इत्यादिपुस्तकेषु तथैव पाठ उपलभ्यते । सुकः संभक्तत्वेन सकारस्य पौर्वापर्याभावकथन एव प्रदीपतत्पर्यात् । सुकः संभक्तत्वात् सकारस्य पौर्वापर्याभावाद्भुत्वं न प्राप्नोतीत्यन्वयः । कथमन्यथा भट्टाचार्यैः 'एवं च मस्य रुत्वा-

प्राप्तिः, तत्संज्ञमसंबद्धं च स्यादिति भावः ॥ पदान्तत्वादिति । 'ससजुषोः—' इत्यनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

समस्तावन्न विधेयः ।

वैश्यत्येतत्—*संपुंकानां सत्वम्* *रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः* इति ॥

सुटश्चापि न प्रतिषेधः ।

'समः सुटि' (८।३।५) इति द्विसकारको निर्देशः । सुटि सकारादाविति ॥

(प्रदीपः) संपुंकानामिति । एतच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्यमिति भावः ॥

सुटि सकारादाविति । यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते । 'सुकि सकारादौ' इति तु वक्तव्यम् । तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुको रुत्वाभावः । पौर्वापर्यं च श्रुतिकृतमाश्रयिष्यते ॥

(उद्घोतः) यथान्यासेऽपीति । अन्यथा 'संस्कर्ता' इत्यादौ 'वा शरि' इति पक्षे विसर्जनीयः स्यादिति भावः ॥ पौर्वापर्यं चेति । वचनसामर्थ्यादिति भावः । इदं च 'संपुंकानाम्—' इति वार्तिकाभ्यावश्यकम् । अन्यथा तस्यापि सुकि परत एव प्रवृत्तेर्दोषतादवस्थमेव । 'रुविधेयः' इति वदन्तं प्रति वार्तिकाविरोधप्रदर्शनाय तु सूत्रं विहाय वार्तिकाश्रयेण समाहितमिति बोध्यम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथवा परादिः करिष्यते ।

(६२४९ परादित्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ परादाविङ्गुणप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि परादिः, इङ्गुणौ प्राप्नुतः । संस्कृषीष्ट, 'ऋतश्च संयोगादेः' (७।२।४३) इतीदं प्राप्नोति ।

संस्क्रियते, 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' (७।४।२९) इति गुणः प्राप्नोति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ।

प्राप्तिः' इति व्याख्यातं संगच्छेतेति सुस्पष्टं तद्विदाम् ॥

६ तत्सूत्रं—समः सुटीति सूत्रम् ॥

७ वैश्यत्येतदिति । समः सुटि (८।३।५) इति सूत्रे भाष्ये ॥

८ द्विसकारकनिर्देशस्यार्थमाह—**सुटि सकारादाविति ।** एतदपि समः सुटीति सूत्रभाष्ये उक्तम् ॥

९ यथान्यासेऽपि—समः सुटीति न्यासेऽपि । यत् समः सुटीति न्यासे भाव-इयकं तेनैव परिहारेण 'सुकि' इति न्यासे परिहारेऽपि नास्माकं दोष इत्याशयः ॥

१० ननु 'सुकि' इति न्यासे 'सुटि सकारादाविति वक्तव्यम्' इति समाधानमनुक्तमित्यत आह—**यथान्यासेति ॥**

११ रुविधेय इति । 'कात्पूर्वान्त इति चेद्विधिप्रतिषेधः' इति वार्तिकादेन रुविधेय इति वदन्तमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) अभक्त इति । टकारोऽनुबन्धो न करिष्यते ॥

(६२५० अभक्तत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ अभक्ते स्वरौ दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यभक्तः स्वरौ न सिध्यति । संस्करोति, 'तिङ्ङुतिङः' (८।१।२८) इति निघातो न प्राप्नोति ।

ननु चात्र सुडेवातिङ् ।

न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिव युक्तं चान्यस्मिन् सदृशे कार्ये विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते ।

तद्यथा—अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति, नासौ लोष्टमानीय कृती भवति ।

एवमिहापि 'अतिङ्' इति प्रतिषेधादन्यसादतिङ्ङुतिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते ।

किं चान्यदतिङ्ङुतिङ्सदृशम् ?

पदम् ॥

(प्रदीपः) स्वरौ न सिध्यतीति । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषा नास्ति, कथं तर्हि—ह्रस्वस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परदिः सुद क्रियते । इङ्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अथवा 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यतः 'उपदेशे' ग्रहणम् 'ऋतश्च संयोगादेः—' इत्यत्रानुवर्तते । तेनोपदेशे संयोगादेरिङ्ङिधानात्सुटि कृते न भविष्यति । 'गुणोर्लिसंयोगाद्योः' इत्यत्रापि 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यं यः संयोगादित्यस्य गुणविधानात्सुटि कृते संयोगादेर्गुणाभावः ॥

(उद्धोतः) अथ वेति । 'ह्रस्वोऽनन्तराः—' इति सूत्रे 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे संहृषीष्ट संक्षिप्त इत्यत्रानयोरिङ्गुणयोरनापादनपरमाध्यविरोधादिदं चिन्त्यम् । तस्माद्वचनमेव शरणम् ॥

१ 'अभक्ते स्वरः' इत्येव वार्तिकं च. छ. पुस्तकयोः ॥

२ इङ्गुणयोरनापादनेति । तत्र हि सूत्रे भाष्ये—प्रत्येकं संयोगसंज्ञायां 'संहृषीष्ट' इत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितिदं प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते संयोगादिरित्येति । कथं तर्हि ? संयोगौ आदौ यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाहं परिहृतम्—इति संहृषीष्टेऽत्रानापत्तिरुक्ता । यदि ऋतश्च संयोगादेरिति सूत्रे उपदेशपदानुवृत्तिरुक्ता तेनैव वारणे व्यर्थोऽयं प्रयासः स्यात् । केचिच्च झ. पुस्तके 'इङ्गुणयोरापादानपरमाध्यविरोधात्' इति पठन्ति । तदसमीचीनम् । प्रत्येकं संयोगसंज्ञायां संहृषीष्टेऽत्रेदं प्राप्नोति उपदेशपदानुवर्तनेन दोषवारणमुचितमिति ॥

३ आलेखनं—खननम् ॥

४ कुलायः—नीडम् । माध्यकृता 'अपस्क्रिते आ आश्रयार्थी' इत्यु-

(१११८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८३)

२५७९ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वा-

लेखने ॥ ६ । १ । १४२ ॥

(६२५१ अर्थोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलाय-
करणेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्क्रिते वृषो हृष्टः । अपस्क्रिते कुकुटो भक्षार्थी । अपस्क्रिते श्वाऽऽश्रयार्थी ॥

(प्रदीपः) किरतेरिति । हर्षादय एवोपाधय उपादा-
तव्याः, न चतुष्पाच्छकुनयः । तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ताः, न चतुष्पाच्छकुनयः । न चातिप्रसङ्गः, विशिष्ट-
हर्षादिविषयत्वात्सुडात्मनेपदयोः । प्रयुक्तानां शब्दानां साधु-
त्वान्वाख्यानात् ॥

(उद्धोतः) सूत्रोपात्तोपाधेर्विशेषेऽवस्थापनाय वार्तिकम् । तत्रात्मनेपदवत् सुटोऽपि विषयविशेषेऽभिधानस्वाभाव्यादेव सिद्धौ सत्यां सूत्रोपात्तोपाधिरनर्थक इत्याह—हर्षादय एवेति । एतत्स-
मानाकारमेवात्मनेपदविधायकम्, एतान्येव चोदाहरणानि ।

(१११९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८४)

२५८१ अपरस्पराः क्रियासातत्ये

॥ ६ । १ । १४४ ॥

(सातत्यपदार्थबोधकभाष्यम्)

किमिदं सातत्य इति ?

सन्ततस्य भावः सातत्यम् ।

यद्येवं 'सातत्ये' इति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । मकारलोपलक्षणानुप-
लम्भाज्जिपातनाश्रयणेन बाधकत्वाज्जिपातनानां संततशब्दस्य
बाधप्रसङ्गात् प्रश्नः ॥

दाहरणदावादन कुलायशब्दो वासस्थानमात्रपरः ॥

५ न चातिप्रसङ्ग इति । सूत्रे यदुक्तं—चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखन इति तदपनीय किरतेर्हर्षेति वाच्यमिति वार्तिकमुदभिप्रायः । न चैवं 'अपस्क्रिते कुकुटसम्' इत्यत्रापि सुडात्मनेपदे स्यातामिति वाच्यम् । अभिधानस्वाभाव्यात् चतुष्पाच्छकुनिहर्षादिष्वेव तयोः प्रयोगात् । अत एवात्मनेपदविधायके चतुष्पादित्यादेरनुपादानेऽपि नेतरय प्रवृत्तिः ॥

६ मकारलोपेति । सातत्यमित्यत्र मकारलोपो दृश्यते, तद्विधायक लक्षणं च नोपलभ्यते । अतः 'क्रियासातत्ये' इत्येतज्जिपातनमेवाश्रयणीयम् । जिपातनानि च बाधकानि भवन्ति—इति मकारलोपस्य जिपातनात् संतत-
शब्देऽपि मकारश्रवणानापत्तिरित्याशयेन प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु मलोपस्य लक्षणाभावेऽपि निपातनादेव साधुत्वं स्यादत आह—निपातनाश्रयण इति । निपातनानां बाध-
कत्वं च सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्थापितम् ॥

(६२५२ सातत्यरूपसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समो हितततयोर्वा लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समो हितततयोर्वा लोपो वक्तव्यः ।
संहितम्, सहितम् । संततम्, सततम् ॥

(प्रदीपः) इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवस्था-
श्रयितव्यमिति मन्यमान आह—समो हितततयोर्वेति ।
अव्यविकन्यायाश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति,
न तु ध्वञ्-इति सांतत्यमिति न भवति । संहितायां समासे
वैषां मकारलोप इष्यते, नान्यत्रेत्याहुः ॥

(उद्घोतः) ननु सन्ततस्य साधुत्वे सान्तत्यमित्यपि स्यादत
आह—अव्यविकेति । अत एव सर्वादिसूत्रे भाष्ये 'निपातनाम्-
लोपे सन्ततमिति न सिध्यति' इत्युक्तम्, न तु 'सूत्रोच्चारितसजातीयं
सान्तत्यमिति न सिध्यति' इत्युक्तम् । अत्र च 'सान्तत्य इति भवि-
तव्यम्' इत्युक्तम् ॥ नन्वेवम्—'अवश्यं कर्तव्यम्' इति न स्यादत
आह—संहितायां समासे वेति ॥

(६२५३ मलोपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सन्तुमुनोः कामे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः ।
सकामः । भोक्तुकामः ॥

(मलोपसाधकभाष्यम्)

मनसि चेति वक्तव्यम् । समनाः । भोक्तुमनाः ॥

(६२५४ मलोपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवश्यमः कृत्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः ।
अवश्यभाव्यम् ॥

(११२० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८५)

२५८२ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमा-
णेषु ॥ ६ । १ । १४५ ॥

(असेवितपदप्रयोजनभाष्यम्)

इदमतिबहु क्रियते—सेविते-असेविते-प्रमाण
इति, सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् ।

केनेदानीमसेविते भविष्यति ?

नञा सेवितप्रतिषेधं विज्ञास्यामः ॥

नैवं शक्यम् ।

सेवितप्रसङ्ग एव स्यात्, असेविते न स्यात् ।
असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञा-
स्यते—अविद्यमानसेविते-असेवित इति ।

तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सेवितप्रसङ्ग इति । यत्र सेवनं संभवति
तत्रैव स्यात्, यत्र तु गवामत्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात् । 'असे-
वित'ग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामत्य-
न्तमसंभवस्तत्रैवागोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यः, न तु सेवितप्रसङ्ग
इति केचिदाहुः । अन्ये तु—अविशेषेणागोष्पदशब्दप्रयोग-
मिच्छन्ति । असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवादगोष्पदशब्दार्थ-
मसेवितग्रहणम् ॥ इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते । यदा
वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते—'गोष्पदपूरं वृष्टो देवः' 'गोष्पदमात्रं
क्षेत्रम्' इति । नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते । यथा—चेलक्रोपं
वृष्टो देव इत्यस्यपि चेलक्रोपे प्रयुज्यते, तथा—'गोष्पदपूरं वृष्टो
देवः' इत्यस्यपि गोपादपूरे ॥

(उद्घोतः) यत्र सेवनमिति । ग्रामादौ, नभिवयुक्तन्या-
यादिति भावः ॥ नन्वसेवितग्रहणेऽप्ययं दोषस्तदवस्थोऽत आह—
सामर्थ्यादिति ॥ तेन यत्रेति । अरण्यादौ ॥ अविशेषेणेति ।
अरण्यादौ, ग्रामादौ चेत्यर्थः । अत्रारुचिबीजं तु बहुव्रीहिसमासमात्र-
प्रदर्शकभाष्यविरोधः । किञ्च गोष्पदशब्देनैव नन्वसमासबहुव्रीहिभ्यां
सिद्धेऽसेवितग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमेवेत्याहुः ॥ नन्वसेवितेऽपि
गोष्पदस्यैव निपादनात् 'अगोष्पदालि' इत्युदाहरणमयुक्तमत आह—
असेवित इति । गवां यत्पदं—स्थानं तत्र गोभिरसेवनासंभवादिति
भावः ॥ परिच्छेदः—अल्पत्वरूपः । एवञ्च गोष्पदशब्दः स्वार्थ-
परित्यागपूर्वकमल्पत्वरूपे प्रमाणमात्रे वर्तते इति तात्पर्यम् ॥ तत्र
दृष्टान्तमाह—यथेति । 'चेले क्रोपे' इत्यत्र हि 'वर्षप्रमाणे'
इति वर्तते ॥

(११२१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८६)

२५८३ विष्किरः शकुनौ वा

॥ ६ । १ । १५० ॥

(६२५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ विष्किरः शकुनौ विकिरो वा ॥*॥

(भाष्यम्) विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्त-
व्यम् । शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्य-
त्रापि नित्यम् ॥

१ अत एव-सान्तत्यमित्येवासाधुत्वादेव ॥

२ विष्किर इति १ इदानीं तत्रोपलब्ध्याग्राध्यायीपाठे तु सूत्रमेतदपरकरो
रथाङ्गमित्यस्यामे १५० संख्यायां दृश्यते । अत्र तु आप्पदं प्रतिष्ठापयित्तः

माक् व्याख्यातम् । पत्वभाविनः सुडनुक्रमेऽस्य पाठ उचित इति प्राग्व्याख्यात-
मिति प्रतीयते ॥

(प्रदीपः) 'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारम्भः ॥ शकुनौ वा स्यादिति । इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति । यथा-मेध्यः पशुर्विभाषित इति नात्र पशुत्वं विकल्प्यते, किं तर्हि ? आलम्भनम् । ततश्चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः । यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात्, किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् ; तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात् । शकुनौ वा भवति, तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थे-इति ॥

(उद्द्योतः) इति सूत्रपाठमिति । 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' इत्यन्तर्गः पाठ इति भावः ॥ ननु शकुनौ सुडागमनिपातनस्य विकल्पे विकिरस्य सिद्धेर्वातिकं व्यर्थमत आह-इहेति ॥ अधिकरणविकल्प इति । शकुनौ वाऽन्यत्र वेलाकारः ॥ वदुक्तम्-भाष्ये-अन्यत्रापि नित्यमिति ॥ तुल्यजातीये इति । प्राणित्वादिना तुल्यजातीय इत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । न वाचचनेन शकुनिरभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

निपातनमभिसंबध्यते-विष्किर इत्येतन्निपातनं शकुनौ वा निपात्यत इति ॥

(प्रदीपः) न वाचचनेनेति । सुटो भावो विकल्प्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये 'निपातन'शब्देन कर्मव्युत्पत्त्या सुटुच्यते, निपातनद्वारा सुटुप्राप्तो विधीयते इति तस्यैव विकल्पेन योगः । यथा व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ व्रीहिसाधनो यवसाधनश्च यागो विकल्पेन विधीयत इत्यर्थः । 'विष्किर' इत्येतन्निपातनमित्यनेन निपातमानः सुटु शकुनौ वा निपात्यते-बोध्यत इति भाष्याक्षरार्थः ॥

(११२२ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८७)

२५८४ आश्चर्यमनित्ये ॥ ६ । १ । १४७ ॥

(६२५६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आश्चर्यमद्भुते ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-आश्चर्यमुच्चता वृक्षस्य, आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षेऽवन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति ॥

(प्रदीपः) आश्चर्यमद्भुत इति । अद्भुतं-विस्मयहेतुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'अनित्ये' इत्येव सिद्धम् ।

इह तावत्-आश्चर्यमुच्चता वृक्षस्येति, आश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

उच्चता । सा चानित्या ॥

आश्चर्यं नीला द्यौरिति, नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

नीलता । सा चानित्या ॥

आश्चर्यमन्तरिक्षेऽवन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति, नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते ।

किं तर्हि ?

पतनक्रिया । सा चानित्या ।

तत्रानित्य इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अनित्य इत्येवेति । निपातनाच्चानित्यविशेषो विस्मयहेतुर्युध्यते ॥ सा चानित्येति । वृक्षान्तरे तथाविधाया उच्चताया अदर्शनात् ॥ नीलतेति । सा च सदा दिवि न दृश्यत इत्यनित्यता ॥ पतनक्रियेति । नञर्थयुक्तेति भावः । अवन्धनस्यापतनं न दृश्यत इत्यनित्यम् ॥

(उद्द्योतः) ननु 'अनित्ये' इत्युच्यमाने घटादावप्याश्चर्यशब्दप्रयोगः स्यादत आह-निपातनाच्चेति ॥ अनित्यम्-अनित्यतम् ॥

(११२३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८८)

२५९१ मस्करमस्करिणौ वेणुपरि-

ब्राजकयोः ॥ ६ । १ । १५४ ॥

(मस्करिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं मस्करी परिव्राजक इति ?

इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । मस्करोऽस्यास्तीति । न वै मस्करी मस्करोऽस्यास्तीति-परिव्राजकः ।

किं तर्हि ?

मा कृत कर्माणि मा कृत कर्माणि शान्तिर्वै श्रेयसीत्याह, अतो मस्करी-परिव्राजकः ॥

(प्रदीपः) मा कृतेति । 'अयं मा कृत-अयं मा कृत' इत्युपक्रम्योपशान्तितः काम्यकर्मपरिहानिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते । माङ्पूर्वात्करोतेरिति । सुडागमः, माङो ह्रस्वश्च निपात्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—न वै मस्करी मस्करोऽस्येति । एत-
दर्धको न मस्करिशब्दः, न हि सर्वः परिव्राजको दण्डधरः, नापि
तन्मात्रेण परिव्राजकत्वमिति भावः ॥

अयं मा कृतेति । 'अयं त्यक्तवानयं त्यक्तवान्कर्माणि' इत्युपक्रम्य
स्वयं कर्माणि परित्यज्य परान्प्रत्येवमुपदेष्टव्यः । भाष्ये—'कर्म'श-
ब्देन काम्यकर्माण्युच्यन्ते । नित्यनैमित्तिकानि तु मुमुक्षोरपि कर्त-
व्यान्येव । अत एव—

'काम्याणां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।'

इति गीतायामुक्तमिति भावः ॥ करोतेरिति । ताच्छीश्ये णिनौ
प्राप्त इति निपात्यत इत्यर्थः ॥

—०००००—

(११२४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८९)

२५९४ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्

॥ ६ । १ । १५७ ॥

(गणस्वरूपसाधकभाष्यम्)

अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।
पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्पा
नदी । किष्किन्धा गुहा । किष्कुः ॥

तद्बृहतोः करपत्योश्चोर-
देवतयोः सुट् तलोपश्च ।

तस्करः, वृहस्पतिः ॥

प्रायस्य चित्तिचित्तयोः

सुडस्कारो वा ।

प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे
पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

१ ननु मस्करो वेशुदण्डः सोऽस्यास्तीत्यर्थो दण्डनामुपपद्यत एवेति कथ-
मुच्यते—न वै मस्करी मस्करोऽस्यास्तीत्यादि । तदाह—न हि सर्वः परिव्रा-
जक इति ॥

२ 'अनुदात्तानि भवन्ति' इति पदानिशब्दरहितः क. ट. पाठः ॥

३ मन्यते इति । पूर्वपक्षीति शेषः ॥

४ अत्रार्थस्येति । 'दशापवित्रेण ग्रहं समार्द्धि' इति सोमपात्राणां संमा-
र्जनं विधीयते । तत्रेव शक्यते—यथा पशुना यजेतेत्यादि । पशुगतमेकत्वं विव-
क्ष्यतेऽतो नानेकपशुकरणको यागो भवति, तथाऽपि ग्रहस्योद्देशत्वेन ग्रहग-
तमेकत्वं विवक्षणीयम् । तेनैकस्यैव ग्रहस्य संमार्जनं प्राप्नुयात् । यद्युच्येत—
ग्रहमित्यत्र जातयेकवचनम्—इति । जातिवाचकत्वेऽपि जातेः संस्कारसम्भवाभा-
वात्तदाश्रयभूते यज्ञिगुणकतिपयि द्रव्येऽनुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता
भवतीति एक एव ग्रहः संमार्जनीयः । सोऽपि हि एकदशग्रहाः भवन्ति तेषु
मस्य कस्यचन संमार्जनं संभवतीति । अत्रोच्यते—प्रतिप्रधानं गुण आवर्त-

(प्रदीपः) तत्करोतीति—तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म
प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते ॥ अस्कार इति । अस्य स्थाने-
ऽस्कारः—अस्करः । शकन्वादित्वात् पररूपम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-
स्याध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) नित्यं प्रसिद्धं चौरकर्मैत्यन्वयः ॥ अस्य स्थाने
इति । प्रायशब्दान्त्याकारस्थान इत्यर्थः । अन्यथा सर्वादेशः स्यादिति
भावः । चिनोतेः स्तित्रपुंसके भावे क्तश्च ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनगोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

—०००००—

(११२५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९०)

२५९५ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्

॥ ६ । १ । १५८ ॥

(सूत्रार्थनिर्णायकभाष्यम्)

किमनुदात्तानि पदानि भवन्ति एकं पदं वर्ज-
यित्वा ?

नेत्याह ।

पदे येषामनुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्ति एक-
मचं वर्जयित्वा ॥

(प्रदीपः) किमनुदात्तानीति । 'पदम्' इति जातावेक-
वचनं मन्यते । यथा—ग्रहं संमार्द्धिंति ग्रहार्थस्य संस्कार्यत्वात्
प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा, तथा 'पदम्' इत्यत्रापि, पदस्य
संस्कार्यत्वात् । अनुदात्तशब्दं च लौकिकं मन्यते । लोका हि
'उदात्तं पदम्—अनुदात्तं पदम्' इति व्यपदिशन्ति । अनुदात्त-
गुणयोगात्पदमनुदात्तम् । तत्राचामनुदात्तगुणयोगे व्यञ्जनमपि
तत्साहचर्यात्तद्वर्जं गृह्यत इति अञ्जलसमुदायरूपं पदमनुदा-
त्तगुणयोगात् 'अनुदात्तम्' इति सामानाधिकरण्येन निर्देश उप-
पद्यते । 'एकवर्जम्' इत्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते ।

नीयः, न प्रतिगुणं प्रधानमावर्तनीयम् । तथा चात्र ग्रहमिति द्वितीयया ग्रह-
स्योद्देश्यतया प्रयोजनवस्तया च प्राधान्यं ज्ञायते । संमार्गश्चात्र गुणः । एवञ्च
ग्रहस्य प्राधान्यात् संमार्जनस्य गुणत्वात् यावन्तो ग्रहास्त्वावत्संमार्जनं विधीयत
इति सर्वेऽपि ग्रहाः संमार्जनीयाः । तन्वेवं पशुना यजेतेत्यत्रापि गुणभूतपशु-
गतसंख्याया अविवक्षणादनेकपशुकरणकयागः सम्भवेदिति चेन्न । तत्र हि
पशुगुणभूतः यागो मुख्यः । यदि पशुगतसंख्याया अविवक्षणं स्यात्तदा यावन्तः
पशवसावन्तो यागा इति प्रतिगुणं प्रधानावृत्तिः स्यात् । सा च पूर्वोक्तन्याय-
विरुद्धा । एतन्नयायविरोधान्न पशुगतसंख्याया निश्चयः करणीयः । तत्र च
श्रूयमाणमेकत्वमाश्रीयत इति ग्रहं समार्द्धित्यतो भेदः । तद्वदत्रापि पदस्य
संस्कार्यत्वाद्ब्रह्मवत्प्राधान्यमिति न तदुत्तरमेकवचनं विवक्षणीयमिति भावः ॥

५ 'तद्धर्मः' इति झ. पाठः । 'तद्धर्मि' इति क. ट. पाठः । अविजन्त-
मेतत्प्रदमित्युद्घोतस्याख्यायान्तरं 'तद्धर्मि' इत्युद्धमेव । नपुंसकेन व्यञ्जनेन
सामानाधिकरण्यात् 'तद्धर्मः' इत्युक्तम्, उपधादीर्घस्याभावात् ॥

तत्रायं सूत्रार्थः—वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति पूर्वपक्षः ॥

पदे येषामिति । यथा—‘पशुना यजेत’ इति व्यक्तिगत-मेकत्वं पशोर्गुणत्वाद्यागस्य प्राधान्याद्विवक्ष्यते, तथा ‘पदम्’ इत्यत्रापि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्पदस्य गुणत्वात् गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति च न्यायादनुदात्तशब्देनाच उच्यन्ते । ‘एकवर्जम्’ इत्यत्राप्येकशब्देनाजेव गृह्यते । यदि द्वेकशब्देन पदं गृह्येत ततो नियमकारणाभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात् स्वरनियमो न स्यात् । अचस्तु ग्रहणे यस्याचः स्वरो बलवान् स वर्ज्येत इत्यनियमाभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु सूत्रे ‘पदम्’ इत्युक्तेः ‘पदानि’ इति भाष्यम-शुक्तमत आह—जाताविति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—यथा—ग्रहमिति । सङ्ख्याया अविवक्षा चेयमेव यज्जातावेकवचनकरणम् ॥ संस्कार्य-त्वम्—अनुवाद्यत्वम् ॥ नन्वनुदात्तादिशब्दस्याऽपि परिभाषितत्वा-त्पदेन सामानाधिकरण्यमशुक्तमत आह—अनुदात्तशब्दमिति ॥ गुणयोगादिति । गुणगुणिनोर्भेदोपचारादित्यर्थः ॥ नन्वधर्मानु-दात्तत्वादिना कथञ्चनसमुदायरूपपदस्य व्यपदेशोऽत आह—तत्रा-चामिति ॥ तद्धर्मैति—बहुव्रीहावनिजन्तम् ॥

भाष्ये—नेत्याहेति । लक्ष्यविरोधादिति भावः ॥ भाष्ये—पदे येषामनुदात्तप्रसङ्ग इति । येषामचां मध्ये कस्यचिदनुदात्तप्रसङ्ग इत्यर्थः । उदात्तग्रहणमुपलक्षणं स्वरितस्यापि ॥ पदानुवादेनाचा-मिति । एवं च पदस्य साक्षात् संस्कार्यत्वमपीति भावः । परे तु—एकविवक्षान्धनस्य नोपयोगः । किञ्च विवक्षायां पदान्तरे स्वरो न स्यात् । तस्माच्चावति पदत्वं समाप्तं तावत्स्य प्रवृत्तिरिति न दोष इत्याहुः ॥ अच उच्यन्ते इति । पदेनै सामानाधिकरण्यं तु अर्शआद्यचा बोध्यम् ॥ ननु पदस्याऽपि श्रवणात् एकशब्देन

तस्यापि ग्रहणं स्यादत आह—यदि हीति ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषामपि तत्तद्रूपेणैकपदत्वादिति भावः ॥ बलवानिति । सति-शिष्टत्वादिनेत्यर्थः ॥

(न्यासे न्यूनत्वाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः—अनुदात्ताः पदे, अनुदात्ताः पदस्येति वा ॥

(प्रदीपः) स तर्हीति । अञ्जलसमुदायवाचिनः पद-शब्दस्याऽभावात्तत्राविनाऽनुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यमनुप-पन्नमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्येव सिद्धम् ।

कथम् ?

मनुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—पुष्पका एषां ते पुष्पकाः, कालका एषां ते कालका इति ।

अथवा—अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा—तुन्दः, घाट इति ॥

(प्रदीपः) मनुब्लोप इति । अवयवावयविनोर्भेदोप-चारादनुपत्तिरेव मनुब्लोपः । न तु ‘गुणवचनेभ्यो लुक्’ इति मनुब्लोपः । अनुदात्तशब्दस्यापि संज्ञात्वेन विनियोगात् गुण-वचनत्वाभावात् ॥ पुष्पका इति । त्रयो विन्दव उच्यन्ते । तद्योगाद्विडालाः—पुष्पका इत्याहुः ॥

अथवेति । भेदसम्बन्धाश्रयेण प्रतिपाद्यते । अर्शआदेरा-कृतिगणत्वादकारः ॥

(उद्द्योतः) वक्ष्यमाणरीत्या गुणवचनत्वाभावात् मनुब्लोपा-ऽसङ्गतेराह—अवयवेति ॥ गुणवचनत्वाभावादिति । संज्ञासं-ज्ञायां गुणवचनसंज्ञाबाधकत्वाकङ्कारसूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । सौत्रोऽत्र मनुब्लोप इति भाष्याशयमन्ये ॥

१ पशोर्गुणत्वादिति । यदि पशुपदोत्तरैकवचनार्थैकत्वं न विवक्ष्यते तदाऽनेकपशुकरणयोगः प्राप्नोति । प्रधानस्य च यागस्य गुणादुरोधेनावृत्तिः स्यादिति प्रतिप्रधानं गुण आवर्तत इति न्यायो विरुध्येतेति भावः । ननु ‘ग्रहं संमार्ष्टि’ इत्यत्र ग्रहस्य प्राधान्यादेकत्वस्य च गुणत्वात्तत्रैकत्वं न विवक्ष्यत इति युक्तम्, तथैव पशुना यजेतेत्यत्र यागस्य मुख्यत्वेन पशोश्चासुर्यत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थैकत्वस्य सुतरामविवक्षणात्कथमेकत्वं तत्र विवक्षितमिति चेत्, अत्रैकत्वस्याविवक्षेय, प्रति प्रधानमिति न्यायादुरोधात् । ननु पशोरैकत्वस्य विवक्षेणेऽपि ह्यतिप्रमाणात् तस्य पशुनैवान्वयो न तु यागेन । यजेतेति पदा-न्तरेणोपात्तयागेन तु वाक्यरूपप्रमाणादेकत्वसम्बन्धावगतिः । वाक्याच्च ह्यति-र्वलीयसीति पशुनैव तस्यान्वयो न यागेनेत्यनेकपशुकरणकयागेऽपि न क्षतिरिति चेन्मैवम् । ‘पशुना’ इति यद्यप्येकं पदम्, तथापि प्रकृत्या पशुर्निर्दिष्टः, प्रत्य-येन कारकत्वम्—एकत्वमित्युभयं निर्दिष्टम् । तत एकत्वस्य पश्चपेक्षया सन्नि-हिततरे कारके मयमं सम्बन्धो भवति । कारकत्वं नाम क्रियाजनकत्वम् । तथा सति कारकद्वारा क्रियायामपि सम्बन्धः प्रत्ययेनैवावगतः । क्रियाविशेषश्च सन्निहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिद्ध्यति । तथैकत्वं स्वयममूर्तया यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चाद-वच्छिनोति । तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वात्तत्रैव पशुकरणकयागसिद्धिः । एवमेक-त्वस्य क्रियायामन्वय एव औतः पशुद्रव्येण च वाक्यादवगम्यत इति स दुर्बलः । तथा प्रस्तुतेऽपि पदमनुदात्तं भवतीत्यत्र पदशब्दोत्तरप्रथमायाः कारकविभक्ति-

त्वेन तदुपस्थितैकत्वस्य क्रियायामन्वयः औत इति तस्य विवक्षणमिति भावः ॥

२ नियमकारणाभावादिति । यथैकपदेनाचो ग्रहणे यस्याचः स्वरो बल-वान् स वर्ज्येत इति नियमो वक्तुं शक्यते । तथा एकशब्देन पदस्य ग्रहणे कस्य पदस्य स्वरो बलवानिति नियमो वक्तुं न शक्यते, कारणाभावादिति भावः ॥

३ ननु अनुदात्तशब्दस्याबोधकत्वे कथं तस्य पदशब्देन सामानाधिकर-ण्यमत आह—पदेनेति । अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्त इति भावः ॥

४ स्वरो बलवन्ने हेतुमाह—सति शिष्टेति ॥

५ ‘अस्समुदाय’ इति क. पाठः ॥

६ ‘पुष्पकाः’ इति ट. पाठः ॥

७ ‘शब्दस्यापि संज्ञात्वेन’ इति ट. पाठः ॥

८ संज्ञासंज्ञायामिति । तत्र हि सूत्रे भाष्येऽर्थवच्छब्दमात्रस्य प्रातिप-दिकसंज्ञां विधायाः संज्ञा विधीयन्ते । ततश्च तस्याः प्रातिपदिकसंज्ञाया गुणवचनसंज्ञा, ततश्च समासादिसंज्ञाः । गुणवचनसंज्ञा च प्रातिपदिकसंज्ञाया समाविशति, संज्ञान्तरविनिर्मुक्तस्थलाभावात् । ततः पराश्च संज्ञा गुणवचन-संज्ञाया बाधिका भविष्यन्तीति गुणवचनशब्देनात्र शास्त्रे जातिसंज्ञाऽव्ययकृदन्त-तद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यत इति बोध्यम् । अतोऽनुदात्तशब्दात् ‘गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्टः’ इति लुक् न भवति, अनुदात्तसंज्ञाया गुणवचनसंज्ञाबाधादित्यर्थः ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पर्याययौगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेन ज्ञापकेन निरासार्थः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः ॥

(सूत्रप्रयोजने श्लोकभाष्यम्)

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य—‘चतुरनुहोरासुदात्तः’ (७।१।२८) । चत्वारः, अनङ्गाहः ।

विकारस्य—‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गाहः’ (७।१।७५) । अस्था, दध्ना ।

प्रकृतेः—गोपायति, धूपायति ।

प्रत्ययस्य च—कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः ।

एतेषां पदे युगपदस्वरः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) चत्वार इति । ‘चतुरनु’ इति चतुःशब्द आद्युदात्तः, आसुदात्तः । तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः ॥ अनङ्गाह इति । अनो वहतीति अनसि वहेः ‘किप्’ उश्चानसः’ इति किप् । अनश्शब्दोऽसुप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ‘गति-कारकोपपदात्कृत्’ इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः ॥

अस्थनेति । ‘असिसजिभ्यां विथन्’ इत्याद्युदात्तोऽस्थि-शब्दः, दधिशब्दः ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः ॥

(उद्घोतः) अनङ्गाह इति । अत्रोपपदस्वराम्स्वरयोः श्रवणप्रसङ्गो दोषः ॥ नन्विषयस्य—नपुंसकविषयस्य ॥ तित्तिरिः—मध्योदात्तः ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

(सूत्रप्रयोजनसाधकज्ञापकश्लोकभाष्यम्)

यौगपद्यं तवै सिद्धम्

यद्यं ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ (६।१।५१) इति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न युगपदस्वरो भवतीति ॥

(प्रदीपः) तवै चान्तश्च युगपदिति । अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते, तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम् । तत्र ‘युगपत्’ ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम् ॥

(उद्घोतः) वार्तिके ‘तवै’ ग्रहणं सूत्रोपलक्षणम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) पर्यायस्तर्हि इति । ज्ञापकेन यौगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसङ्गः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानश्लोकभाष्यम्)

पर्यायो रिक्तशासनात् ।

यद्यं ‘रिक्ते विभाषा’ (६।१।२०८) इति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न पर्यायो भवतीति ॥

(प्रदीपः) रिक्ते विभाषेति । अनेनाद्युदात्तत्वम् । पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण । तदेवं पर्याययौगपद्य-निरासे परित्यक्त्वादियुक्तः स्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण ॥

(उद्घोतः) अनेनाद्युदात्तत्वमिति । ‘विकल्पेन विधीयते’ इति शेषः ॥

(प्रयोजनाक्षेपश्लोकभाष्यम्)

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्

एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात् ॥

(प्रयोजनसाधकश्लोकभाष्यम्)

स्वरितेन समाविशेत् ॥

स्वरितेन समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) स्वरितेनेति । उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन् पदे समावेशप्रसङ्गः ॥ स्वरितेऽपीति । उदात्ते पर्याययौगपद्य-निरासे ज्ञापकात्कृते स्वरितेऽप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः । उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेवं लभ्यते । यत्तु—उदात्तश्रुत्या स्वरितस्या-ग्रहणमिह शास्ते, तद्युक्तम् । मुख्यस्योदात्तस्याचः सञ्ज्ञिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात् । तथा च ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः ॥

(उद्घोतः) उदात्तस्वरितयोरपीति । उदात्तश्रुतिसामान्य-विषयज्ञापकाश्रयणादस्वरकस्याऽच उच्चारणासंभवाच्चानुदात्तत्वसिद्धि-रिति तात्पर्यम् ॥ नन्वेवमुदात्तग्रहणेन स्वरितस्यापि ग्रहणे स्वरिता-दनुदात्तस्यापि स्वरितैः स्यादत आह—यस्त्विति ॥ अत्रैवार्थे लिङ्ग-भष्याह—तथा चेति । अनेन स्वरितविषयत्वं ज्ञापकस्यासङ्गत-मित्युक्तम् ॥

१ ‘स्वरितेन तु समावेशः’ इति च झ. पाठः ॥

२ उदात्तस्वरितयोः शास्तेऽप्युदात्तत्वं स्वरितसाधारण्यमत आह—उदा-त्तेति । उदात्तस्वरितयोः संकरे ‘उदीच्यप्रामाण्यं बहुषोऽन्तोदात्ताहम्’ इति सूत्रेऽन्तोदात्तपदेनान्तस्वरितस्यापि ग्रहणे—अन्तोदात्तास्त्विति शर्कराधानम् ।

अत्र शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिखित-स्यावस्थानात् । ततश्च ‘उदात्तादनु-’ इति स्वरिते शर्कराधानशब्दादा-दन्वयः ॥

३ स्वरित इति । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे—

(प्रदीपः) आरभ्यमाणेऽपीति । शेषकादस्पष्टा सन्दिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति । साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा चासन्दिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदाऽऽरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः । इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः । एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानामचामनेनानुदात्तत्वं क्रियते । तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षान्न विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत् । यथा ‘आमलकीजः’ इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते—कीजः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, ‘गतिकारकोपपदात्कृत’ इति कृत्स्नः, ‘दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे’ इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, ‘अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः’ इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युपपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् । शिष्टस्य चानुदात्तत्वम् । ‘एकवर्जम्’ इत्यस्माद्धि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्यत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते । तथा च ‘अन्तश्च तवै युगपत्’ इत्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’ इति स्वरितत्वं न भवति, ‘नोदात्तस्वरितोदयमगार्यकादयपगालवानाम्’ इति पक्षे प्रतिषेधात् ॥

(उद्ध्योतः) एतन्मूलकमेव भाष्यकार आह—आरभ्यमाणेऽपीति ॥ तत्र युक्त्यन्तरमप्याह—ज्ञापकादिति ॥ अस्पष्टत्वम्—विलम्बितत्वम् । सामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वाभ्यां ज्ञापकं सन्दिग्धम् ॥ नन्वस्याः परिभाषात्वे ‘दीर्घकाशः’ इत्यादावस्या उपस्थानात् ‘आमलकीजः’ इत्यादाबुभयोः स्वरयोरसंभवाद्विप्रतिषेध उपपद्यत एवेत्यत आह—इदमेवेति ॥ एकमचमिति । एकग्रहणं शास्त्रान्तरविहितस्वरकोपलक्षणम् ॥ न निवर्तयेदिति । एषाम्—अर्चां, तच्च—उदात्तत्वं त्वरितत्वं च, इदं—शास्त्रं न निवर्तयेदित्यन्वयः । अप्राप्तविधाने चरितार्थत्वात्प्राप्तनिवृत्तौ व्यापाराऽभाव इति भावः ॥ कृत्स्न इति । जकाराकारस्येत्यर्थः ॥ शिष्टस्य—मकाराकारस्य ॥ नन्वेकग्रहणात्कथं चतुर्णामुदात्तानां श्रवणमत आह—एकवर्जमित्यस्यादिति । अस्याशय उक्तः ॥ इदं च परिभाषापक्षेऽपि समानमित्याह—तथा चेति । एतदुत्तरमुक्तप्रयोगे स्वरितत्वाभावव्युत्पादनं पाक्षिकं कैयटेन कृतं तत्किमर्थमिति चिन्त्यम् ॥

१ सूत्रप्रतिपादितार्थस्याभ्यधासिद्धत्वे तदारंभणं बुधा—इत्याद्यङ्गवारणायाह—ज्ञापकादिति ॥

२ ननु एकवर्जमितरत्सर्वमनुदात्तं भवतीत्युच्यते, तथाचामलकीज इत्यत्र कथं चतुर्णामुदात्तत्वं भवति ? तदाह—एकवर्जमित्यस्यादिति ॥

३ ननु आमलकीज इत्यत्र मकाराकारस्य स्वरितत्वं स्यादिति शिष्टस्यानुदात्तस्य श्रवणं न स्यादत आह—उदात्तादिति ॥

४ एतन्मूलकमेव—ज्ञापकस्य स्वरितविषयत्वाभावमूलकमेव ॥

(६२५७ सूत्रस्यानुदात्तत्वविधायकत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्संभवात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्—*जे दीर्घाद्बह्वचः* इति, स विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

एकस्मिन् युगपत्संभवात् । असति खलु सम्भवे विप्रतिषेधो भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।

कथं सम्भवः ?

यदाऽनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते । तदिह नास्ति ।

किं कारणम् ?

नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते ।

किं तर्हि ?

अनुदात्तत्वमनेन क्रियते, अस्ति च सम्भवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्, अन्येषां चानुदात्तत्वम् ॥

(प्रदीपः) एकस्मिन्निति । पद इत्यर्थः ॥

नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति । यदि ‘नोदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत, न स्याद्दोषः; एकमचं वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात् । कवि-त्पाठः—‘नानेनोदात्तत्वं क्रियते’ इति । तत्रायमर्थः—यदि ‘उदात्तं पदमेकम्’ इति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदे भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः ॥

(उद्ध्योतः) यदि नोदात्तं पदमिति । अत्र न्यासे ‘एक’पदं प्रकृतसङ्ख्यावत्परम्, ‘तवै चान्तश्च’ इत्यादौ तु युगपद्ग्रहणसामर्थ्यात्समावेश इति भावः ॥

(अस्याधिकारत्वमाश्रित्य दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायते ।

किं कृतं भवति ?

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग उपतिष्ठते ।

५ ज्ञापकस्य सन्दिग्धत्वमुपपादयति—सामान्येति ॥

६ चिन्त्यमिति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यानुदात्तविधायकत्वे तस्य श्रवणमावश्यकम् । यदि च तस्य स्वरितेनापहारः स्यात्तदाऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्य तत्प्रदर्शनमिति कैयटाशयो युक्त एवेति केचित् ॥

७ पठिष्यतीति । ‘दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे’ (६।२।८२) इति सूत्रे इति शेषः ॥

जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति, उपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ।

‘अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः’ (६।१।८३), उपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ।

तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति, परत्वात् ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—यदि पुनरिति । अस्य स्वातन्त्र्याभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं कियत इति द्वयोरपि योग-योरस्योपस्थाने क एकोऽनुदात्तत्वे वर्ज्यते को न वर्ज्यत इत्युप-पद्यते विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) अत्र पक्षे विप्रतिषेधोपपत्तिं दर्शयति—अस्य स्वातन्त्र्याभावादिति ॥ क एक इति । किं ‘दीर्घकाशः’ इति किं वा ‘अन्त्यात्पूर्वम्’ इतीत्यर्थः ॥

(अधिकारत्वे दोषभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । एवमपि षाष्ठिक एव स्वरः संगृहीतः स्यात्, येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः—‘समानोदरे शयित ओ चोदात्तः’ (४।४।१०८) ‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनकुदात्तः’ (७।१।७५) इति ॥

(प्रदीपः) नैवं शक्यमिति । अधिकार आश्रयितुम-शक्यः, अव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—षाष्ठिक एव स्वर इति । षष्ठाध्या-यस्वरप्रकरणस्य इत्यर्थः ॥ येऽन्ये सप्ताध्याय्यामिति । षाष्ठी-कातिरिक्ता ये सप्ताध्याय्यां स्वरा इत्यर्थः । अष्टमे तु नास्याः सिद्धा-न्तेऽप्युपस्थितिः, व्याख्यानादिति भावः । षष्ठेऽपि ‘सहस्र सः’ इत्यादेरसङ्ग्रहः ॥

(६२५८ न्यासान्तरेण दोषनिवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

एकानुदात्तत्वात् ।

एकानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम् ।

किमिदमेकानुदात्तत्वादिति ?

न उदात्तः—अनुदात्तः, न अनुदात्तः—अननु-दात्तः । एकः—अननुदात्तोऽस्मिन्निदमेकानुदा-त्तम् । एकानुदात्तत्वादिति ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ‘एकानुदात्तं पदम्’ इति परिभाषा कर्तव्या । यस्याचः स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानो-दात्तो न भवति । शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः सम्पद्यते । यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठते इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्घोतः) ननु न्यासान्तरेऽपि विधित्वे स एव दोषोऽत आह—परिभाषेति । नन्वेवमपि ‘एकोदात्तं पदम्’ इत्येव परि-भाषा कर्तव्या । एक एवोदात्तो यत्र तादृशमर्थान्छिद्यमुदात्तरहितमित्यर्थ-लाभात्—इति चेत्, सत्यम् । तत्रैव तात्पर्यात्, नन्वयस्य भावदाढ्य-बोधकत्वात् ॥ यत्र चैकस्येति—तत्तदुदात्तादिशास्त्रोद्देश्यपरम् ॥

(परिभाषात्वस्वीकारेण न्यासान्तरनिवारकभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—*अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्ति-रेकस्मिन् युगपत्संभवात्* इति ।

नैष दोषः ।

परिभाषेयम् ।

किं कृतं भवति ?

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोप-स्थितमिदं द्रष्टव्यम् ।

जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति—‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति ।

‘अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः’ इत्युपस्थितमिदं भवति—‘अ-नुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति ।

तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति—परेण भविष्यति, परत्वात् ॥

अथवा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तम्—अनुदात्त-मिति ॥

(प्रदीपः) परिभाषेयमिति । न्यासान्तरे यदि परि-भाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः, फले विशेषा-भावात् । स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा । एकशब्दः संख्येय-वाची । अनुदात्तश्च्युपादानात्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते । ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्या उपस्थानाद्द्वयोर्लक्षण-योरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

अथवेति । लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थम्, एकवर्ज-मित्यनेन तु प्रतिषेधपर्युदासः कियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्

१ सहस्येति । तत्र हि सूत्रे भाष्ये सप्तशत्यादुदात्तनिपातनं करिष्यत इत्युक्तम्, तस्यासंग्रहः स्यात् । अस्याधिकारत्वेऽपि स्वरप्रकरण एवोपस्थानं भवेत्, न तु तद्वहिर्भूते सहस्ये स इत्यनेति भावः ॥

२ ननु न्यासान्तरेऽप्यधिकारत्वे स एव दोषोऽत आह—परिभाषेति ॥

३ एकपदार्थमाह—यस्याच इति ॥

४ पूर्ववार्तिकोक्तं विप्रतिषेधं साधयति—यत्रेति ॥

५ ‘कार्यकालं हि संज्ञा’ इति छ. पाठः ॥

६ भाष्यकारो विप्रतिषेधं साधयति—तत्र पूर्वेणास्तिइति ॥

७ ‘पारिभाषिकस्यानुदात्तस्य’ इति ट. पाठः ॥

८ संख्येयः—एकपदवाच्यः । वर्ज्यशब्दार्थभेदप्रतिषेधोक्त्यर्थः ॥

पदे सन्निपाते को वर्ज्यताम्—इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्तीति तस्यापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते ॥

(उद्घोतः) ननु विधित्वे उद्भावितदोषस्य परिभाषात्वेन कथं परिहारः ? अत आह—न्यासान्तर इति ॥ तद्विरोधीति । अनुदात्तस्य विधेयत्वेन तद्वर्जनासम्भव इति भावः ॥

उदात्तत्वप्रतिषेधार्थमिति । सर्वं पदमुदात्तरहितं भवतीत्यर्थादिति भावः ॥ प्रतिषेधपर्युदास इति । कस्यैकस्य पर्युदास इति चेत्, यस्य लक्षणान्तरेण स्वरविधिरिति गृहाण । तत्रोदात्तत्वप्रतिषेधेऽनुदात्तत्वमेव भवति, अनुदात्तपदे उपस्थितत्वात् । तेन नैकश्रुतिः, नाप्यस्वरकता । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्तीति । इदम् ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इति ज्ञापकात्पूर्वोक्तादयुक्तमिति परिभाषापक्ष एव युक्तः ॥

(६२५१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः

सन्देहात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः ।

कुतः ?

सन्देहात् । न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति ॥

(प्रदीपः) एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति । पर-
तिलान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु परत्वादिभिर्व्यवस्थायाः सुगमत्वात् ‘सन्देहात्’ इति हेतुरसिद्धोऽत आह—परेत्यादि ॥ सर्वत्रेति । ‘गोपायति’ ‘कृतीयते’ ‘औपगवत्वम्’ इत्यादौ ॥

(६२६० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्त-
बचनानर्थक्यं तद्वर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अनवकाशः खरो वर्ज्यत इत्यर्थः ॥

(६२६१ समाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाश-
त्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाश-
त्वादप्रसिद्धिः स्यात् ।

१ ‘मध्योदात्तम्’ इति ग. ज. पाठः ॥

२ धातुस्वर इति । गोपायतीत्यादौ उपधातोः प्रत्यये विधित्वस्य ‘सना-
यन्ता—’ इति धातुत्वे धातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वमिति भावः ॥

३ गोपायतीत्यादौ धातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वं सयुक्तिकमाह—प्रत्ययत्वेति ॥

प्रकृतिस्वरस्यावकाशः—यत्रानुदात्तः प्रत्ययः ।
पचति, पठति ।

प्रत्ययस्वरस्यावकाशः—यत्रानुदात्ता प्रकृतिः ।
समत्वम्, सिमत्वम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः ॥

(प्रदीपः) अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति
मत्वाऽऽह—प्रकृतिप्रत्यययोरिति ॥

(उद्घोतः) समत्वमिति—अत्र ‘त्वत्त्वसमसिमेत्यनुदानि’ इति
प्रकृतिरनुदात्ता । तित्तिरिः—‘शकुनीनां च लघुपूर्वम्’ इति मध्यो-
दात्तः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः । विप्रतिषेधात्प्रत्यय-
स्वरो भविष्यति ।

नैवम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । न परः
प्रत्ययस्वरः ।

नैष दोषः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं
यदिष्टं तद्वर्जयतीति ॥

(६२६२ भाष्योक्तसमाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति

चेत्काम्यायादिषु चित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर इति चेत्का-
म्यायादयश्चितः कर्तव्याः । पुत्रकाम्यति, गोपायति,
कृतीयते ।

नैष दोषः ।

प्रकृतिस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादि-
त्यर्थः ॥ काम्यायादय इति । काम्यचश्चित्करणं प्रत्याख्यातं
तत्कर्तव्यमेव, आयेयङोस्त्वपूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमिति—उभयोपादा-
नम् । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधात् धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं स्यात् ॥

प्रकृतिस्वर इति । धातुस्वरः सति शिष्टत्वाद्वा विष्यतीति
भावः ॥

(उद्घोतः) परत्वस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधात् कथं प्रकृति-
स्वरस्य बाधकत्वमत आह—धातुस्वर इति । प्रत्ययत्वप्रयुक्तस्वरस्य
प्रत्ययसन्निवेशयोगशिष्टत्वाद्धानुत्वप्रयुक्तस्वरस्य सति शिष्टत्वमिति भावः ॥
ननु काम्यचश्चित्त्वस्य कृतत्वात्कर्तव्यतोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—का-
म्यच इति ॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति । काम्यायेयङामित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः । कर्तव्यम् । तैत्ति-
रीयम् ॥

४ ‘शिष्टप्रकृतिस्वरत्वमिति’ इति झ. पाठः ॥

५ प्रकृतिस्वर इति । यतद्वार्तिकमिति प्रायः सर्वेऽप्यन्यासः । अ-पुत्रके
नैतद्वार्तिकम् । उद्घोतेऽपि ‘प्राकृते-भाष्ये’ इत्युपन्यासेन नैतद्वार्तिकमिति
निश्चीयते ॥

(उद्घोतः) 'प्रकृतिस्वरोऽत्र' इत्यस्य परत्वादित्याशयं बुद्ध्वा शङ्कते भाष्ये—प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभाव इति । परत्वात्प्रकृतिस्वर एव स्यादित्यर्थः । फिदस्वरोऽपि षाष्ठ एवेति तैत्तिरीयेऽपि दोषः । यैद्वा फिदसुत्राणि पाणिन्यपेक्षया आधुनिककर्तृकाणीति परत्वं बोध्यम् ॥

(६२६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वा-
त्प्रत्ययस्वरभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रकृतिस्वराद्वलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः
सिद्धः ।

कथम् ?

प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरः बलीयान् भवतीति
वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद्वलीयस्त्वम्—इति सुप्पुपेति समासः । सति शिष्टबलीयस्त्वाद्धि 'कर्तव्यम्' इत्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः भवति । गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सति शिष्ट इति प्रत्ययस्वराभावः ॥

(उद्घोतः) समाधत्ते—सिद्धं त्विति ॥ ननु प्रकृतिस्वरस्य बलीयस्त्वं कथं प्रत्ययस्वरभावे हेतुरत आह—प्रकृतिस्वरादिति । नात्र षष्ठीसमास इति भावः ॥

(६२६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सति शिष्टस्वरः बलीयान् भवतीति
वक्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) एवमपि गोपायतीत्यादौ दोषोऽत आह—
भाष्ये—सति शिष्टेति । एवं च व्यापकत्वादित्दमेवादर्थव्यमिति भावः । तद्वनयन्नाह—'सति शिष्टबलीयस्त्वात्' इति ॥

(६२६५ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चावश्यं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं
वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

१ ननु प्रकृतिस्वरः फिदसुत्रेण विधीयत इति कथं तस्याद्याध्यायीपाठकृत-
प्रत्ययस्वरापेक्षया परत्वं तदाह—फिदस्वरः अपीति ॥

२ फिदस्वराणां षाष्ठे पाठेऽपि कस्मिन् पादे तेषां समावेश इत्याशङ्क्या-
माह—यद्वेति । नैतदद्याध्यायीपाठकृतपरत्वम्, किन्वेतादृशमपि परत्व-
विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे परश्चन्देन गृह्यत इत्याशयः ॥

३ प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वादित्यस्यार्थमाह—प्रकृतिस्वरादिति । प्रकृति-
स्वरापेक्षया बलीयस्त्वादित्यर्थः ॥

४ 'भवतीति वक्तव्यम्' इति क. छ. पुलकयोगेन ॥

अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च ।

अनेकप्रत्ययार्थं तावत्—औपगवः, प्रकृतिस्वर-
मणस्वरः बाधते । औपगवत्वम्, त्वस्वरः ऽणस्वरं
बाधते । औपगवत्वकम्, त्वस्वरं कस्वरः बाधते ।

अनेकसमासार्थम्—राजपुरुषः, राजपुरुषपुत्रः,
राजपुरुषपुत्रपुरुषः ॥

(प्रदीपः) कः पुनर्विशेषः—काम्यादयश्चितः क्रियेरन्,
सतिशिष्टबलीयस्त्वं बोध्येत—इत्याशङ्क्याह—तच्चेति ॥

औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोऽत्र स्वर इति विप्रति-
षेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रयोजनान्तरकथनमशुक्तमिति
शङ्कामपनिनीषन्नाह—कः पुनरिति ॥

(सति शिष्टबलीयस्त्वाक्षेपभाष्यम्)

यदि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते, स्यादि-
स्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत । सुनुतः, चिनुतः,
चिनुतः ॥

(प्रदीपः) स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः ।
सर्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात् तत्स्वरः सति शिष्टः ॥

(६२६६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः
परस्यानुदात्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः ।

कुतः ?

तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । यद्यं तासेः परस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः लसार्वधातुक-
स्वरं न बाधत इति ॥

(प्रदीपः) तासेः परस्येति । परत्वाद्देशेषु कृतेषु
तासिः—इति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते । लावस्थायां तु तासौ
कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति । लसार्वधातुकस्वरस्य
सति शिष्टतर्था प्रसङ्गात् तद्वाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्य ॥

(उद्घोतः) लावस्थायां त्विति । अत्र पक्षेऽयमर्थो वाच-
निक एवेति बोध्यम् ॥

५ 'स्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम्' इति अ. क. ट. पाठः ॥

६ ध्वनयन्नाहेति । प्रदीपे इति शेषः । सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वोपसंख्यान-
नेन गोपायति—तैत्तिरीयमित्यादेः—सिद्धत्वात्प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वोपसंख्यानं च
कर्तव्यमिति भावः ॥

७ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वोपसंख्यानस्य व्यापकत्वमुपपादयन् पूर्वोक्तप्रयो-
जनापेक्षया मित्रप्रयोजनान्याह भगवान्—अनेकेति ॥

८ 'सतिशिष्टतायाप्रसङ्गात्' इति क. छ. पाठे दृश्यते ॥

(६२६७ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा
शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधे न सर्व-
मिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो
विज्ञास्यते ।

यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति, काम्यादयश्चितः
कर्तव्याः । पुत्र काम्यति । गोपायति । ऋतीयते ।

नैष दोषः ।

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयो-
र्युगपत्प्रसङ्गः, न च काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) शास्त्रपरेति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'
इत्यत्र नायं नियमः—लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवति—इति । किं
तर्हि—एक लक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषय-
त्वात्परं कार्यं भवति—इत्येषोऽप्यर्थः आश्रीयते ॥

यदीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति । न ह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः, एकत्वात्प्रत्ययस्येति
भावः ॥

यत्रोभयोरिति । 'गोपायति' इत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य
धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसङ्गाभावः, कृते प्रत्ययस्वरे आयायन्तस्य
धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात् । तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव
बलीयस्त्वमाश्रयणीयम् ॥

(उद्ध्योतः) वार्तिकेऽनियमो नाम सर्वेष्टासङ्ग्रह इति
व्याचष्टे—भाष्ये—न सर्वमिति । कैयटस्तु सूत्रे शास्त्रयोर्विप्रतिषेध
एव ग्राह्य इति नियमाभावादित्यर्थमाह ॥ ननु शब्दपरविप्रतिषेधः
कथं शास्त्रालम्ब्य इत्यत आह—परशब्दविषयत्वादिति । यथा
कार्यस्य स्वतः परत्वासंभवात्कारणभूतलक्षणद्वारा परत्वाश्रयणं तथा
विषयभूतशब्दद्वारेणाप्युपचर्यत इत्यर्थः ॥

यद्यपि 'अचः परस्मिन्' इत्यादौ शब्दपरविप्रतिषेधो भाष्ये
दूषितः, अन्तरङ्गत्वेन पूर्वस्यैवापत्तेरिति, तथापि तदनाश्रयणेन
दोषान्तरेणैवास्य निराकरणमाह—भाष्ये—यदि शब्दपरेति ॥
न ह्यत्रेति । धातुप्रत्ययस्वरयोरित्यर्थः ॥

शब्दपरविप्रतिषेधाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—भाष्ये—यत्रो-
भयोरिति । एवं चैकत्वाद्युगपत्प्राप्त्यभावाच्च तेन न सिद्धिरित्यर्थः ॥
कृते प्रत्ययस्वरे इति । विशिष्टप्रत्ययस्यैव विधानादिति भावः ॥

(६२६८ बलीयस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् भव-
तीति वक्तव्यम् ।

१ 'नैष दोषः' इति ट. पुस्तके एव दृश्यते नान्यत्र ॥

२ आश्रीयत इति । शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणेन 'औपगत्यम्' इत्या-
दिष्वपि स्वरविद्विरिति भावः ॥

३ 'भवति'शब्दो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

विभक्तिस्वरस्यावकाशः—तिस्रस्तिष्ठन्ति ।

नञ्स्वरस्यावकाशः—अब्राह्मणः, अवृषलः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अतिस्रः ।

नञ्स्वरो भवति ॥

(प्रदीपः) विभक्तिस्वरादिति । सतिशिष्टत्वाद्विभक्ति-
स्वरे प्राप्ते वचनम् ॥

तिस्र इति । 'तिस्रभ्यो जसः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

अतिस्र इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इति नञः प्रकृति-
स्वरो भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—इहोभयं प्राप्नोतीति—आपातप्राप्ति-
मात्रेण, सति शिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरस्यैव प्राप्तेः । अतिस्र इत्यत्र समस्ता-
द्विभक्तावपि तिस्रशब्दात्परत्वमस्येवेति 'तिस्रभ्यो जसः' इत्यस्य
प्राप्तिः । एवञ्च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकारणस्वरान्नञ्स्वरा-
च्चेति फलितम् ॥

(६२६९ बलीयस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो
बलीयानिति वक्तव्यम् ।

विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः—चत्वारः, अन-
द्वाहः ।

नञ्स्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अचत्वारः, अननद्वाहः ॥

(प्रदीपः) विभक्तिनिमित्तस्वरादिति । विभक्ति-
निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरः, तस्मादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) विभक्तिनिमित्तं यस्येति । आम इत्यर्थः ॥

(६२७० बलीयस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ यच्चोपपदं कृति नञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्चोपपदं कृति नञ्तस्य च स्वरो
बलीयानिति वक्तव्यम् । अकरणिर्ह ते वृषल ॥

(प्रदीपः) अकरणिरिति । 'आकोशे नञ्यनिः' इत्यनिः ।
'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण
बाध्यते ॥

(उद्ध्योतः) गतिकारकेति । परत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
प्राप्ते वचनम् ॥

(६२७१ बलीयस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सहनिर्दिष्टस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहनिर्दिष्टस्य च नञः स्वरो बलीया-
निति वक्तव्यम् । अव्यथी ॥

१ 'विभक्तिनिमित्तस्वराच्च' इत्यस्य क. ट. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

२ 'यच्चोपपदं कृति नञ्' इत्यस्य क. ट. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

३ 'सहनिर्दिष्टस्य च' इत्यस्य क. ट. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

४ 'नञ्स्वरो' इति क. ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) अव्ययीति । 'जिह्वि-' इतीतिप्रत्ययः । अत्र 'अव्यय' इति धातुना सह निर्दिष्टो नञ्, न पृथक्-इति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरं भवति । नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात् पृथग्वचनमारब्धम् । तत्राव्ययेति निपातनाच्चो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सति शिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) ननु धातुना समासः कथमत आह—तत्राव्ययेति ॥

(११२६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११)

२५९६ कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः

॥ ६ । १ । १५९ ॥

(विकृतग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते 'न कृषात्त्वतः' इत्येवोच्येत ?

यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—इहस्य कर्ष इति ॥

(प्रदीपः) यस्य कृषेरिति । विकरणान्तस्यानुकरणं 'कर्ष' इति निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

इहस्य कर्ष इति । अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति ॥

(उद्घोतः) विकरणान्तस्येति । घञन्तानुकरणं तु न, 'घञेः' इत्युक्तेरिति भावः । अत्र—तौदादिकप्रकृतिकघञन्ते ॥

(मनुबन्तग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं मनुपा निर्देशः क्रियते, न 'कर्षातः' इत्येवोच्येत ?

'कर्षातः' इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात् । दायः, धायः ।

इह न स्यात्—पाकः, पाठः ॥

न कचिदाकारादनन्तरो घञस्ति । इहापि—दायः, धायः—इति युका व्यधानम् ॥

एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत—आकाराद्यो विहित इति ।

मनुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । आकारात्परो न कचिद् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः ॥

१ ननु धातुना समाससंभवात् प्रत्ययान्तो समासे नञ्स्वर एव सति शिष्ट इति न वचनवैयर्थ्यमत आह—तत्राव्ययेतीति ॥

२ घञ इत्युक्तेरिति । ननु घञ इत्युक्तिरात्त्वत इत्येतदर्थं सफलं कथं भवत्येतत् घञन्तानुकरणं नेति चेन्न, घञ इत्युक्तेरुपपत्तेरित्यर्थात् ॥

३ तौदादिकेति । शब्दिकरणप्रकृतिककृषेर्वि अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । यत्र च तौदादिकप्रकृतिकघञन्तस्तत्र नदं प्रवर्तते, कर्षादिति विकृतनिर्देशादित्याशयः ॥

युका व्यधानमिति । परत्वान्नित्यत्वाच्च युक् । तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः ॥

एवमपीति । घञा धातुराक्षिप्तः 'आतः' इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यत इति मनुनिर्देशः सर्वसंग्रहार्थं क्रियते ॥

(उद्घोतः) ननु मतोरभावे आकारान्ताद्यत्र घञ् तत्रैव स्यात्, 'पाकः' इत्यादी न स्यादतो मनुरावश्यकोऽत आह—आकारात्पर इति ॥ भाष्ये—आकारादनन्तर इति । घञुत्पत्तिकाले आकारादनन्तरः 'दायः' इत्यादावस्तीत्याशयः ॥ स्वरप्रवृत्तिकालिकमानन्तर्यमेव स्वरप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशयेनाह—इहापि—युक्तेति । युकि कृते अङ्गभक्तो युनित्याकारवर्णव्यवधायक इति भावः ॥

न ह्याकारमात्राद्व्यो विधानमस्तीत्यत आह—घञेति ॥ सति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्मिन् कथं विहितविशेषणं लभ्यते ? तत्राह—आनन्तर्यासंभवादिति ।

(११२७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२)

२५९८ अनुदात्तस्य च यत्रो-

दात्तलोपः ॥ ६ । १ । १६१ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनुदात्तस्येति किमर्थम् ?

प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तस्येति किमर्थमिति । 'यत्रोदात्तलोपः' इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते । न ह्यन्यत्रोदात्तो लुप्यत इति प्रश्नः ॥

प्रासङ्ग्य इति । प्रासज्यत इति प्रासङ्गः, कर्मणि घञ् । आथादिस्वरान्तोदात्तत्वम् । तद्वहति—इति यत्प्रत्ययः । 'तिव् स्वरितम्' इति स्वरितः ॥

(उद्घोतः) न ह्यन्यत्रेति । आक्षिप्तर्तच्छब्देन तस्यैवात्र स्वरे कार्यत्वेन प्रतिनिर्देशादिति भावः ॥

स्वरित इति । एवञ्च स्वरितेऽप्युदात्तलोपसद्भावात्तद्वहति तच्चरितार्थमिति भावः ॥

(६२७२ अनुदात्तस्येति पदस्य प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोर-

भावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावा-

१ 'आकारान्तात्' इति च. छ. पाठः ॥

२ 'आकारान्ताद्यो' इति ट. पाठः ॥

३ 'सर्वसंग्रहार्थः क्रियते' इति क. च. छ. श. ट. पाठः । सर्वसंग्रहार्थः—पाक इत्यादीनां संग्रहार्थः ॥

७ अन्यत्र—उदात्तस्वरितपरत्वे ॥

८ तच्छब्देन—अनुदात्तग्रहणेन । तस्यैव—अनुदात्तस्यैव ॥

दनुदात्तग्रहणमनर्थकम् । न हि कश्चिदुदात्त उ-
दात्ते स्वरिते वा लुप्यते, सर्वोऽनुदात्त एव ।

ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते—प्रासङ्गं वहति
—प्रासङ्ग्य इति ।

एषोऽपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते ।

इदमिह संप्रधार्यम्—निघातः क्रियताम्, लोप
इति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाल्लोपः ।

एवं तर्ह्ययमद्य निघातस्वरः सर्वस्वराणामप-
वादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते ।
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रक-
ल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ।

तत्र तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्थायादिस्वरो
भवति, अपवादं निघातं प्रतीक्षते ।

तत्र-निघातः क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वा-
ल्लोपः सोऽसाधविद्यमानोदात्तः-अनुदात्ते लुप्यते ॥

(प्रदीपः) सोऽसाविति । अलङ्घ्योदात्तगुण एवाकारो
लुप्यत इत्यर्थः । तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—निघाते कृत इति । 'तित्स्वरितम्' इत्य-
त्रैकवाक्यतापक्षे इत्यर्थः ॥ निघातः क्रियतामिति । स्वरितविध्ये-
कवाक्यतापक्ष इत्यर्थः ॥

अयम्—पूर्वोक्तः । सर्वस्वराणाम्—ततः प्राग्भाविनाम् ॥
अपवादः—सति शिष्टत्वाद्वाचकः ॥

परत्वादिति । स्वरितात्परत्वाल्लोपे प्रत्ययस्याविद्यमानोदात्तत्वा-
देशानुदात्ते लोपसत्त्वादनुदात्तग्रहणेऽपि दोषान्मदुक्तरौलोदात्तलोप
एव नास्तीति त्वयाऽपि वाच्यम्, एवं चानुदात्तग्रहणं व्यर्थमेवेति
भावः । 'अविद्यमानोदात्तः-अनुदात्ते लुप्यते' इति पाठः । एतेन-
अनुदात्तस्येतिपदसत्त्वेऽपि तस्याविद्यमानोदात्तस्य-इत्येवार्थ इति सूचि-
तम् ॥ अविद्यमानोदात्त इत्यत्रोदात्तशब्दो गुणमात्रपर इत्याह—
अलङ्घ्येति । एवञ्चोदात्तलोपाभावाभासात्त्यागिरित्यर्थः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति, आहो-
स्विदादिः ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदि 'अन्त'ग्रहणमनुवर्तते,
ततोऽन्तस्य भवितव्यम् । अथ नानुवर्तते, तदा क्रमानुल्लङ्घना-
दादेर्भाव्यम्—इति पक्षद्वयसंभवः ॥

१ निघात इति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेन ॥

२ कदाचित्थायादि' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'अविद्यमानोदात्तोऽनुदात्तो लुप्यते' इति क. च. छ. पाठः ॥

४ व्यर्थमिति । अविद्यमानोदात्तस्वरिते अविद्यमानोदात्तस्यैव प्रासङ्गाकारस्य
लोपेन उदात्तलोपाभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम्—प्रत्याख्येयमेवेति तात्पर्यम् ॥

(उद्ध्योतः) 'अविद्यमानोदात्तकं यं निमित्तीकृत्य उदात्तलोप-
स्तस्य उदात्तः' इत्यर्थः, उत 'निमित्तत्वानादरेण यत्र-अविद्यमानो-
दात्ते वर्णे परत उदात्तलोपस्तस्य वर्णस्योदात्तः' इत्यर्थे इत्याशयेन
पृच्छति भाष्ये—किं पुनरिति ॥ अनुवर्तते इति—आद्यपक्षे तद-
नुवृत्तिः, अथ नानुवर्तते इति—द्वितीयपक्षे तदननुवृत्तिः, फल-
भावादसंभवाच्च । अत एवायच्चक्षित्वं चरितार्थम् । द्वितीयपक्षे त्वार्था-
दादेरेव ॥ क्रमानुल्लङ्घनादिति । एषा युक्तिस्तु चिन्त्वा, 'आद्यु-
दात्तश्च' इत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(६२७३ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मद-

स्मदिदं किंलोपेषु खरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मद-
स्मदिदं किंलोपेषु खरो न सिध्यति ।

श्रम्—विन्दाते, खिन्दाते । श्रम् ॥

क्स—मा हि धुक्षाताम्, मा हि धुक्षाथाम् ।
क्स ॥

युष्मदस्मद्—युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् ॥

इदमकिमलोपः—इयान्, क्रियान् ॥

अस्तु तर्ह्यादिः ।

(प्रदीपः) विन्दात इति । 'विद विचारणे' 'खिद
दैन्ये' इत्यनयो रूपे । 'तास्यनुदात्तेत'- इति लसावंधातुकस्या-
नुदात्तत्वम् । श्रमः प्रत्ययत्वादुदात्तत्वम्, 'श्रसोरल्लोपः' ।
तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते, एकारस्य तु प्राप्नोति ॥ ननु 'आगमा
अनुदात्ता भवन्ति' इति श्रमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि
तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति धातुस्वरः परत्वादागमा-
नुदात्तत्वं बाधते ॥

मा हि धुक्षातामिति । दुहेर्माङि लृङ् । आत्मनेपदम् ।
च्लेः कसः । 'अदुपदेशात्' इति लसावंधातुकानुदात्तत्वम् । कसः
प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । 'कसस्याचि' इत्यकारलोपः । मौङ्-
प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाद्युदात्तं
भवति । हिशब्दप्रयोगः 'हि च' इति निघातप्रतिषेधार्थः ॥

युष्मभ्यमिति । 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्यभ्यमादेशः । 'शेषे
लोपल्लोपः' इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम् । यदा तु
'भ्यम्' आदेशः 'शेषे लोपश्चान्यलोपः' तदा दोषाभावः ॥

इयानिति । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वलुप् । स च
पित्त्वादननुदात्तः । वकारस्य घः । घस्येयादेशः । 'इदं-किमो-
रीश्वरी' इति ईश्वरीशब्दावादेशौ । 'यस्य-' इति ईकारलोपः ॥

५ फलाभावादिति । वक्षिन् वर्णे परत उदात्तलोपस्तस्मिन् वर्णे परत
इति पक्षेऽन्तग्रहणानुवर्तनेऽपि वर्णस्यान्त इत्यर्थे फलाभावात्, वर्णस्यान्तस्या-
संभवाच्चेत्यर्थः ॥

६ अत एव-अन्तग्रहणस्याननुवर्तनादेश ॥

७ 'आद्ययोगो-' इति झ. निर्दिष्टः पाठः ॥

(उद्घोतः) अनुदात्तत्वं प्राप्नोतीति । ततश्चोदात्तलोपाभावादस्य स्वरस्य नायं विषय इति भावः ॥ एवं तर्हीति । इदं चिन्त्यम्, अन्तरङ्गवात्पूर्वं धातुस्वरे श्रमि कृते पुनः कथं तैत्प्रवृत्तिः ? अत्रेदं तत्त्वम्—‘आगमां अनुदात्ताः’ इति नापूर्वम्, किन्तर्हि ? शेषनिघातमूलकमिति तृतीये निरूपितम् । तस्य च यत्र विक्षिप्य स्वराप्राप्तिस्तद्विषयत्वात् प्रकृते दोष इति बोध्यम् ॥

(६२७४ आदेरुदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तोदात्तत्वं विधेयम् । इन्धीत, द्वयम्-त्रयम् ॥

(प्रदीपः) इन्धीतेति । इन्धेलिङ् । ‘तास्यनुदात्ते’ इत्यनुदात्तत्वम् । सीयुद । तस्यागमत्वादनुदात्तत्वम् । श्रम् । ‘श्रान्नलोपः’ इति न लोपः । ‘श्रसोरलोपः’ इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ द्वयमिति । द्वावयवभावस्य, ‘संख्याया अवयवे तयप्’ । ‘द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा’ इत्ययज्वादेशः, अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः । ‘यस्येति च’ इतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वप्रसङ्गः, अन्तस्य चेष्टते, तदर्थं चित्वमयचः कर्तव्यम् । इह त्वन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्तव्यमिति मत्वोपन्यासः ॥

(६२७५ आद्युदात्तत्वस्थापकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आदौ सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्-आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त इति ॥

१ उदात्तलोपाभावादिति । ‘चिन्त-आते’ इति स्थिते श्रम आगमानुदात्तत्वे तस्य च लोपे उदात्तलोपाभावादिति भावः ॥

२ चिन्त्यमिति । पूर्वं धातुस्वरे ततः श्रमि तन्मध्यपतितत्वादिष्विष्टस्यापि धातुग्रहणेन ग्रहणे पुनर्धातुस्वरस्य प्रवृत्तिकथनमेव चिन्त्यम्, लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्धातुस्वरप्रवृत्तेरभावात् ॥

३ तत्प्रवृत्तिः—धातुस्वरस्य प्रवृत्तिः ॥

४ तृतीये इति । आद्युदात्तश्च (६११३) इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि ‘आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-आगमा अनुदात्ता भवन्ति-इति यदयं यायुद परस्मैपदेषुदात्तो विधेयाह’ इति ॥

५ ‘दात्तत्वं न सिद्धमिति’ इति क. च. झ. पाठः । अनुदात्तत्वादिदत्तात्तो भवतीति पक्षान्नयणे ‘इन्धीत-द्वयम्’ इत्यन्तोदात्तत्वं न स्वात्तद्विधेयमिति वार्तिकार्थः ॥

६ ‘अनुदात्तत्वे सीयुद’ इति घ. पाठः ॥

७ अन्तग्रहणानुवृत्ताविति । अनुदात्तस्य च यनोदात्तलोप इत्यन्तग्रहणानुवृत्तौ ‘अनुदात्तत्वान्त उदात्तो भवति’ इत्यर्थलोकारोऽयज्वादेशस्यानुदात्तत्वे तदन्त उदात्त इत्यर्थोऽपि तदौ अन्तग्रहणं नापेक्षम् ॥

(६२७६ आद्युदात्तत्वे दोषवारकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधालिङि सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम् ॥

लिङ्ग्रहणेन नार्थः, अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येव ।

इदमपि सिद्धं भवति—चिन्दाते, खिन्दाते ॥

अयच्चि कथम् ?

(प्रदीपः) विदीन्धिखिदिभ्य इति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः । सीयुद आगमत्वादनुदात्तः । अर्थवा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत इति वर्ज्यमानस्वरेण श्रमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः ॥

इदमपीति । अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्रमो लोपे दोषो नास्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) लसार्वधातुकेति । ‘यत्राविद्यमानोदात्तके प्रत्यये परत उदात्तलोपः क्रमोच्छिन्ने मानाभावात्तदादेरुदात्तः’ इत्यर्थे ‘इत’शब्दस्याविद्यमानोदात्तत्वाभावात् दोष इति भावः ॥ नन्वेवमपि श्रमः स्वरेण तशब्दस्यापि निघातादोष एव । किञ्च यदा ‘अहोस्विदादेः’ इति भाष्यस्य निमित्तत्वानादरेण ‘यत्रानुदात्ते वर्णे परत उदात्तलोपस्तस्य वर्णस्य उदात्तः’ इत्यर्थः सूत्रस्थेत्याशयः, तदा दोषतादवस्थादाह—अथवेति ॥

ननु ‘चिन्दाते’ इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधेन विनाऽप्यनेन स्वरेण मध्योदात्तत्वं सिद्धेः किमुच्यते ‘इदमपि—’ इत्यत आह—अन्तग्रहणेति ॥ श्रमो लोप इति । श्रमो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तत्वादनुदात्तलोपाभावादिति भावः । अनेन कर्तृदिविषयं दोषान्तरमस्येवेति सूचितम् ॥

तच्चानुदात्तत्वादिरुदात्तो भवतीतिपक्षे चित्करणमावश्यं—स्यादित्याशयेनायं दोषः ॥

८ लसार्वधातुकेति । तास्यनुदात्तेदिति सूत्रेण विधीयमानं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं तस्मिन् सूत्रे भाष्ये ‘अनुदात्त लिङ्ग्रहणादा’ इत्यनेन श्रमविकरणेभ्यः प्रतिषिद्धम् । प्रतिषिद्धे हि तस्मिन् इन्धीतेत्यत्र प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्त इत्यर्थः ॥

९ तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे भाष्ये क्लितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्योक्तपक्षानुसारेणाह—अथवेति ॥

१० आहोस्विदादेरिति भाष्यस्य—आहोस्विदादेरित्यर्थकस्य भाष्यस्येत्यर्थः । भाष्यपाठस्तु ‘आहोस्विदादिः’ इत्येव ॥

११ ग. ज. पुस्तकयोः ‘श्रमोच्छोप इति’ इति प्रतीकं दृश्यते । घ. पुस्तकेऽत्र संगृहीत एव पाठो दृश्यते । प्रदीपपुस्तकेषु ‘श्रमोच्छोपः’ इत्यस्मादर्थनादस्य पाठस्य सुस्पष्टेऽपि स नास्ति ॥

१२ ननु अन्तानुवर्तने श्रमि दोषाभावे तदनुवर्तने का हामिरत आह—अनेनेति ॥

१३ ‘अन्तानुवर्तने’ इति घ. पाठः ॥

(६२७७ दोषवारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अयचि चित्करणत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदा-
त्तत्वं भविष्यति ॥

अयचीति । चित्करणमेव ज्ञापकम्-अन्त इतीह न
संबध्यते, तत्संबन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात् ॥

(११२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९३)

२५९९ धातोः ॥ ६ । १ । १६२ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं धातोरन्त उदात्तो भवति, आहोस्विदादि-
रिति ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं धातोरिति । यद्यन्तग्रहणमभिसंब-
ध्यते ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाष्यम् । अय न संबध्यते तदा
क्रमानुल्लङ्घनादेरिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) आदेरितीति । इदं चिन्त्यमित्युक्तम्, तस्माद्भा-
ष्यस्यायं भावः—पूर्वसूत्रेऽन्तग्रहणासंबन्धे आद्युदात्तत्वस्य निर्णो-
तत्वेन तत्साहचर्यात्-इति । यद्वा—आदिस्वरप्रकरणे इदं सूत्रं
पठनीयमिति भावः । कृत्वा चिन्तया विचार इति बोध्यम् ॥

(६२७८ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचव-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचवग्रहणं
कर्तव्यम् ।

‘अभ्यस्तानामादिः’ ‘अनुदात्ते च’ (६।१।१८९;
१९०) इति वक्तव्यम् ।

वग्रहणं च कर्तव्यम् । बान्तश्च पिबतिराद्युदात्तो
भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अनुदात्त इति । ‘ददा ति’ इति स्थिते
‘धातोः’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थम् ‘अनुदात्ते च’ इति
वक्तव्यम् ॥

पिबतीति । लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थोऽदन्तः पिबिरादेशः ।
ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

१ चित्करणमेवेति । चित्करणज्ञापकादन्त इतीह न संबध्यते । आदे-
स्वतुवृत्तिर्नास्तीति अनुदात्त उदात्तो भवत्येवार्थः सूत्रस्येति सिद्धान्तः ॥

२ चिन्त्यमित्युक्तमिति । पूर्वसूत्रे तदुक्तम् । यदि मानाभावात्क्रमो-
ल्लङ्घनमस्मिन् शास्त्रे नास्तीति तदा ‘आद्युदात्तश्च’ इति सूत्रे आदिपदं व्यर्थं
स्यात् । अतो नैतदास्तीति शास्त्रे इत्याशयः ॥

३ ननु आद्युदात्तत्वस्य निर्णयत्वे का युक्तिरत आह—यदेति । यदि

(उद्ध्योतः) धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्त इति । अन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वं स्वरे ततो द्वित्वे शेषनिघातबलात्समावेशाभावेऽपि पक्षे-
ऽन्तोदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । स्पष्टं चेदं ‘परस्मैपदानाम्-’ इति सूत्रे
भाष्ये । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इति तु जक्षतीत्यादौ द्वित्वरेण प्रकृतेर-
नुदात्तत्वादाद्युदात्तश्रवणार्थमिति ‘अनुदात्ते च’ इत्यस्य ग्रहणमिति
दिक् ॥

वक्तव्यमिति । पक्षान्तरे न वक्तव्यमिति लाघवमित्याशयः ।

ननु पिबरेकाच्चवाक्किमनेनेत्यत आह—लघूपधेति ॥

(६२७९ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संश्च नित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संश्च नित्कर्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

चिकीर्षति, जिहीर्षति—नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

अस्तु तर्ह्यादिः ।

(प्रदीपः) संश्चेति । धातुस्वरबाधनाय ॥

(६२८० आद्युदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदावूर्णप्रत्ययधातुष्वन्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदावूर्णप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं न
सिध्यति ।

ऊर्णोति । ऊर्णु ॥

प्रत्ययधातु—गोपायति, धूपायति, कृतीयते ॥

(६२८१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति ॥

ननु चोक्तम्—धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचव-
ग्रहणं कर्तव्यमिति ।

यत्तावदुच्यते—अनुदात्ते च ग्रहणं कर्तव्यमिति ।

क्रियते न्यास एव—‘अभ्यस्तानामादिः, अनु-
दात्ते च’ इति ॥

वग्रहणं कर्तव्यमिति ।

(प्रदीपः) क्रियते न्यास एवेति । ‘अनुदात्ते च’
इत्येतदेव ज्ञापकम्—इहान्तग्रहणाधिकारस्य ॥

(उद्ध्योतः) ज्ञापकमिहेति । एतेन विच्छिन्नानुवृत्तिः कथ-
मित्यपास्तम् । वस्तुत आद्युदात्तविधानेऽपि उक्तरीत्योत्तरखण्डस्याद्यु-
दात्तत्वं स्यादिति उभयोरपि तदावश्यकमिति भाष्याशयः ॥

धातोरुदात्तत्वमिदं चेदित्त्वं सूत्रमाद्युदात्तत्वविधायकप्रकरण एव पठनीयमिति
भाष्याशय इति भावः ॥

४ वक्तव्यमिति । धातोरन्त इत्युच्यमाने ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्यन-
न्तरं ‘अनुदात्ते च’ इति सूत्रमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । यदि धातोरुदात्त-
त्वादौ सूत्रमेतन्न कार्यमित्याशयः ॥

(६२८२ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पिबौ निपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिबावाद्युदात्तनिपातनं क्रियते, स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥

*संश्च नित्कर्तव्य इति ।

अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

‘सन्त्यङोः’ (६।१।९) इति ।

सत्यङोरिति यत्युच्यमाने-हंसः, वत्सः—अत्रापि प्राप्नोति ।

‘अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य’ इत्येवं न भविष्यति ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—जुगुप्सते, मीमांसते इति ।

अर्थवानेषः ।

न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते ।

यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति—इति—अन्ततः स्वार्थे भविष्यति ।

कश्चास्य स्वार्थः ?

प्रकृत्यर्थः ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—हंसः, वत्सः—इति ।

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव ॥

अथवा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्ग्रहण इति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यं मन्यते ॥

जुगुप्सते इति । सनोऽर्थाभिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं मन्यते ॥

अन्तत इति । यस्यार्थान्तरं न निर्दिश्यते स प्रत्यासन्ने स्वार्थे भवति ॥

इहापीति । व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चोद्यम् । पक्षान्तराश्रयेण परिहारः ॥

उणादय इति । एतदनन्तरम् ‘अथवा धातोरिति वर्तते—’ इति ग्रन्थेन भाव्यम् । लेखकप्रमादान्नु स्थानान्तरे न्यस्तः । पाठकमाद्वाऽर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते । ‘छिटि धातोरनभ्यासस्य’ इत्यतो धातुग्रहणानुवर्तनात्सान्तस्य धातोर्द्विवचनविधानाद् ‘हंसः—वत्सः’ इत्यादौ द्विवचनाभावः सिद्ध इति स्वार्थे एव सनो नकारः कर्तव्यः । स च कृत एव ॥

१ ‘न वै कश्चिदर्थ’ इति क. ट. पाठः ॥

२ पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वसूत्रं व्याकरणे कार्यं प्रथमान्ततया निर्दिश्यत इति चित्वाविशेषितवर्कं चित् इत्येतत्प्रथमान्तं हेतुमिदम् ॥

(उद्घोतः) हनिवधोः ‘स’ प्रत्ययविधानात्कथमानर्थक्यमत आह—अव्युत्पन्नत्वादिति ॥

गुपादिसनः प्रत्ययत्वेनार्थवत्त्वाच्छङ्काऽनुपपत्तिरत आह—सन इति ॥

‘अनन्यार्थः—’ इति भाष्यं व्याचष्टे—स्वार्थ एवेति ॥

(११२९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ९४)

२६०० चितः ॥ ६।१।१६३ ॥

(प्रदीपः) ‘अन्तः’ इति वर्तते । घुरच्—आदेः प्रत्ययस्य कुण्डिनच्—आदेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणम् ॥

(उद्घोतः) पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तसेहापि संबन्ध इत्याह—अन्त इतीति ॥ ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः—’ इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, लक्ष्यानुसाराद्—इत्याह—घुरजादेरिति ॥

(६२८३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

बह्वकजर्थम् । बहुजर्थमकजर्थं च ।

बहुजर्थं तावत्—बहुभुक्तम्, बहुकृतम् ।

अकजर्थम्—सर्वकैः, विश्वकैः, उच्चकैः, नीचकैः, सर्वकैः, विश्वकैः ॥

(प्रदीपः) बह्वकजर्थमिति । बहुच्—अकचोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘चितः सप्रकृतेः’ इति वचनम् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

तद्यथा—पुष्पका एषां ते पुष्पकाः, कालका एषां ते कालकाः ॥

अथवाऽकारो मत्वर्थीयः ।

तद्यथा—तुन्दः, घाट इति ।

पूर्वसूत्रनिर्देशश्च—चित्वान्—चित इति ॥

(प्रदीपः) मतुब्लोप इति । चिदवयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते । लक्षानुरोधाच्च गौणोऽप्यर्थः कचिदाश्रीयते । अकचश्चित्त्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम् । अन्यैकैकाच्त्वादकचश्चित्त्वं न कुर्यात् ॥

अथवेति । मुख्य एव शब्दार्थ एवमाभितो भवति ॥ नन्वेवं ‘चितस्य’ इति भाव्यमित्याह—पूर्वसूत्रनिर्देश इति ।

३ अन्यथेति । एकान्त्वादकचः प्रत्ययत्वेनैवोदात्तत्वसिद्धेः सिद्धिकरणानर्थक्यमित्यर्थः ॥

४ चित्तमेति । मत्वर्थीयाकारमस्यान्तात्वे यद्वन्तं चित्तमेति स्वाधिकार्यम् ॥

पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्या निर्दिश्यते । तेन चित्त्वान्समु-
दायोऽन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । कुण्डिनजादयोऽपि व्यप-
देशिवद्भावाच्चित्त्वन्त उच्यन्ते ॥

(उद्ध्योतः) चिच्छब्दस्यागुणवचनत्वात् मनुब्लोपाप्राप्ति-
राह—चित्त्वव्यवत्वादिति । एवञ्च गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव
लोप इति भावः । सौत्रो मनुलोप इत्याशयमन्ये ॥ अस्यैवार्थस्य
गौणग्रहणरूपस्य ॥ चित्त्वानिति—मनुवन्तम् ॥

(११३० विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ९५)

२६०३ तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥

(विभक्त्युदात्ताधिकरणम्)

(प्रदीपः) अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-
निर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः
स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । ततः परस्य जसोऽनुदात्तत्वापवाद
उदात्तत्वं विधीयते । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यत्रासर्वनाम-
स्थानग्रहणानुवर्तनाज्जस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु तिसृशब्दस्यैकत्वाद्बहुवचनमुक्तमत आह—
अर्थगतमिति ॥ स्थानिवद्भावादिति । आन्तरतम्यादित्यर्थः ॥
ननु 'तिसृ' शब्दस्यान्तोदात्तत्वादुदात्तस्य स्थाने यणः सत्त्वात् 'उदात्त-
यणः—' इत्युदात्तत्वं सिद्धमत आह—उदात्तयण इति ॥

(जसग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

जस इति किमर्थम् ?

तिसृका ॥

(प्रदीपः) तिसृकेति । स्वार्थे कन् प्रत्ययः । तिसृभावे
'संज्ञायां कन्धुपसंख्यानम्' इति तिखादेशः ॥

(उद्ध्योतः) स्वार्थे कनिति । स्वार्थिकानां प्राकृतलिङ्गसङ्ख्या-
ऽतिवर्तनादेकवचनान्तत्वम् । बहुवचनान्तमेवेदं भाष्य इत्यन्ये ॥

(६२८४ प्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्य-
मन्यत्राभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिसृभ्यो जसग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत् तिसृशब्दादन्तो-
दात्तत्वं प्रयोजयति, अन्यदतो जसः ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः, तेनैकवचन-
द्विवचने न स्तः ।

शसि भवितव्यम्—'उदात्तयणो हल्पूर्वात्'
(६।१।१७४) इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः, तत्र 'षट्त्रिच-
तुभ्यो हलादिः' 'झल्युपोत्तमम्' (६।१।१७९, ८०)
इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् ।

तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति ॥

ननु चेदानीमेवोदाहृतम्—तिसृका—इति ।

नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्तेऽन्यस्वरे
तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव 'अनुदात्तौ सुप्पितौ'
(३।१।४) इत्येतं स्वरं बाधते, एवं नित्स्वरमपि
बाधेत ॥

नैष दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न
चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिन्तिसृस्वर आर-
भ्यते, नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त
इत्येवं तिसृस्वरोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधि-
ष्यते, नित्स्वरं न बाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) न चाप्राप्त इति । तिसृकेत्यत्रापि टापा
सहैकादेशस्यादिवद्भावात्पित् स्वरः प्राप्नोतीति भावः ॥

अथवेति । पूर्वविज्ञातबाध्यविषये प्रवृत्त्या चरितार्थ
विधि विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधते ॥

(उद्ध्योतः) तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्यमिति । 'तिसृभ्यः'
इति विहितविशेषणमिति तदाशयः ॥ ननु 'तिसृका' इत्यत्रैतत्स्वराप्राप्तेः
कथं तेन येन नाप्राप्तिरत आह—तिसृकेत्यत्रापि ॥

(जसप्रयोजनभाष्यम्)

उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति । अति-
तिस्रौ, अतितिस्रः ॥

(प्रदीपः) उपसमस्तार्थमिति । समासेऽपि तिसृ-
शब्दात्परः सुम्भवतीति 'अतितिस्रौ' इत्यत्र 'अतेरकृत्पदे' इत्यत्र
'अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्' इति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं
बाधित्वा विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् । अत्र च 'उदात्तस्वरितयो-
र्यण—' इति स्वरितो भवति । अतितिस्र इत्यत्र त्विष्यत एव अस
उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यकृतोपन्यस्तम् ॥

(उद्ध्योतः) एवं वार्तिककृता प्रत्याख्यातमपि जसग्रहणं भाष्य-
कृदाचार्यान्तरमवष्टभ्य स्थापयति—उपसमस्तार्थमिति । विहित-
विशेषणे न मानमिति तदाशयः ॥ अतेर्धातुलोप इति । 'अतेः
परमकृदन्तं पदशब्दश्चातोदात्तः' इत्यर्थकसूत्रेणैव प्राप्तेर्वार्तिको-
पन्यासे बीजं विन्यस्तम् ॥ बाधित्वेति । सति शिष्टत्वादिति
भावः ॥ 'अतितिस्रः' इत्यस्य प्रत्युदाहरणत्वमत्रं वारयति—
अतितिस्र इत्यत्रेति ॥

१ 'न ह्यन्यत्र' इति च. छ. पाठः ॥

२ बाधित्वेति । जसग्रहणाभाव इति शेषः ॥

३ अत्रेति । सूत्रे जसग्रहणसत्ये इत्यादिः ॥

४ 'इत्यर्थकेन सूत्रेणैव' इति छ. पाठः । स भाष्यकृतः ॥

(११३१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९६)

२६०४ चतुरः शसि ॥ ६ । १ । १६७ ॥

(उद्घोतः) 'शसि परतश्चतुःशब्दस्यान्त उदात्तः' इत्यर्थः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रः पश्य ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामिति । स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ॥

(६२८५ प्रतिषेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेध
आद्युदात्तनिपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः ।

अनर्थकः प्रतिषेधः-अप्रतिषेधः ।

शसि स्वरः कस्मान्न भवति ?

आद्युदात्तनिपातनात् । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते, स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधको भवि-
ष्यति ॥(प्रदीपः) आद्युदात्तनिपातनमिति । स्थानिवद्भावा-
दाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमन्यस्य स्वरस्य बाधक-
मित्यर्थः ॥(उद्घोतः) स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्ध इति ।
चतुरः-चतुरन्त्रत्ययान्तत्वेन, 'त्रःसङ्ख्यायाः' इति वाऽऽद्युदात्तत्वा-
दिति भावः ॥

(उपदेशिवद्भावोपसंख्यानभाष्यम्)

एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपा-
तनस्वरः शसि स्वरं बाधते, एवं विभक्तिस्वरमपि
बाधेत-चतसृणामिति ॥(प्रदीपः) एवमपीति । उपदेशिवद्भावात्सति शिष्टेन
विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते ॥

(उद्घोतः) सति शिष्टेन- 'पदत्रि- ' इत्यनेन ॥

(६२८६ उपदेशिवद्भावोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिस्वरभावश्च हलादि-
ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः ।

कुतः ?

हलादिग्रहणात् । यदयं 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः'
(६।१।१७९) इति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः-न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधत
इति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

(६२८७ आक्षेपसाधने ज्ञापनसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तनिपातने हि हलादि-
ग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥(भाष्यम्) आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादि-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । न ह्यन्यद्दलादिग्रहणं प्रयोज-
यति-अन्यदतश्चतसृशब्दात् ॥

षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

जसि शैसी चातो लुप्येते ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

त्रिशब्दश्चापि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
ष्यति ।शसि भवितव्यम्- 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'
इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

तिसृशब्दोऽपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
तव्यम् ।शसि भवितव्यम्- 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्'
(६।१।१७४) इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

चतुःशब्दश्चापि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
तव्यम् ।

शसि भवितव्यम्- 'चतुरः शसि' इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

१ 'स्थानिवद्भावेन प्रा-' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'निपातनस्य' इति च. झ. पाठः ॥

३ 'अस्मदी चातो' इति झ. पाठः । 'अस्मदी चातो' इति च. झ.

पाठः ॥

४ 'त्रिशब्दोऽपि' इति च. पाठः ॥

५ 'तिसृशब्दश्चापि' इति च. झ. ट. पाठः ॥

तत्र चतसृशब्दादेकस्माच्छस्-असर्वनामस्थान-
मजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः
स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) बहुवचनविषयत्वादिति । विहितविशेषणा-
श्रयणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा समासे न भाव्यमिति भावः ॥

तत्र चतसृशब्दादिति । यदि च निपातनस्वरेण विभक्ति-
स्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'चतस्रः पश्य'
इत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्
किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन ? तत् क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य
बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति 'चतसृणाम्' इत्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः ॥

(उद्घोतः) ननु 'अत्यादयः—' इति समासे 'अतिषष्ठः'
इत्यादावेकवचनाद्यपि संभवतीति 'बहुवचनविषयत्वात्' इत्युक्तमत
आह—विहितेति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ उपसर्जन-
त्वाद्धेति । भाष्यप्रामाण्यात्प्रधानीभूतप्रसिद्धार्थबोधकषष्पादीनामेव
ग्रहणादिति भावः । ऐतेनाचारकिवन्तप्रकृतिककर्तृकिवन्तादावेक-
वचनादिसंभव इति परास्तम् । अभिव्यक्तेति न्यायाच्च ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैव वा पुनरत्र शसि स्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

यणादेशे कृते शसः पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति
कृत्वा ।

अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति ।

ऋकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ।

यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

स्थानिवद्भावाच्च व्यवधानमेव ।

प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः—स्वरविधिं प्रति
न स्थानिवद्भवतीति ।

नैवोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्प्रतिषेधे—स्वर-
दीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेशो न स्थानिवदिति ॥

(प्रदीपः) नैव वेति । चतस्रः पश्येत्तत्र । ततश्चाद्यु-
दात्तनिपातनमपि न कर्तव्यम् ॥

यणादेशे कृत इति । 'अचि र ऋतः' इत्यनेन खरात्
पूर्वं परत्वादिति भावः ॥

अवशिष्टस्येति । तकाराकारस्येत्यर्थः ॥ ऋकारेणेति ।
पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् ॥

(उद्घोतः) एवं वार्तिककृता वर्णितमपि ज्ञापकं 'उपसम-
स्कारमेकं' इति 'तिसृभ्यः—' इति सूत्रस्योक्तरीत्या तत्रास्यापि

चारितार्थ्येनासङ्गतमिति मत्वा 'चतस्रः पश्य' इत्यत्रास्याप्राप्तिप्रकारा-
न्तरेणोपपादयति—(भाष्ये)—नैव वा पुनरिति ॥

ननु 'इको यणचि' इत्यस्य पूर्वसवर्णदीर्घेण बाधात् 'यणादेशे कृते'
इत्यसङ्गतमत आह—अचि र इति ॥ ननु रेफादेशात्पूर्वमेव स्वरः
किं नेत्यत आह—परत्वादिति ॥ भाष्ये—शसः पूर्वं इति ।
'सौवर्ष्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इत्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः, लक्ष्यानुसारिण
ज्ञापकसिद्धत्वेन चासार्वत्रिकत्वात्—इति दिक् ॥

तकाराकारस्येति । ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादिति
भावः ॥

(११३२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. २७)

२६०५ सावेकाचस्तृतीयादि-

विभक्तिः ॥ ६ । १ । १६८ ॥

(सुपदार्थनिर्णायकभाष्यम्)

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्,
आहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं 'न गोश्वन्साववर्णः—' (६।१।१८२) इति
गोशुनोः प्रतिषेधं शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोशुनोः
प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् ।

ननु चार्थसिद्धिरेवैषा ।

अनुगृहीताः स्मः । यैरस्माभिः प्रथमैकवचन-
मास्थाय 'गोशुनोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स न
वक्तव्यो भवति ।

भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।

दोषास्तु भवन्ति ।

तत्र को दोषः ?

खिना, खिना । अन्तोदात्तत्वञ्च प्राप्नोति ।

खिनिनौ न स्तः । उक्तमेतत्—

एकाक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

खवान् खवान् इत्येव भवितव्यम् ॥

१ 'विहितविशेषणादुत्तर' इति क. च. पाठः ।

२ सप्तम्येन भाष्यमिति । 'न' इति पृथक् पदम् । समासेऽस्याप्रवर्त-
नादेकवचनद्विवचनपरकारत्वं न सम्भवतीति भावः ॥

३ 'हलादिग्रहणम्—' यद्विचलुभ्यां हलादिः' इति सूत्रे ॥

४ अत्र च—विहितविशेषणाश्रयणे ॥

५ उदात्तनिपातनस्योपसर्जनत्वाद्वा समासे न भाव्यमिति भावः ॥

६ सौवर्ष्य इति । यदि अस्यात्र प्रवृत्तिरिष्टा तदा 'तिसृभ्यो ऋतः'
इत्यनन्तरं 'चतुरः शसः' इत्येव सूत्रकृता सूत्रकृतं स्यात् । शसीति सप्तम्यस्त-
पदोपादानादेव 'सौवर्ष्यः—' इत्यस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥

७ तकारादिना व्यवधानेऽपि तकाराकारस्य प्राप्तिमुपपादयति—ह्रस्व-
रप्राप्ताविति ॥

८ 'खिनिनौ' य. छ. क. पाठः ॥

इह तर्हि—याङ्याम्—याङ्ङि—इति न सिध्यति ।
तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) साविति किमिति । यदि शास्त्रीयं सुरुपं गृह्यते तदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ प्रायोगिकं ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तद्धि प्रयोगे सुरुपं श्रूयते । प्रथमैकवचनं तु विकृतरूपं प्रयोगे न सुरुपमिति संशयानः पृच्छति—यद्यमिति । 'गोषु—श्वसु' इति सप्तमी-बहुवचन एकाच्त्वात् 'गोभ्यां—श्वभ्याम्' इत्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते । प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात् प्रतिषेधोऽनर्थकः । प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं 'गौः' इत्यौकारान्तं 'श्वा' इत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः । प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति, स्थानिवद्भावात्; न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः ॥

अनुगृहीता इति । प्रतिषेधमन्तरेणैष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात् ॥

स्विनेति । प्रथमैकवचने 'स्त्री' इति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः । सप्तमी-बहुवचने तु 'स्त्रिषु' इति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव च तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्त-त्वम् ॥

याङ्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'यासु' इति यदेकाच् तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वम् । प्रथमैकवचने 'यान्' इति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोती-त्यर्थः । न च तन्मध्यपतितत्वाद्युक्तो भेदकत्वाभावः, विशिष्ट-रूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायाः । तथाच 'नेदमद-सोरकोः' इति तथाभूतमेवायं ज्ञापकम् । अन्ये तु—अन्वा-देशेऽशमुदाहरन्ति—एभ्यः, एभिरिति । सप्तमीबहुवचने 'एषु' इत्यशदेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने 'अयम्' इत्येकाज्जं भवतीति खराप्रसङ्गः । 'ऊडिदम्' इत्यत्रान्तोदात्ता-धिकारादशदेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनम् ॥

(उद्घोतः) ननु 'अनङ् सौ' इत्यादिवत्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणे सति कुतः सन्देहोऽत आह—यदीति ॥ यदेकाच्छब्दरूपमिति । भौष्यप्रामाण्यादेकग्रहणाच्च रूपाश्रयणमिति भावः । तत्फलं तु 'कौभ्यां कुलाभ्याम्' इत्यादावेतत्स्वराभावः । अत्र ज्ञापकेन सप्तमीबहुवचन-ग्रहणं साधयताऽन्यत्र प्रथमैकवचनग्रहणमेवेति सूचितम् ॥

आभ्ये—दोषा इति—एकस्मिन्नपि बहुत्वारोपेण बहुवचनम्, तदाह—को दोष इति ॥

ननु सप्तमीबहुवचनेऽपि नलोपे सति विकृतरूपस्यैव प्रयोगोऽत आह—स्वरविधौ इति । 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेन । 'न

तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोति' इति पाठः ॥

न च तन्मध्येति । तन्मध्यपतितन्यायेन याङ्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि श्रौतरूपभेदः कुतो नेति चिन्त्यम् ॥ विशिष्टेति । यथा 'सर्वादीनि—' इत्यादौ ॥ नन्वेभ्य इत्यादौ 'ऊडिदम्—' इत्यनेन विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धमिति किमनेन स्वरेण प्रयोजनमत आह—ऊडिदमिति । 'एभिरि' इत्यादौ सर्वानुदात्तपदश्रवणं तु छान्दसमिति तद्भावः ॥

(६२८८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रति-
षेधो वक्तव्यः । त्वया, मया ॥

(प्रदीपः) त्वन्मदोरिति । सौ यत् दृष्टं तस्मादेकाचः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते । तृतीयादावेकाच्चमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सप्तमीबहुवचने युष्मदस्मदोरेकाच्चवामावेन स्वराप्राप्त्या प्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—सौ यदुष्टमिति । वार्ति-काशयवर्णनमात्रमेतत्, 'सौ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(६२८९ उपसंख्यानान्तेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्या-
भावात्सौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्मादत्र तृतीयोर्दिर्न तत्सावस्ति ॥

यद्यपि तत् सौ नास्ति, प्रकृतिस्तस्य सावस्ति ॥

(६२९० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेस्त्वनेकाच्चत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सावने-
काच्चु सा भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतेश्चेति । सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृती-
यादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सौ यदीति । एकाच्चोपलक्षणाय 'सौ' इत्युपात्त-
मित्यर्थः । एकवचनान्तप्रकृतिकण्यन्तप्रकृतिकविवन्तानामनभिधानं बोध्यम् । अन्यथा 'त्वासु' इति सौ यदेकाच् ततः परा 'त्वाभ्याम्' इत्यादौ तृतीयादिविभक्तिरस्येवेति प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन वा तयोर्वार्तिकेऽग्रहणमिति दिक् ॥

१ 'अवास्ता ज्ञापकम्' इति च. झ. पाठः ॥

२ आप्यग्रामाण्यादिति । 'यद्यं न गोश्वन्वाश्रवणं—इति गोक्षुनोः
प्रतिषेधं ज्ञास्ति' इति आप्यग्रामाण्याद्रूपग्रहणम् ॥

३ काभ्यामिति । अस्मिन्पुत्रे हि उग्रं बहुवचने वरे यद्रूपमित्यस्या-
अवगात्रवर्णनीयवचने वरे 'के' इति रूपं तदवगात्रवर्णनाय प्रवृत्तिरिति

काभ्यामित्यत्र न प्रवृत्तिरिति भावः ॥

४ तृतीयादिविभक्तिर्न इति च. छ. झ. पाठः ॥

५ 'यद्यप्येतत्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ 'प्रकृतेस्त्वनेकाच्चत्वात्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'सावनेकाच्चत्वात्' इति अ. क. पाठः ॥

(११३३ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ९८)

२६०६ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतर-
स्यामनित्यसमासे ॥ ६।१।१६९ ॥

(उत्तरपदग्रहणविज्ञासाभाष्यम्)

उत्तरपदग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) उत्तरपदग्रहणमिति । 'अनित्यसमासे' इत्या-
धारसप्तमी विज्ञास्यते । अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा
तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति सूत्रार्थ आश्रयि-
ष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः ॥

(उद्घोतः) अन्तोदात्तत्वेकाचव्योत्तरपदविशेषणत्वाय तदा-
वश्यकमिति कथं तदाक्षेपोऽत आह—अनित्येति । अनित्यसमासस्य
यदन्तोदात्तमेकाच् ततः परमित्युक्ते तादृशमुत्तरपदमेवेति भावः ॥

(उत्तरपदप्रयोजनभाष्यम्)

यथैकाजग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत-एका-
जुत्तरपदादिति ।

अथाक्रियमाण उत्तरपदग्रहणे कस्यैकाजग्रहणं
विशेषणं स्यात् ?

समासविशेषणम् ।

अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाचसमासः, यदर्थमेका-
जग्रहणं स्यात् ?

अस्तीत्याह । शुनः ऊर्क-श्वोर्क, श्वोर्जा, श्वोर्ज
इति ॥

(प्रदीपः) समासविशेषणमिति । 'अनित्यसमासे'
इति सप्तसप्तमी विज्ञायेत । ततश्च समासस्य श्रुतत्वात्तस्यैका-
जग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत । न त्वश्रुतस्योत्तर-
पदस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सप्तसप्तमीति । 'अनित्यसमासे सति अन्तोदात्त
यकाच यः समासः' इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे सप्तमी स्यादित्यन्ये ॥

(११३४ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ९९)

२६०८ ऊडिदंपदाद्यपुमैद्युभ्यः

॥ ६।१।१७१ ॥

(पदादिविषये विशेषबोधकभाष्यम्)

पदादिषु निरूप्यन्तानि प्रयोजयन्ति । अन्यानि
पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि ॥

१ येऽपीति । यूषास्युदकशब्दाः । तेष यूषशब्दो वनतत्वात्, अष्टक्-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण, उदकः—नन्विषयस्यानित्यस्येति ॥

२ आत्मकारेति । 'उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि' इत्यस्य वचनस्य
यथैवात्मकोदात्तत्वं विनाऽऽत्मकारेति ॥

(प्रदीपः) पदादिष्विति । 'पह्नोमास्—' इति सूत्र-
निर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते । एकाजग्रहणं चेहानुवर्तत इति निशः
परेऽनेकाचत्वाच्च गृह्यन्ते । यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति
तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम् । येऽप्याद्यु-
दात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेऽन्तोदात्ता निपात्यन्त इति
भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते ॥

(उद्घोतः) पह्न इति । निरूप्यन्ततायास्तेष्वेव प्रसिद्धत्वा-
दिति भावः ॥ 'श्रीवायां बद्धोऽपि कक्ष्य आसनि' इत्यादावल्लोपाभावे
मध्योदात्तत्वं श्रूयते, तदश्रवणार्थमेवाग्रिमाणमपि ग्रहणं स्यादत
आह—एकाजग्रहणं चेति ॥ भाष्योक्तहेतुस्तुदाहरणविशेषविषय
इत्याह—यदा त्विति ॥ तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । साववर्णान्तं
यद्रूपं ततः परत्वाभावात् 'न गोश्वन्—' इति तद्विषयो नेति भावः ॥
नन्वसकृदुदादीनामाद्युदात्तानां स्थाने येऽनेकाच आदेशास्ते
आन्तरतम्यादाद्युदात्ता इति कथं तद्विषये उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेष्ट-
सिद्धिरत आह—येऽपीति । प्रकृत्यन्तरत्वपक्षे तु फिदस्वरेणान्तो-
दात्तत्वं बोध्यम् ॥

(६२९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊद्युपधाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊद्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अन्यप्रतिषेधार्थम् । अन्यस्य मा भूदिति ।
अक्षद्युवा, अक्षद्युवे ॥

(प्रदीपः) ऊद्युपधाग्रहणमिति । उपधारूप उद्
गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपधारूप इति । अन्यथा पञ्चमीनिर्देशादन्य
यव गृह्येतेति भावः । 'विशौहः' इत्युदाहरणम् ॥

(११३५ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. १००)

२६०९ अष्टनो दीर्घात् ॥ ६।१।१७२ ॥

(दीर्घात्पदवैयर्थ्यबोधकभाष्यम्)

दीर्घग्रहणं किमर्थम् ?

अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत ॥

दीर्घादिति शक्यमकर्तुम् ।

कसान्न भवति—अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आद-
धीतेति ?

षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ।

नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते स यथैव
दीर्घाद्वाधते, एवं ह्रस्वादपि बाधेत ।

१ कर्तव्यम् । अन्यस्य मा भूदिति इत्येव पाठः अ. क. पुस्तकयोः ॥

२ 'दीर्घादिति किमर्थं' इति च. ट. पाठः ॥

५ षट् स्वर इति । इत्युपोत्तम् (६।१।१८०) इत्यनेकोक्तः ॥

न दीर्घात्पदस्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

आत्वे कृते षट्संज्ञाऽभावात् ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) दीर्घग्रहणमिति । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इति नियत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावात् विकल्पेऽपि चात्वस्य ह्रस्व-
न्तात्परत्वात् षट्संज्ञा भाव्यमिति प्रश्नः ॥

अष्टस्विति । अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः ॥

(उद्घोतः) विकल्पेऽपि चेति । अस्मादेव दीर्घग्रहणादिक-
ल्पोऽनुमात्यत इति भावः । ह्रस्वन्तात्षट्संज्ञा भाव्यमित्यन्वयः ।
तत्र हेतुः—परत्वादिति ॥ षट्संज्ञा—‘श्रुत्युपोत्तमम्’ इति । अयं
च दीर्घन्तात्प्रवृत्त्या चरितार्थः । तत्र हि न षट्संज्ञा, ह्रस्वन्ते तु
नलोपस्यासिद्धत्वात्षट्संज्ञा भावः ॥

(६२९२ दीर्घात्पदस्य ज्ञापकत्वस्थापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञा-
ज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् ।
किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

आकारान्तस्य नुडर्थम् । आकारान्तस्य नुड-
सिद्धो भवति—अष्टानामिति ॥

ननु च नित्यमात्वम् ।

एतदेव ज्ञापयति—विभाषा आत्वमिति, यदयं
दीर्घग्रहणं करोति । इतरथा हि ‘अष्टनः’ इत्येव
ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) अष्टनो दीर्घग्रहणमिति । न्यायसिद्धस्यै-
वार्थस्य दीर्घग्रहणं लिङ्गम्, आत्वस्यै बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गायां
षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वाच्चान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः
सिद्धत्वात् ॥

एतदेवेति । दीर्घग्रहणेनान्यथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थो ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोतः) न्यायसिद्धस्यैवेति । यद्यपि कार्यकालपक्षे ‘पद-
त्रि-’ इत्येकवाक्यतापन्ना संज्ञा आत्वेन समैव, तथापि यथोद्देशपक्षेऽन्त-
रङ्गत्वमिति भावः । न च नान्तत्वावस्थायां जातेऽपि षट्संज्ञा आकारे
कृते नुड न स्यादिति वाच्यम्, एकदेशविकृतन्यायेन नान्तसंज्ञा-
वाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपषट्संज्ञाकारान्तेऽपि सुलभत्वा-
दिति तात्पर्यम् । अस्मादेव ज्ञापकादेतद्विषये यथोद्देशस्यैवाश्रयणमिति

१ अयं च—अष्टनो दीर्घादिलेतस्मिन्निहितश्च ॥

२ दीर्घान्ते श्रुत्युपोत्तममित्यत्र प्राति दर्शयति—तत्र हीति ॥

३ भाष्यस्य बहिरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वात् इति
च. झ. पाठः । स च पाठः ग्रामादिकः, षट्संज्ञाया बहिरङ्गत्वाभावात् ।
उद्घोतदर्शनादपि पाठस्यास्य ग्रामादिकत्वं सुस्पष्टम् ॥

बोध्यम् ॥

दीर्घग्रहणेनेति । अन्यथाऽनुपपत्तिर्ह्यनेकस्याप्यर्थस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥

(११३६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०१)

२६१० शतुरनुमो नद्यजादी

॥ ६ । १ । १७३ ॥

(६२९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । बृहती, बृहता । महती, महता ॥

(प्रदीपः) बृहन्महतोरिति । शतृवद्भावादेव सिद्धत्वा-
नियमार्थमेतत्, पृषदादिभ्यो मा भूदित्येवमर्थम् । ये तु गौरा-
दिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोऽसौ पाठः । अनुपसर्ज-
नाधिकाराच्च ‘अतिबृहती—अतिमहती’ इति गौरादिष्वीष् नास्तीति
वीबेवोगिहक्षणः कर्तव्यः, तस्यानेनोदात्तत्वम् ॥ नन्वत्र तदन्त-
विध्यभावाच्च प्राप्नोति । नैतदस्ति । तदन्तेऽपि बृहन्महत्त्वां परे
नद्यजादी भवतः ॥

(उद्घोतः) शतृवद्भावादिति । ‘वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जा-
च्छतृवच्च’ इत्यनेन ॥ अनर्थकोऽसौ पाठ इति । ‘नवर्थः’ इति
शेषः । तन्मतेऽपि कर्तव्यतां दर्शयति—अनुपसर्जनेति ॥ तद-
न्तविध्यभावादिति । विशेष्यासन्निधानादित्यर्थः । अनेनैव
सिद्धे गौरादिषु पाठः किमर्थ इति तु विन्यस्य ॥

(११३७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०२)

२६११ उदात्तयणो हल्पूर्वात्

॥ ६ । १ । १७४ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

हल्पूर्वादिति किमर्थम् ?

अग्रये, वायवे ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अग्रये इति । उदात्तस्थानिको यणश-
ब्देन विहितोऽन्यथा वा, सर्वस्य ग्रहणं स्यात् । हल्पूर्वग्रहणे तु
यणशब्दविहितस्यैव ग्रहणमित्यभिमानः ॥

४ अनेनैवेति । बृहन्महच्छब्दयोर्गौरादिगणे पाठे वार्तिकोपसंख्यानं विष्फ-
लम् । पाठेनैव सिद्धे वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः ॥

५ अग्रये इति । अत्र हि उदात्तस्थानिकस्य स्थाने जायमानो य एकार-
स्तस्य स्थाने जायमानस्यायादेशस्योदात्तस्थाने जायमानत्वेन प्रातिः ॥

६ अन्यथा—यणशब्दविहितः ॥

(६२९४ न्यासान्तरेण लक्ष्यसिद्धिवोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदात्तयणि हल्ग्रहणं
नकारान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

नकारान्तार्थम् । नकारान्तादपि यथा स्यात् ।
वाक्पत्नी, चित्पत्नी ॥

(प्रदीपः) उदात्तयणीति । 'उदात्तयणः' इत्यपनीय
दात्तहलः' इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वाक्पत्नीति—तत्पुरुषः । 'न
भूवाक्चिद्धिषु' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्त-
त्वम् । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारादेशः ॥

(उद्घोतः) ननु हल्ग्रहणस्य कृतत्वात्कृतस्य कर्तव्यत्वोक्ति-
रत आह—उदात्तयण इतीति ॥ तत्पुरुष इति । वाचः पति-
रिति विग्रहः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणादुदात्तत्वादुदात्तस्थानि-
कहलोऽप्रसिद्धिरिति भावः ॥ ननु तत्पुरुषेऽपि 'पत्यावैश्वर्ये' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह—न भूवागिति ॥

(६२९५ हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदाया-
देशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

समुदायादेशत्वात् । समुदायोऽत्रादेशः ॥

(प्रदीपः) हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति । यथा
'उरणपरः' इत्यनेनाणनसमुदायस्य सौधैतकिरित्यादौ रपरत्वं
न भवति, एवमत्रय इत्यादौ यणयणसमुदाय उदात्तस्य स्थाने
विधीयते न यणेव केवल इति खरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उक्तप्रयोजनाभावं दर्शयति—यथा 'उरण-'
इति ॥

(६२९६ आनर्थक्योपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वरितत्वे वाचचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्यावचनात्
मन्यामहे—हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति ॥

१ पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधादिति । 'पत्यावैश्वर्ये' इत्यस्यायं निषेधः ॥

२ सौधैतकिरित्यादाविति । 'सुधातुरकङ् च' इत्यनेन ऋकारस्य
स्थाने जायमानोऽकङ् समुदायादेशत्वात् रपरो न भवति, अत्रये इत्यादाव-
यादेशस्य यणयणसमुदायरूपत्वात् रपरत्वमिव न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

३ उक्तप्रयोजनाभावम्—हल्पूर्वादिति पदप्रयोजनाभावम् ॥

४ हल्पूर्वग्रहणं न कृतमिति । 'अत्रये' इत्यत्रादुदात्तस्वैकारस्य 'उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः—' इत्यनेन आतस्य स्वरितस्य निषेधार्थं हल्पूर्वग्रहणं सूत्र-
कृता न कृतम्, तत्र हि अयादेशस्य समुदायादेशत्वादुदात्तस्वरितयोः स्थाने
यणोऽभावात् दोष इति तदाशयः ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वे चेति । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेव 'अत्रये'
इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थमिति । ननु 'अत्रये' इत्यत्र
'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन विभक्तेः स्वरितत्वमिष्टमेव, इति-
चेन्न; 'अत्रये जुष्टम्' इत्यादौ विशेषात् । तत्र हि 'जुष्ट'शब्दः 'जुष्टा-
पिते च छन्दसि' इत्याद्युदात्तः । तत्र हि 'नोदात्तस्वरितोदयम्—'
इत्यनेन 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इत्यस्य निषेधात् । अनन्तरत्वाद्धि
तस्यैव स निषेधः, न 'उदात्तस्वरितयोः—' इत्यस्येति दिक् ॥

(वार्तिकत्रयप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारा-
न्तार्थमिति, क्रियते न्यास एव । द्विनकारको
निर्देशः—उदात्तयणो हल्पूर्वाच्चोद्धात्वोरिति ॥

यदप्युच्यते—हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदाया-
देशत्वादिति, अयमस्ति केवल आदेशः—बहुति-
तवा, बहुतितवे—इति ॥

(प्रदीपः) द्विनकारक इति । तत्रैको नकारो लुप्तपञ्च-
मीको निर्दिष्टः, तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारादपि
परस्या नया उदात्तत्वं भवति । भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः
सूत्रकारं प्रति दर्शितः, न त्वयं स्पष्टा गतिः ॥

बहुतितवेति । बहुनि तितऊन्यस्या इति बहुव्रीहिः ।
'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्यतिदेशादन्तोदात्तत्वं, अत्र विभ-
क्तेरुदात्तत्वनिवृत्तये हल्पूर्वग्रहणं कृतम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—'
इत्यनेन तु स्वरितत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) ननु नकारनिर्देशे तस्य पञ्चम्यन्तत्वं समस्तो-
दात्तशब्दस्य तेनान्वय इत्यतिष्ठितमेतदत आह—भाष्यकारेणेति ।
'उदात्त' इति लुप्तपञ्चम्यन्तमिति भाष्याशयमन्ये ॥

ननु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तेरुदात्तस्थानिकत्वाभावोऽत
आह—बहोर्नञ्वदिति । 'उदात्तस्वरितत्वं भवतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—बहुतितवा
इति—तृतीयान्तम् । 'बहुतितवे' इति प्रसङ्गोच्चारितम्, तत्र हि
'वेडिति' इति गुणेनै भाष्यम् ॥

५ 'उदात्तस्य यणि' इति च. श. पाठः ॥

६ अन्तोदात्तत्वम्—'नञ्सुभ्याम्' ६।२।१७२ इत्यनेन ॥

७ 'कृतमुदात्तस्वरितत्वं भवति' इति अ. पाठः ॥

८ उदात्तेति । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सूत्रे 'उदात्त' इति पृथक्पदं
लुप्तपञ्चमीकमिति भावः ॥

९ गुणेनेति । 'बहुतित उ ए' इत्यवस्थायां यणं बाधित्वा वेडिति
गुणे कृतेऽवादेशे 'अतो गुणे' इति पररूपे रूपं सिद्धयति । तत्र यणोऽभावात्
तद्वल्पूर्वग्रहणस्य प्रयोजनमिति प्रसङ्गोच्चारितमिति दिलाशयः ॥

(११३८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०३)

२६१३ ह्रस्वबुद्ध्यां मतुप्

॥ ६ । १ । १७६ ॥

(६२९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम् । आ-
रेवानेतु नो विशः ॥(प्रदीपः) आरेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् ।
'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम्, पूर्वकादेशः, 'आहुणः',
ततो ह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(६२९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ त्रिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिवतीर्या-
ज्यानुवाक्या भवन्ति ॥(प्रदीपः) त्रिवतीरिति । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णेदीर्घः ॥

(११३९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०४)

२६१४ नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥

(उद्देश्यतावच्छेदकनिर्णायकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—किशोरीणाम्, कुमारी-
णाम् ?

ह्रस्वादिति वर्तते ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अग्रीनाम्, वायूनाम् ।

किं कारणम् ?

दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादीर्घत्वम् ।

एवं तर्हि—

(६२९९ ह्रस्वोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्—
'मतौ ह्रस्वान्तात्' इति ॥(प्रदीपः) मतौ ह्रस्वान्तादिति । मतुपि ह्रस्वान्तं
यदृष्टं तस्मात्परो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः ॥(उद्घोतः) 'मतौ ह्रस्वान्तात्' इति न्यासेऽग्रीनामित्यसिद्धि-
स्तदवस्यैव । मतौ ह्रस्वान्तं 'अग्रि' इति, नामस्तस्मात् परत्वाभावात्;
अतस्तस्य सिद्धिप्रकारं दर्शयितुमर्थमाह—मतुपीति ॥

(ह्रस्वग्रहणे प्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । आहायम्—ह्रस्वान्तादिति, न च
नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति, तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते—
ह्रस्वान्तं भूतपूर्वमिति ॥

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ।

अयं चास्ति सांप्रतिकः—तिसृणाम्, चतसृणा-
मिति ।नैतदस्ति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (६।१।१७९)
इत्यनेनात्र भवितव्यम् । तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभा-
षाऽऽरभ्यते ।एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'षट्त्रिचतुर्भ्यः',
नामुदात्तो भवति ।ततः—'हलादिः', हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता
भवति षट्त्रिचतुर्भ्य इति ॥

इदं तर्हि—त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

ननु चात्रापि 'नृ चान्यतरस्याम्' (६।१।१८४)
इत्येष स्वरौऽत्र बाधको भविष्यति ।

न सिद्ध्यति ।

किं कारणम् ?

झल्यग्रहणं तत्रानुवर्तते ।

किं पुनः कारणं झल्यग्रहणं तत्रानुवर्तते ?

इह मा भूत्—त्रा, त्रे । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्'
(६।१।१७४) इत्येष स्वरौऽत्र बाधको भविष्यति ॥

इदं तर्हि—नरि ।

नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । यद्येता-
वत्प्रयोजनं स्यात् 'नाम्' इत्येव ब्रूयात् । तत्र वचनात्
भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते—ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥अथवा नैवं विज्ञायते—नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं
कर्तव्यमिति ।

कथं तर्हि ?

नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति ॥

(प्रदीपः) भूतपूर्वगतिरिति । अकृते दीर्घे ह्रस्वान्ता-
त्परः 'नाम्' अभूत्—इति कृते दीर्घे स्वरः प्रवर्तते ॥षट्त्रिचतुर्भ्यः, नामिति । विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थो
योगविभाग इति सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते ॥नैकमुदाहरणमिति । 'ह्रस्वबुद्ध्यां मतुप्' इत्यत्र ह्रस्व-
ग्रहणस्य स्वरितत्वमिदार्थं प्रतिज्ञातम्, तच्च सर्वह्रस्वसंग्रहार्थमिति

विषयसंज्ञोचो न युक्तः । अन्यथा लघवाय 'नृ चान्यतरस्याम्' इत्यस्यानन्तरं 'नाम्' इति ब्रूयादित्यर्थः ॥

मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति । मनुष्यग्रहणमिहावृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते । ततो मतौ यद्वृत्तान्तं दृष्टं तस्मात्परः 'नाम्' उदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—सांप्रतिकसत्तां समर्थयते—तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति ॥

विकल्पे प्राप्ते इति । 'नामन्यतरस्याम्' इति विकल्पे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ सांप्रतिकाभावादिति । योगविभागेन चतसृणामित्यत्रास्य विकल्पस्य बाधप्रवृत्तेरिति भावः ॥

भाष्ये—उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादित्येष स्वरो बाधक इति । यद्यपि 'कर्त्ता-कर्त्रे' इत्यादौ चरितार्थस्यास्य नृभिरित्यादौ चरितार्थेन 'नृ चान्यतरस्याम्' इत्यनेन परत्वाद्बाधः प्राप्नोति, तथापि पूर्वविप्रतिषेधेनाऽत्र तदेवेति भाष्ये पूर्वपक्षेकदेश्यभिमान इत्याहुः ॥ नैक-मुदाहरणमिति । नृणामित्येतत् ॥ नन्वत्र ह्रस्वग्रहणाभावात्कस्य वचनस्य तानर्थ्यम् ? अत आह—ह्रस्वनुडिति ॥ तत्र युक्तिमाह—अन्यथेति । 'नाम्' इति सूत्रे च नृग्रहणमनुवर्ततेऽन्यतरस्यामिति च, ह्रस्वग्रहणानुवृत्तिरप्यत्र द्रष्टव्या । अन्यथा दीर्घनृशब्देऽपि स्यात् । न चेष्टापत्तिः, सामर्थ्यायोगादिति भावः ॥ भाष्ये—नैवं विज्ञायत इति । 'मतौ ह्रस्वग्रहणम्' इति वार्तिकस्य 'कर्त्तव्यम्' इति न शेषः, किन्तु 'वर्तते' इति शेष इत्यर्थः ॥

(११४० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०५)

२६१९ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कु-
ङ्कुञ्जयः ॥ ६ । १ । १८२ ॥

(एकदेशिनः 'सौ' इति सप्तमीबहुवचननिर्णयभाष्यम्)

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्, आहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

पुरस्तादेव निर्णयः—सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति, इहापि तदेव भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । एकप्रकरणोपादानादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) एकप्रकरणोपादानादिति । एकप्रकरण उभयो-रुपादानादित्यर्थः ॥

(सप्तमीग्रहणे आक्षेपभाष्यम्)

यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्, ताभ्यां ब्राह्मणाभ्याम्-याभ्यां ब्राह्मणाभ्याम्-अत्र न प्राप्नोति ।

१ विधिरप्यत्रेति । 'साविकाचस्तृतीयादिविभक्तिः' इत्ययं विधिरत्र न विद्यते ॥

२ 'यदसौ भवति रूपम्' इति क. च. अ. पाठः ॥

विधिरप्यत्र न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्येतद्भवति—यत्सौ रूपम् ।

इदं तर्हि—तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः, येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः ।

विधिश्च सिद्धो भवति ।

प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ताभ्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'तेषु' इत्यवर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

विधिरप्यत्रेति । 'तेषु' इति सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः ॥

(उद्ध्योतः) न तस्मादत्रेति । एवञ्च विधेः प्राप्त्यभावात्निषेधाप्रवृत्तावपि न दोष इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किञ्चिदिष्टं सङ्गृहीतं भवति, आहोस्विदोपास्तमेव ।

अस्तीत्याह ।

इह—'याभ्यो ब्राह्मणीभ्यः' 'ताभ्यो ब्राह्मणीभ्यः' इति । विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ।

(प्रदीपः) ताभ्य इति । 'तासु' इति सप्तमीबहुवचनेऽवर्णान्तत्वात् ॥

(साविति प्रथमैकवचनग्रहणे दोषभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् ।

यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्, 'तेन' इति स्वरः पुंसि न सिध्यति ।

न चावश्यं पुंस्वेव, स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन, तथा ब्राह्मण्या, तेन कुण्डेन-इति ।

सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषः ॥

(प्रदीपः) तेनेति । 'सः' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनम्, किं तर्हि ? रूपान्तरयुक्तात् ॥ तथेति । 'सा' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीया, नपुंसके च 'तत्' इति साववर्णान्तमेव न भवतीति 'तेन ब्राह्मणकुलेन' इति प्रतिषेधाप्रसङ्गः ॥

सप्तमीबहुवचनस्यापीति । 'तेषु' इति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भवति । 'तासु' इति स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि 'तया' इत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीया-इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) 'तेन' इत्यत्र सप्तमीबहुवचने यत् 'ते' इति रूपं ततः परा 'न' इति तृतीयादिविभक्तिरेकदेशविकृतन्यायेन—इति विधेः प्राप्तिर्बोध्यः ॥

३ तेनेतीति । इदमुपलक्षणम् । 'तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः' इत्यादावप्यनु-ज्जारो बोध्यः ॥

(यत्तदोग्रहणेन प्रथमैकवचनस्थापनभाष्यम्)

तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यम्—इति । 'न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः' 'यत्तदोश्च' इति ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । प्रथमैकवचनस्य त्विह ग्रहणम्—इति निर्णयः । तेन वृक्षवानित्यादावपि मनुष्य उदात्तत्व-प्रतिषेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता वृक्षादयो न भवन्तीति मनुष्य उदात्तनिषेधो न स्यात् ॥

तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः ।

एकारान्तं यदेकाच् सौ तस्मादत्र परो न टा ॥

न चाहुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये ।

विधावन्तादिवत्त्वस्य चिन्त्यं तस्मादिदं बुधैः ॥

(उद्ध्योतः) इति निर्णय इति । 'चौ' इति सूत्रस्य भाष्य-प्रामाण्यान्मनुष्यदानुवृत्त्या विभक्तिमनुविषये प्राप्तस्वरमात्रस्यायं निषेध इत्यपि निर्णयो बोध्यः । 'यत्तदोः' इत्येव भाष्योक्तेः 'किन्मयः' इत्यादौ निषेधो न भवत्येव । साववर्णान्तं यदुपं तस्मात्परत्वं विभक्त्याद्युत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यम्, तेन न 'चौ' इति सूत्रस्य भाष्य-विरोधः । तत्र हि 'वेतस्वान्' इत्यत्राप्य प्राप्तिः शङ्किता । नापि 'कुमारी' इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधशङ्कापरभाष्यविरोधः, 'यत्तदोश्च' इत्यस्य च सार्धैक्यमिति बोध्यम् ॥

चिन्त्यमिति । एवं च 'सावेकाच्' इत्यस्य प्राप्त्यभावादेवेष्टस्वर-सिद्धिरिति भावः । वस्तुतो भाष्यमते 'टाङ्सि-' इति सूत्रे नादेशस्यैव सत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेनान्तवत्त्वानुपयोगाच्च चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

(११४१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०६)

२६२२ तित्स्वरितम् ॥ ६ । १ । १८५ ॥

(स्वरिताधिकरणम्)

(६३०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००)

किरिति, गिरिति ॥

(प्रदीपः) किरतीति । तित्ता प्रत्यायितः संज्ञाधर्मेण संज्ञी

कथ्यते—इत्यस्ति तित्त्वपदेश आदेशस्य । यथा 'अचो यत्' इति प्रत्ययस्य । इत्संज्ञा हि प्रत्यायक एव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्त्वं प्रत्याय्ये प्रतिपाद्यते । तथा चायमर्थः—अजन्ताद्धातोः प्रत्ययो भवति स च तित्कार्यं लभत इति । अनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानां तकारस्तत्कालग्रह-णार्थं स्यात्, स्वरितार्थं । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इति परिभाषा तु भाष्यकारवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रिता ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'ऋत इत्-' इत्यादौ प्रत्यायकस्य तित्त्वेऽपि तपरसूत्रबलात्प्रत्याय्यस्य विधेयस्येकारस्य तित्त्वाभावात्कथमत्र प्राप्ति-रत आह—तितेति । 'ऋतौ इद्धातोः' इति सूत्रस्येन इच्छब्देने-त्यर्थः । 'तेन' प्रत्यायितः संज्ञी 'द्विरेफो अमरः' इति वच्छब्दार्थचोर-भेदोपचारात्संज्ञाधर्मेण कथ्यते' इत्यन्वयः । 'इता प्रत्यायितः' इति पाठान्तरम् ॥ ननु यदादिप्रत्ययस्य मुख्यमेव तित्त्वम्, नेत्याह—इत्संज्ञा हीति ॥ प्रत्यायक एव—सूत्रोपात्त एव । उपदेशोत्तर-काले तद्विधानादिति भावः ॥ तस्यासत्त्वं प्रत्याय्ये इति । पदा-र्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्ताया एव जायमानत्वादिति भावः ॥ ननु तस्यै तपरसूत्रप्रवृत्त्या चरितार्थस्य कथं संशुपकारकत्वं स्यात् ? अत आह—अनेकेति । 'अनुबन्धानाम्' इति पूर्वान्वयि । वस्तुतो विधीयमानत्वेन तपरसूत्रप्रवृत्तौ फलाभाव इति चिन्त्यम् ॥ न क्वचिदाश्रितेति । 'अङ्गस्य' इति सूत्रे आश्रितत्वाच्चिन्त्यमिदम् । यदा न कापि लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रितेत्यर्थः । 'अङ्गस्य' इति सूत्रे तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिनोपन्यस्ता, न तु सिद्धान्तिना—इत्याशयः । 'अङ्गौ' इत्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि नेदम्, विधानकालिक-प्रत्ययत्ववत् एव ग्रहणात्—इत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

नैष तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ॥

(दकारकरणे दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि दकार आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ।

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥

(भाव्यमानोऽप्युकार इति परिभाषासाधकभाष्यम्)

यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते

१ 'उदात्तत्वनिषेधो न' इति च. क. झ. पाठः ॥

२ चिन्त्यमिति । तत्र च चिन्ता—भाष्ये हि 'टाङ्सि-' इत्यत्र इनादेशं प्रत्याख्याय नादेशस्य व्यवस्थापनात् । 'तेन' इत्यत्र इनादेशे 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि' इति योगविभागात् भाष्यकारकृतात् टायाकारान्तस्येवे कृते 'तेन' इति सिद्धौ सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं 'ते' इति तस्मात्परः 'न' इति टादेश इत्यस्य 'सावेकाच्-' इत्यस्य प्राप्तिरिति ॥

३ 'इता प्रत्यायितः' इति अ. पाठः ॥

४ प्रत्यायके—सूत्रोपात्ते ॥

५ प्रत्याय्ये—विधेये ॥

६ 'भाष्यवार्तिककाराभ्यां' इति च. झ. पाठः ॥

७ कैर्यटोक्ततत्तापदस्यार्थमाह—ऋत इद्धातोः इति ॥

८ तित्ता प्रत्यायित इत्यादिप्रदीपपङ्कथन्यमाह—तेनेत्यादिना ॥

९ यदादिप्रत्ययस्य—अचो यदिति सूत्रविहितयदादिप्रत्ययस्य ॥

१० इत्संज्ञा हि सूत्रोपात्ते एव प्रवर्तते इत्यत्र हेतुमाह—उपदेशोत्तरेति । उपदेशोत्तरकालमित्यंज्ञा इति प्रथममित्यंज्ञैव प्रवर्तते ॥

११ तस्य—अनुबन्धस्य तकारस्य ॥

१२ ननु 'अङ्गौ' इत्यत्र तित्स्वरितमित्युकारः स्वरितः स्यादत आह—अत्रावित्यादाविति ॥

‘अदसोसेर्दुदोमः’ (८।२।८०) अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणम्—इति, यदयं ‘दिव उत्’ (६।१।१३१) इति उकारं तपरं करोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदयं दिव उदिति । एतद्भाष्यविरोधात् ‘एतत्तत्परकरणसामर्थ्यादेव द्युभ्यामित्यादौ भाविदीर्घव्यावृत्तिः’ इति संप्रसारणसंज्ञासूत्रस्यैक्यदादयश्चिन्त्या एव । ज्ञापिते चारितार्थ्ये तु द्युभ्यामित्यादावृद्धौ ह्रस्वप्रवृत्त्या बोध्यम् । यदि तु ‘च्छोः—’ इति सूत्रे छितीत्यनुवृत्तिपक्षे तत्रोठेव दुर्लभस्तदा ‘कृत उत्’ इति तपरत्वं ज्ञापकं बोध्यम् । तच्च ऋकाराकारयोः स्थाने आन्तरतन्म्यात्प्राप्तदीर्घव्यावृत्त्यर्थम् । कच्चिद्भाष्येऽपि तथैव पाठः । ‘अदसोसेः—’ इत्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देश इति तु ‘दिव उत्’ इति सूत्रे दूषितमस्माभिः ॥

(उपसंख्यानोपष्टम्भकभाष्यम्)

एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्, अत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमेवेति । उकारार्थमित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानोपष्टम्भकभाष्यम्)

नैष तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ।

यदि दकारः, न ज्ञापकं भवति ।

(प्रदीपः) कस्तर्हि दकार इति । इत्संज्ञायां च कर्तव्यायां ‘वाऽवसाने’ इति चत्वस्य ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यसिद्धत्वात्तत्वाभावात् खरितत्वाभावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ‘तपरस्तत्कालस्य’ (१।१।७०) इति दकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते ।

यद्येवं चत्वस्यासिद्धत्वात् ‘हशि च’ (६।१।११४) इत्युत्वं प्राप्नोति ।

सौत्रो निर्देशः ।

अथवा—असंहितया निर्देशः करिष्यते—‘अणुदि-त्सवर्णस्य चाप्रत्ययः’ ‘तपरस्तत्कालस्य’ इति ॥

(प्रदीपः) दकारोऽपीति । नन्वेवं सति ‘तपरस्तत्कालस्य’ इत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणात् ‘ऋदोरप्’ इत्यत्रो-कारस्य दपरत्वाद्विज्ञातकालग्रहणाप्रसङ्गः । एवं तर्हि थकारस्य स्थाने जडत्वं कृत्वा निर्देशः ‘ऋदोरप्’ इति करिष्यते । जडत्वस्य ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यसिद्धत्वादपरत्वाभावः । अन्यत्रापि भाष्ये यदुक्तम्—‘नैष तकारः । कस्तर्हि ? दकारः’ इति, तस्यापि थस्य जडत्वेन यो दकारः स विज्ञेयः ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हि थकारस्येति । वस्तुतोऽनित्यत्वात्पञ्च-मीसमासस्य न दोषः ॥

(११४२ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. १०७)

२६२३ तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुकमनुदात्तमङ्घ्रिडोः

॥ ६।१।१८६ ॥

(अनुदात्ताधिकरणम्)

(अकारान्तं यदुपदेश इत्यर्थकरणपरभाष्यम्)

अनुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते—अकारो य उपदेश इति, आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति ? किं चातः ?

यदि विज्ञायते—अकारो य उपदेश इति, ‘हतः, हथः’ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—अकारान्तं यदुपदेश इति, न दोषो भवति ।

ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने-ऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेना-कारान्तं भवत्युपदेशे ।

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ॥

(प्रदीपः) कथमिति । यदोपदेशोऽकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधिसङ्गावात् ‘अकारान्त उपदेशः’ इत्यर्थः संप-द्यते । यदा तूपदेशेनाकारो विशेष्यते निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातस्तदा ‘अकार उपदेशः’ इत्यर्थ इति पक्षद्वयसंभवा-त्प्रश्नः ॥

हत इति । हन्तेरकार उपदेशो भवति ततः परं लसार्व-धातुकमिति खरप्रसङ्गः । हन्तिस्त्वकारान्त उपदेशे न भवतीति ‘अकारान्त उपदेशः’ इति विज्ञायमाने न दोषः ॥

एतदपीति । अथ हकार एवादान्ततया कस्माच्चान्नीयते । नैतदस्ति । समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्याकारान्त-स्योपदेशत्वम् । तथा हि—हन्तिर्नकारान्तो व्यवसित उप-देशे, हकारस्तु कल्पितोऽकारान्तत्वेन—इति नासाविह गृह्यते ॥

अर्थवतेति । यश्चब्दोऽर्थवान् सोऽर्थस्य लागोपादानाभ्यां भेदं प्रतिपद्यते । यथा ‘इयाय’ इत्यत्रेणधातुस्ततश्चैकाजिति व्यपदिश्यते । अनर्थकस्य तु भेदनिबन्धनाभावाद्यपदेशिव-द्भावाभावः ॥

(उद्घोतः) यदोपदेश इति । कर्मधन्त उपदेशश्चब्द इति भावः । भाष्यं तु फलितार्थपरं बोध्यम् ॥

हन्तेरिति । अकारस्य विशेष्यत्वे यः केवलोऽकार उपदिश्यते यश्च धात्वादित्यस्तस्य सर्वस्य ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

समुदायपरत्वादिति । तस्य कार्यार्थत्वात्तदुपदेश एव तात्पर्यम् । तन्निष्पादकतया त्ववयवानामपि प्रत्येकमुपदिश्यमानत्वम्, न तु 'ह' इति समुदायस्य तत्त्वमिति भावः ॥ व्यवसितः—पृथक् कृतः ॥

अर्थवत्तेति—भाष्ये । यो वर्णोऽर्थबोधनेऽसहायः स्वत एवार्थवान् तत्र व्यपदेशिवद्भावः, नात्र तथेत्यर्थः । एवञ्चार्थवत्त्वेनासहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थवता शब्देन व्यपदेशितदृशो भावः—कार्यं लभ्यत इत्यक्षरार्थे इति परे ॥ भेदनिबन्धनाभावादिति । भेदनिमित्ताभावादित्यर्थः ॥

(अकारान्तं यदुपदेश इत्यर्थस्वीकारे दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञायते, मा हि धुक्षाताम्—मा हि धुक्षाथाम्—अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्तु, अनुदात्तत्वे कृते लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियताम्, लोप इति; किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वाल्लोपः ।

एवं तर्हि—इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ।

तत्रैतावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति, अपवादां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते ।

तत्रानुदात्तत्वं क्रियताम्, लोप इति, किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वाल्लोपः ।

यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तेऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यते ॥

(प्रदीपः) मा हि धुक्षातामिति । लोपे कृतेऽकारादुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति नास्त्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः । उपदेशे यदकारान्तमित्यत्र तु पक्षे कस्योपदेशेऽकारान्तत्वात् कृते लोप एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तत् उत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः ॥

तत्र तावदत्रेति । लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सोऽसाविति । परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव ॥

(उद्घोषः) लोपे कृते इति । 'कसस्याच्च' इत्यनेन ॥ ननु लोपे कृते योऽकारान्तः स नायं, तदुद्देशभावात्—इत्यत आह—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति । संप्रत्यकारान्तत्वाभावेऽपि औपदेशिकं तदादाय कार्यसंभवादेकदेशविकृतन्यायस्य स्थानिवत्त्वस्य वा क उपयोगः, अस्तिवित्वादिना तयोरप्राप्तिश्च—इति चिन्त्यम् ॥

लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति । कस्य तु प्रवर्तत एवेति भावः । तत्प्रयुक्तशेषनिघातस्तु न, लसार्वधातुकस्य विकरणस्वरस्यात्रत्यतासिग्रहणेन लसार्वधातुकनिघाताप्रयोजकत्वज्ञापनात् ॥

ननु परत्वाल्लोपेऽपि उदात्तनिवृत्तिस्वरात्परत्वादिदमनुदात्तत्वमेव स्यादत आह—यद्यपीति ॥

(६३०१ सप्तमीनिर्देशोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तास्यादिभ्यश्चानुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः, 'लसार्वधातुके' इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम्?

अभ्यस्तसिजर्थम् । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके, सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके ।

'लसार्वधातुकम्' इत्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात् ॥

यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते, तास्यादीनामेवानुदात्तत्वं प्राप्नोति ।

नैष दोषः । 'तास्यादिभ्यः' इत्येषा पञ्चमी 'लसार्वधातुके' इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्यादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ॥

(प्रदीपः) तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति । असति सप्तमीनिर्देशे 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तः, लसार्वधातुकं चोदात्तम्' इति सूत्रार्थः स्यात् । वचनसामर्थ्याच्च यौगपद्यं स्यात् । यथा 'अन्तश्च तवै युगपत्' इत्यत्र । पर्यायो वा प्रसज्येत । न चैतच्छक्यते वक्तुम्—लसार्वधातुकमित्युच्यमानेऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति, यथाश्रुतसंबन्धसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात् ॥

१ तस्य—समुदायस्य ॥

२ प्रत्ययस्वरस्यापवाद इति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं पूर्वं न प्रवर्तत इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वमेव । एवं च पूर्वं लोपेऽपि तस्यानुदात्तत्वेनोदात्तनिवृत्तिस्वरो सिद्धतीति भावः ॥

३ 'तत्रात्र तावत्' इति अ. पाठः ॥

४ 'अपवादविषय' इति च. क. पाठः ॥

५ 'तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे' इति च. क. क. पाठः ॥

६ 'अभ्यस्तसिजर्थः' इति क. च. क. पाठः ॥

तास्यादिभ्य इत्येषेति । अकृतार्था हि पञ्चमी, सप्तमी-
निर्देशस्तत्तरत्र कृतार्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'अभ्यस्तानाम्' इति निर्देशात्तेषामेवादिहृदात्तः
स्यादिति कथं लसार्वाधातुकस्य स्यात्? अत आह—असतीति । भाष्ये—
एवकारोऽप्यर्थे इति भावः ॥ ननु तत्र युगपद्ग्रहणात्समावेशे प्रकृते
कथं समावेशः, 'अनुदात्तं पदम्' इति परिभाषणादत आह—
पर्यायो वेति ॥ अर्थाद्विभक्तीति । उत्तरत्रैलर्थः । चकाराभावात्,
अन्यस्य कार्यत्वेन निर्देशाच्चेति भावः ॥

यथाश्रुतेति । उक्तरीत्येति । परे तु—अभ्यस्तानां सम्बन्धि
लसार्वाधातुकमाद्युदात्तमित्यर्थः स्यात् । 'आदिः' इति नामैकदेशग्रह-
णम् । अत एव भाष्ये 'तस्यैव' इत्युक्तम् । सप्तम्यां 'आदिः
सिचः—' इति सूत्रे फलाभावादसंबन्धः, सिचो लसार्वाधातुकपरस्यैव
सत्त्वात् । प्रथमार्थां तु तस्याद्युदात्तत्वाय संबन्धः स्यादिति दोष इति
मत्वा 'सिचर्थम्' इति, न तु तत्र सप्तम्यन्तसंबन्धावश्यकत्वाभि-
प्रायम्—' इत्याहुः ॥

ननु विपरीतं किं न स्यात्? अत आह—अकृतार्था हीति ॥

(६३०२ विप्रतिषेधबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, चोपनः ।

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः—आस्ते, शेते ।

इहोभयं प्राप्नोति—आसीनः, शयानः ।

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः ।

किं कारणम् ?

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः, न चात्रैको द्विकार्य-
युक्तः । आदेरनुदात्तत्वम्, अन्तस्योदात्तत्वम् ।

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि ।

ननु चात्राप्यस्ति संभवो यदुभयं स्यात्—
आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति, अस्ति
च संभवो यदुभयं स्यात् ।

नैषोऽस्ति संभवः—आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चो-
दात्तत्वमिति ।

कथम् ?

वक्ष्यत्येतत्—स्वरविधौ सङ्घातः कार्यो भवति—
इति ॥

(प्रदीपः) संघातः कार्योति । ततश्चानस्य सर्वस्यानु-
दात्तत्वेन भाष्यम्, न तु 'आदेः परस्य' इति वचनादादेः ।
तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वात्
चित्स्वरं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—आदेरनुदात्तत्वमिति । 'आदेः पर-
स्य' इति वचनादिति भावः ॥ स्वरविधौ सङ्घातः कार्योति—
'भीही—' इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

(६३०३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मुकश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पच-
मानः, यजमानः । मुका व्यवहितत्वादुपदेशाल्ल-
सार्वाधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन
ग्राह्यते ।

न सिध्यति ।

अङ्गस्य मुगुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ
सङ्घातभक्तोऽशक्यो मुक्क अदुपदेशग्रहणेन गृही-
तम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अदुपदेशेति । अकारोपदेशे एव
मुख्यतात्पर्यादुपदिश्यमानमकारान्तं शक्यं स्ति । अकारावयवत्वस्य
शालेण बोधनादकारग्रहणेन तद्विशिष्टग्रहणं 'यदागमाः—' इति
न्यायेन बोध्यत इति भावः । यत्तु 'दाधाध्व—' इति सूत्रेऽर्थवतो
शागम इत्युक्तम्, तत्प्रकृताभिप्रायम् । 'द्योत्यार्थेन विकरणानामप्य-
र्थवत्त्वान्नक्षतिः' इत्यन्ये ॥

(अङ्गत्वेनोपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अथायमतो भक्तः स्यात्, गृह्येतायमदुपदेशग्रह-
णेन ।

बाढं गृह्येत ।

अङ्गकस्तर्हि भविष्यति ।

तत्कथम् ?

वक्ष्यत्येतस्य परिहारम् ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यतीति । सप्तमेऽध्यायेऽङ्गस्य योऽकारस्तस्य
मुगिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावा-
दुपदेशग्रहणान्मुकि सत्यध्यर्थमात्रत्वेऽपि प्रवर्तते निघातः ।
'आतो जितः' इतीयादेशस्त्वाकारस्य 'आतः' इति तपरकरणाच्च
भवति । स्वरविधौ व्यजनमविद्यमानवदिति परिहारो नोक्तः,
हृत्स्वरप्राप्तौ व्यजनमविद्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु तत्परत्वादध्यर्थमात्रस्य कथं ग्रहणम् ? अत
आह—उपदेशग्रहणादिति । न चैवं 'पचमानः' इत्यत्र 'अकः स-
वर्णे—' इति दीर्घापत्तिः, सुविधानसामर्थ्येन तस्या अनित्यत्वकल्पनाच्च

१ 'समावेशेऽपि प्रकृते' इति व. झ. पाठः । तत्र चान्तश्चेति सूत्रे युगप-
द्ग्रहणात्समावेशेऽपि अत्र युगपद्ग्रहणाभावात्समावेशो न स्यात्, अनुदात्तं पद-

मेकवर्णमिति परिभाषासत्त्वात्प्यत्र न समावेश इति भावः ॥

२ 'ननु चात्राप्यस्यसंभवः' इति झ. पाठः ॥

दोषः ॥ तत्परकरणादिति । उपदेशग्रहणस्य तत्राभावादिति भावः ॥
व्यवस्थापनादिति । स्वरानुदेश्यके विधावित्यर्थः ॥

(६३०४ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इतश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । इद्धिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः, पठतः ॥

(प्रदीपः) इतश्चेति । 'उदतः' इत्यादौ सावकाशं वचनं 'पचतः' इत्यादौ न प्रवर्तते, शप उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्संज्ञकादनुदात्तार्थम् ॥

(उद्घोतः) 'इतः' इति व्याचष्टे—इत्संज्ञकादिति । तद्वत् इत्यर्थः । न च 'अकारान्तादुपदिश्यमानात्' इत्यर्थे न दोषः, 'अनेकान्तत्वाद्' इत्यनेन तस्यैवार्थस्योक्तत्वात् । तावत् उपदिश्यमानत्वेन तस्य तेऽनवयवा इति तदर्थः ॥

(६३०५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इतश्चानेकान्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

(प्रदीपः) अनेकान्ता इति । यद्यपि 'तस्य लोपः' इत्यनेकान्तपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः । एकान्तपक्षेऽपि 'उदीचां माङः' इति कृतात्वस्य निर्देशात् । शापकाकार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते ॥

(उद्घोतः) एकान्तपक्षेऽपीति । माङो व्यतीहारे वृत्त्यभावात् कृतात्वस्य मेङ एव ग्रहणमिति वाच्यम् । आत्वं च ङकारे सत्यनेजन्तत्वात् प्राप्नोतीति शापकमित्यर्थः ॥

(अनेकान्तत्वे दोषभाष्यम्)

यद्यनेकान्ता अनुबन्धा अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः, जुहुत इति । 'अदुपदेशात्' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्त इति । यथा 'पचावः' इति कृतेऽपि दीर्घत्व उपदेशग्रहणाजिघातो भवति, एवं शब्दलोपेऽपि प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु 'अत्तः' इत्यादावदुपदेशोत्परत्वाभावात्कथं स्वरप्राप्तिः ? अत आह—यथेति ॥

(६३०६ दोषनिवारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

१ 'पदेशाभावात्कथं' इति घ. झ. पाठः ॥

२ सर्वेषूपलब्धेषु भाष्यपुस्तकेषु 'नैवादेशः' इत्येव दृश्यते । उद्घोतपुस्तकेषु एवमेव पाठः ॥

३ 'न लुक्भुविकरणेभ्यः' इति झ. पाठः ॥

अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ?

स्थान्यादेशाभावात् । नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) नैवात्रेति । आदेशस्यात्राभावरूपत्वाददुपदेशात्परं लसर्वधातुकं न भवति । न च स्थानिवद्भावोऽस्ति, अल्विधित्वात् । नापि प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वात् । पचाव इत्यत्र तु दीर्घोऽभूतोऽकारो विद्यत एवेति प्रवर्तते निधातः ॥

(उद्घोतः) नन्वादेशस्य लुगादेः सत्त्वात् 'नैवै वाऽऽदेशम्' इत्युक्तमत आह—आदेशस्यात्रेति । अभावस्यापि बुद्धिकृतपरत्वसंभवाच्चिन्त्यमिदम् ॥ वर्णाश्रयत्वादिति । प्रत्ययासाधारणरूपेणानाश्रयणादस्य प्रत्ययलक्षणत्वाभाव इति तत्त्वम् । एतेन वर्णप्राधान्ये एव तत्प्रवृत्तिः, अकारान्तादुपदेशादित्यर्थं च न तत्प्राधान्यमिति परास्तम् ॥ पचाव इत्यत्रेति । दीर्घस्यापि स्थानिवत्त्वासम्भवाच्चिन्त्यमिदम् ॥

(६३०७ शापकेन दोषनिवारकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा यद्यमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नै लुप्तविकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवतीति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

श्रमर्थमेतत्स्यात्—विन्दाते, खिन्दाते ॥

यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति, न हि इनम्विकरणो ङिदस्ति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति । आस्ते शेत् इत्येवमाद्यर्थात् ॥ विन्दात इति । विदीन्धिखिदिभ्यः प्रैति-षेधमनाश्रित्येदमुक्तम् ॥

(उद्घोतः) इत एवास्वरसाङ्गाध्ये पक्षान्तरमाह—अनुदात्तेति ॥ अनाश्रित्येति । एवं चेदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । एवं च तदपि शापकमेव, एतन्नित्यातिरिक्तस्यानुदात्तेतत्तर्ह्येऽभावादिति भावः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः, सुनुतः, लुनीतः, पुनीतः । ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(६३०८ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः, अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

४ प्रतिषेधमिति । अयं च प्रतिषेधः 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥

५ एतन्नित्यातिरिक्तस्य—विदीन्धिखिदिभ्योऽतिरिक्तस्य ॥

६ तद्ग्रहणे—रथादिग्रहणे ॥

अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ?
सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् । सर्वमुपदेशग्रहणेन
विशेषयिष्यामः—

उपदेशोऽनुदात्तेतः,
उपदेशे ङितः,
उपदेशोऽकारान्तादिति ॥

(प्रदीपः) विकरणेभ्य इति । 'सिद्धं तु पूर्वस्य
कार्यातिदेशात्' इत्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते ॥

(उद्घोतः) सिद्धं त्विति । गाङ्ग्यादिसूत्रे इदमुक्तम् । 'आतो
ङितः' इत्यादौ स्वकार्यस्याप्यतिदेशात्तदनपेक्षेति भावः ॥

(११४३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०८)

२६२४ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्
॥ ६ । १ । १८७ ॥

(आद्युदात्ताधिकरणम्)

(६३०९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिचं आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्षमम् ।

अनिट इति किमर्थम् ?

मा हि लाविषम् ॥

(प्रदीपः) अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः
पित् पक्ष उदात्तो भवति, पक्षे त्वनुदात्तः । तेन मा हि
कार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तम्, पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति ।
अन्यथा धातुखरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् ॥

मा हि लाविषमिति । पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तम्, पक्षे
मध्योदात्तं सिचः खरेण, न त्वन्तोदात्तम् ॥

(उद्घोतः) 'अनिटः' 'पितः' इत्यमयोः सामानाधिकरण्य-
भ्रमं निराकुर्वन् व्याचष्टे—अनिटः सिच इति । उदाहरणे माङ्-
प्रयोगोऽद्वयस्वरनिवृत्त्यर्थः । हिप्रयोगः 'हि च' इति निघातप्रतिषेधार्थः ॥

पक्षे आद्युदात्तमिति । धातुखरेणेत्यर्थः ॥ पक्षे त्विति ।
प्रकृतवार्तिकेनेति भावः ॥ सिचः खरेणेति । चित्त्वसामर्थ्यादित्
आगमानुदात्तत्वं बाधित्वोदात्तत्वादित्यर्थः ॥ न त्वन्तोदात्तमिति ।
प्रकृतवार्तिकप्रवृत्तेरिति भावः ॥

१ सिच इति । सिजन्तस्याद्युदात्तप्रकरणेऽनिटः सिचः परः पित् उदात्तो-
भवतीति उपसंख्यानं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः ॥

२ कार्षमिति । अनेन हि उपसंख्यानवार्तिकेन प्रकारोत्तरोऽकार उदात्तः ।
अस्य वार्तिकस्याभावे 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण ककाराकार-
उदात्तः प्रातः । अत्र 'मा हि कार्षमम्' । मा हि कार्षमम् इति छ. पाठः ॥

३ आद्युदात्तं तिङन्तम्—आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यनेन ॥

४ सिचः खरेणेति । सिचश्चित्त्वात् 'पितः' समकृतिकस्य चित् अन्तो-

(११४४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०९)

२६२५ खपादिर्हिसामच्यनिटि

॥ ६ । १ । १८८ ॥

(६३१० विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) खपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

खपादीनां वावचनस्यावकाशः—स्वपन्ति, श्व-
सन्ति ।

अभ्यस्तस्वस्यावकाशः—ददति, दधति ।

इहोभयं प्राप्नोति—जाग्रति ।

अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) आगणान्ताः खपादयः ॥ स्वपन्तीति ।

पक्षे आद्युदात्तं पदम्, पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥

(उद्घोतः) इदं विकल्पेन धातोराद्युदात्तविधायकम् । 'अभ्य-
स्तानामादिः' इति तु पुनरादिग्रहणाश्रित्यमाद्युदात्तविधायकमजादाव-
निटि लसार्वाधनुके परे ॥

(११४५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११०)

२६२७ अनुदात्ते च ॥ ६ । १ । १९० ॥

(६३११ 'अनुदात्ते' इत्यत्र बहुव्रीहिवोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो
लोपयणादेशार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः क-
र्तव्यः । अविद्यमानोदात्ते-अनुदात्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोरा-
द्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स दधात्, दधा-
त्यत्र ॥

(प्रदीपः) मा हि स दधादिति । शौक्लीयेऽनुदात्ते
गृह्यमाणे नित्यत्वावन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य पर-
स्याभावाद्याद्युदात्तं न स्यात् । बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति ॥

दात्तः स्यादित्यनेन मध्योदात्त इति भावः ॥

५ स्वपन्तीति । खपादिर्हिसामिष्यनेन खेयवाकार उदात्तः । यदा च
नैतत्तदा प्रत्ययस्वरेणान्तरन्तोदात्तः ॥

६ 'खपादिर्हिसामच्यनिटि' इति सूत्रे विकल्पानुवृत्तावपि अभ्य-
स्तानामादिरित्यत्र विकल्पानुवृत्तौ बीजमाह—अभ्यस्तानामिति ॥

७ शास्त्रीयेऽनुदात्ते—अनुदात्ते खरे ॥

दद्यात्यत्रेति । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) ननु 'इतश्च' इति लोपात्परत्वात्सरे बहुव्रीह्यङ्गीकारो निष्फलोऽत आह—शास्त्रीय इत्यादि ॥ बहिरङ्गत्वादिति । द्विप-
दाश्रयत्वादिति सावः । स्थानिवद्भावोऽप्यत्र प्राप्नोति, स्वरे निषेधस्तु
लोपरूपाजादेशविषय एव—इत्यपि बोध्यम् । तस्मात्तदुभयमनांश्रित्येदं
वार्तिकमिति बोध्यम् ॥

(११४६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १११)

२६२८ सर्वस्य सुपि ॥ ६ । १ । १९१ ॥

(प्रदीपः) सर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः ।
सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् यथा
स्यादिति । तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते ॥

(उद्घोतः) 'स्वाङ्गशिदामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तत्वस्य सिद्ध-
त्वादाह—सर्वशब्द इति । 'सर्वनिष्ठश्चरिष्व—'इत्यनेन ॥ तत्फलं
दर्शयति—सर्वस्येति । अनुदात्तादिप्रकृतिकमुबन्तादभिति तैर्दर्थः ।
'सुपि' इति तु अत्यन्तस्वाधिकतरवाच्यन्तसर्वतर इत्यादिव्यावृत्त्यर्थम्,
तेषां सुबुपत्तेः प्रागेव विधानात्—इति वृत्तौ, 'पुंयोगात्—'इति
सूत्रे भाष्ये च स्पष्टम् ॥

(६३१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वस्वरोऽनकचकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वस्वरोऽनकचकस्येति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत्—सर्वके ॥

(प्रदीपः) सर्वस्वरोऽनकचकस्येति । 'तन्मध्यपतित-
स्वद्वहणेन गृह्यते' इति साकचकस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

(११४७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११२)

२६२९ भीहीभृहुमदजनधनदरिद्रा-

जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति

॥ ६ । १ । १९२ ॥

(प्रदीपः) 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

(उद्घोतः) सूत्रे 'जागराम्' इति सौत्रो निर्देशः, जागर्ता-

त्यादिप्रयोगस्य कृतगुणस्यानुकरणं वा ॥ अनुदात्ते चेतीति ।
अत्राप्यभ्यस्तङ्गणमनुवर्तत इति भावः ॥

(भ्यादिप्रयोजनभाष्यम्)

भ्यादिग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—ददाति, दधाति ।

(प्रदीपः) भ्यादिग्रहणमिति । 'अनुदात्ते च' इत्यनेना-
द्युदात्तत्वं विधीयते, अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वमिति
विरोधाद्वक्ष्यस्य दर्शनवशात् भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः ॥

ददातीति । वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यत इति
भावः ॥

(उद्घोतः) विरोधादिति । विरोधात् युगपत्प्राप्त्यभावेनाव-
श्याश्रयणीये विषयविभागे लक्ष्यानुसारेण व्यवस्येति भावः ॥

वचनमन्तरेणेति । 'मन्दमतिभिः' इति शेषः ॥

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अभ्यस्तस्वरोऽत्र बाधको
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्वोक्तैर्नाभिप्रायेण चोदक आह—अभ्यस्त-
स्वर इति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अन्तत उभयं स्यात् ।

अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति,
सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः ।

कोऽवकाशः ?

मिमीते ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवाद्याह—अन्तत इति । विरोधा-
त्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः ॥ अथवा सर्वेषा-
मभ्यस्तानां पितो लसावंधातुकात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रति-
पादयितुमाह—अनवकाशा इति ॥ मिमीत इति ।
छित्वाँलसार्वधनुकानुदात्तत्वे कृते 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) पर्यायेणेति । एकविषये द्वयोः प्रवृत्त्युपपत्तौ
विषयभेदाश्रयणायोगात्—इत्यर्थः ॥ अथवा सर्वेषामिति । पितो-
ऽभावादस्याप्राप्तिर्मिमीते इत्यादौ 'अनुदात्ते च' इति विधिः सावकाश
इति तं परत्वाद्वाधित्वा इदमेव स्यादिति दोष इति भावः । 'पूर्वस्यो-
दात्तत्वं स्यात्' इत्यस्य पूर्वस्यैवोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

प्रवृत्तिरिति ददातीत्यादौ दोष इति भावः ॥

५ इदमुदाहरणं च. झ. पुस्तकयोरेव दृश्यते ॥

६ पूर्वोक्तेनेति । 'भ्यादिग्रहणं किमर्थम्' इति भाष्यस्य सूत्रे भ्यादि-
ग्रहणाभावेऽपि लक्ष्यदर्शनवशात् भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तं स्यादित्य-
त्रावादनं चोदक आहृत्यर्थः ॥

७ छित्वाँल इति । 'मिमीते' इत्यत्र धातोर्छित्वाँल तास्यनुदात्तेऽन्विद्धुप-
देशादिति सूत्रेण लसावंधातुकास्यानुदात्तत्वमित्यर्थः ॥

१ तदुभयम्—बहिरङ्गत्वं स्थानिवद्भावश्च ॥

२ तदर्थ इति । अनुदात्तादेरञ् (११२१४४) इति सूत्रस्यार्थः ॥

३ सर्वके इति । तन्मध्यपतितस्यापेन सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्तौ आद्युदात्तत्वं
स्यात्, तन्मा भूदित्येतदर्थं वार्तिकम् । तेन च सर्वक इत्यत्र चित्स्वरप्रवृत्तौ
वकाराकार उदात्त इति भावः ॥

४ ददातीति । सूत्रे भ्यादिग्रहणाभावे 'प्रत्ययात्पूर्वं पिति' इत्येव सूत्रं
स्यात्, तथा च पित्यस्याभावेऽनुदात्ते चेत्यस्य चारितार्थेन पिति प्रकृतेऽस्यैव

(प्रत्ययात्पदप्रयोजनभाष्यम्)

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?

प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्, आटः पूर्वस्य मा भूदिति । विभयानि ।

न चैवास्ति विशेषः—प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सति, आटो वा । अपि च पिङ्गकः पिङ्गहणेन ग्राहिष्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्, आट एव मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

पिङ्गकः पिङ्गहणेन ग्राहिष्यते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—स्वरविधौ सङ्घातः कार्यो भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) अथ प्रत्ययग्रहणमिति । भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पितृ संभवतीति प्रश्नः ॥

आटः पूर्वस्येति । 'आडुत्तमस्य पिच' इति पितृवमाट एव विधीयत इति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम् । आट चागमो न प्रत्ययः ॥

प्रत्ययाद्वेति । अत्र हि यः प्रत्ययात् पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः ॥ अपि चेति । पितृत्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्यादसहितो लोडुत्तमः पिङ्गवति । ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥

आट एवेति । लोडादेशात्पितः पूर्वं आट् भवति । प्रत्ययात् पूर्वो न भवति, आट्सहितस्य प्रत्ययत्वात् ॥

पिङ्गक इति । ततश्च स्वावयवेन पौर्वापर्याभावः ॥

एवं तर्हि । प्रत्ययग्रहणमन्तरेण सादृकात्पितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात् पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात्, संघातस्य मा भूदित्येवमर्थम् । संघातस्य च कार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः । यदि च स्वरविधौ संघातः कार्यो भवति ततस्तन्निवृत्त्यर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः ॥

चित्स्वरादिति । यतो लसार्वाधानुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं न त्वादेः, ततो विप्रतिषेध उपपद्यते । एकस्मिन् विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरेत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भ्यादिभ्य इति । भ्यादिसंवन्यपिति परतः स्ततः पितः पूर्वमुदात्तमित्यर्थ इति भावः ॥

१ 'प्रतिषेधेनेत्युक्तं' इति क. ट. च. झ. पाठः ॥

२ विभयानेति । सूत्रे प्रत्ययग्रहणभावे विभयावेत्यत्र वप्रत्ययस्य कित्त्वेऽपि 'आडुत्तमस्य पिच' इत्यनेन पितृत्वं विधीयते इति पिति परतः पूर्वस्याट उदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

३ एतज्ज्ञापकेति । स्वरविधौ संघातः कार्यो भवतीति ज्ञापनस्य 'तिङ्ग-तिङ्गः' इत्याद्यनुदात्तविधिवेवोपयोगः । अस्याभावे तिङ्गतिङ्ग इत्यनेन तिङ्गन्तस्य

आडुशिष्टस्य पितृत्वेऽनुक्तिसंभवग्रस्तोऽयं पक्ष इत्यत आह—पितृवमाट एवेति ॥

स एवाट इति । आटः प्रत्ययावयवत्वादिति भावः ॥ ननु 'विभयौ' इत्यादौ उदात्तत्वाभावाय प्रत्ययग्रहणं स्यात्, अतः—भाष्ये—अपि चेति ॥ नन्वाटः स्वत एव पितृत्वात्पिङ्गकत्वेन पिङ्गक-नमयुक्तमित्यतस्तद्भावमाह—पितृवमिति । एतद्विधेयस्यैवाट एतद्विधेयपितृत्वं प्रति अनुवाद्यत्वायोगादिति भावः ॥ ततश्चेति । एवञ्च पितः पूर्वस्य स्वरविधानेऽप्याटः पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥

ज्ञापकमुपपादयति—प्रत्ययग्रहणमन्तरेणेति ॥ ननु 'अनुदात्तं पदम्' इति परिभाषणात्कार्यं सङ्घातस्य कार्यित्वम्? अत आह—सङ्घातस्य चेति । एतज्ज्ञापकोपयोगश्चानुदात्तविधावेव । अन्यत्र सर्वत्र क्विदादिग्रहणस्य क्वचिदन्तग्रहणस्य सत्त्वात् 'अनुदात्तं पदम्' इति परिभाषणाच्च नोपयोग इति बोध्यम् ॥

(पूर्वग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ?

न 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (११।६६) इति पूर्वस्यैव भविष्यति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ति—इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

'उपोत्तमं रिति' (६।१।२१७) रिदन्तस्य । 'च-ङ्यन्यतरस्याम्' (२१८) चङन्तस्य ॥

यद्येतज्ज्ञाप्यते, 'चतुरः शसि' (१६७) इति शसन्तस्यापि प्राप्नोति ।

शसग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा हि तत्रैवायं ब्रूयात्—ऊडिदं पदाद्यणुपुनैद्युभ्यः—चतुर्भ्यश्च—इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वग्रहणमिति । 'प्रत्यये पिति' इति वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥

स्वरविधौ सप्तम्य इति । संघातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तदन्तस्य कार्यित्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । तदन्तपक्षे चायमर्थः स्यात्—भ्यादिविहितपिदन्तस्योदात्तत्वं भवतीति ॥

उपोत्तमं रिति । अत्र हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसङ्गः, रिप्रत्ययान्तस्य चोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते ॥

चतुर्भ्यश्चेति । अंसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या 'षट्त्रिच-

पर्यायेणानुदात्तो विधीयतेत्यर्थः ॥

३ 'पूर्वस्य भविष्यति' इति क. च. पाठः ॥

४ ननु ऊडिदंपदाद्यणुपुनैद्युभ्यश्चतुर्भ्यश्चेत्युच्यमाने जसि परतोऽपि उदात्तत्वं स्यादत आह—अंसर्वनामस्थानेति । ऊडिदमिति सूत्रे तदनुवर्तनाज्जसि परतो दोष इति भावः । चतुर्भ्य इत्यादौ दोषवारणायाह—षट्त्रिच-

तुभ्यो ह्लादिः' इति ह्लादेशोदात्तत्वविधानाच्छस एव भविष्यतीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यये इति । 'तस्मिन्-' इति परिभाषया पूर्वस्य सिद्धमित्यर्थः ॥

भ्यादिविहितेति । एवं च सर्वेषामन्वां पर्यायेणोदात्तत्वं स्यात्, प्रकस्य प्रत्ययाः पूर्वस्यैवेभ्यत इति तदर्थं पूर्वग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमिति भावः ॥

अत्र हीति । 'ब्राह्मणजातीयः' इत्यादौवेव स्यादिति भावः ॥

अत्र न्यासे शसन्त्यविभक्तेरुदात्तत्वाभावं दर्शयति—असर्वनाम-स्थानेति । चतुःशब्दस्य द्विवचनैकवचनयोरभावादिति भावः । 'षट्त्रि-' इत्यस्य तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वार्तिकमते 'चतुरःशसि' इत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयेण तदन्तेऽप्रवृत्तिः । भाष्यमते तूभयोरपि तदन्ते प्रवृत्तिरिति न दोषः ॥

(पिङ्गहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ पिङ्गहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—जाग्रति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, भवत्येवात्र पूर्वेण ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—दरिद्रति ।

आकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ।

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

स्थानिवद्भावाच्च व्यवधानमेव ।

प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—'स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति' इति ॥

(प्रदीपः) भवत्येवात्र पूर्वेणेति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन । ननु च स्वरभेदो भवति । अनेन पूर्वस्य ऋकारस्योदात्तत्वं भवति । ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' इति स्वरितप्रसङ्गः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन तदात्तत्वे पदमाद्युदात्तं भवति । एवं तर्हि नित्यत्वात् पूर्वं यणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः ॥ ननु स्वरभिन्नस्य प्रामुख्यं यणादेशोऽप्यनित्यः । एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावाच्च सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम् ॥

दरिद्रतीति । अत्रेकारस्योदात्तत्वं मा भूत्, आद्युदात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिङ्गहणमित्यर्थः ॥

लोपे कृत इति । 'श्राऽभ्यस्तयोरातः' इति परत्वालोपः ॥

(उद्ध्योतः) ननु च स्वरभेद इति । स्वरभिन्नस्य प्राप्तेर्यणोऽप्यनित्यत्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वर इति भावः ॥ नित्यत्वादिति । स्वरस्तु यणि कृते तस्य न प्राप्नोतीत्यनित्य इति भावः । 'स्वरभिन्नस्य—' इति नाश्रीयत इति तात्पर्यम् ॥ स्पष्टोदाहरणेति । 'दरिद्रति' इत्येतत् ॥

आद्युदात्तत्वमेवेति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन ॥

(११४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११३)

२६३२ अचः कर्तृयकि ॥ ६।१।१९५ ॥

(६३१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यकि रपर उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्तीर्यते स्वयमेव ॥

(६३१४ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेश इति वक्तव्यम् ॥

(६३१५ आनर्थक्यप्रकारे आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भावितप्यर्थ-त्वाज्जनिः कर्मकर्तृयनिवषयः । 'एकं द्वादशधा जहे' इत्यादौ चान्तर्भावितप्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः ॥

(उद्ध्योतः) जनेरकर्मकत्वात्कर्मकर्तृत्वमनुपपन्नमत आह—अन्तर्भावितेति । ततः सौकर्याय प्यर्थत्वात् कर्मकर्तृत्वं बोध्यम् ॥

(६३१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—'अजन्तानां कर्तृयकि', वाऽऽदिखदात्तो भवति । चीयते स्वयमेव—चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव—जायते स्वयमेव ।

ततः 'उपदेशे', उपदेशे चाजन्तानां कर्तृयकि वा आदिखदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव—स्तीर्यते स्वयमेव ॥

(उपदेशपदानुवर्तनबोधकभाष्यम्)

तत्तद्गुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्, न ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिष्ठोः' (६।१।१८६) इति ।

ननु चोक्तम्—उपदेशे जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति ।

१ इत्यादिष्वेति । रित्यलयात्पूर्वस्य बहुवचस्येति तात्पर्यम् ॥

२ ननु चतुर्थश्वेति न्यासे परमचतुरो परमचतुरोरित्यादौ दोषस्तदवस्थपेक्ष्यत आह—पदश्रीत्येति । वार्तिकमते तदन्ते उभयोरप्रवृत्तिः । भाष्यमते च प्रवृत्तिरिति च दोष इति भावः ॥

३ जायते स्वयमेवेति । एकत्रानेन सूत्रेणादिखदात्तः । अपरत्र चास्य वि कल्पपादप्रवृत्तौ यक्-उदात्तः ॥

४ 'उपदेशे जनादीनामिति' इति च. झ. पाठः । 'उपदेशवचने जन द्वीक्षां स्वरो न सिध्यतीति' इति क. ट. पाठः ॥

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न लिध्यतीति ।

कथं तर्हि ?

जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति ।

तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ति’ (६।४।३७) इति ॥

(प्रदीपः) न कर्तव्यमिति । योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् । तत्र ‘ये विभाषा’ इति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशे जनादीनामात्वविधानात्, इह च तास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशोऽजन्तस्य कर्तव्यक्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—न ह्यन्तरेणेति । अनुवर्तमानेन योगविभागासंभवादिति भावः ॥

‘न कर्तव्यम्’ इति समाधानाशयमाह—योगविभागमिति । ‘ये विभाषा’ इत्यत्रापि उपदेशग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । यद्यप्यनुवर्तमानेन वाक्यभेदः संभवति, तथापि प्रकारान्तरेणैव समाधानसंभवात्तत्तत्कम् ॥

उक्तशयमजानानः शङ्कते—ननु चेत्यादि ॥ समाधत्ते—नैवं विज्ञायत इत्यादि । उपदेशग्रहणानुवृत्तौ जनादीनां स्वरो न लिध्यतीति दोषपरं न ‘उपदेशे जनादीनाम्’ इति वार्तिकं व्याख्यायते, किन्तु जनादीनामात्वेऽप्युपदेश इति कर्तव्यमिति व्याख्यायत इत्यर्थः । आत्वविधादुपदेशग्रहणानुवृत्तौ ‘ये’ इति विषयसप्तमी आश्रयितव्या, परसप्तम्यामनन्वयापत्तेः—इत्याशयेनाह—तत्र ये इति । न चाङ्गाधिकारे कथं विषयसप्तमी, अङ्गत्वस्य विधानप्रतिषेधत्वात् । उपदेशग्रहणसामर्थ्येनाङ्गसंज्ञानिमित्तयादिविषय इत्यङ्गीकारात्त दोषः ॥ उपदेशोऽजन्तस्येति । यगुपदेशे इत्यर्थः ॥

(११४९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११४)

२६३३ थलि च सेटीडन्तो वा

॥ ६।१।१९६ ॥

(सेङ्गहणप्रयोजनभाष्यम्)

सेङ्गहणं किमर्थम्, न थलीडन्तो वेत्युच्येत ?

‘इडन्तो वा’ इत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत—पृथक् ।

१ अत्र इति । अत्र कर्तव्यमिति सूत्रादत्र इत्यनुवर्तते । तथा च—अजन्तभ्यो विहितो वर्यत्वे सेट् तदन्ते पदे इदं अन्त आदिश्चोदात्ता वा स्युरिति सूत्रार्थः । ताम्रहणप्राप्तये लिट्स्वरः । आदिर्णुलभ्यतरस्यामिति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने पुनर्लभ्ये कार्यविकल्पाय सदादेरपि कार्यं प्रापयति । अत्र—

नैतदस्ति प्रयोजनम्, अत्र इति वर्तते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यथाथेति ॥

(प्रदीपः) सेङ्गहणमिति । इङ्गहणादेव थल् सेट् प्रहीयत इति प्रश्नः ॥

पपकथेति । ‘थलि’ इत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादत्राप्यन्तोदात्तत्वम्, पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्यात्; लिट्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्ट्यते । इङ्गहणं तु यदेडागमः क्रियते—पेन्विथ—इति तदोदात्तत्वं स्यात्, यथा च लुलविद्येत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने ययिद्येत्यादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति, एवमिडभावेऽपि पपकथेत्यत्र स्यात् ॥

(उद्घोतः) नन्वादेरन्तस्येष्टश्च विकल्पेन स्वरविधानादिह भावे कथं प्रवृत्तिः स्यात्? अत आह—इङ्गहणं त्विति ॥ तदुपपादयति—यथेति ॥ पर्यायेणेति । ‘अनुदात्तं पदम्—’ इति परिभाषणादिति भावः । एतेन सन्नियोगशिष्टत्वाभावे दक्षितः । चतुर्थाभावेऽपि—अन्यतरस्याङ्गहणबोधितलित्स्वराभावेऽपि ॥ भाष्ये—अत्र इति वर्तते इति । अजन्तात्थलि सति इडादिः पर्यायेणोदात्त इत्यर्थः ॥

(११५० विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११५)

२६४१ संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न ‘ज्जित्यादिर्नित्यम्’ (६।१।१९७) इत्येव सिद्धम् ?

ज्जित्युच्यते, न चात्र ज्जितं पदयामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ।

न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ।

अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः ‘न लुमताङ्गस्य’ (१।१।६३) इति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) प्रत्ययलक्षणेनेति । चक्षेव—चक्षा, वघ्निकेव वघ्निका—इत्यादौ ‘संज्ञायाम्’ इति विहितस्य कनः ‘लुमनुष्ये’ इति लुन्विधानात् ॥

अङ्गाधिकार इति । ‘सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्त सप्तम्यः’ इति वचनात् ‘न लुमता तस्मिन्’ इति न्यासेऽपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) चक्षौसदृशे व्यक्तिविशेषे रुढेः संज्ञात्वम् । ननु तस्मिन्निति न्यासे उक्तस्य प्रतिषेधस्य ‘अङ्गाधिकारोक्तस्य’—इत्यनेन कथं निवृत्तिः ? अतस्तन्त्यासेऽपि तदप्रवृत्तिमाह—सौवर्य इति ॥

तरस्यामित्यनुवर्तनात्कार्यविकल्पोऽपि भवति, तेन च लिट्स्वरः सिद्धः ॥

२ सूत्रे ‘सेटि’ इति पदमात्रे सूत्रार्थमाह—अजन्तात्थलीति ॥

३ चक्षाशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वमुपपादयति—चक्ष्वाशब्द इति ॥

(६३१७ सूत्रप्रयोजनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापक-
मनुबन्धलक्षणे स्वरं प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं
क्रियते ।

किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अनुबन्धलक्षणे स्वरं प्रत्य-
यलक्षणं न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

गर्गाः, वत्साः, विदाः, उर्वीः । उष्ट्रीवा वाम-
रज्जुः । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं न भवति ।

इह च—अत्रेय इति 'तद्धितस्य' 'कितः' (६१।
१६४; १६५) इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) अनुबन्धलक्षण इति । अनुबन्धमात्रा-
श्रयस्वरविषयं ज्ञापकमित्यर्थः ॥

उष्ट्रीवेति । 'इवे' प्रतिकृतौ इति विहितस्य कनः
'जीविकार्थे चापण्ये' इति लुप् ॥

(उद्घोतः) अनुबन्धमात्रेति । न तु जिनस्वरविषयमेवे-
त्यर्थः ॥ तत्फलं भाष्ये दर्शितम्—इह चात्रय इत्यादिनेति ।
किञ्चिदन्तस्तान्त उदात्त इत्यर्थं मत्वेदम् । एतेन प्रत्ययनिमित्त-
कार्यस्य प्रत्ययलक्षणेनातिदेशेऽपि प्रत्ययस्थानिकस्य नातिदेशः,
'नखनिमित्तः' इत्यादावैसापत्तेः—इति परास्म ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते, पथिप्रियः—मथि-
प्रिय इति, 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' (१९९)
इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पथिप्रिय इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, अन्तोदात्तत्वं
चेष्यते ॥

(उद्घोतः) ननु पथिप्रिये 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वात्कथमा-
द्युदात्तत्वप्राप्तिरत आह—बहुव्रीहाविति । 'पथिमथोः' इति सूत्रेऽपि
तदन्तसप्तमीति भावः । 'वा प्रियस्य' इत्युक्तेः पथिशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥
अन्तोदात्तत्वं चेति । आद्युदात्तत्वाप्राप्तौ पथिशब्दस्य फिह्रस्वरे-
गान्तोदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति—स्वरं प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सर्पिरागच्छ—सप्तागच्छतेति 'आम-
न्त्रितस्य च' (१९८) इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

इह च—मा हि दाताम्, मा हि धाताम् 'आदिः
सिचोऽन्यतरस्याम्' (१८७) इत्येष स्वरौ न प्रा-
प्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरं
प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सर्वस्तोमः—सर्वपृष्ठः 'सर्वस्य सुपि'
(१९१) इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सर्वस्तोम इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या—' इत्याद्यु-
दात्तत्वं सर्वशब्दसेष्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अनुबन्धलक्षणे' इत्येव । कथं पथि-
प्रियः, मथिप्रियः ?

वक्तव्यमेवैतत्—*पथिमथोः सर्वनामस्थाने
लुकि* लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(प्रदीपः) अनुबन्धलक्षण इत्येवेति । एवं च किञ्च-
स्वरोऽपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति । सिचसर्वामन्त्रितस्वरौस्तु
भवन्ति । अत्रय इत्यत्र 'इतश्चानिजः' इति ढकः 'अत्रिभृगुकुत्स-
इति लुक् । सर्पिरागच्छेत्यत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुक् ।
मा हि दातामित्यत्र 'गातिस्थाद्यु—' इति सिचो लुक् ॥

(उद्घोतः) एवञ्चेति । 'अत्रयः' इत्यादावाद्युदात्तत्वं सिद्ध-
मिति भावः । एवञ्चेत्तद्वैयविरोधात् 'सौवर्यः सप्तम्यः' इत्यस्य यत्र

१ गर्गा इति । गर्गशब्दाद्यत्र यञञोश्चेति यञो बहुत्वे लुकि यदि प्रत्य-
यलक्षणं स्यात् जिनत्यादिरिति आद्युदात्तत्वं प्रचक्ष्येत ॥

२ अ. क. पुस्तकयोः 'उर्वीः' इत्युदाहरणं नास्ति ॥

३ अत्रय इति । अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिजः' इति ढकि अत्रिभृगुकुत्से-
त्यनेन बहुत्वे लुकि प्रत्ययलक्षणेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रत्ययलक्षणविषयात्र
भवति ॥

४ ननु 'कितः' इति सूत्रस्य कितस्तद्धितस्यान्त उदात्त इत्यर्थात् अत्रय
इत्यत्र तद्धितस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेऽपि कथं स्वरपञ्चतिरत आह—कितस्ति-
तान्तस्यान्तेति ॥

५ आद्युदात्तत्वमिति । पथिमथोः सर्वनामस्थान इति विहितमाद्युदा-
त्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

६ 'आमन्त्रितस्य च' इति अ. पाठः ॥

७ 'अस्तु तर्हि' इति ट. छ. च. झ. पाठः ॥

८ पथिमथोरिति । न लुमताऽङ्गस्येति सूत्रे वार्तिकमेतत् ॥

९ कितस्वरोऽपीति । अत्रय इत्यत्र ढकः कित्वात् 'कितः' इति अन्तो-
दात्तत्वं प्रत्ययलक्षणेन न भवतीत्यर्थः ॥

१० स्वरास्तिविति । आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यादयो येऽननुबन्धलक्षणाः
स्वरास्ते भवन्तीत्यर्थः । स्वरं प्रत्ययलक्षणं न भवतीति स्वीकारे सिचसर्वामन्त्रित-
स्वरा न भविष्यन्तीति भावः ॥

११ एतज्ज्ञापयतिरोधादिति । अस्मिन् सूत्रे चषेव—चषा—इत्यादौ जिनत्या-
दिर्नित्यमित्येव सिद्धे संज्ञायामुपमानमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्यानुबन्धलक्षणे स्वरं
प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थे संज्ञायामित्यस्य वा ज्ञापकता माष्ये उक्ता तद्व्याख्या
विरोधादित्यर्थः ॥

परसप्तमीतदन्तसप्तम्योः फलभेदस्तत्रैव प्रवृत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषा-
पेक्षत्वात्-इति नव्योक्तं परास्ताम् । सर्वस्तोमे 'सर्वस्य सुपि' इत्यस्या-
प्रवृत्त्यापत्तेः ॥

(११५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११६)

२६४२ निष्ठा च द्वयजनात् ॥६।१।२०५॥

(६३१८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो
वक्तव्यः । दत्ताभ्याम्, गुताभ्याम् ॥

(प्रदीपः) निष्ठायां यजीति । 'अनाकारान्ता या
निष्ठा' इत्याश्रित्य वार्तिकारम्भः ॥

(उद्घोतः) ननु 'अनाकारात्परा निष्ठा' इत्यर्थात् प्रतिषेधा-
पत्तिः 'अनात्' इति प्रतिषेधप्रतिषेधो व्यर्थ इत्यत आह—अना-
कारान्तेति ॥

(६३१९ उपसंख्यानानुपयोगवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गोऽत्र दीर्घः, अन्त-
रङ्गः स्वरः, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(भाष्येपसमाधानानावश्यकत्वबोधकभाष्यम्)

अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सि-
द्धम् ।

कथम् ?

नैवं विज्ञायते—न चेदकारान्ता निष्ठेति ।

कथं तर्हि ?

न चेदाकारात्परा निष्ठेति ॥

यद्येवं निर्देशश्चैवं नोपपद्यते, न ह्येषा आकारा-
त्परा पञ्चमी युक्ता । इह च प्राप्नोति—आप्तः, राद्ध
इति ॥

१ परास्मिति । भाष्यकृता हि संज्ञायामित्यस्य ज्ञापकत्वमुक्तं तत्
'स्मिति' इत्यस्य तदन्तसप्तमीत्वे न लुप्तता तस्मिन्निष्ठे न्यायेन निषेधाभावात्
प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्योपादादिति शङ्क्यम् । स्मिन्तीत्यत्र तदन्तसप्तमीपक्षे परसप्तमी-
पक्षे वा फले विशेषाभावान्नव्योक्तं परास्मिति भावः ॥

२ अप्रवृत्त्यापत्तेरिति । सर्वस्य सुपीत्यत्र सुबन्तस्य सर्वशब्दस्यादिरुदात्त
इत्यर्थे सुपि परतः सर्वशब्दस्यादिरुदात्त इत्यर्थे वा फले विशेषाभावेन सौवर्धः
सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तौ सुपि परतः सर्वशब्दस्यादिरुदात्त
इत्येवार्थे सर्वस्तोमशब्दे सुपरकत्वाभावात्तदुदात्तः स्यादिति भावः ॥

३ इत्याश्रित्येति । अनाकारान्ता या निष्ठा तदन्तस्यादिरुदात्त इति सप्त-
म्याश्रित्य निष्ठायां यजीति वार्तिकारम्भ इत्यर्थः । वस्तुत आकारात्परा या निष्ठा
तदन्तस्यादिरुदात्त इत्यर्थे नार्थ दोषः ॥

एवं तर्हि—न चेदवर्णात्परा निष्ठेति ।

भवेन्निर्देश उपपन्नः, इह तु प्राप्नोति—आप्तः,
राद्ध इति, इह च न प्राप्नोति—यतः, रत इति ॥

एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्—न
चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति ।

एवमपि—दत्तः—अत्र न प्राप्नोति, इह च प्रा-
प्नोति—आप्तः, राद्ध इति ॥

एवं तर्हि कार्यविशेषणमाकारग्रहणम्—न चे-
दाकारः कार्यो भवति ।

एवमपि—अद्याष्टः, कदाष्टः—अत्र न प्राप्नोति ।
तस्मात्सुष्ठूच्यते—*निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रति-
षेधः* न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्* इति ॥

(प्रदीपः) निर्देश इति । 'अनातः' इति भाव्यमित्यर्थः ॥

इह च प्राप्नोतीति । विधिः, प्रतिषेधाभावात् ॥

न चेदाकार इति । तेन 'आप्तः—राद्धः' इत्यादावाकार-
स्योदात्तत्वाभावः ॥

अद्याष्ट इति । एकादेशे कृते आकारः कार्योत्याहुदात्तत्वं
न प्राप्नोति । तस्मात्कार्यविशेषणपक्षेऽप्यवस्थाश्रित्य बहि-
रङ्गपरिभाषा—इत्याह—तस्मादिति ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादित्ये-
तत् सुष्ठूच्यते, अवस्थाश्रित्यव्यत्वादस्याः परिभाषायाः । ततश्च
'अद्याक्तः' इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् 'अनात्'
इति प्रतिषेधाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—'यद्येवं निर्देशश्चैवं' इति पाठः । निर्देश
एव च नोपपद्यत इत्यन्वयः ॥

प्रतिषेधाभावादिति । निष्ठाया आकारात्परत्वाभावादिति भावः ॥

अद्याक्त इति । अञ्जेरशब्देन सवर्णदीर्घः । 'अद्याष्टः' इति
पाठे 'अष्ट' व्याप्तौ इत्यस्य रूपम् । भाष्ये परिहारवार्तिकस्यैव समी-
चीनत्वमुच्यते, न तु चोषवार्तिकस्यापि—इत्याह—तस्मात्कार्योति ।
एवञ्च कार्यविशेषणम् 'अनात्' इति स्थितम् । 'अनाकारान्ता या
निष्ठा' इत्यर्थे 'आप्तः—राद्धः' इत्यादौ दोषादिति बोध्यम् ॥

४ अनादिति प्रतिषेधप्रतिषेधः—अनादिति यः प्रतिषेधस्तस्य प्रति-
षेधः—'निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः' स च व्यर्थ इत्यर्थः ॥

५ 'निर्देशश्चैवं' इति ट. पाठः, झ. पुस्तके निर्दिष्टः पाठः । निर्देशानु-
पपत्तौ कारणमाह—न ह्येषेति ॥

६ युक्तेति । आशब्दानुसंगित्ये टाङ्गसिद्ध्यामिनात्स्या इत्यस्याप्राप्तौ
'आत्' इति पञ्चमी न युज्यत इत्यर्थः ॥

७ आप्त इति । आप्त इत्यत्राकारात्परा निष्ठा नास्ति, पकारेण व्यवधाना-
दिति अत्र प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

८ 'भवतीति' इति क. च. झ. पाठः ॥

९ 'अद्याक्तः, कदाक्तः' इति व. पाठः ॥

(११५२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११७)

२६४४ आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) सकर्मकत्वाद्देशः कर्तर्यप्राप्तः को निपात्यते । न चाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्तरि को लभ्यते । पचिददात्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्तरि कप्रसङ्गात् । तस्माद्यस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्व्यकर्मणा संबन्धः सोऽकर्मकः, नान्यः ॥

(उद्ध्योतः) वृत्त्युक्तं प्रकारमाशङ्क्य दूषयति—न चेति ॥ द्व्यकर्मणेति । देशकालाद्यतिरिक्तकर्मणेत्यर्थः ॥ नान्य इति । अविवक्षितकर्मादिरित्यर्थः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याशयः । वस्तुतस्तु 'आशितः कर्तेत्युक्तो निर्देशः' इत्याद्यनुक्तेरविवक्षितकर्मणां तत्राग्रहणमित्यर्थे मानाभावः । अन्यथा तथैव शङ्क्येत । तस्मात्केवललक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवात्र निपातनाश्रयणमिति भाष्याशयः । एवञ्च 'आशित ओदनं देवदत्तः' इत्यपि भाष्यरीत्या साध्विति बोध्यम् ॥

(६३२० निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशित इति कर्तरि निपात्यते । आशितवान्-आशितः । उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते ॥

(वार्तिकैकदेशप्रत्याख्यानभाष्यम्)

आद्युदात्तत्वमनिपात्यम्, अधिकारात् सिद्धम् । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्, आङ्पूर्वस्य प्रयोगः । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति ।

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आङ्पूर्वस्येति । थाथादिस्वरपवाद् आद्युदात्तत्वं विधीयते ॥ न लक्षणेनेति । संहितैवार्पौरुषेयी, पदानि तु पौरुषेयाणीति भावः ॥

१ आशितः कर्तेति । कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्त इति सूत्रार्थः ॥
२ केवललक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवेति । कर्मणोऽविवक्षायामाशित इत्यत्र कर्तरि कप्रत्यये भवति-इति, कर्मणोऽविवक्षायां पचिददात्यादिभ्यस्तु न, तादृश-लक्ष्यस्यानिष्टत्वादित्याशयः ॥

३ 'आशित इति कः कर्तरि' इति ट. च. छ. झ. पाठः ॥

४ 'आशित इति कः कर्तरि' इति झ. पाठः ॥

५ रिक्ते विभाषेति । यदा रिक्तशब्द उपमानं संज्ञायां तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्य आद्युदात्तः प्राप्तः, यदा चोपमानमिन्नः संज्ञावाची तदा 'निष्ठा च द्व्यजनात्' नित्यं प्राप्तः ॥

६ वेणिवन्धानयोरिति । वेणुशब्दः 'स्थोणः' इत्यनुवर्तमाने 'जुष्टुरिभ्यो निष्ठा' इत्यनेन निष्प्रत्ययान्तत्वात्त्रिमास्युदात्तः । इन्धानशब्दो यदि चान-शब्दस्तदा चित्वाद्नोदात्तः । यदा श्रावजन्तस्तदा लसार्विधातुः कालुदात्तत्वे कृते

२३ पा० प०

(उद्ध्योतः) थाथादीति । आङोऽशितेन समासे समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः'-इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः, तं बाधित्वा 'गतिकारकोपपदात्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः, तं बाधित्वा थाथादिस्वरः प्राप्त इति भावः । यद्यप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाप्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तम्, तथापि न्याय्यत्वादिदमेवोक्तम् ॥

(११५३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११८)

२६४५ रिक्ते विभाषा ॥ ६।१।२०८ ॥

(११५४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११९)

२६५२ विभाषा वेणिवन्धानयोः

॥ ६ । १ । २१५ ॥

(विभाषानिर्धारकभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते, कथं चाप्राप्ते ?

यदि 'संज्ञायामुपमानम्' 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (६।१।२०४; २०५) इति वा नित्ये प्राप्ते आरम्भस्ततः प्राप्ते, अन्यथा त्वप्राप्ते ॥

वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः । वेणुरिच वेणुः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥

(प्रदीपः) वेणुरिक्तयोरिति । संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तत इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—वेणुरिक्तयोरिति दर्शनादिन्धानशब्दे संज्ञाविषये परत्वादिकल्प एवेत्येके । इन्धानस्य संज्ञाविषये प्रयोगाभाव एवेति कश्चित् ॥

(११५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२०)

२६५४ उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

उपोत्तमग्रहणं किमर्थम्, न 'रिति पूर्वम्' इत्येवोच्यते ?

उदात्तानिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः ॥

७ 'अन्यत्र वाऽप्राप्ते' इति छ. च. झ. पाठः ॥

८ अप्राप्ते इति । वेणुरिक्तयोः संज्ञातिरिक्तस्थले विभाषा, यत्र न संज्ञा तत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिरिति भावः ॥

९ उपोत्तममिति । रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यादिति सूत्रार्थः । यदा ह्यनीये-इत्युदाहरणम् ॥

१० इत्येवोच्यते इति । 'उपोत्तमं रिति' इति यथाऽवस्थिते सूत्रे सौवर्त्यः सप्तम्यस्तदन्तस्तस्य इति वचनेन रिदन्तत्वेत्यर्थो जायते, तदोपोत्तमग्रहणमावश्यकम् । 'रिति पूर्वम्' इति न्यासे तु पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् रिदन्तत्वेत्यर्थो न भवतीति 'रिति पूर्वम्' इति न्यासस्योपक्षेपः । रिप्रत्ययान्तो वर्णो शुद्धते न प्रत्ययः ॥

तत्रायमप्यर्थः—‘मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्’
(२१९) इत्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

एवं तर्हि—उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । ‘चङ्घन्य-
तरस्याम्’ (२१८) उपोत्तममित्येव ।

इह मा भूत्-मा हि स दधत् ॥

(प्रदीपः) न रितीति । र इदमेति अन्तो वर्णो रिच्छ-
ब्देनोच्यते । तस्मिन् पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपो-
त्तमग्रहणेनेत्यर्थः ॥ मा हि स दधदिति । घेटः ‘विभाषा
घेट्थ्योः’ इति च्लेश्वादेशः । तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपो-
त्तमं चङ्घन्तस्य नास्तीति चङ् एवोदात्तत्वं भवति । पूर्वग्रहणे
तु क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वसत्युपोत्तमग्रहणे पूर्वग्रहणे च सति रितः
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यात्, ‘करणीयम्’ इत्यादौ रिदन्तोपोत्तमस्ये-
ष्यते; अत आह—र इदिति ॥ अन्त्यो वर्ण इति । सैमीपेऽवयव-
त्वारेपेण समासः, अनुबन्धानेकान्तत्वे समुदायस्याप्येवमेव रिस्वोप-
पादनात् । तत्र व्याख्यानादन्यवर्णस्यैव ग्रहणमिति भावः । अन्त्य-
श्चानीयरादौ यकारः । पूर्वग्रहणाच्च ‘सौवर्चः सप्तम्यः’ इत्यस्या-
प्रवृत्तिः ॥ चङ इति । ‘चङ्घन्यतरस्याम्’ इत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणेति
भावः । वस्तुतः ‘एकान्ता अनुबन्धाः’ इति पक्षेऽन्तवर्णस्य रिच्छब्देन
ग्रहणे मानाभावादिद्वार्थमपि तत्—इति—इदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः ॥

(११५६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२१)

२६५७ अन्तोऽवत्याः ॥ ६ । १ । २२० ॥

(११५७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२२)

२६५८ ईवत्याः ॥ ६ । १ । २२१ ॥

(सूत्रद्वयप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न ‘वत्याः’ इत्येवोच्येत ?
‘वत्याः’ इतीयत्युच्यमाने राजवती-अत्रापि प्रस-
ज्येत ।

अथ ‘अवत्याः’ इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न
भवति ?

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चैपोऽवतीशब्दः ।

कस्तर्हि ?

अवतीशब्दः ।

यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः, एवं
वत्त्वस्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः ।

आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् ॥

१ इदानीं तनोपलब्धोद्ध्योतपुस्तकेषु ‘अन्त्यो वर्ण-इति’ इत्येव प्रतीकं
दृश्यते । उपलब्धप्रदीपपुस्तकेषु च ‘र इदमेति अन्तोवर्ण’ इत्येवोपलब्धते ॥

२ सैमीपे इति । न तु सामीप्यं पठ्यर्थ इति भावः ॥

३ इदमुभयं—अन्तोऽवत्याः—ईवत्या इत्येव ॥

(११५८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२३)

२६५९ चौ ॥ ६ । १ । २२२ ॥

(६३२१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चोरतद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) चुस्वरः ‘अतद्धिते’ इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्-दाधीचः, माधूच इति ॥

(प्रदीपः) चोरतद्धित इति । चौ यः खरो विधी-
यते स चोः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः ॥

(उद्ध्योतः) ननु चौ परतः पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते,
तेन ‘चोः’ इति निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—चौ य इति ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययस्वरोऽत्रेति । यत्रानुदात्तः प्रत्ययः
स चुस्वरस्यावकाशः—दधीचः, दधीचा—इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु सर्वत्र प्रत्ययस्वरप्राप्तावयमनवकाशोऽत
आह—यत्रानुदात्त इति । शब्दपरविप्रतिषेधाद्वाधकत्वमित्यर्थः ।
यद्यपि वेदे ‘अञ्जेऽछन्दसि—’ इत्यन्तोदात्तत्वम्, तथापि भाषायामवकाश
इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः । प्रत्ययस्वरस्यापवादः
‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ (३११४) इति । अनुदात्तौ
सुप्पितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरस्य चुस्वरः ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते, एवं प्रत्यय-
स्वरमपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) स्थानान्तर प्राप्त इति । अपवादस्थानं
प्राप्तो बलवानित्यर्थः ॥ तदेवापवादत्वं दर्शयति—प्रत्यय-
स्वरस्येति । प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्तिः
क्रियत इति प्रत्ययस्वरपवादश्चुस्वर इत्यर्थः । कृत्स्वरेण चाञ्ज-
तेरकार उदात्तः ॥

(उद्ध्योतः) किमिदं स्थानान्तरप्राप्तत्वं नाम, तत्राह—
अपवादस्थानमिति । प्रत्ययोत्तरमलोपोत्तरं प्राप्तेरिति भावः ॥ ननु
‘प्रत्ययस्वरपवादः’ इत्युपलक्ष्योदात्तनिवृत्तिस्वरबाधकत्वोपपादनम-
शुक्तमत आह—प्रत्ययस्वरस्यैवेति ॥ अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तये
आह—कृत्स्वरेणेति ॥ प्रत्ययस्वरमपीति—भाष्ये—बाध्य-
सामान्यन्विन्त्येति भावः । अञ्जत्युत्तरपदादि मुञ्जीतद्धिता एव
प्रत्ययाः, नान्ये इति बोध्यम् ॥

४ न वत्या इति । अवतीशब्दे ईवतीशब्दे च वतीशब्दस्य सत्त्वेन
‘वत्या अन्तः’ इत्येवं न्यासः किं न कृत इति प्रश्नः ॥

५ ‘वत्त्वस्याप्यसिद्धत्वात्’ इति छ. झ. पाठः ॥

६ चौ—इति । उदात्तारेऽवती परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

‘न गोश्वन्साववर्णः’ (६।१।१८२) इति प्रतिषेधात् ॥

(प्रदीपः) न गोश्वन्निति । अश्वतिर्धातुरेव तत्रोपात्तः, न तु ‘नाश्वः पूजायाम्’ इति प्रतिषिद्धनलोपः क्लिन्नन्तः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नात्रेति । चुस्वरविषये इत्यर्थः ॥

ननु ‘न गोश्वन्’ इत्यत्राकृतनलोपाश्रितेऽग्रहणात्कथं दधीचेत्यादौ तेन निषेधोऽत आह—अश्वतिर्धातुरेवेति । ‘प्रतीचो वाहून्’ इत्यादि तु छान्दसं बोध्यम् । ‘अश्वेऽश्वन्-’ इत्यनेन वा सिद्धम् । ‘अश्वे-अश्वन्-’ इति हि अस्यापवाद इति भाष्याशयः । एवञ्चास्य कमपि प्रति नापवादत्वमिति प्रत्ययस्वरपवादत्वाभावेन स एवास्य बाधको भविष्यतीति वचनं व्यर्थमिति तात्पर्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः ।

कस्य तर्हि ?

तृतीयादिस्वरस्य ॥

(प्रदीपः) तृतीयादिस्वरस्येति । ‘न गोश्वन्-’ इत्यत्र ‘सावेकाचः-’ इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते ॥

(उद्घोतः) आरम्भवाचाह—नैष इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति—दधीचः पश्येति ॥

(प्रदीपः) यत्र तर्हि । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव चुस्वर इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यत्र तर्हि । यत्र चेत्यर्थः । एवमस्य व्याख्यानं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत्र येन केनापि प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य निषेध इत्येवमर्थेऽपि निषेधाप्राप्तिरित्यर्थः ॥ तदेवाह—तत्रोदात्तेति । एवञ्च तत्र परत्वात्प्राप्तस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा प्रत्ययस्वरमपि बाधेतेति वचनमावश्यकमिति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् ।

यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः, वृक्षवान्-पृक्षवान्-अत्र न प्राप्नोति ।

मनुग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप्’ (१७६) इति ।

यदि तदनुवर्तते, वेतस्वान्-अत्रापि प्राप्नोति ।

मनुग्रहणमनुवर्तते, अत्रुत्तुश्चैषः ।

यदि तर्हि मनुपो ग्रहणे इमनुपो ग्रहणं न भवति, वेतस्वानिति वत्त्वं न प्राप्नोति ।

सामान्यग्रहणं वत्त्वे, इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् ।

यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति—दधीची-इति ।

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत ।

नैवं शक्यम् ।

इहापि प्रसज्येत—कुमारीति ॥

सति शिष्टः खल्वपि चुस्वरः ।

कथम् ?

‘चौ’ इत्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् ।

क चास्यैतद्रूपम् ?

यजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते नकारलोपे-ऽकारलोपे च ।

तस्मात्सुष्ठुच्यते—चोरतद्धित इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । ‘न गोश्वन्-’ इत्यत्र विभक्ति-ग्रहणमेवानुवर्तते, न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः । ततश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यम्, प्रत्यय-स्वरेण सिद्धत्वात् ॥

वृक्षवानिति । मनुपो विभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधाभावे ‘ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप्’ इति मनुप उदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

वेतस्वानिति ! कुमुदनडवेतसेभ्यो अत्रुत्प्रत्ययः । तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमान उदात्त-निवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अत्रुत्तुश्चैष इति । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मनुग्रहणेन अत्रुत्तुपो ग्रहणं न भवति । वत्त्वविधौ तु ‘मतोः’ इत्यप-कारानुबन्धकनिर्देशात् परिभाषानुपस्थानादयोरपि ग्रहणम् ॥

यत्र तर्हि । ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्येव चुस्वरस्ये-त्यर्थः ॥

कुमारीति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ईकारस्योदात्त-निवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्मात् ‘दधीची’ इत्यत्र स्थाना-न्तरप्राप्त एव चुस्वर इति ‘चोरतद्धिते’ इति वक्तव्यमेव ॥ सति शिष्ट इति । ‘दधि अच् अस् अ’ इति स्थिते ‘अन्त-रज्ञानपि विधीन् बहिरज्ञो छम्बाधते छङ्गिमित्तं च’-इति पूर्वं तद्धितः पश्चात् ‘अच्’ इत्यलोपः ॥

दात्तलोपः’ इत्येत्यर्थः ॥

१ तृतीयादिस्वरस्येति । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्यस्य ॥

२ ‘चुस्वर उदात्तस्वरं बाधते’ इति ख, घ, पाठः । ‘चुस्वरं बाधते’ इति ज, पाठः ॥

१ प्रतीचो वाहूनि । अश्वेऽश्वन्-सूत्रे सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति-रित्यतस्तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानेऽग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । तेन प्रतीच इत्यत्र विभक्तिरेवोदात्तेति भावः ॥

२ नैष इति । न गोश्वन्साववर्णेत्यर्थं निषेधो न ‘अनुदात्तस्य च अत्रो-

(प्रदीपः) श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया कान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहण-
मित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—किमर्थमिति । प्रतिपदोक्तत्वात् 'सन्म-
हत्—' इति समास एवास्य प्रवृत्तिः, न तु षष्ठीसमास इति भावः ॥
कर्मधारये इति । कर्मधारयसमासे कान्ते उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं
पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः ।

श्रेण्यादिसमास एव तत्प्रवृत्तौ बीजमाह—लक्षणप्रतिपदेति ।
अत्र तु 'सन्महत्—' इति समास इति भावः ॥

(११६७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ८)

२७०२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्य-
श्रीलहृदरूपा पारेवडवा तैतिल-
कद्रूः पण्यकम्बलो दासी-

भाराणां च ॥ ६।२।४२ ॥

(६३३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुरुवृज्योगार्हपते ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुरुवृज्योगार्हपते इति वक्तव्यम् ।
कुरुगार्हपतम्, वृजिगार्हपतम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्रीलहृदरूपापारे-
वडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति
वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-देवद्वितिः, देव-
नीतिः, वसुनीतिः, ओषधिश्वन्द्रमाः ॥

(प्रदीपः) दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति ।
दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं मत्वा वचनम्,
विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वाजिर्देशस्य स्यात् ॥

(उद्द्योतः) ननु बहुवचननिर्देशेन 'अर्थर्चाः' इतिवदार्था-
वगतौ किं वचनेनेत्यत आह—द्वन्द्वसमासेति ॥ ननु द्वन्द्वे
'तैतिलकद्रूः' 'पण्यकम्बलः' इति विभक्तिश्रवणं न स्यादत
आह—विभक्त्यलोप इति ॥

१ वचनमिति । दासीभारादिशब्दग्रहणार्थं दासीभारादीनामिति वक्त-
व्यमिति वचनमित्यर्थः ॥

२ इतिवदिति । अर्थर्चाः पुंसि चेति सूत्रे बहुवचननिर्देशेनार्थार्चार्थविर्गणे
गृह्यते तद्वदपि दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादासीभारादिर्गणे गृह्ये-
तेत्यर्थः ॥

३ नायं द्वन्द्व इति । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्रीलहृदरूपापारे-
वडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति वक्तव्यम् ।
किन्तु पृथक्पदानामीनानीत्यर्थः । पृथक्पदानामीनानीत्यर्थं सूत्रकृत्सम्प्रतिमाह—
तथा चेति ॥

४ आद्यौ—कुरुगार्हपत-रिक्तगुरु-इत्येतौ । अथ प्रथमाया अनुपपन्नत्वा-

(योगविभागेनोपसंख्यानार्थसाधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

योगविभागः करिष्यते—'कुरुगार्हपतरिक्तगुर्व-
सूतजरत्यश्रीलहृदरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः
पण्यकम्बलः' इति ।

ततः—दासीभाराणां च-इति । तत्र बहुवचन-
निर्देशात् 'दासीभारादीनां च-' इति विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । नैयं द्वन्द्वः, किं तर्हि ?
असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च 'तैतिलकद्रूः'
'पण्यकम्बलः' इति विभक्तिरुच्चारिता । तत्र दासीभारशब्दसह-
चरितेषु तद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः
संगृहीतो भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु द्वन्द्वे सति कथं विभागोऽत आह—नायं
द्वन्द्व इति । आद्यौ लुकाऽविभक्तिकौ निर्दिष्टौ, इतरे प्रथमैकवच-
नान्ताः, प्रथमा च षष्ठ्याः स्थाने इति भावः ॥ कथं बहुवचनादाधर्माव-
गतिस्तत्राह—तत्रेति ॥ एवं चेति । अन्यथा सोऽनर्थकः स्यादिति
भावः । अत्र भाष्ये योगविभागेन सर्वेषां भिन्नपदत्वं सूचितम् ॥

(६३३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् ।
यो हि पणितव्यः कम्बलः, पण्यकम्बल एवासौ
स्यात् ॥

अपर आह—पण्यकम्बल एव यथा स्यात् ।

कं मा भूत् ?

पण्यगवः, पण्यहस्ती ॥

(प्रदीपः) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । कृत्यप्रत्य-
यान्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञे सिद्धे नियमार्थं वचनम्—संज्ञाया-
मेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति, नान्यत्रेति । तत्र
नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्य-
कम्बल इति संज्ञेत्याहुः ॥

अपर आह—कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृति-
स्वरो यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति नियमः ॥

दाह—प्रथमा च षष्ठ्या इति ॥

५ सोऽनर्थकः—गणपाठे दासीभारादिगणपाठोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

६ 'कं मा भूत्' इत्यस्य स्थाने 'इह मा भूत्' इति च. पुस्तके एव पाठः ॥

७ स्वरे सिद्धे इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तौ चेति सूत्रेणैति भावः ॥

८ नियमस्वरूपं वार्तिककृन्मतेनाह—संज्ञायामेवेति । तेन यो हि पणि-
तव्यः कम्बलस्तत्र समावस्थेयत्तोदात्तत्वं भवति ॥

९ नियमस्वरूपं भाष्यकृन्मतेनाह—कम्बल एवेति । तेन संज्ञायां कुरु-
गार्हपतेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पणितव्ये कम्बले च तत्पुरुषे तुल्यार्थेति
भावः ॥

पण्यगव इति । पण्यो गौरिति विशेषणसमासः । 'गोर-
तद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्वादेवान्तो-
दात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम् ॥ पण्यहस्तीति ।
'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्येतत्तु गुणक्रियावाचिनोर्विशेषण-
विशेष्यभावस्यानियमात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्व-
निपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । 'अजात्या' इति तु
वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः ।
'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु यदा
नाश्रीयते तदा नियमार्थत्वमुच्यते । तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वा-
न्नियमानुपपत्तिः । नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति । न च 'लक्षणप्रति-
पदोक्तः' परिभाषया 'कृत्यतुल्याख्या' इति समासे एव पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । न चात्र तेन समासः, कम्बलस्य जातित्वात्-इति वाच्यम् ।
भाष्यादिप्रामाण्येनैतदंशे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च स्वरविधा-
यके 'कृत्यतुल्याख्या' इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्याख्ययोर्वियोगैर्पाठेनार्थ-
पदघटितपाठेन च तदंशे परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

अत्र त्विति । नियमसाध्यान्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरैर्गैव सिद्धि-
रित्यर्थः । 'पण्यगवयः' इति पाठ इत्यन्ये ॥ ननु 'अजात्या' इति
निषेधात्कथमत्र विशेषणसमासोऽत आह—कृत्येत्यादिः । यत्र
सामान्यलक्षणेन समासे पूर्वनिपातानियमप्राप्तिस्तत्र तन्नियमार्थमिदम्,
स च गुणक्रियावाचिन्यां समास एवेति अन्यत्रास्याप्रसक्तिरिति
कृत्यांशे न्यायसिद्धार्थकथनं 'अजात्या' इतीत्यर्थः । यदि तु क्वचित्
'भोज्य ओदनः' इत्यादौ समासो नेष्यते तर्हि स एव बाहुलका-
त्साध्य इति तेषामाशयः ॥ यदा नाश्रीयते इति । अनाश्रयण-
मेवोचितमिति प्रागुक्तम् ॥

(११६८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. ९)

२७०७ अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अहीन इति किमर्थम् ?

१ विध्यर्थत्वादिति । यदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे लक्षणपतिपदे-
क्तपरिभाषाऽऽश्रीयते तदा कृत्यतुल्याख्या अजात्येति विहितसमासे एव तत्पु-
रुषे तुल्यार्थेति सूत्रं प्रवर्तते, कुरुगर्हेति तु तदतिरिक्तसमास इति विध्यर्थ-
त्वमुपपद्यते ॥

२ पण्यगव इत्यादावेति । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रं प्रतिपदोक्त-
समासाभावात् प्रवर्तते, कुरुगर्हेत्यस्य तु मातिरेव नास्तीति न प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग
इति भावः ॥

३ वियोगपाठेनेति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे कृत्यतुल्यशब्दयोः पृथक्
व्यवहितपाठेन, तुल्यारुपशब्दस्थाने च तुल्यार्थशब्दग्रहणेनेति भावः ॥

४ ननु 'अजात्या' इत्येतत् जातिनिषेधार्थं किन्तु न्यायसिद्धार्थानुवाद
एवेति कैयटमतस्वीकारे भोज्य ओदन इत्यादावपि समासः स्यादत आह—
यदि तु क्वचिदिति । भोज्य ओदन इत्यादावतिप्रसङ्गादजात्येलेतज्जाति-
निषेधार्थमेवेत्याश्रयमाणे पण्यगव इत्यादौ बाहुलकात्समास इति भावः ॥

५ अहीने द्वितीयेति । अहीनवाचिनि समासे कान्ते परे द्वितीयान्तं
प्रकृत्येत्यर्थः । न हीन-अक्त-अहीनम् पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचि-

कान्तारातीतः, योजनातीतः ॥

(प्रदीपः) थाथादिस्वरापवादो योगः ॥ अहीन इति
किमर्थमिति । प्रत्याख्यानानय प्रश्नः ॥

कान्तारातीत इति । कान्तारं त्यक्त्वानित्यर्थे 'द्वितीया-
श्रिता-' इति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादि-
स्वरो भवति ॥

(उद्घोतः) 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यनेन सिद्धे सूत्रं व्यर्थमत
आह—थाथादीति ॥ हीनवाचीति । विभागवद्वाचीत्यर्थः ॥

(६३४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे इति वक्त-
व्यम् ।

इह मा भूत्—सुखं प्राप्तः—सुखप्राप्तः । दुःखं
प्राप्तः—दुःखप्राप्त इति ॥

(प्रदीपः) सुखप्राप्त इति । अत्रापि थाथादिस्वरः ।
अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वाखण्डशब्दो न
पठितव्यः, आखण्डशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावे थाथादि-
स्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

(अहीनपदाभावे उपसंख्यानबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्ह्य-
हीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि—कान्तारातीतः,
योजनातीत इति—'अनुपसर्गे' इत्येव सिद्धम् ॥

(११६९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. १०)

२७०९ गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनन्तर इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अभ्युद्धतम्, उपसमाहृतम् ॥

(प्रदीपः) अनन्तर इति किमर्थमिति । किं व्यवहित-
गतिनिवृत्त्यर्थम्, अथानन्तरस्यैवापूर्वपदस्यापि गतेस्थायादि-

त्वम् । कान्तारातीत इत्यत्र कान्तारं त्यक्त्वमिति समासस्य हीनवाचित्वमिति न
पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति कौमुदीकाराणामर्थः । उद्घोतकारास्तु अहीनवाचि-
त्तरपदे परे द्वितीयान्तं प्रकृत्येत्यर्थः । अहीनवाचिनीलस्याविभागवाचिनील्यर्थः ।
अविभागवाचीत्यत्र विभागवाचिशब्दप्रकृतिकसुबन्तेन नञः समासः, न तु
विभागशब्देन सह समासः । विभागवाचकत्वं च यथा कथञ्चित्, न तु प्राधा-
न्येनैवेत्याग्रहः । कष्टश्रित इति समासघटकश्रितशब्दार्थे कथमपि विभागस्य
न घटकता, कान्तारातीत इत्यत्र तु अतीतशब्दस्य विभागानुकूलव्यापाराश्रय-
वाचकतया विशेषणतया विभागस्याख्येव वाचकत्वमित्याहुः ॥

६ सिद्धे सूत्रमिति । एवं च तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रस्य थाथादिस्वरो-
ऽपवादः । तस्य चायमपवाद इति वाचकवाधनाथोऽयं योग इति भावः ॥

७ किं व्यवहितेति । अभ्युद्धतमित्यत्र 'उत्'शब्दस्य पूर्वपदत्वाभावेन
प्रकृतिस्वरस्यामातेरनन्तरग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदस्याप्युच्छब्दस्य मातिरिति प्रथम-
नियमस्यार्थः ॥

८ अथानन्तरस्यैवेति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदस्यापि गतेस्थायादि-
स्वराधनार्थमनन्तरस्यैव प्रकृतिस्वरविधानार्थमिति द्वितीयनियमस्यार्थः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।							
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निके २	आह्निके ३	आह्निके ४	आह्निके ५	आह्निके ६	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	१०३४	१०	१४	२७	१४	२४	३६	११५९
अव्याख्यातसूत्राणि	१४०३	२	१३	१७	४	३२	३०	१५०१
समुदितसूत्राणि	२४३७	१२	२७	४४	१८	५६	६६	२६६०
वार्तिकानि	५९४६	६३	४२	६५	८३	५७	६८	६३२४

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

(११६० विधिसूत्रम् ॥ ६।२।१ आ. १)

२६६१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्

॥ ६।२।१ ॥

(पूर्वपदप्रकृतिस्वराधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणैतत्सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः ॥

(सूत्रप्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

बहुव्रीहिस्वरं शास्ति

समासान्तविधेः सुकृत् ।

(भाष्यम्) सुकृत्-आचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति ॥

(प्रदीपः) समासान्तविधेरिति । समासान्तस्यो-दात्तविधानात्तद्वाधनार्थमिदमित्यर्थः ॥ सुकृदिति । शोभनं लक्षणं कृतवान्-इति 'सुकर्मपाप'- इति किप् ॥

(उद्घोतः) ननु समासान्तानां षजादीनां विधानस्यैतत्सूत्रा-रम्भे हेतुत्वं नोपपद्यतेऽत आह-समासान्तस्येति ॥ शोभन-मिति । अनेनास्य प्रत्याख्यानमशक्यमिति दर्शयति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥

(सूत्रप्रयोजनाभावबोधकं श्लोकवार्तिकम्)

नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु

(भाष्यम्) 'नञ्सुभ्याम्' (६।२।१७२) इत्येत-न्नियमार्थं भविष्यति । नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति, नान्यतः-इति ॥

(प्रदीपः) नञ्सुभ्यामिति । 'सिद्धे विधिरारम्भमाणो नियमाय भवति' इति न्यायात् ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवि-ष्यति, न पुनः परस्येति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तो-

दात्तत्वविधानाच्चियमेन तद्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) द्वयोरपीति । पर्यायेणेत्यर्थः ॥

(नियमसंपादकं श्लोकवार्तिकम्)

परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥

(भाष्यम्) 'शितेर्नित्याबह्वचू-' (१३८) इत्येत-न्नियमार्थं-भविष्यति शितेरेव, नान्यत इति ॥

(प्रदीपः) परस्येति । उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृति-स्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) परशब्दार्थमाह-उत्तरपदस्येति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते-नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थमिति ।

(नियमाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः

(भाष्यम्) 'उदराश्वेषुषु' 'क्षेपे' (१०७-१०८) इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत् एतदुच्यते ॥

(प्रदीपः) क्षेपे विधिरिति । 'अनुदरः' इत्यादौ पूर्व-पदान्तोदात्तत्वं 'क्षेपे' इति प्राप्तं तद्वाधनार्थं 'नञ्सुभ्याम्' इति स्यात्, न तु नियमार्थम् । विधिनियमसंभवे विधेर्बलवत्त्वात् । नञग्रहणमुपलक्षणम्, सोरपि क्षेपविषयत्वसंभवात् ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति । समासान्तोदात्त-त्वापवादभूतमित्यर्थः ॥ ननु क्षेपे नियमार्थत्वं किं न स्यादत आह-विधिनियमेति । क्षेपे नञो विधिः सम्भवतीति नियमो-ऽसिद्ध इति वार्तिकार्थः ॥ ननु सुग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीत्यत आह-सोरपीति । विपरीतलक्षणयेति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते-परस्य शिति शासनादिति ।

(नियमाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

परस्य नियमो भवेत् ।

(भाष्यम्) परस्यैव नियमः स्यात्-शितेर्नित्या-बह्वजेव, नान्यदिति ॥

(प्रदीपः) शितेर्नित्याबह्वजेवेति । शिति ललाटा-दिपुत्रपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्त्यते, न तु चित्रगुप्रकृति-स्वित्यर्थः । तदेवं सूत्रं कर्तव्यत्वेन स्थापितम् ॥

१ 'नञ्सुभ्यां नियमार्थमिति' च. छ. पाठः ॥

२ नियमसुपपादयति-नञ्सुभ्यामेवेति ॥

३ 'नान्यस्येति' इति च. छ. पाठः ॥

४ विपरीतनियममाक्षिपति-पूर्वपदेति ॥

५ 'नानापदस्वरप्राप्तौ' इति, 'नानास्वरपदप्राप्तौ' इति च. छ. पाठः ॥

६ शितेर्नित्येति । शितेः परं नित्याबह्वचू प्रकृत्येत्यर्थः । शितिपाद-शित्यं स-इत्युदाहरणम् ॥

७ नञ्सुभ्यामिति । बहुव्रीहादुत्तरपदमन्तोदात्तमित्यर्थः । अत्रीहि-सुभाष इत्युदाहरणम् ॥

८ उदरेति । एषुत्तरपदेऽपि बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यादि-त्यर्थः । वृकोदर-इत्युदाहरणम् ॥ क्षेप इति । उदराश्वेषुऽपि पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निष्ठायामित्यर्थः । षटोदर इत्युदाहरणम् ॥

९ 'अनुदरः सुदर इत्यादौ' इति क. च. छ. इति पाठः ॥

१० 'नञक्षेपे' इति ज. पाठः । 'न च क्षेपे' इति श. पाठः ॥

११ विपरीतलक्षणयेति । सुभाष इत्यत्र क्षेपविषयत्वं विपरीतलक्षणयेति तात्पर्यम् । नञ्सुभ्यामित्यस्य क्षेपविषयत्वमेव, न तदतिरिक्तत्वम्, तेनास्य नियमत्वं संभवति ॥

१२ ललाटादिषु-नित्यबह्वचू ॥

(उद्ध्योतः) शिति ललाटादिष्विति । आगन्तूनामन्ते निवेशेन तदुत्तरमेवैवकारौचित्यादिति भावः ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधते, 'चप्रियः-वाप्रियः' अत्रापि बाधेत ।

(प्रदीपः) चप्रिय इति । 'चादयोऽनुदात्ताः' इति च-वाशब्दावनुदात्तौ, तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण बाधितत्वादिति भावः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

अन्तश्च वा प्रिये सिद्धम्

(भाष्यम्) अन्तोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धम् ।

(समाधानजिज्ञासाभाष्यम्)

कुतः ?

(समाधानसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

संभवात्

(भाष्यम्) असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति, अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अस्ति च संभव इति । उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात् ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा—दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) सत्यपीति । सामान्यविशेषविषयत्वनिबन्धनत्वात् बाध्यबाधकभावस्य । ननु चासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव भविष्यति, न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । एवं तर्ह्युदाहरण-दिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता । इदं तूदाहरणं-समपादः-इति । समशब्दः सर्वानुदात्तः, पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयते ॥

(उद्ध्योतः) असंभवाभावे किमिवन्धनो बाध्यबाधकभावोऽत आह—सामान्यविशेषेति ॥ प्रत्ययस्वरेणेति । 'इगुपधक्षा-प्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययान्तत्वादिति भावः ॥ न च प्रत्ययस्वर-स्येति । तत्र नाप्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरान्तरमादिति भावः ॥ सर्वा-

नुदात्त इति । 'स्वरत्वसमसिमेत्यनुच्चानि' इति फिद्वस्यदिति भावः । भाष्यग्रामाण्याद्वृत्तादित्वेन प्रियशब्दोऽप्याद्युदात्त एवेति भाष्याशयमन्ये ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति ।

किं च प्रकृतम् ?

उदात्त इति वर्तते ॥

एवमपि कार्यप्रियः-हार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ।

अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृताद्विधेरिति । उदात्तत्वस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात् प्रकृतिभावद्वारेणानुज्ञायमानाच्च प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः ॥

स्वरितेऽपीति । नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता, वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन न गृह्यते । एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितोऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते । गौणमुख्यन्यायश्च लक्ष्यदर्शनवशा-न्नाश्रीयते । अत एवास्मिन् पक्षेऽसमाश्रयः पक्षान्तरमाह—अथ वेति ॥

(उद्ध्योतः) 'प्रकृताद्विधेः' इत्यत्र कथमन्योऽत आह—उदात्त-त्वस्येति । विधिः—इति भावे किः । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्यो य उदात्तः शास्त्रान्तरेण विहितः स प्रकृत्या—स्वभावेनावतिष्ठते, विकार-मनुदात्तं न प्रतिपद्यते इति सूत्रार्थ इति भावः । अनुदात्तस्तु 'अनुदात्तं पदम्'—इति परिभाषया तत्तद्विधेयकवाक्यतापन्नया भवतीति उदात्त-विधिबाधपूर्वकमेव तद्विधात्समासान्तोदात्तत्वापवादत्वमस्य बोध्यम् ॥

एवं तर्ह्युदात्तेति । उदात्तत्वानुदात्तत्वसमाहाररूपे स्वरित उदात्तस्यावयवत्वेन विद्यमानत्वानुदात्तशब्देन स्वरित उच्यते । धर्म-धर्मिणोरभेदोपचारादपि तेन गृह्यत इति भावः ॥

(पदकृत्ये श्लोकवार्तिकम्)

बहुव्रीहावृते सिद्धम्

(भाष्यम्) अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् । तत्पुरुषे कस्मान्न भवति ?

'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्विती-याकृत्याः' (६।२।२) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ।

१ 'वाप्रिये सिद्धः' इति च. छ. ट. पाठः ॥

२ न च प्रत्ययेति । प्रत्ययस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य च परस्परं सामान्यविशेषविषयत्वाभावात् ॥

३ 'उदात्तस्य' इति च. छ. ट. पाठः ॥

४ प्रकृति स्वरौ नेति । चप्रियो वाप्रिय इत्यत्र पूर्वपदे उदात्तस्याभावेन प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः ॥

५ 'बहुव्रीहिमृते सिद्धम्' इति अ. पाठः ॥

द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति ?
इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति ।
द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति ।

‘राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु’ (६।२।३४)
इति नियमार्थं भविष्यति ।

अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति ।

‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु’ (६।२।
३३) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीह्याविति । विनाऽपि बहुव्रीहिग्रहणेन
बहुव्रीहौ प्रकृता पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध इत्यर्थः ॥

द्विगौ तर्हीति । यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र
नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ऋते योगे सप्तम्या अभावेन ‘बहुव्रीहावृते’ इति
निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—विनाऽपीति । बहुव्रीह्याविति शब्द-
परमिति भावः ॥

द्विगुस्तत्पुरुष इति । अत एव तैत्तिरीयश्रौतार्थः ‘द्विगुश्च’ इति
चकारः । एवं च तत्पुरुषनियमेनैव सिद्धमिति भावः ॥

(इष्टनियमसम्भवबोधकं भाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—एवं नियमो भविष्यति—
एतेषामेव तत्पुरुषादिषु—इति, न पुनरेवं नियमः
स्यात्—एतेषां तत्पुरुषादिष्वेव—इति ॥

(इष्टनियमे श्लोकवार्तिकम्)

इष्टतश्चावधारणम् ।

(भाष्यम्) इष्टतश्चावधारणं भविष्यति ।

(प्रदीपः) इष्टतश्चेति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्निष्ठार्था
शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

(इष्टनियमाक्षेपभाष्यम्)

एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एतेषामिति । तत्पुरुषादीनामित्यर्थः ।
असति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति चित्रगुः—तुल्यध्वेतः—
पञ्चारत्निरित्यादौ । यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपद-
प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानि—इत्येवंरूपो नियमः कृतः, न तु
प्रकृतिस्वराण्येव—इति नियमः, ततश्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) तत्पुरुषादीनामित्यर्थ इति । तुल्यार्थादित-
त्पुरुषादीनामित्यर्थः । एवं च तत्पुरुषादिसंबन्धिनो बहुव्रीहिसंबन्धिनश्च
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तत्वेन पर्यायापत्तिरिति भाष्यार्थे
इति भावः ॥ विरोधाच्चेति । ‘अनुदात्तं पदम्—’ इति परिभाषणा-
दिति भावः ॥ ननु तत्पुरुषादिषु नियमे जायते कथं पर्यायोऽत
आह—यस्मादिति । भूतपूर्वादिष्वपि ‘विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु’
इति नियमार्थं भविष्यतीति भावः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च

पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) यदयं ‘द्वित्रिभ्यां पाङ्गन्मूर्धसु बहु-
व्रीहौ’ ‘दिष्टिवितस्त्वोश्च’ (६।२।१९७, ३१) इति
सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
पर्यायो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) द्विपादिति । द्वौ पादावस्य द्विपात्—इत्यादौ
समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ पर्यायेण सिद्धाविति ‘द्वित्रि-
भ्यां पाङ्गन्मूर्धसु बहुव्रीहौ’ इत्यन्तोदात्तविकल्पो न विधेयः,
विहितस्तु ज्ञापयति—बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति । तथा
‘दिष्टिवितस्त्वोश्च’ इति ज्ञापकम्—येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ
नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवति—इति
बहुव्रीहिग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोतः) दिष्टिवितस्त्वोश्चेति । यतयोरुत्तरपदयोर्वा पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं द्विगौ—इति तदर्थः ॥ तच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापक-
मित्याह—येषामिहेति । कार्यशब्दो यतस्तित्वात्स्वरितः ॥

(ज्ञापनसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् ।

(भाष्यम्) उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) उदात्ते ज्ञापकमिति । इहोदात्तग्रहणानु-
वृत्त्या द्वयोस्तदात्तयोः पर्यायो मा भूत्, ज्ञापकात् । कार्यप्रिय
इत्यादौ तूदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समावेशः—पर्यायः । ‘स्वरितेन समाविशेत्’
इत्येव वार्तिकोक्तिः । एवं च ‘बहुव्रीहौ’ इति कर्तव्यमेव । ‘स्वरि-
तेऽप्युदात्तोऽस्ति’ इत्येकदेश्युक्तिः । ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्यत्र
स्वरितग्रहणेन उदात्तग्रहणेन गौणाग्रहणस्य बोधनादिति बोध्यम् ॥

(ज्ञापकसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

स्वरितेन समाविशेत् ॥

(भाष्यम्) स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति ।
स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) स्वरितेऽपीति । एतत् पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

(संग्रहः)

बहुव्रीहिस्वरं शास्ति

समासान्तविधेः सुकृत् ।

नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु

परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥

१ बहुव्रीह्याविति । ‘बहुव्रीहावृते सिद्धम्’ इति वार्तिके बहुव्रीहि-
शब्दः शब्दपर इति भावः । तेनैव नियमप्रवृत्तौ बोध्या ॥

२ तत्समावेशार्थः—द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञासमावेशार्थ इत्यर्थः ॥

क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः
परस्य नियमो भवेत् ।
अन्तश्च वा प्रिये सिद्धं
संभवात्प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥
बहुव्रीहावृते सिद्ध-
मिष्टतश्चावधारणम् ।
द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च
पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥
उदात्ते ज्ञापकं त्वेत-
त्स्वरितेन समाविशेत् ॥

(११६१ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।१ आ. २)

२६६२ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयास-
म्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः

॥ ६।२।२ ॥

(६३२५ एकदेशिनः प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे
कर्मधारये प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्म-
धारये प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमं कारकम्-परम-
कारकम् । परमेण कारकेण-परमकारकेण । परमे
कारके-परमकारके इति ॥

(प्रदीपः) कर्मधारये प्रतिषेध इति । विशेषण-
समासो न प्रथमान्तानामेव भवति, अपि तु द्वितीयाद्यन्तानाम-
पीति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे इति । विभ-
क्तिनिमित्तप्रकृतिस्वरत्वे इत्यर्थः ॥

द्वितीयाद्यन्तानामपीति । 'परिनिष्ठितविभक्त्या समासः' इति
पञ्चस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥

१ 'द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासः' इति ट. च. छ. झ. पाठः ॥

२ चायमिति । अर्थ-परमकारकं-परमकारकेणेत्यादिः परिनिष्ठितवि-
भक्त्या कर्मधारयः ॥

३ नञ् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया-
सप्तमीतृतीयासमासः' इति भाष्यतत्पुरुषे तुल्यार्थे इति सूत्रे विभक्ति-
विषय एव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिः स्यादत आह—वार्तिक-
स्येति । वार्तिकानुरोधत एव भाष्ये द्वितीयाद्यन्तानामेति, न तु तदतिरिक्त-
विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण ॥

४ सप्तमवृत्तिर्नञेति । द्वितीयादिसमाससप्तमवृत्त्यादेन विधीयत

(६३२६ उपसंख्यानानर्थव्यवधानकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः

प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रति-
पदं यो द्वितीयासप्तमीतृतीयासमासस्तस्य ग्रहणम्,
लक्षणोक्तश्चायम् ॥

(प्रदीपः) लक्षणोक्त इति । विभक्तिविशेषमनुपादाय
सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) लक्षणिकत्वमुपपादयति—विभक्तिविशेषमिति ।
वार्तिकस्य विभक्तिस्वरविषयकतया प्रवृत्तेर्भाष्ये द्वितीयाद्यन्तानामेति,
न त्वेतावताऽन्यांशे प्रवृत्त्यविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ति-
रिति भ्रमः कार्यः । अत एव 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति सूत्रे—उप-
मानांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषा कैयटेनोक्ता—इति कश्चित् । परे तु—
भाष्यवार्तिकस्वारस्यादन्यांशे तदप्रवृत्तिमेवेच्छन्ति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अव्यये परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(६३२७ परिगणनोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्त-
व्यम् ।

नञ्-अब्राह्मणः, अवृषलः । नञ् ॥

कु-कुब्राह्मणः, कुवृषलः । कु ॥

निपात-निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसिः ।

क मा भूत् ?

स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः ।

(प्रदीपः) नञ्कुनिपातानामिति । निपातत्वादेव
सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अकरणिरित्यादौ कृत्स्नरादिबाध-
नार्थम्, तेन यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरौ बलीयान्
भवति । सहनिर्दिष्टस्य च नञ्स्वरौ बलीयान् भवतीति न
वक्तव्यं भवति ॥

(उद्ध्योतः) फलान्तरमप्याह—अकरणिरित्यादाविति ।
पुनर्विधानस्य बाधकर्त्तृत्वार्थत्वात् परमपि कृत्स्नं बाधित्वा अयमेव

इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिः सुकरा । उपमानादिसमाससप्तम-
वृत्त्यादेन न विधीयत इति न तत्र तत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्याशयः ॥

५ 'बाधनार्थं वा, तेन' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ सहनिर्दिष्टस्य चेति । अनुदात्तं पदमेकवर्णेनेति सूत्रे भाष्यकृता यदुक्तं
तत्र वक्तव्यं भवतीति भावः ॥

७ फलान्तरमिति । सूत्रे निपातग्रहणादेव सिद्धे नञ्ग्रहणस्य फलान्तर-
मित्यर्थः ॥

८ बाधकत्वाच्चनार्थत्वादिति । नञः पुनरुपादानेन परस्यापि बाधसिद्धि-
र्वाक्यान्तरकल्पनया भवतीति भावः ॥

स्वर इत्यर्थः ॥ सह निर्दिष्टस्य चेति । 'अव्ययी' इत्यादौ सति शिष्टमपि प्रत्ययस्वरं बाधित्वाऽयमेवेत्यर्थः ॥

(६३२८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

क्त्वात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः ॥

उभयं न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) क्त्वायां चेति । परिगणनं वा कर्तव्यम्, क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु भिन्नफलत्वादि-कैल्पोऽनुपपन्नः, परिगणने सति सामिक्त्यं स्वयंघौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः, क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु त्वान्तेतरपूर्वपदके तत्पुरुषे नञ्कुनिपातान्तिरिक्तपूर्वपदके च दासीभारादित्वात्पूर्वपद-प्रकृतिस्वर एवेष्ट इति भाष्याशयमन्ये ॥

(६३२९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निपातनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यम्, तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अवश्यमत्रेति । अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपा-तनाद्भवतीत्यर्थः ॥ तेनैवेति । अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—निपातनादिति । मयूरव्यंसकादि-पाठादित्यर्थः ॥ भाष्ये—ल्यबभावार्थं चेति । नञ्पूर्वके न ल्यप्—इत्यर्थे इदम् ॥

(११६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. ३)

२६७१ सट्शप्रतिरूपयोः सादृश्ये

॥ ६ । २ । ११ ॥

(६३३० सट्शपदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सट्शग्रहणमनर्थकं तृतीया-

समासवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सट्शग्रहणमनर्थकम् ।

१ विकल्पः—अव्यये नञ्कुनिपातानामित्येतद्वा वक्तव्यम्, क्त्वायां वा प्रतिषेध इत्यर्थं विकल्पः ॥

२ नञ्पूर्वक इति । 'समासेऽनञ्पूर्वे तयो ल्यप्' इति सूत्रे वार्तिककृता 'समासनिपातनाद्' इत्युक्तम् । भाष्यकृता च 'अवश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यम्, तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति' इत्युक्तम् । निपातनं च क्त्वात्वाकालकादीनां मयूरव्यंसकादिगणे पाठः, स चान्तोदात्तत्वेन स्वरसिद्धिः । नञ्पूर्वकेऽपि ल्यबादेशो न भवतीति भाष्याशयः ॥

३ सट्शेति । सट्शप्रतिरूपयोः शब्दयोः परतः पूर्वं प्रकृतेत्यर्थः ॥

किं कारणम् ?

तृतीयासमासवचनात् । सट्शशब्देन तृतीया-समास उच्यते, तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भव-तीत्येव सिद्धम् ॥

(पदसमर्थकभाष्यम्)

षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्, पितुः सट्शः—पितु-सट्श इति ॥

(६३३१ पदसमर्थनाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमास-वचनानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष्ठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमास-वचनमनर्थकं स्यात् ।

किं कारणम् ?

इहास्माभिस्त्रैशब्धं साध्यम्—पित्रा सट्शः, पितुः सट्शः, पितुसट्श इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरेण वृत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मांसमिति विगृ-ह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवं पितुः सट्श इति विगृह्य पितुसट्श इति भविष्यति ।

पित्रा सट्श इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अविरविकन्यायेनेति । 'अविरविकः' इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुस्वाभावोल्लोपाभावः । अने-नैतद्दर्शयति—अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितोऽनभिधानाच्च भवति, किं पुनः पित्रा सट्श इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) 'अविरविकः' इत्यत्र समासावयवसुपः कथमलु-गत आह—सुस्वाभावादिति । सङ्ख्याकर्मादिवाचित्वाभावेनेति भावः ॥ अविहित इति । 'पूर्वसट्शः' इत्यत्र सट्शग्रहणाभावे इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थम्—भोजनसट्शः, अध्ययनसट्श इति ।

यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्, इदं न वक्तव्यम् ।

४ सट्शशब्देनेति । सूत्रे सट्शग्रहणेन पूर्वसट्शेति समासो लक्षणप्रति-पदोक्तपरिभाषया गृह्यते, स च तृतीयासमास इति सट्शशब्देन तृतीयासमास-ग्रहणमिति भावः ॥

५ सट्शग्रहणाभाव इति । यदि तु भोजनेन कृतः सट्श इत्यर्थे पूर्व-सूत्रेण समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यनेन स्वरोऽपि सिद्ध इत्युच्यते तदा सट्श-ग्रहणं व्यर्थमेवेति पूर्वसट्शेति सूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । तदुत्तरोधेन 'इत्यत्रा-विहितस्तृतीयासमासः' इति प्रदीपे उक्तम् ॥

इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्, यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थम्-दास्याःसदृशः, वृषल्याःसदृश इति ॥

(प्रदीपः) भोजनसदृश इति । 'हेतौ' इति भोजनादिभ्यस्तृतीया । अत्र षष्ठ्यभावात् षष्ठीसमासाभावः ॥

दास्याःसदृश इति । 'षष्ठा आकोशे' इत्यलुक् । 'उदात्तयणो हृत्पूर्वात्' इति विभक्त्येवदात्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) अत्र षष्ठ्यभावादिति । तृतीयासमानार्थषष्ठ्यभावादिति भावः । एवं च भोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थे भोजनसदृश इत्यस्य साधुत्वार्थं समासविधौ सदृशग्रहणमावश्यकमिति तात्पर्यम् । 'अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः' इत्यादि 'वृषल्याः सदृशः' इत्यन्तं भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति 'पूर्वसदृश-' इति सूत्रे वैयाक्येन सूचितम् ॥ उदात्तयण इति । दासीवृषल्यावन्तोदात्तौ ॥

(११६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ४)

२६८९ इगन्तकालकपालभगालशरा-
वेषु द्विगौ ॥ ६ । २ । २९ ॥

(६३३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चारह्यः, दशारह्यः । पञ्चारह्यः, दशारह्यः । यणगुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येव स्वरौ न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यणगुणयोरिति । पदस्य स्वरविधानात् सुष्ठुत्पन्ने नित्यत्वाद्यणगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरौ न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ पञ्चारह्य इति । पञ्चारह्यः प्रमाणमेषामिति तद्धितार्थं द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रयो लुक् । जस्, 'जसि च' इति गुणः 'जसादिषु छन्दो वाचनम्' इति वचनाच्च भवति, तयोर्यणादेशः ॥

(उद्घोतः) नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्वरौ भविष्यतीत्यत आह—पदस्येति । 'अनुदात्तं पदम्—' इत्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः ॥ ननु गुणेन बाधात्कथं यणः ? अत आह—जसि चेतीति ॥

(६३३३ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

१ इगन्ते द्विगाविति । इगन्ते शब्दे कालादिषु च परतो द्विगुसमाप्ते पूर्वं प्रकृत्येकेन प्रकृतसूत्रेणैति भावः ॥

२ परिप्रत्युपापेति । एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि कोत्तरपदे-इत्यर्थः । परित्रिगते वृष्टौ देव इत्युदाहरणम् ॥ इत आरभ्य पञ्च सूत्राणि द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणीति शेखरे स्पष्टम् ॥

३ वनमिति । समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम्-इत्यर्थः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गौ यणगुणौ । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) न वेति । पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात् प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरौ भवन्तरङ्गः संपद्यते । यणगुणौ तु सुबपेक्षत्वात् बहिरङ्गत्वात् स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः ॥

(११६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ५)

२६९३ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रा-
वयवेषु ॥ ६ । २ । ३३ ॥

(६३३४ एकदेशिनो विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिप्रत्युपापेभ्यः 'वनं समासे' (६ । २ । १७८) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः-परित्रिगर्तम्, परिसौवीरम् ।

वनं समास इत्यस्यावकाशः-प्रवणे यष्टव्यम् ।

इहोभयं प्राप्नोति-परिवनम्, अपवनम् ।

'वनं समासे' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) परिप्रत्युपापेभ्य इति । सर्वनिर्देशोऽप्यपपरी एव गृह्यते, तयोरेव वर्जनविषयत्वसंभवाद्वनशब्दस्य 'च वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात् ॥

प्रवण इति-तत्पुरुषः । 'वनं समासे' इत्येतत् सूत्रं क्रमापेक्षया प्राथम्यात् बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः । अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययीभावे स्वरविधिः ॥

परिवनमिति । वनं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिवहिर-ञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः ॥

(उद्घोतः) सर्वनिर्देशोऽपीति । वनस्य नाहोरात्रावयवत्वम्, प्रत्युपापोश्च न वर्जनविषयत्वमित्यर्थः ॥

तत्पुरुष इति । प्रकृष्टं वनमिति विशेषणसमासः ॥ ननु 'वनं समासे' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादत्वाद्विप्रतिषेधोऽयुक्तोऽत आह-क्रमापेक्षया प्राथम्यादिति । अष्टाध्यायीपाठक्रमापेक्षेत्यर्थः । 'मत्वा' इत्यनेनैव विधिन्यायस्य शास्त्रेणानाश्रयणं सूचयति ॥ अस्य सूत्रस्याव्ययीभावविषय एवावकाशदाने बीजमाह-अनेन

तत्पुरुषे प्रवणे-इत्युदाहरणम् ॥

४ सर्वनिर्देशे-वार्तिके परिप्रत्युपापेभ्य इत्येवं सूत्रगृहीतानां सर्वेषां निर्देशः । विप्रतिषेधसंभावना तयोरेकयोः सूत्रयोरेकविषयत्व एव संभवति । सा चैकविषयताऽपपरिप्रत्युपापे वनस्येति भावः ॥

५ 'सूत्रक्रमापेक्षया' इति च. पाठः ॥

६ 'शास्त्रेऽनाश्रयणं' इति च. पाठः ॥

विविधः । बहुव्रीहितपुरुषयोः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ पञ्चम्येतीति ।
'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी ॥

(६३३५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं
तदपवादनित्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनित्यर्थम् ।

सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचन
एतत् प्रयोजनं—येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वा-
धनार्थम् ।

स यथैव तदपवादमव्ययस्वरं बाधते, एवमिम-
मपि बाधयति ॥

(प्रदीपः) स यथैवेति । बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषा-
भावात् सर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ बाधकः ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्त्याशयमाह—बाधेति ॥ भाष्ये—
अव्ययस्वरम्—अव्ययत्वप्रयुक्तं तत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरम् ॥

(११६५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ६)

२६९६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी

॥ ६ । २ । ३६ ॥

(६३३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि
पूर्वपदत्वात्संदेहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पदस्य
पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति—आपिशलपाणिनीयव्या-
ख्यौतमीयाः ।

एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि, तत्र न
ज्ञायते—कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति ॥

(प्रदीपः) अनेकस्यापीति । द्वयोर्द्वन्द्वेऽस्य चरितार्थ-
त्वात् बहूनां द्वन्द्वे संदेहादप्रतिपत्तिः, पर्यायो वा प्राप्नोति ॥

१ 'अव्ययत्वप्रयुक्तं पूर्वपद—' इति झ. पाठः ॥

२ अव्ययत्वप्रयुक्तम्—'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तस्युपमानाव्ययद्वितीया-
कृत्याः' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरम् ॥

३ आचार्योपसर्जनेति—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृते-
त्यर्थः । पाणिनीयरीढीया इत्युदाहरणम् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैक-
वचने । 'द्वन्द्वे' इत्येतद्विशेषणत्वादपेक्षितं ये बहुवचने तयोः स्थाने प्रथमैक-
वचने इत्यर्थः । आचार्योपसर्जनं—विशेषणं यस्य स आचार्योपसर्जनः । समा-
नाधिकरणभ्यामाचार्योपसर्जनान्तेवासिपदभ्यामाचार्यप्रकारकविशेष्यविशेष्यको-
परिस्थितिजनकानां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृतेति कलितम् । आचार्योपसर्जनान्ते-
वासिग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम्, भाष्य एतादृशानानेव द्वन्द्वस्योदाहरणत्वेन प्रद-
र्शयन्मूलकादृश्यादिसंमतस्याख्यानात् ॥

(उद्घोतः) ननु सन्देहो न दोषाय, 'न हि सन्देहाद-
लक्षणम्' इति न्यायात्—अत आह—द्वयोरिति । सन्दिग्धविषयकलक्ष-
णानुपप्लवेऽप्रतिपत्तिः, तदुपप्लवे तु पर्यायः ॥

(६३३७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—लोकेऽमीषां ब्राह्मणानां
पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते । एवमिहापि
यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लोकविज्ञानादिति । आद्यस्याव्यभिचारि-
पूर्वपदत्वम् । मध्यमस्य तु परापेक्षया पूर्वपदत्वम्, पूर्वापेक्षया
तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम् ॥ सर्वपूर्व इति । सर्वेषां
पूर्वं इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीं विधाय समासो विधेयः ॥

(उद्घोतः) तस्याग्रहणमिति । गौणमुख्यन्यायादिति
भावः । एवं च न्यायबलात्पूर्वशब्दस्य समासाभावयवे रुदिरिति
तात्पर्यम् ॥ 'सर्वपूर्वः' इत्यत्र 'न निर्धारणे' इति निषेधात् षष्ठी-
समासानुपपत्तिराह—सर्वेषां पूर्वं इति । सर्वेषां समुदायभावमाप-
न्नानां यः पूर्वोऽवयव इत्यर्थः ॥

(११६६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ७)

२६९९ महान् ब्रीह्यपराहृष्टीष्वास-

जाबालभारभारतहैलिहिलरौरव-

प्रवृद्धेषु ॥ ६ । २ । ३९ ॥

(प्रवृद्धशब्दाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वमुच्यते, न 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' (६।२।४६)
इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् ।

किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् ?

इह मा भूत्—महानिरष्टो दक्षिणा दीयते ॥

४ संदेह इति । पूर्वपदशब्दस्य यौगिकत्वे एकं पदं विहाय सर्वेषां पूर्व-
पदत्वसंभवात्संदेहः । पूर्वपदशब्दस्य समासस्थमावयवे रुदिरमाश्रित्य समा-
धानम् ॥

५ महान्ब्रीह्यपराहृष्टीष्विति । महच्छब्दः प्रकृत्या ब्रीह्यादिषु दश-
स्त्रित्यर्थः । अत्रापि 'द्वन्द्वे' इत्यस्य संबन्धान्द्वयोर्द्विहिरित्यादिर्द्वन्द्व एवेति केचित् ।
तत्र । यदि 'द्वन्द्वे' इत्यस्य प्रकृतसूत्रे संबन्धः स्यात्तदा 'न 'कर्मधारयेऽनिष्ठा'
इत्येव सिद्धम्' इति भाष्यविरोधः स्पष्ट एव ॥

६ श्रेण्यादिसमासे—श्रेण्यादयः कृतादिभिः (२।१।५९) इत्यनेन विहित-
समास इत्यर्थः ॥

७ 'किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत्' इति च, छ, पुस्त-
कयोर्न पश्यते । अ. क. ट. पुस्तकेष्वस्य पाठोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया कान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहण-
मित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—किमर्थमिति । प्रतिपदोक्तत्वात् 'सन्म-
हत्—'इति समास एवास्य प्रवृत्तिः, न तु षष्ठीसमास इति भावः ॥
कर्मधारये इति । कर्मधारयसमासे कान्ते उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं
पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः ।

श्रेण्यादिसमास एव तत्प्रवृत्तौ बीजमाह—लक्षणप्रतिपदेति ।
अत्र तु 'सन्महत्—'इति समास इति भावः ॥

(११६७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ८)

२७०२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्य-
श्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिल-
कद्रूः पण्यकम्बलो दासी-
भाराणां च ॥ ६।२।४२ ॥

(६३३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् ।
कुरुगार्हपतम्, वृजिगार्हपतम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारे-
वडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति
वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—देवहृतिः, देव-
नीतिः, वसुनीतिः, ओषधिश्चन्द्रमाः ॥

(प्रदीपः) दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति ।
दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं मत्वा वचनम्,
विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात् ॥

(उद्द्योतः) ननु बहुवचननिर्देशेन 'अर्धर्चाः' इतिवदाद्यर्था-
वगतौ किं वचनेनेत्यत आह—द्वन्द्वसमासेति ॥ ननु द्वन्द्वे
'तैतिलकद्रूः' 'पण्यकम्बलः' इति विभक्तिश्रवणं न स्यादत
आह—विभक्त्यलोप इति ॥

१ वचनमिति । दासीभारादिशब्दग्रहणार्थं दासीभारादीनामिति वक्त-
व्यमिति वचनमित्यर्थः ॥

२ इतिवदिति । अर्धर्चाः पुंसि चेति सूत्रे बहुवचननिर्देशेनार्धर्चादिर्गणो
गृह्यते तद्वदपि दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशाद्दासीभारादिर्गणो गृह्ये-
तेत्यर्थः ॥

३ नायं द्वन्द्व इति । कुरुगार्हपतश्च पण्यकम्बल इत्यन्तो द्वन्द्वो न,
किन्तु पृथक्पदानामीत्यर्थः । पृथक्पदानामीत्यर्थं सूत्रकृत्यस्मृतिमाह—
तथा चेति ॥

४ आद्यौ—कुरुगार्हपत-रिक्तगुरु-इत्येतौ । अत्र प्रथमाया अनुपपन्नः ना-

(योगविभागेनोपसंख्यानार्थसाधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

योगविभागः करिष्यते—'कुरुगार्हपतरिक्तगुर्व-
सूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः
पण्यकम्बलः' इति ।

ततः—दासीभाराणां च—इति । तत्र बहुवचन-
निर्देशात् 'दासीभारादीनां च—' इति विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । नायं द्वन्द्वः, किं तर्हि ?
असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च 'तैतिलकद्रूः'
'पण्यकम्बलः' इति विभक्तिरुच्चारिता । तत्र दासीभाराशब्दसह-
चरितेषु तद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः
संगृहीतो भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु द्वन्द्वे सति कथं विभागोऽत आह—नायं
द्वन्द्व इति । आद्यौ लुकाऽविभक्तिकौ निर्दिष्टौ, इतरे प्रथमैकवच-
नान्ताः, प्रथमा च षष्ठ्याः स्थाने इति भावः ॥ कथं बहुवचनादाद्यर्थाव-
गतिस्तत्राह—तत्रेति ॥ एवं चेति । अन्यथा सोऽनर्थकः स्यादिति
भावः । अत्र भाष्ये योगविभागेन सर्वेषां भिन्नपदत्वं सूचितम् ॥

(६३३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् ।
यो हि पणितव्यः कम्बलः, पण्यकम्बल एवासौ
स्यात् ॥

अपर आह—पण्यकम्बल एव यथा स्यात् ।

कं मा भूत् ?

पण्यगवः, पण्यहस्ती ॥

(प्रदीपः) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । कृत्यप्रत्य-
यान्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञे सिद्धे नियमार्थं वचनम्—संज्ञाया-
मेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति, नान्यत्रेति । तत्र
नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्य-
कम्बल इति संज्ञेत्याहुः ॥

अपर आह—इति । कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृति-
स्वरो यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति नियमः ॥

दाह—प्रथमा च षष्ठ्या इति ॥

५ सोऽनर्थकः—गणपाठे दासीभारादिगणपाठोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

६ 'कं मा भूत्' इत्यस्य स्थाने 'इह मा भूत्' इति च. पुस्तके एव पाठः ॥

७ स्वरे सिद्धे इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थं दृष्टीयेति सूत्रेणेति भावः ॥

८ नियमस्वरूपं वार्तिककृत्स्नमेनाह—संज्ञायामेवेति । तेन यो हि पणि-
तव्यः कम्बलस्तत्र समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥

९ नियमस्वरूपं भाष्यकृत्स्नमेनाह—कम्बल एवेति । तेन संज्ञायां कुरु-
गार्हपत्येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पणितव्ये कम्बले च तत्पुरुषे तुल्यार्थेति
भावः ॥

पण्यगव इति । पण्यो गौरिति विशेषणसमासः । 'गोर-तद्वितलुकि' इति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्त्वादेवान्तो-दात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम् ॥ पण्यहस्तीति । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्येतत्तु गुणक्रियावाचिनोर्विशेषण-विशेष्यभावस्यानियमात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्व-निपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । 'अजात्या' इति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु यदा नाश्रीयते तदा नियमार्थत्वमुच्यते । तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वा-न्नियमानुपपत्तिः । नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति । न च 'लक्षणप्रति-पदोक्त-परिभाषया 'कृत्यतुल्याख्या-' इति समासे एव पूर्वपदप्रकृति-स्वरः । न चात्र तेन समासः, कम्बलस्य जातित्वात्-इति वाच्यम् । भाष्यादिप्रामाण्येनैतदंशे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च स्वरविधा-यके 'कृत्यतुल्याख्या' इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्याख्ययोर्वियोगैपाठेनाथै-पदघटितपाठेन च तदंशे परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयत् ॥

अत्र त्विति । नियमसाध्यान्तोदात्तत्वस्य वित्त्वेणैव सिद्धि-रित्यर्थः । 'पण्यगवयः' इति पाठ इत्यन्ये ॥ ननु 'अजात्या' इति निषेधात्कथमत्र विशेषणसमासोऽत आह—कृत्येत्यादिः । यत्र सामान्यलक्षणेन समासे पूर्वनिपातानियमप्राप्तिस्तत्र तन्नियमार्थमिदम्, स च गुणक्रियावाचिभ्यां समास एवेति अन्यत्रास्याप्रसक्तिरिति कृत्यांशे न्यायसिद्धार्थकथनं 'अजात्या' इतीत्यर्थः । यदि तु क्वचित् 'भोज्य ओदनः' इत्यादौ समासो नेष्यते तर्हि स एव बाहुलका-त्साध्य इति तेषामाशयः ॥ यदा नाश्रीयते इति । अनाश्रयण-मेवोचितमिति प्रागुक्तम् ॥

(११६८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ९)

२७०७ अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अहीन इति किमर्थम् ?

१ विध्यर्थत्वादिति । यदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे लक्षणप्रतिपदो-क्तपरिभाषाऽऽश्रीयते तदा कृत्यतुल्याख्या अजात्येति विहितसमासे एव तत्पु-रुषे तुल्यार्थेति सूत्रं प्रवर्तेत, कुरुगर्हेति तु तदतिरिक्तसमास इति विध्यर्थ-त्वमुपपद्यते ॥

२ पण्यगव इत्यादाविति । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रं प्रतिपदोक्त-समासाभावान्न प्रवर्तते, कुरुगर्हेत्यस्य तु मासिरेव नास्तीति न प्रकृतिलक्षप्रसङ्ग इति भावः ॥

३ वियोगपाठेनेति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे कृत्यतुल्यशब्दयोः पृथक् व्यवहितपाठेन, तुल्यार्थशब्दस्थाने च तुल्यार्थशब्दग्रहणेति भावः ॥

४ ननु 'अजात्या' इत्येतत्तु जातिविषेधार्थं किन्तु न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति कैयटमतस्वीकारे भोज्य ओदन इत्यादावपि समासः स्यादत आह—यदि तु क्वचिदिति । भोज्य ओदन इत्यादावतिप्रसङ्गादजात्येतत्जाति-निषेधाश्रमेवेत्याश्रयमाणे पण्यगव इत्यादौ बाहुलकात्समास इति भावः ॥

५ अहीने द्वितीयेति । अहीनवाचिनि समासे कान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्येत्यर्थः । न हीन-वक्त-अहीनम् पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचि-

कान्तारातीतः, योजनातीतः ॥

(प्रदीपः) थाथादिस्वरापवादो योगः ॥ अहीन इति किमर्थमिति । प्रत्याख्यानाय प्रश्नः ॥

कान्तारातीत इति । कान्तारं ल्यक्त्वानित्यर्थे 'द्वितीया-श्रिता-' इति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादि-स्वरो भवति ॥

(उद्घोतः) 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः-' इत्यनेन सिद्धे सूत्रं व्यर्थमत आह—थाथादीति ॥ हीनवाचीति । विभागवद्वाचीत्यर्थः ॥

(६३४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे इति वक्त-व्यम् ।

इह मा भूत्—सुखं प्राप्तः—सुखप्राप्तः । दुःखं प्राप्तः—दुःखप्राप्त इति ॥

(प्रदीपः) सुखप्राप्त इति । अत्रापि थाथादिस्वरः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खड्गारूढशब्दो न पठितव्यः, आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादितत्स्वराभावे थाथादि-स्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

(अहीनपदाभावे उपसंख्यानबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्ह्य-हीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि—कान्तारातीतः, योजनातीत इति—'अनुपसर्गे' इत्येव सिद्धम् ॥

(११६९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १०)

२७०९ गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनन्तर इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अभ्युद्धतम्, उपसमाहृतम् ॥

(प्रदीपः) अनन्तर इति किमर्थमिति । किं व्यवहित-गतिनिवृत्त्यर्थम्, अथानन्तरस्यैवापूर्वपदस्यापि गतेस्थायादि-

त्वम् । कान्तारातीत इत्यत्र कान्तारं ल्यक्त्वमिति समासस्य हीनवाचित्वमिति न पूर्वपदप्रकृतिलक्ष इति कौमुदीकाराणामर्थः । उद्घोतकारास्तु अहीनवाचिन्नु-त्तरपदे परे द्वितीयान्तं प्रकृत्येत्यर्थः । अहीनवाचिनीत्यस्याविभागवाचिनीत्यर्थः । अविभागवाचीत्यत्र विभागवाचिशब्दप्रकृतिकसुबन्तेन नञः समासः, न तु विभागशब्देन सह समासः । विभागवाचकत्वं च यथा कथञ्चित्, न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । कष्टश्रित इति समासघटकश्रितशब्दार्थे कथमपि विभागस्य न घटकता, कान्तारातीत इत्यत्र तु अतीतशब्दस्य विभागानुकूलव्यापाराश्रय-वाचकतया विशेषणतया विभागस्यास्त्येव वाचकत्वमित्याहुः ॥

६ सिद्धे सूत्रमिति । एवं च तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रस्य थाथादिस्वरो-ऽपवादः । तस्य व्यापनपवाद इति वाचकवाधनार्थोऽयं योग इति भावः ॥

७ किं व्यवहितेति । अभ्युद्धतमित्यत्र 'उत्'शब्दस्य पूर्वपदस्याभावेन प्रकृतिलक्षस्याप्रतिरन्तरग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदस्याप्युच्छब्दस्य प्राप्तिरिति प्रथम-नियमस्यार्थः ॥

८ अथानन्तरस्यैवेति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वपदस्यापि गतेस्थायादि-स्वरवाधनार्थमनन्तरस्यैव प्रकृतिलक्षविधानार्थमिति द्वितीयनियमस्यार्थः ॥

स्वरबाधनार्थं प्रकृतिस्वरविधानार्थम्, अथ कृद्ग्रहणे गतिकारक-
पूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थम्—इत्यनेकार्थसंभवात्
प्रश्नः ॥

अभ्युद्धृतमिति । कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्त उद्धृतशब्दे
परतोऽभिज्ञशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम् ।
ननु च क्रियमाणेऽप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव, उद्धृतशब्दस्य
क्तान्तस्यानन्तर एव हि गतिर्भवतीति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्या-
द्धातोरनन्तरो गतिराश्रीयत इत्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) अपूर्वपदस्यापीति । ‘अभ्युद्धृतम्’ इत्यादौ उद्धृत-
शब्देनाऽभेः समासे तं प्रत्युदादेः पूर्वपदत्वाभावाद्विध्यर्थमिति
भावः । तदाह—प्रकृतिस्वरविधानार्थमिति ॥ सिद्धान्तपक्ष-
माह—अथ कृदिति ॥ आनन्तर्यं च अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्व्या-
क्षिप्तधातुनिरूपितं बोध्यम् । तदाह—धातोरनन्तर इति ॥

(६३४१ अनन्तरग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गतिरनन्तरग्रहणमनर्थकं गति-
र्गताविति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतिरनन्तरग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

‘गतिर्गतौ’ इति वचनात् । गतौ परतो गतेरनु-
दात्तत्वमुच्यते, तद्वाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तद्वाधकमिति । परत्वादिति भावः । तस्मा-
द्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) परत्वादिति । अस्यावकाशः—प्रकृतः—इति ।
‘गतिर्गतौ’ इत्यस्यासमासेऽभ्युद्धरतीत्यवकाशः । समासेऽभ्युद्धृतमि-
त्यत्र परत्वाभिप्राय इति भावः ॥ तस्माद्यवहितेति । धातोर्व्यव-
हितेत्यर्थः ॥

(६३४२ अनन्तरपदसत्त्वेऽपि दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मा-
दन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मा-
दन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति—‘अन्तः’ ‘थाथघञ्काजवि-
त्रकाणाम्’ (६।२।१४३; १४४) इति ॥

(प्रदीपः) तत्र यस्येति । ‘गतिर्गतौ’ इति निधाते कृते
अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति, तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सति शिष्ट-
त्वात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, तत्कथम् ? उच्यते—
उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु
गतिस्वरः, ततोऽभेः समासे कृते कक्ष्यान्तरप्राप्तस्थाथादिस्वरः

प्राप्नोति, कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात् । तथा
हि—समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादः
कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादथाथादिस्वर-
प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) तत्कथमिति । सति शिष्टत्वं कथमिति प्रश्नः ॥
कृद्ग्रहणपरिभाषयेति । यद्यप्यत्रे इयं ज्ञापनीयेति नाद्याप्येषा सिद्धा,
तथापि व्याकरणान्तरप्रसिद्धा, ‘पुंयोगात्—’ इति सूत्रमाध्योक्तलक्ष्या-
नुरोधेन च इयमपि लक्ष्यसंस्कारिकेति भावः । अत्रे तु सूत्रकृताऽपि
बोधिताश्रयणा—इत्येतावद्वोध्यत इति बोध्यम् ॥ कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वमुप-
पादयति—तथाहीति ॥

(६३४३ अनन्तरपदसत्त्वे दोषापोहवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिस्वरवचनाद्ध्यानन्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्याद्विन्तोदा-
त्तत्वं न भविष्यति ।

यदि हि स्यात्, प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं
स्यात् ?

(प्रदीपः) प्रकृतिस्वरवचनादिति । नाप्राप्ते थाथादि-
स्वरे गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्वाधकः ॥

(उद्द्योतः) उक्तमर्थमजानतः ‘प्रकृतिस्वरवचनात्’ इति वचन-
मित्याह—नाप्राप्ते इति ॥

(६३४४ प्रकृतिस्वरफलबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति
चेत् एकगत्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेक-
गत्यर्थम् । य एको गतिस्तदर्थमेतत् स्यात् । प्रकृ-
तम्, प्रहृतम् ॥

(प्रदीपः) य एको गतिरिति । एकस्मिन्नेव गतावस्य
वाधकत्वम् । अभ्युद्धृतादौ तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर
एव सति शिष्टत्वात् बलवत्त्वात् प्राप्नोति ॥

(अनन्तरग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

एवमर्थमेव तर्ह्यानन्तरग्रहणं कर्तव्यम्, अत्र यथा
स्यात् ।

क्रियमाणेऽपि वै अनन्तरग्रहणेऽत्र न सिध्यति ।
किं कारणम् ?

गतिरनन्तरं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते ।
यश्चात्र गतिरनन्तरः, नासौ पूर्वपदम् । यच्च पूर्व-
पदम्, नासावनन्तरः ॥

१ प्रदीपप्रदेशितप्रथमनियमासम्भवमाह वार्तिककारः—गतिरनन्तर इति ॥

२ ‘गतिरनन्तरं पूर्वपदं’ इति अ. छ. झ. पाठः ॥

३ ‘सामर्थ्याद्ध्यानन्तोदात्तत्वं’ इति अ. छ. झ. पाठः ॥

४ ‘गतिरनन्तरं पूर्वपदं’ अ. छ. झ. पाठः ॥

अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमेवेति । कक्षान्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः । यत्र ह्येक एव गतिस्तत्रानन्तरग्रहणेन न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः क्रियते ॥

क्रियमाणेऽपीति । 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र 'सुपा' इति निवृत्तं, सुबिलानुवर्तते एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्धयर्थम् । तत्र युगपत् सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् समासस्याऽप्रसङ्गात् क्रमेणासौ विधेयः, ततोऽभिधेयस्योद्धृतशब्देन समासे सति अभिधेय एव पूर्व पदं नोच्छेद इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यनन्तरग्रहणेऽपूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अपूर्वपदार्थं तर्हीति । श्रुत्या प्रकरणं दुर्वलं बाध्यते । तत्र योगविभागः क्रियते-गतिः, पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति । ततः-अनन्तरः, गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति ॥

(उद्घोषः) थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमिति । पुनर्विधान-द्वारेति भावः ॥ पुनःश्रुत्येति । वाक्यभेदेन पुनर्विधानात् 'अभ्युद्धृतम्' इत्यत्र कक्षान्तरप्राप्तः सतिशिष्टोऽपि थाथादिस्वरो बाध्यत इत्यर्थः ॥

नन्वभ्युदयुर्गपदेव चान्तेन समासेऽविशेषाद्द्वयोरपि पूर्वपद-त्वमस्त्विति शङ्कायां वास्तवमेव समाधानमाह-कुगतीति ॥ सुबन्तसमुदायस्येति । गतिसमुदायस्य गतिग्रहणेनाग्रहणादित्यपि बोध्यम् । एवं च 'सुबिलानुवर्तते' इत्यादेरुपयोगश्चिन्त्यः, तदननु-वृत्तेरेव तत्रत्यभाष्याल्लाभाच्च ॥

ननु पूर्वपदाधिकारे सति कथमपूर्वपदार्थत्वम् ? अत आह-श्रुत्येति ॥ ननु कथमपूर्वपदार्थत्वम्, प्रकृतमित्यादौ चारितार्थादत आह-तत्र योगेति ॥

(६३४५ अनन्तरपदस्यापूर्वपदार्थत्वे आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५॥)

॥ * ॥ अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारके-
ऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्र-सङ्गो भवति । आगतः, दूरादागतः । स यथैव गति-पूर्वपदस्य भवति, एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इदानीमितिप्रसङ्गमाह-अपूर्वपदार्थमिति चेदिति ॥ दूरादागत इति । अत्र कर्मणि को विधेयः । 'तृतीया कर्मणि' इत्यत इह कर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः कस्य ग्रहणम् । अत्र थाथादिस्वर इष्यते । गतिस्वरोऽनन्तरग्रहणा-प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) कर्तरि के ण्यदप्राप्तिं दर्शयति-तृतीयेति ।

उदाहरणे 'स्तोकात्मिक-' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । गतिस्वरः-आङ्स्वरः ॥

(६३४६ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यत्तत् 'अन्तः' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्ये-तद्गतेर्न प्रसङ्गव्यम् ।

किं कृतं भवति ?

कृत्स्वरापवादोऽयं भवति ।

तत्र गतिरन्तर इत्यस्यावकाशः-प्रकृतम्, प्रह-तम् ।

'अन्तः' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यस्यावका-शः-दूराद्गतः, दूरादागतः ।

इहोभयं प्राप्नोति-आगतः, दूरादागतः ।

'अन्तः' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । थाथादिसूत्रे कारकोपपद-ग्रहणमेवानुवर्तते न गतिग्रहणम्, अस्वरितत्वात् । ततश्च गति-स्वरः कृत्स्वरापवादो न थाथादिस्वरस्य, तत्र दूरादागते कृत्स्व-रापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्तते । अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्धृतादावेव स्वरं संपादयति ॥

प्रकृतमिति । अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतम्, अनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्धृतादिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः ॥

(उद्घोषः) न थाथादिस्वरस्येति । एवञ्च थाथादिस्वरेण न गतिस्वरः स्पर्धते इति भावः । तदाह-तत्रेति ॥ नन्वनन्तरग्रहण-सामर्थ्यादभ्युद्धृते कृत्स्वरबाधवदत्र थाथादिस्वरस्यापि बाधः स्यादत आह-अनन्तरग्रहणं त्विति । अयं भावः-अनन्तरशब्दोऽनन-न्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते । तत्रानन्तरो गतिरित्युक्तेऽननन्तरोऽपि गतिरेव प्रतीयते, सन्निधानात् । ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसम-वधाने एवापूर्वपदभूतस्यानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयति-इति ॥ तदाह-अभ्युद्धृतादावेवेति । न तु दूरादागतादावित्यर्थः ॥ अवकाशप्रदर्शनमात्रमिति । गतिस्वरस्त्वमादिरवकाश इत्येव विवक्षितोऽर्थः, विशेषस्तु विमर्शदशायां प्रतिपत्तुं शक्यत इत्याह-अभ्युद्धृतादिरिति ॥

(थाथादिसूत्रे गतिग्रहणानुवर्तने दोषभाष्यम्)

अवश्यं गतेस्तत् प्रसङ्गव्यम्, भेदः-प्रभेद इत्येव-मर्थम् ॥

१ 'अनन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनं' इति च. श. पाठः ॥

२ 'युगपत्समुदायस्य समासे' इति च. श. पाठः ॥

३ अत्र-दूरादागत इत्यत्र ॥

४ तत्र-थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतत् ॥

(प्रदीपः) अवश्यं गतेरिति । थाथादिसूत्रेऽवद्यानु-
वर्त्य गतिग्रहणम्, अन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्नरेण घञो
जित्वादातोरुदात्तत्वं स्यात्, अन्तोदात्तत्वं चेष्ट्यते ॥

(उद्द्योतः) अन्तोदात्तत्वं चेष्ट्यत इति । 'थाथादिस्वरे-
ण' इति शेषः ॥

(दोषापोहभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—अन्तः, थाथ-
घञजबित्रकाणाम् । ततः—क्तः, कान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुव-
र्तते, गतिग्रहणं निवृत्तम् ॥

अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति-
'सूपमानात् क्तः' 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' 'प्रवृ-
द्धादीनां च' (६।२।१४५, १४६, १४७) इति ।

ततो वक्ष्यामि—कारकात् । कारकाच्च कान्त-
मुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति—इति ।

ततः—इत्थं तयोरेवाशिषि, कारकादिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । थाथादिसूत्रात् कप्रहणमप-
नीय पृथक् कर्तव्यम् ॥ गतिग्रहणं निवृत्तमिति । ननु
'विशुष्कः' इत्यादौ कृत्स्नरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, 'शुष्क-
धृष्टौ' इत्याद्युदात्तत्वविधानात्; अन्तोदात्तत्वं चेष्ट्यते—इत्या-
शङ्क्य योगविभागान्तरमाह—कारकादिति । तत्र 'दूरागातः'
इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् 'कारकात्'
इत्ययं योगो 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधको विज्ञायते ॥

(उद्द्योतः) ननु पृथक् कप्रहणाभावप्रकथं योगविभागः स्यादत
आह—थाथादिसूत्रादिति ॥ ननु विशुष्क इति । अत्रा-
कर्मकत्वेन कर्तृकान्तत्वात् गतिस्वरो नास्ति ॥ 'कारकात्' इति
योगविभागे यथेष्टसिद्धिस्तथा दर्शयति—तत्रेति ॥ बाधक इति ।
'दूरागातः' इत्यादौ ॥

(अनन्तरग्रहणवैयर्थ्यबोधकभाष्यम्)

एवञ्च कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन ॥

कथमभ्युद्धतम् ?

उत् हरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टमभि-
विशिनष्टि । तत्र 'गतिरनन्तरः' इति च प्राप्नोति,
'गतिर्गतौ' (८।१।७०) इति च ।

गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः—प्रकृतम्, प्रहृतम् ।

गतिर्गतावित्यस्यावकाशः—अभ्युद्धरति, उप-
समाद्धाति ।

इहोभयं प्राप्नोति—अभ्युद्धतम्, उपसंहृतम्,
उपसमाहितम् ।

गतिर्गतावित्येतत् भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) एवञ्चेति । 'कारकात्' इति योगविभागे सति
अनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् । कथमिति चेत्, उच्यते—आगत
इत्यस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य 'स्तोकान्तिक—'
इति समासः, ततः कक्ष्यान्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति ।
ततः कृत्स्नरः, ततः कस्वर—इत्येवं कस्वरे सिद्धे 'कारकात्' इति
सूत्रं नियमार्थम् । तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तते, तेनाय-
मर्थः—कारकादेव परं गतिपूर्वपदं कान्तमन्तोदात्तमिति ।
तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वात् गतिनिघाते कृते उदात्तस्वरितानु-
वृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन
निवर्तते कृत्स्नरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

कथमिति । अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नो-
तीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यात्—इति मत्वा प्रश्नः ॥

उत् हरतिक्रियामिति । अयमर्थः—उच्छब्देन हरतेः
सम्बन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासः, तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपद-
त्वाद्भवति गतिस्वरः । पश्चादभिज्ञशब्दस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं
बाधित्वा निघातेन भाष्यम् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद
एव गतिस्वरो भविष्यति, नार्थोऽनन्तरग्रहणेन । अथवा—उत्
हरतिक्रियामित्यादिनाऽभेर्गतिस्वरं प्रतिपाद्यते ॥

(उद्द्योतः) 'एवं' शब्दार्थमाह—कारकादिति । इदमुप-
लक्षणम्, गतिग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽपि हृतं प्रति उदः पूर्वपदत्वाक्षया
गतिस्वरे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सिद्धेऽनन्तरग्रहणमनर्थकमेवेत्यपि
बोध्यम् ॥ कस्वरः—'थाथघञ्'—इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ गतिपूर्व-
पदमिति । 'गतिकारकोपपदात्' इत्यत एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया
पञ्चम्यन्तगतिग्रहणानुवृत्त्याऽयमर्थो लभ्यते ॥ ननु परत्वाभिघातेऽपि
पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरः स्यादत आह—
उदात्तस्वरितेति ॥

ननुक्त्यायेनाभ्युद्धृतस्य सिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अपूर्व-
पदत्वादिति । युगपत् द्वाभ्यां समास इत्यभिमानः ॥

क्रमेण समासप्रवृत्त्या स्वरसिद्धिरित्याह—अयमर्थ इति ॥
अभेर्गतिस्वरमिति । उद्धरणक्रियाविशेषणत्वात् । तेन गतिनिघात-
प्रवृत्त्युपपत्तिर्दर्शिता । अत्राद्यव्याख्यानमेव युक्तम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि—इति ।

(प्रदीपः) एवं तर्हि । परविप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यव-
हितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं क्रियते । यदि च कृद्ग्रहणपरि-
भाषा न स्यात् ततः कान्त उत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो

१ कृत्स्नरेणेति । प्रभेद इत्यत्र तत्पुरुषसमासे गतिकारकोपपदात्कृदित्य-
नेन प्रकृतिस्वरे जित्वादिर्विलिख्यमिति घातोर्दात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥

२ यदि थाथघञिति सूत्रे गतिग्रहणमनुवर्तते तदा गतिरनन्तर इत्येतत्
थाथादिस्वराभ्यपवादः स्यात् । तेन दूरागात इत्यत्र थाथादिस्वरं बाधित्वा

गतिस्वरः स्यादित्यत उपायमाह—एवं तर्हि ।

३ 'एवञ्च' शब्दार्थमाह इति ख. पाठः ॥

४ 'गतिग्रहणमनुवृत्तिपक्षेऽपि' इति झ. ख. पाठः ॥

व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन ? तत् कृतमेतौ परिभाषां ज्ञापयति । परिभाषाज्ञापनार्थमेव च पर-
प्रतिषेधो नापेक्ष्यते । ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं
ज्ञाप्यताम्, कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते ? उच्यते—पूर्वाचार्यैस्ताव-
देवा परिभाषा पठिता । इह त्वनन्तरग्रहणेन सैवाभ्यनु-
ज्ञायते ॥

(उद्ध्योतः) परविप्रतिषेधमनपेक्ष्येति । क्वचित्तु 'पूर्व-
प्रतिषेधमपेक्ष्य' इति पाठः । एवं चास्त्युद्धृतमित्यादौ 'गतिर्गतौ' इत्यतः
पूर्वविप्रतिषेधेन 'गतिरनन्तरः' इति प्रवृत्तेर्व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तर-
ग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतो यदाऽभिज्ञानः पादादौ तदा 'गतिर्गतौ' इ-
त्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति तत्र व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणमिति भाष्या-
शयः ॥ व्यवहितस्य नेति । उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावादिति
भावः ॥ सैवाभ्यनुज्ञायत इति । एकदेशानुमतिद्वारा कृत्स्ना परि-
भाषा ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

(परिभाषाफलबोधकभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत्, उदके विशीर्णं त
एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो
भवति ॥

(११७० विधिसूत्रम् ॥ ६।२।१ आ. ११)

२७१० तादौ च निति कृत्यतौ

॥ ६।२।५० ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ?

यथा तकारादिग्रहणं कृद्ग्रहणं विज्ञायेत—
तकारादौ निति कृतीति ।

अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य
विशेषणं स्यात् ?

उत्तरपदविशेषणम् ।

तत्र को दोषः ?

इहैव स्यात्—प्रतरिता, प्रतरितुम् ।

इह न स्यात्—प्रकर्ता, प्रकर्तुम् ।

(प्रश्नीपः) गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधा-
नास्तकारादिः कृदेव सम्भवति नान्य इति मत्वाऽऽह—कृद्ग्रहणं
किमर्थमिति ॥

१ 'प्रतप्ते' इति च. पाठः ॥

२ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्यस्यार्थः ।
स्वरप्रवृत्तिवेषायां सतिस्वभावोऽपि पूर्व तत्परत्वात् यन्निवृत्तिरेव सिद्धे
आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

३ कृद्ग्रहणमिति । तकारादेर्वित् प्रत्ययस्याकृतोऽभावात् गतिग्रहणेन

यथेति । 'निति' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त-
स्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कृद्ग्रहणे तु
श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'प्रवृत्तिका' इत्यादावकृद्ग्रहणं स्यादत
आह—गतेरिति । तिङां तु निस्त्वस्यैवाभावादिति भावः ॥ प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयेति । 'अतौ' इति पर्युदासेन नितः प्रत्ययस्यैव ग्रहणा-
दिति भावः ॥ अनिष्टमिति । नित्कृदन्ते तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थ-
रूपम् ॥

(६३४८ कृद्ग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम् । क्रिय-
माणेऽपि वै कृद्ग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम्—तका-
रादौ उत्तरपदे निति कृति—इति ।

अक्रियमाणेऽपि चेष्टम्—निघस्तकारादिस्तदन्त
उत्तरपद इति ।

यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते, अक्रियमाणे
चेष्टम् ।

अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः ॥

(प्रदीपः) तादौ निति । यथा 'उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात्' इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणे-
नोकारो विशेष्यते, न तु प्रत्ययः; तथेहापि तादिग्रहणेन निघि-
शेष्यते न तु तदन्तम् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वसति कृद्ग्रहणे प्राधान्यात्तदन्तविशेषणतैव युक्ता,
न तु प्रत्ययविशेषणता—इत्यत आह—यथा 'उतश्चेति । 'गुणः कृतात्म-
संस्कारः' इति न्यायादिति भावः ॥

(६३४९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) कृदुपदेशे तर्हि ताद्यर्थमिडर्थं कृद्ग्रहणं
कर्तव्यम् । कृदुपदेशे यस्तकारादिः—इत्येवं यथा
विज्ञायेत ।

किं प्रयोजनम् ?

इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति—प्रलपिता,
प्रलपितुम् ॥

(प्रदीपः) कृदुपदेशे वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थः । कृतामुप-
देशः—शास्त्रम्, तत्र यस्मादिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वेन वाशब्दोऽसङ्गतोऽत
आह—तर्ह्यर्थे इति ॥ उपदेशः शास्त्रमिति । करणव्युत्पत्त्येति
भावः । एवं च कृच्छब्देन कृच्छाख्यं लक्ष्यत इति तात्पर्यम् ॥

धातोराक्षेपेण तत्प्रकृतिकप्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च कृत्वा कृद्ग्रहणं कृत्वाऽपि
सिक्ताके यत्कृद्ग्रहणार्थमिति शेषः ॥

३ 'प्रलपिता, प्रलपितुम्' इति छ. झ. ट. पाठः ॥

४ प्रत्ययार्थं—प्रतीत्यर्थम् ॥

(११७१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १२)

२७१२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये

॥ ६ । २ । ५२ ॥

(६३५० अतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे
प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः ॥ * ॥(भाष्यम्) अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृति
स्वरभावः, प्राप्नोति । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः ॥(प्रदीपः) अनिगन्तेति । प्रतीच इत्यादावर्थवदनिगन्त-
ग्रहणमिति 'प्रत्यङ्' इत्यत्र यणादेशे कृतेऽनिगन्तत्वात् प्रकृति-
स्वरप्रसङ्गः ॥(उद्घोतः) ननु अनिगन्तग्रहणसामर्थ्यायणादेशेऽपि प्रति-
षेधः सिद्धोऽत आह—प्रतीच इत्यादाविति ॥ यणादेशे इति ।
अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ 'चुस्वरेणेति । कुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे
विधानेन सति शिष्टत्वात् 'ची' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वेनेत्यर्थः ॥

(अनिगन्तपदाक्षेपभाष्यम्)

अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

(६३५१ अनिगन्तपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तवचनं किमर्थमिति
चेदयणादिप्रार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) अयणादेशार्थमेतत् स्यात् । यदा
यणादेशो न ।

कदा च यणादेशो न ?

यदा शाकलम् ॥

(प्रदीपः) अनिगन्तवचनमिति । प्रतीच इत्यादिषु
चुस्वरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणं मन्यते ॥

(६३५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

समासे शाकलं न भवति-इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उक्तं वेति । 'अनिगन्त—' इत्येतदपेक्षया
विकल्पः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

यत्र तर्ह्यञ्चैतरकारो लुप्यते । प्रतीचः, प्रतीचा ।
चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति ।

अयमेवेष्ट्यते ।

वक्ष्यति ह्येतत्—चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति ॥
यत्तर्हि—न्यध्वोः प्रकृतिस्वरं शास्ति ।

एष हि यणादिप्रार्थमारम्भः ।

एतदप्ययणादिप्रार्थमेव, यदा यणादेशो न ।
कदा च यणादेशो न ?

यदा शाकलम् ।

उक्तं वा ।

किमुक्तम् ?

समासे शाकलं न भवतीति ॥

यत्र तर्ह्यञ्चैतरकारो लुप्यते—अधीचः, अधीचा ।

चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति ।

अयमेवेष्ट्यते ।

वक्ष्यति ह्येतत्—चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय
इति ॥

यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति ।

एष हि यणादिप्रार्थ्य आरम्भः ।

एतदप्ययणादिप्रार्थमेव ।

कथम् ?

अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते 'उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८।२।४) इत्येष
स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् ॥तस्मात्सुपूच्यते—अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणा-
देशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्ग इति ॥(प्रदीपः) यत्तर्हि न्यध्वोरिति । न्यध्वोरेव कृते
यणादेशे प्रकृतिस्वरः, नान्यस्य—इति नियम आश्रीयते ॥

यत्र यर्हीति । 'अधीचा' इत्यादावित्यर्थः ॥

यत्तर्हि नेरेवेति । निशब्दस्यैकात्वात् 'नीचा' इत्यादौ
चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति ॥एष हि यणादिप्रार्थ्य इति । ननु नेर्यणादेशे कृतेऽन-
ङ्कत्वात्कस्य स्वरः ? एवं मन्यते—यत्र यणं भविष्यते तस्मिन्
विषयेऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति । एवं
प्रत्यङ्गादिषु 'अनिगन्तः' इति प्रतिषेधो भविष्यति, पश्चाद्यणा-
देशः ॥एतदपीति । वचनसामर्थ्यादकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे
निशब्दस्वरो भवति, यणि कृते स्वरभाजोऽभावात् । प्रत्यङ्गादिषु
तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति ॥तस्मादिति । न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति । पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् ॥(उद्घोतः) अयमेवेष्ट्यत इत्यस्यायमेव चुस्वरस्य बाधक
इत्येते न त्वस्य चुस्वर इत्यर्थः ॥तत्र बीजमाह—वक्ष्यति ह्येतच्चोरनिगन्तेति । एवञ्च परत्वा-
त्प्राप्तस्यास्य निवृत्तयेऽनिगन्तग्रहणं चरितार्थमिति यणादेशेऽपि स्वरः
प्राप्नोत्येवेति भावः ॥ अथ शापकात्समाधातुमाह—यत्तर्हि न्यध्वो-
रिति । तद्व्याचष्टे—न्यध्वोरेवेति । यणि सति अनिगन्तत्वेन
पूर्वेणैव सिद्धावयमारम्भो नियमार्थ इति भावः ॥अधिशाब्दान्त्रेः को विशेषोऽत आह—निशब्दस्येति ॥ भवि-
ष्यत इति । प्राप्त्यते इत्यर्थः । 'भविष्यति' इति कश्चित्पाठः । ननु

नेः 'अनिगन्तः' इति प्रकृतिस्वरेण सिद्धावस्य यणादिप्रार्थत्वे प्रकृते किमायातमत आह—एवं प्रत्यङादिष्विति । अत्रापि तद्वत् यणं बाधित्वा प्राप्तः स्वरोऽनिगन्त इति प्रतिपिध्यते । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे पूर्वस्य निवाते उदात्तस्वरितयोनिस्वाभावाच्चतस्वरप्रवृत्तिरिति—इष्टसिद्धिरित्यर्थः । निग्रहणेनान्तरङ्गादपि पूर्वं स्वरप्रवृत्तिरिति सामान्येन ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ॥ नन्वयणादिप्रार्थत्वेऽपि तेनैव न्यायेन प्रत्यङादिषु स्वरसिद्धेरुक्तत्वात्को दोष इत्यतो वैषम्यमाह—वचनसामर्थ्यादिति ॥ अपूर्वविधित्वादिति । तत्तद्विहितस्य पूर्वपदत्वेनानादिष्टादचः पूर्वविधित्वाभावादिति भावः ॥

भाष्ये—तस्मात्सुष्ठुति—पूर्वपक्षः समीचीन एव । समाधिरु सुकरत्वाच्चोक्तो वार्तिककृत्येति भावः । स च 'नेन्द्रस्य—' इति निषेधेन स्वरसन्धेः पूर्वं पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यज्ञापनरूप इति बोध्यम् ॥

(६३५३ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ * ॥

(भाष्यम्) चुस्वरादनगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

चुस्वरस्यावकाशः—दधीचः पश्य, दधीचा, दधीचे ।

अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्यस्यावकाशः—पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अवाचा, अवाचे ।

अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(६३५४ विप्रतिषेधासंभवबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा

हि सर्वापवादः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति ।

कथं तर्हि सिध्यति ?

चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् ।

चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः ।

कथम् ?

प्रत्ययस्वरस्यापवादः—'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (३।१४) । अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत ॥

यदि तावत्संख्यातः साम्यम्, अयमपि चतुर्थः ।

समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः ।

अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः ।

कृत्स्वरस्यायम् ।

उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

सति शिष्टस्तर्हि चुस्वरः ।

कथम् ?

चावित्युच्यते, यत्रास्यैद्रूपं भवति ।

कचास्यैद्रूपम् ?

यजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते ।

तस्मात्सुष्ठुच्यते—न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति ॥

(प्रदीपः) यदि तावदिति । सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्तयति । लक्षणगणनायां द्वयोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः ॥

अव्ययस्वर इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इति प्रकृतिस्वरः । इह च गतिग्रहणमनुवर्तते ॥

सतिशिष्ट इति । ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः ॥

(उद्घोतः) नन्वनव्ययविषयेऽयं चरितार्थोऽत आह—इह च गतिग्रहणमिति । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्वरापवादत्वमस्य युज्यत इत्याशयः ॥ ततः सर्वापवाद एवेति । सति शिष्टतया सर्वबाधकत्वं वार्तिके विवक्षितम्, न तूत्सर्गापवादभावेनेति भावः ॥

भाष्ये—पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनीत्यस्यायमर्थः—पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य भावः—सत्ता यत्रास्तीति ॥

(६३५५ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विभक्तीपत्स्वरात्कृत्स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरात्—ईपत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।

विभक्तिस्वरस्यावकाशः—अक्षशौण्डः, स्त्रीशौण्डः ।

कृत्स्वरस्यावकाशः—इध्मप्रवश्चनः, पलाशशातनः ।

इहोभयं प्राप्नोति—पूर्वाह्ने स्फोटकः, अपराह्ने स्फोटकः ।

कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

ईपत्स्वरस्यावकाशः—ईपत्कडारः, ईपत्पिङ्गलः । कृत्स्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—ईपद्भेदः ।

कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ईपत्स्वरादिति । 'ईपदन्यतरस्याम्' इति विहितादित्यर्थः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् ॥

(६३५६ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वराद्धारिस्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।

चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, चोपनः ।
 हारिस्वरस्यावकाशः—याज्ञिकाश्वः, वैयाकरण-
 हस्ती ।
 इहोभयं प्राप्नोति—पितृगवः, मातृगवः ।
 हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥
 (विप्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)
 कृत्स्वराद्धारिस्वरो विप्रतिषेधेन ।
 कृत्स्वरस्यावकाशः—इधमश्चनः, पलाशशा-
 तनः ।

हारिस्वरस्य स एव ।
 इहोभयं प्राप्नोति—अक्षहृतः, वाडवहार्यः ।
 हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥
 (प्रदीपः) कृत्स्वरादिति । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः ॥
 अक्षहृत इति । अनुदाहरणमेतदित्याहुः । अत्र हि
 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन कृत्स्वरापवादथायादिस्वरापवादः पूर्व-
 पदकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति, तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते ॥

(उद्घोतः) 'अक्षहृतः' इत्यत्र तृतीयासमास इत्याशयेनाह—
 अनुदाहरणमेतदित्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु सप्तमीसमासे
 दोषाभावः, अक्षविषयहृतेऽशः सर्वथा देय इत्याचार इति—अत्रापि
 हारित्वसत्त्वादित्यन्ये ॥

(६१५७ कृत्स्वरविप्रतिषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥८॥)

॥ * ॥ न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः

कृत्स्वराबाधकत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य ।
 यदयं 'अहरणे' इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
 चार्यः—न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अनो भावकर्मवचनः'
 (६१२१५०) इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत् एतदुच्यते ॥

यद्येवं साधीयो ज्ञापकम् । कृत्स्वरस्यापवादः—
 'अनो भावकर्मवचनः' इति । बाधकं किलायं बाधते,
 किं पुनस्तत्र बाधिष्यते ?

(प्रदीपः) न कृत्स्वर इति । परोऽपीत्यर्थः ॥ अनो
 भावकर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । कर्मवाची
 हरणशब्दः, वाडवहरणमित्युदाहरणम् ॥

किं पुनस्तमिति । कृत्स्वरमित्यर्थः । तस्मात् 'अहरणे'

इति प्रतिषेधो येन केनचिच्छ्रुणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो
 बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बाधकत्वे बीजमाह—परोऽपीति । हारि-
 स्वरः—आद्युदात्तत्वम् ॥ कर्मवाची हरणशब्द इति । 'करण-
 वाची' इति तु कान्तिकोऽपपाठः, भावकर्मवाच्येन एव तत्प्रवृत्तेः ।
 अत एव कृत्स्वरस्य इधमश्चन इत्यवकाशो भाष्योक्तः सङ्गच्छते ।
 'कर्मणि च येन संस्पृशौ' इति बहुलग्रहणाद्वा कर्मणि ल्युट् । करणे
 त्वर्थासङ्गतिः । अश्वानां बीजनिषेकादुत्तरकालं यत् शरीरपुष्ट्यर्थं
 दीयते तद्धि हरणमुच्यते, हार्य इति च । वाडवः—बीजाश्वः ॥

'कृत्स्वरे हारिस्वरबाधकत्वं यत् परत्वात्प्राप्तं तदभावोऽहरण इति
 प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते' इत्युक्तेऽपर आह—नैतदस्ति ज्ञापकमिति ॥
 ज्ञापकत्वाभावमुपपादयति—(भाष्ये) अनो भावेति । यतः कृत्स्वरे
 प्राप्ते हरणोत्तरपदेऽपवादतया 'अनो भावः' इति प्राप्नोति ॥ तत्
 एतदिति । तत्प्राप्त्यनन्तरम् । एतत्—'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे'
 इत्युच्यते इत्यर्थः । एवं च तस्याबाधकत्वज्ञापनसंभवेऽपि कृत्स्वरस्या-
 बाधकत्वज्ञापनासंभव इति भावः ॥

समाधत्ते—यद्येवं साधीय इति ॥ परस्य 'अनो भावः'
 इत्यस्यैतदबाधकत्वे ज्ञापितेऽर्थादस्य तद्बाधकत्वं फलितमित्याशयेनाह—
 बाधकं बाधते किं पुनस्तमिति । अयं भावः—पूर्वविप्रतिषेधेन
 हि अस्य तद्बाधकत्वं वाच्यं । तत्र सामान्यत एव कृद्विषये प्राप्तस्य
 सर्वस्य परस्वरस्य पूर्वविप्रतिषेधेनायं स्वरो बाधक इति कल्प्यत इति ।
 तदाह—तस्मादिति ॥

(विप्रतिषेधबोधकभाष्यम्)

युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन ।

युक्तस्वरस्यावकाशः—गोबल्लवः, अश्वबल्लवः ।

कृत्स्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—गोसंख्यः, पशुसंख्यः, अश्व-
 संख्यः ।

युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) युक्तस्वरश्चेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।
 अत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः ॥

गोसंख्य इति । नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति, न
 कृत्स्वरः । एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । 'युक्ते च' इत्यनेन ।
 युक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तमिति तदर्थः । बल्लवादयः
 शब्दा गवादीनां पालके वर्तन्ते । युक्तशब्देन तत्पर उच्यते । गाः
 संघ इति गोसंख्यः । गोगणनतत्पर एवमुच्यते ॥ मूलप्राप्ति-
 मिति । विचारेण तु थाथादिस्वरात्—इति प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥

१ 'कृत्स्वराश्च हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन' इति ट. पाठः ।

'कृत्स्वराश्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन' इति क. पाठः । 'कृत्स्वराश्च*
 कृत्स्वराश्च हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन' इति छ. झ. पाठः ।

२ 'किं पुनस्तम्?' इति छ. झ. पाठः ।

३ 'करणवाची हरणशब्दः' इति ट. पाठः ॥

४ 'युक्तस्वरश्च* युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन' इति छ.
 झ. पाठः ॥

५ 'गोसंख्यः' 'संख्यः' इति कः । 'गोगणन' इति झ. पाठः ॥

(११७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १३)

२७४० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव

॥ ६ । २ । ८० ॥

(उद्घोतः) उपमानवाचिपूर्वपदं शब्दार्थकधातुप्रकृतिकणि-
न्यन्ते एवोत्तरपदे आद्युदात्तामिति तदर्थः ॥

(उपमानपदप्रयोजनभाष्यम्)

उपमानमिति किमर्थम् ?

शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रस-
कमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत ।

तत्र को दोषः ?

इह न स्यात्-पुष्पहारी, फलहारी ।

उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) उपमानमिति किमर्थमिति । योगविभा-
गकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः ॥
इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टा व्यवस्था न लभ्यते । लक्ष्यानु-
सारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह—शब्दार्थप्रकृतावे-
वेति ॥(उद्घोतः) ननुपमानविषयनियमलाभाय तदावश्यकमत
आह—योगविभागेति । 'गिनीलनेन' इति शेषः । यदि तस्यैव
नियमः स्यात् 'गिनि शब्दार्थप्रकृतावेव' इत्येकयोगमेव कुर्यादित्यर्थः ॥
विशेषो दुर्ज्ञेयोऽत आह—शिष्टेति । मन्दबुद्धस्तुग्रहार्थमुपमानग्रहण-
मित्युत्तराशयः ॥

(शब्दार्थपदप्रयोजनभाष्यम्)

अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम् ?

उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रस-
ज्येत-वृकवञ्ची, वृकप्रेक्षी ।

शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ शब्दार्थग्रहणमिति । प्रकृतिग्रहणा-
देव विशिष्टार्था प्रकृतिर्गृहीयत इति प्रश्नः ॥ इतरस्तु दुर्ज्ञानो
विशेष इति मत्वाऽऽह—उपमानमिति ॥ वृकं वञ्चतीति
'कर्तर्युपमाने' इति गिनिः । कृत्स्न एवात्र भवति ॥(उद्घोतः) प्रकृतिग्रहणादेवेति । प्रकृतिं विना गिनोऽसं-
भवेनानर्थकं तदिति तत्सामर्थ्याद्विशिष्टार्थप्रकृतिग्रहणमिति भावः ॥
कृत्स्न एवेति । कृत्स्नरे प्राप्त एव 'गिनि' इत्यारम्भादिति भावः ॥

(प्रकृतिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ?

शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—कोकिलाभिव्याहारी, गर्दभोच्चारी ।

(प्रदीपः) शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति । उप-

सर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दे वर्तते स इह गृह्यते ।
यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्योत्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः ॥(उद्घोतः) उपसर्गमन्तरेणेति । 'शब्दार्थे' इत्येव शब्दा-
र्थके गिन्यन्ते उत्तरपदे इत्यर्थे कृग्रहणपरिभाषया गर्दभोच्चारीत्यादा-
वपि स्यात् । प्रकृतिग्रहणे तु तत्सामर्थ्याद्विशेषलाभेन नात्र दोष
इति भावः ॥

(एवपदप्रयोजनभाष्यम्)

अथैवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिराश्रयमाणो-
ऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ।इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत-उप-
मानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति ।मैवं विज्ञायि-उपमानमेव शब्दार्थप्रकृतावेति ।
शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्त-
मिष्यते । साध्वध्यायी, विलम्बिताध्यायी ॥

(११७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १४)

२७४२ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे

॥ ६ । २ । ८२ ॥

(विप्रतिषेधबोधकभाष्यम्)

जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मात् 'अ-
न्त्यात्पूर्वं बह्वचः' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः-
कुटीजः, शमीजः ।अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः-उपसरजः,
मन्दुरजः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आमलकीजः, वलभीजः ।

अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(११७४ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १५)

२७५१ न भूताधिकसञ्जीवमद्रा-

श्मकज्जलम् ॥ ६ । २ । ९१ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसि उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायत वध्यध्वाय
दाशुषे ॥

१ 'वृकवञ्चीति । वृकं वञ्चतीति कर्तर्युपमाने' इति क. च. झ. पाठः ॥

२ 'जे दीर्घाद्बह्वचः* जे' इति छ. ड. झ. पाठः ॥

३ 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* आद्यु-

दात्तप्रकरणे—' इति छ. झ. च. पाठः ॥

४ 'गायते' इति च. झ. क. पाठः ॥

(प्रदीपः) दिवोदासायेति । 'दिवश्च दासे' इति अलुक् ॥

(११७५ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १६)

२७५२ अन्तः ॥ ६ । २ । १२ ॥

(११७६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १७)

२७५३ सर्वं गुणकार्त्तये ॥ ६।२।१३ ॥

(प्रदीपः) यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्तये भवति । यथा-सर्वशुक्लं इति, शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्यापनात् ॥

(उद्घोतः) गुणकार्त्तये व्युत्पादयति—यत्रेति । सर्वशुक्ले 'पूर्वकालैक-' इत्यादिमा समासः ॥

(सर्वपदप्रयोजनभाष्यम्)

सर्वग्रहणं किमर्थम् ?

'गुणकार्त्तये' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत-परमशुक्लः, परमकृष्ण इति ।

सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) परमशुक्लं इति । आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्य पारम्यमिति गुणकार्त्तयमस्ति ॥

(उद्घोतः) कथं पुनः प्रकर्षवाचिनः परमशब्दस्य गुणकार्त्तये वृत्तिरत आह—आश्रयव्याप्तयेति । यद्यप्यौज्वल्यादिनाऽपि पारम्यं संभवति, तथापि प्रकृते एवं विवक्षितमित्यर्थः ॥ विकारविषयमिति । स्वर्णविकारेण सर्वावयवानां व्यापनादिति भावः ॥

(गुणपदप्रयोजनभाष्यम्)

अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ?

'सर्वं कार्त्तये' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत-सर्वसौवर्णः, सर्वराजत इति ।

गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वसौवर्णं इति । विकारविषयमत्र कार्त्तयम्, न गुणविषयम् ॥

(कार्त्तयग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ कार्त्तयग्रहणं किमर्थम् ?

'सर्वं गुणे' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत-सर्वेषां श्वेतः-सर्वश्वेत इति ।

कथं चात्र समासः ?

षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इति ।

गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) अथ कार्त्तयग्रहणमिति । सर्वशब्दः कार्त्तये एव वर्तते इति प्रश्नः ॥ सर्वेषां श्वेत इति । सर्वशब्दोऽत्र गुणकार्त्तये वर्तते, न गुणकार्त्तये । सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सर्वं गुण इतीति । सर्वशब्दः पूर्वपदे गुणवाचके उत्तरपदे परेऽन्तोदात्तमित्यर्थः ॥ कार्त्तयग्रहणे तु गुणकार्त्तये वर्तमानः सर्वशब्दोऽर्थात् गुणे उत्तरपदेऽन्तोदात्त इत्यर्थान्न दोषः, तदाह—सर्वशब्दोऽत्रेति ॥

(६३५८ समासोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥*॥

(भाष्यम्) गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः, तरलोपश्च । सर्वेषां श्वेततरः-सर्वश्वेतः ॥

(प्रदीपः) गुणात्तरेणेति । गुणात्परो यस्तरप् तदन्ते-नेत्यर्थः । 'सर्वेषाम्' इति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमिति यथा ॥ श्वेततर इति । गुणवाचिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्ष-निमित्तप्रत्ययः । सर्वेषां पदानां द्वयान्तराधारश्चेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गुणात्परो य इति । अत्र सूत्रात्सर्वपदमनुवर्तते । तेन सर्वशब्दस्यैवायं समासः । एतद्धनयितुमेव स्वरप्रकरणेऽत्र पठितम् । अनेन च षष्ठीसमास एव, 'गुणेन न' इति प्रतिषेधे आरम्भस्य भाष्ये उक्तत्वात्—इत्याहुः ॥ भाष्ये—'न निर्धारणे' इति निषेधप्राप्त्यनुल्लेखे बीजं दर्शयितुमाह—गुणसंबन्धे षष्ठीति ॥ नन्वेवं तरबुत्पत्तिः कथमत आह—आश्रितगुणान्तरेति । अन्याधाराश्रितं बहुगुणान्तरं तत्प्रकर्षनिमित्त इत्यर्थः । द्वयान्तरं—यथादि । 'द्रव्यान्तराधार' इति बहुव्रीहिः ॥

(११७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १८)

२७६५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च

॥ ६ । २ । १०५ ॥

(उत्तरपदवृद्धिपदार्थबोधकभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न ह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

वृद्धिमत्युत्तरपद इति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । नैवं विज्ञायते—उत्तरपदं वृद्धिः-उत्तरपदवृद्धिः, उत्तरपदवृद्धाविति ।

कथं तर्हि ?

उत्तरपदस्य वृद्धिरस्ति न सोऽयम्-उत्तरपदवृद्धिः,

उत्तरपदवृद्धाविति ॥

(प्रदीपः) 'वृद्धौ' इत्येव वृद्धिमदुत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नैवमिति—न कर्मधारयः, किन्तु बहुव्रीहिरित्यर्थः । 'उत्तरपदस्य' इत्येवमधिकारस्या वृद्धिर्यस्मिन्सिद्धाविति ॥

१ 'निमित्तः प्रत्ययः' इति क. पाठः ॥

त्तरपदे सर्वशब्दस्यान्त उदात्त इति सूत्रार्थे इति भावः ॥ ईदृशार्थ-
लाभे बीजमाह—बृद्धावित्येवेति । उत्तरपदग्रहणं विनाऽपि 'अमे-
चा—' इत्यादाविवोत्तरपदलाभ इति भावः । स्वरितत्वबलाद्वा । इदं च
'बृद्धिरादैचू' सूत्रे निरूपितम् ॥

(११७८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १९)

२७६६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्

॥ ६ । २ । १०६ ॥

(६३५९ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्ता-
त्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां
मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—
विश्वदेवः, विश्वयशः ।

मित्राजिनयोरन्त इत्यस्यावकाशः—कुलमित्रम्,
कुलाजिनम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—विश्वमित्रः, विश्वाजिनः ।

मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—'इहोभयं प्राप्नोति विश्वमित्रः' इति
पाठः, 'मित्राजिनयोः' इति सूत्रे ऋषिप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

'विश्वमित्रः' इति तु काचित्कोऽपपाठः ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्बुधादीनां छन्दस्युपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्बुधः सुवया उपतस्थे ॥

(११७९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २०)

२७६७ उदराश्वेषुषु ॥ ६ । २ । १०७ ॥

(११८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २१)

२७६८ क्षेपे ॥ ६ । २ । १०८ ॥

(उद्घोतः) अत्र वृत्तौ 'क्षेपे' इति योगविभागः पूर्वत्र च
'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते इत्युक्तं तदेकसूत्रत्वप्रतिपादकैतद्भाष्यविरुद्धम् ।
अन्यथा सूदरादौ संज्ञाविषयेऽपि परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्य दुर्वा-
रत्वेन क्षेपपर्यन्तवाचनानुपपत्तिः । वृत्तिभाष्योभयप्रामाण्येन संज्ञा-
विषये पूर्वविप्रतिषेधोऽङ्गीकार्य इत्यन्ये ॥

१ 'विश्वमित्रः' इति च पाठः ॥

(६३६० विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'उदराश्वेषुषु' 'क्षेपे' इत्येतस्मात्
'नञ्सुभ्याम्' (१७२) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।
'उदराश्वेषुषु' 'क्षेपे' इत्यस्यावकाशः—कुण्डो-
दरः, घटोदरः ।

नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः—अयवः, अतिलः,
अमाषः, सुयवः, सुतिलः, सुमाषः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अनुदरः, सूदरः ।

नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सूदर इति । प्रकरणादिवशादत्र क्षेप-
प्रतिपत्तिः ॥

(उद्घोतः) ननु सूदरे कथं क्षेपोऽत आह—प्रकरणेति ।
विपरीतलक्षणयेति भावः ॥

(११८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २२)

२७७७ सोर्मनसी अलोमोषसी

॥ ६ । २ । ११७ ॥

(६३६१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सोर्मनसोः कपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्येतस्मात्
'कपि पूर्वम्' (१७३) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्येतस्यावकाशः—सु-
शर्माणमधिनावं रुहेम, सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः,
सुस्रोताः, सुपयाः, सुवर्चाः ।

'कपि पूर्वम्' इत्यस्यावकाशः—अयवकः, अति-
लकः ।

इहोभयं प्राप्नोति—सुशर्मकः, सुस्रोतस्कः ।

'कपि पूर्वम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(११८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २३)

२७८१ कूलतीरतूलमूलशालाक्ष-

सममव्ययीभावे ॥ ६ । २ । १२१ ॥

(६३६२ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
भवति विप्रतिषेधेन ।

‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु’ इत्य-
स्यावकाशः—परिविगर्तम्, परिसौवीरम् ।

कुलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः—अनुकूलम्,
अतिकूलम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—परिकूलम् ।

कुलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(११८३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २४)

२७८६ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्

॥ ६ । २ । १२६ ॥

(११८४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २५)

२७९० अकर्मधारये राज्यम्

॥ ६ । २ । १३० ॥

(६३६३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति
विप्रतिषेधेन ।

चेलराज्यादिस्वरावकाशः—भार्याचेलम्, पितृ-
चेलम्, ब्राह्मणराज्यम् ।

अव्ययस्वरावकाशः—निष्कौशाम्बिः, निर्वा-
राणसिः ।

इहोभयं प्राप्नोति—कुचेलम्, कुराज्यम् ।

अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भ-
वति ।

(११८५ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २६)

२७९६ कुण्डं वनम् ॥ ६ । २ । १३६ ॥

(६३६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदाय-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं
कर्तव्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो
भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मृत्कुण्डम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीये

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची । अस्ति
समुदायवाची, इक्षुकुण्डम्—इक्षुसमुदाय इत्यर्थः । तत्र वनशब्देन
भाजनविशेषवाची निवर्त्यते । वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति—
आम्रवणमिति । जलपर्यायोऽप्यस्ति । ततश्च यथा तटाकादयो
विशिष्टाधारजलवाचिनः, एवं कुण्डशब्दोऽपि । यथा—नीलकुण्ड-
मिति । ततश्च वनग्रहणेऽप्युपादीयमाने नास्त्यतिप्रसङ्गनिवृत्तिरि-
त्याह—कुण्डाद्युदात्तत्वेति । तच्छब्देन पूर्वपदार्थपरामर्शः ॥
वनसमुदायवाचीति । वनमेव समुदायः—वनसमुदायः,
वनशब्दवाच्यत्वाच्च वनं समुदाय उच्यते । समुदायवाची वनश-
ब्दोऽत्राश्रयणीयः, न तदकवाचीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—
वनानां समुदायः—वनसमुदाय इति । तेन शरवणसमुदायः
शरकुण्डशब्देनोच्यते ॥ मृत्कुण्डमिति—भाजनविशेषवाची ।
विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वाऽत्र कुण्डशब्दः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्धोतः) भाजनविशेषेति । जलाधारेत्यर्थः ॥ तत्र कृतेऽपि
तस्मिन्भाजनविशेषवाचिनि वृत्तिर्न सिध्यतीत्याह—वनशब्द-
स्त्विति ॥ ततश्चेति । जलवाचिवनशब्देन भाजनविशेषाधारजल-
स्याप्यभिधानेन तन्निवृत्त्ययोग इति भावः ॥ नीलकुण्डमिति ।
नीलाख्यनागस्य विशिष्टाधारस्थं जलमित्यर्थः ॥ तच्छब्देनेति । पूर्व-
पदार्थसमुदाये यदि कुण्डशब्दस्तदाऽऽद्युदात्त इति वार्तिकार्थः । इक्षु-
कुण्डमित्युदाहरणम् ॥ वनमेवेति । एवकारोऽभेदस्य द्योतकः कर्म-
धारयत्समासत्वद्योतनाय ॥ समुदाये वनाभेदे बीजमाह—वनशब्द-
वाच्यत्वाच्चेति । एवं च वनशब्दवाच्यसमुदायवाची चेत्कुण्डशब्द-
इति भाष्याक्षरार्थः, तत्फलितमाह—समुदायवाचीति ॥

अन्ये त्विति । अत्र पक्षे वार्तिके तच्छब्देन वनमेवोच्यते ॥
विशिष्टसंस्थानाधारेति—बहुव्रीहिः । मृत्पात्रविशेषस्थं जलमित्यर्थः ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्ट कृते भाष्यप्रदीपो-

द्धोते षष्ठस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(११८६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. २७)

२७९९ गतिकारकोपपदात्कृत्

॥ ६ । २ । १३९ ॥

(गतिकारकपदप्रयोजनभाष्यम्)

गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—परमं कारकं—परमकारकम् ।

गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।
एतदपि हि कारकम् ।

इदं तर्हि—देवदत्तस्य कारकं—देवदत्तकारकम् ॥

इदं चाप्युदाहरणम्—परमं कारकं—परमकारकमिति ।

ननु चोक्तं—गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एतदपि हि कारकमिति ।

नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतत् । यावद् ब्रूयात्—प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति, तावदेतत्परमकारकमिति ॥

(प्रदीपः) परमकारकमिति । विचार्य किंचिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः । यथा संप्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति, तथा कारकशब्दोऽपि । तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥ इति ।

एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम् ॥

एतदपीति । न ह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्, तैतस्तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्येव । यथा घटं करोति भीष्ममित्यादौ ॥

देवदत्तस्येति । शेषविवक्षायां षष्ठी । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्तरि च' इति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव ॥

नैतत्कारकमिति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टव्यवाचिनः, न तद्भूतां कारकतां प्रतिपादयन्ति । परममित्येतच्च न करोति क्रियाविशेषणम्, यतः कर्मकारकमेतत्स्यात्; अपि तु द्रव्यविशेषणम् । तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते ॥

(उद्घोतः) असन्दिग्धे देवदत्तस्य कारकमित्युदाहरणे सति किमितीदमुपन्यस्यतेऽत आह—विचार्यमिति । न्यायव्युत्पादनार्थमेतदुदाहृतमित्यर्थः ॥

स्वशब्दैः—कारकसंप्रदानादिशब्दैः । स धर्मः—शक्तिलक्षणः । असावुपकारः—शक्तिलक्षणः । शब्दशक्तित्वाभावादिति भावः । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची, विभक्तिरूपैराश्रयैर्वाचकैरित्यर्थः ॥

विशेष्यैस्त्वेवं कारकत्वाभावे विशेषणस्य सुतरान्तत्वाभाव इत्याह—एवं चेति ॥

न हीति । उक्ताभिप्रायमजानतः शङ्केति भावः ॥

शेषविवक्षायामिति । कैर्मेषष्ठ्यां समासानुपपत्तिरिति भावः ॥ पाकक्रियाया अकरणदशायामपि पाचकादिव्यवहारदर्शनादाह—योग्यताविष्टेति ॥ उद्भूतां कारकतामिति । शक्तिविशेषरूपा-मित्यर्थः । एवञ्च कारकशब्दवाच्यस्यानुद्भूतशक्तिकस्यैतद्विशेषणं न तु 'कटं भीष्म' इत्यादिविद्भूतशक्तिकस्येति नेदं कृत्प्रकृत्यर्थकारकमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ क्रियाविशेषणमिति । भेदेन

विशेषणमित्यर्थः ॥ तद्वनयन्नाह—यतः कर्मेति । तथा सति षष्ठ्यापत्तिः । कृधात्वर्थफलेऽभेदेन विशेषणत्वे तु समासानापत्तिरिति भावः ॥ तदाह—तथा चेति ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—निष्कौशाम्बिः, निर्वाणसिरिति । अत उच्चरं पठति—

(प्रदीपः) अथ कृद्ग्रहणमिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं प्रतीति प्रश्नः ॥

निष्कौशाम्बिरिति । कमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गति-त्वमिति भावः ॥

(उद्घोतः) कमणक्रियेति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तर-मिदमित्यर्थः ॥

(६३ ६९ कृद्ग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे

कृद्ग्रहणानर्थक्यमन्यस्योत्तर-

पदस्याभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहण-मनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्व्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति, अन्यदतः कृतः ।

किं कारणम् ?

धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते—तिङः, कृतश्च । तत्र कृता सह समासो भवति, तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति ॥

ननु चेदानीमेवोदाहृतम्—निष्कौशाम्बिः, निर्वा-
णसिरिति ।

यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥

(प्रदीपः) अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । गति-कारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षि-प्तम् । उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम् ॥

(उद्घोतः) संबन्धादिति । क्रियायोगे गतित्वात् क्रियाऽपे-क्षत्वाच्च कारकत्वस्येति भावः ॥ कृदन्तमेवेति । तिङन्तस्य उत्तरप-दत्वासंभवः, केवलधा तोश्च तत्त्वासंभवोऽतः कृदन्तग्रहणमिति भावः । योऽपि पर्यभूषदित्यादिस्तिङन्तोत्तरपदकः सोऽपि छान्दस इति बोध्यम् ॥ प्रत्यासत्त्योत्तरपदनिमित्तगतित्वादेरेव ग्रहणेन निष्कौशा-भ्यादौ न दोष इत्याह—भाष्ये—न च निस इति ॥

१ 'तत्तश्च तद्विशेषण' इति च. श. पाठः ॥

२ 'विशेष्यस्यैवं' इति श. पाठः ॥

३ 'कर्मषष्ठ्या' इति व. श. पाठः ॥

४ 'अत उच्चरं पठति' इत्ययमंशः 'अ. क.' पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

५ 'मनर्थकम् । किं कारणम् ? अन्यस्यो' इति छ. पाठः ॥

(६३७० कृद्ग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं
कृद्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं
कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति-इति इहैव स्यात्-प्रणीः,
उन्नीः-इति ।

इह न स्यात्-प्रणायकः, उन्नायकः ॥

(प्रदीपः) कृत्प्रकृतौ वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थः । धातु-
प्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणम्, अन्यथा धातावेवोत्तरपदे
स्वरः स्यादित्यर्थः ॥

प्रणीरिति । अव्ययस्वरापवादोऽत्र कृत्स्वरः ।

(उद्ध्योतः) उक्तप्रयोजनस्य दूषितत्वात् वाशब्दानुपपत्तेराह—
तदर्थे इति ॥ अन्यथा धातावेवेति । 'यत्क्रिया' इत्यत्र यस्य
क्रियेति षष्ठीसमासे यस्य धातोर्वाच्या क्रियेत्यर्थेन यत्तदोक्तित्वसंब-
न्धाद्भातोरेव ग्रहणे तस्यैव प्रत्यासत्तिन्यायेनोत्तरपदत्वे प्रणीरित्या-
दावेव स्यान्न तु 'प्रणायकः' इत्यादावेति भावः ॥

'प्रणीः' इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धेराह-अव्ययस्वरेति ॥

(वार्तिकप्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ता इति
नैवं विज्ञायते-यस्य क्रिया-यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ।

कथं तर्हि ?

या क्रिया-यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञे भवत इति ।

न च कश्चित्केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य
वाचकः स्यात् । केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति
कृत्वा कृदधिकस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यस्य क्रियेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य
वाच्या क्रियेत्यर्थः । धातोरेव च क्रिया वाच्येति तमेव प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

या क्रियेति । क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे
भवतः । केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्ग्रहणस्त्वनन्तरसंज्ञ-
क्रियावाचिकदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः ॥

न च कश्चित् केवल इति । केवलक्रियावाचित्वात्
'केवलः' इत्युक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) अर्थं प्रतीति । अर्थनिमित्तिका गत्यादिसंज्ञे-
त्यर्थः ॥

केवलायाश्चेति । शब्दे व्यवहारे साधनसंस्थाया एव क्रियाया
अङ्गत्वं, केवलायाः शब्देन कश्चिदप्यप्रत्यायनादिति भावः ॥ केवल-
त्वमर्थद्वारा शब्दस्य विशेषणमित्याह-केवलेति । एवं च 'न
कश्चित्केवलः' इत्यस्य विवरणं भाष्ये-यस्तस्यार्थस्येति । तन्मा-
त्रार्थस्येत्यर्थ इति भावः ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रणीः, उन्नी-
रिति ।

एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव ॥

अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रभवनमिति ।

तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु शब्दकेवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोद-
यति-ननु चायमिति ॥

एषोऽपीति । तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र
प्रतिपादनात् प्रणीप्रयाणकादीनां न कश्चिद्भेदः ॥ प्रभवन-
मिति । भावे ल्युङ्निधानात् कारकासंसृष्टैव क्रियाऽभिधीयते ॥

(उद्ध्योतः) तद्वनयन्नाह-भाष्ये-ननु चायं तस्यैवा-
र्थस्य वाचक इति । प्रणीरित्यत्र शब्दान्तरमदृष्ट्वा क्रियामात्रार्थकत्वं
मन्यते । एवं च 'इतरस्तु-' इत्यादि कैयटोक्तं किमर्थमिति चिन्त्यम् ।
किञ्च तथा सति केवलक्रियारूपस्येत्यर्थकस्य 'तस्यैवार्थस्य' इत्यस्य
भाष्येऽसङ्गतिः ॥

भावे ल्युङिति । न तु करणादावित्यर्थः ॥

(कृद्ग्रहणेऽतिव्याप्त्यव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि कृद्ग्रहणं क्रियते, आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति-
प्रपचिततराम्, प्रजल्पतितराम्, प्रजल्पतितमाम् ॥

असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातम्,
तस्यातिशये तरबुत्पद्यते । तरबन्तात् स्वार्थे आम्,
तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रिया-
योगः ।

न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य
वाचकः स्यात्, केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति
कृत्वाऽधिकस्य भविष्यति ।

ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः-प्रभवनमिति ।

एषोऽपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः ।

कथम् ?

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति ॥

(प्रदीपः) प्रपचिततरामिति । प्रशब्दस्यामन्तेन
समासः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबु-
त्पत्तेः' इत्यस्य त्वयमर्थः-यदा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो
भवति तदा प्राक् सुबुत्पत्तेरिति, न तु कृद्भिरेव समास इति ।
तेन तद्वितान्तेनापि सुबुत्पत्तेः समासः प्रवर्तते ॥

१ 'न च कश्चित्केवलः' इति क. च. पाठः ॥

२ 'कर्तृविशिष्टस्य' इति छ. झ. पाठः ॥

३ 'ननु चेति' इत्येवं प्रतीकं अ. ठ. पुस्तकयोर्दृश्यते ॥

४ 'सुबुत्पत्तेः समासः' इति च. झ. पाठः ॥

नन्वसत्यपि कृद्रहणेऽत्र खरो न सिध्यति, संख्याकालसाध-
नोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानाच्च केवलाया इत्याह—
असति पुनरिति ॥

द्रव्यविशिष्टस्येति । धातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति,
प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमिति भावः ॥

द्रव्यवदिति । प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिर्निर्देशः ।
यथा घटादि द्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्ति-
युक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः ॥
क्रियावदपीति । तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः
प्रत्ययः । तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातां कृद्रहणम् ॥

(उद्घोतः) ननु गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासविधाना-
त्कथमामन्तेन समासोऽत आह—गतिकारकेति । अत्रेदं बोध्यम्—
तरवन्तादत्यन्तस्वार्थिकात्वेन भिन्नपदसापेक्षसमासात्पूर्वमेवान्तरङ्गत्वा-
दाम् । तत्राग्रहिततरवन्तस्य तिङन्तप्रकृतिकस्य आमं विना काव्यर्थ-
बोधकत्वाभावेन तेनेकार्थाभावस्य वक्तुमशक्यत्वम्, अतस्तरवन्तेन न
समासः किन्त्वामन्तेनेवेति । ‘सुप्पुत्यत्रे समासः प्रवर्तते’ इति पाठे
तदुत्पत्त्यनन्तरमपि समासे क्षयभाव इति भावः । कञ्चित् ‘सुभु-
त्पत्तेः’ इति पाठः । तत्राप्यनन्तरमिति शेषः । पूर्वमिति शेष इत्यन्ये ।
गतिस्मासविधायके सुपेल्यस्य निवृत्तेरिति तद्भावाः ॥

सङ्ख्याकालेति । तत्तत्प्रामाण्यं प्रति प्रशब्दस्यागतिवात्स्वरसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ भाष्ये—द्रव्यविशिष्टस्येति । द्रव्यधर्मविशिष्टस्येत्यर्थः,
तदाह—धातुरित्यादि ॥

ननु पाकादीनां द्रव्यरूपत्वे द्रव्यवदिति वतिर्न युक्तोऽत आह—
प्रसिद्धेति । न च ‘प्रकृत्या’ इत्यादौ केवलात्सत्त्वभूतक्रियामात्र-
वाचकमुत्तरपदमस्तीति वाच्यम् । उत्तरकालिकत्वादीनां त्वादिद्यो-
त्यानां सत्त्वेन तत्रापि तन्मात्रार्थकत्वाभावात् । यत्र तु प्रपञ्चतिदे-
श्यादौ खरो नेष्यते तत्र बाहुल्येन समासाभावाद्ग्राणीयः ।
तत्पुरुषत्वाभावाद्वा । अत एव ‘उदात्तवता’ इति ‘कुगति’—इत्यत्र
‘सुप्पुपा’—इत्यत्र च भाष्ये पठितं । तत्र तिङेल्यस्य तिङ्घटितेनेत्यर्थः ।
क्रियाप्रधानेनेत्यर्थो वा । एतेन ‘तिङ्घि चोदात्तवति’ इति सूत्रे ‘यदि
तिङ्घ्रहणं क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति, प्रपञ्चतितरां, तस्मात्त्रार्थस्ति-
ङ्घ्रहणेन’ इति भाष्योक्तं विरुध्यते । नित्यसमासत्वेन कृद्रहणपदप्रकृ-
तिस्त्वरे शेषनिधातेन प्रशब्दस्य निधातसिद्धेरिति परास्तम् । ‘सुप्पुपा’
इत्यनेन समासे तत्पुरुषत्वाभावेनास्याप्राप्तौ तद्वन्त्यसामञ्जस्यात् ।
तेन समासस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे तद्वन्त्यसत्त्वाच्च । ईदृशे विषये
‘कुगति’—इति समासस्तु न, तत्राप्यतिङिल्यपकर्पात् । अतिङिल्यस्य
तिङन्ताघटितः समास इत्यर्थादिति दिक् ।

प्रत्याख्यातमिति । परे तु ‘कर्तृविशिष्टस्य’ इत्यस्य ‘कर्तृविशेष-
णक्रियावाचकः’ इति प्रणायकतोऽविशेष इत्यर्थः, ‘प्रभवनम्’ इत्यर्थं

तुविशेष्यतया तस्यैवार्थस्य वाचक इति कृद्रहणं कर्तव्यमिति सिद्धान्ति-
नोक्ते, एकदेशिना—प्रपञ्चतितरामित्यादौ समासाभावे शङ्किते शङ्का-
न्तमेव भाष्यम् । समाधिस्तु निधातविधायके तिङ्घ्रहणप्रत्याख्या-
नादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरतः परत्वत्तेन प्रशब्दस्य निधाते सिद्धे
नानेन तत्रार्थ इति गूढः । अत एवात्र नार्थः कृद्रहणेनेति भाष्ये
नोक्तम् । तस्मात्क्रियाविशेषणकबोधजनकेनापि समासे स्वरप्रवृत्त्यर्थं
कृद्रहणम् । किञ्च प्रधानभूतशुद्धक्रियाबोधकेऽत्रैव स्यान्नतु कापि कृद्रहणे
इति कृद्रहणमावश्यकम् । इदमेव ज्ञापयति—‘क्रियावाचक’ग्रहणे
प्रधानीभूतसाध्यमात्रावस्थक्रियाग्रहणम् । तेन तुमुन्—भोक्तुं गतो
भोक्तुं पाक इत्यादौ न । यस्तु क्रियारूपार्थनिमित्तं कार्यं तत्तु गुणभू-
तायां सिद्धावस्थक्रियायामपि भवति । यथा कारकविभक्तयः कृत्वसु-
जादि चेत्याहुः ॥ तेन भोक्तुमिति । इदं चिन्त्यम्, पाक इत्यादौ
द्रव्यत्वस्य कृत्वेत्यादौ क्रियात्वस्येति व्यवस्थायाः ‘एकस्य सकृच्च’ इति
सूत्रे स्वयमुक्तत्वात् । किञ्च एवं व्याख्याने ‘प्रभवनम्’ इत्यत्रैव
क्रियावाचकत्वादत्र तुमुन्वत्स्वरः स्यादिति सर्वत्र स्वरप्रवृत्त्यर्थं
कृद्रहणमावश्यकं स्यादिति दिक् ॥

(११८७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ भा. २८)

२८०३ अन्तः ॥ ६ । २ । १४३ ॥

(अन्तशब्दस्य विशेषणद्वयाक्षेपकभाष्यम्)

किं समासस्यान्त उदात्तो भवति, आहोस्विदु-
त्तरपदस्य ?

कुतः संदेहः ?

उभयं प्रकृतम्, तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) उभयं प्रकृतमिति । समासस्येवपि प्रकृत-
म्, ‘उत्तरपदादिः’ इत्यत उत्तरपदग्रहणमपि ॥ तत्रान्यतर-
दिति । अन्तोदात्तविधानेन विशेषेऽवस्थापयितुमित्यर्थः ।
अथवा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु तयोर्विशेषणत्वाद्द्विशेषयितुमित्यनुपपन्नमत
आह—विशेषेऽवस्थापयितुमिति । अन्तोदात्तस्थानित्वलक्षणे विशे-
षेऽन्यतरस्यावस्थापनार्थमित्यर्थः ॥ अथवेति । समाससंबन्धि यदु-
त्तरपदं तस्यान्त इति वा, उत्तरपदान्त्यस्य समासस्येति वा—इत्यर्थः ॥

(६३७१ समासस्यान्तस्त्रोकारे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तत्वं समासस्येति

चेत्कप्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् ।

१ ‘इत्यादौ कृद्रहणात्स्वराभावे शङ्किते’ इति ग. पाठः । ‘इत्यादौ
स्वराभावे शङ्किते’ इति झ. पाठः ॥

२ गूढ इति । प्रपञ्चतितरामित्यादौ ‘उदात्तवता गतिमता’ इत्यामन्तेन
समासेऽव्ययस्वरत्वात्पठितं चोदात्तवतीति गतेर्निधातः प्रशब्दस्येति तत्र गति-
कारकोपपदादित्यस्योपयोग इति कृद्रहणमधिकार्थसंग्राहकमेवेति भावः । ततो-
ऽन्यार्थासंस्पृष्टक्रियामात्रार्थकोत्तरपदासंबन्धेन गणीः प्रणायकः प्रभवनमित्यादेर-

विशेषेण सर्वत्रैव प्रवृत्तिर्दुर्गोरेति व्यर्थं कृद्रहणमित्यर्थकग्रन्थो व्यर्थ एव स्यात् ।
साध्यमात्रस्यभावप्रधानीभूतक्रियाग्रहणपदार्थं कृद्रहणमिति तु सर्वत्र साध्य-
प्रतिपादकभाष्यविरोधादयुक्तमेव । प्रभवनमित्यत्र प्रधानीभूतसाध्यमात्रस्यभाव-
क्रियाविशेष्यतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थोऽप्यसङ्गतः, लिङ्गसंख्यासंस्पृष्टप्रतीतिः ।
अन्यासंस्पृष्टार्थवाचकत्वाभावप्रतिपादकभाष्यविरोधात् । प्रत्याख्यानमित्युक्तिस्तु
स्पष्टत्वादेव—इति केचित् ॥

‘इदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने’ कपि चेति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—इदं प्रथमकाः ।

अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य ॥

(प्रदीपः) इदं प्रथमका इति । मशब्दाकारस्यान्तो-दात्तत्वमिष्यते, कपस्तु समासान्तत्वात् प्राप्नोतीति ‘कपि च’ इति वक्तव्यम् । तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति ॥

(उद्घोतः) कपस्तु समासान्तत्वादिति । समासान्ताः समासस्यैवान्तावयवाः, न तूत्तरपदावयवा इति भावः । किञ्च समासान्तानां समासार्थेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव प्रवृत्तिः, अन्यथा समासान्तापेक्षया परत्वात् ‘इदमेतत्तद्व्यः—’ इति स्वरे, पश्चात् कपि, तत्र स्वरसिद्धेर्वचनारम्भो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । उत्तरपदस्यान्तो-दात्तत्वविधाने तु तस्यान्तो ‘म’शब्दाकार इतीष्टस्वरसिद्धिः ॥

(६३७२ उत्तरपदस्यान्तस्वीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अनृचः, बहुचः ॥

(प्रदीपः) अनृच इति । अकारः समासस्यावयवो नोत्तर-पदस्य—इति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(उत्तरपदस्यान्तस्वीकारे दोषभाष्यम्)

अपर आह—उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अक्षकः, अखकः । ‘कपि पूर्वम्’ (६।२।१७३) इत्यस्यापवादः—‘ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्’ (१७४) इति ।

तत्र ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अपर आह—इति । प्रकारान्तरसङ्गात् पूर्व-स्माद्भेदः ॥ अक्षक इति । अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते, तच्च उत्तरपदस्य कार्यत्वे न सिध्यति । समासे तु कार्यभाजि सिध्यति ॥ कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति । अक्षकशब्दे नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्चादन्त्यात् पूर्व उदात्तभावी नास्तीति ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्यनेन स्वरेण भाव्यम् । स च स्वरः कपो न सिध्यति ॥

(उद्घोतः) ननुदाहरणान्तरप्रदर्शनमात्रेण कृत् पक्षान्तरत्व-मत् आह—प्रकारान्तरेति । तच्च ‘कपि पूर्वमित्यस्यापवादः’ इत्या-दिना भाष्ये एव स्फुटम् ॥ नञ्सुभ्यामित्यनेनेति । ‘कपि पूर्वम्’ इत्येतत् ‘अन्यात्—’ इत्यनेन त्राधितमिति तत्र प्रवर्तते । ‘ह्रस्वान्ते-ऽन्यात्—’ इत्यपि न, निमित्ताभावात्—इति उत्सर्गेण ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्यनेनैव भाव्यमित्यर्थः ॥

(६३७३ अपरमतप्राप्तदोषवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापक-मुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यदयं कपि पूर्वमित्याह, तत् ज्ञापयत्याचार्यः—उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति ॥

एवमपि कुत एतत्—समासस्यान्त उदात्तो भव-तीति ?

(प्रदीपः) नन्वन्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाव्यस्ति—अयवक इत्यादौ तत्र ‘कपि पूर्वम्’ इत्येतत् बाध्यताम्, अज्ञकादौ तु कथं बाध्यते ? न ह्यपवादोऽप्रवर्तमान एवोत्सर्गं बाधते । नैष दोषः । यथा ‘ह्लादिः शेषः’ इत्यभ्यासजातेराश्रयणादाटतुरित्यादा-वप्यनादेर्हलो निवृत्तिर्भवति, एवं ‘ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्’ इत्य-त्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्तककौण्डिन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते ‘कपि पूर्वम्’ इत्यस्याप्रवृत्तिः । अथवा ‘ह्रस्वान्तेऽन्यात्’ इत्येव वक्तव्यम् । ‘कपि पूर्वम्’ इत्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्तिष्यते । तत्र पूर्वग्रहणं नियमार्थम्—ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति । एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय लिङ्गेन समासस्य कार्यत्वं प्रतिपादयितुमाह—न वेति । अकुमारीक इत्यादौ कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं ‘कपि पूर्वम्’ इत्युच्यते । यदि च ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्तत्स्तेनैव सिद्धत्वात् ‘कपि पूर्वम्’ इति न कर्तव्यं स्यात् ॥

(उद्घोतः) नन्वन्यादिति । यच्चकावपवादप्रवृत्तिस्तस्या-मेवोत्सर्गबाधो न्याय्यो नान्यत्रेति भावः ॥ परिहरति—नैष इति ॥ ‘ह्लादिः शेषः’ इत्यत्रास्य समाधेरजादित्वविषये दोषापत्त्या दूषि-तत्वादाह—अथवेति ॥ तत्रेति । पूर्वग्रहणादाक्यदयम् । तत्राद्येन ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, द्वितीयेन नियमः क्रियत इत्यर्थः ॥ लिङ्गेन समासस्येति । ‘नञ्सुभ्यामित्यत्र’ इति शेषः ॥

(६३७४ दोषवारणसमर्थकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रकरणाच्च समासान्तो-दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘चौ’ ‘समासस्य’ (६।१।२२२; २२३) इति ॥

(प्रथमदोषनिवारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कपि उपसंख्यानमिति ।

नैष दोषः । उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

१ ‘अन्तोदात्तत्वञ्च वक्तव्यम्’ इति च. पाठः ॥

२ ‘अपर आह—उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्त-

त्वञ्च—उत्तरपदान्तोदात्तत्वे’ इति अ. क. झ. पाठः ॥

क प्रकृतम् ?

‘उत्तरपदादिः’ (६।२।१११) इति ।

तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते—नञ्सुभ्यां समास-
स्यान्त उदात्तो भवतीति ।

इदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने, उत्तर-
पदस्येति ॥

(प्रदीपः) नञ्सुभ्यामिति । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं
तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नञ्सुभ्यां समासस्येत्यत्र पञ्चम्यनन्वयमाश-
ङ्गाह—नञ्सुभ्यामिति ॥

(११८८ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. २९)

२८०८ कारकादत्तश्रुतयोरे-
वाशिषि ॥ ६।२।१४८ ॥

(प्रदीपः) ‘संज्ञायामनाचितादीनाम्’ इति विहितमन्तो-
दात्तत्वमनेन नियम्यते, तेन देवपाळित इत्यादौ न भवति ।
‘तृतीया कर्मणि’ इत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥

(उद्घोतः) ननु संज्ञायां गतिकारकोपपदार्तान्तमन्तोदात्त-
मित्येव सिद्धे किमर्थमिदमत आह—संज्ञायामिति । ‘कारकादत्त-
श्रुतयोरेवोत्तरपदयोर्नान्यस्य’ इति नियमः । ‘संज्ञायामनाचिता-’ इति
च ‘तृतीया कर्मणि’ इत्यस्यापवादः । तत्राशीविषयनियमादनाशिषि
संज्ञायामिति प्राप्नोतीति प्रतिषेधारम्भः ॥

(६३७५ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारकादत्तश्रुतयोरनाशिषि
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकादत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रति-
षेधो वक्तव्यः । अनाहतो न दत्ति देवदत्तः ॥

(प्रदीपः) अनाहत इति । देवदत्तशब्दः शङ्खविशेषस्य
संज्ञा । तत्राशीरभावादन्तोदात्तत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) शङ्खविशेषस्येति । न हि तत्र देवा एनं देया-
सुरित्यर्थप्रतीतिरिति भावः । तेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव ॥

(६३७६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उभयनियमात् । उभयतो नियमः करिष्यते—
कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि, आशिष्येव कारका-
दत्तश्रुतयोरिति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तत्रेण सूत्रद्वयस्योच्चारणा-

देकं सूत्रम् ॥ आशिष्येवेति । भिन्नकमत्वादेवकारस्येति
भावः ॥

(उद्घोतः) एकवाक्ये नियमद्वयालाभः, यदि तच्छाभाय
सूत्रद्वयं स्वीक्रियते तदा एकसूत्रपाठोऽसङ्गतोऽत आह—तत्रेणेति ॥
एकं सूत्रमिति । ‘पाणिनिना पठितम्’ इति शेषः ॥

(११८९ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३०)

२८१९ संज्ञायां मित्राजिनयोः

॥ ६।२।१६५ ॥

(६३७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋषिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वा-
मित्र ऋषिः ॥

(प्रदीपः) विश्वामित्र इति । ‘मित्रे चर्षौ’ इति दीर्घः ।
परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततः ‘बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) विश्वामित्रे विश्वं मित्रमस्येति विग्रहः । परत्वा-
दिति । ‘बहुव्रीहौ विश्वं’—इत्यस्यावकाशः—विश्वदेवः, विश्वयशाः ।
अस्यावकाशः—देवमित्रः ॥

(११९० विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३१)

२८३५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि

॥ ६।२।१७५ ॥

(सूत्रप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते, न ‘नञ्सुब-
हुभ्यः’ इत्येवोच्येत ?

नैवं शक्यम् । ‘उत्तरपदभूम्नि’ इति वक्ष्यति तद्व-
होरेव यथा स्यात्, नञ्सुभ्यां मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्यो-
त्तरपदभूमाऽस्ति तस्य भविष्यति ।

कस्य चास्ति ?

बहोरेव ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘न गुणादयोऽवयवाः’
(१७६) इति वक्ष्यति तत् बहोरेव यथा स्यात्,
नञ्सुभ्यां मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि
सति यस्य गुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भवि-
ष्यति ।

कस्य च सन्ति ?

बहोरेव ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः । ननु च 'अगुणः-सुगुणः' इत्यादौ नञ्सुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वपदस्य विशेषणात् बहोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति-यस्योत्तरपदभूम्नि वर्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः ॥

(उद्घोतः) ननु च न बह्वर्थस्य गुणादयोऽवयवप्रतिपादकाः किन्तु रज्ज्वादीनाम्, बहुगुणा रज्जरित्यादौ तथैव प्रतीतेः । एवं च यस्य गुणादयोऽवयवा इत्युक्तमत आह—यस्य विशेष्या इति ॥ उक्तार्थे भाष्यं सोपस्कारं कृत्वा योजयति—यस्योत्तरपदेति ॥

(६३७८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते, उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात्—'नञो जरमरमित्रमृताः' (६।२।११६) । अजरः, अमरः, बहुजरः, बहुमित्रः, बहुमृतः ॥

(११९१ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३२)

२८३७ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु
॥ ६।२।१७७ ॥

(प्रदीपः) नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते । निर्गतं ललाटमस्य निर्लेलाट इति । ललाटस्य नित्यं निर्गमनात् ध्रुवत्वम् । इह तु न भवत्यन्तोदात्तत्वम्—उद्वाहुः कोशतीति, न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम् ॥

(उद्घोतः) ननु शरीरस्यानित्यत्वात्कथं स्वाङ्गस्य ध्रुवत्वं विशेषणमत आह—नित्यं यदेकरूपमिति । यावत्स्थिति सर्वदेकरूपमित्यर्थः ॥ न हीति । किन्तु कोशनसमये यवेति भावः ॥

(६३७९ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गा-
त्स्वाङ्गं ध्रुवम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन ।

मुखस्यान्तोदात्तत्वस्यावकाशः—गौरमुखः, ऋ-
क्षमुखः ।

१ 'एवं यस्य' इति ज. पाठः ॥

२ 'अमरः, अमित्रः, अमृतः' इति झ. च. पाठः ॥

३ 'बहुमृतः' एतदुदाहरणं छ. पुलके न दृश्यते ॥

४ तेन—'मुखं स्वाङ्गम्' इत्यनेन ॥

५ अनेन—'उपसर्गात्' इति प्रकृतमुद्घेन ॥

'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्यस्यावकाशः—प्रस्फिक, प्रोदरः ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रमुखः ।

'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्येतद्भवति विप्रति-
षेधेन ॥

(प्रदीपः) प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अत्राहुः—'मुखं स्वाङ्गम्' इति प्राप्तिः 'नाव्ययदिकच्छब्द' इति प्रतिषिद्धा, ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उच्यते—'नाव्यय-
दिकच्छब्द'—इति प्रतिषेधो बाधकोऽस्तु, अथ 'उपसर्गात्'—इति । तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वेनान्तोदात्तत्वं बाधकं वर्तते ॥

(उद्घोतः) प्रगतं—प्रकृतं । विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । प्रतिषेधविषयपरिहारेण विधेः प्रवृत्त्याऽत्र प्राप्त्यभावादिति भावः ॥ तत्र परत्वादिति । विधिविप्रतिषेधद्वाराऽयमेव विप्रतिषेधो वार्तिक-
तात्पर्यविषय इति भावः ॥

(विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः, तेन वा सत्यनेन वा ?
सापवादः स विधिः, अयं पुनर्निरपवादः ।
अव्ययात्तस्य प्रतिषेधोऽपवादः ॥

(११९२ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३३)

२८४५ अभेर्मुखम् ॥ ६।२।१८५ ॥

(११९३ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३४)

२८४६ अपाच ॥ ६।२।१८६ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्'-
इत्येव सिद्धम् ?

(६३८० सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभेर्मुखमपाचाध्रुवार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

(६३८१ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अबहुव्रीह्यर्थो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा बहुव्रीहेरिति वर्तते । अबहु-
व्रीह्यर्थोऽयमारम्भः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अध्रुवार्थोऽबहुव्रीह्यर्थ इति । 'अस्वा-

६ 'सापवादकः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'पुनर्निरपवादकः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

८ अव्ययात्तस्येति । अव्ययात्तरस्य मुखस्य 'नाव्ययदिकच्छब्द'—इति विहितः प्रतिषेधः 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः ॥

ज्ञार्थः' इति तु लोके, स्वाङ्गग्रहणस्यात्राप्यनुवृत्तेरिष्टत्वात् । एवं च वृत्तिश्चिन्त्यैवेति भावः ॥

(११९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३५)

२८४७ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षि-
सीरनाम नाम च ॥ ६ । २ । १८७ ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम्, न 'उपसर्गात्स्वाङ्ग-
ध्रुवम्' इत्येव सिद्धम् ?

(६३७७ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्फिगपूतग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अधुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा ॥

(११९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३६)

२८५१ अतेरकृत्पदे ॥ ६ । २ । १९१ ॥

(६३७८ न्यासान्तरबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतेर्धातुलोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् ।

'अकृत्पदे' इति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत—
शोभनो गार्ग्यः—अतिगार्ग्य इति ।

इह च न स्यात्—अतिकारकः, अतिपदा शक्नोती ॥

(प्रदीपः) अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्त इति
समासः । अतिशब्दो वृत्तिविषये कान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग
एवात्र लोपः । खरव्यङ्ग्यश्चात्र धातुलोपः । यदा पूर्वपदप्रकृति-
खरस्तदा शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः ॥

(उद्घोतः) शोभनः कारक इति । 'स्वती पूजयाम्' इति
समासः ॥

(११९६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३७)

२८५७ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहु-
व्रीहौ ॥ ६ । २ । १९७ ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदप्रकृतिखरापवादो योगः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदेति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या—' इति प्राप्तस्य
पूर्वपदप्रकृतिखरापवाद इत्यर्थः ॥

(पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणम्, आ-
होस्विन्नकारान्तग्रहणम् ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । ननु चाकारान्तनिर्देशे
मूर्धेष्वाति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते—न शब्दाश्रयं
द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधी-
यते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाऽकारान्तग्रहणमेव साम-
र्थ्यात् भवति । यदा तुत्तरपदस्यान्तोदात्त इति पक्षस्तदा
कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावात्कारान्तस्य खर-
विधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) कार्यभेदाश्रयमिति । नकारान्तः कार्यो,
उताऽकारान्त इति विचार्यते । तत्कथम् ? इत्यत आह—यदेति ॥
सामर्थ्यादिति । नकारान्तनिर्देशेऽपि तद्रूपसमासाभावात्सामर्थ्यादका-
रान्तस्यैव कार्यत्वमित्यर्थः । अत एव पादत्साहचर्यमपि न विरुध्यते ॥
कृतेऽपि समासान्ते इति । 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः' इत्यनेन ॥

(६३७९ प्रथमपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं
चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्न-
कारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धा, त्रिमूर्धा ॥
अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्योपसंख्यानमिति । समास-
श्चेत् कार्यो नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं खर-
श्रोपसंख्येयं इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नकारान्तस्य साधुत्वमिति । नित्यसमासान्त-
विधानादसाधुत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥

(६३८० द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम् । द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥

(प्रदीपः) द्विमूर्ध इति । यदोत्तरपदस्य कार्यत्वं तदा
कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न
प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययस्य न प्राप्नोतीति । समासावयवत्वान्त-
स्योत्तरपदेऽनन्तर्भावादिति भावः ॥

१ वृत्तिश्चिन्त्यैवेति । स्वाङ्गग्रहणस्यात्राप्यनुवृत्तेरिष्टत्वेन 'उपसर्गात्स्वाङ्ग-
मिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थम्' इति वृत्तिरुपेक्ष्येति
भावः । कौमुदीकृद्भिर्वा 'अस्वाङ्गार्थवेदम्' इत्युक्तं वृत्तिकाराभिप्रायेण ॥

२ 'अबहुव्रीह्यर्थमित्येव वा' इति छ. पाठः ॥

३ 'ग्रहणमिति' इति छ. पाठः ॥

१४ पा० प०

४ अनन्तर्भावादिति । ननु द्विमूर्ध इत्युत्तरपदस्य नकारान्तत्वाभावेन
द्वित्रिभ्यामित्येतत्त्वं न प्रवर्तेतेति चेन्न । उत्तरपदानन्तर्भावेऽपि समासावयव-
वत्त्वात्कारान्तस्य समासचरमावयवत्वाभावेऽपि भूतपूर्वगत्या चरमावयवत्वं द्विमूर्ध
इत्यादौ मूर्धन्-शब्दस्य बोध्यमित्याशयः ॥

(६३८१ द्वितीयपक्षे दोषोद्धारवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उदात्तलोपात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्, अन्तो-
दात्तत्वे कृते लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) उदात्तलोपादिति । उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे
सति शेषनिघातेन प्रत्ययोऽनुदात्तः, तत्र 'अनुदात्तस्य च यत्रो-
दात्तलोपः' इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

(दोषोद्धारक्षेपभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप
इति, किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वाल्लोपः ॥

(प्रदीपः) परत्वाल्लोप इति । ततश्चोदात्तलोपो न
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) उदात्तलोपो न भवतीति । मूर्धन्शब्द आद्यु-
दात्त इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्—अन्तोदात्तत्वं
क्रियतां समासान्त इति, किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वादन्तोदात्तत्वम् ।

नित्यः समासान्तः । कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि समासान्ते
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ।

अनित्यमन्तोदात्तत्वम्, न हि कृते समासान्ते
प्राप्नोति । परत्वाल्लोपेन भवितव्यम् ।

भवत्येव लोपः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि इदमिहेति । यदा कृते समासे
समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदेवं संप्रधारणा । यदा तु समा-
सार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणै-
वात्र नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) समासार्थादुत्तरपदादिति—उत्तरपदग्रहणं
चिन्त्यप्रयोजनम् । समासार्थादाक्यादित्युचितं वक्तुम् । 'समासा-
न्तगोवाञ्छैकविग्रहवाक्ये' इति शेषः ॥ संप्रधारणैव नास्तीति ।
'समासान्तानामन्तरङ्गत्वाद्' इति शेषः । अयं च पक्षो 'गोत्रियोरुप-
सर्जनस्य', 'अन्तः' इति सूत्रस्यन्याययुक्तभाष्यसंमत इति तद्विरोधादिदं
भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति ध्वनितम् । न च आद्यपक्षरीत्या संप्रधारणा-
यामपि परत्वादन्तोदात्तत्वे ततः समासान्ते सति शिष्टत्वात्तस्य प्रत्य-
याद्युदात्तत्वे कथमुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरिति वाच्यम् । इच्चक्षिप्त्वेन
समासान्तविधौ 'आद्युदात्तश्च' इत्यस्यासंबन्धज्ञापनेन पश्चाज्जातस्य
समासान्तस्यानुदात्तत्वमित्याशयात् ॥ द्वितीयपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्समा-
सान्ते ततः स्वरात्परत्वाल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्या नकारान्त-

ग्रहणे 'द्विमूर्धः' इत्यादौ स्वराऽप्राप्तिदोषः स्थित एवेति बोध्यम् ॥
अन्तोदात्तत्वस्यानित्यत्वं निवर्तयति—भाष्ये—भवत्येव लोप इति ।
परत्वाल्लोपो भवत्येव, तावताऽपि अन्तोदात्तत्वस्य नानित्यत्वमिति
भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद-
नित्यम् । न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य नि-
मित्तं विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः ।
उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्, अन्तोदा-
त्तत्वे कृते समासान्तः, टिलोपः, टिलोपे कृते
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

(उद्ध्योतः) तदेवोपपादयति—यस्य चेति । 'तावत्येव
लोपः' इति पाठे समासान्ते कृत एव लोप इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तपक्षस्य युक्त्योपपादनभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्—नन्वनेनासन्दि-
ग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्, यावता मूर्ध-
स्वित्युच्यते ।

यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धेष्विति ब्रूयात् । सैषा
समासान्तार्था विचारणा ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—विभाषा समासान्तो
भवतीति ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । ननु कृतेऽपि समासान्ते
नकारान्त एव मूर्धेशब्द उत्तरपदं सम्भवतीति किमत्रायुक्तम् ?
एवं मन्यते—यथा पाददिति समासान्तनिर्देशः, एवं मूर्धेष्विति
समासान्तनिर्देश एव न्याय्यः । एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य
कार्यित्वं विज्ञायते । न च कृतम् । तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यि-
त्वेन भाव्यम् ॥

सैषा समासान्तार्थेति । यदि नित्यः समासान्तः
स्यात्तदा कार्यिविशेषसन्देहव्यावृत्तये प्रक्रमामेदाय वा समा-
सान्त एवोच्चार्येत । तदनुच्चारणान्तु समासान्तस्यानित्यत्वं
ज्ञाप्यते । तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तर-
पदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावः । यदा तु समासान्तः क्रियते
तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धं समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाऽप्यु-
त्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्त-
स्तत्र टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् ॥ ननु प्रत्यय-
स्वरेण समासान्तस्य भाव्यम् । नैतदस्ति । बहुव्रीहिस्वरेण तस्य
बाधनात्, बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन ॥

(उद्ध्योतः) ननु कृतेऽपीति । नित्येऽपि समासान्ते उत्तर-
पदस्य कार्यित्वात्तस्य च नास्त्यन्तमूर्धस्विति निर्देश उपपन्न इत्यर्थः ॥
एवं मूर्धेष्विति । एवं हि न प्रक्रममङ्गः ॥ हेत्वन्तरमाह—एवं
हीति । तस्मादुत्तरपदस्यैवेति । एवञ्च नकारान्तस्यैव कार्यित्वं

१ आद्यपक्षरीत्या—समासे कृते समासान्त इति पक्षरीत्या ॥

२ द्वितीयपक्षे—समासार्थवाक्यात्समासान्त इति पक्षे ॥

३ उदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्या—उदात्तलोपान्तावाद्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तये-
त्यर्थः ॥

स्थितमिति 'द्विमूर्धः' इत्यसिद्धिरिति भावः । अनेनापि भाष्येण पूर्व-
भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वं ध्वनितम् ॥ सैषा समासान्तार्थेति-सिद्धान्त-
भाष्यस्य समासान्तस्यानित्यत्वशापनार्थेत्यर्थः ॥ स एव 'एवं तर्हि'-
इत्यादीनां भाष्ये व्याख्यात इत्याशयेनाह—यदि नित्य इति ॥ तत्र
समासान्ताभावपक्षे त्रिमूर्धनमित्यादाविष्टस्वरसिद्धिं दर्शयति—तत्र
यदेति ॥ ननु समासान्तपक्षे तस्य शब्दान्तरत्वाद्विमूर्ध इत्यादौ स्वरो
न स्यादत आह—यदा त्विति । बहुव्रीहेरेव कार्यित्वे तदेकान्त-
त्वात्समासान्तस्य इष्टस्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ उत्तरपदस्य कार्यित्वेऽपि
समासान्तत्वपक्षे इष्टस्वरसिद्धिं दर्शयति—यदाऽपीति । इदं प्राक्तन-
भाष्यवदेव निरूपितरीत्या प्रौढ्येति बोध्यम् । तस्मादत्र सूत्रे समास-
स्यैव कार्यित्वमिति तत्त्वम् ॥ बहुव्रीहिस्वरेण तस्येति । समासान्ते
कृते तस्य समासावयवत्वात् 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्तं, तस्य च
बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरो बाधकः, तस्यायं विकल्पो बाधक इति स्थिते कुतः
प्रत्ययस्वरस्य प्राप्तिः ? उच्यते त्वेन समासान्तविधौ 'आयुदात्तश्च'
इत्यस्यासंबन्धशापनात् । अन्यथा विग्रहवाक्य एव समासान्तप्रवृत्तौ
तस्य तैत्तिन्नियोगादिष्टायुदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्ने शेषनिघाते पूर्व-
पदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवेति भावः ॥

(११९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३८)

२८५९ परादिश्छन्दसि बहुलम्

॥ ६ । २ । १९९ ॥

(सूत्रप्रकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

१ स एव—सिद्धाख्ये ॥

२ तत्सन्नियोगादिष्टेति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येतेतत्सन्नियोगादिष्टेत्यर्थः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥

(प्रदीपः) व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति । बहुलप्रहण-
लभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः । त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते-
ऽन्तोदात्तत्वं विधीयते ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ्या-
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्वितीयः पादश्च समाप्तः ॥

(उद्घोतः) स्वरव्यत्यय इति । स एव वार्तिककृता दर्शिता
इत्यर्थः । बहुव्रीहिस्वरे—पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणायुदात्तत्वे ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्मजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(६३८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रा-
दीनां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचक्रेण, त्रिबन्धुरेण,
त्रिवृता रथेन ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीये

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

यदा विग्रहवाक्ये एव 'आयुदात्तश्च' इति प्रवर्तते तदा बहुव्रीहौ प्रकृत्येतेतत्सन्नियोगादिष्टेत्यर्थः ।

अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।					
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निके २	आह्निकमंडल- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	११५९	२६	१२	३८	११९७
अव्याख्यातसूत्राणि	१५०१	११२	४९	१६१	१६६२
समुदितसूत्राणि	२६६०	१३८	६१	१९९	२८५९
वार्तिकानि	६३२४	३९	१९	५८	६३८२

अथ षष्ठस्य तृतीयः पादः ।

(११९८ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १)

२८६० अलुगुत्तरपदे ॥ ६ । ३ । १ ॥

(अलुगधिकरणम्)

(अधिकारमर्यादानिर्णयभाष्यम्)

आ कुतोऽयमधिकारः ?

अलुगधिकारः प्रागानङः ।

उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

(प्रदीपः) आकुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयः, अत्र तु सामर्थ्यात्-इति प्रतिपादयितुं चोद्य-प्रतिसमाधानोपन्यासः ॥

प्रागानङ इति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङाभाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादकारान्तयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङोऽलुग-धिकारः । अथवा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्तकमित्यलुग-धिकारः प्रागानङः ॥

प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'प्रत्ययः' इत्यादाविव अधिकारावधिविषय-प्रश्नप्रतिवचनानुपन्यास एव युक्तोऽत आह-अन्येष्विति ॥

कार्यान्तरम्-आनङादि ॥

(अधिकारप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानीति । समास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषि-ध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकारादुत्तरपदं लभ्यते । कार्या-न्तरविधावपि 'वनं समासेः' इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्योत्तर-पदलाभ इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अलुगिविधावुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं नास्ती-त्याह-समास एवेति । 'तत्पुरुषे कृतिः'-इति साहचर्यात्प्रति-पदोक्तपरिभाषयाऽत्र सामासिकलुक् एवायमलुगिति भावः ॥ साम-र्थ्यपर्यालोचनस्य रथूलमत्यसाध्यत्वादाह-समासेति । 'वनं समासे' इत्यत इत्यर्थः ॥ अन्यत्र तु सामर्थ्याभावेऽपि अधिकारेणैव तद्विधौ इत्याह-कार्यान्तरेति । आनङादीत्यर्थः । अनुवृत्तसप्तम्य-न्तसमासपदं च तदर्थोत्तरपदलाक्षणिकमिति भावः ॥

(६३८३ अधिकारप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं

स्तोकादिभ्योऽलुगानङिको-

हस्वनलोपाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६।३।२) स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः ।

१ अस्य वार्तिकत्वेन निर्देशो ऋ. पुस्तके ॥

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

निष्क्रान्तः स्तोकात्-निःस्तोकः ॥

आनङिकोहस्वनलोपाः प्रयोजनम् ।

आनङ-होतापोतारौ ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

होतापोतृभ्याम् ॥

'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६१) प्रयोजनम् ।

ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलम् ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

ग्रामणीः, सेनानीः ॥

नलोपः प्रयोजनम् । 'नलोपो नञः' (७३) ।

अब्राह्मणः, अवृषलः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

परमन ।

नैषोऽस्ति प्रयोगः ।

इदं तर्हि-नतरां गमनम् ॥

(प्रदीपः) निःस्तोक इति । यद्यप्यत्र 'स्तोकान्तिक'-इति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणालुङ्गं भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्या-र्थोऽवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-भाषा नाश्रिता ॥

होतापोतृभ्यामिति । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति । होतापोतारावित्यत्र तु परत्वात् गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाह-रणान्तरोपन्यासः । अथ विभक्त्यपेक्षत्वात् गुणो बहिरङ् आनङ् तु तदनपेक्षत्वादनन्तरङ्, तथा सति होतापोतारावि-त्युदाहरणं भवति ॥ ग्रामणिकुलमिति-षष्ठीसमासः ॥

ग्रामणीरिति । समासाधिकारेऽप्यत्रोत्तरपदस्य ह्रस्व-प्रसङ्गः ॥

परमनेति । यथा 'नतराम्' इति प्रतिषेधस्य प्रकर्षः, एवं पारम्यमपीति भावः ॥

नैषोऽस्ति प्रयोग इति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृ-त्तमिति भावः ॥

नतरां गमनमिति । गमनस्यायुक्ततरत्वप्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः । अत्र तु समासानुवृत्त्याऽपि नलोपः शक्यते पराकर्तुम् ॥

(उद्द्योतः) पोतृशब्दस्येति । समासग्रहणानुवृत्तावपि समासे ऋकारान्तस्यानङ् भवतीत्यर्थादिति भावः । ननु 'होतापोतारौ' इत्य-स्यैवोदाहरणत्वसंभवे किमित्युदाहरणान्तरदानमत आह-होता-पोताराविति । पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति पक्षे यत्तदिति भावः ॥ नन्वसमस्तत्वात्कथं 'समासे' इत्यधिकारेण विधीयमानो ह्रस्वः स्यादत आह-षष्ठीसमास इति । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति ह्रस्वः ॥

'परमने' इति विशेषणसमासः, तदाह-यथेति । पारम्य-मपि नञर्थविशेषणमिति भावः ॥ ननु प्रतिषेधस्य सर्वत्रैकरूप-त्वात्कथं प्रकर्षाश्रयस्तरवत् आह-गमनस्यायुक्ततरत्वेति ॥ प्रति-

२ 'गमनस्यायुक्ततरस्य' इति ठ. पाठः । 'गमनस्यायुक्ततरत्वप्रति' इति क. पाठः ॥

वेधप्रकर्षेति । प्रतिषेधे प्रकर्षमारोप्य तदाश्रयस्तरवित्यर्थः । आरो-
पाश्रयेण तत्करणफलं तु गमनस्यायुक्ततरत्वप्रतिपत्तिरिति भावः ।
केचित्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपास्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः ।
प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे एव तरवादिरिति तु प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षासम्भवे ।
द्योत्यार्थप्रकर्षेऽपि द्योतकात्तरम्भवे । यथा 'नितरांगच्छति' इत्यादौ ।
'नतरांगमनम्' इत्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्तेति वा समास इति
वदन्ति ॥

(६३८४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकवच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवच्चा लुङ्भवतीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य
स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एकवच्चेति । अर्थातिदेशोऽयम्, तेन द्वावर्थौ
बहुवच्यैकवचसमासे भवन्तीति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त
इति समासे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति ॥

(उद्घोतः) तेन द्वावर्थविति । यस्य स्वत एकत्वं नास्ति
तस्यैवातिदेशपेक्षा—इतीदं लब्धम् । अलुङ्गविषयेऽर्थस्यायमेकवद्भाव
इति कथं जाताया विभक्त्येनैववृत्तिरिति न शङ्क्यम् ॥

(६३८५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवद्बचनमनर्थकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवद्भावश्चानर्थकः ॥

द्विवहोरलुङ्गकस्यात्र भवति ?

(प्रदीपः) द्विवहोरिति । भावप्रत्ययमन्तरेणापि
वृत्तिविषये द्विवहुरशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वेते । यथा 'बेक-
योः—' इति ॥

(उद्घोतः) सङ्ख्येयपरत्वे द्विवचनासङ्गति मत्वाऽऽह—भाव-
प्रत्ययमन्तरेणापीति ॥

(६३८६ अनिष्टनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ द्विवहुष्वसमासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

(६३८७ अनिष्टनिराससाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । समास उपसर्जना-

र्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसंख्याया एवोपजनाद्विशेष-
परित्यागात् संख्यासामान्यमभेदैकत्वं संख्योच्यते । यथा सन्त-
मसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिविशेषः, एवं 'राज-
पुरुषः' इत्यत्र संख्यावानत्रार्थो न त्वव्ययार्थवदसंख्य इत्ये-
तावान् संप्रत्ययो भवति, न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः ।

अन्ये तु—सर्वसंख्याविशेषाणामविभागोऽभेदैकत्वसंख्ये-
त्याहुः । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यविभागेनावस्थिता एवमुपस-
र्जनार्थं संख्याविशेषाः । क्वचित्तु वृत्तावपि संख्याविशेषावगमः,
यथा 'तावकीनः' इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः । 'मास-
जातः—'शौर्षिकः' इत्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायि-
त्वादेकत्वावगमः । 'कुण्डशो ददाति' 'वनशः प्रविशति' इत्यादौ
प्रकरणादिवशादेकत्वावसायः । 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादावपि
तर्ह्यलुङ्गनिधानात् द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोऽस्तु । नैतदस्ति ।
प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्, न च 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इति समासो
लोके प्रयुज्यते । तन्निबन्धनस्यैकस्वर्यस्याभावात् । स्तोकाभ्यां
मुक्त इत्यादावपादाने पञ्चमी, न तु 'करणे च स्तोकात्प—'
इत्यनेन । धर्ममात्रवाचित्वे द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः ॥

(उद्घोतः) का नामाभेदैकत्वसङ्ख्येत्याह—विशेषपरित्या-
गादिति । एवञ्च सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्या भासते । तत्र चोत्सर्गिकमेकवच-
नमेवेत्युक्तं भवति ॥ रूपमात्रमिति । चाक्षुषत्वाद्वूपवदिदमिति
गम्यते, न तु नीलादिविशेष इत्यर्थः ॥

विशेषातिरिक्तसामान्याभावादाह—अन्ये त्विति । अत्र मते
सर्वेषां रसानां मधुनि रसत्वेन भानवद्बुद्ध्यापसर्जने सङ्ख्यात्वेन
सर्वविशेषभानमित्यर्थः ॥ यत्र तु निमित्तमस्ति तत्रास्त्येव तद्विशेषा-
वगम इत्याह—क्वचित्त्विति ॥ आदेशेति । 'तद्वकममकावेक-
वचने' इति विहितात् । शौर्षिकादावनिवृतसङ्ख्यात्वे परिच्छेदासंभवेन
परिच्छेदबोधकप्रयोगप्राप्ताप्येनैकत्वविशिष्टस्यैवोपसर्जनार्थस्य प्रतीति-
रिति बोध्यम् ॥ प्रकरणादिवशादिति । यदा प्रकरणादित एक-
त्वावसायस्तदैकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः शस्त्रप्रत्ययो भवती-
त्यर्थः । अत्र यत्तत्त्वं तदुपपादितं समर्थस्यैव भाष्ये इति भाष्यो-
क्तमेव साधु । 'अनभिधानात्' इत्यस्य समासेनात्रानेकन्यत्तयन-
भिधानादित्यर्थः । अत्र च कुमार्योगार्—कुमार्योगारमितिवत्प्राप्तः
समासः, अलुङ्गो गमकस्य सत्त्वाच्च प्राप्तः समासोऽनभिधानेनैव
वारणीय इति दिक् ॥ दुर्लभत्वादिति । 'करणे च—' इति सूत्रेऽस-
त्त्ववचनस्येत्युक्तेर्धर्ममात्रवाचित्वं एव तेन प्रत्ययः । स चैक-
पदेति तत्र द्वित्वाद्यभावः । अपादाने पञ्चमी तु धर्मिवाचकादपि
भवतीति भावः ॥

(६३८८ अनभिधानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकवद्बचने हि गोषुचरेऽति-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवद्बचने हि गोषुचरेऽतिप्रसङ्गः
स्यात् । गोषुचरः ॥

(प्रदीपः) गोषुचर इति । गोशब्दो बहुवचनान्त एवापशब्दबहुवचनस्य वाचकः, तत्रैकवद्भावे सति 'गविचरः' इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) उदकस्येति । न तु सास्नादिमद्वाचिनो व्यक्ति-बहुवचनविशेषायां बहुवचनम्, गोषुचरशब्दात्तथैव प्रतीतेः, नित्य-बहुवचनान्तानामेव भाष्ये उदाहरणेषु साहचर्याच्चेति भावः ॥

(६३८९ अनभिधानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वर्षाभ्यश्च जे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः ॥

(प्रदीपः) एवं वर्षासुज इति । वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एव ऋतुविशेषवाची न तु ऋतुप्रचयापेक्षमत्र बहुत्वम् ॥

(६३९० अनभिधाने दोषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अपो योनियन्मतिषु चोप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्, जे^१ चरे च तत्रातिप्रसङ्गो भवति ।

योनि-अप्सुयोनिः । योनि ॥

यत्-अप्सव्यम् । यत् ॥

मति-अप्सुमतिः । मति ॥

जे-अप्सुजः । जे ॥

चरे-अप्सु चरो गह्वरेष्ठाः ॥

(प्रदीपः) अप्सव्यमिति । अप्सु साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अपो योन्यादिपूपसंख्यानं कर्तव्य-मिति—'अलुक्' इति शेषः । जे चरे चाऽप उपसंख्यानं कर्तव्यं भवति, तत्रातिप्रसङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ अप्सुमतिरिति । वृत्तिहर-दत्तादयस्तु वार्तिके मनुषु-इति पठित्वा 'अप्सुमन्तावाज्यभागौ' इत्युदाहरन्ति । भाष्येऽप्येवमेव पाठः । दृश्यमानपाठस्तु लेखक-प्रमादादिति तदनुयायिनः । 'हलोऽन्तराः' इति सूत्रे 'हरि'ग्रन्थे तु 'अप्सुमतिः' इत्येव पाठो दृश्यते । युक्तञ्चैतत् । एकवचनस्यातिप्रस-ङ्गव्याजेनास्योपन्यासो भाष्ये । न ह्यप्सुमन्तावित्यत्रास्यातिप्रसङ्गो-ऽस्ति । 'अप्सु' इत्यनुकरणाच्च मनुषु । न हि तत्रापशब्दो बहुवचनः, शब्दपरत्वात्, शब्दस्य चैकत्वात् । प्रकृतिवदित्यदेशोऽपि शास्त्रीय-धर्मातिदेशकः, न त्वस्य लौकिकस्य । किञ्च 'अस्यवामीयम्' इत्या-दाविव तत्र लुक्ः प्रसिरेव नेति दिक् ॥

१ 'जे चरे च' इत्येतत्तत्रवार्तिकमिति च. छ. झ. पुस्तकेषु ॥

२ 'वृत्तिकारहरदत्ताः' इति झ. पाठः ॥

३ 'ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वा गृहीत्वाऽहत्याहृत्य' इति च. छ. झ. पुस्तकपाठः ॥

(११९९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. २)

२८६१ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः

॥ ६ । ३ । २ ॥

(६३९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी ॥

(६३९२ पञ्चम्यर्थकथनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यार्थे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या । ब्राह्म-
णानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

अथवा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो
गृहीत्वा-आहृत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

(प्रदीपः) अन्यार्थ इति । वृत्तिविषये च द्वितीयार्थे
पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः ॥

युक्त एवेति । आहरणाच्चे शंसने शसिर्वर्तते इत्युपात्त-
विषयमेतदपादानम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्स-
रणाच्चे विद्योतने व्युतिर्वर्तते इति बलाहकोपादानम् ॥

(उद्घोतः) 'आहरणाच्चे' इति बहुव्रीहिः । ऋत्विग्विशेषस्यैवं
संज्ञा ॥

भाष्ये—ब्राह्मणेभ्य इति । ब्राह्मणाख्यवेदभागविशेषेभ्य
इत्यर्थः । 'गृहीत्वा' इत्यस्य व्याख्यानमाहृत्येत्यादि ॥

(१२०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ३)

२८६२ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृती-

यायाः ॥ ६ । ३ । ३ ॥

(६३९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृतीयाया अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तृतीयाया अञ्जस उपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । अञ्जसाकृतम् ॥

(६३९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष
इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति

४ 'शंसने शसिर्वर्तते' इति क. च. पाठः ॥

५ 'विद्युतिर्वर्तते' इति च. झ. पाठः ॥

६ 'तृतीयायामञ्जस' इति क. च. झ. पाठः । केवलं 'अञ्जस उप-
संख्यानम्' इति छ. पाठः ॥

चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पुंसानुजः, जनुषान्धः,
विकृताक्षः ॥

(उद्घोतः) पुंसानुज इति । यस्य पुमानग्रजः स पुंसा
हेतुनाऽनुज इत्यर्थः । 'जनुषान्धो विकृताक्ष' इति कान्तिकप्रयोगस्य
वार्तिके उपादानम् । परेतु-विकृदिति भावे क्बन्तं । तेन तृतीया-
न्तेन विकारयुक्तमक्षि यस्येत्यर्थे समास इत्याहुः ॥

(१२०१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ४)

२८६४ आज्ञायिनि च ॥ ६ । ३ । ५ ॥

(६३९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । आत्मनापञ्चमः, आत्मनादशमः ॥

(उद्घोतः) अत्र 'आत्मनश्च पूरणे' इति विशिष्टं वार्तिकमिति
अत्रलभाष्यस्वरसादायाति ॥ 'वैयाकरणाख्यायाम्' इत्यत्र 'परस्य च'
इति चेन परशब्दप्रतिद्वन्द्वितया आत्मशब्दस्यैव ग्रहणं, तदुभयत्रै-
कसूत्रमिल्याहुः ॥

(६३९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यार्थे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यार्थे चैवा तृतीया द्रष्टव्या । आत्मा
पञ्चमोऽस्य आत्मनापञ्चमः, आत्मनादशमः ॥

अथवा युक्त एवात्र तृतीयार्थः । आत्मना कृतं
तस्य तत् येनासौ पञ्चमः ।

कथं-जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव-इति ? ।

बहुव्रीहिरयम् । आत्मा चतुर्थोऽस्येति ॥

(प्रदीपः) अन्यार्थ इति । आत्मा पञ्चमोऽस्येत्यत्रार्थे
आत्मनापञ्चम इत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अत्र च 'वा' इति
वक्तव्यम्, तेनात्मपञ्चम इत्यपि भवति ॥

आत्मना कृतमिति । वृत्तिविषये प्रतीयमाना करोति-
क्रिया कारकत्वनिमित्तं भवति, हेतौ वा तृतीया कार्या ।
अथवा दध्योदनादौ उपसेकादिवत् करोतिक्रियाया अन्तर्भा-
वात् करोतेरप्रयोगः, आत्मनापञ्चम इत्युक्ते आत्मनाऽस्य कृतं
पञ्चमत्वमिति संप्रत्ययात् ॥ आत्मा चतुर्थोऽस्येतीति ।
एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वर्तिपदार्थत्वमन्यपदा-
र्थत्वं च न विरुध्यते ॥

(उद्घोतः) अन्यार्थशब्देन प्रथमार्थ उच्यते इत्याह—
आत्मा पञ्चम इति । एवञ्च बहुव्रीह्यर्थे तृतीयातत्पुरुष इति भाष्यार्थ
इति भावः ॥ ननु पूरणार्थशब्दसमभिव्याहारे बहुव्रीह्यर्थे तृतीया-
समासविधाने तेन बहुव्रीहिवाधापत्तौ 'आत्मचतुर्थे इति बहुव्रीहिः' इति

भाष्यासङ्गतितरत आह—अत्र च वेति वक्तव्यमिति । 'बहुव्री-
ह्यर्थे तृतीयातत्पुरुषः' इति कल्पितवाक्ये इत्यर्थः ॥

वृत्तिविषये इति । वृत्तावर्थान्तरप्रादुर्भावात् । दध्योदनादिवृत्तौ,
'प्रविश पिण्डीम्' इत्यादौ च प्रतीयमानक्रियापेक्षकारकभावस्यापि दर्श-
नादिति भावः । हेतौ तृतीयापक्षे 'कृतं तस्य तत्' इति भाष्यं निष्फलं
स्यादतः पूर्वोक्तमेव पक्षं दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमाह—अथवेति ॥
बुद्धिप्रकल्पितभेदस्येति । 'राहोः शिरः' इतिवदिति भावः ॥

(१२०२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ५)

२८६६ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः

॥ ६ । ३ । ७ ॥

(१२०३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ६)

२८६७ परस्य च ॥ ६ । ३ । ८ ॥

(६३९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आत्मनेभाषः, परस्मैभाषः ॥

(उपसंख्यानप्रयोजनभाष्यम्)

तत्कथं कर्तव्यम् ?

यदि व्याकरणे भवा-वैयाकरणी, वैयाकरणी
आख्या-वैयाकरणाख्या, वैयाकरणाख्यायामिति ॥

अथ हि वैयाकरणानामाख्या-वैयाकरणाख्या,
वैयाकरणाख्यायामिति, नार्थ उपसंख्यानानेन ॥

(प्रदीपः) व्याकरणे भवेति—'अणूयनादिभ्यः' इत्यण् ।
अत्र पक्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः । आत्मनेभाषपरस्मैभाष-
शब्दौ च न केषुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुको-
ऽप्रसङ्गः ॥

अथ हीति । आख्या—प्रतिपादनम् । व्यवहार इत्यर्थः ।
आत्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैरात्मनेभाषशब्देन व्यवहि-
यन्ते, परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक् सिद्धः ॥

(उद्घोतः) वृद्धत्वाच्छास्त्रेण—अणूयति । अत्र पक्षे 'पुंव-
त्कर्मेधारय' इति पुंवत्त्वं । गुरुभूतपष्ठित्पुरुषाश्रयणसामर्थ्यादेवाख्या-
शब्दः केवल्यौमिक इत्याह—प्रतिपादनमिति ॥

(उपसंख्यानस्य निष्प्रयोजनत्वबोधकभाष्यम्)

यद्यपि व्याकरणे भवा-वैयाकरणी, वैयाकरणी
आख्या—वैयाकरणाख्या, वैयाकरणाख्यायामिति,
एवमपि नार्थ उपसंख्यानानेन ।

वचनाद्भविष्यति ।
अस्ति वचने प्रयोजनम्—
आत्मनेपदम्, परस्मैपदमिति ।
निपातनादेतत् सिद्धम् ।
किं निपातनम् ?

‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ ‘शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम्’ (१।३।१२; ७८) इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्नि-
पातनादेवाहुः सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) संव्यवहारमात्रमिति । आरम्भसामर्थ्याद्बुद्धि-
परित्यागेन योगपरिग्रह इत्यर्थः ॥

(१२०४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ७)

२८६८ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ९ ॥

(६३९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्युभ्यां डेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्युभ्यां डेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
हृदिस्पृक्, दिविस्पृक् ॥

(६३९९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्याथै च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्याथै चैषा सप्तमी द्रष्टव्या—हृदयं
स्पृशतीति हृदिस्पृक्, दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् ॥

(प्रदीपः) हृदयं स्पृशतीति । स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य
कर्मेत्वं न त्वधिकरणत्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्त-
व्येत्यर्थः । ‘पद्मोमासहृदि’ इति छान्दसो हृदयस्य हृदा-
देशः । ‘दिविस्पृक्’ इत्येतत्तु भाषायामपि भवति ॥

(उद्धोतः) वृत्तिविषये द्वितीयार्थे इति । हृदयादिभिष्ट-
संयोगानुकूलव्यापारवानित्यर्थे एषा प्रयोगाणामिष्टत्वादिति भावः ॥
छान्दस इति । लोकेऽपि तेषां दर्शनात् ‘मासश्छन्दसि’ इति वार्तिके
छन्दोग्रहणाच्च चिन्त्यमिदम् । असंज्ञार्थमिदं वचनम् ॥

(६४०० एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हलदन्ताधिकारे गोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । गविष्ठिरः ॥
न कर्तव्यम् ।

लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन । लुक्क्रियताम-
वादेश इति—अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

अवादेशो कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) लुकोऽवादेश इति । ननु चावादेशोऽन्तरङ्गो
लुक् बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः ? अपि च ‘अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते’ इत्यवादेशेन न भाव्यम् । एवं
तर्ह्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते । कृते
चावादेशो अलुका भाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः सन्दिग्धेति बाधक-
त्वमपि लुकः सन्दिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः ।

अन्ये त्वाहुः—किं व्यक्तिपक्षेऽथ एतद्विषयलक्षणस्या-
चरितार्थत्वात् भाविहलन्तत्वाश्रयेणालुका लुको बाधनादवादे-
शोऽस्तु, अथ जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशोऽलुगत्रा-
नुपजातनिमित्तो नालं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्तताम्—इत्येवं-
विधो विप्रतिषेधः ॥

(उद्धोतः) लुक् बहिरङ्ग इति । समासप्रातिपदिकापेक्षत्वा-
दिति भावः ॥ अपिचेत्याद्युक्तदोषं परिहरति—कृते चेति ॥

एतद्विषयलक्षणस्य—कृतावादेशगोशब्दविषयस्य ॥ भाषीति ।
लुक्प्रवृत्तेः प्राक् ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायेनावादेशाप्रवृत्तेरिति
भावः ॥ विप्रतिषेधः—विरोधः । तत्र विरोधे प्रसक्ते व्यक्तिपक्षा-
श्रयणेन परत्वादवादेश इत्याशयः ॥

(६४०१ विप्रतिषेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति
चेत् भूमिपाशोऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेत्
भूमिपाशोऽतिप्रसङ्गो भवति । भूम्यां पाशो भूमि-
पाशः ॥

(प्रदीपः) जातौ पदार्थे दृढदिमाषकादिषु सांप्रतिकहल-
न्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाश्रयणेन न शक्नोति लुकं
बाधितुम्, अन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान
आह—लुक इति । अत्रापि यणादेशे कृते हलन्तत्वादलुक्-
प्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) ‘अथ जातिपक्षे’ इत्यादिना ‘अलं लुकं बाधितुं’
इत्यन्तेनोक्तमेवार्थं स्फुटत्वाद्योपपादयति—‘जातौ’ इत्यादिना न
शक्नोति लुकं बाधितुम्’ इत्यन्तेन । अत्र मते व्यक्तिपक्षे संभा-
वनामात्रेणालुका लुको वा बाधो बोध्यः । अत्रारुचिबीजं स्वरूप-
कथनेनैव सुज्ञानां स्फुटम् ॥

भाष्यकारोऽन्तरङ्गत्वाद्युपेक्ष्य लक्ष्यविरोधादेव विप्रतिषेधं दूष-
यति—भूमिपाशो इत्यादिना ॥

१ ‘प्रयोजनम् । किम् । आत्मने’ इति च. छ. श. पाठः ॥

२ ‘अन्तरङ्गाभावमनपेक्ष्य’ इति छ. पुस्तकेऽप्यनिर्दिष्टः पाठः ॥

३ ‘व्यक्तिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्ष्—’ इति च. छ. श. पाठः ॥

४ ‘इत्यादिना नालं लुकं’ इति छ. पाठः ॥

(६४०२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अकोऽत इति वा तत्सन्ध्य-
क्षरार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुङ्ग-
मुक्त्वा 'अकोऽतः' इति चक्ष्यामि, तन्नियमार्थं
भविष्यति-अकोऽत एव भवति नान्यत इति ।
तत्सन्ध्यक्षरार्थम्, तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं
भवति ।

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

(प्रदीपः) अक इति । 'सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति
कृत्वा 'अकोऽतः' इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

तत् सन्ध्यक्षरार्थमिति । सन्ध्यक्षरान्तेभ्योऽलुङ्गार्थ-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एवञ्च बलवत्त्वाद्भुगेवेत्युपसङ्ख्यानस्य कर्तव्यत्वे
प्राप्ते आह—अकोऽत इति वेति । 'हलदन्तात्'—इत्यस्य स्थाने ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति ।
नैष दोषः ।

निपातनात्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

गविष्ठिरशब्दो विदादिषु पठ्यते । असकृत्स्वल्परपि
निपातनं क्रियते—'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (८।३।९५)
इति ॥

(प्रदीपः) असकृदिति । न-अव्यविषयमेव निपात-
नम्, अपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः'
इत्यनेन समासे गविष्ठिरशब्दपरस्य स्थिरस्य सकारस्य पठनं विद-
धत् गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुङ्गमभ्यनुजानाति ॥

(उद्घोषः) नन्वेकेनैव सिद्धत्वात्किं निपातनान्तरकथनेनेत्या-
शङ्क्य पूर्वोक्तस्य सन्देशनिराकरणेन दृढीकरणाय—इत्याह—नाभ्य-
विषयमेवेति ॥ अत्र विशिष्टनिपातनाभावेऽपि निपातनसाम्यान्निपा-
तनव्यवहार इत्याह—समासे गभीत्यादि । तत्र हि 'समासेऽङ्गुलेः
सङ्गः' इत्यत्रः समास इति प्रवर्ते ॥

(१२०५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ८)

२८६९ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ

॥ ६ । ३ । १० ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ? ।

कथं च प्राप्ते, कथं चाप्राप्ते ?

यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः—प्राप्ते । अथ नि-
वृत्तं ततः—अप्राप्ते ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कारः—स्वामिप्राप्तो भागः ॥ यदि संज्ञा-
यामिति । संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ रूढो यः कारो नियतद्रव्यो निय-
तपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । यस्तु सांप्रतिकः कारः केन-
चिदेवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाभावः, तत्र पूर्वेण नित्यमलुङ्गि प्राप्ते
विभाषेयं सम्पद्यते । अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते पूर्वविप्रति-
षेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुङ्गा भाव्यम्, तदा सांप्रतिककारा-
भिधायिन्यप्राप्तो विभाषाऽलुङ्गिवधीयत इति पक्षोऽवतिष्ठते ।
तास्मिंश्च पक्षे 'कारनाम्नि' इति नामशब्दो व्यपदेशमात्राभिधायी ॥

(उद्घोषः) कारशब्दार्थमाह—स्वामीति । कर एव
कारः । प्रज्ञावण् । स च पालयितुः स्वामिनः प्रजामिदं योऽंशो
धान्यपङ्कागादिः । स च देशभेदेन नियतरूपः ॥ रूढो य इति ।
कृतालुङ्गो यो रूढ इत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाग्रहणानुवृत्तावपि नामशब्दस्य
संज्ञापर्यायत्वात्तत्रैव प्राप्तेः कथंमप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिरत आह—
तस्मिंश्च पक्ष इति ॥

(६४०३ प्राप्तविभाषायां दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारनाम्नि वावचनार्थं चेद्-
जादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारनाम्नि वावचनार्थं चेद्जादा-
वतिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि प्राप्नोति-अविकटे उरणो दातव्यः—अवि-
कटोरणः ॥

अस्तु तर्ह्यप्राप्ते ।

(प्रदीपः) अविकटोरण इति । अवीनां संघातो-
ऽविकटः । संघाते कटच् । उरणः—मेषः । कारविशेषस्य
रुढिरियमिति पूर्वेणालुङ्ग प्राप्नोतीत्यर्थः । 'प्राचाम्' इति चैतदुभ-
यथा व्याख्यायते—प्राचामाचार्याणां मतेन हलादावुत्तरपदे कार-
नाम्न्यलुङ्ग भवति नान्येषाम्—इति विकल्पः सम्पद्यते, व्यवस्थि-
तविभाषा च विज्ञायते । तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्य-
मलुङ्ग भवति, देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव-यूथपशुरिति ।
अथवा—प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदेऽलुङ्ग,
न तु देशान्तरे यूथपशुरित्यादौ—इति सामर्थ्यात् देशभेदेन
लुगलुङ्गोर्व्यवस्थानाद्विकल्पः सम्पद्यते । यूथपश्चादय उदग्देशे
काराः, हले द्विपदिकादयः प्राग्देशे, अविकटोरणादयः प्रागुदक्
चेति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कारनाम्नीति । काररूढे इत्यर्थः ॥

(भाष्ये) वावचनार्थं चेदिति । 'प्राचाम्' इति विकल्पार्थं
चेदित्यर्थः ॥

पूर्वेणालुङ्गिति । नित्योऽलुङ्गित्यर्थः । लुगेवात्रेष्ट्यते ॥ ननु प्राचा-
मित्यस्य देशविशेषणत्वान्नित्य एवायं विधिरिति विचारोऽयमसङ्गत
इत्यत आह—प्राचामिति चैतदिति ॥ ननु प्राचामित्याचार्यनिर्देशे
देशविशेषणे यत्फलं तत्र सिध्येदत आह—व्यवस्थितेति ॥ देश-

विशेषणपक्षेऽपि सामर्थ्याद्विकल्पोपपत्तिं दर्शयति—अथवेति । इदमेव युक्तम्, अन्यथा पूर्वेण नित्ये प्राप्तेऽस्य विकल्पार्थत्वेन नियमार्थत्वाभावाद्युपपत्तिश्च पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारा । एवञ्च 'हलादावुत्तरपदे कारनाम्नि चेदलुक् प्राग्देशीय एव' इति नियमादविकटोरणस्याव्यावृत्तेस्तत्र पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्निवारा, यूपपश्चादौ च नेति बोध्यम् ॥

(६४०४ अप्राप्तविभाषायां दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अप्राप्ते समासविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यप्राप्ते समासो विधेयः । प्राप्ते पुनः सति 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इत्येव समासः सिद्धः ॥

(अप्राप्तविभाषादोषान्वारकभाष्यम्)

नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति—भवत्यत्र समास इति, यदयं कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् शास्ति ॥

यद्यपि तावत्-ज्ञापकसमासः स्यात्, खरस्तु न सिध्यति ।

यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं तत् ।

नैवात्रानेन खरेण भवितव्यम् ।

किन्तर्हि ?

'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे' (६।२।६५) इत्यनेनात्र खरेण भवितव्यम् ॥

किं च भोः संज्ञा अपि लोके क्रियन्ते, न लोकः संज्ञासु प्रमाणम् । लोके च कारनाम संज्ञा ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । समासमन्तरेण लुक्प्रसङ्गाभावादलुग्विधानादत्र समासोऽनुमीयत इत्यर्थः । अस्मिस्थाने अविकटोरणः सांप्रतिकार इत्यभ्युपगमः । यथैव स्तूपेशाणादयः । अत्र हलादिप्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपि समासानुमानम् ॥

यद्यपीति । यथा परमे कारके-परमकारके इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति, लाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्य । एवं स्तूपेशाणादावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः ॥

इतरो यद्यपि 'संज्ञायाम्' इति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि खरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह—नैवात्रेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः ॥

एवं स्थिते निर्णेतुमाह—किं च भो इति । अयमर्थः—संज्ञाप्रहणानुवृत्तौ स्तूपेशाणादयो रुढाः, तन्निवृत्तौ न रुढा इति—एतच्च क्रियते । एकस्य रुढित्वारुढित्वविरोधात् ॥ लोके चेति । रुढा एव स्तूपेशाणादयः, ते तु चिरन्तनाः सांप्रतिका वा भवन्तीत्यर्थः । संज्ञाप्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेऽर्थे नामग्रहणं विस्पष्टार्थम् । एवं हि स्फुटा प्राप्ते विभाषा भवति, अन्यथा संज्ञाप्रहणानुवृत्तिः संदिश्येत ॥

१ 'किन्तर्हि' इत्यस्य स्थाने 'किन्तु' इति अ. पाठः ॥

२ 'संज्ञा अपि च लोके' 'संज्ञा अपि शास्त्रे' इति छ. निर्दिष्टः पाठः ॥

३ तत्र-पूर्वसिन् 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इति सूत्रे ॥

(उद्घोतः) अस्मिस्थाने इति—अस्यां स्थितावेवमङ्गीकारे, सांप्रतिकानामेवोदाहरणत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । एवञ्चोदाहरणभूतस्तूपेशाणादीनां यथा सांप्रतिकत्वं तथाऽविकटोरणस्यापीति न तत्र पूर्वसूत्रप्राप्तिरित्यर्थः । तत्र संज्ञाग्रहणेन प्राचीनसङ्केतानामेव ग्रहणादित्यभिमानः ॥ नन्वेनेन हलादावुत्तरपदे समासानुमानेऽपि अजादौ कथमत आह—अत्र हलादीति ॥

एवं स्तूपे इति । अत्र सप्तमीसमासस्यानुमेयत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाभाव इति भावः ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनेति । 'सप्तमीहारिणौ'—इत्यनेन । अत्र तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा भाष्यप्रामाण्याच्चेति भावः । 'संज्ञा अपि लोके क्रियन्ते' इति भाष्यस्य—संज्ञात्वं न शास्त्रैकगम्यं, 'संज्ञायाम्' इत्युच्चार्य विहिता एव संज्ञाशब्दा इति नेत्यर्थः । लोकशब्देनात्र शास्त्रम् । क्वचित्तु 'शास्त्रे' इत्येव पाठः । तत्र हेतुमाह—(भाष्ये) लोकः संज्ञास्त्विति । तेन रुढा एव संज्ञा इत्यर्थः, तदाह—अयमर्थ इत्यादिना । 'लोके च कारनाम संज्ञा' इत्यस्य नामशब्दसंज्ञाशब्दौ पर्यायावित्यर्थः ॥ नन्वेवं तदनुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र नामग्रहणं व्यर्थमत आह—संज्ञाग्रहणेति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं कारनाम्नि वाचचनार्थं चेदजादावति-प्रसङ्ग इति ।

नैष दोषः ॥

(६४०५ प्राप्तविभाषादोषनिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—'कारनाम्नि च प्राचाम्' । ततः—'हलादौ' । हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम्—हलादावेव कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति नान्यत्र ।

क मा भूत् ?

अविकटे उरणो दातव्यः—अविकटोरणः ॥

(प्रदीपः) कारनाम्नि च प्राचामिति । प्राचामेव कारनाम्नि—इति नियमानुवीचां कारेऽविकटोरणेऽलुक् निवर्त्यते । प्राचामपि कारेऽविकटोरणे 'हलादौ' इत्यनेन द्वितीयेन नियमेनालुगिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वाक्यभेदेन नियमद्वयमुक्तं, तत्राद्यस्य स्वरूपव्यावर्त्ये दर्शयति—प्राचामेवेत्यादि ॥ अविकटोरणेऽलुगिति वर्त्यते इति । इदमुपलक्षणं, यूपपश्चादावप्युदीचां कारनाम्न्यनेनैव व्यावृत्तेरिति बोध्यम् । एवञ्चाविकटोरणस्योदकारत्वे कैयटोक्ते हलं माग्यारुढं मानं चिन्त्यम् ॥ द्वितीयं दर्शयति—प्राचामपीति ।

४ अनेन—प्रकृतसूत्रे 'हलादौ' इति ग्रहणेन ॥

५ वाचचनार्थमिति । इदं सूत्रे प्राचानित्युपादानेनोदीचां नेत्यर्थकल्पनया फलितार्थकथनम् ॥

अभ्यहितपशौ तु संज्ञात्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति तृतीयो नियमो भगवता नाहतः । परे तु 'वाचचनार्थं चेत्—'इत्युपक्रमात् 'कारनास्त्रि च प्राचाम्' इति सर्वत्र कारनास्त्रि विकल्पार्थम्, प्राचाङ्ग्रहणं विकल्पार्थमेव । हलादाविति नियमार्थं, तदुपक्रमेणैव नियमार्थत्वस्य भगवतोक्तेः । अयं च योगविभागसामर्थ्यात्पूर्वस्यापि नियमः । एवञ्च सर्वदेशीय-कारनास्त्रि हलादौ विकल्पः प्रतीयते, अजादौ च लुगेवेति वदन्ति ॥

(१२०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ९)

२८७० मध्यादुरौ ॥ ६ । ३ । ११ ॥

(६४०६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरावन्ताच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तेगुरुः ॥

(१२०७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १०)

२८७२ बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥

(विषयनिर्धारणे पूर्वपक्षिभाष्यम्)

स्वाङ्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ।

किं चातः ?

यद्यनुवर्तते, सिद्धम्—हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः ।

चक्रेबन्धः, चक्रबन्ध इति न सिध्यति ।

अथ निवृत्तम्, सिद्धम्—चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः ।

हस्ते बन्धः, हस्तबन्ध इति न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

'नेनसिद्धवध्नातिषु च' (६।३।१९) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नेनसिद्धेति—प्रतिषेधस्यास्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानाद्योपन्यस्यति—स्वाङ्ग्रहणमिति । स्वाङ्ग्रहणेऽनुवर्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुको विकल्पः, अन्यस्मान्तु तदप्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः ॥

अथ निवृत्तमिति । तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागा-विज्ञानाद्यथेष्टसिद्धभावः ॥

(उद्घोतः) ननु 'चक्रेबन्धः—चक्रबन्धः' इत्यादिप्रयोगदर्शनेनात्र स्वाङ्ग्रहणानुवृत्तिनिश्चयात्प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्य तद्विजं दर्शयति—नेनसिद्धेति । उभयत्रापि धातुग्रहणमाश्रित्य किं स्वाङ्ग्रहणानुवृत्त्या विषयविभागलाभः, आहोस्वित्प्रकारान्तरेणेति सन्देहात्प्रश्नोपपत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये—अथ निवृत्तं सिद्धं—चक्रे बन्धः,

चक्रबन्धः । हस्ते बन्धः, हस्तबन्ध इति न सिध्यतीति । अयं भावः—अत्र स्वाङ्ग्रहणनिवृत्तावस्यास्वाङ्गार्थत्वे निषेधः स्वाङ्ग-विषयः स्यादिति ॥ विषयविभागज्ञानादिति । इष्टविषयविभागज्ञानादित्यर्थः ॥ तदाह—यथेष्टसिद्धभाव इति । उभयत्रापि विकल्पस्येष्टत्वमिति भावः ॥

(विषयनिर्धारणे सिद्धान्तभाष्यम्)

नैष दोषः ।

सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (१४) इति प्राप्ते 'नेनसिद्धवध्नातिषु' इति प्रतिषेध उच्यते, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते ॥

एवमपि न ज्ञायते—कस्मिन् विषये विभाषा कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति ।

घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणम्, प्रतिषेधेषु च धातुग्रहणम् । तेन घञन्ते विभाषा, अन्यत्र प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । चक्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्र वध्नातिधात्वादावुत्तरपदेऽलुक्प्रतिषेधः । अत्र तु सूत्रे बन्धशब्दो घञन्त उपात्तः, न तु धातुमात्रनिर्देश इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) 'सर्वत्र' पदार्थमाह—चक्रबन्धनमित्यादाविति ॥ भाष्ये—तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति । अवश्यमप्राप्ते इत्यर्थः । एवञ्चेदमपि उत्तरसूत्रात् 'तत्पुरुषे' इत्यपकृष्य तत्पुरुष एवेति भावः ॥ एवमपि न ज्ञायत इति । उभयत्रापि धातुनिर्देशादिति—अभिमानः । एवञ्च बहुव्रीहावप्यस्य प्रवृत्ति स्वीकुर्वतां वृत्तिकृतामाशयश्चिन्त्यः ॥ घञन्त इति । तेन पैचाद्यञन्तेऽपि निषेध एवेति बोध्यम् ॥

(१२०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ११)

२८७३ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥

(६४०७ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्म-धारये ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्म-धारय इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—परमे कारके—परमकारक इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । बहुलवचनान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) बहुलवचनादिति । प्रकृतत्वादलुगिति विज्ञेयम् । न्यायोऽप्यत्रास्ति—अन्तरङ्गा—कृदन्तवाच्यक्रियानिमित्ता सप्तमी गृह्यते, इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निषेहीति बहिरङ्गा—इति न गृह्यते ॥

१ स्वाङ्ग्रहणमिति । पूर्वसूत्रात् 'अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे' इत्यस्मादित्याशयः ॥

२ प्रतिषेधेषु । नेनसिद्धेत्यादिषु ॥

३ पचाद्यञन्ते । घञन्तमिन्ने बन्धशब्दे इत्यर्थः ॥

४ निषेध इति । नेनसिद्धवध्नातिषु चेति निषेधः ॥

५ न्यायोऽप्यत्रास्तीति । परमकारक इत्यादौ कर्मधारये तत्पुरुषे कृती-त्यस्यामवृत्तौ न्यायोऽस्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अन्तरङ्गेति । कृति सप्तमीत्युक्त्वा प्रत्यासन्ना
चेत्यपि बोध्यम् । यथा—सम्बेरमादौ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते, न 'तत्पुरुषे
कृति बहुलम्' इत्येव सिद्धम् ॥

(६४०८ अनुक्रमणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्या-
कृत्स्नत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुगलुगनुक्रमणं क्रियते, अकृत्स्नं
बहुलवचनमिति ॥

यद्यकृत्स्नं बहुलवचनम्, यदनेन कृतमकृतं तत् ।
एवं तर्हि न ब्रूमः—अकृत्स्नमिति, कृत्स्नं च—कारकं
च, साधकं च, निर्वर्तकं च, यदनेन कृतं सुकृतं तत् ।
किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते ?

उदाहरणभूयस्त्वात् ।

ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां
लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा
न तथा कारकं भवति ॥

अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्—बहुलम्,
अन्यतरस्याम्, उभयथा, एकेषामिति । सर्ववेद-
पारिषदं हीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः पन्थाः शक्य
आस्थातुम् ॥

(प्रदीपः) अकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः ।
न हि बहुलग्रहणमात्राङ्गुलुकोर्विषयविभागनिश्चयः ॥

इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वं मन्यमान आह—यद्यकृत्स्न-
मिति ॥ 'कृत्स्नं च' इत्येतावत्युक्ते अवयवसाकल्यमपि कार्त्तर्यं
गम्यत इत्याह—कारकं चेति । कृत्स्नकारित्वात् कृत्स्नमित्यर्थः ॥
कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धसद्भावात् अकृत्स्नं
स्यादित्याह—साधकं चेति ॥ साधकमपि कदाचिदसामर्थ्याद-
कृत्स्नं स्यादित्याह—निर्वर्तकं चेति । सर्वदा सर्वं कार्यं
निष्पादयतीत्यर्थः ॥

उदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन
ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥

लक्षणमिति । सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तं विषय-
विभागस्याप्रतिपादकत्वाच्च तथा कारकम्, प्रपञ्चोऽप्यनन्त्य-
प्रसङ्गाच्च कारक इति मध्यमावस्थाऽऽश्रीयत इत्यर्थः ॥

अवश्यं खल्विति । प्रातिशाख्यसद्भावेऽपि सर्ववेदसा-

धारणेनानेन शब्दानां प्रतिपादनं क्रियते, तच्च प्रतिपदपाठ-
स्याशक्यत्वात् बहुलादिग्रहणेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ सर्ववेद-
पारिषदमिति । अध्येतृसंघः परिषत्, तत्र भवं पारिषदम् ।
सर्ववेदानां पारिषदमिति षष्ठीसमासः ॥ नैक इति । वेदेषु
वैचित्र्येण व्यवहारात्तदङ्गव्याकरणेऽपि तथैव बहुलादिशब्देन
व्यवहारः । तेनैतच्च चोदनीयम्—वाग्रहणमेव क्रियतां व्य-
स्थितविभाषा वाऽऽश्रीयतां किं बहुलग्रहणेन—इति ॥

(उद्घोतः) विषयविभागेति । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्र-
वृत्तिः क्वचिद्विभाषेत्येव बहुलग्रहणेन लभ्यते, न तु विषयविभाग
इति मन्दबुद्धीनां विषयविभागज्ञानार्थं लुगलुगनुक्रमणं प्रपञ्चेन क्रियत
इति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

अपरिपूर्णत्वम्—अव्यापकत्वम् ॥ अनेकपर्यायोपादानोपयोग-
माह—एतावतीति । यथा 'कृत्स्नोऽयं पटः' इत्युक्ते सर्वव्य-
वपूर्णः, न तु केनचिदवयवेन न्यून इति गम्यते । न तु कार्यविषयं
साकल्यम् । प्रथमत्राप्यवयवगतसाकल्यं प्रतीयेत, तत्रिवृत्त्यर्थं कारक-
मित्युक्तमिति भावः ॥ अन्तागमने हेतुः—प्रतिबन्धसद्भावादिति ।
साधकमित्यस्य—प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिपर्यन्तं साधयतीत्यर्थः ॥ अ-
कृत्स्नं स्यादिति । कार्यस्य कदाचिदकरणादकृत्स्नमित्यर्थः ॥

उदाहरणभूयस्त्वस्य तत्करणे हेतुत्वासंभवादाह—भूयांसीति ।
भूय उदाहरणज्ञापनायेति भाष्याक्षरार्थः ॥

ननु प्रपञ्चस्यापि लक्षणत्वात् 'लक्षणं प्रपञ्चश्च' इत्युक्तमत
आह—सामान्यलक्षणमिति ॥

प्रातिशाख्येति । तत्र हि तत्तच्छाखागतानामेव शब्दानां
प्रतिपादनं, तदपि न काल्पयन्, प्रकृतिप्रत्ययविभागानां स्वरानां च
सर्वेषां तत्रासङ्गत्वात् । इदं तु सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानां च शब्दा-
नामनुशासनमित्यर्थः ॥ 'सर्ववेदपारिषदम्' इत्यस्यार्थः—'सर्ववेद-
साधारणेनानेन' इत्यनेन दर्शितः, तमेवावयवार्थेक्यमेव स्पष्टयति—
अध्येत्रिति । सर्ववेदशब्दस्य पारिषदशब्देनावयवद्वारकसंबन्धे
षष्ठ्यन्तस्य समासः ॥ बहुलादिशब्देनेति । वेदाङ्गत्वं बोधयितुं
वैदिकैर्व्यवहार इति भावः ॥

(१२०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १२)

२८८० षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६ । ३ । २१ ॥

(६४०९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षष्ठीप्रकरणे वाकृदिकपदयद्भ्यो
युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष्ठीप्रकरणे वाकृदिकपदयद्भ्यो युक्ति-

१ अन्तरङ्गत्वं प्रतिपादयति—प्रत्यासन्नेति ॥

२ ननु परमकारके इत्यादौ लुक्तव्यः सम्बेरम इत्यादौ बालुक्—इति
लुगलुकोरप्यनुक्रमणमावश्यकमित्यभिप्रायेण शङ्कते—अथ किमर्थमिति ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणात्क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादि
सेत्स्यसीति व्यर्थं लुगलुगनुक्रमणमिति शङ्कितुराशयः ॥

३ अकृत्स्नत्वात्—सर्वार्थसाधकत्वाभावात्, इयमर्थमभिप्रेत्य दूषयति—

यद्यकृत्स्नमिति ॥

४ कृत्स्नशब्दस्यार्थविशेषात् साभिप्रायमाह—कारकं चेत्यादि ॥

५ लक्षणं—बहुलमन्यतरस्यामित्यादियुक्तं सामान्यलक्षणम् । प्रपञ्चः—
तत्तद्वक्ष्यसाधकसूत्रप्रणयनरूपः ॥

६ 'ज्ञाप्यते' इति झ. पाठः ॥

७ 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषेत्येव' इति ज. पाठः ॥

दण्डहरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः, दिशो-
दण्डः, पश्यतोहरः ॥

(प्रदीपः) पश्यतोहर इति । 'षष्ठी चानादरे' इति
षष्ठी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पश्यतोहरे कर्तरि पवाचच्-इत्याह—हरतीत्यर्थ
इति ॥

(६४१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका ॥ * ॥

(भाष्यम्) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आमुष्यायणः, अमुष्यपुत्रिका ॥

अमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यम् । अमुष्यकुलिका ॥

(६४११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ देवानांप्रिय इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवानां प्रिय इति चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । देवानांप्रियः ॥

(६४१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः

संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञाया-
मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेषः, शुनःपुच्छः,
शुनोलाङ्गुलः ॥

(प्रदीपः) शुनःशेष इति—ऋषिविशेषसंज्ञेयम् ।
अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न केवलं सकारान्तः । शुन इव
शेषोऽप्येति बहुव्रीहिः ॥

(उद्घोतः) शुनःशेषादर्थो ऋषिविशेषस्य संज्ञाः ॥

(६४१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दिवश्च दासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
दिवोदासाय गायत ॥

(१२१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १३)

२८८२ ऋतो विद्यायोनिबंधेभ्यः

॥ ६ । ३ । २३ ॥

(६४१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विद्यायोनिबंधेभ्यस्तत्पूर्व-

पदोत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विद्यायोनिबंधेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तर-

पदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासंबन्धेभ्यो विद्यासंबन्धेषु
यथा स्यात् । योनिबंधेभ्यो योनिबंधेषु यथा
स्यात् ।

व्यतिकरो मा भूत् ॥

अथैषां व्यतिरेकेण भवितव्यम् ?

बाढं भवितव्यम् । होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी ॥

(प्रदीपः) तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्य-
निवृत्तिपरत्वादस्य व्यतिकरेऽपि कार्यप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—व्यतिकरो मा भूदिति । विद्यायोनि-
बंधेभ्यो विद्यासंबन्धेषु यथा स्यात् ।

तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणे होतुःपुत्र इत्युदाहरणसङ्गतिरत आह—
अन्येति ॥ व्यतिकरेऽपीति । परस्परमनयोः संबन्धे इत्यर्थः ।
तेन 'पितृधनं' इत्याद्येव व्यावर्त्यमिति भावः ॥

(१२११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १४)

२८८४ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥६।३।२५॥

(आनङोऽधिकरणम्)

(नकारप्रयोजनभाष्यम्)

कायं नकारः श्रूयते ?

न कचिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति ।

यदि न कचिच्छ्रूयते, किमर्थमुच्चार्यते ?

रपरत्वं मा भूदिति ॥

क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते ।

नैष दोषः ।

उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्यु-
च्यते, न चायमुः स्थाने अणोऽपि शिष्यते ।

किं तर्हि ?

अण् चानण् च ॥

(प्रदीपः) कायमिति ॥ कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णा-
नामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः ॥

क्रियमाणेऽपीति । उः स्थाने यः कृतोऽण् स रपर इति
सूत्रार्थं मन्यते ॥

इतरः स्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणाह—नैष दोष इति ॥

(उद्घोतः) इति मत्वेति । तदुभयमपि नेहेत्यर्थः ।
'मन्यते' इत्यनेन नायं सूत्रार्थस्तत्र स्थित इति दर्शयति ॥

१ अ. संज्ञकपुस्तके वार्तिकमेतद्वृद्धयते ॥

२ 'ऋषिविशेषसंज्ञेयसकारान्ताप्यस्ति । शेषशब्दो न केवलं सकारान्तः' इति झ. पुस्तके पाठः स लेखकममादात् ॥

३ नैतद्वार्तिकमिति अ. फ. पुस्तकयोरेभिः ॥

४ 'दासे षष्ठ्या अलुक् उपसंख्यानं' इति ट. पाठः ॥

५ अनयोः—होतुः पुत्रस्य चेत्यर्थः ॥

६ 'पितृधनं' इत्याद्येव इति झ. पाठः; ग. घ. ज. पुस्तकेषु 'पितृधने
इत्याह' इति पाठः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—किमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति, आहोस्वित् द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति ?

कश्चात्र विशेषः ?

(६४१५ पूर्वस्मिन् पक्षे उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र
उपसंख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पितापुत्रौ ॥

(६४१६ पूर्वस्मिन् पक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कार्यी चानिर्दिष्टः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यी चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारा-
न्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते—कस्यानङ्गा भवितव्यमिति ॥

(द्वितीयपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति ॥

(६४१७ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविशेषेण पितृपितामहादिष्वति-
प्रसङ्गः ॥ * ॥(भाष्यम्) अविशेषेण पितृपितामहादिष्वति-
प्रसङ्गो भवति । पितृपितामहाविति ॥

(प्रथमपक्षे दोषोद्धारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति ।

ननु चोक्तम् *ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसं-
ख्यानम्* इति ।

नैष दोषः ।

पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (२२) इति ।

यदि तदनुवर्तते, ‘विभाषा स्वसृपत्योः’ (२४) पुत्रे
च—इति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति ।

नैष दोषः ।

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । ‘षष्ठ्या आक्रोशे’ (२१) ।
‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (२२), षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ‘ऋतो
विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः’ (२३), पुत्रेऽन्यतरस्याम्,
षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ‘विभाषा स्वसृपत्योः’ (२४),
पुत्रेऽन्यतरस्याम्, षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ‘आनङ् ऋतो
द्वन्द्वे’ । पुत्रग्रहणमनुवर्तते, षष्ठ्या आक्रोश इति
निवृत्तम् ॥(प्रदीपः) पुत्रेऽपीति । अनाक्रोशेऽपि भ्रातुःपुत्रादा-
वित्यभिप्रायः ॥संबन्धमिति । आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् सम्बन्ध्यन्त-
रेण पुत्रशब्दो न सम्बन्ध्यते तन्निवृत्तौ तु सम्बन्ध्यत इत्यर्थः ॥(उद्ध्योतः) ननु ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्युक्तेः पुत्रे विभाषाप्राप्ति-
रिष्टवैयत आह—अनाक्रोशेऽपीति । ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्राक्रोशे
इत्यनुवर्तनादास्याःपुत्र इत्यादौ आक्रोश एव विकल्प इष्यते । ‘विभाषा
स्वसृ-’ इत्यत्रानुवृत्तौ त्वनाक्रोशेऽपि भ्रातुःपुत्रादौ विकल्पेनाङ्गु
प्राप्नोतीति भावः । ऋकारान्तपूर्वपदे पुत्रोत्तरपदे आक्रोशेऽपि पूर्व-
विप्रतिषेधेन विकल्प एवेष्यते, संबन्धानुवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात् ।
एतेन परत्वात्तत्र विषये ‘ऋतो विद्यायोनिः—’ इत्येव प्राप्नोतीति परास्त-
मिति तात्पर्यम् ॥संबन्ध्यन्तरेण—अनाक्रोशविषयऋकारान्तपूर्वपदस्यपठय-
श्रूयेण ॥

(द्वितीयदोषनिवारकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—कार्यी चानिर्दिष्टः इति, कार्यी च
निर्दिष्टः ।

कथम् ?

उत्तरपद इति वर्तते । डिच्चायं क्रियते । सोऽन्त-
रेणापि कार्यनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति ॥

पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः ।

पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः ।

कथम् ?

ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः’ इति ।

तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं
प्रकल्पयिष्यति—‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति ॥(उद्ध्योतः) भाष्ये—ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्प-
यिष्यतीति । न चोभयोरपि चरितार्थत्वात्परत्वेन ‘तस्मादित्युत्त-
रस’ इत्येव प्रकल्पकं स्यादिति वाच्यम् । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारेणा-
त्रोपस्थितेन सामानाधिकरण्यानुरोधात् सप्तम्या एव प्रकल्पकत्वमित्या-
शयात् ॥

(१२१२ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।१ आ. १५)

२८८५ देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥

(६४१८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ देवताद्वन्द्व उभयत्र वायोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥(भाष्यम्) देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । अग्निवायू, वायवशी ॥

(प्रदीपः) उभयप्रेति । पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः ॥

(६४१९ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्द-विशाखौ ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

सं तर्हि वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । इन्द्र इति वर्तमाने पुनर्इन्द्रग्रहण-स्यैतत्प्रयोजनम्—लोकवेदयोर्द्वन्द्वस्तत्र यथा स्यात् ।

कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः ?

वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः । न चैते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः ॥

(प्रदीपः) लोकवेदयोरिति । साहचर्येण यौ लोक-वेदयोः प्रसिद्धौ इन्द्रसमासवाच्यौ तत्रानङ्गित्यर्थः ॥ सह-निर्वापः—सहदानम् ॥

(उद्घोतः) ननु ब्रह्मप्रजापत्यादयो लोकवेदयोः प्रयुक्ता एवेत्यत आह—साहचर्येणेति । पुनर्इन्द्रग्रहणात्प्रसिद्धसाहचर्य-वाचकइन्द्रग्रहणमिति भावः ॥ सहदानमिति । पूर्वं मनसा हविषो दानसङ्कल्पः—‘इन्द्रावरुणाभ्यां जुष्टं निर्वापामि’ इति, पश्चादशौ प्रक्षेपेण स्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तं दानं स्वाहादिशब्दोच्चारणेन, तत्सर्वं निर्वाप-शब्देन विवक्षितमिति भावः । तेन ‘स्कन्दविशाखौ तृप्येताम्’ इत्यु-दकदाने सह प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । भाष्ये लोकपदेनात्र कल्प-सूत्रम् ॥

(१२१३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १६)

२८८७ इदृद्धौ ॥ ६ । ३ । २८ ॥

(६४२० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इदृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

(१२१४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १७)

२८९१ मातरपितरावुदीचाम्

॥ ६ । ३ । ३२ ॥

(१२१५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १८)

२८९२ पितरामातरा च च्छन्दसि

॥ ६ । ३ । ३३ ॥

(निपातनबोधकभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यारारौ निपात्येते । मातर-पितरौ भोजय, मातरपितरावानथ, आ मा गन्तां पितरामातरा चा मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिप्रणीते महाभाष्ये षष्ठा-ध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) पूर्वोत्तरपदयोरिति—सप्तम्यन्तमेतत् । तत्र मातरपितरावित्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽन्तादेशो निपात्यते, उत्तरपदस्य तु ‘ऋतो ऋसर्वेनामस्थानयोः’ इति गुणो रपरत्वं च । पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽन्तस्य निपात्यते, समासान्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इत्यकारः । पूर्ववत् गुणरपरत्वे ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-ध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) ननु भाष्ये ‘पूर्वोत्तरपदयोः’ इत्युक्त्या उभयोरध्व-कारस्यारारौ निपात्येते इत्यर्थो भाति । तेन भ्यामादावपि मातरपित-राभ्यामित्येव—इति चेन्न, औरूपद्विवचनाविवक्षणे मानाभावेनान्यत्र निपातनाभावादित्याशयेनाह—सप्तम्यन्तमिति । पूर्वपदोत्तरप-दयोः सतोः पूर्वपदस्यऋकारस्य सूत्रद्वयक्रमेण ‘अर-अरा’ इत्यादेशौ निपात्येते इत्यर्थः । केचित्तु ‘पूर्वोत्तरसूत्रोपात्तनिपात्यमानपदयोः पूर्वपदे’ इति शेष इत्यर्थमाहुः । अन्ये तु प्रयोगद्वयेऽपि पूर्वपदोत्तरप-दयोर्निपातनम् । तेन ‘मातरपितराभ्याम्’ इत्येव । उत्तरत्रापि भ्यामादेः ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारविषये उत्तरखण्डेऽपि ‘अरा’ आदेशविधान-मिति भाष्यार्थमाहुः । स्याद्भ्रममर्थो यदि तथा लक्ष्यं प्रमितमस्ति इति बहुदशिनो निर्णयं ॥

भाष्ये—आ मा गन्तामित्यादि । यद्यपि तैत्तिरीये माध्व-न्दिनशाखायां च पितरा—इत्यादि भिन्नपदत्वेन पदपाठे पठन्ति, तथापि शाखान्तरे एकपदेन पाठो भाष्यप्रामाण्याद्दृष्टव्यः । यद्वा पदच्छेदपाठो आन्येति बोध्यम्, तत्र तत्रावग्रहवत् । आधु-निकानां वा संप्रदायभ्रंश इति कल्प्यम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-द्घोते षष्ठस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ ‘तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्’ इति छ. पाठः ॥

२ सहदानमिति । निर्वापपूर्वकमिति शेषः ॥

३ ननु ‘इन्द्रावरुणाभ्यां जुष्टं निर्वापामि’ इत्यत्र दानं प्रतीयते तथा स्कन्दविशाखौ तृप्येतामित्यतोऽपि दानं प्रतीयत इति निर्वापपदस्य सहदान-

नित्येवार्थकरणे ‘स्कन्दविशाखौ’ इत्यादौ सहदानस्य प्रतीतिर्दोषः स्यादत आह—पूर्वं मनसेत्यादि ॥

४ ‘भोजयतः’ इति छ. पाठः ॥

५ ‘वामासोमो अमृतत्वाय’ इति म. पाठः ॥

॥ अथ षष्ठस्य तृतीये द्वितीयमाहिकम् ॥

(१२१६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. १९)

२८९३ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्

समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-

प्रियादिषु ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

(पुंवद्भाषाधिकरणम्)

(भाषितपुंस्कपदार्थे पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते—समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्, आहोस्वित् कचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) कथमिदमिति । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वाश्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्वविज्ञाने समानायामाकृतावित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यासत्त्या च यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते । भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च । शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादनन्ततोऽर्थशब्देनापीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात् । यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थ आश्रीयते, तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्य नास्ति लाभः ॥

(उद्धोतः) अन्यपदार्थभूतोऽर्थश्चान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो गृह्यत इत्याह—प्रवृत्तिनिमित्तेति । भाषितः पुमान्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याश्रय इति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । मूलोक्ते सप्तम्यर्थे बहुव्रीहौ त्वाधेयस्वाधारत्वकल्पनाद्विशेष इत्यन्ये ॥

समानायामिति । समाने प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति एकप्रवृत्तिनिमित्ते शब्दान्तरेण पुंसोऽभिधानेऽपि स्यादत आह—प्रत्यासत्त्येति । 'वरटामार्यः' इत्यादौ 'हंसमार्यः' इत्यादि न ॥ प्रौढ्या युक्त्यन्तरमाह—भाषितेति ॥ अन्ततोऽर्थशब्देनापीति । अर्थशब्दः सामान्यशब्दोऽपि यदा खट्वादिविशेषे तद्गतसामान्यावलम्बेन वर्तते तदा समानं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानः ॥

नास्ति लाभ इति । शब्देनासङ्गृहीतत्वादिति भावः ॥

(प्रथमपक्षे दोषभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति, गर्भिमार्यः—प्रसूतमार्यः—प्रजातमार्यः—अत्र न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गर्भिमार्य इति । स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भि-शब्दस्यानवयवभूतगर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । गर्भी व्रीहि-

रित्यादौ तु पुंसि वर्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्ध इति समानाकृतित्वाभावः । प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः । पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावः ॥

(उद्धोतः) पुंसि तु गर्भाधानमिति । एवं हि गर्भाधानोत्तरं गर्भिण्यामेव स्त्रियां 'प्रसूतो देवदत्तः' इति प्रयोगापत्तिः । तस्माद्गर्भविमोचनवत्स्वीकृतं प्रवृत्तिनिमित्तमिति वक्तुं युक्तम् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—कचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति, द्रोणी-भार्यः—कुटीभार्यः—पात्रीभार्यः—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्रोणीभार्य इति । द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः, स एव च सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्तत्त्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अमेदेनावसीयमानो गवाहस्यां वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वम् । एवं कुटीशब्दो घटे भाषितपुंस्कः, नेहे स्त्रीलिङ्गः । पात्रशब्दोऽर्धचोदितत्वात् भाषितपुंस्कः, भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः ॥

(उद्धोतः) द्रोणशब्द इति । आहकचतुर्गुणो द्रोणः ॥ सादृश्येति । ज्वालासु 'सैवेयं ज्वाला' इति प्रत्यभिज्ञावदित्यर्थः ॥ तत्र निबन्धनेति । 'तदेवेदं रजतम्' इति प्रत्यभिज्ञावदित्यर्थः । 'अर्थमेदाकृच्छ्रभेदः' इति नये आधं, तज्ज्ञेऽपि शब्दैक्ये द्वितीयम् ॥ पात्रशब्द इति । परिमाणविवाची अर्थचोदितत्वात्पुंलिङ्गः । सर्वत्र द्रोण्यादीनां भार्यासामानाधिकरण्यं सैदृशपरत्वात् ॥

(सिद्धान्तपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति ।

कथं तर्हि गर्भिमार्यः—प्रजातमार्यः—प्रसूतमार्य इति ?

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । गर्भिशब्दस्य गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रियां च समानम्, अवान्तरमेदस्त्वविवक्षितः । प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबन्धः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः ॥

(उद्धोतः) समानमिति । एवं हि 'पुंयोगादाख्याया' इति सूत्रस्य भाष्यग्रन्थविरोधः । तत्र हि 'प्रसूतादेः पुमाख्यत्वं न' इत्युक्तम् । तस्माद्गर्भिणो दाराः प्रसूता दारा इत्यादौ समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वमिति वक्तुं युक्तम् ॥ 'कर्तव्योऽत्र यत्नः' इति भाष्यस्य—यथा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वं भवति तथा यत्नः कार्य इत्यर्थः ॥ परे तु शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहान्या शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न यत्नसाध्यं । गर्भिणीप्रसूतादौ पूर्वपक्षयुक्तप्रवृत्तिनिमित्तभेद

१ भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्यसुपपादयति—शब्दान्तरेणेति ॥

२ 'मूलोक्त सप्तम्यर्थे' इति ग. ज. पाठः ॥

३ पुंसिगर्भाधानस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे दोषमाह—यत्नं हीति ॥

४ 'द्रोणीशब्दः' इति ख. घ. पाठः ॥

५ सैदृश परत्वात्—द्रोणी-कुटी-पात्रीशब्दानां द्रोणीसदृश इत्याध्यायं भार्यासामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥

६ 'कथं गर्भिमार्यः' इति छ. पाठः ॥

एव युक्तः । तत्र पुंवत्त्वार्थं वचनमेव कार्यमिति भाष्यार्थः । एवञ्चानवयवभूतगर्भसंबन्धे प्रवृत्तिनिमित्ते गर्भिणीशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्ग इति 'गर्भिण्यो दाराः' इत्येव । प्रसूतादिशब्दा अपि गर्भविमोचने प्रवृत्तिनिमित्ते नित्यस्त्रीलिङ्गा एवेत्याहुः ॥

(ऊळो निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

अथ किमर्थमूळः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येत—'न कोपधायाः' (३७) इत्युक्त्वा ततः 'ऊळश्च' इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः—द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पृथक् प्रतिषेधेऽपि वचनस्योक्तार्थप्रतिपादने कथं सामर्थ्यमत आह—पृथगिति । वैलक्षण्यं च प्रतिषेधविषये विधीयमानस्य विधेरेतद्विषयेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(निषेधप्रकरणे पाठे दोषभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः—पुंवत्कर्मधारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भावो यथेह भवति—कारिका वृन्दारिका—कारकवृन्दारिका, एवमिहापि स्यात्—ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका—ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति ॥

(पृथक्प्रतिषेधे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति ?

पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् ।

अथवा—अनूडिति तत्रानुवर्तिष्यते ॥

अथवा—नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

पर्युदासोऽयं यदन्यदूळ इति । स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः ॥

(प्रदीपः) अथवा नायमिति । सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते, न प्रसज्यप्रतिषेधः—इति पूर्वस्मात्पक्षद्वयपक्षस्य भेदः । भाष्यकारेणात्रानूळग्रहणस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दिशिता, न त्वपूरणीप्रियादिवित्यस्य । तेन महानवमी महाद्वादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वत्रैवाऽनूळ इति पर्युदासे ब्रह्मबन्धूभावे माभूदनेन पुंवत्त्वं, ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय—' इति स्यादेव—इति अत्रापि पक्षेऽनुवृत्तिरवश्यकीति पूर्वस्मात्पक्षार्थको विशेषोऽत आह—सत्यामेवेति ॥ नन्वनुवृत्तौ सत्यां पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः

को विशेषः ? किञ्चैतावता विशेषेण न पक्षान्तरत्वं, समाधेरेकरूपत्वात्—इति चिन्त्यम् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यत्र नेत्यनुवर्त्य प्रतिषेधविषये कर्मधारयादौ पुंवदित्यर्थो व्याख्येयः । एवञ्चाऽनूळ इत्यस्य पर्युदासत्वे ऊळः शाब्दप्रतिषेधविषयत्वाभावात्तास्य तत्र प्रवृत्तिरिति । तद्धनयन्नाह—(भाष्ये) स च प्रतिषेधार्थ इति । एवञ्चात्र पक्षेऽनूळ इत्यस्य व्यवहितस्यानुवृत्तिहेतुऽपि नेति लक्षणं, पूर्वपक्षादिषेधश्च स्पष्ट एव । ऐहैविडभार्याऽसिञ्चाऽस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव न्याय्यमितिर्दं भाष्यमेकदेशयुक्तिः ॥ तेन महानवमीति । एवञ्चापूरणीप्रियादिविति 'न कोपधायाः' इति प्रकरणात् पृथक् प्रतिषेधकरणे फलं चिन्त्यमेव । फलकल्पना तु न कार्या, अत्रैव पुन्यङ्गिषेधफलविचारपरभाष्यविरोधादिति भावः । अपूरणीत्यादिश्च प्रसज्यप्रतिषेध एव ॥ पुंवद्भावो भवतीति । 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यनेनेति भावः ॥

(स्त्रीग्रहणे पक्षत्रयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरिदम्पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं—स्त्रीप्रत्ययग्रहणम्, उत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणम्, आहोस्वित् रुयर्थस्य ग्रहणम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा स्त्रीग्रहणं स्वयंते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति रुयधिकारविहिततावादिग्रहणं भवति । तेनभाषितपुंस्कात्परस्यानूळः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । यदा तु रुयर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं वस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदाऽर्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः, अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः । (शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः, उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः) ॥

(उद्घोतः) अधिकारगतिरिति । तदधिकारविहितप्रत्ययप्रतीतिरित्यर्थः ॥ अनूळ इति । 'अनूळ' इति लुप्तपक्षीकं पदं पर्युदासपरमिति भावः ॥ रुयर्थवाची शब्द इति । लक्षणयेति भावः ॥ नन्वेवं शब्दग्रहणपक्षे जघन्यवृत्त्याश्रयणादर्थपक्ष एव युक्त इत्याशङ्क्य पक्षद्वयेऽपि गौणार्थपरिग्रहः समान इत्याह—तत्रार्थग्रहण इति । अर्थपक्षे शब्दद्वारकपौर्वापर्याश्रयणमिति जघन्यार्थाश्रयणं समानमिति भावः । वस्तुतस्तु 'शब्दद्वारकं पौर्वापर्यम्' इत्यस्य शब्दनिष्ठपरत्वाच्चवित्वस्य परत्वस्य चार्थ आरोप इत्यर्थः । एवञ्च गौणत्वात्तत्र संबन्धे तन्निरूपितसंबन्धे च न विभक्तिः । अत एव 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गौणाधारेऽधिकरणत्वनिमित्तविभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिना साधिता । अत एव तादृशस्थले षष्ठ्यपि न । अत एवार्थग्रहणपक्षे भाष्यकृद्वक्ष्यति—'भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च, न शर्थेन पौर्वापर्यमस्ति' इति ॥

१ वचनमेवेति । 'स्त्रियाः—' इति सूत्रे 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव योगविभागः क्रियते, तेन च गर्भिण्यर्थ इत्यत्र गर्भिणीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेऽपि पुंवद्भावः । उत्तरपक्षेण च तस्य क्वचित्कत्वं बोध्यते । योगविभागप्रदर्शनार्थमेव सूत्रकृता स्त्रियाः पुंवद्भाषितेति सूत्रे भाषितपुंस्काच्छब्दापेक्षया पुंवदित्यस्य पूर्वं पाठः कृत इत्यस्मिन् सूत्रे गेह्लरे स्पष्टम् ॥

२ ऐहैविडभार्येति । ऐहैविड भार्या यस्येत्यर्थः । ऐहैविडशब्दात् 'अन- १५ पा० प०

पदशब्दात्स्त्रीप्रियादम्' इत्यनेनात्र तस्य 'अतश्च' इति लुकि समावे, इह-विडशब्दादूळोऽभावात् निषेधानापत्त्यां पुंवद्भावे—अतश्चेति लुका स्त्रियां विधीयमानत्वादमात्रौ 'ऐहैविडभार्यः' इति भवति । अत्रहि अनूळ इति प्रसज्यप्रतिषेधानाश्रये 'इहैविडभार्या' इति निषेधवाचकत्वं नोपपद्येतेति तात्पर्यम् ॥

३ () पतञ्जलिहान्तर्गतो भागः क. घ. झ. पुस्तकेषु दृश्यते ॥

(६४२१ प्रथमपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रति-
षेधविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं विज्ञा-
येत ।

कस्य ?

स्त्रीप्रत्ययस्य ॥

(प्रथमपक्षदोषसंभवाक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति, न पुनर-
न्यदपि किञ्चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समा-
नाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत ?

(उद्घोतः) भाष्ये—‘किमुच्यते’ इत्यादि ‘अतिदिश्येत’
इत्याशङ्का । ‘अनारंभात्’ इत्युत्तरम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनारंभात् पुंसि । न किञ्चित् पुंसः प्रतिपदं
कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषित-
पुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातु-
मन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् ॥

(दोषोपपादकभाष्यम्)

कथं पुनः ‘पुंवत्’ इत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः
शक्यो विज्ञातुम् ?

वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे
वाक्यशेषं समर्थयितुम् ।

तद्यथा—उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति, न स-
न्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति, न सन्तीति ।
एवमिहापि ‘पुंवन्न भवति’ इत्येवं वाक्यशेषं
समर्थयिष्यामहे ।

यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एवं समानाधि-
करणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न
प्रत्याख्यत इति मत्वा प्रश्नः ॥

वतिनिर्देशोऽयमिति । उपमानोपमेयभावविषयो वतिः,
तत्रोपमाने सत्ताऽसत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथा-
सम्भवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः । पुंसि च
स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यते इति ‘न भवति’
इति वाक्यशेषः कल्प्यते ॥

(उद्घोतः) न प्रत्याख्यत इति । क्रियापदाश्रवणे लट्-
परास्तेरेव प्रयोगादिति भावः ॥

१ ‘तत्र च अनारंभात् पुंसि’ इति च. छ. श. पुस्तकेषु निर्दिष्टः पाठः ॥

२ ‘भाषितपुंस्कस्यापि न संभवति’ इति च. पाठः । ‘भाषितपुंस्कस्य

उपमानेति । ‘पुंवत्’ इति सप्तम्यन्तादिति । पुंसि यथा
स्त्रीप्रत्ययस्याभावस्तथा स्त्रियामपीत्यर्थः इति सामर्थ्यात् ‘न भवति’
इति वाक्यशेष इत्यर्थः । अयं चाभावो न प्रागभावः, प्रागेव
स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वादिति ‘लुक्छित’—‘इत्यादिवज्जातनिवृत्तिरूप एव ॥
भाष्ये—भाषितपुंस्कस्यापीति—संबन्धे षष्ठी । तस्य स्त्रियामपि
स्त्रीप्रत्ययो नेत्यर्थः । तेन जातनिवृत्तिं सूचयति ॥

(६४२२ प्रथमपक्षस्त्रीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ।
एनी भार्या अस्य—एतभार्यः, इयेनी भार्या अस्य-
इयेतभार्यः ॥

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अथोऽनिवृत्तः—स्त्रीत्वम्,
तस्यानिवृत्तत्वात् केन नशब्दो न श्रूयते ?

स्त्रियामित्युच्यमानः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अस्मिन् पक्षे यद्वक्तव्यं तदाह—प्रातिपदि-
कस्य चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः ॥ एनी भार्येति ।
एतशब्दात् ‘वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः’ इति ङीप्, तकारस्य
च नकारः । तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्का-
देतशब्दात् पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्यानिवृत्तत्वाच्चकार-
श्रवणप्रसङ्गः । ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकार-
स्यापि निवृत्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि स्थानिवद्भावात् पुनर्न-
कारस्योन्मज्जनं न मन्यते, उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः
स्थानिवद्भावः ॥

(उद्घोतः) तत्र दोषमाह—भाष्ये—प्रातिपदिकस्य
चेति ॥ पूर्वं वक्तव्यान्तरस्याभावादाह—चशब्द इति ॥ स्थानि-
वद्भावादिति । सन्नियोगशिष्टन्यायकृतनिवृत्तिप्रतिबन्ध एव पूर्व-
विधिरिति भावः ॥ नन्वयं न परनिमित्तकोऽत आह—उत्तरपद-
निमित्तत्वाच्चेति ॥

(६४२३ प्रथमपक्षस्त्रीकारे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्थानिवत्प्रसङ्गश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति । पट्टी भार्या
अस्य—पट्टुभार्यः ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । तस्य स्थानिवद्भावाद्यणा-
देशः प्राप्नोति ॥

(दोषद्वयोपसंख्यानतात्पर्यभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न प्रातिपदिकस्य प्रत्या-
पत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यात् ?

पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टम्—स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति,

न भवति’ इति छ. पाठः ॥

३ ‘पट्टुभार्यः, पट्टुभार्यः’ इति अ. छ. श. पाठः ॥

तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं दृष्टम्-प्रातिपदि-
कस्य प्रत्यापत्तिरिति, तदपि पठितम् ।

न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यादिति ।

ननु च 'प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः' इति परिहारः, 'स्थानिव-
त्प्रसङ्गश्च' इति तु चोद्यम् । तत्रैवं वक्तव्यं-स्थानिवद्भावोऽपि
परिहृतः स्यादिति । नैष दोषः । अयं हि भाष्यार्थः-यथा
दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोऽपि
चोदितः परिहृतश्च भवति ॥ पुरस्तादिदमिति । यद्यपि पश्चा-
त्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते, पूर्वं
चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात् ॥ तत्पठितमिति ।
पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः ॥

प्रत्यापत्तिवचनमेव व्यापि अभ्युपगम्यताम्, स्थानिवत्प्रस-
ङ्गश्च-इत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह-न चेदानी-
मिति । सूत्रव्याख्यानाथत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादान-
मित्यर्थः । तत्रैतभार्यं यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि
सन्नियोगशिष्टत्वात् सम्भावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं
पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तम्, ईकारनकारयोः
सह विधानात् । यणादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता
भेदेनैतैर्भार्यपटुभार्ययोः पृथगुपन्यासः ॥

(उद्घोतः) परिहृतश्च भवतीति । एतद्वाक्यशेषपूरणेन
भाष्यं व्याख्येयमिति भावः ॥ पश्चात्पठितमिति । 'पठितम्' इत्यत्र
'पुरस्तात्' इति नानुषङ्गीयमिति भावः ॥

व्यापि अभ्युपगम्यतामिति । व्यापि-उभयार्थसद्भावि,
दोषद्वयपरिहारकमित्यर्थः ॥ ननु प्रयोजनाभावे कुतो न परित्यागोऽत
आह-सूत्रव्याख्यानेति ॥ ननुभयत्रापि स्थानिवद्भावकृते दोषे-
ऽन्यतरत्रैव स्थानिवत्त्वचोदना न युक्त्याशङ्क्य विशेषमाह-
तत्रैतभार्यं इत्यादिना । न ह्येतभार्यं स्थानिवत्त्वकृते नकारश्रवण-
प्रसङ्गः, किन्तुहि ? अर्थस्यानिवृत्तत्वादेव । सन्नियोगशिष्टपरिभाषया
तु निवृत्तौ प्राप्तायां स्थानिवत्त्वात्पुनरुपस्थानमित्येतावदेव । परा तु
स्थानिवत्त्वादेव प्राप्नोतीति विशेष इति भावः ॥

(६४२४ दोषोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ।

के पुनर्वतण्ड्यादयः ?

लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः ।

लुक्-गार्ग्यो वृन्दारिकाः-गर्गवृन्दारिकाः ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्,

तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रिया-
मिति हि लुगुच्यते । लुक् ॥

अलुक्-वतण्डी वृन्दारिका-वातण्ड्यवृन्दारिका ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्,
तस्यानिवृत्तत्वात् 'लुक् स्त्रियां' 'वतण्ड्याच्च' इति
यकारस्य लुक् प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) लुगलुगिति । लुगलुगौ यथायोगमित्य-
माणौ न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणार्थातिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पुंस्त्वलक्षणेति । ततश्च स्त्रीत्वस्य निवृत्तत्वालु-
गलुगौ यथेष्टं सिध्यत इति भावः ॥

(एतद्दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत ।

तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

क्रियते न्यास एव । प्रस्थितनिर्देशोऽयम्-स्त्री
ई स्त्री, स्त्रियामिति ॥ ईकारविधावप्रत्ययकस्य
पाठः क्रियते-वतण्डेति । शाङ्करवादौ वै सप्रत्यय-
कस्य पाठः करिष्यते ।

स वै तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्तव्यः । अन्त-
रङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति । अलुक् ॥

अस्त्रीविषय-कौण्डीवृत्ती वृन्दारिका-कौण्डी-
वृत्त्यवृन्दारिका ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः ।

अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्, तस्यानिवृत्तत्वात् केन
यशब्दः श्रूयेत ?

अस्त्रियामिति हि ज्यो विधीयते । अस्त्रीविषय ॥
द्विस्त्रीप्रत्यय-गार्ग्यायणी वृन्दारिका-गार्ग्य-
वृन्दारिका ।

अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे
पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते । यच्चात्र भाषितपुंस्कात्
परं नैतदुत्तरपदे, यच्चोत्तरपदे, न तद्भाषितपुंस्कात्
परमिति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'लुक् स्त्रियाम्' इत्यनेन
'चेदीकारे' परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्तिते
यकारनिवृत्तौ कर्तव्यायां 'स्थानिवत्प्रसङ्गश्च' इति स्थानिवद्भावे
प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः ॥

स्त्री ई इति । स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः ।

१ 'न्याय्यमभ्युपगम्यताम्' इति क. पाठः ॥

२ 'एतभार्यं इत्येतभार्ययोः' इति च. श्र. पाठः ॥

३ परित्याग इति । स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्यस्य ॥

४ परा-प्रातिः । पटुभार्यं इत्यत्र यण्प्रातिः स्थानिवत्त्वादेवेति भावः ॥

५ 'चेदीकारे' इति क. अ. उ. पाठः ॥

६ ईकारप्रक्षेपे कृते सूत्रार्थमाह-स्त्रियां य इति ॥

एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् 'स्त्रियाः' इति इयञादेशः ॥
ईकारविधाविति । शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयञ्-
लुक् पठ्यते, ततश्चाकृते लुकीकारो नास्ति, अकृते चेकारे
लुकोऽप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ॥

अन्तरङ्गत्वाच्चेति । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानो-
ऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तत्रैतत्
स्यात्-निमित्ताभावाल्लुक् निवर्तिष्यत इति, एतच्च नास्ति ।
न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते, इयानित्यादौ निवृत्तायामपि
प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्तनात्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकार-
निवृत्तेरसिद्धत्वाच्च ॥

कौण्डीवृत्त्यवृन्दारिकेति । स्त्रीत्वस्यानिवर्तनात् 'व्रात-
च्छोरस्त्रियाम्' इति व्यो न प्राप्नोति ॥

गार्ग्यायणीति । षस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंव-
द्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । ङीष्स्त्वभाषितपुंस्कात् विधानात्
श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे इति । प्रातिपदिक-
प्रत्यापत्तिवचनेनेति भावः ॥

स्त्रियामिति । स्त्रीशब्दस्येकारेण 'सुप्सुपा' इति समास इति
भावः । स्त्रियां विहितो य ईकारस्तस्मिन्नित्यक्षरार्थः ॥ नन्वेवं
स्त्रीशब्दाद्विभक्तेरविधानेन कथमित्युक्त आह—एकादेशस्येति ।
अनयैव रीत्या नद्यन्तत्वादाभावापि बोध्यम् । वस्तुतस्तु कृदतिङ्सूत्रस्य-
भाष्यरीत्या पूर्ववर्तिभर्मावच्छिन्नोद्देश्यके विधायिष्यङि कर्तव्ये 'अचः
परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेनेत्यङ् दुर्लभ इति भाष्यप्रामाण्यात्सौत्रत्वे-
नेत्यङ् साध्य इति तत्त्वम् ॥

भाष्ये—एतद्वृषयति—ईकारविधाविति ॥ तद्याचष्टे—शार्ङ्ग-
रवादीति ॥ शङ्कते भाष्ये—शार्ङ्गरवादाविति ॥ तद्वृषयति—स
वै तत्रेति । अनेनपूर्वकर्तव्यतालक्षणो दोष उक्तः ॥ दोषान्त-
रमप्याह—अन्तरङ्गत्वाच्चेति । एवञ्च वातण्ड्यवृन्दारिकाया असि-
द्धिस्तदवस्यैत्यर्थः ॥ तत्र पुंवद्भावाल्लुकोऽन्तरङ्गत्वं दर्शयति—उत्त-
रपदमिति ॥ न ह्येषेति । निमित्तापायपरिभाषेत्यर्थः ॥ सत्यामपि
परिभाषार्या न दोष इत्याह—असिद्धमिति । इदं चिन्त्यम्,
अकृतव्यूहपरिभाषाविषये तस्या अप्रवृत्तेरिति । अस्त्रीविषयेति—
भाष्यस्यास्त्रीविषयप्रत्ययासिद्धिरित्यर्थः । कौण्डीवृत्तीशब्दो व्रातवाची ।
गौरादित्वान्ङीष् ॥

भाष्ये—यच्चात्रेति—ष्फरूपम् ॥ नैतदुत्तरपदे इति ।
ङीषा व्यवधानादिति भावः ॥ यच्चोत्तरपदे इति—ङीष् ॥ न
तदिति । ष्फेण व्यवधानादिति भावः ॥

(द्वितीयपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम् ॥

१ स्त्रिया इति निर्देशसुपपादयति—एकादेशस्येति ॥

२ विभक्तेरविधानेनेति । ङीष्शब्दादजादिप्रत्ययपरकत्वाभावेनेति भावः ॥

(६४२५ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति
चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्
सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अ-
स्यापि प्राप्नोति—अङ्गारका नाम शकुनयः, तेषां
कालिकाः स्त्रियः । कालिका वृन्दारिकाः—अङ्गारक-
वृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ।

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः, तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः ।
तनुकेश्यो वृन्दारिकाः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नु-
वन्ति ।

हंसस्य वरटा । कच्छपस्य दुली । ऋदयस्य रोहित ।
अश्वस्य वडवा । पुरुषस्य योषित् ।

किं कारणम् ?

अविशेषात् । न हि कश्चित् विशेष उपादीयते
एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भव-
तीति ।

अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । यथा प्रत्ययपक्षे भाषित-
पुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुम्, नैवं ह्यर्थ-
भिधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुम्,
शुक्लचुडादौ पुंवद्भावस्याप्रसङ्गात् । न ह्यत्र शुक्लाशब्दो भाषि-
तपुंस्कात्परः ॥ अङ्गारका इति । अङ्गारकशब्देन न कदा-
चित् स्त्रिया अभिधानम्, कालिकाशब्देन च पक्षिजातौ तस्याः
स्त्रिया एवाभिधानमिति 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यनेनार्थत आन्त-
र्यादङ्गारकशब्दादेशप्रसङ्गः । शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकश-
ब्देन साहचर्यादभिधातुम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

(उद्घोतः) स्त्रीशब्दग्रहणे सर्वप्रसङ्गे अविशेषो हेतुरुक्तस्तस्य
हेतोरसिद्धिं परिहरति—यथा प्रत्ययपक्षे इति ॥ न कदाचि-
दिति । न कदाऽपीत्यर्थः ॥ स्त्रिया एवेति । न पुंस इत्यर्थः ॥
नन्वत्र 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधात्कथं पुंवत्वप्राप्तिरत आह—
पुंवत्कर्मधारयेति ॥ नन्वङ्गारकशब्दस्य स्थानिभूतकालिकाभिधाने
सामर्थ्याभावात्कथमेतदत आह—शक्यन्ते हीति ।

(द्वितीयदोषोद्भावकवार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्का-
दित्युच्यते ? ॥

(६४२६ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्यर्थे चायं चः पठितः ।

सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम् ॥

३ 'तनुकेश्योवृन्दारिकाक्षेमवृद्धि वृ—' इति अ. क. ट. पाठः । 'तनु-
केश्योवृन्दारिकाः । क्षेम—' इति छ. झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) सर्वो हि शब्द इति । 'एताः कालिका-
वृन्दारिकाः' इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कात्परः कालिका-
शब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ह्यर्थे चायमिति । यतः शब्दग्रहण-
पक्षे भाषितपुंस्कादिति विशेषणमुपपन्नं, शुक्लचूडाधसिद्धेः—अतः
सर्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तथाविशेषणेऽपि उक्तदोषो दुर्वार इत्याह—
सर्वो हीति ॥ तद्व्याचष्टे—एताः कालिका इति ॥

(तृतीयपक्षोद्भावकं भाष्यम्)

अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम् ॥

(६४२७ तृतीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थातिदेशो विप्रतिषेधानुप-
पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थातिदेशो विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
पठिष्येति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं—*पुंवद्भावाद्-
स्वत्वं खिन्नादिकेषु* इति स विप्रतिषेधो नोप-
पद्यते ।

किं कारणम् ?

द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः । न चात्रैको
द्विकार्ययुक्तः, शब्दस्य ह्रस्वत्वम्—अर्थस्य पुंवद्भावः ॥

(प्रदीपः) अर्थातिदेश इति । ह्यर्थस्य पुमर्थो
भवति—इति अर्थेऽतिदिष्टे तद्वान्त्री शब्दः प्रवर्तते । भिन्नविषय-
त्वान्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिः, अत्रो ह्रस्वः—अर्थस्य तु पुंवद्भावः ॥

(उद्घोतः) नन्वर्थातिदेशो शब्दे किमायातमत आह—
अर्थस्येति ॥ विप्रतिषेधानुपपत्तिः—कालिमन्वेत्यादौ ॥

(तृतीयपक्षे द्वितीयोक्तदोषप्राप्तिबोधकभाष्यम्)

किं च—सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । सर्वस्य
ह्यर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति ।

अस्यापि प्राप्नोति—अङ्गारका नाम शकुनयः,
तेषां कालिकाः स्त्रियः । कालिका वृन्दारिकाः—अङ्गार-
कवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ॥

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः ।
तनुकेश्यो वृन्दारिकाः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नु-
वन्ति ॥

हंसस्य वरटा । कच्छपस्य दुली । ऋश्यस्य रो-
हित् । अश्वस्य वडवा । पुरुषस्य योषित् ।

किं कारणम् ?

१ तथा विशेषणेऽपि—ह्यर्थान्निधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति
कैयटोक्तप्रकारेण विशेषणेऽपि ॥

२ उक्तदोषः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिका इत्यादिभाष्योक्तदोषः ॥

३ पुंवत्कर्मधारयेति (६।१।६२) सूत्रे ।

४ 'सर्वस्य अर्थस्य' इति अ. क. पाठः ॥

५ 'अङ्गारकवृन्दारिका' इति क. ठ. पाठः ॥

अविशेषात् । न हि कश्चित् विशेष उपादीयते—
एवंजातीयकस्य ह्यर्थस्य पुंवदर्थो भवतीति । अनु-
पादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादि-
त्युच्यते ?

भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति । न ह्यर्थेन पौर्वा-
पर्यमस्ति ॥

(विप्रतिषेधानुपपत्तिरूपप्रथमदोषनिवारकमेकदेशिभाष्यम्)

अयं तावद्दोषः—यदुच्यते *अर्थातिदेशो विप्र-
तिषेधानुपपत्तिः* इति ।

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि । स चात्रास्त्यसंभवः ।

कोसावसम्भवः ?

पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं वि-
हन्ति, ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्तमानं पुंवद्भावं बाधते—

एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमान इति । बीप्र-
त्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावात् ह्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥
ह्रस्वत्वमिति । ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्यानिवृत्तत्वात् कथं
पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते ? उच्यते—यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे
श्रूयते एवं तत् कृतं भवति, यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निव-
र्येत तदाऽकृतमेवैतत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं
बाधते ॥

(उद्घोतः) यदि कृतमिति । एवञ्च ह्रस्वप्रवृत्तिसामर्थ्या-
त्पुंवत्त्वबाध इति भावः ॥

(एकदेशिनो द्वितीयपक्षस्थापकभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति ।

तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ।

(प्रदीपः) तस्मादस्त्विति । शब्दपक्षे साक्षादुत्तर-
पदेन पौर्वापर्यसम्भवात् ॥

(उद्घोतः) नन्वर्थपक्षेऽपि वक्ष्यमाणपरिहारस्य समानत्वा-
त्कुतस्तस्यागेन मध्यम-शब्दपक्षस्वीकरणमत आह—शब्दपक्षे इति ॥
न चात्र पक्षे स्त्रीशब्दस्य गौणता दोषः । बाहुल्येन तथा शास्त्रे
आश्रयणेन न स दोष इति भावः । किञ्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरपि,

६ 'तनुकेशीवृन्दारिकाः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'यकस्यार्थस्य' इति च. झ. पाठः ॥

८ 'पुंवद्भावः' इति छ. झ. पाठः ॥

९ 'अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः' इत्यस्य छ. पुरुषके न पाठः ॥

१० 'कथं च नाम' इति च. छ. झ. पाठः ॥

११ 'नुपपत्तिर्हि' इति च. छ. झ. पाठः ॥

अर्थपक्षे पुंवद्भावोत्तरमपि हस्वप्रवृत्त्या हस्वोत्तरमपि तत्प्रवृत्त्या संभवाभावात्, कार्यभेदाच्च । विप्रतिषेधोपपादनपरभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः । स्पष्टीकृतं च तत्त्वं कैयटेनेति दिक् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति ।

नैष दोषः ।

समासनिर्देशोऽयम्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् सोऽयम्—भाषितपुंस्कादनूङिति ।

यद्येवं लुक् प्राप्नोति ।

निपातनात्र भविष्यति ।

अथवा—अलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति—समुदायः समासार्थः, अवयवेन विग्रहः ॥

निपातनादिति । नन्वलौकिकत्वादस्य कथं 'निपातनात्' इति परिहारः ? लुकाऽपि तर्ह्यलौकिकत्वाच्च भाष्यम् । अथ लुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयते, अलुगप्यध्यवसीयतामित्यदोषः ॥

अथवेति । ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः सम्बन्धः ? उच्यते—अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति संज्ञापरिभाषवत् ॥

(उद्घोतः) समुदाय इति । प्रत्ययविशिष्ट इत्यर्थः ॥ अवयवेनेति । प्रत्ययरहितार्थकेन, प्रत्ययमात्रार्थकेन चेत्यर्थः ॥

नन्वलौकिकत्वादिति । शास्त्रातिरेकेण लोकेऽप्रयुज्यमानत्वादित्यर्थः ॥ इत्यदोष इति । एवञ्च 'निपातनात्' इत्यस्य सौत्रत्वादित्यर्थ इति भावः ॥

लक्षणाङ्गमपीति । शास्त्रमात्राङ्गमपीत्यर्थः । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायेनेति भावः ॥

(प्रथमपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

कथं पुनः 'अनूङ्' इत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् ?

'नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' । नञ्युक्ते चान्यस्मिन्सदृशे कार्ये विज्ञायते तथा-ह्यर्थो गम्यते ।

तद्यथा—अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति ।

१ 'प्रवृत्त्याऽसंभवाभावात्' इति घ. पाठः । संभवाभावादिति पाठे विप्रतिषेधसंभवाभावादित्यर्थः । असंभवाभावादिति पाठे च ह्रस्वस्य पुंवद्भावस्य चासंभवाभावादित्यर्थः ॥

२ कार्यभेदाच्चेति—अन्यस्य ह्रस्वः, शब्दस्य च पुंवद्भाव इति कार्यभेदः ॥

३ 'प्रत्ययरहितार्थकेन' इति ज. ख. पाठः ॥

४ ननु भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति विग्रहस्य लौकिकत्वेन कथं लौकिकत्वं कैयट उच्यतेऽत आह—शास्त्रातिरेकेणेति । शास्त्रे एव प्रयुज्यमान-

एवमिहापि 'अनूङ्' इति ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन् ऊङ्सदृशे कार्ये विज्ञायते ।

किं चान्यत् अनूङ् ऊङ्सदृशम् ?

स्त्रीप्रत्ययः इति ॥

(उद्घोतः) नन्वनूङ्शब्देन पुंवद्भावविषयशब्दस्योक्तावस्थाप्यतुपपत्तिरिति शङ्कते भाष्ये—कथं पुनरिति ॥

(प्रथमे प्राप्तदोषवारकभाष्यम्)

एवमपि इडविड वृन्दारिका—ऐडविडवृन्दारिका, पृथ्वृन्दारिका—पार्थवृन्दारिका, उशिक्वृन्दारिका—औशिजवृन्दारिका, दरद्वृन्दारिका—दारद्वृन्दारिका—अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्रदीपः) इडविडिति । इडविडोऽपत्यम्, पृथोऽपत्यम्, 'जनपदशब्दात्' इत्यञ् । उशिक्वृन्दारिकां 'द्यञ्मगध-' इत्यञ् । उभयोः 'अतश्च' इति स्त्रियां लुक् ॥

कर्तव्योऽत्र यत्न इति । नेह टावादीनामेव ग्रहणम्, किं तर्हि ? प्रत्ययमात्रस्य । लुक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव । यदा तु भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङ्—इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते, तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव ॥

(उद्घोतः) 'पृथोऽपत्यं' इति पाठः । 'पृथोरपत्यं' इत्यपपाठः, पार्थव्यसिद्धापत्तेः । भाष्येऽपि 'पृथ्वृन्दारिका' इति पाठः ॥ स्त्रियां लुगिति । भाषितपुंस्कादनूङ्—स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वेऽपि विशेषानतिदेशेन तस्य स्त्रीप्रत्ययत्वाभावात् पुंवत्त्वं न स्यादिति भावः ॥

नेहेति । प्रत्ययत्वेन सादृश्यमाश्रीयत इति भावः ॥ स्थानिवद्भावादिति । प्रत्ययलक्षणेन, 'स्थानिवदादेशः—' इत्यनेन वा ॥ प्रसज्यप्रतिषेध इति । समासस्तु सौत्रत्वादिति भावः । अत्र कर्मधारयसमासोदाहरणानि तु 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यत्राप्यस्यानुवृत्तिं दर्शयितुं तदर्थं निर्णेतुं च । 'ऐडविडमार्थः' इत्यादावपि दोषो बोध्यः, अनन्तरापत्यपरत्वे जातित्वाभावेन 'जातेश्च' इति निषेधाप्रवृत्तेः । 'कर्तव्योऽत्र यत्नः' इत्यस्य भाष्यस्यायमर्थः—प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीयः, रूपातिदेशश्च । रूपं च प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षणस्य गृह्यते । तेन हंसवरटादौ न दोषः । यद्यप्यत्राप्यर्थस्यानिवृत्तत्वात्तण्ड्ययुवत्यादौ दोषस्तथापि अतिदिश्यमानरूपविरुद्धस्याश्रयस्यातिदेशविषयेऽप्रवृत्तेर्न

रुदादस्यालौकिकत्वमिति भावः ॥

५ 'नञ्युक्तमिव्युक्तमन्यस्मिन्' इति च. छ. ट. क. पाठः ॥

६ 'इहाप्यनूङित्युक्ते' इति च. झ. पाठः ॥

७ इतिशब्दरहितः पाठो मुद्रित पुस्तकेषु ॥

८ 'अत्र प्रयत्नः' इति च. झ. पाठः ॥

९ प्रत्ययपक्षे पुंवद्भावमात्रातिशयपादयति—भाषितपुंस्कादनूङ् इति ॥

१० प्रत्ययत्वेनेति । 'अनूङ्' इत्यत्र ऊङ्प्रतिषेधः प्रत्ययमात्रो गृह्यत इति भावः ॥

दोषः । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यतिदेशपक्षे तु न तयोः कश्चिद्विरोध इति न पूर्वभाष्यासङ्गतिः । किञ्च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकशब्दस्थाने पुंस्त्व-
वाचकशब्दरूपातिदेशे विशिष्टस्य निवृत्तिः—इति अर्थस्यापि निवृत्ति-
रेव । ‘समासनिर्देशोऽयम्’ इत्यादि ‘ऊङ्गदशः स्त्रीप्रत्ययः’ इति
भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः ॥

(सन्देहस्थलनिर्णयभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—

पट्टीमृद्व्यौ भार्ये अस्य-पट्टीमृदुभार्यः, आहोस्वित्
पट्टमृदुभार्यः ?

पट्टीमृदुभार्य इति भवितव्यम् ।

पुंवद्भावः कस्मान्न भवति ?

भाषितपुंस्कादित्युच्यते ।

ननु च भोः पट्टशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते ।

समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्, आकृत्यन्तरे
चैतौ भाषितपुंस्कौ ।

समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ ।

कथम् ?

आरभ्यतेऽत्र मनुश्लोपः ।

एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ्गः समानाधिकरण
उत्तरपदे पुंवद्भवति—इत्युच्यते । यश्चात्र भाषितपुं-
स्कादनूङ्गः समानाधिकरण उत्तरपदे, कृतस्तस्य
पुंवद्भावः । यस्य चाकृतः, नासौ भाषितपुंस्कादनूङ्गः
समानाधिकरण उत्तरपदे ॥

(प्रवीपः) पट्टीमृदुभार्य इति । पट्टीशब्दस्योत्तरपदे-
नानन्तर्याभावात् पुंवद्भावाभावः, मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंव-
द्भावः ॥

इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह—पुंवद्भावः कस्मान्न भव-
तीति ॥

भाषितपुंस्कादिति । एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते ।
तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्टीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः ॥

इतरस्तु ‘भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्ति’ इत्यनेनोक्तमिति
मत्वाऽऽह—ननु चेति ॥

इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह—समानायामिति ॥
आकृत्यन्तर इति । पट्टगुणो मृदुगुण इति गुणे भाषित-
पुंस्कौ, भार्यादौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः ॥

आरभ्यत इति । ततश्च पाठवे मार्वे च समाने प्रवृ-
त्तिनिमित्ते पट्टमृदुशब्दौ पुंसि द्विधा च वर्तते ॥

इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—एवं तर्हि ॥

(उद्घोतः) पट्टीशब्दस्येति । समुदायस्तु न भाषितपुंस्क
इति भावः ॥

तस्योत्तरत्वानुपपत्तेराशयमाह—एकदेशेनेति ॥

ततश्च पाठवे इति—गुणे प्रवृत्तिनिमित्ते । द्रव्ये इमौ भाषित-
पुंस्कावित्यर्थः । अत्रोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, एतद्भाष्यप्रामा-
ण्यादिति बोध्यम् ॥

(६४२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ।
प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य-
कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—कल्याणी पञ्चमी आसां
रात्रीणामिति ?

कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्र-
योऽत्र प्रधानम् ॥

(प्रवीपः) कल्याणपञ्चमीक इति । पक्षेऽन्यपदार्थेऽव-
यवानामत्यन्ततिरोधानास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् । ‘अपूर-
णीप्रमाण्योः’ इति समासान्तोऽपि प्राधानपूरण्या एव विहित
इति—अत्र न भवतीति ‘नष्टतश्च’ इति क्व भवति ॥

इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वर्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा पृच्छ-
ति—अथेह कथमिति ॥

रात्रयोऽत्रेति । उद्भूतावयवा रात्रयोऽत्र प्रधानम्, तत्र
यथैव प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वर्ति-
पदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः । प्रधाने कार्य-
सम्प्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः ॥

(उद्घोतः) पक्षेऽन्यपदार्थ इति । तिरोहितावयवभेद-
समुदायस्य पक्षशब्देनाभिधानात् । तत्रावयवानामनुमीयमानत्वेनाश-
ब्दार्थत्वादप्राधान्यमिति भावः ॥

रात्रय इति । बहुवचनान्तरात्रिशब्दवाच्यः समुदाय इत्यर्थः ॥

(१२१७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २०)

२८९४ तसिलादिष्वा कृत्वसुचः

॥ ६ । ३ । ३५ ॥

(परिगणनबोधकभाष्यम्)

इह केचित् तसिलादय आ कृत्वसुचः पठ्यन्ते
येषु पुंवद्भावो नेष्यते । केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते येषु
पुंवद्भाव इष्यते ।

तत्र किं न्याय्यम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—आकृत्येति पाठः । ननु वृक्तीशब्दस्य जातिशब्दत्वात् 'जातेश्च' इति पुंवस्वप्रतिषेधः स्यादत आह—परिगणनेति ॥

(६४३९ परिगणनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिलादी त्रतसौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति-तत्र वसति । तस्याः-ततः । यस्याः-यतः ॥

(६४३० परिगणनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तरपूतमपौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तरपूतमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा ॥

(६४३१ परिगणनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ चरट्जातीयरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरट्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पटुचरी । पटुजातीया ॥

(६४३२ परिगणनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कल्पपदेशीयरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्पपदेशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया ॥

(प्रदीपः) 'पटुकल्पा' इत्यपपाठः, 'घरूपकल्प-' इति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात् । तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः ॥

(६४३३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रूपपपाशपौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूपपपाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा ॥

(६४३४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ थम्थालौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) थम्थालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । कया आकृत्या-कथम् । यया आकृत्या-यथा ॥

(६४३५ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ दार्हिलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां वेलायां-तदा । तस्यां वेलायां-तर्हि ॥

(६४३६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तिलुथ्यनौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलुथ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । वृक्ती-वृकतिः । अजथ्या यैथिः ॥

१ 'वसति । ततः । यतः' इति क. पाठः । 'वसति । तस्याः ततः । यस्याः-यतः । यस्यां-यतः' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'यैथिः' इति छ. पाठः ॥

(प्रदीपः) वृकतिरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृक्ती-शब्दात् 'वृकज्येष्ठाभ्याम्' इति तिलप्रत्ययः । परिगणनसामर्थ्याच्च 'जातेश्च' इति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः ॥ अजथ्येति । पूर्ववदजाशब्दात् 'अजाविभ्यां थ्यन्' इति थ्यन्प्रत्ययः ॥

(६४३७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ शसि बह्वल्पार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीभ्यो देहि-बहुशो देहि । अल्पशो देहि ॥

(६४३८ परिगणनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पैदीभावः-पटुत्वम् । मृद्वीभावः-मृदुत्वम् । पटुता । मृदुता ॥

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? कंठीभावः-कठी-त्वम्, कठीता ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—कठीत्वमिति । आकडारसूत्रे संज्ञा-जातिद्वन्द्वतद्वितान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तशब्दस्यैव गुण-वचनत्वोक्तेरिति भावः ॥

(६४३९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ भस्याडे तद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) भस्याडे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥

अढ इति किमर्थम् ?

श्यैनेयः, रौहिणेयः ॥

(प्रदीपः) हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्वात् 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । 'ठक्छसोश्च' इत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति, छसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् ॥

श्यैनेय इति । श्यैतरोहिताभ्यां 'वर्णात्-' इति ङीप्नकारौ । पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात् ॥

(उद्धोतः) ननु हस्तिनीशब्दात्समूहे ठकि 'यस्य-' इति लोपे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे रूपसिद्धेः किं वचनेनेत्यत आह—यद्यत्रेति ॥ छसा सहचरितस्येति । 'भवतष्ठक्छसौ' इत्यस्य ॥

रौहितेय इति । पुंवत्त्वेन ङीप्नकारयोर्निवृत्तेरिति भावः । न च 'भस्याडे तद्धिते' इत्यत्र 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इत्यर्थस्य 'बहुपूग-' इत्यादिसूत्रस्यभाष्ये उक्तत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पुंवत्त्वे 'स्त्रीभ्यो ङक्' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'रौहितेयः' इति स्यादित्यापादनमुचितमिति

१ 'पटुता भावः' 'मृद्वी भावः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'कठ्या भावः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

वाच्यम् । दोषप्रतिपादने तात्पर्येण तदनपेक्षेदमुक्तमिति न दोष इत्याहुः । न च इयेतरोहितयोः शुभादिषु पाठ इति कैयटाशयः, तथा सति इयेनीरोहिणीभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया परत्वात्तस्यैव प्रवृत्तौ स्त्रियां यो ढो विहित इति सिद्धान्तेऽपि पुंवत्त्वापत्तौ इयेने-यरोहिणेययोरसिद्धिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ अग्रेरिति । न चास्य पुंस्यमित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां त्वैशिसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तक्ये भाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवत्त्वमिति वाच्यम्, शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यर्थस्य 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनादो-पात् । गङ्गादिशब्दास्तु तटादिरूपं लक्ष्यमपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशि-ष्टमेवाभिदधतीति न कदाचिदपि ते भाषितपुंस्का इति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यह इत्युच्यते, अग्रायी देवता अस्य स्थाली-पाकस्य-आग्नेयः स्थालीपाकः, अत्र न प्राप्नोति ।

इह च प्राप्नोति-कौण्डिन्यः, सापत्न इति ॥

(प्रदीपः) अग्रायीति । 'अग्नेर्दक्' इति वा 'सर्वत्राग्नि-लिभ्यां ढग्वक्तव्यः' इति वा ढक् । तत्र पुंवद्वावप्रतिषेधादामा-येय इति प्राप्नोति ॥

कौण्डिन्य इति । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादिवात् यञ् । तत्र पुंवद्वावे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । सपत्नीशब्दादणि सापत्न इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) कौण्ड्य इतीति । पुंवत्त्वेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ स्थानिवत्त्वाभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपापत्तिरिति भावः ॥

सापत्न इतीति । अयं भावः—सपत्नीशब्दस्य स्वामिपर्यायपति-शब्देन समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति साधु-त्वम् । स्वविवाहितपतिविवाहितद्वितीयादिस्त्रियामेव उच्यन्तरुद्धिः, तेन नातिप्रसङ्गः । योगार्थमादाय च भाषितपुंस्कत्वनिर्वाहः । पुंसि तु सप-तिरिति । तत्र शिवादौ सपत्नीशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवत्त्वेऽपि भूतपूर्व-सपत्नीशब्दत्वमाश्रित्य पत्युत्तरपदण्यं बाधित्वाऽपि 'सापत्नः' इत्ये-वेष्यते ॥ सापत्न इति—अनिष्टं प्राप्नोतीति । अस्यानिष्टत्वं च 'यदि पुनरनपत्य इत्युच्यते' इत्यग्निभाष्याल्लभ्यते । न हि तदा सापत्न इति कथमपि सिध्यति । तत्रासे एतदोषानुपन्यासाच्च—इति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरनपत्य इत्युच्यते ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि न स्यात्—गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः—गार्गो जाल्मः ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'अडे' इत्यपनीय' अनपत्ये' इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति । इयेनेयरोहि-णेयकौण्डिन्यसापत्नाश्चापत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति ॥ गार्ग्या-यण्या इति । 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' इति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति । एवञ्च षफडीशोर-निवृत्तौ 'गार्ग्यायणः' इति स्यादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि अह इत्येव ।

कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति ?

कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः—' इति ।

सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ।

सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति ।

कथमग्रायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य-आग्नेयः स्थालीपाक इति ?

अस्तु तर्ह्यनपत्य इत्येव ।

कथं गार्गो जाल्मः ?

गार्ग्यायणौ न संवदेते ।

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्रदीपः) सपत्नशब्द इति । 'व्यन्सपत्ने' इति निर्दे-शोऽत्र लिङ्गं, तस्मादेव शाङ्करवादिषु द्रष्टव्यान्हीनि कृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्वावे सापत्नः सिध्यति ॥

कर्तव्योऽत्रेति । स्त्रियां यो ढो विहितः 'ब्रीभ्यो ढक्' इत्यनेन तत्र पुंवद्वावप्रतिषेधः, न तु 'अग्नेर्दक्' इत्यस्मिन्निति व्याख्येयम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वादिति । अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यन्तरः, तत्त्वादित्यर्थः । एवञ्च सापत्नो न भवदु-क्तसपत्नीशब्दप्रकृतिको येन दोषः स्यात्, किन्तु अन्यप्रकृतिक इति तात्पर्यम् ॥ तत्प्रकृत्यन्तरमेवाह—सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरम-स्तीति । 'अणः' इति शेषः । एवञ्च शिवादौ सपत्नेत्येव पठ्यत इति भावः । यत्तु स्त्रीप्रत्ययस्य प्रकृत्यन्तरमिति व्याचक्षते । तेषां लक्षणां विना यथाश्रुताक्षरैः साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यालम्भः, (हेतोः साध्यवृत्तित्वालम्भो वा) इति बोध्यम् ॥ नन्वेवं सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे

१ तस्यैव—शुभादिभ्यश्चेत्यस्य ॥

२ त्वमित्संबन्ध इति । वृषाकथ्यमिदमित्यस्य पुंयोगे एव प्रवर्तनात् अमित्संबन्धः 'अग्रायी'शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

३ शक्यतावच्छेदकेति । पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रे हि भाष्ये 'चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद्भवति तात्पर्यात्, तादृश्यात्, तत्सामी-प्यात्, तत्साहचर्यादिति' इत्युक्तम्, तेन च स्त्रियां पुंवाचकस्यासिद्धस्य शक्यतावच्छेदकारोप एवेति अमित्वं तत्रारोप्यत इति न प्रवृत्तिनिमित्तमेदः ॥

४ नन्वेवं गङ्गाशब्दस्य तटे लक्षणायां गङ्गात्कारोपेऽपि तटवाचिन्त्वा-

द्भाषितपुंस्कत्वं स्यात् आह—गङ्गादिशब्दास्तिवति । एवं च शास्त्रीय-स्त्रीत्वविशिष्टस्यैवामिधान्न भाषितपुंस्कत्वमिति भावः ॥

५ 'इत्युच्यते' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ वार्तिकमेतदिति झ. पाठः स प्रामादिकः, उद्घोते 'भाष्ये' इत्यारम्भ प्रतीकग्रहणात् । छ. पुस्तके नास्य पाठः ॥

७ 'प्रकृत्यन्तरं' इत्येव छ. पाठः ॥

८ 'दृष्टान्' इति क. ठ. झ. पाठः ॥

९ () एतच्चिह्नगतोऽणः ख. घ. झ. पुस्तकेषु दृश्यते ॥

सापलासिद्धिरत आह—तस्मादेवेति ॥ शार्ङ्गरवादीति । पूर्वप-
क्ष्युक्त'सपली'शब्दस्याद्युदात्तत्वात्तत्त्वकल्पनम् ॥ शिवाद्यणीति ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः । 'सापलो आता'इत्यादिप्रयोगास्तु
औपचारिका बोध्याः । केचित्तु सपलीत्येवं पाठः । भाष्यं तु
लक्षणया व्याख्येयम् । न च पूर्वपक्ष्युक्तसपलीशब्दादप्यणापत्तौ
सापतापत्तिः, शिवादौ रूढस्यैव ग्रहणात्—इति वदन्ति । तत्र ।
तस्यापि स्त्रीविशेषे रूढेरवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः
स्यात् । एवञ्च ततोऽपि शिवाद्यणापत्तौ सापतापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तस्मा-
च्छिवादौ सपल इति भिन्ना प्रकृतिरेव पठ्यते न तु सपलीति—इत्येव
भाष्याशयः ॥

स्त्रियां यो ढ इति । 'अडे' इत्यत्र सूत्रस्य स्त्रियामित्यनुवर्त्य
आवर्त्य च स्वरित्वगुणयुक्तत्वं चाश्रित्य स्त्रीतिशब्दमुच्चार्य विहित-
दस्यैव ग्रहणादेतदर्थलाभ इति भावः ॥

(६४४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ ठक्छसोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः ।
भवत्याः छात्राः—भावत्काः, भवदीयाः ।

ठक्ग्रहणं किमर्थम्, न इके कृते 'अजादौ'इत्येव
सिद्धम् ?

नैवं शक्यम् ।

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः
अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत ।

तद्यथा—मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकार-
लोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति, एवमि-
हापि न स्यात् । तसिलादि ॥

(प्रदीपः) ठक्छसोरिति । छसः सित्वात् तत्र
'सिति च'इति पदसंज्ञाविधानात् भत्वाभावाच्चनम् ॥

तान्तादिति कादेशो न भवतीति । ठस्येति वर्णमा-
त्रस्य स्थानित्वेऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । संघातस्य तु
स्थानित्वे सञ्ज्ञिपातपरिभाषोपस्थानात् ॥

(१२१८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २१)

२८९५ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।३६ ॥

(पदद्वयभाष्यम्)

मानिन्ग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) मानिन्ग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गे समानाधि-
करणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वात् । यथा दर्शनीयामात्मानं
मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति । अत्र ह्येकस्या एव कर्म-
त्वात् कर्त्तृत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम् ॥

१ 'येव शिवादौ पाठः' इति ख. व. पाठः ॥

२ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादयः (५।३।८३) इति सूत्रे वार्तिकमेतत् ॥

३ 'असमानाधिकरणार्थं च' इति क. ट. पाठः ॥

(६४४१ पदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मानिन्ग्रहणमह्यर्थमसमानाधि-
करणार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) मानिन्ग्रहणं क्रियतेऽह्यर्थमसमा-
नाधिकरणार्थं च ।

अह्यर्थं तावत्—दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञ-
दत्ता—दर्शनीयमानी अयमस्याः ।

असमानाधिकरणार्थम्—दर्शनीयां मन्यते देव-
दत्तां यज्ञदत्ता—दर्शनीयमानीनी इयमस्याः ॥

(१२१९ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २२)

२८९६ न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

(निषेधविषये पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं—आद्यस्य योगस्य विषये,
आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) आद्यस्येति । पाणिनिपठितसूत्रत्रयस्येत्यर्थः ॥
पुंवद्भावमात्रस्येति । औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् ॥

(उद्द्योतः) औपसंख्यानिकस्यापीति । तस्यापि यथाकथ-
ञ्चित्सूत्रेण सङ्गहादिति भावः । अनेन वार्तिकानामपि सूत्रानुमतत्वं
दर्शयति ॥

(प्रथमपक्षे दोषभाष्यम्)

यद्याद्यस्य योगस्य विषये, माध्यमिकीयाः—शालू-
किकीयाः—अत्र न प्राप्नोति ।

विधिरप्यत्र न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

भाषितपुंस्कादनूडित्युच्यते, न होतद्भाषितपुं-
स्कादनूड् ।

इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यम्—वैलेपिकम्, वि-
धिश्च सिद्धो भवति, प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) माध्यमिकीया इति । मध्यमिकायां भव
इति 'वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्यः' इति छण् प्रत्ययः । तत्र
'भस्याडे—' इति पुंवद्भावप्रसङ्गः ॥ शालूकिकीया इति ।
शालूकानि विद्यन्तेऽस्यामिति 'बुञ्छण्क—'इति कः । शालूकि-
कायां भव इति 'वृद्धादकेकान्तखोपधात्' इति छः ॥

विधिरपीति । नगर्यां प्राप्ते चाभाषितपुंस्कत्वात् ॥

वैलेपिकमिति । 'अण्महिष्यादिभ्यः' इत्यण् ॥

(उद्द्योतः) पुंवद्भावप्रसङ्ग इति । एवमेकारश्रवणं न स्यादिति

४ 'यज्ञदत्ता देवदत्ता' इति झ. पाठः, 'देवदत्ता यज्ञदत्ता' इति छ.
पाठः ॥

५ 'माध्यमिकीयाः—शालूकिकीयाः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

भावः ॥ नगर्यामिति । माध्यमिका—नगरी । शालूकिका—
ग्रामः । वार्तिकेऽपि सूत्रतो भाषितपुंस्कादन्तूह इत्यस्यानुवृत्तेरिति
भावः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ पुंवद्वावमात्रस्य विषये, हस्तिनीनां समूहः—
हास्तिकम् । जातिलक्षणः पुंवद्वावप्रतिषेधः प्रा-
प्नोति ॥

(सिद्धान्तपक्षोपपादकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'न कोपधायाः' इत्ययं योगः पुंवद्वाव-
मात्रस्य विषये । तत उक्तम्—एवमाद्यनुक्रममा-
द्यस्य योगस्य विषये ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रयोगमूलाद्याख्यानाद्यथे-
ष्टविषयविभागलाभः ॥

(६४४२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो
वोश्च र्यः, तस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—पाकभार्यः, भेकभार्यः ॥

(प्रदीपः) पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची,
ततो जीवपवादोऽजादित्वाद्वाप ॥ भेकभार्य इति । भेकशब्दः
क्रियाशब्दः, मण्डूकजातिवाचिवि तु भेकीभार्य इति भाव्यम् ।
'जातेश्च' इति पुंवद्वावनिषेधात् ॥

(उद्घोतः) क्रियाशब्द इति । भययुक्तो भेक इत्यर्थः ।
भेका भार्या यस्येति विग्रहः ॥

(१२२० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २३)

२८९९ स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६ । ३ । ४० ॥

(६४४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् ।

१ वार्तिकेऽपीति । 'मस्यादे तद्धिते' इत्यादिवार्तिकेष्वपि खियाः पुंव-
दिति सूत्रात् 'भाषितपुंस्कादन्तूह' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति, तेनाभाषितपुंस्क-
शब्दयोर्न पुंवद्वावः । एवं च माध्यमिकाशालूकिकाशब्दयोः पुंवद्वावो न प्राप्नो-
तीति भावः ॥

२ जातिलक्षण इति । 'जातेश्च' इत्यनेन प्राप्तः पुंवद्वावनिषेधः 'मस्यादे
तद्धिते' इत्यनेन प्राप्तस्य पुंवद्वावस्य हास्तिकमित्यत्र स्यादिति भावः ॥

३ 'इत्येव योगः' इति झ. पाठः ॥

४ अयं शब्दो न दृश्यते छ. पुस्तके ॥

५ तत उक्तमिति । न कोपधाया इत्ययं निषेधः पुंवद्वावमात्रस्य, सूत्रे-
वार्तिकेऽपि प्राप्तस्य पुंवद्वावस्य । ततः पराणि निषेधवचनानि सूत्रत्रयेण प्राप्तस्यैव
पुंवद्वावस्य निषेधकानि, न वार्तिकप्राप्तपुंवद्वावस्येति सिद्धान्तः ॥ 'तत उत्तर-
मेवे' इति च. छ. क. ट. झ. पाठः ॥

६ 'यः ककारस्तस्य' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ ननु मानिन्शब्दे परे यो निषेधः स मानिनीशब्दे परे न स्वात्तुपपाद-

इहापि यथा स्यात्—दीर्घमुखमानी, शृङ्खलमुख-
मानी ॥

यद्यमानिनीत्युच्यते, दीर्घमुखमानिनी-शृङ्खल-
मुखमानिनी-इति न सिध्यति ।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव-
तीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) 'स्वाङ्गाच्चेतः' इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्ति-
कारम्भः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) दीर्घमुखमानिनीति । प्रातिपदिकत्व-
तद्भाष्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे विशिष्ट एव पर्याप्त्या मानि-
न्शब्दस्योत्तरपदत्वाभावादसिद्धिरिति भावः ॥ तर्हि तेनैव न्यायेन
मानिन्शब्दत्वमपि विशिष्टे इत्याह—प्रातिपदिकग्रहण इत्यादि ।
'यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणम्' इति तु न नियम इति
भावः ॥

(१२२१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २४)

२९०१ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु

॥ ६ । ३ । ४२ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किंमर्थमिदमुच्यते, न सामान्येन सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कर्मधारये 'खियाः पुंवत्-'
इति सिद्धः पुंवद्वावः, जातीयदेशीययोरपि 'तसिलादिष्वा-'
इति मत्वा प्रश्नः ॥

(६४४४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । 'न कोप-
धायाः' (३७) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्वावो भवति ।
कारिका वृन्दारिका-कारकवृन्दारिका, कारकजा-
तीया, कारकदेशीया ॥

'संज्ञापूरण्योश्च' (३८) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्वा-

यितुमाह—प्रातिपदिकग्रहण इति । एवं च मानिन्शब्दे-स्त्रीप्रत्ययग्रहिते
दृष्टस्योत्तरपदत्वस्य मानिनीशब्दे पर्याप्तिसम्बन्धेनासिद्देशानामानिनीशब्दस्यैवान्तो-
त्तरपदत्वं न मानिन्शब्दस्येति भावः । अत एव दीर्घमुखमानिनीत्यत्र 'अ-
मानिनि' इति न निषेधः ॥

८ मानिन्शब्दत्वमपीति । प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषया मानिनीशब्दे
तत्त्वमारोप्यत इति न निषेध इति भावः ॥

९ ननु स्त्रीप्रत्ययो न मानिन्शब्दाद्विहितः किन्तु गतिकारकेति परिभाषया
जीव्यत्वेः प्राक्समाप्ते विशिष्टात्-दीर्घमुखमानिन्शब्दात्कृत इति स्त्रीप्रत्यया-
न्तत्वं न मानिनीत्यस्य किन्तु विशिष्टस्येति मानिन्शब्दत्वं मानिनीशब्देनाति-
दिश्यतेत्यत आह—यतो य इत्यादि । एवं चातुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादि-
नियमाभावादधिकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमिव न्यूनस्यापि मानिनीत्यस्य स्त्रीप्रत्यया-
न्तत्वमिति भावः ॥

१० 'कर्मधारयजातीयदेशीये किमर्थे' इति च. झ. पाठः ॥

वति । दत्ता वृन्दारिका-दत्तवृन्दारिका, दत्तजातीया, दत्तदेशीया । पञ्चमी वृन्दारिका-पञ्चमवृन्दारिका, पञ्चमजातीया, पञ्चमदेशीया ॥

‘वृद्धिनिमित्तस्य-’ (३९) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति । सौम्री वृन्दारिका—सौम्रवृन्दारिका, सौम्रजातीया, सौम्रदेशीया ॥

‘स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि’ (४०) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति । शृङ्गमुखी वृन्दारिका—शृङ्गमुखवृन्दारिका, शृङ्गमुखजातीया, शृङ्गमुखदेशीया ॥

‘जातेश्च’ (४१) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति । कठी वृन्दारिका—कठवृन्दारिका, कठजातीया, कठदेशीया ॥

(प्रदीपः) प्रतिषिद्धार्थमिति । प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

(उद्घोतः) प्रतिषिद्धविषयेऽर्थः प्रयोजनं यत्नेति भाष्यार्थ इत्याह—प्रतिषिद्धोऽपीति ॥

(६४४५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कुकुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भवनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुकुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुकुट्या अण्डं—कुकुटाण्डम् । मृग्याः पदं—मृगपदम् । काक्याः शावः—काकशावः ॥

(६४४६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् ।

नात्र स्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम् ।

किं तर्हि ?

अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम् । उभयोरण्डम्, उभयोः पदम्, उभयोः शावः ॥

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । इह तु कथं—मृग्याः क्षीरं—मृगक्षीरम् ?

अत्रापि न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव ।

१ प्रतिषिद्धोऽपि—स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रे अपूर्णीमियादिष्विति प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावस्यात्रानुवर्तनात् पूरण्यादावनेन कर्मधारये पुंवद्भवतीति भावः । व्याख्यानदिवात्रापूर्णीत्यादेरनुवृत्तिर्न । व्याख्यानं च सर्वनिषेधप्रकरणं समाप्य प्रथमिदं सूत्रं कृतम् । यदि अपूर्णीमियादिष्वित्यस्यात्रानुवृत्तिः स्यात्तदा कर्मधारयांश्चे ‘स्त्रियाः-’ इति सूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्य समानविषयत्वेन प्रकृतसूत्रं निषेधप्रकरणस्य ‘न कोपधाराः’ इत्यारभ्य कृतस्य बाधकमेवेति मध्येऽपवाद-न्यायविषयतया स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रानन्तरमेवेदं पठितं स्यात्, पुंवदिति

कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् ?

सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिका एडका, अनुदरा कन्या ।

असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वर्द्धितकमिति ॥

(प्रदीपः) न वेति । पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः । स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति, वृत्तिस्त्वनभिधानाच्च भवति ॥

इह तु कथमिति । न हि पुंसा क्षीरस्य सम्बन्धसम्भवः ॥

अत्रापीति । जात्यन्तरनिवृत्तिपर्यायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः । यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव, यथाऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति ॥

असतश्चेति । विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन प्रतिपाद्यते ॥ समुद्रः कुण्डिकेति । असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायाम् असत्—कुण्डिकात्वं समुद्रे चारोप्य शब्दप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) ननु सतो विवक्षाया एव प्रकृतत्वात् ‘असतश्च’ इत्यादि प्रकृतानुपयुक्तमत आह—विवक्षाया एवेति । न तु वस्तुसत्पदार्थसत्ताया इति भावः ॥

(६४४७ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अग्नेरीत्वाद्वरुणवृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । अग्नेरीत्वस्यावकाशः—अग्नीषोमौ ।

वरुणस्य वृद्धेरवकाशः—वायुवारुणम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—आग्नीवारुणीमनद्वाहीमालभेत ।

वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) वायुवारुणमिति । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ् न भवति । वायुवरुणौ देवताऽस्य ‘सा-’स्य देवता’ इत्यण्, ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदवृद्धिः ॥

आग्निवारुणीमिति । नन्वीत्वमन्तरङ्गं, बहिरङ्गा तत्तरपदवृद्धिस्तद्विप्रतिषेधेनात्—इत्ययुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ‘इदृक्षौ’ इतीत्वस्यापवाद इत्वं विधीयते, ततोऽपवादविषयापेक्षणाच्चास्यन्तरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये ॥

(उद्घोतः) ‘इदृक्षे-’ इति ईत्त्वस्यापवादः ‘इदृक्षौ’ इति ईत्त्वमित्यन्वयः ॥ ततोऽपवादेति । अपवादविषयप्रकृत्यपेक्षेनोत्सर्गप्रवृत्त्याऽत्र विषये ईत्त्वस्य प्रथममप्रवृत्तेर्नान्तरङ्गत्वमिति भावः ।

चाकृतं स्यात्—इति पुनः पुंवत्करणसामर्थ्याद्वाख्यानान्दपूर्णीत्यादेरज्ञानानुवृत्तिः, न कोपधारा इत्यादिनिषेधानां कर्मधारये न प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

२ ‘मृगक्षीरमिति’ इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ ‘निवृत्तिपर्यायां चोदनायां स्त्रीत्वं’ इति क. झ. पाठः ॥

४ ‘समुद्रे वाऽऽरोप्य’ इति क. झ. पाठः ॥

५ ‘वरुणस्य वृद्धि’ इति च. छ. क. ट. पाठः ॥

६ इदृक्षावित्त्वत्वेति कैयटमंत्रस्यानवयमाह—इदृक्षेरेति ॥

भाष्ये—अशीषोमावित्यवकाशप्रदर्शनमुपलक्षणम्, असीवरूपावित्यवकाशो बोध्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैव युक्तो विप्रतिषेधः ।

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः, नात्रैको द्विकार्य-युक्तः ।

कथम् ?

अग्नेरीत्वम्, वरुणस्य वृद्धिः—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि, स चात्रास्त्यसम्भवः ।

कोऽसावसंभवः ?

अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते । वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमाना अग्नेरीत्वं बाधते । एषोऽसंभवः ।

सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) वरुणस्य वृद्धिमिति । 'दीर्घाच्च वरुणस्य' इति निषेधात् ॥

ईत्वं बाधत इति । 'इदृद्धौ' इति वचनात् ॥

(६४४८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावात् ह्रस्वत्वं खिद्धादि-केषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—पटुभार्यः, मृदुभार्यः ।

खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः—कालिम्मन्यः, हरिणिम्मन्यः ।

इहोभयं प्राप्नोति—कालिम्मन्या, हरिणिम्मन्या ।

ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन ॥

धादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्त-कितरा, नर्तकितमा ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—दर्शनीयतरा, दर्शनीय-तमा ।

इहोभयं प्राप्नोति—पट्वितरा, पट्वितमा ।

ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन ॥

के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्तकिका ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—दारदिका ।

इहोभयं प्राप्नोति—पट्टिका, मृद्विका ।

ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविशानात्पुंव-द्भावः कस्मान्न भवति ?

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

(प्रदीपः) कालिम्मन्य इति । कालीमात्मानं मन्यते काली—एवाहमिति मन्यत इत्यर्थः ॥

नर्तकितरेति । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः ॥

दारदिकेति । दारदोऽपत्यं स्त्री । 'द्यञ्मगध-' इत्यण् । तस्य 'अतश्च' इति लुक् । ततः 'प्राग्विवाकः' इति कः । 'तसि-लादिषु-' इति पुंवद्भावः । ननु परिगणितास्त्रतसिलादयः, न च कप्रत्ययः परिगणितः । एवं तर्हि विप्रतिषेधाभिधानात् कप्रत्य-योऽपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते, तेन नासौ परिगणितः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) कालिम्मन्य इति । खिलिङ्गोत्तरपद-त्वाभावात्पुंवत्त्वाप्राप्तिः । 'कालिम्मन्या' इत्यस्य काली स्वप्रियात्वेन मन्यते इत्यर्थे वैयधिकरण्यात्पुंवत्त्वाप्राप्तिरुदाहरणे सामानाधिकरण्यं दर्शयति—कालीमात्मानमिति ॥

अत्र न कोपेति । नर्तकिकेत्यत्राप्येतद्बोध्यम् ॥

विप्रतिषेधाभिधानादिति । 'दारदिका' इत्यवकाशप्रदर्शनात्, 'पट्टिका' इत्युदाहरणादित्यपि बोध्यम् ॥ तेन नासाविति । तेना-स्यात्यल्पविषयता सूच्यते इति भावः ॥

(१२२२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ भा. २५)

२९०२ धरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमत-

हतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः

॥ ६ । ३ । ४३ ॥

(ह्रस्वाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

डीग्रहणं किमर्थम् ?

अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खद्वातरा-माला-तरा-अत्रापि प्रसज्येत ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाषितपुंस्कादित्युच्यते ॥

एवमपि दत्तातरा-गुप्तातरा-अत्रापि प्राप्नोति ।

ईत इति वर्तते ।

कं प्रकृतम् ?

१ अत्र 'इति' शब्दपाठो मुद्रितपुस्तके न ॥

२ 'विप्रतिषेधेन खिद्धादिकेषु' इति छ. ज. झ. पाठः । 'विप्रतिषेधेन कः ? खिद्धादिकेषु' इति ट. पाठः ॥

३ 'तेनासौ' इति क. ट. झ. पाठः ॥ उद्घोतदर्शनात् 'तेन नासौ' इत्येव पाठः । विप्रतिषेधाभिधानात्कप्रत्ययस्तत्राभ्युपगतं शक्यत इति न तस्य

परिगणनम् । साक्षात्परिगणनाभावस्तोपयोगमप्याह भट्टाचार्यः—तेनास्यात्य-ल्पविषयतेति ॥

४ 'पुंस्कादिति वर्तते' इति छ. झ. पाठः ॥

५ 'कं प्रकृतम् ? स्वाङ्गाच्चेतोऽभानिनीति' इत्यस्य छ. पुस्तके न पाठः ॥

‘स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि’ (६।३।४०) इति ॥
एवमपि ग्रामणीतरः-सेनानीतरः-अत्रापि प्रा-
प्नोति ।

स्त्रियामिति वर्तते ॥

एवमपि ग्रामणीतरा-सेनानीतरा-अत्रापि प्रा-
प्नोति ।

स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्तते ॥

शेषप्रकृत्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्तव्यम् । ‘नद्याः
शेषस्यान्यतरस्याम्’ (६।३।४४) इति ।

कश्च शेषः ?

अङी च या नदी, उद्यन्तं च यदेकाच् ॥

(प्रदीपः) ईत इति वर्तत इति । ‘स्वाङ्गाच्चेतः’
इत्यतः ॥

स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्तत इति । तेन स्त्रीवाचिन
ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यति, अन-
र्थकत्वादीकारस्य ॥

शेषप्रकृत्यर्थमिति । विशिष्टस्य शेषस्य प्रकृत्यर्थ-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु ग्रामणीशब्दस्यापि स्त्रीवाचकतया षष्ठ्यन्त-
स्त्रिया इत्यस्यानुवृत्तौ कथमतिप्रसङ्गनिवृत्तिरत आह—तेनेति ॥

नन्वसत्यपि ङीग्रहणे एकाज्जुपशेषप्रकृतिः सिद्धैव, उपयुक्ताद-
न्यस्य शेषत्वादत आह—विशिष्टस्येति । तच्च ‘अङी च या नदी’
इत्यादिना भाष्ये दर्शितम् ॥

(ङीग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रकृतः शेषः ।

कथम् ?

ईतं इति वर्तते । अनीच्च या नदी, ईदन्तं चापि
यदेकाच् ॥

(प्रदीपः) अनीच्च या नदीति । ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्म-
बन्धूतरा-इति ॥ ईदन्तं चेति । ब्रितरा, ब्रौतरा-इति ॥

(शेषग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शेषग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

अविशेषेण घादिषु नद्यां अन्यतरस्यां ह्रस्वत्व-
मुत्सर्गः, तस्यै ‘अनेकाचः’ इति नित्यं ह्रस्वत्वमप-
वादः ।

तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते ॥

१ ईत इति वर्तत इति । स्वाङ्गाच्चेतः (६।३।४०) इत्यतः ॥

२ नद्याः अन्यतरस्यामिति । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामित्यनेन घादिषु
यद्गुणत्वं विधीयत स उत्सर्गः, तस्य वरूपेति सूत्रेण अनेकाचो विधीयमानं
नित्यं ह्रस्वत्वमपवाद इत्यर्थः ॥

३ ‘अस्यानेकाचो नित्यं’ इति छ. झ. पाठः ॥

४ ‘विभाषाऽऽरभ्यते’ इति छ. पाठः ॥ ‘उगितश्च’ (३५) इत्यनेन

यद्येवं लक्ष्मीतरा-तन्त्रितरा-इति न सिध्यति,
लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इति प्राप्नोति ।

इष्टमेचैतत्संगृहीतम्, लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इ-
त्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति-घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे
कृत्रयाः प्रतिषेध इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य तृतीय-

पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । ईतोऽनेकाच इति विशेषा-
नाश्रयात् ॥

यद्येवमिति । यदि ‘ईतः’ इत्यनुवृत्त्या ङीग्रहणं शेष-
ग्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रिया इत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा
लक्ष्मीतन्त्रयोरीकारः स्त्रियां न विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति ।
‘नद्याः...अन्यतरस्याम्’ इत्यत्रापि स्त्रिया इत्यनुवर्तनात् विक-
ल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति । सति तिवह ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य प्रयो-
जनाभावादनुवृत्त्यभावात् ‘नद्याः शेषस्य-’ इत्यनेन ह्रस्वः
सिध्यतीति भावः ॥

इष्टमिति । सति इह ङीग्रहणे ‘नद्याः शेषस्य-’ इति
विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यम्, असति तु ङीग्रहणे
स्त्रिया इत्यस्य सूत्रद्वयेऽप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः कृत्स्नयाः-
इति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये ‘ङीग्रहणं विनाऽपि शेषप्रकृतिः प्रदर्श्य-
शेषग्रहणमपि न कार्यमित्याह—शेषग्रहणं चापीति । ‘ङीग्रहणं
‘च’शब्दार्थः ॥

तस्याऽनेकाच इति । ‘स्त्रियां विहितेकारान्तस्य’ इति शेषः ॥

नन्वेवं ‘उगितश्च’ इत्यस्यापि नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः स्यात्,
एवञ्च विदुषितरेत्यादौ विकल्पानापत्तिरत आह भाष्ये—तस्मि-
न्नित्ये प्राप्ते इति । उगितः परनद्यन्तस्यैकाचोऽसंभवेन तस्याचारि-
तार्थ्यादिति भावः ॥ उगितो विभाषेयमिति । उगितपरनदीसंब-
न्धिनीत्यर्थः ॥

ईकारो विशेष्यत इति । ग्रामणीतरेत्यादावतिप्रसङ्गवारणायेति
भावः ॥ स्त्रियां न विहित इति । ‘अवितृस्तृ’ इत्यादेः स्त्रियामि-
त्यधिकृत्याविधानात्, शब्दशक्त्या तु तयोः स्त्रियां वृत्तिरिति भावः ॥

विभाषाऽऽरभ्यत इत्यर्थः ॥

५ ईत इति । वरूपेति सूत्रादुभयमपि ‘नद्याः शेषस्या-’ इत्यत्र नावर्तत
इत्याशयः ॥

६ ‘अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः’ (३३८) इत्युणादिसूत्रेण ईप्रत्ययः, तेन तन्त्री-
शब्दः सिद्धः । तस्मिन्नेवाधिकारे ‘लक्ष्मीर्मुद् च’ (३४०) इत्यनेन लक्ष्मीशब्द-
सिद्धिः ॥

प्रयोजनाभावादिति । स्त्रियामित्यधिकृत्य डीवादेर्विधानेन व्यभि-
चाराभावादिति भावः ॥

भाष्ये—‘इतिप्राप्नोति’ इत्यस्य—इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

सूत्रद्वयेऽपीति । ‘धरूप-’ इत्यत्र ‘नद्या... अन्यतरस्याम्’
इत्यत्र च । एवञ्च डीग्रहणप्रत्याख्याने शेषग्रहणं ‘कृत्रयाः—’ इति च
न वक्तव्यमिति महच्छावमिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
ह्योते षष्ठ्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ अथ षष्ठस्य तृतीये तृतीयमाह्निकम् ॥

(१२२३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. २६)

२९०५ आन्महतः समानाधिकरण-
जातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥

(आत्वाधिकरणम्)

(महद्विषयाक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—अमहान् महान् संपन्नो
महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

(प्रदीपः) महद्भूत इति । महच्छब्दो भूतशब्दश्चैक-
स्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) महच्छब्द इति । इह प्रकृतिविकृत्योरभेदा-
ध्यासविषये ‘सुवर्णं कुण्डले भवतः’ इत्यादौ विकारस्य प्राधान्येन
क्रियासम्बन्धो दृश्यते, प्रकृतेस्तु गुणभावेन । तथा प्रकृतेऽपि मह-
दर्थस्य भवनकर्तृत्वेन प्राधान्यतस्तस्य क्रियासम्बन्धान्महद्भूतशब्दयोः
सामानाधिकरण्यादात्त्वप्राप्तिरिति प्रश्न इति भावः ॥

(महद्भूते आत्वाभावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

अन्यप्रकृतिरिमहान्

भूतप्रकृतौ महान् महत्येव ।

(भाष्यम्) अन्यः—महान् । अन्यः—अमहान् भूत-
प्रकृतौ वर्तते । महान्—महत्येव ॥

(प्रदीपः) अन्यप्रकृतिरिति । अन्यस्य महतः प्र-
कृतिः—कारणं—अन्यप्रकृतिरिमहान् ॥ भूतप्रकृताविति ।
भूतशब्दस्य प्रकृतिः—कारणं—अर्थः, अर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चा-
रणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते । तदयमर्थः—भूतशब्दार्थेऽमहान्
वर्तते । अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं, न तु महत् इत्यर्थः ॥

महान्महत्येवेति । महच्छब्दो महत्येव वर्तते न तु
भूतार्थे, च्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः । तथा हि—
संघीभवन्ति ब्राह्मणाः—पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं

वचनं दृश्यते, न विकृतिसंख्याश्रयम् । तथा अतुल्यं संपद्यते
त्वद्भूततीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति, न विकृत्याश्रयो
मध्यमपुरुषः । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः
कर्तरि अमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति ॥

(उद्घोतः) कारणमर्थ इति । कर्तृरूपोऽर्थ इत्यर्थः ।
तत्रामहान् शब्दो वर्तते इति भाष्याक्षरार्थः ॥

अन्यप्रकृतिरिति—वार्तिकस्यमन्यशब्दं व्याचष्टे—भाष्ये—
अन्यो महानिति ॥ अमहतस्तत्प्रकृतिवोपपादनायाह—अन्यो-
ऽमहानिति ॥ महत्येवेति । न तु भूतप्रकृतावित्यर्थः । महत्त्वरूपेण
भूत इत्यर्थान्वयमादिति भावः ॥ कुतः पुनरयं नियमोऽत आह—
च्विविषये हीति । अन्यत्र विकृतेः कर्तृत्वेऽपि शब्दशक्तिसामा-
न्यात् च्विविषये प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ तत्र मानान्तर-
मप्याह—तथा हीति ॥ सङ्कीर्णवन्तीति । असङ्को ब्राह्मणाः
सङ्गः संपद्यते इत्यर्थः ॥

(आत्वाभावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्मादात्वं न स्यात्

(भाष्यम्) तस्मादात्वं न भविष्यति ॥

(पुंवद्भावाक्षेपभाष्यम्)

पुंवत्तु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ।
अमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी ॥
एवं तर्हि—

(प्रदीपः) पुंवत्त्विति । वैयधिकरण्यादात्त्ववत् पुंवद्भा-
वोऽपि न प्राप्नोति । यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृते-
रपि, सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णं कुण्डले भवत इति विकार-
संख्याश्रयद्विवचनदर्शनात् । तथा ‘हृषि संपद्यमाने चतुर्थी’ इति
विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः, मूत्राय संपद्यते यवागूः—उच्चा-
राय कल्प्यते यवान्नमिति । तथा असंघो ब्राह्मणाः संघः संप-
द्यते—अपटस्तन्तवः पटः संपद्यते—इति विकारसंख्याश्रयं वचनं
दृश्यते ॥ तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंव-
द्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति । आत्वप्रसङ्गश्च ॥
तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह—एवं तर्हीति ।
अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्तते इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये
पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वत्र विकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य पुंवद्भावः सुलभः
इति शङ्कते—यथा चेत्यादिना । ‘सङ्कीर्णवन्ति’ इत्यादौ ॥ हृषि
संपद्यमान इति । तेन संपत्तिक्रियाकर्तरि विधीयमाना चतुर्थी
विकारादेवोत्पद्यते इति विकारस्यैव संपत्तिकर्तृत्वमावेदयते इत्यर्थः ॥
उत्तरयति—तत्र यदीति ॥ आत्वप्रसङ्गश्चेति । ‘महद्भूतश्चन्द्रमाः’

१ शेषग्रहणमिति । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति सूत्रस्य शेषग्रहण-
मित्यर्थः ॥

२ ‘प्रकृतिस्त्वमहान्’ इति छ. पाठः ॥

३ ‘अतुल्यं त्वं संपद्यते’ इति क. झ. पाठः ॥

४ वैयधिकरण्यादिति । महद्भूत इत्यत्र भूतशब्दस्यान्महच्छब्देन सामा-
नाधिकरण्यं न महच्छब्देनेति महतो भूतेन वैयधिकरण्यादात्त्ववत्पुंवद्भावोऽपि
नेत्यर्थः ॥

५ संघीभवन्तीत्यादाविति । प्रकृतेः कर्तृत्वमिति शेषः ॥

इत्यत्र । यदि वैयधिकरण्याश्रयेण आत्ववारणं तदा पुंवत्त्वाप्रसक्ति-
रिति सेयमुभयतः स्पाशेति भावः ॥

तावदिति । पुंवद्भावे दोषपर्यवसानात्प्रथमं तमेव परिहरती-
त्यर्थः ॥ अमहत्त्यर्थे इति । अनेन चिद्विषये प्रकृतिविकृत्योरभेदस्यैव
विवक्षणांमहच्छब्दस्यापि गौण्या वृत्त्याऽमहद्वोधकतया तस्य च कर्तृ-
त्वात् सामानाधिकरण्याश्रयपुंवत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

अमहति महान् हि वृत्त-

स्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ।

(भाष्यम्) अमहति हि महच्छब्दो वर्तते, तद्वाची
भूतशब्दोऽयं प्रयुज्यते ।

किं वाची ?

महद्वाची ॥

(प्रदीपः) महद्वाचीति । अयं भावः—च्यन्तोऽत्र
महच्छब्दः । चिद्विषयश्च यदा प्रकृतिविकाररूपतामापद्यमाना
विवक्ष्यते तदोत्पद्यते, परिणामविषयत्वात् चिद्विषयस्य । यदा
चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतयाऽऽश्रीयते तदा परिणामव्यव-
हारो भवति । यथोक्तम्—

जहद्वर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् ।

तत्त्वाद्प्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते ॥ इति ।

यदा तत्तत्तावस्था पूर्वावस्था वा नाश्रीयते तदा च्चेरभावः—
तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति । उक्तं च हरिणा—

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ इति ॥

तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद् भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात्
सिद्धः पुंवद्भावः ॥

(उद्योतः) ननु 'महद्वाची' इत्युक्तं, च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृ-
त्वात्—अत आह—अयं भाव इति ॥ विवक्ष्यते तदोत्पद्यत
इति । 'कृष्णभूतः' इत्यादौ, तद्वाच्यत्वाया एवातीतत्वप्रतिपत्तेः ॥
व्यात्मकतयेति । प्रकृतिविकारात्मकतयेत्यर्थः । कचिच्च तथैव
पाठः ॥

जहद्वर्मान्तरमिति । क्षीरावस्थायां विद्यमानं धर्मं द्रवत्वादिकं
जहत्, न तु त्यक्तवान्, किंचिदन्वयात् । परं—दध्यवस्थायामव-

स्थितं धर्मम् । एवञ्च धर्मस्यैव त्यागोपादाने, धर्मी त्ववस्थित एवेति
भावः । तदाह—तत्त्वादिति । स्वस्वरूपादित्यर्थः ॥

पूर्वावस्थामिति । पूर्वा कारणावस्थामविजहदुत्तरं धर्ममव-
स्थाविशेषरूपमासादयन् संमूर्च्छित इवोभयरूपतयाऽध्यवस्थायमानो
जायमानोऽर्थात्मा च्यन्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । एवञ्चैकस्यैव
वस्तुनः पूर्वोत्तरावस्थोपाधिव्यवच्छिन्नत्वात् प्रकृतिविकृत्योरभयोरपि
कर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः । उभयोः कर्तृत्वेऽपि वचनं प्रकृतिसङ्ख्या-
श्रयं पुरुषोऽपि प्रकृत्याश्रय एवेति बोध्यम्, शब्दशक्तित्वभावात् ।
केचित्तु यतो महान् महच्छब्दस्सादृश्येनामहति वर्ततेऽतो भूतशब्दो
महद्वाची—महच्छब्दसामानाधिकरणः, तस्याप्यमहदर्शकत्वादिति
भाष्यार्थमाहुः ॥

(पुंवद्भावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्मात् सिध्यति पुंवत्

(भाष्यम्) तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति—महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

(उद्योतः) 'निवर्त्यमात्वम्' इति वार्तिकमवतारयति—
भाष्ये—यद्येवमिति । 'इत्याह' इति वाक्यशेषः ॥

(आक्षेपसाधकं श्लोकभाष्यम्)

निवर्त्यमात्वन्तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

(भाष्यम्) आत्वमपि प्राप्नोति ॥

नैष दोषः ।

कथम् ?

(प्रदीपः) निवर्त्यमिति । पुंवद्भाववदात्वस्यापि प्रस-
ङ्गात् । तदत्र कचित्सामानाधिकरण्यं कचिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य
प्रयोगाः समर्थ्यन्ते—महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वेमाश्रीयते ।
गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागः, महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यापि प्रकृ-
तिभागः । संघोभवन्ति ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्,
च्यन्तस्य गतित्वात् गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात् संघोभव-
नलक्षणायां विशिष्टायां क्रियायां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात् । संघः
संपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्ता । यथा
व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमात्रस्य सूत्रं कर्म । व्याकरणं
सूत्रयतीत्यत्र तु सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणम् । एवमिहापि
प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्वम् । तेन वृत्तौ प्रकृतिसंख्या-
श्रयं वचनम् । एवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं

१ 'अमहति महच्छब्दो' इति छ. पाठः ॥

२ परिणामविषयत्वात्—परिणामवाचकत्वात् ॥

३ धर्मान्तरं—पिण्डाकारम् ॥

४ परं—कुण्डलाकारम् ॥

५ तत्त्वात्—सुवर्णत्वात्, स्वस्वरूपात् ॥

६ परिणाम इति । यदा पिण्डाकारं सुवर्णं कुण्डलाकारमुपादत्ते तदा
सुवर्णत्वरूपाद्धर्मादप्रच्युतो धर्मी—कुण्डलाकारः परिणाम इत्यर्थः ॥

७ चिद्विषयस्य परिणामवाचित्वे संमतिमाह—पूर्वावस्थामित्यादि ॥

८ संमूर्च्छितः—उभयरूपतयाऽध्यवस्थायमानः ॥

९ अभिधीयते—चिद्विषयेनेति शेषः ॥

१० तादृशावस्थायाः—अकृष्णावस्थायाः, भूतशब्दाद्भूते कप्रत्ययोऽकृष्णा-
वस्थाया भूतत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

११ इदानीमुपलभ्यमानपुरुषकेषु एकविध एव पाठो दृश्यते । अ. पुरुषके
टिप्पण्यां निर्दिष्टसादृशः पाठः ॥

१२ 'कथं' शब्दस्य छ. पुरुषके न पाठः ॥

१३ महद्भूतेत्यत्रेति । महद्भूता ब्राह्मणीत्यः । अत्र हि विकारभागो मह-
द्भूतः स एव कर्ता ॥

१४ 'सूत्रयतीत्यत्र सूत्र' इति अ. अ. पाठः ॥

शक्तः, महद्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति दोषाभावः। तत्र विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरानुमानिकी। महती संपन्ना, का? इति सामर्थ्यादेवामहतीति गम्यते। प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्विकारावस्था प्रतीयते। अमहान् संपन्नः, केन धर्मेण? इति महत्त्वेनेति गम्यते। अत्वं त्वं संपद्यते—त्वद्भवतीत्यत्र तु वृत्तौ वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति तदाश्रयः पुरुषो भवति। मध्यमे तु क्रियमाणे शुष्मदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत—त्वमन्यो भवेत्सि। सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणम्। एष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवात् महद्भूतेत्यत्र च पुंवद्भाववदात्वप्रसङ्गाद्वाध्य-कृता नोक्तः ॥

(उद्ध्योतः) तमेवार्थं वार्तिके वाक्यशेषपूर्णेन स्पष्टयति—
(भाष्ये) आत्वमपीत्यादिना ॥

भाष्योक्तप्रकारादन्यप्रकारेण सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिं परोक्तामनूय दूषयति—तदत्र क्वचिदिति ॥ 'असङ्गः सङ्गः संपद्यते—सङ्गीभवन्ति आक्षणाः' इति वाक्यवृत्त्योर्वैषम्यमुपपादयति—सङ्गीभवन्तीति। 'व्याकरणं सूत्रयति' इत्यस्य न्याकरणं सूत्ररूपेण करोतीत्यर्थः। सूत्रविशिष्टस्य करोतेरिति—प्रकृत्याद्युपादानेन व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते। तत्त्वतस्तु विशिष्टक्रियावचनः सूत्रयतिः, तस्य व्यक्तीकरणं कर्मेति भावः ॥ भिन्नक्रियाविषयमिति। केवलविशिष्टभेदेन भिन्नत्वं क्रिययोरित्यर्थः ॥ नन्वेकस्यैव कर्तृत्वे परस्य क्रियाम्बयः कथमत आह—तत्र विकृतेरिति। कर्तृत्वं तु द्वयोरपि। किन्तु कस्यचित्प्रधान्यं कस्यचिदुपलब्धमिहोपादानेन विशेषः, 'सव्यापारतरः कश्चित्कन्निद्वर्गः प्रतीयते' इत्युक्तेः ॥ उक्तस्य विषयविभागस्य निदानमाह—सर्वत्र चेति ॥ तदनाश्रयणे बीजमाह—एष तु न्याय इति ॥ महद्भूतेत्यत्र चेति। न हेतुसिन्धुयोगे सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं चाश्रयितुमुचितमिति भावः ॥

(आत्वबाधकं श्लोकभाष्यम्)

यस्तु महतः प्रतिपदं

समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ।

कर्तव्यं मन्यन्ते

न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितस्तस्य ग्रहणम्, लक्षणोक्तश्चायम्।

(प्रदीपः) तद्दर्शयति—यस्तु महत इति। 'सन्महत्' इति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम्। महद्भूत इत्यत्र तु 'कुगतिप्रादयः' इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वाभावः ॥

(उद्ध्योतः) तद्दर्शयतीति। परिहारान्तरं दर्शयतीत्यर्थः ॥

१ 'भवसीति' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'ग्रहणं कर्तव्यं मन्यन्ते, न लक्षणेन' इति च. झ. पुस्तकधोरधिकः पाठः ॥

३ 'प्रतिपदं तत्र' इति च. पाठः। 'प्रतिपदं भवति' इति छ. पाठः ॥

४ अत्रभिधानमाश्रित्येति। 'पञ्चभुक्तवन्तोऽस्य' इत्यादीनामभिधान-

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—महान् बाहुरस्य-महा-बाहुरिति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

शेषवचनात्तु योऽसौ

प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ।

तस्मात्सिद्धयति तस्मिन्

(भाष्यम्) यस्मात् 'शेषो बहुव्रीहिः' (२।२।३) इति सिद्धे 'अनेकमन्यपदार्थ' (२४) इत्याह, तेन प्रतिपदोक्तं तत्र भवति ॥

(प्रदीपः) शेषवचनादिति। शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा कर्तव्यम्, अन्यतरेणेत्यस्य लाभात्। उभयोपादानं तु पुनर्विधानार्थम्। पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तबहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्ध्योतः) शेषग्रहणमिति। ननु शेषग्रहणं प्रथमान्तानां समासलाभार्थं 'शेषादिभाषा' इत्यत्र शेषाधिकरस्यादित्यर्थलाभार्थं च। अन्यपदार्थग्रहणं च 'नथां प्राहाः सन्ति' इत्यत्र 'मा खाहि' इति वाक्यार्थे मा भूदित्यर्थमिति चेत्, न। 'पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य' इति बहुव्रीहेरिवानभिधानेनास्यापि वारणसंभवात्, वार्त्तिपदार्थप्रधानप्रथमान्तानां शेषग्रहणेनैव वारणसंभवाच्च। संबन्धिपर्यन्तमेकाधीभावोऽपि लोकोक्त एव सिद्ध इति। अन्यपदार्थग्रहणं व्यर्थं सत् पुनर्विधानार्थमित्यर्थः। अत एव भाष्ये 'शेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धे' इत्युक्तम्। एवञ्च 'अन्यतरेण' इति चिन्त्यम् ॥ प्रतिपदोक्तवदिति। यथा प्रतिपदोक्ते ह्यटिति प्रतिपत्तिः पुनर्विधानेऽपि तददिति बहुव्रीह्याभ्यात्वसिद्धिरिति भावः। वस्तुतोऽनभिधानमाश्रित्य प्रतिपदोक्तत्वोपपादनं न युक्तम्। किञ्चैवमपि महच्छब्दोच्चारणेन विहितत्वरूपं प्रतिपदोक्तत्वं दुर्लभमिति अनित्यत्वाच्च परिभाषाऽप्रवृत्तिरित्यैव युक्तम्। इत एवास्वरसादये 'प्रधानतो वा यतः' इत्युक्तमिति बोध्यम् ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानश्लोकभाष्यम्)

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

(भाष्यम्) अथवा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः। तद्यथा—गौरर्नूबन्धोऽजोऽग्रीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते ?

कथं तर्हि वाहीके वृज्यात्वे भवतः—गौस्तिष्ठति, गामानयेति।

अर्थाश्रय एतदेवं भवति, यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृज्यात्वे ॥

(प्रदीपः) प्रधानतो वेति। यस्मात् प्रधानस्य वृत्ति-

माश्रित्य अन्यपदार्थग्रहणं व्यर्थं सत्प्रतिपदोक्तत्वं प्रतिपादयतीत्यादिकथनं न युक्तमित्यर्थः ॥

५ 'मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ 'गौरर्नूबन्धो' इति च. झ. ट. पाठः ॥

रस्ति तस्मात् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः । गुणादागतो गौणः । मुखमिव मुख्यः, प्रधानमित्यर्थः । 'शाखादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । लोके हि शब्द उच्चारिते गौणमुखयार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते । व्याकरणेऽपि 'स्वं रूपम्-' इत्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं-रूपवत् अर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम् ॥ कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य ? उच्यते—यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः । च्यन्तेन तु पूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थोऽर्थोऽभिधीयत इति महत्त्वममहत्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दः, यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः । पुंवद्भावे तु शब्दविशेष-स्यानाश्रयणात् गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः । कथं तर्हि 'ओत्' इत्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोऽभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता ? एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव, तदाश्रयश्च पुंवद्भावः । गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावभावः । गोऽभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाऽभावः ॥

शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति । प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थाने अमृशसोश्च वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम् । पदान्तरसम्बन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः ॥ अथवा शब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिधाति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसम्बन्धस्य । गोत्वं तु क्वचिदा-रोपितं गोशब्दप्रयोजकम्—गौर्वाहीक इति । क्वचित्तु मुख्यम् । यथा रज्जुं सर्पत्वेनाध्यवसायं सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहाति । अर्थस्तु विपर्यस्तः । तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्यविपर्यस्त एव चार्थे वृद्ध्यात्वे अनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्तते । अत्रिसोमौ माणवकावित्यत्र 'अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः' इति षत्वं न भवति, गौणत्वादत्रिसोमशब्दार्थयोः । प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः ॥

(उद्ध्योतः) 'प्रधानतः' इति आद्यादित्वात्तत्सिरित्याह—यस्यात्प्रधानस्येति । यतः प्रधानतो वृत्तिरतस्तस्मिन्नेवास्वशास्त्रप्रवृत्तिरिति भाष्याक्षरार्थः ॥ गुणादिति । धर्मत इत्यर्थः । 'शाखादिभ्य इति यत्' इति पाठः । 'शाखादिभ्यो यः' इति पाठस्तु उगवाविसृजस-

भाष्यविरुद्धः ॥ नन्विह शास्त्रे 'स्वं रूपम्-' इति वचनाच्छब्दस्वरूपस्यैव ग्रहणादर्थो न गृह्यत इति कुतो गौणमुख्यन्यायोऽत आह—व्याकरणेऽपीति ॥ च्यन्तेन त्विति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां हि च्विः । तत्र महत्त्वामहत्त्वयोर्विरोधात् कस्यचिन्मुख्यत्वमपरस्योपचरितत्वमाश्रयमिति लोकानुभवानुरोधेन वस्तुसत्पूर्वावस्थोपचर्यत इति महदर्थस्य गौणतेत्यर्थः ॥

पूर्वावस्थ इति । विद्यमानपूर्वावस्थ इत्यर्थः ॥ नन्वनया रीत्या पुंवत्वमपि न स्यादत आह—पुंवद्भावे त्विति । शब्दविशेषस्य—अर्थोपस्थापकशब्दविशेषस्य । एवञ्च पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकोपात्तविशिष्टरूपककार्ये एव गौणमुख्यन्यायः, नैवं पुंवद्भाव इति भावः । यस्तु 'स्त्रियाः' इत्यर्थोपस्थापकम् । स त्वर्थोऽत्रापि मुख्य प्रवेति तात्पर्यम् । 'अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति' इत्यादौ युष्मदाद्यादेशार्थ—पदान्तरेति ॥ कथं तर्हि ॥ इयं शङ्कोपलक्षणम् । पुंवत्त्वेऽपि स्त्रीत्वरूपाधोपस्थित्या गौणमुख्यन्यायविषयोऽस्तीत्यपि शङ्का बोध्या ॥ तत्रोपलक्षितशङ्कोत्तरमाह—एवं तर्हि ॥ स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेवेति । तस्यैवार्थस्योपस्थितेरिति भावः ॥ नन्वेवं 'गोमतीभूता' इत्यत्रापि पुंवत्त्वं स्यादित्यवसरप्राप्तां शङ्कां निरस्यति—**गोमतीभूतेत्यत्रेति ।** वस्तुतो गोमतीभूतेत्यत्र गोमतीनदीभिन्ना गोमतीनदीभूता—इत्यनेनाभाषितपुंस्त्वान्न पुंवत्वमिति बोध्यम् । 'गोमतीभूतेत्यत्र तु' इत्यादिग्रन्थः प्रौढ्या, च्यन्ते सर्वत्र मूर्च्छितावस्थायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वस्योक्तत्वात् । किञ्चैवं महद्भूतेत्यत्रापि पुंवत्वानापत्तिः । अथ 'कथन्तर्हि' इत्यादिना कण्ठतः कृतशङ्कोत्तरमाह—**निपातस्य गौणार्थत्वादिति ।** निर्पातपदेन चादित्वेनैव चादीनामुपस्थितौ ये सार्थकास्तेषां तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितेरिति भावः ॥

ननु 'गोतो गित' इत्येवंतव रूपस्य ग्रहणाच्छब्दमात्राश्रयत्वं वृद्धेरसिद्धमत आह—**प्रातिपदिकस्येति ॥ तस्यामवस्थायां—** प्रातिपदिकमात्रज्ञानावस्थायाम् । एवञ्च तत्संस्कारवेलायां तन्मात्रपर्यालोचनया गौणार्थस्यानुन्मेषान्नास्ति न्यायस्य विषय इत्यर्थः ॥ अर्थप्रकरणशब्दान्तरसंबन्धादिनिरपेक्षस्वरूपमात्रेण यमर्थं शब्दः प्रत्याययति स मुख्यः, यस्तु तदपेक्षः सोऽमुख्य इति व्यवस्थेति भावः । तदाह—**पदान्तरेति ॥** अमुं पक्षं दूषयन् गौणत्वं प्रकारान्तरेणाह—**अथवेति ।** पूर्वं तु मुख्यार्थपरित्यागेनान्यार्थपरिग्रहः शब्दस्योक्तः, इदानीं तु मुख्यार्थस्यैवारोपेणान्यत्र प्रयोग इत्युच्यत इति भावः ॥ अनित्यत्वप्रसङ्गादिति । शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वं हि यत्रार्थे यस्य संबन्धग्रहस्तस्य कदाचिदपि तच्छब्दोच्चारणे बोध-

१ 'शाखादिभ्यो य इति यप्रत्ययः' इति च. झ. ट. पाठः ॥

२ 'वस्तुसत्पूर्वावस्थे वस्तुनि उत्तरावस्थोपचर्यते' इति च. झ. पाठः ॥

३ यस्तु स्त्रिया इति । पुंवद्भावविधायके सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थोपस्थापकमिति शङ्काशयः । स्त्रीत्वरूपाधस्य मुख्यत्वमेव न गौणत्वमित्युत्तरम् ॥

४ पदान्तरेतीति । प्रदीपे गौणमुख्यन्यायप्रसरणस्थलकथने—पदान्तरसंबन्धनिमित्तकोपात्तविशिष्टरूपककार्ये रूपे पदान्तरपदनिवेशस्त्वद्भवतीत्यादौ युष्मदाद्यादेशार्थ इत्यर्थः ॥

५ 'पुंवत्त्वं स्यादत आह' इत्येव च. झ. पाठः ॥

६ ननु गोमतीशब्दस्याभाषितपुंस्त्वान्न गोमतीभूतेत्यत्र न पुंवद्भाव इति समाधाने जागरूके कथं कैव्यटोक्तं समाधानमत आह—**गोमतीभूतेत्यत्र तु**

इत्यादि ग्रन्थ इति ॥

७ 'ग्रन्थः प्रौढोच्यते । सर्वत्र' इति झ. पाठः ॥

८ महद्भूतेत्यत्रापीति । यथा गोमतीभूतेत्यत्र प्रकृतेः कर्तृत्वात् पुंवद्भावस्तथा ध्विप्रत्यये सर्वत्र मूर्च्छितावस्थायाः प्रकृतेः कर्तृत्वेनात्रापि पुंवद्भावानापत्तिरिति संकाशयः ॥

९ निपातपदेनेति । निपातपदस्य निपातपदवत्त्वोपलक्षितचाद्यन्यतन्त्वावच्छिन्ने शक्तेरुत्पत्त्यर्थमुख्यविशेष्यतायाश्चादित्वरूपातुपूर्व्या साक्षाद्वचच्छिन्नस्यैव मुख्यत्वम् । अस्य तु तथोपस्थितेरनुवाचान् मुख्यत्वमिति भाष्यः ॥

१० 'इत्यत्रार्थवतो' इति च. व. पाठः ॥

विषयाभावभावः । तदुक्तं—स्वार्थपरित्यागेनेति । स्वार्थस्य बोध-
विषयत्वत्यागेनेत्यर्थः । तज्जन्यबोधविषयत्वमेव हि शब्दस्यार्थेन सम्ब-
न्धः । तादात्म्यादिरूपोऽपि बोधविषयताबलकल्पः, तदभावे हीयेत ।
अनेकार्थानां तु तदन्यतमस्य बोधविषयत्वाभावाभाव एव तत्संबन्ध-
नित्यत्वमित्याशयः ॥ क्वचित्स्त्विति । यथा 'गां दोषि' इत्यादौ ॥
अन्यत्रान्यशब्दः स्वार्थपरित्यागेन वर्तत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा
रज्जुमिति । तत्र क्वचिदनाहार्यारोपः, कचिदाहार्यारोप इत्यन्यत् ॥
अर्थस्त्विति । विशेष्यभूतोऽर्थस्तु इत्यर्थः ॥ अप्रसिद्धार्थकत्वमपि
गौणत्वं दर्शयन्माह—अभिसोमाविति । देवताविशेषवाचिनोर्यदा
यदृच्छयाऽन्यत्र सङ्केतस्तदेदमुदाहरणम् । यदा त्वयं माणवकः—अभिः,
अयं सोम इति केनचित्प्रयुक्ते परोऽभिसोमौ भोजयेति द्वन्द्वं प्रयुज्ये तदा
गौणलाक्षणिकत्वमपि गौणत्वमत्रेति बोध्यम् । प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्य-
श्रीषोमशब्दस्य तत्सदृशपरत्वे 'अशीषोमौ माणवकौ' इत्यत्र इत्वपत्ते
भवत एव । तत्प्रवृत्तिवेलायां गौणार्थोपस्थापकत्वाभावात् ॥

(६४४९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूप-
संख्यानं पुंवद्भावनं चासमाना-
धिकरणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं
कर्तव्यम्, पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः ।
महत्या घासः—महाघासः । महत्याः करः—महाकरः ।
महत्या विशिष्टः—महाविशिष्टः ॥

(प्रदीपः) महदात्वं इति । केचिदन्वाचये 'च'शब्दं
मन्यमाना महतो घासः—महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति ।
यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये 'च'शब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगे-
नात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) यथा तु भाष्यमिति । उपात्तशब्दोदाहरणं
विहाय लिङ्गविशिष्टपरिभाषागम्योदाहरणदानादिति भावः ॥

(६४५० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । अष्टकपालः ।

हविषीति किमर्थम् ?

अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥

(प्रदीपः) अष्टकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत
इति तद्वितार्थे समासः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तस्य 'द्विगो-
र्लुक्' इति लुक् ॥

अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगुः, 'पात्रादिभ्यः प्रति-
षेधः' इति स्त्रीत्वाभावः ॥

(६४५१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गवि च युक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अष्टागवेन शकटेन ।

युक्त इति किमर्थम् ?

अष्टागवं ब्राह्मणस्य ॥

(प्रदीपः) अष्टागवेनेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति
त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुः, 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासा-
न्तः । तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययात्, गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य
निवृत्तिः । अथवा समाहारे द्विगुः, तत्र साहचर्यादभेदोपचारा-
दष्टागवेन युक्तं शकटं—अष्टागवमुच्यते ॥

(उद्घोतः) कथं तर्हि युक्तशब्दाभावे तदर्थप्रतीतिरत
आह—अष्टौ गाव इति ॥ ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ दीर्घे सत्यपि युक्त-
शब्दनिवृत्तिर्दुर्लभा, उपायाभावात्—इत्यत आह—अथवेति । अभेदो-
पचाराभावे तु प्रत्युदाहरणं बोध्यम् ॥

(श्लोकसंग्रहः)

अन्यप्रकृतिरमहान्

भूतप्रकृतौ महान् महत्येव ॥

तस्मादात्वं न स्या-

त्पुंवत्तु कथं भवेत्तत्र ॥ १ ॥

अमहति महान् हि वृत्त-

स्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ॥

तस्मात्सिद्ध्यति पुंव-

न्निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

यस्तु महतः प्रतिपदं

समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ॥

कर्तव्यं मन्यन्ते

न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥

शेषवचनात्तु योऽसौ

प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ॥

तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन्

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

(१२२४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. २७)

२९०६ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्य-
शीत्योः ॥ ६ । ३ । ४७ ॥

(मर्यादाकरणभाष्यम्)

प्राक्शतादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्विशतम्, अष्टशतम्, द्विसह-
स्रम्, अष्टसहस्रम् ॥

(१२२५ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. २८)

२९०८ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ
सर्वेषाम् ॥ ६ । ३ । ४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

सर्वेषां ग्रहणं किमर्थम् ?

चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा
यथा स्यात्, द्व्यष्टनः—त्रैश्च ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनु-
वर्तिष्यते ।

यदि तदनुवर्तते, त्रेख्यस्य—द्व्यष्टनोश्चेति द्व्यष्टनो-
रपि त्रयश्चादेशः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । मण्डूकगतयोऽधिकाराः ।

तद्यथा—मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वद-
धिकाराः ।

(प्रदीपः) मण्डूकगतय इति । द्व्यष्टशब्दार्थं त्रय-
आदेशो न शक्नोति वक्तुमिति त्रयआदेशेन संबन्धाभावादित्येव
द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः ॥

(उद्घोतः) नन्वधिकारेषु नदीप्रवाहान्यायस्य युक्तत्वात्कथं मण्डूक-
गतिरित्याशङ्क्यायोग्यत्वादत्रासम्बन्ध इत्याह—द्व्यष्टशब्दार्थमिति ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा एकयोगः करिष्यते—द्व्यष्टनः संख्याया-
मबहुव्रीह्यशीत्योः, त्रेख्यः । ततः—विभाषा चत्वा-
रिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ।

अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

(प्रदीपः) अथवेति । एका भवतिक्रिया आत्वत्रय-
आदेशकर्तृकोपादीयते । ततो यस्मिन् काले द्व्यष्टनोरात्वं तस्मि-
न्नेव त्रिशब्दस्य त्रयआदेश इत्यर्थः ॥

१ 'द्विशतम्, द्विसहस्रम्, अष्टशतम्, अष्टसहस्रम्' इति छ. पाठः ॥

२ 'प्रभृतौ सर्वेषां विभाषा' इति छ. पाठः ॥

३ 'द्व्यष्टनोश्च त्रैश्च' इति झ. पाठः ॥

४ 'प्रकृतं द्व्यष्टनग्रहणम्' इति छ. पाठः ॥

५ 'त्रय आदेशः' इति छ. झ. च. पाठः ॥

६ झ. पुस्तके वार्तिकमेतत् ॥

७ न. ख. पुस्तकयोः प्रतीकमेतादृशम्, अन्यत्र तु 'समुदाय इति' इत्येवं

अथवोभयमिति । समुदायोऽपेक्ष्यते, स तु एक एव-
इति 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यपि नास्ति ॥

(उद्घोतः) ननु विधेयभेदेन वाक्यभेदस्य युक्तत्वात्कथमेक-
योगत्वमत आह—एका भवतिक्रियेति । प्रतिपत्तिवाक्यमेकम्,
प्रक्रियावाक्यं तु भिद्यत इति भावः ॥ ननु लौकिकेऽपेक्षालक्षणेऽधि-
कारेऽपि अनन्तरस्यैवापेक्षा स्यात् न तु व्यवहितस्येत्यत आह—सं-
सादायविति ॥

(१२२६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. २९)

२९०९ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु
॥ ६ । ३ । ५० ॥

(हृदादेशाधिकरणम्)

(अणग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

यदणग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम्, तत्र प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदणन्ते
प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदणन्ते प्राप्नोतीति । ननु 'प्रत्यय-
ग्रहणे चापद्धम्याः' इति निषेधात्कथमत्र तदन्तविधिः, यदणोः परत
इत्युक्ते कस्मात्—इति आकाङ्क्षासत्त्वेन हृदायद्यदणोः परतस्तस्यादेश
इत्यवगमात् । अत एव 'सुपि च' इत्यादौ न तदन्तविधिरिति चेत्,
न । 'उत्तरपदे' इत्यनेनान्वयाय तमेव विशेष्यमाश्रित्य सामर्थ्येन
तदन्तविधिरित्यदोषात् । सिद्धान्ते त्वेतद्विषये 'उत्तरपदे' इत्यसंबन्धो
ज्ञापकादेवेति बोध्यम् ॥

(६४५२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यदणग्रहणे रूपग्रहणं लेख-
ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदणग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

कुतः ?

लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तत्
ज्ञापयत्याचार्यः—न यदणन्ते भवतीति ॥

(प्रदीपः) रूपग्रहणमिति । स्वरूपस्य ग्रहणम्, न तु
तदन्तस्येत्यर्थः ॥

लेखग्रहणादिति । एतद्वचनान्याथाऽनुपपत्त्या च लेख-
शब्दोऽणन्तो गृह्यते, न तु घञन्त इति घञि हृदयलेख इत्येव
भवति ॥

(उद्घोतः) रूपग्रहणम्—इत्यस्य 'रूपस्य ग्रहणम्, नार्थस्य'
इति नार्थ इत्याह—स्वरूपस्येति ॥

द्रव्यते । मूलग्रन्थस्थ—समुदायो—इत्यस्यापेक्षणात् 'समुदायविति' इति युक्तम् ॥

८ पञ्चम्यन्तापरत्वं प्रत्ययग्रहणस्योपपादयति—यदणोरिति ॥

९ सिद्धान्ते स्थिति । सिद्धान्ते तु 'गिळिगिलस्य' इत्यत्र तदन्तविधिना
'गिलान्ते उत्तरपदे' इत्यर्थे तिगिळिगिल इत्यस्यान्येनैव सिद्धेः 'गिलगिळे
च' इत्यस्य वैयर्थ्येन 'उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे न तदन्तग्रहणम्'
इत्यपि ज्ञाप्यते, तेन उत्तरपदमिति विशेष्यं नेति भावः ॥

ननु ध्वजन्ते लेखग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमत आह—
एतद्वचनेति । एतज्ज्ञापकत्ववचनेत्यर्थः ॥

(सामान्यापेक्षज्ञापकभाष्यम्)

अपर आह—अत्यल्पमिदं ज्ञाप्यते, सर्वत्रैवोत्तर-
पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

कुतः ?

लेखग्रहणादेव ।

किं प्रयोजनम् ?

कुमारीगौरितरा । यादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति
ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रैवेति । प्रकरणापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते
न त्वेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः ॥

कुमारीगौरितरेति । उदाहरणदिगियम्, समास-
स्तुदाहार्यः—कुमारगौरितरेति । अत्र हि घान्त उत्तरपदे
पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वत्वं स्यात्, संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्र-
हणे तदन्तविधेः प्रतिषेध इति । उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य
चेन विशेषणात्स्यादेव तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ तदन्तविधि-
निषेधस्य तु फलं दृष्टीर्णं इत्यत्र धातुतकारस्य नत्वनिवार-
णम् । विशेष्यानिर्देशाच्चत्वे निष्ठया तदन्तविध्यभावात् कचकव-
तुतकारस्यैव नत्वं प्रवर्तते ॥

(उद्ध्योतः) उदाहरणदिगिति । भाष्ये—कुमारी गौरितरा-
इति स्थिते इत्यर्थे इत्यन्ये । वस्तुतो वयोवाचकानां 'जातेरस्त्रीवि-
षया' इति सूत्रे जातिलक्षणप्रयणयनेन वैकल्पिकजातिकार्यबोधनात्
'जातेश्च' इति निषेधपक्षे भाष्ये प्रयोगः समास एवेति न दोषः ॥
बाधित्वेति । परत्वादिति भावः ॥ ननु संज्ञाश्रये विधौ तदन्तग्रहणा-
भावस्य 'सुप्तिङन्त' इत्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वात्कथमत्र तत्प्रसङ्गोऽत
आह—संज्ञाविधाविति । संज्ञाया विधेयत्वे स निषेधो न तु
तदाश्रयेऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ नन्वेवं संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य किं
फलमत आह—संज्ञेति । अन्यथा 'कृत्तवत्' इत्यनेन तदन्तस्यैव
संज्ञायामत्र दोषः ॥ दात्परत्वसंपत्त्ये-दृषदिति । ननु नत्वविधायके
निष्ठान्तस्य—इत्यर्थात्स्यादेव दोषोऽत आह—विशेष्येति ॥

(ज्ञापकापेक्षभाष्यम्)

यद्येतत् ज्ञाप्यते, 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६)
इति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते
उत्तरपदे भविष्यति ।

ननु चायमस्ति—स्तनन्धय इति ।

अत्रापि शपा व्यवधानम् ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिव-
द्भावाद्भवधानमेव ।

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः—खित्यनन्तरस्य न भ-
वतीति यद्यमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । न हि
खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चायमिति । खशैव कर्तुरभिधाना-
च्छपोऽप्रवृत्तिं मन्यते ॥

अत्रापीति । यथा पचतीत्यत्र लेनाभिहिते कर्तरि शप्
भवति, एवमत्रापीति भावः ॥

एकादेशे कृत इति । अयादेशात् परत्वादेकादेश
इति भावः ॥

स्थानिवद्भावादिति । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिव-
द्भावो न बाध्यते ॥

अथवेति । न ह्यव्ययात्परः खित्प्रत्ययः संभवति ॥

(उद्ध्योतः) खशैवेति । 'कर्तरि' इति विकरणस्यैवार्थनिर्देश
इति तैदमिमानः ॥

यथेति । सार्वधातुकविशेषणं कर्तृग्रहणमिति भावः ॥

नन्वयादेशोत्तरमेकादेशे ह्रस्वभाविनोऽभावान्न दोषोऽत आह—
परत्वादिति ॥

ननु ज्ञापिततदन्तविध्यभावसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वं बाध्यतामत
आह—श्रुतेर्लिङ्गमिति । स्थानिवत्त्वं श्रौतम्, तदन्तविध्यभा-
वस्तु लैङ्ग इति भावः ॥

(१२२७ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ३०)

२९११ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु

॥ ६।३।५२ ॥

(पदादेशाधिकरणम्)

(६४५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं

पदोपहतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतं—पदोपहतम् ।

'तृतीया कर्मणि' (६।२।४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
पूर्वपदान्तोदात्तं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) पादशब्दो वृषादित्वात् 'स्वाङ्गशिष्टामदन्ता-
नाम्' इति वाऽऽद्युदात्तः, तदादेश आन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नो-
तीत्याह—पदादेश इति ॥

१ कुमारीगौरितरेति । कैयटमते 'कुमारी गौरितरा' इति पृथक्
पाठः । शेखरकृत्यते तु 'कुमारीगौरितरा' इति सामानिक एव पाठः ॥

२ 'ह्रस्वः स्यात्' इति क. श. पाठः ॥

३ 'प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे' इति श. पाठः ॥

४ तदभिमान इति । स्तनन्धस्य इत्यत्र खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी वर्तते

इति प्रदर्शनपरमाण्वेकदेशिनामिति भावः । एवं च 'कर्तरि शप्' इत्यस्य
सार्वधातुके परे कर्त्रर्थे शब्दित्यर्थ इत्येकदेशिनामभिप्रायः । 'अत्रापि शपा
व्यवधानम्' इति तु मते कर्त्रर्थे सार्वधातुके पर इत्येवार्थः ॥

५ 'पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम्' इत्येकं वार्तिकम् 'पदोपहतार्थम्'
इति द्वितीयम्—इति च, छ. श. पाठः ॥

पदोपहतमिति । अत्र 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरोऽन्तोदात्तत्वं भवति । तत एकदेशः 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः, पक्षे तूदात्तः ॥

(उद्घोतः) पदादेशोऽत्रादन्तः ॥ अदन्तानामिति । अन्ते-
नानामिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

भाष्ये—पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे इति । परत्वादेकादेशात्पूर्व-
स्वर इत्यर्थः ॥

(६४५४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशिवद्भचनं च स्वर-
सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ?

स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामन्तोदात्त-
निपातने कृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात् ।
पदाजिः, पदातिः ॥

(प्रदीपः) उपदेशिवद्भचनमिति । यथोपदेशिनः
स्वरः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथाऽस्यापीत्यर्थः ॥

समासस्वरेणेति । समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कृत्स्वरेणेति । समासान्तोदात्तत्वापवादत्वा-
त्कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येत्यर्थः ॥

(१२२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३१)

२९१२ पद्यत्यतदर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

(६४५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पादेन चरति-पदिकः ॥

(प्रदीपः) पदिक इति । 'पर्यादिभ्यः छत्र' इति छत्र-
प्रत्ययः ॥

(१२२९ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३२)

२९१५ वा घोषमिश्रशब्देषु

॥ ६ । ३ । ५६ ॥

१ अत्रादन्त इति । सूत्रे पदादेशोऽदन्त इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे पदिति हल्-
न्तादेशविधानात् ॥

२ अदन्तानामिति । साङ्गशिटामदन्तानामिति सूत्रपाठेऽपीत्यर्थः ॥

३ ननु समासान्तोदात्तत्वेन बाधनेऽपि अन्तोदात्त एव स्यादिति नानिष्टा-
पत्तिरत आह—समासाश्रयेणेति ॥

४ त्रैतद्वार्तिकमिति अ. क. पाठः ॥

५ वयवर्थार्थं स इति । एकहलादाविति वक्ष्यमाणो विकल्पो व्यवस्था-
ने, तेन यदा पूरयितव्यस्योदपानमिति संज्ञा तदा पूर्वविमतिष्वेन 'उदक-

(६४५६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्के चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पत्रि-
ष्केण । पादनिष्केण ॥

(१२३० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३३)

२९१६ उदकस्योदः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ५७ ॥

(उदादेशाऽधिकरणम्)

(६४५७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायामुत्तरपदस्येति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—लोहितोदः । क्षीरोद इति ॥

(प्रदीपः) उदकशब्दसमानार्थं उदशब्दो विद्यते, तथा च
'अप्रसन्नः प्रसन्नोदम्' इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते । संज्ञायां
तूदकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः । एतदन्ये
न मृश्यन्ति, एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्घोतः) एतदन्य इति । एवञ्च प्रसन्नोदमिति प्रयोगो-
ऽसाधुरिति सूत्रबलादवसीयत इति भावः । व्यवस्थार्थं स इत्यपरे ॥

(१२३१ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३४)

२९१८ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्य-

तरस्याम् ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

(एकहलादिपदाक्षेपभाष्यम्)

एकहलादाविति किमर्थम् ?

उदकस्थानम् ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्र प्राप्नोति, एतद-
प्येकहलादि ।

किं कारणम् ?

एकैकवर्णवार्त्तित्वाद्वाचः, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च
वर्णानाम् । एकैकवर्णवार्त्तिनी वाक् न द्वौ युगपदु-
च्चारयति ।

तद्यथा—गौरित्युक्ते यावद्वकारे वाक् प्रवर्तते,

स्योदः संज्ञायाम्' इत्येव नित्यं प्रवर्तते । 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे
भाष्ये 'एक हलादौ' इति सूत्रस्याप्राप्तविभाषास्वीकारात् । एवं च एक-
हलादाविति सूत्रमसंज्ञायां पूर्वेणप्राप्तमेवोदादेशं विकल्पयतीत्याशयः ॥

१ 'उदकस्थानम्' इति च. छ. पाठः ॥

२ 'एकहलादावित्युच्यमानेऽत्रापि' इति ट. पाठः ॥

३ 'अत्रापि' इति च. छ. झ. क. पाठः ॥

४ 'न द्वौ वर्णौ युगप' इति च. छ. झ. पाठः ॥

न तावदौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे, न ताव-
द्रकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न ताव-
द्रकारे नापि औकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णा-
नाम् । उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति ।

अथापरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः ॥

(प्रदीपः) एकहलादाविति किमर्थमिति । अति-
प्रसङ्गनिवारणसामर्थ्यादनर्थकमिति भावः ॥

एतदपीति । सकारस्यैवादिवात् ॥

एकैकवर्णवृत्तित्वादिति । यद्यनेकस्य वर्णस्य युगपदु-
च्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात् । क्रमोच्चारिता
अपि वर्णा यद्यवतिष्ठन् घटादिषु तदा स्थानशब्दे युगपद्व-
योरुपलम्भादादित्वं स्यात् । यतस्तु नोच्चारणे नाप्युपलब्धौ
वर्णानां योगपद्यम् । तस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एक-
ग्रहणेन । 'हलादौ' इत्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) 'किमर्थम्' इति किंशब्दः शेष इत्याह—अति-
प्रसङ्गेति ॥

भाष्योक्तं हेतुद्वयं प्रतिपादयति—यद्यनेकस्येति । एकशब्दः
संख्यावाचीति भावः ॥ एकग्रहणस्यैवायमाशेषो न तु हलादिग्रहण-
सापीत्याह—एकग्रहणेनेति ॥

(एकहलादिपदप्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि 'एकहलादौ' इत्युच्यते, सर्वैश्चैक-
हलादिः । तत्र प्रकर्षगतिर्विहास्यते—साधीयो य
एकहलादिरिति ।

कश्च साधीयः ?

यत्रैकं हलमुच्चार्याजुच्यते ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रकर्षगतिरिति । असहायवाच्येक-
शब्द आश्रीयते, समानजातीयश्च सहायत्वेन प्रसिद्धतर इति
स एव निवर्त्यते । तत्र यद्यप्युच्चारण उपलब्धौ वा वर्णो वर्णस्य
न सहायस्तथापि 'बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्रेष्ठाः' इत्यनेन न्यायेन
यस्यानन्तरं द्वितीयो हल नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस्य-
इत्याश्रीयते ॥

(उद्घोतः) असहायवाच्याश्रयेण परिहार इत्याह—अस-
हायेति । यद्यपि 'असिद्धितीयोऽनुसारं पाण्डवम्' इत्यादौ विजाती-
योऽपि सहायः, तथापि स न प्रसिद्धतर इत्यर्थः । समानजातीयत्वं

चोपस्थितहस्त्वेन ॥ तत्र यद्यपीति । एवञ्च सर्वत्र वर्णस्यासहाय-
त्वाद्यावत्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ तथापीति । बौद्धं साहायकमाश्रित्य
व्यावर्त्यप्रसिद्धिरिति भावः ॥ तदेव दर्शयति—यस्यानन्तरमिति ।
भाष्यस्वरसस्तु सङ्ख्यावाच्येकशब्दाश्रयेण एव—इत्यन्ये ॥

(१२३२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३५)

२९२० इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य

॥ ६ । ३ । ६१ ॥

(ह्रस्वाधिकरणम्)

(६४५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—अलाबुकर्कन्धुहन्भुफलम्—इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(प्रदीपः) उत्तरपदमात्र इति । यस्यान्यापेक्षया
व्यभिचार्युत्तरपदत्वं तस्मिन्नपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मात्रशब्दः कात्वर्यवाचीत्याह—यस्येति ॥

(६४५९ उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वान्ते लोकविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकविज्ञानाद्धि यदेतत् सर्वान्त्यं पदं
तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अथवा एवं विग्रहः करिष्यते—अलाबुश्च कर्क-
न्धुश्च—अलाबुकर्कन्ध्वौ, अलाबुकर्कन्ध्वौ च हन्भू-
श्च—अलाबुकर्कन्धुहन्भ्वः, अलाबुकर्कन्धुहन्भूनां
फलं—अलाबुकर्कन्धुहन्भुफलम्—इति ।

यद्येवं हन्भवाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ।

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अलाबुकर्कन्ध्वाविति । जातिपरत्वाभा-
वादेकवद्भावो न कृतः ॥

यद्येवमिति । 'अल्पाचूतरम्' इत्यनेन । त्रयाणां तु द्वन्द्वे
तन्त्रे तरपनिर्देशोऽल्पाचूतरत्वाभावात् पूर्वनिपाताप्रसङ्गः ॥

१ अथापर इति । यद्यपि 'इत्थानं' इत्यत्र सकारोत्तरं अकारोऽपरः प्रयु-
ज्यते तथापि सकार एक एव, न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायो भवितुमर्हति—
इति तदर्थः ॥

२ 'वर्णस्य सहायः' इति ट. छ. पाठः ॥

३ अतिप्रसङ्गेति । सूत्रे एकशब्दोच्चारणेऽपि उक्तस्थानमित्यादौ प्राप्ते
सह्येनातिप्रसङ्गनिवारणसामर्थ्यमस्य 'एक'शब्दस्य नास्तीत्यर्थः ॥

४ 'सकारस्यैवादिवात्' इति झ. च. पाठः ॥

५ यद्यस्तिविति । यतो वर्णानामुच्चारणे उपलब्धौ वा योगपद्यं नास्ति
अतो नार्थ एकग्रहणेनेत्यर्थः ॥

६ हेतुद्वयं—एकैकवर्णवृत्तित्वाद्वाच्यः, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च—इति हेतुद्वयम् ॥

७ 'जुचार्यते' इति छ. पाठः ॥

८ भाष्यस्वरसस्तिविति । 'एकादाकिनिचासहाये' इति सूत्रे असहाय इति
विशेषणदानात् यत्र विशेषणरहितः केवल एकशब्द उपादीयते तत्र स शब्दः
संख्यावाच्येव, प्रसिद्धत्वात् । एवञ्चापि 'एकतद्धिते च' इत्यत्रापि एकशब्दः
संख्यावाचीति भाष्यस्वरसः ॥

९ यस्यान्यापेक्षयेति । यथाकथञ्चित् यस्योत्तरपदत्वं तस्मिन्नपि परतो
हल इत्यर्थः । तेन कर्कन्धुशब्दस्य हन्भुशब्दापेक्षया पूर्वपदत्वेऽपि तस्मिन्
परतः 'अलाबु'शब्दस्य ह्रस्वः सिध्यति ॥

१० 'सर्वान्ते हि लोक' इति म. छ. झ. पाठः ॥

११ 'सर्वान्त्यं' इति म. पाठः ॥

(उद्योतः) तन्ने तरग्निर्देश इति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे
यत्र तरग्निधानाद् द्वयोरेव समासे तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्ये प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा एवं विग्रहः करिष्यते-दन्द्वाः फलं-दन्द्भु-
फलं, कर्कन्धूश्च दन्द्भुफलं च-कर्कन्धुदन्द्भुफलम्,
अलाबूश्च कर्कन्धुदन्द्भुफलं च-अलाबुकर्कन्धुदन्द्भु-
फलमिति ।

एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबन्धो भवति ।

नैष दोषः ।

प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । 'ओरञ्' इत्यत्र फले लुकि
कृते नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वम्-इति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति ॥

(उद्योतः) ननूक्तसमासे प्रत्येकं फलशब्दसंबन्धो न युक्त
इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेणैव फलवाचित्वमलाभ्यादेः, तत्फलसंपत्त्या
तु प्रत्येकं फलशब्दसमैतिरुक्तेत्याह-ओरञ् इत्यत्रेति । 'ओरञ्'
इत्यत्रात्रेत्यर्थः ॥

(६४६० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इयङुवङुव्ययप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङुभाविनामव्ययानां च प्रति-
षेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम्, भूकुलम् । कौण्डीभू-
तम्, कुब्धीभूतम्-वृषलकुलम् ॥

(पर्युदासभाष्यम्)

अभूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भूकुंसः, भू-
कुंसः । भूकुटिः, भूकुटिः ।

अपर आह-अकारो भूकुंसादीनामिति वक्त-
व्यम् । भूकुंसः । भूकुटिः ॥

(उद्योतः) 'इयङुवङु-' इतिनिषेधनिषेधमाह-भाष्ये-
अञ् इति ॥

(१२३३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३६)

२९२१ एकतद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

(एकतद्धितेपदप्रयोजनभाष्यम्)

एकतद्धिते किमुदाहरणम् ?

एकत्वम्, एकता-इति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत् सिद्धम् ।

१ इति भाव इति । एवञ्च त्रयाणां द्वन्द्वे 'अस्यान्तरम्' इत्येतन्न
प्रवर्ततेति दन्द्भुशब्दस्य न पूर्वनिपातमसङ्गः ॥

२ 'अथवा दन्द्वा' इति छ. पाठः ॥

३ 'फलशब्दस्य समाप्तिरुक्तेत्यत्र आह' इति छ. पाठः ॥

४ 'भूकुलम्' इति क. ट. छ. झ. पाठः ॥

५ 'कौण्डीभूतं वृषलकुलम्, कुब्धीभूतं वृषलकुलम्' इति ट. च. छ.
झ. पाठः ॥

६ निषेधनिषेधेति । इयङुवङुव्ययप्रतिषेध इति निषेधस्य 'अञ्' इति

कथम् ?

'तसिलादिष्व्वा कृत्वसुचः' (६।३।३५) इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्-एकस्या आगतं-एकरू-
प्यम्, एकमयम् ।

इदं चाप्युदाहरणम्-एकत्वम्, एकता ।

ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति ।

न सिद्ध्यति ।

उक्तमेतत्-एकत्वतलोगुणवचनस्य*इति ॥

(प्रदीपः) एकत्वतलोगुणवचनस्येति । एकशब्दो यदा
संख्यावाची तदा गुणवचनः, यदा असहायवाची तदा गुणव-
चनो न भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये-तसिलादिष्विति । तसिलादिषु त्वतला-
वपि परिगण्येते । 'एकत्वतलोः'-इति तस्यैव नियामकमिति भावः ॥ नन्वे-
कशब्दस्य संख्यावाचितया गुणवचनत्वमस्त्येवेत्यत आह-एकशब्द
इति । चिन्त्यमेतत्, आकङ्कारसूत्रशेषभाष्योक्तरीत्या संख्या-
शब्दानां गुणवचनत्वाभावात् ॥

(उत्तरपदे पदप्रयोजनभाष्यम्)

अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् ?

एकशाटी ।

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

कथं पुंवद्भावः ?

समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः ।

इदं तर्हि-एकस्याः क्षीरं-एकक्षीरम् ।

इदं चाप्युदाहरणम्-एकशाटी ।

ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति ।

न सिद्ध्यति । 'न कोपधायाः' (६।३।३७) इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैषोऽस्ति प्रतिषेधः ।

उक्तमेतत्*कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्*इति ॥

(प्रदीपः) उक्तमेतदिति । 'न कोपधायाः' इति प्रति-
षेधाभावे 'त्रियाः पुंवत्'-इत्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु 'पुंवत्कर्मधा-
रय'-इत्यनेन, तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोच्यते-परत्वा-
त्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वा-
श्रयणे ह्रस्वत्वेनैवानेन परत्वाद्भाव्यम् । भाष्यकारस्तु तात्पर्ये-
णोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान्, रूपस्यान्यथासिद्धत्वात् ॥

(उद्योतः) ननु 'उक्तमेतत्' इत्यादि व्यर्थम् । प्रतिषेधवि-

सादीनाम् इति निषेध इत्यर्थः ॥

७ 'एकता' इत्येव इतिशब्दरहितः पाठः छ. पुस्तके ॥

८ 'कथं पुंवद्भावः' इति छ. च. पाठः ॥

९ आकङ्कारेति । तत्र हि सूत्रे गुणवचनसंज्ञायाश्चेताभिः संज्ञाभिः-संख्या-
दिसंज्ञाभिः बाधनं यथा स्यादित्युक्तम् । एवञ्च संख्यादिशब्दातिरिक्तत्वं गुण-
वचनत्वमिति संख्यावाचिन एकशब्दस्य न गुणवचनत्वमिति भावः ॥

१० 'पुंवद्भावः' इति पदं छ. पुस्तके न दृश्यते ॥

षयस्य 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यस्यात्र प्राप्तेः । किञ्च समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भाव इत्यप्युक्तम्, परत्वेन कर्मधारयलक्षणस्यैवोक्त्यादत्त आह—न कोपधाया इतीति ॥ तात्पर्येणेति । विनापि सूत्रसिद्धत्वेन—सूत्रस्यैतत्तात्पर्यकत्वाभावेनेत्यर्थः । कृते त्विदमेव प्राप्नोतीत्यन्यत् । न च भाष्यकारोदाहरणान्यपि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यनेन सिद्धानीति वाच्यम् । एतत्सूत्रैतद्भाष्याभ्यां तस्य काचित्कत्वकल्पनात् । यत्तु एतस्मादेव शापकादस्य तद्विधेऽप्रवृत्तिरिति, तत्र, 'दक्षिणोत्तराभ्यामतस्तु' इति सूत्रस्यार्थविरोधापत्तेः ॥

(१२३४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३७)

२९२५ खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

(६४६१ सूत्रार्थानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खिति ह्रस्वस्याप्रसिद्धिः । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या ।

किं कारणम् ?

अनजन्तत्वात् । मुमि कृतेऽनजन्तत्वात् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरिति । इह ह्रस्वश्रुत्याऽच्युपस्थापितेऽत्र पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाष्यम् । पूर्वपदेन त्वचि विशेष्यभागे वाङ्मन्यादिष्वपि ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । तत्र मुमि कृतेऽनजन्तत्वात् ह्रस्वत्वाप्रसङ्गः । अथ स्तनन्धयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिम्मन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते, तथापि मुमि प्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदस्येति । 'उत्तरपदे' इत्यनेनास्य वाक्यस्य तद्वटितवाक्यैकदेशत्वानुमानादिति भावः ॥ तत्र मुमीति । द्वयो-रपि निरवकाशत्वेन, परत्वादिति भावः ॥ स्तनन्धयादिष्विति । फलाभावाद्भाष्याप्राप्तिं मन्यते ॥ मुमि प्राप्नोतीति । अपवादेन ह्रस्वेन बाधादिति भावः ॥

(६४६२ उपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्बचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

१ 'विनापि सूत्रं सिद्धत्वेन' इति ग. घ. श. पाठः ॥

२ एतस्मादेव—'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यनुवार्थ 'उक्तमेतत्' इति भाष्यादेव ॥

३ अस्य—सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्यस्य ॥

४ भाष्यविरोधापत्तेरिति । तत्र हि सूत्रे 'एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः, दक्षिणोत्तरपूर्वणामित्येवमर्थम्' इत्युक्तम् । एवञ्च तद्विधेऽस्याप्रवृत्तिरिति वक्तुमशक्यमिति तात्पर्यम् ॥

५ 'ह्रस्वाप्रसङ्गः' इति क. श. पाठः ॥

कथम् ?

ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अत्रोत्तरमाह—सिद्धं त्विति ॥

(६४६३ प्रकारान्तरेणोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सन्नियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा सन्नियोगः करिष्यते ।

क एष यत्तश्चोद्यते सन्नियोगो नाम ?

चकारः कर्तव्यः—मुम् च ।

किञ्च ?

यच्चान्यत्प्राप्नोति ।

किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? ह्रस्वत्वम् ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं *खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात्* इति ।

परिहृतमेतत्—*सिद्धन्तु ह्रस्वान्तस्य मुम्बचनात्* इति ।

तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६१) इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्वार्थः ।

'खिति' इत्येषा सप्तमी 'ह्रस्वः' इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१।१।६६) इति ॥

(प्रदीपः) सन्नियोगाद्वेति । सन्नियोगः—यौगपद्यमि-त्यर्थः ॥

खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्या षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति । उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्त्या सप्तमी 'ह्रस्वः' इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति । तत्र कालिम्मन्यादिषु स्तनन्धयादिषु च पर्जन्यवृक्षलक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वत्वे ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्त-निमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः ॥

(उद्घोतः) सन्नियोग इति । 'अशङ्कित' इति सूत्रे 'मुम् च' इति पाठ्यमित्यर्थः ॥ यदि मुम्बिधौ सप्तम्या प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पनं तर्हिहापि स्यादत्त आह—इह सूत्रे इति ॥ उत्तरसूत्रे स्थितिः ।

६ 'मुमर्थोऽयं यत्नः' इति अ. ठ. पाठः ॥

७ उत्तरपदे इति । उत्तरपदाधितपूर्वपदस्यानव्ययत्वेऽस्याप्या विशेषणादित्यर्थः । वस्तुतोऽनव्ययस्य पूर्वपदत्वात्कैवटे पूर्वपदत्वेऽप्युक्तिः । अन्यथा तद्वटितवाक्यानुमानेऽप्याधितस्य आभ्येऽन्वयानुपपत्तिरिति सर्वाद्विधुन-वेक-विधिरितिसूत्रस्थविवरणविरोधादिदं विवरणमसङ्गतमिति प्राहुः ॥

८ 'स्तनन्धयादिषु' इत्यस्य च. पुस्तके एव न पाठः ॥

९ 'ह्रस्वे' इति अ. पाठः । 'कृते ह्रस्वान्तस्य' इत्येव पाठः च. क. पुस्तकयोः ॥

तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यादयमर्थः—‘पूर्वसूत्रेण यो ह्रस्वो विहितस्त-
दन्तस्य मुम्’ इति ॥ नन्वेवं स्तनन्धयादिषु दोषोऽत आह—तत्र
कालिमित्यादि ॥ उत्सर्गापवादभावाभाव इति । बाधकत्वाभाव
इति यावत् ॥

(एकदेशिन उपपत्तिभाष्यम्)

अथवा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । खित्यन-
न्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञा-
स्यते—अजन्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । पर्जन्यवल्क्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि
ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वात् ह्रस्वमुमागमयोरुत्सर्गापवादभा-
वाभावात् ह्रस्वमुमागमयोर्विरोधाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाज-
न्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु भूतपूर्वगत्याश्रयेऽपि स्तनन्धयादिषु साव-
काशमुमः कालिस्मन्यादौ ह्रस्वेन बाधः स्यादत आह—पर्जन्यव-
दिति । ‘एकविषयत्वात्’ इत्यनेन द्वयोर्निरवकाशस्वरूप उत्सर्गाप-
वादभावाभावे हेतुरुक्तः । विरोधाच्चेति पाठः । अनेन प्रथमं मुमः
प्रवृत्तौ निमित्तस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्तिबीजं दर्शितम् । मुमि ह्रस्वा-
प्रवृत्तेर्विरोधः । विरोधाभावाच्चेति पाठे तदुक्तिफलं चिन्त्यम् ॥

(पूर्वपक्षिण उपपत्तिभाष्यम्)

अथवा ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ यत्र कार्यं
तत्र द्रष्टव्यम् खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं
भवति—अच इति । तत्र वचनादनजन्तस्यापि
भविष्यति ।

इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—वैकूमन्य इति ।
नैतदस्ति । इक इति वर्तते ।

एवमपि खट्वमन्यः, अत्र न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आब्रह्मणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्’ (६३) इति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनादिति । पूर्वपदेनाज्विशेष्यते
खित्यनेन च । तत्र ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेन मुमि
कृते एकह्रस्ववहितस्याचो ह्रस्वप्रवृत्तिः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवमपि कीलालपमन्यः, शुभयमन्यः—अत्र न
प्राप्नोति ।

तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

१ ‘विरोधाभावाच्च’ इति क. ठ. पाठः ॥

२ चिन्त्यमिति । विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिबीजप्रदर्शनार्थत्वात् तदुक्तिः—इति
चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । परत्वस्य व्यवस्थापकत्वेन दृष्टत्वाच्च मुमि भूतपूर्वगत्या-
श्रयणमिति कैयटाशयमाहः ॥

३ ‘वाक्यमन्यः’ इत्येव उकारघटित इतिशब्दरहितः पाठः छ. पुस्तके छ.
संज्ञके च ॥

(१२३५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३८)

२९२७ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च

॥ ६ । ३ । ६८ ॥

(मुमोऽधिकरणम्)

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम् ?

(६४६४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजन-
मात्वपूर्वसवर्णगुणेषु वङादेशाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसव-
र्णगुणेषु वङादेशाः—प्रयोजनम् ।

आत्वं प्रयोजनम्—गामन्यः ।

पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्—स्त्रीमन्यः ।

गुणः प्रयोजनम्—नरमन्यः ।

इयङुवङौ प्रयोजनम्—श्रियमन्यः, भुवंमन्यः ॥

(६४६५ प्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्व-
पूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमा-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसव-
र्णयोरप्रसिद्धिः ।

किं कारणम् ?

अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते, न चात्र
प्रथमां पश्यामः ।

किं च भोः ‘आत्वं प्रथमयोः’ इत्युच्यते ?

न खलु प्रथमयोरित्युच्यते, प्रथमयोरिति
विज्ञायते ।

कथम् ?

अमृशसोरित्युच्यते, त एवं विज्ञास्यामः—शस्स-
हचरितो योऽमृशब्दः ।

कश्च शस्सहचरितः ?

प्रथमैव ॥

४ ‘भुवंमन्यः’ इति छ. झ. ट. पाठः ॥

५ आत्वम् ‘औतोम्हासोः’ (६११९३) इत्यनेन, पूर्वसवर्णश्च ‘प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः’ (६१११००) इत्यनेन ॥

६ ‘शसा सह’ इति च. झ. पाठः ॥

७ ‘चरितोऽमृ शब्दः’ इति क. पाठः ॥

ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति ।

न सिद्ध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) शस्सहचरित इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति, यथा—रामलक्ष्मणाविति, तथा 'औतोऽमृशसोः' इत्यत्र शस्सहचरितस्यामो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अशब्दः—प्रथमैवेति । प्रथमापदं द्वितीयालक्षणीकं बोध्यम् ॥

(६४६६ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोऽनतिदिष्टो भवति ।

तद्यथा—ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यत् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदिश्यते ।

एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते । यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति—प्रथमयोरिति, न तदतिदिश्यते ॥

(प्रदीपः) सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्रापयति, न तु विशेषनिबन्धनम् । विशेषशब्दाश्रयेण तु अतिदेशे क्रियमाणे, तस्मिन् विशेषे यत्कार्यं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं च तत्सर्वमतिदिश्यते । आत्वपूर्वसवर्णवत् गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या ॥

(उद्घोतः) ननु सामान्ये विशेषाणामन्तर्भावार्थकं तदतिदेशे विशेषानतिदेशोऽत आह—सामान्यस्येति । तत्क्षेयकाधेयः स्यात्, न तु आत्वादिकमित्यर्थः ॥ नन्वेवं तुल्यन्यायाद्विशेषातिदेशोऽपि सामान्यकार्यानापत्तिरिति 'अप्रत्ययवत्' इत्युक्त्याऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—विशेषशब्देति । व्याप्योपस्थितौ व्यापकस्य नियमेनोपस्थितेरिति भावः ॥ गुणस्यापीति । 'नरमन्यः' इत्यादौ । तस्यापि सर्वनामस्थाननिमित्तत्वेन विशेषकार्यत्वात् । एवञ्च भाष्यमुपलक्षणमिति भावः ॥

(६४६७ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

द्वितीयैकवचनवद्वचनात् । द्वितीयैकवचनवद्ववतीति वक्तव्यम् ॥

(६४६८ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । अम् च अम् च—अम् । इच्च एकाचोऽम् भवति, अम्प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देशाद्वेति । यद्यपि सहविवक्षाया-मेकशेषः, अत्र च तस्या असंभवः, अमागमस्य विधेयत्वात्—अपरस्यामः प्रत्ययविशेषणत्वात् ; तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृक्षादर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावेऽपि संज्ञापरिभाषावलक्षणाङ्गं विज्ञायते ॥

(प्रयोगसाधनाक्षेपभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—श्रियं मन्यते ब्राह्मणकुलम्—श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्, आहोस्विच्छ्रिमन्यमिति ?

श्रियंमन्यमिति भवितव्यम् ।

'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इति लुक्कस्मात् भवति ?

(प्रदीपः) अथेति । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले खलिङ्गपरित्यागेन वर्तते, यथा प्रष्टादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः खलिङ्गमुपाददते ॥

(उद्घोतः) ननु यथा गङ्गादयस्त्रीरे वर्तमाना अपि खलिङ्गं न त्यजन्ति, एवं श्रीप्रभृतयो ब्राह्मणकुले वर्तमानाः स्त्रीत्वमेवोपाददत इति कथं लुक्प्राप्तिरत आह—अत्र विषये इति । वृत्तिविषये प्रातिपदिकस्यैव 'श्री'इत्यस्य कुले वृत्त्या खलिङ्गपरित्यागः, श्रीत्वारोपश्चात्र । यत्र तु खलिङ्गप्रयुक्तकार्योत्तरं लक्षणाऽन्यत्र वृत्तिस्तत्रैव खलिङ्गात्याग इति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—यथा प्रष्टादय इति ॥ खलिङ्गमिति । शक्यार्थगतस्ववाच्यलिङ्गमित्यर्थः ॥

(बाध्यसामान्यचिन्तया प्रयोगसाधकभाष्यम्)

नाप्राप्ते लुक्प्रत्यय-आरभ्यते । स यथैव 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इत्येतं बाधत एवं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतमपि लुकं बाधत ॥

१ गुणस्यापीति । नरमन्य इत्यत्र 'ऋतो ऋषिर्नामस्थानयोः—' (७।१।१०) इत्यस्यापि ॥

२ व्याप्योपस्थिताविति । व्याप्यस्य विशेषधर्मस्योपस्थितौ व्यापकस्य सामान्यधर्मस्य नियमेनोपस्थितिरिति भावः ॥

३ तस्यापि—ऋतो ऋषिर्नामस्थानयोरिति गुणस्यापि ॥

४ भाष्यमिति । आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिरिति भाष्यं गुणस्याप्युपलक्षणमिति भावः ॥

५ सहविवक्षाया असम्भवमुपपादयति—अमागमस्येति ॥

६ संज्ञापरिभाषावदिति । यथा संज्ञापरिभाषायास्तं विद्वत्कृन्तयैकशेष-शास्त्रमपि सूत्रेष्वेकशेषं साधयितुं सूत्राङ्गमिति । लोके तु नास्योपयोगः, जाति-पक्षेण निर्वाहात् । तथा च सहविवक्षाया अभावेऽपि सूत्रेषु स प्रवर्ततेति भावः ॥

७ 'श्रियमात्मानं मन्यते' इति क. छ. ट. झ. पाठः ॥

८ यत्र स्थितिः । गङ्गायां घोष इत्यादौ, तत्र हि गङ्गायामिति पदस्योत्तर-श्रान्त्यवादिदर्शनात्तीरे वृत्तिः । अतस्तत्र शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव लक्ष्यं गङ्गापदे-नाभिधीयत इति तस्य स्त्रीत्वमेव ॥

(प्रदीपः) नाप्राप्ते लुकीति । अमागमः 'अमप्रत्ययवत्' इत्यतिदेशात् कार्याण्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुक् न प्रतिपद्यते । यथा 'परिधिर्यूपो भवति' इति यूपकार्याणि तक्षणे विहाय परिधौ क्रियन्ते । 'अतः परिधयो भवन्ति' इति वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) ननु लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन गुणार्थमन्विधानं स्यात्, 'न लुमता' इत्यस्य च विधानसामर्थ्यादनित्यत्वाच्च न प्रवृत्तिरत आह—अमागम इति । अमप्रत्ययो हि लुप्तः सन् न गुणादिनिमित्तम्, एवमतिदेशेनायमपि तन्निमित्तं न स्यात् । एवञ्च विधानमेव व्यर्थं स्यादतो लुक् न प्रतिपद्यत इत्यर्थः । आत्मविनाशं वर्जयित्वा—इत्यस्य 'तदभावे' इत्यर्थः । प्रतिलैक्ष्यं लक्षणभेदादेतद्विषयकामागमविधानसामर्थ्यान्नपुंसकलुकोऽपि बाध इत्याशयः ॥ नन्वस्यामः इजन्तस्योत्तरपदपरत्वसंपत्तये समाससंज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं प्रवृत्त्या प्रातिपदिकावयवत्वाभावात्कथमत्र 'सुपो धातु' इत्यस्य प्राप्तिः ? अत एव 'इत्थं भूतलक्षणे' इति सूत्रे 'कर्मण्डलुपाणिमित्यादिसमासावयवबाहुल्यक्षणाचकात्मकमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति' इति भाष्यमुपादाय 'न च लुका सिद्धिः, तस्याः कृते समासे उत्पादेन समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तदप्राप्तेः' इति कैयटेनोक्तमिति चेत्, न । 'प्रातिपदिकयोरित्येवं बाधते'—इत्यस्य 'पश्चादुत्पन्नस्य तदनवयवत्वबोधनद्वारा' इति शेषपूर्णेऽनादोषात् । 'इत्येतमपि'—इत्यस्य 'तत्रार्थवत् एवामप्रत्ययस्य ग्रहणमित्यर्थबोधनद्वारा' इति शेषः । सिद्धान्तस्य तु येन नाप्राप्तिन्यायेन मध्येऽपवादस्यायेन च 'सुपो धातु'—इत्यस्याप्रवृत्तिनिमित्तार्थापकतेत्याशयः—इति कैयटानुसारिणः । एतद्भाष्यविरोधात्तस्य कैयटस्य तत्र चिन्त्यतोक्ता—इत्यपरे ॥

(बाध्यविशेषचिन्तयाऽऽक्षेपभाष्यम्)

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतस्मिन्नेतदारभ्यते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयममागमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतं बाधते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतन्न बाधते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भविष्यति ॥

१ विधानसामर्थ्यादिति । अन्विधानसामर्थ्यात् न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्तस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः । चो हेतौ ॥

२ तदभावे इति । अमप्रत्ययवदित्यतिदेशादमप्रत्ययाभावेऽपि कार्याणि प्रतिपद्यत इति भावः ॥

३ 'विधानसामर्थ्याद्धि लुक् न प्रतिपद्यते' इति प्रदीपाशयमाह—प्रतिलैक्ष्यमिति ॥

४ तस्याः—तृतीयायाः ॥

(पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तभाष्यम्)

नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—द्विषन्तपः, परन्तपः—इति ॥ तस्माच्छ्रमन्यमित्येव भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) द्विषन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः । एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानवधारणात् अन्ये असाधु मन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः । एवंच परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥

(उद्घोतः) समर्थितं भवतीति । अनेनान्यपक्षस्यैव युक्तत्वं दर्शितम् । एवञ्च भाष्ये 'संयोगान्तलोपो न स्यात्' इति काचित्कोऽपपाठ इति बोध्यम् । एतत्सर्वं कार्यकालपक्षे बोध्यम् ॥

परे तु 'अयेह कथं भवितव्यम्' इति पूर्वपक्षे सिद्धान्त्याह—श्रियं-मन्यमिति भवितव्यमिति । पूर्वपक्ष्याह—स्वमोरिति लुक्स्वा-त्रेति । सिद्धान्त्याह—नाप्राप्ते इत्यादि—स्वमोरित्येन लुक्मपि बाधते—इत्यन्तं । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । पूर्वपक्षी बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्याह—न बाधते किं कारणम्—इत्यादि ॥ नपुंसकादित्येतं न बाधत इति बाध्यविशेषचिन्तायामप्याह—सिद्धान्ती—एवं तर्ह्यसिद्धं इति । पूर्वपक्ष्याह—नैषा—इति, 'इत्येव भवितव्यं' इत्यन्तम् । कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये वार्तिकखण्डकसिद्धान्तिनोक्तत्वात् यथोद्देशपक्षेण साधयितुं शक्यत्वाच्चेदं प्रयोजनं शिथिलमिति अत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च 'श्रियंमन्यः' इत्येव रूपमित्याहुः ॥

(१२३६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३९)

२९२९ कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

(६४६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्तुसत्यागदस्य कार

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तुकारः, सत्यकारः, अगदकारः ॥

(प्रदीपः) अस्तुङ्कार इति । अभ्युपगमकरणमुच्यते । सत्यङ्कारः—शपथकरणम् । अशपथेऽपि डाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे सुम् भवति । अगदङ्कारः—विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम् ॥

(उद्घोतः) 'अस्तु' इति निपातोऽभ्युपगमे । तस्य भावध्वजन्तकारशब्देन समासमाश्रित्याह—अभ्युपगमकरणमिति ॥ समयः—

५ 'इत्येवममागमः' इति क. पाठः ॥

६ 'बाध्ययते' इति छ. पाठः ॥

७ 'परन्तपः । संयोगान्तलोपो न स्यात्' इत्येवमधिकः पाठः छ. पुस्तके, 'संयोगान्तलोपो न स्यात्' इत्येवं इतिशब्दोत्तरं पाठः ट. झ. पुस्तकयोः ॥

८ 'मन्यमिति भवितव्यं' इति छ. पाठः ॥

९ 'एवञ्च न परन्तप' इति ठ. पाठः ॥

१० 'सत्यकारः' इत्युदाहरणं अ. क. पुस्तकयोर्न ॥

शपथः । डाचं—‘सत्यादशपथे’ इति प्राप्तम् । इदं चिन्त्यम् । ‘अथ च्छ्यते उपपदे अणा भवितव्यमुत न’ इति ‘तत्रोपपदम्—’ इति सूत्रस्य-
भाष्यप्रामाण्येन च्छिवदेवाणुत्पत्तेः पूर्वं डाचः प्राप्तैर्वचनैः समास-
प्रवृत्तिकाल एव डाचः प्रवृत्तिरिति । प्रतिपक्षः—विरोधी ॥

(६४७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भक्षस्य छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तस्य ते भक्षङ्कारस्य ।

छन्दसीति किमर्थम् ?

भक्षकारस्य तन्मतमिति ॥

(प्रदीपः) भक्षङ्कारस्येति । यागशेषद्रव्यभक्षणस्य
कर्तुरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भक्षशब्देन विशिष्टं भक्षमुच्यते इत्याह—याग-
शेषेति ॥

(६४७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
धेनुर्भव्या ॥

(प्रदीपः) धेनुर्भव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते ।
‘भव्यगेय’ इति कर्तरि कृत्यः । धेनुर्भव्या—इति विशेषणसमासः ॥

(उद्घोतः) भविष्यन्ती धेनुरिति । कालसामान्यवि-
हितकृत्यस्यापि शब्दशक्तिस्वभावाद्भविष्यति काले वृत्तिरित्यर्थः ॥
विशेषणसमास इति । अत एव वचनाद्विशेषणस्य परनिपातः ॥

(६४७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लोकस्य पृणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकस्य पृण उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
लोकम्पृणस्य धन्विनः ॥

(प्रदीपः) लोकम्पृणस्येति । पृणतिः पूरणार्थः ।
लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः ॥

(६४७३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्येऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अनभ्याशमित्यम् ॥

(प्रदीपः) इत्य इति । अनभ्याशं—दूरमित्यमस्येति
समासः । दूरात्परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इत्यं—गन्तव्यम् ‘एतिस्तुशास्व’ इति क्यप् ।
उक् ॥

(६४७४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आष्ट्रायोरिन्धे ॥ * ॥

(भाष्यम्) आष्ट्रायोरिन्ध उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
आष्ट्रमिन्धः । अशिमिन्धः ॥

(६४७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) गिलेऽगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तिर्मिगिलः ।

अगिलस्येति किमर्थम् ?

गिलगिलः ॥

(६४७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ गिलेऽगिले च ॥ * ॥

गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिर्मिगिलगिलः ॥

(प्रदीपः) तिमिगिलगिल इति । तिमिगिलगिल इति
समासः । तिमिगिलं गिलति—इति व्युत्पत्तौ नार्थ उपसंख्यानेन ॥

(उद्घोतः) दशयोजनविस्तारो मीनविशेष—स्तिमिः ॥
नार्थ इति । भाष्यवार्तिकप्रामाण्यादत्रार्थेऽस्यासाधुत्वमाहुः ॥

(६४७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । उष्णकरणम्, भद्रकरणम् ॥

(६४७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ सूतोऽग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो

दुहितुः पुत्रइवा ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूतोऽग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः
पुत्रइवा भवतीति वक्तव्यम् ।

सूतपुत्री, सूतदुहिता—सूत ।

उग्रपुत्री, उग्रदुहिता—उग्र ।

राजपुत्री, राजदुहिता—राज ।

भोजपुत्री, भोजदुहिता—भोज ।

कुलपुत्री, कुलदुहिता—कुल ।

मेरुपुत्री, मेरुदुहिता—मेरु ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सूतोऽग्रराजेति । न चेदं शार्ङ्गरवादि-
गणे पुत्रशब्दपाठादर्थम् । सै च ‘प्रलयस्यात्—’ इति सूत्रस्य ‘सूतका-
पुत्रिका—’ इति वार्तिकादावदयक इति वाच्यम् । स्वरे भेदात् । डीनन्तेन
तत्पुरुषे सूतादिपुंशब्देभ्यः परत्वे ‘पुत्रः पुंभ्यः’ इत्यनेन लिङ्गविशिष्ट-

१ इदं—अशपथेऽपि डाचं परत्वाद्वाधित्वेति—नैषटोक्तम् । चिन्त्यत्वमुप-
पादयति—अथ च्छ्यन्ते उत्तरपद इत्यादिना ॥

२ एतदादिवार्तिकेषु ‘उपसंख्यानम्’ इत्यधिकं श. पुस्तके दृश्यते, नैतद-
न्यत्रोपलभ्यते ॥

३ ननु विशेषणसमासे भव्याशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह—अत
प्रयेति ॥

४ ‘धन्विनः’ इत्येतत् छ. पुस्तके न ॥

५ छ. पुस्तके नैतद्वार्तिकम् ॥

६ छ. पुस्तके केवलमुदाहरणानामेव पाठः, न तदन्ते सूतराजेल्यादीनाम् ॥

७ ननु सूतोऽग्रराजेति वक्तव्यम्, शार्ङ्गरवादिगणे पुत्रशब्दो न पाठ्य
इत्याशङ्क्याह—स चेति ॥

८ परत्वे इति—पुत्रशब्दस्येति शेषः ॥

परिभाषया पुकारोकारोदात्तत्वम् । पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः, सानु-
बन्धकत्वात् । अतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरणान्तोदात्तत्वम् । कुलशब्दान्त-
बहुव्रीहौ पुंस्त्वे तत्पूर्वकेऽपि स्वरे विशेष इति दिक् ॥

(१२३७ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४०)

२९३१ रात्रेः कृति विभाषा

॥ ६ । ३ । ७२ ॥

(विभाषास्वरूपजिज्ञासाभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते ?

यदि खितीत्यनुवर्तते, ततो नित्यं प्राप्ते ।

अथ नानुवर्तते, तदाऽप्राप्ते ॥

(विभाषानिर्णयभाष्यम्)

रात्रेरप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः—रात्रि-
मन्यः । अप्राप्ते विभाषा—रात्र्यटः, रात्रिमटः ॥

(प्रदीपः) प्राप्ते नित्य इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'खिति' इति निवृत्तावपि प्राप्ते परत्वादिभाषया
भाव्यमिति उभयत्र विभागोचितेत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥

(१२३८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४१)

२९३२ नलोपो नञः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥

(नलोपाधिकरणम्)

(अनुबन्धप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते, न
'नस्य' इत्येवोच्येत ?

'नस्य' इतीयत्युच्यमाने 'कर्णपुत्रः—पर्णपुत्रः' इत्य-
त्रापि प्रसज्येत ।

नैष दोषः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येवमत्र
न भविष्यति ।

एवमपि 'प्रश्नपुत्रः—विश्नपुत्रः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

नैष दोषः । 'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य'
इत्येवमस्य न भविष्यति ।

एवमपि 'वामनपुत्रः—पामानपुत्रः' इत्यत्रापि प्रा-
प्नोति ।

तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । चादिष्वननुबन्धक एव
पठ्यताम्, स एव चेहानुक्रियतामिति भावः ॥

अर्थवद्ग्रहण इति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाज्ज्ञानार्थक्यम् ।
अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारोऽपि न भवति, किं तर्हि ?

१ 'वाप्राप्ते' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'रात्रेरप्राप्ते' इति वार्तिकमिति छ. झ. पाठः । 'रात्रेरप्राप्ते विभाषा'
इति क. छ. झ. पाठः ॥

३ अ. क. पुस्तकयोः 'नत्वस्य' इति पाठः । नत्वस्येति पाठे—कर्णपुत्र इत्यत्र

णकारः । व्युत्पत्तिपक्षे हि नैत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्ज्ञकारो भवति ॥

तस्मादिति । अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे
'नैवपुत्रः' इत्यत्र कस्मात् न भवति ? प्रत्ययवित्वस्य वृद्धिस्वरयो-
श्चरितार्थत्वाज्ज्ञिपातवित्वस्य त्वनन्यार्थत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्विह नकाराभावे चादिषु सानुबन्धकस्य पाठो
व्यर्थोऽत आह—चादिष्विति ॥

नन्वनयोरपि कृपप्रकृतिक-नकृप्रत्ययान्तत्वात्कथं नन्यार्थकत्वमत
आह—उणादीनामिति ॥ आनर्थक्यमुपलक्षणमित्याह—नकारो-
ऽपि नेति ॥

अनन्यार्थत्वादिति । एवञ्चानन्यार्थवित्त्वे चरितार्थं शास्त्रमन्यत्र
न प्रवर्तत इत्यर्थः । इदं चिन्त्यम्, बीजाभावात् । तस्मात्त्वैणपुत्रा-
दीनामनभिधानम्—इति भाष्याशयः । एतेन 'नैकधा' इत्यादौ निषे-
धार्थकनशब्द इति परास्तम् । एतद्भाष्यविरोधेन तस्य खपुष्पायमाण-
त्वात् । अन्यथा स एव प्रत्युदाहिष्येत भाष्ये—इति दिक् ॥

(६४७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । अपचसि वै त्वं जालम् । अकरोषि वै
त्वं जालम् ॥

(प्रदीपः) अवक्षेपे तिङीति । अवक्षेपः—निन्दा ॥

(१२३९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४२)

२९३३ तस्मान्नुडचि ॥ ६ । ३ । ७४ ॥

(तस्मात्पदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं तस्मादित्युच्यते, न 'नुडचि' इत्येवोच्येत ?

'नुडचि' इतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नञ एवेति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति
वचनात् । तस्मादिति तूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात् 'तस्मा-
दित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुट्
भवति । सप्तमीनिर्देशोऽप्यागमसंबन्धे युज्यते, अवयवत्वादा-
गमस्यावयविन आधारत्वात् । संबन्धविवक्षायां तु षष्ठी भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु तस्मादित्यस्याभावेऽपि आगमिन आधारत्वेन
निर्देशादजादेरेव नुट् भविष्यतीत्यत आह—तस्मिन्निति ॥ ननु
तत्करणेऽप्यनया परिभाषया नञ एव स्यादत आह—तस्मादिति ।
सप्तमीनिर्देशस्तु 'यस्मिन्विधिः—' इति परिभाषाप्रवृत्त्या चरितार्थ इति
भावः ॥ नन्वागमविधौ कथमागमिनः सप्तमीनिर्देशोऽत आह—
सप्तमीति । यद्यप्यवयवा अवयविन आधारा इति तात्त्रिकाः, तथापि

कृधातोर्नकृप्रत्यये नत्वस्यासिद्धत्वाज्ज्ञकार एवावशिष्यत इति नलोपः प्राप्त इति
भावः । नत्वस्येति पाठस्तु सुधीर्भविचारणीयः ॥

४ अ. पुस्तके नैतद्वार्तिकम् ॥

५ 'भवतीति' इति च. झ. पाठः ॥

लौकिकानां 'वृक्षे शाखा' इति व्यवहारादेवमुक्तम् । वस्तुतः षष्ठ्यर्थे एषा सप्तमी सौत्री 'यस्मिन्विधिः—' इति परिभाषाप्रवृत्तिफलिकेति बोध्यम् ॥

(नुटः पूर्वान्तत्वेन सामाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते, तत्रायमप्यर्थः—'तदोः सः सावनन्त्ययोः' (७।२।१०६) इति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्र हि तवर्गानिर्देश एतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—अनेषः करोति—इति ।

यावता पूर्वान्तोऽयम्, न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) तवर्गानिर्देश इति । 'तदोः' इत्यपनीय 'तोः' इत्येवमनिर्देशे इत्यर्थः ॥ अनेषः करोतीति । परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वात्स्यासिद्धत्वात् 'तोः सः सौ' इत्यपि क्रियमाणे सत्त्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्ध्योतः) चिन्त्यमेतदिति । बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरङ्गत्वाच्चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—अनुष्ण इति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति नलोपः प्रसज्येत ।

नुग्वचनान्न भविष्यति ।

अमुद् तर्हि प्राप्नोति ।

तस्मात्परादिः कर्तव्यः । परादौ च क्रियमाणे 'तस्मात्' इति च वक्तव्यम् ॥

(१२४० विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ४३)

२९३५ एकादिश्चैकस्य चादुक्

॥ ६।३।७६ ॥

(आदुस्थापकभाष्यम्)

किमर्थमादुगुच्यते न अदुगोवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

'एकान्नविंशतिः—एकान्नविंशत्' सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

नै सिध्यति । 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपत्वं प्राप्नोति ॥

एवं तर्ह्यदुद् करिष्यते ।

अदुद् चाशक्यः कर्तुम् । आनुनासिक्यं हि न स्यात् ।

यद्वि तत् 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८।४।४५) इति, पदान्तस्येत्येवं तत् ।

किं पुनः कारणं 'पदान्तस्येत्येवं तत्' इति ?

इह मा भूत्—ब्रध्, बुध्, बध्नाति, गृभ्णाति—इति ॥

एवन्तर्ह्यनुद् करिष्यते ।

अनुद् चाशक्यः कर्तुम् ।

विभाषयाऽऽनुनासिक्यम् । तेनेदमेव रूपं स्यात्—एकान्नविंशतिरिति । इदं न स्यात्—एकान्नविंशतिरिति ॥

(प्रदीपः) तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय वृत्तिकारैरादुगाश्रितः, भाष्यकारेण तु न्यायाददुगेव स्थापितः ॥

एवं तर्ह्यिति । अदुटि क्रियमाणे 'एकस्य' इति न वक्तव्यम्, नञः प्रकृतत्वादागमित्वात् । अकारस्य च पदान्तत्वात्पररूपाप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु संहिताया निर्देशस्य साम्यात् 'आदुगुच्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—तुल्यायामपीति । एवञ्च 'अदुगुच्येत' इत्यस्य व्याख्यायेत इत्यर्थ इति भावः ॥ प्रतिपत्तीति । 'यं विधिं' इत्यादिन्यायानाश्रयणमेवात्र प्रतिपत्तिलाघवम् ॥ ननु टिस्वे एकशब्दस्यादिः स्यात्—इति रूपं न सिध्येदत आह—अदुटीति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्यदुगेव ।

ननु चोक्तं 'अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति' इति ।

नैष दोषः । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरकारोच्चारणसामर्थ्यात् बाध्यते, सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ।

यं विधिं प्रत्यङ्कारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्यङ्कारोच्चारणमनर्थकम्, सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

१ 'यावता पूर्वान्तः सोऽप्यदोषो भवति' इति छ. झ. पाठः । 'पूर्वान्तोऽयं न दोषो' इति अ. क. पाठः ॥

२ 'बहिरङ्गत्वात्स्या' इति झ. पाठः ॥

३ चिन्त्यमिति । तत्रेयं चिन्ता—'इच्च एकाच—' इति सूत्रे उत्तरपदाधिकारे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति कैचदमते सिद्धान्तविध्यमाणत्वात् असिद्धत्वाभावात् सत्त्वं स्यादेव—इति सुष्ठुक्तं भाष्यकृता ॥

४ 'चिन्त्यमेव चिन्त्यम्' इति झ. पाठः ॥

५ 'न सिध्यति । पररूपत्वं प्राप्नोति' इति अ. पाठः ॥

६ 'किं पुनः कारणं पदान्तस्येत्येवं तदिति' इत्यस्य छ. झ. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

७ 'गृभ्णाति' इति छ. पुस्तके न । ट. पुस्तके 'गृह्णाति' इति पाठः ॥

८ 'संहिताया' इति ख. घ. झ. पाठः ॥

९ वृत्तिकारैः—माध्यतः पूर्वतनैर्वृत्तिकारैर्न तु वातिकारैः ॥

१० 'प्रत्युपदेशोऽनर्थकः' इति छ. पाठः ॥

(१२४१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४४)

२९३७ सहस्य सः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ७८ ॥

(सादेशाधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'निपाता आद्युदात्ताः' इति सहशब्द आद्युदात्तः ॥

(६४८० पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहस्य हलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहस्य हलोपो वक्तव्यः ॥

सादेशे हि सति स्वरे दोषः । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत । सपुत्रः । समार्यः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि लोपो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते, एवं समासस्वरमपि बाधेत-सेष्टि, सपशुबन्धम्-इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिस्वरस्येति । आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः ॥

एवमपीति । तेनैतदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

(उद्घोतः) आन्तर्यत इति । प्रकृतिः-स्यानी, तन्निमित्तस्वर आन्तर्यतो य आदेशस्य प्राप्तस्तस्येति भाष्यार्थ इति भावः ॥

ननु निपातनस्वरस्य समासस्वरेण बाधे क निपातनस्वरश्रवणमत आह-तेनेति ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ । तद्विधाने सतीत्यर्थः । 'सेष्टि' 'सपशुबन्ध' इत्यव्ययीभावौ । यद्यपि 'पादस्य पदा-' इति सूत्रे 'आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्राप्नोति' इत्युक्तम्, तथापि तत्रानेकाच्चात्तथा वक्तुमौचित्येऽपि इहैकाच्चात्स्वरितः स्यादित्युक्तमिति बोध्यम् ॥

(१२४२ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४५)

२९३८ ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् ।

१ अत्र 'सादेशे हि स्वरे दोषः' इत्येतत् वार्तिकं दृश्यते च. छ. ट. पुस्तकेषु ॥

२ 'दोषः स्यात्' इति भाष्यपाठः च. छ. झ. पुस्तकेषु ॥

३ 'ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्' इति वार्तिकं च. छ. झ. पुस्तकेषु । तदुक्तं कुपडकनाम्नः 'ग्रन्थान्ते वचनमनर्थकम् ।

'अव्ययीभावे चाकाले' इत्येव सिद्धम् ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम् । सकाष्टं ज्योतिषमधीते । सकलम्, समुद्धर्तम् ॥

(प्रदीपः) यस्तर्हि । बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाष्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम् ॥ सकाष्टमिति । काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः उपचारात्तदर्थं ग्रन्थे वर्तन्ते, तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः ॥

(उद्घोतः) ननु 'सपशुबन्धो वेदोऽधीते' इत्यादिवहुव्रीहौ वपि ग्रन्थान्ते सहशब्दस्य वृत्तिसंभवात्स किं नोदाहृतोऽत आह-बहुव्रीहौ विति ॥ काष्ठादय इति । अष्टादश निनेषाः-काष्ठा, तांक्षिशत्-कला, त्रिंशत्कलाः-क्षण इत्यादि । तदर्थं ग्रन्थे-तत्प्रतिपादके ग्रन्थे ॥

(१२४३ विकल्पसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४६)

२९४१ वोपसर्जनस्य ॥ ६ । ३ । ८२ ॥

(६४८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः, सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति ।

अस्यापि प्राप्नोति-सहयुध्वा, सहकृत्वा ।

किं कारणम् ?

अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते-एवं-जातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति ।

अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(६४८२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

बहुव्रीहिनिर्देशात् ।

बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्य इति । 'वोपसर्जनस्य बहुव्रीहौ' इति न्यासः कार्य इत्यर्थः ॥

किं कारणम् ? अव्ययीभावेन कृतत्वात् इत्येवमधिकः च. झ. छ. पुस्तकेषु भाष्यपाठः ॥

४ 'अष्टादशनिनेषाः-काष्ठाः, तांक्षिशत्-कलाः, त्रिंशत्कला-क्षणः' इति काष्ठाकलाशब्दयोर्वहुवचनान्तत्वं सर्वेषु पुस्तकेषु, तदुपयोगक्षिन्तरीयः ॥

५ 'एवंजातीयकस्य सादेशो' इति छ. पाठः ॥

(सूत्रार्थसंपादकभाष्यम्)

एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः—अत्र प्राप्नोति, बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते ।

नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम् ।

एवन्तर्हि बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते ।

[नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्जनम् ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमिति ।

किं तर्हि ?]

बहुव्रीहौ च यदुपसर्जनम्, बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् ॥

(प्रदीपः) नन्वेतदपीति । ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति, व्यवधानात् । युद्धकृत्वशब्दोश्च बहुव्रीहावुत्तरपदत्वात् । एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्तव्यत्वेनास्थितत्वाच्चैतद्विचारितम् ॥

(उद्घोतः) नन्विति । एवं च बहुव्रीहिग्रहणस्योत्तरपद-विशेषणत्वे सहयुध्वप्रियादौ दोषाभावे 'नन्वेतदपि' इति भाष्यं न युक्तमिति भावः । युद्धकृत्वशब्दयोश्चोपपदसमासतत्पुरुषोत्तरपदत्वमिति तात्पर्यम् । बहुव्रीहौ घटकं यदुत्तरपदमित्यर्थे इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

भाष्ये—बहुव्रीहिं प्रति चेति । बहुव्रीह्यर्थान्यपदार्थे विशिष्ट-उपसर्जनं न तु सहशब्द इत्यर्थः । बहुव्रीहिग्रहणसामर्थ्यात्तदर्थं प्रत्येव यदुपसर्जनमित्यर्थे इति भावः ॥

(सूत्रेण सिद्धार्थत्वबोधकभाष्यम्)

स तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः, कश्चिदुपसर्जनानामेव, कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव ।

तद्य उपसर्जनानामेव समासस्तदुपसर्जनस्येदं ग्रहणम् ॥

अथवा—अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा—तुन्दः, घाट इति ॥

अथवा—मनुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—पुण्यका येषां त इमे पुण्यकाः, कालका येषां त इमे कालका इति ॥

(प्रदीपः) तद्य उपसर्जनानामिति । सहशब्दस्य तावद-सत्ववाचित्वाद्बन्धाभावः, अन्यसिस्तु समासे सहशब्द उप-

सर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवः समास उपसर्जनशब्देन, मत्वर्थीयाकारान्तेन वा—उच्यते ॥

(उद्घोतः) सहशब्द उपसर्जनमेवेति । ननु सहपूर्वाङ्गमित्यादौ सादृश्येऽव्ययीभावे सहशब्दस्य प्राधान्यमस्तीति नेदं युक्तमिति चेत्, न । उपसर्जनस्य—इति उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्यावयवद्वारकं विशेषणम्, व्याख्यानात् । तच्च सहशब्देन द्वन्द्वाभावात्सर्वस्यापि तद्विहितसमासस्यास्तीति सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्य ग्रहणमित्याशयात् ॥

भाष्ये—तदुपसर्जनस्येति । तदर्थमात्रोपसर्जनस्येत्यर्थः ॥

उपसर्जनसर्वावयवक इत्यर्थं स्फुटं लब्धुमाह—भाष्ये—अथवा-ऽकार इत्यादि । तच्चाक्षे—मत्वर्थीयेति । सर्वोपसर्जनकः समास उपसर्जनपदेन लक्षणया, मत्वर्थीयाकारान्तेन बोध्यत इत्यन्वयः ॥

भाष्ये—अथवा मनुब्लोप इति । सौत्रो मनुब्लोपः । अनेन मत्वर्थे लक्षणयाऽसाधुत्वं बोधितम् । अत्रापि पञ्चद्वये उपसर्जन-सर्वावयवकग्रहणं मत्वर्थीयसामर्थ्याद्बोध्यम् ॥

(१२४४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ४७)

२९४२ प्रकृत्याशिषि ॥ ६ । ३ । ८३ ॥

(६४८३ पर्युदासोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—स्वस्ति भवते सगवे सवत्साय सह-लायेति ॥

(प्रदीपः) 'अंगोवत्सहलेषु' इति भाष्यवार्तिकदर्शनात्सूत्रे केनचित्प्रक्षिप्तम् ॥

(उद्घोतः) भाष्यवार्तिकेति । वार्तिकस्यादिशब्देन भाष्यो-दाहरणात् वत्सहलेष्वेव सङ्ग्रह इति भावः ॥

(१२४५ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ४८)

२९४५ चरणे ब्रह्मचारिणि

॥ ६ । ३ । ८६ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत्र किं निपात्यते ?

१ [] चिह्नान्तर्गतः पाठः अ. क. पुस्तकयोर्न ।

२ 'उपसर्जनम् । एवं तर्हि बहुव्रीहौ च—' इति ट. पाठः ॥

३ 'नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदं' इति भाष्यस्य युक्तत्वाभावे कारण-माह—युद्धकृत्वशब्दयोश्चेति ॥

४ नन्वेतदपीति भाष्यस्य—प्रियशब्दो बहुव्रीहावुत्तरपदमिच्छाशयेन प्रदी-पव्याख्यानम् । वस्तुतस्तु बहुव्रीहिघटकं यदुत्तरपदमित्याशयो भाष्यस्य । तेन च युद्धकृत्वशब्दयोर्बहुव्रीहिघटकादुत्तरपदत्वाच्च नाधुक्तत्वं तदाह—बहु-व्रीहाविति ॥

५ छ. पुस्तके 'एव'शब्दरहितः पाठः ॥

६ तदर्थमात्रोपसर्जनस्य—अन्यपदार्थमात्रोपसर्जनस्येति भाष्ये ॥

७ पञ्चद्वये—भाष्योक्त—अथवाऽकारो मत्वर्थीयाः—अथवा मनुब्लोपो-इति पञ्चद्वय इत्यर्थः ॥

८ 'सर्वावयवकं ग्रहणं' इति श. पाठः ॥

९ प्राचीनैः प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु—इति सूत्रं पठ्यते, तद्विषये प्राची-नाशब्दं तदयुक्तत्वं चाह—अंगोवत्सहलेष्विति ॥

१० 'भाष्ये वार्तिकदर्शनात्' इति अ. पाठः ॥

११ 'चरणे किं निपात्यते' इति छ. पाठः । 'अत्र चरणे किं' इति ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) सव्रह्मचारिशब्देन चरणेन तुल्य उच्यते । अत एव चरणे सभावो विधीयते । तत्र ब्रह्मणो ग्रन्थत्वाच्चर्यमाणता न संभवतीति निपातनमाश्रयितव्यमिति मत्वा प्रश्नः—अत्रेति ॥

(उद्घोतः) ननु चरणेऽभिधेये ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सभावविधानात् 'किं निपात्यते' इति प्रश्नासामञ्जसमाशङ्क्य ब्रह्मचारिशब्दविषयमेतच्चोद्यमित्याह—सव्रह्मचारिशब्देनेति । चरणशब्देन शाखाध्यायी उच्यते, तेन तुल्यत्वं तदध्येयतुल्याध्येयत्वेन । अर्थं चार्थो ब्रह्मचारिशब्दनिपातनाश्रयणं विना न लभ्यत इत्याह—तत्रेति ॥ ग्रन्थत्वादिति । शब्दरूपत्वाच्चरतिकर्मत्वासंभव इत्यर्थः ॥

(६४८४ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति—सब्रह्मचारी ॥

(प्रदीपः) ब्रह्मण्युपपद इति । अवयवनिपातनद्वारेण विशिष्टेऽर्थे समुदायस्यैव साधुत्वमन्वाख्येयमिति मत्वा समुदायमेव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति । समाने—साधारणे ब्रह्मणि—वेदे यो व्रतं चरति स सब्रह्मचारीत्यर्थः ॥ व्रतलोपश्चेति । गतार्थत्वाद्प्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः । ब्रह्मशब्देन हि तादर्थ्याव्रतमुच्यते । ब्रह्मणश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारीत्युच्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वेवं समुदायस्य निपात्यत्वेन निर्देशो न युक्तः, अवयवस्यैव तत्त्वात्—अत आह—अवयवनिपातनेति ॥ ब्रह्मणश्चेति । अवयवसमानत्वात्समुदायार्थस्य समानत्वम् । समानो ब्रह्मचारीति विग्रह इत्यर्थः । सूत्रे 'चरण'शब्दः शाखावाची । चरणे समानत्वेन गम्ये इत्यर्थे इति भावः । अयमेव चार्थो निपातनोक्तिद्वारा भगवतोक्त इति तात्पर्यम् ॥

(१२४६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४९)

२९४८ दृग्दशवतुषु ॥ ६ । ३ । ८९ ॥

(६४८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ दृग्दशवतुषु दक्ष उपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) दृग्दशवतुषु दक्ष उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वज्ञासः, प्रतिसर्वज्ञासः ॥

१ 'व्रतं चरतीति सब्रह्मचारी' इति छ. झ. पाठः ॥

२ 'साधारणे वेदे' इत्येव ट. पाठः ॥

३ 'ब्रह्मचारी स ब्रह्मचारीत्युच्यते' इति च. झ. पाठः ॥

४ 'सर्वज्ञासः' इत्युदाहरणप्रदर्शनादृशेपरतः सादेशस्य छान्दसत्वमिति भाष्याशयः । 'प्रतिसर्वज्ञासः' इत्युदाहरणाच्च मध्यमपदत्वेऽपि समानस्य सादेशः ॥

५ ननु 'विश्वदेवयोश्च' (६।३।१५) इत्यतः प्राक् 'समः समि'

(प्रदीपः) सर्वज्ञास इति । दशोः कसो वक्तव्यः । जसः 'आजसेरसुक्' इत्यसुगागमः ॥

(१२४७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५०)

२९५२ समः समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥

(१२४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५१)

२९७५ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहित-
निषु कौ ॥ ६ । ३ । ११६ ॥

(पूर्वपदादेशाधिकरणम्)

(किग्रहणानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

किमर्थमञ्जतिनह्यादिषु किग्रहणं क्रियते ।

इह मा भूत्—समञ्जनम्, उपनहनम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'उत्तरपदे' इति वर्तते ।

न चान्तरेण किपमञ्जतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति ।

तत्रान्तरेण किग्रहणं किंवन्त एव भविष्यति ।

तदादिविधिना प्राप्नोति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) विचारस्य समानत्वात् 'नहि—' आदिग्रहणं कृतम् ॥ तदादिविधिनेति । 'अतः कृकमि—' इत्यादौ धातुग्रहणे दृष्टस्तदादिविधिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रदेशान्तरस्य 'नहिवृति—' इत्यनेनास्य विचारः कथमत आह—विचारस्येति ॥

भाष्ये—न चान्तरेण किपमिति । किग्रहणं किन्विचोरुपलक्षणम् । अत एव सूत्रे 'वप्रत्यये' इति चरितार्थमिति केचित् ॥

नन्वग्रहणाभावात् कथं तदादिविधिरत आह—अतः कृकमीति ॥

(६४८६ किग्रहणस्य ज्ञापकत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अञ्जतिनह्यादिषु किग्रहणानर्थक्यं यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्जतिनह्यादिषु किग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

(६।३।९३) इत्यस्य व्याख्यानं नोचितम्, अष्टाध्यायीपाठक्रमेणैव सूत्राणां व्याख्यातत्वात्—इति चेन्न । विश्वदेवयोश्चरिति सूत्र उद्घोते भाष्यकृद्भिः 'समः सम्यक्तावप्रत्यये' 'विश्वदेवयोश्च टेरद्वि' 'सहस्य सभिः' एवमेव सूत्रपाठाश्रयणस्योक्तत्वात् ॥

६ 'किग्रहणं' इति च. छ. ट. झ. पाठः ॥

७ सूत्रे इति । विश्वदेवयोश्च टेरद्वयवतौ वप्रत्यय इति सूत्रे ॥

८ 'कारणं' बहिर्निविधिसत्तादावल्ग्रहण एव भवति इति छ. पाठः ॥

यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अल्ग्रहणेऽप्येत-
द्भवति । न चेदमल्ग्रहणम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदश्वतिनद्यादिषु क्वग्र-
हणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्यत्र धातुग्रहणे
तदाविधिर्भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

‘अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽवनव्य-
यस्य’ इत्यत्र ‘अयस्कृत्, अयस्कार’ इत्यपि सिद्धं
भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अनल्ग्रहणेऽपि धातुग्रहणे
तदाविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । स च तदन्तर्विधिवत् विधिविधा-
नविधिभाक्संनिपाते भवति । तत्र ‘अतः कृकमि-’ इत्यत्र समा-
सावृत्त्या समासाक्षिप्तमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यते—इति भवति
तदाविधिः । सुद्धिधौ तु विशेष्यासंनिधानात्तदाविध्यभा-
वेऽन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्सुट उच्यते ॥

अयस्कृदयस्कार इत्यपीति । उभयमपीत्यर्थः । अन्य-
थाऽयस्कृदित्यत्रैव स्यात् ॥

(उद्घोतः) ज्ञाप्यत इति । एवं च ‘समञ्जनम्’ इत्यादि-
व्यावृत्तये किग्रहणमिति भावः ॥ नन्वेवं सुद्धिधावपि तदादिग्रहणा-
पत्तौ प्रायुक्तं सुटोऽन्तरङ्गत्वं हीयेतेत्यत आह—स च तदन्तेति ॥
विधिविधानविधिभाक्संनिपात इति । विधिः—विधेयं । विधान-
शब्दः करणल्युङन्तो विशेषणपरः । विधिभाक्—विशेष्यमित्यर्थः ॥
ननु विनाऽपि ज्ञापकेनायस्कृतः सिद्धेस्तदुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह—
अन्यथेति । दृष्टान्तार्थं तदुपादानमिति भावः ॥

(१२४९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५२)

२९५१ विष्वग्देवयोश्च टेरग्रश्चतौ व-
प्रत्यये ॥ ६ । ३ । ९२ ॥

(१२५० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५३)

२९५४ सहस्य सप्रिः ॥ ६ । ३ । ९५ ॥

(६४८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अद्रिसप्र्योरन्तोदात्तवचनं
कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्रिसप्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो मा भूदिति । विष्व-
ग्रह्, विष्वग्रश्चौ, विष्वग्रश्चः । सप्र्यङ्, सप्र्यञ्चौ,
सप्र्यञ्चः ॥

(प्रदीपः) विष्वग्रश्चिदिति । ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इति
स्वरितोऽन्वयकारो भवति ॥

(उद्घोतः) ननु विष्वग्रश्चौ यणेकारस्य निवृत्तेः स्वर-
श्रवणाभावात्किं निपातनेनेत्यत आह—उदात्तस्वरितयोरिति ।
अन्यथा कृत्स्वरेणोदात्त एव श्रूयेतेति भावः । ‘सा कद्रीची—’ इत्या-
दावकारलोपे त्वस्यैव स्वरस्यावस्थानं बोध्यम् । ‘समः सम्यञ्चताव-
प्रत्यये’ ‘विश्वदेवयोश्च टेरद्रिः’ ‘सहस्य सप्रिः’ इति सूत्रपाठ इति
पतञ्जल्युक्तप्रतीयते ॥

(प्रतिषेधभाष्यम्)

तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
विश्वाची, घृताची ।

यदि छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं—‘सा
कद्रीची’ ?

एवन्तर्हि ‘छन्दसि स्त्रियां बहुलम्’ इति वक्तव्यम् ॥

(१२५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५४)

२९५६ द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्
॥ ६ । ३ । ९७ ॥

(६४८८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समाप ईत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
समापं नाम देवयजनम् ॥

अपर आह—ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । समी-
पम्, अन्तरीपम् ।

इह मा भूत्—प्रापम्, परापम् ॥

(१२५२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५५)

२९५७ उदनोर्देशे ॥ ६ । ३ । ९८ ॥

(दीर्घोच्चारणप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ?

१ ‘अल्ग्रहणे होतृ-’ ट. पाठः ।

२ ‘अतः कृकमीत्यत्र अयस्कृत्’ इति छ. पाठः ।

३ ‘विशेषणविशेष्यभाषसंनिपाते’ इति ट. झ. पाठः । अत्रोद्घोतस्तु अ.
क. पुस्तकयोः स्फुटतयोपलभ्यते । उद्घोते तस्यैव व्याख्यानाय सोऽत्राहृतः ॥

४ सुद्धिधौ—सूदकात्पूर्वं इति सूत्रे । अत्रोत्तरपदाधिकारमात्रेण समा-
सावृत्तेरभावेन वा विशेष्यासंनिधानम् । तत्र हि सूत्रे भाष्ये ‘एवं च कृत्वा
सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरो भवति । कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम्’
इत्युक्तम् । तत्र हि तदाविधौ सुटोऽन्तरङ्गत्वं मध्येति भावः ॥

५ दृष्टान्तार्थमिति । यथाऽयस्कृदित्यत्रातः कृकमीति भवति तथाऽय-
स्कार इत्यत्रापि ज्ञापनेन सर्वं सिध्यतीति भावः ॥

६ ‘तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमधिकं छ. झ. ट.
पुस्तकेषु ॥

७ ‘घृताची’ इत्युदाहरणं अ. क. पुस्तकयोर्न ॥

८ सा कद्रीची कं स्विदधुं परागात्कं स्विदधुते नहि यूये
अन्तः । क. मं. १ सू. १९४ क. १७) अत्र कद्रीची न स्यात् ॥

९ ‘ईत्वस्य प्रतिषेधः’ इति छ. ट. पाठः ।

न 'उदनोर्देशे' इत्येवोच्यते ?

का रूपसिद्धिः ?

अनूपम्, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

न सिध्यति । अवग्रहे हि दोषः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अवग्रहे दोषः स्यादिति । 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्—यथा लक्षणं पदं कर्तव्यम्' इति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते ॥

(उद्घोतः) एतद्विरुध्यत इति । एवञ्च दीर्घोच्चारणं नात्यावश्यकम् । अत एव 'अनूपे गोमान्' इत्यादौ ऋग्वेदे पदपाठे नावगृह्णन्ति । यत्रावग्रहः क्रियते तत्रैतत्पदीयावग्रहस्य शास्त्रानुसारित्वबोधनायात्र दीर्घोच्चारणमिति एकदेश्युक्तिरियमिति भावः ॥

(१२५३ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ५६)

२९५८ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य

दुगाशीराशास्थस्थितोत्सुकोति-

कारकरागच्छेषु ॥ ६।३।१९ ॥

(लक्ष्यसिद्धिसाधकभाष्यम्)

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—अन्यस्येदं—अन्यदीयम् । अन्यस्य कारकः—अन्यत्कारक इति ॥

एवं तर्ह्यविशेषेण 'अन्यस्य दुक् छकारकयोः' इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थस्थितोत्सुकोतिरागेषु' इति ॥

(१२५४ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ५७)

२९६० कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥

(६४८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

कत्रयः ।

किमिदं कत्रय इति ?

कुत्तिसताख्यः—कत्रयः । के वा त्रयः, न बिभ्रयुः—कत्रय इति ॥

१ 'इत्येवोच्यते' इति छ. ट. पाठः ॥

२ 'अवग्रहे दोषः स्यात्' इति च. छ. क. ट. पाठः ॥

३ अनूपे गोमान् गोभिर्रक्षाः सामो दुग्धार्भि रक्षाः । सं.

९ सू. १०७ अ. ७

४ 'कारकमन्यत्कारकम्' इति छ. झ. पाठः ॥

५ उत्तरपदाधिकारात्तत्त्वमेतत्समाख्यविषयकमिति केचिद्विद्वद्भिः । एवं च हंसं विद्मि इत्यवयवोर्नामेन साधुत्वम्, किन्तूनादिविध्यज्ञत्वादेव । केचिच्च

(प्रदीपः) के वा त्रय इति । किञ्चिदस्य क्षेपार्थस्य कद्भावे ॥

(उद्घोतः) 'के वा त्रयः' इत्यत्र पूर्वसाङ्गेदमाह—किं शब्द-स्येति । पूर्वत्र कोः, इदानीं किम् इति भेदः, क्षेप एव 'न बिभ्रयुः' इति वाक्यशेषेण दर्शितो भाष्ये । भरणसामर्थ्याभावाच्च क्षेपः ॥

(१२५५ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ५८)

२९६८ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्

॥ ६।३।१०९ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(आदिपदार्थबोधकभाष्यम्)

पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ?

पृषोदरप्रकाराणि ।

कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ?

येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते ॥

(प्रदीपः) कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे अथ व्यवस्थायाम्—इति संदेहे प्रकार आदिशब्दः । व्यवस्थार्थे ह्यादि-शब्दे 'यथोपदिष्ट'ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्घोतः) व्यवस्थार्थत्वे वृत्तिकारादिपठितानामेव साधुत्वं स्यादिति तदपठितानामपि साधुत्वबोधकं 'यथोपदिष्ट'ग्रहणमनर्थकं स्यादिति प्रकारे आदिशब्द इत्याह—प्रकार इति ॥

(यथाशब्दार्थबोधकभाष्यम्)

अथ 'यथा'इति किमिदम् ?

प्रकारवचने थात् (५।३।२३) ॥

(प्रदीपः) प्रकारवचने थालिति । येन प्रकारेणोप-दिष्टानि तेन साधूनि भवन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) 'उपदिष्ट' इति जातावेकवचनम्, तदाह—उप-दिष्टानीति ॥ यच्छब्दस्य नित्यं तच्छब्दापेक्षत्वादाह—तेन साधूनीति ॥

(उपदिष्टार्थबोधकभाष्यम्)

अथ किमिदमुपदिष्टानीति ?

उच्चारितानि ।

कुत एतत् ?

दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह—'उप-दिष्टा इमे वर्णाः' इति ।

कैः पुनरुपदिष्टानि ?

शिष्टैः ॥

इदं तद्विषयमपि, पुराणशब्देऽनेन तलोप इति सर्वादिमुने कैयटेनोक्त-त्वात् । एवं च हंसदिप्यनेनैव साधुत्वम्, सर्पिषा—इत्यादौ वचनमप्यनर्थकं भट्टः ॥

६ 'व्यवस्थायामिति संदेहात् प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति । प्रकारे' इति च. झ. क. पाठः ॥

७ प्रकारवचनत्वमुपपादयति—येनेति ॥

८ 'उपदिष्टाः' इति च. छ. झ. क. ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) अथेति । उपदेशः शास्त्रेण भवति, स चैषां नास्ति; सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) उपदेशः—प्रतिपादनम् ॥

(शिष्टलक्षणभाष्यम्)

के पुनः शिष्टाः ?

वैयाकरणाः ।

कुत एतत् ?

शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः, वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः ।

यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रम्, तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

एवं तर्हि निवासतश्चाचारतश्च ।

स चाचार आर्यावर्ते एव ।

(उद्घोतः) भाष्ये—वैयाकरणाः—व्याकरणाध्येतारः ॥

तेषामेव शिष्टत्वे हेतुप्रश्ने उत्तरम्—शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिरिति । शिष्टपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतशिष्टेः—शासनस्य शास्त्रपूर्वकत्वात्—शास्त्रज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः ॥

शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रमिति । शिष्टशासनमूलकं पृषोदरादि-शास्त्रम्—इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

तत्र शिष्टनिवासदेशमाह—स चाचार इति । एवञ्च स एव शिष्टनिवासदेश इति भावः ॥

(आर्यावर्तलक्षणभाष्यम्)

कः पुनरार्यावर्तः ?

प्रागादर्शात्—प्रत्यक् कालकवनात्—दक्षिणेन हि-मवन्तम्—उत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन् आर्यावर्ते आर्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारं गतास्तत्र भवन्तः शिष्टाः ॥

(प्रदीपः) प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । प्राचि देशे प्राक् । 'दिक्छन्देभ्यः—इत्यस्तातेरुत्पन्नस्य 'अर्धेच्छेच्छे' इति लृक् । अश्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चमी ॥ दक्षिणेनेति । दक्षिणस्मिन् देशे इति—'एनवन्यतरस्याम्' इत्येनप् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया ॥ आचारमाह—कुम्भीधान्या इति । कुम्भ्यामेव येषां धान्यम् ॥ दम्भार्थं कुम्भीधौन्यत्वं स्यादित्याह—अलोलुपा इति ॥ अगृह्यमाणकारणा इति । ईष्टं कारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्तिन इत्यर्थः ॥ किञ्चिदन्तरेणेति । विनैवाभियोगादिना सर्वविद्यापारगाः, ते हि साधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणम् । तदुक्तम्—

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशेष्यते ॥

१ 'धान्यं ते कुम्भीधान्या' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'धान्यं स्यात्' इति च. झ. क. पाठः । 'कुम्भीधान्यं स्यात्' इति ठ. पाठः ॥

३ 'दृष्टकारण' इति च. झ. पाठः ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्वेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ इति ॥

(उद्घोतः)—(भाष्ये)—कः पुनरार्यावर्त इति । किम्

'आसमुद्राच्च पूर्वस्यादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरा गिर्योरायावर्तं प्रचक्षते' । इति मनूक्तः,

किंवा तद्व्याप्य इति प्रश्नः । मनुवाक्ये 'तयोः' इत्यस्य हिमवद्विन्ध्य-योरित्यर्थः,

'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः' इति पूर्वमुक्तेः ॥

(भाष्ये) प्रागादर्शादिति । 'आदर्शः'—कुरुक्षेत्रे पर्वतः । कालक-

वनं—प्रयागः । पारियात्रः—विन्ध्य एवेति 'मनूक्तमध्यदेश एवात्र भग-

वतोऽभिमतः' इत्यन्ये ॥ कुम्भ्यामेवेति । विशेषणसामर्थ्यादवधार-

णार्थः समाप्त इति भावः ॥ दम्भः—सर्वेभ्यः स्वस्याधिक्यभावनं ।

दृष्टं कारणं—लाभपूजादि । विहितदुष्टा नित्यादिकर्मकर्तार इत्यर्थः ।

एवं सदाचारानुष्ठानकृतान्तःकरणशुद्ध्याऽविद्यापगमादिव्यज्ञानावाप्ति-

स्तेषामिति दर्शयितुं भाष्ये—किञ्चिदन्तरेणेति । तद्व्याचष्टे—

विनैवाभियोगादिनेति । अभियोगः—गुरूपदेशः । आदिना—

अभ्यासादिः ॥ 'कस्याश्चित्' इत्यस्यार्थमाह—सर्वविद्येति । अव्यया-

नामनेकार्थत्वादिति भावः । तपोबलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभात-

सर्वविद्याः—इति तात्पर्यम् ॥

आविर्भूतेति । अविद्यापगमेन योगाभ्याससहकृतप्रत्यक्षेणाविर्भूत-

सर्वविषयज्ञानानामित्यर्थः ॥ तत्र कारणम्—अनुपप्लुतेति । विहि-

तकर्मानुष्ठानाच्छुद्धान्तःकरणानामित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षात्—विद्यमान-

वस्तुविषयासदादिप्रत्यक्षादित्यर्थः ॥ अतीन्द्रियान्—बाह्येन्द्रिया-

प्राप्तान् ॥ असंवेद्यान्—अन्यैर्मनसाऽप्यनुपलभ्यमानान् ।

आर्वेण—योगाभ्याससहकृतदिव्यचक्षुषा । शिष्टवचनविरुद्धमनुमानं

न प्रमाणमिति भावः ॥

(शास्त्रप्रयोजनभाष्यम्)

यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्, किमष्टा-ध्याय्या क्रियते ?

शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी ।

कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञानुम् ?

अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं ये

वाऽस्यां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुञ्जानम् । स

पश्यति—नूनमस्य देवानुग्रहः स्वभावो वा, योऽयं न

चाष्टाध्यायीमधीते, ये चास्यां विहिताः शब्दास्तांश्च

प्रयुङ्क्ते । नूनमयमन्यानपि जानाति—इति ।

एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी—इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नूनमयमन्यानपीति । अष्टाध्याय्यन-

ध्ययनेऽपि तत्प्रतिपादितसाधुज्ञानेन देवानुग्रहं शिष्टवर्गं च निर्णीय

४ 'विशिष्यते' इति च. झ. पाठः ॥

५ 'येऽत्र विहिताः' इति छ. झ. पाठः ॥

६ 'अयं नून' इति छ. पाठः ॥

७ 'इति' शब्दो न दृश्यते छ. पुस्तके ॥

यानन्यानपि प्रयुक्ते तेऽप्यनेन तथैव साधुत्वेन ज्ञाता इति कल्पयन्ति
तेषां चानेन सङ्ग्रह इति भावः ॥

(६४९० विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तार-
भावो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा
वक्तव्यः । दक्षिणतीरम्, दक्षिणतारम् । उत्तर-
तीरम्, उत्तरतारम् ॥

(प्रदीपः) दक्षिणतीरमिति । विशेषणसमासः ॥

(उद्ध्योतः) विशेषणसमास इति । तथैवार्थप्रतीतेरिति
भावः ॥

(६४९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाचो वादेर्दत्त्वं वल्भावश्चोत्तर-
पदस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचो वादेर्दत्त्वं वक्तव्यं वल्भाव-
श्चोत्तरपदस्य इति वक्तव्यः । वाग्वादस्यापत्यं-वाङ्-
चलिः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—वादेरिति । वाशब्द आदिर्यस्य तस्य
चकारस्येत्यर्थः ॥

(६४९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ षष उत्वं दत्तदशसूत्तरपदादेः
ष्टुत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष उत्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदादेः ष्टुत्वं
च वक्तव्यम् । षोडन्, षोडश ॥

(प्रदीपः) षोडशिति । षड् दन्ता अस्य—इति बहुव्रीहिः ।
'नयसि दन्तस्य दत्त' इति दन्तादेशः ॥

(६४९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ धासु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) धासु वेति वक्तव्यम्, उत्तरपदादेः
ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोडा, षड्वा कुरु ॥

अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते, न पुनर्धा-
यामित्येवोच्येत ?

१ 'वादे दत्त्वं वल्भाव' इति छ. पाठः । 'वादे दत्त्वं वल्भाव' इति झ.
क. ट. पाठः ॥

२ 'पथ्येऽनेनार्थ' इति क. च. झ. पाठः ॥

३ उक्तं वेति । पूर्ववार्तिके—षष उत्त्वमित्यादावुक्तं वेत्यर्थेन धासु वेत्यनेन
सिद्धे इत्यर्थः । पूर्ववार्तिके उत्त्ववदुत्तरपदादेः ष्टुत्वमपि विधीयत इति 'उत्तर-
पदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्' इति भाष्यामुपपन्नमिति भावः ॥

४ ह्रस्वत्वेनेति । तेषामयमाशयः—उत्तरपदादेः ष्टुत्वमिति पृथग्ग्रहणात्,
उत्त्वाभावविशिष्टं ष्टुत्वघटितं रूपं नास्त्येवेति, तत्र । 'षड्वा' इति भाष्योदाहरण-
स्याभिप्रायतोः ॥

नानाधिकरणवाची यो धाशब्दस्तस्य ग्रहणं यथा
विज्ञायेत ।

इह मा भूत्—षट् दधातीति षड्धा—इति ॥

(प्रदीपः) धासु वेति । उत्वं विकल्प्यते, तेन ष्टुत्वं
नित्यमेव भवति । उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभि-
धीयते । पथ्यते—प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदं—प्रत्यय उच्यते,
उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः ॥

नानाधिकरणवाचीति । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य
'धासु' इति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेन 'अधिकरणविचाले
च' इति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥

षड्धेति । 'न पदान्तादोरनाम्' इति ष्टुत्वप्रतिषेधः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'धासु वा' इत्यनेनैव 'उक्तं वा' इत्यर्थेन सिद्धे
'उत्तरपदादेः—' इति वचनं व्यर्थमित्यत आह—उत्वं विकल्प्यत
इति । अत एव भाष्ये ष्टुत्ववचनं वाशब्दाघटितं पृथगेवोक्तम् ।
एवञ्चोत्त्वाभावपक्षे 'षड्वा' इति ढकारविशिष्ट एव पाठो भाष्ये । यत्तु
ह्रस्वत्वेनोत्त्वपक्षे ष्टुत्वं नित्यमित्युक्तम्, तत्र । सन्नियोगविशिष्टपरिभाष-
यैव सिद्धे पृथग्वचनवैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः ॥ ननु समासचरमावयव-
रूढोत्तरपदग्रहणेन कथं प्रत्ययग्रहणमत आह—पथ्यते इत्यादि ॥

नानाधिकरणवाची—नानाद्रव्यवाची ॥ तद्वहणेऽपि कथं
बहुवचनं स्यादत आह—अर्थगतमिति ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

दुरो दाशनाशदभ्येषूत्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदा-
देश्च ष्टुत्वम् । दूडाशः, दूणाशः, दूडभः, दूढ्यः ॥

(प्रदीपः) दूडाश इति । दुःखेन दादयते, नाशयते,
दभ्यते—इति खल् । दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात् । दुष्टं
ध्यायति—इति 'आतश्चोपसर्ग' इति कः ॥

(उद्ध्योतः) खलि नलोपः कथमत आह—दम्भेरिति ।
तत्र रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घे दूडभ इत्यादिसिद्धिः ॥ आतश्चोपसर्ग
इति । कृन्मेजन्तसूत्रे 'दुर्धियः' इत्यर्थे 'दूढ्यः' इति कैयटेनोक्तम् ॥

(६४९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ खरो रोहतौ छन्दस्युत्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरो रोहतौ छन्दस्युत्त्वं वक्तव्यम् ।
पहि त्वं जाये खो रोहव—इति ॥

(प्रदीपः) रोहावेति । लोडुत्तमद्विवचनम् ॥

५ अस्मात्पूर्वं 'दुरोदाशनाशदभ्येषूत्वं' इति वार्तिकं दृश्यते च. छ. झ.
पुस्तकेषु । अ. क. ट. पुस्तकेषु च न दृश्यते । 'धासु वा' इत्यनन्तरं यथे-
तद्वार्तिकं स्यात्तदा विकल्पावृत्तिरत्रापि प्रसज्येत, अतो वार्तिकं न संभवति ।
अत एवोत्तरवार्तिके पुनरुत्त्वस्योपादानं संगच्छते । अन्वयात् एकदेशावृत्तौ
तस्याप्यवृत्तिः संभवतीति पुनरुत्त्वोपादानं व्यर्थमिति तेषामभिप्रायः । केचिच्च
'दुरोदाशनाशदभ्येषूत्वं' इति यदि वार्तिकं स्यात्तदाऽत्र वाच्यं ष्टुत्वस्यावृ-
त्तिर्न संभवतीति नैतद्वार्तिकमित्याहुः ॥

६ 'छन्दसि' इत्येव छ. पाठः ॥

७ 'रोहाव' इत्येव 'इति' रहितः छ. पाठः ॥

(६४९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पीवोपवसनादीनां

छन्दसि लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो
घक्तव्यः । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ।
श्रियेदम् ॥(भाष्यम्) पीवोपवसनानामिति । पीवस्पयस्-
इत्येतयोः सलोपः ॥ श्रियेदमिति । श्रिये इदम्-इति स्थिते
इकारलोपः ॥(उद्घोतः) भाष्ये—पीवोपवसनादीनामिति । पीवस्-
शब्दः सान्तः, 'पीवसा वसाथे' इति लिङ्गात् ॥ तदाह—पीवस्पय-
सित्येतयोरिति ॥

(१२५६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५९)

२९७० ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः

॥ ६ । ३ । १११ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(पूर्वग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

पूर्वग्रहणं किमर्थम्, न 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य' (१११६६) इति पूर्वस्य भविष्यति ?
न सिध्यति । न हि ढ्रलोपेनानन्तर्यमस्ति ॥
अथेह कस्मान्न भवति-करणीयम्-हरणीयम्-
इति ।नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—ढ्रलोपः-ढ्रलोपः,
ढ्रलोप इति ।

कथं तर्हि ?

ढ्रलोपोऽस्मिन् सौऽयं-ढ्रलोप इति ।

यद्येवं, नार्थः पूर्वग्रहणेन । भवति हि ढ्रलोपेना-
नन्तर्यम् ॥इदं तर्हि प्रयोजनम्—'उत्तरपदे' इति वर्तते,
तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा ।
धूमाकी रथेन । पुना रूपाणि प्रकल्पयन् ॥(प्रदीपः) न हि ढ्रलोपेनेति । आचार्यदेशीयस्तत्पु-
रुषं मत्वा परिहरति । निर्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं-शब्दे
सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यात्, अर्थं मा भूत् । शब्दो
हि शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थस्त्वबहिर्भूतः, निःशब्दो हि बहिर्भाव-
वाच्याश्रीयते ॥

१ नैतद्वार्तिकं छ. पुस्तके ॥

२ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिन्ना मन्तवो ह
सर्गाः । क्र. सं. १ सू. १५१ क्र. १)

३ 'पूर्वस्यैव' इति च. छ. श. पाठः ॥

४ छ. पुस्तके 'अस्ति' शब्दो न ॥

५ 'इह कस्मात्' इति छ. पाठः ॥

(उद्घोतः) ननु 'ढ्रलोपे' इत्यस्य बहुव्रीहित्वे आनन्तर्यसंभ-
वादाह—तत्पुरुषं मत्वेति । अभावेन पौर्वापर्याऽसंभव इति
भावः ॥ ननु लोपेनापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं संभवति, स्थानिद्वारेण
चैत्यत आह—निर्दिष्टग्रहणस्येति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' 'विरामो-
ऽवसानम्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादुक्तम्—आचार्यदेशीय इति ॥भाष्ये—तेनानन्तर्यमात्रे इति । ढ्रलोपेनानन्तर्यमात्रे । उत्तरपद-
परत्वाभावेऽपीत्यर्थः । 'औदुम्बरी राजा' इत्याद्यसमस्तम् । अनेनो-
त्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढिं दर्शयति । अत एव 'लीढः'
'अजर्वाः' इत्यादिसिद्धिः । ढ्रसाहचर्याच्च रेफांशेऽप्यसिद्धपरिभाषाबाध
इति 'अजर्वाः' इत्यादौ 'सिपि धातोः—' इति हत्वस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ
इति न शङ्क्यम् ॥

(१२५७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६०)

२९७१ सहिवहोरोदवर्णस्य

॥ ६ । ३ । ११२ ॥

(वर्णग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

वर्णग्रहणं किमर्थम्, न 'सहिवहोरोदस्य' इत्ये-
वोच्येत ?बुद्धावपि कृतायामोत्त्वं यथा स्यात् । उदवोढाम्,
उदवोढम्, उदवोढेति ॥(प्रदीपः) उदवोढामिति । वहेर्छुञ्चि तामादिषु सिचि
वृद्धौ सलोपे ढ्रत्वधत्वष्ट्रत्वढ्रलोपेष्वोत्त्वे च रूपम् । अत्रासति
वर्णग्रहणे 'तादपि परस्तपरः' इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य
ग्रहणं न स्यात्, वर्णग्रहणानु अवर्णमात्रस्य भवति ॥(उद्घोतः) सिचि वृद्धाविति । 'वदव्रज' इत्यनेन ॥ ननु
वर्णग्रहणाभावेऽपि सवर्णग्रहणादेव दीर्घस्योत्त्वं सिध्यतीत्यत आह—
अत्रासतीति । वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्तपरवृत्तिरिति
भावः ॥

(अवर्णप्रयोजनभाष्यम्)

अथावर्णग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—ऊढः, ऊढवानिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवात्रौत्त्वम् ।

श्रवणं कस्मान्न भवाति ?

पूर्वत्वमस्य भविष्यति ।

इदमिह संप्रधार्थम्—ओत्त्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादोत्त्वम्, अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

६ छ. पुस्तके 'इति' शब्दो न ॥

७ 'सौऽयं-ढ्रलोपः, ढ्रलोप इति' छ. श. च. पाठः ॥

८ 'भवति ढ्रलोपे' इति छ. पाठः ॥

९ 'राजा । पुना रूपाणि कल्पयेत्' इति छ. पाठः ॥

१० अत एव—सूत्रे पूर्वस्येति पदग्रहणेन समासमावेऽपि पूर्वमात्रस्य ग्रह
णादेव ॥

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—ओत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादोत्त्वम् ।

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्योत्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

ओत्त्वमपि नित्यम् ।

कथम् ?

कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्यमोत्त्वम् । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवौत्त्वस्य निमित्तं विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्त्वम् । ओत्त्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्य-कृतत्वात् पुनरोत्त्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परत्वादोत्त्वमिति । ननु द्रुलोपनिमित्तमोत्त्वम्, तत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्व संप्रसारणेन भाष्यम्—इति युगपत्प्राप्त्यभावाद्भिप्रतिषेधानुपपत्तिः ।

अत्राहुः—वर्णमात्रापेक्षत्वात् ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्यानुपस्थानात् ढत्वादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः ।

केचित्तु वर्णयन्ति—द्रुलोपस्यौत्त्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

ओत्त्वे कृते इति । ओत्त्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावादीर्घत्वं प्रवर्तिष्यते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अथावर्णग्रहणं किमिति । आन्तरतम्यादवर्णस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(भाष्ये) भवत्येवात्रौत्त्वमिति । 'अवर्णग्रहणे कृतेऽपि' इति शेषः ॥

पूर्वं संप्रसारणेनेति । पूर्वत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानादिति । पूर्वत्र—इति निर्दिष्ट-कार्यस्याभावादित्यर्थः ॥

अत्र विषये इति । कार्यान्तरं प्रत्यपीत्यर्थः । 'केचित्' इत्य-आरुचिबीजं तु अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयताया औत्सर्गिकत्वम् ।

अत्र वदन्ति—'द्रुलोपे' इति तत्पुरुषो विषयसप्तमी च, शब्दाधिकारात्—इति भाष्याशय इति वक्तुमुचितम् । तत्रैकप्रत्ययं विना तद्विषयज्ञानाभावात्तत्र कृते उभयोः प्राप्तौ परत्वादोत्त्वमिति भावः । उदबोढामित्यादौ तु सिञ्जलोपोत्तरमेव तद्विषयताज्ञानात्सिञ्जलोपात्पूर्वमेव वृद्धौ ततः सिञ्जलोपे ओत्त्वमिति न दोषः । एते-

१ 'कृते संप्रसारणं संप्रसारण' इति छ. पाठः । 'कृते संप्रसारणं संप्रसारणे कृते संप्रसारण' इति ट. पाठः ॥

२ तत्र—ऊढ इत्यत्र ॥

नौदबोढामित्यादौ सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वाद्भुकारपरत्वाभावेन कथमोत्त्वमित्यपास्तम्—इति ॥

ननु दीर्घस्य पूर्वमोत्त्वेन नाधात्कथं पुनरोत्त्वाभावेऽपि दीर्घ-प्रवृत्तिरत आह—ओत्त्वस्येति । अष्टावसरन्यायोऽत्र शास्त्रे नास्त्येवेति भावः ॥ दीर्घत्वमिति । पूर्वसूत्रेणेति भावः । तदेवमवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् ॥

(१२५८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६१)

२९८० इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—रुचिवहम्, चारुवहम् ॥

(१२५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६२)

२९८१ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्

॥ ६ । ३ । १२२ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—प्रसेवः, प्रसारः, प्रहारः ॥

(६४९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सादकारयोः कृत्रिमे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् ।

इहैव यथा स्यात्—एषोऽस्य प्रासादः । एषोऽस्य प्राकारः ।

कृत्रिम इति किमर्थम् ?

एषोऽस्य प्रकारः । एषोऽस्य प्रसाद इति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—कृत्रिम इति । पुरुषव्यापाराभिनिर्जित इत्यर्थः ॥

(६४९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः, प्रतीवेशः । प्रतिकारः, प्रतीकारः ॥

१ 'अपीलवादीनां' इति वार्तिकपाठः झ. पुस्तके ॥

२ 'अमनुष्यादिषु' इति झ. पुस्तके वार्तिकपाठः ॥

३ 'प्राकारः' इह मा भूत्—एषोऽस्य' इति च. छ. झ. पाठः ॥

(१२६० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६३)

२९८३ दस्ति ॥ ६ । ३ । १२४ ॥

(पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते-दा इत्येतस्य-तकारादाविति,
आहोस्वित्तकारान्त इति ।

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते-तकारादाविति, नीत्ता-वीत्ता-
अत्र न प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते-तकारान्त इति, सुदत्तं-प्रति-
दत्तं-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । उत्तरपदमिह सन्निहितम्,
तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् 'ति' इत्यनेन पूर्वं यदा-
उत्तरपदं विशेष्यते तदा 'यस्मिन् विधिस्तदादावलप्रहणे' इति
तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते, पश्चाद् इत्यनेन तकारो विशे-
ष्यते-दः संबन्धी यस्तकारः, तदादावित्यर्थः संपद्यते । अथ तु
द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसंबन्धित्वेन
सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते । चर्त्तस्य चासिद्धत्वादादिभूतो नास्तीति
सामर्थ्यादन्तर्भूतस्य ग्रहणमिति तकारान्त इत्येष पक्षोऽव-
तिष्ठते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) पूर्वं यदेति । पूर्वं विशेष्येण संबन्धमनुभूय
पश्चाद्विशेषणेन संबध्यत इत्यर्थः ॥ दः सम्बन्धीति । 'दा इत्ये-
तस्य तकारादौ' इति, भाष्यप्रामाण्यादेव सविशेषणत्वेऽपि गमकत्वा-
त्समास इति भावः । अनुभूतविशेषणस्य विशेष्येण संबन्धेऽपि का
हानिरिति चिन्त्यम् ॥ तकारान्त इत्येष पक्ष इति । अत्र पक्षे
तकारान्तावयवकत्वादुत्तरपदं 'ति' इत्यनेन व्यपदेश्यमिति द्रष्टव्यम् ।
अत्र पक्षे 'ति' इति 'दा' इत्यस्य विशेषणं, सौत्री षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।
तकारान्त 'दा' संबन्ध्युत्तरपदे इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथेच्छसि तथाऽस्तु ।

अस्तु तावत्तकारादाविति ।

कथं नीत्ता वीत्ता ?

चर्त्तं कृते भविष्यति ।

असिद्धं चर्त्तं तस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ।

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति ।

कथं सुदत्तं प्रतिदत्तम् ?

नैतत्तकारान्तं

किं तर्हि ?

थकारान्तमेतत् ॥

(प्रदीपः) नीत्तेति । दाशब्दस्य निष्ठायां 'अच उपस-
र्गात्' इत्यन्तस्य तादेशे दकारस्य चर्त्तं टापि च कृते रूपम् ॥

थकारान्तमिति । तत्र चर्त्तस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वा-
भावः । क्वचित् 'प्रदत्तम्' इति पाठः सोऽयुक्तः, इह इत्यधि-
कारादीर्घाप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) दकारस्य चर्त्तं इति । एवञ्च चर्त्तस्यासिद्ध-
त्वात्तादित्वाभावादीर्घो न प्राप्नोतीति सूत्रोदाहरणासंभव इति चोच-
तात्पर्यम् ॥ ननु सुदत्तादौ 'अच उपसर्गात्' इति तत्त्वं कुतो नेति चेत्,
न । 'अवदत्तं विदत्तञ्च' इत्यादिभाष्यात्तत्त्वाभावस्योक्तत्वेनादोषात् ॥

चर्त्तस्यासिद्धत्वादिति । सूत्रं तु 'नीत्ता' इत्यादौ चरितार्थमिति
भावः ॥

(१२६१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६४)

२९९७ चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

(ज्ञापकत्वसंपादकभाष्यम्)

इहान्ये आचार्याः-चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः,
तदिहापि साध्यम् ।

नैष दोषः ।

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः-न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति,
यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥

(प्रदीपः) प्राचा दधीचेत्यादावन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादे-
शयोः कृतयोरनजनत्वादीर्घो न प्राप्नोतीत्याह-इहान्य इति ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठ-
साध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

(उद्घोतः) प्रत्यङ्गस्येति । भाष्ये-प्रत्यङ्गशब्दोऽन्तरङ्ग-
वाची । एवञ्च 'चौ' सूत्रं प्रति यदन्तरङ्गं तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
इत्याहेति । इत्यत आहृत्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
षष्ठसाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयमाहिकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

(१२६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६५)

२९९८ सम्प्रसारणस्य ॥ ६ । ३ । १३९ ॥

(६४९८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति
विप्रतिषेधेन ।

१ 'इत्येतस्मिन्स्तकारा' इति च. झ. पाठः । 'इत्येतस्मिन्स्तकारादावाहो-
स्विदा इत्येतस्मिन्स्तकारान्त इति' इति छ. पाठः ॥

२ 'एतद्व्यापयति-न' इति छ. पाठः ॥

इको ह्रस्वस्यावकाशः—ग्रामणिकुलम्, सेनानि-
कुलम् ।

सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः—विभाषा ह्रस्व-
त्वम्, यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः ।

ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—कारीषगन्धीपुत्रः,
कौमुदगन्धीपुत्रः ।

सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्
ह्रस्वत्वं कस्माच्च भवति ?

सकृद्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव—
इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे

तृतीयमाह्निकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।					सर्वयोगः
	प्राक्तनयोगः	आह्निके १	आह्निके २	आह्निके ३	आह्निकमंडल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	११९७	१८	७	४०	६५	१२६२
अध्याख्यातसूत्राणि	१६६२	१५	५	५४	७४	१७३६
समुदितसूत्राणि	२८५९	३३	१२	९४	१३९	२९९८
वार्तिकानि	६३८२	३८	२८	५०	११६	६४९८

॥ अथ पष्ठस्य तुरीयः पादः ॥

अङ्गाधिकारः ।

(१२६३ अधिकारसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. १)

२९९९ अङ्गस्य ॥ ६।४।१ ॥

(अधिकारावधिनिर्णयाधिकरणम्)

(अधिकारमर्यादाभाष्यम्)

आ कुतोऽयमधिकारः ?

आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ॥

(प्रदीपः) आ कुत इति । अवधिविशेषनिश्चये प्रमाण-
मदृष्ट्वा पृच्छति ॥ इतरो वज्रश्चेत्यादिसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धा-
याह—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ॥

(उद्घोतः) ननु 'प्रत्ययः' इत्याद्यधिकारेषु विचारमकृत्वा,
इह विचारकरणे बीजमाह—अवधीति । अन्यत्र लक्ष्यसिद्ध्यादिना-
ऽवधिनिर्णयः, इह तु न तथा प्रमाणमुत्पश्याम इति प्रश्न इत्याशयः ॥

(मर्यादायां पक्षान्तरोपस्थापकभाष्यम्)

यदि तर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः,
'गुणो यङ्लुकोः' (७।४।८२) इति यङ्लुग्रहणं
कर्तव्यम् । प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे
सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम् ।

अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः ॥

(प्रदीपः) इतरोऽस्मिन् पक्षे गौरवमुद्धूविनुमाह—यदि
तर्हीति । 'न लुमताङ्गस्य' इत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये
प्रतिषिध्यमाने—इति भावः । 'न लुमता तस्मिन्' इति पाठे तूभ-
यथा दोषप्रसङ्गाद्ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(उद्घोतः) गौरवमिति । लक्ष्यसिद्धिप्रयोजनसत्त्वेऽपी-
त्यर्थः ॥ 'क्रियते न्यास एव' इति वक्ष्यमाणपरिहारस्याशयमत्रैव
दर्शयति—न लुमता तस्मिन् इति ॥ उभयथा—पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥

(पक्षान्तरे दूषणपूर्वकं सिद्धान्तभाष्यम्)

यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः, 'वज्रश्च'
वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । आ सप्तमाध्यायपरि-
समाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिव-
द्भावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७)
इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । स चेदानीमपरिहारो
भवति यत्तदुक्तम्—अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धम्*इति ।

अस्तु तर्ह्या सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ।

ननु चोक्तमिदानीं 'गुणो यङ्लुकोः' इति यङ्-
लुग्रहणं कर्तव्यमिति ।

क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) उरदत्वस्येति । वज्रश्लिष्टिं द्विवचने कृते
रेफस्य सम्प्रसारणं च प्राप्नोति, हलादिशेषेण निवृत्तिश्च । तत्र
'हलादिशेषात् सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन' इति पूर्वविप्रतिषेधाद्धै-
भयेषां ग्रहणाद्वा सम्प्रसारणम्, उरदत्वम् । तस्याङ्गाधिकारे
विधीयमानस्याङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपात्परिनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भा-
वात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणनि-
षेधः ॥ प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गाधिकारे उरदत्वस्यापरिनिमि-
त्तत्वात् स्थानिवद्भावात्प्रसङ्गः ॥

तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः सम्प्रसारणं क्रियते
पूर्वस्य तु प्राप्तं सम्प्रसारणं सम्प्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदै-
तदुदाहरणम् ॥

यदा तु सम्प्रसारणभाविनि यणि परतः पूर्वस्य सम्प्रसारण-
प्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा 'वज्रश्च' इति सिद्धमेवे-
त्यप्रयोजनमुर्दत्वेऽङ्गाधिकारस्य ॥

अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । 'सन्वल्गुनि चङ्परेऽनग-
लोपे' इत्यत्र 'अमीमयत्' इत्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः
प्राप्नोतीति चोदिते परिहारः—अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्य-
ज्ञानां भीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यते । एतान्यङ्गान्तराणीत्य-
भ्यासलोपाभावः । सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार
उपपद्यते, नान्यथा । एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते । इह
तु सिद्धवदुपन्यस्तः ॥

(उद्घोतः) उभयेषाङ्गग्रहणाद्वेति । अनुवृत्त्यैव सिद्धे उभ-
येषाङ्गग्रहणं पुनर्विधानद्वारा हलादिशेषबाधकमित्यर्थः ॥ अङ्गेन प्रत्य-
यस्याक्षेपादिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तकस्यास्य तद्वारा परिनिमित्तक-
त्वात्स्थानिवत्त्वमिति भावः ॥

प्रतिषेधवचनादिति । यदि पूर्वस्य प्रथमं सम्प्रसारणं स्यात्तदा
निवृत्तप्रतिषेधायोगात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥

यदा त्विति । तत्र कृतेऽपि सम्प्रसारणादौ निषेधसामर्थ्यात्पुनः
सम्प्रसारणं नेति भावः ॥

भाष्ये दूषणान्तरमाह—स चेदानीमिति । प्रागभ्यासविका-
रेभ्योऽङ्गाधिकारे सति स वक्ष्यमाणोऽपरिहारश्च भवतीत्यर्थः ॥

अङ्गान्तराणीति । प्यन्तत्वादिति भावः ॥

सिद्धवदिति । तस्योक्तिसम्भवोऽपि न स्यादिति अत्रोच्यत इति
भावः ॥

१ 'त्यादिसिद्धिप्रयोजन' इति ड. पाठः ॥

२ 'यदि आसप्तमा' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'मुद्गावयितुमाह' इति च. झ. ड. पाठः ॥

४ पक्षद्वयेऽपि—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः—प्रागभ्यासविकारेभ्य इति
पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥

५ उभयेषामिति । लित्वभ्यासस्योभयेषामिति सूत्र इत्यर्थः । तत्र हि
'वापि स्वपि'—'ग्रहिष्या' इति सूत्रद्वयादनुवृत्त्यैव सिद्धे तद्ग्रहणं व्यर्थमिति
तत्पर्यम् ॥

६ 'निमित्तकत्वात्' इति ड. पाठः ॥

७ 'निषेधः सिध्यति' इति च. झ. ड. पाठः ॥

८ 'स्यापरिनिमित्तकत्वात्स्थानिवत्त्वमिति' इति च. पाठः ॥

९ 'उरदत्वमङ्गाधिकारस्य' इति ड. पाठः ॥

१० 'लोप उच्यते' इति ड. पाठः ॥

११ एतानि—अमीमयदित्यादीनि गिजन्तानि । सन्वद्भावेऽप्यत्र गिजन्तमे-
वाङ्गमिति न प्राप्तिः ॥

१२ 'विकारेणङ्गाधिकारे' इति ड. पाठः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं पुनरियं स्थानषष्ठी-अङ्गस्य स्थान इति ?

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा 'अङ्गस्य' इति शब्द-
स्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा 'षष्ठी स्थानयोगा'
इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति, अनेकसम्बन्धसम्भवे
सम्बन्धविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः । यदा त्वर्थाधिकारपक्ष-
स्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसम्भवात्प्रश्नः ॥

आचार्यादेशीयः परिभाषाऽऽश्रयेणाह—एवं भवितुम-
र्हतीति ॥

(उद्द्योतः) नन्वत्र शास्त्रे परिभाषोपस्थितेनियतत्वात् 'किं
पुनर्' इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—यदाऽङ्गस्येति । तत्र शब्दाधि-
कारे तत्र तत्रोपस्थितस्य यत्र यादृशार्थयोग्यता तत्र तादृशार्थकत्वं
भविष्यति । अर्थाधिकारे तु परिभाषोपस्थित्या तदर्थकस्य यत्रान्वय-
योग्यत्वाभावस्तत्र तदनुपस्थितिरेव स्यात्, तत्र कस्य पक्षेऽहं ग्रहण-
मिति प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ॥

(६४९९ स्थानषष्ठ्यां दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्य-
न्तस्य चाधिकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
चाधिकारः कर्तव्यः । 'अङ्गात्' इत्यपि वक्तव्यम् ।

अनुच्यमाने हि-अतो भिस पेस्भवतीति अत
इति पञ्चमी, अङ्गस्येति स्थानषष्ठी, तत्राशक्यं
विविभक्तिकत्वादत इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् ।

तत्र को दोषः ?

'अतो भिस पेस्' इति अकारान्तात्परस्य भिस्सा-
प्रत्यस्यभावो भवति-इति-इहापि प्रसज्येत ब्राह्मण-
भिस्सा, ओदनभिस्सटा-इति ॥

(प्रदीपः) चोदक आह—अङ्गस्येति स्थानषष्ठी-
चेदिति । 'च'शब्दात् षष्ठ्यन्तस्य चेति विज्ञेयम् ॥

तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु च 'अतः'
इति सम्बन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति, यथा-
उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्त्वेनमिति । उच्यते—सर्व-

१ नास्तीति । शब्दाधिकारेऽङ्गस्येत्यधिकार उपस्थितावपि विधिवन्नुप-
स्थितिरित्यर्थः ॥

२ 'तस्याः परिभाषाया' इति च. झ. पाठः ॥

३ 'यादृशार्थकत्वयोग्यता' इति झ. ड. पाठः ॥

४ 'पक्षस्य ग्रहणं' इति झ. पाठः ॥

५ अनुच्यमाने हीति । इदं च भाष्यं निमित्तनिमित्तविषयभावे दूषण-
मिति न 'अवयवषष्ठ्यादीनामाप्रतिपत्तिः' इत्यमे वक्ष्यमाणस्य दूषणस्य
घोचरूपम् ॥

६ 'अकारात्परस्य' इति क. प्र. ड. झ. ट. ड. पाठः ॥

नामपरामर्शाच्च विपरिणामः । इह तु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वा-
दङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यदि
एवं विशेष्यासंनिधानात् 'अकारान्तात्' इति कथं तदन्तविधिः ?
'नेदमदसोरकोः' इति प्रतिषेधात् 'सप्तमी शौण्डेः' इत्यादेर्वा
ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचित् 'अकारात् परस्य' इति
पाठः ॥ भिस्साभिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ ॥

(उद्द्योतः) चशब्दादिति ॥ 'पञ्चम्यन्तस्य च' इति चश-
ब्दादित्यर्थः ॥

विपरिणाम इति । 'एनं' इत्यस्य विशेषापेक्षायां 'देवदत्तं' इति
प्रतीतेरिति भावः ॥ सम्बन्धानुपपत्तिर्विभक्तिविपरिणामे प्रमाणं स्यादत
आह—इह त्विति । तथा चात्र सम्बन्ध एव नेति न तदनुपपत्तिः
प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्येऽकारान्तात्परस्येति पाठमाश्रित्य शङ्कते—
यद्येवमिति । 'अङ्गस्य' इत्यस्य सम्बन्धाभावे इत्यर्थः ॥ नेदमदसो-
रिति । भिस्साभिस्सटाशब्दविशेषणत्वे न तदन्तविधाविदं ज्ञापकम् ।
यद्यपीदं पलोपे 'अ-भिस्' इत्यत्र तदन्तविध्यभावेऽपि प्राप्तिः प्रतिषेध
उपपद्यते तथाऽप्यदसः स ज्ञापकः, अकोरिति प्रतिषेधश्चेति भावः ।
पेस्त्विधायकं च विष्णुवाचक-अशब्दादर्थवतो भिस पेस्त्विधानेन
चरितार्थमित्यभिमानः । तदन्तविध्यभावेऽपि अकारात्परत्वेनेदं सर्व-
मुपपन्नम् ॥ वर्णग्रहणे च नार्थवत्परिभाषा, प्रकृत्याक्षेपे च न मान-
मित्याशयेनाह—क्वचिदकारात्परस्येति ॥ ओदनतद्विकारयो-
रिति । दग्धोदनो हि भिस्सटा । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्त्रोऽव',
'भिस्सटा दग्धिका' इति कोशादिति भावः ॥

(६५०० स्थानषष्ठ्यां दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः॥*॥

(भाष्यम्) अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति ।

तत्र को दोषः ?

'शास इदङ्गहलोः' (६४१३४) इति शासेश्चा-
न्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधाया गोहः'
(६४१८९) इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य
च ॥

(प्रदीपः) अवयवषष्ठ्यादीनामिति । आदिशब्दो
निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः । 'ठस्येकः' इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्टस्तस्येक
इत्याश्रीयते ॥ ननु च 'षष्ठी स्थानयोगा' इत्यत्रैव विचारितं तत्कि-
मर्थं पुनर्विचार्यते ? उच्यते—'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र 'गोहः'
इत्येषा स्थानषष्ठी स्यादित्येवं तत्र विचारितम्, इह त्वङ्गस्येत्यस्यां

७ तदनुपपत्तिः । अङ्गस्येति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तस्य अत इति पञ्चम्यन्तेना-
न्वयादुपपत्तिरित्यर्थः ॥

८ 'विशेषणत्वेन तदन्तविधा' इति झ. पाठः ॥

९ इदं पलोपे । इदं शब्दे इदं पस्य-इदं गस्य लोपेनापहारे-इत्यर्थः ॥

१० 'विधायकं तु विष्णु' इति झ. पाठः ॥

११ अभिमान इति । न हेकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीत्यभिप्रेक्षो-
क्तिविरोधादभिमान इत्याशयः ॥

१२ 'चाप्रतिपत्तिः' इति च. झ. झ. पाठः ॥

१३ निमित्तषष्ठ्यादुपधामाह—ठस्येक इत्यत्रेति ॥

स्थानषष्ठां विज्ञायमानायां तत्सामानाधिकरण्यात् 'गोहः' इत्यत्रापि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते । ततश्च स्थानषष्ठा अन्येऽन्युपसंहारादुपधाग्रहणाच्च गोहोऽन्यस्योत्पद्येत, उपधामात्रस्य च ॥

(उद्धोतः) अङ्गस्य निमित्तमिति । अन्यथा कर्मठेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । 'अतो भिसः' इत्यतोऽस्य को विशेष इति चिन्त्यम् । तस्मादौदिशब्दस्याश्रयवाचितया तदाश्रयाणां कार्याणामप्रतिपत्तिरित्यर्थ उचितः ॥ स्थानषष्ठी स्यादिति । 'षष्ठी स्थानयोगा' इति नियमादिति भावः ॥

(६५०१ दोषापोहवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्यय-
संज्ञाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः । अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञा, प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) औद्यन्तावचोयं परिहर्तुमाह-सिद्धं त्विति । प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति । प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्ति । तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारदितरस्याक्षेप इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) अङ्गप्रत्ययसंज्ञयोः परस्परापेक्षत्वं कथमत आह—
प्रत्ययोत्पत्ताविति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्योत्पत्तावित्यर्थः । संज्ञिनो-
निमित्तत्वेन च संज्ञयोर्निमित्तत्वं भगवतोक्तम् ॥ ननु परस्परापेक्ष-
त्वोपपादनस्य क उपयोगस्तत्राह—तत्रान्यतरस्मिन्निति । यथा-
ऽत्रैवाङ्गनिमित्तस्य भिस इत्युक्त्या तस्य प्रत्ययत्वे लब्धे तेन प्राति-
पदिकरूपप्रकृत्याक्षेपः । आक्षेपश्च प्रातिपदिकात्परस्य भिस इति
वाक्यैकदेशत्वानुमानम् । 'भिसः' इत्यस्य, यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्य,
योग्यतया पञ्चम्यन्तस्य वा । एतदर्थमेवात्र स्थाने भाष्ये 'परस्परं प्रति'
इत्युक्तम् । अन्यथा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा-इत्येवाङ्गस्येत्यस्य संबन्ध-
षष्ठीत्वोपपत्तौ तदनुपयोगः स्पष्ट एव । तत्राङ्गनिमित्तस्येत्यस्याभावे
ब्राह्मणभित्तेत्यत्रातिप्रसङ्गः । प्रातिपदिकात्परस्येत्यस्याभावे तदन्त-
विध्यलाभः । विभक्तिविपरिणामेनाङ्गात्परस्येत्यर्थेऽपि ब्राह्मणभित्ते-
त्यत्रातिप्रसङ्गः, प्रत्ययलक्षणेन ब्राह्मणेत्यस्याङ्गत्वात् । प्रत्यासत्तिस्तु
दुर्ज्ञेयेत्युभयोपादानम् । किंच भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यत्र न

मानमिति प्रत्यासत्तिरिति दुर्ज्ञेयेति भावः । वस्तुतोऽदन्तादित्यस्य न
फलमित्याक्षेपोऽत्र व्यर्थः । 'परस्परं प्रति' इति स्वरूपकथनमेव
दृष्टान्तार्थमित्याहुः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमतो यत्परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः ?

इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठां सत्यां सम्बन्धा-
न्तरस्य विनाशं मत्वाऽऽह—किमत इति ॥

परस्पराक्षेपे । तत्प्रयोजके निमित्तनिमित्तिभावे इत्यर्थः ।
विनाशं—अप्रतीतिम् ॥

(६५०२ स्थानषष्ठां सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति—

अङ्गस्य यो भिसशब्द इति ।

किञ्चाङ्गस्य भिसशब्दः ?

निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति ।

कस्मिंश्चैतद्भवति ?

प्रत्यये ॥

(प्रदीपः) सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अयं भावः—

प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने यत्र विशिष्टसम्बन्धो
निमित्तनिमित्तिभावादिकः सम्भवति तत्र परिभाषाया उपस्था-
नाभावः । यत्र त्वनेकसम्बन्धसम्भवस्तत्र सम्बन्धान्तरव्यवच्छे-
दफलायाः परिभाषाया उपस्थानम् । तत्र सम्बन्धसामान्येऽ-
नाश्रितविशेषेऽङ्गस्येति षष्ठी, न तु स्थान्यादेशसम्बन्ध एवेत्य-
यमर्थः—सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेत्यस्य । अधिकारस्य पारार्थ्याद्व-
क्ष्यमाणानेकसम्बन्धनुग्रहाय सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता
षष्ठी प्रतियोगमुपतिष्ठमाना यथासम्भवं सम्बन्धविशेषफलोप-
तिष्ठते । इह तु प्रतियोग्यनुपादानादपर्याप्ता विशेषमवगमयि-
तुम् । ततो यथा देवदत्तस्य—इति सम्बन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी
पुत्रः पाणिः कर्मबल इत्यादिभिर्विजातीयैः सम्बन्धिभिः सम्ब-
ध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां याति, एवमङ्गस्येत्यपि । तत्र
शब्दस्वरूपं वाऽधिक्रियताम्, अर्थो वा सम्बन्धमात्रलक्षणः ।
उभयथा दोषाभावात् । तत्राङ्गस्य भिसा सम्बन्धान्तरं न
सम्भवतीति भिसा निमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीयत इति
ब्राह्मणभित्तादौतिप्रसङ्गाभावः ॥

१ 'इत्यपि' इति च. झ. पाठः ॥

२ 'स्थाने षष्ठी स्या' इति ड. पाठः ॥

३ गोहोऽन्यस्येति । अज्जोरोपधयोरित्येवमवस्य स्थाने स्यादिति भावः ॥

४ आदिशब्दस्य । 'अवयवषष्ठ्यादीनाम्नामपि' इति वार्तिकोक्तादि-
शब्दस्य । एवं च वार्तिकोक्त आदिशब्दो न प्राथम्यवाचीति तेन निमित्तषष्ठी
प्रतिप्रसू न न्याय्य इति भावः ॥

५ 'कथम् ? यत्परस्परं' इति ड. पाठः ॥

६ आद्यम्—'अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्' इत्यादि ॥

७ 'ननु अङ्गप्रत्यय' इति ड. पाठः ॥

८ एतदर्थमेव । वाक्यैकदेशत्वानुमानार्थमेव ॥

९ प्रत्यङ्गसंज्ञेत्येवेति । यदि अङ्गस्येत्यस्य संबन्धषष्ठीत्वबोधनमेव भाष्य-

काराणामभिप्रायः स्यात्तदा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञेत्येवमेवोक्तं स्यात्, न तु
परस्परमित्यादि ॥

१० तदनुपयोगः । परस्परमित्यादिभाष्यानुपयोगः ॥

११ अतो भिस ऐसित्यङ्गस्येत्यधिकाराज्जातस्य 'अङ्गनिमित्तस्य भिसः'
इत्यर्थस्य, आक्षेपात्प्रतिपन्नस्य 'प्रातिपदिकात्परस्य भिसः' इत्यर्थस्य च
क्रमेणोपयोगमाह—तत्राङ्गनिमित्तं, प्रातिपदिकादिति च ॥

१२ 'सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अस्याधिकार' इति ड. पाठः ॥

१३ प्रतियोग्यनुपादानात्—प्रयोग्यस्यानुपादानात् 'अङ्गस्य' इत्यत्र 'षष्ठी
स्थाने' इति परिभाषाऽनुपतिष्ठतिरित्यर्थः ॥

१४ 'कर्मबल इत्येवमादिभिर्भि' इति च. झ. पाठः ॥

१५ 'भित्तादिभित्ति प्रस' इति ड. पाठः ॥

(उद्घोतः) 'किमतः' इत्यादेरुत्तरं भाष्ये—सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । च एवार्थे ॥ सम्बन्धसामान्ये वा षष्ठी तदन्तस्य शब्दस्यार्थनिर्देश इति वार्तिकार्थ इत्यभिप्रेत्याह—अयं भाव इति । यथाश्रुते तु सर्वस्याः षष्ठाः सम्बन्धषष्ठीत्वादनुपपत्तिः स्पष्टैव ॥ यत्र विशिष्टेति । 'अतो भिस् ऐस्' 'युवोरनाकौ' इत्यादौ निमित्तनिमित्तिभावः । 'ऊदुपधाया—' इत्यादाववयववयविभाव एवेति तत्रानियमाभावात्त्रियमार्थपरिभाषाया अनुपस्थितिरित्यर्थः ॥ अयमर्थः सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेत्यस्यायमर्थ इत्यन्वयः । क्वचित्तु तथैव पाठः ॥ नन्वर्थाधिकारपक्षे 'षष्ठी स्थाने—' इति परिभाषणात्स्थानसम्बन्ध एव षष्ठी युक्त्यक्त आह—अधिकारस्येति । एवञ्चाधिकारपरिभाषयोः पाराध्याद्गुणत्वेन परस्परमसम्बन्धात्परिभाषा नोपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि सम्बन्धसामान्यार्था षष्ठी कस्मत्तत्त्वर विशेषमुपस्थापयेदत आह—वक्ष्यमाणेति । सामान्यशब्दस्यापि योन्यतावशाच्छ्रुणया वा तत्र तत्र विशेषोपस्थापकत्वमिति भावः ॥ ननु यथोत्तरत्र विशेषे पर्यवसानं तथेहापि स्यादत आह—इह त्विति ॥

(दोषाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एवमप्यवयवषष्ठादयोऽविशेषिता भवन्ति ।
अवयवषष्ठादयोऽपि सम्बन्ध एव ॥
एवमपि स्थानमविशेषितं भवति ।
स्थानमपि सम्बन्ध एव ॥
एवमपि न ज्ञायते—क स्थानषष्ठी, क विशेषणषष्ठीति ?

यत्र षष्ठी अन्यं योगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी ।
यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी ॥

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य 'निमित्तनिमित्तिभाव एव सम्बन्धेऽङ्गस्येति षष्ठी' इत्यनेनोक्तमिति मत्वा दृच्छति—एवमपीति ॥

इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह—अवयवषष्ठादय इति ॥
स्थानसम्बन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वाऽऽह—एवमपीति ॥

स्थानमपि सम्बन्ध एवेति । सम्बन्धनिमित्तत्वात्सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

यत्र षष्ठीति । सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यवयवस्योपादानादङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षाऽवयवषष्ठी संप्रत्यते । 'अतो भिस् ऐस्' इत्यादौ तु निमित्तषष्ठी । सम्बन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननूकेन न्यायेनावयवषष्ठादीनामपि सिद्धत्वादेवमपीत्यादिप्रश्नासङ्गतिरत आह—इतर इति ॥

भाष्ये—अविशेषिता इति । असंगृहीता इत्यर्थः ॥

भाष्ये—अवयवषष्ठादयोऽपि सम्बन्धे एव—जायन्त इत्यर्थः । यद्वा तैद्वाच्या अवयवत्वादयोऽपि सम्बन्धेऽन्तर्भूता इत्यर्थः ॥

स्थानसम्बन्धः सर्वथेति । सम्बन्धद्वयमेवानेन गृहीतमिति भावः ॥

ननु प्रसङ्गोऽर्थो वा स्थानं, तन्निरूपितो हि सम्बन्धो न तु तदेव सम्बन्धोऽत आह—सम्बन्धनिमित्तत्वादिति । सम्बन्धिनौ हि सम्बन्धस्य निमित्तम् । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादेवमुक्तिरित्यर्थः ॥ सम्बन्धविशेषेति । यथा 'हन्तैर्जः' इत्यादौ । 'अन्यं योगं नापेक्षते' इति भाष्यस्य—स्थानातिरिक्तसम्बन्धिनं नापेक्षत इत्यर्थः । अन्ययोगसम्बन्धमिति पाठे—अन्यसम्बन्धिनिरूपितं सम्बन्धमपेक्षत इत्यर्थः । यद्यपि स्थानषष्ठ्यपि विशेषणषष्ठ्येव, तथापि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निर्देशः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि ?

अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अर्थवद्ब्रह्मणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः ॥

(६५०३ अधिकारप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सम्प्रसारणदीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं भवति—हृतः, जीनः, संवीतः, शूनः ।

अङ्गस्येति किम् ?

निरुतम्, दुरुतम् ॥

(प्रदीपः) सम्प्रसारणदीर्घत्व इति । 'हलः' इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्त्याऽङ्गस्येत्यनेन हल् विशेष्यते, सम्प्रसारणेन चाङ्गं विशेष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति—अङ्गावयवाद्दलो यदुत्तरं सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति—इति ॥

हृत इति । हेर्जः, कः ॥ जीन इति । ज्या वयोर्हानौ, 'ग्रहिज्या—' इति सूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठातकारस्य नस्वम् ॥ संवीत इति । व्येज् संवरणे, कः । यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणान्ताङ्गग्रहणात् 'विद्धः' इत्यादौ दीर्घाभावः ॥

निरुतमिति । वेजो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां सम्प्रसारणम् ॥

(उद्घोतः) 'हलः' इत्यत्राङ्गस्येत्यस्य द्वेषोपकारं दर्शयति—हल इत्यत्रेति ॥

आवृत्तिफलं दर्शयति—विद्ध इत्यादाविति ॥

१ 'निर्देशश्चेति ॥ सम्बन्धसामान्ये' इत्येव श्र. पाठः ॥

२ 'तद्वाच्यावयवत्वाद्' इति उ. पाठः ॥

३ प्रसङ्गोऽर्थो वेति । षष्ठीस्थानेति सूत्रे कैयटे स्थानशब्दस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः, अर्थ इत्यर्थो वा—इति पक्षद्वयमप्युपस्थापितम् । 'स्थानं—अर्थ' इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिप्रति,

तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः' इत्युक्तम् । तं पक्षमुपलक्ष्य 'अर्थो वा' इत्युक्तिः ॥

४ 'किमर्थम्' इति च. छ. श्र. पाठः ॥

५ 'हेजः कः । ग्रहि' इति श्र. पाठः ॥

६ 'वयोर्हानौ, कः' इति च. पाठः ॥

(६५०४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नामसन्नोदीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति-
अश्रीनाम्, इन्दूनाम् ।

अङ्गस्येति किम् ?

क्रिमिणां पश्य, पामनां पश्य ॥

सन्नि दीर्घो भवति—चिचीपति, तुष्टूषति ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

दधि सन्नोति, मधु सन्नोति ॥

(प्रदीपः) क्रिमिणामिति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति पा-
मादित्वात्रप्रत्ययः, टाप्प्रत्ययः, द्वितीयैकवचनम् । लाक्षणिक-
त्वादस्य न भवतीति चेत्, तत्र । प्रतिपदोक्तस्य नामोऽभावात् ।
षष्ठीबहुवचनस्यापि नुटि कृते लाक्षणिकमेव 'नाम्' इति रूपम् ॥दधि सन्नोतीति । सानुबन्धोऽयं धातुरिति चेत् प्रत्य-
योऽपि नकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः । धातोश्चाव्यभिचारी
नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः ॥(उद्ध्योतः) क्रिमयोऽस्यामिति । क्रिमिशब्दस्य नप्रत्यया-
पेक्षयाऽङ्गत्वेऽपि नामनिरूपिताङ्गत्वाभावादीर्घाभाव इत्यर्थः ॥ सानु-
बन्धक इति । 'पणु दाने' इत्युकारानुबन्धत्वात् ॥ ननु येनानुब-
न्धेन सानुबन्धत्वं तदनुच्चारण एव निरनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यत
आह—धातोश्चेति । अङ्गाधिकाराभावे 'दधि सन्नोति' इत्यादावेव
स्यान्नतु चिचीपतीत्यादावेति भाष्याशय इति भावः । अङ्गाधिकारे
तु सन्नि परेऽङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थे प्रत्यासत्त्या सन्प्रत्ययस्यैव तन्निरूपिता-
ङ्गस्यैव च ग्रहणाच्च दोष इति बोध्यम् ॥

(६५०५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ लिङ्येत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । ग्लेयात्, म्लेयात् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

निर्यायात्, निर्व्यायात् ॥

(६५०६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतो भिस ऐस्त्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । वृक्षैः । मृक्षैः ।

अङ्गस्येति किम् ?

ब्राह्मणभिस्सा, ओदनभिस्सटा ॥

(६५०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लुङादिष्वडाटौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । अकार्षीत्, पेहिष्ट ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

प्राकरोत्, अवैहिष्ट ॥

(६५०८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्युष्मदस्य तातङामिनु-
डानेमुक्तेह्रस्वयिदीर्घमितत्वानि ॥ * ॥(भाष्यम्) इयङुवङौ प्रयोजनम् । श्रियौ, ध्रियः ।
भ्रुवौ, भ्रुवः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

श्रयर्थम्, भ्रवर्थम् ॥

युष्मदस्यदोः प्रयोजनम् । 'साम आकम्' (७।१।
३३) युष्माकम्, अस्माकम् ।

अङ्गस्येति किम् ?

युष्मत्साम, अस्मत्साम ॥

तातङ् प्रयोजनम् । जीवतु जीवताद् भवान् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

पच हि तावत्त्वं, पच तु तावत्त्वम् । जल्प हि
तावत्त्वम्, जल्प तु तावत्त्वम् ॥आमि नुद् प्रयोजनम् । किशोरीणाम्, कुमारी-
णाम् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

कुमारी आमित्याह, किशोरी आमित्याह ॥

'आने मुक्' (७।२।८२) प्रयोजनम् । यजमानः,
पचमानः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

प्राणः ॥

के ह्रस्वः प्रयोजनम् । कुमारिका, किशोरिका ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

कुमारीं कायति-कुमारीकः ॥

यि दीर्घः प्रयोजनम् । चीयते, स्तूयते ।

अङ्गस्येति किम् ?

दधियानम्, मधुयानम् ॥

मि तत्त्वं प्रयोजनम् । अङ्गिः, अङ्गः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

अम्भारः, अम्भक्षः ॥

(प्रदीपः) पच हीति । हित् निपातौ । तत्राधिषि
लोढो हेरन्यतरस्यां तातङ्विधानात्पक्षे तदभावात् 'अतो हेः'१ 'नामसन्नोक्ष । नामसन्नोदीर्घत्वे' इति च. छ. झ. पाठः । यतानि न
वार्तिकानि, किन्तु भाष्यमेवेति केचित् ॥

२ 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'न मयिप्यतीति चेन्न' इति झ. पाठः । 'न भवतीति चेन्न' इति
च. पाठः ॥

४ 'लिङ्येत्वे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

५ 'अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'लुङादिष्वडाटौ प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

८ 'उपैहिष्ट' इति च. छ. झ. पाठः ॥

९ 'इयङुवङौ च प्रयोज' इति छ. पाठः ॥

१० 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

इति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुह्योः प्रतिव्यक्तिलक्षण-
प्रवृत्तावभावोपक्रमेऽपि तातङ्प्रसङ्गः । तथा चोच्यते—
विभाषिताः प्रयोजयन्ति, द्रोग्धा द्रोग्धा, द्रोढा द्रोढा-इति ॥

प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्ध्वि वृद्धौ च कृतायां 'प्र
आन' इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारेऽनपेक्ष्यमाणे ॥
ननु धातुपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्भाष्यं न तु वृद्ध्या । नैत-
दस्ति । वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । तथा च 'प्रत्ययः' इत्यादौ
सवर्णदीर्घत्वाभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुक्तौ निरासो
वक्तुं शक्यते ॥

कुमारिकेति । अल्पादावर्थे 'प्राणिवात्कः' ॥

कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाभावः
सिध्यति ॥

(उद्घोतः) ननु 'एकस्या आकृतेः—' इति न्यायादभावोपक्रमे
कथं तैद्भाषोऽत आह—अभावोपक्रमेऽपीति । तिङ्व्यक्तिविषये-
ऽभावोपक्रमेऽपि निपातविषये तदभावात्तत्प्रसङ्ग इति भावः ॥ किञ्च
सार्वधानेकविषये एवैवं न्यायः, न चाभावोऽर्थवान्-इत्यर्थं दृष्टान्त-
व्याजेनाह—तथा चेति । 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्र 'पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे'
इत्यस्य प्रयोजनत्वेनैतद्भगवता वक्ष्यते । तत्र हि तदभावे घत्वादिभ्यः
पूर्वं द्वित्वे 'द्रोग्धा द्रोढा' इत्येवं स्यादित्यापादितम् । तच्चैतद्व्यायस्य
सार्वत्रिकत्वाङ्गीकारे विरुध्यते । मम तु घटयोरनर्थकत्वात् तद्विषये
प्रत्ययप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः ॥

सार्वधातुकाधिकार इति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यतः ॥
वार्णादाङ्गस्येति । असमानकालप्राप्तिकेऽपि तदर्थोयप्रवृत्तिः । यत्र तु
नेष्टा तत्रानित्यत्वमाश्रयणीयमिति भावः । अत एव 'प्रत्ययः' इत्यत्र
सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणः । 'सुद्धात्पूर्वः' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तु
शङ्कैवेयं निर्दला ॥ लाक्षणिकत्वेनापीति । निरनुबन्धकपरिभाषाल-
क्षणपरिभाषाभ्यामुभयोर्ग्रहणस्य सम्भवाच्चिन्त्यमिदम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

कथम् ?

(६५०९ प्रयोजनान्यथासिद्धिसाधकं वार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां

सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि

- १ 'सवर्णदीर्घाभावः' इति ड. पाठः ॥
- २ 'सुद्धात्पूर्वः' इति ड. पाठः ॥
- ३ तद्भाष्यः—तातङ्प्रसङ्गः ॥
- ४ तदभावात्तत्प्रसङ्गः—अभावोपक्रमस्याभावात्तातङ्प्रसङ्गः ॥
- ५ एव न्यायः—'एकस्या आकृतेः' इति प्रयोगो न द्वितीयस्याः' इत्येव
न्यायः ॥
- ६ एतत्—द्रोग्धा-द्रोग्धा, द्रोढा-द्रोढा-इत्येतत् ॥
- ७ तदभावे—'पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्याभावे ॥
- ८ एतद्व्यायस्य—'एकस्या आकृतेः' इति प्रयोगो न—' इति न्याय-
सार्वत्रिक्यं अन्वयेषु च प्रवृत्तिरित्येवं सार्वत्रिकत्वाङ्गीकारे ॥
- ९ तत्प्रत्ययप्रवृत्तिरिति । 'प्रत्ययः' इत्यादिनिर्देशाद्गार्णादाङ्गं बलीय इति

सिद्धानि । किञ्चित् 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य' इत्येवं न
भविष्यति, क्वचित् 'प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव
ग्रहणं भवति' इति ॥

अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्वे ।

यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे—प्राकरोत्,
उपैहिष्ट-उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः ।

*सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्त-
विज्ञानात्* ।

सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
च ग्रहणं भवतीति, एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न
भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) कचिदर्थवद्ग्रहण इति । अयं परिहारो
'निरुतं' 'विद्धः' इत्यादौ सम्प्रसारणदीर्घत्वे न सम्भवति ।
तत्र किमिणामित्यत्र नाम् न प्रत्ययः । नाप्यर्थवान्, प्रत्ययत्र-
यार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घाप्रसङ्गः । दधि सनोतीति
सनोऽप्रत्ययत्वादीर्घाभावः । निर्यायादित्यादौ संयोगादेरान-
र्थक्यादेर्वाभावः । अडाटोस्तु नायं परिहारः । ब्राह्मणभि-
स्तेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्च ऐसोऽप्रसङ्गः । इयङु-
वडोऽस्तु नायं परिहारः, वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्था-
नात् । यथा 'इको यणचि' इति दध्यौसयतीत्यादावप्रत्ययेऽप्य-
नर्थकेऽप्यचि यणादेशो भवति, एवं श्रयंमित्यादावियङुवङ्प्र-
सङ्गः । युष्मत्सामेति सौत्रोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोऽप्र-
सङ्गः । तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वात्तातङ्प्रसङ्गः । एवमामोऽप्र-
त्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः । प्राण इत्यत्रानस्याप्रत्ययत्वात्
सुगभावः । भित्तत्वेयं परिहारो नोपपद्यते, वर्णग्रहणात् ॥

अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाऽऽह—अथ-
वेति ॥

सिद्धं त्विति । यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र
पूर्वः कार्यत्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्गृह्यते । एत-
च्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव
कार्यत्वेनाश्रीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे ।
अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानस्य प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किञ्चित्प्र-
योजनं दृश्यते । 'अतो भिस ऐस्' इत्यादिषु विविभक्तिकत्वात्

न्यायस्यासमानकालत्वेऽपि प्राप्तिः स्वीक्रियत इति भावः ॥

१० 'कचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं भविष्यति, क्वचित्प्रत्ययाप्रत्यय-
योर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं भवतीति' इति च. छ. झ. पाठः ॥

११ 'प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य न-इति' इति अ. क. ट. पाठः ॥

१२ 'दध्यौसयतीत्यादौ' इति च. झ. पाठः । स लेखकममादात् ॥

१३ 'वप्रत्ययेऽप्यामर्थक्येऽप्यचि' इति ड. पाठः ॥

१४ 'सामोऽप्रत्यय' इति ड. पाठः ॥

१५ 'कार्यत्वेनोपादीयते' इति च. झ. पाठः ॥

१६ तदन्तग्रहणमितीति । यत्रैव पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यत्वेनोपा-
दीयते तत्र तदन्तग्रहणं नेति भावः ॥

भिसादीनां प्रत्ययेन सम्बन्धो दुरुपपादः । 'हलः' इति संप्रसारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति ॥

(उद्घोतः) ^१ [अयं परिहार इति । यद्यपि अर्थवद्ग्रहणपरिभाषासंचारे निरुतमित्यादाववारणेऽपि 'विद्धः' इत्यादौ वारणमेव । तथापि लक्ष्यासिद्धेर्वर्णग्रहणाच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषावत् अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि असम्भव एवेत्यर्थः । अत एव 'विद्ध इति ... न सम्भवति' इत्येव चोक्तम्, न तु नास्तीति ।] भाष्ये—'कचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति' इति पाठः ॥ न प्रत्यय इति । प्रत्ययत्रयसमुदायस्याप्रत्ययत्वादिति भावः ॥ अडाटोस्त्विति । सोपसर्गस्यार्थवत्त्वात्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असंभवाच्च । लुङ् धात्वाक्षेपेण शक्यव्यतिरेकमिदम् ॥ अयं—परिभाषाद्वयरूपः, तदाह—वर्णग्रहणे-
त्विति । इयडादिविधावङ्गाधिकाराभावे प्रत्ययस्यासंनिधानादङ्गवर्णा-
श्रय एव स इति भावः । अङ्गाधिकारे तु इवर्णाघन्ताङ्गस्य निमित्ते-
ऽजादौ प्रत्यये परतः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्येयडादीत्यर्थो बोध्यः ।
आमोऽप्रत्ययत्वे हेतुः—अनुकरणस्येति ॥

तत्र पूर्वं इति । प्रत्ययविधौ च 'अपञ्चम्या' इति निषेधात्तदन्त-
विधेरभाव इति भावः । न च 'प्रत्यय' इत्यधिकारेऽपि उक्तरीत्या
परस्परान्वयमिचारादङ्गाक्षेपेण सिद्धे परिभाषापथेनन्तभावमफलमिति
वाच्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गापेक्षत्वेऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे
तदाक्षेपे मानाभाव इत्याशयात् ॥ योगविभागेनेति । 'यस्मात्प्र-
त्ययविधिस्तदादिप्रत्यये' इत्यन्तेनेत्यर्थः ॥ द्वे एते इति । आद्या
योगविभागसिद्धा । अन्यथा तदन्तपरिभाषासिद्धेति बोध्यम् ॥ अयं
परिहारः प्रौढेत्याह—अङ्गाधिकारेति ॥ न किञ्चित्प्रयोजन-
मिति । अक्षरसाम्येन लाघवाभावात्, मात्राधिक्येन गौरवाच्चेति
भावः ॥ विभक्तिविपरिणामेन कथञ्चित्संबन्धस्योपपादयितुं शक्यत्वे-
ऽप्याह—हल इतीति । तस्मादङ्गाधिकारः कर्तव्य इति भगवतो
गूढोऽभिसन्धिरिति भावः । नैतानीत्यादिग्रन्थ एकदेश्युक्तिरिति
तात्पर्यम् ॥

(१२६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. २)

३००० हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति-तृतीयः ?

१ [] एतच्चिह्नगतो भागो ड. पुस्तके एव दृश्यते ॥

२ प्रत्ययत्रयेति । किमिशब्दात् पामादित्वाच्चप्रत्यये तस्मादापि द्वितीयैक-
वचनेऽपि च 'णाम्' इत्येतत्प्रत्ययत्रयसमुदायरूपम्, न च प्रत्ययसमुदायस्य
प्रत्ययत्वमिति भावः ॥

३ धात्वाक्षेपेणेति । उपलक्षणमिदम् । लुङ् प्रत्ययत्वेन यस्मात्प्रत्यय-
विधिरुदादेरुपरिथत्वा सुशक्तवारणमित्याशयः ॥

४ 'वारणमिदम् ॥ वर्णग्रहणेति' इत्येव क. झ. ट. अ. पाठः ॥

५ 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति ड. पाठः ॥

६ 'पर्यन्तं धावनं' इति ड. पाठः ॥

७ योगविभागसिद्धेति । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यत्र
'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इति योगविभागेन साधिता-प्रत्ययग्रहणे

18 पा० प०

(प्रदीपः) अणग्रहणमिग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाऽऽह—
इह कस्मादिति ॥

(उद्घोतः) ननु 'द्वलोपे—' इत्यतोऽणग्रहणानुवृत्तेः पूर्वेण चाणग्र-
हणात्तृतीये दीर्घाप्राप्तिरत आह—अणग्रहणमिति । 'इकः काशे'
इतीग्रहणेनेत्यर्थः ॥

(६५१० अतिव्याप्तिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अणप्रकरणादकारस्याप्राप्तिः ॥*॥

(भाष्यम्) अणप्रकरणादकारस्य दीर्घत्वं न भवि-
ष्यति । अण इति वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६।३।१११) इति ॥

(उद्घोतः) ^१ [भाष्ये—अणप्रकरणादिति । यतः स्वरित-
त्वप्रतिज्ञाया दीर्घग्रहणस्य 'क्रमश्च त्वि' इत्यन्तं प्रतिस्त्रं प्रतिसम्बन्ध-
स्तत्रैवाणदीर्घयोर्नियतसम्बन्धबोधनाय अग्रे तावत्पर्यन्तमननुवृत्तावपि
अग्रिमसूत्रलक्ष्याणां तथैव सत्वेन स्थानित्वेन प्रकमादित्यर्थः ।]

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तद्वै 'इकः काशे' (६।३।१२३) इत्यनेनेग्रहणेन
व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥

(६५११ अणग्रहणानुवृत्तिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ इग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अण्विशेषणमिग्रहणम्—अण इक
इति ॥

(प्रदीपः) अण्विशेषणमिति । 'प्रकाशः' इत्यादावका-
रस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाऽण् विशेष्यते—इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ^१ [इकाऽणिति । तथाच भाष्ये षष्ठीतत्पुरुषो
बोध्यः । अत एव तदाकारप्रदर्शनं 'अण इकः' इति कृतम् ।]

(अणग्रहणानुवृत्तौ दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्रहणं, चो दीर्घो भवति-
इतीह न प्राप्नोति—अवाचा, अवाचे ।

नैष दोषः । अणग्रहणमनुवर्तते, इग्रहणं निवृ-
त्तम् ॥

एवमपि कर्तृचः, कर्तृचा, कर्तृचे—अत्र न
प्राप्नोति ।

यस्मात्सविहितस्तदादेर्ग्रहणमित्येवं रूपा ॥

८ तदन्तेति । अन्या—'तदन्तस्य ग्रहणम्' इत्यंशस्य 'येन विधि-
स्तदन्तस्य' इति तदन्तपरिभाषासिद्धा ॥

९ विच्छिन्नमिति । 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतोऽनुवृत्तमिग्रहणं
'इकः काशे' इत्यतोऽनुवर्तमानेनेग्रहणेन विच्छिन्नमिति अत्राणग्रहणानुवृत्तिरेव
न स्यादिति तृतीये दीर्घप्राप्तिरिति भावः ॥

१० 'अण इति' इति ड. पाठः ॥

११ [] एतच्चिह्नान्तर्गतोऽंशः ड. पुस्तके एव दृश्यते ॥

१२ एवमपीति । अपिनामधोरनुवृत्तावपि 'अवाचा' इतिवत् अयमपि
दोष इति सूचितम्, अत्राणग्रहणस्य पूर्वेण णकारेण मत्वाहारात् ॥

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

(प्रदीपः) अवाचेति । 'चौ' इत्यत्रेग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः । यथा 'इकः काशे' इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः सम्बन्धः, एवं योगान्तरेऽपीति भावः ॥

लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाऽऽह—नैष दोष इति ॥

एवमपीति । केवलाण्यग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ तु अचपरिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्यति ॥

यथालक्षणमिति । मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) मा भूदत्रेति । अप्रयुक्ते लक्षणाप्रवृत्तेरीदृशं लक्ष्यमेव नास्तीत्यर्थः ॥

(वार्तिकान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

अथवा-उभयं निवृत्तम् । कस्मान्न भवति-तृतीय इति ?

निपातनात् ।

किं निपातनम् ?

'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्' (२।२।३) इति ॥

(प्रदीपः) अथानन्यात् प्रयोगविषयस्य 'कर्तृचा' इत्यादि-प्रयोगः स्यादित्युच्यते, तत्रापि ब्रूमः—अथवेति । 'चौ' इत्य-त्रोभयानुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धिरिति । वस्तुतो लाघवमाश्रित्यैवोभय-निवृत्तिरुच्यते इति बोध्यम् ॥

(१२६५ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. ३)

३००१ नामि ॥ ६।४।३ ॥

(सनकारग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते, न 'आमि दीर्घः' इत्येवोच्यते ?

केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति ?

नुडयमामभक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) नुद्दीर्घयोरेकविषयत्वाद्भयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृतेऽव्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारक-निर्देशमिति मत्वाऽऽह—किमर्थमिति ॥

इतरश्लोदकबुद्धिपरीक्षार्थमाह—केनेदानीमिति ॥

श्लोदकः स्वाभिप्रायमाह—आमिति ॥

१ 'नकारग्रहणेऽपि नित्य' इति ड. पाठः ॥

२ 'ह्रस्वान्ताद्विधीयमान' इति ड. पाठः ॥

३ 'दीर्घत्वे' इति च. झ. पाठः । 'दीर्घे नुद् न स्यात्' इति ड. पाठः ॥

४ भिन्नविषयसंख्यादिति । प्रदीपेऽपि प्रदर्शयमानस्य 'तिसृणां चतसृणां नृणाम्' इत्यवकाशस्य नुटः सत्वेऽपि तमविगणस्य नुटोऽवकाशत्वमनुपपन्न-वर्णः । भाष्ये नेति शङ्कायाम्—कृते दीर्घे न नुद् स्यादिति शङ्कायामित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु असति सनकारग्रहणे नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे कृते ह्रस्वान्तस्य विधीयमानो नुटः स्यादत आह—नुद्दीर्घयोरिति ॥ अव्यवधायकत्वादिति । नुट आम्भक्तत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणा-दित्यर्थः ॥

(नुदप्रयोजनश्लोकवार्तिकम्)

नामि दीर्घ आमि चेत्स्या-

त्कृते दीर्घे न नुद् भवेत् ।

(भाष्यम्) नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुद् स्यात् । अग्नीनाम्, इन्दूनाम् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाच्चुद् ।

नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुद् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नामि दीर्घ इति । योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यदि 'आमि' इति सूत्रन्यासेनामि स्यात्तदा नित्यत्वाच्चुटं बाधित्वा दीर्घे प्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुण स्यादित्यर्थः ॥

इतरस्त्वनवकाशत्वादशक्यो नुद् बाधितुमिति मत्वाऽऽह—इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वाच्चुडिति ? एवं मन्यते—द्वावपि नुद्दीर्घानवकाशौ । तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्नमित्तिमितिभावामावाद्वाश्रयितव्ये क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण तु सम्भवमात्रमा-श्रित्योक्तम्—द्वौ प्रसङ्गावन्त्यार्थावेकस्मिन् युगपत्प्राप्तुतः स विप्र-तिषेध इति । तत्रानवकाशत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम् ॥

नित्यं दीर्घत्वमिति । 'तिसृणां—चतसृणां—नृणाम्' इत्यत्र सावकाशो नुद् 'अग्नीनाम्' इत्यादौ नित्यत्वात् दीर्घेण बाध्यते ॥

(उद्ध्योतः) 'तिसृणां नृणाम्' इति भिन्नविषयसत्त्वात्—इति-मत्वा—इत्युक्तम्—[भाष्ये नेति शङ्कायाम्] ॥ द्वावपीति । नुड्विषय-परिहारेण दीर्घस्यावकाशाभाव इव दीर्घविषयपरिहारेण नुटोऽव्यवका-शाभाव ईत्यभिमानः ॥ तत्राङ्गेति । नुड्यङ्गस्य निमित्तत्वं, प्रत्य-यस्य निमित्तत्वं, दीर्घे तु विपरीतम् । विरोधमात्रस्य विप्रतिषेध-शब्दवाच्यत्वादत्र परत्वेन व्यवस्थोक्तेति भावः । सावकाशयोरिवा-नवकाशयोरपि विरोधे शास्त्रप्रवृत्तिरुचितेति तत्पर्यम् ॥ नन्वेवं विप्रतिषेधलक्षणमसङ्गतं स्यादत आह—वाक्यकारेण त्विति । सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण संभवतीति तथोक्तमिति भावः ।

५ [] एतच्चिह्नितो मागो ड. पुस्तके एव दृश्यते ॥

६ इत्यभिमान इति । 'इदमिह संप्रधार्यम्' इत्याद्यङ्गाकर्तुरितरस्येति भावः ॥

७ युगपन्नित्तिमितिभावामावाद्नुपपादयति—नुड्यङ्गस्येति ॥

८ विपरीतमिति । प्रत्ययस्य निमित्तत्वम्, अङ्गस्य निमित्तत्वम् ॥

वस्तुतोऽत्र विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावप्युभयोश्चारिताभ्यामन्यत्र पूर्व-
प्रवृत्तौ परत्वस्य नियामकताया दृष्टत्वेन तेन नुटि दीर्घ इति
भाष्यतात्पर्यम् ॥ नित्यस्याप्यनवकाशो बाधक इत्याशङ्क्य नुटः
सावकाशत्वमाह—तिसृणामिति । द्व्योनिरवकाशयोः परत्व-
मिव नित्यत्वमपि वक्तुं शक्यमिति व्यर्थोक्तिरिति तत्त्वम् ॥

(श्लोकवार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्ह्यहायं—ह्रस्वान्ताबुडिति, न च ह्रस्वान्तो-
ऽस्ति । तत्र वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्यादि भावः ॥

(सामर्थ्याभावोपपादकश्लोकवार्तिकम्)

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ।

(भाष्यम्) नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते—तिसृणाम्, चतसृणा-
मिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति,

‘षट्चतुर्भ्यश्च’ (७।१।५५) इत्येवं भविष्यति ।

तिसृणामिति, त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘त्रेस्त्रयः’ (७।१।५३) इति ।

इदं तर्हि—त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वच-
नात् भूतपूर्वगतिर्विशिष्यते—ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्व-
मिति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । वचनात्स्यादिति चेत् यत्र
दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सामप्रतिकसद्भावे
भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादमीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुण् न
स्यादित्यर्थः ॥

तिसृणामित्यादौ नुटोऽन्यथासिद्धत्वात् ह्रस्वलक्षणो नुडनव-
काश एवेति दर्शयन्माह—नैतदस्तीति ॥

नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा ‘नृनद्यापो नुट्’ इति
ब्रूयात् ॥

(उद्ध्योतः) [भाष्ये—अनुवर्तते इति । ‘षट्चतुर्’ इत्यत्रेत्यर्थः ।
चकारबलाद्बहुवचनबलात् षट्चतुर्भ्य इति स्वरविधायके तथैव
दृष्टत्वाच्च । एतेन द्वयोरन्यतरस्य वा निराकांक्षत्वे चकाराभावे चानु-
वृत्तिः स्वध्यवसाना नेति मिश्रोक्तमपास्तम् ।] नृनद्याप इति ।

न च भूतपूर्वगत्याश्रयणे ‘पदां’ ‘दत्तां’ इत्यादाविति प्रसङ्गः । शस्त्रभृ-
तिष्वित्यत्र विवक्षितं वस्तुश्रयणेन भूतपूर्वगत्याऽपि ह्रस्वान्तात्परत्वा-
भावादित्याशयः । किंच ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकाच्चवम् । तत्र
सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकात्वांश्च एव भूतपूर्वगतिर्न तु विशेष्य-
भूताच्चांशेऽपि, मानाभावादित्याशयः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात् ‘षट्चतु-
र्भ्यश्च’ इत्यस्य गौणेऽपि प्रवृत्तिः । अप्रवृत्तौ मानाभावाच्च । बहुवचनं
तु द्विवचनप्रयोगे गौरवाद्भाष्यार्थं भविष्यति । अप्रवृत्तिसाधकभाष्या-
न्तरस्याभावाच्च—इति ‘प्रियचतसृणामित्यादौ केन नुट्’ इति न वाच्यम् ॥

(श्लोकवार्तिकावतरणभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं वचनसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्ध-
त्वाच्चायः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः—
उत्तरार्थमिति ॥

(नुटप्रयोजनश्लोकवार्तिकम्)

नोपधायाश्च चर्मणाम् ।

(भाष्यम्) ‘नोपधायाः’ नामि यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—चर्मणाम्, चर्मणाम् ॥

(प्रदीपः) नोपधायाश्चेति । चशब्दस्त्वर्थः ॥

(उद्ध्योतः) [भाष्यलक्षणेमाह—चशब्द इति ।]

(संग्रहः)

नामि दीर्घ आमि चेत्स्या-

त्कृते दीर्घे न नुट् भवेत् ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति

नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥ १ ॥

(१२६६ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. ४)

३०१० इन्हनूपधार्यम्णां शौ

॥ ६।४।१२ ॥

(१२६७ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. ५)

३०११ सौ च ॥ ६।४।१३ ॥

(६५१२ दोषाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनः कावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनः कावुपधादलक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नो-

१ ‘पूर्वं प्रवृत्तौ’ इति ड. पाठः ॥

२ भाष्यतात्पर्यमिति । यथाऽऽकटारस्यसंज्ञाविषये परत्वेन व्यवस्थोच्यते
तथाऽत्रापि भावः ॥

३ ‘इत्येवमत्र भवि’ इति ड. पाठः ॥

४ ‘ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व इति’ इति च. ड. पाठः ॥

५ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो ड. पुरुषो एव दृश्यते ॥

६ ‘विवक्षितविषयसप्तम्या’ इति झ. पाठः ॥

७ एतद्भाष्येति । तिसृणामिति लक्ष्ये नुटसाधनाय ‘षट्चतुर्भ्यश्च’
इति सूत्रे ‘त्रेस्त्रयः’ इत्यतश्चिह्नानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यप्रामाण्यादेव । तिसृणा-

मिति वत् प्रियतिसृणामित्यापि लक्ष्यं सर्वसंमतम् । तच्च ‘षट् चतुर्भ्यश्च’ इत्यस्य
गौणेऽप्रवृत्तौ न संभवतीति गौणेऽस्यस्य प्रवृत्तिरिति भाष्यस्वरसः ॥

८ ननु षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्य गौणेऽपि प्रवृत्तौ बहुवचनमनुपपन्नं तदाह—
बहुवचनं स्थितिः ॥

९ ‘लाघवार्थं त्रिंशद्भ्यामुभयर्थं वा भविष्यति’ इति ड. पाठः ॥

१० ‘अत्राप्रवृत्ति’ इति झ. पाठः । गौणेऽप्रवृत्तौ मानाभावेन प्रियचतसृणा-
मित्यत्र नुट् कथमित्याशङ्क्य न भवतीति भावः ॥

११ ‘नुपधाया दीर्घत्व’ इति ड. पाठः ॥

ति—‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चलि’ (१५) इति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) हनः काविति । वृत्रं हतवान्, ‘ब्रह्मभूण-’ इति कृप् । तत्र ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः-’ इति सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः ‘सर्वनामस्थाने चासुनुदौ’ इति प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधान-सामर्थ्याद्यप्युभयोर्निवृत्तिः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रक-रणात्सर्वनामस्थाने एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्य-त्र-इति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने ‘विभाषा ङिश्योः’ इत्यल्लोपा-भावपक्षेऽनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः कौ दीर्घ-प्रसङ्गाच्च कचिदल्लोपः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) सर्वनामस्थानप्रकरणादिति । ‘सर्वनामस्थाने चेदीर्घः शिखोरेव’ इति नियमादिति भावः ॥ दोषान्तरमप्याह—सर्वत्र चेति । नित्याल्लोपविषयेऽपीत्यर्थः । अल्लोपापेक्षया दीर्घ-स्यान्तरङ्गत्वात्तत्र कृते तपरकरणौल्लोपो न स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

वृत्रहणौ, वृत्रहण इति-नियमवचनात्सिद्धम् । ‘इन्हनपूषार्यम्णां शौ’ ‘सौ च’ इत्येतस्मान्नियम-वचनादीर्घत्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति—वृत्रहणाविति । अत्र चेदीर्घत्वं मन्यसे, तन्न । यतः ‘नियमवचनात्सिद्धम्’ इति, नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वेवं पूर्वपक्षिणोऽपि वृत्रहणावित्यादावुभयो-र्दीर्घयोर्निवृत्तेरिष्टत्वेन वृत्रहणीत्येवोदाहर्तुमुचितमित्याशङ्क्य ‘वृत्रहणौ वृत्रहण इति नियमवचनात्सिद्धम्’ इत्येकवाक्यरूपं परिहारवादिनो वचनमित्याह—इतरस्त्विति ॥ दूषणार्थमिति । चोदकं दूषयि-तुमित्यर्थः ॥ तदेव वाक्यशेषाध्याहारेण योजयति—अत्र चेदिति ॥ दीर्घत्वं—दीर्घत्वप्राप्तिम् ॥

(६५१३ नियमाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्व-
नामस्थानप्रकरणे नियमवचनाद-
न्यत्रानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनाम-
स्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति ।
कान्यत्र ?
ब्रह्महणि, भ्रूणहनि ।

- १ नोपधायाः—नान्तस्योपधायाः ॥
- २ ‘पुनरेव’ इति उ. पाठः ॥
- ३ ‘करणावलोपो’ इति उ. पाठः ॥
- ४ ‘भ्रूणहनि’ इत्युदाहरणं अ. क. पुस्तकयोर्न ॥
- ५ इति शब्द इति । श्लोकवार्तिके ‘सुदीति सुविद्वान्’ इत्यत्र य इति शब्दः सोऽपि ‘भ्रूणहनीति’ तथाऽस्य न दुष्येत्’ इति वार्तिकस्य न दुष्येत् पदेन सम्बध्यत इत्यर्थः ॥
- ६ अन्येषां—इन्हनपूषेति सूत्रघटकहन्त्वतिरिक्तानाम् ॥

(प्रदीपः) इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह—
नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि—

(नियमस्वरूपदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां

तं विनियम्य सुदीति सुविद्वान् ।

(भाष्यम्) दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां तं सर्वनाम-
स्थाने विनियम्य । इन्हनपूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने
दीर्घो भवति ।

किमर्थमिदम् ?

नियमार्थम् । इन्हनपूषार्यम्णां सर्वनामस्थान
एव, नान्यत्र ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अत्र तु योगविभागः कियते ।
तत्राद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते ।
द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः । सुद्वग्रहणं सर्व-
नामस्थानोपलक्षणमिति शसादेशोऽपि शिर्गृह्यते ॥ इति शब्दो
हेतोः । स च भिन्नक्रमः । ‘न दुष्येत्’ इत्यनेन च सम्बध्यते ॥

(उद्ध्योतः) एकयोगे नियमद्वयस्याल्लोपादौ—योगवि-
भाग इति ॥ अन्तरङ्गोऽपीति । सामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये ‘सर्व-
नामस्थान एव’ इत्यस्य तद्विषय एवेत्यर्थः । अयं च हन्विषय एव ।
अन्येषां ग्रहणमुत्तरार्थमिति भावः । तेन वृत्रहणेत्यादौ न दीर्घः ।
एवं वृत्रहणः स्त्री-वृत्रहणी-इत्यादावपि न दीर्घः । अन्यथा वृत्रहणीति
स्यात् । अत एव वार्तिकेन सैमफलता । एतेन ‘अन्यत्र’ इत्यस्य सुवान-
न्तर्ये नेत्यर्थः, नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्—इत्यपास्तम् ॥ इति शब्द
इति । ‘सुदीति’ इत्यत्रेतिशब्द इत्यर्थः ॥ न दुष्येदित्यनेनेति ।
एवं ‘पुनरेव’ इत्येवकारोऽपि ‘न’ इत्यनन्तरं योज्यः । तदयमर्थः,—
तथा—योगद्वये तति, इति—हेतोः—नियमद्वयपरतया व्याख्या-
नाद्धेतोः, अस्य—आचार्यस्य भ्रूणहनीति नैव दुष्येदिति । एतेनेति-
शब्दस्य हेत्वर्थत्वे ‘तथा’ इति व्यर्थं स्यादित्यास्तम् ॥ [सुविद्वानिति
तु कर्तृत्वेन विनियम्येत्यनेनान्वेति । विदध्यादित्यनेन समानकर्तृक-
त्वात् कर्त्तृत्वे बोध्यम्] ॥

(नियमस्वरूपदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्

(भाष्यम्) ततः—शौ । शावेव सर्वनामस्थाने
नान्यत्र । ततः—सौ । शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ॥

(प्रदीपः) शावेवेति । अस्मिन् नियमे स्थिते ‘सौ च’ इति
सूत्रं विध्यर्थं सम्पद्यते । यदी तु शौ सौ चेति यौगपदेनापे-
क्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः कियते ॥

७ ‘सफलता’ इति ज. पाठः ॥

८ पुनरेव—शौ नियमं पुनरेव विदध्यादिति वार्तिकस्यः पुनरेवशब्दो
भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत्—इति कारिकास्य—नेत्यनेन सम्बध्यत इत्यर्थः ॥

९ तदयमर्थ इति । तथाऽस्य न दुष्येत्—इत्यन्तकारिकासमुदायार्थ
इत्यर्थः ॥

१० [] एतद्गतोऽशो उ. पुस्तक एव ॥

११ ‘यदा तु शौ शौ चेति’ इति अ. पाठः ॥

भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयनियमं क्रममाश्रित्य व्याचष्टे—
ततः साविति ॥

(उद्घोतः) कथं तर्हि भाष्ये 'सौ च' इत्यस्यापि नियमार्थत्व-
मुक्तमत आह—यदा त्विति ॥

एवमपि वाक्यद्वयेन नियमद्वयकथनमशुक्तमत आह—भाष्य-
कारस्त्विति । एकवाक्यतया यौगपद्याश्रयो यो नियमस्तं स्पष्ट-
प्रतिपत्तये वाक्यभेदेन क्रममाश्रित्य विवृणोतीत्यर्थः ॥

(नियमसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥ १ ॥

(भाष्यम्) तथाऽस्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति ॥

(नियमे प्रकारान्तरदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे

शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

(भाष्यम्) अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे
अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि—इन्द्रो वृत्रहा-
यावेव । ततः—सौ, सावेव ॥

(प्रदीपः) एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्नपि
योगे परिहर्तुमाह—शास्मीति ॥ शास्मि—उपदिशामि तं
प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाभावः । पूर्ववत् सुटीत्येकदेशेन
सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्यानाश्रित-
सर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु ॥
असत्यपि शास्त्रीयेऽधिकारेऽपेक्षाकृतः सम्बन्धः स्यादिति
तन्निवृत्त्यर्थमाह—असमीक्ष्येति । सर्वनामस्थानं विशेषभन-
पेक्ष्य शौ नियमः किमप्यः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र
प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एकस्मिन्नपीति । लाघवाश्रयेणेति भावः ॥
[सुटीत्येकदेशेन—सुदग्रहणेन] ॥ प्रत्ययत्वमात्राश्रयेणेति । अत
एव वृत्रहोति सिध्यति ॥ अपेक्षाकृत इति । नियमस्य सजाती-
यव्यावलीपेक्षाकृत इत्यर्थः । वार्तिके सुटीति निवर्त्यासमीक्ष्य—
अनपेक्ष्य वा—इत्यन्वयः । अपिः पादपूर्णे ॥

(नियमाक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—इन्द्रो वृत्रहा-
यते ॥

(प्रदीपः) इहापीति । विशेषानाश्रयणात् । वृत्रहेवा-
चरतीति वयङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥

(उद्घोतः) विशेषानाश्रयणादिति । सर्वनामस्थानत्वरूप-
सुत्वरूपविशेषानाश्रयणादित्यर्थः ॥

(आक्षेपनिरासे श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे

हन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

(भाष्यम्) उपधालक्षणदीर्घत्वस्य नियमः, न-
चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम् ॥

(प्रदीपः) दीर्घविधेरिति । इह यदि 'येन नाप्राप्ते'
इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः
स्यात् । अथ 'मध्येऽपवादा' इत्याश्रीयते तथापि 'सर्वनामस्थाने
चासंबुद्धौ' इत्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्व-
मात्रं निवर्त्यते । तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्य
'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनादोषा-
भावः । हन्तेर्यः—हन्तियः, तस्मिन् यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः ।
क्वचित्तु 'हन्त' इति निपातोऽभिमुखीकरणार्थः पठ्यते । यि-
हणस्य चोपलक्षणार्थत्वात् दण्डीभूत इत्यत्र च्वावपि न दोषः ॥

(उद्घोतः) दीर्घविधेरिति—सामान्योक्तौ बीजमाह—
इह यदीति । इदं हन्तिव्यवाक्याभिप्रायेण, इत्यादिविषये तेन येन
नाप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् ॥ अनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्र-
मिति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । विशेषचिन्तायां दोषादिति
तात्पर्यम् ॥ 'हन्ति यि' इति पाठं व्याचष्टे—हन्तेरिति । 'य' इत्यत्रा
कार उच्चारणार्थः । हन्तेः संबन्धश्च ततः परं श्रूयमाणत्वमेव ॥
(भाष्ये) दीर्घविधौविति—निर्धारणसप्तमी । दीर्घविधीनां मध्ये य
उपधालक्षणदीर्घत्वस्य नियमाद्यकारे योऽजन्तलक्षणो दीर्घस्तत्र न दोष
इत्यर्थः । वृत्रहायतेः कर्तरि क्पि 'वृत्रहाः—वृत्रहाम्' इत्यादावपि दीर्घो
भवत्येव ॥ दण्डीभूत इति । दण्डिन्शब्दाच्चिः । न चैवं पथीन-
तीत्यादौ माधवाद्युदाहृतो दीर्घो विरुध्येत, इष्टापत्तेः । 'हन्तेः
कावुपधादीर्घत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिके हन्तग्रहणादिज्ञादिभ्य आचार-
क्विवे नेत्येके ॥

(प्रकारान्तरेणाक्षेपनिरासे श्लोकवार्तिकम्)

सुत्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

(भाष्यम्) अथवाऽनुवर्तमाने सर्वनामस्थान-
प्रकरणेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतस्यापि दीर्घ-
त्वस्य नियामको भविष्यति ।

कथम् ?

(प्रदीपः) एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं
परिहर्तुमाह—सुत्यपि वेति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, 'अप्र-
कृतप्रतिषेधे' इत्यनेन सम्बध्यते । इह हि द्विविधं सर्वनाम-
स्थानं—शिः, सुट् च । शिर्नपुंसकस्य सम्बन्धी । सुट् स्त्रीपुंसयोः,
'सुडनपुंसकस्य' इति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयापेक्षे नियमे
आश्रीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति
नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

१ 'यौगपद्याश्रयनियमकर्म' इति ड. पाठः । 'यौगपद्याश्रयनियम-
कर्मभाष्यम्' इति ड. पाठः ॥

२ [] पठ्यतिहन्तोऽशो ड. पुस्तके पठ्यति ।

३ 'अकृत्सार्वधातुयोः' इति ड. पाठः ॥

४ 'हन्त यि' इति च. ड. पाठः ॥

५ ड. पुस्तके 'भाष्ये—दीर्घविधेरिति—निर्धारणपटी, आर्थभेदकम्,
उपधेति कुसपटवन्तं लक्षणमेत्यर्थकम् । दीर्घविधीनां' इति पाठो दृश्यते ॥

६ 'अकृत्सार्वधातुयोः' इति ड. पाठः ॥

(उद्धोतः) अनुवृत्तावपीति । प्रकरणानुरोधादिति भावः ॥
अपिशब्द इति । अप्रकृतप्रतिषेधेऽपि व्याप्रियत इत्यर्थे इति भावः ।
वातिके 'सुटि' इति सर्वनामस्थानोपलक्षणम् । 'अनवकाशः' इति हेतु-
गर्भे विशेषणम् ॥ तत्र तुल्यजातीयेति । शोर्नपुंसकसंबन्धित्वादि-
जादीनां नपुंसकानां इत्यन्यसर्वनामस्थानाभावात्त्रियमवाध्यसांसंभव
इति भावः ॥

[भाष्ये-कथमिति । अनवकाशत्वं कथमित्यर्थः] ॥

(नियमसंपादकं श्लोकवार्तिकम्)

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

त्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥३॥

(भाष्यम्) यस्य हि शिसर्वनामस्थानं, न तस्य
सुट् । यस्य च सुट्सर्वनामस्थानं, न च तस्य शिः ।
तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वा-
ऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) यस्य हीति । यस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिति
शौ नियमः क्रियते, सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके एतन्नपुंसकं
नास्त्यनपुंसकस्येति वचनात्; तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने
सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्याद्विशेषेण नियम
आश्रीयते । एतदुक्तं भवति-यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम
आश्रीयते तदा शोर्नपुंसकलिङ्गसम्बन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं
जास्तीति तैदाश्रयेण नियमे विज्ञायमानेऽयमर्थः स्यात्-इन्हन्-
पूषार्थम्णां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति, न
सर्वनामस्थानान्तरे इति । न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनाम-
स्थानमस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात् प्रकरणपञ्चं सर्वनामस्था-
नत्वं-सामर्थ्यप्राप्तिसंनिधानं च नपुंसकत्वं-उभयमप्यविशेषाद-
नपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसम्बन्धिति दीर्घत्वव्यावृत्तिः
क्रियते इति सर्वमिष्टं सिद्धम् ॥

(उद्धोतः) एवं तात्पर्यमुक्त्वा श्लोकोत्तरार्धं योजयति-यस्य
नपुंसकस्येति । तत्र-नपुंसके, सर्वनामस्थाने सुटि-तत्सं-
ज्ञके सुटि ॥ नियन्तव्यमिति । वातिके-विनियमे साधुविनियम्य-
मिति तद्वितान्तं, न तु कृदन्तम् । अनुपसर्गे यमो यद्विधानेन सोप-
सर्गाण्यतः प्राप्तिः ॥ उभयमप्यविशेषादिति । श्रुतिप्राप्तितोऽत्र
नियम इति तद्विरोधिनो लिङ्गप्रकरणयोरविशेषाद्वाध इत्यर्थः । अत्र
'उभयमपि' इत्युपलक्षणम् । सर्वनामस्थानत्वव्यापकतयोपस्थितं सुत्व-
मित्यपि बोध्यम् । अत्रापि पक्ष उपधाग्रहणमनुवर्त्याजन्तलक्षणैर्दीर्घा-
नियम इति बोध्यम् ॥

१ 'अपिशब्द इति । भाष्यलब्धमेवेदम् । अप्रकृत' इति ड. पाठः ॥

२ इत्यन्यसर्वनामेति । शिप्रत्ययपेक्षयाऽन्यस्य सर्वनामस्थानस्याभावादि-
त्यर्थः ॥

३ [] एतच्चिह्नगतो भागो ड. पुस्तक एव दृश्यते ॥

४ 'यस्य हि शिः सर्व' इति च. छ. झ. ट. ड. पाठः ॥

५ एतन्नपुंसकं-नपुंसकसंबन्धिशिख्यम् ॥

६ अनपुंसकस्येतीति । सुट् नपुंसकस्येति सूत्रेण नपुंसकसंबन्धिमित्रस्य सुट्
सर्वनामस्थानसंज्ञा क्रियत इत्यर्थः ॥

७ 'तदाश्रये श्रियमे' इति ड. पाठः ॥

८ 'न तेषां' इति चशब्दरहितः पाठः ड. पुस्तके ॥

(संग्रहः)

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां

तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्

भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥१॥

शासि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे

शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे

हन्तिपि दीर्घविधौ च न दोषः ॥२॥

सुव्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

त्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

(१२६८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. ६)

३०१२ अत्वसन्तस्य चाधातोः

॥ ६ । ४ । १४ ॥

(६५१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । गोमान्, यवमान् ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्
अननुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं
पितो न प्राप्नोति ॥

अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते, सानुबन्धकस्येदं
ग्रहणम् ।

९ अनुपसर्गे इति । 'गदमदृचरयमश्चानुपसर्गे' इत्यनेनानुपसर्गे यमेर्य-
द्विधीयत इति 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सोपसर्गाण्यत्स्यादित्यर्थः ॥

१० उपलक्षणेन सुटवस्य संग्रहमाह-सर्वनामेति ॥

११ 'सुवर्त्यं तथानियमादजन्त' इति ड. पाठः ॥

१२ स. घ. झ. पुस्तकेषु 'अजन्तलक्षणदीर्घनियम' इति पाठः स लेखक-
प्रमादात् ॥

१३ 'सिद्ध्यति ? अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं'
इति छ. पाठः ॥

१४ अननुबन्धकेति । व्यावृत्तिप्रयोजकानुबन्धानुचारेण परिभाषाप्रवृत्ति-
रित्यभिप्रायेण शङ्कते । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्ष इदम् ॥

एवं तर्हि 'तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं न' इत्येवं पितो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्वसन्तस्येति । सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमि-
दम् । अत्वन्तविषयं तु वचनम् ॥

अननुबन्धकग्रहण इति । उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्त-
त्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम् ॥

भाष्यकारस्तु—अनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो
युक्तः, इह चानुबन्ध उकारोऽस्तीति मत्वाऽऽह—अननु-
बन्धकग्रहण इत्युच्यते इति ॥

परिभाषान्तरमाश्रित्याह—एवं तर्हीति । स एवानुबन्धो
यस्यासौ तदनुबन्धकः । स चान्यथानुबन्धो यस्य सः—अतदनु-
बन्धकः । यथैवं क्वचोरपि ककारानुबन्धसद्भावात् ग्रहणं न
प्राप्नोति । उच्यते—आनन्तर्यलक्षणेऽनुबन्धानुबन्धवतोः
सम्बन्धे तदनुबन्धस्य ककारोऽनुबन्धः, न तदनुबन्धस्य ।
मनुपि तु पकारोऽनुबन्धस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्धवानिति
तत्रैवं दोषः ॥

(उद्घोतः) सूत्रन्यासेति । न त्वसन्ते दोषप्रदर्शनपरम्,
तदाह—अत्वन्तेति ॥

ननु सानुबन्धकग्रहणात्कथमत्रानुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरत
आह—उकारस्येति ॥

सामर्थ्यादवधारणार्थं बहुव्रीहिरित्याह—स एवेति ॥ स
चान्यथेति—नञ् मित्रार्थक इत्यर्थः । अन्यत्वं चोपस्थितत्वात्त-
च्छब्दार्थापेक्षया बोध्यम् । तद्विज्ञानुबन्धस्येत्यर्थ उच्यते । मूलोक्तार्थे
सामानाधिकरण्याभावाद्बहुव्रीहिर्न स्यात् । निपातार्थेन केवलेन सह-
विवक्षाऽसम्भवात् द्वन्द्वगर्भः स इति कश्चित् । क्वचोरपीति ।
भवतु—इत्यादेरेव ग्रहणं स्यादिति भावः ॥ आनन्तर्यलक्षण इति ।
तन्मूलकावयवत्वलक्षणे इत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानान्नेपभाष्यम्)

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

पकारलोपे कृते नातुबन्तं भवति, अत्वन्तमेव ।

यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकार-
लोपे कृते नात्वन्तम् ।

ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम् ।

यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्याऽत्वन्तम्, एवमतुबन्त-
मपि ।

एवं तर्हि—आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः, अत्वन्तं
चाश्रीयते नातुबन्तम् ॥

(प्रदीपः) पकारलोप इति । अयमत्रार्थः—पकारोऽनु-
बन्धः प्रत्ययस्य, न तु तदेकदेशस्य । ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणा-
दव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः । श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं
मिन्धात् । न च पकारः श्रूयते ॥

इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोऽपि लोपात्त भेदकः
स्यादिति मत्वाऽऽह—यथैवेति ॥

इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्यु-
पाख्यस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाऽऽह—भूतपूर्वगत्येति ॥

इतरस्तुभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाऽऽह—यथैवेति ॥

इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्र—इति
मत्वाऽऽह—एवं तर्हीति ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वत्रानुबन्धानामुपदेश एव लुप्तत्वात्कार्य-
प्राप्तिवेल्यामसंनिधानेन स्मृत्युपस्थितानामेव विशेषकत्वालोपोऽप्र-
योजक इत्यत आह—अयमत्रेति ॥ प्रत्ययस्येति । समुदायस्यैवा-
पूर्वबोधने तात्पर्येण तन्निरूपितानुबन्धत्वमेव, नावयवनिरूपितमिति
भावः ॥ अव्यापार एवेति । अननुबन्धकादिशब्दैः समुदायस्यै-
वान्यपदार्थत्वेनाश्रयणादिति भावः ॥ नन्वस्तु समुदायानुबन्धत्वम्,
तावतापि क्षुतिक्वतो रूपभेदो दुर्वारोऽत आह—श्रूयमाणश्चेति ।
अत्रायं गूढोऽभिसन्धिर्भगवतः—सूत्रोपात्तान्तग्रहणं तदन्तविधि-
लब्धार्थानुवाद एव । एवञ्चात्वन्ताङ्गस्योपधाया दीर्घ इत्यर्थः । एवञ्च
प्रयोगे पकारलोपे कृतेऽत्वन्तमेवाङ्गमिति ॥

इतरस्तु श्रूयमाणस्येति । एवञ्चात्वन्तत्वमपि नेत्यर्थः ॥

ननु भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽनुबन्तमेतन्नात्वन्तमेवेत्यत आह—इतरस्तु
भेदकत्वेनेति । पकारस्तु तत्त्वेन नाश्रितोऽत्र सूत्र इति भावः ॥

इतरस्त्विति । पूर्वोक्तशयमजानन्नित्यर्थः ॥

इतरो भेदकत्वेनेति । भूतपूर्वगत्या योऽनुनासिकोकारविशि-
ष्टोऽत तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ इति न दोषः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानु-
बन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते—अत्रास्यैतद्रूपमिति ।
रूपनिर्ग्रहणं शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् ।
तस्मिन्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो
नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ।

१ अनुविषये 'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषा-
प्रवृत्तिमुपपादयति—उकारस्यानुबन्धस्येति ॥

२ नन्वेवं पिद्विषये एव शङ्काकारणमयुक्तमत आह—यथैवमिति ॥

३ आनन्तर्यलक्षण इति । अनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षेऽनुबन्धानुबन्ध-
वतोः संबन्ध आनन्तर्यदेव ज्ञायते । तत्र हि ककारस्यानुबन्धस्येति तत्त्वेन
न तदवयवत्वं, किन्तु तदनुबन्धस्यवयवत्वमिति न दोषः ॥

४ ननु अतुशब्दस्यापि उकारेण व्यवधानात् पकारस्यापि अनन्तरत्वमिति
कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति चेत्, न । व्यवधानं चोपस्थितत्वादित्यङ्गैकैतरवर्ण-
कृतमित्यदोषात् ॥

५ मूलोक्तार्थे—च चान्यथेत्यादि कैयटोक्तार्थे ॥

६ 'तत्तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यम्' इति ट. पाठः । 'तत्तर्हि उपसंख्यानं
वक्तव्यं । न वक्तव्यम्' इति क. पाठः ॥

७ अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे—पकारेति ॥

८ भेदकत्वेन—व्यावर्तकत्वेन ॥

९ 'इह व्याकरणे' इति ट. पाठः ॥

१० 'श्रीयते यत्रा' इति च. छ. झ. पाठः ॥

११ 'रूपनिर्ग्रहश्च' इति ट. ड. च. छ. झ. पाठः ॥

कोऽसौ ?

उपदेशः । उपदेशे चैतदनुवन्तं नात्वन्तम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यथोपलब्धिस्मरणं न्याय्यम्, न च मतुपः कचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाऽऽह—न सिध्यतीति । सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धकेष्वित्युक्तम् ॥ रूपनिर्ग्रहणमिति । रूपनिश्चय इत्यर्थः ॥ नान्तरेण लौकिकमिति । अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम् ॥ तदसम्भवे तु शास्त्रीयप्रयोगाश्रय इत्याह—तस्मिन्नेति ॥ उपदेशे चैतदिति । प्रकारे सति अत्वन्तत्वाभावात् । ज्येष्ठतत्त्वकदेशं यतमाश्रित्य 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते ॥

(उद्घोतः) इतरः सूत्रेऽन्तग्रहणस्यानुवादकत्वमजानानोऽत्वन्तान्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थं मत्वाऽऽह भाष्ये—न सिध्यतीति ॥ नन्वननुबन्धकग्रहणेऽपीह शास्त्रे 'अयेर्दक्' इत्यादौ रूपस्यैव ग्रहणमिति 'सानुबन्धकेषु' इति विशेषणमुक्तमत आह—सानुबन्धकेति ॥

(भाष्ये) नान्तरेणेत्यादिना लौकिकप्रयोगस्य न्यायप्राप्तं ग्रहणमित्युक्तम्, तत्र हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । शास्त्रीयं तु रूपं लोपादेशादिभिरपहाराद्यभिचारीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठतस्त्विति । 'वामदेवा-दुयङ्गुयौ' इति विहितस्य । ण्यतस्त्वित्यपपाठः, 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तेः । 'षण्मासाण्यञ्च' इति ण्यतो वा ग्रहणम् । तेन हि नञ उत्तरस्योपदेशे यो यत् श्रूयते तदन्तस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते । प्रकृते तु उपदेशे यदत्वन्तं श्रूयते, तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थे इति दोषोपन्यास इति भावः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्येत ।

नैवं शक्यम् ।

इहापि प्रसज्येत-जगत्, जनगत् ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य इत्येवमेतस्य न भविष्यति ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति-कृतवान्, भुक्तवान् ।

क तर्हि स्यात् ?

पचन्, यजन् । न वै अत्रेष्ट्यते ॥

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ।

तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः । तत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैर्कदेशस्य ग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन ॥

१ 'उपदेशो नाम' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'रूपनिर्ग्रह' इति इति प्रतीकोपादानं ड. पुस्तके ॥

३ प्रयोगाश्रय इति । रूपनिर्ग्रहे इति शेषः ॥

४ 'ण्यतः' इति अ. पाठः ॥

५ 'भुक्तवानिति' इति क. ट. च. छ. झ. पाठः ॥

६ 'कदेशस्य सर्वत्र ग्रह' इति ड. पाठः ॥

७ 'इति पित उपसं' इति ड. पाठः ॥

जगदिति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति क्तिप् । 'गमः क्रौ' इति मलोपः । जनं गच्छतीति 'क्तिप् च' इति क्तिप् ॥

पचन्निति । अच्छब्दोऽत्रार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति उपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्ये तु—असैवान्तशब्दस्य सम्बन्धो न त्वतुनेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे तु—अन्तग्रहणात्सामर्थ्यलब्धे तदन्तविधार्वाधिकात् यथाकथंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते ॥

(उद्घोतः) अच्छब्दं गृहीत्वेति । अनुग्रहणे त्वर्थवतोऽसंभवादेव तत्परिभाषया अप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अन्ये त्वसैवेति । एवञ्च भूतपूर्वगत्याऽनुनासिकोकारविशिष्टो योऽत् तदन्तं प्रयोगे श्रूयत इति न दोषः । 'न सिध्यति' इत्यादिः 'तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्' इत्यन्ता एकदेशयुक्तिरिति तदाशयः ॥

(१२६९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. ७)

३०१४ अञ्जनगमां सनि

॥ ६ । ४ । १६ ॥

(६५१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । ईङो गमेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सञ्जिगंसते वत्सो मात्रेति ॥

(प्रदीपः) इह बहवो गमयः—गम्लु गताविति धातुः, 'णौग-मिरबोधने' 'सनि च' इतीणादेशो गमिः, 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' इति इक आदेशः, 'इङ्श्च' इति इङादेशश्च । तत्राविशेषा-त्सर्वप्रसङ्गे सत्याह—गमेर्दीर्घत्व इति । इण इक इङ्श्च गमिरेक एवादेश इहोपलक्ष्यते । तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति—अचः स्थाने यौ हनिगमी-इति । एवञ्च—इणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इङभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याहुः ॥

(उद्घोतः) इङ्ग्रहणादिणिगादेशस्यापि दीर्घत्वं नेति प्रतीयते, तच्चायुक्तम् । 'अनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत' इति वाक्यशेषविरोधात्, 'अचः स्थाने यौ हनिगमी' इत्यग्निमभाष्यविरोधाच्च-इत्यत आह—इण इक इत्यादि ॥ आत्मनेपद इति । भावकर्मणो-रात्मनेपदे 'गमेरिद् परस्मैपदेषु' इतीडभावाज्जलादौ सनि^१ दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥

८ 'यधिकत्वात् यथाकथं' इति ट. ड. पाठः ॥

९ यथाकथंचिदिति । पूर्वत्वनिरूपकत्वे सति परत्वानिरूपकेऽन्तशब्दस्य शक्यतापि प्रकृतेऽन्तग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वत्वनिरूपकत्वमात्रार्थकत्वाच्च वेगादोषादिति भावः ॥

१० 'इङ् गमेरिति' इति च. छ. पाठः ॥

११ दीर्घो भवतीति । 'सञ्जिगंसते' इत्यनेति भावः ॥

(६५१६ उपसंख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घ-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सञ्जिगंसते वत्सो मात्रेति ॥

(६५१७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा छन्दस्यनादेशस्यापि
दीर्घत्वदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्य-
नादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते—स्वर्गं लोकं सञ्जि-
गांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादि-
ङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥

(प्रदीपः) संजिगांसदिति । संपूर्वात् गमेः सन्,
छान्दसत्वादिडभावः, लङ्, सकर्मकत्वात्परस्मैपदम्, 'बहुलं
छन्दस्यमाख्योगेऽपि' इत्यङभावः ॥

(उद्घोतः) सकर्मकत्वादिति । 'समो गम्यच्छि'—'इत्यत्राकर्म-
कादित्यनुवृत्तेस्सादृशादेव 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं
भवति, एवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिङ्ग्रहणमिति । भाषायामनादे-
शस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन
ह्रस्वस्य दीर्घः । ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मतेन
इणदेशस्यायं छन्दसि प्रयोगः ॥

(उद्घोतः) इणदेशस्येति । अत्र पक्षे वर्णव्यत्ययो नाश्र-
यितव्यः, अनेनैव दीर्घसिद्धिः । केचित्तु—उक्तच्छान्दसप्रयोगे बोध-
नार्थत्वात्त्रेणोऽयं गमिः, किन्तु गमेरेव । भावनामनेकार्थत्वाद्बोधने
शक्तिः । तत्र 'अबोधने' इति तु प्रतीषिषतीत्यादेः साधुत्वायेति भाष्यं
सम्यगेवेत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—

अचः सनि ।

अजन्तानां सनि दीर्घो भवति ।

ततः—

हनिगम्योः ।

हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव ।

अचः स्थाने यौ हनिगमी ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । 'अचः सनि' इत्येको
योगः । तत्र दीर्घश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धे
अजग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते ॥

अचः स्थाने इति । सम्भवाद्गमिरेवात्र विशेष्यते न तु
हनिः । सहनिर्देशात्तूभयोपादानम् ॥

(उद्घोतः) ननु हन्तेरजादेशत्वाभावात् 'हनिगमी' इत्यनुप-
पन्नमत आह—गमिरेवेति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथोपधाग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ?

किञ्चातः ?

(६५१८ उपधापदानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत्
व्यञ्जनप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत् व्यञ्ज-
नस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिचीषति—तुष्टृषतीत्येव-
मर्थम् ।

एवं तर्हि निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) चिचीषतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः
प्राप्नोति । उपधाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति
सूत्रार्थव्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोतः) नन्वचपरिभाषायां सत्यां कथं व्यञ्जनस्य दीर्घोऽत
आह—उपधाधिकारादिति ॥

(६५१९ उपधापदानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

हनिगमिदीर्घेष्वजग्रहणम् इति ।

(प्रदीपः) हनिगमिदीर्घेष्विति । 'अचश्च' इत्यत्र तच्छे-
षपक्षे आश्रीयमाणे इहाजग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तच्छेषपक्ष इति । अत्र पक्षे समावेशासंभवा-
त्परिभाषाद्वयस्यापि निवृत्तौ सर्वादेशवारणायान्नाजग्रहणं कर्तव्यमिति
'अचश्च' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैष दोषः ।

१ 'दर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम्' इति ट. ड. च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'न वा कर्तव्यम्' इति क. पाठः । 'न वा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं
कारणं ? छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात्' इत्यस्य अ. पुस्तके न पाठः ॥

३ 'सञ्जिगांसञ्जिति' इति प्रतीकपाठः अ. ट. पुस्तकयोर्दृश्यते ॥

४ ननु 'इङ्ग्रहणे कृतेऽनादेशस्य गमेर्वैदिकोदाहरणे 'स्वर्गं लोकं स-
ञ्जिगांसत्' इत्यादौ दीर्घो न स्यादत आह—छन्दसि स्थितिः ॥

५ उपलक्षणेति । इङ्ग्रहणमादेशस्योपलक्षणम्, तथावादेशमात्रस्य गमे-
र्दीर्घ इत्यर्थः संपद्यते एवं च वैदिकोदाहरणेऽप्यनेन दीर्घः सिद्ध्येत् ॥

६ 'इणदेशस्य छन्दसि' इति अ. ट. क. पाठः । 'इणदेशस्य गमे-
दछन्दसि' इति झ. पाठः ॥

७ 'हनिगम्योर्दीर्घेष्वेवजग्रहे' इति ड. पाठः ॥

८ 'हनिगम्योर्दीर्घेष्वेवञ्जिति' इति उ. पुस्तके प्रतीकपाठः ॥

उक्तमेतत्-ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयात्
'अचः' इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

(प्रदीपः) उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदप-
वादः । किं तर्हि ? द्वितीया षष्ठी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र
विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्भिन्नगमिभ्यामज्विशेष्यते-इति
सिद्धम् ॥

(१२७० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. ८)

३०१७ च्छ्वोः शूडनुनासिके च

॥ ६ । ४ । १९ ॥

(ऊठोऽधिकरणम्)

(ऊठित्वसाधकभाष्यम्)

अथ ऊडादिः कस्माच्च भवति, आदिष्टित् भव-
तीति प्राप्नोति ।

कस्य पुनरादिः ?

वकारस्य । अस्तु ।

वकारस्य का प्रतिपत्तिः ?

'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) इति लोपो भवि-
ष्यति ।

नैवं शक्यम् । 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधा-
याश्च' (६।४।२०) इति द्वावूटौ स्याताम् ।

एवं तर्हि नैव टित् ।

कस्तर्हि ?

ठित् ।

(प्रदीपः) अथेति । 'च्छ्वोः' इति एकाऽपि षष्ठीह प्रहृणक-
वाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्ये सम्बन्धिभेदाद्विद्यते-कचित् स्थान-
षष्ठी, कचिदवयवषष्ठी । यथा-'फलिपाटिनमिमनिजनां शुक्-
पटिनाकिधतश्च' इति भावः ॥

अस्तित्वति । रूपभेदाभावात् । अङ्गस्य यो वकारस्तस्या-
मुनासिकादौ प्रत्यये परे कौ श्ललादौ च परत ऊडिति सूत्रार्था-
श्रयणाद्वकारस्यादिरूढं भवति ॥

लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण
ऊठ लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः-भिन्नजा-
तीयत्वादागमेनादेशो न बाध्यते, यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां

१ 'द्रष्टव्यमिति' इति क. च. छ. झ. ट. उ. पाठः ॥

२ द्वितीया षष्ठीति । अञ्जनगमामिलेका, अचश्चेति परिभाषया 'अचः'
इति द्वितीया षष्ठी प्रदेशेषु-अचश्चेति परिभाषाविषयेषूपतिष्ठते । तेन हनि-
गम्योरचः, अजन्तानामचश्च दीर्घो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते ॥

३ 'भवतीत्यादिः प्राप्नोति' इति ट. उ. च. पाठः ॥

४ ठिति । एवञ्च नायमागमः कित्वादेश एव । तेनोपधावकारयोर्दा-
वादेशो स्याताम्, तयोश्च सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धिरित्यर्थः ॥

५ प्रहृणकवाक्ये-ग्राह्ये ॥

६ फलिपाटीति । यथा फलिपाटीत्येकाऽपि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते

कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये
त्वाहुः-व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनादूठि कृते
यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन् प्राप्ते ऊडारभ्यते
इति तत् प्रवर्तत एव । अकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव
बाध्यते । संसर्गिभेदाद्धि वकारो भिद्यते ॥

द्वावूटाविति । आगमिभेदादेको वकारात् पूर्वं ऊठ् स्यात्,
अपर उपधाया इति दोषः ॥

(उद्द्योतः) ननु टित्वेऽपि च्छ्वोरित्यस्य शापेक्षया स्थान-
षष्ठीत्वस्याश्रयणावयवकत्वादूडप्यादेश एव भविष्यति, कथं दोषोद्भा-
वनमत आह-च्छ्वोरित्येकाऽपीति । यथा 'फलि-'इत्यत्र गुक्
आगमः, अन्ये आदेशाः ।

ननु वकारान्तस्याङ्गस्योडित्यर्थेऽङ्गस्यादिरूडिति कथं रूपे भेदा-
भावः, वकारस्यादिरित्यसङ्गतं च-अत आह-अङ्गस्येति । लक्ष्यानु-
रोधाद्वैयधिकरण्येनान्वय इति भावः । वस्तुतोऽङ्गत्वनिमित्तेऽनुना-
सिकादौ वस्योडित्यर्थे इति भाष्याभिप्रायः ॥

भाष्ये-वकारस्य का प्रतिपत्तिरिति । तस्य कथमश्रवण-
मित्यर्थः ॥

भिन्नजातीयत्वादिति । भिन्नफलकत्वादित्यर्थः । लोपो हि
स्थानितिवृत्तिफलकः, ऊठ् तु न तन्निवृत्तिफलक इति भावः ।
अत्राऽरुचिबीजं तु-अपवादो नुन्दीर्घत्वस्य-इति 'दीर्घोऽकृतः' इति
सूत्रस्य भाष्यविरोधः ॥ ननु कृते चाकृतं चोठि वस्यैव लोपप्राप्तेर्व्य-
क्तिभेदोऽसिद्धोऽत आह-संसर्गिभेदादिति । भिन्नसमुदायस्त्वा-
द्वकारो भिद्यत इत्यर्थः । अन्ये तु वलोपे ऊडनवकाश इत्यनव-
काशत्वात्पूर्वमूठि ततो वलोपप्राप्तेः सै भवत्येव । यत्र ह्युत्सर्गे कृते-
ऽपवादश्चरितार्थस्तत्र सामान्यविशेषन्यायेन बाधे पुनरुत्सर्गोपवृत्ति-
रित्याहुः । स्पष्टा चेयं रीतिः 'गुणो यद्वल्लकोः' इति सूत्रे भाष्ये ॥

(टित्वे आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यदि तर्हि ठित्, धौतः पट इति 'पत्येधत्पूदसु'
(६।१।८९) इति वृद्धिर्न प्राप्नोति ।

चत्वे कृते भविष्यति ।

असिद्धं चत्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति ।

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

असत्यन्यसिद्धाश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्, अस्ति चा-
न्यः 'वाह ऊठ्' इति ।

एषोऽपि टित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चत्वं कृते आ-
श्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

तथाऽत्रापि सम्बन्धिभेदाद्विद्यत इत्यर्थः । फलिपाटीत्यत्र च जुगागमेऽवयव-
षष्ठी, पट्याद्यादेशविधौ तु स्थानषष्ठी, साऽपि धतयोर्विधावन्ता-इति भेदः ॥

७ भिद्यत इति । अन्यदिदं धीतमन्यदिदमुष्णमितिवत् ॥

८ आगमिभेदात्-अङ्गोपधारूपगमिभेदात् ॥

९ कथं दोष इति । भाष्योक्तमादिष्टिद्व्यतीति दोषोद्भावनं कथमित्यर्थः ॥

१० सः-वल्लोपः ॥

११ उत्सर्गाग्रहृत्तिरिति । अत्र हि उत्सर्गे वलोपे कृते ऊठोऽनवकाशरत्वेन
तस्य चारितार्थभावात्पुनरुत्सर्गस्य प्रवृत्तिरित्याशयः ॥

(प्रदीपः) वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । टितस्तत्र निर्देशात्, अस् च ठित्वात् ॥

चत्वे कृत इति । धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य 'खरि च' इति चत्वं क्रियते, कृते चत्वं 'एलेधत्यूदसु' इत्यत्रानुक्रुत इति भावः ॥

असिद्धं चत्वंमिति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति टकारान्ता-नुकरणे चत्वंमसिद्धमिति 'एलेधत्यूदसु' इत्यत्र 'वाह ऊठ' इत्यस्योठो ग्रहणम् ॥

आश्रयादिति । 'एलेधत्यूदसु' इत्यत्रोठ एव कृतचत्वं-स्यानुकरणनिर्देशः, तत्र चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः ॥

अस्ति चान्य इति । ततस्तस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः ॥

तत्रोभयोरिति । धौत इत्यादावूठि कृते चत्वं च यद्धकारान्तं रूपं यच्च 'वाह ऊठ' इत्यत्र ठकारस्य जश्त्वं 'वाऽवसाने' इति चत्वं, तयोः सामान्येन 'एलेधत्यूदसु' इत्यत्र निर्देश इति मन्यते । उभयोस्तु ठित्वे ठकारस्यैव जश्त्वे चत्वं च कृते 'एलेधत्यूदसु' इति निर्देशोपपादनाच्च किञ्चिच्चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यते इति सिद्ध्यमेतत् ॥

(उद्घोतः) कृते चत्वं इति । टित्करणात् । वृद्धिविधौ यन्तानुकरणसामर्थ्याच्चान्तरङ्गावपीत्संश्लोषो पूर्व न प्रवर्तते इत्यभिमानः ॥

टकारान्तानुकरण इति । वृद्धिविधौ इत्यर्थः ॥ [जश्त्वे इति । तदपवादे इत्यर्थः ॥] जश्त्वे चत्वं चेति । सप्तमीबहुवचने पदत्वसत्त्वात् ॥ चिन्त्यमेतदिति । एवञ्च 'नैष दिव कस्तहि ठित्' इत्येव सिद्धान्तयुक्तिः । 'यदि तर्हि' इत्यादिभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति तत्त्वमिति भावः ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

अथ छिद्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ?

किञ्चातः ?

(प्रदीपः) अथेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादननुवृत्तौ छंशां ष इति छग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनात्, निर्वृत्तौ 'दिव उत' इति तत्परत्वलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वरितत्वकरणाकरणाभ्यामनुवृत्तिर्भावाभावयोः सुज्ञानत्वात्प्रश्लेषमयुक्तोऽत आह—स्वरितत्वेति ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

शूद्रत्वे किङ्दधिकारश्चेच्छः षत्वम्

(भाष्यम्) शूद्रत्वे छिदधिकारश्चेत् छः षत्वं वक्तव्यम् । प्रष्टा, प्रष्टुं, प्रष्टव्यम् ।

(प्रदीपः) शूद्रत्व इति । इह छिदधिकारेऽङ्गिति

तृजादौ शकाराभावात् षत्वे छग्रहणं कर्तव्यम् । छितस्त्वननुवृत्तौ छिति चाङ्गिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ छग्रहणं पृथक् न कर्तव्यं भवति ॥

(उद्घोतः) पृथक् न कर्तव्यमिति । शग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति भावः ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

तुक्प्रसङ्गश्च ।

(भाष्यम्) तुक् च प्रसज्येत ॥

निवृत्तेऽपि वै किङ्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावाथो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्दि तुक् प्राप्नोति ।

'च्छोः' इति तुका सह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते ।

ननु चैवमपि अन्यस्य प्राप्नोति ।

सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति-एवमङ्गस्य न भविष्यति ॥

यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः 'उत्पुङ्' इति प्राप्नोति, उत्पुदिति चेष्ट्यते ।

तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः-वान्, वांशौ, वांश इति न सिध्यति ।

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

तत्र त्वेतावान् विशेषः-अनुवर्तमाने किङ्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यम्, तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) तुक्प्रसङ्गश्चेति । क्रियमाणेऽपि षत्वविधौ छग्रहणे 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रवृष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुक् न भवति ॥

निवृत्तेऽपीति । परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतच्चङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावुपतिष्ठत इति तुकोऽश्रवणाय सतुक्छनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

ननु चैवमपीति । नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरिति परिभाषा प्रयोजनाभावाच्चाहता । सतुकेन च छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तर्विधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोऽन्यस्य प्रसङ्गः ॥

सन्निपातग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोऽन्यविधौ सति सतुभिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वाच्चार्थक इति चेत्, वक्ष्यत एतत्-यथालक्षणमप्रयुक्त इति ॥

उत्पुच्छयतेरिति । पुतं छादयतीति-पुच्छम्, कर्मण्यण् ।

१ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो ड. पुस्तक एव ॥

२ छंशां ष इति । प्रश्नप्रसङ्गे, तत्रैव षत्वविधायक इत्यर्थः ॥

३ लिङ्गत्वेति । षत्वविधायक सूत्रे छिदनुवर्तनाभावात्सामान्ये ङलि छस्य षत्वविधानादननुवृत्तिरिति भावः ॥

४ निवृत्तापि । दिव उदिति सूत्रं ङलादौ भ्यामि प्रवर्तते । तत्र वकार-

स्थाने ङस् एवोकारः स्यादिति तत्परकरणाच्छोरिति सूत्रे छिदनुवृत्तिर्नैति ज्ञायते । तथा च शुभ्यामित्यादावप्युठः प्राप्तेः सत्त्वेन दीर्घस्योठः स्थाने ङस्लोकारो भवतु इति तत्परकरणे छितोऽननुवृत्तिं दर्शयतीति भावः ॥

५ 'तत्परत्वस्य लिङ्ग' इति ड. पाठः ॥

पृषोदरादित्वाद्वातूपपदयोः णिङ् । ततः
किप् । सत्कारस्य च्छस्य शकारे कृते षत्वे जश्चे च—उत्पुडिति
भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते
तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति ॥

तथेति । तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिनो निर्देशात् केव-
लस्य शकारो न प्राप्नोति ॥ यथालक्षणमिति । उत्पुडिति
वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः । अथवाऽप्रयुक्ते न किञ्चिद्वक्ष्यं
प्रवर्तते, प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात् ॥

(उद्द्योतः) अस्य तु शकारस्येति । तजुत्पत्त्यनन्तरं तु कं
मन्यते ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव तुक् । छः शस्त्रु प्रत्य-
यापेक्षत्वाद्वाहिरङ्ग इति भावः ॥

परिभाषायां सत्यामपि 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्य प्रसङ्गमाह—सतु-
केन वेति ॥

पुतशब्दोऽकारान्तो गुह्यस्थानवाची, तदाह—धातूपपदयो-
रिति । णिङि 'णाविष्ठवत्' इति णिलोपः ॥

वाञ्छाविति चास्त्विति । यस्य प्रचुरप्रयोगो न दृश्यते तस्या-
नन्तविषयत्वात्प्रयोगाणां कश्चित्प्रयोगस्तं भावनया लक्षणानुसारेण साधुत्वं
द्रष्टव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ वास्तवमर्थमाह—अथवेति ।
प्रयुक्तविषयप्रवृत्तिरेव लक्षणस्य भाव इति भावः ॥

भाष्ये—तत्र चापि संनिपातग्रहणमिति । प्रष्टा प्रष्टुमित्यादि-
सिद्धार्थं 'व्रश्च'—इति सूत्रेऽपि सतुग्रहणं कर्तव्यमनुवृत्तिपक्षे इत्यर्थः ।
अत्रापि कार्यं 'पृष्टम्' इत्यादिसिद्धये । निवृत्तिपक्षे त्वनैव कार्यम्, न
तु तत्रेति तात्पर्यम् ॥

(छिद्ग्रहणानुवर्तनाशेषे श्लोकवार्तिकम्)

निवृत्ते दिव ऊट्भावः

(भाष्यम्) अथ निवृत्तं दिव ऊट्भावः प्राप्नोति ।
द्युभ्यां, द्युभिः ।

अस्तु ।

कथं 'द्युभ्यां-द्युभिः' इति ?

ऊटि कृते 'दिव उत्' (६।१।१३१) इत्युत्वं भवि-
ष्यति ।

१ बहिरङ्ग इति । पश्चात्कालिक इत्यर्थः ॥

२ 'निवृत्ते दिव' इति अथशब्दरहितः पाठः च. छ. पुस्तकयोः ॥

३ नपुंसकत्वं द्योतयितुं—अहुरिति । नपुंसके होर्लुकि प्रत्ययलक्षणा-
भावात् 'दिव औत्' इत्युत्वं न प्रवर्तते, ऊटस्तु शब्दादिप्रत्ययपरत्वाभावात्
प्राप्तिः ॥

४ ननु दिव् भ्यामित्यवस्थायामुत्वं प्राप्नोति ऊट् च, पूर्वसृष्टि कृते 'दिङ्'
इत्यस्योत्वं प्राप्तमिति कथमेकस्यैव पुनः प्रसङ्गविज्ञानमत आह—एकदेश-
विकृतेति ॥

५ 'तदर्थं तपरः कृतः' इत्यस्य पाठः क. अ. पुस्तकयोर्न ॥

६ 'एवमर्थं तपरः' इति च. छ. पाठः ॥

७ अ. क. ट. छ. पुस्तकेषु 'सिपादिषु' इति पाठो दृश्यते । तत्र 'सिपा-
दिषु' इति प्रतिभाति ॥

८ ज्ञापकादिति । दुष्टवोरिति सूत्रे 'अनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तं'

न सिध्यति । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दिव ऊट्भावः प्राप्नोतीति । ऊटोऽव-
काशः—स्यूतः, स्यूतवानिति । उत्वस्यावकाशः—विमलद्यु अहै-
रिति । द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादुत्पत्तः ॥

उत्वं भविष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्, एकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वात् ॥

दीर्घः प्राप्नोतीति । भाष्यमानोऽप्युकारः सर्वान् गृह्णा-
तीति 'कृत उत्' इति तपरत्वेन ज्ञापनात् ॥

(उद्द्योतः) ननु द्युभ्यामित्यादावुत्त्वस्य बाधकस्य सत्त्वात्कथ-
मूट् अत आह—ऊट इति ॥

(छिद्ग्रहणानुवर्तने दोषनिवारकं श्लोकवार्तिकम्)

तदर्थं तपरः कृतः ॥

(भाष्यम्) तदर्थं तपरः क्रियते ॥

(प्रदीपः) तदर्थमिति । दीर्घस्यापि मात्रिको यथा
स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यते—'एतावान् विशेषः' इति ?
यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां त्रिषादिषु भेदो भवति ।
ऊटि सति 'देवोति' इति भवति । असति तु 'देदेति' इति । नैष
दोषः । छान्दसो यङ्लुक् । न चैते छान्दसि प्रयोगा दृश्यन्ते ।
भाषायां तु—'हुक्षुवोः सार्वधातुके' इत्यत्र हुक्षुग्रहणाज्ज्ञाप-
कात् कश्चिदेव यङ्लुगभवति, न सर्वत्र । अन्यथा 'यङोऽचि
च' इत्यत्र छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य
दर्शनम् ॥

(उद्द्योतः) देदेतीति । 'लोपो व्योः—' इति सूत्रे भाष्ये वैलो-
पस्य प्रत्याख्यानादत्र बलोपश्चिन्त्यः ॥ न चैत इति । एतच्चासी-
देव भाष्यादवसीयते । न चैवमपि वृक्षभ्यामित्यादावूट्भावाभावाभ्यां
फले विशेषः । न च णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वम् 'न पदान्त—'
इति निषेधादिति चेत्—न, प्रथमप्यनभिधानात् । न च प्राडित्यादौ
सोर्लोपे लुकि वा षत्वार्थं छग्रहणमावश्यकम् । 'च्छोः शूड्—' इत्यनेन
त्वत्र न निर्वाहः, वर्णाश्रयत्वेन लुक्ता लुप्तत्वेन वा प्रत्ययलक्षणा-
भावादिति वाच्यम् । किन्निमित्तकशादेशस्य दुर्वारत्वात् । विचो-
ऽसार्वजिकत्वाच्च । वस्तुतस्तु एतद्भाष्यं पदकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूप-
विशेषमात्रपरम् । तदपि छिद्ग्रहणानुवृत्तिज्ञापकबोधनाय । 'दिव उत्'

इत्यर्थस्य अनुवृत्त्याद्याश्रयणेन स्वीकारात्तादृशस्य हुक्षुभ्यामन्यस्यासंभवाच्च हुक्षु-
ग्रहणं यङ्लुगन्ते योयवतीत्यादौ दोषो ना भूदित्येतदर्थं क्रियते । तत्राह यङ्-
लुक् भाषायामपि कश्चिद्व्यवतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ज्ञाप्ये 'कश्चिदेव' इत्यस्य
फलं प्रदर्शयति—अन्यथेति ॥

९ बलोपस्येति । तत्प्रत्ययग्रहणस्येति ॥

१० अस्मादेवेति । एतावान् विशेष इत्यादिभाष्यादित्यर्थः ॥

११ वृक्षभ्यामिति । वृक्षं वेतीति वृक्षपी, तमावृष्टे—वृक्षवृ, तस्माद्भ्यामि
छोः शूडनुनासिक इति सूत्रे छिद्ग्रहणानुवृत्तावृटि तदनुवृत्तौ च तदभावे रूपे
विशेष इत्यर्थः ॥

१२ एतद्भाष्यम्—शूडत्वे छिद्ग्रहणकार्येदित्यादिभाष्यं ब्रूयते सूत्रे छ-
ग्रहणकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपविशेषपरम् । तत्कर्तव्यत्वाकर्तव्यविचारश्च छिद्ग्रहण-
ज्ञापकबोधनायेत्यर्थः ॥

इति तपरत्वं तु स्पष्टार्थमेव । भाव्यमानोकारसवर्णग्राहकत्वज्ञापकं तु 'कृत उत्' इत्येव । किञ्च तपरत्वं सुखसुखोच्चारणार्थं बहुशो दृष्टम् । अन्यथासिद्धग्रहणं त्वनुवृत्तिज्ञापकमेवेति गूढोऽभिसन्धिः । एवञ्च प्रागुक्तलक्षणाणामभावकल्पने न मानम् । 'लोपो व्योः' इति सूत्र-स्वलोपप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्तेभ्यो यङ्लुङ्गास्तीत्यन्य-देतत् ॥

(संग्रहः)

शुद्धत्वे किदधिकारश्चे-

च्छः षत्वं तुक्प्रसज्यते ।

निवृत्ते दिव ऊद्भाव-

स्तदर्थं तपरः कृतः ॥

(किङ्ग्रहणानुवर्तने दोषनिवारकं भाष्यम्)

क पुनः किङ्ग्रहणं प्रकृतम् ?

'अनुनासिकस्य किङ्गलोः कृति' (१५) इति ।

यदि तदनुवर्तते, 'अञ्जनगमां सनि' (१६) कि-
ङ्गलोश्चेति किङ्गलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

इति तावन्न दोषः । सनमत्र झलग्रहणेन विशेष-
षयिष्यामः—सनि झलादाविति ।

कावण्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नानेन कौ दीर्घत्वं
भवतीति, यद्यं 'किङ्गवचिप्रच्छयायतस्तुकटपुञ्ज-
श्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति दीर्घत्वं शास्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) क पुनरिति । किङ्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि
तथोगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति ॥

सनि झलादाविति । तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि
दीर्घो न भवति—जिगमिषति, अधिजिगमिषतीति ॥

यद्यमिति । वाक्यकारो वच्यादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं
शास्ति, तेन ज्ञापयति—मण्डूकमुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव किङ्ग्रहणं
सम्बध्यते, न पूर्वत्रेत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अनन्यथेति । सुखसुखोच्चारणादिप्रयोजनाभाववत् ॥

२ अथ श्लोकवार्तिकसंग्रहपाठो न दृश्यते प्राचीनपुस्तकेषु ॥

३ 'दीर्घो भव' इति ट. च. पाठः ॥

४ इदमेवेति । किङ्ग्रहणानुवृत्तौ छग्रहणं ज्ञापकमेव, न तु दिव उदिति
तपरकरणं तदननुवृत्ता वत्यादिगूढाशयमेवेत्यर्थः ॥

५ इह—लोके ॥

६ सामर्थ्यादिति । यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ नामार्थनामार्थयोरभेदा-
तिरिक्तसंबन्धस्याव्युत्पत्तत्वेन भेदेनान्वयो न, अभेदेस्तु न संभवतीति सामर्थ्यात्
चन्द्रपदं चन्द्रसदृशार्थबोधकं तथाच तयोरभेदान्वयसदृशत्वापीति भावः ॥

७ इहापि—शास्त्रेऽपि ॥

(उद्घोतः) इदमेव ध्वनयितुं किङ्ग्रहणानुवृत्तिपक्षे संभावि-
तान्दोषान्परिहर्तुमाह भाष्ये—क पुनरित्यादि । अन्यथा लाघवसह-
कृतेन तपरकरणेन ज्ञापकेनाननुवृत्तरेव युक्ततया 'यदि तदनुवर्तते'
इत्यादिग्रन्थासङ्गतिरेव स्यात् ॥

किङ्ग्रहणस्यानन्तरं प्रकृतत्वार्तिकं प्रश्नेनेत्यत आत—किङ्ग्रह-
णेति ॥ अन्यस्यापि—किङ्गलूपस्यापि ॥ अनुवृत्तिप्रसङ्गम् ।
मध्यस्थाञ्जनगमां सनीत्यत्रानुवृत्तिप्रसङ्गमित्यर्थः ॥

किङ्ग्रहणं—तद्वदितनिमित्तसमुदायः । क्वचित्तु किङ्ग्रहणमित्येव
पाठः ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य तुरीये द्वितीयमाह्निकम् ।

(१२७१ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १)

३०२० असिद्धवदत्राभात्

॥ ६ । ४ । २२ ॥

(अधिकारमर्यादाधिकरणम्)

(प्रदीपः) इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा
सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियते—अयं ब्रह्मदत्तः इति ।
शास्त्रेऽपि—'षत्वतुकोरसिद्धः' लिट् कित्, 'गोतो णित्' इति
च । तत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः ॥

क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः
क्रियते—ब्रह्मदत्तवदयमिति ।

इहापि—'असिद्धवदत्राभात्' इति ॥

अन्ये त्वाहुः—स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्कर-
णम् । तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रयैकहलमर्ध्यगतत्वाश्रयावेत्वाभ्या-
सलोपो भवत इति ॥

एतदपरे न मृष्यन्ति—सत्यसति वा वतौ अतिदेशोच्चाति-
देशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः । सिद्धत्वांसिद्धत्वायोर्विरोधात्
कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम् ? कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्वि-
षयविभागो लभ्यते ? 'स्थानिवत्'—इत्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञौ
स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थं विज्ञायते ।
'असोरलोपः' इति तपरकरणाच्च लिङ्गात् क्वचित्सिद्धत्वं शक्य-
मनुमातुम् । अन्यथा—आस्ताम्-आसन्-इत्यादावाटोऽसिद्धत्वा-
लोपाप्रसङ्गात् किं तपरत्वेन ?

८ 'मध्यगताश्रयावे' इति क. उ. झ. पाठः ॥

९ आतिदेशिकाविरुद्धेति । आतिदेशिकेनाविरुद्धं यत्स्वाश्रयं कार्यं तस्या-
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

१० स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणमित्येतत्सङ्गच्छति—सिद्ध-
त्वेति ॥

११ 'सिद्धत्वयोश्च विरो' इति उ. झ. पाठः ॥

१२ संज्ञेति । स्थानिवत्सूत्रे हि वत्करणाभावे संज्ञाप्रकरणादादेशः स्थानि-
संज्ञा स्यादित्यर्थो जायेत, तथाच स्वाश्रयकार्यातिरिक्तं सर्वमुपपद्येतेति सामर्थ्या-
द्वत्करणं स्वाश्रयप्राप्त्यर्थं विज्ञायत इति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु वतिनिर्देशं विनाऽपि 'लिट् कित्' इत्यादाविव वलार्थावगतौ किं वतिनेत्याशङ्क्य स्पष्टार्थं तदित्याह—इहेत्यादिना ॥ अभेदमिति । सादृश्यमूलकमित्यर्थः ॥

तेन देभतुरिति । 'अन्विग्रन्विशब्दस्त्वजीनामिति वक्तव्यम्' इति लिट्ः कित्वात् 'अनिदिताम्—' इति नलोपे तत्प्रत्युक्तैवाभ्यासलोपो भवत इत्यर्थः ॥ स्वाश्रयैकेति । स्वाश्रयं यदेकहस्मभ्यं तद्वत्त्वा-श्रयेत्यर्थः ॥

सत्यसति चेति । अतिदेशस्वभाव एवायं यत्—अतिदिश्यमानधर्मा-विरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः—इति वतावपि दोषस्तदवस्य एवेति भावः ॥ दोषान्तरमाह—कथं चेति । स्वाश्रये कार्ये सिद्धत्वं स्थानिकार्येऽसिद्धत्वमिति विषयविभागो दुर्लभः, विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं स्थानिवत्पक्षे वत्करणं स्वाश्रय-प्राप्त्यर्थमित्युक्तं विरुध्येतेत्यत आह—स्थानिवदित्यादौ त्विति । तत्राप्यतिदेशप्रापणद्वारा तत्त्वभावादेवाविरुद्धत्वाश्रयप्राप्त्यर्थतोक्ता, न तु सामर्थ्यात् । यथा 'ब्राह्मणवदयं क्षत्रियः' इत्युक्ते ब्राह्मण्यविरुद्धमध-पानादेरेव निवृत्तिर्न तु युद्धादेः, तद्वदिति भावः ॥ देभतुरित्यादौ तर्हि का गतिरत आह—असोरिति । 'अस्—ताम्' इति स्थिते विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतयाऽऽपेक्षया परत्वादलोपे तस्या-सिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानेनाटि विकारान्यानुपूर्व्या एवभावा-च्छब्दे लक्षणस्येति न्यायाप्राप्त्या प्राप्तो लोपस्य वारणाय कृतं तत्परत्वाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तर्दनित्यतां ज्ञापयति । आटि तु नित्यत्वमेव इति ज्ञापितेऽपि वैयर्थ्यम्, असिद्धत्वानित्यत्वेनाटो-ऽप्राप्तेरिति न शङ्क्यम् ॥

(असिद्धवचनाक्षेपभाष्यम्)

असिद्धवचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) असिद्धवचनं किमर्थमिति । इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात् कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् । तदसि-द्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तलक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) 'आगहि' इत्यादेः प्रयोजनस्य स्पष्टत्वात्प्रश्नानुप-पत्तेराह—इह शास्त्रस्येति । 'देवदत्तहन्तुह' न्यायेर्न 'शाधि' इत्याध-सिद्धिरिति भावः ॥ [अस्तामित्यादेस्तु सिद्धिरेव, लोपस्याभावरूपत्वेन

भावप्रतियोगिकाभावस्यैव न्यार्थविषयत्वेन तत्र तदप्राप्तिः, तदाह—अव्याप्तिमिति] ॥

(६५२० असिद्धवचनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचने उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम्—अवत्व-तुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गल-क्षणभावार्थं च इति ।

इहापि—असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमु-त्सर्गलक्षणभावार्थं च ।

तत्र—आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—आगहि, जहि । गतं, गतवानिति । अनुनासिकलोपे जभावे च कृते 'अतो लोपः' (६।४।४८) 'अतो हेः' (१०५) इति च प्राप्नोति । असिद्धत्वाच्च भवति ।

उत्सर्गलक्षणभावार्थं च—एधि, शाधीति । अस्ति-शास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रसिद्धत्वं प्रदेशान्तरे एव स्थापितं मन्यमान आह—असिद्धवचने उक्तमिति । उत्सर्गशब्देन सामान्यविषयत्वसाधर्म्यात् स्थान्यभिधीयते ॥

आगहीति । शपः 'बहुलं छन्दसि' इति छक् ॥ जहीति । हन्तेर्जः ॥ गतमिति । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीत्ये-तत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः सम्पादयिष्यति ॥

एधीति । परत्वाच्चित्वाच्च पूर्वमेवम् । शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात् पूर्व ज्ञाभावः, अल्विधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिव-द्भावः ॥

(उद्घोतः) उत्सर्गशब्देनेति । यद्यप्युत्सर्गशब्दः सामान्य-विधौ रूढस्तथाऽप्यत्र तत्साधर्म्यात्स्थानी लक्ष्यत इत्याशयः ॥

'गतं' इत्यसिद्धवद्भावं विनाऽपि सिद्धयतीत्याह—अवयवेति ॥ [प्रत्ययसत्या व्युत्क्रमेणाह—अतो लोप इति] ॥

परत्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वं परवशाभावशास्त्रार्था तत्कार्ययोर-प्रमितेर्धिशब्धं प्रति स्थानिवद्विदेवेति तत्रिवन्धनकार्यसिद्धिरिति भावः ॥

(अत्रग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

अथ 'अत्र' ग्रहणं किमर्थम् ?

१ लक्ष्यमाणतयेति । जनसनखनां सञ्जलोः (६।४।४२) इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि 'एकस्य हि नामाभावे विप्रतिषेधो न स्यात् किं पुनर्यत्रो-भयं नास्ति । नैष दोषः, भवतीह विप्रतिषेधः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-यति—भवतीह विप्रतिषेध इति, यदयं धुमास्थेति सूत्रे हलग्रहणं करोति' इत्युक्तम् । एवञ्चाभीयस्यद्वयप्राप्तौ विप्रतिषेधो भवतीत्यर्थः ॥

२ 'नुपूर्व्या ऐक्येऽप्यागमान्यानुपूर्व्या ऐक्या' इति उ. पाठः ॥

३ न्यायाप्राप्येति । लक्ष्यभेदादिति भावः । पूर्वमस्तेरकारस्य जातः, संमति र्वाकारस्यागमस्य प्राप्तिरिति लक्ष्यभेदः । तल्लक्ष्यत्वं च—स्त्रीप्रपञ्चमिक-प्रवृत्तानुपयोगित्वेनाश्रीयमाणो यावात् शब्दसमुदायस्तद्वटको यस्तद्वटक-भाभोद्देश्यकविकारागमतिरिक्तलक्ष्यभेदत्वे सति स्त्रीप्रपञ्चमिकप्रवृत्त्युत्तरका-लिकप्राप्तिभिन्नप्राप्तिविषयावटित्वम् । प्रकृते आडागमे लक्ष्यभेदाच्च तस्याय-प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

४ 'प्राप्तस्याटो' इति झ. पाठः ॥

५ तदनित्यतां—असिद्धवत्त्वस्थानित्यताम् ॥

६ न्यायेनेति । आदेशस्यासिद्धत्वेऽपि स्थानिनः शासो निवृत्तत्वेन श्ल-न्तत्वाभावादित्वं नेत्याशयः ॥

७ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो उ. पुस्तक एव ॥

८ न्यायविषयस्येति । देवदत्तहन्तुहन्त्यायविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

९ उक्तमिति । अवत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे भाष्ये उक्तमित्यर्थः । तत्र हि 'स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात्' इति कार्यसिद्धत्वं विहाय शास्त्रा-सिद्धत्वं स्थापितम् ॥

१० असिद्धवद्भावं विनाऽपीति । अतो लोप इत्यलोपदेशपदानुवर्तनात् गतमित्यादावकारलोपो नेति भावः ॥

११ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो उ. पुस्तक एव ॥

(प्रदीपः) अथात्र ग्रहणमिति । यथा 'अङ्गस्य' इत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानात् विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथा—असिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते । तत्राभाद्ग्रहणस्य विषयावधारणार्थत्वात् 'अत्र'ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ॥

(उद्धोतः) ननु 'आभात्' इत्यधिकारपरिमाणार्थम्—इति अत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थमावश्यकम्—आभीये कर्तव्ये आभीयमसिद्धवत्—इति, तस्मिन् प्रश्नेनेत्यत आह—यथाऽङ्गस्येति ॥

(६५२१ अत्रग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्र—एतस्मिन् आभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह मा भूत्—अभाजि, रागः, उपबर्हणमिति ॥

(प्रदीपः) अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्तज्जिदैशार्थम् । तेन समानाश्रयमसिद्धम्, व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः । भाष्यकारोऽमुमेवार्थमत्रग्रहणस्य परस्तात् स्थापयिष्यति । सम्प्रति तु 'आभात्'ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवावध्युपादानार्थं मैत्वाऽसिद्धवद्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे—अभाजि, राग इति । 'भजेश्च चिणि' 'रजेश्च' 'यजि च भावकरणयोः' इति नलोपः 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति ॥ उपबर्हणमिति । 'बृहि वृद्धौ' इत्यस्य 'बृहेर्ययनिटि' इति नलोपो गुणे नासिद्धो भवति ॥

(उद्धोतः) समानलक्षण इति । समानम्—एकं लक्षणं—निमित्तमस्य, तत्प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । 'अनुदात्तोपदेश'—इत्यादावस्योपस्थितौ 'अनुदात्तोपदेशादीनां कृति लोपो भवति स चासिद्धवत्, अत्रैव कृति निमित्ते यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये' इत्यर्थादिति भावः ॥ भाष्यकारेण तर्हि एवरीत्या वार्तिकं कृतो न प्रत्याख्यातमत आह—भाष्यकार इति । 'अधिकारस्य प्रतिपत्ति' इति पाठः । प्रतिपत्तिलाघवाधिकारस्यावध्युपादानार्थमाभाद्ग्रहणमित्यन्वयः ॥ भाष्ये—अत्रैतस्मिन्निति । 'अत्र' इत्यस्य व्याख्या—एतस्मिन्निति ।

तद्व्याख्यानम्—आभाच्छास्त्रे इति ॥ नासिद्ध इति । वृद्धेराभीयत्वाभावादित्यर्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा पृच्छति ॥

(६५२२ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं शैतवं धित्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) शाभाव एतत्वं च धित्वे प्रयोजनम् । एधि, शाधीति । अस्तिशास्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाद्भवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

शाभावस्तावन्न प्रयोजयति ।

एवं वक्ष्यामि—शास्त्रं हौ—शा हाविति । यत्त्वभूतः सकारः, तत्र सात् धित्वम्, 'धि च' (८।१।२५) इति सकारस्य लोपः ।

अथवा—'आ हौ' इति वक्ष्यामि ।

एवमपि सकारस्य प्राप्नोति ।

उपधाया इति वर्तते । तत्रोपधाया आत्वे कृते सात् धित्वम्, 'धि च' इति सकारलोपः ।

अथवा 'न हौ' इति वक्ष्यामि । तत्रैतत्वे प्रतिषिद्धे सात् धित्वम्, 'धि च' इति सकारलोपः ॥

एवमपि लोपोपवादो विज्ञास्यते, न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शास्त्रं हाविति । इत्त्वबाधार्थं शासिरेवादेशः शासो विधीयते । ततो झलन्तत्वात्सिद्धं धित्वमित्यर्थः ॥

धि चेति सकारस्य लोप इति । 'धि सकारे सिचो लोपः' इति नाश्रीयते । 'चकाधि' इत्येव भवतीति निर्णेष्यते ॥

एवमपीति । 'असोरलोपः' इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थाने एवं विधीयते । 'असोरलोपः' इत्यस्य विधेयार्थस्यानुवर्तनात्तेन लोपविषय एत्वं सवतीत्यर्थः सम्पद्यते । तदाह—न च सकारस्येति ॥

- १ 'कारोऽप्यमुमेवा' इति च. झ. ड. पाठः ॥
- २ 'वार्थं परस्तात्स्थापयिष्यति' इति अ. क. ड. झ. पाठः ॥
- ३ 'स्मृत्वा' इति ड. पाठः ॥
- ४ बृहेरिति । अनिवृत्तां हल उपधायाः कृति—इति सूत्रे भाष्ये वार्तिकमेतत् ॥
- ५ 'गुणे सिद्धो' इति च. झ. क. ड. उ. पाठः ॥
- ६ इति पाठ इति । न तु 'अधिकारप्रतिपत्ति' इत्येवं समस्तः पाठ इत्याशयः ॥
- ७ शाभावः—शाहौ (६।१।१५) इत्यनेन ॥
- ८ एत्वमिति । असोरेकावभ्यासलोपश्च (६।१।१५) इत्यनेन ॥
- ९ धित्वम्—दुश्शब्दोद्देशः (६।१।१०५) इत्यनेन ॥

- १० 'कृतयोः' इत्येतत्पदं अ. पुस्तके न ॥
- ११ यत्त्वभूत इति । कृते कृते यत्त्वभूत इत्यर्थः ॥
- १२ 'सकारलोपः' इति ड. पाठः ॥
- १३ 'वक्ष्यामि' इति पदं अ. क. पुस्तकयोर्न ॥
- १४ प्रतिषिद्ध इति । मध्येऽपवादस्यायेनेत्वस्यैव बाधकं न प्वादेष्येति भावः ॥
- १५ लोपः—असोरलोपः (६।१।११) इत्यनेन ॥
- १६ 'इत्त्वबाधनाय' इति अ. पाठः ॥
- १७ 'धि चेति सस्य लोप' इति प्रतीकं अ. पुस्तके ॥
- १८ विषयार्थस्येति । अनुवर्तनसामर्थ्यादन सप्तस्वर्गं विधारेणस्य इति भावः ॥

१४ 'त्यादौ योगवि' इति क. ठ. उ. ह. पाठः ॥

अथवा—

आर्धधातुक इति वर्तते ।

अथवा—

लुङलङ्लङ्क्ष्वडिति द्विलकारको निर्देशः ।
लुङादिषु लकारादिष्विति ॥

सर्वथा 'प्रेज्यत-औप्यत' इति न सिध्यति ।

वक्ष्येत्येतत्-अजादीनामटा सिद्धम् इति ॥

(प्रदीपः) तत्रोपदेशावस्थायामिति । अन्तरङ्गा-
नपि विधीन् बाधित्वा लुङाद्युपदेश एवाडाटौ भवत इत्यर्थः ॥

अथवेति । आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृतेषु लादे-
शेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ भवत इत्यर्थः ॥

सर्वथेति । त्रिष्वपि परिहारेषु यज्यादीनां लावस्थायां
सम्प्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादप्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अटासिद्धमिति । 'आटश्च' इति यत् सूत्रं तत् 'अटश्च'
इति क्रियते । अचीत्यधिकाराच्च हलि वृद्धभावः । कथम्-
आयन्, आसन् इति, यावतेणस्योर्यलोपयोः कृतयोर्वृद्धि-
र्नास्ति । अन्तरङ्गात्वाद्बुद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः । नानाश्रयत्वाच्च
वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । कृतायां वृद्धौ 'आसन्' इति तप-
रकरणादाकारलोपाभावः । इणोऽपि वृद्धेरैकारस्य यण् न भवि-
ष्यति । 'इणो यण्' 'एः' इति योगविभागात् इकारान्तस्थेणो
यण्विधानात्तदभावाच्चायदेशे कृते 'आयन्' इति भविष्यति ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरङ्गानपीति । तिबाद्यपेक्षया अडाटौ ल-
विशेषाङ्गादिबह्वपेक्षत्वाद्दहिरङ्गौ । अपिना परमित्यावपि ॥

अकृतेष्विति । कृतेषु तेषु 'तिङ्क्षिप्' इति सार्वधातुकत्वादिति
भावः ॥

यण्लोपयोरिति । वृद्धेः पूर्वम्परत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गात्वादिति । वार्णत्वाच्छादेशेभ्यः प्रागेवेति भावः ॥
नानाश्रयत्वादिति । भिन्नकालत्वादित्यर्थः ॥ योगविभागादिति ।
'इणो यण्' इत्यत्र 'एः' इत्यपेक्षया संबध्यत इति तत्त्वम् ॥

(६५२४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनुनासिकलोपो हिलोपा-
ल्लोपयोज्ञभावश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोज्ञ-
भावश्च प्रयोजनम् । आगहि, जहि । गतः, गतवा-
निति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे च 'अतो
हेः' 'अतो लोपः' इति च लोपः प्राप्नोति ।

असिद्धत्वान्न भवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति । अल्लोपे
'उपदेशे' इति वर्तते ।

यद्युपदेश इति वर्तते, धिनुतः-कृणुतः-अत्र न
प्राप्नोति ।

नैष दोषः । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ।
किं तर्हि ?

आर्धधातुकमभिसंबध्यते । आर्धधातुकोपदेशे
यदकारान्तमिति ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकोपदेश इति । आर्धधातुको-
पदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति
सूत्रार्थः । तत्र 'धिन्विक्कृण्वोर च' इति उपत्ययसन्निधौगेनाकारस्य
विधानादकारान्तत्वं धिन्विक्कृण्वोरार्धधातुकोपदेशे भवतीति
सिद्ध्यत्यल्लोपः । तस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावात् 'धिनुतः'
इत्यादौ गुणाभावः ॥

(उद्ध्योतः) आर्धधातुकोपदेशेति । तत्फलं तु-पर,
पयतेः क्तिप् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

जभावश्चापि न प्रयोजयति । हिलोपे योगविभागः
करिष्यते- 'अतो हेः' । ततः- 'उतश्च', हेर्लुगभव-
तीति । ततः- 'प्रत्ययात्' । प्रत्ययादित्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । समुदा-
यस्यापेक्षणात् । असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्त-
र्यात् 'उतः' इति सम्बध्यते, न त्वत इति ॥

(उद्ध्योतः) नन्वनन्तरस्वेति न्यायात् 'उतः' इत्यस्यैव शेषः
स्यादत आह-समुदायस्येति । न चैवं कादिभ्य आचारकिव-
न्तेभ्यः, हर्षधातोश्च यङ्लुकि यलोपे हिलोपानापत्तिः । अगमिधा-
नेन तेभ्यो यङ्लुक एवाभावादित्याहुः ॥

(वार्तिकरचनाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अथ किमर्थम् 'अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोप-
योज्ञभावश्च' इत्युच्यते, न 'अनुनासिकलोपजभा-
वावल्लोपहिलोपयोः' इत्येवोच्येत ?

संख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो
हिलोपे प्रयोजयति-मण्डूकि ताभिरागहि, रोहि-
दश्च इहागहि, मरुद्भिरग्न आगहि ॥

(प्रदीपः) संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि

१ वक्ष्येत्येतत्-न आङ्गयोरे (१११०४) इति सूत्रे ॥

२ 'यजादीनां' इति ड. झ. पाठः ॥

३ 'वाकारस्यालोपाभावः' इति ड. पाठः ॥

४ 'हि लोपाल्लोपयोज्ञभावः' इति ड. झ. पाठः ॥

५ प्रकृतिरभिसंबध्यत इति । उपदेशे यदकारान्तमित्यन्वयः ॥

६ आर्धधातुकोपदेशेति । नोपदेशग्रहणेन उपधारणपरः । लक्ष्यगतः

साधुत्वबोधनोपयोगिप्रक्रियानिर्वाहार्थं यदुच्चारणन्तरेत्यर्थः ॥

७ 'तस्य च पर' इति ड. पाठः ॥

८ 'समुदायपेक्ष' इति क. अ. पाठः । अत्र योगविभागसामर्थ्यादेवाभा-
न्तरस्वेति न्यायो न प्रवर्तत एवेति भावः ॥९ ननु कथं न्यायकिवन्ताल्लोपे यपि च प्रत्यये जाते लुक् साधयितुं
शक्यते इत आह-इदं चालोपिति ॥

प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निवारणायैवं निर्देशः कृतः ॥ आगहीति । अत्रापि 'प्रत्ययात्' इत्यस्योभयोः शेषत्वाद्देर्लुगभावः सिद्ध्यति ॥

(उद्घोतः) यद्यपीति । शास्त्रीयकार्यं एव परिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ क्रमस्यान्यत्रेति । 'आद्यन्तोः' इत्यादौ व्याकरणशाले समासवाक्ये यथासङ्ख्यप्रवृत्त्या क्रमिकसंबन्धदर्शनादस्यापि तच्छास्त्रीयवाक्यत्वेन तदाशङ्का स्यादित्यर्थः ॥ सिद्ध्यतीति । तथा च नेदं प्रयोजनमिति भावः ॥

(६५२५ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणमवर्णलोपे

प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मघोनः पङ्क्त्यः, मघोना, मघोने । संप्रसारणे कृते 'यस्य-' इति लोपः प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) मघोन इति । मघमस्यास्तीति 'छन्दसीव-निषौ च' इति वनिष् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति । एषा हि परिभाषा 'बाह ऊर्ध्व' इत्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्तमानायामकारलोपसम्प्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्थानात्, नाजानन्तर्यं इति प्रतिषेधाद्वा ॥

(उद्घोतः) नन्वन्तरङ्गे 'यस्य-' इति लोपे कर्तव्ये विभक्त्यपेक्ष-बहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादलोपाभावः सिद्धोऽत आह—असिद्धमिति ॥ नाजानन्तर्येति । 'मस्य' इत्यधिकारात् 'यस्य-' इति लोपोऽजानन्तर्याश्रयः । अत्राद्यमेव समाधानं युक्तम् । 'नाजानन्तर्ये' इत्यस्याः सिद्धान्त्यसंमतत्वादिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्-मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

(प्रदीपः) अव्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीयमानोऽकारलोपो न भवति, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यात्—इत्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः ॥

(उद्घोतः) अव्युत्पत्तिपक्षस्यावश्याश्रयणीयतां दर्शयति—व्याश्रयत्वादिति । वन्नन्तस्य तु संप्रसारणविषये प्रयोग एव नास्तीति भावः ॥

(६५२६ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रेभाव आलोपे प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किंस्विद् गर्भं प्रथमं दध्न आपः । रेभावे कृते 'आतो लोप इटि च' (६।४।६४) इत्याकारलोपो न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाद्भवति ॥

१ 'वर्णलोपे ॥ संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'आलोपे ॥ रेभाव आलोपे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) रेभावे कृत इति । नित्यत्वात् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभावः, लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र 'सार्वधातुकमपित्' (१।२।४) डिङ्भवति इति डिङ्त्वम्, 'श्राभ्यस्तयोरातः' (६।४।११२) इत्याकारलोपो भवति ॥

(प्रदीपः) लिट् चेति । सार्वधातुके शपः श्रौ द्विवचनेऽधोरितीत्वनिषेधादाकारलोपः ॥

(उद्घोतः) अधोरितीति । 'ई हल्यधोः' इत्यस्याभावे 'श्राभ्यस्तयोः' इत्यालोप इति भावः । द्वित्वं तु 'श्रौ' इत्यनेन ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(सूत्राभावे दोषोपक्रमभाष्यम्)

यदि तर्हि अयं योगो नास्ति—

(सूत्रासत्त्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

उत्तु कृजः कथमोर्विनिवृत्तौ

(भाष्यम्) इह-कुर्वः, कुर्मः, कुर्यात्-इति, उकारलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार इति उत्त्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः—उत्तु कृज इति ॥ सार्वधातुकपर इति । अथ सार्वधातुके एव परतः कस्मादुत्त्वं न क्रियते ? नैवं शक्यम् । उकारलोप एव सति उत्त्वं स्यात् । कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानाच्च स्यात् । कुर्वं इत्यादावपि स्थानिवद्भावात् व्यवधानमिति चेत्, न । वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते । ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रयमाणे नित्यत्वात् कृतेऽप्युकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्त्वं भविष्यति । अत्र हि परत्वात् गुणे कृते उकारलोपः । ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः । प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत् । एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्थानिवत्त्वं भाष्यकृता नाश्रितम् । अथवा नित्यत्वात् पूर्वमुकारलोपः, पश्चात् गुणः । कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाष्यम् । ततो लक्षणान्तरेण च प्रामुख्यं विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम् । ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः । ननु व्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति, म्बोरुकारलोपविधानात्, सार्वधातुके परत उत्त्वविधानात् । नैतदस्ति । मकारवकारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम् ॥

(उद्घोतः) वार्तिककारः—कालायनः । श्लोकवार्तिककारस्तु एवेति भावः ॥ एवं प्रयोजनाभावादस्य योगस्यानारभ्यत्वे स्थिते श्लोकवार्तिककृता प्रयोजनान्युक्तानीति सङ्गतिं दर्शयति—प्रत्याख्यातेष्वित्यनेन ॥

१ अत्र हीति । कृताकृतमसङ्गित्वेनोभयोरपि नित्यत्वादिति भावः ॥

भाष्ये—सार्वधातुकपर उकार इति । 'अत उव्-' इति सूत्रे 'उतश्च प्रत्ययात्-' इत्यत उत इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । उकारान्तस्य करोतेरित्यर्थस्तु न । करोतिशब्दबोधितधातो-
स्तादन्तत्वासंभवात् ॥ तत्रानुवृत्तिमकृत्वा सार्वधातुक एवोत्वं विधी-
यतामिति शङ्कते—अथेति ॥ स्थानिवद्भावादिति । तथा च
वचनादुकारव्यवधानं सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ईदृशमिति । स्थानि-
वद्भावाकृतम्, न तु औतमित्यर्थः ॥ स्थानिवद्भावादिति । 'अचः
परस्मिन्-' इत्यनेन ॥ ननु पूर्वमुकारलोपे पश्चाद्गुणेऽकारस्यादिष्टा-
दचः पूर्वस्योत्त्वविधानात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह—अत्र हीति ॥
ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्गुणोऽपि नित्योऽत आह—कृते हीति ॥
प्रत्ययलक्षणमितीति । कार्यातिदेशादिति भावः ॥ म्वोरुका-
रेति । तदीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽस्याधिकनिमित्तकत्वादिति
भावः ॥ मकारवकारादाविति । अङ्गस्येति षष्ठ्या निमित्त इत्यध्या-
हारेणाङ्गनिमित्ते मकारवकारादावित्यर्थ इति भावः ॥

(सूत्रासत्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

गेरपि चेद्वि कथं विनिवृत्तिः ।

(भाष्यम्) इह च-कारयतेः कारिष्यते 'गेर-
निटि' (६।४।५१) इति णिलोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कारिष्यत इति । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण-
णिलोपयोः समानाश्रयत्वम् ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) कारिष्यत इति । चिण्वदिट् ॥

(सूत्रासत्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

अब्रुवतस्तव योगमिमं स्यात्

लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

(भाष्यम्) इह च-अकारितराम्-अद्वारितराम्-
इति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात् ॥

(दोषवारकं श्लोकवार्तिकम्)

चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं
तेन भवेद्विदि गोर्विनिवृत्तिः ।

(भाष्यम्) इह-'स्यसिचूसीयुदतासिषु भाव-
कर्मणोरुपदेशोऽज्ज्ञानग्रहदशां वा चिण्वदिट् च'
(६।४।६२) ।

किञ्च ?

णिलोपश्च ॥

(प्रदीपः) चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम् ॥
इदं चेति—चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः ॥

(दोषवारकं श्लोकवार्तिकम्)

म्वोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ

(भाष्यम्) इहापि—कुर्वः, कुर्मः, कुर्यात्-इति
म्वोर्ये चेति, तदप्यनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) म्वोरिति । अत उत्सार्वधातुके इत्यत्र म्वोर्ये
चेत्यनुवर्तनात् कृते उकारलोपेऽत उत्वं भविष्यतीत्यर्थः ।
मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात् कर्म
इत्यादावुत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु 'मकारवकारादौ प्रत्यये' इत्यर्थे कृमो मनिनि
गुण उत्वं स्यादेव, एतदेकवाक्यतयाऽन्वये कुरुत इत्यादौ न स्यादत
आह—मकारादिभिश्चेति । माद्यादौ सार्वधातुके गुण इत्यर्थे
इति भावः ॥

(दोषवारकं श्लोकवार्तिकम्)

चिण्लुकि च क्वित एव हि लुक् स्यात् ॥ २ ॥

(भाष्यम्) चिण्लुक्यपि प्रकृतं क्तिङ्ग्रहणमनु-
वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'गमहनजनखनघसां लोपः क्लित्यनङि' (६।४।९८)
इति ।

तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । चिण
इत्येषा पञ्चमी क्वितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयि-
ष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये—चिण इत्येवेति । एकदेवयुक्तिरि-
यम्, तत्पक्षस्य दूषितत्वात् ॥]

(संग्रहः)

उत्तु कृजः कथमोर्विनिवृत्तौ

गेरपि चेद्वि कथं विनिवृत्तिः ।

अब्रुवतस्तव योगमिमं स्यात्

लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं

तेन भवेद्विदि गोर्विनिवृत्तिः ।

म्वोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ

चिण्लुकि च क्वित एव हि लुक् स्यात् ॥ २ ॥

१ 'कथं हि निवृत्तिः' इति क. अ. पाठः ॥

२ प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिति । गेरनिटीति णिलोपस्याङ्गाधिकाररूपत्वेन
पयस्ताङ्गस्यार्थधातुके परे लोप इत्यर्थः । चिण्वदिट्श्च धात्वधिकारत्वेन तस्यापि
प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वमिति समानाश्रयत्वमिति भावः ॥

३ 'विशेषणात् कुरुत इत्यादावुत्वं भवत्येवेति भावः' इति म. निर्दिष्टः
पाठः ॥

४ गुण इति । उत्त्वमिति भावः । कचिदु 'उत्वं' इत्येव पाठः ॥

५ [] अयमर्थो उ. पुस्तक एव ॥

(६५२७ सूत्रारम्भे उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे

सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्जिधौ ॥*॥

(भाष्यम्) आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे वसुसंप्रसारणमज्जिधौ सिद्धं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पपुषः पश्य, तस्थुषः पश्य, निन्युषः पश्य, चिच्युषः पश्य, लुलुबुषः पश्य, पुपुबुषः पश्य-इति । वसोः संप्रसारणे कृते 'अचि' इत्याकारलोपादीनि यथा स्युरिति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति ?

(प्रदीपः) आरभ्यमाणेऽपीति । अनेकपरिहाराश्रये प्रतिपत्तिगौरवं मा भूदित्येवमर्थमारभ्यमाणे-इत्यर्थः ॥

पपुष इति । ननु चान्तरङ्गत्वादिता भाष्यम् । न च सम्प्रसारणे कृतेऽपीतो निवृत्तिः, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात् । तर्था च 'चौ' इत्यत्रोक्तम्- 'इहान्ये चो' प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते तदिहापि साध्यम्' इत्यकारस्य निवृत्तावपि यणाद्यादेशानिवर्तनाच्चैतदुक्तम् । तथा च 'ल्लोः-' इत्यत्रोक्तम्- 'अवश्यमत्र तुगभावाथौ यन्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वादितुक्प्राप्तिः' इति कृतेऽपि शकारे कृतस्य तुकोऽनिवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम् । एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति 'प पा वस् अस्' इति स्थिते नित्यत्वादितं बाधित्वा सम्प्रसारणं भवति, अतिवित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादितोऽप्रसङ्गः । अथवा सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति-अत्र विषये पूर्वमिदं न प्रवर्तते ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रयोजनाभावादन्तरारम्भे साधिते आरम्भोक्तिर्न युक्तेत्यत आह-अनेकेति ॥ प्रतिषेधमारभन्त इति । उक्तपरिभाषासत्त्वे हि तदारम्भो व्यर्थ एव स्यात् ॥ ननु प्रविभज्यान्वाख्यानेऽप्यन्तर्भूतनिमित्तत्वादिनाऽन्तरङ्गत्वं वस्तुं शक्यमेवेत्युच्ये-राह-अथवेत्यादि । 'लिट्यभ्यासस्य-' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिदम् । तस्मादिभज्यान्वाख्याने इदं पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थिततया संप्रसारणे ततोऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रतिपदविधिविषये तदप्रवृत्तेश्चैवभावे वक्षिमित्तक एवौलोप इत्याशयः ॥

१ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशो न वार्तिकवदकः किन्तु भाष्यमेवेति ट. छ. पाठः ॥

२ अचीति । पपुषस्तस्थुष इत्यत्र 'आतो लोप इति च' इत्यनेनालोपोऽजाघार्धधातुके परे भवति । निन्युषश्चिच्युष इत्यत्र 'एरनेकाचोऽसंयोग-पूर्वस्य' इत्यनेनाचि परतो यण । लुलुबुषः पुपुबुष इत्यत्र 'अचि शु धातु-श्रुवां-' इत्युपवर्जितं भावः ॥

३ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इ' इति च. पाठः ॥

४ भाष्यकारेणानाश्रितेयं परिभाषेति प्रतिपादयति-तथा चेत्यादिना ॥

५ सूत्रस्थभाष्येति । तत्र हि सूत्रे 'तदेतदनन्त्यर्थं संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयश्च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमत्रोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्-उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्' इत्युक्तं तद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः ॥

(६५२८ उपसंख्यानकारणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च ॥*॥

(भाष्यम्) बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च ॥

(६५२९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ आत्वं यलोपाहोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता चाखायितुम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वं यलोपाहोपयोः सिद्धं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पशुषो न वाजान् । पशुष इत्यात्वस्यासिद्धत्वात् 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्याकारलोपो न प्राप्नोति ।

चाखायिता-चाखायितुमिति आत्वस्यासिद्धत्वात् 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पशुष इति । पशुं सनोतीति 'जनसन-' इति विद् । 'विद्भनोः-' इत्यात्वम्, तस्यासिद्धत्वात् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वालोपे नाश्रीयते, अग्न्यासिप्रसङ्गात् ॥

(उद्द्योतः) लक्षणेति । एवञ्च लक्ष्यानुसारेण साऽत्र नाश्रीयत इत्यर्थः । अत एव क्षीरं भयन्ति तान्पश्येत्यर्थे 'क्षीरधः पश्य' इत्यादिसिद्धिः ॥ [अग्न्यासीति । पशुष इत्यादाविति भावः ॥]

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् ।

समानाश्रयमसिद्धं भवति, व्याश्रयं चैतत् ।

इह तावत्-पपुषः पश्य, तस्थुषः पश्य, निन्युषः पश्य, चिच्युषः पश्य, युयुबुषः पश्य, लुलुबुषः पश्य-इति-वसावाकारलोपादीनि, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणम् ।

पशुष इति-विटि आत्वं, विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः ।

६ 'इभावे उक्षिमित्तक' इति झ. ख. पाठः ॥

७ 'एवाहोप' इति छ. झ. पाठः ॥

८ अग्न्यासिप्रसङ्गादिति । वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । वस्तुतस्तु वर्णग्रहणेऽपीयं परिभाषा प्रवर्तते, ओत्सूत्रे भाष्येऽस्याकाद्विषये सञ्चारितत्वात् ॥

९ नाश्रीयत इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च सा नाश्रीयत इत्यर्थः ॥

१० क्षीरधः पश्येति । क्षीरोपपदात् पानार्थकधेद धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कं बाधित्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विधि आत्वे च क्षीरधाशब्दाज्जति 'आतो धातोः' इत्याकारलोपेन क्षीरधः सिद्धिः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ तु आकारलोपो न स्यादिति भावः ॥

११ [] अयं पाठो छ. पुस्तके एव दृश्यते ॥

१२ झ. पुस्तके वार्तिकमेतत् ॥

चाखायिता-चाखायितुमिति-यङ्यात्वम्, यङ-
न्तस्य चार्धधातुके लोप इति ॥

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

‘अत्र’ग्रहणसामर्थ्यात् ।

ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।

किमुक्तम् ?

‘अत्र’ग्रहणं विषयार्थमिति ।

अधिकारादप्येतत्सिद्धम्-इति ॥

(प्रदीपः) चाखायितेति । खनो यङि द्विवचनात्प-
रत्वात् ‘ये विभाषा’ इत्यात्वे द्विवचने च तृचि रूपम् ॥

अधिकारादपीति । ततश्च ‘आभात्’ ग्रहणं विषयार्थं
‘अत्र’ग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रसिद्धर्थं सम्पद्यते ॥

(उद्घोतः) तत्तश्चेति । अधिकारादाभीयस्यासिद्धत्वे सिद्धे
आभाद्वहणं ‘आभीये कर्तव्ये’ इत्यर्थरूपविषयलाभार्थमिति ‘अत्र’ग्रहणं
समानाश्रयत्वार्थमिति भावः ॥ समानाश्रयत्वेति । समानाश्रयत्वं
च तैत्त्रयोगप्राप्तिसिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानति-
रिक्ताश्रयकत्वम् । आश्रयणं स्थानित्वेनैव-निमित्तत्वेनैव-इति नाग्रहः,
किंतु यथाकथञ्चित् । विचारकृतमतिरिक्तत्वं तु न, जहीत्यादेरनुदा-
हरणत्वापत्तेः । तत्र ‘पपुषः’ इत्यत्र न्यूनः, चाखायितेत्यादावधिकः ।
अतिरिक्तमपि पूर्वविध्युपात्ततावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेत्तदपि समा-
नाश्रयमेव, समानशब्दस्वारस्यात् । अत एव त्रिणो लुकि त्रिणो
लुगसिद्ध इति सङ्गच्छते । पवञ्च ‘स्त्री-इयति’ इत्येवदम्बन्धीइत्या-
निक ‘यस्य-’ इति लोपीयनिमित्तसमुदायापेक्षया ‘स्त्रियाः’ इति ईयङि
अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षणादङ्गसंज्ञासूत्रस्यविधिग्रहणस्य तत्प्रयोजन-
माकरोक्तं सङ्गच्छत इत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इह-पपुषः, चिच्युषः, लुलुबुषः, द्वौ हेतु उप-
दिष्टौ-बहिरङ्गलक्षणञ्चासिद्धत्वं चेति ।

१ ‘खनेर्यङि’ इति ड. पाठः । ‘खनेर्यङि’ इति च. पाठः ॥

२ ‘प्रतिपत्तिसिद्धर्थ’ इति ड. च. पाठः ॥

३ तत्प्रयोगेति । बभूव-इति प्रयोगे प्राप्तं यदसिद्धत्वं तदाश्रयं शास्त्रं भुवो
तुगिति तच्छास्त्रीयः यो निमित्तसमुदायः-‘भू अ’ इति तदपेक्षयाऽन्यूनानति-
रिक्तो यो निमित्तसमुदाय उवहशास्त्रस्य-अजादिप्रत्ययपरक उवर्णान्तधातुरूप-
त्वादाश्रयकत्वं ‘अचि शु धातु-’ इत्यस्येति तयोर्द्वयोः शास्त्रयोः समानाश्रय-
कत्वमित्यर्थः । भाष्ये-आगहि जहि-इत्युदाहरणमदर्शनादाश्रयणं चात्र स्या-
नित्वेनैवेत्याद्यामहो न । आगहीत्यत्रानुनासिकलोपे हेर्निमित्तत्वं हिलोपे चाङ्गस्य
निमित्तत्वमिति समानाश्रयत्वमेव न स्यात् ॥

४ ननु जहीति भाष्योदाहरणे हिलोपे जस्य निमित्तत्वम्, जादेशे च
हन्तेरिति कथं समानाश्रयत्वमत आह-विचारकृतमिति । पवञ्च जमावस्य
विकारत्वेनानतिरिक्तत्वात्तयोः समानाश्रयत्वमेवेति भावः ॥

५ समानाश्रयत्वाभावं भाष्यकृदुक्तोदाहरणमदर्शनेन संपादयति-तत्र
पपुष इति । तत्र हि प्रयोगे प्राप्तं यदसिद्धत्वं संप्रसारणस्य, तदाश्रयशास्त्रीय-
निमित्तसमुदाया-पपावस्य शस्य-इत्येवरूपत्वादेक्षया न्यूनसमुदायनिमित्त-
कत्वमातो लोप इति नैवस्येति न समानाश्रयत्वमिति भावः ॥

तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम्, बहिरङ्गलक्षणं तु
नैव प्रत्युक्तम् ।

नैष दोषः । बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्वि-
भाविनावेतावर्थौ ।

कथम् ?

सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गम्, सति च बहिरङ्गेऽन्तर-
ङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थान-
मस्ति । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र
निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वं प्रत्युक्तमिति । समानाश्रयत्व-
परिग्रहात् ॥ बहिरङ्गलक्षणं त्विति । यद्यपि नाजानन्तर्यं
इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथापि परिभाषायाः कौर्णभावा-
त्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः ॥

प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति । न हि वस्त्वन्तरानपेक्ष-
मन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किञ्चिदस्ति, परस्परापेक्षया
युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानात् । यथा-स्योन इत्यत्र यण्णयोः ।
पपुष इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति, सम्प्रसारणप्राप्तिकाले
आलोपादीनां निमित्ताभावादप्रसङ्गः, आलोपप्राप्तिकाले च
निर्वृत्तं सम्प्रसारणं ततश्च निमित्तमेवालोपादीनां सम्प्रसारणमिति
नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः । यथेवं, पचावेदमित्यादावपि
नाकृते आहुणे ‘एत ऐ’ इत्येवं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावा-
त्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्या-
यते-‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इत्येषा परिभाषा ‘वाह ऊह’
इत्यत्र ज्ञापितेत्याभाच्छास्त्रीया ।

अथवा ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इत्यत्रोपसंख्यताऽपि
संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वादसुसम्प्रसारणदेशत्वादाभाच्छा-
स्त्रीया, आभाच्छास्त्रीयेष्वालोपादिषु कर्तव्येषु असिद्धेति न प्रव-
र्तते । तदप्रवृत्तौ चालोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः, पदान्य-
स्मिन्नर्थे योज्यन्ते ॥

६ ननु ‘अपाचितराम्’ इत्यत्र पुनश्चलोपो दुर्वारः । तत्रासिद्धत्वाश्रयं
शास्त्रं त्रिणो लुगिति, तन्निमित्तसमुदायश्च ‘अपाचित’ इति तदपेक्षयाऽतिरिक्तः
‘अपाचितराम्’ इति तन्निमित्तकत्वं पुनः प्राप्तस्य त्रिणो लुक् इति समाना-
श्रयत्वभावाच्चिणो लुकि त्रिणो लुगसिद्ध इति चेति तलोपप्राप्तिः स्यादत
आह-अतिरिक्तमपि पूर्वति । अत्र हि पूर्वलुक्शास्त्रीयनिमित्तत्वावच्छिन्नमेव
द्वितीयमिति न दोषः ॥

७ इयङीति । स्त्री इयतीत्यत्र यस्येति लोपविध्युपात्ततावच्छेदकरूपेण
‘स्त्रियाः’ इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावात् समानाश्रयत्वमिति न तेन
सिद्धिरिति विधिग्रहणप्रयोजनत्वेन तदुपात्तं भगवतेति भावः ॥

८ ‘हेतु व्यपदिष्टौ’ इति ट. छ. पाठः ॥

९ युगपत्समवस्थानं-एकद्विविधत्वम् ॥

१० कारणाभावात्-फलाभावात् । पवञ्च नास्या उपयोग इति नेयमिति
प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥

११ वस्त्वन्तरिति । यथा त्रैपादिकेषु विप्रतिषेधे परमिति न, अभावाद्बुधर-
स्येति पूर्वत्वं परत्वञ्च वस्त्वन्तरसापेक्षं तथैवेदमन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वमपीति भावः ॥

सत्यतरङ्ग इति । बुद्ध्यापेक्षित इत्यर्थः ॥ तत्र निमित्तमेवेति । परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः । वसु-सम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आलोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः ॥

(उद्घोतः) यद्यपि नाज्ञानन्तर्येति । वस्तुतः इयं सिद्धान्तसमन्वितसकृदावेदितम् ॥

परस्परापेक्षया इति—अस्य 'तयोः' इत्यनेनान्वयः । तयोः—अन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोर्युगपत्प्राप्तौ । 'लक्ष्ये' इति शेषः । तयोरित्यस्यावृत्त्या तयोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोर्युगपद्वयं प्राप्तौ परस्परापेक्षया तयोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्ववस्थानादित्यर्थः ॥ स्योन इति । अत्र सिद्धेर्बाहुलकाप्रत्यये 'च्छोः' इत्युक्तिः, इकारस्य लघुपदगुणो यण् च प्राप्नोति ॥ बाह ऊठित्येति । एतदेव युक्तम् । 'अथवा—' इति तु प्रौढ्यै ॥ कर्तव्येषु असिद्धेति । तद्वृत्त्या तयोरप्यसिद्धत्वमित्यपि बोध्यम् । एतदपि 'मघोनः' इति प्रतीके कैयटेन स्पष्टयुक्तम् ॥ इति वाक्यार्थ इति । तत्पर्यार्थ इत्यर्थः ॥ बुद्ध्याऽपेक्षित इति । परिभाषाप्रवृत्तयेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गयोः परिभाषायाश्च विद्यमानत्वेन बुद्धिसंनिधिरपेक्षितः । अत्र त्वसिद्धत्वात्परिभाषायाः, परिभाषादृष्ट्या तयोरप्यसिद्धत्वात् तथा बुद्धौ संनिधानमिति भावः । (भाष्ये) न युगपत्समवधानमस्तीत्यनेनासिद्धत्वात् विद्यमानत्वेन बुद्धौ संनिधानं नास्तीत्येव विवक्षितम् ॥

(भाष्ये) नानभिनिर्वृत्त इत्यस्य—तथा बुद्धिविषयत्वमप्राप्ते—इत्यर्थः । अन्तरङ्गं प्राप्नोतीत्यस्य—अन्तरङ्गत्वेन बुद्धिविषयत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अप्रवृत्ताविति । परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यां बहिरङ्गं सम्प्रसारणमन्तरङ्गलोपस्य निमित्तमित्यर्थ इति भावः ॥

परे तु—तत्र निमित्तमेवेति भाष्यस्य परिभाषाया अनित्यत्वादित्यर्थः । एवञ्चासिद्धवत्त्वप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः ॥

(६५३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वलोपाहोपाश्रयादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रशमय्य गतः, प्रतमय्य गतः, प्रवेभिव्य गतः, प्रवेच्छिव्य गतः, प्रस्तनय्य गतः, प्रगदय्य गतः । ह्रस्वलोपाहोपानामसिद्धत्वात् 'व्यपि लघुपूर्वात्' (६४५६) इत्यादेशो न प्राप्नोति ॥

१ अप्रवृत्ताविति । असिद्धवत्त्वं निमित्तमेवेति भावः ॥

२ 'यद्यपि नाज्ञानन्तर्ये' इति इति प्रतीकं ड. झ. पुस्तकयोः ॥

३ प्रौढ्येति । अन्यथा सर्वोपानि परिभाषाणामाच्छाद्योत्वं स्यादिति भावः ॥

४ तात्पर्यार्थ इति । अत एव 'पदान्यस्मिन्त्यर्थे योज्यन्ते' इति कैयटेनोक्तं धृक्छन्दे ॥

५ ननु असिद्धं बहिरङ्गेति परिभाषायाः 'अन्तरङ्गे कर्तव्ये ज्ञातस्य समकालप्राप्तस्य च बहिरङ्गस्यासिद्धत्वम्' इत्यर्थः सिद्धान्तसम्मत इति 'यद्येवं पञ्चावदमित्यादावपि' इत्यादि कैयट्याख्यानं न सङ्गच्छतेत्यत आह—परिभाषाप्रवृत्तय इत्यादि ॥

(प्रदीपः) प्रशमय्येति । ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीत्ययादेशो न प्राप्नोति ॥ प्रवेभिव्येति । भिदेर्यञन्तात् णिच् । तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिच् न भवति, यकारेण व्यवधानात्—इत्यादेशाप्रसङ्गः ॥ प्रस्तनय्येति । अदन्ताधिकारे 'स्तनगदी देवशब्दे' इति पठ्यते । तत्रालोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानादयादेशाप्राप्तिः ॥

(उद्घोतः) प्रशमय्येति । शमोर्णिचि उपधावृद्धिः, 'मितां हस्तः', क्तो ल्यप् ॥ भिदेरिति । 'त्रिभिच-इ-य' इति स्थितेऽलोप-यलोपयोरयादेश इत्यते । [यद्यपि अत्रोभयलोपस्तथापि वार्तिकेऽलोप-मात्रोक्त्या नैतत्सिद्धिः, यलोपासिद्धत्वस्य सत्त्वात् । अतो यलोपोऽपि तत्रोपात्तः । एवञ्चोभयोरिदमुदाहरणं बोध्यम् । अत एव समुदितमेव व्याख्यातं भाष्ये ॥] अदन्तेति । चुरादावित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अत्राप्येष परिहारः—समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

कथम् ?

णावेते विधयः, जेल्प्ययादेशः ॥

(६५३१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वृग्युदावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) बभूवतुः, बभूवुः । वुकोऽसिद्धत्वा-दुवङादेशः प्राप्नोति ।

उपदिदीये, उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणा-देशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) बभूवतुरिति । भू-अतुस्, वुक्, तस्यासिद्धत्वावुवङ् प्राप्नोति । ननु च नाप्राप्ते उवङि गुणारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते तद्बाधकेन निवर्तितं न प्रवर्तते । उवङ् तु निरवकाशत्वात् प्रवर्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्न शक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु कृतेऽपि उवङि वुक् प्रवृत्तिसंभवाद्विरोधाभावेन कथं बाधकत्वमत आह—सत्यपीति । 'न चात्रोवङ्यपि 'उप-धायां च' इति दीर्घे बलि लोपे बभूवतुरित्यादिसिद्धिः । बहिरङ्गवुकोऽसिद्धत्वेन वलोपाप्राप्तेरिति भावः ॥ तद्बाधकेनेति । यथा केनाण् ॥

६ वार्तिकोत्तरं 'ह्रस्वलोपाहोपाश्रयादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः' इति भाष्यपाठोऽधिकः च. छ. झ. पुस्तकेषु ॥

७ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो ड. पुस्तके एव दृश्यते ॥

८ वार्तिकोत्तरं 'वृग्युदावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' इत्येवं भाष्यपाठः च. छ. झ. पुस्तकेषु ॥

९ 'वुवो वुक् तस्या' इति ड. पाठः ॥

१० ननु वुक्प्रवृत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेऽप्युवङि को दोषोऽत आह—न चात्रेति । निर्दिश्यमानस्यादेशा अवतीति परिभाषणाद्वकारस्य स्थाने एवोक्तिरिति भावः ॥

११ यथा केनाणिति । आतोऽनुपसर्गे क इति कर्मत्वेन बाधितः कर्म-पण्यं गोद इत्यादौ पुनर्न प्रवर्तते तद्वदिति भावः ॥

(बुकः सिद्धत्वोपसंख्यानाक्षेपभाष्यम्)

बुकस्तावन्न वक्तव्यम् । बुकं न वक्ष्यामि । एवं वक्ष्यामि—‘भुवो बुङ्खलिटोरुदुपधायाः’ इति । अत्रोवङ्गादेशे कृते या उपधा तस्याः स्यात् ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये—एवं वक्ष्यामिति । भुवो बुङ्खलिटोरुदुपधायाः । ततः—‘नोहः’ इति योगविभागं करिष्यामीत्यर्थः । तदपकृत्य तत्र व्याख्यास्यामीत्यर्थो वा ॥]

(प्रत्याक्षेप-समाधानभाष्यम्)

एवमपि कुतो नु खल्वेतत्-उवङ्गादेशे कृते या उपधा तस्या ऊत्वं भविष्यति, न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्यात्-भकारस्येति ।

नैष दोषः । ओरिति वर्तते, तेनोवर्णस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तेनोवर्णस्येति । उवर्णस्योपधाया ऊङ्गवती-त्येवमाश्रयणात्, उवङि च कृते उवर्णे उपधा भवति नान्यथा ॥

(पुनः प्रत्याक्षेप-समाधानभाष्यम्)

भवेत्सिद्धं-बभूवतुः, बभूवुः ।

इदं तु न सिद्ध्यति-बभूव, बभूविथेति ।

किं कारणम् ?

गुणवृद्धयोः कृतयोरुवर्णाभावात् ।

नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः ।

किं कारणम् ?

‘कृति च’ (१।१।५) इति प्रतिषेधात् ।

कथं कित्त्वम् ?

‘इन्धिभवतिभ्यां च’ (१।२।६) इति ।

तद्वै कित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे बुका । इह तु कित्त्वेन बुक् प्रत्याख्यायते ।

किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

बुग्वचनमेव न्याय्यम् । सति हि कित्त्वे स्याता-मेवात्र गुणवृद्धी ।

किं कारणम् ?

इग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः स प्रतिषेधः, न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः ।

एवं तर्हि नार्थो बुका नापि कित्त्वेन । स्तामत्र गुणवृद्धी । गुणवृद्धयोः कृतयोरुवाचोश्च कृतयोर्या उपधा तस्या ऊत्वं भविष्यति ।

कथम् ?

१ ‘तस्या ऊत्वं भविष्यति’ इति च. उ. पाठः । ‘तस्या ऊत्स्यात्’ इति उ. पाठः ॥

२ [] एतच्चिह्नगतोऽशो उ. पुस्तके एव दृश्यते ॥

३ उपधेति । ऊकारे कर्तव्ये उवङोऽसिद्धत्वादिति भावः ॥

४ आश्रयणादिति । तेन ऊकारे कर्तव्ये नोवङोऽसिद्धत्वमिति भावः ॥

५ ‘तद्वै वयं कित्त्वं’ इति उ. उ. पाठः ॥

६ ‘ओङ्योरिति’ इति उ. च. पाठः ॥

ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—कीलालपः पश्य, शुभंयः पश्येति ।

लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ।

इह तर्हि प्राप्नोति—कीलालपौ, कीलालपा इति ।

एवं तर्हि व्योरिति वर्तते, तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः—व्योः-ओः-इरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते, व्योरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति कित्त्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाऽऽह—भवेत्सिद्धमिति ।

तद्वै कित्त्वं वयमिति । भुवो बुको नित्यत्वादिति न्यायात् ॥ इह तु कित्त्वेनेति । ‘क्विति च’ इति गुणवृद्धि-निषेधादुवङि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात् ॥

स्यातामेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम् । गुणस्येग्लक्षण-त्वात्सिद्ध्यति हि प्रतिषेधः ॥

न चैवेति । ‘अचो ङिति’ इत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादि-ग्लक्षणत्वाभावः ॥

ओरित्यत्रावर्णमिति । अकारोकारयोरानुवृत्ते कृते ‘कसि-डसोश्च’ इति पूर्वैकादेशेन निर्देशात् ॥

इहापीति । ‘ओः सुपि’ इत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशात् यणप्रसङ्गः ॥

लोपोऽत्रेति । परत्वादिति भावः । ‘आतो धातोः’ इति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः । अकारप्रश्नेषस्यो-त्तरत्रावकाशः—बभूव-बभूविथेति । कीलालप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषेधे चासिद्धत्वं न भवतीति शङ्कयिष्यति ॥

कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भ्रमसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गात् ॥

एवं तर्हि व्योरिति । यदेव ‘व्योः’ इति प्रकृतं तदेव वर्ण-कमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम् । तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशे वि व्योरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण भवति, न त्ववर्णस्येति ॥ इहेति । ‘भुवो बुङ्खलिटोः’ ‘ऊदुपधाया-’ इत्यत्र ॥

(उद्घोतः) ननु ‘इन्धिभवतिभ्याम्-’ इति कित्त्वाछिदो गुणवृद्धभावे उवङि सिद्धमिष्टमत आह—इन्धीति ॥

नित्यत्वादिति । नित्यत्वाद्बुकि गुणवृद्धोः प्राप्त्यभाव इति भावः ॥ प्रसङ्गेति । प्रतिषेधे गुणवृद्धोः सह निर्देशादिति भावः ।

७ न्यायादिति । ‘इन्धिभवतिभ्याम्-’ इति कित्त्वाछिदो बुको नित्यत्वात्तावकाशं किद्वचनानर्थक्यम् इति हि न्यायः ‘इन्धिभवतिभ्याम्-’ इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥

८ ‘पूर्वैकादेशे च निर्देशात्’ इति उ. पाठः ॥

९ संयोगपूर्वेति । ‘शंसया’ इत्यत्र ॥

१० ज्ञापयिष्यतीति । ‘जनसन-’ इति सूत्रे ज्ञापयिष्यतीत्यर्थः ॥

११ अपिभुफात्विति सूत्रे व्योरित्यस्य प्रकृतत्वेनाह—प्रकृतत्वाभावादिति ॥

अत एव भाष्ये वृद्धेरेवानिगलक्षणत्वमुक्तम् । न च किञ्चिद्विधानसामर्थ्यादनिलक्षणत्वेऽपि निषेधः । थलि, उत्तमे णलि चारिताथ्यात् । वुका भवतिग्रहणप्रत्याख्यानं न्याय्यम्, लाघवात्-इति भाष्याशयः । न च 'द्विवचनेऽस्ति' इत्यस्यापि प्रवृत्त्या द्वित्वात्पूर्वं गुणवृष्टोरभावे भुवो वुको निर्विघ्नत्वात् 'नित्यत्वात्' इति हेतुरयुक्त इति वाच्यम् । तत्र द्वित्वे कर्तव्य इति वाक्यशेषेण वुकि तत्प्रवृत्तौ मानाभावेन परत्वात्तयोः प्राप्तौ तस्य सार्थक्यादित्याहुः ॥

पूर्वैकादेशेनेति । समाहारद्वन्द्वे तुमभावः, इतरेतरयोगद्वन्द्वे वा एकवचनं सौत्रत्वादिति भावः । मध्यमपदलोपी वा समासः । अत एव न पूर्वनिपातदोषः ॥

संयोगपूर्वेति । 'प्रा' 'ग्ल' इत्यादयः ॥ ननूभयोरप्याभाच्छास्त्रीयत्वेनान्यतरस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः स्यादत आह-विप्रतिषेधे चेति । उभयोरप्यसिद्धत्वेन समत्वाद्विप्रतिषेध इति तत्त्वम् ॥

'व्योः-' इत्यस्य प्रकृतत्वाभावादाह-यदेवेति ॥

(युटः सिद्धत्वोपसंख्यानाक्षेपभाष्यम्)

युटश्चापि न वक्तव्यम् । युडवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् युडवचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात् ।

न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति सुसुपेति समासः । श्रुतिभेदपक्षेऽपि 'यणो मयः' इति द्विवचनविधानात् 'हलो यमां यमि लोपः' इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटा-इति तद्विधानसामर्थ्याद्यणं न भवति ॥

(उद्ध्योतः) तद्विधानसामर्थ्यादिति । चिन्त्यमिदम् । यकारत्रयश्रवणार्थमेतत्स्यात्-इति ॥

(असिद्धत्वमर्यादाजिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनः प्राग्भादसिद्धम्, आहोस्वित्सह तेन ?

कुतः पुनरयं सन्देहः ?

आडाऽयं निर्देशः क्रियते, आड् च पुनः सन्देहं जनयति । तद्यथा-आ पाटलिपुत्रात् वृष्टो देव इति सन्देहः-किं प्राक् पाटलिपुत्रात्-सह तेनेति ।

एवमिहापि सन्देहः-प्राग्भात्-सह तेनेति ।

१ 'णलि च चारि' इति ड. झ. पाठः ॥

२ वुकेति । इन्धिमवतिभ्याधेति सूत्रार्थ-भवति-ग्रहणस्य प्रत्याख्यानं वुका न्याय्यमित्यर्थः ॥

३ भवतीति । इन्धिमवतीति सूत्रार्थमवतिग्रहणस्य प्रत्याख्यानं न्याय्यमित्यर्थः ॥

४ विप्रतिषेधे बाधित्वं न भवतीत्यस्य बीजमाह-उभयोरप्यसिद्धत्वेनेति ॥

५ इति तत्त्वम् ॥ इत्यसामे 'भाष्ये-वर्तते' इति । अचि श्रु इत्यतो

कश्चात्र विशेषः ?

(६५३२ आडो मर्यादार्थकत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभू-
गुणेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणे-
षूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

शुनः पश्य, शुना, शुने । संप्रसारणे कृते 'अल्लो-
पोऽनः' (६४११३४) इति प्राप्नोति । यस्य पुनः
सह तेनासिद्धत्वम्, असिद्धत्वात्तस्य 'न संयोगा-
द्वमन्तात्' (१३७) इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) शुन इति । श्वत् अस्-इति स्थिते सम्प्रसारणम् । बाणादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृतेऽल्लोपाप्राप्तेराह-
बाणादिति ॥

(दोषभाष्यम्)

यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः ।

कथम् ?

नास्त्यत्र विशेषः-अल्लोपेन निवृत्तौ सत्याम्,
पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः-अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्त-
निवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह-
अयमस्तीति । अनुदात्तानिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य । एकादेशे
तु सति 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्याद्युदात्तं पदं भवति,
श्वैशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्ययस्वरेणेति । 'श्वश्रुन्-' इत्यादिना
कनिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । बर्कौरस्थानिकसंप्रसारणस्यानुदात्तत्वा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

'न गोश्वन्साववर्ण-' (६१११८२) इति प्रति-
षेधात् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह-नात्रेति ॥

मण्डूकमुत्या । ननु व्योः- इत्यधिकः पाठो ड. पुस्तके दृश्यते ॥

६ इत्युक्तमिति । अन्यथा लोपो व्योरित्यनेन लोपः स्यादिति भावः ॥

७ चिन्त्यत्वे हेतुमाह-यकारत्रयेति ॥

८ अयमितिशब्दो हेतौ ॥

९ 'रणम् । ततो बाणा' इति ड. पाठः ॥

१० 'श्वशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणानुदात्तत्वात्' इति ड. पाठः ॥

११ वकारस्थानिकेति । संवन्धमिणो हलः स्थानिकत्वेनानुदात्तत्वमिति
भावः ॥

(निरासनिरसनभाष्यम्)

नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः ।

कस्य तर्हि ?

तृतीयादिस्वरस्य ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवाद्याह—नैष इति ॥ तृतीयादिस्वरस्येति । 'सावेकाचः—' इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति । 'न गोश्वन्—' इत्यस्य तु निषेधस्य फलं 'श्वभ्याम्—श्वभिः' इति हलादौ विभक्तावस्ति ॥

(उद्ध्योतः) यदि प्रतिषिद्धे तृतीयादिस्वरे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादत आह—न गोश्वन्निति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति—शुनः पश्येति ॥

(प्रदीपः) स एवाह—यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं 'शुना-शुने' इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धे उदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गः, अपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः—शुनः पश्येति, तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । न हि अत्रैतदपि शक्यते वक्तुं—येन केनचिद्वक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य निषेध इति ॥

(उद्ध्योतः) 'यत्र तर्हि' इत्यादि वचनं ग्रन्थच्छायाया प्रत्याख्यानवादिना इति प्रतीयते, तन्निराकरणायाह—स एवेति । अन्यथा ग्रन्थासङ्गतिः स्यात् ॥ चार्थ इति । अनेकार्थत्वात्त्रिपातानामित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

येन केनचिद्वक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । न 'सावेकाचः—' इत्यस्यैव लक्षणस्यायं प्रतिषेधः । किं तर्हि ? विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः ॥

विभक्तिस्वरस्येति । वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति ॥

(उद्ध्योतः) किं तर्हि ? विभक्तेरिति । ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधाद्विशेषाभाव इति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति—बहुशुनीति ॥

(प्रदीपः) अत्रोपसंख्यानवाद्याह—यत्र तर्हीति । बहवः श्वानोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्राल्लोपवैदिमतेन 'अन उपधा-

लोपिनः—' इति^१ ङीप् । 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत ।

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तीति । अविभक्तिसामानिकस्यापीत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपापोहभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कुमारीति ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवाद्याह—नैवं शक्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यात् ङीपैव ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । 'न गोश्वन्—' इत्यनेनानिषिध्यमानोऽप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनि ज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विद्यते तु विशेषः—अल्लोपे सत्युपधालोपित्वान्ङीपाभाष्यं—बहुशुनीति, तदभावे तु—बहुश्वेत्येति भवति । गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जननाधिकारादत्राप्रसङ्गः । 'सह तेनासिद्धम्' इत्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते । तत्र सुपूर्वादिवत् बहुश्वेत्येव भाष्यम् । स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम् । 'ङाबुभाभ्याम्—' इत्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम् । क्वचित्तु पाठः—'नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि ? तृतीयादिस्वरस्य । एवं तर्हि येनकेनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति, शुनः पश्येति ।' अत्र पाठे तर्हि शब्दश्चार्थं न व्याख्यातव्यः, भिन्नकर्तृकत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—नोदात्तनिवृत्तिस्वर इति । अविभक्तिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

नन्वल्लोपाभावेऽपि गौरादित्वान्ङीषि बहुशुनीति भाष्यमेवेत्यत आह—गौरादीति ॥ स्वरविशेषनिराकरणेति । नन्वल्लोपे वकारस्थानिकोकारस्य ह्रस्वान्निकत्वेनानुदात्तत्वात्सर्वानुदात्तं पदम्, एकादेशे तु तस्योदात्तत्वाच्छ्रुतेत्याद्युदात्तमिति स्वरविशेषोऽस्त्येवेति कथं तस्यापि निराकरणमिति चेत्, न । उदात्तनिवृत्तिस्वरकृतविशेषनिराकरणपरत्वात्—इत्यर्थेनादोषात् ॥ व्यवस्थापितमिति ।

१ 'प्रतिषिद्धेऽप्युदात्त' इति ड. पाठः ॥

२ उपसंख्यानेति । प्राग्भादिति चेच्छ्रुतेत्याद्युपसंख्यानवादीत्यर्थः ॥

३ अल्लोपवादिमतेनेति । प्राग्भाद्विद्वत्त्वमिति मते संस्कारणोत्तरं पूर्व-रूपात्प्रागल्लोपो भवतीति तन्मतेनेत्यर्थः ॥

४ 'इति ङीपि बहोर्न' इति श. पाठः ॥

५ ननु बहुशुनीत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेन अन्तानुदात्तत्वे नास्ति विशेषोऽत आह—बहोर्नञ्वदिति ॥

६ प्रत्याख्यानेति । प्राग्भादिति चेच्छ्रुतेत्यादेः प्रत्याख्यानवादीत्यर्थः ॥

७ विभक्तिग्रहणमिति । न गोश्वन्निति सूत्रे सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिरिति सूत्राद्विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः ॥

वस्तुतस्तु तत् डांन्तस्य क्रीदृशं रूपमिति प्रस्तावप्रवृत्तमिति न तदत्र साधकात्वेनोपन्यसितुं युक्तमिति चिन्त्यम् ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

मघोनः पश्य, मघोना, मघोने, संप्रसारणे कृते 'यस्य-' इति लोपः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वं, असिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥

यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् ?

वक्ष्येतत्-मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अव्युत्पन्नमिति । वनिवन्ते त्वन-भिधानात्संप्रसारणाभाव इति भावः ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

भूगुणः-भूयान् । भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥

यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः ।

कथम् ?

दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अस्त्यन्यदीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

भूमेति ।

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ? 'बहोर्नञ्जदुत्तरपदभूम्नि' (६।२।१७५) इति ॥

(प्रदीपः) यस्य पुनरिति । ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः । नैष दोषः । गुणे कर्तव्ये भूभावशालस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गुणे कृते भूभावः । न च गुण-भूभावयोश्चक्रापत्तिर्दोषः, चक्रके इष्टतो व्यवस्थाश्रयणात् ॥

भूमेति । भत्वाभावादत्र गुणाभावः ॥

निपातनादिति । ह्रस्वान्तेऽप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनादीर्घो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) गुणे कर्तव्य इति । विप्रतिषेधेऽसिद्धत्वाभा-वस्य वक्ष्यमाणत्वात्परत्वाद्भूभावेनैव भाव्यमिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात्सकृद्वर्तितन्यायेन समाधानमुचितम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सह तेन-इति ।

१ 'भावबहोर्नञ्जदुत्तरपदभूम्नि' इति उ. पाठः ॥

२ 'यलोपविधिप्रति प्रतिषिद्धः' इति उ. पाठः ॥

३ 'पधात्वाभ्य' इति उ. पाठः ॥

(६५३३ आङोऽभिधिव्यर्थत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आ भादिति चेद्भुसुसंप्रसारण-यलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आ भादिति चेद्भुसुसंप्रसारण-यलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

पपुषः पश्य, तस्थुषः, निन्युषः, चिच्युषः, लुलु-बुषः, युयुबुष इति । चसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वाद्चीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति ।

नैष दोषः ।

उक्तमेतत्-समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

कथम् ?

वसावाकारलोपादीनि, वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणम्-इति ॥

(प्रदीपः) आभादिति चेदिति । प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानादभिविधावाकारो बोद्धव्यः । पपुष इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्मिन् पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम् ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

यलोपः । सौरी बलाका । योऽसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात्-ईतीति यलोपो न प्राप्नोति ।

अत्राप्येष परिहारः-समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

कथम् ?

अणि अकारलोपः, अणन्तस्य-ईति यलोपः ॥

प्रस्थादिषु । प्रेयान्, श्येयान् । प्रस्थादीनामसिद्धत्वात् 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति ॥

नैष दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृति-भावो न भवति, एवं टिलोपोऽपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सौरीति । सूर्येणैकदिक्-इत्यण् । 'यस्य-' इति लोपस्ततो ङीप् पुनः 'यस्य-' इति लोपः । तत्र द्वयोरलोपयोर-सिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः । ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधायकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव । स्थानिवद्भावोऽपि यलोपैविधौ प्रतिषिद्धः । भूतपूर्वगलोपधौश्रयणाददोषः । वचनसामर्थ्याद्वा पूर्व यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते नित्यत्वेऽप्यकारलोपस्य ॥

टिलोपोऽपीति । नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोऽसिद्धत्वाच्च भवतीति वक्तुं युक्तम्, टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति । नैष दोषः । आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो

४ पश्चादिति । पूर्वमङ्गोपे उपधात्वाभावेन यलोपाभावात् नास्ति यस्य संभवे वाचनमित्यस्य विषय इति भाष्यम् ॥

निवर्तितत्वादसतः कुतश्चिलोपः । तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात् प्राक् टिलोपः क्रियते तथाऽप्यदेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वात् तल्लक्षणटिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः, उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोऽपि नास्ति ॥

(उद्घोतः) पुनर्यस्येति लोप इति । उपधाभूतलोपापेक्षया नित्यत्वादिति भावः ॥ वचनसामर्थ्यादिति । वस्तुत उपधामहण-मेव 'भाधिकारमभिव्याध्यायमधिकारः' इत्यर्थे मानमिति बोध्यम् । सूत्रप्रत्याख्यानं तु वचनसामर्थ्यमेव गतिरिति बोध्यम् ॥

ननु कृते टिलोपे तेषां चारितार्थमित्यभिमानेन शङ्कते—तत्र यद्यपीति । उत्सर्गेषु प्रागेवेति । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् 'असतः—' इत्याद्युक्तमित्यपास्तम् ॥ ननुभयोरपि परस्परमसिद्धत्वा-च्चक्रकापत्तिरत आह—अनवकाशत्वाच्चेति । टिलोपस्यावश्यं प्रासा-वस्थारम्भात्तदपवादत्वेन प्रादीनामेव प्रवृत्त्या न चक्रकमिति भावः । परे तु—प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् टिलोप इत्युक्तम्, टिलोपस्याप्य-सिद्धत्वात् । किंचापवादत्वादसिद्धा अपि प्रादय एवोचिताः । चक्र-कापत्तिरपि चिन्त्या, टिलोपे प्रादिषु च कृतेषु कैयटोक्तरीत्या पुनटि-लोपाप्राप्तेः । तस्माट्टिलोपापवादतया तं बाधित्वा प्रादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वात् तदाश्रयटिलोपः, नापि स्थानिलक्षणः, तस्य बाधित-त्वादिति भाष्यार्थ इत्याहुः ॥

(१२७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. २)

३०२? शान्नलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(शकारप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं श्रमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते, न नान्नलोप इत्येवोच्येत ?

नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने-नन्दिता, नन्दकः-इत्यत्रापि प्रसज्येत ।

एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि—'नान्नलोपोऽनिदिताम्' । ततः—'हल उपधायाः किङ्कति' इति, अनिदिता-मिति ।

नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्-हिनस्ति ॥

तस्मान्नैवं शक्यम् ।

न चेदेवम्-नन्दिता-नन्दकः-इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

एवं तर्हि किङ्कतीति वर्तते ।

एवमपि हिनस्ति-इत्यत्र न प्राप्नोति ।

नैषा परसप्तमी ।

का तर्हि ?

सत्सप्तमी-किङ्कति सति ।

एवमपि-नन्दमानः-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नशब्द एवात्र किङ्कत्वेन विशेष्यते-किङ्कत्वेनशब्दो भवतीति ।

एवमपि-यज्ञानां-यज्ञानाम्-इत्यत्र प्राप्नोति ।

दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्य-दीर्घत्वं कियतां-नलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वान्नलोपः ।

तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । यथाऽन्तरेण मकारनिर्देशं 'श्रात्' इति श्रमेव गृह्यते, अन्यस्यासम्भवात्; तथा विनाऽपि शकारनिर्देशेन श्रमेव ग्राहिष्यते इति भावः ॥

नन्दितेति । इदित्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेत्, उप-देशावस्थायां नुमि सति 'अप्रत्ययात्' इत्यकारार्थम् । तथा ननन्दतुरित्यादौ कृतेऽपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेवाभ्यासलोपा-प्रवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

किङ्कति सतीति । श्रमेव विदस्ति-इति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः सम्भवत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम् ? यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः । किङ्कति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणाच्चास्ति 'तस्मिन्निति-' इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति अनियमप्रसङ्गे निय-माय परिभाषोपस्थानम् ॥

नन्दमान इति । ताच्छील्यादिषु चानशि कृते ऋपि च चानशो व्यवहितस्यापि ङितो भावान्नलोपप्रसङ्गः । क्वचिन्ध्य-मान इति पाठः । तत्र यगाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवद्ग्रहणपरि-भाषा तु विकरणानामानर्थक्याच्चोपन्यस्ता ॥

नशब्द एवेति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये सम्प्रत्ययः' इति-अत्र परिहारः सम्भवति ॥

यज्ञानामिति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति इत्तुत्वस्यासिद्धत्वाच्च-शब्दादुत्तरो नकारः ॥

परत्वान्नलोप इति । अमीनामित्यादौ 'नामि' इति दीर्घत्वं सावकाशम् । नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशः । यज्ञा-नामित्यादानुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः । यत्तु 'सुपि च' इति दीर्घत्वं तत् सन्निपातलक्षणपरिभाषावशाच्च भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वितरव्यावृत्त्यर्थं शकारः स्यादत आह—यथा-ऽन्तरेणेति ॥

अप्रत्ययादिति । तत्रानुवर्तमाने 'गुरोश्च हलः' इत्यनेन ॥

[असिद्धत्वादिति । अनित्यत्वं ङक्ष्यानुसारीति भावः ॥

भाष्ये—एवं वक्ष्यामीति । अन्यथा सूत्रभेदं करिष्यामीत्यर्थः ॥

(भाष्ये) वर्तत इति । अनुकृष्यत इत्यर्थः ॥]

ननु सत्सप्तम्यां कथमिष्टसिद्धिरत आह—अमेवेति ॥ कथं पुनरिति । निर्दिष्टपरिभाषाया दुर्वास्वादित्यर्थः ॥ यथेष्टमिति । ‘तस्मिन्निति-’ परिभाषायां ‘निर्दिष्टे’ इत्यस्य कारकविभक्त्यधिकरण-सप्तम्यन्तत्वेनाधिकरणसप्तम्यन्त एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । उपपद-विभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्येव तत्रोचिता च । स्पष्टं चेदं पञ्चमे कैयटे । अत एव ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति सूत्रे नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः, ‘कृति’ इत्यस्य सत्सप्तमीत्वात् । ‘कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थ-कर्तृकर्मणोः षष्ठी’ इति तदर्थः । ‘इको यणचि’ इत्यादौ तूपक्षिष्टे-ध्याहृत्याऽपि उपक्षिष्टस्येक इत्यन्वयेन न दोष इति ‘संहितायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन ‘सत्सप्तम्यामपि किं पूर्वा सत्ता उत परेति सन्देहोऽस्त्येव । परिभाषाया अप्रवृत्तावनियमप्राप्तेश्च’ इति परास्तम् ॥ किं पूर्वस्येति । किं पूर्वस्योपक्षिष्टस्येत्यतः ॥

ननु नन्दतेः परस्यैपदित्वाच्छानचोऽप्राप्तेराह—चानशीति ॥ अर्थवद्ग्रहणेति । अन्यथा हिनस्तीत्यत्रापि विकरणं क्तिमाश्रित्य नलोपो न स्यात् ॥

प्रत्ययेति । एवं च क्तिङ्ग्रहणानुवृत्तिरनावश्यकतीति भावः । वस्तुतः ‘अङ्गस्य’ इति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानार्थकदेशिनोपन्यस्ताऽप्येषा कापि भाष्यकृता लक्ष्यसिद्धये नोपन्यस्तैषा नास्त्येवेत्यत्रत्यभाष्याशयः । अत एव ‘तित्स्वरितम्’ इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्—‘प्रत्ययाप्रत्यययोरि-लेषा न कापि भाष्य औश्रिता’ इति । तस्य ‘लक्ष्यसिद्धये’ इति शेषः ॥

‘धैज्ञानाम्’ इत्यत्र नशब्दो न श्रूयतेऽत आह—श्रुत्वस्येति ॥

‘[भाष्ये—दीर्घत्वमिति । परशब्दस्येष्टवाचिस्त्वमिति भावः] ॥

परत्वाञ्चलोपेति । दीर्घे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन नशब्द-त्वाञ्चलोपप्राप्तिरस्त्येव । (भाष्ये)—‘दीर्घत्वमत्र’ इति पूर्वपक्षयुक्तिः । इदमिहेत्यादि परत्वाञ्चलोप इत्यन्ता तु सिद्धान्त्येकदेशयुक्तिरि-त्यन्ये ॥ ननु ततोऽपि परत्वात् ‘मुपि च’ इति दीर्घः स्यादत आह—यत्तिवति । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । कतीनामित्यर्थं तु ‘कतेनामि’ इत्येव वदेत् । एवं च ‘न तिसृ-’ इति न कर्तव्यं भवतीति लाघवमिति भावः । वस्तुतः ‘मुपि च’ इत्येतद्वाधित्वा नित्यत्वात् ‘नामि’ इत्येव दीर्घः, दीर्घे कृतेऽप्युक्तरीत्या नलोपप्राप्तिश्चात्रेति बोध्यम् ॥

(शकारग्रहणे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि शकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति-विश्चानां-प्रश्चानाम्-इति ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिक-

१ ‘कं पूर्वस्य’ इति ड. पाठः ॥

२ आश्रितेति । एवञ्च पूर्वपरविरोधोऽपि कैयटस्येति सूचितम् ॥

३ ‘ननु यज्ञानां’ इति ड. पाठः ॥

४ [] पतञ्जलिगतोऽशो ड. पुस्तक एव दृश्यते ॥

५ ननु नामीति दीर्घोपेक्षया परत्वाञ्चोप एव दीर्घवाधकः स्यादत आह—परशब्दस्येति ॥

स्यानुमेयरूपत्वात्, इतरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणा-नामपि स्वार्थेनार्थवत्ताऽऽश्रीयते तदाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्रानां प्रश्चानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः ॥

(१२७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ३)

३०२२ अनदितां हल उपधायाः

कृति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

(६५३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनदितां नलोपे लङ्गिकम्प्यो-
रुपतापशरीरविकारयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुप-
तापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विल-
गितः, विकपितः ।

उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् ?

विलङ्गितः । विकम्पितः ॥

(प्रदीपः) विलगित इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ।

कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते, न तु रोगः; यथा—‘द्वन्द्वोपताप-
गर्हात्’ इति । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् ॥

विकपित इति । ‘गत्यर्थकर्मक-’ इति गत्यर्थत्वात्कर्तरि
क्तः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते न तु स्थौल्यादि, कम्पेर-
तद्विषयत्वात् ॥

(उद्घोतः) यथा द्वन्द्वेति । व्यतिरेके दृष्टान्तः । विगलित-
विकपितयोर्यथाक्रमं कृच्छ्रप्राप्तव्याधित्वावधेः । कृच्छ्रप्राप्तिः—मानसं
दुःखम् ॥ गत्यर्थत्वादिति । वस्तुतोऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः ॥

(६५३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बृंहेरच्यनिटि ॥ * ॥

(भाष्यम्) बृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
निबर्हकः ।

अचीति किमर्थम् ?

निबृंह्यते ।

अनिटीति किमर्थम् ?

निबृंहिता, निबृंहितुम् ॥

(प्रदीपः) बृंहेरिति । ‘बृहि वृद्धौ’ इत्यस्य ॥

६ न्यायेन—शास्त्रीयेणेत्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनेति भावः ॥

७ न भविष्यतीति । निरनुबन्धकग्रहणे न सातुबन्धकस्येति परिभाषा-
यास्तु नात्र विषयः । येनानुबन्धेन सातुबन्धकत्वं निरनुबन्धकत्वं वा तद्व्यतिरिक्ते
एव तस्य प्रवृत्तेः । तेन ‘जज्ञासोः शिः’ इत्यत्र न तद्विगतशो ग्रहणम् ॥

८ ननु ‘द्वन्द्वोपतापगर्हात्’ इति सूत्रे उपतापपदेन रोग एव गृह्यत इति
कथं दृष्टान्तोऽत आह—व्यतिरेक इति ॥

(उपसंख्यानक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । बृहः प्रकृत्यन्तरम् ।

कथं विज्ञायते ?

अचीति लोप उच्यते, अनजादावपि दृश्यते-
निबृह्यते ।अनिटीत्युच्यते । इडादावपि दृश्यते-निबर्हिता,
निबर्हितुम् ।

अजादावपि न दृश्यते—निबृंहयति, निबृंहकः ॥

(प्रदीपः) बृहः प्रकृत्यन्तरमिति । 'बृह बृहि वृद्धौ' इति
पाठात् ॥अजादावपि न दृश्यत इति । ततश्च दोषायैवोप-
संख्यानं स्यात्, 'न धातुलोप-' इति गुणनिषेधनिवारणाय
यत्नश्च कर्तव्यः स्यात्—इत्यनारम्भणीयमेवोपसंख्यानम् ॥(उद्घोतः) उपसंख्यानस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह—न
धात्विति । यत्नः—परिगणनरूपः ॥

(६५३६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ रज्जेणौ मृगरमणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) रज्जेणौ मृगरमणे उपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । रजयति मृगान् ।

मृगरमण इति किमर्थम् ?

रजयति वस्त्राणि ॥

(प्रदीपः) रजयतीति । नलोपे वृद्धौ च 'जनीजूष-
कसुरजोऽमन्ताश्च' इति मित्वाद्भस्वः ॥(उद्घोतः) मित्वाद्भस्व इति । अत्र मृगरमणं—आखेट इत्येके ।
परे तु 'रजयाचकार विरजाः स मृगान्' इति भारविप्रयोगान्मृगरमणं
यथाश्रुतमेव । अत एव भगवता 'रजयति वस्त्राणि' इति प्रत्युदा-
हृतमित्याहुः ॥

(६५३७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ धिनुणि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) धिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
रागी ॥

(उपसंख्यानक्षेपभाष्यम्)

धिनुणि निपातनात्सिद्धम् ॥

किं निपातनम् ?

त्यजरजेति ॥

१ च. छ. ट. पुष्केषु 'कथं ज्ञायते' इति पाठः ॥

२ ननु निबृंहयतीत्यादिरूपाभावाय तदस्त्विति शङ्कावारणाय—अजा-
दावपीति ॥

३ 'मृगरमण उपसंख्यानम्' इति ट. झ. पाठः ॥

४ 'धिनुणि चोपसंख्यानम्' इति छ. पाठः ॥

५ एतदपि वार्तिकमिति इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ संपृचानुसंधास्यमाख्यसपरिच्छसंज्ञपरिदेविसंज्ञपरिधिपपरिरटपरिव-
धपरिदहपरिउहदुषद्विषद्विहदुहदुहजुजाकीडविचिचलजरजजजातिचरापचरामृषा-

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनं तन्त्रमाश्रयितुम् ।

इह हि दोषः स्यात्—दंशनहः करणे । दंष्ट्रा ।

(समाधानभाष्यम्)

नैतद्धातुनिपातनम् ।

किं तर्हि ?

प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति
'दंशसञ्जसञ्जां शपि' (६४१२५) इति ॥(प्रदीपः) प्रत्ययान्तस्येति । शबन्तस्येत्यर्थः । यङ्-
लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शबन्निर्देशः । धिनुण् तु ताच्छील्ये विधी-
यते रुढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्भजेन
भवति ॥(उद्घोतः) ननु धिनुण्विधावपि 'रज्जे' इति नलोपेन 'रज'
इति शपा निर्देश एव यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थोऽस्त्वत आह—धिनुण्विति ।
वस्तुतः 'शितपा शपा—' इति परिभाषा न भाष्यसंमतेतीदं चिन्त्यम् ।
तत्र शपा निर्देशो नकाराश्रवणार्थ एवेति बोध्यम् ॥

(६५३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । रजकः, रजनम्, रज इति ॥

(उपसंख्यानक्षेपभाष्यम्)

रजकरजनरजःसु कित्वात्सिद्धम् ॥

कित एवेते औणादिकाः । तद्यथा—रुचकः,
भुवनम्, शिर इति ॥(प्रदीपः) औणादिका इति । रजक इत्यत्र 'कुन्
शिल्पिसंज्ञयोः' इति कुन्प्रत्ययः । रजकीति 'पुंयोगादाख्या-
याम्' इति ङीष् । अपुंयोगे तु ङीष् न भाव्यमिति भाष्यकारा-
भिप्रायः । रजनमित्यत्र 'रज्जेः क्युन्' इति क्युन्प्रत्ययः । स
च बाहुलकात् टिट् द्रष्टव्यः । तेन रजनीति ङीष् भवति ।
रज इत्यत्र 'भूरजिभ्यां कित्' इत्यसुन्प्रत्ययः कित्भवति ॥(उद्घोतः) ननु शिल्पिनि ध्वनभावे रजकीति ङीष् न
स्यादत आह—रजकीतीति । क्रियासंबन्धमात्रविवक्षायां रजिकेत्येव ।
तदाह—अपुंयोगे त्विति ॥ कथं तर्हि 'रजनी' इति ङीवत आह—
स चेति ॥

भ्याहनश्च (३१२१४१) इति सूत्रे त्यजरजेति निर्देशः ॥

७ दंशनह इति । धातुनिर्देशे निपातनं तत्र यदि स्वीकियेत तर्हि दंष्ट्रे-
त्यादौ निपातनाश्रयोपपत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

८ धिनुण्विधावपि—संपृचानुरुधेति धिनुण्विधावपि सूत्रेऽपि ॥

९ तत्र—दात्रीशस्युज्जेति सूत्रे ॥

१० 'नकाराश्रवणार्थ' इति घ. पाठः । 'नकाराश्रवणार्थ' एव । तथा च
निपातनाभावेन धिनुणि चेति वार्तिकमावश्यकम् । इदं च तुल्ययुक्त्या
भगवता सूचितम्, अत्र फणी लाकयितो चेति बोध्यम्' इति छ. पाठः ॥

(१२७४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ४)

३०३२ शास इदङ्गहलोः

॥ ६ । ४ । ३४ ॥

(६५३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शास इत्त्वे आशासः काबुप-
संख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) शास इत्त्वे आशासः काबुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आशीरिति ॥

(नियमार्थत्वोपपादकभाष्यम्)

किं पुनरिदं नियमार्थम्, आहोस्विद्विध्यर्थम् ?

कथं नियमार्थं स्यात्, कथं वा विध्यर्थम् ?

यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणम्, ततो नियमा-
र्थम् ।अथ हि यस्माच्छासेरङ्गविहितस्तस्य ग्रहणम्,
ततो विध्यर्थम् ॥(प्रदीपः) शासिमात्रस्येति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्य
'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्य चेत्यर्थः ॥ नियमार्थमिति ।
कावेव शास इत्त्वं यथा स्यात्, आशास्त इत्यादौ मा भूदित्यर्थः ॥यस्माच्छासेरिति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्मादङ्गविहितः,
'सर्तिशास्वार्तिभ्यश्च' इत्यत्र परस्मैपदाधिकारात् । तत्राङः संसर्गा-
द्विशिष्टस्य शासो ग्रहणम्, संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् । यथा
सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरमेति विशिष्टा धेनुः प्रती-
यते । यथेवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम् । अथ हलोऽप्यु-
पादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते । तत्र ।
साधारणासाधारणसन्निपातेऽपि असाधारणसंबन्धग्रहणं दृश्यते ।
यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते
वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणा-
च्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः ॥(उद्धोतः) इत्यस्य चेति । मात्रशब्दः कार्त्तव्य इति भावः ।
आषः परस्मैपदी । अन्त आत्मनेपदी । तस्यैवात्र ग्रहणमिति नियमः
कृतोऽत आह—संसर्गादिति । धेनुशब्दो दोष्मरीपर्यायः । किशोरा-
दयोऽश्वादिबालेषु रूढाः । तत्संबन्धाच्च धेनुशब्दो वडवादिरूपं विशेषं
प्रत्याययति ॥

(नियमासम्भवदर्शकं भाष्यम्)

यद्यपि शासिमात्रग्रहणम्, एवमपि विध्यर्थमेव ।
कथम् ? ।

अङ्गि हलादाबुच्यते, न चात्र हलादिं पश्यामः ।

ननु च किवेव हलादिः ।

किपो लोपे कृते हलाद्यभावाच्च प्राप्नोति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—किलोपः क्रियताम्, अङ्-
हलोरित्त्वमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादङ्गहलोरित्त्वम् ।

नित्यः किलोपः, कृतेऽप्यङ्गहलोरित्त्वे प्रामोत्य-
कृतेऽपि । नित्यत्वात् किपो लोपे कृते हलाद्यभावाच्च
प्राप्नोति ।

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्येदं वचनम् ।
विध्यर्थं चाशास्ते इत्यादावित्त्वमनिवारितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र
च न प्राप्नोति ॥(उद्धोतः) आचार्यदेशीयवचनत्वे हेतुमाह—विध्यर्थं
चेति ॥

(नियामकत्वोपपादकभाष्यम्)

यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि लक्षणेन भव-
न्ति, तथा चेदमपि भविष्यति ।

अथैवं वक्ष्यामि—

शास इदङ्गहलोः ।

ततः—

कौ ।

कौ च शास इदङ्गवति । आर्यशीः, मित्रशीः ।
ततः—

आङः ।

आङ्पूर्वाच्च कौ शास इदङ्गवति । आशीरिति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम् । आङ्पूर्वाच्छासेः कावेव ।

क मा भूत् ?

आशास्ते, आशास्यते, आशास्यमाने—इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इदङ्गवतीत्युक्त्वा
ततोऽङीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—अ-
ङ्ग्येवाजादौ, नान्यस्मिन्नजादौ ॥(प्रदीपः) यदि वेति । यथैवेत्यर्थः ॥ तथा चेति ।
तथैवेत्यर्थः । यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्प्र-
त्ययलक्षणेन न भवति । यथा—रायः कुलं—रैकुलमित्यादिदेशः ।
यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्वत्त्वेव । यथा—अतृणेष्विति
हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिसामान्यः ।
इत्वमपि हलादौ प्रत्यये विवृति विधीयमानं प्रत्ययनिमि-
त्तत्वात् प्रत्ययलोपेऽपि भवति ॥

अथवेति । वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेनाप्राप्तमित्वं 'कौ' इत्यनेन विधीयते ॥

अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे विवृतीत्यर्थः ॥ अङ्घेवाजादाविति । तेन शासति शशासुरित्यादावित्वाभावः । हलादौ विवृति कौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्याजादरेव व्यावर्तते ॥

(उद्घोतः) यदि वेल्यादि सिद्धान्तिवचः, तत्र यद्यन्तर्भावोऽप्युक्तोऽत आह—यथैवेत्यर्थ इति । प्रत्ययलक्षणसूत्रमप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थमिति भावः ॥

प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेनाप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि प्रत्ययलक्षणाभाव इत्यतः परिहारान्तरमाह भाष्ये—अथवेति । तदाह—वर्णाश्रयत्वादिति ।

नन्वविशेषेण विधाने शास्तीत्यादावित्वं स्यादत आह—प्रत्ययमात्रे छितीति ॥

(अनिष्टाक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमादित्वं प्राप्नोति—आशास्ते, आशास्यते, आशास्यमान इति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यस्माच्छासेरङ्गविहितस्तस्य ग्रहणम्, न चैतस्माच्छासेरङ्गविहितः ।

कथमाशीरिति ?

निपातनात्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'क्षियाशीः प्रैषेषु तिङ्काङ्गम्' (८।२।१०४) इति ॥

(प्रदीपः) यस्माच्छासेरिति । वाक्यान्तरेऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति । यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडवा एव प्रतीयन्ते ॥

निपातनादिति । यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्थशीरित्यत्रेत्वं भवति । आशीरित्यत्र तु निपातनादेव ॥

(उद्घोतः) ननु योगविभागेन परिहारे वाक्यान्तरे संसर्गिणः श्रुतत्वादन्यत्र विशेषसृष्टिहेतुत्वं न स्यादत आह—वाक्यान्तरेऽपीति ॥

पूर्वोक्तेनेति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वमाश्रित्योक्तेनेत्यर्थः ॥ निपातनादेवेति । आङ्पूर्वस्य शास्तेः सूत्रे ग्रहणाभावादिति भावः ॥

(१२७५ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।२ आ. ५)

३०३५ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या-
दीनामनुनासिकलोपो झलि
विडति ॥ ६।४।३७ ॥

(६५४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो
त्यपि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो व्यपि
चेति वक्तव्यम् । प्रमत्य । प्रतत्य ॥

ततः—

(प्रदीपः) 'वा व्यपि' इति सूत्रन्यासेऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां व्यपि विकल्पः, अन्येषां तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः ॥

(उद्घोतः) वार्तिके स्थिते फलितं विषयविभागं दर्शयति—
तेनामन्तानामिति ॥

(६५४१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाऽमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाऽम इति वक्तव्यम् । प्रयत्य,
प्रयस्य । प्ररत्य, प्ररस्य । प्रणत्य, प्रणस्य ॥

(१२७६ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।२ आ. ६)

३०३८ गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-
परीतत्सह कण्डिका । संयत्, सुनदिति ॥

(प्रदीपः) परीतदिति । तनोतेः क्विपि नलोपे कृते
तुकि 'नहिदृति' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ संयदिति । यमेः
क्विप् ॥

(६५४२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊङ् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ।
अग्रेगूः, अग्रेभूः ॥

१ यद्यन्तर्भावः—यदिशब्दान्तर्भावः ॥

२ वाक्यान्तर इति । एवं च प्रकृते वाक्यभेदेऽपि दोषाभाव इति भावः ॥

३ 'नेत्यर्थः' इत्यस्याग्रे ड. पुस्तके 'तथा च-अथवा-इत्येव सिद्धा-
न्युक्तिः । खण्डनभेकदेश्युक्तिः' इत्यधिकः पाठः ॥

४ 'वक्तव्यम्' । प्रगत्य, प्रगस्य । प्रयत्य, इत्येवमुदाहरणपाठो ड. पुस्तके ॥

५ 'परीतत्सहकण्डिकायाम्' इति क. पाठः । 'परीतत्सहकण्डि-

कया' इति ट. ड. च. पाठः । 'परीतत्सहकण्डिका' इति छ. पाठः ।

'परीतन्महाकण्डिका' इति झ. पाठः ॥

६ छ. पुस्तके नेतद्वार्तिकम् ॥

७ ऊङ् चेति । न च परीतदित्यत्र ऊङ् स्यादिति वाच्यम् । वा व्यपीलतो
वाग्रहणादुच्यते । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ॥

(प्रदीपः) ऊङ् चेति । अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च । विनाऽपि ङित्वेनान्यस्य सिध्यत्युकार इति नार्थो ङिग्रहणेन ॥ अग्रेगुरिति । 'ओः सुपि' इति यणादेशो धातुत्वाद्भवति-अग्रे-
ग्वाविति ॥ भूरिति । 'अविश्रुधातुभ्रवाम्' इत्यत्र भ्रूप्र-
हणं न कर्तव्यं, धातुत्वादुवङ्ः सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोतः) 'ऊङ् च' इति चशब्दार्थमाह-अनुनासि-
कलोप इति ॥ नार्थो ङिग्रहणेनेति । 'नेविशः' इत्यादि साहचर्या-
दाचारकिबन्ते 'अनुदात्तङितः-' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ धातु-
त्वादिति । अग्रेः किपि भूरिति सिद्धेरिति भावः । परे तु-एतन्नि-
ष्पाद्यः शुद्धयौगिकः, शरीरावयवविशेषवाची त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं,
तस्योवङ्गर्थं च सूत्रे तद्ग्रहणमावश्यकम् । अग्रेभ्ररित्यस्य 'अग्रे भ्रम-
तीत्यर्थः' इत्याहुः ॥

(१२७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ७)

३०४० जनसनखनां सन्झलोः

॥ ६ । ४ । ४२ ॥

(सन्झलोरन्वयाक्षेपभाष्यम्)

अथ किमयं समुच्चयः-सनि च झलादौ चेति,
आहोस्वित् सन्विशेषणं झलग्रहणं-सनि झलादा-
विति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) अथ किमयमिति । यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः
समुच्चयः । अथ सौत्रो निर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति
पक्षद्वयसम्भवः ॥

(उद्घोतः) अथ सौत्र इति । एकवचनस्य स्थाने सौत्रं
द्विवचनम् । विशेषणस्य च परनिपात इति भावः ॥

(समुच्चये दोषभाष्यम्)

यदि समुच्चयः, सन्विशेषणं झलादावपि प्राप्नोति । सिस-
निषति, जिजनिषते, चिखनिषति ।

(प्रदीपः) सिसनिषतीति । 'सनीवन्तर्द्ध'-इति पक्षे
इडागमः ॥

(विशेषणपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ सन्विशेषणं झलग्रहणम्, जातः-जातवानि-
त्यत्र न प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥

(समुच्चये दोषनिवारकभाष्यम्)

अस्तु तावत्समुच्चयः ।

ननु चोक्तं-सन्विशेषणं झलादावपि प्राप्नोति ।

१ 'नार्थो ङकारेण' इति ड. पाठः ॥ नार्थ इति । 'नोङ् चात्तो' इत्यत्र
विशेषणार्थं तु न, धातुत्वेनैवोदात्तनिवृत्तिरिति ॥

२ सूत्र इति । अविश्रुधातिविति सूत्रे भ्रूप्रहणमावश्यकमित्यर्थः ॥

नैष दोषः । प्रकृतं झलग्रहणमनुवर्तते, तेन सनं
विशेषयिष्यामः-सनि झलादाविति ।

(विशेषणपक्षे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सन्विशेषणम् ।

कथं जातः-जातवानिति ?

प्रकृतं झलि किङ्कतीत्यनुवर्तते ॥

(झलग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थो झलग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते-

जनसनखनाम् ।

अनुनासिकस्याकारो भवति झलि किङ्कति ।
ततः-

सनि च ।

सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो
भवति, झलीत्येव ।

तस्मान्नार्थो झलग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) ततः सनि चेति । अकिङ्कदर्थमेतत् ।
जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्था हि पूर्वत्र किङ्कद्रहणानुवृत्तिः ॥

(उद्घोतः) ननु 'जनसन-' इत्यत्र किङ्कद्रहणानुवृत्तिः किमर्था,
यतोऽङ्किदर्थमेतत्स्यादत आह-जन्तुरित्यादाविति । जनेस्तुत्रौ-
णादिकः ॥

(६५४३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति
विप्रतिषेधेन ।

सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः-अन्ये तनो-
त्यादयः ।

आत्वस्यावकाशः-अन्ये जनादयः ।

सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति-सातः, सात-
वान्-इति ।

आत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोते-
र्योऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्याद-
योऽवकाश इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः 'तनादिकृन्-
भ्य उः' 'तनादिभ्यस्तथासोः' इत्येवमर्थः ॥

अन्ये जनादय इति । समुदायस्य कार्यं विधीयमान-
मवयवानां प्रवर्तते । तत्र कस्यचिदप्यवयवस्य कृतं समुदायस्य
कृतं भवतीति भावः । जनादय इति बहुवचननिर्देशः
प्रयोगभेदादारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः ॥

१ 'सनि' इति अ. ड. पाठः ॥

२ अ. पुस्तके नैतद्वार्तिकम् ॥

आत्वं भवतीति । सातः सातवानित्यादौ । सन्ग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव-सिषासतीति । जनखनाभ्यां तु सनः सेट्वा-
ज्जलादिङ्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयो-
ऽवकाशा इति विरुद्धमित्याशङ्क्याह—सनोतेर्य इति ॥ सनोते-
स्त्वहिं तनोत्यादिषु पाठोऽनर्थकोऽत आह—सनोतेस्त्विति ॥

नन्वत्र सनोतेर्ग्रहणमनवकाशमत आह—समुदायस्येति ॥

ननु जनखनौ द्रावेवेति बहुवचनमयुक्तमत आह—बहुवच-
नेति । केचित्तु भ्वादिपठितसनमादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः ॥

सिषासतीति । 'सनीवन्तर्द्ध' इति विकल्पितेदृत्वात्तद्भावे
उदाहरणम् ॥

(विप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि सनोतेरनुनासिक-
लोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशः । सनोतेर्यस्तनो-
त्यादिषु पाठः सोऽनवकाशः ।

न खल्वप्यात्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः । सनोते-
र्यदात्वे ग्रहणं तदनवकाशम्, तस्यानवकाशत्वाद्-
युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(सकाराकारयोर्विप्रतिषेधोपपादनभाष्यम्)

एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठस्तावत्सावकाशः ।

कोऽवकाशः ?

अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि—'तनादिभ्यस्तथा-
सोः' (२।४।७९) इति ।

आत्वेऽपि ग्रहणं सावकाशम् ।

कोऽवकाशः ?

'सनि च' । 'ये विभाषा' (६।४।४३) च ।
उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सनि च ये विभाषा चेति । आद्य-
चकारेण भ्वादिसनोऽपि ग्रहणमिति केचित् ॥

(विप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः—
पूर्वेत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य
इति । एकस्य हि नामाभावे विप्रतिषेधो न स्यात्,
किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एकस्य हि नामेति । न चैकस्या-
सिद्धत्वे सिद्धेन सह तुल्यबलत्वाभाव इति युक्तो विप्रतिषेधाभावः,
द्वयोरपि परस्परमसिद्धत्वे तु तुल्यबलत्वाक्षतेः कुतो न विप्रति-
षेधः, परस्परदृष्ट्या परस्परमसिद्धत्वेन पर्यायप्रसङ्गे निर्यमार्थशास्त्र-
प्रवृत्तेदुर्वारत्वाच्चेति वाच्यम् । कैमुतिकन्यायेनात्रापि विप्रतिषेधाभावं

मन्यते । यद्वा कार्यकालपक्षे 'विप्रतिषेधे—' इति परिभाषाया आभीय-
त्वेन तदृष्ट्योभयोरप्यसिद्धत्वादिप्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वयोः शास्त्रयोः
समानाश्रयत्वे तदाश्रयाश्रयकस्यापि समानाश्रयत्वमिति भावः ॥

(ज्ञापकेन विप्रतिषेधस्थापनभाष्यम्)

नैष दोषः । भवतीह विप्रतिषेधः ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवतीह विप्रतिषेध
इति, यदयं 'धुमास्यागापाजहातिसां हलि' (६।४।६६)
इति हल्ग्रहणं करोति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—हलादावीत्वं यथा स्यात्,
इह मा भूत्—गोदः—कम्बलद इति । यदि चात्र
विप्रतिषेधो न स्यादिह हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

अस्त्वत्र ईत्वम् । ईत्वस्यासिद्धत्वालोपो भवि-
ष्यति । पश्यति त्वाचार्यः—भवतीह विप्रतिषेधः,
ततो हल्ग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) भवतीह विप्रतिषेध इति । विप्रतिषेधेन
व्यवस्थायां कियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । गोद इत्या-
दावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणं क्रियते ।
असति चेह विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परसिद्धत्वात् कृतेऽपीत्वे
आलोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात् ॥

(उद्घोतः) नन्वसिद्धवच्छास्त्रे जाग्रति कथं हल्ग्रहणस्य विप्र-
तिषेधलिङ्गत्वं स्यादित्याशङ्क्याह हल्ग्रहणानुपपत्तेरसिद्धत्वं बाधित्वा
विप्रतिषेधो ज्ञाप्यत इत्याह—विप्रतिषेधेनेति ॥ कृतेऽपीत्वे
आलोपेनेति । ननु विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तौ शास्त्रक्रमेण प्रथमोप-
स्थितत्वादालोपे तस्यासिद्धत्वादीर्त्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुन-
रालोपाप्रवृत्तौ कथं हल्ग्रहणं विना सिद्धिरिति चेन्न । 'धुमास्या—'
इत्येव प्रतिपदोक्तत्वात्प्रथमोपस्थितमित्याशयात् ॥

(ईत्वस्य व्यवस्थार्थत्वबोधनेन ज्ञापकनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम्, व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्—हला-
दावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति ।

किञ्च स्यात् ?

यद्यजादावपीत्वं स्यात्, इयङादेशः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघट-
यति । असत्यपि विप्रतिषेधे गोद इत्यादि न सिध्यति, कृते ईत्वे
इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इयङादेशप्रसङ्गादिति । ईकारस्य श्रूयमाण-
त्वेनाकारस्यातिदेशिकत्वेनेयङेव प्रथमोपस्थित इति भावः ॥

१ सन्ग्रहणमिति । आत्वविधिसूत्रे निमित्तकोटौ सन्ग्रहणमिति भावः ॥

२ 'नियमार्थं शास्त्र' इति ड. झ. पाठः । शास्त्रप्रवृत्तेरिति । विप्रति-
षेधशास्त्रप्रवृत्तेरिति भावः ॥

३ 'स्याद्धल्ग्रह' इति अ. पाठः ॥

४ हल्ग्रहणमिति । सकृदतिन्यायज्ञापनद्वारा लक्षित्वाचारितार्थमिति

भावः । अन्यथा परत्वादीत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वालोपे व्यर्थत्वं स्पष्टमेव ॥

५ आलोपे इति । प्राप्ते इति शेषः ॥

६ ईत्वे इति । कृते इति शेषः ॥

७ प्रथमोपस्थितमिति । एवञ्चालोपस्य तत्र प्राप्त्यभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति
न्यायस्य न तत्र प्राप्तिरिति भावः ॥

(व्यवस्थार्थत्वाक्षेपभाष्यम्)

ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवाद्याह—ननु चासिद्धत्वादिति ॥

(व्यवस्थार्थत्वसाधकभाष्यम्)

न शक्यमीत्वमियङादेशोऽसिद्धं विज्ञानम् । इह हि दोषः स्यात्—धिया, धियः । पियौ, पिय इति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकभङ्गवाद्याह—न शक्यमिति ॥ धियाविति । दधातेः पिबतेश्च क्पि लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणे-
नेत्वं भवति । तस्यासिद्धत्वे आश्रीयमाणे इयङ् न प्राप्नोतीती-
यङि अवश्याश्रयितव्यमीत्वस्य सिद्धत्वमित्यर्थः ॥

(व्यवस्थार्थत्वाक्षेपभाष्यम्)

नैतदीत्वम् ।

किं तर्हि ?

ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतत् ॥

समानाश्रयं खल्वसिद्धं भवति, व्याश्रयं चैतत् ।

कथम् ?

कावीत्वम्, किवन्तस्य विभक्तावियङादेशः ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवाद्याह—नैतदीत्वमिति ॥

अभ्युपगम्यापीत्वमाह—समानाश्रयमिति । धिया-
वित्यादावीत्वं व्याश्रयम्, गोदं इत्यादौ तु समानाश्रयत्वादि-
यङ्यसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम् ॥

(व्यवस्थावाचित्वस्थापनभाष्यम्)

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

कुतो ह्येतत्—ईत्वस्यासिद्धत्वालोपः स्यात्, न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति । तत्र चक्रकमव्य-
वस्था प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह—व्यवस्थार्थमिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—चक्रकमव्यवस्थेति । चक्रकरूपाऽव्य-
वस्थेत्यर्थः ॥

(ज्ञापकत्वपक्षोपपादकभाष्यम्)

नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा
शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्र
ईत्वस्यासिद्धत्वालोपः, लोपेनावस्थानं भविष्यति ।
न खल्वपि तस्मिन्तदेवासिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवाद्याह—नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति ।
द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः ॥
लोपेनावस्थानमिति । अथ विपरीतक्रमः कस्माच्च भवति—
पूर्वमालोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति । उच्यते—अस्मिन्नपि

क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात् पुनरालोपो भविष्यति, लक्ष्यसंस्कारार्थ-
त्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ न खल्वपीति । आलोपे कर्तव्ये ईत्वस्या-
सिद्धत्वम्, न त्वीत्वे कर्तव्ये । अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेद-
निबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य । ततश्चालोपो भविष्यति, न तु
पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु पुनः प्रवृत्तौ लोपस्याश्रीयमाणायाम् तस्या-
सिद्धत्वात्पुनरपीत्वं स्यादत आह—लक्ष्यसंस्कारार्थत्वादिति ।
लोके प्रयुक्तस्य प्रयोगस्य तावताऽन्वाख्यानसिद्धेरिति भावः । किंच
पुनरालोपस्यासिद्धत्वेऽप्यनेन शास्त्रेण स्वकृतेकारस्यैव दर्शनात्
पुनरीत्वप्रवृत्तिः, स्वस्मिन् स्वयं नासिद्धमित्यपि बोध्यम् । तदेवाह
भाष्ये—न खल्वपीत्यादि । किंच ‘पुमास्या—’ इत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन
प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वमालोपो दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् ॥ आलोप इति ।
पुनः पुनरीत्वप्रवृत्त्या यच्चक्रकं प्राप्नोति तदनेन परिहित्यत इत्यर्थः ॥

(ज्ञापकत्वाक्षेपभाष्यम्)

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । हलादा-
वीत्वं यथा स्यात्, अजादौ मा भूदिति ।

कुतो ह्येतत्—ईत्वस्यासिद्धत्वालोपः, लोपेनाव-
स्थानं भविष्यति । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमी-
त्वेन व्यवस्थानं स्यात् ?

तदेव खल्वपि तस्मिन्नासिद्धं भवति ।

कथम् ?

पठिष्यति ह्याचार्यः—*चिणो लुक् तत्रग्रहणा-
नर्थक्यं सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्, तलोपस्य चासिद्ध-
त्वात्*इति । चिणो लुक् चिणो लुक्पदेवासिद्धो
भवति ॥

(प्रदीपः) पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह—व्यवस्थार्थमिति ।
न हि शास्त्रचक्षुरन्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते ॥
तदेवेति । व्यक्तिपदार्थपक्षे लक्ष्यलक्षणभेदाद्विषयविषयि-
विभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रे एवासिद्धमिति पुनः पुन-
रीत्वप्रवर्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु चक्रकेऽपीष्टो व्यवस्थावा उक्तत्वात् ‘व्यव-
स्थार्थमेव तर्हि’ इत्याद्यनुपपन्नमत आह—न हि शास्त्रेति । मन्द-
बुद्धस्तुमहार्थं हल्ग्रहणस्य कर्तव्यत्वेन न ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये
‘न खल्वपि’ इत्यादिनोक्तस्य परिहारमाह—तदेव खल्वपीति ।
एवं च ईत्वेन व्यवस्थाने इष्टरूपासिद्धिः, इष्टासिद्धौ चक्रकमपि
दुर्निवारमिति भावः । ‘लक्ष्ये लक्षणस्य’ इति न्यायं तु न पश्यति ॥

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् नैवायं

१ ‘खल्वप्यसिद्धं’ इति च. छ. झ. ड. पाठः ॥

२ गोदं इत्यादाविति । धियावित्यनेयलीत्वयोर्व्याश्रयत्वेऽपि गोदं
इत्यत्र पुनारथेति सूत्रे हल्ग्रहणाभावे प्राप्तस्येवत्येयलक्ष्य समानाश्रयत्वाद्-
सिद्धत्वमिति ज्ञापकं हल्ग्रहणं विप्रतिषेधस्येति भावः ॥

३ ‘त्वालोपः, न पुनः’ इति च. छ. पाठः ॥

४ ‘लोपेन चावस्थानं’ इति अ. पाठः ॥

५ ‘पुनरालोपस्य’ इति झ. पाठः ॥

६ ‘ईत्वेनावस्थानं’ इति ड. पाठः ॥

७ ‘पदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणं’ इति च. झ. ड. पाठः ॥

हृत्प्रहणं कुर्वीत । अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्या-
जादावालोपमपवादं विदधीत ।

तदेतत्कथम् ?

इदमस्ति—‘आतो लोप इटि च’ इति ।

ततः—‘धुमास्थागापाजहातिसां’ । लोपो भवति
इटि च अजादौ विडतीति ।

किमर्थं पुनरिदम् ?

ईत्वं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् ।

ततः—‘ईत्’ । ईच्च भवति ध्वादीनाम् । ततः—
‘एलिङि’ । ‘वान्यस्य संयोगादेः’ । ‘न ह्यपि’ ।
‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ । ततः—‘यति’ । यति च
ईद्भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति
यद्धृत्प्रहणं करोति—गरीयांसं यत्नमारभते तज्जाप-
यत्याचार्यः—भवतीह विप्रतिषेध इति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकवाद्याह—एवं तर्हीति ॥ ईच्च भव-
तीति । अत्र ‘विडति’ इत्यपेक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये—अविशेषेणेति । अयं—पाणिनिः,
लोपमपवादमुक्त्वा तस्य लोपस्येत्वमविशेषेणोत्सर्गं कुर्यादित्यर्थः ।
यद्वा—उक्त्वा—वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्वीकृत्य, तथा च नासङ्गतिः—
तदेतदिति ॥] क्तितीत्यपेक्ष्यत इति । तेनाजादौ हलादौ च
सामान्येन विहितस्येत्स्वस्याजादौ क्ति लोपोऽपवाद इति अन्तरेणापि
हृत्प्रहणं सिद्धमिति तज्ज्ञापकमेवेत्यर्थः । परे तु ज्ञापितेऽपि पूर्वोक्त-
न्यासेनैव सिद्धे हृत्प्रहणस्य चारितार्थार्थाभावात्कथं ज्ञापकत्वमिति
चिन्त्यमेतत् । तस्मादत्र ज्ञापकोपन्यासपरो ग्रन्थ आचार्यदेशीयस्य ।
‘भवतीह विप्रतिषेधः’ इत्येव सिद्धान्त्युक्तिः, द्वयोरसिद्धत्वेऽपि
तुल्यबलत्वान्निरित्याशयेन । उभयोः परस्परमसिद्धत्वात्तदपवादं,
नैतावता सर्वथा शङ्खयोरभावः । विप्रतिषेधसूत्रे च यथोद्देशपक्ष
एव, कार्यकालपक्षेऽपि तदुपस्थितिसामर्थ्यादसिद्धत्वबाधो वेति तत्त्व-
मित्याहुः ॥

(१२७८ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ८)

३०४३ सनः क्तिचि लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

(अन्यतरस्याग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

इहान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

१ ‘तस्याजादौ लोप’ इति च. छ. पाठः ॥

२ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो ड. पुस्तके एव ॥

३ ‘क्ति लोपपवाद’ इति छ. घ. पाठः ॥

४ ‘विभाषेति’ इति च. छ. ड. झ. पाठः ॥

५ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो ड. पुस्तके एव ॥

६ ‘भवतीति’ इति छ. पाठः ॥

कथम् ?

‘सनः क्तिचि लोपश्च’ आत्वं च विभाषेति ॥

(प्रदीपः) इह रूपत्रयं साध्यं—सातिः, सतिः, सन्ति-
रिति । तच्च ‘सनः क्तिचि लोपश्च’ इत्येतावति सूत्रे ‘ये विभाषा’
इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्ता सिद्ध्यतीति मत्वाऽऽह—इहेति ॥

(उद्घोतः) अन्यतरस्याग्रहणप्रत्याख्यान इष्टसिद्धिं दर्श-
यति—इहेति ॥

(लोपपदस्यापि प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अपर आह—सर्व एवायं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथम् ?

इह लोपोऽपि प्रकृतः, आत्वमपि प्रकृतम्, वि-
भाषाग्रहणमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसम्बन्ध-
मात्रं कर्तव्यम्—सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च
विभाषा ॥

(प्रदीपः) सर्व एवायमिति । ‘सनः क्तिचि’ इत्येव ।
लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वात् लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः ।
बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च ‘सर्व एवायं योगः’ इत्युच्यते ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्याने लोपादिविधिः
कुतो लभ्यतेऽत आह—सनः क्तिचीत्येवेति ॥ एवं तर्हि सर्वशब्दो-
ऽनुपपन्न इत्यत आह—बहूनामिति । [तथा च सर्वशब्दोऽवयव-
बहुत्वपरः, सर्वः पटो दग्ध इतिवत् । एवञ्च बह्ववयवोऽयं योगो न
कार्यः, किन्तु स्वभावावयव इत्यर्थो बोध्यः । अत्र ‘अपर—’ इत्यनेना-
रुचिः सूचिता । तद्वीजं तु लोपस्य प्रकृतत्वेऽपि विच्छेदान्मण्डूकगतिः
स्यादिति शब्दगौरवतो ज्ञानगौरवम्प्रवलयामि तत्कृत्वाऽनन्तरक्तित्वो
लोपाभावाय ‘अस्य’ इति प्रधानपरामर्शकमुक्तमिति बोध्यम् ॥]

(१२७९ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ९)

३०४४ आर्धधातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता
आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ताः ? एवं हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । आभाच्छास्त्रीये कार्ये तेषाम-
सिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्यादेशस्य भुवो वुक् न स्यादनादे-
शस्यैव तु स्यात् । तथा चख्यतुरित्यादौ ख्याजोऽसिद्धत्वा-
लोपाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) असिद्धत्वप्रसङ्गादिति । एतेनैते द्वितीयाध्याये
कर्तुं शक्या इत्यपास्तम्, असिद्धत्वानापत्तेः; आर्द्धत्वानापत्तेश्च ॥

७ ‘असिद्धत्वादालोपा’ इति छ. ड. पाठः ॥

८ एतेनेति । एते—षष्ठाध्यायविहिता इत्यर्थः ॥

९ असिद्धत्वानापत्तेरिति । ‘करिष्यते’ इत्यत्र णिलोपे कर्तव्ये चिण्वदि-
टोऽसिद्धत्वं न स्यात् । चकारेणैव साधित इत्यन्यदेतत् ॥

१० आर्द्धत्वानापत्तेश्चेति । एवं च गणयतीत्यत्रापरनिमित्तत्वेन स्थानि-
वत्त्वाभावाद्वा वृद्धिः स्यादिति भावः ॥

(अधिकाराक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । कानिचिदन्यथाऽपि सिध्यन्तीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) कानिचिदिति । एतद्योतारत्र स्फुटीभविष्यति ॥

(अधिकारप्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

अतो लोपो यलोपश्च

णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईत्वमेत्वं च

चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥ १ ॥

(भाष्यम्) अतो लोपः—चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम् ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

चिकीर्षति ॥

(प्रदीपः) चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु सनः 'प्रतीषिषति' इत्यादौ द्विवचनार्थं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) ननु सनोऽकारोच्चारणसामर्थ्यालोपो न भविष्यतीत्यत आह—अकारोच्चारणं त्विति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्येव सनोऽकारलोपः, शपोऽकारस्य श्रवणं भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

शप एव तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) शप एव तर्हि । शपविधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणार्थं स्यात् । 'अतो दीर्घो यजि' इत्यस्य सर्वत्राकारलोपे कोऽवकाश इति चेत् ; वर्चनादतो लोपं बाधित्वा 'पचावः' इत्यादौ प्रवर्तते । तत्र च कृतार्थमनुपदेशालसर्वधातुकानुदात्तत्वमज्ञापकं सर्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य ॥

(उद्द्योतः) [भाष्ये—एवोऽप्यर्थे ।] गुणार्थमिति । 'भवतः' इत्यादौ गुणार्थं, कायतीत्यादावशितीत्यास्त्वप्रतिषेधार्थं, द्योयतीत्यादौ दीर्घार्थं चेति बोध्यम् ॥ वचनादिति । संप्रत्ययेऽकारोच्चारणसामर्थ्यालोपाभावे तत्र चरितार्थत्वाच्चिन्त्यमिदम् । लसार्धधातुकानुदात्तत्वमपि तत्रैव चरितार्थं बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-

१ प्रतीषिषतीति । अनैमित्तिकत्वेन लोदेशात्पूर्वमेवेति भावः । सामर्थ्याश्रयेण चिकीर्षतीत्यादाविव चिकीर्षितेत्यत्रापि लोपो न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

२ शप एवेति । शिशक्षतीत्यादौ सन्शबकारलोपे 'श्लो श्लि' इति लोपाभावस्याप्युपलक्षणम् । स्थानवत्त्वं तु न, पूर्ववासिद्धीयेति निषेधात् । संयोगादिलोपस्तु न, तस्य दोष इति निषेधात् ॥

३ ननु शपविधानसामर्थ्यालोपो न भविष्यतीत्यत आह—शपविधान-

यति—नानेन शपोऽकारस्य लोपो भवतीति, यद्यमदिप्रवृत्तिभ्यः शपो लुक् शास्ति ॥

(ज्ञापकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् । वित्तः, मृष्ट इति ॥

(प्रदीपः) कार्यार्थमेतत्स्यादिति । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानभाष्यम्)

यत्तर्हि आकारान्तेभ्यो लुक् शास्ति—याति, वाति ।

अस्त्येव । अस्त्येव शपो लुक् शास्ति । अस्ति ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हि । यदि शपोऽतो लोपः स्यात् या-वा-प्रभृतय आकारान्ता भूवादिष्वेव पठ्येरन् न त्वदादिषु, लुगलोपयोस्तत्र विशेषाभावात् ॥

ननु शिशपा चोद्यमिदम्, पाठस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । नैष दोषः । विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य ॥

ननु याती ब्राह्मणी यान्ती ब्राह्मणीत्यादौ 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात् । नैतदस्ति । लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्यं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति लुक्पि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः । सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विज्ञायमाने 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाऽऽश्रयणीयमिति नास्त्येव लुगलोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारान्तानामन्येषां चागुणवृद्धिभाजामदहनासादीनामदादिषु पाठः सर्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य । कथं तर्हि 'याती कुले' इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नुम् भवति ? शपाऽकारस्य विशेषणात्, शपो योऽकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवतीति । न च शपि लुप्ते शपोऽकारः सम्भवति ॥

(उद्द्योतः) शिशपाचोद्यमिति । लङ्कायां नीता सीता शिशपामूले स्थापितेतीति केनचिदुक्ते कश्चित्पृच्छति—'वृक्षान्तरेषु सत्सु किं शिशपाऽनुरोधेन' इति, तद्वदिदं चोद्यमित्यर्थः ॥ विशेषकार्यार्थत्वादिति । तदभावे हि भ्वादिपाठ एवोच्यते इति भावः ॥

नित्यो नुम्मा भूदिति । किं तु 'आच्छीनधोः—' इति विकल्प एव यथा स्यादित्यर्थं पाठः स्यादिति न ज्ञापक इति भावः ॥ तस्याङ्गस्येति । तदङ्गं धातुः । इदं च शत्रन्तस्याङ्गस्य कार्यमिति भावः ॥ ननु सर्वत्रातो लोपे 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इत्यस्य का गतिरत-

मिति ॥

३ वचनात्—अतो दीर्घो यजोति दीर्घविधानसामर्थ्यात् ॥

५ [] एतच्चिह्नगतोऽंशो ड. पुस्तक एव ॥

६ संप्रत्यये—लटो विकरणे । तत्र हि अकारोच्चारणं व्यर्थम् ॥

७ 'नानेन शबकारस्य' इति छ. झ. पाठः । 'नानेन शबकारलोपो' इति च. पाठः ॥

आह—सर्वत्र चेति ॥ शब्दयनोरादिति व्याख्यानं प्रत्ययलक्षणा-
सम्भवादाह—भूतपूर्वेति ॥ आद्ये आकारग्रहणमुपलक्षण-
मित्याह—अन्येषां चेति ॥ अदहनिमिति । हन्ग्रहणस्य शापकत्वं
चिन्त्यम् । तत्र ह्यनेन शपो लोपे तस्यासिद्धत्वादनुनासिकोपधा-
लोपयोरप्राप्तेर्लुक् आवश्यकत्वात् । असिद्धत्वमनित्यमिति वाऽऽशयः ॥
कथं तर्हीति । लुकि लोपे च शङ्केयम् ॥ शपो योऽकार इति ।
तथा च वर्णाश्रयत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति भावः ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वृक्षस्य । अतो लोपः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वृक्षस्येति । प्रागेव स्यादतो लोपः, भूत-
पूर्वगत्या तु स्यादेशः । ननु परत्वात् स्यादेशो भविष्यति,
तत्र कृते सञ्जिपातपरिभाषयाऽतो लोपो न भविष्यति ।
उच्यते—कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः
परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः ॥

(उद्घोतः) प्रागेवेति । इदं चिन्त्यं, स्यादेशस्य परत्वात् ।

[उभयोर्गुणपदप्रवृत्तौ स्यादेशेन लोपनिमित्तानन्तर्याविधातेऽपि]
अतो लोपेन स्यादेशनिमित्तानन्तर्याविधातादस्ति विप्रतिषेधः । व्युत्प-
त्तिपक्षे सप्रत्यय उपदेशेऽकारान्त इति बोध्यम् ॥ भूतपूर्वेति ।
सामर्थ्यादिति भावः ॥ 'पाकैः' इति च प्रत्युदाहरणं बोध्यम् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

यलोपोऽपि प्रयोजनम्—वेभिदिता, चेच्छिदिता ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

वेभिद्यते । चेच्छिद्यते ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

णिलोपः प्रयोजनम्—याज्यते, पाच्यते ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

पाचयति, याजयति ॥

(प्रदीपः) पाचयतीति । णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्ष-
णार्थं स्यादिडाद्यर्थं च—पाचयितेति ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययलक्षणार्थमिति । तेनोपधावृद्धिसिद्धिः ॥
इडाद्यर्थमिति । अन्यथा 'पाकाच—' इति प्रतिषेधः स्यात् । सति
चेति 'अनिटि' इति प्रतिषेधाणिणिलोपो नेति बोध्यम् ॥

१ साध्य आकारग्रहणं—यत्तीह आकारान्तेभ्यो लुक् शास्ति'
इत्यत्र ॥

२ 'वृक्षस्य, वृक्षस्य' इति ड. झ. पाठः ॥

३ [] अत्रलो अन्धो ड. पुलक एव ॥

४ ननु वृक्षशब्दस्याव्युत्पत्तिपक्षे उपदेशेऽकारान्तत्वं भवेत्, व्युत्पत्तिपक्षे
तस्य कथमुपदेशेऽकारान्तत्वमित्यत आह—व्युत्पत्तिपक्ष इति । सप्रत्यय-
वृक्षधातोर्विहितः प्रत्ययः, अत्र सति 'आर्धधातुके' इत्यधिकारे 'आर्धधातु-
कोपदेशे' इत्यर्थलभः । तदधिकारभावे च 'उपदेशेऽकारान्तं' इत्यर्थः ॥

५ पाक इति चेति । ननु वृक्षस्येव स्यादेशस्य परत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ
सञ्जिपातपरिपथा नातो लोप इति आर्धधातुकाधिकारस्य प्रत्युदाहरणं पाक

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

आहोपः—ययतुः, ययुः ववतुः, ववुः ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

यान्ति, वान्ति ॥

(प्रदीपः) यान्तीति । ननु श्राऽभ्यस्तयोरेवातः सार्व-
धातुके, नान्यस्य—इत्येवं नियमादत्र न भविष्यति । विपरीतोऽपि
नियमः स्यात्—सार्वधातुके एव श्राऽभ्यस्तयोः—इति ययतु-
रित्यादौ न स्यात् । श्राग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु श्राऽभ्यस्तयोरिति । अजादौ कृति
सार्वधातुकेऽप्यनेनेव सिद्धेऽपि नियमार्थमिति भावः ॥ नन्वत्र पक्षे
श्राग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह—उत्तरार्थमिति । 'लुनीते' इत्यादा-
वीत्यार्थमिति भावः ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

ईत्वम्—धीयते, दीयते ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

अदाताम् । अधाताम् ॥

(प्रदीपः) अदातामिति । उङ्, ताम्, 'गातिस्थापु—'
इति सिचो लुक् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

एत्वम्—ग्लेयात्, ग्लेयात् ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

स्नायात् । स्नायाताम् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

चिण्वद्भावश्च सीयुटि ।

चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम् ?

कारिषीष्ट, हारिषीष्ट ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

क्रियेत, ह्रियेत ।

नैतदुदाहरणम् । यका व्यवहितत्वान्न भविष्यति ।

इदं तर्ह्युदाहरणम्—प्रस्तुवीत ।

इदं चाप्युदाहरणम्—क्रियेत, ह्रियेत ।

ननु चोक्तं—यका व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति ।

यक एव तर्हि मा भूदिति ।

किञ्च स्यात् ?

वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत ॥

इति बोध्यमिति भावः । पाक इत्यत्र सुप्रत्यये परतोऽकारस्य लोपः स्यात् ॥

६ 'णिलोपः—पाच्यते, याज्यते ।' इत्येव छ. पाठः । 'णिलोपः प्रयो-
जनम्—कारणा, हारणा ।' इति क. पाठः । 'णिलोपः प्रयोजनम्—पाच्यते,
याच्यते, कारणा, हारणा ।' इति झ. पाठः ॥

७ 'किमर्थम् ? कारयति, हारयति ।' इति क. पाठः । 'पाचयति,
याजयति, कारयति, हारयति ।' इति झ. पाठः ॥

८ 'तथा च ययतु' इति ड. झ. पाठः ॥

९ 'पक्षे श्राग्रहणं व्यर्थं' इति ग. घ. पाठः । 'श्राग्रहणं कर्तव्यं स्यात्'
इति ड. पाठः ॥

१० 'प्रस्तुवीत' इति झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) प्रस्तुतीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्, तत्र यकः प्रतिषेधात् । कर्मणि तु प्रस्तुयेतेति भाव्यम् । ननु चिणोऽपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः । एवं तर्हि भावकर्मणो-
श्चिण्वदर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

असमाधिस्योदाहरणान्तरमाह—इदं चापीति । येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरी चिण् प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः ॥

वृद्धिरिति । एतच्च 'ण्यल्लोपौ—' इत्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिण्वद्भावादतो लोपोऽपि प्राप्तो वृद्धिश्च । यावादिभ्यो हि शपो लुग्विधानेन सार्वधातुकेऽतो लोपाभावो ज्ञापित इति स्वाश्रयोऽतो लोपो मा भूत्, चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात् स्यादेव । भाष्यकारेण तु प्राप्तिसात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम् । अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिः, अतो लोपेऽपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । वृद्धौ कृतायां 'आहुणः' च प्राप्नोति युक्च, तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः । इत्प्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः ॥

(उद्घोतः) [विधिलिङि व्यवधानान्नेत्याशयेनाह—भाष्ये-
किमिति ॥ नैतदुदेति । प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥]
ननु ह्येतैः परस्परदित्वान्नेदं कर्तरी रूपं, नापि कर्मणि, यक्प्रस-
ङ्गादिति कथमिदमत आह—कर्मकर्तरीति । तत्र 'न दुहन्तुनां'
इति यक्प्रतिषेधः ॥

असमाध्यासे वीजमाह—येभ्य इति । वस्तुत इदं चिन्त्यम् ।
चिण्वत्प्रतिषेधेऽपि चिण्वद्भावप्रतिषेधे मानाभावादित्याहुः ॥

अनपेक्ष्येति । तदपेक्षया तु वृद्धिं बाधित्वाऽकारलोपेन भाव्यम् ॥
ननु यावादिभ्यो लुग्विधानेनातो लोपाभावः सार्वधातुके ज्ञापित
इति कथमेतत्प्राप्तिरत आह—यावादिभ्य इति ॥ स्वाश्रयः—
सार्वधातुकाश्रयः ॥ ननु चिणि अतो लोपाविधानात्कथं चिण्वद्भावा-
त्प्राप्तिरत आह—चिणि तस्येति । अदन्ताच्चिण्प्रयोगस्यानभिधा-
नाच्चिणि तस्यादर्शनमित्यन्ये ॥ ननु वृद्धावाहुणप्राप्तेः कुतो युक्प्रस-
ङ्गोऽत आह—वृद्धाविति ॥ चिण्वद्भावादिप्रसङ्ग इति कुतो नोक्त-
मत आह—इत्प्रसङ्गस्त्विति । सीयुडादेरिति सलोपे सवर्णदीर्घे
विशेषाभाव इति भावः ॥

(१२८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १०)

३०४५ अस्जो रोपधयोरमन्यतर-
स्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

(रसागमाधिकरणम्)

(रसागमस्थाननिर्धारणभाष्यम्)

अयं रम् रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति ?

१ [] अथलोपं प्रथो ड, उक्तं पयः ॥

२ 'सार्वधातुकाश्रयं ज्ञापि' इति श. पाठः ॥

३ 'ननु चिण्वद्भावा' इति ड. पाठः ॥

४ रेफस्य अतो हेतुमाह—स्थानान्तर इति ॥

५ 'प्रयुज्यते—इत्यर्थः । रम्प' इति क. च. झ. ड. पाठः ॥

६ 'तस्य तु प्रसङ्गे तस्य' इति क. पाठः ॥

७ विशिष्टदेशश्च—निर्णयविषय इत्यर्थः ॥

८ भारद्वाजीयाः—श्लोकवार्तिककाराः ॥

'मिदचोन्त्यात्परः' (१।१।४७) इत्यनेनाचामन्त्या-
त्परः क्रियते ।

रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति ?

पप्रयुच्चारणसामर्थ्यात् ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

"अस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयते ।"
इति ॥

(प्रदीपः) आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्
पृच्छति—अयं रमिति । रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया
अपीति बोद्धव्यम् ॥

रेफस्य तर्हीति । स्थानान्तरे प्रवृत्तेन रमाऽनिवर्तितत्वात् ॥

पप्रयुच्चारणसामर्थ्यादिति । 'रोपधयोः' इति स्थान-
पठ्या तयोरत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे
रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्येतेत्यर्थं रम् प्रयुज्यमानो मित्त्वाद-
चोऽन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । यस्य तु देशान्तरे
नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति, तत्प्रसङ्गे तस्य विधा-
नात् विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाव्यम् ॥

भारद्वाजीया इति । ते हि 'सनः क्विचि लोप—' इत्यतो
लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति ॥

(उद्घोतः) उपधाया अपीति । एवं च पर्यायेण तत्तत्स्थाने
प्रसङ्ग इति भावः ॥

'प्रयुज्येत—इति' इत्यन्तेनैतत्सूत्रमात्रीयमवान्तरवाक्यार्थं दर्श-
यित्वा 'मिदचः—' इति परिभाषिकावाक्यतया महावाक्यार्थं दर्शयति—
रमित्यादिना ॥ मित्त्वादिति । मित्त्वेन स्थानिदेशत्वं बाध्यत इति
भावः ॥ आदेशस्य स्थानिदेशत्वे हेतुमाह—विशिष्टदेशश्चेति ।
यद्देशे स्थानिनः प्रसङ्गस्तद्देश एवादेशौचित्यादिति भावः ॥

स्थाननिर्धारणनिर्देशादन्यदेशत्वेऽपि तन्निवृत्तिमृष्यन्तरसंवादेन दर्श-
यति—भारद्वाजीया इति ॥

(६५४४ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्जादेशात्सम्प्रसारणं

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन
भवति ।

अस्जादेशस्यावकाशः—भ्रष्टा, भृष्टम् ।

सम्प्रसारणस्यावकाशः—भृजति ।

इहोभयं प्राप्नोति—भृष्टः, भृष्टवानिति ।

सम्प्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन ॥

९ 'प्रयुज्यत इत्यन्तेन' इति ड. पाठः । सर्वेष्वलक्ष्यपुस्तकेषु 'प्रयुज्येत
इतीत्यन्तेन' इत्येवं पाठो दृश्यते । प्रदीपे च तादृशपाठस्यानुपलम्भात् 'प्रयु-
ज्येत इतीत्यन्तेन' इत्येवं पाठ आहतः ॥

१० स्थानपठ्यति । रमोऽन्यदेशत्वेऽपि स्थानपठ्यनिर्देशसामर्थ्यात् रेफस्य
निवृत्तिमित्यन्वयः ॥

११ अस्जादेशादिति । निवर्तकत्वेनागमस्यापि आदेशत्वव्यवहारः ॥

१२ 'अर्द्धा, अर्द्धा' इति ड. पाठः ॥

(प्रदीपः) भृजतीति । आर्धधातुकाधिकारादत्र रमो-
ऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—भर्षं भर्षमिति । कृत्वाभावादत्र
संप्रसारणाप्रसङ्ग इति भावः ॥

(विप्रतिषेधाक्षेपे वार्तिकावतरणभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

(६५४५ विप्रतिषेधाभावोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रसोर्वचनान्तिद्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) रसोरिति । साचकस्य रेफस्य सकारस्य च
ऋशब्दो वाऽऽदेशः । तत्र कृतेऽङ्किते गुणः प्रवर्तते—भर्षेति ।
ऋकाराभावपक्षे तु—भर्षेति । कृति तु ऋशब्दे—भृष्टमिति
भवति । तदभावपक्षेऽपि सम्प्रसारणे सति—भृष्टमिति नार्थः
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) रसोरिति । रस इति निर्देशे ‘अलोऽन्त्यस्य’
प्रसङ्गाद्रसोरिति द्विवचननिर्देशः ॥ साचकस्येति । रेफमात्रस्य कैकारे,
अकारे यणि अष्टेलेव स्यादिति तद्विधानानर्थक्यं स्यादिति भावः ॥

(न्यासान्तरेऽपि विप्रतिषेधावश्यकत्वप्रतिपादकभाष्यम्)

रसोर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रसजादेशो वक्तव्यः ।
वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात्—अभ्राक्षीत् । इदं
न स्यात्—अभ्राक्षीत्—इति ।

सर्वथा च पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे । सूत्रं
च भिद्यते ॥

(प्रदीपः) इतरोऽत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति
तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह—रसोरिति । भ्रसृजेः सिचि ऋभावं
विकल्पितं बाधित्वा परत्वान्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नो-
तीति ऋभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव । तेन रूपद्वयं
सिद्ध्यति—अभ्राक्षीत्, अभ्राक्षीदिति ॥

ननु ऋभावो नित्यः, कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वात् प्रसङ्गात् । वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्राप्तिसंज्ञादनित्या ।

अजाकृतेरेकत्वाच्चास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्याऽनित्यत्वमिति
द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः । अन्तरङ्ग ऋभाव इति चेत्;
न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते । रम्भावे तु क्रियमाणे
परत्वाद् वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् रमि सति सिद्धम्—
अभ्राक्षीदिति ॥

(उद्घोतः) एकदेशविकृतस्येति । ‘राजकीयम्’ इत्यादाविव
स्थानिवद्भावाप्राप्तावपि लोकसिद्धश्च पुच्छादिदृष्टान्तमूलकैकदेशविकृत-
न्यायेन रस्त्वमिति भावः ॥ शब्दान्तरस्येति । कृते ऋकारस्य, अकृते-
ऽकारस्येति भावः ॥ जातिपदार्थाश्रयेण परिहरति—अजाकृतेरिति ।
वस्तुतः ऋभावस्यापि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । कृताऽकृतप्रसङ्गत्व-
मात्राश्रयणे तु द्वयोरपि नित्यत्वं बोध्यम् । तस्माद्वृद्धौ कृतायां पुनः
प्रसङ्गविज्ञानादृभावेऽपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वचप्राप्तौ
‘अभ्राक्षीत्’ इति न सिध्येत् । इदं रूपयोः ‘अभ्राक्षीत्’ इति सिध्येत्
‘अभ्राक्षीत्’ इति न सिध्येदिति भाष्यार्थ इति बोध्यम् ॥ अन्तरङ्ग
इति । आर्धधातुकमात्राश्रयत्वात् । वृद्धिस्तु परस्मैपदमप्यपेक्षत इति
बहिरङ्गेति भावः ॥ न सिच्येति । ‘अयं निषेध उभयोरचक्षानिकत्व
एव, णिश्चिग्रहणस्य सजातीयपेक्षप्रापकत्वात्’ इति तु नाश्रितम् ।
‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे भाष्य उक्तत्वात् ‘ज्ञापितम्’ इति वक्तुं
युक्तम् । अत्रे तु भाष्ये कापीदं न हृदयते इति ध्येयम् । बहुस्यानि-
कत्वेनास्यापि बहिरङ्गत्वम् । अत एव ‘न सिच्यन्तरङ्गम्’ इत्यस्या-
भावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥ ननु रम्भावमतेऽप्ययं पूर्वविप्रतिषेध आव-
श्यकः । अन्यथा परत्वाद्वृद्धौ सकृद्विन्यायेन स न स्यादत आह—
रम्भावे इति । तत्र रम्भाकारादुत्तर इति सिद्धमिति भावः ।
इदमुपलक्षणम्, बरीभृज्यत इत्यत्र नित्यतया जडयश्रवणार्थं ‘ऋभावा-
त्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन’ इत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । किञ्च—अपि-
छिटि ऋभावेऽसंयोगात्परत्वेन कित्त्वे गुणाभावे बभृज्जतुरिति स्यात्,
इष्यते तु बभर्जेतुरिति; तत्सिद्ध्यर्थं रमेव कार्यः । न च संनिपातपरि-
भाष्याऽत्र न दोषः । शब्दतोऽर्थतो वाऽस्याकित्संनिपातलक्षणा-
भावात् । सर्वं चेदं ‘सूत्रं च’ इति चेन संगृहीतं भाष्ये ॥

(विप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं—*भ्रसजादेशात्सम्प्रसारणं पूर्वविप्र-
तिषेधेन*इति ।

१ भाष्यमेवैतदिति च. छ. ट. पाठः । वस्तुतस्तु कुण्डलनारूपस्य भाष्यस्य
सर्वत्र दृश्यमानत्वेन क. ड. ज. पुस्तकेषु वार्तिकापाठेन चात्र तत्त्वेनोद्धेतुः ॥

२ अलोऽन्त्यस्य प्रसङ्गादिति । ‘नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यास-
विकारे’ इति परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥

३ ‘ऋकारे अकारे परे यणि’ इति ड. पाठः ॥

४ नर्थक्यं स्यादिति । तेन वार्तिकेऽकारो विवक्षित इति सूचितम् ॥

५ ‘रसोर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रसजादेशः’ इत्येवं वार्तिकमत्र च. छ. ड.
पुस्तकेषु पश्यते । क. अ. ट. पुस्तकेषु कुण्डलनारूपस्य भाष्यस्यानुपलब्ध्या च
नैतद्वार्तिकमत्र गृहीतम् ॥

६ ‘न्तरस्य प्रसङ्गात्’ इति कं. ड. पाठः ॥

७ राजकीयमिति । अत्र हि स्थानिवद्भावेन नान्तत्वमाश्रित्य यथा टि-
लोपो न भवति तथा कृतायामपि वृद्धौ स्थानिवद्भावेन रस्त्वं न संभवतीति

एकदेशविकृतन्यायाश्रयणम् ॥

८ बरीभृज्यत इत्यत्र नित्यतयेति । रसोर्वा ऋवचनमित्यस्य नित्यतया
बरीभृज्यते—अर्ज्येयङि कृते इत्येवमन्वयः । ऋभावात्संप्रसारणं विप्रतिषेधे-
नेत्यस्याभावे जकारस्येकस्य श्रवणं प्राप्नोति तत्र जडयश्रवणार्थं तत्कर्तव्यमिति
भावः ॥ ‘बरीभृज्यते’ इति झ. ड. पाठः ॥

९ ऋभावात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यस्याश्रयणे दोषमाह—अपि छि-
टीति । तदाश्रयणे हि अपिछिटि परतः ‘बभर्ज्ज—अनुस्’ इत्यत्र ऋभावं
बाधित्वा संप्रसारणं स्यादिति बभृज्जतुरित्यस्यापत्तिः । तत्र ऋभावेऽसंयोगात्पर-
त्वेन कित्त्वात् गुणाभावे प्राप्ते बभृज्जतुरिति स्यादित्यन्वयः ॥

१० सर्वं चेदमिति । ‘सूत्रं च भिद्यते’ इति भाष्यस्यचकारेण सर्वमेत-
त्संपादितमिति भावः ॥

इदमिह सम्प्रधार्यम्—भ्रस्जादेशः क्रियतां सम्प्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात् भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्सम्प्रसारणम्, कृतेऽपि भ्रस्जादेशो प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

भ्रस्जादेशोऽपि नित्यः । कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति ।

कथम् ?

यो सावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेऽपि प्राप्नोति ॥

अनित्यो भ्रस्जादेशः । न हि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।

अथापि कथंचिद्गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः ।

कथम् ?

उपदेश इति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यम्—वरीभृज्यत इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) योऽसावृकारे रेफ इति । ननु च ऋकारवयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्यादचः परः स्यात् ? मा भूदन्त्यादचः परः । तत्र विषये आदेशो भविष्यति : मिस्वन्तु भर्त्त्यादौ सावकाशम् ॥

उपदेश इति वर्तते इति । भ्रस्जरूपदेशे यो रेफस्तस्थाने रम् भवति । न च ऋकारवयव उपदेशे भ्रस्जे रेफो भवति ॥ वरीभृज्यत इति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रीको रेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः । भ्रस्जरूपदेशे तु नासौ रेफ इति रमभावः । 'अनन्त्यविकारे—' इत्येतत्तु प्रयोजनाभावाभावाश्रितम् ॥

(उद्घोतः) ननु चेति । तदवयवरेफस्य पृथङ्ङिष्कर्पायोगादृकारस्यैव रमा निवृत्तिर्वाच्येत्यजभावादन्त्यादचः परो न स्यादिति प्रश्नः ॥ तत्र विषये—सम्प्रसारणविषये ॥ आदेशो भविष्यतीति । स्थानिसमानदेश आदेशो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तन्मध्यपतित इति । ननु द्विःप्रयोगे द्विर्वचने द्वयोः प्रत्येकं तत्त्वेऽपि न समुदायस्य तत्त्वमिति नैतन्न्यायावसरः । अत एव 'दयतेः—' इति सूत्रे 'अस्तेद्वित्वे कृत उत्तरखण्डस्य भूभावे कृते' इत्यादि वक्ष्यति भाष्यकृतम् । अभ्यासस्य नैरर्थक्येन तदवयवत्वेऽपि न तत्र रम्शास्त्रप्रवृत्तिः, उत्तरखण्डेन व्यवधानाच्च—इति चेन्न; अथापि कथंचिदित्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तिर्वेनाऽदोषात् ॥

१ 'कृतेऽपि सम्प्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि' इति च. ड. पाठः । 'कृतेऽपि सम्प्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति' इति छ. झ. पाठः ॥

२ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु एकजकारपठितः पाठः । सुद्धितेषु द्विजकारात्मकपाठः । प्रदीपे प्रतीकपाठस्तु सर्वैकजकारात्मक एवेति सुधियोऽत्र विदां कुर्वन् ॥

३ 'इति रीकारे रेफो' इति अ. पाठः ॥

४ नाश्रितमिति । इतराव्यवधाने एव प्रवृत्तिरित्यनाश्रित्येदम् ॥

५ रमोऽन्त्यादचः परत्वाभावमुपपादयति—तदवयवरेफस्येति । ऋका-

(१२८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ११)

३०४६ अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(६५४६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ ण्यलोपावियङ्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण्यलोपावियङ्गुणवृद्धिगुणदीर्घत्वेभ्यो भवतो विप्रतिषेधेन ॥

(णिलोपेयङादेशयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

णिलोपस्यावकाशः—कार्यते, हार्यते ।

इयङादेशस्यावकाशः—श्रियौ, श्रियः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशत् ॥

ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम् ।

इदं तर्हि—अततक्षत्, अररक्षत् ॥

(प्रदीपः) यणादेशेनेति । 'एरनेकाच—' इत्यनेन । ततश्च यणा वाधनादियङः संप्रधारणगोचरत्वाभावः ॥

(णिलोपयणोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

यणादेशस्यावकाशः—निन्यतुः, निन्युः ।

णिलोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशत् ॥

(णिलोपवृद्धोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

वृद्धेरवकाशः—सखायौ, सखायः ।

णिलोपस्यावकाशः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—कारयतेः—कारकः, हारयतेः—हारकः ॥

(प्रदीपः) सखायाविति । 'संख्युरसंबुद्धौ' इति शास्त्रातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशः, न तु कार्यातिदेशपक्षे—इत्यवसेयम् ॥

(उद्घोतः) शास्त्रातिदेशेति । तत्पक्षे हि सखायावित्यादौ 'अचो ञ्णिनि' इत्येव वृद्धिः प्रवर्तते । तस्या एव च कारक इत्यादौ प्राप्तिः । कार्यातिदेशे तु कारक इत्यादौ प्राप्तायाः 'अचो ञ्णिनि' इति वृद्धेर्नायमवकाशः स्यादिति भावः । कार्यातिदेशेऽपि वृद्धि-शासनकर्तृत्वं तस्येवेति भाष्याल्लभ्यत इत्यन्ये ॥

(णिलोपगुणयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

गुणस्यावकाशः—चेता, स्तोता ।

णिलोपस्यावकाशः—आटिटत्, आशिशत् ।

इहोभयं प्राप्नोति—कारणा, हारणा ॥

रावयवरेफस्य स्थाने जायमानो नान्तरीयकतया ऋकारस्थाने भवतीति भावः ॥

६ वार्तिके 'यणगुणवृद्धि' इत्येवं पाठः सर्वत्र, भाष्ये तु 'यणवृद्धिगुण' इति अ. क. ड. पुस्तकेषु पाठः । च. छ. झ. ट. पुस्तकेषु 'यणगुणवृद्धि' इति पाठः । असदुपलब्ध ड. पुस्तके वार्तिकस्थ 'यणगुणवृद्धि' इति प्रतीकं निर्दिश्य 'वार्तिके वृद्धिगुणेति पाठः, अग्रिमभाष्यस्वरसात्' इति लेखक-कर्तृकनिर्देशः ॥

७ 'भवतः पूर्वविप्रति' इति च. छ. झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) णिलोपस्यावकाश आटिटदिति । यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः ॥

कारणेति । ननु चात्रापि इयङोऽपवादः 'एरनेकाचः—' इति यण् प्राप्नोति । परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात्, गुणस्यापि पूर्व-विप्रतिषेधाणिलोपेन—इत्यदोषः । एकैकेन सह णिलोपस्य विचा-रादियङादीनामन्यतमविषयोऽपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते ॥

(उद्ध्योतः) नन्वादिटदित्यादौ यणः प्राप्तेः कथमयं णिलोपा-वकाशोऽत आह—यण इति । एवञ्च गुणणिलोपयोः स्पर्धाया-सवकाश एवेति भावः ॥ तद्वक्ष्यति—एकैकेन सहेति ॥

ननु चात्रापीति । एवं च गुणस्यैव कथमिदं स्पर्धास्थानमिति भावः ॥ समाधत्ते—परत्वादिति ॥

(णिलोपदीर्घयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घत्वस्यावकाशः—चीयते, स्तूयते ।

णिलोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—कार्यते, हार्यते ।

णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(णिलोपे पूर्वविप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । सन्वचैत विधयः । एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाणिग्रहणेन ग्रहणालोपो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सन्वचैत इति । ननु कारणा कारक इत्यत्रादौ गुणवृद्धोः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयोः कृतयोरन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरङ्गत्वादिति । वर्णमात्राश्रयत्वादिति भावः । अत्र सन्वेत इत्यादि अन्यलोपः प्रसज्येतेत्यन्तं भाष्यमेकदे-शयुक्तिः । वृद्धादिस्थानीकारवृत्तिनिवृत्तस्य 'भोभगो—' इति सूत्रवक्ष्य-माणभाष्यरीत्याऽल्विधित्वेन स्थानिवद्भावेन णित्वाऽलाभात् । किं च 'गेरनिटि' इत्यस्य ण्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानो योऽन्त्यस्तस्य लोप इत्यर्थ इति 'एकाच—' इति सूत्रभाष्यालम्ब्यते । एवं चेयङि अन्यस्य निर्दि-श्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् समुदायस्य चान्यास्वरूपत्वाभावेन लोपाप्राप्त्याऽस्यैकदेशयुक्तित्वमेवोचितमिति दिक् । णिलोपपूर्ववि-प्रतिषेधे चानिटीति ज्ञापकम् । परत्वाद्गुणादीनां बाधकत्व इडादावपि गुणेन बाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इयङादेशे हि दोषः स्यात् ।

किम् ?

अन्त्यलोपः प्रसज्येत ॥

(पूर्वविप्रतिषेधेऽलोपेयङ्यणुदाहरणाभावभाष्यम्)

अलोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥

(अलोपवृद्धयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

वृद्धेरवकाशः—प्रियमाचष्टे प्रापयति ।

अलोपस्यावकाशः—चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्षकः, जिहीर्षकः ॥

गुणस्यालोपस्य च नास्ति सम्प्रधारणा ॥

(प्रदीपः) प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च युगागमः । अनार्धधातुकत्वाण्णोर्धातोरविधानादतो लोपस्यात्रा-प्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वत्राप्यतो लोपप्राप्तेः कथमयं वृद्धेरवकाशोऽत आह—अनार्धधातुकत्वादिति । तत्र हेतुः—धातोरविधानम् ॥

(अलोपदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घत्वस्यावकाशः—अपि काकः श्येनायते ।

अलोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्ष्यते, जिहीर्ष्यते ।

अलोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं—यदिष्टं तद्वति—इति ॥

(१२८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १२)

३०४७ यस्य हलः ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

(वार्तिकावतरणे पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहो स्वित्सङ्घातग्रह-णम् ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । ययागन्तुनाऽकारेण निर्दे-शस्ततो वर्णमात्रग्रहणम्, अन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्ष-द्वयसम्भवः ॥

(६५४७ वर्णग्रहणे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रति-षेधो वक्तव्यः । शुच्यता । मव्यता ॥

१ 'ग्रहणाणिणिलोपो' इति छ. पाठः ॥

२ अत्र सन्वेत इति । भाष्ये 'सन्वचैत विधयः' इत्येव पाठः सर्वत्र । उद्ध्योते प्रतीकमपि सर्वत्रैवमेवेति दृश्यते ॥

३ 'यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकमत्र अ. क. पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

४ 'शुच्यता, शुच्यितुम्' इति च. छ. श. पाठः ॥

(संघातग्रहणोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् । यदि सङ्घातग्रहणम्, अन्यस्य लोपः प्राप्नोति ।

सिद्धोऽन्त्यस्य पूर्वैणैव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्यस्येति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनात् ॥

(उद्घोतः) अलोऽन्त्यस्येति । हलन्ताङ्गस्य निमित्तं यो यशब्दस्तस्य लोप इत्यर्थः इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञा-
स्यते—यस्य हल एव, नान्यतः ।

क मा भूत् ?

लोलूयिता, योयूयिता ।

कैमर्थक्यान्नियमो भवति ?

विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥

इह चास्ति विधेयम् ।

किम् ?

अन्त्यस्य लोपः प्रातः, सर्वस्य विधेयः ॥

(प्रदीपः) कैमर्थक्यादिति । कोऽर्थो यस्य तत्किमर्थ-
कम्, तस्य भावः—कैमर्थक्यम् । प्रश्नविषययोः सम्बन्धोऽत्र
भावप्रत्ययवाच्यः ॥

(उद्घोतः) नन्वारम्भसामर्थ्यादित्युक्तम्, आरम्भस्य निय-
मार्थत्वेन चारितार्थात्—इत्याशङ्कते—भाष्ये—एवमपीति ॥

सम्बन्धोऽत्रेति । 'किमर्थक' शब्देन जिज्ञासाविषयप्रयोजनक-
मुच्यते । तदुत्तरभावप्रत्ययेन जिज्ञासाप्रयोजनयोः सम्बन्धो विषयविष-
यिभावरूप उच्यते । प्रयोजनज्ञाने हि न तज्जिज्ञासा । तदज्ञानं च तद-
भावात्, सत्त्वे हि तज्ज्ञायेतैवेति स निष्प्रयोजनत्वरूपतया फलति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वा—इति

अपूर्वं एव विधिर्भविष्यति ।

एवमप्यन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि लोपः सर्वापहारी ।

१ 'नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः' इति च, छ.
श. पाठः ॥

२ 'अन्त्यस्य प्राप्नोति' इति च, छ. श. पाठः ॥

३ अपूर्वस्य—सर्वलोपरूपस्य । विधेरसंभवे परिभाषोपस्थानं हेतुः । विधि-
नियमेति न्यायाविषयत्वे च विधेरसंभवो हेतुः ॥

४ संघातग्रहणसामर्थ्यमुपपादयति—किं यस्य हल इति ॥

५ ननु विधिनियमपक्षयोनियमपक्ष एव व्यापारः, यतस्तस्मिन् विधिपक्षे
परिभाषाबाधस्य नाप्राप्तत्वेन नियमपक्षे च परिभाषाबाधाभावेन नियमपक्षो
निर्गुण इत्येतन्निराकरोति—इदमुपलक्षणमित्यादिना । एवञ्च विधिपक्षे
परिभाषाबाधः, नियमपक्षे हि प्रधानस्य लोपश्चात्तस्य बाध इति विधिपक्ष एव

ननु च सङ्घातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अपूर्वं एव विधिरिति । नियमे हि श्रुतार्थ-
व्यागेनाश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाद-
दोषश्च प्राप्नोति ॥

एवमप्यन्त्यस्येति । 'अलोऽन्त्य' परिभाषोपस्थानाद-
पूर्वस्य विधेरसंभवात् 'विधिनियमसंभवे च विधिरेव ज्यायान्'
इत्यस्य न्यायस्यायमविषय इत्यर्थः ॥

संघातग्रहणसामर्थ्यादिति । किं 'यस्य हलः' इत्यस्य
विधिरूपत्वं बाध्यताम्, उत 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषा इति ?
पारार्थ्यादप्रधानस्य परिभाषायास्त्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य
विधिरूपत्वस्य बाधनम् ॥

(उद्घोतः) नियमाद्विधेर्वलवत्त्वे युक्तिमाह—नियमे हीति ।
'सामर्थ्यात्परिकल्पनम्' इत्यनेन तस्या अशाब्दत्वं सूचयति ॥

अलोऽन्त्यपरिभाषेति । एवं च परिभाषाबाधस्य विधिवादिनो-
ऽप्यावश्यकत्वेनास्य विधेर्न नियमाच्छ्रुत्वमिति भावः ॥

विधिरूपत्वस्येति । 'विधिरूपबाधनम्' इति पाठे विधेर्यद्गुण-
विधित्वं तस्य बाधनमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । नियमवादिना
प्रधानस्य 'अतो लोपः' इत्यस्य हलोऽनुत्तरयविषये बाधः कल्प्य
इत्यपि बोध्यम् ॥

(६५४८ संघातग्रहणे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्य
विभाषायां दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां
दोषो भवति । समिधिता । समिधिता । यदा
लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदाऽलोपस्तदा सर्वस्या-
लोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समिधितेति । समिधमिच्छत्यात्मन इति
क्यच् । ततस्तुच्, इद । इह वर्णग्रहणे 'क्यस्य विभाषा' इत्यत्र
क्येन यकारो विशेष्यते—क्यस्य यो यकारो हलः परस्त्वस्य विभाषा
लोपो भवति, अकारस्य तु 'अतो लोपः' इति नित्यो लोप इति
यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति । सङ्घातग्रहणे तु 'यस्य हलः' इत्यनेन येन
नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो बाध्यः, यलोपोऽपि 'क्यस्य विभाषा'
इति विकल्पेन बाध्यः । ततश्च पक्षे सङ्घातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति,

सिद्धान्तिसंमतः ॥

६ 'हलोऽनन्तरयविषये' इति श. पाठः स च मामादिकः । नियमस्य
विधियुत्वेन प्रवृत्तौ हि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं नियामकशास्त्रीयो-
द्देश्यतावच्छेदकव्यापकं यद्गुणं तद्गुणवच्छिन्नतिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयसंज्ञकोचः
क्रियते । एवं चात्र आर्धधातुकपरकयविषयातिरिक्तत्वेन 'अतो लोपः' इति
शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसंज्ञकोचः क्रियते । तेन हलोऽनन्तरयविषये 'यस्य
हलः' इत्येतदप्रवर्तते । हलोऽनुत्तरयविषये तु नैतत्, नापि 'अतो लोपः'
इति । अतो हलोऽनुत्तरयविषये इत्येव पाठः सम्बन्धः । नियमस्य निषेधश्रुतेन
प्रवृत्तौ तु हलोऽनुत्तरयविषये नेत्येवार्थः स्यात् । एवं च 'हलोऽनन्तर' इति
पाठः पक्षद्वयेऽप्यनुपपन्न एव ॥

नित्यलोपवदलोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् । एतच्च 'न धातु-
लोप-' इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थ 'यस्य' इति योगविभागो व्याख्या-
तस्मिन्नाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयेऽलोपस्य सिद्धत्वात् । 'कथं यस्य'
इति कण्डूवादिकोऽपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति, किंतु यशब्दस्य
ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविवक्षितमिति
वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति, आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशो
सति आदित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावात्, लक्ष्यस्य च तथा
शिष्टैरप्रदर्शनात् ॥

(उद्घोतः) अकारस्य त्विति । अत्रै पक्षे विषयभेदादलोप-
यलोपयोर्बाध्यबाधकत्वाभाव इति भावः ॥ अतो लोपो बाध्य
इति । एकविषयत्वादिति भावः ॥ अलोपस्यापि विकल्पेनेति ।
एवं च तदभावेऽप्यलोपाभाव इति भावः । इदं च 'द्वितीयतृतीय-
चतुर्थ-' इत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । तत्र हि वैकल्पिका-
पवादाभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरङ्गीकृता । भाष्यकृता तु वास्तवपरिहारा-
न्तरसङ्गावादित्वां नोक्तमिति तत्त्वम् ॥ तदाश्रये इति । विशेषविहित-
यलोपेनालोपस्य बाधा मा भूदित्यर्थत्वाद्योगविभागस्येति भावः ॥

(संघातग्रहणे दोषनिवारकं भाष्यवार्तिकम्)

आदेः परवचनात्सिद्धम् ॥

(भाष्यम्) हल इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य'
'आदेः परस्य' (१।१।६७, ५४) इति यकारस्यैव
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आदेरिति । तैत्तश्च 'कस्य विभाषा' इति
यकारस्यैव लोपो विकल्पेन, अकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(उद्घोतः) हल इति पञ्चमीति-भाष्ये । अङ्गनिमित्तस्य
हल उत्तरस्य यस्य लोप इत्यर्थे इत्यलोपापवादादमेव नास्येति भावः ॥

(वर्णग्रहणेऽपि दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् ।

ननु चोक्तं *यलोपे वर्णग्रहणं चेत् धात्वन्तस्य
प्रतिषेधः* इति ।

नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते ।

न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति ।

एवं तर्ह्यङ्गस्येति सम्बन्धषष्ठी विश्वास्यते । अङ्गस्य
यो यकारः ।

किञ्चाङ्गस्य यकारः ?

यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति ।

कस्मिंश्चैतद्भवति ?

प्रत्यये ॥

(प्रदीपः) अङ्गादिति वर्तते इति । अङ्गस्येति निमित्त-
निमित्तिभावसम्बन्धाश्रयणे पञ्चम्यर्थलाभात् फलाभेदात्पञ्च-
मीनिर्देशः कृतः ॥

इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—न वै अङ्गादिति ॥

सम्बन्धषष्ठीति । अनेकसम्बन्धसम्भवेऽप्यन्तरङ्गत्वा-
न्निमित्तनिमित्तिभावलक्षण एव सम्बन्धः परिगृह्यते ॥

प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य । ननु च
समुदायः प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तम्, न तु यकारमात्रम् । अकारे
लुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः ॥

(उद्घोतः) नन्वाङ्गादित्यस्याभावेन 'अङ्गादिति वर्तते' इत्य-
नुपपन्नमत आह—अङ्गस्येतीति ॥

अनेकसम्बन्धेति । अवयवावयविभावादिरूपेत्यर्थः ॥ अन्त-
रङ्गत्वादिति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रतीतत्वेन शास्त्रीयत्वेन प्रथमप्रतीत-
त्वादित्यर्थः ॥

ननु प्रत्ययोऽङ्गं नोत्पादयतीति कथं तस्य हेतुत्वमत आह—
प्रत्ययहेतुकत्वादिति ॥ प्रत्ययत्वाददोष इति । यद्यपि परत्वाद्य-
लोपेऽकारलोप इति कथं तस्य प्रत्ययत्वं, तथाऽपि यदि पूर्वमलोपः
स्यात्तस्यापि प्रत्ययत्वं स्यादिति तार्किकप्रत्ययत्वाददोष इत्यर्थः ॥

(१२८३ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।२ आ. १३)

३०४९ णेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥

(अनिटिग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अनिटीति किमर्थम् ?

कारयिता । कारयितुम् ।

अनिटीति शक्यमवकुम् ।

कस्मान्न भवति-कारयिता, कारयितुम् ?

'निष्ठायां सेटि' (६।४।५२) इत्येतच्चिन्मार्थं भवि-
ष्यति-निष्ठायामेव सेटि णेलोपो भवति नान्यत्रेति ।

१ एतच्चेति । 'यस्य हल-कस्य विभाषा' इति सूत्राभ्यामतोलोपस्य बाधनं
तु 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानार्थ भाष्यकृता तत्सूत्रे
समाश्रितस्य 'यस्य' इति योगविभागस्यानाश्रयणपक्ष एवोपपद्यते । योगविभाग-
पक्षे च यथेत्यनेनात एव लोपो विधीयत इति न तत्पक्षे तयोर्बाध्यबाधकभावः ॥

२ 'यस्य' इति अ. ठ. पाठः ॥

३ अत्र पक्षे-यस्य हल इत्यत्र वर्णग्रहणपक्षे । तत्पक्षे हि यलोपादोपयोर्न
समानविषयत्वमिति बाध्यबाधकभावाभावः ॥

४ वास्तवपरिहारान्तरं । कस्य विभाषायां दोष इत्यस्य वास्तवपरि-
हारान्तरं तु 'आदेः परवचनात्सिद्धम्' इत्येवेति भाष्यकृता वैकल्पिकाप-
वादाभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरिति नोक्तमिति भावः ॥

५ वार्तिकमेतत् अ. छ. श. पुस्तकेषु । कुण्डलनामस्य भाष्यस्यादर्शनात्-

तद्वार्तिकमित्यनेकेषामभिप्रायः । वार्तिककृता तु अस्मिन् सूत्रे पक्षद्वयेऽपि दोष
उपपादितः । भाष्यकृता च द्वितीये पक्षे मातस्य दोषस्य वारणमादेः परवच-
नादित्यादिना कृतमिति भाष्यकृद्वचनमेतदित्युपपद्यते ॥

६ तत्तच्चेति । कस्य विभाषेत्यत्रादेः परस्मैलस्य प्रवृत्तौ यकारलोप
एवानेन विधेय इति विषयभेदाश्रयानातो लोप इत्यस्य बाध इति भावः ॥

७ अङ्गसंज्ञासूत्र इति । अङ्गप्रत्यययोर्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसं-
न्धस्य तत्संज्ञाविधायकसूत्रे प्रतीतत्वेन तस्य संबन्धस्य शास्त्रीयत्वात्प्रथमतः
प्रतीतिरिति तस्यान्तरङ्गत्वमित्याशयः । वस्तुतस्तु 'यस्य लोपः' इति सूत्रे
समुदायस्य लोप एव मुख्यः पक्षः, तस्यैव पक्षस्य निर्दुष्टत्वात् । वर्णग्रहणपक्षस्तु
स्वरूपन्याक्रियैव पराक्रियते भाष्यकृता ॥

क मा भूत् ?

कारयिता, कारयितुम् ।

अथवा-उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते-इदमस्ति 'निष्ठायां सेटि' 'जनिता मन्त्रे' 'शमिता यज्ञे' । ततः- 'अय्' । अयादेशो भवति णेः सेटि । ततः- 'आमन्तात्वाय्येत्विष्णु' । अय् भवतीत्येव ॥

(प्रदीपः) निष्ठायामेव सेटीति । सेट्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति, अनिटो निष्ठाया अभावात् ॥

अयादेशो भवतीति । लोपापवाद इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अनिटो निष्ठाया अभावादिति । 'ण्यन्तात्परायाः' इति शेषः । एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटीभविष्यति ॥

(१२८४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १४)

३०५० निष्ठायां सेटि ॥ ६ । ४ । ५२ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ सेङ्ग्रहणं किमर्थम् ?

निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम् । निष्ठायां सेङ्ग्रहणं क्रियते अनिटि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । संज्ञपितः पशुरिति ॥

(प्रदीपः) संज्ञपित इति । 'सनीवन्तर्द्ध-' इति सनि विकल्पविधानात् 'यस्य विभाषा' इतीदृशप्रतिषेधः । सेङ्ग्रहण-सामर्थ्यात् च पूर्वैणापि न भवति । 'वा दान्तशान्त-' इत्यत्र ज्ञापेर्निपातनमाश्रीयते- 'ज्ञप्तः-ज्ञापितः' इति ॥

(उद्द्योतः) संज्ञपिते 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति मारणे-ऽर्थे मिस्वाणिञि पुक्ति मित्ता हस्वत्वम् । अत्रार्थे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति पुरुषकारे उक्तम् ॥ नन्वेन गिलोपाभावेऽपि पूर्वैण स्यादत आह-सेङ्ग्रहणेति ॥ नन्वेवं 'वा दान्तशान्त-' इतीदृशप्रतिषेधप्रकरणे 'ज्ञप्ताः' इति निपातनं किमर्थमत आह-वा दान्तेति ॥ ज्ञापेरिति । मित्संनिधौ पाठे कर्तव्येऽग्रे पाठेन तन्नामित एव ग्रहणम् । छँञ् इत्यपि निपातनमस्ति एव । ज्ञापने मिस्वाभावेन तत्रेद्विप्रतिषेधगिलोको-र्विकल्पेन निपातनात् ज्ञप्तो ज्ञापित इति रूपद्वयसिद्धिः । अत एव 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इत्यादि संगच्छत इति नारायणः । अन्ये तु

१ ततः-अय्-इति । 'अय्' इति सूत्रं 'णेः' इति गिलोपविधायकस्य बाधकम्, गिलोपस्य हि सेटि अनिटि च सामान्येन विधानात् । 'अय्' इत्यय-विधायकस्य च निष्ठायां सेटीत्यतो सेटीत्यस्यानुवर्तनादिडाष्टार्धधातुक एव विधानेन विशेषविधित्वमिति भावः ॥

२ उत्तरसूत्र इति । तत्र हि सूत्रे 'निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेङ्ग्रहणं तत्सिद्धम् । कथम् । अनिडभावात्' इत्युक्तमेतत्स्फुटमिति भावः ॥

३ अनिटि प्रतिषेध इति । अत्र सूत्रे सेङ्ग्रहणात् सेष्णिष्ठायामेव गिलोपो भवति । अविष्णिष्ठायां तु पूर्वसूत्रमपि न प्रवर्तते, सेटिप्रदोपादानसामर्थ्यात् । एवं चानिटि प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

४ पूर्वैणापि-भेदावेदीत्यनेनापि ॥

'वा दान्त-' इति सूत्रे तु 'ज्ञप मिच्च' इत्यस्य निपातनं, प्रतिपदो-क्तत्वात् । अत एव कैयटे 'ज्ञापेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञापितः' इति कचित्पाठो दृश्यत इत्याहुः, तच्चिन्त्यम् । तेनैव सिद्धावत्रत्योदा-हरणपरमार्थविरोधापत्तिः ॥

(६५४९ सेङ्ग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेङ्ग्रहणं तत्सिद्धम् ।

कथम् ?

अनिडभावात् ॥

(अनिडभावाज्ञेपे वार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु च 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति ज्ञापेरिदृ-प्रतिषेधः ॥

(६५५० अनिडभावसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकाचो हि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचो हि स प्रतिषेधः । ज्ञपिश्चा-नेकाच् ॥

(प्रदीपः) एकाचो हीति । 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यधिकारात् ॥

(६५५१ सेङ्ग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इडभावार्थं तु तन्निमित्तत्वा-ल्लोपस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इडभावार्थं तर्हि सेङ्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः सेटीत्यनेनेदृ शक्यो भावयितुम् ? तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नात्राकृते इटि गिलोपेन भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

सेटीत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) इडभावार्थं त्विति । इटि कृते गिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेङ्ग्रहणमित्यर्थः ।

५ 'ज्ञापेर्निपातनमाश्रीयते-ज्ञप्तः, ज्ञापित इति' इति क. ड. पाठः । यद्यपि ड. संज्ञकपुरुषके टिप्पण्यां ज्ञापेर्निपातनमिति पाठो नोपलभ्यत इत्युक्तं तथापि असदुपलब्ध अ. क. ट. पुस्तकेषु प्रामाणिकेषु ज्ञापेरित्याद्येव पाठ इति न प्रदीपविषये शङ्कावतारः ॥

६ 'मारणार्थे' इति झ. ड. पाठः ॥

७ अत्रार्थे-मारणेऽर्थे ॥

८ 'ज्ञप्तः' इति झ. ड. पाठः ॥

९ ननु तत्रापि छन्नेति मित्साहचर्यमस्तीति अमत्राणायाह-छञ् इति ॥

१० 'ज्ञापेर्निपातन' इति ड. पाठः ॥

११ 'भाष्यविरोधापत्तेः' इति ख. घ. ड. झ. पाठः ॥

१२ 'सिद्धमनिडभावात्' इति वार्तिकपाठः च. छ. झ. पुस्तकेषु ॥

अक्रियमाणे सेङ्ग्रहणे 'कारि-त' इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति, इदं च । नित्यत्वाणिलोपः प्राप्नोति । तत्र कृते 'एकाचः' इतीदं प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकदेशविक्रयानन्यत्वात् एव करोतिर्भवतीति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' इत्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां नाश्रीयत इत्यनित्य एवेडागमः । इति तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्तत इदं प्रतिषेधः, निर्वृत्तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्योक्तम् ॥

(उद्घोतः) नन्वेनेन णिलोपे विधीयत इति कथमिदो भावः स्यादत आह—इति कृत इति ॥ ननु परत्वादेवेति कृते णिलोपः सिद्ध इति किं सेङ्ग्रहणेनेत्यत आह—अक्रियमाणे हीति ॥ ननु य एकाचधातुः 'कु' इति सोऽयं न भवतीति कथमिदं प्रतिषेधोऽत आह—एकदेशेति ॥ कार्यगतेति । कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वम्, तद्वैपर्ययेनैवानित्यत्वं चाश्रीयत इति भावः । अत्रापि सेङ्ग्रहणमेव मानम् ॥ ननु पूर्वमिदं णिलोपे कृते प्रतिषेधेन निवृत्तस्तस्य कथं नेत्यत आह—इति त्विति । इति परतो णिलोपे क्रियमाणे—इत्यर्थः ॥ अनाश्रित्योक्तमिति । तदाश्रयणे हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनैकाचः परत्वाभावादिनिषेधाप्राप्तेः पूर्वं णिलोपेऽपि दोषाभावात् काल्यावधारणार्थं सेङ्ग्रहणं व्यर्थं सत्तदनित्यत्वं ज्ञापयतीति भावः ॥ 'एकाचः' इति विहितविशेषणं चानाश्रित्येदमित्यपि बोध्यम् । वस्तुतः 'युद्धं तर्हि नार्थः सेङ्ग्रहणेन' इति भाष्यस्य 'तत्र सूत्रे विहितविशेषणात्' इति शेषः । तदुत्तरं भाष्यं त्येकदेशयुक्तिरिति बोध्यम् ॥

(६५५२ सेङ्ग्रहणाभावे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि णिलोप इदं प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि सेङ्ग्रहणे णिलोपे कृते 'एकाचः' इतीदं प्रतिषेधः प्रसज्येत । कारितम्, हारितम् ॥

(योगविभागेन सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि नार्थः सेङ्ग्रहणेन, नापि सूत्रेण ।

कथम् ?

सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति—'निष्ठायां' (७१२१४), नेट् भवति ।

ततः—'णेः' । ण्यन्तस्य निष्ठायां नेट् भवति । कारितम् । हारितम् ।

ततः—'वृत्तम्' । वृत्तमिति च निपात्यते ।

[किं निपात्यते ?

णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते ।]

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । अत्रैव निष्ठायां णेलोपो भवति नान्यत्र ।

क मा भूत् ?

कारितम् । हारितम् ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—वर्तितमन्त्रम्, वर्तितमिक्षा ।

ततः—'अध्ययने' । अध्ययने चेत् वृत्तिर्वर्तते—इति ॥

(प्रदीपः) सप्तमे योगविभाग इति । 'णेर्अध्ययने वृत्तम्' इति योगं विभज्य योगत्रयं क्रियते क्रमविपर्ययश्चाश्रीयते । 'णेः' इत्येको योगः । तत्र 'निष्ठायां' 'नेट्' इति वर्तते । ततः 'वृत्तम्' इति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्च, अनेकप्रयोजनत्वाच्चिपातनानाम् । अथवा 'वृत्तम्' इत्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति । ततः 'अध्ययने' इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः ॥

(उद्घोतः) क्रमविपर्ययश्चेति । 'वृत्तम्' इत्येतदन्ते श्रुतमपि मध्ये संवन्धनीयमित्यर्थः ॥ ननु णिलोपनियमेन कृतार्थो योगः कथं गुणप्रतिषेधं कुर्यादत आह—अनेकेति ॥ ननु गुणभावे विषये संभवति कथं नियमार्थता—इत्यस्वरसादाह—अथवेति ॥ अर्थविशेषेति । 'वृत्तेरप्यध्ययन एव नान्यत्र' इति ॥ [भाष्ये—निष्ठायां नेट् भवतीति 'श्रीदित' इति सूत्रस्योपयुक्तोल्लेखः । अत एव मध्यवर्त्यकादशसूत्रलागः ।]

(६५५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिरभिष्टुधीनामुपसंख्यानं सावधानुकृत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धिरभिष्टुधीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

१ 'निष्ठायां लोपो निपात्यते' इत्येव क. पुस्तके ॥

५ 'मिक्षेति' इति च. छ. झ. क. पाठः ॥

६ तत्रेति । 'णेः' इति सूत्रे 'श्रीदितो निष्ठायां' (७१२१४) इत्यतो निष्ठायामिति 'नेट्' इति कृति' (७१२१८) इत्यतो नेटिलुगुवर्तत इत्यर्थः ॥

७ विधिनियमसंभवे विधिरिव व्यायानिति न्यायावुपातिरन्वयमपवादयितुमाह—गुणभावे विषये इति ॥

८ वृत्तेरप्येति । वृत्तधातोर्ण्यकान्तप्रत्ययः । तत्राध्ययन एवेऽभावो गुणप्रतिषेधो णिलोपश्च निपात्यत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्तितमित्यादौ न भवतीति भावः ॥

९ [] एतद्वृत्ते ग्रन्थो उ. पुस्तक एव दृश्यते ॥

१० उपसंख्यानमिति । एतेषां णेलोपस्योपसंख्यानमित्यर्थः ॥

१ तदनित्यत्वं—पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यस्यानित्यत्वम् ॥

२ 'चानाश्रित्येद' इति ड. पाठः । झ. पुस्तके पाठान्तरे प्रदर्शितोऽयं पाठः । असादुपलब्धप्राचीनपुस्तकेषु नाथं पाठ उपलभ्यते, किन्तु 'चानाश्रित्येदमित्यपि' अयमेव पाठ उपलभ्यते । अयमेव च युक्तः पाठ इति अपिशब्दस्वारस्याव्यतीत्यते, 'चानाश्रित्येद' इति पाठस्यावज्ञातिरपि । प्रदीपे—एतच्च प्रयोजनं—स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्योक्तम्—इत्युक्तत्वेनैवं व्याख्या—एकाच इति विहितविशेषणं चानाश्रित्येदमित्यपि बोध्यम्—इति उद्घोतकृतः । अत एव 'एकाच इति' इत्येतत् 'एकाच इतीदं प्रतिषेधः' इति भाष्यस्थप्रतीकत्वेन छ. झ. पुस्तकयोः निर्दिश्यते स अत्र एव । अन्यथा 'अपि' शब्दस्वारस्यावुपात्तिः । तथैवेद्घोतपुस्तकेषु निर्दिष्टमपि ॥

३ एतच्चिह्नगतोऽयं अ. पुस्तके न ॥

सार्वधातुकत्वात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे, वर्धयन्त्वित्येवं प्राप्ते । बृहस्पतिश्चा सुम्ने रम्णातु, रमयत्वित्येवं प्राप्ते । अग्रे शर्द्धं महते सौभगाय, शर्द्धयेति प्राप्ते ॥

(प्रदीपः) रम्णात्विति । व्यत्ययेन श्राप्रत्ययः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वृधिरमिश्रधी-
नामार्धधातुकत्वात्सिद्धम् ।

कथमार्धधातुकत्वम् ?

अन्येऽपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि
दृश्यन्ते ॥

(उद्घोतः) ['प्रत्याख्याने वृधीत्यस्य सिद्धमित्यन्वयः ॥]

(१२८५ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।२ आ. १५)

३०५३ अयामन्तालवाययेत्विष्णुषु

॥ ६।४।५५ ॥

(गेरयादेशाधिकरणम्)

(पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरयं क्लृप्, आहो स्विद्विष्णुः ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यद्यपि क्लौ 'अयामन्ताल्वा-
ययेत्विष्णुषु' इति निर्देशानुपत्तिः, तथापि युक्तयुक्तत्वापेक्षो
विचारः—कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति ।

अथवा किं कृतेऽङ्गागमः क्लृप्तिर्हि निर्दिष्टोऽथ प्रत्यय एवे-
रिति विचारः ॥

(उद्घोतः) नन्विह निर्देशेनैवासंदेहात्प्रशानुपपत्तिरित्याह—

१ इ. पुल्ले वातिकनेतदिति प्रकल्प्य 'वृधिरमिश्रधीनामार्धधातु-
कत्वात्सिद्धम्' इत्येवं व्याख्यारूपो भाष्यपाठोऽपि प्रकल्पितः । टिप्पण्यां च
'इदं वार्तिकमिति मते इयं व्याख्या बोध्या । इदं कश्चिदपि नास्ति'
इत्युक्तम् । इदं वार्तिकमिलेवं परिहारे भाष्यव्याख्येयं लिङ्गम् । यत्र तादृशं
भाष्यव्याख्यानं नास्ति तत्र तत्प्रकल्प्य भाष्यैकदेशस्य वार्तिकत्वेनोल्लेखः प्रामा-
दिक एवेति सुस्पष्टं तद्विदम् ॥

२ [] एतद्वतो ग्रन्थो ड. पुस्तक एव दृश्यते ॥

३ 'स्वनिहृषिपुषिगविमदिभ्यो गेरित्त्वु' (३०९) इत्यादि सूत्रम् ॥

४ 'किन्तर्हि कित्वात्तु' इति च. पाठः ॥

५ ननु स्वनिहृषीत्यनेन क्लृप्प्रत्यये विधीयमाने कित्वाहुणप्रतिषेधः प्राप्त
इति गुणोऽपि विधेय इति गौरवं तदपेक्षया कित्वमेव न कार्यमित्याशङ्क्या-
माह—तच्च क्लृप्तिरित्यादाविति । कुहनीति सूत्रे तस्यैवानुवर्तनेन कित्वाभावे
क्लृप्तिरित्यादौ गुणः स्यादित्यर्थः ॥

६ 'इत्तु' इति ड. पाठः । स्वनिहृषीत्यनेन क्लृप्प्रत्यये विधीयमाने प्रकृत-
सूत्रे 'इत्तुः' ग्रहणं न कार्यम्, किन्तु क्लृप्प्रत्यये परतो गुणप्रकरणे कित्वाद-
प्राप्तो गुणो विधेय इति भावः ॥

७ 'यदि तर्हि' इति छ. ड. पाठः ॥

८ 'अयादेशो चोपसंख्यानम्' इति वार्तिकमत्र च. छ. ड. पुस्तकेषु
पठ्यते ॥

९ 'कर्तव्यम्' इत्यस्य क. पुस्तके न पाठः ॥

यद्यपीति ॥ कः प्रत्यय इति । उणादिषु व्याकरणान्तरे किं क्लृः
प्रत्ययः, अथेति विचार्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेतत्सूत्रमुपादाय विचारे
क्रियमाणेऽत्रैव सन्देहो युक्त इत्यत आह—अथवेति ॥

(६५५४ प्रथमपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्लौ विटि गेर्गुणवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्लौ सति इटि गेर्गुणो वक्तव्यः ।

गदयितुः । स्तनयितुः ॥

अस्तु तर्हि इत्तुः ॥

(प्रदीपः) क्लौविटीति । 'स्वनिहृषि—' इत्यत्र यदि
क्लृर्विधीयते तदा तस्येति कृते 'अनिटि' इति वचनाणिलोपो
नास्ति । किन्तु गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः ॥

(उद्घोतः) कित्वात्विति । तच्च क्लृप्तिरित्यादौ गुणप्रति-
षेधायावश्यकमिति भावः ॥ गुणो विधेय इति । अत्र सूत्रे 'इत्तु'
इति न पठनीयमिति भावः ॥

(६५५५ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इत्तौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि हि इत्तुः, प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम् ॥

अयादेशो चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इत्तौ विटि । 'स्वनिहृषि—' इत्यत्र इत्तुर्विधेयः ।
कुहनिभ्यां क्लृर्विधेयः । यदा तु स्तनादिभ्यः क्लृर्विधीयते स
एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम् । स्वरेऽपि
भेदो नास्ति, उभयथाऽन्तोदात्तत्वात् ॥

अयादेशो चेति । णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानशब्देनात्र
सूत्रे पाठ उच्यते, न त्वपूर्वं वचनम् ॥

(उद्घोतः) उभयथाऽन्तोदात्तत्वादिति । क्लौ प्रत्यय-
स्वरेण, इत्तु चित्स्वरेणेति भावः । 'परे तु—इदं सूत्रमयादेशानु-
वादकं लोपवात् । तदनुवादाच्च णिलोपबाधनम्, अन्यथाऽनुवादत्वा-

१० 'स्वत्यादिभ्यः क्लृर्विधीयते स एव चोत्तरत्र' इति ड. पाठः ॥

११ परे रिति । अस्मिन् सूत्रमाद्ये प्रदीपोद्घोतयोः स्फुटं मतभेदः ।
प्रदीपेऽस्य सूत्रस्यायादेशविधायकत्वमाश्रित्य 'किं पुनरयं क्लृप्' इत्यादिर्भाष्य-
कृत्यश्च स्वनिहृषीत्यत्र क्लृर्विधेय उतेतिरित्यर्थः । अत एवाग्रे 'यद्यत्र क्लृप्-
ग्रहणमयादेशार्थं क्रियते' इत्याहुक्तं कैयटेन । उद्घोते चास्य सूत्रस्याया-
देशानुवादकत्वमाश्रीयते । शास्त्रान्तरात्समाहृता उणादयः प्रत्ययाश्च पाणिनिनये
न नियताः किन्तु ढकि लोप इत्यत्र ढकल्पनवत् शब्दसिद्ध्यानुकूला प्रकृति-
प्रत्यययोः कल्पना । एवं च 'किं पुनरयं क्लृप्' इत्यादि भाष्यं तु निमित्तत्वे-
नोपात्तं प्रत्ययरूपं कीदृशमाश्रयणीयमित्यर्थकमेव । तदेव परे स्वित्यादिनाऽऽह ॥

१२ लाघवादिति । यद्यस्य सूत्रस्यायादेशानुवादकत्वं नाश्रीयते तदाऽनेनाया-
देशस्यापि विधानं, इत्तु प्रत्ययस्यापि विधानमिति विधेयद्वयमापद्येत, अतोऽनु-
वादकत्वमाश्रयणीयम् । अनुवादकत्वे च अस्यानुवादकत्वम्, इत्तुप्रत्ययोऽपि
न विधेयः किन्तुणादिषु प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया स निर्वास इति लाघवम् । अत
एव भाष्यकृता क्लृप्प्रत्ययाश्रये गेर्गुणो वक्तव्य इत्युक्तम् ॥ क्लौविटीत्यस्य हि
अयमर्थः—प्रयोगविहाय क्लृप्प्रत्ययाश्रये कित्वाहुणभावेनायादेशस्य सुत-
रामप्राप्तिरिति अस्य सूत्रस्यानुवादकत्वासंभवेन अनेन सूत्रेणायादेशो न विधेयः
किन्तु गुणप्रकरणे गुण एव विधेयः । गुणे विधीयमाने चायादेशो 'एवोऽयं'
इत्यनेन स्यादेव । अनेनायादेशविधाने च सामर्थ्यात् कित्वेऽपि गुणो भवतीति
ज्ञापनीयमिति गौरवमिति ॥

संभवात् । अत्र सूत्रे निमित्तत्वेनाश्रयणाण्यन्तेभ्यो यथाप्रयोगमन्तादि-
प्रत्ययकल्पनम्, 'ढकि लोपः' इत्यत्र ढकल्पनवत् । तदाह भाष्ये—
क्लाविटीति । सूत्रस्यानुवादत्वनिर्वाहाय सूत्रकृतोऽपि तस्यावश्यकत्व-
मिति तदेवास्तु । अत्र सूत्रे च ग्रहणं न कार्यमिति भावः ।
व्याकरणान्तरे च तथैव कृतम् । गेरेवे स्थानेऽयादेशो तु तदंशेऽनु-
वादत्वभङ्ग इत्याशयः ॥ प्रत्ययान्तरम्—व्याकरणान्तरपठिताप्रत्यया-
दन्यत् ॥

अयादेशो चेति । तदनुवादके शास्त्र इत्यर्थः । णिलोपाभावायेति
भावः । निमित्तत्वेनाश्रयणेनापूर्वस्य तस्य कल्पनादस्योपसङ्ख्यान-
त्वव्यवहारो भाष्ये । अन्यथा सूत्रे पाठस्य निर्विवादत्वेन 'सूत्रे कः
प्रत्ययो निर्दिष्टः' इति सन्देहे प्रत्ययान्तरकरणमेव दोषो न तु सूत्रे
करणमपि दोष इति कैयटोक्तव्याख्यायां न भाष्यसामञ्जसम् ।
क्लोस्तु व्याकरणान्तरपठितस्यानुमतिमात्रं नापूर्वमुपसङ्ख्यानमिति
भावः ॥

(दोषद्वयतिराकरणभाष्यम्)

उभयं क्रियते न्यासे एव ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो गुरुलाघवमनाहत्य यथान्यासं सम-
र्थयितुमाह—उभयमिति । यद्यत्र क्लृप्प्रहणमयादेशार्थं क्रियते
स्तन्यादिभ्यश्च क्लृर्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम् ॥

(उद्घोतः) उभयं क्रियत इति । अत्र पाठः, तेन प्रत्यया-
न्तरं च बोध्यत इत्यर्थः । कृञः सर्वधात्वर्थानुवादकत्वात् । 'इतेन
यद्यनेत्यादि कैयटोक्तमपैवास्तु । तेनैषां पङ्कजादिवद्योगरूढत्वं सूचि-
तम् । अन्तोदात्तादयश्चैते सूत्रे पठ्यन्त इति न स्वरभेद इत्याहुः ॥

(१२८६ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १६)

३०५४ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५६ ॥

(६५५६ षष्ठ्यन्तन्यासे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेत् व्यञ्ज-
नान्तेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेत् व्यञ्जना-
न्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य
गतः ॥

(प्रदीपः) केचिदाचार्येण 'ल्यपि लघुपूर्वस्य' इति षष्ठ्य-
न्तमध्यापिताः, अन्ये तु 'लघुपूर्वात्' इति पञ्चम्यन्तम् । तत्र
षष्ठीमाश्रित्याह—ल्यपीति ॥ प्रशमय्येति । शर्मोर्णिचि
वृद्धौ 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः, तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं न लघ्विति
अयादेशो न प्राप्नोति । न चात्र व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते
इति शक्यमाश्रयितुम्, चकासदसिद्वादीनामपि प्यन्तानामया-
देशप्रसङ्गात्—प्रचकास्य गत इति । न चाव्यवहिते सम्भवति
व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं युक्तम् । तैश्च प्रगणय्य-प्रस्तन्येत्या-
दावेव स्यात्, अत्र ह्यल्लोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो निर्भवति । अथापि
व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात् । एवमपि भूतपूर्वगत्या
लघुपूर्वताश्रयोऽयादेशः स्यात् ॥

(उद्घोतः) अग्रिमवार्तिकानुसारात्सूत्रे पञ्चम्यन्तपाठनिर्णये-
नाद्यवार्तिके षष्ठ्यन्तानुवादो न युक्तोऽत आह—केचिदिति । लघुः

१ अन्तादीति । अयामन्तेति सूत्रे 'आम्' प्रत्ययश्च पाणिनितन्त्रप्रसिद्धः ।
अन्त-आहु-इत्यादयश्च मयथाः प्रयोगदर्शनेन तदनुकूलः कल्पनीया इत्यर्थः ॥

२ सूत्रस्येति । यदि क्लृप्तप्रत्यय एवाश्रीयेत तर्हि तद्विषयेऽयादेशस्य
विधित्वम्, आमाद्यंशे चायादेशस्य मातृत्वेनानुवादत्वमिति वैरूप्यवारणाय
सूत्रे 'इत्तु'ग्रहणमकृत्वा गुणप्रकरणे गुण एव विधेय इत्यर्थः । तदेवाह—
तदेवास्त्विति ॥

३ 'अत्र सूत्रे च क्लृप्प्रहणं' इति ड. झ. पाठः ॥

४ व्याकरणान्तर इति । स्तनिहृषीत्येतत्सूत्रं हि व्याकरणान्तरीयम् ।
क्वचिद्व्याकरणे क्लृप्तप्रत्ययं विधाय गुणो विहितः क्वचिचेत्तुरेव स्वीकृतः । उगा-
दावपि स्तनिहृषीति सूत्रं व्याकरणान्तरादेव पाठभेदममादायातम् । अत
एवामे प्रत्ययान्तरमित्यस्य व्याकरणान्तरपठितादन्यदिति व्याख्यानमुपपद्यते ।
एतच्चोणादिव्याख्यानावसरे शेषरकृतोक्तम् ॥

५ गेरेवेति । अनेन सूत्रेण गेरेव स्थानेऽयादेशविधाने हि इत्वंशेऽस्य
सूत्रस्यानुवादत्वभङ्ग इत्यर्थः ॥

६ तदनुवादक इति । अयादेशानुवादकेऽस्मिन् सूत्रे निमित्तकोटावित्त-
ग्रहणं कार्यम्, क्लृप्तप्रत्ययकल्पने च अस्मिन् सूत्रे तत्र कार्यमिति भावः ॥

७ 'णिलोपाभावायेति भावः' इत्यस्य घ. ज. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

८ 'अत्र सूत्रे निमित्तत्वेना' इति झ. पाठः ॥

९ 'मिति भावः' इत्युत्तरं 'णिलोपाभावायेति भावः' इति ग्रन्थो
घ. ज. पुस्तकयोः पठ्यते ॥

१० अत्र पाठस्तेनेति । उभयं क्रियत इति भाष्यस्यास्मिन् सूत्रे पाठः क्रियते
तेन—पाठेन च इत्प्रत्ययोऽनुधीयते इत्यर्थः । क्रियत इति कृषातोः सामान्य-
क्रियावाचित्वेनैतदुभयमपि 'क्रियते' इति पदेन बोधयितुं शक्यमिति भावः ॥

११ एतेन—अस्य सूत्रस्यानुवादकत्वेन ॥

१२ अपास्तमिति । अनुवादपक्षे हि व्याकरणान्तरे विहितस्य प्रत्ययस्य
स्वातन्त्र्यत्वात्प्रमाणमात्रं कल्प्यते न तु प्रत्ययकल्पनमिति न लाघवगौरव-
विचारो युक्तः । एवं चास्य सूत्रस्यैकरूपतयाऽयादेशानुवादकत्वविद्धिरिति
लाघवं वाच्यमिति भावः । सर्वं चैतदुणादिव्याख्यानावसरे शेषरकृतोक्तमिति
तत एवावधार्यताम् ॥

१३ झ. ड. पुस्तकयोः 'ल्यपि लघुपूर्वस्य' इति सूत्रपाठः प्रदर्शितः ।
प्राचीनलिखितपुस्तकेषु प्रामाणिकेषु 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्येव । ननु कैश्ये
चाचार्येण क्वचित्षष्ठ्यन्तः पाठोऽध्यापितः केवाचन पञ्चम्यन्तः पाठोऽध्यापित
इत्युक्तत्वात्तुमयविधोऽपि सूत्रपाठ आसीदिति ग्रहीतुं शक्यमिति उभयविधोऽपि
पाठो निर्देष्टुं योग्य इति चेन्न; वार्तिककृता पञ्चम्यन्तपाठस्य सिद्धान्तितत्वात्
वैदिकप्रसिद्धावपि तस्यैव पाठस्य प्रसिद्धेऽथ स एव पाठो निर्देष्टुचित इति
प्रतीयते । झ. ड. पुस्तकयोस्तादृशपाठसमाश्रये ऋजन्तु नवनबोद्धासितकल्प-
नास्तु मनुष्यबुद्धीनां पक्षपात इत्येव ॥

१४ ननु प्रशमय्य प्रस्तमय्येत्यादौ सूत्रस्याप्राप्तौ तस्य निर्विषयत्वमापद्येतेति
तत्सामर्थ्यादत्र प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्कावारणाय सूत्रविषयमाह—ततश्च प्रग-
णय्येति ॥

१५ ननु 'लघुपूर्वस्य' इति न्यासे पञ्चमीनिर्देशाभावेन न व्यवहितव्यवहित-
विषयकः प्रश्नः संभवति । एवं च प्रशमय्येत्यादावपि दोषाभावेन भाष्यकृदुक्त-
दोषापादनाय सूत्रार्थमाह—लघुः पूर्वो यस्मादिति । एवं च पञ्चमीनिर्देश-
सत्त्वेन 'तस्मात्' इति परिभाषोपस्थितिर्निर्वादादेवेति भावः । प्रदीपाशयो-
ऽपि तथैवेत्युक्तावयति—यद्वक्ष्यतीति ॥

पूर्वो यस्मात्तस्य गेर्ल्यप्ययादेश इति—अत्र पक्षेऽर्थः ॥ मितां ह्रस्व इति ।
अमन्तत्वान्मिन्त्वम् ॥ न चात्र व्यवहित इति । उत्तरांगविकलायाः
'तस्मात्' इति परिभाषाया दुर्वारत्वादिति भावः । यद्वक्ष्यति—'न
चाव्यवहित' इति ॥ दूषणान्तरमाह—चकास्विति ॥

(षष्ठ्यन्तन्यासे द्वितीयदोषदर्शकभाष्यम्)

अलोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रति-
चिकीर्ष्य गतः ॥

(प्रदीपः) अलोपे चेति । अलोपे कृते यो गुरुपूर्व-
स्तस्मात्परस्य गेर्भूतपूर्वा लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये दोषान्तरमाह—अलोपे चेति ॥

(६५५७ षष्ठ्यन्तन्यासस्थापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात्
सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) लघुपूर्वादिति वचनादिति । लघुपूर्वा-
दिति षष्ठ्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः । लघुः पूर्वो यस्मादिति-
लघुपूर्वः, तस्मात्परस्य गेरयादेशः ॥

(उद्द्योतः) षष्ठ्यन्तपाठे यथा व्यञ्जनान्तेषु न दोषस्तथा
सुत्रार्थप्रदर्शनेनव्याजेनाह—लघुः पूर्वो यस्मादिति । अत्रोभयत्रा-
प्यव्यवहित एव गृह्यत इति 'प्रतिचिकीर्ष्य गतः' इत्यादावपि न दोषः ।
न च वर्णग्रहणे जातिग्रहणादोष एवात्रेति वाच्यम् । जातिग्रहणेना-
नेकग्रहणेऽपि वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेनादोषात् । अत एव 'सनि मीमा-'
इत्युत्तरं 'दम्भ ईच्च' 'आष्ण्यधाम्' इति दम्भेरपि—इस्—ईत्वाभ्यां
संयोगादिलोपाभ्यां सिद्धे 'दम्भ ईच्च' इति—इत्त्वविधानं चरितार्थम् ।
इत्वाभावे हि सन्नेति वर्णत्रयसत्त्वेन क्त्वात्वापत्तेरित्याहुः । न चैवं
'निपात एक' इति सूत्रस्य 'अ इ उ अपेहि' इति भाष्यविरोधः, तत्र
'अ इ उ' इति त्रयाणां सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्रापि तद्वदकद्वयो-
रेवापाद्यत्वात् ॥

(दोषोपस्थापकभाष्यम्)

एवमपि ह्रस्वलोपालोपानामसिद्धत्वात् 'ल्यपि
लघुपूर्वात्' इत्यादेशो न प्राप्नोति । प्रशमय्य गतः ।
प्रतमय्य गतः । प्रचेछिदय्य गतः । प्रवेमिदय्य
गतः । प्रगदय्य गतः । प्रस्तनय्य गतः ॥

१ 'अलोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः' इत्येतदपि वार्तिकमिति च. छ. झ. ड.
पुस्तकेषु निर्दिष्टम् । अ. संज्ञकादिषु प्राचीनेषु लिखितपुस्तकेषु नैतद्वार्तिकत्वेन
निर्दिष्टमित्यभिप्रायः पुस्तके न तथा निर्देशनम् । अन्यत्र 'भाष्ये दोषान्तर-
माह—अलोपे चेति' इत्युद्द्योतदर्शनादप्यव्यवहिते नैतद्वार्तिकमिति ।
यद्यपि भाष्यप्रतीकग्रहणवेलायां 'भाष्ये' इत्यादि निर्देश उद्द्योतकाराणां
शैलीषिद्धः । अत एव तत्र तत्र 'भाष्ये' इत्याहुः चेत्ते दृश्यन्ते, तथापि भाष्ये
कृतभूरिपरिश्रमाणां उद्द्योतकाराणां व्याख्यानानादिना भाष्येऽसन्देहापादने वद-
परिकाराणां छन्दोऽर्थो निर्देशो न शोभावावहेदिति 'आह' इत्यस्य कर्तृत्वं
साध्यकृतान्तेषोऽर्थोऽर्थः समाश्रीयत इति निश्चयमस्ति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । क तर्हि स्यात् ? मृदमाचष्ट
इति णिच्, 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाद्दिलोपप्रतिषेधः प्र-
मृ-
दय्य गत इत्यादौ स्यात् ॥

(उद्द्योतः) क तर्हि स्यादिति । विषयान्तराभावाच्चन-
सामर्थ्येन ह्रस्वादीनामसिद्धत्वं बाध्यत इति प्रश्नः ॥

(६५५८ दोषवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वादिषु चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? *समानाश्रयवचनात्सि-
द्धम्* इति ।

कथम् ?

णावेते विधयः, गेर्ल्यप्ययादेशः ॥

(१२८७ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १७)

३०५५ विभाषाऽऽपः ॥ ६ । ४ । ५७ ॥

(अतिव्यासिवारकभाष्यम्)

इडादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अध्याप्य गतः ॥

(प्रदीपः) अध्याप्येति । 'क्रीड्जीनां णौ' इत्यात्वम्,
'अतिही-' इत्यादिना पुगागमः ॥

(६५५९ अतिव्यासिवारणसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आपः सानुबन्धकस्य निर्देशा-
दिङि सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते-
आप्लु इति । तेन इडादेशस्य न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सानुबन्धकनिर्देशादिति । 'आप्लु' इति
पठितव्यमित्यर्थः । आप्लुशब्दात्पञ्चम्येकवचने ऋकारलृकारयोः
सवर्णविधिरिति 'ऋत उत्' इत्युत्त्वम् । 'उरण्परः' इत्यत्र
प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वम् ॥ भाष्यकारस्त्वसन्देहार्थमविभक्ति-
कत्वमाश्रित्याह—आप्लु इति ॥

(उद्द्योतः) असंदेहार्थमिति । आप्लुति किमाहपूर्वस्य
पुल महत्त्वे इत्यस्याविभक्तिको निर्देशः, उताप्लधातोः—इति सन्देह-
निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

२ वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णद्वयस्यैव ग्रहणं न त्वधिकत्येव प्रमाणमाह—
अत एवेति ॥

३ 'दम्भेरपीस्-ईत्वाभ्यां नलोपसंयोगादिलोपाभ्यां' इति ड. पाठः ।
'दम्भेरपीस्-ईत्वाभ्यां संयोगादिलोपनलोपाभ्यां' इति ड. झ. पाठः ।
वस्तुतस्तु संयोगादिलोपाभ्यामिति द्विवचनेनोक्तं संग्रहे नलोपग्रहणपाठो
लेखकपातयादापतित इति प्रतिभाति ॥ संयोगादिलोपाभ्यामित्यनेन सकार-
नकारयोर्लोपस्य ग्रहणम् ॥

४ 'सानुबन्धकनिर्देशात्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

५ 'सानुबन्धकस्य निर्देशः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

(लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दोषनिवारकभाष्यम्)

१ [स तर्हि सानुबन्धकस्य निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । कथमध्याप्य गतः ?]

अथवा-लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिक-
सानुमेयरूपत्वाद्विलम्बितप्रतीतिगोचरत्वात्, प्रतिपदोक्तस्य तु
प्रत्यक्षत्वाद्विलम्बितप्रतीतिविषयत्वात् । आकृतौ च पदार्थे इयं
परिभाषा, न व्यक्तौ । तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्ति-
तव्यम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) आकृतौ चेति । इदमर्थैकमित्यसकृदावेदितम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य चतुर्थे तृतीयमाह्निकम् ।

(१२८८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १)

३०६० स्यसिचूसीयुदतासिषु भाव-
कर्मणोरुपदेशोऽञ्जनग्रहदृशां वा
चिण्वदिद् च ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

(भावकर्मणोर्विषये पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

(चिण्वद्वाचिकरणम्)

कथमिदं विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति,
आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति ?
किञ्चातः ?

१ [] एतच्चिह्नगतोऽंशः 'अ.' पुस्तके न ॥

२ 'अथवा'शब्दः पाठः, अ. पुस्तके एव ॥

३ असकृदावेदितमिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा व्यक्तपक्ष एव प्रव-
र्तत इत्यत्र बीजन्तु प्रतिपदस्य लक्षणोपप्लवात्सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणप्रवर्तनेव ।
जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाकान्ते कच्चिद्वक्ष्ये चरितार्थत्वाज्ज्ञेयपरिभाषा प्रव-
र्तते-इति प्रदीपाशयः । 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादौ व्यक्तपक्षे कस्याश्चनै-
कव्यक्तेरहिंसेनेन शास्त्राचारितार्थे तदितरव्यक्तेर्हनेनेऽपि शास्त्रहानिर्न स्यादि-
त्याशङ्क्य जातिपक्षाश्रयेण भाष्यकृता समाहितम् । तथा 'गौरानुबन्ध्याः'
इत्यत्र जातिपक्षाश्रयेण सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् ।
एवञ्च जातिपक्ष एव सकललक्ष्यव्यापनस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्तद्विरुद्धोऽयम-
दोष इत्यसकृत्तत्र तत्रोक्तमित्याशयः ॥

४ 'उभयथाऽपि चिण्व' इति क. ड. पाठः । 'उभयथा च चि-' इति
च. पाठः ॥

21 पा० प०

यदि विज्ञायते-भावकर्मणोर्ये स्यादय इति,
सीयुट् विशेषितः, स्यसिचूतासयोऽविशेषिताः ।

अथ विज्ञायते-भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय
इति, स्यसिचूतासयो विशेषिताः, सीयुडविशेषितः ।

उभयथा चिण्वद्भावोऽविशेषितः ॥

यथेच्छसि तथास्तु ।

(प्रदीपः) कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनि-
र्देशः-भावकर्मणोर्ये वर्तन्ते स्यादय इति । अथ भावकर्माभिधायी
प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते-भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो
ये स्यादय इति । तत्रापि पक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं,
द्वितीये गौणार्थता । युगपन्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासम्भव इति
प्रश्नः ॥

यदि विज्ञायते इति । यदि प्रसिद्धनुरोधेन मुख्यार्थ-
परिग्रहः ॥

सीयुट् विशेषित इति । 'आर्धधातुके' इति वर्तते,
न च सीयुट् आगममात्रस्यार्धधातुकसंज्ञाऽस्ति-इति सामर्थ्या-
त्सीयुडाद्यार्धधातुकं गृह्यते । तस्य च सम्भवति भावकर्माभि-
धायित्वमित्यर्थः ॥

स्यसिचूतासय इति । भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन
शास्त्रे व्यवस्थापितत्वात्, विकरणानामतदर्थत्वात् ॥

अथेति । भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसंश्रयणमिति
भावः ॥ सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययैक-
देशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमे ह्युपजाते साग-
र्मकस्य प्रत्ययादयः संज्ञाः, अर्थभिसम्बन्धश्च, न तदवयवस्य-
इति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासम्भवः सत्यप्यवयवयोः
पौर्वापर्यं । अतोऽनन्तरं क्वचित्पाठः-'उभयथाऽपि चिण्वद्भावो-
ऽविशेषितः' इति, तत्र न दोषान्तरोपन्यासः । किं तर्हि !
पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापना-
दविशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नैवार्थद्वयपरिग्रहमाश्रित्य तृतीयपक्षोऽपि किं
नोद्भावितोऽत आह-युगपत्त्विति ॥

५ द्वितीये गौणार्थेति । भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति
पक्षे भावकर्मशब्दस्य प्रत्ययपरकत्वेनाप्रसिद्धत्वरूपगौणार्थत्वमिति भावः ॥

६ भूयसामनुग्रहायेति । भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वे सीयुडेव विशे-
षितो भवति । गौणार्थत्वे तु स्यादयो नह्यो विशेषिता इति द्वितीये पक्षे
भूयसामनुग्रहः ॥

७ समुदायावयवयोरिति । समुदायस्य स्वावयवात् परत्वं स्वावयवात्तस्य
पूर्वत्वं वा न सम्भवतीति भावः ॥

८ सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वमुपपादयति-सागर्मकस्य प्रत्ययादयः
संज्ञा इति ॥

९ दोषान्तर इति । भाष्यकृता नान्यं तृतीयपक्ष उपस्थापितः किन्तु
पक्षद्वय एवायं दोष इत्यर्थः ॥

१० ननु प्रदीपे पक्षद्वयस्यैवोपन्यासोऽमुक्तः, भाष्यकृतमर्थवृत्तित्वात्तद्विषय-
स्यापि सत्त्वादित्यत आह-नन्वर्थद्वयेति ॥

ननु सीयुट आगमत्वाद्भावकर्मवृत्तित्वासंभव इति कथं सीयुटो विशेषितत्वमत आह—आर्द्धधातुकेति ॥

शास्त्रे—‘सर्वधातुके यग्’ इति सूत्रस्य भाष्ये । स्यादीनां साधारणत्वेन तद्व्योतकत्वमपि नेति भावः ॥

ननु मुख्ये संभवति गौणग्रहणमन्याय्यमत आह—भूयसामिति ॥ अविशेषित इति । भावकर्मणोरित्यनेन विशेषणेनेति भावः ॥

भाष्ये—चिण्वद्भावोऽविशेषित इति । चिण्वद्भावविषयः सर्वोऽविशेषित इत्यर्थः ॥

(प्रथमपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अस्तु—भावकर्मणोर्ये स्यादय इति ।

ननु चोक्तं—सीयुट विशेषितः, स्यात्सीयुटस्योऽविशेषिता इति ।

स्यात्सीयुटस्यश्च विशेषिताः ।

कथम् ?

भावकर्मणोर्यभ्यवर्तयन् स्यादयोऽप्यनुवर्तिष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) स्यादयोऽपीति । स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयो-
जनं—भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति ।
यैषा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो
लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिद्दोषः ॥

(उद्घोतः) ननु भावकर्मणोर्यमित्यत्र स्यादीनामनुवृत्तावपि
कथमनेन सिद्धिरत आह—स्याद्यनुवृत्तेरिति । ‘ये स्यादयो विहितास्ते
भावकर्मणोर्भवेन्ति’ इति वाक्यभेदेन सम्बन्ध इति भावः ॥ ननु
लादेशैरेव तयोर्ययोरुक्तत्वात्पुनस्तेषां तदभिधायकत्वं व्यर्थमित्यत
आह—यथा चेति । अन्यथा स्यादीनामानर्थक्यात्प्रयोग एव न
स्यादिति भावः ॥ समुदायार्थेति । परस्परसमभिव्याहारात्साहित्य-
रूपार्थवाचीनीति भावः ॥ अभिदधतीति । द्योतयन्तीत्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—भावकर्मवाचिनि परतो ये
स्यादय इति ।

ननु चोक्तं—स्यात्सीयुटस्यो विशेषिताः, सीयुट-
विशेषित इति ।

१ उ. पुस्तके ‘आर्द्धधातुके इति’ इति प्रतीकं दृश्यते ॥

२ साधारणत्वेनेति । स्यादीनां कर्तृकर्मसाधारणत्वेन भावकर्मव्योतकत्वं
तेषां न सम्भवतीति भावः ॥

३ ननु स्यादीनां लादेशानां भावकर्मवाचकत्वे दोषस्यावृत्तिप्रवृत्तौऽत
आह—यथा च द्वन्द्वपदानि । द्वन्द्वपदपदानि साहित्यवाचीन्यपि न
बोधावृत्तिस्तथात्रेति भावः ॥

४ ये स्यादय इति । ‘सर्वधातुके यक्’ इति यग्विधायके सूत्रे स्यादी-
नामनुवर्तनात्तेऽपि तदर्थं विधीयन्त इति स्यादीनामपि भावकर्मवाचित्वात्प्र-
थमः पक्ष उपपन्न इति भावः ॥

सीयुट च विशेषितः ।

कथम् ?

भावकर्मवाचिनि परतः सीयुट नास्तीति कृत्वा
भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्न्याया-
श्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासम्भवं स्यादिति
सम्बध्यते । अथवा विषयसप्तम्येषाऽऽश्रीयते, भावकर्म-
विषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषस्यावकाशः ॥

(उद्घोतः) नन्वेकस्य शब्दस्य सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं
च युगपन्न संभवतीत्यत आह—तन्न्यायेति ॥ अत्र पक्षे ‘स्यत्-
सीयुटतासिषु’ इति द्वन्द्वानुपपत्तेराह—अथवेति ॥ भावकर्म-
विषयेष्विति । भावकर्मविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयेष्वित्यर्थः ॥

(इदं सम्बन्धिनिर्णयोपक्रमभाष्यम्)

अथ ‘इदं च’ इत्युच्यते, कस्यायमिदं भवति ?
अङ्गस्येति वर्तते ।

यद्येवमङ्गस्यादित इदं प्राप्नोति, अडाहवत् ।
तद्यथा—अडाहो टित्वादादितो भवतः ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । स्यादीनामागमसम्बन्धे
षष्ठ्यनिर्देशात् प्रश्नः ।

स एवाह—अङ्गस्येति वर्तत इति । प्रकरणस्य नियो-
जकत्वं चेदाश्रीयते तदाऽनित्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा—
‘अङ्गस्येति वर्तते’ इति सिद्धान्तवादिवचनम् । अङ्गस्य
निमित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः ॥

इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—यद्येव-
मिति ॥

(उद्घोतः) ननु स्यादीनां श्रुतत्वादित्वाच्च तेषामेवेदं
सिध्यति, किं प्रश्नेनेत्यत आह—स्यादीनामिति ॥ स एवेति ।
न तु सिद्धान्ती । श्रुतानां षष्ठ्यन्तत्वाभावेनागमित्वे प्रमाणाभावात् ।
श्रुतेर्विनियोजकत्वाभावे प्रकरणस्य विनियोजकत्वमाश्रीयत इत्यर्थः ॥
एवं व्याख्याने ग्रन्थच्छायाभङ्गं मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथ-
वेति ॥

५ एकस्य शब्दस्य—भावकर्मणोरित्यस्य, सामानाधिकरण्यं—सीयुट,
वैयधिकरण्यं—स्यादिभिः ॥

६ द्वन्द्वानुपपत्तेरिति । एवं भावकर्मणोरित्यस्य सामानाधिकरण्यवैय-
धिकरण्यान्वये सहविवक्षाभ्यां द्वन्द्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

७ भावकर्मविषयकेति । भावकर्मविषयकं ज्ञानं लादेशैर्भवति, भावक-
र्मणोस्तेषां विहितत्वात् । तज्जनकज्ञानविषयत्वं च स्यादीनां सीयुटश्च भवतीति
न दोषः ॥

८ ‘भवतस्तद्वत्’ इति छ. झ. ड. ट. पाठः ॥

(इदसंबन्ध्याक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति ।

एवमपि षष्ठ्यभावाच्च प्राप्नोति ।

ननु च 'भावकर्मणोः' इत्येषा षष्ठी ।

नैषा षष्ठी ।

किं तर्हि ?

अर्थनिर्देश एवासौ सप्तमी-भावे चार्थे कर्मणि चेति ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्यभावादिति । इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः ॥

ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठीति । षष्ठीनिमित्तत्वात् षष्ठीत्युच्यते । यथा नङ्गलोदकं पादरोगः । इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसम्भवात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रकृतौ निमित्तभावः ॥

इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमी मत्वाऽऽह—नैषा षष्ठीति ॥

(उद्ध्योतः) इच्छामात्रेणेति । श्रुत्यादिभिः प्रमाणैरेव शेषत्वलाभः, न तु केवलेच्छेत्यर्थः ॥

कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमत आह—इहेति ॥

(इदसंबन्धिसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'भावकर्मणोः' इत्येषा सप्तमी स्यादित्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१।१।६६) इति ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ।

अर्थेऽसम्भवाद्भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह—एवं तर्हीति । भावकर्मवाची प्रत्यय उपचारात् भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी 'स्यसिचसीयुदतासिषु' इति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थायाः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥

चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—न सिध्यतीति । तत्र हि 'निः' शब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषो-

पस्थानं यथा स्यात्, अर्थे मा भूत् । शब्दश्च शब्दात् बहिर्भूतः, अर्थस्त्वन्तर्भूतः, निश्शब्दो बहिर्भावाची ॥

पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह—अर्थेऽसम्भवादिति ॥

(उद्ध्योतः) ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात् षष्ठीप्रकृतित्वेन स्यादत आह—कार्यातिदेश इति । 'स्यादिषु परतोऽङ्गनादीनां चिण्वत्कार्यं भवति' इति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमीति भावः ॥ अर्थे मा भूदिति । 'जनपदे लुप्' इत्यादौ यथा ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । न हि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति, सीयुटस्तदवयवत्वात् ॥

(योगविभागेनाक्षेपनिवारकभाष्यम्)

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते—'आर्धधातुकस्येदं' यावानिण् नाम स सर्व आर्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम् । ततः—'वलादेः', वलादेराधधातुकस्येदं भवतीति ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकस्येदिति । परिभाषेयं क्रियते, यत्रेदं विधीयते तत्र 'आर्धधातुकस्य' इत्युपतिष्ठते । तेन स्यादीनामेवासत्यामपि षष्ठीप्रकृताविड्भविष्यति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यत्र विरोधादार्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते ॥

(उद्ध्योतः) असत्यामपीति । आर्धधातुकस्येत्युपस्थाने प्रत्यासत्याऽऽर्धधातुकपदेन स्यादीनामेव ग्रहणात्स्यादय इत्या संबध्यन्ते । सीयुट्विषये च सीयुडादि गृह्यत इति भावः ॥

(योगविभागाक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम्, स्यसिचसीयुदतासिष्विट् भवति, चिण्वद्वावश्चाविशेषितो भवति ।

तत्र को दोषः ?

स्यसिचसीयुदतासिष्विट् भवति, अज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिति कचिदेव चिण्वद्भावः स्यात् ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । स्यादीनामागमविधानुपयोगात् पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुकग्रहणे ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसम्बन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्—'अज्जनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र कचित्, यत्र तु स्यादयः सन्ति तेषामिदं' इति । यथा 'कर्तुः कथं सलोपश्च' इत्यत्रेति भावः ॥

१ 'स्यादीनामेव' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'निर्देश एषा सप्त' इति च. छ. झ. ड. पाठः ॥

३ 'असम्भवात्तद्वाचिनि' इति छ. झ. पाठः ॥

४ सप्तमी—भावकर्मणोरिति सप्तमी ॥

५ तत्र हि—तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यत्र हि ॥

६ अर्थे मा भूदिति । अर्थे—सप्तमीनिर्दिष्टे 'जनपदे लुप्' इत्यादौ यथा तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठति भवति तथाऽत्रापि भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशेन तत्परिभाषोपस्थानं न स्यादिति न सिध्यतीति भावः ॥

७ 'आर्धधातुकस्येदं' इत्यस्य परिभाषात्वे तदर्थमाह—यत्रेदिति ॥

८ विरोधात्—सार्वधातुकार्धधातुकयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

९ 'आर्धधातुकस्येदं' इति परिभाषास्वीकारे कथमेकेन यत्नेन स्यादीनां सीयुटश्चागमित्वं लभ्यं तदाह—आर्धधातुकस्येत्युपस्थान इति ॥

१० कर्तुः कथं इति । तत्र हि सूत्रे चकारस्यान्वाचयशिशार्थत्वेन यत्र सान्त्वत् तत्र सलोपो भवति कथं तु सर्वत्र, तथाऽत्रापि इदं सर्वत्र, चिण्वद्वावस्तु अन्वाचयशिश इति भावः ॥

(उद्घोतः) अविशेषितश्चिण्वद्भाव इति । तद्विषयो हना-
दिरित्यर्थः ॥ नन्विदं संनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावस्तत्रैव भवेत्,
न यत्र क्वचिदित्यत्राह—यथा कर्तुरिति । अन्वाचयश्चिष्टश्चिण्वद्भाव
इत्यर्थः ॥

(अनुवृत्त्याऽऽक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे । स्यसिचसी-
युत्तासिष्विट् भवति, अज्जनग्रहदशां वा चिण्व-
त्स्यादिविवति ॥

(प्रदीपः) स्यादीनेवेति । तेषामेव श्रुतत्वात्तत्परि-
त्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति भावः ।
सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीना-
मार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा सम्बन्धः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञाया इत्यर्थः ।
अजादीनामङ्गानां चिण्वद्भावविधानात्प्रत्ययाकाङ्क्षायां प्रत्ययानां संनि-
हितानामेव योग्यत्वात्संबन्ध इति भावः । एवमागमविधौपयु-
क्तानां स्यादीनां पश्चाच्चिण्वद्भावेनान्वय इत्युक्तम् ॥ वस्तुतः पूर्वं
चिण्वद्भाव उपयुक्तानां पश्चादिटा संबन्धो युक्ततर इति स
एव भाष्यार्थः इत्याह—सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वेति । अयमत्र
भाष्यार्थः—पूर्वं चिण्वद्भावे उपयुक्तानेव स्यादीन् अत्रेद्विधावक्ये
आर्धधातुकोपदेनापेक्षिष्यामहे इति ॥

(इडुद्देश्यतावच्छेदकाक्षेपभाष्यम्)

के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति ?

येऽनुदात्ताः ।

अथ ये उदात्तास्तेषां कथम् ?

सिद्धं तेनैव परत्वात् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नो-
तीति मत्वा प्रश्नः ॥

स एव पराभिप्रायमाशङ्कते—येऽनुदात्ताः । अथ ये
उदात्तास्तेषां कथम् ? सिद्धं तेनैव परत्वादिति ।
किमेवं भवान् मन्यते इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) स एवेति । न तु सिद्धान्तवादी, हेयत्वादस्य
पक्षस्येति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदात्तेभ्योऽपि अनेनैवेडेषितव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

कारयतेः कारिष्यते । हारिष्यते । इटोऽसिद्धत्वात्
'जेरनिटि' (६।४।५१) इति णिलोपो यथा स्यात् ॥

१ तत्रैव—इडाश्रय एव ॥

२ 'भावः' इति अ. पुस्तक एव दृश्यते ॥

३ 'विधावप्युपयुक्तानां' इति झ. पाठः ॥

४ 'हारयतेहारिष्यते' इति छ. झ. क. पाठः ॥

(प्रदीपः) ततः सिद्धान्तवाद्याह—उदात्तेभ्योऽपीति ॥
अथवा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने
परत्वादित्यन्ते । आचार्य आह—उदात्तेभ्योऽपीति ।
उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । 'ऋद्धनोः स्वे' इत्यनुदात्तेभ्योऽपि
इडुविधानात् । तुल्यत्वाभावायस्य तेभ्योऽप्यनेनैवेडविधिः ॥

इटोऽसिद्धत्वादिति । ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात्
सिध्यति णिलोपः । अपि चेदसंनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भा-
वोऽपि भवति । अन्यथैतदभावे चिण्वद्भावो न स्यात्, संनियो-
गशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् । अन्वाचये तु विज्ञा-
यमाने स्याच्चिण्वद्भावः । यथा कर्तुः कथञ्च सलोपाभावेऽपि ॥

(उद्घोतः) तुल्यत्वाभावायस्येति । यथोदात्तेभ्यो नित्यत्वा-
दयमेवेडवति तथा 'ऋद्धनोः स्वे' इत्यादिविषयेऽप्यनेनेड, तस्यापि
बलादिलक्षणत्वादिति भावः ॥

फलान्तरं दर्शयति—अपि चेदिति ॥ अन्वाचये त्विति ।
असति तात्पर्यग्राहक एकचकारप्रयोगे समुच्चयस्यैव प्रतीतेः स
युक्त इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योऽनेनैवेड
लभ्यः, न पुनरनेनास्तु तेनैति—तेनैव स्याद्वि-
प्रतिषेधेन ।

(समाधानभाष्यम्)

नित्योऽयम् । कृतेऽपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

न त्वस्मिन् कृते स प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अबलादित्वात् ।

तस्मादनेनैवेडेषितव्यः ॥

(प्रदीपः) नित्योऽयमिति । बलादित्वानपेक्षणात् ।
आकृतिपक्षे च शब्दान्तरत्वाभावात् शब्दान्तरप्राप्त्याऽपि
नास्त्यनित्यत्वम् । भावकर्मार्थापेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्,
तस्यापि बलादित्वापेक्षत्वात्तस्यान्तरङ्गत्वमित्यदोषः ॥

(उद्घोतः) ननु बलादिलक्षणे इटि सतीडादेः प्राप्नोति, असति
तद्रहितस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽयमनित्योऽत आह—आकृतिपक्षे
चेति । व्यक्तिपक्षे हि स न्याय इति भावः । वस्तुतोऽत्र लक्ष्यानु-
साराकृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाङ्गीकार इति बोध्यम् ॥ तस्यापि
बलादित्वेति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

(सूत्रप्रयोजनोपन्यासभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

५ 'पुनरिच्छताऽपि' इति च. छ. झ. ड. पाठः ॥

६ 'तेनैवेति' इति ड. पाठः । 'तेन वेति' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'ननु च नित्योऽयम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणा-
दाज्ञान्येव कार्याणि प्रयोजनानि, अथाविशेषण-इति प्रश्नः ॥

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

वृद्धिश्चिण्वद्युक् हन्तेश्च घत्वं
दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ॥

(भाष्यम्) वृद्धिः प्रयोजनम् । चेष्ट्यते, चायि-
ष्यते ॥

युक् प्रयोजनम् । ग्लायते, ग्लायिष्यते ॥

हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम् । हनिष्यते । घानिष्यते ॥

दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति, स च प्रयोजनम्
शमिष्यते । शामिष्यते । तमिष्यते । तामिष्यते ॥

(प्रदीपः) इतर आज्ञान्येवोदाहरति—वृद्धिरिति ॥

(उद्घोतः) इतर इति । प्रकरणाद्व्यवस्थामाश्रित्येत्यर्थः ।
चिण्वदित्यस्य—चिण्वद्वावप्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

इह चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-
नित्यश्चायं वल्लिनिमित्तो विधाती ॥

(भाष्यम्) इतोऽसिद्धत्वात् 'णेरनिटि' (६।४।५१)
इति णिलोपो यथा स्यात् ।

कथमयं नित्यः ?

कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गी ह्ययम् ।
कृतेऽपि तस्मिन्निटि साप्तमिके 'आर्धधातुकस्ये-
ड्गलादेः' (७।२।३५) इति, पुनरेनेनायं भवति ।
अस्मिन्स्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहत-
त्वात्साप्तमिको न भवति । निमित्तं विहितं भवति ।
अयं तस्य निमित्तं विहन्ति तस्मादयं नित्यः । स तु
अस्य निमित्तं न विहन्ति ॥

(प्रदीपः) विधातीति । अस्मिन्निटि सति वलादिलक्षण-
स्येडो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विधातः, ततस्तस्यानित्यत्व-
मित्यर्थः । अथवा—वल्लिनिमित्त इडविधाती, अस्मिन्तो-
ऽप्रतिबन्धक इत्यर्थः ॥

१ ननु त्यसिजिति सूत्रस्य 'कारिष्यते' इत्यादीनि बहूनि प्रयोजनानि पूर्व-
मुक्तानीति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—प्रकरणादिति ॥

२ 'युक्च' इति च. छ. झ. ट. ड. पाठः ॥

३ 'कथं पुनरयं' इति च. छ. झ. पाठः ॥

४ अस्य छ. पुस्तके न पाठः ॥

५ 'पुनरयं' इति छ. पाठः ॥

६ 'निमित्तस्याविहितत्वात् । अस्मिन्स्तु कृते न स भवति, विहि-
तनिमित्तत्वात् । स वलादेरित्युच्यते । अनेन कृते इटि तस्य वला-
दित्वं निमित्तं विहतं भवति' इति ड. पाठः ॥

७ अस्य ग्रन्थस्य च. छ. पुस्तके न पाठः ॥

८ कर्त्तरीति । विधातीत्येति भावः ॥

(उद्घोतः) विधातीत्यस्य—अनित्य इत्यर्थं दर्शयति—
अस्मिन्निटि ॥ अथवेति । अकारप्रत्ययः कार्य इति भावः ।
एवं चाये 'वल्लिनिमित्तः' इत्यस्यानित्य इति शेषः । तस्य हेतुः—
विधातीति ॥ अस्य—'अयं' इति शेषः । कर्त्तरि णिनिः, तद्वक्ष्यति
कचिद्भाष्ये—'अयं तस्य निमित्तं विहन्ति' इति । अन्ये तु यतो
वल्लिनिमित्तोऽस्याविधाती—एनं न विहन्तीत्यतोऽयं नित्य इत्यर्थः । तद्व-
क्ष्यति—'स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति' इति । अन्यतरपक्षेऽन्यदार्थ-
बोधयम् । अन्ये तु—अत्रायं वार्तिकार्थः—'वृद्धिः—अन्यवृद्धिरुप-
धावृद्धिश्च । इडिति । इदं प्रयोजनं दृश्यादौ । चासिद्ध इत्यत्रो-
पस्थितत्वादित्येव गृह्यते' इत्याहुः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथोपदेशग्रहणं किमर्थम् ?

(६५६० उपदेशपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चिण्वद्वाव उपदेशवचनमृकार-
गुणबलीयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिण्वद्वावे उपदेशवचनं कियते,
ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात् । कारिष्यते । परत्वात्
गुणे रपरत्वे चानजन्तत्वात् चिण्वद्वावो न प्राप्नोति,
उपदेशग्रहणाद्भवति ॥

(प्रदीपः) ऋकारगुणस्येति । अन्येषां तु गुणोऽज-
न्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्वावः सिध्यति । चायि-
ष्यते—लाविष्यत इति भावः ॥ परत्वादिति । द्वयोरप्य-
नित्यत्वात् ॥

(उद्घोतः) 'ऋकार' इति विशेषणकृत्यमाह—अन्येषामिति ।
ऋकारान्तगुणस्तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वादजन्तत्वविधातक इति
भावः । न चोपदेशग्रहणे कृतेऽप्युपदेशे योऽच् तदन्तसेत्यर्थे 'चौ-
षिष्यते' इत्यादावप्यनुपपत्तिः, उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् ।
एवं 'कारिष्यते' इत्यादावपि दोषः । उपदेशे यदजन्तमित्यर्थस्तु
प्यन्तेऽनापत्त्या कर्तुमशक्यः । न च प्यन्ते लोपप्रवृत्तावत्विधौ स्थानि-
वत्त्वाभावादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वमपि दुरुपपादम् । णिलोपात्परत्वेन
'आर्धधातुकस्य' इतीदृश्या तं नित्यत्वेन बाधित्वा चिण्वदिट एव
प्रवृत्तेरदोषात् । विप्रतिषिधे आभीयासिद्धत्वाभावेन णिलोपात्परत्वा-

९ तद्वक्ष्यति—कर्त्तरि ध्रुत्वात् दर्शयतीत्यर्थः ॥

१० 'अन्यदार्थं बोध्यम्' इति ड. झ. पाठः । प्रथमपक्षे—अयं तस्य
निमित्तं विहन्ति अतोऽयं वल्लिनिमित्त इह अनित्य इत्यर्थं बोध्यम् । द्वितीये
च—स त्वस्य निमित्तं न विहन्तिमिति ॥

११ 'अजन्तत्वस्य विधातक' इति झ. पाठः ॥

१२ चायिष्यत इति । अथ हि पूर्वं गुणे उपदेशे योऽच्—इकारान्तदन्त-
त्वाभावाच्चिण्वद्वावमाप्तिरित्यर्थः ॥

१३ कर्तुमशक्य इति । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यो णौ कृतेऽजन्तत्वाच्चिण्वद्वाव
इष्टः स उपदेशे यदजन्तमित्याद्यर्थकरणे न सिद्धेदित्यर्थः । 'उपदेशे योऽच्'
इत्यर्थाश्रयणेऽपि दोषमाह—न च प्यन्त इति ॥

दस्यैव प्रवृत्तेश्चेति वाच्यम् । 'अतो लोपः' इत्यनेनार्धधातुकोपदेशे यदन्तनित्यर्थेनादोषात् । तत्रेवात्राप्यावृत्त्या सीयुटादिविशेषणत्वं चेत्तदोपात्तम् ॥ द्वयोरपीति । चिण्वस्वे कृते वृद्ध्या बाधाहुणोऽनित्यः ॥

(६५६१ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन ।

वधिभावस्यावकाशः-वध्यात्, वध्यास्ताम्, वध्यासुः ।

चिण्वद्भावस्यावकाशः-घानिष्यते, अघानिष्यत ।

इहोभयं प्राप्नोति-घानिषीष्ट, घानिषीयास्ताम् ।

चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दधिभावः कस्मान्न भवति ?

सकृदतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा ॥

(प्रदीपः) वधिभावादिति । ननु च 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः । नैतदस्ति । 'लिङि' इति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी, तद्विशेषणत्वात् 'आर्धधातुके' इत्यपि परसप्तमी । यत्र तु विशेषनिर्देशाभावः 'अस्तेर्भूः' इत्यादौ, तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम् । 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' इत्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः- 'वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधियते' आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येवं श्रुत्वा 'लिङि' इति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता, ततश्चान्तरङ्गत्वादधिभावः प्राप्नोति । प्रतिपदविधेर्वर्लीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति ॥

(उद्घोतः) भव्यादिसिद्ध्यर्थमिति । 'भव्यं-प्रवेयम्-आ-रुयेयम्' इत्यादौ । अन्यथाऽस्यादीनामनञन्तत्वाच्चो यदनापत्तिरिति भावः ॥ प्रतिपदविधेरिति । चिन्त्यमिदम् । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य वलवत्त्वात् । अत्र हन्तेरित्यंशः स्यादिविषये चरितार्थः । सीयु-दंशोऽप्युपग्राहिविषये चरितार्थः । किंच वधादेशोऽपि प्रतिपदविहित इति । तस्मात्स्यसिचत्तासिचिष्यसि विषयसप्तमीति भाष्याशयः । तद्विषये हनादीनां चिण्वत्कार्यं, कृतेषु तेषु तेषामिडिति सूत्रार्थः । वधिभावा-दित्युक्तेरन्यादेशविषयधातूनां चिण्वत्त्वविषयेऽनभिधानमिति दिक् ॥

१ भव्यम्-अस्तेर्भूरादेशः, तत्रार्धधातुके परे इत्यर्थकरणे यदनापत्तिः । प्रवेयम्-अनेर्वी । आरुयेयम्-चक्षिः रूपाञ्च, 'ईषति' इतीकारः ॥

२ वस्तुतस्तु इदं निर्देशात्स्यादिति हनादीनां सम्बन्धात्सीयुटा हन्तः सग-न्धस्यानवकाशत्वेनैव । वधादेशस्य प्रतिपदविधित्वेऽपि अन्तरङ्गत्वेऽपि च हन्तेः सीयुटीति विशेषोपादानाद्विशेषविधानात् शीघ्रोपस्थितत्वात् । चिण्वद्भाव एव उक्तः । यद्वा स्यादपि आर्धधातुकत्वाव्यभिचारत्वात्साहचर्यात्सीयुटोऽप्यार्धधातु-कस्यैव ग्रहणे चिद्धे तदधिकारे पाठसामर्थ्यात्पुनर्विधानं कल्प्यत इत्यन्याहुः ॥

३ निरवकाशत्वाभावमुपपादयति-अत्र हन्तेरिति ॥

४ 'चरितार्थः' । तथैव भाष्ये प्रदर्शितम् । तच्चोपलक्षणम् । सीयु-

भाष्ये-सकृदतौ विप्रतिषेधेन । न चैवं चिण्वद्भावाभावेऽपि वधा-देशानापत्तिरिति 'एकाचः-' इति सूत्रस्यवधिषीष्टेति भाष्यप्रयोगानुप-पत्तिः । प्रवर्तमानेनैव बाधकेन बाध्यबाधो न तु स्वयमप्रवर्तमाने-नापीति न दोष इति दिक् ॥

(६५६२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो व-क्तव्यः । हनिष्यते, घानिष्यते । एष्यते, आयिष्यते । अध्येष्यते, अध्यायिष्यते । लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । लुङ्परि आर्धधातुके विधीयमाना ह निणिङादेशाश्चिणिमिस्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुवन्ति । इह यस्य चिण् साक्षान्निमित्तं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते । यथा-युगागमः । यस्यापि प्रकारान्तरेण चिण् निमित्तं तदपि । यथा-वृद्धिः-इति हनि णिङादेशप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु यच्चिण्याहृत्य विहितं युगादि तदेव चिण्व-द्भावाद्भवति, न च हनिणिङादेशास्तथा विहिता इति कथं तेषां प्रसङ्गोऽत आह-इहेति ॥ यस्यापीति । चिणि दृष्टस्य सर्वस्या-तिदेशादिति भावः ॥

(६५६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशा-स्त्रातिदेशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गस्य यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्ति ते ॥

(प्रदीपः) अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति । 'अङ्गस्य' इति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते, तस्यैव प्राकरणिकत्वात् । न च हनिणिङादेशाः 'अङ्गस्य' इति प्रकृत्य विहिता इति तेषाम-प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) अङ्गस्येति प्रकृत्येति । न तु वैरततोऽङ्गस्य विहितानामतिदेश इति भावः ॥

उंशो' इति ड. पाठः ॥

५ चिण्वद्भावाभावेऽपीति । चिण्वद्भावस्य विकल्पेन विधानात्तदभा-वेऽपि सकृदतिन्नायेन वधादेशबाधे वधिषीष्टेति न स्यादित्यर्थः ॥

६ हनिणिङादेशाः-हन्तो वधादेशः, इणो गादेशः, इङो गाङादेशः ॥

७ 'देशानां च' इति च. छ. झ. ड. पाठः ॥

८ 'प्रकारान्तरेणापि' इति अं. भिन्नपुरुषकेषु पाठः ॥

९ 'भवन्तीति' इति छ. ट. क. पाठः ॥

१० वस्तुतोऽङ्गस्येति । अङ्गाधिकारस्थकार्याणामतिदेशः, न तु अङ्गोदे-ध्याकावभवेति तात्पर्यम् ॥

(१२८९ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. २)

३०६२ आतो लोप इटि च ॥६।४।६४॥

(लोपाधिकरणम्)

(इदग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

इदग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) इदग्रहणं किमर्थमिति । इह 'अचि-
कृति-आर्धधातुके' इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे
च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणेनानुभूतविशे-
षणेन वा इदः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसम्भवः ॥तत्र यदि तावद्विशेषणसम्बन्धात् प्रागेवाचेद् समुचीयते,
अज्ञाधिकाराक्षिप्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते ।
तत्रेदग्रहणमनजायर्थं विज्ञायते, अजादेरिदोऽजादिना प्रत्ययेन
समुच्चयाभावात् । तदा 'क्रिदार्धधातुके' अजादेरेव विशेषणे
व्यवतिष्ठेते, नेटः, कृत्वासम्भवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभा-
वाच्च । ततश्च दासीयेत्यादावालोपप्रसङ्गः ॥अथाजादेः प्रत्ययस्य क्रिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां
प्राक् सम्बन्धः, पश्चादिता समुच्चयः, तदाऽयमर्थः—अजादौ
क्रिदार्धधातुके इटि चाकारलोप इति, तदेदग्रहणमनजायर्थम-
क्रिदर्थमनार्धधातुकार्थं च भवतीति 'दासीय-पपिथ-व्यत्यरे' इति
सर्वत्रेति आलोपः प्राप्नोति ॥अथ कृताऽननुभूतविशेषणेनेट् समुचीयते, तदा 'अच्या-
र्धधातुके' इति विशेषणद्वयमविशेषात् द्वावपि क्रिदितानुपनिपत-
तीति अक्रिदर्थमेवेदग्रहणं विज्ञायते । तेन पपिथेत्यादावालोपो
भवति, दासीय व्यत्यर इत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति ।
अनुभूतविशेषणद्वयसम्बन्धेन तु कृतेदः समुच्चये पूर्ववत्स-
र्वत्रेत्यालोपप्रसङ्गः ॥अथ त्वार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः—आर्ध-
धातुके चेदि च' इति, तदा सार्वधातुकार्थमिदग्रहणं विज्ञायत
इति व्यत्यर इत्यादावालोपप्रसङ्गः । तदाऽचि कृतीति विशेषण-
द्वयमार्धधातुकस्यैव स्यात् न त्विटः, सार्वधातुकस्येदो कृत्वाजा-
दित्वाव्यभिचारात् । अनुभूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चये
सर्वत्रेत्यालोपप्रसङ्गः । तदेवमनेकपक्षसम्भवात् प्रश्नः ॥(उद्ध्योतः) इह बहूनां पक्षाणां संभवात्तेषामेकैकस्य परिग्रहे
प्रयोजनभेद इदग्रहणस्य भवतीति प्रयोजनप्रश्नद्वारेण कतमः पक्षोऽत्र
गृह्यत इति प्रश्नपर्यवसानं दर्शयितुमाह—इहाचीति ॥ अन्यत-
मेन—अचा, कृत्वा, आर्धधातुकेन वा ॥तत्राननुभूतविशेषणेन केनचिदिदः समुच्चये इतरद्वयं यथासंभवं
विशेषणत्वेन योज्यमित्याह—तत्र यदीति ॥ अजादेरिट इति ।
भेदाधिष्ठानत्वात्समुच्चयस्येति भावः । अजादेरिटोऽजादिप्रत्ययान्त-
र्भावादिति तात्पर्यम् । इदशब्देन चागमस्य प्रत्ययस्य सामान्येन
ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ दासीयेति । दाधातोराशीलिङि आत्मने-
पदोत्तमपुरुषे सीयुटि च इत्यादिरिट् संभवति । तस्य कृत्त्वं नास्त्येव,
आर्धधातुकत्वं चाव्यभिचारीति भावः ॥अथानुभूतविशेषणेनाजादिप्रत्ययेनेदग्रहणं इतीमं पक्षं दर्शयति—
अथाजदेरिति ॥ व्यत्यरे इति । रा दाने, लङि 'कतैरि
कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिदम् । अदादित्वाच्छपो
लुक् । तत्र मध्यमे इष्टो लोपः, आद्यन्तयोस्त्वनिष्ठः प्राप्नोतीति दोषः ।

तदा सार्वधातुकार्थमिलेतदुपपादयति—तदाऽचीति ॥

(६५६४ इदग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इदग्रहणमक्रिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदग्रहणं क्रियते, अकिङ्कति लोपो
यथा स्यात् । पपिथ, तस्थिथेति ॥(प्रदीपः) इतरः कृताऽननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं,
पश्चात् द्वयोरपि विशेषणद्वयसम्बन्धमाश्रित्याह—इदग्रहण-
मक्रिदर्थमिति ॥(उद्ध्योतः) एषु तृतीयः पक्षो लक्ष्यानुरोधात्तिङ्गान्तितो
भाष्ये । तदाह—इतरः कृतेति ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । इषमूर्जमहमित आदीति ॥(प्रदीपः) आदीति । दाजः केवलादाङ्पूर्वाद्वा 'छन्दसि
लुङ्लङ्लिटः' इति लुङ्लङोरन्यतरः । केचिदत्र पदकाराः 'आ-
अदि-इत्यवगृह्णन्ति । केचिच्चैकपक्षं मन्यन्ते तेषामाडागम इति
पक्षः । तत्र लुङि लः 'मन्त्रे घस-इति लुक् । लङि तु छान्द-
सत्वाच्छपो लुक् । श्रौ वा सति द्विवचनप्रकरणे 'छन्दैस्ति
च' इति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वा-
च्छवभावः ॥(उद्ध्योतः) 'केवलादाङ्पूर्वाद्वा' इत्युपपादयति—आ-
अदीति । आदीत्युत्तमपुरुषैकवचनं इटि रूपम् । तत्राविग्रहवादि-
नामादानमत्रार्थः । अन्येषां दानमर्थः । 'लुङ्लङोरन्यतरः' इत्येत-
द्विशदयति—तत्र लुङीति ॥

१ 'अथेदग्र' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'प्रागेव चेदि' इति कं. पाठः ॥

३ 'विशेषणाच्चाजादौ' इति कं. पाठः ॥

४ 'तदेदग्रहण' इति ड. पाठः ॥

५ समुच्चयाभावादिति । दासीयेत्यनेनः सीयुटि प्रत्ययस्येदोऽजादित्वा-
भावादजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावादित्यर्थः ॥

६ 'नेटः इत्यादेरिटः कृत्वास' इति कं. ड. झ. पाठः ॥

७ 'आतो लोप' इति झ. पाठः ॥

८ अजादेरिट इति । इडागमस्याजादिप्रत्ययान्तर्भावः, इदमस्यस्य
च सीयुडाद्यागमोऽजादिप्रत्ययान्तर्भाव इत्यर्थः ॥

९ मध्यमे—पपिथेत्यत्र । आद्यन्तयोः—दाधीय—व्यत्यर इत्यत्र ॥

१० एषु तृतीयः पक्ष इति । 'अथ कृताऽननुभूतविशेषणेनेट् समुचीयते'
इति पक्षः ॥

११ वार्तिकमेतत् च. छ. झ. ट. ड. पुस्तकेषु दृश्यते ॥

१२ 'लुङि लोमेने' इति कं. ड. झ. पाठः ॥

१३ 'छन्दसि वा इति' इति ड. झ. पाठः ॥

(उपसंख्यानसमर्थकभाष्यम्)

ननु च यथैव 'किङ्कति' इति वर्तमाने इद्ग्रहण-
मकिङ्कदर्थम्, एवं 'आर्धधातुके' इत्यपि वर्तमाने
इद्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न हि किङ्कता अज् विशेष्यते-अचि भवति, कत-
रस्मिन् ? किङ्कतीति ।

किं तर्हि ?

अचा किङ्कद्विशेष्यते-किङ्कति भवति, कतर-
स्मिन् ? अचीति ।

किं पुनः कारणमचा किङ्कद्विशेष्यते ?

यथा इङ्गप्यज्ग्रहणेन विशेष्येत ।

अस्ति चेदानीं कचिदिङ्गनजादिः, यदर्थो विधिः
स्यात् ।

अस्तीत्याह । दासीय, आसीय-इति ॥

(प्रदीपः) दासीयेति । इटः सीयुटि तस्य तद्भक्तत्वाद-
जादित्वाभावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । आर्धधातुकत्वात् सिद्धम् ।

कथमार्धधातुकत्वम् ?

उभयथा छन्दसीति वचनात् । अन्येऽपि हि
धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

(१२९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ३)

३०६४ घुमास्थागापाजहातिसां

हलि ॥ ६ । ४ । ६६ ॥

(६५६५ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृत-
पावान इति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ।

इह मा भूत्-घृतं घृतपावानः पिबत वसां वस-
पावानः पिबत-इति ॥

(प्रदीपः) ईत्वे इति । वकारस्य निमित्तभावेन प्रति-
षेधः-वकारप्रतिषेधः । वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः ॥

१ 'सांप्रतं पठ्यमानमाध्यन्दिन' इति झ. पाठः ॥

२ 'पीवरीति' इति च. छ. पाठः ॥

३ 'दृश्यन्ते' इति ड. ट. झ. पाठः ॥

४ 'स्थः क चेति चारिक्रिपि' इति च. पाठः ॥

घृतपावान इति । 'आतो मनिन्-' इति कनिप् ॥
वसपावान इति । 'डयापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इति वसा-
शब्दस्य ह्रस्वः ॥

(उद्ध्योतः) वकारस्य साक्षात्प्रतिषेधेन संबन्धयोगादाह-
वकारस्येति ॥

ह्रस्व इति । यद्यपि पदमञ्जर्या कचित्पुस्तकेषु सांप्रतं पठ्यमानं,
माध्यन्दिनशाखायां च दीर्घः पठ्यते; तथापि कचिच्छाखायां
ह्रस्वपाठोऽन्वेषणीयः ॥

(उपसंख्यानान्नेपभाष्यम्)

यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धीवरी
पीवरी ?

(६५६६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

नैतदीत्यम् ।

किं तर्हि ?

ध्याप्योरेतत्सम्प्रसारणमिति ॥

(प्रदीपः) धीवरीति चोक्तमिति । 'जनसनखनां
सत्तृजलोः' इत्यत्रोक्तम् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः । वनिबेष भविष्यति, न कनिविति ॥

(प्रदीपः) वनिबेष इति । कनिमु छन्दसि दृष्टानुवि-
धानात् भविष्यति । भाषायामपि 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति
दृशिग्रहणात् प्रयोगानुसरणार्थात् प्रयोगाभावात्पादिभ्यो नास्ति
कनिविति भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र वार्तिकारम्भो ज्याया-
नित्याहुः । 'स्थः क च' इति क्पि संस्था इत्यत्रेत्वस्यादर्शनात् ।
भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन, यथा-अतृण्डि-
त्यत्रेमागमः ॥

(उद्ध्योतः) ननु कनिष्यनिष्ठरूपनिवृत्तये प्रतिषेध आवश्यक-
कोऽत आह-कनिष्विति ॥ भाष्यकारमतेन त्विति । प्रत्यय-
लक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वे 'हलादौ क्ति' इति वर्णस्याप्राधान्येनाश्रयणा-
दिति भावः ॥ अत्रेदं चिन्त्यम्-प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमिति
भाष्यमतेऽप्राप्तेः । वस्तुतस्तु किप्यपीत्वं भवत्येव, सूत्रे हलीत्यस्याऽन-
जादिपरत्वात् । अत एव 'ध्यायतेः संप्रसारणम्' इति वार्तिके 'धीध्या-
यतेर्दधातेर्वा' इति भाष्यं सङ्गच्छते । 'शंस्थाः' इत्यत्र 'अम्बाम्ब-' इति-
सूत्रस्थसव्येष्टा इत्यत्र च विजेव । 'चेन क्पि' इति तत्सूत्रस्य भाष्ये
किप्पदेन सादृश्याद्विजेवोच्यत इति चिन्त्योऽयं कैयट इति । एवं च
'ध्याप्योः संप्रसारणम्' इत्येकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । [वस्तुतस्तु

५ घ. ज. पुस्तकयोः 'कचिस्त्विति' इति प्रतीकं दृश्यते, तेन प्रदीपपाठः
'कचिजु छन्दसि' इत्यन्वयमुभयते ॥

६ 'बोध्यमिति केचित्' इति ड. पाठः । झ. ड. पुस्तकयोः []
एतच्चिह्नगतः पाठः ॥

वास्तिकप्रत्याख्यानयोः फलैक्यायेदृशेभ्यः किपोऽनभिधानमिति
'दधातेर्वा' इति भाष्यमेकदेशयुक्तिः—इतीदमाद्यन्तांशरूपमयुक्तमेव ।
न च विनिगमनाविरहद्वैपरीत्यमेव स्यादिति वाच्यम्, अस्य
सूत्रद्वयस्योपपत्तिसहितत्वात्तस्य च विपरीतत्वादिति बोध्यम् ।] धिया-
वित्यादावीर्यस्येयड्यसिद्धत्वं तु न, व्याश्रयत्वात्—इति 'जनसन-'
इति सूत्रे भाष्य उक्तम् ॥

(१२९१ निषेधसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. ४)

३०७२ न माङ्गयोगे ॥ ६।४।७४ ॥

(अडाप्रतिषेधाधिकरणम्)

(प्रतिषेधप्रतियोगिजिज्ञासाभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

आटः प्राप्नोति ॥

अटोऽपि त्विष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि द्वयोरप्यडाटोरिहानुवृत्त्या
प्रतिषेधस्ततोऽजादीनामपि प्राप्नोति । अथानन्तर्यादाटः
प्रतिषेधस्तथा सति माङ्गयोगेऽनिष्यमाणोऽपि अट् प्राप्नोतीति
मत्वा प्रश्नः ॥

स एवानन्तर्यमाश्रित्याह—आटः प्राप्नोतीति ॥

(उद्ध्योतः) यदि द्वयोरपीति । समुदायापेक्षायां 'अनन्तर-
स्य' इति परिभाषाऽनुपस्थानादिति भावः ॥ अडपीति । मध्येऽपि
संबन्धादिति भावः ॥

स एवेति । न तु सिद्धान्तवादी । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्य-
मित्यन्तं चोदकवचनमिति भावः । व्यवहितत्वादनुवृत्त्ययोगेना-
ङ्ग्रहणं कर्तव्यमेवेति तात्पर्यम् ॥

(अदसाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः' (६।४।७१) इति ॥

(प्रदीपः) इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेऽपि स्वरित-
त्वादधिकारेऽपि दोषप्रतिविधानसम्भवादाह—न कर्तव्य-
मिति ॥

(उद्ध्योतः) प्रकृतानुवृत्त्या सिद्धमिति वदतः सिद्धान्तिन
आशयमाह—इतर इति ॥ द्विविधा ह्यनुवृत्तिः—लौकिकी, शास्त्रीया
च । तत्राद्ये परिहारः—समुदायेति ॥ अन्य आह—स्वरित-
त्वादिति ॥

(अडनुवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते, 'आडजादीनाम्' (७२) अट्
चैत्यडपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अडपि प्राप्नोतीति । अडाटोर्युगपदेका-
गम्यपेक्षयाऽऽदित्वं न सम्भवतीति पर्यायप्रसङ्गः, यथा—लेटो-

डडाटोः । ततः पक्षेऽपि सति 'ऐक्षिष्ट' इत्यादि न सिध्यति,
एक्षिष्टेत्याद्यनिष्ठं प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) 'एकागम्यपेक्षयाऽऽदित्वं' इति पाठः । 'एकागम्य-
पेक्षायामादित्वं' इति पाठे एकागमिनोऽपेक्षायां—संबन्धे तदपेक्ष-
मादित्वं न संभवतीति कथञ्चिद्व्याख्येयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु, अटि कृते पुनराट् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्वये पदार्थे
कृतेऽप्यटि शब्दान्तरत्वाच्चिमित्तसद्भावाच्चाटो भवितव्यमिति
मत्वाऽऽह—अस्तित्वेति ॥

(उद्ध्योतः) द्वये पदार्थे इति । तत्र हि प्रतिषेधं लक्ष-
णभेदाच्छब्दान्तरत्वे सत्यादा भवितव्यमित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि अटि कृते पुनराट् प्राप्नोति—अकार्षीत्,
अहर्षीत् ॥

(प्रदीपः) इतरो यथेकस्मिन्नागमे कृते परस्य प्रवृत्ति-
स्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाऽऽह—इहा-
पीति । ननु चाटि कर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वाद्जादित्वाभावः ।
यद्यपि शास्त्रापेक्षयाऽसिद्धत्वं तथापि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते,
यथोक्तं—'मार्थादीदार्थानाम्' इति । परिहारान्तरसद्भावाद्वा-
ऽसिद्धत्वं नोक्तम् ॥

(उद्ध्योतः) यथोक्तमिति । 'अदसी मात्' इत्यत्र । तत्र
हीत्वादीनामसिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावेनायादिप्रसङ्गे नोदितेऽयं परि-
हारः । सार्थः—स्थानी 'म'शब्देनोक्तः । ईदृशश्च—ईदृच्छब्देन ।
न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, शास्त्रीये ह्यसिद्धत्वमिति
तद्भावः । प्रकृतेऽपि 'अजादीनाम्' इत्यस्य 'अजादिप्रयोगरूपाणाम्'
इत्यर्थे प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमिति तात्पर्यम् ॥ ननु मा भूत्वासि-
द्धत्वम्, इह तु 'अजादेरङ्गस्य' इति शास्त्रीयमेव रूपं गृह्यत इत्यसिद्धत्वं
भवलेवेत्यत आह—परिहारान्तरेति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अडवचनात् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अडवचनादिति । यदि हलादीनामप्यटि
कृते आट् स्यात्तदा लुङ्लङ्लङ्क्ष्वाडागममेव विदध्यात् ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि अडवचनात् स्यात्—पेक्षिष्ट, ऐक्षिष्ट ॥

(प्रदीपः) इहापि तर्हीति । यद्यपि कृते आट् न
भवति, ततोऽत्रापि न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

आडवचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आडवचनादिति । यद्यप्यन स्यात्तद्विधान-
मन्तर्धकं स्यादित्यर्थः ॥ ननु विकल्पितत्वादडाटोरडभावे आट्

१ 'द्वयोरडाटो' इति अ. पाठः ॥

२ 'गम्यपेक्षायामादित्वं' इति ड. ठ. झ. पाठः ॥

३ 'इहापि तर्हीति' इति च. छ. पाठः ॥

कर्तव्य इति अटि सति न प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात् । अथवा सन्दिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसन्दिग्धप्रवृत्तिनाऽऽटा बाध्यते इत्येष वाक्यार्थः । यथाऽन्यत्रोक्तम्—अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य—इति ॥

(उद्ध्योतः) सामर्थ्यं विधत्तति—ननु विकल्पितेति । सामर्थ्यात्पराये विकल्पः फलतीत्याशयेनोक्तम्—उत्तरार्थेनेति । एवं चाटो दुर्बलत्वेन बाधकत्वायोग इति भावः ॥ ननु यैषद् दुर्बलस्तदा बलवताऽऽटा तस्य बाधापत्तावद्बृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह—अथवेति । उत्तरार्थत्वादेव संदिग्धप्रवृत्तिकत्वं तस्य । एवं चाटोऽप्रवृत्तिरेवेति भाष्याशय इति भावः ॥ अन्यत्र—‘इको गुणवृद्धी’ इत्यादौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि आङ्गवचनात् प्राप्नोति—अकार्षात्, अहार्षात् ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाऽऽह—इहापि तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

अङ्गवचनसामर्थ्यात् । यदि हि कृतेऽटि योऽजादिस्तत्र स्यात्, अङ्गवचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अकृतेऽटीति । अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ऋटि सर्वस्याजादित्वादडाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायः—हलादीनामडेव, अजादीनां कृतेऽकृते वाऽटि आह—इति ॥

(उद्ध्योतः) ननु ‘अकृतेऽटि’ इति विशेषलाभः कथमत्र आह—अजादिग्रहणेति ॥ भेदेनेति । अन्यथाऽऽटमेव विदधादिति भावः ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अथवा—उपदेश इति वर्तते ।

अथवा—आर्धधातुक इति वर्तते ।

अथवा—लुङ्लङिति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाह भवति । न च करोतिरुपदेशोऽजादिरिति आडभावः ॥

१ ‘यथैव इह दुर्बलः’ इति झ. पाठः ॥

२ ‘लुङ्लङ्लक्षवडिति’ इति ड. पाठः । ‘लुङ्लङ्लक्षवडिति’ इति झ. पाठः ।

३ उपदेशो—लुङाद्युपदेशे । तेन नामधातौ ‘औङ्गरीयत्’ इत्यादौ न

अथवाऽऽर्धधातुक इति वर्तते इति । तेनार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योऽजादिस्तस्याह भवति ॥

(उद्ध्योतः) न च करोतिरिति । उपलक्षणमेतत् ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

सर्वथा—प्रेज्यत—औप्यत इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) सर्वथेति । करोत्यादिवयजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः । ‘असिद्धवदत्राभात्’ इत्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्व एवामी प्रकारा उक्ताः, इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः ॥

(उद्ध्योतः) करोत्यादिवदिति । हलादीनामडेवेति व्यवस्थापनात् ॥ स्थित एवेति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमारब्धेऽपि सूत्र इत्यर्थः । ‘आटीव’ इत्युपलक्षणं ‘आटव’ इत्यादिलङोऽपि ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

अजादीनामटा सिद्धम्

(भाष्यम्) अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाह वक्तव्यः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

(भाष्यम्) अटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यदि तर्ह्यटो वृद्धिरित्युच्यते—

(समाधानाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

अस्वपो हसतीत्यत्र

(भाष्यम्) अस्वपो हसतीत्यत्रापि रोरुत्वे कृते वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अस्वप इति । स्वपेर्लङ्, सिप् । ‘अङ्गागर्ग-गालवयोः’ इत्यद् । शब्दुक् । सकारस्य रुत्वं ‘इशि च’ इत्युत्त्वम् । तत्राहुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥

(भाष्यम्) धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥

तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—‘अटः’, अचि वृद्धिर्भवति । ततः—‘उपसर्गादिति—’ वृद्धिर्भवति । ततः—‘धातौ’ इत्युभयोः शेषः ॥

दोषः ॥

४ उत्पत्तीति । तेन कावस्थायामडागमेऽपि न आह, उत्पत्तिकालेऽजादित्वाभावात् । एवं द्विलकारनिर्देशपक्षेऽपि बोध्यम् ॥

५ ‘धातौ धातापि’ इति च. छ. पाठः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह तर्हि—आटीत्, आशीत्—‘अतो गुणे’
(६।१।९७) इति पररूपं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आटीदिति । ‘नेटि’ इति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां
परत्वाद्बुद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

पररूपं गुणे नाटः

(भाष्यम्) आटो नेति वक्ष्यामि ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) पररूपं गुणेनाट इति । अटं उत्तरे गुणे
पररूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानश्लोकवार्तिकम्)

ओमाडोरुसि तत्समम् ।

(भाष्यम्) यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्हि उस्यो-
मङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधश्चोदितः, स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) ओमाडोरुसि तत्सममिति । औङ्कारीयत्-
औङ्गीयत्-औङ्गीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् ‘ओमाडोश्च’
‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्युक्तम् । यदा तु पररूपविधौ ‘नाटः’ इत्युच्यते तदोस्यो-
मङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधो न वक्तव्य इति तुल्यमेतद्वचति,
न तु गौरवप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) न वक्तव्यमित्यस्य—‘गौरवावहमेतद्वक्तव्यं न,
यत् ओमाडोरुसि यत् प्रतिषेधवचनं तेन तुल्यमेतद्वचनं’ इति योजनां
दर्शयन्वाचष्टे—औङ्कारीयदिति । ‘अटश्च’ इति पुनर्विधानार्थेन चेन
तस्येवास्यापि सिद्धिरिति भावः ॥ न तु गौरवप्रसङ्ग इति । ‘आड-
जादीनाम्’ इत्यस्याकरणात् । ‘अटश्च’ इत्यत्र मात्राहानेर्लघुत्वमप्यस्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दोऽर्थं तर्ह्याट् वक्तव्यः—आरैगु कृष्णा, त्रित
एनमायुनक्, ब्रह्मज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीतः
सुरुचो वेन आवः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घः

(भाष्यम्) छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते । तद्यथा-
पूरुषः, नारक इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि—आयन्, आसन्—इणस्त्योर्यणलोपयोः
कृतयोरनजादित्वाद्बुद्धिर्न प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥

(भाष्यम्) अन्तरङ्गत्वात् वृद्धिर्भवति ।

तस्माच्चार्थ आट्ग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । यण्लोपौ हि बहिरङ्गौ ।
वृद्धौ कृतायां ‘इणो यण्’ ‘एः’ इति योगविभागाश्रयणात् यणो-
ऽभावः । रूपैश्रयत्वादन्तादिवद्भावो नास्ति, ताद्रूप्यानतिदेशात् ।
‘श्रसोरलोपः’ इति तपरकरणालोपाभावः । एतच्च ‘वार्णादाङ्गं
वलीयः’ इत्यनाश्रित्युक्तम् । तदाश्रये हि वृद्धिं बाधित्वा यण्लोपौ
स्याताम् । अटा सिद्धे आङ्गचनमेव ज्ञापकमन्ये वर्ण-
यन्ति—‘भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं वलीयः’ इति । तस्यां हि
सत्यां यण्लोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोः ‘आयन्-आसन्’ इति न
स्यादित्याद्विधीयते ॥

(उद्घोतः) बहिरङ्गाविति । प्रत्ययाश्रयत्वात् ॥ यणो-
ऽभाव इति । ततश्चायादेशे रूपं सिद्धमिति भावः ॥ ताद्रु-
प्येति । अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानतिदेशादित्यर्थः ॥ अना-
श्रित्येति । लक्ष्यानुसारादनाश्रयणम्, अयुगपत्प्राप्तिर्वा । इडस्तु
‘अध्यैयाताम्’ इत्यादेर्लोक्येऽनभिधानम्, पक्षयोः फलभेदापत्तेरि-
त्याहुः । निरूपितं चेदं ‘इङ्’ धातौ शब्देन्दुशेखरे ॥ अन्य इति ।
अत्राश्रयविधिं तु भाष्यविरोधः ॥

(संग्रहः)

अजादीनामटा सिद्धं

वृद्धयर्थमिति चेदटः ।

अखपो हसतीत्यत्र

धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥

पररूपं गुणे नाट

ओमाडोरुसि तत्समम् ।

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घं

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

(१२९२ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. ५)

३०७४ अचि श्रुधातुभ्रुवां य्वोरि-

यडुवडौ ॥ ६।४।७६ ॥

(इयङाद्यधिकरणम्)

(६५६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां

छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि

१ परत्वाद्बुद्धिमिति । ‘आटश्च’ इत्यनेन प्राप्ताभाववित्येवार्थः ॥

२ नाट इत्यस्यार्थं दर्शयति—अट इति ॥

३ रूपाश्रयत्वादिति । एरिति योगविभागादिकाररूपाश्रयत्वादि-
त्यर्थः ॥

बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पश्य । विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

(प्रदीपः) तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यधिकारादमि पूर्वत्वाभावात् यणादेशः ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ विष्वमिति । विसृते-इति 'सत्सु द्विष-' इति क्तिप् । अत्र नित्यं 'ओः सुपि' इति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते ॥ सुवर्गमिति । अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥

(उद्ध्योतः) ननु वङ्भावपक्षे पूर्वरूपं स्यादत आह—वा छन्दसीति । पूर्वसवर्णदीर्घोऽप्यत एव न । तत्र बहुचानां यणादेशेन पाठः । यजुर्वेदिनां-उवङ्दिशिष्ट इति बोध्यम् ॥ विसृत इति । क्तिप् 'गतिकारकोपदानां-' इति सुवृत्तपक्षे पूर्व समासेऽपदादित्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं 'विष्वं-विषुवम्' इत्यत्रेति बोध्यम् ॥

(१२९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ६)

३०८० एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य

॥ ६ । ४ । ८२ ॥

(सूत्रार्थदर्शकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति-ब्राह्मणस्य नियौ, ब्राह्मणस्य नियः ?

अङ्गाधिकारात् । अङ्गस्येति वर्तते ॥

एवमपि-परमनियौ, परमनिय इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

गतिकारकपूर्वस्यैवेष्ट्यते ॥

(प्रदीपः) ब्राह्मणस्य नियाविति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ताच्छील्यविधौ नियः क्तिप् । ततः कर्मणा सम्बन्धः । सत्यपि वा पूर्व कर्मणा संबन्धे परत्वात्सोपपदं 'सत्सु द्विष-' इति क्तिपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्तिम्भवति ॥

गतिकारकपूर्वस्येति । परमशब्दोऽत्र न गतिर्न च कारकम् । किन्तर्हि ? उत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'सत्सु द्विष-' इति सोपपदे क्तिपि उपपदसमासे ब्राह्मणनियविलेखे स्यादत आह—अन्येभ्योऽपीति ॥ परत्वादिति । ताच्छील्यविधौ विधौ सोपपदस्यावकाशः । निरुपपदस्य धात्वन्तरमवकाश इति भावः ॥

१ 'विसृते-इति, अत्र सत्सु' इति ड. पाठः ॥

२ 'पूर्वस्येष्ट्यते' इति छ. पाठः ॥

३ 'दिषु निरुपपदात् नियः' इति ड. पाठः । 'नियो निरुपपदात् क्तिप्' इति झ. च. पाठः ॥

४ विप्रतिषेधमुपपादयति—ताच्छील्येति ॥

५ 'स्वरपदपूर्वोपधस्य च यणादेशः' इति झ. पुस्तके वार्तिकपाठः ॥

६ 'स्वरपूर्वा यस्योपधा' इति ड. पाठः । 'स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च' इत्यस्य छ. पुस्तके पाठ एव न ॥

गतिकारकपूर्वस्यैवेति-नियमः, सपूर्वपदस्य चेद्वतिकारकपूर्वस्यैवेष्ट्यते न तु गतिकारकपूर्वमिदमेष्ट्यते इत्यर्थः । तेन नित्यतुरित्यादि सिध्यति । एतेन यणिवधेकवाक्यतापन्नत्वान्नियम इत्यपास्तम् । एवकारस्यानन्वयापत्तेश्च । इयं भाष्यकृत इष्टिः ॥

(६५६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च ॥*॥

(भाष्यम्) यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्येति वक्तव्यम् । स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च ।

स्वरपूर्वा-नित्यतुः, नित्युः ।

पदपूर्वा-उद्ध्यौ, उद्ध्यः । उद्ध्यौ, उद्ध्यः ।

उभयपूर्वा-ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः । सेनान्यौ, सेनान्य इति ॥

(उद्ध्योतः) इदानीं वार्तिकं व्याचष्टे—स्वरपदेत्यादि ॥

(६५६९ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ असंयोगपूर्वं ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥

(भाष्यम्) असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने, अनिष्टं प्रसज्येत-उद्ध्यौ, उद्ध्यः । उद्ध्यौ, उद्ध्यः ।

असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) उद्ध्यविति । भावे कर्तरि वाऽत्र क्तिप् । ईकारः संयोगपूर्वः ॥

(उद्ध्योतः) भावे इति । संपदादित्वात् । कर्तरि-‘क्तिप्’ इत्यनेन । पश्चाद्विशेषणसमासः । 'पदपूर्व' इत्यत्र पदशब्देन धात्ववयवानधिकरणस्य ग्रहो बोध्यः । तेनोन्नीतशब्दादाचारकिञ्चत्कर्तरि क्तिपि न यण् । अत एव प्रत्याख्यानेन न विरोधः । तस्यानभिधानमेवेत्यन्ये । एतद्वचनारम्भेऽपि परमनियविलेखादवतिप्रसङ्गवारणाय भाष्यकारेष्टिरावश्यकः । तेन स्वरपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यातप्रायमेव ॥

(वार्तिकार्थसाधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'धातोः' इति वर्तते, धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः-धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति ।

उपसर्जनं वै संयोगः, न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति ।

७ 'स्वरपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः ॥

८ 'पदपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः ॥

९ 'उभयकृतम्' इति छ. पाठः ॥

१० 'ईकारः' इति झ. ड. पाठः ॥

११ 'वर्तते, तत्र धातुना' इति च. छ. झ. पाठः ॥

१२ उपसर्जनं वा इति । असंयोगपूर्वस्येत्यतः प्रतीयमानस्यान्यपदार्थस्योपसर्जनं संयोग इत्यर्थः । न विशेषणस्य विशेषणान्तरयोगोऽस्तीति न्यायेन विशेषणयोगो नेत्यर्थः ॥

धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेष-
णं भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम् ।

किम् ?

इवर्णं विशेष्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्यद्यधातोरिवर्णं, भवि-
तव्यमेव तस्य यणादेशेन 'इको यणचि' (६।१।७७)
इति ॥

(प्रदीपः) धातोरिति । अविद्यमानधात्ववयवसंयोग-
पूर्वस्य यणित्यर्थः ॥

उपसर्जनमिति । अन्यपदार्थं प्रति ॥ न चोपसर्ज-
नस्येति । सम्बन्धिशब्दादन्यदुपसर्जनं पदान्तरवाच्येनार्थेन
सम्बन्धं नोपैतित्यर्थः ॥

अस्त्यन्यदिति । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य सत्यर्थित्वे
विशेषणसम्बन्धेन भाव्यम्, अनर्थित्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन
सम्बन्ध्यते ॥

यद्यद्यधातोरिति । यथा-कुमार्यौ-इति । ननु 'मणी'
'माणी' इत्यादावधातोः पूर्वसवर्णदीर्घबाधनार्थो यण् मा भूदिति
धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हि-इयङ्बाधनार्थ-
त्वाद्यणादेशस्याधातोरियङोऽप्रसङ्गादधातुनिवृत्त्यर्थो धातुग्रहण-
स्यानुवृत्तिर्न भवति ॥

(उद्घोतः) पदपूर्वग्रहणमपि प्रत्याख्यातुमाह—(भाष्ये)-
तत्तर्हीत्यादि ॥

सम्बन्धिशब्दादिति-गमकस्योपलक्षणम् ॥

गुणप्रधानेति । इवर्णं प्रति प्राधान्येनान्वयसंभवे संयोग-
विशेषणत्वमन्याय्यमिति वक्तुं युक्तम् । भाष्यस्यापि 'इवर्णं धातुं प्रति
विशेष्यते' इत्यर्थः ॥

पूर्वसवर्णदीर्घबाधनार्थं इति । स तु 'ई-ऊ' इत्यादौ
चरितार्थः ॥ इयङ्बाधनार्थत्वादिति । 'उत्सर्गसमानदेशा-
अपवादाः' इति न्यायादिति भावः । न चायं न्यायः श्रमकज्वहुषु
व्यभिचरितः, तेषु-मित्येव, प्राकटेरिति पदेन, पुरस्तादित्यनेन च
तद्भावेऽपि अन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । वस्तुतस्तु तदभावे कस्यापि
नाप्राप्त्यसंभवाद्वाध्यसामान्यचिन्तायां तदपवादत्वमपि संभाव्येत ।
तस्मादनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भाष्यस्य-निपातानामनेकार्थत्वादावु-
त्तिसामर्थ्यात्-इत्यर्थः । उक्तार्थमजानानस्य शङ्का—(भाष्ये) अस्त्य-
न्यदिति । आचार्यदेशीयस्योत्तरम्—यद्यधातोरिति ॥

(१२९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ७)

३०८२ वर्षाभवश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

(६५७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वर्षाभूपुनर्भवश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'वर्षाभू' इत्यत्र पुनर्भवेति वक्तव्यम् ।
पुनर्भवौ, पुनर्भवः-इति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

वर्षाहन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् ।
वर्षाभवौ, वर्षाभवः । हन्भवौ, हन्भवः । कारभवौ,
कारभवः । पुनर्भवौ, पुनर्भवः ॥

(प्रदीपः) वर्षासु भवति, वर्षा वा भवति-प्राप्नोतीति-वर्षा-
भूरोषधिविशेषः । हन्भूशब्दः 'अन्द्हन्भू-' इति निपातितः ।
अत्र तु भूशब्दस्यानर्थक्यात् 'न भूषुधियोः' इत्यत्र ग्रहणाभा-
वाद्यणादेशः सिद्धः ॥

(उद्घोतः) वर्षा वा भवत इति । वर्षा इति द्वितीयाबहुवचना-
न्तम् ॥ ओषधिविशेष इति । भेके तु हस्वान्तः । अत एव 'शिली
गण्डपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः' इति स्त्रियासुकारान्तलक्षणडी-
पन्तं पठन्तीति नारायणः । उतो गुणवचनादेव डीषो विधानेनात्र
उच्यते बह्वादित्वकल्पनारूपोपायान्तरस्यैवावश्यकत्वाद्भेकेऽपि दीर्घान्त
इत्यन्ये ॥ आनर्थक्यादिति । 'ईभी ग्रन्थे' इत्यतः कूपत्यथो
निपात्यते नुमागमश्चेति भावः ॥ न भू इत्यादि । एवं च 'हन्पूर्व-
स्य-' इति निष्फलमिति भावः ॥ यणादेश इति । 'ओः सुपि'
इत्यनेन । इदं चिन्त्यम्, धातुत्वाभावादुवङोऽप्राप्तौ 'इको यण-
चि' इत्येव यणिसङ्केरिति । किञ्च दृष्टिर्नान्त उपपदे भुवः क्विपि
निष्पन्नहन्भूशब्दार्थं वार्तिके हन्भूग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदम् ।
वार्तिके पूर्वग्रहणं परिभाषालब्धार्थानुवाद इति बोध्यम् ॥

(१२९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ८)

३०८५ हुश्रुवोः सार्वधातुके

॥ ६ । ४ । ८७ ॥

(६५७१ हुश्रुग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हुश्रुग्रहणानर्थक्यमन्यस्या-
भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हुश्रुग्रहणमनर्थकम् ।

येत्वेन णिचो वैकल्पिकत्वाधिगमो रूपम् । तस्य च सकर्मकत्वात् 'वर्षा'
इति कर्मणि द्वितीया ॥

७ नारायण इति । भाष्यटीका-सूक्तिरत्नाकरकृदयं शेषकुलोत्पन्नो
नारायण इति झ. पुलककृदुक्तिः ॥

८ 'हन्भू' इत्येतद्वटकभूशब्दस्यानर्थक्यं प्रतिपादयति—'ईभी' इत्या-
दिना ॥

९ वार्तिके इति । वार्तिके भाष्यकृतोपसंख्यानपूर्वग्रहणमित्यर्थः ॥

१ 'विशेषयिष्यामः' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'इत्येव' इति च. छ. ट. पाठः । 'इति यथा कुमार्यौ कुमार्य इति'
इति झ. क. पाठः ॥

३ 'उपसर्जनस्पदं पदान्तर' इति न. झ. पाठः ॥

४ 'ननु च' इति क. च. पाठः ॥

५ छ. पुलके 'इति' शब्दपाठो न ॥

६ भवत इति । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' इत्यस्य सुराद्यन्तर्गतस्याभूचि-

किं कारणम् ?

अन्यस्याभावात् । न ह्यन्यत्सार्धधातुकेऽस्ति, यस्य
यणादेशः स्यात् ॥

ननु चायमस्ति-याति, वातीति ।

क्रितीत्यनुवर्तते ॥

इदं तर्हि—यातः, वात इति ।

अचीति वर्तते ॥

इह तर्हि-यान्ति, वान्तीति ।

य्वोरिति वर्तते ॥

एवमपि-धियन्ति, पियन्ति-अत्र प्राप्नोति ।

ओरिति वर्तते ॥

एवमपि-सुवन्ति, रुवन्ति-इत्यत्र प्राप्नोति ।

अनेकाजिति वर्तते ॥

एवमपि-अयुवन्, अरुवन्-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एतदप्यटोऽसिद्धत्वादेकाजभवति ॥

एवमपि-प्रोर्णुवन्ति-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्तते ॥

यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्रुग्रहणं कर्तव्यम् । यङ्लुगन्त-
मनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति, तदर्थमिदम् ।

युवं योयुवतीनां वृषभम् । भवतु रोरुवतीनाम् ॥

यङ्लुगर्थमिति चेत्, तन्न ।

किं कारणम् ?

आर्धधातुकत्वात्सिद्धम् ।

कथमार्धधातुकत्वम् ?

उभयथा छन्दसीति वचनात् । अन्येऽपि हि
धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्ते इति ॥

(प्रदीपः) अधिकारावुत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाभावं मत्वा-
ऽऽह—हुश्रुग्रहणानर्थक्यमिति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अयुवन्त्यादि । एषैव सिद्धान्त्युक्तिः ।
असिद्धत्वात्तत्वापकमिदं, 'असौः—'इति तत्परत्ववदिति तदा-
शयः । इत उत्तरमेकदेशिनोरुक्तिः । अत एवान्ते 'इत्येतत्सिद्धं भवति'
इत्युक्तिः । अन्यथा ज्ञापितेऽपि हुश्रुवोरित्यस्य चारितार्थार्थोवर्णान्ते-
भ्योऽप्यस्य भाषायामावश्यकतया 'इत्यादि सिद्धं भवति' इति
वदेत् । एवं चैतत्प्रयोगादयतिरिक्तं यङ्लुगन्तं भाषायामसाधेव । अत
एव 'क्रिति च' इति सूत्रे रोरुवतीत्यस्य छान्दसत्वमुक्तं भाष्यकृतेति
ध्येयम् । किंच 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्' इति प्रश्नस्य
लोके उवर्णान्तयङ्लुगन्तप्रयोगादर्शनमेव बीजम् । तत्र तत्प्रयो-

१ 'इत्यत्र प्राप्नोति' इति च. छ. झ. पाठः ॥

२ 'ननु योयुवतीनां । वृषभं रोरुवतीनाम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धम्' इति वार्तिकपाठो
मुद्रितपुस्तकेषु ॥

४ इदमिति । अत्र सूत्रे हुश्रुग्रहणमित्यर्थः । यथा 'असोरुहोपः'
इति सूत्रे भाष्ये तत्परत्वपरकणस्य मत्याख्यानेऽपि 'अत एक' (६।४।१२०)

गाप्रदर्शनेनास्योत्तरस्यैकदेश्युक्तिवमावश्यकम् । 'यङोऽपि च' इति
सूत्रे चलभ्यवाक्यभेदलभ्यस्यानैमित्तिकयङ्लुको बहुलग्रहणानुवृत्त्या
यथाप्रयोगं लोकेऽपि लाभेन ज्ञापकानुपयोगाच्चेति बोध्यम् ॥

(हुश्रुग्रहणज्ञापनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् हुश्रुग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भाषायामपि यङ्लुगभवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

वेभिदीति, चेच्छिदीति-इत्येतत्सिद्धं भवति
भाषायामपि-इति ॥

(प्रदीपः) भाषायामपीति । ततो यङ्लुगन्तिवृत्त्यर्थं
हुश्रुग्रहणमर्थवत् ॥

(१२९६ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. ९)

३०८७ ऊदुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥

(उपधाकार्याधिकरणम्)

(विकृतनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न गुह इत्ये-
वोच्येत ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । लघुं विहाय निर्देशं कस्मात्
गौरवमाश्रितमिति प्रश्नः ॥

(६५७२ विकृतनिर्देशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोहिग्रहणं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम् ।
विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा
स्यात्, इह मा भूत्—निजुगुहतुः, निजुगुहुरिति ॥

(प्रदीपः) गोहिग्रहणमिति । कृतगुणस्योत्वं यथा
स्यात्, अकृतगुणस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) विषयं दर्शयति—कृतगुणस्येति ॥ अकृत-
गुणस्येति । क्विद्विषय इत्यर्थः ॥

(विकृतनिर्देशप्रयोजनभाष्यम्)

अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) अयादेशप्रतिषेधार्थञ्चेति । गुणे कृते
तस्य स्थाने कृते सत्यूत्वस्यासिद्धत्वे गुरुपूर्वादुत्तरो णिर्भवति
न तु लघुपूर्वादिति ल्यप्ययादेशो न भवति । 'गुहः' इति तु
निर्देशो क्रियमाणे नित्यत्वात् बाधित्वा गुणमुकारस्थाने ऊकारः
प्राप्नोति । तस्य चासिद्धत्वात् लघुपूर्वादुत्तरो णिर्भवतीति अया-
देशः स्यात् ॥

इति सूत्रे 'असोरुत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्येत्वशासनम्' इतिवदिति भावः ॥

५ 'तिरिक्तं यङ्लु' इति झ. ड. पाठः ॥

६ 'अथ किमर्थं' इति झ. ड. पाठः ॥

७ अ. पुस्तके नास्ति पाठः ॥

८ 'अयादेशप्रतिषेधार्थञ्च' इति वार्तिकमत्र ड. च. छ. झ. पुस्तकेषु
पठ्यते ॥

(उद्घोतः) नित्यत्वादिति । गुणस्त्वनित्यः । ऊत्वे लघुप-
धत्वाभावादप्राप्तिः ॥

(६५७३ प्रयोजनसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वादेशो ह्रस्वादेशप्रसङ्ग उत्त्व-
स्यासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वादेशो हि सति अयादेशः प्रस-
ज्येत । प्रगूह्य गतः, उपगूह्य गत इति ।

किं कारणम् ?

ऊत्वस्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्वम्, तस्यासिद्ध-
त्वात् 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६।४।५६) इत्यादेशः
प्रसज्येत ॥

(प्रथमप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन ।

प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्-
उ-ऊत्-ऊदिति ।

तत्र ह्रस्वस्यावकाशः—निजुगुहत्तुः, निजुगुहुः ।

गुणस्यावकाशः—निगोढा, निगोदुम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—निगूहयति, निगूहति, निगू-
हकः, साधु निगूही ॥

परत्वात् गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घो भवति ॥

(प्रदीपः) उ-ऊत्-ऊदिति । ह्रस्वदीर्घादेशौ सूत्रे
निर्दिश्येते । 'तत्र स्थानेऽन्तरतम' परिभाषावशात् ह्रस्वस्य ह्रस्वो
दीर्घस्य दीर्घः ॥

निजुगुहत्तुरिति । अत्र कित्वात् गुणप्रतिषेधादुकारस्या-
देश उकारः ॥

निगोदेति । अचीलधिकारादुकारस्यात्राप्रसङ्गः ॥

निगूहयतीति । उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति उकारश्च ।
तत्र परत्वात् गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुकार आदेश
इति नार्थो विकृतनिर्देशेन । 'दोषो णौ' इत्यत्र तु लक्ष्यदर्शन-
वशादुकारोऽपेक्ष्यते, न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वदीर्घाविति । आदेशोऽपि ह्रस्व एवास्तु,
भाव्यमानस्योकारस्य सवर्णग्राहकत्वादीर्घस्य दीर्घसिद्धिरिति चेत्
उपायान्तरत्वाददोष इत्याहुः ॥

परत्वादुण इति । न च ह्रस्वे सावकाशेऽपि दीर्घोऽनवकाशः ।
ह्रस्वापेक्षयैव विप्रतिषेधविचारात् । दीर्घस्तु गुणात्प्राप्तप्राप्नोत्येव न,

तदन्तरतमस्यातिनोऽभावात् । उभयनिर्देशात्तन्मर्थेन स्वस्वसदृश-
स्थान्याक्षेपात् । 'गुणश्च प्राप्नोत्युकारश्च' इत्येव पाठः ॥ नन्वेवं
'दोषो णौ' इत्यत्रापि तत्पुत्रवक्ष्यमाणरीत्या 'दुषः' इति निर्देशे
तेन पर्यायेणोभौ स्यातामत आह—दोषो णाविति । विकृतनिर्देशे
तु तत्सामर्थ्यादेव गुणे कृत आदेशः । स चान्तरतम्यादीर्घ एवेति
भावः ॥

(द्वितीयप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अयादेशप्रतिषेधेन चापि नार्थः ।

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं
भवति । व्याश्रयं चैतत् ।

णावृत्वम्, णेल्यप्ययादेशः ॥

(१२९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १०)

३०८८ दोषो णौ ॥ ६ । ४ । १० ॥

(विकृतनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न दुष इत्ये-
वोच्येत ?

(६५७४ विकृतनिर्देशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दोषिग्रहणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते ।

* ह्रस्वादेशो ह्रस्वादेशप्रसङ्गः, ऊत्वस्यासिद्ध-
त्वात् * ।

ह्रस्वादेशो हि सति अयादेशः प्रसज्येत । प्रदूष्य
गतः । उपदूष्य गतः ।

किं कारणम् ?

ऊत्वस्यासिद्धत्वात् ।

असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वात् 'ल्यपि लघुपूर्वात्'
इत्यादेशः प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) अत्र विकृतनिर्देशस्य विषयार्थत्वं न फलम्,
णावित्युक्तेः । अतो भाष्ये—अयादेशप्रतिषेधार्थमिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव । समानाश्रय-
मसिद्धम् । व्याश्रयं चैतत् । णावृत्वम्, णेल्यप्यया-
देश इति ॥

१ अ, पुस्तके नात्य पाठः ॥

२ च, छ, पुस्तकयोर्नात्य पाठः ॥

३ 'आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो' इति च, छ, झ, पाठः ॥

४ परिभाषावशादिति । 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठाश्रय-
णेनेदम् ॥

५ 'चैतत्' कथम् ? णावृत्- इति च, छ, झ, पाठः ॥

६ 'णावृत्त्वं' इति ह्रस्वपाठः अ, पुस्तके ॥

७ 'अत्रापि समाना-' इति च, छ, झ, पाठः ॥

८ छ, पुस्तके एतदादिः पाठो न ॥

९ 'णावृत्त्वं' इति अ, क, ट, पाठः ॥

(१२९८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ११)

३०९१ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्

॥ ६ । ४ । ९३ ॥

(६५७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां

यङ्लोपे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शमयन्तं प्रयोजितवान्-अशमि, अशामि । शमं शमम्, शामं शामम् । शंशमयतेः-अशंशमि, अशंशामि । शंशमं शंशमम्, शंशामं शंशामम् ॥

(प्रदीपः) णिज्यवेतानामिति । चिण्णमुल्परं णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते । तत्र यदा ण्यन्ताद्यन्ताच्च णिज्वधीयते तदा पूर्वेण णिच्चा यङकारेण च व्यवधानादीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ प्रयोजितवानिति । यद्यपि चिण्विषयं कर्म प्रदर्शनीयं तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारदर्शनार्थं कर्तुरुपादानम्, न त्वत्र कर्ता विवक्षितः ॥ शंशमयते-रिति । शमेर्यङि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि कृते शंशम्यशब्दाणिचि अलोपयलोपौ ॥

(उपसंख्यानप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

चिण्णमुल्परं णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते, यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परं न तस्मिन् मिदङ्गम्, यस्मिन् मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति ॥

लोपे कृते चिण्णमुल्परं भवति ।

स्थानिवद्वाचान्न चिण्णमुल्परः ॥

ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्वाचः-दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति ।

एवमप्यसिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) लोपे कृत इति । यद्यपि परस्यापि णिचो लोपस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परं णिः ॥

दीर्घविधिं प्रति नेति । एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्पेत

तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात्, यङकारलोपस्य स्थानिवद्वाचान्न ह्रस्वः श्रूयेत । 'हेडु वेष्टने' इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षे 'अहेडि' इति स्यात् । दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते 'अहीडि' इति सिध्यति ॥

(उद्घोतः) भूतपूर्वगत्या वेति-प्रौढ्या ॥ भाष्ये-दीर्घविधिं प्रतीति । यद्यपि तत्र त्रैपादिकदीर्घस्यैव साहचर्याद्ग्रहणम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीये' इत्यवष्टम्भ्य 'वरेयलोपस्वरवर्जं द्विवचनादीनि न कर्तव्यानि' इति तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये 'न पदान्त' सूत्रे, तथाऽपि लक्ष्यानुरोधात्साहचर्यामित्यत्वाच्च 'न पदान्त' सूत्रस्य 'वरेयलोपस्वरवर्ज' इत्युपलक्षणमिति भावः । ण्यन्ताण्यौ 'प्याकृतिनिर्देशात्सिद्धं' इति तु चिन्त्यम् । जातेः पौर्वापर्याभावेन 'चिण्णमुल्परं' इति विशेषणा-सङ्ख्याऽत्र जातिग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । स्पष्टं चेदं 'आर्द्धधातुके' इति सूत्रे द्वितीयाध्याये कैयटे भाष्ये च ॥ दीर्घग्रहणस्य फलान्तरमपि दर्शयति-हेडु वेष्टन इति । घटादिरयम् । केचित्तु 'ऊकाल'-सूत्रस्य कर्मोर्णिज्यसूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्य च भाष्यस्य प्रामाण्यात् 'हेडु वेष्टने' इत्यस्य घटादौ पाठोऽसांप्रदायिक इत्याहुः ॥

(प्रयोजनानर्थक्यबोधभाष्यम्)

चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ।

किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति ?

यावद्भूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

व्याश्रयं चैतत् ।

कथम् ?

णौ णिलोपः, णौ चिण्णमुल्परं मितामङ्गानां दीर्घत्वम् । तस्मान्नार्थ उपसंख्याननेनेति ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । णियङ्लोपे णिमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गः । दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वात् बहिरङ्ग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः ॥

(१२९९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १२)

३०९४ छादेर्घेऽद्वयपसर्गस्य ॥ ६ । ४ । ९६ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-समुपाभिछादः ॥

१ च. छ. पुस्तकयोर्नैतद्वार्तिकम् ॥

२ शमयन्तप्रयोजितवानिति भाष्ये कर्तुर्निर्देशात्कर्तृर्थेव 'अशमि' इति रूपमिति भ्रमवारणायाह—यद्यपीत्यादि ॥

३ लोपे कृत इति । द्वितीयणिचो लोपे कृत इत्याशयः ॥

४ परस्यापीति । प्रकृतेः परस्य प्रथमणिचोऽपि लोपे इत्यर्थः ॥

५ प्रकृतसूत्रस्येति । प्रकृतसूत्रस्थेन णिज्यवेतानामित्यादिभाष्येण 'अशमि' इत्यादौ णिजन्ताणिचि स्थानिवद्वाचाभावः फलं दीर्घग्रहणस्येति बोधितम् । तत्र 'हेडु' इत्यस्य घटादित्वे केवलपक्षेन एव फलसत्त्वेन ण्यन्ता-णिज्यपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति भावः ॥

६ एतद्वार्तिकमिति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'सिद्धमित्येव' इति च. छ. पाठः ॥

८ 'णौ णिलोपः' इति च. छ. पाठः ॥

९ अत्र 'ऊदुपधायाः' इत्यत उपधाया इति 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति वर्तते । छादेरित्येतत् णिमात्राभावालुकरणमागन्तुनेकारेण । एवञ्च घपरे णावङ्गस्य छाद उपधाया इत्येव इति सूत्रार्थः । एतेन णेरेव इत्यत्र, तत्सामर्थ्याच्च णिलोपो नैत्यपास्तम् ॥

१० 'समुपाभिछाद इति' छ. झ. पाठः ॥

(प्रदीपः) अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति ।
इह संख्यान्तरोपजने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशात्त-
द्वैचि शब्दाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र
स्तः, तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यत्र त्रिप्रभृतय इति । वस्तुसद्भावमाश्रित्य
परिहारः । 'अद्व्युपसर्गस्य' इति च प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभे-
देनाश्रीयते । पयुंदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्य ह्यस्यो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तावपि
लक्ष्यानुरोधात् आश्रीयत इत्याह—पयुंदासाश्रयण इति । द्वा-
पसर्गसदृशस्य सोपसर्गस्यैव ग्रहणापत्तेरिति भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि द्विपुत्र आनी-
यतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते ।

तस्मादद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) न वै एष इति । संख्याशब्दानामेष स्वभावो
यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्तन्ते ।
तथा चोक्तम्—'एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात्सिद्धम्'
इति । 'नैवेद्यः' इति च पूर्वविधिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपपन्न-
स्तम्, स्थानिवद्भावे सति व्यक्तत्वाच्चत्वाभावात्तदाश्रयो ढक् न
स्यादिति ॥

(उद्घोतः) मुख्यस्योत्तरसङ्ख्यान्तरस्य विषये पूर्वसङ्ख्याया
अप्रवृत्तौ भाष्ये दृष्टान्त उक्तः, गौणविषये दर्शयति—तथा
चोक्तमिति । 'अइउण'सूत्रे । तत्र ह्यकारादीनामेकत्वपक्षे 'घटेन
तरति-घटिकः' इत्यत्र ह्यलक्षणान्नोऽप्राप्तिमाशङ्क्यायं परिहार
उक्तः ॥ स्थानिवद्भावे सतीति । निपूर्वाद्भाजः किप्रत्यय आतो
लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन व्यक्तत्वं स्यादिति भावः ॥ तदाश्रय इति ।
व्यक्तत्वाश्रय इत्यर्थः ॥

(१३०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १३)

३०९८ घसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥

(प्रदीपः) अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति हलग्रहणं
क्रियते । तदुपादाने चाचि न प्राप्नोतीति चकारोऽचसम्बन्धार्थः
क्रियते । तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति

'हलि च' इति न वक्तव्यम् । 'अन्यत्रापि' इति वचनाद्वार्तिकका-
रश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) हलग्रहणप्रत्याख्यातुवार्तिकाश्रयमाह—तत्रेति ॥
अनधिकारादेवेति । व्याख्यानादेवाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति
भावः ॥ अन्यत्रापि वचनादिति । सूत्रोक्तविषयादन्यत्रापि
तदर्थः । स च चकाराकरण एवोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(६५७६ हलिग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते—
अग्निर्वनानि वप्सति, शरावे वप्सति—इति ॥

(प्रदीपः) वप्सतीति । एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन द्विः,
श्चौ द्विवचनम् । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः, उपधालोपः, 'खरि
च' इति चत्वंम् । अत्र चान्तरङ्गत्वादुपधालोपात् पूर्वं द्विवचनं
क्रियते । यदि तु ज्ञावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विवचनं न स्यात् ॥

(उद्घोतः) एकवचन इति । अग्रेरेकस्य कर्तृत्वादिति
भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । यद्यप्युपधालोपः परो नित्यश्च तर्थापि
इलमात्रापेक्षत्वाद्वित्वमन्तरङ्गम्, द्वित्वप्रत्ययापेक्षत्वाद्द्विरङ्गो लोप
इत्यर्थः ॥ द्विवचनं न स्यादिति । अनङ्कत्वात्, लोपस्य द्वित्व-
निमित्ताग्निमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च । द्वित्वे कृते परत्वा-
न्नित्यत्वाच्चादेश उपधालोपानापत्तिरिति भावः ॥

(१३०१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १४)

३०९९ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥

(ध्यादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणे प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । रुदिहि, स्वपिहि । झल
इति धित्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रुदिहीति । शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनि-
त्यत्वात्परत्वादिति कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वित्वप्रसङ्गः ॥

(६५७७ प्रतिषेधानर्थक्ये बोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेर्धित्वे हलधिकारादिटो-
ऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः ।
अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

१ इह—समुपाभिदाद इत्यत्र ॥

२ तद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिः—युपसर्गवाचिशब्दाप्रवृत्तिः ॥

३ 'हलग्रहणमनर्थक्यमन्य' इति च. छ. झ. पाठः ॥

४ 'अग्निर्वनानि वप्सति' इति श. छ. पाठः ॥

५ 'स शरावप्सतीति' इति ट. पाठः । 'शरावे वप्सति चरु' इति छ.
च. झ. पाठः ॥

६ 'तथापि हल्वमात्रा' इति झ. ट. पाठः, स प्रामादिकः ॥

धित्वं कस्मान्न भवति ?

हलधिकारात् । प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘घसिभसोर्हलि’ (१००) इति ।

तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते, प्रत्याख्यातं सद्यथा विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमिहानुवर्तते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तद्वै तत्र प्रत्याख्यायत इति । पूर्ववाक्ये ‘हलि’ इत्यस्यानुयोगेन सप्तम्यर्थे सप्तम्यां प्रमाणाभावेन षष्ठ्यर्थे इयं सप्तमीति भावः ॥

(प्रकारान्तरेण प्रतिषेधानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अथवा—‘हुञ्जल्भ्यः’ इत्येषा पञ्चमी ‘हलि’ इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ (१।१।६७) इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथापि ‘हुञ्जल्भ्यः’ इत्यनया पञ्चम्याऽचरितार्थया ‘हेः’ इत्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते । ननु षष्ठी प्रकृतौ तदादिविधेरसम्भवः । ‘यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे’ इति ह्युच्यते । नैष दोषः । हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलन्तत्वासम्भवाच्च तदादिविधिविज्ञास्यते ॥

(उद्घोतः) ‘अथवा’ इति पक्षेऽप्ययमेवार्थः प्रकारान्तरेणोच्यत इत्याह—यद्यपीति ॥ ननु द्वयोरप्यचरितार्थयोः पञ्चम्येव कल्पिका कुत इत्यत आह—हेरित्येतदनुगुणेति । हेरित्यस्य विशेषणाकाङ्क्षायां तेनैव हल्ग्रहणस्य संबन्धो युक्त इत्यर्थः । द्वयोरचरितार्थयोः परत्वात् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् ॥ हल्ग्रहणेति । हल्ग्रहणानुवृत्तेः फलान्तराभावाद्धेरित्यनेन सम्बन्धे तदन्तविध्यसंभवात्तदादिविधिसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुतः स्वरूपसप्तम्येव तन्निमित्तम् । अत एव ‘तस्मान्नुडन्ति’ इत्यादौ तदादिविधिः । षष्ठीं प्रकल्पयिष्यतीत्यस्य—षष्ठ्यर्थे सप्तमीं कल्पयिष्यतीत्यर्थ इत्याहुः ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा—‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्येवं न भविष्यति ।

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ?

इटा व्यवहितत्वात् ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यत् षष्ठा निर्दिश्यते तस्यैवदेशः । सागमकस्त्वागमानामव्यभिचारच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे प्रतीयते न तूच्चार्यत इति तस्यादेशाभावः ॥

यस्तर्हीति । आगमं विहाय हि शब्दस्यादेशो भवत्वित्यर्थः ॥

इटेति । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या कार्येण वा भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरः, यश्चानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु सागमोऽपि निर्दिश्यत एव, इटस्तदवयवत्वादत आह—सागमकस्त्विति । शब्दान्तरे श्रूयमाणे सति ‘यदागमाः’ इति परिभाषया प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अनन्तरस्यैव षष्ठ्येति । पञ्चमीनिर्देशेऽनन्तरस्यैव षष्ठी प्रकल्प्येति सूत्रार्थ इति भावः ॥ पञ्चमीनिर्देशेऽनन्तरस्यैव कार्यं भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्याऽह—कार्येण वेति । षष्ठ्या कार्येण भाव्यमिति पाठे षष्ठीबोधितकार्येणेत्यर्थः ॥

(प्रकारान्तराक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यद्येवं भिन्धकि छिन्धकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज्जभविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—धित्वं क्रियतामकजिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्वित्वम् ।

नित्योऽकच् । कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अकज्जप्यनित्यः । अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । ‘शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति’ इति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वित्वम्, धित्वे कृतेऽकज्जभविष्यति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । यदि निर्दिश्यमानस्यादेशस्तदाकचि कृते शब्दान्तरत्वाद्वित्वाप्रसङ्गः ॥

धित्वे कृतेऽकजिति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात् । न ह्यन्यथाऽज्ञाताद्यर्थावगतिर्भवति । अथवाऽज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्विहितोऽकजिति पूर्व धित्वं पश्चादकच् ॥

(उद्घोतः) पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणे हेतुमाह—न हीति ॥ अथवेति । इदं चिन्त्यम् । अर्थापेक्षबहिरङ्गत्वस्यात्र शालेऽनाश्रयणादित्यसङ्केदावेदितम् ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा—हकारस्यैवैतदशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । इकारेणागन्तुना ‘हेः’ इति निर्देशः । हकारमात्रान्तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते । एवं ‘धिः’ इति धकारमात्रमादेशः । इकारस्तूच्चारणार्थः, व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । ततश्च रुदिहीत्यत्र हकारस्येता व्यवधानाद्धकाराभावः । स हि समुदायभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात् । अवयवं तु व्यवदधालेव । तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति ॥

१ ‘हातुवन्तिव्यते’ इति श. पाठः ॥

२ ‘धेरभावः’ इति श. पाठः ॥

३ ‘षष्ठ्या कार्येण च भाव्यम्’ छ. छ. पाठः । अत्र समुच्चयस्याभावात्

स चिन्त्यः । अथवा चकारो वार्थ इत्याश्रयणीयम् ॥

४ ‘एवं तर्हि’ इत्यस्य छ. पुस्तके न पाठः ॥

५ असकृदिति । बिस्मरेणैतदन्तरङ्गपरिभाषायाऽनुपादितम् ॥

(उद्घोतः) हकारमात्रस्य स्थाने धीति विशिष्टादेशे रूपं न सिध्येदत आह—एवं धिरितीति ॥ अशक्तिजेनेत्येताच्चे—व्यञ्जनस्येति । यद्यपि विभक्त्यकारेण स्थानिन उच्चारयितुं शक्यत्वं तथाऽप्यादेशसाधारण्येनेदमेवोक्तम् । यद्वा तत्प्रक्रियावाक्याभिप्रायमिदम् ॥

(१३०२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १५)

३१०२ चिणो लुक् ॥ ६ । ४ । १०४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(६५७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ चिणो लुकि तग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—अकारितराम्, अहारितराम्—इति ॥

(प्रदीपः) तग्रहणमिति । इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेद-निबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य 'चिणो लुक्' इत्यस्य लक्षणस्य भेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तरपोऽपि लुक् प्राप्नोति । एवं सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) समुदायस्य लुक्प्रसङ्ग इति । लक्ष्यभेदात् वारं वारं प्रवृत्तेति भावः ॥

(६५७९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं

सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् ।

सङ्घातस्य लुक् कस्मान्न भवति ?

सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् । प्रत्ययस्य लुक्शुल्लोपो भवन्तीत्युच्यते, न च सङ्घातः प्रत्ययः ॥

तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) इतरस्तु युगपत्प्रत्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाऽऽह—चिणो लुकीति ॥

इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—तलोप इति ॥

(६५८० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्त्याह—तलोपस्यासिद्धत्वादिति ।

प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः ॥

(६५८१ प्रकारान्तरेण तकारानर्थक्ये वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्वा

पुनर्न भविष्यति । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ।

विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्, यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेत—इति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते ।

तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

(प्रदीपः) अभेदपक्षमाश्रित्याह—कार्यकृतत्वाद्धेति ।

एकस्मिन् विषये सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः ॥ तद्यथेति । यथैकस्मिन् वसन्तेऽग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुर्वते, शास्त्रार्थस्यानुष्ठितत्वात्; तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरवादेलुक् न प्रवर्तते ॥

युक्तं यत्तस्यैवेति । इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्विन्नमुच्यते । अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात् पुनर्न क्रियते । काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात् पुनरनुष्ठानं भवति । तथेहापि तस्य लुकि कृते तरवादेलुक्प्रसङ्गः । अग्न्याधानं निमित्तमस्य—इति बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधानं निमित्तं यागस्योच्यते ॥

(उद्घोतः) अभेदपक्षम्—निमित्तभूतानुपूर्वैक्येन लक्षणाभेदपक्षमिति भावः ॥ अग्न्याधानाद्विष्टोमयोर्वैधर्म्यं हेतुं न विद्य इति शङ्कां परिहरति—इहाभिन्नरूपमिति । ज्योतिष्टोमादीत्यर्थः ॥

कर्मान्तरेषु—अग्निहोत्रादिषु । कर्तुः—श्रुत्युपलक्षणम् । अग्नेश्चैत्यपि बोध्यम् ॥ इहापि रूपान्तरप्राप्त्या फलभेद इत्याह—तथेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'संप्रसारणाच्च' इति सूत्र उक्तम् ॥ भाष्ये—पूर्वोक्तावेवेति । तग्रहणमसिद्धत्वं वा ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा किङ्कीति वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कित्यनङि' (६।४।९८) इति ।

तद्वै तत्र सप्तमीनिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

चिण इत्येषा षष्ठमी किङ्कीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ॥

१ स्थानिन इति । हल्मात्रस्येति शेषः ॥

२ प्रक्रियावाक्येति । हेधिरित्यत्र 'इ-अस्' इति प्रक्रियावाक्यम् । तत्र

'ह' इति व्यञ्जनमात्रस्योच्चारणमशास्त्रीयमित्यर्थः ॥

३ छ. पुस्तके वार्तिकमिदं न दृश्यते ॥

(१३०३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १६)

३१०४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्

॥ ६ । ४ । १०६ ॥

(विशेषणविशेष्यभावे पक्षद्वयप्रदर्शकभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते-उकारात् प्रत्ययादिति, आ-
होस्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति ?

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते-उकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं
तनु-कुरु । चिनु-सुनु-इति न सिध्यति ।अथ विज्ञायते-उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं
चिनु-सुनु । तनु-कुर्विति न सिध्यति ।तथा-असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः
स्यात्-अक्षुण्णि, तक्षुण्णि । आमुहि, शकुहीत्यत्र न
स्यात् ॥(प्रदीपः) कथमिदमिति । 'उतः' 'प्रत्ययात्' इत्यनयो-
र्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा
तदन्तविधेरभावात् 'उकारात् प्रत्ययात्' इति पक्षोऽवतिष्ठते ।

उकारस्य विशेष्यत्वात् तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यत उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता ।

आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः ॥

पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् प्रश्नः ॥

तथेति । तदन्तपक्षेऽयं दोषः । आये तु पक्षे उकारस्या-
प्रत्ययत्वात् लुक्प्रसङ्ग एवात्र नास्तीति दोषाभावः ॥ ननुका-
रात् प्रत्ययादिति विज्ञायमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोग-
पूर्वत्वासंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् । उच्यते-अङ्गवि-
शेषणं स्यात् । तथा च 'क्षिणु' इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो
वक्तव्यः ॥(उद्घोतः) प्रत्ययस्य विशेषणत्वेऽप्यसंभवात्तेन तदन्तविधि-
र्नैवाह-न संभवति चेति ॥ द्वितीयं पक्षं दर्शयति-यदा
पुनरिति ॥ अङ्गविशेषणं स्यादिति । असंयोगपूर्वादङ्गादुत्तरो य
उकाररूपः प्रत्ययस्तस्मादित्यर्थः ॥ [अङ्गविशेषणत्वेऽप्यसंभवात्तेन न
तत्] । क्षिण्विति । क्षिण्वित्युच्यते पाठः, 'संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्यः' इत्यस्य भाष्येऽदर्शनात् ॥ अयमपि दोष इति । आये
पक्षे भाष्यानुक्तोऽप्ययं दोषो द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

(पक्षद्वये दोषाभावोपपादकभाष्यम्)

यथेच्छसि तथाऽस्तु ।

अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति ।

कथं चिनु-सुन्विति ?

तदन्तविधिना भविष्यति ॥

१ व. झ. पुस्तकयोरयं पाठः ॥

अथवा-पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति ।

कथं तनु कुरु ?

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

यदप्युच्यते-तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्यु-
दासः स्यात्-अक्षुण्णि-तक्षुण्णि । आमुहि-शकुही-
त्यत्र न स्यात्' इति ।

नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते ।

किं तर्हि ?

उकारो विशेष्यते । उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तद-
न्तात्प्रत्ययादिति ॥(प्रदीपः) तदन्तविधिनेति । ननुकारस्य विशेष्यत्वा-
त्कथं तदन्तविधिः ? विशेषणत्वात् तदन्तविधौ वक्ष्यमाणात्पक्षा-
दस्य भेदो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्येत-
दुच्यते । तत्रैकस्मिन् सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते, द्वितीये तूका-
रेण प्रत्यय इति दोषाभावः ॥व्यपदेशिवद्भावेनेति । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन-
त्यर्थः ॥किं तर्हि उकारो विशेष्यत इति । ननुकारस्य संज्ञा-
त्वात् संक्षिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन सम्बन्धः ।
नैव दोषः । यावदस्य विशेषणत्वं न विवृतं तावत् संज्ञात्वं
नास्तीत्यप्राधान्याभावः । तत्रासंयोगपूर्वं उकारः प्रत्ययस्य
विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते ॥(उद्घोतः) न प्राप्नोतीति-कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥ तत्रैक-
स्मिन्सूत्रे इति । असंयोगपूर्वग्रहणं तु योग्यत्वाद्वितीयवाक्य एव
संबन्धत इत्यर्थः ॥ आद्यन्तवदेकेति । एवं व्याख्याने बीजं
चिन्त्यम् ॥ संक्षिपरतन्त्रत्वादिति । संक्षिनि तदन्ते विशेषणत्वा-
दित्यर्थः । तदाह-अप्रधानस्येति ॥ यावदस्येति । अत्यार्थतत्त्वं
'येन विधिः'-इत्यत्र निरूपितम् ॥ असंयोगपूर्वं उकार इति ।
असंयोगपूर्वत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

(६५८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो-

वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'उतश्च प्रत्ययात्-इत्यत्र 'छन्दसि वा'
इति वक्तव्यम् । 'अव स्थिरा तनुहि यातुजुनाम् ।
धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् । ते न मा भागिनं
कृणुहि' ॥

(६५८३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) केचित्तावदाहुः-छन्दोग्रहणं कर्तव्य-
मिति ।

अपर आहुः—वाचनं कर्तव्यमिति । ‘लोप-
श्चास्यान्यतरस्यांभ्योः’ (१०७) इत्यत्रान्यतरस्याग्रहणं
न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) छन्दोग्रहणमिति । ‘नित्यं करोतेः’ इत्यत्र
वाक्यभेदेन ‘छन्दसि वा’ इति सम्बध्यते ॥

(उद्घोतः) ‘उत्तरार्थं छन्दोग्रहणम्’ इत्यत्र यदुत्तरं तच्चाचष्टे-
नित्यं करोतेरिति । तत्र छन्दोग्रहणमेव कार्यम् । तच्च वाक्यभेदेन
छन्दसि विकल्पविधानार्थम्, नित्यस्य पूर्वैर्नैव सिद्धत्वादिति भावः ॥

(१३०४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १७)

३१०८ अत उत् सार्वधातुके

॥ ६ । ४ । ११० ॥

(उदादेशाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

सार्वधातुक इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—सञ्चस्करतुः, सञ्चस्कररिति ॥

(प्रदीपः) सार्वधातुक इति किमर्थमिति । सत्यपि
सार्वधातुकग्रहणे स्यान्तनिवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति
तेनैव यत्नेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) कर्तव्यो यत्न इति । ‘उतः’ इत्यनुवृत्तिरूपः ॥
विकरणे कृत इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । करिष्यति । करि-
ष्यते ॥

(प्रदीपः) स्यान्तस्येति । इह सार्वधातुके विकरणे कृते
तेन व्यवधानात्सार्वधातुकपरतः करोतेरित्यस्यार्थस्यासम्भवात्सा-
र्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् । एवं
च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति । स्यग्रहणमुपलक्षणम्, तास्यन्तस्यापि
प्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) असंभवादिति । ‘करोतेः’ इति धातुनिर्देश
इत्यर्थः ॥

(६५८४ उपसंख्यानार्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृञ उत्त्व उकारान्तनिर्देशा-

त्स्यान्तस्याप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृञ उत्त्वे उकारान्तनिर्देशात्स्या-
न्तस्याप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

उत्वं कस्मान्न भवति ?

उकारान्तनिर्देशात् ॥

(प्रदीपः) कृञ उत्त्व इति । ‘उतः’ इत्यनुवर्तनादिति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अशक्यः करोताद्युकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम् ।
इह सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोतावितिर्हैव
स्यात्—संस्करोति,

संस्कृता-संस्कृतिमित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयणानेनोक्तमिति
मत्वाऽऽह—अशक्य इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्राश्रयितुमिति । करोतिनिर्देशे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

न ब्रूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति ।
किं तर्हि ?

उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गमभिसंबध्यते ।
उत इति वर्तते ।

यद्येवम्, नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन ।

कस्मान्न भवति—संचस्करतुः, संचस्कररिति ?

उत इति वर्तते ॥

(प्रदीपः) उत इति वर्तते इति । तेनोकारान्तस्याङ्ग-
स्यावयवस्य करोतेरत उत सार्वधातुके किति भवतीति सूत्रार्थः
संपद्यते ॥

(सार्वधातुकपदप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्—‘असो-
रह्योपः’ (१११) इति ।

अः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्धधातुके भूभा-
वेन भवितव्यम् ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—‘आऽभ्यस्तयोरातः’ (११२)
इति ।

आ सार्वधातुक एव । अभ्यस्तमप्याकारान्त-
मार्धधातुके नास्ति ।

ननु चेदमस्ति—अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डा-
निति ।

नैतदाकारान्तम् ।

किं तर्हि ?

यकारान्तमेतत् ॥

उत्तरार्थमेव तर्हि—‘ई हल्यघोः’ (११३) इति ।

तत्रापि आऽभ्यस्तयोरित्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘इहिरिद्रस्य’ (११४)
इति ।

वक्ष्येत्येतत् ‘दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ’ इति ॥

अतोऽप्युत्तरार्थ—‘भियोऽन्यतरस्याम्’ (११५) ।

अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘जहातेश्च’ (११६) ।
 अभ्यस्तस्येत्येव ॥
 अतोऽप्युत्तरार्थम्—‘आ च हौ’ (११७) ।
 हावित्युच्यते, अभ्यस्तस्येत्येव ॥
 अतोऽप्युत्तरार्थमेव—‘लोपो यि’ (११८) ।
 अभ्यस्तस्येत्येव ॥
 अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘ध्वसोरेद्धावभ्यास-
 लोपश्च’ (११९) ।
 हावित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) अभ्यस्तमपीति । यत्र नेष्यते लोप इति
 भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः—ययतुः, ययुरिति ॥
 यायावर इति । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्त
 आकारलोपे वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । यदि चात्र
 ‘आभ्यस्तयोरातः’ इत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकः
 स्यात् । ‘ईहल्यघोः’ इतीत्वमत्र प्राप्नोतीति चेत् वक्ष्येत्येव
 तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणोद्धेदाभावः ॥

एवं तर्हि एवं भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परिहारा-
 न्तरमाह—नैतदाकारान्तमिति । या य इति स्थिते सन्य-
 ङन्तस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमिति यायू इत्यस्य द्विर्वचनं ततो
 यायायू इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति ॥

ननु यायायूशब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवा-
 वशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्हि उपदेशग्रहणानुवृत्त्या उपदेशे
 यदाकारान्तमभ्यस्तं तस्यालोपो न तु कृते यलोप इति मत्वा
 परिहार उक्तः—अभ्यस्तस्येत्येवेति ॥ ननु च विभीवा-
 नित्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि छान्दसः कष्टुरिति भाष्यकारस्य
 दर्शनम्, छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥

(उद्धोतः) नन्वभ्यस्तमाकारान्तं विद्यत एव ययतुरित्यादा-
 वत आह—यत्र नेष्यत इति । यत्र दोषः स्यादित्यर्थः ॥ तत्र
 भवत्येवेति । ‘आतो लोप इति च’ इत्यनेनेति भावः ॥

ननु चातो लोपस्येति । यातेर्यङन्तात् ‘यश्च यङः’ इति वरणि
 परनिमित्तालोपस्य स्थानिवत्त्वात् ‘आतो लोप—’ इत्यालोपे प्राप्ते वरे-
 ऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यत इत्यर्थः ॥

एवं तर्हि एवमिति । ‘सत्यामप्यालोपाप्राप्तौ’ इति शेषः ॥
 अभ्युपेत्येति । यद्यपि स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादालोपाप्राप्तिरेव
 तथापि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्य न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरमुच्यत
 इत्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘ई हल्यघोः’ इत्येतत्प्राप्तिसाधारणं समाधानं
 वक्तुं तस्यागः । अत एव सांप्रतपुस्तकेषु ‘ई हल्यघोः’ इत्युत्तरं
 ‘तत्रापि आभ्यस्तयोः—’ इत्येवोपलभ्यते न तु ‘ननु चेदमस्ति—अप्सु
 यायावरः’ इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः ॥

यलोप इति । ‘लोपो व्योः—’ इत्यनेन ॥ उपदेशग्रहणानु-
 वृत्त्येति । ‘स्यसिचितीयुद्तासि—’ इत्यतः । वस्तुतोऽलोपस्यासिद्ध-
 त्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्यः । अत्रेदं चिन्त्यम्—जहाति

१ ‘अतोऽप्युत्तरार्थः—ध्वसो’ इति च. छ. झ. पाठः ॥

ददातीत्यादावीत्वालोपयोर्वारणाय द्वितीयेतत्संबन्धावश्यकत्वेनैक-
 देशयुक्तिरियं ‘ननु चेदमस्ति’ इत्यादिः ॥ ननु च विभीवानिति ।
 ‘भियोऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्रासति सार्वधातुकग्रहणे कसावन्यस्येत्त्व-
 विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥ छान्दस इति । विभीवानित्यत्रेत्यर्थः ॥
 दृष्टमिति । ततश्चात्रायं विधिर्न भवतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—अतोऽप्यु-
 त्तरार्थम्—आ च हौ । हावित्युच्यते, अभ्यस्तस्येत्येवेति । चं
 विनापि समुच्चयदर्शनादित्येव चोच्यत इत्यर्थः ॥

(प्रथमप्रयोजनस्थापकभाष्यम्)

तदेव तर्हि प्रयोजनम्—‘असोरल्लोपः’ इति । ननु
 चोक्तं ‘अः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्धधातुके
 भूभावेन भवितव्यम्’ इति ॥

(प्रयोजनसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं
 स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः ॥

(भाष्यम्) अनुप्रयोगे तु भूभावेनास्तेरबाधन-
 मित्येते—ईहामासतुः, ईहामासुः ॥

किं च स्याद्यद्यत्र लोपः स्यात् ॥

(सार्वधातुकपराभावे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

लोपे द्विर्वचनासिद्धिः

(भाष्यम्) लोपे कृतेऽनच्छत्वाद्विर्वचनं न
 स्यात् ॥

स्थानिवद्भावाद्भविष्यति ।

(दोषप्रापकं श्लोकवार्तिकम्)

स्थानिवदिति चेत्कृते भवेत् द्वित्वे ॥

(भाष्यम्) स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः
 प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योऽकार-
 स्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति । ननु च
 नियतकालत्वात् स्थानिवद्भावस्य कृते द्विर्वचने लक्षणप्रवृत्तिमन्त-
 रेण स्वत एवादेशरूपमवतिष्ठत इति लोपस्य कथं प्राप्तिः ? उच्य-
 ते—पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम् ॥

अस्तु तर्हीति । अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्येति वचनात् ।
 अथवा—क्षित्यनन्तरस्याकारस्य लोपः । तत्र येन नाव्यवधान-
 मित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः ॥ दीर्घत्वमिति । ‘अत आदेः’
 इत्यनेन ॥

(उद्धोतः) नियतकालत्वादिति । ‘द्विर्वचन एव कर्तव्ये’
 इत्यवधारणान्नियतकालत्वं स्थानिवत्त्वस्योक्तम् । तत्र कृते द्वित्व आदे-
 शरूपमेव चक्रतुरित्यादौ भवतीति पुनर्लोपाप्राप्तिरित्यर्थः ॥ रूपा-
 तिदेश आह—पुनः प्रवृत्तिरिति । अत एव निन्यतुरित्यादौ पूर्व

प्रवृत्तोऽपीयङ् दिवंचनकालेऽपहत इति पुनः प्रवृत्तौ प्राप्तायामने-
कात्वाद्यणा बाध्यत इत्यर्थः ॥ 'परस्यैव लोपः' इति नियमः कथ-
मत आह—अनन्येति ॥ अथवेति । आद्यस्रोतरेणाव्यवधाना-
दिति भावः । अनर्थकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

(दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

नैवं सिध्यति कस्मात्
प्रत्यङ्गत्वाद्भवेद्धि पररूपम् ॥

(भाष्यम्) नैवं सिध्यति ।

कस्मात् ?

प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्यङ्गत्वादिति । वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्त-
रङ्गम्, तत्र कृते अङ्गोपे च 'सुतुः' 'सुः' इति प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यङ्गत्वादित्यस्यान्तरङ्गत्वादित्यर्थ इत्याह—
वर्णाश्रयत्वादिति । 'वर्णादाङ्ग' इत्यनाश्रित्येदम् ॥

(दोषे श्लोकवार्तिकम्)

तस्मिंश्च कृते लोपः

(भाष्यम्) पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति ॥

(दोषसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ॥

(भाष्यम्) 'अत आदेः' (७।४।७०) इति दीर्घत्वं
बाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दीर्घत्वमिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं
बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरङ्गस्य कथं बहिरङ्गं बाधकमत आह—
येन नेति ॥

(दोषप्रतिपादकं भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं-सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि
यथा स्यात् । कुरु-इति ॥

(प्रदीपः) कुर्विति । अत्र 'न लुमताऽङ्गस्य' इति प्रत्य-
यलक्षणप्रतिषेधादुत्वं न स्यादिति भूतपूर्वगल्यार्थासार्वधातुकग्रह-
णाद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रत्ययलक्षणेन हेः परत्वसंभवे भूतपूर्वग-
त्याश्रयणमशुक्तमित्यत आह—अत्र नेति । न च 'सार्वधातुके' इत्य-
स्याभाव उकारान्ताङ्गावयवकरोत्तेरत उदित्यर्थेन तुज्जत्वे 'युवोर-
नाकौ' इत्यादौ च वक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेना-
ङ्गीकारेण कुर्वित्यत्र सिद्धो लोपः, हिडुक आभीयासिद्धत्वाच्चेति
वाच्यम् । इदं तर्हीत्यादि कुर्वित्यन्तमाध्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् ।
सार्वधातुकग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवेति दिक् ॥

(१३०५ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. १८)

३१०९ असोरलोपः ॥ ६।४।१११ ॥

(तपरत्वस्य निष्प्रयोजनत्वप्रतिपादकभाष्यम्)

अथात्र तपरकरणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—आस्ताम्, आसन् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटोऽसिद्धत्वान्न भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) आस्तामिति । लङ्, ताम् । अङ्गोपे च कृते
तस्यासिद्धत्वादाद् ॥

नैतदस्तीति । अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं परस्तात्तु
ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते—

'असोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वशासनम्' ॥ इति ।

(उद्ध्योतः) तस्यासिद्धत्वादिति । न चैवं लक्ष्ये लक्षण-
स्येति न्यायेन पुनर्लोपाप्रवृत्त्या तपरत्वाभावेऽपि न दोषः । लक्ष्य-
भेदात् ॥

(१३०६ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. १९)

३१११ इदरिद्रस्य ॥ ६।४।११३ ॥

(उद्ध्योतः) सौत्रो निर्देशः ॥

(६५८५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥

(६५८६ सिद्धत्वोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।

किं प्रयोजनम् ?

दरिद्राति-इति दरिद्रः, आकारान्तलक्षणः प्रत्य-
यविधिर्मा भूदिति ॥

न दरिद्रायके लोपो

दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके

दिदरिद्रियतीति वा ॥

(प्रदीपः) सिद्धश्चेति । 'आर्धधातुके' इति विषयसप्त-
मीत्यर्थः ॥

आकारान्तलक्षण इति । यथार्धधातुक इति परसप्तमी
स्यात्तदा दरिद्रातीति दरिद्र इति 'इयाद्यधा' इति णे कृते द्वयो-
रनित्ययोः परत्वाद्युक् स्यात् । लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या-
ऽनित्यत्वम् । युक्तस्तु लोपे कृतेऽप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । अथाकृति-
पक्षे नित्यत्वादाल्लोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यत्र च 'अच्छावशक्तौ'

इत्यन्तोदात्तत्वं न स्यात् । ईषद्इरिद्रमिति 'आतो युच्' इति युच् प्रसज्येत ॥

दिदरिद्रासतीति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्षे इडागमः । लोपाभावपक्षे
त्विडभावः ॥

(उद्धृतोः) द्वयोः—लोपयुकोः ॥ शब्दान्तरेति । अकृते युक्ताकारस्य, कृते यकारस्येत्यर्थः ॥ अथाकृतीति । अत्र पक्षे व्यक्तिभेदविवक्षणाच्छब्दान्तरप्राप्त्या नानित्यत्वम् ॥ अच्काव-
शक्ताविति । नञ् उत्तरस्याजन्तस्य कान्तस्य चोत्तरपदस्याशक्तौ
गम्यमानायामन्त उदात्त इति तदर्थः ॥ युच् प्रसज्येतेति । खलि-
ष्यत इति भावः ॥ ननु लोपपक्ष इष्ट, तदभावे नेति कुतोऽत
आह—तन्निपतीति । वस्तुतस्त्विदपक्षे ‘आतो लोप इष्टि च’
इत्यालोपः । इहभावेऽनेन प्राप्तलोपस्य तु स निषेध इति व्यवस्थित-
विभाषात्वाङ्गीकारो वृथैवेति बोध्यम् ॥

(६५८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अद्यतन्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अदरिद्रात्,
अदरिद्रासीत् ॥

(प्रदीपः) अदरिद्रासीदिति । 'यमरम'-इत्यत्रैकाच
इत्यधिकारादेकाचः सगिटाविलेखीयमतम्-इत्यनेकाचोऽपि,
भवतः । चिणि 'अदरिद्रि' 'अदरिद्रायि' इति भवति ॥

(उद्घोतः) 'भद्यतनी'शब्देन पूर्वाचार्यप्रसिद्धा लुडुच्यते ॥

(१३०७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २०)

३११८ अत एकहलमध्येऽनादेशादे-
लिटि ॥ ६ । ४ । १२० ॥

(एत्वाधिकरणम्)

(६५८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ णकारषकारादेरेत्ववचनं लिटि ॥*॥

(भाष्यम्) णकारषकारादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम् ।
नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(विशेष्यविशेषणभावेनेष्टसाधकं भाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । लिटिऽत्रादेशादिं विशेषयिष्यामः,
लिटि य आदेशस्तदादेनेति ॥

(प्रदीपः) लिटि य आदेशादिरिति । नत्वसत्वयो-
रनैमित्तिकत्वालिप्तिमित्तकत्वाभावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—लिटि य इति । सौत्रत्वाच्च वृत्तिरिति भावः ॥

(विशेषणविशेष्यभावाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अस्त्यन्यल्लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

इह मा भूत्—पक्ता, पक्तुम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । किङ्क्षतीति वर्तते ।

एवमपि पक्वः पक्वानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यास-
लोपसन्नियोगेनैवमुच्यते । न चात्राभ्यासलोपं प-
श्यामः ।

एवमपि पापच्यते-अत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र
बाधकं भविष्यति । नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्वमार-
भ्यते, तद्यथाऽसावन्यानभ्यासविकारान् बाधत
एवं दीर्घत्वमपि बाधेत ।

सत्यमेवमेतत् ।

अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिशेषाबुत्सर्गौ
तयोर्दीर्घत्वमपवाद एत्वं च । अपवादविप्रतिषेधा-
द्दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । अभ्यास-
लोपश्चेति चशब्दः समुच्चये, न त्वन्वाचये ॥

दीर्घत्वमत्रेति । अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इत्ये-
तद्युत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते । यद्यपि कृते दीर्घत्वे एत्वा-
भ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग
इति विरुद्धत्वाद्बाधकत्वाभावः ॥

नाप्राप्त इति । क्वचित् ह्रस्वः क्वचिद्धलादिशेषश्च प्राप्नोति ॥

ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति । मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्य
प्रकर्षसद्भावात् कनीयानुत्सर्गोऽल्पतर इत्यर्थः । मध्यमो यः
कस्यचिद्बाधकः कस्यचिद्बाध्यः । ज्येष्ठो यो बाधकस्यापि
बाधकः ॥

(उद्धोतः) समुच्चय इति । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । अन्वाचयस्तु गमके सत्येवेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—दीर्घत्वमत्र बाधकमिति । परत्वादिति भावः । इत्येतद्विवेति । सर्वेषां प्रवृत्त्या यत्रोत्सर्गापवादयोरविरोधस्तत्रायं न्यायः, यथा नर्नतीत्यादाबुरदत्वे रुगादयः क्रियन्ते । इह तु विरोधादयं न्यायो नेति भावः । तमेव विरोधं दर्शयति—यद्यपीति । इदं चिन्त्यम् । नुकि कृतेऽजन्ताभ्यासाभावेन दीर्घाऽप्राप्त्या ‘दीर्घोऽकितः’ इति धर्मिप्राहकमानविरोधात् मानादीनां दीर्घे कृत इत्वाऽप्राप्त्या ‘मीमांसते’ इति तदुदाहरणपरं गुणो यल्लुकोः’ ‘नान्वध—’इत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च । तस्माज्ज्ञापकसिद्धत्यासावन्त्रिकत्वेनानित्यत्वात्तस्यात्रानाश्रयणमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

कविद्वय इति । अभ्यासविकारेष्वेतौ द्रावुत्सर्गौ, तयोरन्ये-
ऽपवादा इति भावः ॥

ननु विनाऽवधिं ज्येष्ठत्वादिकं न संभवतीत्यत आह—मध्य-
मापेक्षयेति । प्रकर्षो दुर्बलत्वरूपवाध्यत्वमात्रकृतः ॥ ज्येष्ठत्वमपि
तत एवेत्याह—ज्येष्ठो य इति । तत्र दीर्घावकाशो—बाभाम्यते ।

एत्त्वस्य—पेचतुः । पापच्यत इत्यत्रोभयप्राप्तौ दीर्घत्वेनायं विधि-
र्वाध्यते ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह तर्हि—वभणतुः—वभणुरित्यभ्यासादेशस्या-
सिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वादिति । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति
लक्षणेन । चकणतुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात् ॥

(उद्घोतः) नन्वनादेशादेरिति व्यर्थं स्यादत आह—चक-
णतुरिति । अत्र ‘कुहोश्च’ इति चुत्वम्, तच्च नासिद्धम् ॥

(६५८९ सिद्धत्वज्ञापकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकम-
भ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—अभ्यासादेशः सिद्ध एत्वं इति ।
यद्येवं—

(६५९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रथमतृतीयादीनामादेशा-
दित्वादेत्वाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमतृतीयादीनामपि तर्ह्यादेशादि-
त्वादेत्वं न प्राप्नोति । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः ॥

(प्रदीपः) पेचतुरिति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचराः प्रकृ-
तिजशां प्रकृतिजश इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु ‘रेणतुर्यैमतुः’
इत्यादौ सावकाशम् । ‘अभ्यासे चर्च’ इति जश्चरोः प्राप्तयोः
‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति परिभाषाया व्यापारप्रदर्शनमिदं—प्रकृति-
चरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति ॥

(उद्घोतः) रेणतुरिति । अत्र जश्त्वचस्त्वे न, झलोऽभा-
वात् ॥ ननु प्रकृतिचरमित्यादि न सूत्रवार्तिकयोः पठ्यते तत्किमिद-
मत आह—अभ्यास इति ॥

(६५९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको
रूपाभेदे एत्त्वविज्ञानस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्त्ववि-
ज्ञानस्य । यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः
प्रतिषेधो भवतीति ॥

(६५९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दम्भ एत्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दम्भ एत्वं वक्तव्यम् । देभतुः । देभुः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(६५९३ उपसंख्यानसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं
न प्राप्नोति ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

नशिमन्योरलित्वेत्त्वम् ।

(भाष्यम्) नशिमन्योरलिति एत्वं वक्तव्यम् ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दस्यमिपचोरपि ॥

(भाष्यम्) छन्दसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

अनेशं मेनकेत्येतद्

व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

यजायेजे वपावेपे

(भाष्यम्) यजः—आयेजे, वपः—आवेपे ॥

(श्लोकवार्तिकम्)

दम्भ एत्त्वमलक्षणम् ॥

(भाष्यम्) असिद्धत्वाच्चलोपस्य दम्भ एत्वं न
सिध्यति ॥

(प्रदीपः) अनेशमिति । छङ्, मिपोऽम्भावः । पुषादि-
त्वादडादेशः, छन्दसीति पूर्वेणापि सम्बन्धाद्भाषायामेत्वाभावः ।
एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते षष्ठोद-
रादिवाङ्मविध्यति । ‘मनेराशिषि च’ इति वुन्प्रत्ययः । ‘न यास-
योः’ इत्यत्राशिषि चोपसंख्यानमितीत्वाभावः ॥ व्येमानमिति ।
विपूर्वादमतेस्ताच्छीत्यादिषु चानश्, छान्दसः शपो छङ् ॥
पेचिरन्निति । पेचिरन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्त्वहस्त्वत्वे क्रियते ॥
आयेज इति । लङ्, इट् । ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इति आट् ॥
दम्भ एत्त्वमलक्षणमिति । लक्षणेन न प्राप्नोति, नलोपस्या-
सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवं त्विति । छन्दसीत्यस्य संबन्ध इत्यर्थः ।
‘चेष्टा व्यनेशश्चिखिलास्तदाऽस्याः’ इति श्रीहर्षस्य तु प्रमादः ॥
चानशिति । न तु शानच्, धातोः परस्मैपदित्वात् । लङ्—‘बहुलं
छन्दसि’ इत्यनेन । अत एव मुगभावः ॥ लङिति । केचित्तु

यजेराहपूर्वस्येदम् । अत एव 'मनुरायेजे' इत्यत्राऽवग्रहं कुर्वन्ती-
त्याहुः ॥

(ज्ञापकेनोपसंख्यानसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

श्रसोरत्वे लकारेण

ज्ञायते त्वेत्त्वशासनम् ॥

(भाष्यम्) अनित्योऽयं विधिरिति ॥

(प्रदीपः) श्रसोरत्त्व इति । असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञाप-
नाय लकारः कृतः । नित्ये ह्यसिद्धत्वे 'आसन' इत्यादावाटो-
ऽसिद्धत्वालोपो न भविष्यतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन लकारेण । तेना-
सिद्धत्वाभावाद्भ्रम एत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(१३०८ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।३ आ. २१)

३११९ थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

थलग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) थलग्रहणमिति । क्विति सेटि एत्वस्य सिद्ध-
त्वात्सेट्ग्रहणमेवाङ्किदर्थं भविष्यति थलेव च सेडङ्कित्-इति
प्रश्नः ॥

(६५९४ थलग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ थलग्रहणमङ्किदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) थलग्रहणं क्रियतेऽङ्किदर्थम् । अ-
ङ्किदिति एत्वं यथा स्यात् । पेचिथ । शेकिथ ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेट्ग्रहणमेवात्राङ्किदर्थं
भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरदर्शकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-समुच्चयो यथा स्यात् थलि
च सेटि किङ्कति च सेटि-इति ।

किं प्रयोजनम् ?

पेचिथ । पेचिम । तत्र 'पचादिभ्य इङ्वचनम्'
इति वक्ष्यति तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) क्विति च सेटीति । इदं च न नियमार्थम् ।
सेट्येव क्वितीति नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात् । किं
तर्हि ? एत्वस्य कालावधारणं क्रियते, यथा 'निष्ठायां सेटि'
इत्यत्र । तेन पेचिवेलादाविटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भवतः ।
अन्यथा 'एकाचः' इतीदृशप्रतिषेधः प्रसज्येत । यदोपदेशग्रहणमनु-
दासविशेषणं नैकाङ्गविशेषणं तदा श्रूयमाणदेकाच इदं प्रतिषेधेन
भाव्यमिति 'कृत्स्नम्-' इति सूत्रं विध्यर्थं भवति, न तु निय-
मार्थम् । तत्र पचेरेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाच्त्वादित्प्रति-
षेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इङ्वचनमिति वक्ष्यते । क्विति च सेटीति
तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट्, तत एत्वाभ्यासलोपावित्या-
नुपूर्व्या सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन ॥

(उद्घोतः) ननु क्वादिघञस्य नियमार्थत्वेन पेचिवेलादा-
विटः सिद्धत्वात्किमनेन वचनेनेत्यत आह—यदोपदेशग्रहण-
मिति । नाप्येकाच इति विहितविशेषणमित्यपि बोध्यम् । अनेनास्य
ग्रन्थस्यैकदेशयुक्ता सूचिता । एवं च थलग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् ॥
विध्यर्थमिति । निषेधविध्यर्थमित्यर्थः ॥ आनुपूर्व्येति । पूर्वं
द्वित्वे इह, तत एत्वादीति क्रमेणेत्यर्थः ॥ नार्थो वचनेनेति ।
'पचादिभ्य इङ्वचनम्' इत्यनेनेति भावः ॥

(अतिव्याहृत्यव्यासिद्दर्शनेनेष्टसाधकभाष्यम्)

इह कसान्न भवति-लुलविथ ?

गुणस्य नेति प्रतिषेधात् ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति-पेचिथ, शेकिथ ।

गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञायते ।

एवमपि शशरिथ-अत्र प्राप्नोति ।

गुणस्यैषोऽकारः ।

कथम् ?

**वृद्धिर्भवति गुणो भवति-इति रेफशिरा गुण-
वृद्धिसंज्ञको निर्वर्तते ।**

अथवा—

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्वं
भवतीति यदयं 'तृफलभजत्रपञ्च' (६।४।१२२) इति
तृग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) लुलविथेति । अवादेशे कृते एकहल्ग्रन्थ-
गतोऽकार इत्येवप्रसङ्गः । समुदायग्रहणे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषोपतिष्ठते, न वर्णमात्रग्रहणे । न चायमकारो गुणशब्दाभिनि-
र्वृत इति 'न शसदद' इति प्रतिषेधोऽपि नास्तीति प्रश्नः ॥

गुणस्य योऽकार इति । वैयधिकरण्येन सम्बन्ध आश्री-
यते । लुलविथेत्यादावाकारस्यावदेशविधानादुपस्याकार इति
प्रतिषेधः प्रवर्तते । पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति
प्रतिषेधाभावः ॥

एवमपीति । गुण एवात्राप्यकारो न तु गुणस्येति प्रति-
षेधाप्रसङ्गः ॥

गुणस्येति । अवयव इत्यर्थः । उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः ॥

(उद्घोतः) नन्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वाच्चायं दोषोऽत
आह—समुदायेति ॥ नन्वेवं सति 'ओट्' 'कुन्मेजन्तः' इत्यादिघञ-
स्यभाष्यत्वग्रन्थविरोधोऽत आह—न वर्णमात्रेति । तत्रौदन्तो
निपात एजन्तः कृदित्यर्थान्न वर्णमात्रग्रहणमिति भावः । तस्या अनि-
त्यत्वादिति तत्त्वम् ॥ ननु 'न शसदद' इत्यादिना प्रतिषेधो भविष्य-
तीत्यत आह—न चायमिति । तत्र गुणशब्दः स्वरूपपरः—'गुण
इत्येवं योऽकारः' इति । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वादिकल्पः
स्यादिति भावः ॥ वैयधिकरण्येनेति । गुणशब्दभावितसंबन्धकार
इत्यर्थः ॥ अकारस्य गुणसंबन्धित्वं गुणस्यानिकावयवत्वेन-ज्ञेयम् ।

व्याख्यानेन च साक्षात्परम्परया वा गुणशब्दभावितसंबन्धकार-
ग्रहणमिति भावः ॥ अयं गुण इति । यदागमन्यायेन विशिष्ट एव
गुणादिसंज्ञक इति भावः । एतच्च 'उरण्' इत्यत्रोपपादितम् ।
एतेन पेविथेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसत्त्वाभिधेयापत्ति-
रिति निरस्तम्, गुणशब्दभावितसंबन्धीत्यर्थकरणम् ॥

(१३०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २२)

१३२१ राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥

(६५१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न कर्तव्यः । 'एकहल्मध्ये' इति वर्तते ।

यद्येवं 'त्रेसतुः' 'त्रेसुः' रशब्दस्यैत्वं प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अकारस्य
भविष्यति ।

अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नैवेवं न प्राप्नोति ।

नैतस्याः सन्ति परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

अथवा—

अत इति वर्तते ।

एवमपि राधेर्न प्राप्नोति ।

आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'आऽभ्यस्तयोरातः' (६।४।११२) इति ॥

अथवा—

'असोरहोपः' (१११) इत्यत्र तपरकरणं प्रत्या-
ख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते ।

यदि तदनुवर्तते 'अत एकहल्मध्ये नादेशादे-
र्लिटि' (१२०) अस्य चेति अवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति ।
वयाधे ।

अकारेण तपरेणाऽवर्णं विशेषयिष्यामः—अस्यात
इति । इहेदानीमस्येत्यनुवर्तते, अत इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) राधादिषुस्थानिनिर्देश इति । 'अलो-
ऽन्त्यस्य' इति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोति—इति 'उपधायाः' इति
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अथवा—अत इति । ततो अमादीनामेवै-
त्वमकारस्य भवति ॥

अकारेणेति । समुच्चयेऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषण-
विशेष्यभावाश्रयः ॥

(उद्घोतः) अमादीनामेवैत्वमकारस्येति । एवो मित्र-
क्रमः । अकारस्यैत्वं नान्यस्येत्यर्थः ॥

(१३१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २३)

३१२५ अर्वणस्त्रसावनजः ॥ ६।४।१२७ ॥

(१३११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २४)

३१२६ मधवा बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥

(त्रादेशाधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्याख्याने श्लोकवार्तिकम्)

अर्वणस्तु मधोनश्च

न शिष्यश्छान्दसं हि तत् ।

(भाष्यम्) अर्वणस्तु मधोनश्च न शिष्यः ।

किं कारणम् ?

छान्दसं हि तत् । दृष्टानुविधिछन्दसि भवतीति ॥

(प्रदीपः) छान्दसमिति । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनि-
बस्ति, मतुप् चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाच्चाः सूत्रद्व-
येन ॥ तत्रैतस्यात्सर्वत्र रूपद्वयप्रसङ्गोऽत आह—दृष्टानुविधि-
रिति । भाषाशब्दा अपि नियतविषयाः, किं पुनश्छान्दसाः ।
तत्र ऋ इत्यस्य विधि गुणे कृते 'अर्' इति रूपम् । तस्मान्मतु-
प्यवन्तावित्यादि भवति, वनिप्यवर्ण इत्यादि भवति । मधशब्दा-
दपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चार्वाकछन्दस्य
मधवच्छन्दस्य च भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) ननु छान्दसत्वेन प्रत्याख्यानमशुक्तम्, छान्द-
सेऽपि साधुत्वान्वाख्यानस्य कर्तव्यत्वादत आह—छन्दसीति ।
वार्तिके 'मतुब्बन्योर्विधानाच्च' इति चो हेताविति तात्पर्यम् ॥ सर्व-
त्रेति । सावपीत्यर्थः ॥ यद्यपि भाषांयामपि दृष्टमेवानुविधीयते तथाऽपि
कैमुक्तिकन्यायप्रदर्शनायेदमुक्तमित्याह—भाषाशब्दा अपीति ।
यथा वचेरन्तिपरस्य प्रयोगाभाव इति भावः । 'मधोनः' इत्यादौ
'यस्य' इति लोपाभावस्तु छान्दसत्वाद्बोध्यः । श्रुयुवमधोनामिति निर्दे-
शाद्वा ॥ विचीति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् ॥ मध-
शब्दादपीति । मधशब्दो धननाम ॥ अतिप्रसङ्गवारणायाह—
यथाविषयमिति ॥ भाषायां नास्ति प्रयोग इति । असिद्धव-
त्सूत्राद्युक्तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्यापि भाषायां नास्ति प्रयोगः,
नियतविषयत्वाच्छब्दानामित्यपि बोध्यम् । भाषायां कञ्चिद्दृश्य-
मानप्रयोगास्तु असाधव एव ॥

(प्रत्याख्याने श्लोकवार्तिकम्)

मतुब्बन्योर्विधानाच्च

(भाष्यम्) मतुब्बनी खल्वपि छन्दसि विधीयेते ॥

(प्रत्याख्याने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

(भाष्यम्) उभयं खल्वपि छन्दसि दृश्यते ॥

इमान्यवर्णः पदानि । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) सूत्रान्तेऽप्यवर्णशब्दे 'इमान्यवर्णः' इत्यादौ
दृश्यमानत्रभावस्य च्छाब्दसत्त्वेनैव साधनमावश्यकमिति वरं तदकरण-
मित्याह भाष्ये—उभयं खल्वपीति । 'अनर्वाणं वृषभं' इति तु
दृष्टान्तार्थम् । मववन्शब्दे सूत्रकृतोऽपि विकल्पस्येष्टत्वेनान्वन्शब्दवि-
षयकमेवोदाहरणदानमिति बोध्यम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य तुरीये तुरीयमाह्निकम् ॥

(१३१२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २५)

३१२८ पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

(पदादेशाधिकरणम्)

(६५९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाद उपधाह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः
पश्य ॥

(६५९७ आदेशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आदेशो हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदेशो हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत ।
सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द
आदेशः प्रसज्येत "येन विधिस्तदन्तस्य" (१।१।७२)
इति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) आदेशो हीति । पादन्तस्याङ्गस्य पदादेशो
विधीयमानोऽनेकावृत्तात्सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—येन विधिरिति । तथा परिभाषया
समुदायस्य स्थानित्वादिति भावः ॥

(६५९८ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा निर्दिश्यमानस्यादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा
कर्तव्या ॥

१ दृष्टान्तार्थमिति । सूत्रे 'अनर्वा' इत्युपादानादनर्वाणमित्यत्र नञः
परत्वात् आदेशाभाव इष्ट एवेति दृष्टान्तार्थमित्युक्तमिति भावः ॥

कः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा क्रियते,
उपधाह्रस्वत्वं वोच्यते ।

अवश्यमेव परिभाषा कर्तव्या, बहुन्येतस्याः परि-
भाषायाः प्रयोजनानि ।

कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) नवेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः
प्रत्याग्यते तथापि यो निर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव 'षष्ठी
स्थानयोगा' इति वचनादादेशो न तु प्रतीयमानस्य । यद्यप्युच्चार्य-
माणस्यादेशेन सम्बन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्यावि-
वक्षितत्वादेवमुक्तम् । तत्र यथा 'अलोऽन्यस्य' इति वचनात् 'रुहः
पः' इत्युक्ते हकारस्य पकारो भवति, एवं पाच्छब्दप्रत्यायित-
तदन्तसमुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः ॥

(उद्घोतः) षष्ठी स्थान इति । इदं हि सूत्रं निर्दिश्यमा-
नस्यादेशा इत्यर्थकतया तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्थापितम् ॥ यद्यप्यु-
च्चार्यमाणस्येति । किंतु तत्प्रत्यायितस्यानुकार्यस्येत्यर्थः ॥ भेदस्या-
विवक्षितत्वादिति । सादृश्यमूलिका च तदविवक्षेति ॥ समुदा-
यस्य पाच्छब्दस्येति । तदवयवस्य पाच्छब्दस्येत्यर्थः । क्वचित्त-
थैव पाठः ॥

(६५९९ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं सुप्तिङादेशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्-कुमार्याम्, किशोर्याम्, खट्-
वायाम्, मालायाम्, तस्याम्, यस्याम् । आड्याट्-
स्याट्सु कृतेषु साड्याट्स्याट्कस्य 'आम्' प्राप्नोति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।
इदमिह संप्रधार्यम्—आड्याट्स्याटः क्रियन्तामा-
सिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादाम् ।

नित्या आड्याट्स्याटः । कृतेऽप्यामि प्राप्नुवन्त्य-
कृतेऽपि ।

अनित्या आड्याट्स्याटः ।

कथम् ?

अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते । शब्दा-
न्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । उभयोर-
नित्ययोः परत्वादाम् ॥

इदं तर्हि—यस्यै-तस्यै, स्याटि कृते सस्याट्कस्य
स्यैभावः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ?

स्याटा व्यवहितत्वात् । सुप् ॥

तिङ्-अरुदिताम्, अरुदितम्, अरुदित-इति ।

२ 'स्यादेशत्वात्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'पुनस्तानि प्रयोजनानि' इत्यस्य च. छ. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

इति कृते सेदकस्य तांततामादेशः प्राप्नुवन्ति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।
इदमिह संप्रधार्यम्—इदं क्रियताम्, तांतताम्
इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादिडागमः, अन्तरङ्गास्तांतन्तामः ॥

इदं तर्हि—क्रियास्ताम्, क्रियास्तम्, क्रियास्त,
क्रियासम् । यासुटि कृते सयासुटकस्य तांतन्तामः
प्राप्नुवन्ति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भव-
तीति ॥

(प्रदीपः) न दोषो भवतीति । तत्रैवं वक्तव्यम्—यो निर्दि-
श्यते तस्यागमैर्व्यवधानादात्र प्राप्नोति—इति ॥ अत एव परत्वा-
श्रयेणाव्यवधानं कर्तुमाह—इदमिहेति । आडादीनामवकाशः—
खट्वायाः, कुमार्याः, सर्वस्या इति । आमोऽवकाशः कृतेष्वाडा-
दिषु वचनाद्व्यवधानेऽपि प्रवर्तनात् । यदि तु प्रातेष्वाडादि-
ष्वदेश आरभ्यते, इत्युच्यते ततोऽपवादत्वादामा तेषां वाधः
प्राप्नोति—इत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः ॥ सेद-
कस्येति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन् पक्षेऽवैध्यनु-
पादानात् व्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते ॥ अन्त-
रङ्गा इति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोऽन्तरङ्गाः ॥
क्रियास्तामिति । परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामा-
दयः ॥

(उद्घोतः) तत्रैवमिति । निर्दिश्यमानपरिभाषया दोषा-
भावे कथितेऽयमपरो दोषः प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘अत्रैवं’ इति कचि-
त्पाठः ॥ यतो वाच्यन्तरेणैवं वक्तव्यमतः परिभाषया दोषनिरासो-
ऽसिद्धोऽतः प्रकारान्तरेण परिहारः कथ्यत इत्याह—अत एवेति ॥
‘कृतेषु’ इति युक्त्यायविरुद्धत्वमाह—यदि त्विति ॥ एष्टव्य इति ।
इष्टिरूपेण पठितव्य इत्यर्थः । अत एव ‘क्रियायां’ इत्यादिनिर्देशाः
सङ्गच्छन्ते । निर्दिश्यमानत्वाभावाद्विशिष्टस्य न, व्यवधानात्केवलस्य
नेत्येवमामो निरवकाशत्वाच्चनसामर्थ्येन पूर्वं प्रवृत्तिस्ततः स्याडा-
दय इति न दोषो भवतीत्यन्तर्भाष्याशयः । इदमिहेत्यादि-
नैकदेशिना परत्वादामित्युक्ते, परेण तस्यै इत्यादौ परिभाषाप्रयोजने
प्रदर्शिते, उभयसाधारण्येनाह—यस्तर्हीति—परे ॥ ननु
निर्दिश्यमानपरिभाषाङ्गीकारेऽपि निर्दिश्यमानतसादीनामिदा व्यव-
धानाच्च प्राप्नुवन्तीत्यत आह—प्राग्लादेशेभ्य इति । तमभि-
व्याप्य धातोरित्यधिकारैऽपि विहितपञ्चम्याश्रयणाच्च दोषः, निर्दिष्ट-
परिभाषाऽनपेक्षणाच्च तामादीनामन्तरङ्गत्वमित्यपि बोध्यम् ॥ अन्त-
रङ्गत्वादेति । ‘आद्युदात्तश्च’ इति भाष्यरीत्या ‘लावस्यायां यासुट्’ इति

तत्त्वमिति भावः । धातोरिविहिततसादीनामित्यर्थात् ‘तेन व्यवधानाद-
प्रसङ्गः’ इति न शङ्क्यम् ॥

(६६०० परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ल्यवभावे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्यवभावे च प्रयोजनम् । प्रकृत्य ।
प्रकृत्य । क्तवान्तस्य ल्यप्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) क्तवान्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातु-
प्रत्ययसमुदायस्य ल्यपः प्रसङ्गः । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणम्’ इत्येषा तु परिभाषा ‘अनन्यपूर्वे’ इति वचनान्नोपपत्तिरुते ।
सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं
स्यात् ॥

(उद्घोतः) क्तवान्तस्य ल्यप्राप्तिमुपपादयति—प्रत्ययग्रह-
णेति ॥ ननु कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गस्य समुदायस्य ल्यप्राप्ति-
वस्तुनृत्तित्यत आह—कृद्ग्रहणे इति । गत्याद्यसमभिव्याहारे केव-
लस्य ग्रहणं, तत्समभिव्याहारे तु तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति परिभा-
षार्थ इति भावः ॥ वचनादिति । तत्प्रवृत्तौ हि नञपूर्वं प्राप्त्यभावा-
त्तदनर्थकमिति तस्या अत्राप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । अत एव तत्सद्वे
भाष्ये वक्ष्यति—प्रत्ययग्रहणे यावत्तावज्जवितुमर्हति—इति । अनेदं
ज्ञापकं चिन्त्यम् । गतिकारकसमभिव्याहारे तद्विशिष्टस्य ग्रहणा-
त्तदसमभिव्याहारे नञपूर्वं प्राप्या तच्चारितार्थोदित्यन्ये ॥ नन्वेवं
सर्वत्र यशब्दमात्रश्रवणेऽर्थविशेषावसायो न स्यादत आह—सामा-
न्यशब्दस्यापीति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

त्रिचैतुर्गुणप्रदस्यत्यदादिविकारेषु च प्रयोजनम् ।
अतितिस्रः, अतिचतस्रः । त्रिचतुरन्तस्य तिस्र-
चतसृभावः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥
युष्मद्-अस्मद्-अतियूयम्, अतिवयम् । युष्मद्-
सदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥
त्यदादिविकारः—अतिस्रः, उत्तमस्रः, अत्यसौ,
उत्तमासौ । त्यदाद्यन्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नु-
वन्ति ।

किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति । अतिकः, परमकः ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अतिस्र इति । शोभनः स्रः—इत्युत्तरपदार्थ-
प्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः । उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः । अत्र

१ आनोऽवकाश इति । आगमरहितस्थानाभावात् कथंचिदवकाशकल्पन-
मेतत् । तत्तत्केशोभयप्रसङ्गे परत्वादामित्यर्थः ॥

२ अवधीति । ‘धातोः’ इति पूर्ववैध्यनुपादानादित्यर्थः ॥

३ अनन्यपूर्वं इति । नञो गतिकारकत्वाभावादिति भावः ॥

४ सामान्येति । प्रकृतेरश्रवणेन प्रत्ययमात्रस्य यस्य सामान्यत्वमिति भावः ॥

५ सर्वत्र—सर्वेषु ल्यवन्तलक्ष्येषु ॥

६ अर्थविशेषेति । कृपयादिधातुभ्यो ल्यपि एकविधरूपसत्वेनार्थविशे-
षावसायो न स्यादिति शङ्कितुराशयः ॥

७ इदं वार्तिकमिति च. झ. झ. पाठः ॥

‘पदाङ्गाधिकारे’ इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्यातिशब्दतत्कार-
स्यापि ‘तदोः सः सौ’ इति सत्वप्रसङ्गः । अत्र तु ‘अलोऽन्त्यस्य’
इति वचनादन्त्यस्यैव भवति—इति तत्र विशेषाभावः ॥

परमक इति । अनेकाल्पत्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति ।
ननु न सत्वविधौ ‘त्यदादीनाम्’ इति स्थानषष्ठी । का तर्हि ?
‘तदोः’ इत्येषेति कथं सत्वमतिशब्दतत्कारस्य परिह्रियते ? एवं
तर्हि त्यदादीनां गणसन्निविष्टानां यौ निर्दिश्येते तत्कारदकारौ
तयोः सत्वविधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु न सत्वविधाविति । तत्कारदकारावेव
स्थानिनौ, तद्विशेषणं च ‘त्यदादीनां’ इति त्यदाद्यन्ते स्थितयोरपि तदोः
सत्वप्रसङ्गः परिभाषया न निवारितः, स्थानषष्ठीनिर्दिष्टविषयैव हि सा
परिभाषेति शङ्क्यर्थः ॥ एवं तर्हीति । परिभाषोपस्थानसामर्थ्यान्नि-
र्दिश्यमानत्यदाद्यवयवतदोरेव सत्वमित्यर्थान्न दोष इति भावः ।
‘निर्दिश्यमानस्य’ इत्यस्य निर्दिश्यमानं निर्दिश्यमानावयवं च घञन्तं
स्थानेन युज्यत इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम् । उदस्थात्,
उदस्थाताम् । अटि कृते साट्कस्य पूर्वसवर्णः
प्राप्नोति ‘उदः स्थास्तम्भोः—’ इति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥
यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ?

अटा व्यवहितत्वात् ॥

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

न कर्तव्या । उक्तं ‘षष्ठी स्थानयोगा’ (१।१।४९)
इत्येतस्य योगस्य वचने प्रयोजनम्—षष्ठ्यन्तं स्थानेन
यथा युज्यते, यतः षष्ठी उच्चारितेति ॥

(१३१३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २६)

३१३० वाह ऊट् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

(संप्रसारणाधिकरणम्)

(ऊटः स्थाननिर्णयभाष्यम्)

ऊडादिः कस्मान्न भवति, आदिष्टिद्ववतीत्यादिः
प्राप्नोति ?

संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने क्रियते ।

यद्येवम्—

(प्रदीपः) ऊडादिरिति । यद्यपि ‘ऊटोः शृङ्’ इत्यत्रास्य
ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः ॥

संप्रसारणमित्यनेनेति । वाक्यस्य भाविर्णस्य वा
संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानानां यणः स्थान ऊट् भवति ।
अथ यण आदिरूट् कस्मान्न भवति ? संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु

१ समुदायस्येति । तदन्तधसुदायावयवस्य तत्कारस्येत्यर्थः ॥

२ इदं वार्तिकमिति च. छ. झ. पाठः ॥

३ ‘यणः स्थानं क्रियते’ इति च. छ. झ. पाठः ॥

‘यणः’ इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता ।
यथोक्तम्—सप्तदशादेशाः स्थानयोगत्वं प्रयोजयन्ति—इति ।
ठित्यहणं तु वृद्धार्थम् ॥

यद्येवमिति । ‘प्रष्टवाह-अस्’ इति स्थिते वकारस्य
संप्रसारणे पूर्वकादेशे च कृते गुण ओकारो णिवप्रत्ययाश्रयः ।
तथा ‘वृद्धिरेचि’ इति वृद्धौ कृतायां प्रष्टौह इत्यादि सिध्यति ।
अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि णिवर्न दृश्यत इति शाल्यूह इत्यादि-
सिध्यर्थमप्यूट्विधानं नोपपद्यते । सत्यपि वा प्रयोगे वक्ष्ये
प्रवर्तमानस्योद्देशः किपि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति । उप-
सर्गेऽप्युपपदे वहेर्णिवः छन्दसि नास्ति । यतो वृद्धेर्बाधकं पररूपं
प्रसज्येतेत्यूट्विधानं सार्थकं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) यथाश्रुतमिति । यथाश्रुताष्टाध्यायीपाठेन टित्वे-
ऽपि दोषो नावतरतीति प्रदर्शनायेति भावः । ‘संप्रसारणमित्यनेन
यणः स्थानं क्रियते’ इति भाष्ये पाठः । क्रियते—प्राप्यते । ‘यणः
स्थाने क्रियते’ इति पाठस्तु सुगम एव ॥ अथ यण आदिरिति ।
एवं च संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिष्ठित्वं चोभयमपि संप्रयोजनं भवतीति
भावः ॥ यथोक्तमिति । ‘तिस्रस्त्रि—’ इत्यत्र । तिवादयः सप्तदश
लस्येत्स्य स्थानषष्ठीत्वं प्रतिपादयन्तीति एक इदं तस्यावयवषष्ठीत्व-
मापादयितुं नालम्, ‘त्यजेदेकं कुलस्यार्थे’ इति न्यायात् ; एवमिहा-
पीत्यर्थः ॥ किमर्थं तर्हि ठित्वमत आह—ठिद्वहणं त्विति । ‘पत्ये-
वत्यूट्सु’ इति विशेषणार्थमित्यर्थः ॥

णिवप्रत्ययेति । ‘वहश्च’ इति णिवः ॥ छन्दसि णिवरिति ।
वस्तुतस्तु ‘विभाषा पूर्वोक्त’ इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्छन्दसीति अत्र
न संवध्यते । तस्मादनभिधानात्तद्विषये णिवर्नेति वक्तुं युक्तम् ॥

(६६०१ ऊटविधानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वाह ऊट्वचनार्थक्यं संप्रसारणेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाह ऊट्वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

संप्रसारणेन कृतत्वात् । संप्रसारणेनैव सिद्धम् ।
का रूपसिद्धिः ? प्रष्टौहः पश्य ॥

(६६०२ संप्रसारणविधाने सिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययलक्षणेन गुणो भविष्यति ॥

(६६०३ संप्रसारणे वृद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एजग्रहणौ वृद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एजग्रहणा वृद्धिर्भविष्यति ॥

(अन्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊटं शास्ति तज्ज्ञाप-

४ ‘मनर्थकं संप्रसारणेन’ इति अ. पाठः ॥

५ ‘ग्रहणावृद्धिः’ इति च. छ. पाठः ॥

यस्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-असिद्धं बहिरङ्ग-
लक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वात् बहिरङ्ग-
लक्षणस्याहुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवति-इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । संप्रसारणं यजादिप्रत्ययनिमित्त-
भसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे ष्वयाश्रये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति
गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यूद्धिधानमसिद्धपरिभाषां
ज्ञापयति । ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यम्, लोकतः सिद्धत्वात् ।
प्रत्यङ्गवर्ती हि लोकः । नैतदस्ति । यत्र युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गयोः
प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गः । इह तु बहि-
रङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यङ्गवर्तीति । तथा च 'अचः परस्मिन्'-
इत्यत्र भाष्य उक्तम्-'पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि
करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनानां' इति ॥ इह स्विती । यथा
पचावेदमिलत् । उभयोरैकप्रत्ययनिमित्ताङ्गकार्यत्वाभावादङ्गवृत्तपरि-
भाषाया नात्र विषयः । तस्या अभावाच्च ॥

(१३१४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २७)

३१३१ श्वयुवमघोनामतद्धिते

॥ ६ । ४ । १३३ ॥

(६६०४ पूर्वपक्षिण उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्त-
ग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं
कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता, मघवते ॥

तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीति यथेह भवति-यूनः पश्येति, एवं युवतीः
पश्येत्यत्रापि स्यादिति ॥

(प्रदीपः) श्वादीनामिति । 'मघवा बहुलम्' इति त्रिदेशे
कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मघवतेत्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति ।
न कर्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्, उक्तं
वा-इति वार्तिकम्, तत्र 'उक्तं वा' इत्यंशमवतारयति-यत्ता-
वदिति । 'प्रातिपदिकग्रहणे' इत्यादि नग्रहणस्य फलान्तरमुक्तम् ॥

(६६०५ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

उक्तमेतत् "अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं
हि तत् ।" इति ।

यदप्युच्यते-तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि-
शिष्टस्यापि ग्रहणं भवति यथेह भवति यूनः
पश्यति, एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात् इति ।

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ।

न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणात् इति ॥

अथवा-

उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते-"श्वयुवमघोना-
मतद्धिते" "अलोपो," अकारस्य च लोपो भवति ।
ततः-"अनः" इत्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) अर्वणस्त्विति । मघवच्छब्दो मतुबन्त
इत्यर्थः ॥

न वा विभक्ताविति । यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं
न विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयते इति लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषाऽनुपस्थानम् ॥ अन इत्युभयोः शेष इति । समु-
दायापेक्षणात् । न च त्रिदेशे कृतेऽनन्तत्वमस्ति । एकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वेनाप्यनन्तत्वं नास्ति, सामान्यातिदेशे विशेषा-
नतिदेशात् । युवतिशब्दोऽप्यनन्तो न भवतीति तस्यापि संप्र-
सारणाभावः ॥

(उद्ध्योतः) (भाष्ये)-छान्दसमिति । अत एव वनिबन्ते
संप्रसारणे यत्तेति लोपोभावः । तत एव तान्ते संप्रसारणाभावोऽपी-
त्यर्थः ॥ युक्त्वन्तरमप्याह-मनुबन्त इति । ततश्च शब्दान्तर-
त्वात्संप्रसारणाभाव इत्यर्थः ॥ तथापि विभक्ताविति । भस्य
विधानात्, अत्वं च विभक्तौ परत इति यथाकथंचिद्विभक्तौ विधानेऽपि
परिभाषानिषेधाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ननु 'अनन्तरस्य' इति न्यायाद-
नन्तरस्यैव शेषो न्यायोऽत आह-समुदायेति । लक्ष्यानुरोधा-
दिति भावः ॥ सामान्यातिदेश इति । अत्रन्तत्वं हि मघवच्छब्दस्य
विशेषधर्मः, मघवतेत्यादावभावादिति भावः । यस्य स आदेशस्तत्त्वेन
तद्ग्रहणं न्याय्यम् । आदेशश्चायं नस्य, मघवन्शब्दस्य वा, न त्वनः ।
छिन्नपुच्छदृष्टान्तमूलको लौकिकन्यायोऽप्यत्र नास्ति, अर्धविकारेण
प्रत्यभिज्ञानाभावादिति तात्पर्यम् । आसीयासिद्धत्वं त्वेतत्सुविषये
न, अनित्यत्वात् । अन्यथा 'मघवतः' इत्यसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

१ 'तस्या अभावाच्च' इत्यस्य घ. अ. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

२ 'किं प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'भाष्ये-प्रातिपदिकग्रहणं इत्यादिना नकारग्रहणस्य फलान्तर-
मुक्तम् । नकारान्तग्रहणमवकारान्तप्रतिषेधार्थमुक्तं वेति आर्तिकं ।
तत्रोक्तं वेत्यंशं अवतारयति-यत्तावदिति' इति छ. पाठः ॥

४ 'इत्यादिना नकारान्तग्रहणस्य' इति झ. पाठः ॥

५ 'ततोऽलोपो, अकारस्य च लोपो भवति । ततोऽनः, अन इत्यु-'
इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ लोपोभाव इति । मघोन इत्यादौ प्रत्ययवयवस्य संप्रसारणे छान्द-
सत्वात् 'यस्य-' इति लोपो नेत्यर्थः ॥

(१३१५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २८)

३१३३ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि

॥ ६ । ४ । १३५ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(षपूर्वादिग्रहणे पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहो-
स्विन्नियमार्थम् ।

कथं वा अल्लोपार्थम्, कथं वा नियमार्थम् ?

यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो
विध्यर्थम् ।अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो
नियमार्थम् ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) अथेति । किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति
प्रश्नः ॥यद्यविशेषेणेति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यादिः प्रकृतिभावः
प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः । तत्र प्राकरणिकानि
कार्याणि भेदेनापेक्ष्येरन्, अभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः ॥(उद्धोतः) न तु वृद्धीत्यादि । तेन 'साराविर्ग' 'साङ्गौ-
टिन' इत्यादौ गुणवृद्धोः इन्नन्तस्य विधीयमानप्रकृतिभावेन न
निवृत्तिः, एतत्प्राकरणस्यत्वाभावादिति भावः ॥ भेदेनेत्यादि ।
भेदेनापेक्षायामनन्तरस्येति न्यायादिल्लोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः ।
तत्राद्ये नियमार्थं, द्वितीये विध्यर्थम् ॥

(६६०६ अल्लोपपक्षस्थापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षपूर्वादीनां पुनर्वचनम-
ल्लोपार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लो-
पार्थम् । अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ॥(प्रदीपः) अविशेषेणेति । अल्लोपटिलोपसमुदायम-
पेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते ॥(उद्धोतः) अल्लोपटिलोपेति । अत एव 'नैकाच्' इति
नास्तीति भावः । ततश्चाल्लोपस्यापि प्रकृतिभावादप्राप्तावनेन विधि-
रिति तात्पर्यम् ॥

(६६०७ नियमपक्षे दोषदर्शकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव
उपधालोपप्रसङ्गः ॥ * ॥(भाष्यम्) अवधारणे हि अन्यत्र प्रकृतिभावे
उपधालोपः प्रसज्येत ।१ गुणवृद्धोः-साराविर्गमित्यादौ धातोरित्युपि प्रत्यये परतो विधीय-
मानयोः ॥

२ विधीयमानेति । 'इत्यन्यत्र' इत्यनेन ॥

३ 'हि सत्यन्यत्र' इति छ. उ. पाठः ॥

कथम् ?

यदि तावदेवं नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामेवा-
पीति ।एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्-सामनः-वैमन
इति । ताक्षण्या इत्यत्र प्राप्नोति ।

अथाप्येवं नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामप्येवेति ।

एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्-ताक्षण्या इति ।
सामनो वैमन इत्यत्र तु प्राप्नोति ।अथाप्युभयतो नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामेवाणि,
अप्येव षपूर्वादीनामिति ।

एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति ।

तस्मात्सुष्ठूच्यते-'षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपा-
र्थम्' 'अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोप-
प्रसङ्गः' इति ॥(प्रदीपः) ताक्षण्या इति । तक्ष्णोऽपत्यमिति 'सेनान्त-
लक्षण' इति प्यः, 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावादिल्लोपा-
भावः । अस्मान्नियमादिल्लोपाभावः ॥सामन इति । 'साऽस्य देवता' इत्यण् । अत्र 'अन्' इति
प्रकृतिभावादिल्लोपाभावेऽल्लोपप्रसङ्गः ॥

अथापीति । तत्रस्यावृत्तेर्वाऽऽश्रयणात् ॥

सामन्य इति । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अन्यत्र प्रकृतिभाव इति । एतदति-
रिक्ते प्रकृतिभावविषय इत्यर्थः ॥ सेनान्तेति । कारिलक्ष्णो ण्य
इत्यर्थः ॥ कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्वयलाभोऽत आह—तत्रेति ।
अत्र प्रयोज्यस्तत्रेण प्रयोगः, बोद्धुरावृत्त्या बोधः । वाशब्दश्चार्थ इति
बोध्यम् ॥

(१३१६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २९)

३१३८ आतो धातोः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

(६६०८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आतोऽनापः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आतोऽनाप इति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—"समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्य-
प्" (७।१।३७) इति ॥(प्रदीपः) समास इति । ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति
किं तदर्थेन योगविभागेन ? एवं तर्हि यदा वैयाकरणा अनु-
करणशब्दैर्व्यवहरन्ति तदर्थो योगविभागः । ते हि साधु-
भिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयभाजो भवन्ति ॥

४ 'इति च प्राप्नोति' इति च, छ. उ. पाठः ॥

५ 'वैमन्यः' इति छ. उ. पाठः ॥

६ 'मादल्लोपा' इति छ. उ. पाठः ॥

(उद्घोतः) वैयाकरणा इति । सूत्रकारादिभ्योऽन्य इत्यर्थः ॥ साधुभिरिति । शास्त्रानुगमेनैव हि साधुत्वमिति भावः । अत्र 'अनापः' इति वार्तिककारोक्तेः, तस्य च 'क्त्वो ह्यप्' इति सौत्र-प्रयोग एव च भगवतोदाहरणदानात्, तदनुकरण एव च कैयटेनो-दाहरणदानादाकारान्तधातुप्रकृतिकातिरिक्ताकारान्तप्रातिपदिकाभाव इति लभ्यते । धातुग्रहणव्यावर्त्यं तु आवन्ता एवेति बोध्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनाप इति किम् ?

खट्वायाम्, मालायाम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायाम् ?

(६६०९ प्रयोगसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निपातनादिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'*क्त्वायां वा प्रतिषेधः*' इति ॥

(प्रदीपः) क्त्वायामिति । निपातनालोपाभावो याडा-गमश्च । सामान्यापेक्षं च निपातनं न सप्तम्यपेक्षमिति कृत्वा 'क्त्वायाः' इत्यपि भवति ॥

(उद्घोतः) याडागमश्चेति । सोऽपि 'याडापः' इति वच-नात् प्राप्नोतीति भावः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थः 'अनापः' इत्यनेन ।

कथम् ?

'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ह्यप्' इति निपातनादेत-त्सिद्धम् ।

कथं "हलः श्रः शानज्झौ" (३।१।८३) इति ?

एतदपि निपातनात्सिद्धम् ॥

अथवा—

योगविभागः करिष्यते—'आतः', आकारलोपो भवति । ततः—'धातोः', धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति ॥

(प्रदीपः) ततो धातोरिति । इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं ज्ञापयति । सा च व्यवस्थितविभाषा—इति आवन्तस्या-लोपाभावः, अन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः । केचित् खील्लिङ्ग-पुंलिङ्गाश्रयं 'क्त्वायाः' 'त्वनः' इत्यादि रूपद्वयं व्याचक्षते ॥

(उद्घोतः) ननु 'आतः' इत्यनेनैव सिद्धे 'धातोः' इति व्यर्थमत

आह—नित्यार्थं सदिति । इदं पूर्वस्य क्त्वोत्कलं ज्ञापयतीति वक्तुं युक्तम् ॥ यथाप्रयोगमिति । आवन्तप्रकृतिकाचारकिबन्तप्रकृतिक-कर्तृकिबन्ता न सन्त्येव, अनभिधानादिति भावः ॥ विकल्प इति । क्त्वायां विषयमेतत् ॥ खील्लिङ्गेति । 'क्त्वायां श्रुतौ' इति खील्लिङ्गस्य विशेष्यत्वेऽजादित्वादर्होपीति भावः ॥

(१३१७ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।४ आ. ६)

३१३९ मन्त्रेष्वान्धादेरात्मनः

॥ ६।४।१४१ ॥

(अतिव्याख्यापादकभाष्यम्)

मन्त्रेष्वान्धादेरात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्गव्यः ।

इहापि यथा स्यात्-त्मन्या समञ्जन् । त्मनोरन्त-रस्थ इति ॥

(प्रदीपः) 'आह' इति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचन-ग्रहणादव्याप्तिं मत्वाऽऽह—मन्त्रेष्विति ॥ त्मन्येति । सप्त-म्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः ॥

(अतिव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथं 'आत्मन एव निर्मिमीष्व' इति ?

तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रलोपेन ।

कथं-त्मन्या समञ्जन्, त्मनोरन्तरस्थ इति ?

छान्दसत्वात्सिद्धम् । दृष्टानुविधिदृष्टवसि भवति ॥

(प्रदीपः) छान्दसत्वादिति । यथा 'शिवा उद्रस्य' इति प्राप्ते 'शिवा उद्रस्य' इति रेफलोपः, एवमिहाकारलोपः । एवं च श्रुवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम् । सति त्वारम्भे नार्थ आदि-ग्रहणेन, 'आतो धातोः' इत्यत आत इत्यनुवर्तनात् ॥

(उद्घोतः) ननु छान्दसत्वेऽपि लक्षणाभावे कथं साधु-त्वमत आह—यथेति । उद्रसेत्यादिवदस्यापि साधुत्वमिति भावः ॥

(६६१० सूत्रांशप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदिग्रहणार्थक्यमाकार-प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

आकारप्रकरणात् । 'आतः' इति वर्तते ॥

१ 'किमर्थ' इति च. छ. पाठः ।

२ च. छ. इ. पुस्तकेषु नैतद्वार्तिकम् ।

३ तत्पूर्वेण पुस्त्यार्थ—(३।१।२) सूत्रे वार्तिकमेतत् ।

४ 'दाविति आह' इति छ. पाठः ।

५ च. छ. इ. पुस्तकेषु वार्तिकमेतत् ।

६ प्रत्ययमात्र इति । एवञ्च सूत्रे आह्वयार्थं व्यर्थमित्याशयः ॥

७ 'समञ्जन्' इति अ. पाठः ॥

(१३१८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ७)

३१४० ति विंशतेर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

तिग्रहणं किमर्थम्, न विंशतेर्दिति लोप इत्येवो-
च्येत ?नैवं शक्यम् । 'विंशतेर्दिति लोपः' इतीयत्युच्य-
मानेऽन्यस्य प्रसज्येत ॥

(तिग्रहणाभावेऽपि नियमार्थत्वबोधकभाष्यम्)

सिद्धोऽन्यस्य 'यस्य-' इति लोपेनैव । तत्रारम्भ-
सामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति ॥

(तिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्-अनन्त्यार्थे आरम्भे तिशब्दस्य
भविष्यति न पुनरङ्गस्येति ?

तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्यस्य कस्माच्च
भवति ?

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कुतो नु खल्विति । वचनसामर्थ्यादलो-
ऽन्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशालोपः
प्रसज्येत, न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य । तिग्रहणे तु सति
तेल्लोपो भवति ॥निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । नानेन परिभाषाया
व्यापारः कथ्यते । न हि निर्दिश्यमानपरिभाषा 'अलोऽन्यस्य'
'आदेः परस्य' इत्येतयोर्बाधिका, एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यात् 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य
तेल्लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः ॥(उद्द्योतः) न त्वसंशब्दितस्येति । शब्देन साक्षादनिर्दि-
ष्टस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये—निर्दिश्यमानस्येति । 'द्वयोर्दशतोर्विन्
आदेशः, शतिश्च प्रत्ययः' इति पक्षेऽनर्थकत्वात् 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्या-
प्राप्तावनया परिभाषया सर्वस्येत्यर्थः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षेऽप्य-
नर्थकत्वमेव । व्युत्पन्नत्वेऽपि शुद्धरूढत्वादनर्थकत्वमेवेत्यन्ये ॥

(१३१९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ८)

३१४१ टेः ॥ ६।४।१४३ ॥

(अभस्यापि टिलोपसाधकभाष्यम्)

अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-
उपसरजः, मन्दुरज इति ।

डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

१ इत्यस्याप्राप्ताविति । नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरित्यनेनाप्राप्तावित्यर्थः ॥

२ एतदपि वार्तिकमिति झ. ड. पाठः ॥

३ इतिशब्दस्यापि 'तत्तद्धि वक्तव्यं, न वक्तव्यं, कथमुपसरजो मन्दुरज

(प्रदीपः) डित्यभस्यापीति । 'चुद्' इति वचनादित्संज्ञा
तावङ्कारस्य प्रवर्तते, 'दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे' इति निर्देशात् ।
ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'भस्य' इति प्रकरणमिह बाध्यते ॥(उद्द्योतः) ननु श्रवणार्थो ङकारः स्यादत आह—चुद्
इतीति । इत्संज्ञाशास्त्रवाधे मानाभावेनानुपजातविरोधन्यायेन
पूर्वमित्त्वं प्रवर्तते इति भावः ॥ अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह—दीर्घका-
शेति ॥ बाध्यत इति । लिङ्गेन प्रकरणबाधस्योचितादिति भावः ।
अत्रापि पूर्वोक्तं लिङ्गं बोध्यम् ॥

(१३२० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ९)

३१४२ नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

(६६११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रह्यचारिपीठ-

सर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिला-

ङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्म-

सुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नकारान्तस्य टिलोपे सत्रह्यचारिन्
पीठसर्पिकलापिन्कुथुमितैतिलिन्जाजलिन्लाङ्ग-
लिन्शिलालिन्शिखण्डिन्सूकरसद्मन्सुपर्वन्-इ-
त्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।सत्रह्यचारिन्-सत्रह्यचारिण इमे-सात्रह्यचाराः ।
सत्रह्यचारिन् ॥

पीठसर्पिन्-पैठसर्पाः । पीठसर्पिन् ॥

कलापिन्-कालापाः । कलापिन् ॥

कुथुमिन्-कौथुमाः । कुथुमिन् ॥

तैतिलिन्-तैतिलाः । तैतिलिन् ॥

जाजलिन्-जाजलाः । जाजलिन् ॥

लाङ्गलिन्-लाङ्गलाः । लाङ्गलिन् ॥

शिलालिन्-शैलालाः । शिलालिन् ॥

शिखण्डिन्-शैखण्डाः । शिखण्डिन् ॥

सूकरसद्मन्-सौकरसद्माः । सूकरसद्मन् ॥

सुपर्वन्-सौपर्वाः । सुपर्वन् ॥

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । 'इनण्यनपत्ये' 'अन्' इति
च प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ॥ सत्रह्यचारिण इम इति ।
'तस्येदम्' इत्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पा, पूर्ववदण् ।
कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, 'कलापिनोऽण्' इत्यण्,
ततोऽप्येतद्वेदित्रोरणः 'प्रोक्तालुक्' इति लुक् । कुथुमिना प्रोक्त-
मधीयते, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । पूर्ववत् द्वितीयस्याणो लुक् ।इति । *डित्यभस्यापि अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्* इति च. छ. झ. ड.
पाठः ॥

४ अस्य अ. पुस्तके न पाठः ॥

तैत्तिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्यात्तैत्तिल्यादिशब्दै-
रुच्यते, तेभ्यः 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् प्रत्ययः । 'तेन प्रोक्तम्'
इत्यत्र तु शैषिकेऽर्थे 'वृद्धाच्छः' इति छः प्रसज्येत । केचित्तु
तितिलिशब्दमत्राधीयते ॥

(उद्घोतः) ततोऽध्येत्रिति । 'छन्दोब्राह्मणानि' इति तद्विष-
यता ॥ ननु प्रोक्ताणां सिद्धे किमुपचाराश्रयणेनेत्यत आह—तेन
प्रोक्तमित्यत्र त्विति । इत्येतस्मिच्छैषिकेऽर्थे त्वित्यर्थः । अत्र तैत्ति-
लित्वेनैवाध्ययनबोध इति बोध्यम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

चर्मणः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चर्मः
कोशः ॥

(प्रदीपः) चर्म इति । 'तस्य विकारः' इत्यण् ॥

(उद्घोतः) चर्म इति । कोशोऽत्र शस्त्रादिस्थापनार्थश्चर्म-
मयो भाषायां 'स्थान' इति प्रसिद्धः ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मनो
विकार आश्मः ॥

शुनः संकोचे । शौवः सङ्कोचः ॥

(प्रदीपः) शौव इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'स्वे ग्रामजन-
पदमनुष्येभ्यः' इत्येतत्प्रत्ययाख्यातम् । अत्र परत्वाद्वदौ प्रासायां
'द्वारादीनाम्' इति तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते ।
संकोचादन्यत्र शौवन इति । विकारावयवयोस्तु प्राण्यजि
प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति ॥

(उद्घोतः) ननु 'तस्येदम्' इत्यत्र 'स्वे ग्राम—' इत्यादिपरिगण-
नात् श्वन्शब्दात्संकोचेऽण् दुर्लभोऽत आह—स्वे ग्रामेत्यादि ।
स्वेऽर्थे एव, ग्रामादिवाचकेभ्य एव चेति द्विविधो नियमस्तदर्थ इति
भावः ॥ नन्वत्र टिलोपे वृद्धिविषयाभावेन तन्निषेधसंनियोगशिष्ट ऐज-
स्यादत आह—अत्र परत्वादिति । सङ्कोचादन्यत्र सर्वत्र शौवन
इत्येवेति न बोद्धव्यमित्याह—विकारेत्यादि । इदं तु वचनमणि
प्रकृतिभावे प्राप्ते सङ्कोचे टिलोपविध्यर्थमिति भावः ॥

(६६१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययानां च साय-
म्प्रातिकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थमुप-
संख्यानं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सायम्प्रातिकाद्यर्थम् ।

सायम्प्रातिकः, पौनःपुनिकः ॥

(प्रदीपः) सायम्प्रातिक इति । सायम्प्रातःशब्दात्

द्वन्द्वात् 'कालाट्टव्' इति ठञ्प्रत्ययः । यथाकथञ्चित्कालशब्दा-
दपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति ॥
पौनःपुनिक इति । पूर्ववत् ठञ् । आदिशब्दः प्रकारे, टिलोप-
दर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति आरातीयः शाश्वतिक इत्यत्र
च टिलोपाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु कालसमुदायवाचकस्य कथं कालवाचकत्व-
मत आह—यथाकथञ्चिदिति ॥ सायम्प्रातिकादिगणपाठाभावात्—
आदिशब्दार्थमाह—आदिशब्द इति ॥

(अतिप्रसक्तिनिरासभाष्यम्)

शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

"येषां च विरोधः शाश्वतिकः" (२।४।९) इति ।

एवं तर्हि—शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः । शाश्वतम् ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । अत एव निपातनात्
'तान्तात्' इति कादेशाभावः ॥

शाश्वतमिति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण्प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) ठञ् वा बाधादण् दुर्लभोऽत आह—भाष्यका-
रेति । तत्प्रामाण्यात्सन्निधेलादिगणे 'शश्वतो वा' इति पाठानुमान-
मिति भावः ॥

(१३२१ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।४ आ. १०)

३१४६ यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

इवर्णस्य-इति किमुदाहरणम् ?

हे दाक्षि, दाक्ष्या, दाक्षेयः ।

हे दाक्षि-इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे
कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत ।

दाक्ष्या इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे
कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ।

दाक्षेय इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते
पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा
पृच्छति—इवर्णस्येति ॥ हे दाक्षीति । दाक्षिशब्दात् 'इतो
मनुष्यजातेः' इति ङीषि कृते तस्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वे
सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः । ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे
कृते ह्रस्वो भविष्यति । एवं तर्हि 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति ह्रस्वत्वं
मन्यते । दाक्षि-ई-आ-इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य
यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधित्वात्तत्र
कर्तव्ये परयणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम् । यैणादेशेऽपि

१ एतद्वार्तिकमिति च. छ. झ. पाठः ॥

२ च. छ. झ. ढ. पुस्तकेषु 'अव्ययानाञ्च' अव्ययानाञ्चोपसंख्यानं
कर्तव्यम् । किंप्रयोजनम् ? *सायम्प्रातिकाद्यर्थम्* सायं प्रातिकः
इति पाठः ॥

३ यणादेशेऽपीति । 'दाक्षि ई आ' इत्यत्र परस्य ङीषि कृते सवर्णदीर्घे

कर्तव्ये यणो न स्थानिवत्त्वम्, सवर्णदीर्घस्यासम्भवाच्च किं कर्तव्ये 'वरे' इत्यने-
कारस्य प्रत्येवाङ्गं स्थानिवद्भाव इत्यादिरस्युपेख्यवादोऽयम् । वरे इत्यनेकारस्य
प्रत्येवे पाठेच इत्यत्र 'पठु-ई-एय' इत्यवस्थायां शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य
ङीषि कृते पूर्वस्य ङीषि कर्तव्ये स्थानिवद्भावमिति चेन्न सिद्धान्त्यभिमत-
मिति भावः ॥

कर्तव्ये 'वर-ई' इतीकारप्रच्छेदादिविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'दाक्षि-ई' इति स्थिते 'लीभ्यो ढक्' इति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । परलोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धितनिमित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वे कृत इति । दाक्षि-ई सु-इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधेन दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वत्वं, ततो दीर्घ इत्याशय इति भावः ॥ ननु चान्तरङ्गेति । अत्रे भाष्य एवास्व वक्ष्यमाणत्वात्तदज्ञानेनैवास्व ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः शङ्क्यं निर्दला ॥ ननु यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्सर्वणदीर्घे कथं पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गो दोषोऽत आह-अपूर्वविधित्वादिति । किंतु पूर्वपराश्रय इति भावः ॥ ननु पूर्वस्य यणि कार्ये स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या रूपं सिद्धमत आह-यणादेशोऽपीति ॥ वर ई इति । इदमप्यत्रत्यपूर्वपक्षभाष्याशयवर्णनमात्रं न त्वयं सिद्धान्तः, फलाभावात् । पट्वा अपत्यं पाट्वे इत्यादिप्रतिषेधश्च । पट्वा सृष्टेयस्य मूर्धामिच्छोदाहरणत्वपर 'अचः परसिन्-' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्चेति निरूपितमन्यत्र ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । सर्वणदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

(प्रदीपः) नैतानीति । यत्राज्ञवर्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः । यण्ढकौ त्वाङ्गावेव न भवतः ॥

(उद्घोतः) यत्राङ्गेति । 'अन्तरङ्गं बलीयः' इत्येतदपवादत्वादस्येति भावः । यद्यपि 'हे दाक्षि' इत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानेऽस्ति युगपत्प्रसङ्गस्तथाऽपि क्रमेणान्वाख्यान इदं सिध्यतीति तात्पर्यम् ॥ यण्ढकौ त्विति । अत्र ढग्रहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमिलाहुः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि-अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः खम् । यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते 'असखि' इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । सखिशब्दात् 'सख्यशिक्षीति भाषायाम्' इति ङीप् कृते सखीमतिकान्त इति प्रादिसमासे

१ कार्ये-कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

२ प्रत्ययमात्रोपलक्षणमिति । दाक्षेत्यत्र तृतीयैकवचनम्, हे दाक्षि इत्यत्र सम्बुद्धिमल्लयस्य नाङ्गाविलम्ब्यभिमतमिति भावः ॥

३ 'सखिशब्दान्यत्वात् घिसंज्ञा-' इति ड. पाठः । 'शब्दान्यत्वात् घिसंज्ञा' इति च. अ. पाठः ॥

४ 'ह्रस्वत्वे लाक्षणिकत्वात्' इति अ. पाठः । 'ह्रस्वत्वे लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञाप्रति' इति ड. पाठः ॥

५ संज्ञाविधौ-घिसंज्ञाविधायके शेषो ध्यसखीति सूत्रे तदन्तग्रहणे-सख्यन्तमित्रस्य घिसंज्ञेलेवमाद्यर्थकरणे मानाभाव इति भावः ॥

६ भाष्यकृत्यदर्शिते अतिसखेरागच्छतीत्यादौ 'यस्येति च' इति लोपप्रवृत्ताविधौ दोषमाशङ्क्य निराकरोति-न च लोपेऽपीत्यादिना ॥

७ क्यत्वात्सूत्रस्थभाष्यन्तिविति । तत्र हि सूत्रे भाष्ये 'क्यत्वात्परस्य'

कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसति ढप् 'गोत्रियोः-' इति ह्रस्वः । तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्व प्रति अन्तवद्भावात् घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो न तु पर्युदासे, तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वात्संज्ञायाः सिद्धत्वात् । ङीप् तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहःसखिभ्यः-' इति ङजुवोरोऽत आह-लिङ्गविशिष्टेति । पूर्वान्तवद्भावेन प्राप्तस्य समासान्तविधेरनित्यत्वादभाव इति बोध्यम् ॥ पूर्वं प्रतीति । प्रतिषेधे पूर्वस्याश्रयणादन्तवद्भावप्राप्तेरिति भावः ॥ प्रसज्येति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः । वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणाया आवश्यकत्वेन सख्यंश एव लक्षणाङ्गीकारे सख्यवयवभिन्नेवर्णस्यैवार्थात् । तदन्तसंज्ञापक्षेऽप्यनुभूतविशेषणवर्णेनैव तदन्तविधिस्वीकारेण सख्यवयवभिन्नेवर्णान्तस्यैवार्थात् । अतिदेशे चातिदिश्यमानधर्मे विरुद्धस्याश्रयकार्याभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धतया न स्वाश्रयसख्यवयवभिन्नत्वमादाय दोषः । पर्युदासे प्रतिषेधस्यापि गम्यमानतया पूर्वान्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वे समुदाय आगत इवर्णे सख्यवयवत्वमार्थसमाजग्रहणेन । किंच तव प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोषः, अतिसखीति समुदायनिष्ठघिसंज्ञायास्तेन वारयितुमशक्यत्वात् संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे मानाभावादिति दिक् । न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, तस्या अनित्यताया उक्तत्वात् । कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणाच्च । ख्यत्वात्सूत्रस्थभाष्यं तु तत्तत्र एव योजितम् । एवं च सखायमतिक्रान्तोऽतिसखेत्यादौ घित्वं न भवत्येवेति भाष्यस्वरसः ॥

(३६१३ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे, कुड्ये, 'सौर्ये' नाम हिमवतः शृङ्गे ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) काण्डे इति । 'यन्मि भम्' इति भत्वालोपः प्राप्नोति ॥ सौर्ये इति । सूर्येणैकदिगिति 'तेनैकदिक्' इत्यण् । तत्र 'यस्येति च' इत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिष्ठ्या-इति यलोपश्च । यथा तु वक्ष्यते 'सूर्यमतस्ययोर्ब्याम्' इति तथाऽत्र यलोपस्याप्रसङ्गः ॥

इति सूत्रस्थाने 'सखिपतिभ्याम्' इति न्यासं विधाय तादृशान्यासे 'अतिसखेरागच्छामि' इत्यादौ दोष उक्तः । अतिसखेरित्येतच्च अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिणा शोभनः सखेति तत्पुरुषेण वा कैचटेन प्रतिपादितम् । भट्टेश्वरैक्यटोकादिग्रहो प्रदूष्य सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः, तस्यातिशयैरित्युक्तम् । सख्यवयवभिन्नेवर्णस्य घिसंज्ञेति शेषो ध्यसखीत्याद्यर्थकरणे कैश्यटप्रतिपादितविग्रहाश्रितस्य 'अतिसखेः' इति भाष्योक्तं रूपमेव न स्वादत्तस्य सखीमतिक्रान्तेति विग्रह आश्रितः । तस्मिन् विग्रहे सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वेन 'सखिपतिभ्याम्' इति सूत्रेण तस्य ग्रहणं न स्यादिति भाष्योक्तातिसखेरिति रूपासङ्गतिः । सा चासङ्गतिः 'प्रकृतभाष्यं तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाणाश्रयणेन प्रकृतमिति बोध्यम्' इत्यादिना भट्टेर्विराकृता ॥

८ अस्य अ. च. छ. पुलकेषु पाठः । ड. पुलके 'कुड्ये' इति पाठः ॥

९ 'सूर्येणैकदिगित्यण्' इति अ. पाठः ॥

(उद्घोतः) भत्वादिति । 'अनपुंसकस्य' इति सर्वनामस्थान-
त्वप्रतिषेधादित्यर्थः ॥ अकारलोप इति । अणकारलोप इत्यर्थः ॥
यलोपश्चेति । एवं चोभयोरपि निषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तत्र
यलोपप्रतिषेधवचनं न कार्यमित्याह—यथा त्विति ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

इह श्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि । तत्राभिसम्बन्ध-
मात्रं कर्तव्यम्—यस्येत्यादौ लोपो भवति, श्यां न ॥

(प्रदीपः) इह श्यामिति । 'विभाषा डिश्योः' इत्यतः
शीग्रहणं 'न संयोगाद्भ्रमन्तात्' इत्यतो नेति चानुवर्तते, तेन
वाक्यभेदेन श्यां कार्यं निषिध्यते ॥

(६६१४ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रति-
षेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रति-
षेधेन । इयङुवङोरवकाशः—श्रियौ, श्रियः । भ्रुवौ,
भ्रुवः ।

लोपस्यावकाशः—कामण्डलेयः, भाद्रवाहेयः ।

इहोभयं प्राप्नोति—वात्सप्रेयः, लैखाभ्रेयः ।

लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) कामण्डलेय इति । 'चतुष्पाशो ढक्' इति
ढक् । एवं वात्सप्रेय इति ॥ लैखाभ्रेय इति । 'शुभ्रादिभ्य-
श्च' इति ढक् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—लोपावकाशः कामण्डलेय इति ।
अयं 'ढे लोपः' इत्यस्यावकाशः । 'यस्य' इति लोपस्यावकाशस्त्वति-
संख्येरित्युक्त एवेति बोध्यम् ॥ वात्सप्रेय इति । वत्सं प्रीणातीति
वत्सप्रीः । लैखाभ्रेये 'ढे लोपोऽकट्वाः' इत्युलोपः ॥

(६६१५ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणवृद्धी च ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्र-
तिषेधेन ।

गुणवृद्धयोरवकाशः—चेता, गौः ।

इयङुवङोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चयनम्, चायकः । लवनम्,
लावकः ।

गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥

(६६१६ विप्रतिषेधप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वेयङुवङादेशस्यान्यविषय-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥

किं कारणम् ?

इयङुवङादेशस्यान्यविषये वचनात् । इयङुवङा-
देशोऽन्यविषये आरभ्यते ।

किं विषये ?

यणादेशविषये । स यथैव यणादेशं बाधते, एवं
गुणवृद्धी अपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) इयङुवङादेश इति । आदेशनमादेशः—
विधानम्, इयङुवङोरादेश इति षष्ठीसमासः । यथेयङुवङौ
सर्वत्रान्यपूर्वकौ नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'इयङुवङादेशौ' इति वाच्यं एकवचननिर्देशो-
ऽयुक्तोऽत आह—आदेशनमिति ॥ नैवं गुणेत्यादि । चेता
गौरित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥

(६६१७ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

(प्रतिषेधानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येव-
मित्यङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते, गुणवृद्धी न
बाधिष्यते ॥

(१३२२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ भा. ११)

३१४७ सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य
उपधायाः ॥ ६ । ४ । १४९ ॥

(६६१८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्य-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः । सौरी
बलाका ।

किं कारणम् ?

अङ्गान्यत्वात् । अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति ॥

लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् ।

स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति ॥

(प्रदीपः) सौरीति । 'तेनैकदिक्' इत्यण् । तदन्तान्धीप् ।
इकारे परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति । किं तर्हि ? अणन्तमिति

भिति' इति वृद्धिः ॥

१ 'लवनं, लावकः' इत्यस्य च. छ. झ. पुस्तकेषु पाठः ॥

४ 'यथैव' इत्येव सशब्दरहितः अ. पाठः ॥

१ ननु लोपस्यावकाशः कामण्डलेयः काद्रवाहेय इत्येतन्न्यूनम्, ढेलोप
इत्यस्यावकाशमदर्शनेऽपि यस्येति चेत्तस्यावकाशमदर्शनादित्यत आह—
यस्येति लोपस्येति ॥

२ 'चेता गौरिति । भेतेष्वत्र सार्वभाष्येति गुणः, गौरित्यत्र 'अचो-

यकारलोपाप्रसङ्गः । पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाब्विधाना-
दन्यत्र ङीष् कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः
स्यात्—सूरीति ॥

अङ्गान्यत्वादिति । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥

(उद्घोतः) अङ्गं न भवतीति । सूर्यादीनामङ्गानां भसंज्ञ-
कानामीति उपधालोप इति सूत्रार्थादिति भावः ॥ नन्वेवं सूर्यांशे
निरवकाशो लोपोऽत आह—पुंयोगेति ॥ अन्यत्र—कुल्यादौ ॥
भाष्ये—स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वमिति । अलोपस्य 'अचः
परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादङ्गभेद इत्यर्थः ॥

(६६१९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानि-
वद्भावः—यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अङ्गान्यत्वात् । अन्यो हि सूर्यशब्दः, अन्यः सौर्य-
शब्दः ।

नैष दोषः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्येवं
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यलोपविधिमिति । 'उपधाविधिं प्रति न' इति
तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव । स्थानिवत्त्वनिषेधे चावशिष्ट-
स्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् यलोपः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययविधावेवेति । अतोऽत्र स नोक्त इति
भावः ॥

(६६२० प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे
उपधाग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः ।

किं यातमेतद्भवति ?

सुष्ठु यातम्, साधु च यातम्, यदि प्राग्भाद-
सिद्धत्वम् । अथ सह तेनासिद्धत्वम्, असिद्ध-
त्वाल्लोपस्यानन्त्यो यकारो भवति ॥

(प्रदीपः) अन्त्य एवेति । अकारद्वयलोपे सति यकार-
स्यान्यत्वात् तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने
'अलोऽन्यस्य' इति यकारस्यैव भविष्यति । यग्रहणं तु न प्रत्या-
ख्यायते, तदन्तरेण यान्तत्वाभावात्, उत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य ॥

१ 'साधु च यात' इति छ. पाठः ॥

२ 'अथ हि सह' इति च. छ. पाठः ॥

३ 'यस्य नात्यो' इति च. छ. पाठः ॥

४ 'यान्तत्वाभावाद्वा' इति ड. झ. पाठः ॥

यातमिति । गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः ॥ साधु च यात-
मिति । अनेन सिद्धेर्दार्ढ्यं प्रतिपाद्यते ॥ यदि प्रागिति ।
अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादन्यो यकारो भवति ॥ अथेति ।
इति अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः । तत-
श्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) तत्र यान्तानामिति । 'यः' इत्यनेन सूर्यादयो
विशेष्यन्ते । 'यः' इति च बहुवचनस्थाने सौत्रमेकवचनमिति भावः ॥
तदन्तरेणेति । विशेषणभावे यान्तानां सूर्यादीनामित्यर्थासंभ-
वादिति भावः ॥ ननु तदभावेऽपि सूर्यादीनां तद्धिते लोप इत्येव
यान्ते प्राप्तिः पर्यवस्यतीत्युच्यते—उत्तरार्थत्वाच्चेति । 'हल-
स्तद्धितस्य, आपत्यस्य च' इत्यादौ ॥ नन्वकारद्वयलोपे यान्तत्वमस्ये-
वेत्यत आह—इत्यकारलोपस्येति । अणि यो 'यस्य' इति लोप-
स्तस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः । एवं चेदमेवोपधाग्रहणं
सह तेनासिद्धत्वे ज्ञापकमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्, एवमपि न दोषः ।
नैवं विज्ञायते—सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप
इति ।

कथं तर्हि ?

अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार
इति ।

एवमपि सूर्यचरी अत्र प्राप्नोति ।

तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । न चोपधाग्रहणं क्रियते, नापि
सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः । ईति तद्धिते च यदङ्ग-
मनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः स चेद्यकारः सूर्याद्य-
वयवो भवतीति सूत्रार्थः ॥

सूर्यचरीति । सूर्यस्य ङी सूरी भूतपूर्वेति चरदप्रत्ययः ।
'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावः ॥

(६६२१ परिगणनोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ विषयपरिगणनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् ॥

(६६२२ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम् ।
सौरी, भैत्सी ॥

(प्रदीपः) सूर्यमत्स्ययोरिति । 'मत्स्यस्य ङ्याम्' 'सूर्या-
गस्त्ययोश्छे च' इत्येव सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपरत्वाद्वाङ्गवेऽनादरः कृतः ॥

(उद्घोतः) इत्येव सिद्ध इति । सूर्यशब्दस्य द्विरपामाङ्गा-
वयवं भवतीति भावः ॥

५ यातमित्यस्यार्थस्मृतिपादयति—गतमित्यादिना ॥

६ 'सूरी सा भूत' इति ड. च. पाठः ॥

७ 'भात्सी' इति ड. पाठः ॥

(६६२३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यागस्त्ययोश्चे च ऊर्ध्वां चेति वक्तव्यम् । सौरी, सौरीयः । आगस्ती, आगस्तीयः ॥

(प्रदीपः) सौरीय इति । सौर्यायामिति वृद्धाच्छः । अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण्, तदन्तान्डीप् छश्च ॥

(उद्घोतः) छश्चेति । आगस्त्या अयमित्यर्थे-इति भावः ॥

(६६२४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः । तैषम्, पौषः ॥

(प्रदीपः) नक्षत्राणीति । नक्षत्रसम्बन्धिन्यणीत्यर्थः । 'तिष्यपुष्ययोः' इत्युभयोपादानात्सिष्यशब्दस्य यलोपाभावः ॥

(उद्घोतः) नक्षत्रसंबन्धिनीति । नक्षत्रवाचकाद्योऽण् स सर्वोऽपि गृह्यते । अत एव तिष्ये पुष्ये च भवस्तैषः पौष इत्यत्रापि लोपः । इदमेव ध्वनयता भगवता तैषं पौष इति लिङ्गभेदेनोदाहृतम् । आद्यस्य तिष्येण युक्तमहरित्यर्थः । अन्यस्य पुष्ये भव इत्यर्थः । व्यावर्त्य तु तिष्यसंज्ञकपुरुषस्येदं तैष्यमित्याहुः । तत्र तिष्यस्य प्राप्ते नियमार्थं, पुष्यस्य त्वप्राप्ते विधिः ॥ सूत्रेऽर्थग्रहणमस्तु किमुभयोपादानेन ? तत्राह—उभयोपादानेति ॥

(६६२५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तिकस्य तसि कादिलोपो वक्तव्यः, आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अन्तितो न दूरात् ॥

(प्रदीपः) अन्तित इति । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः ॥

१ एतद्वार्तिकं नेति अ. पाठः ॥

२ 'पौषम्' इति च. छ. पुस्तकयोर्दृश्यते ॥

३ एतद्वार्तिकमिति च. छ. श. पाठः ॥

४ 'अन्तितमोऽवरोहति' इति श. पाठः । 'अन्तितमो अय-' इति छ. पाठः ॥

५ तसीत्येवेति । तसि परतो यः कादिलोपो वार्तिककृतोच्यते स न वक्तव्यः, यतो दाशतये-ऋषेहितादिषु अन्यत्रापि स दृष्टः । अन्यत्र-अन्तिषदित्यत्र द्यौ लोपः-उत्तरपदे परे लोपो दृष्ट इति वार्तिकार्थः ॥

६ 'द्यौ' इति छ. पुस्तके निर्दिष्टः पाठः ॥

७ 'चतुषष्ट्या इति' इत्येवं प्रतीकं ज. घ. पुस्तकयोः ॥

८ तथाऽद्याविति । यथा ऋगादौ तत्प्रत्ययानामेऽपि उत्तरपदे परतोऽन्तिकशब्दस्य कादिलोपो भवति तथा उत्तरपदामावेऽपि ये शब्दे परतः कादिलोपोऽथर्वेषु दृश्यतेऽतस्तस्मीत्येतन्न वक्तव्यमिति भावः । उत्तरपदशब्दो हि समाच-चरमावयवे रूढः, ऋगादौ 'अन्तिषत्' इत्युत्तरपदे परत एव लोपो दृश्यते, अथर्ववेदे चाऽनुत्तरपदेऽपि ये परतो लोपदर्शनात्तथोच्यते श्लोकवार्तिककृता । भाष्यकारोऽपि 'अन्ति ये च दूरके' इत्येतदार्थवर्णिकमुदाहरणमाह । तदेतत्-अथर्ववेदे कां. १. सू. ४ मं. ९ 'अरुसास इहाहयो ये अन्ति ये च दूरके । अनेन हन्मि वृत्रिकुमहि दुण्डेनागतम् ।' इति दृश्यते । तत्र

(उपसंख्यानभाष्यम्)

तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्रे त्वं नो अन्तमः । अन्तितमे अवरोहति ॥

(प्रदीपः) तादेश्चेति । चकारात्कादेश्च । यदा तादे-स्तदा-अन्तमः, कादिलोपे तु-अन्तितमः ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

तसीत्येष न वक्तव्यो

दृष्टो दाशतयेऽपि हि ।

द्यौ लोपोऽन्तिषदित्यत्र

(भाष्यम्) अन्तिषत् ॥

(प्रदीपः) तसीत्येष इति । 'कादिलोपो बहुलम्' इत्येव विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः ॥ दाशतय इति । दशा-वयवा यस्य दाशतयः, तत्र भवो दाशतयः-चतुःषष्ट्याख्यो ग्रन्थः ॥ द्यौ लोप इति । द्युशब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसि-द्धोच्यते । अन्तिके सीदतीति 'सत्सूद्विष-' इति क्तिप् । 'पूर्वप-दात्-' इति षत्वम् ॥

(उद्घोतः) ननु तसीत्यस्याभावे सर्वत्र कादिलोपः स्यादत आह—कादिलोपो बहुलमिति । एवं चेष्टविषये लोपसिद्धिरिति भावः ॥ चतुःषष्ट्याख्य इति । चतुःषष्ट्याययुक्तत्वाच्च बहुवचानां संहिता तथोच्यते । सैव दशमण्डलाख्यायवसत्त्वादाशतयशब्द-वाच्या ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

तथाऽद्यौ येऽन्त्यथर्वसु ॥ १ ॥

(भाष्यम्) अन्ति ये च दूरके ॥

हि 'ये' इत्यस्य न प्रत्ययत्वम् । पदपाठेऽपि 'ये' इत्येतत्प्रत्ययपदं पठन्ति, अतो नायमप्रत्ययः । ये अन्तिके ये च दूरं अहयस्तान् हन्मि इत्येवं सुस्पष्टदर्शनादपि येशब्दस्य प्रत्ययत्वं न सम्भवं । स्वरोऽपि 'अन्ति ये' इत्यस्यैकपदत्वेऽन्तःस्वरितत्वात् तथेति न तस्यैकपदत्वम् । इदानीमुपलभ्यमानाथर्ववेदे भाष्यपरि-गृहीतमेतदेकमेवोदाहरणं दृश्यते, तत्र च न यत्प्रत्ययः । किन्तु ये शब्द एवेति स्पष्टमेव । ऋग्वेदेऽपि—'यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह । पर्वमानु वि तज्जहि ।' इति मन्त्रे यच्चशब्दे परतः कादिलोपो दृश्यतेऽतो वार्तिके 'ये' इत्यस्य ये शब्द इत्येवार्थः । यच्च न तथा तत्र ऋग्वेदे लोपो न दृश्यते । यथा—जुहि शत्रुं मन्तिके दूरके च य उर्वी गन्धूतिमभयं च न नस्कृधि । मं. १ सू. ७८ मं. ४ इत्यादौ । ऋग्वेदे उत्तरपदे परतो लोपो बहुषु स्थलेषु दृश्यते । एवञ्च 'तथाऽद्यौ-' इति वार्तिकस्य येशब्दे परत इत्येवार्थ इति निर्विवादम् । एतच्च सर्वमपि श्लोकवार्तिकं तस्मीत्येतन्न वक्तव्यं कादिलोपो बहुलमित्येव वक्तव्यमित्येतत्परमेव न त्वपूर्वविधायकम् । अत एव कैश्यट्चरणैः 'तथाऽद्यौ-' इति व्याख्यानानुसारे 'ये-यत्प्रत्यये परतः' इत्या-धुपेक्षावशाद्व्याख्यातं कथञ्चित् सङ्गच्छते । नागेशभट्टचरणैरपि उपेक्षावशादेव 'ननु कादिलोपे-' इत्यादिव्याख्यानानेन तत्सुपपत्तिर्न सङ्गच्छत इति सुधी-भिरेतद्विचारणीयम् । 'तथाऽद्यौ' इति छ. पाठः । 'तथाऽद्यौ यत्प्रत्यये' इति छ. निर्दिष्टः पाठः ॥

(प्रदीपः) अद्याविति । अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये-यत्प्रत्यये परतः, अन्ति-इति कृतकादिलोपोऽन्तिकशब्दो गृह्यते-अथर्व-वेदे । अन्तिके भव इति 'भवे छन्दसि' इति यति कृते 'अन्तियः' इति भवति । कादिलोपस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'यस्य' इति लोपो न भवति ॥

(उद्धोतः) ननु कादिलोपे 'यस्य' इति लोपे 'अन्तियः' इत्य-सङ्गतमत आह—कादिलोपस्येति ॥

(१३२३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १२)

३१५१ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्

॥ ६ । ४ । १५३ ॥

(छग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

छग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

इह कस्मान्न भवति-बिल्वकेभ्यः ?

भस्येति वर्तते ॥

एवमपि बिल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति ।

तद्धितस्येति वर्तते ॥

एवमपि बिल्वकस्य विकारः-अवयवो वा-बै-ल्वकः, अत्र प्राप्नोति ।

'तद्धिते' 'तद्धितस्य' इति वर्तते ॥

एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः, बैल्वकस्य किञ्चित्-बैल्वकीयम्, अत्र प्राप्नोति ।

न स बिल्वकात् ।

बिल्वकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते, न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः ।

किं तर्हि ?

बिल्वकीयशब्दात् ॥

(प्रदीपः) छग्रहणमिति । कृतकुगागमस्य निर्देशाच्च एव ग्रहीष्यत इति भावः ॥

बिल्वकेभ्य इति । बिल्वशब्दादल्पादावर्थे कप्रत्ययः, असति छग्रहणे कुगागमनिर्देश एव न निश्चीयेतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य भ्यसो लुक्प्रसङ्गः ॥

भस्येति वर्तते इति । तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुक् भवति ॥

बैल्वक इति । 'अनुदात्तादेश्व' इत्यञ् ॥ तद्धित इति । 'नस्तद्धिते' इत्यतः 'तद्धिते' इति वर्तते । तेन बिल्वकादिभ्यो

भसंज्ञकेभ्यः परस्य तद्धितस्य तद्धिते परतो लुग्भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते ॥

एवमपीति । बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति । 'बिल्वकादिभ्यः' इत्यागन्तुनाऽकारेण कृतकुगागमनिर्देशः । तेनायमर्थः—भावि कुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते लुक् भवति । न च छादन्यो भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यः प्रत्ययो विधीयते इति नार्थश्छग्रहणेन ॥

न स बिल्वकादिति । विहित इति शेषः ॥

बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति । 'बिल्वकादिभ्यः' इत्यागन्तुनाऽकारेण कृतकुगागमनिर्देशः । तेनायमर्थः—भावि कुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते लुक् भवति । न च छादन्यो भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यः प्रत्ययो विधीयते इति नार्थश्छग्रहणेन ॥

(उद्धोतः) कृतकुगिति । नडाधन्तर्गणबिल्ववादयः कृतकुको-ऽत्र गृह्यन्त इति ततः परश्छ एव संभवतीति भावः ॥

ननु कृतकुगागमनिर्देशे कथं 'बिल्वकेभ्यः' इत्यत्र प्राप्नोति आह—असतीति ॥

नन्वनुवर्तमानमपि 'भस्य' इति अन्वयायोग्यमत आह—तत्रार्था-दिति ॥

अनुदात्तादेशेति । अपवादत्वेन कोपधत्वादणिति वक्तुमुचि-तम् ॥ तद्धितस्येति । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ॥

नन्वणो लुका लोपेन वा निवृत्तौ विशेषाभावोऽत आह—तत्-श्रेति । व्याश्रयत्वाच्च पूर्वलुको नासिद्धत्वम् ॥

ननु कप्रत्ययान्तबिल्वकप्रकृतिकविकारावर्थे काणन्तबैल्वकशब्दा-दिदमर्थे छे बैल्वकीय इत्यादौ लुक् स्यात्, तस्याणो बिल्वकाद्विहित-त्वादत आह—कृतकुगागमेति । गणपाठस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तेषामेव ग्रहात् । न हि कान्तानां कचित्पाठोऽस्ति । गणपाठसत्त्वेनैव च प्रकारवाचिता नादिशब्दस्येति भावः ॥

भावि कुगागमेभ्य इति । कुक्संनियोगेन प्रत्ययविधानादिति भावः ॥

(ज्ञापनेन छग्रहणप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञा-पयत्याचार्यः-भवत्येषा परिभाषा सन्नियोगशिष्टा-नामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति । तस्माच्छ-ग्रहणं कर्तव्यम्, छस्यैव लुग्यथा स्यात् कुको मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । छग्रहणं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुगागमो मा निवृत्तदिलेवमर्थं क्रियते । यदि चैषा

१ शक्यमकर्तुमिति । नडाधन्तर्गता बिल्ववादयः कृतकुगागमा उच्चार-णार्थाकारसहिताः सूत्रे निर्दिष्टाः, व्याख्यानात् कान्तगणपाठाभावाच्च । तेभ्यः परस्य छस्यैव सम्भव इति प्रश्नः ॥

२ आगन्तुनाऽकारेणेति । अकारोच्चारणभावे तत्र जङ्गवं स्यादिति

भावः ॥

३ कोपधत्वादिति । कोपधाच (४।३।१३७) इत्यनेन ॥

४ अ. पुस्तके 'एवं तर्हीति' इति प्रतीकं न, किन्तु 'एवं तर्हि छग्रहणं' इति 'नार्थश्छग्रहणेन' इति पूर्वप्रदीपसोत्तररूपो ग्रन्थो दृश्यते ॥

परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तर्द-
भावाथेन छग्रहणेन । क्वचित्तेषां परिभाषा नाश्रीयते । यथा
इयैनेय इत्यादौ 'यस्य-' इति लोपेन निवृत्तेऽपीकारे तत्सन्नियुक्तो
नकारो न निवर्तते । तथा च 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यत्रोक्तम्-एत-
भार्य इत्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः क्रियते, अर्थस्य
त्वनिवृत्तत्वाच्चकारस्य श्रवणं प्रसज्येत-इति । तथा च 'श्रोत्रियस्य
घलोपश्च' इति घे विनिवृत्तेऽपि श्रोत्रभावो न निवर्तत इति
तत्रानित्या परिभाषेति प्रतिविधेयम् ॥

(उद्घोतः) छग्रहणेनेति । न च ज्ञापितेऽपि कथं चारि-
तार्थ्यं कुपिब्रिष्टानुवादसामर्थ्येनैव तदनिवृत्तेः । अन्यथा 'बिस्वा-
दिभ्यः' इत्येव वदेत् । बिस्वादय एव हि नडादौ पठिताः । न च
बिस्वादिभ्यो भवावर्थाणादीनामपि लुगापत्तिः, लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषया बिस्वादिपुरस्कारविहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानात्-इति वाच्यम् ।
ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन 'बिस्वादिभ्योऽण्' इति विकारार्थस्य लुगापत्ति-
वारणार्थं तत्सार्थक्यादिति भाष्याशयात् ॥ नकारो न निवर्तत
इति । 'अचः परस्मिन्-' इति स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धेरिदं चिन्त्यम् ।
'श्रोत्रियस्य-' इत्यादि त्वनित्यत्वफलमेव ॥

(१३२४ लोपविधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १३)

३१५२ तुरिष्टमेयः सु ॥ ६ । ४ । १५४ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्यः, अन्यस्य मा भूदिति ।

स तर्हि वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तुः सर्वस्येति । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो
न तु 'अलोऽन्यस्य' इत्यर्थः ॥

(६६२६ उपसंख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वलोपविज्ञानमन्यस्य

वचनानर्थक्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुः सर्वलोपो विज्ञायते ।

कुतः ?

अन्यस्य वचनानर्थक्यात् । अन्यस्य लोपवचने
प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सर्वस्य भविष्यति ॥

अथवा—

लुक् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

१ तदभावाथेन-कुक्निवृत्त्यभावाथेन ।

२ ननु 'बिस्वादिभ्यश्च लुक्' इत्यतो लुक्पदानुवर्तनात्सर्वोदे-
शत्वं सिध्यतीति वचनानर्थक्यकथनमप्युक्तमिति चेन्न, तत्सूत्रस्य लुक्पदस्यास-
रितत्वात् ॥

३ तृशब्दादिष्वन् प्रत्यय इत्यर्थे प्रमाणमाह—आसुतिमितीति । न तु

अशक्यो लुगनुवर्तयितुम् ।

किं कारणम् ?

विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनात् । विजयिष्ठकरि-
ष्ठयोर्गुणो दृश्यते । विजयिष्ठः । आसुतिङ्करिष्ठः ॥

(प्रदीपः) अन्यस्य लोपवचन इति । 'टेः' इत्ये-
वान्तलोपस्य सिद्धत्वात् ॥

विजयिष्ठेति । विजेतृशब्दात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन्
प्रत्ययः । तस्य लुकि सति 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रति-
षेधात् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते, अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुगबाधत इति वचनात् ॥ करिष्ठ इति ।
तृचन्तादिष्वन् प्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनाभावं दर्शयति—टेरित्येवेति ॥
'आसुति' इति द्वितीयादर्शनादाह—तृचन्तादिति । एवं च 'न
लोका-' इति निषेधात्तद्व्यभाव इति भावः ॥

(१३२५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १४)

३१५३ टेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥

(६६२७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) णौ प्रातिपदिकस्येष्टवद्भावो वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) णाविति । प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणा-
मतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेन बहुव्याचष्टे भावयतीति
णिचो यिष्ण भवति । तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यम्,
सन्नियोगशिष्टत्वात्-इति बहयतीति भवितव्यमिति केचित् ॥

(उद्घोतः) इत्येवमर्थमिति । इदमुपलक्षणम् । तेन चका-
सादिभ्यो हेतुमण्णावेतदप्रवृत्तिरपि तत्फलम् । एतेन णावित्युपमेये
सप्तमीदर्शनेनेष्टवदित्यत्रापि सप्तम्यन्ताद्वतिसत्त्वेनेष्टनि पूर्वकार्यस्यै-
वातिदेशेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् ॥ भावयतीति ।
न च संनियोगशिष्टन्यायाद्भावो दुर्लभः । 'भू च बहोः' इत्यत्र पुन-
र्बहुग्रहणसामर्थ्येन संनियोगशिष्टत्वाभावात् । प्रत्ययादेशत्वभ्रमस्तु
व्याख्यानात्सुपरिहर इत्याशयः । इदमेव केचिदित्यत्राशुचिबीजम् ॥

(६६२८ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावरभावटिलोपयणादि-
परार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावार्थम्-एनीमाचष्टे-एतयति,
इयेतयति ।

तृचन्तादिष्वन्, लुकि सति षष्ठी स्यात् ॥

४ प्रातिपदिकेति । णाविष्ठवदित्येवोक्ते णेरेवेष्टवद्भावः सासथा च बहुव्या-
चष्ट इत्यादौ णिचो यिष्ठः प्राप्तिः ॥

५ 'भवतीति' इति ड. पाठः ॥

रभावार्थम्-पृथुमाचष्टे-प्रथयति, अदयति ।
 टिलोपः-पटुमाचष्टे-पठयति ।
 यणादिपरार्थम्-दूरमाचष्टे-दवयति ।
 किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ?
 उदाहरणमात्रमित्याह । प्रादयोऽपि हीप्यन्ते-
 प्रियमाचष्टे प्रापयति-इति ॥

(प्रदीपः) एतयतीति । तसिलादिवादिष्टे पुंवद्भावो
 विहित इति णावपि भवति । टिलोपेनैव सञ्जियोगशिष्टत्वाच्च-
 कारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं सञ्जियोगशिष्टपरिभाषाया अनि-
 खत्वज्ञापनार्थम् । तेन इयैनेय इत्यादि सिद्धं भवति ॥

(उद्ध्योतः) 'एतयति' इत्यत्र पुंवत्त्वे आभीयासिद्धत्वानित्य-
 त्वाष्टिलोपो भवत्येव । अन्यथा वृद्धौ पुकि एतापयतीत्यापत्तिः ॥
 तसिलादिवादिति । 'भस्याडे' इति तत्रोक्तेरिति भावः ॥ तेन
 इयैनेय इति । इदं चिन्त्यमिति 'वित्त्वादिभ्यः' इति सूत्रे
 निरूपितम् । किंच शापकमप्यसङ्गतम्, दरदमाचष्टे दारदयती-
 त्याद्यर्थं पुंवद्भावस्यावश्यकत्वात् ॥

(मतान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

भारद्वाजीयाः पठन्ति—'णाविष्टवत् प्रातिपदि-
 कस्य पुंवद्भाववरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतो-
 लुक्कन्विध्यर्थम्' इति ॥

(प्रदीपः) विन्मतोरिति । सञ्जिवणमाचष्टे स्रजयति ।
 'अङ्गवृत्ते' इति वृद्धिरत्र न भवति । यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र
 वृद्धिर्भवत्येव-प्रापयति, स्थापयतीति । युवानमाचष्टेऽल्पमाचष्टे-
 कनयति ॥

(उद्ध्योतः) स्वकशब्दात् 'असायामेधा-' इति विनिः । णिच् ।
 विन्मतोलुक् ॥ ननु 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्रामोतीत्यत आह—
 अङ्गवृत्तेति । अत एव 'वृक्षक्करोति' इत्याष्टमिकभाष्यप्रयोगः सङ्ग-
 च्छते ॥ यत्र त्वनिष्ठितमिति । तस्या अनित्यत्वात्कचिदप्रवृत्तिरिति
 भावः । परे तु लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधाद्भाष्यानुरोधाच्चेष्टवदित्यभा-
 वातिदेशोऽपि । तेन 'दवयति' इत्यादौ वृद्धिर्न, प्रापयतौ च भवत्येव ।
 एवं चाङ्गवृत्त इत्यस्य लक्ष्यासाधकत्वम् । अत एव भाष्ये सिद्धान्ते
 तत्परिभाषाज्ञापनोत्तरं 'पिबेर्युणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यः' इत्येव
 प्रयोजनमुक्तं, न तु दवयतीत्यादिसिद्धिरितीदं चिन्त्यमित्याहुः ।
 प्रापयतौ वृद्धौ पुक् । 'युवाल्पयोः-' इति कन् । उदाहरणमात्रत्वादेव
 भसंज्ञाप्रकृतिभावादीनामप्यतिदेशः । उदाहरणत्वं एव भारद्वाजीयवच
 उपष्टम्भकं, न तु तदपि परिगणनमिति बोध्यम् । तत्र प्रातिपदिका-
 णिच्यपि सञ्जिवणं स्रजयतीत्याद्यर्थं भत्वमावश्यकमिति बोध्यम् ॥

१ दरदमाचष्ट इति । दरदोऽपत्यं स्त्रीलक्ष्यविशेषायां 'अतश्च' इति अप-
 त्यप्रत्ययस्य लुकि तस्माणिच पुंवद्भावे तद्धितान्तत्वाद्द्विद्विरिति दारदयतीति
 सिद्धम् ॥

२ प्रापयतीति । प्रियमाचष्टे, प्रियस्त्रियरेति सूत्रेण प्रादेशे पुकि वृद्धौ रूपम् ।

(१३२६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १५)

३१५७ इष्टस्य यिट् च ॥ ६ । ४ । १५९ ॥

(यिशब्दे प्रकारद्वयदर्शकं भाष्यम्)

किमयं यिशब्द आहोस्विद्यकारः ?

किञ्चातः ?

यदि लोपोऽप्यनुवर्तते, ततो यिशब्दः । अथ
 निवृत्तं, ततो यकारः ॥

(प्रदीपः) किमयमिति । किमिकारान्तः समुदाय
 आगमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तूच्चारणार्थं इति प्रश्नः ॥
 किञ्चात इति । उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः ॥

तत्प्रतिपादयति—यदीति ॥

(उद्ध्योतः) 'किञ्चातः' इत्यस्य सर्वत्र यादृगर्थस्तादृगत्र
 नेत्याह—उभयथेति । लोपानुवृत्तावयमर्थः—'बहोः परस्येष्टस्य
 लोपो सिङागमश्च' इति । अत्रान्त्यः पक्षो युक्तः, प्रक्रियालाववादः ॥

(१३२७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १६)

३१५८ ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥

(लोपानुवर्तनाभावेन परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्वमुच्यते, न लोपः
 प्रकृतः सोऽनुवर्तते ?

का रूपसिद्धिः ?

ज्यायान् । अकृद्यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्यात्परस्येयस आत्वं
 शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-अङ्ग-
 वृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति ॥

(प्रदीपः) ज्यात्परस्येयसः 'आदेः परस्य' इत्याकारः कियते,
 तत्रोच्यते—किमर्थमिति ॥

अकृद्यकार इति । द्वितीति तत्र नानुवर्तते इति भावः ।
 उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः ॥

अङ्गवृत्त इति । अङ्गे वृत्तं—निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन् सति
 पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति । 'ज्ञाजनोर्जा' इत्य-
 त्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता । तत्रास्मिन् स्थिते ज्ञापके 'जा'
 इत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम् । तस्मिन् ज्ञापके सति ज्याया-
 निति सिद्ध्यर्थमाह्वयनम् । अन्यथाऽऽदिलोपे कृते परिभाषा-
 वशाद्दीर्घो न स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'अकृत-' इत्यत्र द्वितीयननुवृत्तादुरुयेत्यादौ
 'टा' इत्यस्य यादिः दीर्घः स्यादत आह—उरुयेत्यादाविति ॥

अङ्ग इति । अङ्गाधिकार इत्यर्थः ॥

तथा स्थिरमाचष्टे स्थापयतीति ॥

१ 'प्रामोतीत्यतः—अङ्गवृत्तेति' इति ज. घ. पुस्तकयोर्मध्यः ॥

२ उदाहरणमात्रत्वादेवेति । भाष्ये हि 'नैतत्परिगणनं किन्तूदाहरणमात्र-
 मित्याह' इत्युक्त्वात् असंज्ञादीनामप्यतिदेशे भाष्यतात्पर्यमित्याशयः ॥

(ज्ञापकफलभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पिबेरिति । पात्रादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः कियते तदा गुणप्रसङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः ॥

(आत्वकरणेन परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते, न अकार एवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

ज्यायान् । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—न अकार एवेति । ‘ज्याद ईयसः’ इति सूत्रं पाठ्यमिति भावः । इयं शङ्का न ‘अणुदिव-’ सूत्रमादाय, सूत्रशेषेण विरोधात् । किंच तथा सति उक्तमित्येव वदेन्न तु ‘एत-’ ज्ञापयति’ इति । तस्माज्जातिपक्षाश्रयेणैवं शङ्का । उत्तरं तु स्पष्टमेव—जातिपक्षोऽपि भाव्यमानविषयो नेति ॥

(१३२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १७)

३१५९ र ऋतो हलादेर्लघोः

॥ ६ । ४ । १६१ ॥

(अन्वयजिज्ञासाभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—हलादेर्लघोः, आहोस्वि-
द्धलादेर्ऋकारस्येति ?

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । इहाङ्गस्येति प्रकृतम्, ऋत इति च श्रुतम् । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः ॥

युक्तं पुनरिति । ‘धात्वादेः’ इत्यादाववयववाचिन आदि-
शब्दस्य दर्शनादवयवपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवान्तरेण सम्बन्धा-
भावादिति भावः ॥(उद्घोतः) तत्रेति । आदिशब्दस्य प्रसिद्धावयवार्थपरिग्रहे प्रकृतविशेषणत्वम्, अप्रसिद्धपूर्ववृत्तिसमीपार्थपरिग्रहे श्रुतविशेषणत्व-
मिति भावः ॥

अवयववाचिन इति । प्रथमावयववाचिन इत्यर्थः ॥

(अङ्गविशेषणपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

नन्वनेनासन्दिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् ।

१ ‘कथं ऋकारस्य’ इति छ. पाठः ॥

२ अत्यन्तेति । अवयवयोरत्यन्तभेदात्परस्परस्यासम्बन्धं दर्शयतीत्यन्वयः ॥

३ ‘ऋकारस्य स्यात्, अथवा’ इति च. छ. पाठः ॥

४ तत्-दधिभोजनम् ॥

कथं ऋकारस्य नाम हल् आदिः स्यात्-अन्य-
स्यान्यः ?

(प्रदीपः) अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदादसम्बन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति । यत्र भेदाभेदविवक्षा—‘वृक्षाणां वनं’ ‘वृक्षा वनम्’ इति तत्रावयवावयवविभावः, नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्ववयवावयविनोरपि भेदात् ‘अन्यस्यान्यः’ इति हेतुरनैकान्तिकोऽत आह—अत्यन्तेति ॥ अवयवयोरिति । समु-
दायावयवयोर्हल्ऋकारयोः परस्परस्यासम्बन्धमित्यन्वयः ॥ अवयवा-
वयविनोस्तु नात्यन्तं भेद इत्याह—यत्रेति । न चैवं ‘दिदीये’
इत्यादौ युट् ऋकारावयवत्वं न स्यात् । ‘आद्यन्तौ’ इति वचनेनावयव-
सदृशत्वबोधनेनावयवत्वप्रयुक्तकार्यबोधनाददोषः ॥

(पक्षद्वयसम्भावनासमर्थकभाष्यम्)

अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा—
ऋगादिः, अर्धर्चादिः, श्लोकादिरिति ।अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—दधिभोजनमर्थ-
सिद्धेरादिः, दधिभोजनसमीपे ।घृतभोजनमारोग्यस्यादिः, घृतभोजनसमीपे ।
यावता सामीप्येऽपि वर्तते जायते विचारणा हल्स-
मीपस्य ऋकारस्य-इति, अथवा हलादेर्लघोःस्येति ॥(प्रदीपः) दधिभोजनमिति । यदच्छेपनतं दधि-
भोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः ॥(उद्घोतः) ननु दधिभोजनानन्तरमर्थसिद्धिर्न दृश्यत इति
कथमत आह—यदच्छेति । ‘कार्यारम्भे’ इति शेषः ॥ भाष्ये—
दधिभोजनसमीप इति । यतो दधिभोजनसमीपेऽर्थसिद्धिरतस्तदर्थ-
सिद्धेरादिः, समीपमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥

(पक्षद्वयेऽपि दोषप्रदर्शकं भाष्यम्)

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—हलादेर्लघोःस्येति, अप्रधीयान्-अ-
प्रदीयान्-अत्र न प्राप्नोति ।अथ विज्ञायते—हलादेर्ऋकारस्येति, अनुचीयान्-
अत्रापि प्राप्नोति ।

उभयथा स्मृचीयानित्यत्र प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥

(प्रदीपः) अप्रधीयानिति । अपृथुशब्दात् पृथुसदृशगुण-
वचनादीयसुन्प्रत्ययः ॥अनुचीयानिति । न सन्त्युचो येषां तेऽनुचा माणवकाः,
ते सन्ति यस्मिन् देशे सः—अनुचवान्, तत ईयसुन्,
‘विन्मतोः’ इति मतुब्बुक् । अत्राङ्गं हलादि न भवति । ऋका-
रस्तु हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः ॥

स्मृचीयानिति । स्मृत्वच्छब्दादीयसुन्, मतुर्लुक् ॥

५ अन्यत्रापि—घृतभोजनमित्यत्र । यतो घृतभोजनसमीप आरोग्यमत-
स्तत् आरोग्यस्यादिः समीपमिति ॥

६ ‘तत्राङ्गं’ इति छ. पाठः ॥

७ ‘मतुपो लुक्’ इति अ. पाठः ॥

यथेच्छसीति । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु नस्मासस्य गुणवचनत्वाभावात्कथमीय-
मुन् ? अत आह—अपृथुशब्दादिति ॥

अनृचा इति । 'ऋक्पूरू' इति समासान्तः । विन्मतोर्लुग्विधाना-
देवागुणवचनादपीयमुन् ॥

स्ववच्छब्दादिति । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः ॥

(अङ्गविशेषणपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अस्तु तावत्-हलादेरङ्गस्येति ।

कथमप्रथीयान्-इति ?

तद्धितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रथीयान्
अप्रथीयानिति ।

भवेत्सिद्धं यदा तद्धितान्तेन समासः ।

यदा तु खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न
सिध्यति ।

न वै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वान्मत्वर्थस्य ॥

(प्रदीपः) न वै समासादिति । प्रकृताभिप्रैयेणैतदु-
च्यते । ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते । तथाहि—
अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति तत्
ईयसुखं भवत्येव । अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिः । तत्र, बहु-
व्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात् । नापि तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिः,
लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात् ॥

(उद्घोतः) ननु समासात्तद्धितोत्पत्तेर्बहुश उपलब्धत्वात् 'नैव'
इत्युक्तमत आह—प्रकृतेति ॥ तदभिप्रायेण भाष्यं योजयति—
तथा हीति ॥

(अङ्गविशेषणपक्षे दोषभाष्यम्)

भवेद्यदा बहुव्रीहिस्तदा न स्यात् ।

यदा तु खलु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति-न पृथुः-
अपृथुः । अयमपृथुः, अयमप्यपृथुः, अयमनयोरति-
शयेनापृथुः-अप्रथीयानिति ।

(प्रदीपः) भवेद्यदेति । स ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वात् गुण-
वचनो न भवति ॥

यदा त्विति । यथा 'अब्राह्मणः' इति ब्राह्मणसदृशः
क्षत्रियादिरुच्यते तथा 'अपृथुः' इति पृथुत्वसदृशगुणान्तर-
युक्तोऽभिधीयते ॥

१ 'नैव समासात्' इति छ. पुस्तक एव पाठः । अन्येषूपलब्धपुस्तकेषु
सर्वेषु 'न वै' इति पाठदर्शनात्स एवात्र स्थापितः ॥

२ 'प्रायेणेदमुच्यते' इति ड. पाठः ॥

३ 'उपलब्धत्वात्' इति पाठः । सर्वपुस्तकेषु दृश्यते, तादृशं भाष्यं
छ. पुस्तक एवोपलब्धते । सर्वपुस्तकेषु एकविधपाठदर्शनात्स एवात्र गृहीतः ।
तेन भाष्ये 'न वै' इति पाठः, उद्घोते च 'नैव' इति विरुद्धमिव प्रति-
पाति । तदेतत्-अस्मत्सविधे संगृहीतेषु ग्रामाणिकमाचीनभाष्यपुस्तकेषु तद्योप-
लब्धत्वात् प्रागाणिकोद्घोतपुस्तकेषु च तादृशपाठदर्शनात्स्वल्पं सुधीभिरित्येव ॥

(दोषवारकभाष्यम्)

न समासादजादिभ्यां भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

गुणवचनादित्युच्यते, न च समासो गुणवचन
इति ॥

(प्रदीपः) न च समास इति । गुणमुक्तवान्-गुणव-
चनः । यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मा-
दजादिभ्यां भाष्यम् । न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रगु-
ज्यते, नित्यं द्रव्यवाचित्वात् । अथवा—अपृथुशब्दः पृथुत्व-
सदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति पृथुशब्दवत् ॥

(उद्घोतः) गुणमुक्तवानिति । बाहुलकात्कर्तारि भूते ह्युद् ।
ननु पृथुशब्दोऽपि सदा गुणवचनः, न कदाचिदपि शुद्धादिवद्गुण-
वचन इति ततोऽप्युत्पत्तिरेवं सति न स्यादत आह—अथवेति ।
येषां विशेषरूपेण गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं ते गुणवचना इत्यभिमानः ।
वस्तुतः—आकृष्टारसूत्रोक्तरीत्या समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया
बाधाभिप्रायेणेदं भाष्यं व्याख्येयम् ॥

(प्रकारान्तरप्रासदोषवारकभाष्यम्)

यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ, विन्मतुबन्तादजादी
तदा प्राप्नोतः । अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः, अपृथ-
वोऽस्य सन्ति-अपृथुमान् । अयमपृथुमान्, अयमप्य-
पृथुमान् । अयमनयोरतिशयेनापृथुमान्-अप्रथीया-
निति ।

नैष दोषः । अपृथव एव न सन्ति, कुतो यस्या-
पृथव इति ॥

(प्रदीपः) अपृथव एव न सन्तीति । मतुपः प्रकृ-
तय इति शेषः । समानेऽर्थे बहुव्रीहिणा भाष्यं न तु मत्वर्थी-
यार्थेन तत्पुरुषेण । भिन्नार्थत्वे तु भाष्यमेव—'गौरखरवदरण्यं'
'कृष्णसर्पवान् वल्मीकः' इति । अत्र हि जातिविशेषेण तद्वत्ता
प्रतिपिपादयिषिता नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहुव्रीहि-
मात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते ।

अन्ये त्वाहुः—अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरो-
धादस्त्युपाधिकत्वाभावान्मतुप् न भवतीति । एतदपरे न
क्षमन्ते । पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः पृथव
एवापृथव उच्यन्ते इति कथं सत्वोपाधिकत्वं न स्यात् ?
ननु च यथाऽनृचीयानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थेन तद्वत्ताविवक्षायां मत्व-
न्तादीयसु न भवति तथाऽपृथुशब्दादपि मतुपा, तदन्ताच्च ईय-
सुना भाष्यम् । एवं तर्ह्यनभिधानात् बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा

४ अजादिभ्यां— इष्टव्रीयसुप्रत्ययाभ्याम् ॥

५ सूत्रोक्तरीत्येति । तत्र हि सूत्रे भाष्ये 'गुणवचनश्च' इति प्रातिपदि-
कस्य गुणवचनसंज्ञायां विधाय ततः समासकृतद्विताव्ययसर्वनामादिसंज्ञा उक्ताः ।
गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाध उक्तः । तथा च भाष्यकृन्ते समास-
कृतद्विताव्ययसर्वनामाद्यतिरिक्तानामेव गुणवचनसंज्ञा न स्वेपामिति अपृथु-
शब्दस्य समासत्वाद्गुणवचनसंज्ञा न भवतीति 'न च समासो गुणवचनः'
इति भाष्यस्थशयः । एवञ्च समासाद्यतिरिक्तशब्दस्य गुणवचनत्वमत्र शाब्द
इति निष्कर्षः ॥

न भवितव्यमिति मन्यते । तदेवमप्रतीयानिति तद्धितान्तेन समास इति स्थितम् ॥

(उद्घोतः) 'अपृथक् एव न सन्ति' इति भाष्यमपि प्रकृताभिप्रायेणेत्याह—मतुप इति ॥ तदुपपादयति—समाने इति ॥ गौरवरादिशब्दा जातिविशेषवचना न तु यौगिका इत्याह—अत्र हीति । मत्वर्थीयार्थ—मत्वर्थीयफलकम् । 'शक्यते' इत्यस्य 'जाति-विशेषवत्ता' इति शेषः ॥

पृथक् एवेति । आरोपितपृथक्त्वन्त एवेत्यर्थः ॥ तथाऽपृथु-शब्दादपीति । माणवादिपरवहुव्रीहेरित्यर्थः ॥ कुतश्चिन्मतुपेति । कश्चिद्वहुव्रीहिणा न भाष्यमिति वक्तुमुचितम्, 'अपृथक् एव न सन्ति' इति भाष्यात् ॥

(सिद्धान्तपक्षस्थापकभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—मातयति, आतयति ।

लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—लोपः क्रियतां रभाव इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्भावः ॥

यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्यते ।

नैवं शक्यम्, इहापि प्रसज्येत—कृतमाचष्टे कृत-यति ।

एवं तर्हि परिगणनं क्रियते—

पृथुमृदुमृशकृशहृदपरि-
वृढानामिति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) स्तुचीयानित्येतस्यापि परिहाराय चोद्यमुपन्य-स्यति—इह कस्मादिति ॥ मातयतीति । उणादयोऽव्यु-त्पन्नानि प्रातिपदिकानीति पक्षाश्रयणात् 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इतीष्ठ-वद्भावात्तृशब्दस्य लोपाभावः ॥

यदि पुनरिति । टिलोपोऽप्यनुवर्तते, ततश्चान्यस्य तृशब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावः ॥

कृतयतीति । अत्रानन्त्यक्रकारोऽस्तीति रभावप्रसङ्गः । एवं स्तुचीयानित्यत्रापि ॥

एवं तर्हीति । परिगणने च सति 'हलादेर्लघोः' इति न कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) ननु मातयतीत्यत्र 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति प्राप्नोती-त्यत आह—उणादय इति ॥

ननु लोपं बाधित्वा रभावप्रवृत्तेरुक्तत्वात्कथमवशिष्टस्य रभाव आशङ्क्यतेऽत आह—टिलोपोऽपीति । क्रकाररूपायाष्टेलोपो भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादनन्त्यस्य क्रभावः फलतीति भावः । 'तृशब्द-स्यानन्त्यस्य टिलोपः' इत्यन्वयः, तस्यैव टित्वात्—इति भावः ॥ मातयतीत्यादाविति । अनन्त्यक्रकारस्याभावादित्यर्थः ॥

न कर्तव्यमिति । क्रजिष्ठकृष्णिष्ठादौ प्रसङ्गाभावादिति भावः ॥

(१३२९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १८)

३१६१ प्रकृत्यैकाच् ॥ ६ । ४ । १६३ ॥

(प्रकृतिभावाधिकरणम्)

(विषयनिर्धारणोपक्रमभाष्यम्)

प्रकृत्यैकाजिति किमिष्टमेयस्सु, आहोस्विदविशे-
षेण ?

किञ्चातः ?

(प्रदीपः) किमिष्टमेयःस्विति । किं प्रत्यासत्त्याश्रये-
णेष्टमेयसोऽपेक्ष्यन्ते, अथ व्याख्याश्रयेण तद्धित इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) तद्धित इति । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ॥

('अविशेषेण' इति पक्षे दोषवारकभाष्यम्)

यद्यविशेषेण; स्त्री, स्त्री, शौवम्, अधुना—अत्रापि प्राप्नोति ।

स्विस्विनावेव न स्तः ।

कथम् ?

उक्तमेतत्—

'एकौक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।'

स्वान्, खवानित्येव भवितव्यम् ।

१ 'गणनं कर्तव्यम्' इति छ. पाठः ॥

२ 'न्यस्य क्रशब्दस्य' इति ड. झ. पाठः, स च ग्रामादिक इति 'तृशब्द-स्यानन्त्यस्य टिलोप इत्यन्वयः' इत्युद्योतदर्शनादवसीयते ॥

३ 'रभावः' इति झ. ड. पाठः स ग्रामादिकः । अत्र सूत्रेऽनन्त्यस्येत्याद्य-सत्त्वेन अनन्त्यक्रकारवदितमातृशब्दस्यापि रभावः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तद्वारणार्थं 'यदि पुनरवशिष्टस्य रभावः' इति पक्षो भाष्यकृतोपरस्थापितः । तत्पक्षे हि अनन्त्यस्य टिसंज्ञकस्य लोपोऽनेन विधेयः, क्रकारस्य रभावश्च करणीय इति अनन्त्य एव क्रकारो रभावस्य स्थानी सम्भवतीति मातृशब्दे न रभावप्राप्तिः, अनन्त्यक्रकाराभावात् । तदेतत्साधयति—अनन्त्यस्य क्रभाव इति । अनन्त्यस्य टिसंज्ञकस्य लोप इत्युक्ते अनन्त्यस्य क्रत्वम्फलतीत्यर्थः । 'क्रभावः' इत्येव पाठोऽस्माभिरपलब्धपुस्तकेषु ख. ग. घ. ङ. पुस्तकेषु दृश्यते । तत्र ग. घ. ङ. पुस्तकानि नितराग्रामाणिकानि इत्यत्र संशयलेशोऽपि न । फल-तीत्यंशत् 'अनन्त्यस्य क्रत्वम्' इत्यत्रैव स्वारस्येन संगच्छते । तदेव सामर्थ्या-दफलति, न तु रभावः फलति, तस्य सूत्रमात्रत्वात् । 'रभावः' इति पाठस्तु—

अनन्त्यस्य क्रकारस्य रभाव इत्येवमध्याहारादिभिः कथञ्चिद्योजनीयः । रभावे फलितत्वात्तुपपन्नमेवेति सुस्पष्टम् । रभाव इति पाठेऽनध्याहारे च—अनन्त्यस्य रभावो भवतीत्युक्तावपि मातृशब्दस्यानन्त्यस्य लोपोऽनन्त्यस्य रभावः स्यादिति भाष्यकृतप्रयत्नो विफलः स्यात् । एवञ्चानन्त्यस्य क्रभाव इति पाठे यवान्नस्यो क्रकारस्तत्र रभावप्रवृत्तिरिति न दोषः ॥

४ क्रजिष्ठकृष्णिष्ठादाविति । अत्र ड. झ. पुस्तकयोः 'क्रजिष्ठकृष्णिष्ठादौ' इति पाठः, स ग्रामादिकः । हलादेरित्यस्य प्रत्युदाहरणं—क्रजिष्ठ इति, लघोरि-त्यस्य च कृष्णिष्ठ इति । कृष्णिष्ठ इत्यत्र लघोरित्यस्य सत्त्वेऽपि रभावप्राप्तिसत्त्वेन लघोरित्यस्याभावे 'प्रसङ्गाभावात्' इत्येतदनुपपन्नं स्यादिति भावः । तस्तुतो झ. ड. पुस्तकयोः प्रमादबाहुल्येन तत्पाठविषये नैतावान् प्रबन्ध आवश्यकः परंतु आपाततोऽवलोक्यमाने झ. ड. पुस्तकपाठोऽत्र, 'क्रभावः' इत्यत्र च समीचीन इति अत्रः स्यात्तद्वारणार्थमयमत्र प्रबन्धः ॥

५ 'अत इति ठनौ' (५।१।१५५) इति सूत्रे श्लोकावधिकमेतत् ॥

शौचमिति, परत्वादजागमे कृते टिलोपेन भवि-
तव्यम् ।

अधुना-इति, सप्रकृतिकस्य सप्रत्ययकस्य स्थाने
निपातनं क्रियते ॥

(प्रदीपः) स्वीति । स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावात् 'यस्य-'
इति लोपो न प्राप्नोति ॥ शौचमिति । शुनो विकारावयवयोः
प्राण्यञि कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न प्राप्नोति ॥ अधु-
नेति । इदमोऽधुनाप्रत्यये परत इशादेशस्य 'यस्य-' इति लोपो
न प्राप्नोति ॥

शौचमिति । टिलोपं बाधित्वा परत्वात् वृद्धिः प्राप्ता
'द्वारादीनां च' इति प्रतिषिध्यते, ऐजागमश्च क्रियते । तत्रै-
काच्त्वाभावाटिलोपभावः ॥

अधुनेति । इदमोऽश्भावो धुनाप्रत्ययश्च निपात्यते ॥

(उद्द्योतः) विकारावयवयोरिति । अर्थान्तरे तु 'तस्येद-
म्' इत्यणि 'अन्' इति प्रकृतिभावाच्छौचनमिति भाव्यम् । सङ्कोचे तु
'शुनः सङ्कोचे' इत्यनेन टिलोपेन भाव्यमिति भावः ॥

तत्रेति । ऐजागमे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाटिलोप इति भावः ॥

(विषयविशेषनिगमकं भाष्यम्)

इह तर्हि प्राप्नोति-द्रव्यम् ।

'यस्य-' इत्यादौ प्रकृतिभावः । 'यस्य-' इति यस्य
लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः, न चैतानि 'यस्य-'
इत्यादौ ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमिति । शोर्विकारः, 'शोश्च' इति यत्प्र-
त्ययः । 'ओर्गुणः' इति गुणोऽत्र न प्राप्नोति ॥

यस्येत्यादाविति । 'यस्य-' इत्यादीनि कार्याणि अपेक्ष्य
प्रकृतिभावो विधीयते । ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्वं इति प्रकृति-
भावाभावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—'प्रतिषेध' शब्देन प्रकृतिभावोऽभि-
संहित इत्याह—प्रकृतिभाव इति । केचित्तु भाष्येऽपि तथैव पाठः ।
तत्र 'यस्य-' इत्यादीत्यादिग्रहणं प्रकारार्थं, लोपत्वे च साहचर्यम्, अतः
पञ्चाशे 'न चैतानि यस्येत्यादौ' इत्युक्तं भाष्ये । 'एतानि' इति बहुवचनं
तु प्रयोगभेदेन 'ओर्गुणः' इत्यस्य भेदमाश्रित्य । 'यस्येति यस्य
लोपप्राप्तिः' इत्येतत् 'यस्येतीत्येवमादिना यस्य लोपप्राप्तिः' इति व्या-
ख्येयम् । अत एव कनयति कनिष्ठ इत्यादौ 'अहोपोऽनः' इति लोपो
न । न च तत्रोच्चारणसामर्थ्यादहोपाभावः । एवमपि 'नस्तद्धिते'
इत्यस्यापत्तेः । उच्चारणं तु सर्वादेशवत्संपादनेन चरितार्थम् । 'इन-
प्यनः' इत्यादिसाहचर्याच्च लोपविषय एव प्रकृतिभावः । एतेनानन्तर-
त्वात् 'टिः' इत्यस्यैवायं बाधक इति निरस्तम् । 'घपूर्व-' इति सूत्रस्य भाष्य-
प्रामाण्येन 'अन्' इत्यस्याहोपबाधकताया आवश्यकत्वेन तत्साहचर्या-
दर्थाधिकारानुरोधाच्चैतद्विषयेऽपि न्यायाप्रवृत्तेरेवोचितत्वात्, नैकाजिति
वक्तव्ये प्रकृतिग्रहणाच्च । अत एवोपक्रमे शौचमित्यत्राविशेषेणेति
पक्षे 'नस्तद्धित इति न प्राप्नोति' इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते ॥

१ 'काच्त्वाभावाटिलोपः सिद्धः' इति ड. पाठः, 'काच्त्वाभावात्प्रकृ-
तिभावाभावः' इति झ. पाठः ॥

२ इदानीं भाष्ये 'प्रकृतिभावः' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

३ 'यस्येत्यादाविति' इति ड. झ. पाठः ॥

४ 'श्रिये' इति छ. पाठः ॥

(इष्टमेयः सु प्रकृतिभावस्थापकभाष्यम्)

एवमपि श्रियै हितः-श्रीयः, ज्ञा देवताऽस्य
स्थालीपाकस्य-ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति ।
तस्मादिष्टमेयस्सु प्रकृतिभावः ॥

(प्रदीपः) श्रियै हित इति । 'प्राक्क्रीताच्छः' इति
छः । तत्र 'यस्य' इति लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः प्रसङ्गः ॥

(वार्तिकावतरणे उदाहरणदर्शकभाष्यम्)

अथेष्टमेयस्सु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् ?
प्रेयान्, प्रेषः ।

नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वाच्च भविष्यति ।

इदं तर्हि-प्रेयान्, प्रेषः ॥

(प्रदीपः) प्रादीनामिति । असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाभा-
वात् प्रकृतिभावोऽप्यत्र नास्ति, नापि टिलोपः । स्थान्याश्रय-
लोपः प्राप्नोतीति चेत्, विप्रतिषेधे तावदसिद्धत्वाभावस्य
ज्ञापितत्वात्परत्वात्प्रादिषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वाच्च
स्वाश्रयो नापि पराश्रयलोपः प्राप्नोति ॥

श्रेयानिति । असिद्धाधिकारात् बहिः श्रादिविधानाद-
सिद्धत्वाभावः ॥

(उद्द्योतः) स्थान्याश्रय इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणादिति
भावः ॥ विप्रतिषेधे तावदिति । अत्र विषये स्थानिनो निवर्त-
नात्स्थानिकार्याप्राप्तिरिति भावः ॥ न स्वाश्रय इति । असिद्धत्वादिति
भावः ॥ पराश्रय इति । तस्याभावादिति भावः । अनर्थोर्वाग-
पद्यासंभवरूपो विरोधः । आदेशे प्रियशब्दस्येष्टाद्यानन्तर्यविधातात्,
टिलोपे च प्रियशब्दस्यादेशनिमित्तानन्तर्यविधातात् । स्थानिवद्भावस्तु
आदेशप्रवृत्त्युत्तरं, न तु तत्प्रवृत्तिसमये । कृते च टिलोपे प्रादीनां
चारितार्थमिति वार्तिकमतेनेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु पूर्वप्राप्तिलोपं
बाधित्वा परत्वात्प्राधादेशे कृते पुनस्तन्निमित्तिलोपः सकृद्वर्तन्यायेन
न भवति । आदेशनिमित्तस्तु असिद्धत्वादेव नेति भाष्याशयः ॥

(६६२९ इष्टमेयः सु प्रकृतिभावाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यैकाजिष्टमेयस्सु चेदेकाच
उच्चारणसामर्थ्याद्वचनात्प्रकृति-
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यैकाजिष्टमेयः सु चेत्तत्र ।

किं कारणम् ?

एकाच उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि वचनं प्रकृ-
तिभावो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति । अकार
उच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातः, अपि तु श्रवणार्थः ॥

(उद्द्योतः) श्रवणार्थ इति । न च लोपेऽपि ण्यन्ताच्चङि
'अशश्रत्' इत्यादावकारश्रवणाय तदुच्चारणं चरितार्थम् । ईदृशे विषये
'द्विवचनेऽन्वि' इत्यादिः प्रवृत्त्यभावस्य तत्रैवोपपादितत्वात् ॥

५ स्वाश्रयः-आदेशाश्रयः ॥

६ पराश्रयः-स्थान्याश्रयः ॥

७ तस्याभावादिति । आदेशेनापहारात्स्थान्याश्रयनिवर्तनादित्यर्थः ॥

८ अनर्थो-प्राधादेशिलोपयोः ॥

९ 'निमित्तानन्तर्यविधाताः' इति व. ज. पाठः ॥

(प्रकृतिभावप्रयोजनभाष्यम्)

विन्मतोस्तु लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः । स्रग्वि-
तरः-स्रजीयान् । स्रग्वितमः-स्रजिष्ठः । स्रग्वत्तरः-
स्रुचीयान् । स्रग्वत्तमः-स्रुचिष्ठः ॥

(प्रदीपः) विन्मतोस्तु लुगर्थमिति । लुगर्थो यस्य
तल्लुगर्थम् । लुकि कृते टिलोपाभावार्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृतिभावस्य विन्मतोर्लुक् न प्रयोजनमतः
आह—लुगर्थ इति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

ननु च विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधियते ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् ?

असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति, अस्ति
च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।

यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते, एवं
'नस्तद्धिते' (१४४) इत्येतमपि बाधेत । यतरो नौ
ब्रह्मीयान्-ब्रह्मवत्तर इति ॥

(प्रदीपः) कथमन्यस्येति । विन्मतुबन्तस्य टिलोपं
लुक् बाधताम्, तस्मिन् कृते यद्विलोपः प्राप्नोति तं कथं बाधते ?
न हि तस्मिन् प्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः ॥

यथैवेति । लुको बाधकत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥
ब्रह्मीयानिति । अतिशयेन ब्रह्मवानिति-इत्यसुनि मनुच्लुकि च
'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥

(उद्घोतः) ननु विन्मतुबन्तस्य लुक्टिलोपो प्राप्तु इति
किमुच्यते-अन्यस्येतीत्यत आह—विन्मतुबन्तस्येति ॥

भाष्ये दोषान्तरमाह—यथैव खल्वपीति ॥ तदाशयमाह—
लुक् इति ॥ टिलोप इति । 'इष्यते' इति शेषः । तथा चारण्यके
'तस्माद्वाङ्मणं ब्रह्मिष्ठं कुरु' इति प्रयोगः ॥

(आक्षेपप्रत्याक्षेपयोः समाधानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते-कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाध-
कं स्यात्-इति ।

इदं तावदयं प्रष्टव्यः-यदि तर्हि विन्मतोर्लुङ्गोच्येत
किमिह स्यात्-इति ।

टिलोप इत्याह ।

टिलोपश्चेत्, नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते
स बाधको भविष्यति ॥

यदप्युच्यते-असति खल्वपि सम्भवे बाधनं
भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्-इति ।

सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति । तद्यथा-ब्राह्म-
णेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय-इति सत्यपि

सम्भवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एव-
मिहापि सत्यपि सम्भवे विन्मतोर्लुक् टिलोपं बा-
धियते ।

यदप्युच्यते-यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं
बाधते, एवं 'नस्तद्धिते' इत्येतमपि बाधेत ।

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे
विन्मतोर्लुगारभ्यते, 'नस्तद्धिते' इत्येतस्मिन् पुनः
प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा—

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते-इत्येवं
विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधियते, 'नस्तद्धिते' इत्येतन्न
बाधियते ॥

(प्रदीपः) नाप्राप्त इति । यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो
भिन्नस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं 'येन नाप्राप्ति'-
न्यायेन लुका बाध्यते । तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकी
भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्ठादौ सावकाशा लुका बाध्यते ।
तत्र विघ्नन्तस्य नान्तत्वात् 'नस्तद्धिते' इत्ययमपि टिलोपो लुका
बाध्यते । मतोस्तु लुका 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न बाध्यते ॥
ननु किमुच्यते-'नस्तद्धिते' इत्यस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च
इति, यावता मतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्त एव 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । नैष दोषः । मनुप्रत्ययो नकारान्तादनकारान्ताच्च
विधीयते । तत्र यद्यप्यकृते मनुच्लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो
न प्राप्नोति तथापि कृते मनुच्लुकि प्राप्नोति । 'एकदेशविकृतं
चानन्यवत्' इति यदेवाङ्गं ब्रह्मवदिति, तदेव ब्रह्मवदिति । तदेवम-
भेदाश्रयेणैदमुक्तं—'प्राप्ते चाप्राप्ते च' इति ॥

अथवेति । ननु 'विन्मतोर्लुक्' इत्येतस्य 'नस्तद्धिते' इत्य-
यमेव योगोऽनन्तरः । 'टेः' इत्ययं तु व्यवहितः ।

तत्र केचिदाहुः—पाठैर्कमादर्थक्रमो बलीयानिति 'टेः'
इत्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति । यथैवं
पूर्वमेवायमर्थ उक्तो 'येन नाप्राप्ते-' इति, किमर्थं पुनरुच्यते ?
पूर्वमुत्सर्गपवादन्याय उक्तः, इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयेणो-
च्यते । येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः ।
यस्तु विषयविशेषे प्रवर्तते, तस्य बाधा न युक्ता । सामान्ये हि
पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु ॥

अन्ये तु—न्यासभेदाश्रयेण व्याचक्षते-'टेः' इत्यस्य पश्चात्
'नस्तद्धिते' इति पठितव्यम् ॥

(उद्घोतः) अनपेक्षितविषयभेदमिति । तत्रयायस्य तथैव
स्वरूपादिति भावः । अनयाऽपि युक्त्या प्रेष्ठादौ टिलोपवारणं, श्रेष्ठ-

१ विन्मतोस्तिवति । एतस्मात्वाक् 'विन्मतोर्लुगर्थम्' इति वार्तिकमिति
च. छ. झ. ड. पुल्लेखे पाठः ॥

२ 'बाधेतेति' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'बाधन्ते नोत्तरान्' इति च. झ. पाठः ॥

४ 'कमादार्थक्रमो' इति ड. पाठः ॥

५ पश्चादिति । टेः (६।१।१५५) इत्यस्याग्रे पठनीयम् । टेः (६।१।१३३)
इत्यस्याग्रे सूत्रकृता पठ्यते तस्य तत्रोत्कर्ष इति भावः ॥

ज्येष्ठादौ च । एवं भूयानित्यादौ 'भू'आदेशस्य गुणापवादत्वाच्चा-
देशस्य गुणः । असिद्धत्वाद्युक्तिस्तु भाष्ये वार्तिकमतेनैकदेशिन इति
बोध्यम् ॥ **स्वजीयानित्येतस्मिन्नङ्ग इति ।** अनेनाभिन्नविषयत्वं
लुरलोपयोर्दर्शयति ॥ **नस्तद्धित इत्ययमपीति ।** फलोदाहरणमस्य
चिन्त्यम् ॥ कं तर्हि नान्तस्य टिलोपे येन नाप्राप्तिन्यायाभाव उक्तोऽत
आह—**मतोस्त्विति ।** ननु कृते मनुष्यकिं शब्दान्तरस्य टिलोपः
प्राप्नोति न तु मत्वन्तस्येति कथं लुक् : 'नस्तद्धिते' इत्यस्मिन्प्राप्त
आरम्भोऽत आह—**एकदेशेति ॥ तदेवमभेदेति ।** नान्तमत्वन्त-
योरभेदाश्रयेणेति भावः ॥

नन्विति । 'विन्मतोः—'इति लुक् पञ्चमाध्यायस्थः । **आर्थः**
क्रमः—बुद्ध्यारोहविषयः क्रमः ॥ **सर्वविषयव्यापनादिति ।** यद्वाधकं
तस्य 'बहुषु बाध्येषु किं बाध्यम्'इति विशेषचिन्तायां येन तस्य सर्वो-
ऽपि विषयो व्याप्तस्तद्वाधेन विनाऽस्य प्रवृत्त्ययोगात्तत्रावश्यं बाधनीये
तेन चारिताध्यादन्यबाधने मानाभाव इत्ययं न्यायः 'अथवा'इत्यनेन
दर्शित इत्यर्थः ॥ अत्रार्थे पौनरुक्त्यं शङ्कते—**यद्येवमिति ।** सर्व-
विषयव्यापनेन बाधकोपस्थितिकाले इतिटि बुद्धिसंनिधानादनन्तरत्व-
मिति अनेनापि न्यायेन तस्यैव बाध इति भाष्यार्थ इत्युत्तरम् ।
देरित्यस्य पश्चादिति । इदं चिन्त्यम्, एवं न्यासे 'ओर्गुणः' इत्यादौ
'तद्धिते' इत्यस्य लाभे 'स्थूलदूर—'इत्यादौ चेष्टेभेदःस्त्रैत्यस्य लाभे
केशात् । अत्र केचित्—इदं भाष्यं न सूत्रप्रत्याख्यानपरं, किंतु वृत्त्या-
द्युक्तोदाहरणेष्वन्यथासिद्धिप्रतिपादनपरम् । अत एव 'कनिष्ठः' इत्यादौ
'नस्तद्धिते' इति टिलोपो नेति बोध्यम् । केचित्तु 'कन' इत्यदन्त
आदेशः, सूत्रे शकन्वादित्वात्पररूपमित्याहुः । तत्र, 'यस्य—'
इत्यादिलोपेऽवश्यं प्राप्तेऽस्यारम्भाद्विन्मतोर्लुङ्गन्यायेन पुनस्तदनापत्तौ
'कनिष्ठः' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । एवं नेदसाधावपि हलन्तावेव, अकार-
स्तूच्चारणार्थः ।

परे तु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणानामन्यथासिद्धि
प्रदर्शयोदाहरणान्तरानुक्तेरस्योदाहरणाभाव एव । विन्मतोर्लुगिब
प्रादयः आदयः कनादयश्च टिलोपे नाप्राप्त आरम्भमाणास्तद्वाधका
एव । 'कनिष्ठः' इत्यादौ 'नस्तद्धिते' इति तु न, अन्—उच्चारण-
सामर्थ्यात् । सर्वादेशः 'क'इत्यादेशेनापि सिद्धः । 'टेः'इति लोपस्य
तु 'येन नाप्राप्ति—' न्यायेन कनादेशेन बाधादप्रवृत्तिरित्याहुः ॥

(आक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यदि तर्हि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते, पयिष्ठ
इति न सिध्यति; पयसिष्ठ इति प्राप्नोति ।

यथालक्षणमप्रयुक्ते—इति ॥

(प्रदीपः) **पयिष्ठ इति ।** 'पयस्विन्-इष्ठ' इति स्थिते
विनो लुकि कृते असौ लोपो न प्राप्नोति ॥

यथालक्षणमिति । न भवति टिलोप इत्यर्थः । ततश्च

१ 'आर्थक्रमः' इति ड. झ. पाठः ॥

२ इत्यादाविति । नस्तद्धित इत्यस्योक्तये 'ओर्गुणः, यस्मेति च' इत्यादौ
तद्धित इत्यस्य लाभे केशः स्यादित्याशयः ॥

३ इत्यस्येति । तादृशपाठे तद्धित इत्यनेन व्यवहितं 'इष्टेभेदः' इति
नानुवर्तेति भावः ॥

रजस्विनमाचष्टे—रजसयति, आयुष्मन्तमाचष्टे—आयुषयतीति
भवितव्यम् ॥

(उद्घोतः) न भवतीति । वस्तुतो नास्त्येवेदृशः प्रयोग
इति बोध्यम् ॥ इति भवितव्यमिति । यद्यभिधानमस्तीति बोध्यम् ॥

(६६३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः॥*॥

(भाष्यम्) राजन्यमनुष्ययुवानोऽके प्रकृत्या
भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम्, मानुष्यकम्,
यौवनिका ॥

(प्रदीपः) राजन्यकमिति । समूहेऽर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्र—'
इति लुक् । 'आपत्यस्य च तद्धिते नाति' इति यलोपाभावार्थं प्रकृ-
तिभावविधानम् । 'यस्य—' इति लोपे सत्यसति वा विशेषाभा-
वाच्च तदर्थः प्रकृतिभावः ॥ यौवनिकेति । यूनो भाव इति
मनोज्ञादित्वाद्बुक् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृति-
भावान्न भवति ॥

(उद्घोतः) विशेषाभावादिति । असत्यपि 'यस्य—'इति
लोपे पररूपेण रूपस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

(१३३० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १९)

३१६८ न मपूर्वोपत्येऽवर्मणः

॥ ६ । ४ । १७० ॥

(विकल्पोपसंख्यानभाष्यम्)

मपूर्वात्प्रतिषेधे 'वा हितनाम्न' इति वक्तव्यम् ।
हैतनामः, हैतनामनः । आरोहितो वै हैतनामः ।
आरोहितो वै हैतनामनः । समानो हैतनामः ।
समानो हैतनामन इति ॥

(प्रदीपः) हैतनामन इति । हितनाम्नोऽपत्यमित्यण् ।
'अन्' इति प्रकृतिभावात्पक्षे टिलोपाभावः ॥

(उद्घोतः) पक्ष इति । प्रतिषेधाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

(१३३१ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २०)

३१६९ ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६ । ४ । ७१ ॥

(सूत्रे पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातावनो लोपार्थं वचन-
माहोस्विन्नियमार्थम् ?

कथं वाऽनो लोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम् ?

४ छ. पुस्तके 'इति' शब्दस्य न पाठः ॥

५ च. छ. झ. ड. पुस्तकेषु वार्तिकमेतत् ॥

६ छ. झ. पुस्तकयोरनयोर्न पाठः ॥

७ छ. झ. ड. पुस्तकेषु 'इति' शब्दो न दृश्यते ॥

८ 'वानो' इति च. झ. ड. पाठः । 'कथं च लोपा' इति छ. पाठः ॥

यदि तावत् 'अपत्ये' इति वर्तते ततो नियमार्थम् ।
अथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् ।

(प्रदीपः) ब्राह्मणशब्दोऽपत्येऽनपत्ये चेष्ट्यते—ब्राह्मो नारदः, ब्राह्मो मुहूर्तः, ब्राह्मः स्थालीपाक-इति । जातौ त्वपत्ये-ब्राह्मण इतीष्यते । अनपत्ये तु जातौ—ब्राह्मी ओषधिरिति टिलोप इष्यते । एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति—अथ किमिदमिति ॥

यदि तावदिति । ब्राह्मणोऽपत्यमित्यण् । 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपः प्राप्तः 'न संयोगाद्भ्रमन्तात्' इति प्रतिषिद्धः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते 'अन्' इति प्रकृतिभावः प्राप्तो 'न मपूर्वोऽपत्येऽवमणः' इति प्रतिषिद्धः । ततश्चिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदम्—अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति, ब्राह्मो नारद इति । जातौ त्वपत्ये न भवति, ब्राह्मण इति । एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था । अनपत्ये तु 'अन्' इति प्रकृतिभावात् ब्राह्मणशब्दो न सिध्यति ॥

अथ निवृत्तमिति । अपत्यग्रहणे निवृत्ते 'विधिनियम-सम्भवे विधिरेव ज्यायान्' इति अनपत्ये 'अन्' इति प्रकृतिभावे प्राप्तेऽजातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति । तत्र ब्राह्मो मुहूर्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति । ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति, अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नोति । अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, 'न मपूर्वोऽपत्येऽवमणः' इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाटिलोपप्रसङ्गात् ॥

(उद्ध्योतः) ब्राह्मो नारद इति । क्रमेण—'तस्यापत्यं' 'तस्येदं' 'सास्य देवता' इत्यण् ॥ एतच्चेति । उक्तं रूपजातं विधिपक्षे नियमपक्षे च यथेष्टं न सिध्यतीति भावः ॥

'अपत्ये' इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति—ब्राह्मणोऽपत्य-मिति ॥ नियमपक्षे दोषं स्फोरयति—अनपत्ये त्विति । अनन्तरा-पत्ये जातित्वाभावादजाताविति विशेषणमपत्यस्य युज्यते ॥

तन्निवृत्तौ किमिदमपत्ये नियमार्थमुत्तानपत्ये विध्यर्थमिति विशेये विधिरेव युक्त इत्याह—अनपत्येऽनिति । अत्र पक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्योक्तं दोषं स्फोरयितुं स्वयं दोषान्तरमप्याह—ब्राह्मीति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम् ।)

अत उत्तरं पठति—

ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं कियते । 'अपत्ये' इति निवृत्तम् ॥

(६६३१ विधातुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः ॥

(६६३२ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

पर्युदाससामर्थ्यात्, पर्युदासोऽत्र भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उद्ध्योतः) वक्ष्यमाण इति । 'नात्र अपत्ये' इत्यादिना वक्ष्यमाणं योगविभागं मनसिकृत्यैतदुक्तमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् ।

किम् ?

या जातिश्च नापत्यम्—ब्राह्मी ओषधिरिति ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वेतमभिप्रायमनुद्धास्यह—अस्त्यन्य-दिति । ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासः 'ब्राह्मणः' इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न वै अत्रेष्ट्यते ।

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) न वै अत्रेष्ट्यत इति । 'अजातौ' इति पर्यु-दासः । न चानिष्टार्थं शास्त्रप्रकृतिरिति पर्युदाससामर्थ्याद्ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

इतरस्तु लक्षणमुर्पालच्छुमाह—अनिष्टं च प्राप्नोतीति । ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोति, अजाताविति पर्युदासात् । इष्टञ्च न सिध्यति—ब्राह्मण इति ॥

(उद्ध्योतः) अजाताविति पर्युदास इति । 'जातिं वर्जयित्वा ब्राह्म इति टिलोपः' इति सूत्रार्थः । तत्र मनुष्यजातिविशेषे ब्राह्मण-शब्दप्रयोगस्येष्टत्वाच्चैव पर्युदासः फलतीति तात्पर्यम् । इष्टिमात्रमे-तत्, न तु लक्षणेनायमर्थो लभ्यत इति ॥

उत्तरभाष्यार्थमाह—इतरस्त्विति ॥ ब्राह्मण इतीति । पूर्व-सूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधेन टिलोपप्राप्तेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्यनुवर्तते 'अपत्ये' इति । नात्र 'अपत्ये' इत्यनेन निपातनमभिसम्बध्यते—ब्राह्म इति निपा-त्यते अपत्येऽजाताविति ।

किं तर्हि ?

प्रतिषेधोऽभिसम्बध्यते—ब्राह्म इति निपात्यते, अपत्ये जातौ नेति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्ह्येति । योगविभागः कियत इति भावः । तत्र 'ब्राह्मः' इत्यत्र सामर्थ्यात् 'अपत्ये' इति न

१ विशयः—संशयः ॥

२ एतद्वार्तिकमिति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥

३ अ. पुस्तके 'किम् ?' शब्दपाठो नास्ति ॥

४ 'जातिरेव' इति च. छ. झ. पाठः ॥

५ 'स्त्वेनमभि' इति ड. झ. पाठः ॥

६ उपालब्धुं—तिरस्कृतम् ॥

७ 'नतु' इति छ. झ. पाठः ॥

सम्बध्यते, अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते । अपत्येऽपि—ब्राह्मो नारद इत्यत्र परत्वात् 'ब्राह्मः' इत्यनेनैव टिलोपो भवति ॥ ततः—'अजातौ' इति, तत्रापत्य इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति—अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति । अजाताविति प्रसज्य-प्रतिषेधः, भवतिना नञः सम्बन्धात्—इति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) अनेनैवेति । न तु 'नस्तद्धिते' इत्यनेनेति भावः । इदं वस्तुस्वरूपकथनमात्रम् ॥ प्रसज्यप्रतिषेध इति । अन्यथा 'अपत्ये' इत्यनुवृत्तस्यानन्वयः स्यात्, अजातावपत्य इत्यर्थे विधेयानि-दंशदिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'अपत्ये जातौ न' इति ॥

(१३३२ निपातनसूत्रम् ॥ ६।४।४ आ. २१)

३१७० कर्मस्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'नस्तद्धिते' (१४४) इत्येव सिद्धम्?

न सिध्यति । 'अन्' अणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कर्म शीलमस्य, 'छत्रादिभ्यो णः' इति णे कृते सिद्धद्विलोप इति भावः ॥

(ज्ञापनेन समाधानभाष्यम्)

अणीत्युच्यते, णश्चायम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—ताच्छीलिकेऽणकृतानि भवन्ति—इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?

चौरी, तापसी—इति अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) ताच्छीलिक इति । एवञ्च 'छत्रादिभ्योऽण' इति लाघवाय कर्तव्यम्, णवचने प्रयोजनाभावात् । 'प्रज्ञा-श्रद्धा—' इति 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति 'तदस्यां प्रहरणं' इति णवचने ङीबभावः प्रयोजनम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अणन्तादितीकार इति । 'अणो ङचः' इति फिजपि फलान्तरं बोध्यम् । अत एवोपक्रमभाष्ये 'अणकृतानि भवन्ति' इति बहुवचनप्रयोग इत्याहुः ॥

एवञ्चेति । ज्ञापके हि ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वात् 'छात्रा' इति सिध्यतीति चिन्त्यमिदमित्यन्ये ॥ अन्यत्र णवचने प्रयोजन-मस्तीत्याह—प्रज्ञेत्यादि ॥

(१३३३ निपातनसूत्रम् ॥ ६।४।४ आ. २२)

३१७२ दाण्डिनायनहास्तिनायना-
थर्वणिकजैह्याशिनेयवासिनाय-
निभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैक्षा-
कमैत्रेयहिरण्मयानि

॥ ६।४।१७४ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत्र भ्रौणहृत्येति किं निपात्यते?

यकारादौ तद्धिते तत्त्वं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) यकारादाविति । भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्म-णादित्वात् ध्यञ् ॥

(६६३३ निपातनानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भ्रौणहृत्ये तत्त्वनिपातनानर्थक्यं
सामान्येन कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भ्रौणहृत्ये तत्त्वनिपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम्?

सामान्येन कृतत्वात् । सामान्येनैवात्र तत्त्वं भविष्यति—'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—सामान्येनेति । ध्यञि परतः 'न-स्तद्धिते' इति टिलोपं बाधित्वा परत्वात् 'हनस्त—' इति तत्त्वं भविष्यतीति भावः ॥

(६६३४ ज्ञापनेन निपातनसार्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—तद्धिते तत्त्वं न भवतीति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?

भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकं त्विति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इत्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तम्, तदपेक्षायां तत्त्वस्या-प्रसङ्गात् ॥ ननु टिलोपाभावाच्च निपातनं स्यादिति सति प्रयो-जने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम् । नैष दोषः । उभयोरनित्ययोः पर-त्वाद्विलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् ॥

(उद्ध्योतः) अनपेक्ष्येति । वस्तुतः स एवार्थोऽनेन ज्ञाप्यत इति शब्दान्तरेण भाष्य उक्तमिति बोध्यम् ॥ तत्त्वस्य—तकारस्य ॥ अत एवेति । अनेकप्रयोजनत्वादेवेत्यर्थः ॥

(६६३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं
पृथक्त्वेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथ-
क्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः, ऐक्ष्वाकः ॥

(प्रदीपः) ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति 'जनपदश-
ब्दात्-' इत्यञ् । उकारलोपो निपात्यते । जित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
इक्ष्वाकुषु जात इत्यणि प्राप्ते 'ओदेशे ठञ्' इति ठञि प्राप्ते तं
परत्वाद्वाधित्वा 'जनपदतदवध्योश्च' 'अवृद्धादपि बहुवचनविष-
यात्' इति वुञि प्राप्ते 'कोपधात्-' इत्यण्, तत्रान्तोदात्तत्वम् ।
तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि
निपात्यम् ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम् ।

एकश्रुतिः—स्वरसर्वनाम, यथा नपुंसकं लिङ्गसर्व-
नाम ॥

(प्रदीपः) एकश्रुतिनिर्देशादिति । स्वरभेदप्रत्यस्त-
मयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ यथा
नपुंसकमिति । सामान्ये स्थितावाविर्भावतिरोभावस्थितिविशे-
षाणामन्तर्भावात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एकश्रुतिनिर्देशादिति । ननु सत्रे द्रव्य-
सत्त्वेन समासान्तोदात्तत्वे तन्निमित्तशेषनिघातेन निर्देशान्नाद्युदात्तस्य
नाप्यन्तोदात्तस्य निर्देश इति शङ्कैवायुक्ता—इति चेत्, न; । तदीयवि-
ग्रहवाक्याभिप्रायेण शङ्कोत्तरयोः सत्त्वात् ॥

एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति—स्वरभेदेति ॥ प्रत्यस्तमयः—
त्यागः । यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यादाद्युपगुप्रभृतीन् विशेषानभेदेन सर्व-
नाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन् विशेषान्—इति सर्वस्वर-
सङ्ग्रहसिद्धिरित्यर्थः ॥ नपुंसकस्य लिङ्गसामान्यत्वमाह—सामान्ये
स्थिताविति । परिणाम इत्यर्थः । आविर्भावतिरोभावप्रागवस्थाऽत्र
स्थितिविशेषः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ मैत्रेये किं निपात्यते ॥

(६६३६ मैत्रेयनिपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपात्यते ॥

(प्रदीपः) मैत्रेय इति । मित्रयोरपत्यमिति 'गृष्ट्वादि-
भ्यश्च' इति ढञ् । 'मित्रयु एय' इति स्थिते 'ओर्गुणः' इति
गुणापवादे 'ढे लोपोऽकट्ठाः' इति लोपे प्राप्ते 'कैकयमित्रयु—'

इति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते । तल्लोपस्यासिद्धत्वात्
'यस्य' इति लोपाभावात् 'अतो गुणे' इति पररूपमेकारः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) ननु 'यस्य—' इति लोपाभावे 'वृद्धिरेचि' इति स्यादत
आह—अतो गुण इति ॥

(मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते—गृष्ट्यादिषु
प्रत्ययविध्यर्थे पाठः क्रियते, द्वितीयेऽध्याये—यदैका-
दिषु लुगर्थे क्रियते, सप्तमेऽध्याये—इयादेशार्थम्,
इदं चतुर्थे—यादिलोपार्थम् ।

द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । विदादिष्विञि प्रत्यय-
विध्यर्थे पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्थो लुका नापि
यादिलोपेन । इयादेशेनैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) द्वितीय इति । मित्रयव इति बहुषु लुगर्थः
पाठः ॥ सप्तम इति । ढञोऽन्यत्रेयादेशः—मित्रयोरिदं मैत्रे-
यमिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नैवार्थो लुकेति । 'यञञोश्च' इत्येव
सिद्धत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—मैत्रेयकः सङ्ग इति 'सङ्गाङ्क-
लक्षणेष्वन्यजिजामण' (४।३।१२७) इत्यण् प्रस-
ज्येत ॥

(प्रदीपः) मैत्रेयक इति । मित्रयूनां सङ्ग इति 'गोत्रे-
ऽलुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे ढञन्तात् 'गोत्रचरणादुञ्' इति
वुञ् । यदि तु 'सङ्गाङ्क—' इत्यत्र 'न मैत्रेयात्' इत्युच्यते तदा
त्रीणि ग्रहणानि स्युरितीह निपातनं न कर्तव्यं स्यात्, इष्टस्य
सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोतः) न मैत्रेयादिति । अणि निषिद्धे दुष्सिद्ध
प्रवेति भावः । तदा त्रीणीति । विदादिष्वेकम्, इयादेशार्थमपरम्,
अणिनपेधार्थं तृतीयमित्यर्थः । नञा सहात्रापि न्यासे चत्वारि ग्रहणा-
नीति पदलाघवाभावात्तुक्तमिदं भगवतेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्गर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)
 हिरण्यये किं निपात्यते ?
 (६६३७ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)
 ॥ * ॥ हिरण्यये यलोपवचनम् ॥ * ॥
 (भाष्यम्) हिरण्यये यलोपो निपात्यते । हिर-
 ण्यं कलशं विभेर्षि ॥
 (वार्तिकावतरणभाष्यम्)
 अथ हिरण्यये किं निपात्यते ?

(६६३८ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)
 ॥ * ॥ हिरण्यये छन्दसि मलोप-
 वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥
 (भाष्यम्) हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते ।
 हिरण्ययी नौरभवत् । हिरण्ययाः पन्थान आसन् ।
 हिरण्ययमासनम् ॥
 इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
 महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे
 पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

१ अ. पुस्तके नैतद्वार्तिकम् ॥ २ 'संविभेर्षि' इति ड. पाठः ॥ ३ दाण्डिनायनेति सूत्रोत्तरं 'ऋत्विजस्तस्यैवास्त्वभाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि'
 (३७५) इति सूत्रं षष्ठाध्यायस्यास्ति ॥ तत्र हिरण्ययशब्दस्य निपातनं क्रियते, तद्विषयकोऽयम् ॥

पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।							
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिकमंडल- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	१२६२	८	१७	२४	२२	७१	१३३१
अव्याख्यातसूत्राणि	१७३६	१३	२३	४३	२५	१०४	१८४०
समुदितसूत्राणि	३९९८	२१	४०	६७	४७	१७५	३१७३
वार्तिकानि	६४९८	२१	४४	३२	४३	१४०	६६३८

षष्ठाध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।					
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रेऽध्याये
आहिकानि	६	२	३	४	१५
व्याख्यातसूत्राणि	१२५	३८	६५	७१	२२९
अव्याख्यातसूत्राणि	९८	१६१	७४	१०४	४३७
समुदितसूत्राणि	२२२	१९९	१३९	१७५	३७५
वार्तिकानि	३७८	५८	११६	१४०	६९२

षष्ठाध्यायस्थसूत्रवार्तिकपाठः ।

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य ।

- *एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः ॥ १ ॥
- *एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्भचनात् ॥ २ ॥
- *प्रथमत्वे च ॥ ३ ॥
- *उक्तं वा ॥ ४ ॥
- *योगविभागो वा ॥ ५ ॥
- *एकाऽमात्रस्य द्विर्वचनार्थः ॥ ६ ॥
- *एकाचोऽवयवैकाच्चादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ ७ ॥
- *तत्र लुप्तभाववचनम् ॥ ८ ॥
- *स्वरश्च ॥ ९ ॥
- *अज्ञावश्च ॥ १० ॥
- *नुम्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥
- *शास्त्रहानिश्च ॥ १२ ॥
- *सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्चात् शास्त्रहाने ॥ १३ ॥
- *तत्र बहुव्रीहिनिर्देशेऽन्यच्चस्य द्विर्वचनमन्य-
पदार्थत्वात् ॥ १४ ॥
- *सिद्धं तु तद्वृणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके ॥ १५ ॥
- *स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदाया-
देशत्वात् ॥ १६ ॥
- *यच्च सन्त्यङन्तस्य द्विर्वचने ॥ १७ ॥
- *द्विःप्रयोग इति चेणकारषकारादेशादेरेत्व-
वचनं लिटि ॥ १८ ॥
- *इद्वचनं च यङलोपे ॥ १९ ॥
- *इद्वदीर्घप्रतिषेधश्च ॥ २० ॥
- *पदादिविधिप्रतिषेधश्च ॥ २१ ॥

२ अजादेर्द्वितीयस्य ।

- *द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्प्रश्नमी ॥ १ ॥
- *द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात् ॥ २ ॥
- *न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ ३ ॥
- *यथा वाऽऽदिविकारेऽलोऽन्यविकाराभावः ॥ ४ ॥
- *तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर-
शासनात्पूर्वस्य ॥ ५ ॥
- *न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥ ६ ॥
- *तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ७ ॥
- *सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्वलादिशेषे दोषः ॥ ८ ॥
- *लोकवद्वलादिशेषे ॥ ९ ॥
- *कमिदन्यत्र लोप इति चेत् द्विर्वचनम् ॥ १० ॥

३ न न्द्राः संयोगादयः ।

- *न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *ईर्ष्यतेस्त्वृतीयस्य द्वे भवतः ॥ २ ॥
- *कण्ठादीनां च ॥ ३ ॥
- *वा नामधातूनाम् ॥ ४ ॥

४ पूर्वोऽभ्यासः ।

५ उभे अभ्यस्तम् ।

- *अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणम् ॥ १ ॥
- *आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् ॥ २ ॥

६ जक्षित्यादयः षट् ।

- *जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम् ॥ १ ॥
- *अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥ २ ॥

७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।

- *तुजादिषु च्छन्दः प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥
- *अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् ॥ २ ॥
- *अन्येषां च दर्शनात् ॥ ३ ॥
- *अनेकान्तत्वाच्च ॥ ४ ॥

८ लिटि धातोर्नभ्यासस्य ।

- *लिटि द्विर्वचने जागर्तव्यवचनम् ॥ १ ॥
- *अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि वावचनात् ॥ २ ॥
- *प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे ॥ ३ ॥

९ सन्यङोः ।

- *सन्यङोः परत इति चेदिदो द्विर्वचनं परादित्वात् ॥ १ ॥
- *हन्तेश्चेष्टः ॥ २ ॥
- *एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनु-
दात्तविशेषणं चेत्स न इदप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- *सन्यङन्तस्येति चेदशोः सन्यङिः ॥ ४ ॥
- *दीर्घकुर्वप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् ॥ ५ ॥
- *आबृक्षोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥
- *सहाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात्
झलाश्रये चाव्यपदेश आभिश्चत्वात् ॥ ७ ॥

१० श्रौ ।

११ चङि ।

१२ दाश्चान् साह्वान्मीढांश्च ।

- *दाशोर्वसौ द्वित्वेदप्रतिषेधौ ॥ १ ॥

१ यानि सूत्राणि भाष्ये न व्याख्यातानि ॥ तानीहशब्दिन्येन विभूष्यन्ते ।

- *सहेर्दीर्घत्वं च ॥ २ ॥
- *मिहेर्हत्वं च ॥ ३ ॥
- *मक्षर्थ इति चेन्मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
- *द्विर्वचनप्रकरणे कृतादीनां के ॥ ५ ॥
- *चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥
- *हन्तेर्वश्च ॥ ७ ॥
- *पाटेणिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च ॥ ८ ॥
- *द्विर्वचनं यणयवायावादेशालोपोपधालोप-
णिलोपकिक्नोरुत्वेभ्यः ॥ ९ ॥
- *द्विर्वचनात् प्रसारणात्त्वधात्वादिकाररीत्वे-
स्वेत्त्वोत्त्वगुणवृद्धिविधयः ॥ १० ॥

१३ व्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।

- *व्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥
- *वर्णग्रहणात्सिद्धम् ॥ २ ॥
- *वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- *सिद्धं तत्तरपदवचनात् ॥ ४ ॥
- *यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम् ॥ ५ ॥
- *अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य वा ॥ ६ ॥
- *प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ७ ॥
- *सान्तमहतो दीर्घत्वे ॥ ८ ॥
- *अन्कारान्तस्यालोपे ॥ ९ ॥
- *मृजेर्द्विविधौ ॥ १० ॥
- *वसोः संप्रसारणे च ॥ ११ ॥
- *युवादीनाञ्च ॥ १२ ॥
- *वोरूपधाम्रहणं च ॥ १३ ॥
- *आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्व-
भभावषत्वणत्वेव्वतिप्रसङ्गः ॥ १४ ॥
- *उदात्तनिदेशात् सिद्धम् ॥ १५ ॥

१४ बन्धुनि बहुव्रीहौ ।

१५ वचिस्वपियजादीनां किति ।

१६ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चति- पृच्छतिभृजतीनां डिति च ।

- *वयिग्रहणं वेजः प्रतिषेधात् ॥ १ ॥
- *न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥
- *पितृभ्यासाथेमिति चेन्नाविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

१७ लिट्यभ्याससोभयेषाम् ।

- *ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृजतीनामविशेषः ॥ १ ॥
- *अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥
- *न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्वयापि ॥ ३ ॥
- *प्रयोजनं रमालोपेयङ्यणः ॥ ४ ॥
- *व्यचेः कुटादित्वमनस्वन्निति संप्रसारणार्थम् ॥ ५ ॥

१८ स्वापेश्वडि ।

१९ स्वपिस्यमिन्वेजां यडि ।

२० न वशः ।

- *वशेर्यडिः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

२१ चायः की ।

२२ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।

२३ स्यः प्रपूर्वस्य ।

२४ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ।

२५ प्रतेश्च ।

२६ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ।

२७ शृतं पाके ।

- *आश्रय्योः शृभावः ॥ १ ॥
- *श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः ॥ २ ॥

२८ प्यायः पी ।

- *आङ्पूर्वादनधूधसोः ॥ १ ॥

२९ लिङ्यङोश्च ।

३० विभाषा श्वेः ।

- *श्वेल्लिङ्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

३१ णौ च संश्रङोः ।

३२-३३ ह्रः संप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य च ।

- *ह्रः संप्रसारणे योगविभागः ॥ १ ॥
- *णौ च संश्रङ्विषयार्थः ॥ २ ॥
- *अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तप्रसारणार्थम् ॥ ३ ॥
- *अभ्यस्तप्रसारणे ह्रभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः ॥ ४ ॥
- *समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः ॥ ५ ॥
- *कृदन्तप्रतिषेधार्थं च ॥ ६ ॥

३४ बहुलं छन्दसि ।

३५ चायः की ।

३६ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषे तित्याज श्राताः श्रितमाशीराशीतः ।

३७ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

- *प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्र
प्रसारणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
- *समानाङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥
- *तत्रोपोषुषि दोषः ॥ ३ ॥
- *न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् प्राप्ति-
प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥
- *अचि त्रेहृत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ ५ ॥
- *रयेर्मतौ बहुलम् ॥ ६ ॥
- *कक्षयायाः संज्ञायाम् ॥ ७ ॥

३८ लिटि व्यो यः ।❀

३९ वश्वास्यान्यतरस्यां किति ।

४० वेजः ।❀

४१ ल्यपि च ।❀

४२ ज्यश्च ।❀

४३ व्यश्च ।❀

४४ विभाषा परेः ।❀

४५ आदेच उपदेशेऽशिति ।

*आत्व एश्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ २ ॥

*प्रत्ययविधिः ॥ ३ ॥

*अभ्यासरूपं च ॥ ४ ॥

*अयवायावां प्रतिषेधश्च ॥ ५ ॥

*शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम्-ररीध्वम्,
त्राध्वम्, शिशीते ॥ ६ ॥

*प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

*धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः ॥ ८ ॥

४६ न व्यो लिटि ।❀

४७ स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ।❀

४८ क्रीड्जीनां णौ ।

*आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनी-
करणयोः ॥ १ ॥

४९ सिध्यतेरपारलौकिके ।

*सिध्यतेरज्ञानार्थस्य ॥ १ ॥

*इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

५० मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

*मीनात्यादीनामात्व उपदेशवचनं प्रत्यय-
विध्यर्थम् ॥ १ ॥

*निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

५१ विभाषा लीयतेः ।

५२ खिदेच्छन्दसि ।❀

५३ अपगुरो णमुलि ।❀

५४ चिस्फुरोर्णौ ।❀

५५ प्रजने वीयतेः ।❀

५६ विभेतेहेतुभये ।

५७ नित्यं स्यतेः ।❀

५८ सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति ।

*अभि सङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

*क्लिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

*उक्तं वा ॥ ३ ॥

५९ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।❀

६० शीर्षच्छन्दसि ।

*शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् ॥ १ ॥

६१ ये च तद्धिते ।

*ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम् ॥ १ ॥

*वा केशेषु ॥ २ ॥

*अवि शीर्षः ॥ ३ ॥

*छन्दसि च ॥ ४ ॥

६२ अचि शीर्षः ।❀

६३ पदत्रोमासहृन्निशसन्यूपन्दोषन्यकञ्शकञ्च-
दन्नासञ्शस्प्रभृतिषु ।

*पदादिषु मांस्फुत्स्नूनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*नञ्जासिकाया यत्तस्सुद्वेषु ॥ २ ॥

६४ धात्वादेः पः सः ।

*सादेशे सुधातुष्टिवुष्कतीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

६५ णो नः ।

६६ लोपो व्योर्वलि ।

*व्योर्लोपे क्वातुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*वल्लोपाप्रसिद्धिरुद्भाववचनात् ॥ २ ॥

*अतिप्रसङ्गो ब्रश्चादिषु ॥ ३ ॥

*उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारण-
हलादिशेषेषु सामर्थ्यम् ॥ ४ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

*अनारम्भो वा ॥ ६ ॥

*आद्येमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात् ॥ ७ ॥

*यथा संस्फानो गयस्फानः ॥ ८ ॥

६७ वेरपृक्तस्य ।

*वेर्लोपे दुर्विजागृव्योरप्रतिषेधोऽनुनासिक-
परत्वात् ॥ १ ॥

*धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ २ ॥

*वस्य वाऽनुनासिकत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

६८ हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिसपृक्तं हल् ।

*हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपा-
भावो यथा पचन्निति ॥ १ ॥

*वस्वादिषु त्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् ॥ २ ॥

*यथा कूटतडिति ॥ ३ ॥

*रात्तलोपो लियमवचनात् ॥ ४ ॥

*रोरुत्वं च ॥ ५ ॥

*न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

*यथा हरिवो मेदिनमिति ॥ ७ ॥

६९ एङ्हस्वात्संबुद्धेः ।

- *संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥ २ ॥
- *तच्चास्यार्थम् ॥ ३ ॥
- *उक्तं वा ॥ ४ ॥
- *अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक् ॥ ५ ॥
- *न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथाऽनङ्गुह्यत इति ॥ ६ ॥

७० शेषलुन्दसि बहुलम् ।

७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

- *तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ १ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥
- *ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ॥ ३ ॥
- *परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
- *त्रिलोपवचनं च ॥ ५ ॥
- *इदप्रतिषेधश्च ॥ ६ ॥
- *अभक्ते स्वरः ॥ ७ ॥

७२ संहितायाम् ।

७३ छे च ।

७४ आङ्माडोश्च ।

- *आङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्म-
प्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः ॥ १ ॥

७५ दीर्घात् ।

७६ पदान्ताद्वा ।

- *दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां लुन्दसि ॥ १ ॥

७७ इको यणचि ।

- *यणादेशः हुतपूर्वस्य च ॥ १ ॥
- *दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

७८ एचोऽयचायावः ।

७९ बान्तो यि प्रत्यये ।

- *वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः ॥ १ ॥
- *गोर्युतौ लुन्दसि ॥ २ ॥
- *अध्वपरिमाणे च ॥ ३ ॥

८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

८१ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।

८२ क्रय्यस्तदर्थे ।

८३ भय्यप्रवय्ये च लुन्दसि ।

- *भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
- *अव् शरस्य च ॥ २ ॥
- *शरवृत्ताद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥
- *ऋज्ज्नी शरुतियपि दृश्यते ॥ ४ ॥
- *शरुहस्त इति च लोके ॥ ५ ॥

८४ एकः पूर्वपरयोः ।

- *एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
- *न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभि-
निर्वृत्तेः ॥ २ ॥
- *तच्चैकवाक्यभावात् ॥ ३ ॥
- *तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययो यथा लोके ॥ ४ ॥
- *सिद्धं तु धर्मोपदेशेऽनवयवविज्ञानात्
यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ५ ॥
- *पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥
- *पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ ७ ॥
- *षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु ॥ ८ ॥
- *अनिर्दिष्टे हि पष्ठग्रथाप्रसिद्धिः ॥ ९ ॥

८५ अन्तादिवच ।

- *अन्तादिवचनमाभिप्रस्यादेशवचनात् ॥ १ ॥
- *तत्र यस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः ॥ २ ॥
- *सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ ३ ॥
- *अन्तवच्चे प्रयोजनं बहुचपूर्वपदाट्टविवधाने ॥ ४ ॥
- *प्रत्ययकादेशः पूर्वविधौ ॥ ५ ॥
- *वैभक्तस्य णत्वे ॥ ६ ॥
- *अदस ईत्वोत्वे ॥ ७ ॥
- *स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥
- *लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ ९ ॥
- *पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च ॥ १० ॥
- *एकादेशे हि स्वरिताप्रसिद्धिः ॥ ११ ॥
- *कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ १२ ॥
- *एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् ॥ १३ ॥
- *उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् ॥ १४ ॥
- *एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वात् ॥ १५ ॥
- *तत्र वृद्धिविधानम् ॥ १६ ॥
- *आदिवच्चे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम् ॥ १७ ॥
- *सुप्तिङाविविधेषु ॥ १८ ॥
- *आङ्ग्रहणे पदविधौ ॥ १९ ॥
- *आटश्च वृद्धिविधौ ॥ २० ॥
- *कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ २१ ॥
- *नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ॥ २२ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २३ ॥
- *वर्णाश्रयविधौ च ॥ २४ ॥
- *प्रयोजनं खट्वाभिर्जुहावास्या अश्च इति ॥ २५ ॥
- *न वाऽताडूपातिदेशात् ॥ २६ ॥

८६ पत्वतुकोरसिद्धः ।

- *पत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थ-
मुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥ १ ॥
- *तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात् ॥ २ ॥

- *असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्ध-
वचनादन्यस्य भावः ॥ ३ ॥
- *तस्यान्वयानिवद्वचनमसिद्धत्वं च ॥ ४ ॥
- *स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥
- *संप्रसारणहीदसु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेका-
देशस्यासिद्धवचनात् ॥ ६ ॥

८७ आहुणः ।

- *गुणे डिशीटामुपसंख्यानं दीर्घत्वबाधनार्थम् ॥ १ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

८८ वृद्धिरेचि ।❀

८९ एत्येधत्तूदसु ।

- *इणीकारादौ प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥
- *अक्षादूहिन्याम् ॥ ३ ॥
- *प्रादूहोढोढ्येष्वेषु ॥ ४ ॥
- *स्वादीरेरिणोः ॥ ५ ॥
- *ऋते च तृतीयासमासे ॥ ५ ॥
- *प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे ॥ ६ ॥
- *ऋणदशाभ्यां च ॥ ७ ॥

९० आटश्च ।

९१ उपसर्गादिति धातौ ।

- *उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम् ॥ १ ॥
- *छे तुकः संबुद्धिगुणः ॥ २ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥
- *सम्प्रसारणदीर्घत्वव्यञ्जोपाभ्यासगुणादयश्च ॥ ४ ॥
- *यणादेशादाहुणः ॥ ५ ॥
- *हर्गुणवृद्धिविधयश्च ॥ ६ ॥
- *भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तो-
दात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च ॥ ७ ॥
- *अलोपोल्लोपो चार्धधातुके ॥ ८ ॥
- *इयङुवङुणवृद्धित्किन्मिस्पूर्वपदविकाराश्च ॥ ९ ॥
- *उत्तरपदविकाराश्च ॥ १० ॥

९२ वा सुप्यापिशलेः ।❀

९३ औतोम्यसोः ।

- *ओतस्तिङि प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *गोग्रहणे धोरूपसंख्यानम् ॥ २ ॥
- *समासाच्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥
- *सुबधिकारात्सिद्धम् ॥ ५ ॥
- *एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि ॥ ६ ॥
- *अभ्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् ॥ ७ ॥
- *न वाऽनवकाशत्वात् ॥ ८ ॥

- *द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः ॥ ९ ॥
- *यद्याव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ १० ॥

९४ एङि पररूपम् ।

- *पररूपप्रकरणे तुन्वोर्विनिपात उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
- *न वा निपातैकत्वात् ॥ २ ॥
- *एवे चानियोगे ॥ ३ ॥
- *शकन्धादिषु च ॥ ४ ॥
- *ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ ५ ॥
- *एमनादिषु छन्दसि ॥ ६ ॥

९५ ओमाडोश्च ।

- *उस्योमाङ्क्वाटः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

९६ उस्यपदान्तात् ।

९७ अतो गुणे ।❀

९८ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।

- *इतावनेकाग्रहणं श्रद्धार्थम् ॥ १ ॥

९९ नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ।

- *नित्यमाप्नेडिते डाचि ॥ १ ॥
- *अकारान्तानुकरणाद्वा ॥ २ ॥

१०० नित्यं नाम्नेडिते डाचि ।❀

१०१ अकः सवर्णे दीर्घः ।

- *सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वावचनम् ॥ १ ॥
- *लृति लृ वा ॥ २ ॥

१०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

- *प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः ॥ १ ॥
- *एकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्गः ॥ २ ॥
- *आहुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घ-
पूर्वसवर्णोद्देशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु ॥ ३ ॥
- *योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदभ्यति-
प्रसङ्गः ॥ ४ ॥
- *नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥ ५ ॥
- *इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य ॥ ६ ॥

१०३ तस्माच्छसो नः पुंसि ।

१०४ नादिचि ।❀

१०५ दीर्घाजसि च ।❀

१०६ वा छन्दसि ।❀

१०७ अमि पूर्वः ।

१०८ संप्रसारणाच्च ।

- *संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्ग-
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
- *सिद्धमसंप्रसारणात् ॥ २ ॥
- *कार्यकृतत्वाद्वा ॥ ३ ॥

- *दीर्घत्वं वचनप्रामाण्यात् ॥ ४ ॥
 *अन्तवत्त्वाद्वा ॥ ५ ॥
 *आटो वृद्धेरियङ् ॥ ६ ॥
 *आहुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङ्भ्यासयोः ॥ ७ ॥
 *स्वरदोषस्तु ॥ ८ ॥
 *आङि पररूपं तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य ॥ ९ ॥
 *प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङेर्यङि-
 स्मिन्ङिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणा-
 द्दर्पणविकारात् ॥ १० ॥
- १०९ षडः पदान्तादति ।❀
 ११० ङसिङसोश्च ।❀
 १११ ऋत उत् ।❀
 ११२ ख्यत्यात्परस्य ।
 ११३ अतो गोरमुतादमुते ।
 *अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः समानपदे
 प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥
- ११४ हशि च ।❀
 ११५ नान्तःपादमव्यपरे ।
 *नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥
 *अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम् ॥ २ ॥
 *अयवोः प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥
 *एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥
 *पुनरेङ्गहणात्सिद्धम् ॥ ५ ॥
- ११६ अव्यादवद्यादघक्रमुरव्रतायमवन्त्वव-
 स्युषु च ।❀
 ११७ यजुष्युरः ।❀
 ११८ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बाले-
 ऽम्बिके पूर्वे ।❀
 ११९ अङ्ग इत्यादौ च ।❀
 १२० अनुदात्ते च कुधपरे ।❀
 १२१ अवपथासि च ।❀
 १२२ सर्वत्र विभाषा गोः ।❀
 १२३ अवङ् स्फोटायनस्य ।
 *गोरवचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥
 *अवङादेशे हि स्वरे दोषः ॥ २ ॥
- १२४ इन्द्रे च ।
 १२५ धुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।
 *धुतप्रगृह्येवग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् ॥ १ ॥
 *तत्तु तस्मिन् प्रकृतिभावार्थम् ॥ २ ॥

१ इदानीन्तनोपलब्धाष्टाध्यायीपाठे 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे'
 इति पाठो दृश्यते ।

- *धुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात्
 धुतो विप्रतिषेधेनेति ॥ ३ ॥
 *एकादेशात् धुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रे-
 ऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
 *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥
- १२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।
 *आङोऽनर्थकस्य ॥ १ ॥
- १२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।
 *सिञ्जित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् ॥ २ ॥
- १२८ ऋत्यकः ।
 *ऋत्यकः सवर्णार्थः ॥ १ ॥
 *अनिगन्तार्थं च ॥ २ ॥
 *ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥
- १२९ अमुतवदुपस्थिते ।
 *वद्वचनं धुतकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
 *धुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यधुतप्रतिषेधप्रसङ्गो-
 ऽन्येन विहितत्वात् ॥ २ ॥
- १३० ई३चाक्रवर्मणस्य ।
 *ई३ चाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम् ॥ १ ॥
- १३१ दिव उत् ।
 १३२ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।❀
 १३३ स्यश्छन्दसि बहुलम् ।❀
 १३४ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।❀
 १३५ सुट् कात्पूर्वः ।
 *सुटि कात्पूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थमिति
 चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् ॥ १ ॥
 *द्विर्वचनात्सुट्प्रतिषेधेनेति चेत् द्विभूते
 शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः ॥ २ ॥
 *द्विभूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति
 चेत् द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥
 *तथा चामवस्था ॥ ४ ॥
 *अद्वयवाय उपसंख्यानम् ॥ ५ ॥
 *अभ्यासव्यवाये च ॥ ६ ॥
 *अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः ॥ ७ ॥
 *उपदेशिवद्वचनं च ॥ ८ ॥
 *लिटिगुणचङिदीर्घप्रतिषेधार्थम् ॥ ९ ॥
 *कात्पूर्वान्त इति चेदुविधिप्रतिषेधः ॥ १० ॥
 *परादाविट्गुणप्रसङ्गः ॥ ११ ॥
 *अभके स्वरे दोषः ॥ १२ ॥

- १३६ अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।❀
 १३७ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ।❀
 १३८ समवाये च ।❀
 १३९ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।❀
 १४० किरतौ लवने ।❀
 १४१ हिंसायां प्रतेश्च ।❀
 १४२ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।
 *किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ १ ॥
 १४३ कुस्तुम्बुरुणि जातिः ।❀
 १४४ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।
 *समो हितततयोर्वा लोपः ॥ १ ॥
 *सस्तुमुनोः काभे ॥ २ ॥
 *अवश्यमः कृत्ये ॥ ३ ॥
 १४५ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।
 १४६ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।❀
 १४७ आश्चर्यमनिले ।
 *आश्चर्यमद्भुते ॥ १ ॥
 १४८ वर्चस्केऽवस्करः ।❀
 १४९ अपस्करो रथाङ्गम् ।❀
 १५० विष्किरः शकुनौ वा ।
 *विष्किरः शकुनौ विकिरो वा ॥ १ ॥
 १५१ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।❀
 १५२ प्रतिष्कशश्च कशेः ।❀
 १५३ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ।❀
 १५४ मस्करमस्करिणौ वेषुपरिव्राजकयोः ।
 १५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।❀
 १५६ कारस्करो वृक्षः ।❀
 १५७ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।
 १५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।
 *अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्
 युगपत्संभवात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात् ॥ २ ॥
 *एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः सन्देहात् ॥ ३ ॥
 *सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं
 तद्वर्जम् ॥ ४ ॥
 *प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥
 *विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यायादिषु
 चित्करणम् ॥ ६ ॥
 *सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः ॥ ७ ॥

- *सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं च ॥ ८ ॥
 *तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥ ९ ॥
 *स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्त-
 वचनात् ॥ १० ॥
 *शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपर-
 विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥
 *विभक्तिस्वरान्नस्वरो बलीयान् ॥ १२ ॥
 *विभक्तिनिमित्तस्वराच्च ॥ १३ ॥
 *यच्चोपपदं कृति नञ् ॥ १४ ॥
 *सहनिर्दिष्टस्य च ॥ १५ ॥

१५९ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।

१६० उच्छादीनां च ।❀

१६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।

- *उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभानादनुदात्त-
 ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥
 *अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मदस्मादिदं किं-
 लोपेषु स्वरः ॥ २ ॥
 *आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तः ॥ ३ ॥
 *आदौ सिद्धम् ॥ ४ ॥
 *विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्त-
 प्रतिषेधाद्धि सिद्धम् ॥ ५ ॥
 *अयचि चित्करणात् ॥ ६ ॥

१६२ धातोः ।

- *धातोरन्त इति चेदनुदात्तेचग्रहणम् ॥ १ ॥
 *संश्च निवृत्ति ॥ २ ॥
 *आदावृणुप्रत्ययधातुवन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥
 *अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
 *पिबौ निपातनम् ॥ ५ ॥

१६३ चितः ।

- *चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थम् ॥ १ ॥

१६४ तद्धितस्य ।❀

१६५ कितः ।❀

१६६ तिसृभ्यो जसः ।

- *तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात् ॥ १ ॥

१६७ चतुरः शसि ।

- *चतुरः शसि द्वियामप्रतिषेध आद्युदात्त-
 निपातनात् ॥ १ ॥
 *विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् ॥ २ ॥
 *आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

१६८ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ।

- *सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

१ 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' इति सूत्रपाठ इदानीं दृश्यते ॥

*सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तथाभावात्सौ ॥ २ ॥
*प्रकृतेस्त्वनेकाच्चात् ॥ ३ ॥

१६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम-
नित्यसमासे ।

१७० अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ।*

१७१ ऊडिदंपदाद्यपुत्रैद्युभ्यः ।

*ऊङ्युपधाग्रहणम् ॥ १ ॥

१७२ अष्टनो दीर्घात् ।

*अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य
नुडर्थम् ॥ १ ॥

१७३ शतुरनुमो नद्यजादी ।

*नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।

*उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम् ॥ १ ॥

*हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् ॥ २ ॥

*स्वरितत्वे वावचनात् ॥ ३ ॥

१७५ नोङ्धात्वोः ।*

१७६ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ।

*मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ १ ॥

*त्रिप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

१७७ नामन्यतरस्याम् ।

*नाम्स्यरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् ॥ १ ॥

१७८ ऊयाश्छन्दसि बहुलम् ।*

१७९ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ।*

१८० झल्युपोत्तमम् ।*

१८१ विभाषा भाषायाम् ।*

१८२ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः ।

१८३ दिवो ङ्गल् ।*

१८४ नृ चान्यतरस्याम् ।*

१८५ तित्स्वरितम् ।

*तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥

१८६ तौस्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुक-
मनुदात्तमङ्घ्रिडोः ।

*तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्य-
स्तसिजर्थः ॥ १ ॥

*विश्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

*मुकश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*इतश्चोपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

*इतश्चानेकान्तत्वात् ॥ ५ ॥

*तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः

स्थान्यादेशाभावात् ॥ ६ ॥

*अनुदात्तङिग्रहणाद्वा ॥ ७ ॥

*ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः

सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

१८७ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ।

*सिच आद्युदात्तत्वेऽनितः पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१८८ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ।

*स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

१८९ अभ्यस्तानामादिः ।*

१९० अनुदात्ते च ।

*अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्यदेशो लोपयणा-
देशार्थः ॥ १ ॥

१९१ सर्वस्य सुपि ।

*सर्वस्वरोऽनकचकस्य ॥ १ ॥

१९२ मीहीमृहुमदजनधनदरिद्राजागरां
प्रत्ययात्पूर्वं पिति ।

१९३ लिति ।*

१९४ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ।*

१९५ अचः कर्तृयकि ।

*यकि रपर उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

*उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ ३ ॥

*योगविभागात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

१९६ थलि च सेटीडन्तो वा ।

१९७ जिन्यादिर्नित्यम् ।*

१९८ आमन्त्रितस्य च ।*

१९९ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ।*

२०० अन्तश्च तवै युगपत् ।*

२०१ क्षयो निवासे ।*

२०२ जयः करणम् ।*

२०३ वृषादीनां च ।*

२०४ संज्ञायामुपमानम् ।

*उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्ध-
लक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

२०५ निष्ठा च द्वयजनात् ।

*निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

२०६ शुष्कधृष्टौ ।*

२०७ आशितः कर्ता ।

*आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्यु-
दात्तत्वं च ॥ १ ॥

२०८ रिक्ते विभाषा ।

- २०९ जुष्टार्पिते च च्छन्दसि ।❀
 २१० नित्यं मन्त्रे ।❀
 २११ युष्मदसदोऽसि ।❀
 २१२ ऊयि च ।❀
 २१३ यतोऽनावः ।❀
 २१४ ईडवृन्दवृशंसदुहां ण्यतः ।❀
 २१५ विभाषा वेण्विन्धानयोः ।
 २१६ त्यागरागहासकुहश्वठकथानाम् ।❀
 २१७ उयोत्तमं रिति ।
 २१८ चङ्चन्यतरस्याम् ।❀
 २१९ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ।❀
 २२० अन्तोऽवत्याः ।
 २२१ ईवत्याः ।
 २२२ चौ ।

*चोरतद्धिते ॥ १ ॥

२२३ समासस्य ।

- *समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *हल्स्वरप्राप्तौ वा व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ २ ॥
 *प्रयोजनं लिङाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः ॥ ३ ॥
 एकाचश्चायोल्यपि च ये च क्षय्यजस्यावकः-
 सवर्णेऽवपथा हिंसायामनुदात्तस्य विभाषा
 क्षय ईवत्या स्त्रोणि ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ।

२ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ।

- *तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये
 प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
 ग्रहणात् ॥ २ ॥
 *अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ ३ ॥
 *क्त्वायां वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥
 *तिपातनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

- ३ वर्णो वर्णेष्वनेते ।❀
 ४ गाघलवणयोः प्रमाणे ।❀
 ५ दायाद्यं दायादे❀
 ६ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ।❀
 ७ पदेऽपदेशे ।❀
 ८ निवाते वातत्राणे ।❀
 ९ शारदेऽनार्तवे ।❀

१० अध्वर्युकषाययोर्जातौ ।❀

११ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ।

- *सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् ॥ १ ॥
 *षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

- १२ द्विगौ प्रमाणे ।❀
 १३ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।❀
 १४ मात्रोपप्लोपक्रमच्छाये नपुंसके ।❀
 १५ सुखप्रिययोर्हिते ।❀
 १६ प्रीतौ च ।❀
 १७ स्वं स्वामिनि ।❀
 १८ पत्यावैश्वर्ये ।❀
 १९ न भूवाक्चिद्दिधिषु ।❀
 २० वा भुवनम् ।❀
 २१ आशङ्काबाधनेदीयः सु संभावने ।❀
 २२ पूर्वं भूतपूर्वं ।
 २३ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु
 सामीप्ये ।❀

२४ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ।❀

२५ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ।❀

२६ कुमारश्च ।❀

२७ आदिः प्रत्येनसि ।❀

२८ पूगेष्वन्यतरस्याम् ।❀

२९ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।

- *इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

३० बह्वन्यतरस्याम् ।❀

३१ दिष्टिवितस्त्योश्च ।❀

३२ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ।❀

३३ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ।

- *परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
 *न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

३४ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ।❀

३५ संख्या ।❀

३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।

- *आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात्संदेहः ॥ १ ॥
 *लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

३७ कार्तिकौजपादयश्च ।❀

३८ महान् ब्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभार-
भारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ।

३९ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।❀

४० उष्ट्रः सादिवाम्योः ।❀

४१ गौः सादसादिसारथिषु ।❀

४२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वस्रतजरत्यश्लीलदृढ-
रूपा पारेवडवा तैतिलकद्रुः पण्यकम्बलो
दासीभाराणां च ।

*कुरुवृज्योर्गार्हपते ॥ १ ॥

*पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

४३ चतुर्थी तदर्थे ।

४४ अर्थे ।

४५ के च ।

४६ कर्मधारयेऽनिष्टा ।

४७ अहीने द्वितीया ।

*अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ १ ॥

४८ तृतीया कर्मणि ।

४९ गतिरनन्तरः ।

*गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात् ॥ १ ॥

*तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

*प्रकृतिस्वरवचनाद्भ्यनन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

*प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेत् एकगत्यर्थम् ॥ ४ ॥

*अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

*सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

५० तादौ च निति कृत्यतौ ।

*तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

*कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिदर्थम् ॥ २ ॥

५१ तवै चान्तश्च युगपत् ।

५२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ।

*अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वर-

भावप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम् ॥ २ ॥

*उक्तं वा ॥ ३ ॥

*चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ ४ ॥

*न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविति

प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादः ॥ ५ ॥

*विभक्तीषस्वरात्कृत्स्वरः ॥ ६ ॥

*चित्स्वराद्धारिस्वरः ॥ ७ ॥

*न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य ॥ ८ ॥

५३ न्यधी च ।

५४ ईषदन्यतरस्याम् ।

५५ हिरण्यपरिमाणं धने ।

५६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ।

५७ कतरकतमौ कर्मधारये ।

५८ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।

५९ राजा च ।

६० षष्ठी प्रत्येनसि ।

६१ के नित्यार्थे ।

६२ ग्रामः शिल्पिनि ।

६३ राजा च प्रशंसायाम् ।

६४ आदिरुदात्तः ।

६५ सप्तमी हारिणौ धर्म्येऽहरणे ।

६६ युक्ते च ।

६७ विभाषाध्यक्षे ।

६८ पापं च शिल्पिनि ।

६९ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ।

७० अङ्गानि मैरेये ।

७१ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।

७२ गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ।

७३ अके जीविकार्थे ।

७४ प्राचां क्रीडायाम् ।

७५ अणि नियुक्ते ।

७६ शिल्पिनि चाकृजः ।

७७ संज्ञायां च ।

७८ गोतन्तियवं पाले ।

७९ णिनिः ।

८० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।

८१ युक्कारोह्यादयश्च ।

८२ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ।

८३ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ।

८४ ग्रामेऽनिवसन्तः ।

८५ घोषादिषु च ।

८६ छात्र्यादयः शालायाम् ।

८७ प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ।

८८ मालादीनां च ।

८९ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ।

९० अर्मे चावर्णं द्यञ्ज्यच् ।

९१ न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकजलम् ।

९२ अन्तः ।

९३ सर्वं गुणकात्सूर्ये ।

*गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥ १ ॥

९४ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।

९५ कुमार्यां वयसि ।

९६ उदकेऽकेवले ।

९७ द्विगौ क्रतौ ।

९८ सभायां नपुंसके ।

९९ पुरे प्राचाम् ।

१०० अरिष्टगौडपूर्वे च ।

- १०१ न हास्तिनफलकमार्देयाः ।❀
 १०२ कुसलकूपकुम्भशालं बिले ।❀
 १०३ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ।❀
 १०४ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ।❀
 १०५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ।
 १०६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।
 *बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्रा-
 जिनयोरन्तः ॥ १ ॥
 १०७ उदराश्वेषु ।
 १०८ क्षेपे ।
 *उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् ॥ १ ॥
 १०९ नदी बन्धुनि ।❀
 ११० निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।❀
 १११ उत्तरपदादिः ।❀
 ११२ कर्णो वर्णलक्षणात् ।❀
 ११३ संज्ञौपम्ययोश्च ।❀
 ११४ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ।❀
 ११५ शृङ्गमवस्थायां च ।❀
 ११६ नञो जरमरमित्रमृताः ।❀
 ११७ सोर्मनसी अलोमोषसी ।
 *सोर्मनसोः कपि ॥ १ ॥
 ११८ कृत्वादयश्च ।❀
 ११९ आद्युदात्तं झञ्झन्दसि ।❀
 १२० वीरवीर्यौ च ।❀
 १२१ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ।
 *पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥
 १२२ कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ।❀
 १२३ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ।❀
 १२४ कन्था च ।❀
 १२५ आदिश्चिहणादीनाम् ।❀
 १२६ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ।
 १२७ चीरमुपमानम् ।❀
 १२८ पललसूपशाकं मिश्रे ।❀
 १२९ कूलसदस्थलकर्पाः संज्ञायाम् ।❀
 १३० अकर्मधारये राज्यम् ।
 *चेलराज्यादिभ्योऽन्ययम् ॥ १ ॥
 १३१ चर्यादयश्च ।❀
 १३२ पुत्रः पुग्भ्यः ।❀
 १३३ नाचार्यराजत्विकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ।❀
 १३४ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ।❀
 १३५ षट्च काण्डादीनि ।❀

- १३६ कुण्डं वनं वनम् ।
 *कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ॥ १ ॥
 १३७ प्रकृत्या भगालम् ।❀
 १३८ शितेर्नित्यावहृज्वहृव्रीहावभसत् ।❀
 १३९ गतिकारकोपपदात्कृत् ।
 *गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणार्थक्य-
 मनस्योत्तरपदस्याभावात् ॥ १ ॥
 *कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम् ॥ २ ॥
 १४० उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ।❀
 १४१ देवताद्वन्द्वे च ।❀
 १४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्र-
 पूषमन्थिषु ।❀
 १४३ अन्तः ।
 *अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तो-
 दात्तत्वम् ॥ २ ॥
 *न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदा-
 न्तोदात्तत्वस्य ॥ ३ ॥
 *प्रकरणाच्च समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥
 १४४ थाथघञ्काजवित्रकाणाम् ।❀
 १४५ सूपमानात् कः ।❀
 १४६ संज्ञायामनाचितादीनाम् ।❀
 १४७ प्रवृद्धादीनां च ।❀
 १४८ कारकाद्वत्तश्रुतयोरेवाशिषि ।
 *कारकाद्वत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *सिद्धं तूभयनियमात् ॥ २ ॥
 १४९ इत्थंभूतेन कृतमिति च ।❀
 १५० अनो भावकर्मवचनः ।❀
 १५१ मन्तिकन्याख्यानशयनासनस्थानयाज-
 कादिक्रीताः ।❀
 १५२ सप्तम्याः पुण्यम् ।❀
 १५३ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ।❀
 १५४ मिश्रं चानुपसर्गमसंघौ ।❀
 १५५ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहिताल-
 मर्थास्तद्धिताः ।❀
 १५६ ययतोश्चातदर्थे ।❀
 १५७ अच्कावशक्तौ ।❀
 १५८ आक्रोशे च ।❀
 १५९ संज्ञायाम् ।❀
 १६० कृत्योकेणुच्चार्यादयश्च ।❀
 १६१ विभाषा तृन्नन्तीक्ष्णशुचिषु ।❀
 १६२ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः
 क्रियागणने ।❀

- १६३ संख्यायाः स्तनः ।❀
 १६४ विभाषा छन्दसि ।❀
 १६५ संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
 *ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ १ ॥
 १६६ व्यवायिनोऽन्तरम् ।❀
 १६७ मुखं स्वाङ्गम् ।❀
 १६८ नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टि-
 पृथुवत्सेभ्यः ।❀
 १६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।❀
 १७० जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात्
 कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ।❀
 १७१ वा जाते ।❀
 १७२ नञ्सुभ्याम् ।❀
 १७३ कपि पूर्वम् ।❀
 १७४ ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम् ।❀
 १७५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ।
 *बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥
 १७६ न गुणादयोऽवयवाः ।❀
 १७७ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपश्यु ।
 *मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् ॥ १ ॥
 १७८ वनं समासे ।❀
 १७९ अन्तः ।❀
 १८० अन्तश्च ।❀
 १८१ न निविः पाम् ।❀
 १८२ परेरभितो भाविमण्डलम् ।❀
 १८३ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ।❀
 १८४ निरुद्धादीनि च ।❀
 १८५ अभेर्मुखम् ।❀
 १८६ अपाच ।
 *अभेर्मुखमपाचाधुवार्थम् ॥ १ ॥
 *अबहुव्रीहार्थो वा ॥ २ ॥
 १८७ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम
 नाम च ।
 *स्फिगपूतग्रहणं च ॥ १ ॥
 १८८ अधेरुपरिस्थम् ।❀
 १८९ अनोरप्रधानकनीयसी ।❀
 १९० पुरुषश्चान्वादिष्टः ।❀
 १९१ अतेरकृत्यपदे ।
 *अतेर्धोतुलोपे ॥ १ ॥
 १९२ नेरनिधाने ।❀
 १९३ प्रतेरंश्वाद्यस्तपुरुषे ।❀
 १९४ उपाङ्गजजिनमगौरादयः ।❀

- १९५ सोरवक्षेपणे ।❀
 १९६ विभाषोत्पुच्छे ।❀
 १९७ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।
 *द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्त-
 स्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *नकारान्तेऽकारान्तस्य ॥ २ ॥
 *उदात्तलोपात्सिद्धम् ॥ ३ ॥
 १९८ सक्थं चाक्रान्तात् ।❀
 १९९ परादिश्छन्दसि बहुलम् ।
 *अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि ॥ १ ॥
 बहुव्रीहावाशङ्का गौः साद क्ते नित्यार्थे युक्ता
 न हास्तिन कूलतीर देवता विभाषा न
 निव्येकोनविंशतिः ।

अथ तृतीयः पादः ।

१ अलुगुत्तरपदे ।

- *उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्यो-
 ऽलुगानङ्गिकोह्रस्वनलोपाः ॥ १ ॥
 *एकवच ॥ २ ॥
 *एकवद्वचनमनर्थकम् ॥ ३ ॥
 *द्विबहुवचसमासः ॥ ४ ॥
 *उक्तं वा ॥ ५ ॥
 *एकवचने हि गोषुचरेऽतिप्रसङ्गः ॥ ६ ॥
 *वर्षाभ्यश्च जे ॥ ७ ॥
 *अपो योलियन्मतिषु चोपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

- *पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *अन्यार्थे च ॥ २ ॥

३ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

- *तृतीयाया अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति च ॥ २ ॥

४ मनसः संज्ञायाम् ।❀

५ आज्ञायिनि च ।

- *आत्मनश्च पूरणे ॥ १ ॥
 *अन्यार्थे च ॥ २ ॥

६ आत्मनश्च पूरणे ।❀

७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ परस्य च ।

- *आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

९ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

*ह्रस्वभ्यां डेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अन्यार्थे च ॥ २ ॥

*हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेत् भूमि-

पाशेऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*अकोऽत इति वा तत्सन्ध्यक्षरार्थम् ॥ ५ ॥

१० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

*कारनाम्नि वावचनार्थं चेद्वादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*अप्राप्ते समासविधानम् ॥ २ ॥

*योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

११ मध्यादुरौ ।

*गुरावन्ताच्च ॥ १ ॥

१२ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ।

१३ बन्धे च विभाषा ।

१४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

*तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये ॥ १ ॥

*लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात् ॥ २ ॥

१५ प्रावृद्दशरत्कालदिवां जे ।

१६ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

१७ घकालतनेषु कालनाम्नः ।

१८ शयवासवासिध्वकालात् ।

१९ नेनिसिद्धवधातिषु च ।

२० स्थे च भाषायाम् ।

२१ षष्ठ्या आक्रोशे ।

*षष्ठीप्रकरणे वाक्द्विक्पश्यज्ञयो युक्तिदण्ड-

हरेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*आमुख्यायणामुव्यपुत्रिका ॥ २ ॥

*देवानांप्रिय इति च ॥ ३ ॥

*शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

*दिवश्च दासे ॥ ५ ॥

२२ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

२३ क्रतो विद्यायोनिंसबन्धेभ्यः ।

*विद्यायोनिंसबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

२४ विभाषा स्वसृपत्योः ।

२५ आनङ् क्रतो द्वन्द्वे ।

*क्रकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*कार्यं चानिर्दिष्टः ॥ २ ॥

*अविशेषेण पितृपितामहादिवतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

२५ ष० पा०

२६ देवताद्वन्द्वे च ।

*देवताद्वन्द्व उभयत्र वायोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*ग्रहप्रजापत्यादीनां च ॥ २ ॥

२७ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

२८ इद्वद्वौ ।

*इद्वद्वौ विष्णोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

२९ दिधो द्यावा ।

३० दिवसश्च पृथिव्याम् ।

३१ उषासोषसः ।

३२ मातरपितरावुदीचाम् ।

३३ पितरामातरा च छन्दसि ।

३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधि-
करणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

*पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र

पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम् ॥ १ ॥

*प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥ २ ॥

*स्थानिवत्प्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

*वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम् ॥ ४ ॥

*स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्

सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ ५ ॥

*भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च ॥ ६ ॥

*अर्थातिदेशो विप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

*पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ ८ ॥

३५ तसिलादिष्वा कृत्वमुचः ।

*तसिलादी त्रतसौ ॥ १ ॥

*तरपतमपौ ॥ २ ॥

*चरद्वाजातीयरौ ॥ ३ ॥

*कल्पपद्देशीयरौ ॥ ४ ॥

*रूपप्रपादापौ ॥ ५ ॥

*थम्थालौ ॥ ६ ॥

*दार्हिलौ ॥ ७ ॥

*तिल्ल्यनौ ॥ ८ ॥

*शसि बहुवचनस्य ॥ ९ ॥

*त्वतल्लोर्गुणवचनस्य ॥ १० ॥

*भस्यादे तद्धिते ॥ ११ ॥

*ठक्छस्य ॥ १२ ॥

३६ क्यङ्मानिनोश्च ।

*मानिन्ग्रहणमरुथर्मसमानाधिकरणार्थं च ॥ १ ॥

३७ न कोपधायाः ।

*कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणम् ॥ १ ॥

३८ संज्ञापूरण्योश्च ।*

३९ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।*

४० स्वाङ्गाच्चेतः ।

*स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिति ॥ १ ॥

४१ जातेश्च ।*

४२ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

*पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् ॥ १ ॥

*कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् ॥ २ ॥

*न वाऽस्त्रीपूर्वपदविचक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

*अग्नेरीत्वाद्गुणवृद्धिविप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

*पुंवङ्गावात् ह्रस्वत्वं सिद्धादिकेषु ॥ ५ ॥

४३ धरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु

ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ।

४४ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।*

४५ उगितश्च ।*

४६ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

*महदात्वे धासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ १ ॥

*अष्टनः कपाले हविषि ॥ २ ॥

*गवि च युक्ते ॥ ३ ॥

४७ द्वयष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

४८ त्रेख्यः ।*

४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

५० हृदयस्य हृल्लेखयदण्णालासेषु ।

*यदण्णग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् ॥ १ ॥

५१ वा शोकष्यञ्जोगेषु ।*

५२ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।

*पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं पदोपहतार्थम् ॥ १ ॥

*उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्धयर्थम् ॥ २ ॥

५३ पद्यत्यतदर्थे ।

*पङ्गावे इके चरतातुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

५४ हिमकाषिहतिषु च ।*

५५ ऋचः शे ।*

५६ वा घोषमिश्रशब्देषु ।

*निष्के चोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

५७ उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

*संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

५८ पेषवासवाहनधिषु च ।*

५९ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

६० मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवी-

वधगाहेषु च ।*

६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ।

*इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ १ ॥

*सर्वान्ते लोकविज्ञानम् ॥ २ ॥

*इयङ्गुवङ्ग्यप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

६२ एकतद्धिते च ।

६३ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ।*

६४ त्वे च ।*

६५ इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ।*

६६ खित्यनव्ययस्य ।

*खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य सुम्बचनात् ॥ २ ॥

*सन्नियोगाद्वा ॥ ३ ॥

६७ अरुद्धिपदजन्तस्य भुम् ।*

६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

*अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्रपूर्व-
सवर्णगुणयङ्गुवङ्गदेशाः ॥ १ ॥

*अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णा-

प्रसिद्धिरन्यत्वात् ॥ २ ॥

*सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

*सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् ॥ ४ ॥

*एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

६९ वाचंयमपुरंदरौ च ।*

७० कारे सत्यागदस्य ।

*अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*भक्षस्य च्छन्दसि ॥ २ ॥

*धेनोर्भव्यायाम् ॥ ३ ॥

*लोकस्य पृष्णे ॥ ४ ॥

*इत्येऽनभ्याशस्य ॥ ५ ॥

*भाट्टाश्रयोरिन्धे ॥ ६ ॥

*गिलेऽगिलस्य ॥ ७ ॥

*गिलगिले च ॥ ८ ॥

*उष्णभद्रयोः करणे ॥ ९ ॥

*सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रद्वा ॥ १० ॥

७१ श्येनतिलस्य पाते जे ।*

७२ रात्रेः कृति विभाषा ।

७३ नलोपो नजः ।

*ननो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

- ७४ तस्माच्छुडचि ।
 ७५ नभ्राणनपात्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनख-
 नपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।❀
 ७६ एकादिश्वैकस्य चादुक् ।
 ७७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।❀
 ७८ सहस्र सः संज्ञायाम् ।
 *सहस्र हलोपवचनम् ॥ १ ॥
 ७९ ग्रन्थान्ताधिके च ।
 ८० द्वितीये चानुपाख्ये ।❀
 ८१ अव्ययीभावे चाकाले ।❀
 ८२ वोपसर्जनस्य ।
 *उपसर्जनस्य वाचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात् ॥ २ ॥
 ८३ प्रकृत्याशिपि ।
 *प्रकृत्याशिष्यगवादिषु ॥ १ ॥
 ८४ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ।❀
 ८५ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूप-
 स्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।❀
 ८६ चरणे ब्रह्मचारिणि ।
 *ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरे-
 णिनिर्व्रतलोपश्च ॥ १ ॥
 ८७ तीर्थे ये ।❀
 ८८ विभाषोदरे ।❀
 ८९ दृग्दशवतुषु ।
 *दृग्दशवतुषु दक्ष उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 ९० इदं किमोरीश्वरी ।❀
 ९१ आ सर्वनाम्नः ।❀
 ९२ विष्वग्देवयोश्च टेरेद्यञ्चतौ वप्रत्यये ।
 ९३ समः समि ।
 ९४ तिरसस्तिर्यलोपे ।❀
 ९५ सहस्र सप्तिः ।
 *अद्विसंध्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 ९६ सध मादस्योश्छन्दसि ।❀
 ९७ द्रव्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ।
 *समाप ईत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 ९८ ऊदनोर्देशे ।
 ९९ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्था-
 स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।
 १०० अर्थे विभाषा ।❀

- १०१ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ।
 *कद्भावे त्रातुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 १०२ रथवदयोश्च ।❀
 १०३ तृणे च जातौ ।❀
 १०४ का पथ्यक्षयोः ।❀
 १०५ ईषदर्थे ।❀
 १०६ विभाषा पुरुषे ।❀
 १०७ कवं चोष्णे ।❀
 १०८ पथि च च्छन्दसि ।❀
 १०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
 *दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ १ ॥
 *वाचो वादेर्द्धत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्येति ॥ २ ॥
 *षष उत्वं दत्तदशसूत्रपदादेः दृष्ट्वं च ॥ ३ ॥
 *धाम्ना वा ॥ ४ ॥
 *स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्त्वम् ॥ ५ ॥
 *पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः ॥ ६ ॥
 ११० संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां
 झौ ।❀
 १११ द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।
 ११२ सहिवहोरोदवर्णस्य ।
 ११३ साढ्यै साङ्गा साढेति निगमे ।❀
 ११४ संहितायाम् ।❀
 ११५ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्न-
 च्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्त्वस्तिकस्य ।❀
 ११६ नहिषृतिष्विष्यधिरुचिसहितनिषु कौ ।
 *अञ्जतिनञादिषु किञ्ग्रहणानर्थक्यं यस्मिन्
 विधिस्तदादावलप्रहणे ॥ १ ॥
 ११७ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादी-
 नाम् ।❀
 ११८ वले ।❀
 ११९ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।❀
 १२० शरादीनां च ।❀
 १२१ इको बहेऽपीलोः ।
 १२२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।
 *सादकारयोः कृत्रिमे ॥ १ ॥
 *प्रतिषेधादीनां विभाषा ॥ २ ॥
 १२३ इकः काशे ।❀
 १२४ दस्ति ।
 १२५ अग्रनः संज्ञायाम् ।❀

- १२६ छन्दसि च ।❀
 १२७ चित्तेः कपि ।❀
 १२८ विश्वस्य वसुराटोः ।❀
 १२९ नरे संज्ञायाम् ।❀
 १३० मित्रे चर्षौ ।❀
 १३१ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मतौ ।❀
 १३२ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।❀
 १३३ ऋचि तुनुघमश्चुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ।❀
 १३४ इकः सुजि ।❀
 १३५ झचोऽतस्तिङः ।❀
 १३६ निपातस्य च ।❀
 १३७ अन्येषामपि दृश्यते ।❀
 १३८ चौ ।
 १३९ सम्प्रसारणस्य ।

*इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

॥ अलुक् षष्ठा जातेरिङोऽव्ययीभावे कोः

कत्तदिको वहे एकोनविंशतिः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

१ अङ्गस्य ।

- *अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
 चाधिकारः ॥ १ ॥
 *अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥
 *सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञायाम् ॥ ३ ॥
 *सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्च ॥ ४ ॥
 *सम्प्रसारणदीर्घत्वे ॥ ५ ॥
 *नाम्सोदीर्घत्वे ॥ ६ ॥
 *लिङ्ग्यत्वे ॥ ७ ॥
 *अतो भिस् ऐस्त्वे ॥ ८ ॥
 *लुङादिष्वडाटौ ॥ ९ ॥
 *ह्यङुवङ्युष्मदस्मात्तातङामिनुडानेमुक्ते-
 इत्ययिदीर्घमितत्वानि ॥ १० ॥
 *अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् ॥ ११ ॥

२ हलः ।

- *अणप्रकरणादकारस्याप्राप्तिः ॥ १ ॥
 *ह्रस्वग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् ॥ २ ॥

३ नामि ।

- ४ न तिष्ठतस् ।❀
 ५ छन्दस्युभयथा ।❀

- ६ नृ च ।❀
 ७ नोपधायाः ।❀
 ८ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ।❀
 ९ वा षपूर्वस्य निगमे ।❀
 १० सान्तमहतः संयोगस्य ।❀
 ११ अतृन्तृच्छस्त्वनमृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृ-
 प्रशास्तृणाम् ।❀
 १२ इन्हन्पूर्वार्थमाणां शौ ।
 १३ सौ च ।

*हनः कावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे
 नियमवचनादन्यत्रानियमः ॥ २ ॥

१४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

*अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१५ अनुनासिकस्य किञ्चलोः कृति ।❀

१६ अङ्गनगमां सनि ।

- *गमेदीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥
 *अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः ॥ २ ॥
 *न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् ॥ ३ ॥
 *सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत् व्यञ्जनप्रतिषेधः ॥ ४ ॥
 *अनधिकारे उक्तम् ॥ ५ ॥

१७ तनोतेर्विभाषा ।❀

१८ क्रमश्च क्त्वि ।❀

१९ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ।

२० उवरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।❀

२१ राहोपः ।❀

२२ असिद्धवदत्राभात् ।

- *असिद्धवचने उक्तम् ॥ १ ॥
 *अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ २ ॥
 *प्रयोजनं शैवं धित्वे ॥ ३ ॥
 *तात्सिलोपेण्यणादेशा अडाद्विधौ ॥ ४ ॥
 *अनुनासिकलोपो हिलोपाहोपयोजभावश्च ॥ ५ ॥
 *संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् ॥ ६ ॥
 *रेभाव आहोपे प्रयोजनम् ॥ ७ ॥
 *आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे सिद्धं वसुसंप्र-
 सारणमज्जिधौ ॥ ८ ॥
 *बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च ॥ ९ ॥
 *आत्वं यलोपाहोपयोः पशुषो न वाजान्
 चाखायिता चाखायितुम् ॥ १० ॥

- *ह्रस्वलोपाहोपाश्वादेशे ल्यपि सिद्धा
वक्तव्याः ॥ ११ ॥
- *बुभुयुदाबुवद्वयणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ १२ ॥
- *प्राग्भादिति चेच्छ्रुतामघोनाभूगुणेषूप-
संख्यानम् ॥ १३ ॥
- *आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारण्यलोपप्रस्थादीनां
प्रतिषेधः ॥ १४ ॥
- २३ भानलोपः ।
- २४ अनदितां हल उपधायाः कृति ।
*अनिदितां नलोपे लङ्गिकभ्योरुपतापशरीर-
विकारयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
- *हृहेरुच्यनिटी ॥ २ ॥
- *रज्जेणौ मृगरमणे ॥ ३ ॥
- *घिनुणि च ॥ ४ ॥
- *रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ॥ ५ ॥
- २५ वंशसञ्जस्वजां शपि ।
- २६ रज्जेश्च ।
- २७ घञि च भावकरणयोः ।
- २८ स्पदो जवे ।
- २९ अवोदैधोऽप्रथमप्रथमिभ्यः ।
- ३० नाञ्चेः पूजायाम् ।
- ३१ क्तिव स्कन्दिस्यन्दोः ।
- ३२ जान्तनशां विभाषा ।
- ३३ भजेश्च चिणि ।
- ३४ शास इदङ्गहलोः ।
*शास इत्वे आशासः कानुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
- ३५ शा हौ ।
- ३६ हन्तेर्जः ।
- ३७ अनुदात्तोपदेशवनतितनोल्यादीनामनुना-
सिकलोपो झलि विडति ।
*अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च ॥ १ ॥
- *वाऽमः ॥ २ ॥
- ३८ वा ल्यपि ।
- ३९ न क्तिचि दीर्घश्च ।
- ४० गमः क्रौ ।
*ऊङ् च ॥ १ ॥
- ४१ विङ्गनोरनुनासिकस्यात् ।
- ४२ जनसनखनां सन्झलोः ।
*सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

- ४३ ये विभाषा ।
- ४४ तनोतेर्यकि ।
- ४५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।
- ४६ आर्धधातुके ।
- ४७ अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ।
*अस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥
- *रसोर्वर्षचनासिद्धम् ॥ २ ॥
- ४८ अतो लोपः ।
*पयलोपावियङ्ग्यगुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्व-
विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥
- ४९ यस्य हलः ।
*यलोपो वर्णग्रहणं चेद्वात्स्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषः ॥ २ ॥
- ५० क्यस्य विभाषा ।
- ५१ णेरनिटि ।
- ५२ निष्ठायां सेटि ।
*निष्ठायां सेटग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति
चेत्तसिद्धम् ॥ १ ॥
- *एकाचो हि प्रतिषेधः ॥ २ ॥
- *इहभावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ ३ ॥
- *अवचने हि णिलोप इदप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
- *वृद्धिरिमिश्रधीनामुपसंख्यानं सार्धधातुकत्वात् ॥ ५ ॥
- ५३ जनिता मन्त्रे ।
- ५४ शमिता यज्ञे ।
- ५५ अयामन्ताल्वाभ्येत्स्विष्णुषु ।
*कलाविटि गेर्गुणवचनम् ॥ १ ॥
- *इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥ २ ॥
- ५६ ल्यपि लघुपूर्वात् ।
*ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेत् व्यञ्जनान्तेषूप-
संख्यानम् ॥ १ ॥
- *ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात् सिद्धम् ॥ २ ॥
- ५७ विभाषाऽऽपः ।
*भापः सानुबन्धकस्य निर्देशादिङि सिद्धम् ॥ १ ॥
- ५८ गुष्ठुवोर्दीर्घश्छन्दसि ।
- ५९ क्षियः ।
- ६० निष्ठायामण्यदर्थे ।
- ६१ वा क्रोशदैव्ययोः ।
- ६२ स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे-
ऽञ्जनग्रहदशां वा चिण्वदिद् च ।
*चिण्वद्भाव उपदेशवचनमृकारगुणबलीयस्त्वात् ॥ १ ॥

- *वधिभावात्सीयुटि चिण्वक्त्रावो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥
 *हनिणिडादेशप्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥
 *अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
- ६३ दीङो युङचि क्ति ॥ ❀
 ६४ आतो लोप इटि च ।
 *इष्टग्रहणमङ्गिदर्थम् ॥ १ ॥
 ६५ ईद्यति ॥ ❀
 ६६ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।
 *ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ॥ १ ॥
 *धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥ २ ॥
- ६७ णलिङि ॥ ❀
 ६८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ❀
 ६९ न ल्यपि ॥ ❀
 ७० मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ❀
 ७१ लुङ्लङ्लङ्ङ्वङुदात्तः ॥ ❀
 ७२ आङजादीनाम् ॥ ❀
 ७३ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ❀
 ७४ न माङ्योगे ।
 ७५ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ❀
 ७६ इरयो रे ॥ ❀
 ७७ अचि श्रुधातुभ्रवां योरियङुवडौ ।
 *इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ १ ॥
- ७८ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ❀
 ७९ स्त्रियाः ॥ ❀
 ८० वाऽशसोः ॥ ❀
 ८१ इणो यण् ॥ ❀
 ८२ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।
 *यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च ॥ १ ॥
 *असंयोगपूर्वे हनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥
- ८३ ओः सुपि ॥ ❀
 ८४ वर्षाभ्वश्च ।
 *वर्षाभूपुनर्भवश्च ॥ १ ॥
- ८५ न भूसुधियोः ॥ ❀
 ८६ छन्दस्युभयथा ॥ ❀
 ८७ हुश्रुवोः सार्वधातुके ।
 *हुश्रुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात् ॥ १ ॥
- ८८ भ्रुवो वुलुङ्गितोः ॥ ❀
 ८९ ऊदुपधाया मोहः ।
 *गोहिग्रहणं विवयार्थम् ॥ १ ॥
 *द्वसादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वात्सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

- ९० दोषो णौः ।
 *दोषिग्रहणे च ॥ १ ॥
- ९१ वा चित्तविरागे ॥ ❀
 ९२ मितं ह्रस्वः ॥ ❀
 ९३ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।
 *चिण्णमुलोर्गिज्यवेतानां यङलोपे च ॥ १ ॥
- ९४ खचि ह्रस्वः ॥ ❀
 ९५ ह्रादो निष्ठायाम् ॥ ❀
 ९६ छादेर्धेऽद्वयुपसर्गस्य ।
 ९७ इस्त्रन्किषु च ॥ ❀
 ९८ गमहनजनखनवसां लोपः कित्यनङि ॥ ❀
 ९९ तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ❀
 १०० घसिभसोर्हलि ।
 *हल्यग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥
- १०१ हुङ्गलभ्यो हेर्धिः ।
 *हेर्धित्वे हलधिकारादिदोऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥
- १०२ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ ❀
 १०३ अङितश्च ॥ ❀
 १०४ चिणो लुक् ।
 *चिणो लुकि तग्रहणम् ॥ १ ॥
 *चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् ॥ २ ॥
 *तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥ ३ ॥
 *कार्यकृतत्वाद्वा ॥ ४ ॥
- १०५ अतो हेः ॥ ❀
 १०६ उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।
 *उत्तश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् ॥ १ ॥
 *उत्तरार्थं च ॥ २ ॥
- १०७ लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्रवोः ॥ ❀
 १०८ नित्यं करोतेः ॥ ❀
 १०९ ये च ॥ ❀
- ११० अत उत् सार्वधातुके ।
 *कृञ् उत्त्वं उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः ॥ १ ॥
- १११ असोरल्लोपः ।
 ११२ आभ्यस्तयोरातः ॥ ❀
 ११३ ई हल्यघोः ॥ ❀
 ११४ इदरिद्रस्य ।
 *दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः ॥ १ ॥
 *सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ २ ॥
 *अद्यतन्यां वा ॥ ३ ॥

११५ भियोऽन्यतरस्याम् ।❀

११६ जहातेऽथ ।❀

११७ आ च ह्यौ ।❀

११८ लोपो यि ।❀

११९ घवसोरेच्चावभ्यासलोपश्च ।❀

१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।

*णकारपकारादेरेत्ववचनं लिटि ॥ १ ॥

*फलभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥ २ ॥

*प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः ॥ ३ ॥

*न वा शलिट्द्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे
एत्वविज्ञानस्य ॥ ४ ॥

*दम्भ एत्वम् ॥ ५ ॥

*नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

१२१ थलि च सेटि ।

*थल्यग्रहणमकिङ्कर्तव्यम् ॥ १ ॥

१२२ तृफलभजत्रपश्च ।❀

१२३ राधो हिंसायाम् ।

*राधादिषु स्थानिनिर्देशः ॥ १ ॥

१२४ वा जृभ्रमुत्रसाम् ।❀

१२५ फणां च सप्तानाम् ।❀

१२६ न शसददवादिगुणानाम् ।❀

१२७ अर्वाणस्त्रसावनजः ।

१२८ मघवा बहुलम् ।

१२९ भस्य ।❀

१३० पादः पत् ।

*पाद उपधाहस्त्वम् ॥ १ ॥

*आदेशे हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ २ ॥

*न वा तिर्दिश्यमानस्यादेशात् ॥ ३ ॥

*प्रयोजनं सुसिद्धादेशेषु ॥ ४ ॥

*त्यक्भावे च ॥ ५ ॥

१३१ वसोः संप्रसारणम् ।❀

१३२ वाह ऊद् ।

*वाह ऊद्भवचनार्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

*गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

*पृजग्रहणा वृद्धिः ॥ ३ ॥

१३३ श्वयुवमघोनामतद्धिते ।

*श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्त-
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

१३४ अलोपोऽनः ।❀

१३५ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।

*षपूर्वादीनां पुनर्वचनमलोपार्थम् ॥ १ ॥

*अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोप-
प्रसङ्गः ॥ २ ॥

१३६ विभाषा डिदयोः ।❀

१३७ न संयोगाद्गमन्तात् ।❀

१३८ अचः ।❀

१३९ उद ईत् ।❀

१४० आतो धातोः ।

*आतोऽनापः ॥ १ ॥

१४१ मन्त्रेष्वाल्यादेरात्मनः ।

*आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात् ॥ १ ॥

१४२ ति विंशतेर्दिति ।

१४३ टेः ।

१४४ नस्तद्धिते ।

*नान्तस्य टिलोपे सव्रह्मचारिपीठसर्पिकलावि-

कुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालि-

शिखण्डिसूकरसङ्गमुपवर्णामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थम् ॥ २ ॥

१४५ अह्वष्टोरेव ।❀

१४६ ओर्गुणः ।❀

१४७ षे लोपोऽकङ्गाः ।❀

१४८ यस्येति च ।

*यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

*गुणवृद्धौ च ॥ ३ ॥

*न वेयङुवङ्गादेशस्यान्यविषयवचनात् ॥ ४ ॥

*तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

१४९ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।

*सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

*उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

*विषयपरिगणनं च ॥ ४ ॥

*सूर्यमत्स्ययोर्द्वयोः ॥ ५ ॥

*सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥ ६ ॥

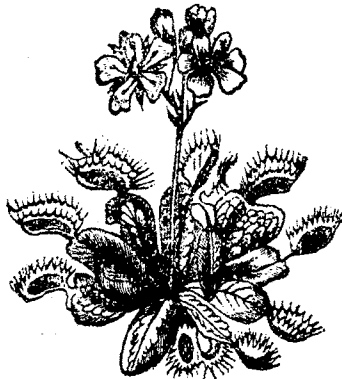
*तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ ७ ॥

*अन्तिकस्य तसि वादिलोप आद्युदात्तत्वं च ॥ ८ ॥

१५० हलस्तद्धितस्य ।❀

- १५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।❀
 १५२ कयच्चयोश्च ।❀
 १५३ विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।
 १५४ तुरिष्ठेमेयःसु ।
 *सर्वलोपविज्ञानमन्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥
 १५५ टेः ।
 *णाविष्टवप्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥
 *पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् ॥ २ ॥
 १५६ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि-
 परं पूर्वस्य च गुणः ।❀
 १५७ प्रियस्थिरस्फिगोरुवहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घ-
 वृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बहिगर्बर्बि-
 ष्रद्राघिवृद्धाः ।❀
 १५८ बहोर्लोपो भू च बहोः ।❀
 १५९ इष्टस्य यिट् च ।
 १६० ज्यादादीयसः ।
 १६१ र ऋतो हलादेर्लघोः ।
 १६२ विभावर्जोऽछन्दसि ।❀
 १६३ प्रकृत्यैकाच् ।
 *प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयसु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्या-
 दवचनात्प्रकृतिभावः ॥ १ ॥
 *प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ २ ॥
 १६४ इनण्यनपत्ये ।❀
 १६५ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।❀
 १६६ संयोगादिश्च ।❀
 १६७ अन् ।❀
 १६८ ये चाभावकर्मणोः ।❀
 १६९ आत्माध्वानौ खे ।❀
 १७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।
 १७१ ब्राह्मोऽजातौ ।
 *तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ २ ॥
 १७२ कर्मस्ताच्छील्ये ।
 १७३ औक्षमनपत्ये ।❀
 १७४ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वा-
 शिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्य-
 सारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।
 *भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन
 कृतत्वात् ॥ १ ॥
 *ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥
 *ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदास्त्रिपातनं पृथक्त्वेन ॥ ३ ॥
 *मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् ॥ ४ ॥
 *हिरण्मये यलोपवचनम् ॥ ५ ॥
 *हिरण्मये छन्दसि मलोपवचनात्स्तिदम् ॥ ६ ॥
 १७५ ऋतव्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि
 छन्दसि ।❀
 ॥ अङ्गस्य राहोपो विङ्गनोर्वाऽऽक्रोशेणो हुस्तभ्य-
 स्थलि च मन्त्रेषु र ऋतः पञ्चदशः ॥

॥ सवार्तिकः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ समग्रभाष्यगतश्लोकवार्तिकसंग्रहः ॥

अइउण् ॥ १ ॥

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुसारो यथा यणम् ॥

हयवरट् ॥ ५ ॥

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ॥
आचारात्, अप्रधानत्वात्, लोपश्च बलवत्तरः ॥
ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ॥
अचां ग्रहणमचकार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥
ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु ॥
अचकार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वशु कार्याणि ॥

अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् ॥
नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित् स्यात् ॥

लण् ॥ ६ ॥

सवर्णेऽण तु परं ह्युक्तं ।
य्वोरन्यत्र परेण स्यात् ।
व्याख्यानाच्च द्विरुक्तः ।

जमडणनम् ॥ ७ ॥ जभज् ॥ ८ ॥

अक्षरं नक्षरं विद्यात्, अश्रोतेर्वा सरोऽक्षरम् ॥
वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे, किमर्थमुपदिश्यते ॥
वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ॥
तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

णिश्चिभ्यां तौ निमातव्यौ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १९ ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव, लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाभावाः प्रसज्यते ॥ १ ॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं, तत्रापि सरसी यदि ॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे, मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३७ ॥

[एवं गते कृत्यपि तुल्यमेत-
न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ॥
ततः परे चाभिमतता न कार्या-
स्त्रयः कृदर्थो ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥
कृततद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं
संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ॥
तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं
कृततद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥]

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १ । १ । ५७ ॥

स्तोष्याभ्यहं पादिकमौदवाहिं

ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ॥

नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं च

ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते च ॥

आरभ्यमाणे नित्योऽसौ, परश्चासौ व्यवस्थया ॥
युगपत् सम्भवो नास्ति, बहिरङ्गेण सिध्यति ॥
काममतिदिश्यतां वा सञ्चासञ्चापि नेह भारोऽस्ति ॥
कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तव्यधीनं हि ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १ । १ । ६९ ॥

वचनाद्यत्र तच्चास्ति ॥

इको झल् ॥ १ । २ । ९ ॥

इकः कित्वं गुणो मा भूत्, दीर्घारम्भात्, कृते भवेत् ॥
अनर्थकं तु, ह्रस्वार्थं, दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्, ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ॥
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे, णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इच्च कस्य तकारेत्वं, दीर्घो मा भूत्, कृतेऽपि सः ॥
अनन्तरेऽहुतो मा भूत्, हुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडितिकृतेऽकित्वे, निष्ठायामवधारणात् ॥
ज्ञापकाच्च परोक्षार्थां, सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥
इत्वं कित्संनियोगेन, रेण तुल्यं सुधीवर्नि ॥
वसर्थं, किदतीदेशात्, गृहीतिः, क्त्वा च विग्रहात् २

इद्गोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

इद्गोण्या नेति वक्तव्यं, ह्रस्वता हि विधीयते ॥
इति वा वचने तावत्, मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥
गोण्या इत्वं प्रकरणात्, सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्वक्तवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

प्रागपि वृत्तर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ॥
वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्येये ॥ १ ॥
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ॥ १ ॥

संस्त्याने स्त्यायते ईदू स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ॥ १ ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ॥ १ ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तडो विधिः ॥ १ ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥
प्रसिद्धो नियमस्तत्र, नियमः प्रकृतेषु वा ॥ १ ॥

अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥

['दुहियाच्चिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजा-
मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ॥

बुविशासिगुणेन च यत्सचते

तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥]

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ॥

अकारकं ह्यकथितात्, कारकं चेत्तु नाकथा ॥

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमति-

गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ॥

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे

तदनल्पमतेवैचनं सरत ॥

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥

अप्रधाने दुहादीनां, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

[नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥]

सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ।

अन्यकर्मैति चेद्द्वयालादीनामविधिर्भवेत् ॥

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥

[विपरीतं तु यत्कर्म तत्कर्म कचयो विदुः ॥]

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ १।४।५६ ॥

रीश्वराद्रीश्वरान्मा भूत्, कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ॥

समासेष्वव्ययीभावः, लौकिकं चातिवर्तते ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १।४।१०९ ॥

[बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वज्ञीतिः ।

शब्देनार्थान्वाच्यान्दष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥]

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः ।

सङ्ख्याविशेषोव्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २।१।१० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ॥

कितवव्यवहारे च, एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्ब-

पञ्चम्याः ॥ २।४।८३ ॥

तुर्नियामकः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे

यङ् ॥ ३।१।२२ ॥

वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ॥

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३।१।६७ ॥

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र, नियमः प्रकृतेषु वा ॥

भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव

सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय ॥

कर्तरीति च योगविभागः

इयनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय ॥

धातोः ॥ ३।१।९१ ॥

आद्ये योगे न व्यवये तिङः स्युः

न स्यादेत्वं देष्टितां यद्विधत्ते ॥

पशः शित्वं, यच्च लोटो विधत्ते

यच्चाप्युक्तं लङ्ङिडोस्तच्च न स्यात् ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११२ ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टवान्न ते भार्या प्रसिध्यति ॥

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत् स्मृतम् ॥

यथा यत्नं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्या-

व्यथयाः ॥ ३।१।११४ ॥

सूसर्तिभ्यां सतैरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ॥

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥

छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोत्रीयो-

च्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्य-

देवयज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्म-

वाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्य-

पृडानि ॥ ३।१।१२३ ॥

निष्टक्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ॥

ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ॥

ण्यदेकस्माच्चशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥ २ ॥

कर्मण्यण् ॥ ३।२।१ ॥

न त्वम्भोभिगमा ।

कर्तरि भुवः खिष्णुचरुक्जौ ॥३।२।५७॥

इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ॥

नञस्तु स्वरसिध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥३।२।१०९॥

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ्गविष्यति परत्वात् ॥

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अस्य पुनरिदं नित्यो द्विर्वचनं च विहन्यते ह्यस्य ॥

द्विर्वचने चैकात्त्वात्, तस्मादिदं बाधते द्वित्वम् ॥२॥

परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५ ॥

परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

उत्वं वादेः परादक्ष्णः, सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥

लट् स्मे ॥ ३।२।११८ ॥

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ॥

न स्म पुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ १ ॥

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य

लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ॥

अपरोक्षानद्यतनौ

ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ ॥ २ ॥

न पुराद्यतन इति भवे-

देतद्वाच्यं तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ॥

अथ बुद्धिरविशेषात्सपुरा

हेतू तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥

अपरोक्षे चेत्येष प्राक्पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ॥

सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥४॥

स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि

शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥५॥

स्यादेषा तव बुद्धिः सलक्षणेऽप्येवमेव सिद्धमिति ॥

लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥ ६ ॥

तौ सत् ॥ ३।२।१२७ ॥

अवधारणं लटि विधानं योगविभागतश्च विहितं सत्

उत्तरयोर्लोदेशे वावचनं साधनाभिधानञ्च ॥

ग्लानिस्थश्च गस्तुः ॥ ३।२।१३९ ॥

स्त्रोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः किङितोरीत्वशासनात् ॥

गुणाभावलिपु स्मार्थः श्रुकोऽनिदृत्वं गकोरितोः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१८८ ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ॥

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥

दृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ॥

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ २ ॥

उणादयो बहुलम् ॥ ३।३।१ ॥

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः, प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते

व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥

यच्च विशेषपदार्थसमुत्थं

प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ १ ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थ-

नेषु लिङ् ॥ ३।३।१६१ ॥

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङ्गाम् ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्तिकेनैव ज्ञापितः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

स्त्रियाम् ॥ ४।१।३ ॥

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टापू प्रसज्यते ॥

नत्वं स्वरकुटीः पश्य, खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

नापुंसकं भवेत्तस्मिन्, तदभावे नपुंसकम् ॥

असत्तु मृगतृष्णावत्, गन्धर्वनगरं यथा ॥

आदित्यगतिवत्सन्न, वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा, यथाऽऽकाशेन ज्योतिषः ॥

अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्, प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ॥

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ॥

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्धृ स्त्री, स्तुतेः सपू प्रसवे पुमान् ॥

तस्योक्तौ लोकतो नाम, गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ ४।१।१० ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ॥

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्, दोषस्त्वित्वे, तस्माच्चोभौ ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥४।१।१८॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः, कतादुत्तर इष्यते ॥

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी, फ्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४।१।३२ ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु, मतुब्बत्वे निपातनात् ॥

गर्भिण्यां जीवपत्यां च, वा च च्छन्दसि नुग्मवेत् ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४।१।४४ ॥

[सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते ॥

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ॥

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥]

१ [] एतच्चिन्हिता भाष्यश्लोकाः । वार्तिकसदृशा इत्यत्रो-
पात्ताः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४।१।४८ ॥

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोप-

धात् ॥ ४।१।५४ ॥

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथा युतम् ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ४।१।६३ ॥

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥
प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद् गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्था तां जातिं कवयो विदुः ॥

अणिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः व्यङ्ग-

गोत्रे ॥ ४।१।७८ ॥

प्रकर्षं चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आम्बिधिः केन ते न स्यात् प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥
उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गत्रशब्दोऽत्र लुप्यते ॥
नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥
उद्गतोऽपेक्षते किञ्चित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ॥
चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥
भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।
शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥
अनुबन्धौ त्वया कार्यौ चावर्थे टाव्विधिमम ॥
उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ।
अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ॥
त्वयाऽप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम् ॥
अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान् ॥
पाक्ष्यायां ते कथं न स्यात्, एको मे स्याद्विशेषणम् ॥
अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात्, षिति लिङ्गं प्रसज्यते ॥
डिति चैक्रीयते दोषः, व्यवधानान्न दुष्यति ॥
योऽनन्तरो न धातुः सः, यो धातुः सोऽनन्तरः ॥
न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

यङ्ग विशेष्येत यदीह धातु-

र्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ॥

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः,

तथा प्रसार्येत तु वाक्यपतिस्ते ॥

धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ॥
आन्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैतत्करिष्यते ॥
उपदेशो यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते ॥
उद्देशो रुद्धिशब्दानां तेन गीर्णं भविष्यति ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४।१।८९ ॥

भूमीति च लुक् प्राप्तो बाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः ।
बहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥
भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति ॥
एतद् ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुगलुक् च ॥
यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य
लुवाऽलुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

यूनि लुक् ॥ ४।१।९० ॥

राजन्यात् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४।१।९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि, बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥
उत्सर्गः शेष एवासौ, वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

एको गोत्रे ॥ ४।१।९३ ॥

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्सुबहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४।१।१२० ॥

वडवाया वृषे वाच्ये, अण् कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥
आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र, गोधाया ढक् विधौ स्मृतः ॥

मनोजर्जावज्यतौ षुक् च ॥ ४।१।१६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ॥
नकारस्य च मूढन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे

जीवति ॥ ४।१।१६५ ॥

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥
यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥
दोषोऽत्रिबिदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥
कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥
एको गोत्रे प्रतिपदं, गोत्रावृत्तिं च तत्सरेत् ॥
राजन्यादुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

दृष्टं साम ॥ ४।२।७ ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद्विर्वा विधीयते ॥
तीयादीकक्, न विद्यायाः, गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥
सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ॥
ग्रहणं माऽतदर्थं भूदामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४।२।१३ ॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते ॥
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

अञ्जसिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ॥
गोत्रादुञ् न च तद्गोत्रं, तदन्तान्न स सर्वतः ॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे, तथा चापिशलेर्विधिः ॥
सेनायां नियमार्थं वा, यथा बाध्येत वाऽञ् वुञ् ॥

क्रतूकथादिसूत्रान्तादृक् ॥ ४।२।६० ॥

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥
इकन् पदोत्तरपदात्, शतषष्ठेः विकन् पथः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्का-
रेषु ॥ ४।२।९६ ॥

कुक्षिग्रीवात्तु कन् ढञः ॥

अव्ययात्तु ॥ ४।२।१०४ ॥

अमेहकतसित्रेभ्यस्त्यन्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ॥

अन्तः पूर्वपदात् ठञ् ॥ ४।३।६० ॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेप्यते ॥

ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च, लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरियः, कुग्जनस्य परस्य च ॥

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य, मणमीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात्, स्थास्रो लुगजिनात्तथा ॥

बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गांभीर्यं च व्य इष्यते ॥ ३ ॥

विदूराञ्जयः ॥ ४।३।८४ ॥

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥

न वै तत्रेति चेद्भूयाजित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तस्य विकारः ॥ ४।३।१३३ ॥

बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥

उत्सर्गः शेष एवासौ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा-
दृक् ॥ ५।१।१९ ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ॥

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

मेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्च न ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ५।२।३७ ॥

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न, तद्वति, अस्येति वर्तनात् ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यं, डट् स्तोमे, शच्शानोर्दिनिः ॥

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५।२।३९ ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ॥

मात्राद्यप्रतिघाताय, भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड-

डः ॥ ५।२।४५ ॥

अधिके समानजातौ इष्टं शतसहस्रयोः ॥

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतौ मम ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ॥ ५।२।४७ ॥

निमेये चापि दृश्यते ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ५।२।९४ ॥

(शैषिकान्मतुवर्थीयाच्चैषिको मतुवर्थिकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥)

भूमनिन्दप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ॥

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

सम्माने चर्षिदर्शनात् ॥

अत इति ठनौ ॥ ५।२।११५ ॥

एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

कुत्सिते ॥ ५।३।७४ ॥

कुत्सितस्यानुकम्पायां भवि-

ष्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥

स्वार्थमभिधाय शब्दो

निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ॥

समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ॥

प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ५।३।८३ ॥

चतुर्थात्, अनजादौ च, लोपः पूर्वपदस्य च ॥

अप्रत्यये तथैवेष्टः, उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

मातृज्मातृकमातृषु ष्यङ् प्रसार्यो विभाषया ॥

इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥

जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य

यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ॥

दीर्घस्य यण्, ह्रस्व इति प्रवृत्तं

सम्बन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यः ॥ १ ॥

नित्ये च यः शाकलभाक्समासे

तदर्थमेतद्गवांश्चकार ॥

सामर्थ्ययोगात् हि किञ्चिदसि-

न्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

आहुणः ॥ ६।१।८७ ॥

आदेकश्चेहणः केन, स्थानेऽन्तरतमो हि सः ॥

पेदौतौ नैचि तावुक्तौ, ऋकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥

आकारो नतिं धातौ सः, हुतश्च विषये स्मृतः ॥

आन्तर्यामिचतुर्मात्राः, तपरत्वात् ते स्मृताः ॥ २ ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥

नत्वं पुंसां बहुत्वे चेतुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥

नपुंसके तथैवेष्टं, स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्यं न सिध्यति ॥
कुडिन्या अररकायाः, पुंसप्राधान्यात् प्रसिध्यति ॥२॥
पुंसप्राधान्ये त एव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः ॥
तस्मादर्थं भवेन्नतत्वं वधिकादिषु युक्तवत् ॥ ३ ॥

दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥

तदर्थं तपरः कृतः ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ॥
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥ १ ॥
योगपद्यं तवै सिद्धं, पर्यायो रिक्तशासनात् ॥
उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्, स्वरितेन समाविशेत् ॥ २ ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥

बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत् ॥
नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु, परस्य शितिशासनात् ॥१॥
क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः, परस्य नियमो भवेत् ॥
अन्तश्च वाप्रिये सिद्धः, सम्भवात्, प्रकृताद्विधेः ॥२॥
बहुव्रीहावृते सिद्धम्, इष्टतश्चावधारणम् ॥
द्विपाद्विष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥
उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्, स्वरितेन समाविशेत् ॥

सर्वं गुणकात्स्वर्ये ॥ ६।२।९३ ॥

गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥

आन्महतः समानाधिकरणजाती-

ययोः ॥ ६।३।४६ ॥

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान्भूतप्रकृतौ महान्महत्वेव ॥
तस्मादात्वं न स्यात्, पुंवत्तु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥
अमहति महान्नि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ॥
तस्मात् सिध्यति पुंवत्, निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥२॥
यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ॥
कर्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥
शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यास्मात्कृतो बहुव्रीहिः ॥
तस्मात् सिध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥४॥

नामि ॥ ६।४।३ ॥

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न जुङ्गवेत् ॥
वचनाद्यत्र तन्नास्ति, नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

सौ च ॥ ६।४।१३ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां

तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ॥

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्

ऋणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥ १ ॥

शास्ति निवर्त्य सुटीत्यविशेषे

शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ॥

दीर्घविधेस्प्रधानियमान्मे-

हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

सुत्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ॥

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

त्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

च्छोः शडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥

शटत्वे किङ्दधिकारश्चेच्छः पत्वं, तुक् प्रसङ्गश्च ॥
निवृत्ते दिव ऊङ्गावः, तदर्थं तपरः कृतः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥

उत्तु कृत्रः कथमोर्विनिवृत्तौ

णेरपि चेष्टि कथं विनिवृत्तिः ॥

अब्रुवतस्तव योगमिमं स्यात्

लुक्च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं

तेन भवेदिष्टि णेर्विनिवृत्तिः ॥

म्बोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ,

चिण्लुकि च किङ्गत एव हि लुक्स्यात् ॥२॥

आर्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ॥

आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

स्यसिच्सीयुटतासिषु भावकर्मणोरुप-

देशोऽञ्जनग्रहहशां वा चिण्व-

दिङ् ॥ ६।४।६२ ॥

वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं

दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ॥

इदृचासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-

नित्यश्चायं वलिनमित्तो विधाती ॥

न माङ्योगे ॥ ६।४।७४ ॥

अजादीनां अटा सिद्धं, वृध्यर्थमिति चेदटः ॥

अस्वपो हसतीत्यत्र, धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥

पररूपं गुणेनाटः, ओमाङोरुसि तत्समम् ॥

छन्दोर्थं बहुलं दीर्घम्, इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ६।४।११० ॥

अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यवाधनं

स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः ॥

लोपे द्विवचनासिद्धिः ।

स्थानिवदिति चेत्कृते भवेद्वित्वे ॥ १ ॥

नैवं सिध्यति कस्मात्प्रत्यङ्गत्वाद्भवेद्वि पररूपम् ॥

तस्मिन् कृते लोपो दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ॥ २ ॥

इहिरिद्रस्य ॥ ६।४।११४ ॥

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ॥
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥ १ ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-
लिटि ॥ ६।४।१२० ॥

नशिमन्योरलिट्येत्वं, छन्दस्यमिपचोरपि ॥
अनेशं मेनकेत्येतद्येमानं लिङि पेचिरन् ॥ १ ॥
यज् आयेजे वप् आवेपे दम्भ एत्त्वमलक्षणम् ॥
असोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्त्वशासनम् ॥ २ ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ ६।४।१२७ ॥

मघवा बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥

अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ॥
मतुब्बन्योर्विधानाच्च, छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ १ ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य

उपधायाः ॥ ६।४।१४९ ॥

तसीत्येष न चकव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि ॥
द्यौ लोपोऽन्तिषदित्यत्र, तथाऽद्यौ येऽन्यथर्वसु ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ७।१।९ ॥

कृत एत्वे भौतपूर्व्यात्, ऐस्तु नित्यस्तथा सति ॥
एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ॥
कृत एत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ ७।१।२१ ॥

औशाद्यौ, अस्तु लुक्तत्र, षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ॥
अपवादः, यस्य विषये, यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥
आत्वं यत्र तु तत्रौत्वं, तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ॥
स्वमोर्लुक् च त्यदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥ २ ॥

समासेऽनपूर्वे कत्वो ल्यप् ॥ ७।१।३७ ॥

किं नजः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।
यावता नञि पूर्वे तु ल्यप्भावो न भविष्यति ॥
प्रतिषेधात्तु जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।
प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भविष्यति ॥

अमो मश् ॥ ७।१।४० ॥

अमो मश्च मकारस्य, वचनादन्यबाधनम् ॥
द्विमकार ईडपृक्ते, यकारादौ न दुष्यति ॥ १ ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७।१।७३ ॥

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत्, अस्तु लोपः, खरः कथम् ॥
खरो वै श्रूयमाणेऽपि, लुप्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥

रायात्वं तिसृभान्श्च व्यवधानाज्जुमा अपि ॥

लुङ्गाच्च उत्तरार्थं तु इह किञ्चिन्नपो इति ॥ २ ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ७।१।९५ ॥

स्त्रियां च ॥ ७।१।९६ ॥

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्टीभक्तिर्न सिध्यति ॥

ईकारे तन्निमित्तः सः, गौरादिषु न पठ्यते ॥

तेनैव भावनं चेत्स्यादनिष्टोऽपि प्रसज्यते ॥

वदब्रजहलन्तस्याचः ॥ ७।२।३ ॥

एकाचस्तौ वलीति वा ॥

त्यदादीनामः ॥ ७।२।१०२ ॥

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्सदोः ॥

शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक्ततोऽदिति ॥ १ ॥

अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ॥

टिलोपप्राबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥

अथवा शेषसतम्या शेषे लोपो विधीयते ॥

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७।२।१०७ ॥

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ॥

ह्रस्वालुप्येत संबुद्धिः, न हलः, प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्, न झलीत्यनुवर्तनात् ॥

प्रत्यस्थाच्च कादित्वं, शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

न स्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु

ताभ्यामैच् ॥ ७।३।३ ॥

स्वाभ्यां परस्य वृद्धित्वम्, अपवादौ वृद्धेर्हितौ ॥

नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः, किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

यत्र स्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेर्यथा न तौ ॥

अचामादेर्याभ्यां हि तौ, कथं द्याशीतिके न तौ ॥ २ ॥

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र घोर्हि सा ॥

अथ कसात्पदान्ताभ्यां, यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ॥

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ, कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥ १ ॥

धातोर्नुमः, कथं रञ्जः, स्यन्दिअन्थ्योर्निपातनात् ॥

अनङ्गोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गर्थं तत्कृतं भवेत् ॥

कृसनोर्यत्कृतं किञ्च ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥ ३ ॥

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।४१ ॥

(देवत्रातो गलोग्राह इति योगे च सद्विधिः ॥)

(मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥)

दो दद्धोः ॥ ७।४।४६ ॥

(अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥)

(सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥)

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात्, दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ॥
धान्ते दोषो घत्वप्राप्तिः, थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः ॥

अपो भि ॥ ७।४।४८ ॥

खवस्खवतसोर्मास उपसश्च त इष्ट्यते ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ८।१।६९ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया

मकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् ॥

पूतिश्च चानुबन्धो वि-

भाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।

साधने केन ते न स्याद्वाह्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥

धि च ॥ ८।२।२५ ॥

घिसकारे सिचो लोपः, चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥

आशाध्वं तु कथं ते स्यात्, जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥

सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात्, श्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥

लुङ्श्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं, सेटि दुष्यति ॥ २ ॥

यसिभस्योर्न सिध्येत्तु, तस्मात्सिजग्रहणं न तत् ॥

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीबकृशो-

ह्लाघाः ॥ ८।२।५५ ॥

कृशोः क एष विहित इगुपधात्,

खरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥

पदस्य लोपो विहित इति मतम्,

जगत्यमूना भवति हि खचिरा ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८।२।५८ ॥

यस्य विदेः श्रशकौ तपरत्वे

तनवचने तदु वाप्रतिषेधौ ॥

इयन्विकरणान्न विधिश्छिदितुल्यो

लुग्विकरणो बलि पर्यवपन्नः ॥

(यवोर्विद्योः श्रशकौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ
ययोस्तु इयँलुक्ता ताभ्यां छिदिवच्चेद्वच इष्ट्यते
वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्ट्यते
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः)

नित्यं समासेऽनुत्तरपद-

स्थस्य ॥ ८।३।४५ ॥

नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ॥

तस्मिन्पदत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥

ऐकार्थ्यं सामर्थ्यं वाक्ये पदत्वं न मे प्रसज्येत ॥

तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिके नैव मे भवेत् प्राप्तिः ॥

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥

अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये पदत्वे ततो विभाषेयम् ॥

सिद्धं च मे समासे, प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसुति-

समाः ॥ ८।३।८८ ॥

सुपेः पदत्वं स्वपेर्मा भूत्, विसुष्वापेति केन न ॥

हलादिशेषान्नसुपिः, इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ॥

अनर्थके विषुषुपुः, सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

अनितेः ॥ ८।४।१९ ॥

अन्तः ॥ ८।४।२० ॥

यो वा तस्मादनन्तरः ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ ८।४।२१ ॥

साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥

उपसर्गादनोत्तरः ॥ ८।४।२८ ॥

भाविन्यप्योति नेष्ट्यते ॥

अ अ इति ॥ ८।४।६८ ॥

आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः ॥

आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥ १ ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायभाष्योपात्तसूत्रसूचिः ॥

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
अ		असिद्धवदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥	२८५
अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥	२०२	अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥	१९१
अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६।१।१०१ ॥	१०८	आ	
अङ्गस्य ॥ ६।४।१ ॥	२६७	आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१।१२६ ॥	१२९
अन्ति श्रुधातुभ्रुवां र्वोरियङुवडौ ॥ ६।४।७७ ॥	३३१	आङ्माङोश्च ॥ ६।१।७४ ॥	७५
अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥	१२	आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ६।२।३६ ॥	१८९
अज्जनगमां सनि ॥ ६।४।१६ ॥	२८०	आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥	२१५
अत उत् सार्धधातुके ॥ ६।४।११० ॥	३४१	आटश्च ॥ ६।१।९० ॥	९९
अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६।४।१२० ॥	३३४	आतो धातोः ॥ ६।४।१४० ॥	३५२
अतेरकृत्पदे ॥ ६।२।१९१ ॥	२०९	आतो लोप इटि च ॥ ६।४।६४ ॥	३२७
अतो रोरमुतादद्भुते ॥ ६।१।११३ ॥	१२३	आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१८७ ॥	१७०
अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥	३१२	आदेच उपदेशोऽशिति ॥ ६।४।४५ ॥	४९
अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ६।४।१४ ॥	२७८	आहुणः ॥ ६।१।८७ ॥	९५
अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६।२।५२ ॥	१९६	आनङ् कृतो द्वन्द्वे ॥ ६।३।२५ ॥	२२१
अनिदितां हल उपधायाः कृत्ति ॥ ६।४।२४ ॥	३००	आन्महतः समानां ॥ ६।३।४६ ॥	२३९
अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६।१।१६१ ॥	१५१	आर्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥	३०७
अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥	१४३	आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥	१७७
अनुदात्ते च ॥ ६।१।१९० ॥	१७०	आश्चर्यमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥	१४१
अनुदात्तोपदेशवनतिः ॥ ६।४।३७ ॥	३०३	इ	
अन्तः ॥ ६।२।९२ ॥	२००	इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥	७५
अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥	२०५	इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ६।१।१२७ ॥	१३०
अन्तादिवच्च ॥ ६।१।८५ ॥	८६	इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥	२६४
अन्तोऽवत्याः ॥ ६।१।२२० ॥	१७८	इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥	२४७
अन्तोदात्तादुत्तरपदादं ॥ ६।१।१६९ ॥	१६०	इगन्तकालकपालं ॥ ६।२।२९ ॥	१८८
अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥	१४०	इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६।३।६८ ॥	२५०
अपस्पृधेथामानुचुं ॥ ६।१।३६ ॥	४५	इदृदिदस्य ॥ ६।४।११३ ॥	३४३
अपाच्च ॥ ६।२।१८६ ॥	२०८	इदृद्धौ ॥ ६।३।२८ ॥	२२३
अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ ६।१।१४२ ॥	१४०	इन्द्रे च ॥ ६।१।१२४ ॥	१२७
अप्सुतवदुपस्थिते ॥ ६।१।१२९ ॥	१३१	इन् हन्पूर्वार्थम्णां शौ ॥ ६।४।१२ ॥	२७५
अभेर्मुखम् ॥ ६।२।१८५ ॥	२०८	इष्टस्य यिट् च ॥ ६।४।१५९ ॥	३६२
अभ्यस्तस्य च ॥ ६।१।३३ ॥	४३	ई	
अमि पूर्वः ॥ ६।१।१०७ ॥	११६	ईश्चाकवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥	१३२
अयामन्तात्वाग्येत्विष्णुषु ॥ ६।४।५५ ॥	३१८	ईवत्याः ॥ ६।१।२२१ ॥	१७८
अर्वणस्त्रसावनजः ॥ ६।४।१२७ ॥	३४७	उ	
अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥	२१२	उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥	३६२
अवङ् स्फोटायनस्य ॥ ६।१।१२३ ॥	१२६	उत्तरपदवृद्धौ सर्वश्च ॥ ६।२।१०५ ॥	२००
अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६।१।९८ ॥	१०७	उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६।३।५७ ॥	२४६
अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य ॥ ६।३।९९ ॥	२६०	उदराश्वेषु ॥ ६।२।१०७ ॥	२०१
अष्टनो दीर्घात् ॥ ६।१।१७२ ॥	१६०	उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ ६।१।१७४ ॥	१६१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥	१९९	क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥	२०१
उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥	९९	ख	
उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं ॥ ६।२।१७० ॥	२०८	खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥	२४९
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥	२६४	ख्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥	१२२
उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥	१७७	ग	
उभे अभ्यस्तम् ॥ ६।१।५ ॥	१८	गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥	१९१
उस्य पदान्तात् ॥ ६।१।९६ ॥	१०७	गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥	२०२
ऊ		गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥	३०३
ऊडिदंपदाद्यप्पुत्रैबुभ्यः ॥ ६।१।१७१ ॥	१६०	गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥	१४१
ऊदनोदेशे ॥ ६।३।९८ ॥	२५९	ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥	२५६
ऊदुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	३३४	ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिः ॥ ६।१।१६ ॥	३६
ऊ		घ	
ऊतो विद्याथो निसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥	२२१	घरूपकल्पचेलङ् ॥ ६।३।४३ ॥	२३७
ऊत्यकः ॥ ६।१।१२८ ॥	१३१	घसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	३३७
ए		घुमास्थागाप्राजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	३२८
एकतद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥	२४८	च	
एकहालादौ पूरयि० ॥ ६।३।५९ ॥	२४६	चतुरः शसि ॥ ६।१।१६७ ॥	१५७
एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥	८०	चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥	२५७
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥	१	चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥	३३९
एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ६।३।७६ ॥	२५५	चिण्णमुलोर्दीर्घाऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	३३६
एङि पररूपम् ॥ ६।१।९४ ॥	१०६	चितः ॥ ६।१।१६३ ॥	१५५
एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६।१।६९ ॥	६९	चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥	२०२
एत्येधत्तूदसु ॥ ६।१।८९ ॥	९७	चौ ॥ ६।३।१३८ ॥	२६५
परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	३३२	चौ ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
ओ		चङ्गोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥	२८२
ओजःसहोभस्तमसस्तु० ॥ ६।३।३ ॥	२१४	छ	
ओमाङोश्च ॥ ६।१।९५ ॥	१०७	छादेशेऽङ्गुपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	३३६
औ		ज	
औतोमशसोः ॥ ६।१।९३ ॥	१०४	जक्षित्यादयः पट् ॥ ६।१।६ ॥	२१
क		जनसनखनां सञ्जलोः ॥ ६।४।४२ ॥	३०४
कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ ६।१।५९ ॥	१५१	ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥	३६२
कारकाद्वत्तथुतयोरेवाशिषि ॥ ६।२।१४८ ॥	२०७	ट	
कारनासि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥	२१७	टेः ॥ ६।४।१४३ ॥	३५४
कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥	२५२	टेः ॥ ६।४।१५५ ॥	३६१
कार्मेस्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥	३७०	ठ	
कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥	२०२	ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः ॥ ६।३।१११ ॥	२६३
कुरुगार्हपतरिकगुर्व० ॥ ६।२।४२ ॥	१९०	ण	
कुलतीरतूलमूल० ॥ ६।२।१२१ ॥	२०१	णेरिति ॥ ६।४।५१ ॥	३१५
कोः कत्तपुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥	२६०	णो नः ॥ ६।१।६५ ॥	६३
क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।३६ ॥	२३४	त	
क्यस्तदर्थे ॥ ६।१।८२ ॥	७९	तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥	२१९
क्रीड्जीनां णौ ॥ ६।१।४८ ॥	५५	तत्पुरुषे लुब्धार्थ० ॥ ६।२।२ ॥	१८६
		तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥	२३१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥	११५	नामि ॥ ६।४।३ ॥	२७४
तस्मान्नुडचि ॥ ६।३।७४ ॥	२५४	नाप्रेडितस्यान्तस्य तु वा ॥ ६।१।९९ ॥	१०८
तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥	१९५	निष्ठा च द्यजनात् ॥ ६।१।२०५ ॥	१७६
तास्यनुदात्तेन्द्रि० ॥ ६।१।१८६ ॥	१६६	निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥	३१६
तिस्वरितम् ॥ ६।१।१८५ ॥	१६५	प	
ति विंशतेर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥	३५४	पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥	२१४
तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥	१५६	पद्मोमासहृन्निशस० ॥ ६।१।६३ ॥	६१
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥	२२	पद्यत्यतदर्थ ॥ ६।३।५३ ॥	२४६
तुरिष्टमेयःसु ॥ ६।४।१५४ ॥	३६१	परस्य च ॥ ६।३।८ ॥	२१५
थ		परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥	२११
थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥	३४६	परिप्रत्युपापा वर्ज्यमाना० ॥ ६।२।३३ ॥	१८८
थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६।१।१९६ ॥	१७४	पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥	३४८
द		पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६।३।५२ ॥	२४५
दस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥	२६५	पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥	१४३
दाण्डिनायनहास्तिनायना० ॥ ६।४।१७४ ॥	३७०	पितरामातरा च छन्दसि ॥ ६।३।३३ ॥	२२३
दाश्वानसाह्वानमीङ्वांश्च ॥ ६।१।१२ ॥	२८	पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥	२३५
दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥	१३३	पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥	१७
दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ६।२।८२ ॥	१९९	पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥	२६०
दीर्घात् ॥ ६।१।७५ ॥	७५	प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥	४१
दृग्दशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥	२५८	प्रकृत्याऽऽशिषि ॥ ६।३।८३ ॥	२५७
देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥	२२२	प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।१६३ ॥	३६५
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	३३५	प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥	१०८
द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥	२०९	सुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥	१२८
द्व्यन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥	२५९	व	
द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६।३।४७ ॥	२४४	बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥	३६
ध		बन्धे च विभाषा ॥ ६।१।१३ ॥	२१९
धातोः ॥ ६।१।१६२ ॥	१५४	बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥	१८३
धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ६।१।८० ॥	७९	बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥	२०१
न		बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ ६।२।१७५ ॥	२०७
न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥	२३४	विभेतेर्हेतुभये ॥ ६।१।५६ ॥	५९
न गोश्वनसाववर्णराडङ्कुङ्कुञ्जः ॥ ६।१।१८२ ॥	१६४	वित्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥	३६०
न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकजलम् ॥ ६।२।९१ ॥	१९९	ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६।४।१७१ ॥	३६८
न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६।४।१७० ॥	३६८	भ	
न माङ्गयोगे ॥ ६।४।७४ ॥	३२९	भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥	८०
न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६।१।३ ॥	१७	भीहीभृहुमदजनधनद० ॥ ६।१।१९२ ॥	१७१
न लोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥	२५४	भ्रूजो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।४७ ॥	३१०
न वशः ॥ ६।१।२० ॥	४०	म	
न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६।१।३७ ॥	४६	मघवा बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥	३४७
नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥	३५४	मध्याह्नौ ॥ ६।३।११ ॥	२१९
नहिवृतिवृषिव्यधि० ॥ ६।३।११६ ॥	२५८	मन्त्रेष्वडाद्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥	३५३
नान्तः पादनव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥	१२५	मस्करमस्करिणौ वेणु० ॥ ६।१।१५४ ॥	१४१
नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥	१६३	महान् व्रीह्यपराह्वगृही० ॥ ६।२।३९ ॥	१८९

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
मातरपितराबुदीचाम् ॥ ६।३।३२ ॥	२२३	षष्ठ्यहन्धृतराज्ञामणि ॥ ६।४।१३५ ॥	३५२
मीनातिमिनोतिदीङां व्यपि च ॥ ६।१।५० ॥	५७	षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥	२२०
य		व्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्यो ॥ ६।१।१३ ॥	३१
यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥	३१३	स	
यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥	३५५	सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६।२।११ ॥	१८७
ये च तद्धिते ॥ ६।१।६१ ॥	६०	सन्यङोः ॥ ६।१।९ ॥	२४
र		सनः किञ्चि लोपश्चा ॥ ६।४।४५ ॥	३०७
र कृतो हलादेर्लघोः ॥ ६।४।१६१ ॥	३६३	समः समि ॥ ६।३।९३ ॥	२५८
रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥	२५४	समासस्य ॥ ६।१।२२३ ॥	१८०
राघो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥	३४७	संप्रसारणस्य ॥ ६।३।१३९ ॥	२६५
रिक्ते विभाषा ॥ ६।१।२०८ ॥	१७७	संप्रसारणाच्च ॥ ६।१।१०८ ॥	११६
ल		सर्वस्य सुपि ॥ ६।१।१९१ ॥	१७१
लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥	२३	सर्वं गुणकार्त्तये ॥ ६।२।९३ ॥	२००
लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ६।१।१७ ॥	३८	सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥	२५६
लोपोव्योर्वलि ॥ ६।१।६६ ॥	६४	सहस्य सभिः ॥ ६।३।९५ ॥	२५९
व्यपि लघुपूर्वस्य ॥ ६।४।५६ ॥	३१९	सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६।३।११२ ॥	२६३
व		सहितायाम् ॥ ६।१।७२ ॥	७४
वर्षाभ्वश्च ॥ ६।४।८४ ॥	३३३	संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥	२०७
वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६।१।३९ ॥	४९	संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥	१७४
वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६।३।५६ ॥	२४६	सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ ६।१।१६८ ॥	१५८
वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६।१।७९ ॥	७८	लिङ्यतेरपारलौकिके ॥ ६।१।४९ ॥	५६
वाह ऊट् ॥ ६।४।१३२ ॥	३५०	सुट् कात्पूर्वः ॥ ६।१।१३५ ॥	१३३
विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ ॥ ६।३।४९ ॥	२४४	सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां ॥ ६।४।१४९ ॥	३५७
विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥	३२०	सृजिदशोर्ल्यमकिति ॥ ६।१।५८ ॥	५९
विभाषा लीयते ॥ ६।१।५१ ॥	५९	सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ६।२।११७ ॥	२०१
विभाषा श्वेः ॥ ६।१।३० ॥	४२	सौ च ॥ ६।४।१३ ॥	२७५
विष्वदेवयोश्च टेरश्चञ्चतौ ॥ ६।३।९२ ॥	२५९	स्यसिचसीयुदतासिषु ॥ ६।४।६२ ॥	३२१
विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥	१४१	स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्का ॥ ६।३।३४ ॥	२२४
वेरपृक्तस्य ॥ ६।१।६७ ॥	६६	स्निग्धपूतवीणाऽञ्जोऽध्व ॥ ६।२।१८७ ॥	२०९
वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥	२१५	स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ ६।१।८८ ॥	१७०
वोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥	२५६	स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥	२३५
श		स्वापेश्चङि ॥ ६।१।१८ ॥	४०
शतुरनुमो नद्यजादी ॥ ६।१।१७३ ॥	१६१	ह	
शास इदङ्हलोः ॥ ६।४।३४ ॥	३०२	हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायां ॥ ६।३।९ ॥	२१६
शीर्षश्छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥	६०	हलः ॥ ६।४।२ ॥	२७३
शुतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥	४०	हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्त्वृक्तं हल् ॥ ६।१।६८ ॥	६७
शेच्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।१।७० ॥	७२	हुश्चभ्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥	३३७
शसोरलोपः ॥ ६।४।१११ ॥	३४३	हन्तुवोः सार्वधातुके ॥ ६।४।८७ ॥	३३३
शान्नलोपः ॥ ६।४।२३ ॥	२९९	हृदयस्य ह्रस्ववर्णदण्डासेषु ॥ ६।३।५० ॥	२४४
श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥	३५१	ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् ॥ ६।१।१७६ ॥	१६३
ष		ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६।१।७१ ॥	७२
षत्वनुकोरसिद्धः ॥ ६।१।८६ ॥	९३	ह्रस्वस्य संप्रसारणम् ॥ ६।१।३२ ॥	४३

॥ इति सूत्रसूचिः ॥